RUDARSKA ČETA

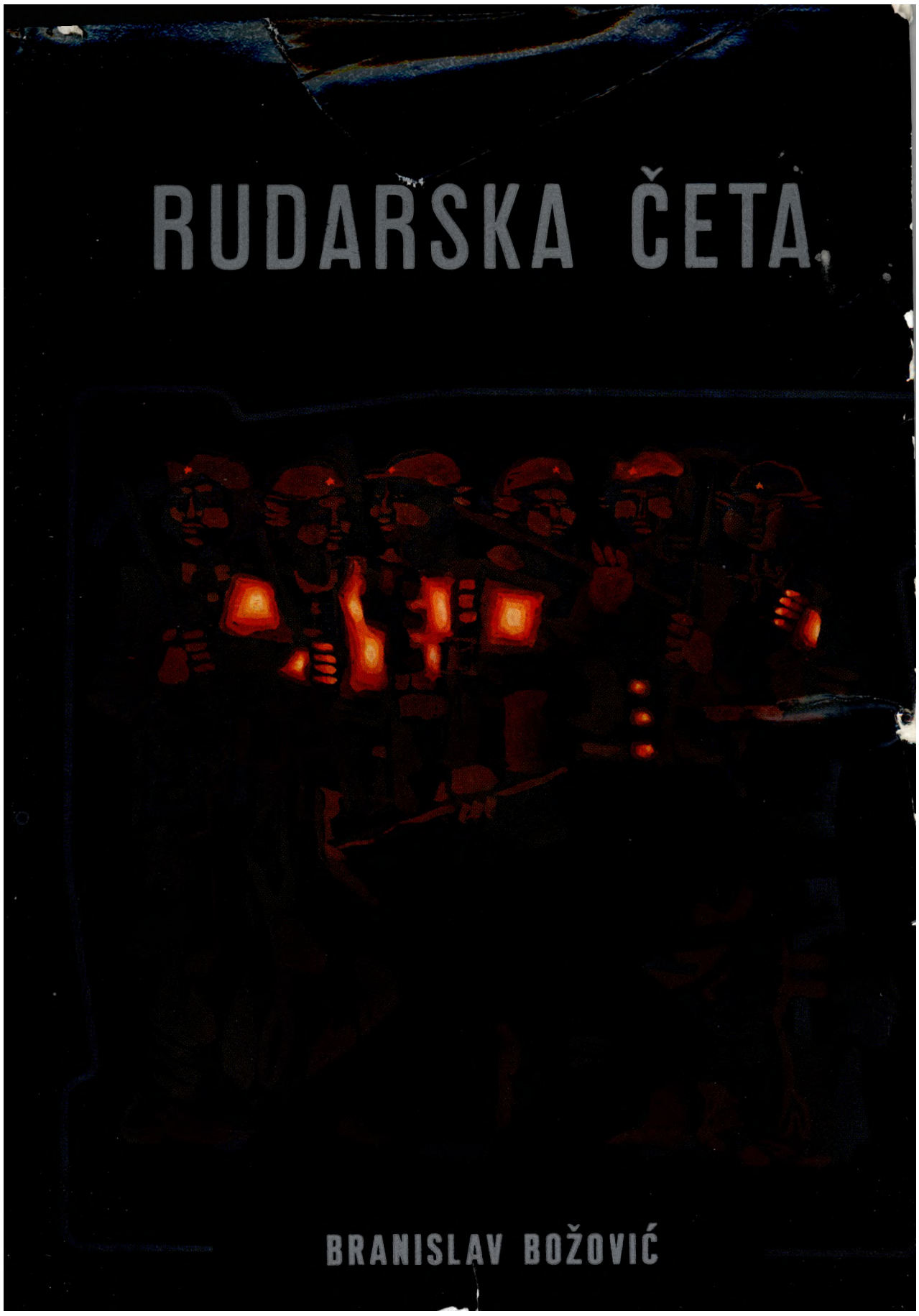

BRANISLAV BOŽOVIĆ

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO PEDESET DEVETA

M O N O G R A F I J E

J E D I N I C A N O V I P O J U G O S L A V I J E

KNJIGA TRIDESET SESTA

U R E Đ I V A Č K I O D B O R

General-pukovnik MIRKO JOVANOVIĆ, general-potpukovnik JOCO TARABIĆ, general, -potpukovnik VELJKO MILADINOVIĆ, general-major FABIJAN TRGO, general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pukovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMET DONLAGIĆ, pukovnik RADOMIR PETKOVIC — glavni urednik

O D G O V O R N I U R E D N I K

potpukovnik DUŠAN PEJANOVIĆ

V O J N O I Z D A V A Č K I Z A V O D

BRANISLAV BOŽOVIĆ

RUDARSKA ČETA

Beograd, 1974.

Predlog za pripremanje knjige posvećene revolucionarnoj borbi radnika Trepče i Rudarskoj ćeti Kopaoničkog partizanskog odreda i *Prve proleterske brigade dao je, 1971. godine, Odbor Rudarsko-metalurško-hemijskog kombinata Trepča za proslavu tridesetogodišnjice oružanog ustanka.*

INICIJATIVNI ODBOR

Mehmet Ajeti, Cazim Bajgora, Mensur Bekteši, Milomir Bogdanović, Radoje Bojanić, Branislav Božović, Milan Bukvić, Svetozar Cikić, Milija Cvetnić, Jovan Camilović, Nebi Cena, Rasim Čerkez, Kemal Deva, Veli Deva, Redžo Dervišević, Blagoj e Đorđević, Džabir Džabiri, Murai Hasani, Musa Hašim, Fadilj Hodža, Skender Iljazl, Ismail Jakić, Mirko Jovanović, Božo Kalember, Milija Kovačević, Zivko Kovačević, Stevo Kovačina, Rudolf Kraina, Ilijaz Kurteši, Mon Kurti, Mira Kusovac, Žarko Kuzeljević, Gordana Lazić, Nikola Marčetić, Nazmi Mikulovci, Milan Mišković, Mustafa Mušarefa, Vajo Nećak, Branko Nikolić, Jovo Nožica, Sali Nuši, Bahri Oruči, Mustafa Osmanagić, Bajram Peci, Jeka Priča, Miladin Radulović, Božidar Radunović, Nada Ristović, Tomislav Sekulić, Dobrila Sekulović, Milan Simović, Semsi Sulejmani, Hivzi Sulejmani, Ali Sukrija, Koviljka Tojaga, Tomislav Tomanić, Dušan Tomović, Rajko Tomović, Sretko Trifunović, Ilija Vakić, Miloš Vujaković, Božo Zarković, Prokica Zigić.

Pripremio i uredio

BRANISLAV BOZOVIC

Izdavanje knjige omogućile su, svojim finansijskim sredstvima, osnovne organizacije udruženog rada RMHK TREPČA, uz saradnju Privrednog arhiva kombinata.

Decembra 1970. godine Trepča i Kosovska Mitrovica bile su domaćini borcima Prve proleterske brigade. Na prostranom trgu grada na Ibru i Sitnici, pred strojem proletera i narodom ovoga kraja, vršena je prozivka Rudarske čete, čiji su se preživeli borci nalazili na čelu brigadnog stroja. Samo se manji broj rudara boraca čete odazvao sa »ovde«. Za sve ostale su njihovi preživeli drugovi odgovarali kada su i gde poginuli u ratu za oslobođenje zemlje. Prozivka u gradu rudara rečito je pokazala koliko je bila teška borba za slobodu, koliko je žrtava ona tražila. Još jednom su pred očima prisutnih iskrsli likovi Trepčinih rudara palih za slobodu i pobedu revolucije. Njih više nije bilo u sastavu postrojenih boraca, ali su ipak bili prisutni i, kao što su svi na trgu osećali, ostaće zauvek u redovima svoje Rudarske čete.

Pali borci Rudarske čete, kao i svi ostali junaci koji su pali na popništima našeg narodnooslobodilačkog rata, dali su ono što je čoveku najdragocenije: svoj život. Trajni njihovi dužnici jesu svi preživeli i generacije koje rastu u slobodi.

Narodnooslobodilačkoj borbi, toj najsvetlijoj stranici naše revolucionarne istorije, Rudarska četa je dala časni svoj doprinos kao simbol borbe rudara Trepče i rudara uopšte, kao simbol borbe naroda i narodnosti kosovskomitrovačkog kraja i Kosova.

Ova knjiga, koju, uz podršku Predsedništva Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Kosova, izdaje radni kolektiv Trepče, govori o Rudarskoj četi kao borbenoj jedinici našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije, ali i kao oličenju i nastavku naprednog radničkog pokreta i borbe komunista pre rata, kao prethodnici izgradnje socijalizma posle rata. Rudarska četa je ovde simbol kontinuiteta revolucije, izvor revolucionarnih tradicija i nadahnuća.

Rudarska četa je nikla iz predratnog radničkog pokreta koji se razvio pod delovanjem Komunističke partije u uvom kraju. Bio je to razvojni put od

prve komunističke ćelije u mirnodopskom razdoblju do prvog ustaničkog pucnja u okupiranoj zemlji, put obeležen velikim štrajkovima 1936. i 1939. godine, mnogim drugim revolucionarnim akcijama komunista i Trepčinih proletera, kao i opštom podrškom naroda ovoga kraja. Kada su fašistički osvajači okupirali našu zemlju, radnici su organizovali jedinstvenu akciju pod geslom »Ni gram olova iz Trepče za Hitlera«. Na poziv Komunističke partije rudari su 30. jula 1941. zapalili varnicu oružanog ustanka na Kosovu. Pod rukovodstvom partijske organizacije formiran je Kopaonički partizanski odred, a rudari su *postali njegovo proletersko jezgro. Rudarska četa je, najpre u sastavu Kopaoničkog odreda »Todor Milićević«, a zatim u stroju Prve proleterske brigade, prešla svoj dugi i slavni put boreći se širom naše zemlje. Rudarska je otišla, ali su Trepčini radnici i narod ovoga kraja nastavili da se bore u gradu i rudniku, u Ibarskom i Šaljskom odredu, u jedinicama NOVJ. Njihova borba bila je sastavni deo narodnooslobodilačkog rata i revolucije na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji.*

Završio se rat, izvojevana je sloboda. Ali borba se nastavlja, revolucija traje. U novom, socijalističkom društvu, društvu slobodnih i ravnopravnih ljudi, nadahnutih bratstvom i jedinstvom svih naših naroda i narodnosti, vodi se bitka za produbljivanje tekovina naše revolucije, za razvoj zemlje na savremenim samoupravnim osnovama.

Danas u Trepči postoji Omladinska rudarska četa, koja gaji tradicije ratne Rudarske čete i simbolično nastavlja njen borbeni put. Svake godine se od 30. jula do Dana rudara, 6. avgusta, proslavlja »Sedam rudarskih dana«, a Fond »Rudara borca« nagrađuje dela inspirisana borbom Rudarske čete i rudara Trepče.

Revolucionarne tradicije nisu samo ordeni na grudima ratnika, spomen-obeležja, venci na grobovima palih boraca. Tradicija, to je sve ono što je bio duh naše revolucije, njen moral, njena životnost i njena hrabrost.

Knjiga o Rudarskoj četi, toj po mnogo čemu specifičnoj jedinici Narodnooslobodilačke vojske, i naš je dug i naša obaveza — dug prema četi, prema njenim ratnicima i rudarima palim u borbi za slobodu, a obaveza prema generacijama koje su posle nje došle i koje, nadahnute istim idealima, grade novo društvo.

Rudari Trepče, čiji su najistaknutiji borci stupili, kao Rudarska četa, u Prvu proletersku brigadu prilikom njenog formiranja 21. decembra 1941. u Rudom, našli su se u najtežim bitkama revolucije, a mnogi od njih položili su i svoj život.

Sadašnje mlade generacije mogu se zaista ponositi doprinosom svojih drugova rudara učesnika narodnooslobodilačke borbe, i to kako u revoluciji, tako i u socijalističkoj izgradnji.

T I T O

OD PRVE ĆELIJE DO PRVOG PUCNJA

1919 – 1941

OD PRVE ĆELIJE DO PRVOG PUCNJA

(1919 — 1941)

Svega dvadesetak dana posle prvog ustaničkog pucnja, kojim je legendarni junak Žikica Jovanović Spanac oglasio početak ustanka u Srbiji, ekrazitne eksplozije rudara Trepće su i na području Kosova i Ibarske doline poremetile pobedničku radost i spokojstvo fašističkih osvajača.

Prvom diverzijom na žičari koja spaja rudnik olova i cinka Stari Trg s flotacijom i topionicom u Zvečanu, izvedenom u noći između 30. i 31. jula 1941. godine, i narod ovoga kraja se, preko svojih najboljih sinova, pridružio borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Ta akcija imala je veliki moralni i politički značaj za početak i razvoj ustanka u ovom kraju. Ona je označila početak stvaranja i delovanja Kopaoničkog partizanskog odreda i legendarne Rudarske čete, koja se 1941. godine borila na ovom terenu u sastavu odreda, a od formiranja Prve proleterske, u sastavu te brigade, u raznim krajevima Jugoslavije.

Rudarska četa je rođena iz radničkog pokreta rudnika Trepće i revolucionarnog pokreta Kosovske Mitrovice. Njenom stvaranju i borbi, započetoj prvom akcijom sedmorice rudara na žičaru Trepće, prethodio je dug i težak put razvoja pokreta u ovom kraju, počev od prve komunističke ćelije 1919. pa sve do mračnih dana strahovlade nemačkog okupatora 1941. godine.

Nekoliko godina pre rata Mitro vica se, kao i veliki deo Kosova, pod uticajem žive aktivnosti partijske organizacije, pretvorila u poprište borbe za osnovna demokratska prava narodnih masa, borbe ma i za najminimalnija prava nacionalno i politički obespravljene albanske narodnosti, a isto tako, zbog Trepće u prvom redu, u poprište oštre klasne borbe.

U uslovima kakve je ova pokrajina imala između dva rata, politički rad nije bio ni lak ni jednostavan. Uz brojne protivrečnosti koje su razjedale Kraljevinu Jugoslaviju, postojanje albanske narodnosti

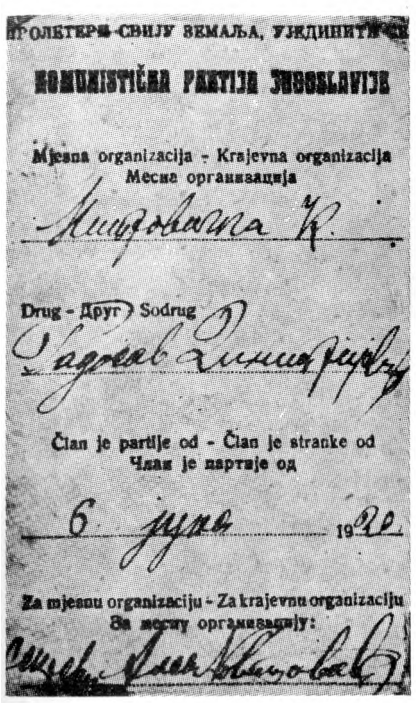

Članska karta jednog od najstarijih članova Komunističke partije u Kosovskoj Mitrovici – od 6. juna 1920. godine

(

i odnos reakcionarnih režima prema njoj davala su sve vreme osnovni pečat raspoloženju ne samo albanskih masa već i Srba meštana i pretežnog dela naseljeničkog življa.

Osim 1919, 1920. i donekle 1921. godine, iz kojeg vremena Mitrovica i još neki gradovi ove pokrajine imaju svetlih uspomena na razbuktali radnički pokret i čak na svoje komunističke poslanike, čitav period od 1930. godine može se okarakterisati kao vladavina bezakonja, nasilja i korupcije.

Poglavlje za sebe jeste tadašnja »agrarna reforma« sa svim svojim posledicama. Reakcionarni vlastodršci nisu njome rešili ekonomski položaj ogromne većine naseljenika. Naprotiv, naseljenici su bili prevareni i vesto iskorišćeni.

Predratni režimi su pod plaštom takve agrarne reforme naseljeničku sirotinju razbacali južno i zapadno od Kosovske Mitrovice. U zamenu za lošu zemlju, koju je tek trebalo krčiti i privoditi kulturi, naseljenicima su namenili ulogu besplatnih žandara i čuvara puteva i pruge. Tako sprovođena agrarna reforma produblivala je mržnju između obespravljenih i razvlašćenih Albanaca i naseljenika.

Ekonomski položaj i Albanaca i ogromne većine Srba i Crnogoraca bio je vrlo težak. Loša zemlja, koja je uz to sasvim primitivno obrađivana, veliki porezi, odsustvo mogućnosti za nuzzaradom bilo u kakvoj industriji ili javnim radovima, izuzetno niske nadnice —

činili su život radnika i seljaka nesnosnim. U pilanama, na primer, ili u industriji građevinskog materijala, tzv. crepociglanama, radnici su radili po 12 časova dnevno za 12 dinara. U Gornjem Ibru, na šumskim radovima, seljak je s parom volova radio čitav dan za 30 dinara.

Sama Mitrovica je manje-više bila slična svim drugim palankama na Kosovu. Imala je vrlo slabo razvijenu privredu, u kojoj osim dve male pilane, parnog mlina, sasvim male električne centrale, neznatnog početka industrije građevinskog materijala, sitnih zanatlijskih i najprimitivnijih trgovinskih radnji, koje su tavorile zbog niske potrošačke moći građana, nije bilo ničeg više.

I dok je uža Srbija imala bogatu političku tradiciju, ova je pokrajina, pa i kosovskomitrovački srez, bila pritisnuta političkom i kulturnom zaostalošću i ekonomskom bedom naroda. U njoj su predstavnici reakcionarnih režima godinama žarili i palili bez ozbiljnijeg otpora.

Predstavnici građanskih partija: poslanici, njihovi korteši, predsednici opština, delovođe, bogati trgovci, jedan deo odrođene i šovinizmom zatrovane inteligencije iz redova Srba i Crnogoraca — isticali su se kao poklonici monarhije i velikosrpske politike protivnarodnih režima. Na drugoj strani, propali begovi i age i bogati trgovci, koji su se predstavljali kao zaštitnici Albanaca, u suštini su svoje političko delovanje. radi odbrane vlastitih ekonomskih i klasnih interesa, sve vreme vezivali za sudbinu tadašnjih režimskih političkih partija. Obezbeđujući svoj uticaj i svoje političke pozicije u albanskim masama produbljivanjem nacionalne netrpeljivosti i pričom da su Srbi uopšte, a ne samo vlastodršci, krivi za takav položaj Albanaca, oni su u isto vreme svoju saradnju s režimom pravdali tako što su je proglašavali taktikom radi zaštite interesa Albanaca.

S takvim prvacima je narod, osobito albanski njegov deo, praktički bio prepušten samom sebi.

*

Savremeni radnički pokret, jedina realna snaga sposobna da u takvim uslovima nezadovoljstvo narodnih masa usmeri u organizovan otpor, u ovoj je pokrajini relativno mlad. Što se ovoga područja tiče, početak ozbiljnijih društvenih kretanja i oštrije političke borbe vezan je za otvaranje i razvoj rudnika Trepče. U to vreme, tj. od 1927. do 1931. godine, gradi se i železnička pruga Kosovska Mitrovica-Kraljevo.

Dolazak velikog broja rudara u rudnik, građevinskih i metalskih radnika u Zvečan — radi građenja električne centrale, laboratorije, flotacije, topionice i ostalih pratećih objekata, bitno je izmeno situaciju i odnos snaga u Mitrovici, a poprilično i u čitavom tadašnjem srezu. Grad je odjednom dobio veliki broj novih i zahvalnih potrošača. Tako su oživeli trgovina, ugostiteljstvo, zanatske usluge i dr.

Pridošlice iz drugih rudnika i sa drugih industrijskih objekata donele su sobom iskustva iz borbe radničke klase, dakle i nova shvatanja, koja su brzo počela uticati ne samo na lokalne radnike u Trrepči već i na radnike u gradu, na siromašnije građane, pa i na selo.

Zbog savremenijeg tehnološkog procesa proizvodnje, primenjenog i pri eksploataciji u rudniku i pri preradi u Zvečanu, inostrani kapitalisti su bili primorani da zaposle priličan broj visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, koji su pored stručnog znanja posedovali i više opšte kulture i više klasne svesti, dakle i više smisla i umešnosti za složene uslove klasne borbe.

Nastojanja inostranih kapitalista da pojačanim ritmom proizvodnje što pre izvuku rudno bogatstvo iz naše zemlje izazvala su raubersku eksploataciju i polukolonijalni, iscrpljujući način upotrebe domaće radne snage. Niske nadnice, slabo osiguranje okana u jami i, usled toga, česte nesreće, protekcionaški uslovi prilikom prijema na pošao, srednjovekovni odnos prema već zaposlenim radnicima — sve su to bili elementi koji su samo ubrzali i zaoštrili otpor.

Prvih godina, u odsustvu svake radničke organizacije, borbeni istupi rudara bili su povremeni, bez kontinuiteta, vezani za određeni slučaj, i imali su uglavnom stihijski karakter. Jedna od formi takvih zajedničkih istupa bili su sprovodi i sahrane radnika poginulih u neobezbeđenim oknima. Najveći broj tih sprovoda pretvarao se u oštre demonstracije, na kojima su napredni radnici držali govore pune gneva i protesta protiv kapitalista. Pod uticajem komunista, tada organizaciono još nepovezanih s Partijom, bes protiv krivaca nesreća usmeravan je postepeno, preko govora i letaka, u sve određenije zahteve za bolje osiguranje radnih mesta, za kraće radno vreme, za veće nadnice.

Mitrovica, sa oko 4.000 rudarskih i industrijskih radnika, postaje ubrzo zahvalno područje za ozbiljnu političku aktivnost. Na sve oštrije i sve češće zahteve samih radnika, vrhovi tada legalnih klasnih organizacija — Ujedinjeni radnički sindikati (URSS) i Beogradska radnička komora — počinju organizovanje svojih podružnica i povereništava.

U razdoblju između 1930. i 1936. godine u Kosovskoj Mitrovici je osnovano Povereništvo Beogradske radničke komore i Podružnica metalskih radnika, u čijem je sklopu uskoro počelo rad kulturno-umetničko društvo »Abrašević«; u rudniku je, takođe, organizovana Podružnica Saveza rudara.

U tom periodu, uz pomoć Pokrajinskog komiteta Srbije i Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, stvorena je prva partijska organizacija, zapravo privremeno partijsko rukovodstvo, koje je tek trebalo da organizaciono poveže dotad najsvesnije, najaktivnije i najhrabrije ljude, pa da onda ide dalje u širinu.

Najvažniji zadatak rukovodstva bio je stvaranje partijske organizacije u rudniku, njeno ideološko podizanje i osposobljavanje za

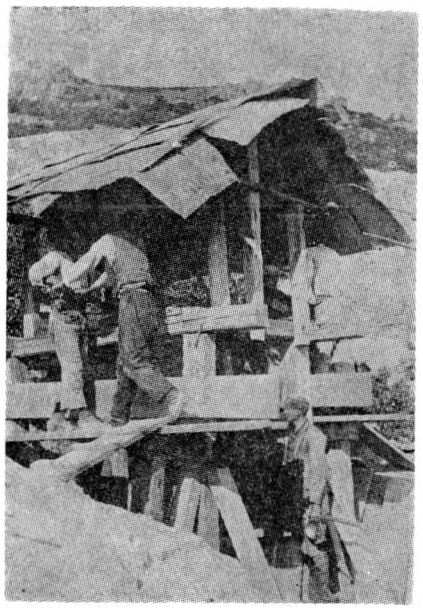

Tako je počelo – prvi koraci rudnika Trepče

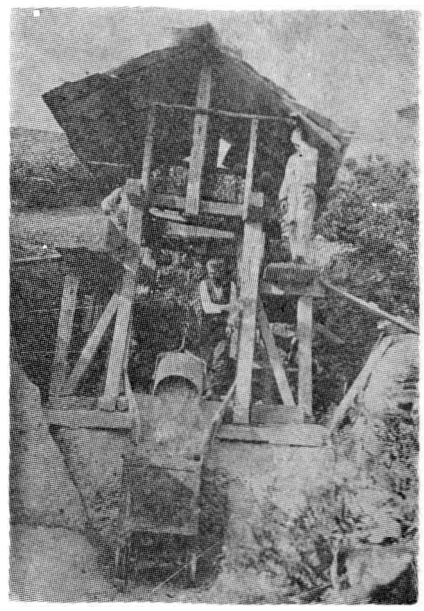

Ovako je izgledao toranj za vađenje rude u Starom Trgu

borbu protiv uticaja reakcionarnih socijaldemokratskih sporazumaša Zivka Topalovića, Milorada Belića, Voja Veličkovića. Mesto trulih nagodba s inostranim i domaćim kapitalistima, trebalo je doslednom borbom za dnevne zahteve odučiti ljude od toga da se mire s mrvicama, prevaspitati ih i pripremiti za odlučnije bitke.

U gradu je, takođe, trebalo stvoriti partijsku organizaciju od pilanskih radnika, gradskih zanatlija i intelektualaca, uglavnom studenata, te preko gradske partijske organizacije pružiti podršku svakoj tarifnoj ili političkoj akciji rudara.

Partijska organizacija je tada postizala krupne uspehe. Ugled socijaldemokratskih prvaka bio je iz temelja poljuljan. Pokretanje štrajka u Trepči 1936. godine, njegova organizacija i faktičko rukovođenje bili su u rukama komunista, iako su na čelu sindikalnih i ostalih organizacija još formalno stojali Topalovićevi komoraši. Komunisti u tim organizacijama naročito u štrajkačkom odboru, znali su na vreme da otkriju svaki sporazumaški pokušaj socijaldemokratskih oportunista, pa da ga onda javno, pred radnicima, razobliče kao odstupanje od prvobitno postavljenih zahteva i kao izdaju.

Ostvarena je primerna solidarnost ne samo građana već i meštana mnogih okolnih sela, i srpskih i, što je naročito značajno, albanskih, sa štrajkačima Trepče. Inostrani kapitalisti su naterani na krupne ustupke. Sem što su povećane nadnice, umnogome su poboljšani stambeni i higijenski uslovi, podignuti su »bankhauzi« (stanovi

:za samce), izgrađena kupatila i obezbeđen besplatan sapun, hrana je poboljšana, jer su posle ovoga štrajka radnici uzeli u svoje ruke rukovođenje menzama.

Štrajk je doneo i krupne političke pobede: slobodu sindikalnog organizovanja, slobodu zbora i dogovora, pravo rasturanja napredne štampe, pravo radničkih poverenika da poslodavcima stave svoj veto na samovoljno otpuštanje radnika s posla.

Ta je pobeda silno podigla ugled Partije i stvorila mogućnosti za raznovrsnije forme rada. Osim toga, prvi klasni okršaj izbacio je na površinu dotad nepoznate revolucionarne i poštene ljude i tako otkrio izvor omasovljavanja malobrojne partijske organizacije novim aktivistima.

Razume se da su rađanje i snažan porast revolucionarnog pokreta morali pasti u oči vlastodršcima i izazvati odgovarajuće korake upravnog aparata. Albansko selo je, bar na ovom području, potisnuto u drugi plan. Glavni neprijatelj je sada bio u rudniku, fabrici, u gradu. Uostalom, i najsiromašniji, pa zbog toga i najnezadovoljniji deo Albanaca Srbice, Vučitrna, Podujeva i Šalje je već bio u Trepči, učeći, možda prvi put u svojoj istoriji, pored mukotrpnog rudarskog zanata i nezamenljivu školu revolucionarne borbe radničke klase, školu proleterske solidarnosti, školu bratstva i jedinstva sa Srbima i Crnogorcima, za koje su im samozvane vođe do juče govorile da treba da ih mrze.

Uz Sresko načelstvo i žandarmerijske stanice u Kosovskoj Mitrovici, nikle su još tri žandarmerijske stanice — u Zvečanu, Prvom Tunelu, Starom Trgu — i jedan policijski komesarijat u Starom Trgu. Sasvim je jasno da je glavni cilj napada tako pojačanog aparata bila mesna partijska organizacija.

No pored svih nabrojanih uspeha, organizaciju je u tom razdoblju očekivao ozbiljan partijski, osobito organizacioni, posao. Mada se organizacija već afirmisala u gradu i u rudniku, organizaciono obuhvatanje ni izdaleka nije išlo ukorak s već stvarno pridobijenim ljudima. Osim toga, selo u osnovi još nije bilo načeto, jer su nekoliko retkih pojedinaca po selima bili više perspektiva nego stvaran oslonac Partije.

Ta učaurenost i prevelika opreznost prilikom obuhvatanja novih ljudi, što je išlo do sektaštva, bile su, zapravo, posledica teških udaraca šestojanuarske diktature, koji su primorali Partiju na rad u dubokoj ilegalnosti.

Smeliji i znatno širi rad naše partijske organizacije vezan je za period između dva štrajka. I to nije slučajno. Baš u to vreme na čelo KPJ dolazi drug Tito. Novi Centralni komitet, s Titom na čelu, odneo je odlučujuću pobedu. Dotadašnja organizaciona nesređenost nije mimoišla ni našu partijsku organizaciju i najvećma je ometala stalnu i pravovremenu partijsku pomoć nižim partijskim forumima, pa i našem Mesnom komitetu.

Od tada se ova partijska organizacija nije mogla požaliti na odsustvo pomoći viših rukovodstava. Polovina članova tadašnjeg

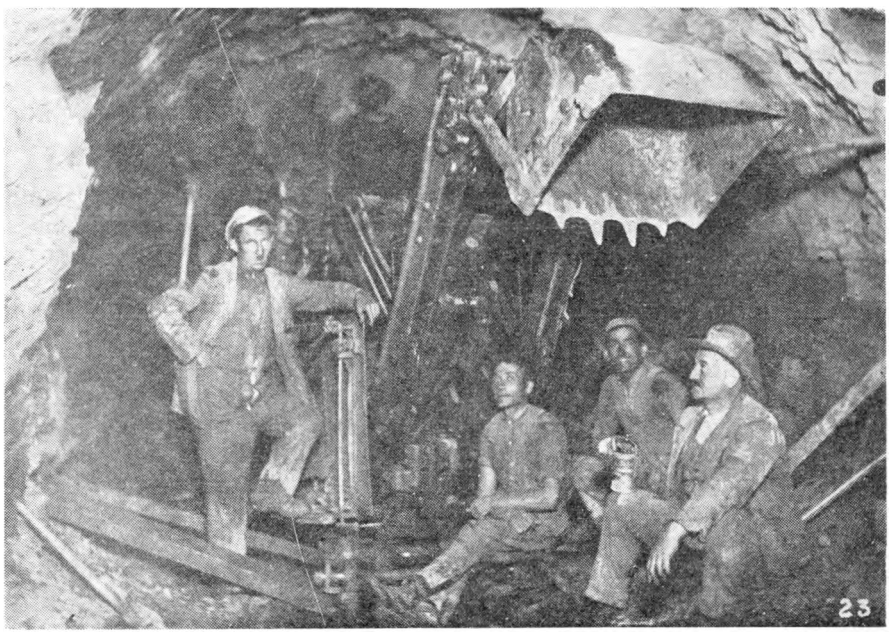

U rudarskoj jami, u utrobi zemlje, gde se kopala olovna ruda (fotografija je objavljena u »Politici« 28. maja 1936, u vreme prvog štrajka u Trepči)

Oblasnog komiteta, predvođenog revolucionarima i neumornim partijskim radnicima Milanom Popovićem, Borom Vukmirovićem i Ramizom Sadikom, poklanjala je ovoj partijskoj organizaciji ne manju pažnju nego svojoj matičnoj.

Ta se pomoć i te kako osetila. Čitavo je razdoblje obeleženo znatnim omasovljenjem partijske organizacije i živim radom na osposobljavanju novih članova za samostalnu političku delatnost. Uz dotadašnji strogo konspirativni rad po partijskim ćelijama, silan polet je dobio i naš legalni agitatorsko-propagandni rad.

Tada su stvorene tri bogate biblioteke, od kojih dve u rudniku i jedna u gradu. U gradu je počeo rad Narodni univerzitet, kome su komunisti određivali teme i liniju. Pokrenut je jedan od boljih provincijskih listova — »Osvit«. Osim članova Partije, na tom radu su se angažovali napredni intelektualci Mitrovice, inače sasvim bliski Partiji.

U skladu s direktivom tadašnjeg Oblasnog komiteta, ova partijska organizacija je počela i veoma uspešno završila borbu za osvajanje rukovodećih mesta u svim legalnim klasnim radničkim organizacijama: u sindikalnim podružnicama, u Odboru radničkih poverenika, u Bratinskoj blagajni, u »Abraševiću«, u domovima kulture. Tako smo veliki štrajk 1939. godine dočekali, između ostalog, i s našom upravom sindikalne podružnice . ..

Naš je dug da podsetimo na neka svetla imena revolucionarnih radnika komunista iz toga perioda. Pored heroja naše revolucije legendarnog Save Kovačevića, koji je nešto ranije otišao iz Trepće, i Vlada Ćetkovića, španskog borca i proslavljenog komandanta korpusa naše Narodnooslobodilačke vojske, na ovom su području radili i borili se i takvi komunisti kao što su rudari: Ibrahim Perviz, Pero Ljutica, Milisav Koljenčić, braća Čelikovići — Božo i Luka, Manojlo Knežević, braća Poženeli — Mile i Drago, Nikola Colaković; takvi metalci kao što su: Miro Dragišić, Franc Veber, Milovan Radunović, Matija Gabler i drugi.

Velika većina njih je već u početku štrajka 1939. godine surovo otrgnuta od Trepče. Uz asistenciju socijaldemokratskih izdajnika Milorada Belića i Voja Veličkovića, policija je, s planom da obezglavi i uguši štrajk, povezala u lance i proterala iz rudnika 134 radnika, među kojima veliki broj članova Partije.

Revolucionarna klica usađena dugom i svakodnevnom borbom imala je, međutim, već takve korene da se štrajk nije mogao zaustaviti nikakvim merama pritiska. Partijska organizacija, mada teško pogođena, uspela je da pravovremenim zamenama proteranih članova štrajkačkog odbora održi i uspešno dovede do kraja i ovaj štrajk. I ne samo to. Upornim radom u periodu između štrajka 1939. godine i rata, mesna partijska organizacija je uspela da u probuđenoj trepčanskoj organizaciji nađe i podigne dosledne naslednike pionira revolucionarnog radničkog pokreta u ovom kraju. Mesto Ibrahima Perviza, Vlada Ćetkovića i ostalih izrastao je i prišao Partiji veliki broj novih, mladih i borbenih rudara i metalaca, među kojima i kasniji nosioci ustanka: Dane Brkljača, Jovo Jovanić, Pero Đurica, braća Milićevići — Todor i Rade, Nikola Stipanović, Mato Zivković, Nikolica Labus i mnogi, mnogi drugi.

*

Pred rastućom fašističkom opasnošću, poslednjih godina pred rat, Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, pa i MK Mitrovice, na liniji borbe kojom su rukovodili CK KPJ i drug Tito, najveći su deo svoje aktivnosti usmerili na razobličavanje spoljne politike kraljevskih vlada, na otkrivanje pete kolone i borbu protiv nje, na mobilizaciju svih rodoljubivih snaga, na stvaranje širokog Narodnog fronta, na podizanje duha otpora i jačanje odbrambene sposobnosti zemlje.

Naš pokret je bukvalno dobio krila, uticaj Partije je postao neuporedivo širi. Srca naših radnih ljudi su naučila da kucaju duhom bratske i proleterske solidarnosti s narodima izmrcvarene Španije, porobljene Albanije, napadnute i osramoćene Čehoslovačke. Na poziv Komunističke partije, s ovog područja se prijavilo za odlazak u Španiju više od 40 dobrovoljaca, među kojima i vanpartijci. To što je tamo otišao samo Vlado Ćetković svedoči, osim o njegovoj ličnoj hrabrosti, upornosti i spretnosti, i o izvanredno teškim uslovima za

masovnije slanje dobrovoljaca. Istu gotovost za borbu protiv fašizma van granica Jugoslavije, naši su ljudi pokazali i na slučajevima Čehoslovačke i susedne Albanije.

Odgojena u borbi protiv reakcionarnih i protivnarodnih režima, protiv eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja, organizaciono i idejno učvršćena u borbi protiv razbijačkih frakcija, očeličena u svakodnevnim okršajima s klasnim neprijateljem, u mučnim sudarima s glavnjačama i koncentracionim logorima, naša je partijska organizacija spremno dočekala aprilske događaje 1941. godine.

Neočekivano brzi slom Kraljevine Jugoslavije i snaga pete kolone ipak su nas iznenadili. Uz to je policija, mesto brige za sudbinu zemlje, uoči samog rata uspela da nam zada poslednji, ali veoma osetan udarac, hapseći preko 20 članova Partije, među kojima i sekretara Mesnog komiteta. Oblasni komitet je brzo intervenisao i pomogao našoj organizaciji da se posle toga potresa sredi i pripremi za predstojeće događaje.

Osim opštih teškoća koje su postojale u rađanju i razvoju ustanka naroda Jugoslavije, komunisti Kosova su imali da savladaju i specifične, izvanredno ozbiljne prepreke.

Treba, pre svega, reći da je Partija imala mnogo veći uticaj na Srbe i Crnogorce nego na Albance i da nas je kapitulacija zatekla s malim brojem komunista Albanaca.

Okupator je, tačno ocenjujući situaciju nasleđenu od stare Jugoslavije, preduzeo čitav niz ekonomskih i političkih mera sračunatih na jačanje iluzija među albanskim masama o stvarnom oslobođenju. Veoma je brzo stvorio tobožnju albansku vlast od fašistički nastrojenih emigranata, reakcionarnih begova i aga, svojih dojučerašnjih špijuna, kao što je Džafer Deva i dr.

S druge strane, Nemci su sarađivali sa četnicima, davali im podršku i naoružavali ih, da bi im poslužili za sprovođenje svoje politike: »Zavadi pa vladaj«.

Koristeći se time što su se na granici prema Crnoj Gori i užoj Srbiji, pojavile izvesne četničke grupacije, okupator je, plašeći albanske mase »srpskom osvetom« i povratkom na staro, na doba Kraljevine Jugoslavije, uspeo da veže za sebe gradski lumpenproletarijat i zavedene albanske mase sa sela.

Sem toga, zbog Trepče, koja je za ratni potencijal fašističke Nemačke značila mnogo, okupator je u Mitrovici stacionirao veliki broj svojih i kvislinških naoružanih formacija, organizovao jak policijski aparat i preduzeo sve mere da osigura nesmetanu proizvodnju u Trepči, da uguši svaki otpor.

I u takvoj situaciji, koja je podsećala na neprijateljski osinjak, komunisti Mitrovice i rudnika Trepče našli su dovoljno hrabrosti da, na poziv CK KPJ i druga Tita, stupe u akciju i pridruže se ustanku naroda Jugoslavije. Julska akcija na žičaru Trepče označila je početak oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika u ovom kraju.

Dušan Tomović

TREPČA — NA STRANICAMA STAMPE

(1934—1939)

»Predstavljamo vam Trepču«

»Trepča Majns Limited je akcionarsko društvo... osnovano 1927. godine kao ogranak Selekcion Trust Limited, sa početnim kapitalom 107.500 funti sterlinga, koji 1934. dostiže visinu 1,125.000 funti sterlinga. Direkcija preduzeća nalazi se u Londonu, kojoj je na čelu g. A. Čester Biti, a generalni direktor za Jugoslaviju je g. A. S. Hovi.«

»Društvo Trepča Majns Limited dobilo je u martu 1928. godine rudarsku koncesiju za pedesetogodišnju eksploataciju rudnog blaga u južnoj Srbiji, i to sa isključivim pravom istraživanja u Trepči, Rogozini i Slatinskoj Sokolići. Dve godine posle osnivanja društva — u kome vremenu su postignute potrebne investicije, saobraćajna sredstva... itd. — pristupilo se proizvodnji. Sa radovima se počelo kod brda Trepče i opštine Šaljske u blizini Kosovske Mitrovice. Zvanično otvaranje rudnika izvršeno je 10. oktobra 1930. godine.«

»U Trepči su radili Rimljani, a izgleda da se u njoj radilo i pre njih. U srednjem veku, kada je u Srbiji cvetalo rudarstvo, jedno od glavnih rudarskih mesta bila je Trepča, čiji se grad pominje u istorijskim zapisima iz 1303. godine. Kulminaciju svoga razvića dostiže Trepča u prvoj polovini 15. veka. Živa rudarska delatnost okuplja oko Trepče raznoliki svet. Dolaze Sasi — rudarski majstori, stručnjaci za eksploataciju ruda, Dubrovčani — trgovci; u Trepči se počinje kovati novac i ona postaje jedan od najbogatijih gradova u Srbiji. Cak i u tursko doba, bar u prvo vreme, Trepča je produžila rad — o čemu svedoči džamija iz toga vremena. Mnogobrojne gomile šljake koja sadrži manji procenat olova i srebra, ukazuje na vrlo intenzivnu eksploataciju olovne rude u stara vremena.«

»Rudna masa i rudnik nalaze se u mestu zvanom Stari Trg, u klisuri reke Trepče, 8 km severoistočno od Kos. Mitrovice. Sva rudišta koja pripadaju koncesiji Trepče prostiru se na terenu od 2.157 km². Rudna masa sastoji se iz sulfida olova, cinka i gvožđa, sa malom količinom srebra udruženog s olovom. Iz mešavina rudače, izdvajanjem i koncentrisanjem selektivnom flotacijom. dobija se koncentrat olova i cinka, dakle glavni proizvod Trepčanskih rudnika.

Na rudnik, koji se nalazi na visini od 865 metara, dolazi se putem od Kos. Mitrovice. Vađenje rude vrši se mehanički: bušenjem i miniranjem. Dva glavna horizonta na rudniku jesu: 760 m, kroz koji se izvozi ruda iz rudnika, i 610 m, na kome je tunel (duboki potkop) dugačak 2.300 m, koji je napravljen radi odvodnjavanja i razrađivanja rudne mase ...

Pošto se ruda izlomi u prerivima, iznosi se na površinu — do utovame stanice žičane pruge. Prevoz sirove rude do fabrike za njeno oplemenjivanje u Zvečanu vrši se vazdušnom železnicom kapaciteta 100 tona na sat. Žičana pruga je duga 6.600 m, sa visinskom razlikom od 232 m. Kapacitet nosivosti je 800 kg po korpi...

Fabrika u Zvečanu, zajedno sa kancelarijama uprave, nalazi se 3 km severno od Kos. Mitrovice, na levoj obali Ibra, kuda prolazi put i železnička pruga Skoplje-Beograd. Tu se ruda pomoću drobilica sitni, a u kuglastim mlinovima dobija oblik prašine, meša se s vodom i hemijskim reagensima, pumpa se zatim u mašine za separaciju i putem procesa flotacije dobija se koncentrat koji se, posle sušenja, automatski tovari u vagone i otpravlja železnicom (za zapadnu Evropu do Jugoslovenske slobodne zone u Solunu, a odatle brodovima, a za srednju i istočnu Evropu do Smedereva, a odatle Dunavom)...

Pralište, rudnik u Starom Trgu, žičana pruga, kao i sva ostala postrojenja snabdevaju se strujom iz kalorične centrale podignute na obali Ibra u Zvečanu.

Za održavanje i popravku mašinskih delova postoje kompletne radionice: kovačka, mašinsko-bravarska i stolarska ...

Na rudniku u Starom Trgu, Zvečanu i Beogradu preduzeće je zaposlilo oko 2.250 radnika, 60 inžinjera i 50 činovnika.«

ШТА ЈЕ ТРЕПЧА
MINES LIMITED

Власници Трепче имају најбогатије руднике метала и дијаманата на свету

Иако се у последње време, поводом штрајка рудара, често помиње рудник Трепча, јавност не зна много више осим да се тај рудник налази код Косовске Митровице и да је власништво Енглеза.

„Време" објављује овај приказ Селекшн Труст Лимитеда, јер тај труст власник је и Трепче поред других рудника у свету. Чланак је у фебруару о. г. изашао у лондонском „Мајнинг Џернел"-у.

Огромна богаства трепчанских рудника

У Трепчи има отприлике 1,750.000 тона руде која садржи просечно 11,5 од сто олова, 10 од сто цинка и 93 грама сребра на тону руде

До пре неки дан необично мртвило владало је у једном од

жицама. Нарочита правилност начину појављивања и распоре

Трепча, највећи рудник Југославије

Stampa predstavlja Trepču jugoslovenskoj javnosti

To su odlomci napisa kojima su listovi »Sigurnost u rudnicima« i »Istina«, februara i aprila, a »Vreme« i »Narodno blagostanje« juna, odnosno novembra 1936. godine, predstavili svojim čitaocima »najveći rudnik Jugoslavije«. Bilo je to one godine u kojoj je izbio prvi štrajk radnika u Trepči.

Nesreće, pogibije, bespravlje

Štrajk je bio neminovna posledica surove eksploatacije koju je engleska uprava rudnika vršila nad »domorodačkom« radnom snagom, gazeći osnovna prava radnika, ostavljajući ih da rade i žive pod najtežim uslovima. O tome su pisali ne samo komunistički i radnički listovi nego i građanska štampa, koja je, inače, mnoge činjenice svesno prećutkivala.

Vodeći brigu o izvlačenju profita, ali ne i o zaštiti radnika u rudniku, engleska uprava Trepče nije se mnogo obazirala na česte nesreće i pogibije rudara. Novinska vest objavljena 26. maja 1934. glasila je: »Jeziva pogibija rudarskog radnika pod vagonetom rude«. Žrtva je bio dvadesetogodišnji radnik iz Like Bogdan Vukobratić.

Jedanaestog januara 1935. štampa je obaveštavala čitaoce o velikoj nesreći:

»Iz Kosovske Mitrovice pred božične praznike stigle su strašne vesti. U velikom rudniku 'Trepča A.D.' desila se nesreća: pet radnika našlo je smrt u jednom oknu, pod obroncima stenja... Izišle su razne stručne komisije na lice mesta i utvrdile da je do nesreće došlo krivicom nadzornih inžinjera, odnosno same uprave, koja je trebala da vodi kontrolu rada u rudniku«.

Kako su reagovali engleski akcionari? To se jasno vidi iz naslova novinskog napisa povodom te nesreće: »Jedan nečuven postupak: u znak protesta što se pravi pitanje povodom nesreće koja se desila u njenom rudniku, uprava Trepče je otpustila tri stotine radnika«. U napisu se kaže:

»Ovakvom gestu niko se nije nadao. Niko nije, u prvo vreme, mogao poverovati da će uprava učiniti tako što. Ali su se ti prvi glasovi pokazali tačni. Uprava je dobila telefonski nalog od svoje centrale u Londonu da otpusti radnike i ona je to jutros učinila. Na ovakav gest 'Trepče A.D.' čovek se mora zgranuti«.

Pre ove nesreće dogodile su se još dve, koje je uprava nastojala da zataji pred javnošću. »Prema autentičnim vestima«, pisala je »Politika« 11. januara 1935. »u rudniku Trepči pre ove katastrofe desila su se još dva nesrećna slučaja o kojima pozvani iz rudnika Trepče nisu obavestili nadležne vlasti.«

Već februara iste godine zabeležene su još tri nesreće, u kojima je poginuo Mane Masnikos, a ozleđena su tri radnika.

»Politika« je ponovo, 30. aprila 1936, pisala o nesreći u Trepči:

»Teško je nastradao Maksim Radulović, rudarski radnik iz Trepče... Prelomljene kičme i sa vrlo teškim ozledama, Maksim je prenesen u bolnicu, ali nema izgleda da će ostati u životu«.

»Radničke novine« pisale su decembra 1935. godine:

»Direkcija preduzeća Trepča gazi po zakonu o zaštiti radnika. Protivno zakonskim odredbama o zaštiti radničkih poverenika, preduzeče Trepča otpustilo je s posla bravarskog radnika druga Milojicu Kljajića, starešinu radničkih i nameštеničkih poverenika u fabrici Trepča... Preduzeče za zakon neće da čuje, a još manje da ga poštuje, smatrajući sebe državom u državi...

Direkcija Trepče bezočno nasrće na radničke poverenike i njihova prava ne samo u fabrici nego i na rudniku Stari Trg. Na dan 1. januara Uprava je na cinički način otpustila s posla rudarske radnike Novicu Dačevića, Petra Pajića i Obrada Bjelića, radničke poverenike, koji su u istom rudniku bili uposleni po 5, 6 i 9 godina. Otpušteni su samo zato što su... štitili svoje drugove rudarske radnike od šikaniranja, maltretiranja i provokacija Uprave rudnika«.

Govoreći o čestim pogibijama u rudnicima i pominjući nesreću u Trepči u kojoj je bilo šest mrtvih i sedam ranjenih rudara, »Proleter«, organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, piše u broju 4 od 1935. da odgovornost za nesreće pada na gramzive kapitaliste, državnu vlast i reformističke vođe koje ometaju borbu radnika. List poziva radnike da se izbore za zaštitu na radu, da sami kontrolišu sprovođenje zaštitnih mera i da istraju u borbi za veće nadnice.

Organ Oblasnog, odnosno (kasnije) Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju »Komunist« posvetio je, januara 1936, poseban napis radnicima Trepče. Pod naslovom »U rudniku Trepči poginulo je šest a ranjeno sedam radnika«, u napisu se kaže da je nesreća nastupila usled slabog osiguranja terena koji se odronio.

»Zbog nedovoljno razvijene i slabo organizovane borbe za povišenje i redovnu isplatu nadnica i za poboljšanje uslova rada, položaj rudarskih radnika iz dana u dan je teži i nepodnošljiviji. Mizerno niske nadnice poslodavci ne isplaćuju... A kakvi su uslovi rada rudara, najbolje svedoče mnogobrojne nesreće... Otpuštanje s posla radničkih poverenika bez ikakvog razloga, otpuštanje bez otkaza 300 radnika u potpunoj su opreci sa Zakonom o zaštiti radnika«.

»Komunist« objašnjava kako je i taj zakon delo reakcionarne vlade, koja nije imala nameru da poboljša socijalne uslove radnika, već je želela da ih obmane. A uprava Trepče i domaće vlasti ni takav zakon ne poštuju. »Ni sve intervencije kod velikosrpskih vojno-fašističkih ministara«, kaže zatim, »nisu pomogle da se prema upravi rudnika primene odredbe ovog zakona. To je razumljivo — vrana vrani oči ne vadi.«

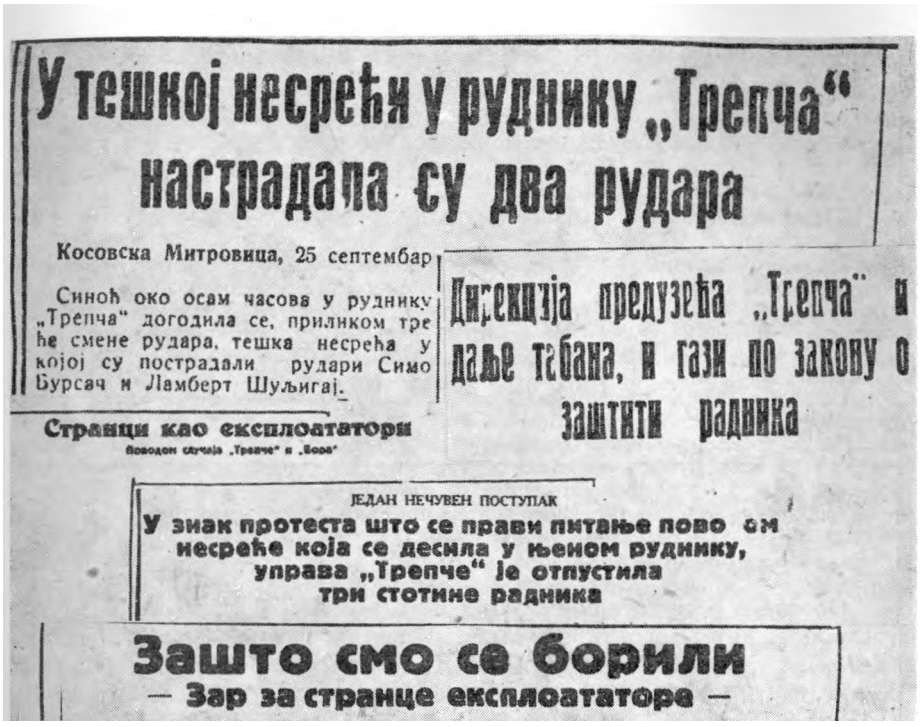

У тешкој несрећи у руднику „Трепча“ настрадала су два рудара

Косовска Митровица, 25 септембар

Синоћ око осам часова у руднику „Трепча“ догодила се, приликом тре ће смене рудара, тешка несрећа у којој су пострадали рудари Симо Бурсач и Ламберт Шуљигај.

Дирекција предузећа „Трепча“ и даље табана, и гази по закону о заштити радника

Странци као експлоататори

поводом стечаја „Трепче“ и „Бора“

ЈЕДАН НЕЧУВЕН ПОСТУПАК

У знак протеста што се прави питање пово ом несреће која се десила у њеном руднику, управа „Трепче“ је отпустила три стотине радника

Зашто смо се борили

— Зар за странце експлоататоре —

Rudari — žrtve bespravlja, eksploatacije, nesreća..

Na kraju se pozivaju komunisti i radnici da povedu organizovanu borbu:

»Samo jedinstvenom revolucionarnom borbom pod vodstvom KPJ može se izvojevati i primena Zakona o zaštiti radnika. Zato, drugovi rudari, zbijmo se u borbene revolucionarne redove, pa napred u borbu za svoje zahteve. Za primenu Zakona o zaštiti radnika! Za hitnu naplatu egzekutivnim putem svojih dugova koje uprava rudnika duguje radnicima. Da uprava rudnika plaća doživotno izdržavanje porodicama poginulih rudara i deci do punoletstva«.

Zbijali su rudari Trepče svoje redove i sve odlučnije tražili svoja prava, boreći se u isto vreme protiv uprave rudnika i samozvanih »radničkih tribuna« u sindikalnim vrhovima i vodstvu Radničke komore u Beogradu, koji su, insistiranjem na »umerenosti radničkih zahteva«, u stvari vršili izdaju radničkih interesa. Kako su radnici Trepče gledali na te »radničke predstavnike« i njihovu ulogu, rečito pokazuje napis rudarskog radnika objavljen u časopisu »Solidarnost« od 30. aprila 1936. Prepis tog dopisa iz Trepče sačinio je beogradski »Rudarski i topioničarski vesnik« i uputio ga (18. maja) Obaveštajnoj službi »Industrijske odbrane« —»s molbom na cenjenu upotrebu«. Napis rudarskog radnika Trepče nosi nalov »Gazda Zivko u agitaciji« i glasi:

»Ovih dana posetio nas je g. dr Zivko Topalović sa njegovom gospođom.. On se 'siromah' dovezao na rudnik automobilom uprave. Po dolasku na rudnik, on je u društvu sa svojom gospođom obišao zgrade uprave rudnika i radničke stanove. Zatim je, pošto je izvršio ovu 'inspekciju', otišao na podvorenje upravi rudnika. Šta je tamo govorio, nama rudarskim radnicima sa ovoga rudnika nije poznato, ali biće sigurno da se interesovao za akciju komoraša. na ovome rudniku, ili je pak već, po starom komoraškom običaju, upravi rudnika pohvalio njezina nastojanja oko uređenja stanova i socijalnog položaja rudarskih radnika, pa da posle na prvom zboru digne glas protiv 'samovlasnika' rudarskih preduzeća u Srbiji ili možda i u ovom rudniku ima neku akciju..

Mi nemamo ništa protiv toga da gazda Zivko i njegova gospođa Milica ponekad dođu u našu rudarsku sredinu i da vide kako rudari žive. Samo bi voleli da gazda Zivko, kao 'nepomirljivi' klasni protivnik rudarskih industrijalaca, kojima i on, uzgred budi rečeno, pripada, dođe na rudnik sopstvenim automobilom i da se voza uz potrošnju sopstvenog benzina, a ne da kao 'radnički prijatelj' iskorišćuje automobil uprave rudnika, pa da se to posle naplaćuje od radnika. Možda je gazda-Zivka stid da vide radnici da on ima automobil!

Pored Zivka, nas rudarske radnike u Starom Trgu posetio je i 'vođa" komoraških rudara tišlerski majstor u ostavci g. Veličković Voja, koji je, pored ostalih gluposti koje je rekao ovaj gospodin, preneo i vest da naš Savez duguje Beogradskoj radničkoj komori 28 hiljada dinara. Samo nije naveo na osnovu čega i zašto duguje tu sumu radničkoj komori naš Savez. E, tako je to kada se poverenje rudara želi osvojiti vozanjem na upravinom automobilu i lažima o dugu dugačkim 28 hiljada kilometara:

Bolje bi bilo da braća komoraši izjave koliko su oni dužni rudarskim radnicima u Srbiji. Taj dug iznosi sigurno na milione, a načinili su ga komoraši u vidu ubiranja prireza za Radničku komoru, od koje nije niko, a najmanje rudarski radnici, video kakve koristi.

Po odlasku sa rudnika, istoga dana navečer, g. Zivko je održao jednu konferenciju u Kosovskoj Mitrovici sa zanatskim radnicima iz Kosovske Mitrovice, pa su tom prilikom, ili on ili njegovi trabanti proturili u 'Politici' vest. da su ovoj konferenciji prisustvovali i rudarski radnici iz Trepće, što međutim apsolutno nije istina«.

O prvom štrajku, 1936. godine

»Četrnaestog ovcg meseca«, objavila je »Politika« maja 1936, »u sedam časova izjutra u rudniku Trepča izbio je štrajk među rudarskim radnicima«. Pošto je objasnila da je neposredni povod za obustavu rada u pogonu Prvi Tunel bilo odbijanje uprave da prihvati zahtev rudara da stvarno rade 8 časova, a ne 10 i 12 (računajući od ulaska do izlaska iz rudnika), »Politika« nastavlja:

»Istog dana u sedam časova uveče, pošto pregovori nisu uspeli, radnici sa Prvog Tunela obavestili su rudare u Starom Trgu, koji je udaljen četiri kilometra. Radnici u Starom Trgu prihvatili su poziv na solidarnost i svi obustavili rad. Tako je te večeri broj štrajkača iznosio 1.763«.

U stvari, rudari su se, uprkos nastojanjima žandarmerije da ih spreči u tome, probili do svojih drugova u Starom Trgu i tamo postavili upravi svoj zahtev u pogledu radnog vremena. Kada ga uprava nije prihvatila, izabrali su štrajkački odbor (Mirko Vuksanović, Dane Uzelac, Osman Saban, Franc Skrinjar, Kariman Zeka i Adem

Učesnici štrajka u rudniku Trepči maja 1936. godine

Mikušnica) i istakli zahteve (ovoga puta u 10 tačaka) koje je prethodno pripremio Mesni komitet Partije u Kosovskoj Mitrovici:

»1) Da se ulaz na rad u okna ubuduće, shodno paragrafu 11 'Službenog reda', vrši na račun efektivnog radnog vremena od osam časova, i to: da ulaz počinje tačno u sedam časova pre podne, a da se izlaz mora završiti tačno u 3 sata po podne. Ovakav raspored da važi za sve ostale smene;

2) da se o trošku preduzeća sprovede osvetljenje u stanovima koje su radnici podigli, s tim što će oni sami nabavljati sijalice;

3) da se nadalje u roku od dva do tri meseca podigne novo kupatilo kod Prvog Tunela i da se ubuduće kupatila snabdevaju dovoljnim količinama tople vode;

4) da još istog leta otpočne izgradnja novih radničkih stanova po građevinskom planu preduzeća;

5) da se na račun preduzeća obezbede potrebna prevozna sredstva za dolazak i odlazak na rad radnika koji stanuju izvan rudnika, u Kosovskoj Mitrovici i usputno od iste do Prvog Tunela, s tim da oni plaćaju minimalne iznose za prevoz;

6) da se svakom radniku izdaje besplatno i redovno svakog meseca kilogram sapuna radi održavanja čistoće;

7) da se radnicima dozvoli slobodno udruživanje u njihovu strukovnu sindikalnu organizaciju koja je zakonom odobrena. Uprava preduzeća neće se mešati u unutrašnji rad radničke organizacije;

8) da se svake godine biraju zakonski radnički poverenici, a na osnovu uputstva Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja za izbor radničkih i namešteničkih poverenika. Tako izabranim poverenicima uprava preduzeća priznaje sva njihova zakonska prava;

9) da se svi radnici koji su učestvovali u štrajku od 14. maja ove godine imaju vratiti na posao po završetku istog i zbog učešća u štrajku neće biti kažnjeni, niti otpušteni s posla;

10) da se uprava preduzeća obaveže da će od dana ponovnog stupanja radnika na posao, posle okončanja kolektivne obustave rada, povećati svim radnicima zaradu za 10 dinara dnevno«.

Te uslove je objavilo više listova. Tih dana, u drugoj polovini maja 1936, štampa je bila puna napisa o štrajku u Trepči: »Za poboljšanje uslova rada u rudniku Trepči«, »Uprava Trepče odbila zahteve štrajkača«, »Ako im uprava zatvori kantine, rudari će poplaviti rudnik vodom«, »Gela okolina pomaže rudare«, »Zbog pretnje uprave rudnika da će na rad dovesti rudare iz drugih krajeva, zaoštrili se odnosi između radnika i uprave«, »Pučanstvo u Trepči podupire štrajkujuće rudare kako bi mogli produžiti štrajk«, »Radnički pokret u rudniku Trepči i dalje traje; seljaci pomažu radnike«, »Štrajk traje

Трепча у штрајку

МЕЂУ ШТРАЈКАЧИМА

Преговори за настављање рада у руднику Трепча воде се без успеха

РУДАРИ РУДНИКА ТРЕПЧЕ ПРЕТЕ

да ће поплавити рудник водом ако управа затвори кантине

Рудници у Трепчи: лево недиралште руде испод Звечана, десно улаз у рудник

Ако је од Трепче много је!

— Толико дана топела је милионске штете само да не задовољи најумереније захтеве својих радника, који је не би стали ни стотину хиљада, кад чисто зарађује око 80 милиона годишње!!!

Slampa o štrajku u Trepči 1936. godane

već 13 dana a da nigde nije narušen mir i poredak«, »14. dan štrajka: Direktor Trepče g. Havije smatra da će radnici uvideti svoju grešku i vratiti se na posao«, »Petnaesti dan rudarskog štrajka u Trepči«, »Borba rudara u Trepči ima samo jedan cilj: veću koru hleba i snošljivije uslove rada« ... Naposletku je došla vest: »Uprava Trepče prihvatila radničke zahteve«, a odmah za njom i obaveštenje iz Kosovske Mitrovice od 2. juna 1936: »Posle devetnaestodnevnog štrajka u Trepči počeo normalan rad, pošto je uprava rudnika prihvatila uglavnom sve zahteve radnika i potpisala sporazum«.

Listovi su objavili 9 tačaka ugovora koji su sklopili radnici i uprava Trepče:

»1) Osmočasovno radno vreme, u koje je uračunat ulazak i izlazak iz okana ;

2) Uvođenje električnog osvetljenja o trošku uprave u stanove radnika koje su radnici podigli;

3) uprava se obavezuje da odmah izgradi kod Prvog Tunela jedno veliko kupatilo za radnike;

4) da se još ove godine nastavi izgradnja radničkih stanova po građevinskom planu preduzeća;

5) radničko kupatilo da bude snabdeveno dovoljnom količinom sapuna;

6) radnicima se dozvoljava udruživanje u njihove stručne sindikalne organizacije koje su zakonom dozvoljene; uprava rudnika se obavezuje da se neće mešati u unutrašnji rad radničkih organizacija;

7) izbor radničkih poverenika ima se vršiti svake godine na osnovu uputstava Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja; izabranim poverenicima uprava rudnika priznaje sva njihova zakonska prava;

8) svi radnici koji su učestvovali u štrajku od 14. maja imaju se vratiti na rad i prema istima se zbog toga što su učestvovali u obustavi rada neće primenjivati nikakve kazne, niti će se zbog toga moći otpustiti sa rada; i

9) uprava rudnika obavezuje se da, od dana ponovnog stupanja radnika na posao po okončanju kolektivne obustave rada, svima radnicima poveća zaradu od 5 dinara dnevno prema zaradi koju su imali do dana obustave rada«.

Uprava Trepče je, dakle, bila primorana da prihvati radničke zahteve. Istina, umesto da poveća dnevnice za 10 dinara, uspela je da »zakine« polovinu. Radnici su izvojevali veliku pobedu, a vlasnici Trepče pretrpeli znatnu štetu, tj. ozbiljno smanjenje profita. Zbog štrajka je godišnja proizvodnja smanjena za 10.000 tona, a proizvodni troškovi preduzeća su porasli za 7 odsto.

U prvim redovima

Mesni komitet Partije i komunisti u rudniku postupili su onako kako je Oblasni komitet KPJ za Srbiju tražio još 1934. godine: »Svesta je dužnost svakog komuniste i svake ćelije da svu svoju delatnost koncentriše na pripremu, organizovanje i rukovođenje štrajkačkih borbi i pokreta« (»Komunist« broz 12/1934).

»Proleter« je u dvobroju 2—3 (za maj i jun) 1936. godine pozdravio pobedu trudbenika Trepče i drugih radnika koji su se štrajkovima borili i izborili za bolje uslove života i rada. »Bitnom osobi-

nom štrajkačkog pokreta u 1936«, piše »Proleter«, »a naročito u aprilu i maju, treba smatrati činjenicu da se krupna preduzeća postepeno uključuju u štrajkačku borbu. Radnici Tivara, Trepče i rudarskog revira istočne Srbije, građevinski radnici. .. stupaju u prve redove proleterske borbe.«

List ističe da su radnici u tim štrajkovima bili »jednodušni i gotovo bez štrajkbrehera«, da su stvorili akciono jedinstvo i postigli da u kolektivnim obustavama rada učestvuju ne samo organizovani nego i neorganizovani radnici i pripadnici raznih sindikalnih i političkih grupacija. Štrajkovi su se vodili, piše »Proleter«, za povišenje nadnica i za sklapanje kolektivnih ugovora. »Većina krupnih štrajkova (Tivar, Trepča, Resavski rudnici. ..) odlikuje se primernom izdržljivošću štrajkača i dužinom trajanja.«

Kao što su se učešćem u štrajku svrstali u prve redove klasne borbe koju je vodio proletarijat, komunisti i radnici Trepče su s istim uspehom vodili borbu za izbor svojih pravih predstavnika, koji će ih kao radnički poverenici zastupati i boriti se za njihove interese. Izbor poverenika vršio se početkom godine — na osnovu Zakona o zaštiti radnika. Partija je ukazivala (»Komunist« je pisao o tome još krajem 1934) da tome pitanju treba pokloniti potpunu pažnju, da su komunisti dužni da se založe kako bi se onemogućio ponovni izbor radničkih poverenika koje su poslodavci korumpirali, pa su sklapali razne »sporazume« na štetu radnika. Trebalo je takve poverenike »razobličiti na radničkim konferencijama« i na njihovo mesto kandidovati i birati poštene i borbene radnike koji su — bez obzira na političko opredeljenje — pokazali spremnost da zastupaju interese radnika.

Uporedo s izborom takvih radničkih poverenika uporno se nastojalo da se sindikalna organizacija pripremi za borbu, da je organizuje i rukovodi njome i da tako postane nosilac akcionog jedinstva radnika, njihova klasna organizacija. Da su komunisti grada i rudnika na Ibru u tome imali puno uspeha, najbolje su pokazali majski štrajk i pobeda radnika 1936. godine. A o tome kakve su rezultate postigli na izborima za radničke poverenike, pisao je partijski organ »Proleter« u martu 1937. godine:

»Još nam nisu poznati konačni rezultati izbora radničkih poverenika... u svim industrijskim preduzećima... Ali do sada objavljeni rezultati govore o nesumnjivom porastu klasnih radničkih sindikata... Blagodareći pravičnoj politici klasnih sindikata i borbi za jedinstvo radničke klase, koja se očitovala u većini velikih štrajkačkih pokreta prošle godine, klasni radnički sindikati postali su ozbiljna snaga. O tome najubedljivije govore sledeće brojke: u nekim rudnicima Srbije (Zvečan, Jarando, Oplenac) istaknute su samo liste URSS-a. U rudniku Trepča URSS-ova lista je dobila 1.386 glasova prema 66 glasova JRZ«.

Rudari i drugi radnici rudnika olova i cinka Trepča su, kao i radnici drugog ibarskog rudnika — rudnika kamenog uglja Jarando kraj Raške, već tada uspešno vodili klasnu borbu, kao što će nekoliko godina kasnije uspešno i složno voditi narodnooslobodilačku borbu i postati poznati pod zajedničkim nazivom: ibarski rudari.

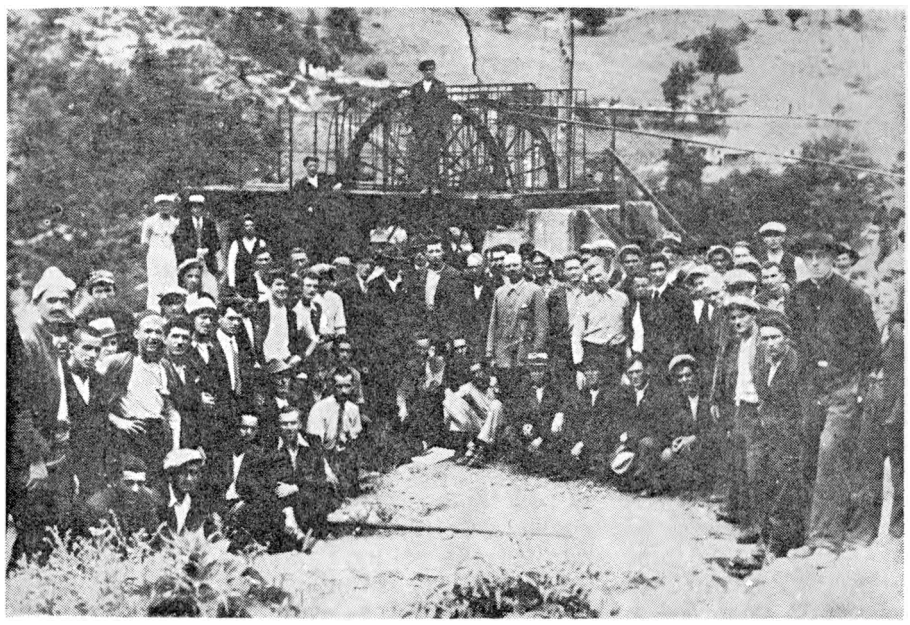

Okupljeni posle osnivanja Podružnice Saveza rudara Jugoslavije za rudnik Trepču, 21. juna 1936. godine

Mnogi rudari su, trbuhom za kruhom, radili i u jednom i u drugom rudniku pod sličnim uslovima, bez obzira na to da li su pod zemljom kopali olovnu rudu ili kameni ugalj. U Jarandolu uprava rudnika nije isplaćivala radnicima zarade čitave mesece i godine te su oni spontano stupili u štrajk, prvo 1929, a zatim jula 1934. godine, i s mukom se izborili da im se zaostaci isplaćuju bar u ratama. »Radničke novine« su pisale 20. jula 1934: »Oko 800 radnika rudara obustavilo je posao na rudniku 'Jarandol' u selu Baljevcu, kod Raške, koji je svojina poznate rudarske firme 'Milan Savić i sinovi'. Uzrok obustave rada? Neisplaćivane zarade radnicima mesecima, pa čak i godinama«. O ovom štrajku pisala je u više navrata »Politika« u junu 1934. godine.

Kako su živeli i radili

U toku štrajka i posle njega celokupna javnost je, zahvaljujući pisanju štampe, mnogo saznala o Trepči, teškim uslovima rada i života njenih radnika, bezobzirnoj eksploataciji domaće radne snage koja se vršila za račun engleskih kapitalista — akcionara i vlasnika rudnika.

Nezadovoljstvo zbog takvog stanja stvari raslo je sve više. Ljudi su čitali u listovima:

»Dve hiljade radnika izlaže se pogibelji i upropašćavanju zdravlja, kopa danju i noću rudu koja se preko Soluna izvozi u Englesku. I tih 2.000 radnika moralo je da zagazi u štrajkove, moralo je da gladuje danima da bi ubedilo akcionare Trepče da se sa 20 i 15 dinara dnevno ne može živeti. Ali akcionari su više voleli da pretrpe milionsku štetu nego da dozvole da radništvo naše bude tako nagrađeno i osigurano u onim vlažnim i teškim jamama u kojima se isparava olovo. Kad je sva javnost ustala protiv Trepče, oni su ustuknuli. Ako je i od Trepče, mnogo je« (»Nepravda«, 3. juna 1936).

Novinski stupci su se nizali ispod naslova: »Sve što vredi odnose stranci iz naše zemlje«, »Zašto smo se borili? Zar za strance eksploatatore?«, »Trepča najbolje zarađuje i zato valjda najviše maltretira radnike« ...

Štrajk je doprineo da se obelodani kako su živeli i pod kojim su uslovima radili radnici iz Trepče, o čemu su pisali svi listovi. Kao ilustracija o platama rudara, objavljen je, 24. maja 1936, faksimil »platnog koverta jednok radnika Trepče kome posle odbitaka ostaje 55 dinara za ceo mesec«.

»Politika« je, tri dana kasnije, objavila karikaturu »Londonski akcionari razgovaraju«, na kojoj se oni, zavaljeni u udobne fotelje, ne mogu načuditi zbog događaja u Trepči: »Čudna stvar! Oni naši radnici u Trepči primaju pare svakog meseca, a mi akcionari samo jedanput godišnje, pa se opet oni bune, a ne mi«.

I humoristički list »Ošišani jež« je povodom štrajka u Trepči pisao o platama rudara. Pod naslovom »Računski zadatak« štampan je tekst:

»Ako je rudarski radnik radio mesec dana pa je primio 190 dinara, a prethodno je dobio akontaciju od 376 dinara, koliko iznosi nadnica toga rudara?

Ima dva rešenja. Uprava rudnika nalazi da je zarada dotičnog radnika 25 dinara dnevno, dok radnik i svi ostali nalaze da dnevnica iznosi 6,63 dinara«.

Stampa je uporedo objavljivala napise o ogromnim bogatstvima Trepče i profitima njenih akcionara, s potresnim činjenicama o izvanredno teškim uslovima rada i života trepčanskih rudara. Uz dokumentovane prikaze o neprocenjivim rudnim bogatsvima područja kraj Kosovske Mitrovice, o eksploataciji rudnog blaga i domaće radne snage, kao i koristi koju su na taj način izvlačili engleski kapitalisti, listovi su pisali i o tome kako se u tom bogatom rudniku postupalo s radnicima. Tako je napredni novinar Dojčilo Mitrović u vreme štrajka došao u rudnik i »na licu mesta« ispitao i uverio se pod kojim uslovima rade rudari, kako ih uprava plaća, gde stanuju i kako žive. Njegove dve reportaže o tome, posiate iz rudnika, objavio je 28. i 29. maja beogradski list »Vreme«. Javnosti je prikazana upečatljiva i potresna slika o bednom životu i surovoj eksploataciji ljudi od čijeg su rada u podzemnim jamama drugi imali koristi, izvlačili profite i zgrtali bogatstva.*

* Obe Mitrovićeve reportaže, kao recita svedočanstva o uslovima pod kojima su radili i živeli trepčanski rudari, objavljene su u knjizi, kao naredni posebni prilog, pod naslovom »Štrajk je digao veo sa Trepče«.

»Ošišani jež« je na svoj način pisao o nesnosnim uslovima stanovanja i života trepčanskih rudara. U broju od 29. maja 1936. objavio je, u formi oglasa uprave Trepče ovaj tekst:

»Odlična vazdušna banja za mršavljenje. Trepča, usled iznenadnog odlaska većeg broja pacijenata, izdaje pod kiriju izvestan broj raskošnih radničkih stanova i garsonijera. Poslednja reč komfora i tehnike. Sveža i hladna voda iz prve ruke u svakom zidu. Odlične pećurke u svakom uglu besplatno. Opasnost od promaje isključena, pošto prozora nema. Osmočasovne telesne vćžbe u čistom zraku na 120 m podmorske visine. — Uprava 'Trepčabad'«.

ОБНОВЉЕНИ СУ ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ РАДНИКА И УПРАВЕ „ТРЕПЧЕ“

И једна и друга страна учиниле су извесне уступке

ЗЕМУНИЦЕ У КОЈИМА СТАНУЈУ ТРЕПЧАНСКИ РУДАРИ: доле: ШТРАЈКАЧИ ИЗ ТРЕПЧК

Косовска Митровица, 29 маја

Ако је рад у рудар... мама између олошних узрок туберкулозних и тичних обољења опаш... у овим становима је уз... ...рок ду... ...ја... ...живот

Штрајк је указао на праве услове под којима се овде ради и живи и како се припрема гробље трепчанских рудара.

ДОЉЧИЛО МИТРОВИЋ

Улаз у пећину у којој су становали трепчански рудари

•>Politika« *je 30. maja 1936. objavila dve fotografije zemunica u kojima stanuju trepčanski rudari, a »Vreme« (29. maja) fotografiju ulaza u pećinu koju su rudari pretvorili u stan*

U istom broju »Ošišanog ježa« objavljena je i karikatura posvećena odbijanju uprave Trepče da dà sapun radnicima. Predstavnik uprave je dao jednostavno objašnjenje: »Šta vredi i da im damo sapun kad oni nemaju kupatila da se operu«.

Dan kasnije, 30. maja, »Politika« je objavila fotografije dveju čatrnja s ovom legendom: »Zemunice u kojima stanuju trepčanski rudari«. U istom broju, u rubrici »Društveni život«, list je doneo članak »Radnici i poslodavci«, koji je napisao Velibor Gligorić. Povodom štrajkova radnika Trepče i građevinskih radnika u Beogradu, Gligorić je žigosao poslodavce i njihovo surovo iskorišćavanje radnika, bespravlje koje poslodavci održavaju, njihove zloupotrebe, bedu u koju su doveli radnike i njihove porodice.

U teškim danima štrajka, kada se sa svih strana vršio pritisak na rudare i kada su se oni borili s najvećim teškoćama da bi istrajali i ostvarili svoje pravedne ciljeve, narod ovog kraja nije ostao po strani. »Politika« je pisala 25. maja:

»Što se tiče ishrane, radnici su potpuno snabdeveni za nekoliko dana... Među štrajkačima nalazi se nekoliko stotina Arnauta* iz obližnjih trepčanskih sela. Oni pozivaju svoje rođake i drugove da donose hranu i namirnice od kuće. Tako ima slučajeva da je nekoliko arnautskih prvaka iz Bajgore ponudilo jedan vagon kukuruza, ako je potrebno, za ishranu radništva dok se štrajk ne okonča. Isto tako, izvestan broj Arnauta ponudio je veći broj grla sitne i krupne stoke za radničke kuhinje. Koliko je bilo potrebno za dva do tri dana, kuhinje su primile, a ostatak, nemajući gde da čuvaju, vratile su ponuđačima s molbom da tu stoku pošalju kada im nestane namirnica«.

I »Novosti« su istog dana objavile napis »Seljaci pomažu radnike«:

» . . . U Kosovskoj Mitro vici povedena je akcija za pomoć radnicima koji su u pokretu. Do sada je prikupljena znatna suma za radnike. Takođe i seljaci iz okolnih sela donose radnicima stoku i raznu hranu i dijele im je besplatno. Jedan Arnaut iz sela Šalje poslao je radnicima svotu od 80.000 dinara kao pomoć da istraju u pokretu«.

Dan kasnije list »Jugoslovenski lojd« objavio je: »Pučanstvo u Trepči i okolici podupire štrajkajuće rudare rudnika Trepče kako bi oni mogli produžiti štrajk«.

*Naziv za pripadnike albanske narodnosti koji se upotrebljavao pre rata — kasnije: Šiptar, pa Albanac.

ЗА МЕСЕЦ ДАНА
са прековременим радом и премијом
један рудар у Трепчи зарадио свега 499 динара

Данас је већ десети дан како је на руднику „Трепча" код Косовске Митровице обуставило рад близу 2.000 радника.

Према тврђењу радника и претставника Рударске коморе г. Милорада Вапића, до сукоба је морало неминовно доћи услед тога, што управа предузећа никада није показивала добру вољу за миран разговор и споразум са својим радницима. Насупрот томе годинама је спровођен један потпуно самовољан режим, у коме су радници на разне начине шиканирани и озлојеђивани; спречавано је слободно удруживање радника у њихову законом признату и од власти дозвољену стручну синдикалну организацију, отпуштани су са рада без икакве кривице законски рударички повереници, о становима рударичким, о њиховом здрављу и сигурности на раду и свему осталом такође се врло мало водило рачуна. А специјално у руднику Трепча рад је много тежи и по радничи живот опаснији него на другим рудницима. О томе најбоље сведоче статистике несрећних случајева у овом руднику, где су многи радници погинули, а на раду их је још више онеспособљених за даљи рад.

У погледу производње и добити Трепча стоји изнад свих других рудника, те је у могућности да својим радницима пружи повољније услове за рад од ма којег другог рудника.

ДЕСЕТ РАДНИЧКИХ ЗАХТЕВА

У вези с обуставом радници су поднели управи рудника следеће захтеве:

Број _____

Име _____

Rudnik Trepča-Payment

WAGES—ZARADA

	Dinara	para
22 Shifts at Dinars-Nadnica po Dinara: 25	550	
50% for overtime shifts-za prekovremene smene	25	
Bonus-Premija		
Total wages-Ukupna zarada:	575	

DEDUCTIONS—ODBICI:

Income tax-Porez		6	50
			50
Pratinska Blagajna:	3%	14	50
	3%	11	90
	3‰	1	47
	2½‰	1	47
	Fines-Kazne	20	
Stores — Magacin			
Canteen — Menaža		428	96
Advance — Akontacija			
		20	
		55	
Total deductions — Ukupni odbici		519	26
Balance for payment — ZA ISPLATU:		55	74

Form № 16

Платни коверат једног радника коме после одбитака остаје 55 динара за цео месец

стручну синдикалну организацију, која је законом дозволе- | вори који су, нажалост, све до данашњег дана остали без ре-

^osle *raznih odbitaka od messene zarade, ovom rudaru* je *ostalo da primi samo* 55 *dinara. Faksimil platnog koverta*

Štrajkovi 1937. godine

Neznatno povećanje nadnica i poboljšanja koja su izvojevali rudari nisu bili dovoljni da im osetno izmene uslove života i rada. "Politika« je pisala:

»S obzirom da je ovo olovni rudnik, on je škodljiviji po zdravlje radnika **no što su drugi rudnici... Za razliku od drugih rudnika, radnici su primorani da od svojih sredstava podižu stanove koji u većini slučajeva ne od**goovaraju **higijenskim uslovima, te su tako primili na sebe rešavanje jednog** od **najtežih problema o kome bi trebalo da se stara uprava rudnika, a to je**

stambeno pitanje. Pored toga, statistički je utvrđeno da su cene životnih namirnica u ovom rudniku mnogo veće nego u ma kome mestu Jugoslavije i da su te cene za poslednje dve godine povećane za 20—30 odsto... Međutim, u pogledu proizvodnje i dobiti Trepča stoji iznad svih drugih rudnika, te je u mogućnosti da svojim radnicima pruži povoljnije uslove za rad od ma koga drugog rudnika, utoliko pre što su u poslednje vreme to činili finansijski mnogo slabiji rudnici no što je Trepča«.

Stalni porast cena namirnica smanjivao je realne zarade rudara, bolesti i povrede su bile česte, a radnike koji su zbog toga postajali nesposobni za rad uprava rudnika je otpuštala bez ikakve naknade. No pobeda u majskom štrajku i jačanje sindikalne organizacije i uticaja komunista snažno su podigli samopouzdanje i borbenost radnika. To se jasno pokazalo i početkom januara 1937. godine.

Vlasnici rudnika su tada izdejstvovali kod policije da uhapsi sekretara izvršnog odbora Sindikalne organizacije URSS. Kada su 5. januara rudari saznali za to — u vreme rada u oknima rudnika oko 23 časa — zabarikadirali su ulaze u jame (zbog čega je ta obustava rada nazvana »jamskim štrajkom«) i izjavili da će ostati u njima sve dok se ne pusti na slobodu uhapšeni sindikalni funkcioner. Izdržali su, uz pomoć svojih drugova, sve dok njihov zahtev nije bio ispunjen — tj. do 8. januara, posle 64 časa štrajka. O tome su pisale »Kosovske novine«, u brojevima od 18. januara, 5. i 16. februara 1932.

Odmah za ovim, izbio je i štrajk u obližnjem ibarskom rudniku kamenog uglja »Jarando«. Zbog nesnosnih uslova, oko 350 rudara je 1. februara 1937. zaposelo jame i proglasilo štrajk, kojim je rukovodila sindikalna organizacija URSS. Intervencije uprave rudnika i žandarmerije nisu uspele da slome štrajkače, niti da im onemoguće ishranu. Rudari Trepče su odmah priskočili u pomoć i poslali vagon brašna, a narod ovoga kraja je prikupio za štrajkače dovoljno namirnica. Izdalo ih je, međutim, sindikalno rukovodstvo iz Beograda, pa su rudari, prepušteni sami sebi, posle 11 dana morali izaći iz rudničkih jama. Postupak uprave i vlasti prema štrajkačima bio je surov: otpuštanje s posla i proterivanje, a rad Podružnice Saveza rudara je zabranjen. O tome su, februara 1937. godine, pisali listovi »Politika« i »Kosovske novine«.

I u novootvorenom olovnom rudniku »Kopaonik« izbio je te godine štrajk. Iz tog rudnika je olovna ruda transportovana za Zvečan, gde se prerađivala u pogonima Trepče. List »Jugoslovenski lojd« objavio je 12. novembra 1936. vest o »novom rudniku s engleskim kapitalom na Kopaoniku, ‚Kopaonik Majns Ltd', iz koga se vadi olovo i cink«, a »Kosovske novine« od 25. aprila o uspešnom radu na organizovanju radnika u Savez rudara Jugoslavije. U tom rudniku su povremeno radili aktivisti i proterani radnici Trepče, kao i pojedini komunisti, pa su — uprkos otporu uprave — uspeli da organizuju borbu radnika za njihova prava i bolje uslove. Ubrzo pošto je počela proizvodnja u rudniku, organizovan je jamski štrajk, koji je počeo 2, a završio se 8. avgusta 1937, kada su radnici i uprava potpisali ugovor kojim je poboljšan položaj rudara. Posle štrajka se

nastavlja rad na organizovanju radnika, pa mitrovački list »Osvit«, u broju od 16. septembra 1937, piše o Osnivačkoj skupštini Saveza rudara, održanoj 5. septembra, i o Podružnici od 465 članova.

U Trepči je, posle januarskog štrajka, stalno jačao uticaj Podružnice Saveza rudara, koja se uporno borila za interese radnika. »Kosovske novine« su 5. februara 1937. zabeležile da je na izborima za radničke poverenike, održanim 31. januara, za listu Saveza rudara (URSS) glasalo 1.337, a za režimsku sindikalnu organizaciju (Jugoras) svega 66 rudara. U septembru iste godine Podružnica ima u rudniku 1.905, a u pogonu u Zvečanu 210 članova. Te podatke je objavio list »Osvit« u broju od 16. septembra 1937. godine.

Nasuprot nepopularnom režimskom mesnom listu »Kosovske novine«, koje su postigle najveći tiraž od 800 brojeva, napredni list »Osvit« je već od početka stekao simpatije i široki krug čitalaca, tako da je štampan u 1.500 primeraka. Uređivanje i izdavanje toga lista 1937. godine delo je Mesnog komiteta Partije, a autori napisa bili su komunisti i napredni ljudi ovoga kraja. »Osvit« je dosta pisao o Trepči i borbi radnika i njihove sindikalne podružnice, na čije su čelo stali komunisti, ali je, zbog istinitog prikazivanja stvarnog stanja u gradu, rudniku i okolini, ubrzo, već posle osmog broja, bio zabranjen.

U 1938. godini komunisti su, upornim radom i osvedočenom borbom za radničke interese, uspeli, da ih radnici izaberu u rukovodstva Podružnice, Bratinske blagajne, kulturno-umetničkog društva »Abrašević«, Doma kulture, Radničke menze i dr. Živ i dobro ojrganizovan rad pokazao je vidne rezultate. Radnici velikog kolektiva potpuno su se opredelili za istinske radničke sindikate, a protiv režimske, sporazumaške i antiradničke sindikalne organizacije Jugoras. Na početku 1939. godine, u kojoj će ponovo doći do velikog radničkog štrajka, Podružnica URSS ima 2.180 članova — od ukupno 2.490 radnika u rudniku.

Rudari i dalje rade pod vrlo teškim uslovima. Olovna prašina, visoka temperatura u nekim delovima rudnika, voda u drugim, jaka promaja na jamskim raskršćima, neobezbeđenost u jamama, sve je to imalo za posledicu mnoštvo obolelih i nastradalih rudara. U izveštaju Bratinske blagajne za 1938. godinu navodi se da je među rudarima bilo 25 smrtnih slučajeva i 75 teških i neizlečivih oboljenja — uglavnom tuberkuloze, a uprava je sve radnike koji više nisu bili sposobni za rad otpuštala s posla bez ikakve naknade. Osim toga, stalna poskupljenja životnih namirnica dovodile su rudare u težak položaj, jer se njihove ionako niske nadnice nisu povećavale. A dotle su, baš na toj bedi i iskorišćavanju radnika, preduzeće i akcionari zgrtali profite. »Radničke novine« su, 5. jula 1939, objavile da je »Trepča Majns« u 1937. i 1938. godini imala čistu dobit od 350 miliona dinara, a gotovo sve investicije je uspela da amortizuje za 8 godina umesto za predviđenih 25.

Štrajk 1939. godine

Kolektivni ugovor između radnika i uprave Trepče, zaključen posle majskog štrajka 1936, važio je tri godine. Pošto je jula 1939. isticala njegova važnost, radnici su, na svojoj skupštini aprila meseca u Starom Trgu, jednoglasno postavili zahteve za dopunu i izmenu ugovora kako bi poboljšali svoj položaj. Mesni komitet Partije u Kosovskoj Mitrovici je, preko komunista u rudniku, rukovodio pripremama za novi štrajk i postavljanje radničkih zahteva, iznetih u 19 tačaka. Objavilo ih je i »Vreme«, 18. jula 1939:

»1) Povišenje nadnica za 10 dinara dnevno;
2) Besplatan stan i ogrev za sve radnike koji stanuju u rudarskim kolonijama;
3) Novčana naknada za stan i ogrev radnicima koji stanuju izvan rudarske kolonije;
4) Besplatan prevoz radnika koji stanuju izvan kolonija;
5) Ukidanje prekovremenog neplaćenog rada, a u prekim potrebama plaćanje sa 50% više od redovnih nadnica;
6) Plaćeno godišnje odsustvo prema godinama provedenim na radu u preduzeću od 6 do 15 dana godišnje;
7) Da se na mestima gde je temperatura preko 30 stepeni iznad nule zavede šestočasovni dnevni rad a da se plaća kao osmočasovno radno vreme;
8) Da se preduzmu velike mere sigurnosti i time spreče česti nesrećni slučajevi, a da se poboljšaju higijenski uslovi, te otkloni olovni oksid, koji ubija stotine radnika;
9) Da se rudarima i radnicima koji rade na žičari izjednače nadnice;
10) Da u slučaju bolesti Uprava rudnika plati radnicima nadnice za prva 3 dana bolovanja, jer za te dane ne dobijaju nikakve naknade od Bratinske blagajne;
11) Da se ne mogu otpuštati iz službe radnici bez utvrđene krivice ili neophodne redukcije;
12) U slučaju smanjenog posla na mesto redukcije radnici traže smanjenje radnih dana u mesecu i pravilna raspodelu rada među radnicima;
13) Ako nastupi neophodna redukcija radnika, traži se da se redukcija vrši u sporazumu preduzeća s radničkim predstavnicima;
14) Da se radnici rudnika Trepča ne mogu premeštati u druge rudnike ovog preduzeća bez znanja i prethodnog pristanka radnika i da u slučaju premeštaja i za premeštene radnike važe sve odredbe kolektivnog ugovora«.

Otkazavši dotadašnji ugovor 18. aprila, radnici su sebi otvorili put da, ako uprava rudnika ne prihvati njihove uslove, mogu posle tri meseca stupiti u štrajk. Na pregovorima koji su usledili radnici su se uporno borili za svoje zahteve, uprava ih je odbijala, a predstavnici Radničkog saveza iz Beograda, socijaldemokrati koji su već ranije pokazali svoje pravo lice i izgubili poverenje radnika, vršili su pritisak na rudare da budu »umereni« i da se sporazumeju s upravom.

Režimske »Kosovske novine« hvalile su takav stav predstavnika iz Beograda i osuđivale nepomirljivost radnika. »Politika« je, međutim, drukčije pisala o tome (14. jula):

»Devetnaestog jula ističe rok kolektivnom ugovoru ... Sada je od strane radnika i njihove organizacije podnet zahtev za dopunu i proširenje postojećeg

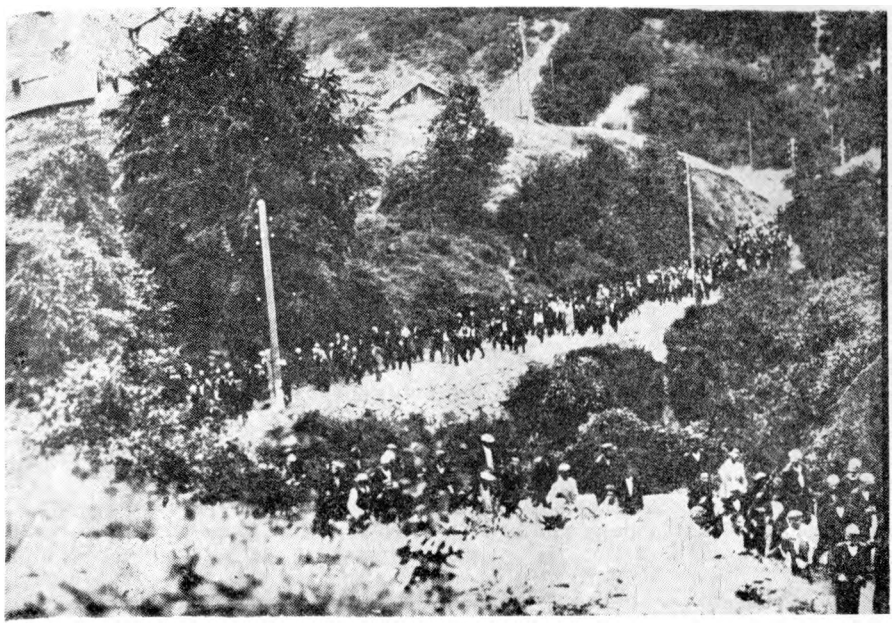

Kolone rudara hitaju na zbor na kome će doneti odluku o štrajku, jul 1939. godine

ugovora. Ti zahtevi su prilično skromni... Ovim povodom povedeni su pregovori koji traju već nekoliko dana. U pregovorima učestvuju... predsednik podružnice Trepče Ibrahim Perviz, Nikola Uzelac i drugi. Ostalo je da se poslednji pregovori... održe najdalje do 18. jula, kada će se znati tačan ishod ovih pregovora. U vezi sa ovim pregovorima održan je u toku jučerašnjeg dana u Trepči opšti zbor rudarskih radnika, na kome je bilo oko 2.500 radnika. Na zboru su govorili... Ibrahim Perviz i Nikola Kolendrić. Posle održanog zbora radnici su se u potpunom redu i miru razišli«.

I »Vreme« je, 18. jula, pisalo na sličan način:

> »Traženje povišice, besplatan stan i ogrev, radnici su motivisali skokom životnih namirnica, čije su cene od 1936. do 1937. godine utrostručene i koje su, često, pet puta skuplje nego što su u samoj prestonici... Poslednji dan tromesečnog otkaza kolektivnog ugovora pada 18. jula, kada će radnici rudnika Trepče stupiti u štrajk ako ne dođe do sporazuma«.

Pošto je i toga, poslednjeg dana pregovora, uprava rudnika pokazala nepopustljivo držanje i odbila zahteve radnika, oni su doseli kolektivnu odluku: štrajk. Devetnaestog jula olovni gigant je Prestao da radi.

Beogradska »Pravda« je pisala 21. jula:

»Posle bezuspešnih pregovora između uprave rudnika Trepče i radnika, koji su vođeni tri meseca, 3.100 radnika stupilo je u štrajk. Među radnicima ima najviše Arnauta. Obrazovan je štrajkaški odbor na čelu sa g. Ibrahimom Pervizom. Pred okna rudnika postavljeni su stražari. U rudniku vlada red

i mir... Posle stupanja u štrajk radnika rudnika Trepče. automatski su stupili u štrajk radnici fabrike Zvečan u Kosovskoj Mi tro vici. Fabrika Zvečan je prerađivala sirovu rudu iz Trepče. Tako je jutros u štrajku bilo 3.600 radnika«.

Dan kasnije isti list je objavio napis o nepopustljivosti uprave rudnika:

»Direktor rudnika Trepča izjavio da radnici imaju velike nadnice i da uprava rudnika neće učiniti nikakve ustupke«. U ovom napisu se citiraju reči generalnog direktora rudnika g. Pedža (koji je hitno doputovao iz Londona) da uprava neće odstupiti ni koraka i da se radnici igraju vatrom. »Mi smo spremni da ne radimo i tri meseca«, izjavio je Pedž. Pokušao je da minira jedinstvo rudara u štrajku i podbode ih protiv štrajkačkog odbora: »Štrajkački odbor na čelu sa g. Ibrahimom Pervizom doveo je u opasnost stotine radnika koji će ostati bez hleba«.

Čuvar engleskih profita, direktor Pedž, nastavljao je da preti radnicima. Dopisniku »Vremena« je izjavio (24. jula): »Pre ćemo zatvoriti rudnik nego dati ma kakvu povišicu«.

Oba su lista, međutim, obavestila svoje čitaoce i o stavovima radnika. »Pravda« je objavila: »Radnici su odlučili da do kraja ostanu u štrajku«, a »Vreme« je, pod naslovom »I radnici su spremni da istraju do kraja«, prenelo izjavu štrajkačkog odbora: »Za ovaj štrajk spremali smo se tri meseca i obezbedili za pola godine svim

Jedinstveni u borbi za svoja prava: rudari Trepče na zboru 12. jula 1939, nedelju dana pre izbijanja štrajka u kome je učestvovalo 3.600 radnika

životnim potrebama ... Svi radnici sa sela, a njih ima 1.200, dali su po 100 kg žita i po nekoliko grla stoke«.

»Vreme« je zabeležilo i odgovor radnika na pretnju direktora Pedža (odgovor je imao širokog odjeka u javnosti i izazvao je velike simpatije):

»Govori se da je preduzeće spremno da zatvori rudnik i da rudnik preuzme naša država u svojoj režiji. U tome slučaju, rešili smo jednoglasno da svojevoljno snizimo sve naše nadnice za po 10 dinara ... jer bi to imalo uticaja na našu privredu …«

»Pravda« je pisala 3. avgusta: »Petnaesti dan štrajka u Trepči. Radnici ne odustaju od svojih zahteva, a uprava rudnika tvrdi da ima više računa da zatvori rudnik no da povisi nadnice«. Dopisnik iz Kosovske Mitrovice je obaveštavao: »Radnici veruju da im uprava može izići u susret, pošto oni traže samo ono što im po zakonu pripada. Pod uslovima koje su ranije imali oni ne mogu da opstanu . . . S druge strane uprava rudnika neće da pregovara s radnicima«.

Vlasnicima rudnika pritekle su u pomoć domaće vlasti. Još jednom su se strani kapitalisti i vlast nenarodnog režima udružili protiv radnika. Usledile su oštre mere s namerom da se slomi štrajk: lokalna policija i žandarmerija i žandarmerijska pomoć iz Niša zaposele su rudnik; sreski načelnik je izdao naređenje trgovcima da ne smeju prodavati štrajkačima životne namirnice; uprava rudnika je odbila da isplati radnicima 18 zarađenih julskih nadnica (do stupanja u štrajk) i zabranila radničkoj menzi da upotrebljava otpatke jamske građe za kuvanje jela ... Uporedo su činjeni pokušaji da se podmite članovi štrajkačkog odbora, osobito njegov predsednik Ibrahim Perviz, kome je nuđena velika suma novca da bi odustao od štrajka i postavljenih zahteva. Pretrpevši neuspeh uprkos svih preduzetih mera i pokušaja, vlast i uprava rudnika odlučile su se za hapšenje i proterivanje članova Štrajkačkog odbora i velikog broja drugih aktivista štrajkačkog pokreta. Ali ni to ni oportunističko držanje Glavnog radničkog saveza iz Beograda nisu pokolebali čvrsto ujedinjene i borbene radnike.

Komentarišući štrajk u Trepči, publicista Velibor Gligorić je, u prvom broju lista »7 dana«, pisao o samoživosti, surovosti i ljudožderstvu krupnih kapitalista i o hrabroj, odlučnoj i istrajnoj borbi radnika.*

* Gligorićeve komentare povodom štrajkova 1936. i 1939. godine, zbog autentičnog prikaza klasne borbe u Trepči i uslova pod kojima se ona vodila, dajemo kao poseban prilog, pod naslovom »Povodom štrajkova u Trepči«.

Radnici su istradali — do pobede

Pošto pritisci na radnike i pokušaji razbijanja štrajka nisu uspeli, uprava je pribegla krajnjem sredstvu zastrašivanja. »Politika« je objavila 15. avgusta: »Prema rešenju direkcije u Londonu rudnik Trepča je zatvoren«. Istu vest su doneli i drugi listovi: »Pravda« — 16. avgusta (»Rudnik Trepča danas definitivno zatvoren«), »Jugoslovenski lojd« — 17 avgusta (»Uprava rudnika Trepča, posle savjetovanja s direkcijom u Londonu, donijela je odluku da se rudnik zatvori i da prestane rad svih postrojenja u Trepči i Zvečanu«), »Obzor«, »Hrvatski dnevnik« i »Novosti« — 17 avgusta, »Narodno blagostanje« i »Privredni pregled« — 19. avgusta itd.

Radnike, međutim, taj postupak nije zastrašio. Oni su prozreli da je saopštavanje takve odluke manevar engleskih kapitalista s ciljem da obmanu i izigraju radnike. Već 16. avgusta dopisnik »Pravde« je javio iz Kosovske Mitro vice:

»Uprava rudnika Trepče, kao što je poznato, otkazala je svim radnicima i nameštenicima iz Starog Trga, Prvog Tunela i Zvečana. Na taj način je otpušteno 3.600 radnika. U objavama, uprava preduzeća izveštava zainteresovane da od 15. ovog meseca svaki rad prestaje i da se odlaže na neodređeno vreme.

Radnici hladnokrvno posmatraju situaciju ... Oni nisu napustili stanove ... Trgovci u rudniku nisu prestali da liferuju meso i namirnice štrajkačkom odboru. Osim toga, štrajkačkom odboru pristižu prilozi u žitu, krompiru i ostalim namirnicama, kao i pozdravni telegrami... U rudniku vlada red i mir«.

»Politika« je 18. avgusta objavila:

»Tvrđenje uprave rudnika da će se, tobože, rudnik uskoro sasvim zatvoriti, bez ikakvoga je osnova. Preduzeće želi na taj način da zaplaši radnike«.

Dan kasnije »Narodno blagostanje« je ustalo u odbranu uprave Trepče i engleskih kapitalista, osuđujući »neumerenost« radnika i plašeći ih tvrđenjem da zaista predstoji zatvaranje rudnika. Slično je, 27. avgusta, pisao i »Jugoslovenski lojd«, braneći upravu Trepče i osuđujući »naše radništvo što vrlo često potpada pod upliv demagoških huškača«. »Jugoslovenski kurir« im se pridružio, tražeći da radnici »u znatnoj meri popuste u svojim zahtevima«.

No vrlo brzo se pokazalo da je u pitanju bio samo manevar uprave Trepče. Počev od 24. avgusta listovi su donosili vesti: »Direkcija rudnika Trepče vrši od danas novi upis radnika, dok su radnici upozoreni od svojih organizacija da ostanu dosledni ranijim odlukama« (»Pravda«); »Uprava rudnika Trepča poziva radnike na rad. Radnici traže da uprava najprè potpiše kolektivni ugovor« (»Politika«); »Sta nudi uprava rudnika Trepče radnicima koji ostaju pri svojim zahtevima i ne dozvoljavaju upis novih radnika« (»Pravda«); »Trepča nastavlja rad« (»Vreme«) itd.

ВЕЛИКИ ШТРАЈК РАДНИКА
у рударском предузећу Трепча

Обе стране изјављују да су спремне да истрају до краја

OVOZA 1939. HRVATSKI DN

OBUSTAVA RADA U RUDNIKU TREPČE

3600 RADNIKA RUDNIKA TREPČA

ostalo bez posla zbog obustave rad

Kosovska Mitrovica, 16 augu- | ničkim radničkim zgradama.

Петнаести дан штрајка у Трепчи

Радници не одустају од својих захтева, а управа рудника тврди да има више рачуна да затвори рудник но да повиси наднице

Косовска Митровица, 2 август ... раније имали они не могу да

Stampa o štrajku u Trepči 1939. godine

Radnici, koji su sve vreme ostali uporni u borbi za svoja prava, izdržali su i ovo iskušenje — pretnju zatvaranjem rudnika — kao i sva ranija, izazvana nezakonitim postupcima, nasiljem uprave i grubim intervencijama žandarmerije.

»Posle zatvaranja rudnika Trepča«, pisala je »Pravda«, »vladala je poslednjih nekoliko dana potpuna neizvesnost u pogledu buduće situacije na rudniku. Međutim, sinoć (22. avgusta) je policija napustila rudnik. Radničke straže ponovo održavaju red ... Govori se da će se i odstranjeni radnici u toku dana vratiti svojim porodicama. Dok preduzeće zahteva da radnici na Starom Trgu i Prvom Tunelu napuste stanove preduzeća i rudnik najdalje do 1. septembra, dotle je ono, s druge strane, objavilo da od danas vrši novi upis radnika. Radnici su, međutim, upozoreni od svojih organizacija da ostanu dosledni ranije donetim odlukama, da hladnokrvno očekuju razvoj situacije i da pri tom paze da se mir i red ne poremete.

Radnički predstavnici na rudniku obavešteni su sinoć telegrafski da im je iz Beograda poslato nekoliko kamiona životnih namirnica. To je kod radnika izazvalo oduševljenje. Radnici su pre nekoliko dana obavešteni da im naseljenici sa Kosova stavljaju na raspolaganje 50.000 kilograma pšenice i već sinoć je iz Prištine došao prvi kamion brašna«.

»Politika« je 25. avgusta pisala:

»Juče je bilo 38 dana kako su radnici rudnika Trepča obustavili rad. Za sve vreme štrajka radnici su se ponašali disciplinovano i na rudniku je održan potpun red i mir. Juče je uprava rudnika i pismenom objavom pozvala radnike na rad. Radnici su odbili da se vrate na rad pre potpisa kolektivnog ugovora. Na zahtev uprave rudnika, sa rudnika je u međuvremenu, za poslednjih nekoliko dana, odstranjeno preko stotinu radnika, štrajkača, čije su porodice još na rudniku. Njima nije isplaćena zarada, niti su im izdate njihove radničke knjižice. Sa rudnika je udaljen i veći broj rudara invalida, prema kojima uprava rudnika ima zakonske obaveze. Uprava rudnika je bila zabranila donošenje potrebnih životnih namirnica na rudnik, radi ishrane štrajkača i njihovih porodica«.

Nasilja i bespravlja je bilo toliko da je i po zlu poznati sekretar Glavnog radničkog saveza Milorad Belić bio primoran da zvanično izvesti nadležno Ministarstvo šuma i rudnika o »nezakonitim postupcima Uprave Trepče prema radnicima«. I list »Jugoslovenski lojd«, koji je pozvao radnike da popuste, morao je priznati nezakonitost postupka engleskih upravljača olovnog rudnika.

Uprava Trepče je 23. avgusta, kako je zabeležila štampa, istakla plakate na rudniku kojima poziva na novi upis radnika, počev od 24. avgusta, pod uslovima koji su važili pred objavu štrajka i uz minimalna poboljšanja. Engleski vlasnici su objavili da će rudnik početi rad bez obzira na to da li će radnici koji su formalno dobili otkaz pristati da rade pod dosadašnjim uslovima. Ali štrajkači su izjavili da ne mogu prihvatiti te uslove, niti će dopustiti upis novih radnika.

Pored drugih listova, o tome je pisala i »Politika« (29. avgusta):

»Posle saopštenja uprave rudnika, putem jedne pismene objave, da odustaje od svoje namere da zatvori rudnik, pozivajući radnike da stupe na rad, radnici su izjavili da se nijedan od njih neće vratiti na rad pre no što uprava rudnika potpiše kolektivni ugovor«.

I »Pravda« je objavila dopis iz Kosovske Mitrovice (27. avgusta):

»Posle objavljivanja uslova pod kojima je preduzeče spremno da izvrši novi upis radnika, u rudniku Trepči razvijena je akcija da se upiše što veći broj radnika koji do sada nisu radili u rudniku. Na taj način preduzeče je htelo da primora radnike štrajkače da prihvate ponuđene uslove koji su jedan mali deo njihovih zahteva.

Da bi onemogućile prilaz seljacima i Ciganima iz okoline, štrajkačke straže su pazile na prilaze prema rudniku. Ipak, jedna veća grupa je htela da se upiše. Tom prilikom došlo je do tuče između radnika i lica van rudnika koja su htela da se upišu za nove radnike. U tuču su se umešale i žene radnika, tako da su štrajkbreheri odstranjeni. Posle toga niko više nije ni pokušavao da priđe rudniku.

Danas se pronela vest da će radnici potpisati kolektivni ugovor i početi raditi. Naime, preduzeče je zahtevalo da radnici konstituišu novi radnički odbor koji bi potpisao ugovor pod uslovom koji je podnelo preduzeče. Međutim, radnici zahtevaju da se vrati otstranjeni štrajkački odbor i oko 100 radnika da bi oni doneli odluku i nastavili pregovore.

— Očekujemo povratak naših odstranjenih drugova. Čudimo se zašto su oni odstranjeni kad je na rudniku za sve vreme štrajka vladao primeran red i mir. Do njihovog povratka držaćemo se njihovih uputstava i nećemo pristati ni na kakvo drugo okončanje spora osim da se ispune naši zahtevi. Kada se vrati štrajkački odbor, mi ćemo opet svoju sudbinu predati u njegove ruke«.

Došli su poslednji dani avgusta, a sa njima se približio i konačan ishod duge i teške borbe trepčanskih rudara. »Politika« je nagoveštavala 29. avgusta: »Pred okončanjem štrajka na rudniku Trepča«. U kraćem napisu se objavljuje da je štrajk, kako po svemu izgleda, ušao u svoju završnu fazu — posle više od 40 dana obustave rada, kao i da su radnici svoje poslednje, definitivne zahteve u pogledu zaključenja novog kolektivnog ugovora dostavili Ministarstvu šuma i rudnika.

U međuvremenu je žandarmerija pohapsila i proterala jedan za drugim tri štrajkačka odbora i veliki broj organizatora, komunista i drugih aktivista štrajka u Trepči — ukupno 134 radnika. U sastavu četvrtog po redu štrajkačkog odbora nije više bilo poznatih organizatora štrajka i radničkog pokreta, pa je teret dalje borbe pao na njihove naslednike, koji su se morali boriti protiv postupka vlasti, uprave rudnika i oportunističkog vodstva Glavnog radničkog saveza, koje je stalno insistiralo na »uzajamnim ustupcima, popuštanju i sporazumnom rešenju«. Oni su morali istrajati u onemogućavanju štrajkbrehera, u obezbeđivanju ishrane radnika uprkos svih pokušaja vlasti i uprave, odoleti svim pokušajima podmićivanja koje je vršila uprava i njenim manevrima s ciljem da razbije jedinstvo štrajkača, savladati štetan uticaj socijaldemokratskih »radničkih« predstavnika, njihove »umerenosti« i sporazumaštva.

S druge strane, engleski vlasnici i akcionari olovnog rudnika trpeli su ogromne gubitke zbog obustave rada u Trepči. Pošto su se uverili da, dotadašnjim pregovorima uprave rudnika i nizom preduzetih mera u zajednici s domaćim vlastima, nisu uspeli da uguše štrajk, pristali su na nove pregovore. Sada je uprava Trepče morala prihvatiti i neke radničke zahteve za koje do tada nije htela ni da čuje. Što nije potpuno usvojila sve zahteve štrajkača, može zahvaliti samozvanim »radničkim tribunima« sa strane koji su uticali da se, u nekim pitanjima, prihvate »kompromisna rešenja«.

Prvog septembra 1939. godine radnici i uprava Trepče potpisali su novi kolektivni ugovor. Dnevni listovi su objavili kratke vesti o tome: »Rad u rudniku Trepča nastavljen« (»Politika«, 5. septembra) »Štrajk u rudniku Trepči likvidiran« (»Pravda«, 5. septembra), s objašnjenjem da je rad počeo 4. septembra ujutru.

Posle 47 dana štrajka rudari su ponovo sišli u jame, a ostali radnici zauzeli svoja radna mesta. Počeo je redovan rad olovnog giganta, ali sada pod novim uslovima za radnike. Novim kolektivnim ugovorom prihvaćeno je: osmočasovno radno vreme za sve radnike (dakle i za one kojima to nije bilo priznato ugovorom iz 1936: poslužitelje, čuvare, baštovane, koči jaše, konjušare, kućnu poslugu);

pravo na nedeljni odmor za sve radnike; plaćeni godišnji odmor od 6 dana za radnike sa stažom od 3 do 10 godina i za svaku godinu iznad 10 još po jedan dan; naknada za stan i besplatno električno osvetljenje; poseban dodatak — prema kretanju cena olova na svetskom tržištu. Uprava je Radničko-službeničkoj zadruzi odobrila i beskamatni kredit od 300.000 dinara za ogrevno drvo i ugalj.

Radnici Trepče su u toj teškoj borbi istrajali zato što su bili dobro organizovani i jedinstveni. Sa stečenim iskustvom iz majskog štrajka 1936. godine, uz neposrednu pomoć i rukovođenje Mesnog komiteta Partije, komunisti i aktivisti URSS-ovih sindikata su se, zajedno s ostalim radnicima, 47 dana borili i izborili za poboljšanje uslova rada i života i za svoja prava. Potpomognuti akcijom Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju, akcijom pružanja svesrdne pomoći štrajkačima, kao i izrazima solidarnosti i materijalnom pomoći drugih rudnika, sindikalnih i drugih organizacija, prilozima i bodrenjem ljudi iz raznih krajeva, podrškom i simpatijama javnosti, radnici Trepče su našli snage da savladaju sve prepreke, izdrže do kraja i odnesu pobedu nad klasnim neprijateljem.

Branislav Božović

ŠTRAJK JE DIGAO VEO SA TREPĆE

O PRVOM ŠTRAJKU TREPCANSKIH RUDARA 1936. GODINE

Pluća od olova trepčanskih rudara

U vreme majskog štrajka 1936. došao je u rudnik Trepču Dojčilo Mitrović i poslao dve reportaže dnevnom listu »Vreme«. Obišao je rudare petnaestog dana štrajka i »Vreme« je 28. maja objavilo njegovu reportažu »Rudnik svakodnevno ima milionsku štetu. Pluća od olova, buduća tipična smrt trepčanskih rudara«. Drugi napis je objavljen 29. maja, pod naslovom »Štrajk je digao veo sa trepčanske misterije«; u njemu se govori o tome »kako su živeli i pod kojim uslovima radili rudari u Trepči«.

Rudnik Trepča 27. maja — Danas je petnaesti dan kako se utrobe trepčanskih brda ne buše. Dve hiljade ljudi skrstilo je ruke pred oknima ovoga velikog rudnika.

Rđaju vagoneti, kojima je iz dubine od nekoliko stotina metara izvlačeno olovo. Laboratorije čuvaju kao najveću tajnu procenat srebra i zlata, koji se, pored cinka, još izvlače šinama koje usled neupotrebljivosti i kiša poslednjih dana rđaju.

Vagoneti žičane železnice vire nepomično između vrhova brda. U dužini od deset kilometara preko njih spajaju rudnik s glavnom železničkom prugom ispod Zvečana i direkcijom Trepča Majns Limited.

Svi ovi ljudi, pocrneli pod zemljom, za sobom su ostavili domove i sirotinju u Lici, Bosni i Crnoj Gori.

Odluka o štrajku donesena je s upornošću koju karakteriše ova prva izjava grupe radnika, grupe koja odmara svoje ruke i svoja pluća:

— Za nas nije kazna da umremo, za nas je kazna da živimo pod ovim uslovima.

Prekinuli su čitanje »Vremena« (posle izveštaja sa Trepče, njih je najviše interesovao štrajk građevinskih radnika u Beogradu) i ispred kućeraka začeprkanih u trepčanskim kosama govore o ovim uslovima koji su ih primorali da štrajkuju.

— Ali pre svega (govori rudar Danilo Škorić, koji zbog sukoba prvog dana štrajka s jednim žandarskim bajonetom ima ožiljak na slepoočnici i desnoj mišici) hoćemo da kažemo da mi ne želimo nikome da nanosimo štetu. Tražimo samo svoja prava. . .

Jedan rudar Rus:

— Samo ono što je predviđeno zakonom. ..

Jedan rudar Crnogorac:

— Tražimo poboljšanje radničkih uslova . . .

Jedan rudar Bosanac:

— Zabluda je da su naše nadnice dovoljne za život, iako se smatraju kao veće nego u izvesnim rudnicima. Evo moga slučaja:

Radnik prima 25 dinara dnevno. Od toga odbija mu se za poreze, čitaonicu i drugo, pa kad primi ostatak, on može još samo da plati kiriju za straćaru u kojoj stanuje s porodicom i hranu, ali da deca jedu tako da nikada ne budu sita. I ništa više.

Razgovor je prekinuo mir njihovih tamnih izgleda. Oživljuju rad pod zemljom izjavama i činjenicama koje su najviše poznate njima.

Kopanje olovne rude vrši se u oknima u kojima se razvija temperatura i iznad 30 stepeni. Kopači silaze u te jame u odelima, ali ih na kraju puta ostavljaju. Kad uzmu pijukove u ruke, oni su samo u lakim kratkim gaćicama i cipelama. Njihova gola tela su u znoju celog osmočasovnog radnog dana.

U oknima nije samo visoka temperatura. Iz olovnih zidova rudarskih jama isparavaju se gasovi koji truju pluća.

Do krajnosti iscrpeni, oni napuštaju jamu, oboljevaju od reume i od grudi. Bolest je počela da ih kosi. Jedan meštanin (bio je iz susednog arnautskog sela) doživeo je tu buduću tipičnu smrt trepčanskih rudara.

O tome žele da posvedoče stotine štrajkača.

Čovek se jednog dana žalio na bolove u grudima. Pregledom nije konstatovano da ne bi trebalo da silazi u jame i da kopa. Bio je prinuđen da narednog jutra sedne u vagonet sa još jedanaestoricom drugova i da se brzinom motornih kola spusti u dubinu rudnika. (Ovi

ПЕТНАЕСТИ ДАН ШТРАЈКА У ТРЕПЧИ

РУДНИК СВАКОДНЕВНО ИМА МИЛИОНСКУ ШТЕТУ

Плућа од олова, будућа типична смрт трепчанских рудара

Рудник Трепча, 27 маја. — Данас је петнаести дан како се утробе трепчанских брда не буше. Две хиљаде људи скрстило је руке пред окнима овога великог рудника.

Ређају вагонети, којима је из дубине од неколико стотина метара извлачено олово. Лабораторије чувају као највећу тајну проценат сребра и злата који се поред цинка, још извлачи шинама које услед неупотребљивости и киша последњих дана рђају.

Вагонети жичане железнице висе непомично између врхова брда. У дужини од десет километара преко њих спајају рудник са главном железничком пругом испод Звечана и дирекцијом Трепча Мајнс Лимитед.

„За нас није кезна да умремо..."

ШТРАЈК ЈЕ ДИГАО ВЕО СА ТРЕПЧАНСКЕ МИСТЕРИЈЕ

Како су живели и под којим условима радили рудари у Трепчи

Станови рудара рудника Трепче испод Звечана

Reportaže Dojčila Mitrovića o štrajku u Trepti 1936. godine
(»Vreme« od 28. i 29. maja)

vagoni su dugački 8 koraka i široki 1 metar. Ljudi su u njima stešnjeni i ubacuju se u okna između natpisa: »... u slučaju nesreće sam si za nesreću odgovoran — Uprava«),

Oglašen za zdravog, nesrećni čovek je kopao celog dana.

Drugog dana u trećem radnom satu umro je s pijukom u rukama, golišav i znojav u dubini jednog olovnog okna.

Smrt je oglašena kao naprasna, a prilikom obdukcije, kada su mu izvađena pluća, lekari su naišli na neobičan sastav ovog osetljivog organa. Umesto kao kod drugih ljudi, ovaj čovek je imao pluća skoro od olova. Ceo jedan crn sloj bio ih je obložio prljavim oklopom sa kojim se nije moglo da živi.

Njegova smrt prošla je iznad glava 2.000 rudara kao zastrašujuća opomena.

Na drumu igraju se rudarska deca u cipelama bez donova, ukoliko nisu bosa. Njihova odela napravljena su od rudarskih plavih bluza, koje su mesecima nošene pod zemljom. Ostale su sada samo plave krpe.

Žene dele sa ovim ljudima sve napore. Strahuju u kućama za njihov život i peru im rublje prljano pod zemljom. Jedna drži dete u naručju i umesto lopte daje mu beo kamičak.

— Oni moraju ovako .. .

A »oni« uveravaju:

— Istrajaćemo u štrajku makar trajao godinu dana.

Kuvana jela dobijaju preko svojih kuhinja. Seljaci iz okoline poklonili su im 100 jaganjaca. Obećavaju da će biti toliko izdašni kako niko od ovih ljudi koji su napustili posao neće zapasti u mogućnost da gladuje više nego do sada.

Na Starom Trgu, gde je kopana ruda još pre šest vekova, štrajkači ne čitaju novine. Bacaju kamen i, na prilično iznenađenje, najbolji veštak u ovoj vrsti štrajkačkog sporta je jedan šezdesetogodišnji starac.

— Znači da još nisam gladan.

Kaže kroz smešak:

— Nećemo ni biti. . .

Govore skoro u glas ljudi koji su, pre nego što su došli u Trepču, kopali po rudnicima u Americi, po Nemačkoj, mnogi su bili u Africi.

Pitanje nadnica i kod njih lebdi kao prvo na usnama. Rade Delić (rodom iz Like) žali se na smanjenje.

— Ja sam imao tri banke dnevno, a pošto sam skršio prst, smanjeno mi je na dvadeset dinara.

Diže u visinu lica desnu šaku bez kažiprsta.

Jedan Bosanac pocrneo je kao da je bolovao pod zemljom.

— U Trepči radim četiri godine.

Njegov materijalni bilans za ovo vreme je samo dug koji ranije nije imao.

Kad se radi na Starom Trgu, onda lupa motora i vagona nadmašuje čovečiji glas. Danas je samo utišano huktanje motora koji crpu vodu iz rudnika.

Kod štrajkača postoji neodoljiva upornost da istraju. Obustava rada trajaće sve dok se ne uvaže njihovi zahtevi. Njihovi predstavnici za sada ne dolaze ni u kakav dodir s predstavnicima rudnika i očekuje se posredništvo za nove pregovore iz Beograda.

Kako se moglo doznati, uprava rudnika dobila je telefonsko obaveštenje iz Londona da ne popušta pred radničkim zahtevima, makar štrajk trajao godinu dana. Iako rudnik svakodnevno ima milionsku štetu.

Kako su živ eli i radili rudari

Rudnik Trepča, 28. maja. — Štrajk je digao veo sa trepčanske misterije.

Više nisu nepoznati stanovi radnika rudarske kolonije. Pored udobnih činovničkih vila i zgrada u kojima stanuje direkcija rudnika, radnici danas imaju vremena da pokažu i većinu svojih stanova i da ukažu na bedu postelja u kojima provode noći došljaci iz svih krajeva zemlje i meštani u arnautskim kečetima.

Rudnik ne eksploatišu prvi Englezi. Nekad su za vreme okupacije iz njega vadili rudu i Austrijanci. Na nekoliko mesta u podnožju brda kopali su tunele kroz koje se prolazilo u dubine rudnika.

Sadašnji eksploatatori nisu se koristili tim jamama. Ali zato one nisu ostale neiskorišćene.

Pri samom ulazu u ove kamene jame, zazidane na petom ili osmom metru, rudari su uneli svoje postelje. Nekadašnja okna tako su pretvorena u stanove o kojima se, ukoliko se tiče trepčanskih rudnika, govorilo sa pohvalom.

U jednom takvom ulazu zasvođenom kamenom, između čijih lee pukotina slivaju ledene kapi, nalaze se četiri široke postelje, kako i rudari zovu ova mesta svojih ležišta. To su daske na četiri nogara oivičene sa strane letvama kako se prah od slame ne bi rasuo po žemlji.

U Trepči je teško doći do slame.

Pokrivači su prašljiva prljava ćebad. Njihova istorija počinje od rata, kada su se njima ogrtali ljudi i kada su pokrivani konji.

Danas bi se pod tim ostacima pokrivača nenaviknuta pluća gušila u zadahu i prašini.

U posteljama leže po njih dvojica. Spavaju tako ne što su one široke. Stanovnici ovih jama noćivaju ležeći u njima koso i zbijeni telima jedni uz druge.

U jednoj takvoj jami na Starom Trgu, u kojoj stanuje osam ljudi, postoji ivicom jazbine prava kanalizacija. Na polovini jednog zida izbija voda. Niti može da se zaustavi, niti da se umoli da stane. Radnici su onda na kraju postupili kompromisno. Pustili su je da lije, ali su zato izgradili pored svojih postelja oluk kojim ona protiče.

Leti ovaj pod nije mokar koliko kad padnu snegovi. Naročito kad se oni tope. Zime su u ovim gudurama strah stanovnika. U ovakvim stanovima trepčanskih rudara naročito. Njihove odaje se u tim danima zamrzavaju i nijedna vatra u peći nije dovoljna da promrzla ljudska tela dovoljno zagreje.

To odvodi u kafane koje su se između ovih visina instalirale kao kobni pratioci rudarskih radnika. Između njihovih zidova nestaju sve autoritativne teze o alkoholizmu i kužnosti njihovog vazduha. Rudarski radnici troše delove svojih niskih nadnica da bi se, baveći se u njima, udaljili od bede iz svojih stanova i piju kako bi se u jednoj bolesnoj ekstazi učinilo samoprisil javan je da se uđe u trepčanski stan i da se u njemu zaspi.

Kiriju za ove rupe naplaćuju činovnici preduzeća koji, možda, za to nemaju od uprave ovlašćenje. Tu činjenicu radnici ne moraju da znaju. Oni su samo prinuđeni da plaćaju. Ponekad po sto dinara za mesečna prenoćišta u ovim zemunicama koje se nazivaju rudarskim privatnim stanovima.

Stan petnaestorice meštana predstavlja besprimemo skrovište. Neobavešteni posetilac nikad ne bi došao na misao da u njemu stanuju ljudi.

U zaseku jednog grebena, ispod koga su na nekoliko desetina metara rudarska okna, nalazi se pećinska jama.

Ulaz u pećinu je dosta veliki. On je stoga (ne tako brižljivo) sazidan i ostavljen je otvor za uvlačenje.

Unutra, da nije nečistoće i smrada, iako je vrlo vlažno i vazduh cele godine mokar, pećina bi mogla da se pokazuje turistima i novinarima koji rudnik obilaze u pratnji predstavnika direkcije, kao kuriozitet kraja. Pećina bez stalaktita u kojoj po uglovima vise pauci belih hladnih tela. I omekšani u ovoj vlazi.

Stan petnaestorice rudara nije u prvoj pećinskoj odaji. Kad se spol ja uđe u njen mrak, nailazi se na jednu ogromnu furunu koja je tolika da je po svemu unutra unesena pre nego što je podignut zid na glavnom otvoru.

U dubini, nisko, gde izgleda da se pećina zasvodi, nalazi se novi otvor. Ispod njega se provlači u šupljinu, u utrobu brda, gde bi trebalo da je toplije i gde se ljudi greju zbijeni telima i sklanjaju ispred strašnih snažnih oluja koje besne ovim gudurama.

Trag tog stana, koji su pre nekoliko dana ljudi napustili (svakako sad može da se noćiva pod vedrim nebom), predstavlja besprimernu optužbu stambene politike u ovome rudarskom naselju.

U prisustvu rudarskog radnika Blaže Tomaševića (on je predsednik radničkih delegata u Trepči), jedan od radnika kaže:

— Ovde smo stanovali...

Na podu te rupe, u koju se uvlačilo, pomešani su s prašinom ostaci slame i jedan pre odbačen nego zaboravljen pokrivač.

Najveći broj stanova u rudniku su takozvani privatni. Njih najčešće podižu sami radnici i oni gotovo redom ne odgovaraju higijenskim uslovima. Po njima uzalud rudarska deca traže svetlosti i samo izvesnog broja noći u mesecu po njima gore petroleumske lampe.

Ako je rad u rudarskim jamama između olovnih zidova uzrok tuberkuloznih i reumatičnih oboljenja očeva, život u ovim stanovima je uzrok tuberkuloznih oboljenja dece i rudarskih žena.

Zdravlje se ovde baca kao najveći luksuz. Otuda usled takvog ponašanja stižu već prvi rezultati. Porazni toliko da pitanje socijalne zasite trepčanskih rudara ne treba da bude briga izražena samo kroz poslednji štrajkački korak ovih ljudi, već i briga drugih činilaca za koje široke narodne mase i široki radni slojevi predstavljaju vrednost.

Ostavljeni su za idući regrutni rok koji ima manje izgleda da će izgledati bolje i da će biti zdraviji.

Meštani nisu znali za rudnike dok nije otvorena Trepča, a ni za štrajkove dok se nisu njih 2.000 spontano odlučili da ovim korakom traže svoja životna prava i socijalnu zaštitu...

Kada se štrajk pojavio da ukaže na svu bedu stanova trepčanskih rudara (pored ostalih životnih uslova), objašnjeno je da rudarski radnici imaju udobne stanove, skoro vile, snabdevene modernim instalacijama i električnom svetlošću.

— Da, imaju ih, — rekao je jedan rudar — ali članovi uprave rudnika, činovništvo i izvestan broj (nekoliko desetina) kvalifikovanih radnika. Inače, ova masa od preko hiljadu ljudi stanuje ako ne po nekadašnjim rudarskim oknima i jazbinama, ono po nezdravim privatnim stanovima napravljenim na brzinu i za njih plaća kiriju nesrazmernu prema svojoj zaradi.

Štrajk je ukazao na prave uslove pod kojima se ovde radi i živi i kako se priprema groblje trepčanskih rudara.

I*ojčilo Mitrović*

POVODOM ŠTRAJKOVA U TREPČI

Radnici i poslodavci

Povodom štrajkova u Trepči književni kritičar i *publicist Velibor Gligorić objavio je dva napisa: 30. maja 1936. u »Politici«, u rubrici »Društveni život«, osvrt na majski štrajk u Trepči (i štrajk građevinskih radnika u Beogradu), pod naslovom »Radnici i poslodavci«; povodom štrajka trepčanskih rudara 1939. izišao je u prvom broju lista »7 dana«, septembra 1939, njegov uvodnik »Halapljivost profita«.*

Borba radništva za zaštitu svojih prava, koja je došla do jakog izražaja u velikim lokalnim štrajkovima u zemlji, pokazala je koliko su poslodavci pod izgovorom »ekonomske krize« otišli daleko u spuštanju nadnica, zloupotrebi radnog vremena i samovoljnom postupanju s radnim svetom. Ta borba pokazuje još i to koliko su bila frazerski demagoška tvrđenja onih poslodavaca koji su se hvalisali brigom o poboljšanju položaja radništva, ne dopuštajući da se kritički uđe u mizerno stanje stvarnosti toga položaja.

Do javnosti su došle slike bednog života radništva u Trepči, njihovog živog sahranjivanja u olovne jame rudnika, podaci o njihovim jadnim nadnicama, stanovanju njihovih porodica u radničkim rupčagama. Do javnosti su došli i podaci da na ovoj radnoj snazi koja se iscrpljuje pod ovako surovim okolnostima poslodavci zbiraju izvanredno unosne dohotke. Štrajk radništva u Trepči odagnao je onu bajku — koja je s vremena na vreme puštana kroz reklamne članke — o povoljnim uslovima radničkog života, o ugodnosti i zadovoljstvu radničkog sveta, a izneo u kakvom su mizernom stanju egzistencije rudarskih porodica i u kakvom su zavisnom položaju rudarski radnici prema nadzornom osoblju i prema poslodavcima . . .

Poslodavci se teško rešavaju na popuštanje radničkim opravdanim zahtevima. To popuštanje za njih znači smanjenje zarada i dividende, poremećaj u kalkulacijama, pa i ograničavanje samovolje u postupanju s radništvom, opadanje apsolutističke moći pod jačom kontrolom samog radništva u izvršenju radničkih prava. Ovi štrajkovi ne pogađaju poslodavce materijalno samo radničkim zahtevima za povišenje nadnice i utvrđenje radnog vremena. Kroz njih se oni navode i na poštovanje zaštitnih propisa u socijalnom zakonodavstvu, a takođe i udruženo radništvo postaje teži objekt za izigravanje, prevare i šikane. A kroz ove štrajkove javnost je mnogo bolje obaveštena o onom takozvanom radu poslodavca »na svoju štetu« u današnjoj ekonomskoj krizi i onom njihovom takođe takozvanom duševnom stavu prema »ubogom« radništvu koje oni zbrinjavaju i upošljavaju po cenu svoje velike materijalne »žrtve«.

Halapljivost profita

Više od mesec dana traje štrajk radnika u rudniku »Trepči«. Radnici boj biju s velikim engleskim kapitalističkim koncernom Trepča Majns Limited« na pitanju povišenja nadnica i plaćanju godišnjeg odmora. Velikog kapitala slabo se tiče poboljšanje egzistencije radnika i njihovih porodica, njihovo zdravlje i njihov život. Njemu je samo pred očima basnoslovni profit koji iz rudnika izvlači na račun radničkog zdravlja i života.

I sva je sredstva upotrebio da štrajk rudara, energičnih i požtvovanih u traženju svojih prava, demorališe, slomije. U zaštitnicu je bačena i štampa; u njoj se našao i veliki beogradski list »Politika«. bi se skršio otpor uspravnih rudara, da bi rudari klekli posramljeno i pokajnički pred vratima preduzeća na kojima su njihovim znojen i krvlju ispisane milionske cifre vlastitog profita, puštena vest da će se rudarsko preduzeće u Trepči zatvoriti, da će hiljade radnika ostati bez posla, da će prestati da rade sva njegova posljenja »mada je u ova postrojenja uložen ogroman kapital od nekoliko stotina miliona dinara«. I pritvorne krokodilsko suze potekle su iz te panične vesti o očaju i jadu svih privrednih »i ostalih krugova« u Kosovskoj Mitrovici, koji u duhu te vesti zamalo nisu bosonogi pošli peške u London da otkaju radničke grehove. Vest je bila ultimativnog karaktera, pitanje zatvaranja rudnika, vlasničkog harakirija, od jednog dana. No nije proteklo ni deset dana od te ucenjujuće i zastrašujuće vesti, a u »Politici« je izišao dopis da uprava rudnika »Trepče« poziva radnike na rad.

Radnike rudnika »Trepče« nije zbunilo ovo zastrašivanje velikog kapitala, jer im je između ostaloga bio dobro poznat bilans preduzeća u kome rade. Oni su dobro znali da je preduzeće »Trepča r Majjns Limited« London zaradilo poslednjih godina na njihovom radu, muci i zdravlju više od 150 miliona godišnje. Oni su bili sve-

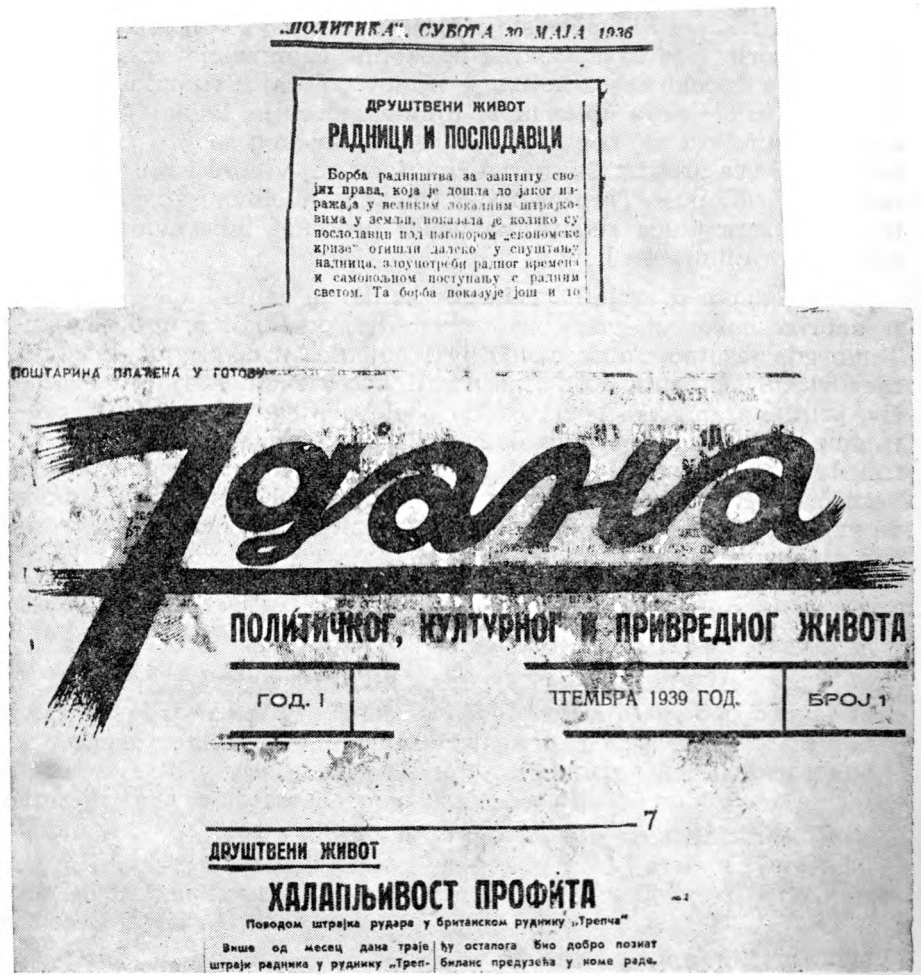
„ПОЛИТИКА“, СУБОТА 30 МАЈА 1936

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

РАДНИЦИ И ПОСЛОДАВЦИ

Борба радништва за заштиту својих права, која је дошла до јаког изражаја у великим локалним штрајковима у земљи, показала је колико су послодавци под изговором „економске кризе“ отишли далеко у спуштању надница, злоупотреби радног времена и самовољном поступању с радним светом. Та борба показује још и то

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВИ

7 дана

ПОЛИТИЧКОГ, КУЛТУРНОГ И ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА

ГОД. I | ТЕМБРА 1939 ГОД. | БРОЈ 1

7

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ХАЛАПЉИВОСТ ПРОФИТА

Поводом штрајка рудара у британском руднику „Трепча“

Више од месец дана траје штрајк радника у руднику „Трепча“ | ју осталога био добро позиат биланс предузећа у коме ради

Komentari Velibora Gligorića povodom štrajkova u Trepči (»Politika«, 30. maja 1936, i »7 dana«, broj 1, septembar 1939)

sni da se vlasnici koji namrgođeno veća ju u Londonu o neposlušnim balkanskim rudarima neće odreći tako lakih i visokih prihoda te neobično blagodarne koncesije na balkanskom terenu, da su se vlasnici puštajući panične vesti o zatvaranju rudnika sami prestrašili te svoje izmišljotine kao neugodnog sna o kataklizmi u kome bi najednom izgubili one čarobne dividende koje po visini prihoda idu među najbolje u svetu.

Uprkos ovim fantastičnim i tendencioznim vestima, kojima je vodeća štampa kod nas poklonila veliku ozbiljnost, uprkos brutalnih mera, masovnog otpuštanja štrajkača, među njima i radnika invalida, zabrana donošenja štrajkačima potrebnih životnih namirnica

na rudnik, radnici »Trepče« stoje hrabro, istrajno i odlučno u borbi. Njihovu borbu podržava i narod iz okoline rudnika, jer iz neposredne blizine duboko oseća koliko je njihov položaj u rudniku mučan, koliko su uslovi rada ubitačni za njihovo zdravlje, kolika je bezobzirnost i surovost velikog kapitala da iz radničkog znoja i stradanja istera što veće profite. Taj narod zna u kakvoj vrelini i zagušijivosti radnici u rudniku »Trepče« rade. On zna za olovnu prašinu koja truje i razara pluća rudara, za veliki procenat tuberkuloze među njima i za njihove grobove.

Još jednom se reljefno pokazalo koliko je veliki kapital u borbi za neprikosnovenost svoga profita samoživ, proždrljivo ljudožderski. Tamo gde je otpor mlak, kolebljiv i nejedinstven, likujući blistaju njegovi kurjački zubi. Kod otpora koji, kao u ovom štrajku u »Trepči«, pribrano, muški i požrtvovano odoleva njegovom cinizmu, pretnjama, smicalicama i podvalama, njegovim udarcima koji idu za tim da razbiju kompaktne redove, veliki kapital lisičje podvija rep, besneći u sebi, nagnut nad praznim rudarskim oknom, što ne može da nagna te neposlušne ljude da i bez nadnica tegle i crkavaju za račun njegovog profita

Vel'bor Gligorić

APRILA I MAJA 1941. U KOSOVSKOJ MITROVICI

(Odlomci iz dnevnika)

Odazvao sam se 4. aprila vojnom pozivu, po kome sam se morao javiti na zborno mesto u Skoplju. Otputovao sam iz Ljubljane večernjim vozom . . .

Šestog aprila sam bio na beogradskoj železničkoj stanici za vreme najtežeg bombardovanja . . .

U Skoplje smo stigli 7. aprila u večernjim časovima. Nemci su i tu bombardovali kraj oko železničke stanice. To međutim nije bilo najgore. Najviše nas je pogodilo to što je nemačka motorizovana kolona prodrla iz Bugarske pred samo Skoplje.

Noću između 7. i 8. aprila probijali smo se kroz Kačaničku klisuru, a iduću noć proveli smo u jednoj konjskoj štali u GarešnicL U noći 9/10. aprila nalazili smo se na jednoj livadi, pored puta koji vodi za Kosovsku Mitrovicu.

Vreme se poboljšalo i nemački avioni su to iskoristili za nove letove. Izviđački avioni su stalno kružili vazduhom, i ako bi se šta na putu pomeralo, spuštali su se sasvim nisko. Ponekad sam imao utisak da će nas dodirnuti. Niko se nije suprotstavljao agresiji.

U Kosovskoj Mitrovici vojnici su se gurali na sve strane tražeći svoje jedinice.

Po ratnom rasporedu, pripadao sam dopunskom osoblju štaba. U jednoj bateriji mehanizovanog artiljerijskog diviziona nije bilo Vodnog oficira. Bio sam određen da preuzmem to mesto. Baterijski položaj je bio udaljen od Kosovske Mitrovice nekoliko kilometara prema severu. Cilj baterije je bio put Vučitrn—Mitrovica.

Zastarelost artiljerije bivše jugoslovenske vojske nije važila za naš mehanizovani divizion. Imali smo topove, bili smo prilično savremeno naoružani, ali nismo smeli pucati na Nemce i Talijane koji su prodirali.

Kakvo je bilo raspoloženje vojnika? Interesovalo me je pre svega, da li je među njima bilo i Albanaca. Konstatovao sam da ih je bilo pet do šest, ali su, osim dvojice, svi pobegli. Razgovarao sam s ovima koji su ostali i stekao njihovo poverenje. Govorili smo dugo i drugarski o svemu i svačemu, ne samo o prilikama u Jugoslaviji već i o Nemačkoj, Italiji i Španiji. Najviše su me pitali o Španiji. To je dokazivalo da im je bila poznata borba španskog naroda za slobodu.

Pitali su me kako da postupaju, da ne bi napravili kakvu grešku. Bio sam u nedoumici. Šta da im savetujem u ovakvoj gužvi? Najzad sam im savetovao da ne beže sa ostalima.

Pošto su hteli nešto da učine kako bi pokazali svoju svest, dobrovoljno su se javili za stalnu noćnu stražu. Napomenuli su da to čine zbog toga što većina vojnika noću slabo čuva stražu, a pojedinici čak i spavaju. Niko ih nije kontrolisao, a samodiscipline nije bilo.

Bili su radosni kada sam prihvatio njihov predlog, a i ponosni što sam im poverio taj zadatak. Njihovo oduševljenje je doprinelo da i ostali stražari redovno i savesno obavljaju svoju dužnost.

Naš divizion je bio motorizovan i u svom sastavu je imao šofere mehaničare i druge kvalifikovane radnike. Između njih sam skupio 16 ljudi i sastavio grupu na koju sam se mogao osloniti. Od šofera nisam uzeo samo dvojicu simpatizera nacizma.

U grupi su bila obojica Albanci, inače po zanimanju poljoprivrednici. Otkako smo drugarski razgovarali o svim njihovim teškoćama, Albancima sam skoro najviše verovao. Stalno su mislili na to kako će dokazati svoje drugarstvo u grupi koju sam osnovao.

Komandantu makedonskog fronta generalu Nediću toliko se žurilo s izdajstvom da nije mogao sačekati ni kapitulaciju Vrhovne komande. Potpis kapitulacije je preduhitrio za puna dva dana.

Već prve vesti o kapitulaciji izazvale su ogorčenje. Protestovali smo protiv generala i vlade. Radio-telefonisti je bilo neprijatno što njegove vesti izazivaju takvo uzbuđenje i zbog toga nam više ništa nije govorio. To nije bilo ni potrebno, jer nam je još 14. aprila uveče naređeno da ne smemo pucati ako slučajno vidimo i sretnemo neprijatelja. To je bilo čudno naređenje, ali je naša grupa znala šta to znači. Dogovorili smo se da uništimo baterijske mitraljeze i da ih bacimo u Ibar. Mitraljesci su se tome usprotivili, jer nisu znali da je sve propalo. Za naše planove je doznao i komandir baterije i zapretio je da će biti streljan svako ko bude uništavao oružje i opremu.

Zaista čudne stvari! Srpski seljaci su nam nudili svoje ovce da ih ne bi pojeo neprijatelj, a naši oficiri su pretili streljanjem onima koji su hteli sprečiti da Nemci dobiju oružje i opremu jugoslovenske vojske. Kakva razlika između jednih i drugih.

Pre nego što smo mogli ma šta učiniti, bili smo razoružani u prisustvu svojih starešina. Bilo je to noću između 15. i 16. aprila. Od izdajničkog oficirskog zbora, kome je bio na čelu Oto P. Čuš, Nemci su dobili sve planove o rasporedu naših jedinica. Do položaja su došli noću, bez većeg napora, i sve nas razoružali. Pod stražom nekoliko Nemaca i pod komandom naših oficira oterali smo topove 16. aprila u kasarnu u Kosovskoj Mitrovici, gde su nas zadržali kao zarobljenike.

Bio sam bolestan, ali sam zamolio lekare da me ne šalju u bolnicu. Nisam hteo da gubim dodir s vojnicima.

Dok sam 18. aprila čekao u ambulanti, video sam među bolesnicima Sii viru Tomazini. Ona mi je potvrdila istinitost radiovesti i ispričala mnoge druge novosti, kao i to da je neprijatelj okupirao celu Jugoslaviju.

Sa Silvirom sam se upoznao 1933. godine, kada se upisala na Filozofski fakultet u Ljubljani. I pored bogatih rođaka, Silvirina porodica je bila poluproleterska. Posle prvog svetskog rata su pobegli iz Trsta u Maribor, gde je otac bio stražar. U Mariboru su stanovali na Pobrežju. Otac je penzionisan. Dobio je vrlo malu penziju. Za vreme studija u Ljubljani Silvira se morala sama izdržavati. Taj rad za opstanak, zajedno s grupom isto tako siromašnih studenta, doprineo je da se poveže s Partijom.

U revolucionarnom studentskom pokretu na Ljubljanskom univerzitetu Silvira se brzo afirmisala. Učestvovala je u akciji za »Dom visokoškolski«, u studentskom društvu »Triglav« i sarađivala u »Vzajemnosti«, koja je osnovana umesto rasformirane i zabranjene »Svobode«. Diplomirala je 1938. godine, ali zbog svog učešća u naprednim organizacijama nije dobila službu. Iz Ljubljane se zatim preselila u Maribor, gde je njen verenik Tone Čufar postao saradnik »Totog lista« i tako dobio skromno izdržavanje. Obadvoje su radili u Crvenoj pomoći, u »Vzajemnosti« i u partijskoj organizaciji. Kratko vreme je predavala u građanskoj školi u Gornjoj Radgoni s mesečnom platom od 450 dinara.

Tek 1940. godine Silvira je konačno dobila službu profesora gimnazije u Kosovskoj Mitrovici. Predavala je nemački. U školi se povezala sa siromašnim đacima i stalno ukazivala na potrebu da se osnuje menza za siromašne đake. Sama im je pomagala u učenju. Bil je neumorna radnica.

U čekaonici bolnice oboje smo se obradovali susretu. Kao profesorka nemačkog jezika, Silvira je bila mobilisana za tumača u Komandi mesta i dobro je poznavala situaciju.

Silvira mi je opisala prilike i napomenula da je sve vreme svog boravka u Kosovskoj Mitrovici bila povezana s Partijom, ali da nije dobila uputstva kako treba raditi pod novim okolnostima. Mesni komitet je poslao jednog druga u Beograd da bi uspostavio vezu

s Centralnim komitetom i doneo uputstva koja bi odgovarala tadašnjoj situaciji. Smatrala je da bi bilo najbolje ako bih se i ja uključio u njenu partijsku vezu; na taj način bismo zajednički razmatrali situaciju i određivali smernice za rad. Na predlog naših lekara bio sam dodeljen za tumača u Higijenskom domu i tako gotovo nije prošao dan da se ne bih sastao sa Silvirom, inž. Miladinom Radulovićem i inž. Vladimirom Vujovićem.

Kada smo videli da se drug koji je otišao u Beograd neće skoro vratiti, odlučili smo da privremeno radimo na svoju ruku. Silvira, iedan železničar i ja odlučili smo da oslobađamo iz logora politički aktivne drugove. Kao važan zadatak uzeli smo na sebe da unosimo demoralizaciju u redove nemačke vojske.

Situacija u zarobljeničkom logoru je bila približno ovakva. Među zarobljenicima je živo delovala peta kolona, koju su sačinjavali folksdojčeri, grupa Mađara i ustaša. U nemačkom štabu su imali svog predstavnika, pukovnika Otona P. Čuša. Čuš je bio poreklom Slovenac i do kapitulacije se nalazio u Nedićevom štabu.

U logoru je, takođe, bila vrlo aktivna grupa naprednih. Među njima je bio i jedan frizer iz Hrvatske, koji se nije samo rečima izdavao za komunistu, već je pripadnost Partiji dokazao i delima. U logoru je bio i jedan veterinar, rezervni poručnik Dolenc, za koga nisam znao da li je bio član Partije ili nije, ali smo s njim radili kao da je bio. Od oficira smo privukli u svoju grupu potpukovnika

Panorama nekadašnje Kosovske Mitrovice, varoši od oko 13.000 stanovnika

Tominšeka, kao rodoljuba koji nije odobravao Nedićevo izdajstvo. Čuš je dolazio u kasarnu samo s vremena na vreme. U dvorištu je okupljao oficire i govorio im da budu mirni i strpljivi, jer će svi biti pušteni na slobodu pošto su predali oružje još 15. aprila pošto se uopšte nisu borili. »To važi za Srbe i Hrvate«, govorio je on, »ali se oficiri iz Hrvatske mogu odmah javiti da bi nastavili službu u hrvatskoj vojsci.« Za vojnike nije mario.

Utvrdio sam da neki podoficir Slovenac širi među vojnicima hitlerovsku propagandu. U sobi u kojoj je on bio sobni starešina, na njegovu inicijativu se već šila zastava s kukastim krstom. Pozvao sam potpukovnika Tominšeka da sazove slovenačke vojnike i da ih odvrati od namere da se proglase hitlerovcima. Potpukovnik je ovaj zadatak vrlo dobro rešio.

Tada smo još verovali da je mogućno sprovoditi demoralizaciju u nemačkoj vojsci. Po tom planu trebalo je privući nemačke vojnike jednomišljenike Komunističke partije i Socijaldemokratske stranke da bi pružili pomoć prilikom oslobađanja drugova iz zarobljeništva. Među vojnicima sam otkrio vajara Pragera, koji se mogao iskoristiti za povezivanje. On je u Drezdenu pripadao marksističkom studijskom kružoku.

Drugovi su se složili s mojim planom. Počeli smo rad.

Prager je Silviru i mene uveravao da za svoje planove nećemo nikog privući. Svaki pokušaj bi se završio time što bi nas vojnik s kojim bismo počeli da o tome razgovaramo prijavio komandi i došlo bi do teških posledica. Rad među nemačkim vojnicima napravio bi više štete nego koristi. Napomenuo je da se njega ne plašimo.

Na idući sastanak je Prager doveo još jednog nemačkog vojnika. »Rodom je Čeh i u njega možete imati poverenje«, rekao nam je. Vojnik verovatno nije bio Ceh, mada je govorio i češki. Po svemu sudeći bio je sudetski Nemac, koji je ranije bio član čehoslovačke Komunističke partije. Slagao se s mišljenjem svoga druga, tvrdeći kako je nemoguće da Nemačka napadne Rusiju, svog velikog saveznika protiv »plutokratskog Zapada«.

Sve više je bilo govora o novom ratnom pohodu, mada su na sastancima oficiri dokazivali vojnicima da do tog rata neće doći. Divizije koje posle kapitulacije Grčke nisu više bile potrebne na grčkom frontu pomerale su se prema se veru. Uskoro su stigla i pisma iz kojih su vojnici videli da divizije iz Grčke i Jugoslavije nisu otišle ni na odmor, kako im je obećano, ni na zapad prema Engleskoj, već su se pomerile u pravcu Rusije.

Za Pragera i njegovog druga to je bila neprijatna vest. X pored toga još uvek nisu verovali u mogućnost rata između Nemačke i Rusije.

Međutim, mi nismo gubili vreme u razgovorima da li će ili neće doći do rata između Rusa i Nemaca. U međuvremenu smo potajno

oslobodili veći broj zarobljenika. Železničar koji je odlazio u logor raznim poslovima prošvercovao je zarobljenicima više pari starog odela, koje su zarobljenici oblačili i izlazili iz logora.

Izvestan broj zarobljenika smo oslobodili iz logora u uniformama. Stražu smo prevarili tako što je jedan od zarobljenika prišio na rukav traku Crvenog krsta. Grupa se predstavila kao sanitetska ekipa koja se brine o čistoći grada i tako je izišla iz logora. Neki zarobljenici su se u logoru sami presvukli i našli mogućnost za bekstvo. Grupa u kojoj sam se nalazio i ja bila je puštena s lekarskim uverenjima, koja su napisali naši lekari.

Do 5. maja je bilo oslobođeno oko sto zarobljenika, a u neuspelom bekstvu je poginulo nekoliko vojnika.

Ovde bih završio navođenje po dnevniku. Prema kasnijim informacijama, zarobljenici su oslobađani pod rukovodstvom Sii vire Tomazini i posle mog odlaska. Tako je napustio logor bez dozvole Nemaca ukupno oko 1.500 zarobljenika.

Ivan Kreft

PODRUČJE KOSOVSKE MITROVICE — DO ORUŽANOG USTANKA

Krupni politički i ekonomski problemi na Kosovu, a naročito nerešeno nacionalno pitanje pre rata, na poseban su se način ogledali i na stanju u oblasti Kosovske Mitrovice, dajući pečat tamošnjim prilikama i stavljajući partijsko rukovodstvo i komuniste pred složene i teške zadatke u 1941. godini, a i za sve vreme narodnooslobodilačkog rata.

Težak položaj Albanaca pod nenarodnim režimima stvarao je, istina, objektivne mogućnosti Partiji da među njima šire politički deluje (za potvrdu toga mogli bi se navesti primeri velikog učešća Albanaca u dva štrajka u Trepči 1936. i 1939), ali je do ozbiljne klasne i političke diferencijacije ipak dolazilo teško, jer su apsolutnu većinu među Albani cima činili seljaci s primitivnim sitnosopstveničkim i, uopšte, najzaostalim shvatanjima. A i oni koji su radili u industriji nisu, u velikoj većini, bili profesionalni radnici i proleteri. Osim toga su bili pod jakim verskim i šovinističkim uticajem i pod uticajem raznih seoskih prvaka — barjaktara. Kod albanskog seljaštva, a i kod građanskog stanovništva, s obzirom na njihov položaj pod velikosrpskim režimima, bili su, s malim izuzecima usađeni krajnje nepoverenje i rezervisanost prema Srbima uopšte, što se ispoljavalo čak i onda kada su im Srbi komunisti prilazili, govorili i pokretali ih na aktivnost. Uz to i malobrojnost Albanaca komunista (bilo je samo desetak članova KPJ), njihov relativno niski ideološki i politički nivo, zatim neznatan broj ljudi iz redova napredne inteligencije
— sve je to, objektivno, bilo prepreka širem i ozbiljnijem prodoru KPJ u albanske mase. Relativno mlada partijska organizacija, u kojoj je ponekad bilo i sektaštva i nesnalaženja, sa svih tih razloga nije ni mogla ni stigla do rata da ostvari veći uticaj u albanskim masama.

Otuda pre rata, prirodno, i nije došlo do neke ozbiljnije političke i klasne diferencijacije među Albancima, što je za druge narode

Grupa aktivista radničkog pokreta u Trepči: Dane Uzelac, Ibrahim Perviz (sede, prvi i drugi zdesna) i drugi

Jugoslavije, manje-više, već bio završen proces. Sve je to raznim begovskim, buržoasko-nacionalističkim, iredentiskičkim i petokolonaškim elementima išlo na ruku da, u danima neposredne opasnosti i pripremanja napada na Jugoslaviju, priželjkuju i popularišu njenu propast kao mogućan »spas« i »oslobođenje« Albanaca od velikosrpske vladavine.

Međutim, i pored propusta i slabosti, partijska organizacija je, naročito u godinama pred rat, razvila široku političku aktivnost i stekla prilično iskustva u pokretanju i organizovanju radnih ljudi. To je osobito došlo do izražaja u dva velika štrajka rudara Trepče (1936. i 1939. godine), organizovana uz pomoć Mesnog i Oblasnog komiteta i pod njihovim neposrednim rukovodstvom, zatim u aktivnosti Partije prilikom raznih skupštinskih i mesnih izbora, bojkota i razbijanja Ljotićevih i Hođerinih zborova, u borbi za mir i prilikom osnivanja Mirovnog odbora, u protestima i demonstracijama protiv okupacije Čehoslovačke i Albanije i povodom 27. marta, u izdavanju lokalnog naprednog lista »Osvit«, u rasturanju proglasa KPJ, pisanju parola itd.[1])

Pred rat u Kosovskoj Mitrovici deluje Mesni komitet, koji objedinjuje rad partijskih ćelija: u gradu (dve), u Zvečanu (u fabrici) i u rudnicima Prvi Tunel i Stari Trg. Postojalo je i nekoliko skojev-

[1]) U danima španskog građanskog rata u Španiju je otišao kao dobrovoljac Vlado ćetković, radnik iz Zvečana. inače jedan od organizatora KPJ u Kosovskoj Mitrovici. Poginuo je 20. oktobra 1944. u Dalmaciji kao komandant 8. korpusa NOVJ — narodni heroj.

RASPUSTANJE SINDIKALNE ORGANIZACIJE URSS
U RUDNIKU TREPCA 1. JANUARA 1941

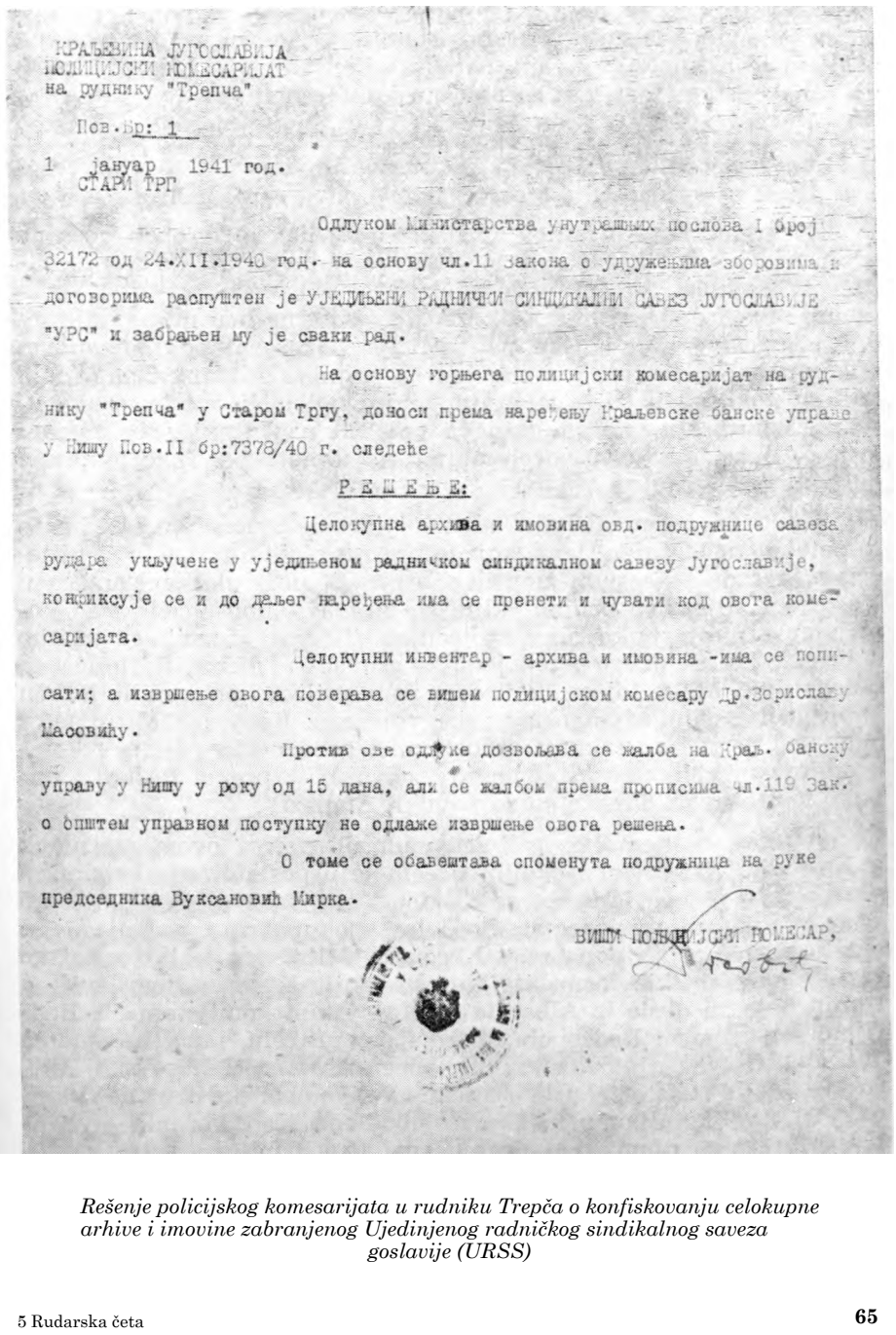

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
ПОЛИЦИЈСКИ КОМЕСАРИЈАТ
на руднику "Трепча"

Пов.Бр: 1

1 јануар 1941 год.
СТАРИ ТРГ

Одлуком Министарства унутрашњих послова I број 32172 од 24.XII.1940 год. на основу чл.11 Закона о удруженьима зборовима и договорима распуштен је УЈЕДИЊЕНИ РАДНИЧКИ СИНДИКАЛНИ САВЕЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ "УРС" и забрањен му је сваки рад.

На основу горњега полицијски комесаријат на руднику "Трепча" у Старом Тргу, доноси према наређењу Краљевске банске управе у Нишу Пов.II бр:7378/40 г. следеће

Р Е Ш Е Њ Е:

Целокупна архива и имовина овд. подружнице савеза рудара укључене у уједињеном радничком синдикалном савезу Југославије, конфиксује се и до даљег наређења има се пренети и чувати код овога комесаријата.

Целокупни инвентар - архива и имовина -има се пописати; а извршење овога поверава се вишем полицијском комесару Др.Зорославу Масовићу.

Против ове одлуке дозвољава се жалба на Крањ. банску управу у Нишу у року од 15 дана, али се жалбом према прописима чл.119 Зак. о општем управном поступку не одлаже извршење овога решена.

О томе се обавештава споменута подружница на руке председника Вуксановић Мирка.

ВИШИ ПОЛИЦИЈСКИ КОМЕСАР,

Rešenje policijskog komesarijata u rudniku Trepča o konfiskovanju celokupne arhive i imovine zabranjenog Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza goslavije (URSS)

skih grupa, kojima je rukovodio Mesni komitet Skoja. U vreme pripremanja Pete zemaljske konferencije KPJ, avgusta 1940, u Kosovsku Mitrovicu su došli Krsto Popivoda, delegat CK KPJ, i Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju, u čijem je prisustvu održana partijska konferencija, izabrano mesno rukovodstvo i delegati za oblasnu konferenciju.

*

Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata nastao je opšti haos na ovom području. Tih dana su počeli da se pojavljuju naoružani velikosrpski šovinisti, da sprovode teror i vrše ubistva, tobože radi »spašavanja Srba i održavanja reda«. A još su tu, na licu mesta, bile jedinice jugoslovenske vojske, pa i policija. U kasarni, pod komandom pukovnika Kaličanina, ubijeno je više vojnika Albanaca, bilo onih koji su pokušavali da dezertiraju, bilo drugih. No u isto vreme su se po selima i u okolini gradova pojavili naoružani Albanci, a i grupe Albanaca koje su počele ubijati pojedine Srbe. Tako je nastao opšti metež i rasulo.

Tih dana najupadljiviju, ali ne i iznenađujuću, ulogu odigrao je petokolonaš Džafer Deva, koji je pre rata javno propagirao hitlerizam, a sada se sasvim slobodno kretao, i uoči ulaska Nemaca u Kosovsku Mitrovicu primio »ključeve grada«, odnosno vlast od komandanta mesta pukovnika Kaličanina. Takvoj situaciji su znatno doprinele i razne druge petokolonaške grupacije i elementi: ljotićevci, belogardejci i folksdojčeri, koji su se za tu priliku i pripremili. Nakon kapitulacije jedinica jugoslovenske vojske iz Kosovske Mitrovice i okoline izbegli su istaknuti predstavnici građanskih partija i kompromitovani velikosrpski elementi i povukli se prema Raškoj i duboko u Srbiju. Iz Trepče su se povukli Englezi.

Još dok su nemačke jedinice nadirale prema ovom području, u Kosovskoj Mitrovici i okolini počelo je uspostavljanje kvislinške vlasti. Bilo je očevidno da se Džafer Deva sa svojom agenturom za to već odranije pripremao. Po dolasku okupatora i pod njegovim okriljem, već prvih dana se u Kosovsku Mitrovicu sjatilo mnoštvo raznih emigrantskih formacija koje su ranije živele u Jugoslaviji, a i onih koje su došle iz Albanije s »Kosovskim komitetom«, s Bedrijem Pejanijem i Redžepom Mitrovicom na čelu, idući za petama Talijana. Glavna njihova skupina koncentrisala se u Kosovskoj Mitrovici. Sve te fašističke, profašističke i velikoalbanske družine nastupale su s velikom pompom kao »oslobodioci« i s otvorenim iredentističkim pretenzijama o stvaranju »velike Albanije«.

S dolaskom emigrantske garniture okupljene oko »Kosovskog komiteta« prividno je izgledalo da postoje dve kvislinške grupacije: jedna oko Džafera Deve, druga oko Ferat-bega Drage i Bedrija Pejanija, predsednika »Kosovskog komiteta«. U stvari, obe ove grupe

imale su istovetne ciljeve. Obe su se potpuno oslanjale na okupatora i služile mu; prva otvoreno i brutalno sa svim hitlerovskim metodama, druga perfidno, s prikrivenim nacionalističkim i velikoalbanskim krilaticama. Obe su bile krvavi neprijatelji jedinstva Albanaca, Srba i Crnogoraca, kao i NOP-a, što se i pokazalo tokom čitavog rata.

Kada su, nakon početka oružanog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori, otpočele akcije i na ovom terenu, cela se ova kvislinška skupina osetila ugroženom, te je svim silama nastojala da oružani ustanak i oslobodilačku borbu naroda prikaže kao da su upereni protiv Albanaca. Ona nije delovala samo politički, nego je u isto vreme zajedno s okupatorom neposredno organizovala razne bande. Radi tobožnje samoodbrane, te su bande u nekoliko mahova tokom 1941. napadale, pljačkale i palile po okolnim srpskim selima u Ibarskom Kolašinu (severozapadno od Kosovske Mitrovice) i prema Kopaoniku.

U takvoj situaciji kvislinzima, izgleda, nije više bila pogodna dotadanja organizacija i rukovodstvo sastavljeno samo od emigranata. Zato su obrazovali novu, odnosno prekrstili staru organizaciju u »Lidhja kombetare šćiptare« (nacionalni savez Šiptara), s područnim organizacijama i velikoalbanskim programom. Na čelu te organizacije bio je Ferat-beg Draga.[2])

Prvih dana okupacije, pod okriljem Nemaca, formirana je od najgoreg ološa, kriminalaca i zavedenih ljudi — »Šiptarska žandarmerija«. Za njenog komandanta je postavljen major Bajazit Boljetinac (završio vojnu akademiju kao pitomac kralja Aleksandra), a u komandni kadar su postavljeni još oficiri bivše Zoguove vojske. Žandarmerija je dobila uniforme s grbom Skender-bega. Bilo je to, u suštini, jezgro oružanih snaga izdajnika, pored raznih drugih naoružanih bandi u civilu, koji su terorisale i pljačkale srpski živalj i vodile borbu protiv partizanskih jedinica u Srbiji, Crnoj Gori, a kasnije i na Kosovu i u Albaniji. Koristeći se drugim nezadovoljstvom Albanaca u bivšoj Jugoslaviji i time što su razni srpski šovinistički elementi u danima kapitulacije vršili teror nad albanskim življem, ove su naoružane bande razvile besomučnu šovinističku hajku na Srbe. Otkopavani su masakrirani leševi Albanaca pobijenih u kasarni i nošeni kroz grad, čime su raspaljivane najgore šovinističke strasti.

Istaknuta je i albanska zastava. Počelo je otvaranje škola na albanskom jeziku, i to ne samo u Kosovskoj Mitrovici nego, pod uticajem »Kosovskog komiteta«, i u Novom Pazaru, za muslimansku decu čiji je maternji jezik inače bio srpski.

*) Kada je osnovana Nedićeva vlada, ovaj deo teritorije Kosova (Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Podujevo) i Novi Pazar priključeni su s proleća 1942. takozvanoj Nedićevoj državi. Sin Ferat-bega Drage, Ali Drago, bio je tada od »Lidhja kombetare šćiptare« delegiran u Nedićevu vladu i postao je jedan od njenih komesara.

U danima okupacije Partija je radila, pre svega, na tome da konsoliduje organizacije KPJ i Skoja. Trebalo je u potpuno novim, teškim i složenim uslovima obezbediti njihov dalji rad i akcije, pripremiti ih za oružani ustanak. Te su organizacije preživljavale ozbiljne krize zbog novonastale situacije. Pred rat je bilo došlo do dve provale i hapšenja komunista, među kojima i članova Mesnog komiteta, čime je poremećen kontinuirani rad rukovodstva. Tako je, sem pojedinačnih progona i hapšenja, februara 1940. uhapšena grupa komunista: Meto Bajraktari, Cvetko Nikolić, Duško Tomović, Ali Sukrija, Rafet Kurteš, Ljuba Ristić. Ona je posle četiri meseca izvedena pred sud za zaštitu države, ali je usled nedostataka dokaza puštena. Uoči samog rata uhapšena je druga grupa od oko 16 komunista, među kojima i Mate Kršulj, sekretar MK, Božo Žarković i Duško Trpković, članovi Mesnog komiteta. Tom prilikom policija je, posle strašnog mučenja, bacila kroz prozor Duška Trpkovića, radnika iz Zvečana i člana MK, i kasnije objavila da je izvršio samoubistvo. Svi pohapšeni članovi KP poslati su koncentracioni logor u Smederevsku Palanku. Duško Tomović i Rafet Kurteš pušteni su iz logora negde pred sam napad na Jugoslaviju.

Nešto pre ulaska Nemaca u Kosovsku Mitrovicu neki su se članovi Mesnog komiteta i KP vratili iz zatvora, logora ili ilegalnosti. Obavešteni smo o stavu Partije da komunisti vojni obveznici samoinicijativno organizuju otpor svojih jedinica u slučaju da komande sabotiraju borbu protiv fašističkih napadača. U tom smislu je preneta direktiva da se takvi drugovi jave svojim vojnim jedinicama. Međutim, oni koji su pošli da traže svoje jedinice uskoro su se vratili, a drugi nisu ni stigli da krenu, jer su slom bivše jugoslovenske vojske i prodor Nemaca došli mnogo brže nego što se očekivalo.

Iako prvih dana posle kapitulacije okupatorska vlast još nije bila sređena, ipak su preduzete mere da se kompromitovani komunisti što manje javno kreću kako ne bi pali neprijatelju u ruke. U isto vreme su, preko članova Partije i Skoja, preduzete akcije da se iz vojnog logora — kasarne izvuče što veći broj zarobljenika, pri čemu su se naročito spretnim pokazali skojevci iz grada.

Krajem aprila i u maju uloženi su veliki napori da se okupe članovi KPJ i srede partijske i skojevske organizacije. Zbog opštih prilika došlo je i do pomeranja članova Partije. Oni koji su se zatekli tu ili vratili, bili su pozvani i počelo je obnavljanje partijskog rada.

Krajem maja došao je u Kosovsku Mitrovicu Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta, pa je u njegovom prisustvu održan sastanak i obrazovan nov Mesni komitet, u sastavu: Dane Brkljač, rudar; Rafet Kurteš, radnik; Omer Čerkez, student; Duško Tomović, student; Ali Sukrija, student. Sekretar i jedan član Mesnog komiteta udaljeni su iz Partije zbog slabog držanja u zatvoru pred rat. Nakon

analize rada i situacije, Miladin Popović je konstatovao da je organizacija uglavnom pravilno orijentisana, ali da je potrebno da se još više učvrsti, da se što šire poveže sa svim poštenim građanima, naročito Albancima koji ne žele da sarađuju s okupatorom i izdajnicima. Na sastanku je rečeno da preko njih treba ne samo politički delovati u masama nego ih i pripremati i uvlačiti u aktivnu borbu protiv okupatora i protiv razračunavanja između Albanaca i Srba. Data je direktiva da se prikuplja oružje i drugi ratni materijal, da se to obezbedi i čuva na sigurnom mestu; da se posebno obuhvate tereni Ibarskog Kolašina, Ibarske doline, Kopaonika i Šalje — iz koje je veliki broj Albanaca radio u Trepči.

U to vreme su veze između organizacije na terenu i Oblasnog komiteta bile privremeno prekinute. Krajem maja bio je sastanak Oblasnog komiteta u Vitomirici, na kome je ocenjena novonastala situacija u oblasti i na kome su postavljeni zadaci. U toj situaciji najozbiljnije se postavljalo pitanje kako treba sada komunisti, naročito komunisti Albanci, iako malobrojni, da deluju na albanske mase, pre svega na one ljude koji nisu otvoreno stajali uz okupatora. Trebalo je objašnjavati Albancima da se ne smeju povesti za izdajnicima i palikućama, jer ih oni upućuju protiv Srba i Crnogoraca koji nisu krivi za nenarodnu politiku bivših režima. S druge strane, Srbima i Crnogorcima je trebalo objasniti da se odgovornost za akcije koje, preko bandi i nesvesnih i obmanutih Albanaca, sada sprovode okupator i begovi ne sme baciti na albanski narod, da se ne sme međusobno prolivati krv, jer to koristi samo okupatoru i njegovim slugama.

Posle tog sastanka nastaje još življa aktivnost u celoj organizaciji. Povezuju se i obnavljaju rad partijske ćelije i skojevske grupe i osnivaju nove u gradu, u Zvečanu, Prvom Tunelu, Starom Trgu. Uspostavljeni su punktovi u Banjskoj, Šalji, Srbici, Kolašinu i Vučitrnu, kao i na železničkim stanicama Vučitrna, Kosovske Mitrovice, Leposavića i Raške i u pošti Kosovske Mitrovice.[3]) Punktovi na železnici i pošti bili su vrlo značajni, naročito u vreme formiranja odreda, zbog održavanja veze i prebacivanja ljudi. U isto vreme je obezbeđena i partijska tehnika, odnosno nabavljeni su mašina i šapirograf.

U takvoj situaciji su Kosovska Mitrovica i Trepča dočekale julske dane 1941, koii su i na ovom području doneli prvu ustaničku akciju.

Ali Šukrija

[3]) Ovde su po direktivi Partije bili zaposleni članovi KPJ Muharem Bekteš i Kadri Reufi, ranije učesnici srednjotehničke škole. Muharem je poginuo u tiranskom zatvoru 1942. godine; proglašen je narodnim herojem.

BRANISLAV BOŽOVIC

OD TREPČE DO RUDOG

JUL—DECEMBAR 1941.

Četrdeset prva
PONOS I NADAHNUĆE NA NOVA VELIKA DELA

I *danas, i uvijek, riječi četrdeset prva treba da bude uspomene na sve dane velike borbe i revolucije, treba da bude ponos i da bodre na nova velika djela, na junaštva rada u miru, na odlučnost u odbrani jedinstva i nezavisnosti, na čuvanje mira u svijetu. U tom velikom imenu, mladi izrasli na njedrima naše socijalističke zemlje treba da se napajaju primjerima ljubavi, hrabrosti, požrtvovanja. Svaki naš čovjek, svjestan i odan graditelj socijalizma, mlad ili stariji, naći će uvijek i sebe u tom imenu koje kao simbol govori o velikoj revolucionarnoj borbi naroda u ratu i miru. Jer mi smo svi u tome, zajedno sa zemljom našom, rođeni i čeličeni u vatri i revoluciji. TJ tome je naša prošlost, u tome je* i *naša velika budućnost.*

T I T O

KUKASTI KRST NA OLOVNOM GIGANTU

Trepča, taj čudni kolos, koji je osuđen da hrani fašističku neman.

»Borba«, broj 15 1941.

Rudnik olova kraj Kosovske Mitrovice radi za Nemce

Jul 1941.

Sa zidina srednjovekovne tvrđave Zvečan, podignute na vrhu istoimenog strmog i stenovitog brda iznad Kosovske Mitrovice, pruža se pogled na Trepču, najveći rudnik olova u Evropi. Gust, crn dim kulja iz visokog dimnjaka topionice izgrađene ispod samog Zvečana, u uskoj dolini pored reke Ibra. Preko vrleti, s druge strane reke, strče stubovi žičare, niz čiju čeličnu užad klize kome što dovoze rudu olova i cinka iz udaljenih jama na Starom Trgu i Prvom Tunelu. Korpe izručuju rudu u grotla postrojenja za preradu, tu dospeva u flotaciju i koritaste peći topionice, a odatle u stovarišta iz kojih se utovaruje u vagone.

Dugačke kompozicije teretnih vagona odvoze olovo prugom što vijuga živopisnom klisurom Ibra, stisnutog ograncima Kopaonika, koji je, zbog bogatstva srebronosnom olovno-cinkanom rudom, odavno nazvan Srebrnom planinom.[1])

[1]) Varoš Kosovska Mitrovica, od koje su postrojenja Trepče za preradu rude u Zvečanu udaljena 3 km, a rudnik Stari Trg 9 km, imala je 1921. godine 10.045 stanovnika, a posle dve decenije, 1941. taj se broj — đelom i zahvaljujući Trepči — povećao na oko 13.000. Za to isto vreme se stanovništvo u srezu, koji je imao 8 opština, uvećalo od 26.379 na 38.661 žitelja: Srba, Albanaca, Crnogoraca, Turaka, i drugih narodnosti.

Reka Ibar, ukupne dužine 272 km i površine basena, odnosno sliva 8.069 km^2, preseca Kosovsku Mitrovicu na dva dela, prima utok Sitnice, menja dotadašnji pravac toka i obilazi Zvečan. S leve strane, ispod Zvečana, ostaju

Nekada, pre rata, pravac tih vozova bio je — Engleska. Tada su Englezi eksploatisali rudnik i odvlačili olovo u svoju zemlju. Posle kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, nizovi vagona prepunih olova bili su oblepljeni nemačkim natpisima. I pravac je bio drugi — »Nach Deutschland!«

Trepča je tako promenila još jednog gospodara. Još jednog od mnogih koji su iskorišćavali njeno rudno bogatstvo od prvih početaka rudarenja u njoj.

U davna vremena Rimljani su ovde kopali rudu sve do dalaska Slovena. U srednjem veku su rudu iskorišćavali srednjovekovni srpski vladari. Trepča je tada postala značajno rudarsko i trgovačko središte i veliko naselje, u kome su živeli i radili Srbi, Sasi, Dubrovčani, Splićani. Najezda Turaka sredinom 15. veka prekinula je razvoj Trepče. Ona gubi svoj značaj i postepeno potpuno zamre. Krajem 17. veka dolaze novi osvajači — austrijske trupe, ali samo zakratko, pa ih opet zamenjuju Turci. No za sve to vreme rudarenja u Trepči nije bilo. Ni okupacija austrougarskih trupa u prvom svetskom ratu nije ništa izmenila u tom pogledu.

Posle prvog svetskog rata preduzimljivi engleski kapitalisti zainteresovali su se (1926. godine) za terene napuštenog rudnika koji su krili ogromno rudno bogatstvo. Otkupili su koncesiju i 1927. organizovali istraživanja i pripreme, dve godine kasnije pristupili izgradnji potrebnih objekata, a zatim i eksploataciji rudnika. Prigodna svečanost otvaranja rudnika bila je 10. oktobra 1930. godine. »Trepča Majns Limited« izvlači iz utrobe zemlje stotine hiljada tona srebmaste olovno-cinkane rude i, jahvaljujući bezobzirnom iskorišćavanju »domorodačke« radne snage, donosi ogromne profite udruženim engleskim kapitalistima. Dok je 1930-1931. godine iskopano 250.000 tona rude, 1939—1940. ta količina iznosi već gotovo 700.000 tona. Tada je proizvedeno i 74.000 tona olovnog koncentrata, 14.000 tona rafiniranog olova i 44.000 tona koncentrata cinka. Za kratko vreme Trepča je postala rudnik svetskog značaja, koji je do 1941. proizveo ukupno 5.972,909 tona olovno-cinkane rude odličnog kvaliteta.[2])

postrojenja Trepče. U daljem toku Ibar se, kroz klisuru, probija ispod planine Kopaonika, pored Raške, ka Kraljevu.

Duž Ibra, od Kosovske Mitrovice do Kraljeva, prolaze put i železnička pruga, kojom su Nemci — najkraćim pravcem — prevozili olovno-cinkanu rudu i prerađevine za Nemačku. Pruga se počela graditi 1927. godine. Deo Mitrovica—Raška, u dužini od 64,4 km, završen je februara 1931, a onaj od Raške do Kraljeva (68 km) avgusta iste godine.

[2]) Udruženje engleskih kapitalista Selection Trust Company uputilo je 1926. godine grupu istraživača geologa na Kopaonik i Rogozinu, na osnovu čijeg je, povoljnog, izveštaja odlučilo da eksploatiše olovno-cinkanu rudu na tom području. Pošto je otkupilo koncesiju od naslednika Nikole Pašića, organizuje potanja istraživanja i pripreme za otvaranje rudnika Trepče. Decembra 1927. osniva u Londonu akcionarsko društvo Trepča Majns Limited (Trepclia Mines Limited), koje ulaže finansijski kapital za stvaranje uslova za eksploa-

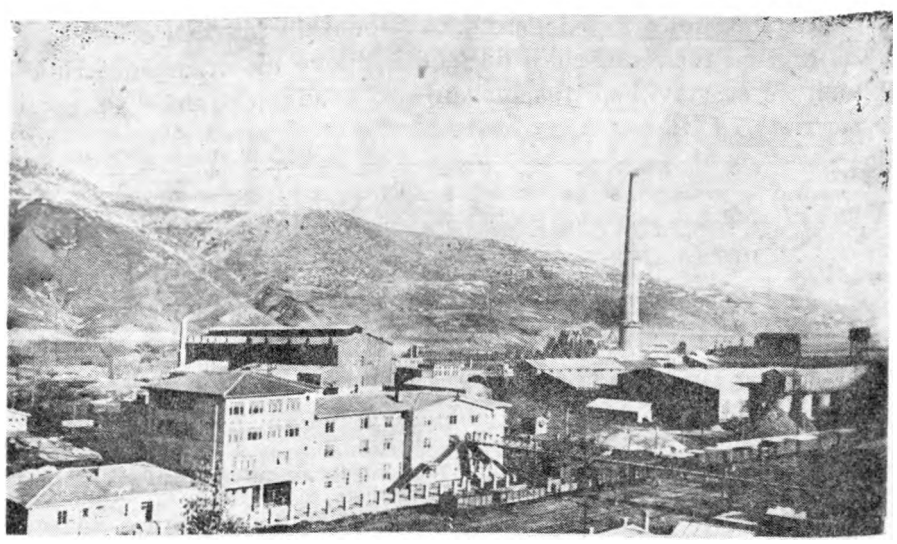

Postrojenja »Trepče« u Zvečanu, kraj Kosovske Mitrovice. Ovde se prerađivala olovna ruda i odavde transportovala u Nemačku

April 1941. doneo je Trepči opet promenu — novog, okrutnog gospodara. On je tu promenu obeležio isticanjem svog simbola — kukastog krsta.

Hitlerovci su već prilikom planiranja napada na Jugoslaviju sve predvideli radi brze i efikasne eksploatacije Trepče. U Kosovskoj Mitrovici i Trepči imali su svoju petu kolonu: jedan broj ljo-

taciju olovno-cinkane rude. Na prostoru Stari Trg i na terenu ruševina srednjovekovnog rudarskog grada Trepče pronađene su velike rezerve rude, pa se 1929. pristupa građenju potrebnih objekata. Gradi se put od Kosovske Mitrovice do rudnika u Starom Trgu — dužine oko 9 km, zatim žičara za prenošenje rude od Starog Trga do postrojenja za preradu u Zvečanu — dužine 6.350 m (podaci iz knjige »Trepča«, 1956, Zvečan, strana 25; po projektu žičare, dužina je 6.240 m). a u Zvečanu, kraj Ibra i pruge Kosovska Mitrovica——Kraljevo—Beograd, podiže se železnička stanica, termocentrala i flotacija (pralište). Svečano otvaranje tih objekata bilo je 10. oktobra 1930. Proizvodnja rude se stalno povećava, a i količina prerađene rude, tako da se do 1941. dobija 652.483 t olovnog koncentrata (sa 79°/» olova) i 719.729 t cinkovog koncentrata (sa 47%> cinka). Godine 1936. počenje građenje topionice, koja je proradila 1940. s kapacitetom od 28.000 tona čistog, rafiniranog olova godišnje.

Englezi su ulagali veliki kapital u eksploataciju olova i cinka i izvlačili ogromne profite. Godine 1938. engleska akcionarska društva koja su eksploatisala rudnike Kopaonik, Zletovo i Novo Brdo fuzionisala su se s Trepčom Majns Limited. Sav kapital tih društava, njihova prava i obaveze, prenose se na društvo Trepča Majns Limited, čiji kapital tada iznosi dva miliona funti.

Zahvaljujući Trepči, Jugoslavija je u proizvodnji olova zauzimala pete mesto u svetu, a prvo u Evropi.

T,

tićevaca, folksdojčera, belogardejaca, albanskih fašista i drugih agenata, koji su raširenih ruku dočekali njihove motorizovane trupe i odmah im se stavili na raspolaganje. U gradu je Nemce 16. aprila

I

IZ TAJNIH ARHIVA GROFA CANA
MINISTRA INOSTRANIH POSLOVA FAŠISTIČKE ITALIJE

Razgovor sa fon Ribentropom, ministrom inostranih poslova Rajha. Brzojavni izveštaj Dučeu.

Beč, 21. aprila 1941.

Danas sam vodio prvi razgovor s Ribentropom, koji sažeto iznosim:

5. Srbija.

Nemačka vlada namerava da smanji Srbiju na najmanju meru kako se ne bi ponovo pretvorila u aktivno središte zavera i intriga. Zato su više ili manje prihvaćeni svi teritorijalni zahtevi na račun Srbije, naime od strane Bugarske, Rumunije, Mađarske i Hrvatske. Što se tiče Albanije, granice koje je predvideo Ribentrop ne slažu se — na našu štetu — s albaskim zahtevima ...

Razgovor sa fon Ribentropom, ministrom inostranih poslova Rajha |

Beč, 22. aprila 1941. [

S Ribentropom sam imao drugi razgovor, pošto je on izvestio Firera o pitanjima prilikom našeg prvog razgovora.

Ovde ću ukratko sažeti glavne elemente tog drugog sastanka:

4. Albanske granice.

Uprkos obavezama prema bugarskom kralju, Firer je hteo izaći u
! susret našim zahtevima u pogledu područja Kosova. Ipak želi da zadrži izbočeni sektor Ljubotena za Bugarsku, a Mitrovice u korist Srbije, jer se na tim područjima nalaze rudnici koji su nemačko vlasništvo.

Ribentrop dodaje da Firer posebno apelu je na Dučea da vodi računa o njegovom posebnom interesu u toj stvari.

dočekao predratni nemački agent Džafer Deva, a u Starom Trgu tehnički upravnik, inžinjer Đorđe Dimitrijević, poznati ljotićevac i tiranin radnika, koji je predao neoštećeni rudnik.[3])

[3]) Englezi su napustili Trepču čim je Nemačka napala Jugoslaviju. Već 7. aprila uveče prebacili su se u Boku kotorsku, a odatle u Englesku, ostavljajući rudnike i postrojenja za preradu u najboljem redu. Nemački agenti i petokolonaši u Trepči predali su Nemcima sačuvana postrojenja rudnika i spremno izvršili njihov nalog da rudnik odmah počne rad. Nemci su sve vreme zadržali britanski naziv rudnika, a kada su, 1944. godine, morali da se povuku iz ovog područja, ostavili su neoštećeni rudnik i postrojenja.

IZ TAJNIH DOKUMENATA MINISTARSTVA INOSTRANIH POSLOVA
HITLEROVE NEMACKE

Zapisnik Paula Smita o razgovorima fon Ribentropa i grofa Ćana u Beču 22. aprila 1941:

... Ministar spoljnih poslova Raj ha poveo je razgovor s primedbom da je izvestio Firera o jučerašnjim pregovorima s grofom Ganom i o Dučeovom stanovištu o postojećim pitanjima, koja treba razjasniti
0 budućem uređenju jugoslovenskog prostora. Firer je o tome zauzeo sledeći stav:

...Firer je u pogledu tog prostora ukazao na dvostruke interese:
1) da se nemačka područja opet priključe Rajhu, što je već jednim zakonom učinjeno; 2) rudnike hroma i olova kod Ljubotena, u Makedoniji,
1 eksploataciju olova u Mitro vici tako osigurati za Rajh: da bi se u slučaju Bugarske rudnike kod Ljubotena moglo, na osnovu jasnog utanačenja učiniti u neku ruku nemačkim preduzećem; da bi za eksploataciju olova kod Mitrovice trebalo računati s njenim smanjenjem, jer će se Srbima nametnuti odgovarajuće obaveze.

... Memački ministar spoljnih poslova zamolio je grofa Ćana da poruči Dučeu kako je Firerova želja da te stvari budu tako regulisane, tj. da se nemačka područja vrate Rajhu i da se oba spomenuta rudnika, koja će pripasti Bugarskoj, odnosno zadržati za Srbiju, stave Rajhu na raspolaganje...

Zapisnik Paula Šmita od 24. aprila 1941. o rezultatima Bečkih razgovora:

...Albanija dobij a na teret Grčke, Makedonije i Srbije povećanje teritorija (u pogledu Makedonije i Srbije vidi posebne karte, plavu liniju, nemački predlog). Ipak pripadaju Bugarskoj nacionalne svetinje Ohrid i rudnici hroma kod Ljubotena, kao nemačka preduzeća, a Srbiji rudnici olova kod Trepče (Mitrovica) kao preduzeća pod nemačkim rukovodstvom ...

Prilikom podele okupirane Jugoslavije Nemci su bili spremni da Talijanima prepuste Kosovo, ali ne i Trepču. Potrebe za olovom bile su preče od obzira prema talijanskim saveznicima i albanskim kvislinzima, od njihovog nezadovoljstva zbog oduzimanja dela Kosova i neispunjavanja njihovih želja za stvaranjem »Velike Albanije«.

Uzalud je, tih aprilskih dana u Beču, talijanski ministar inostranih poslova grof Cano pokušavao da izdejstvuje od Nemaca da se celo Kosovo preda Talijanima. Nemački ministar fon Ribentrop ga je uveravao da Hitler nastoji da izađe u susret Musolinijevim zahtevima, ali da ipak želi da zadrži sektor Mitrovice s rudnikom Trepčom. Tom prilikom Ribentrop je svom kolegi preneo Hitlerov apel da Musolini »vodi računa o Firerovom posebnom interesu u toj stvari«.

Zapravo, tada je već sve bilo svršeno. Nemci su jakim snagama već bili zaposeli područje Kosovske Mitrovice, uzeli upravu rudnika

u svoje ruke i, ne menjajući britanski naziv rudnika »Trepča Majns Limited«, naredili da se rad u Trepči odmah nastavi. Ono što je usledilo posle toga, sastojalo se u preduzimanju potrebnih mera da se osigura što efikasnije iskorišćavanje bogatog olovnog rudnika.

»Zaštitu nemačkih interesa« obezbeđivao je jak nemački garnizon u Mitrovici, sastavljen u prvi mah od operativnih jedinica koje su izvršile napad na Jugoslaviju, a od kraja maja meseca od posadnih jedinica za »održavanje mira i reda« 717. pešadijske divizije. U Mitrovici je bilo sedište 737. puka te divizije, pod komandom majora Vildermuta, koji je od svoja tri bataljona dva stalno držao na ovom području, zaposevši Mitrovicu sa Trećim, a Rašku i Novi Pazar sa Drugim bataljonom. Bio je to jedini štab puka na čitavom terenu od Novog Pazara do Leskovca.

O nemačkim interesima u vojnoupravnom i privrednom pogledu starala se u prvo vreme Mesna komandantura (Ortskommandantur), a zatim Okružna komandatura (Kreiskommandantur), kao organ nemačke okupacione uprave. Policijsko-bezbednosnu funkciju vršile su Vojna žandarmerija i Tajna vojna policija.

Da bi stvorili uslove za nesmetanu eksploataciju Trepče, Nemci su pronašli odgovarajuće političko i administrativno rešenje za kosovsko-mitrovačko područje: da mu — radi pridobijanja albanskog življa — daju autonomiju, da vlast i upravu povere albanskim kvislinzima, mada je formalno to područje pripadalo okupacionoj Srbiji. Stvarnu pak vlast imali su Nemci, koji su o svemu odlučivali onako kako je odgovaralo njihovim interesima.[4])

[4]) 717 pešadijska divizija formirana je u Bruku na Lajti od 1. do 14. maja 1941, 15 maja je izvršila pokret za Jugoslaviju, a od 24. do 30. maja smenila je jedinice 294. pešadijske divizije i zaposela određenu teritoriju okupirane Srbije i Kosova (Niš, Prokuplje, Podujevo, Kuršumlija, Priština, Kosovska Mitrovica. Raška, Novi Pazar, Kraljevo, Vrnjačka Banja, Knjaževac i dr). Komandant 737. pešadijskog puka major Vildermut razmešta svoje bataljone; Prvi u Prištini, zatim od 1. juna u Prokuplju, Drugim zaposeda Rašku i Novi Pazar, a sa Trećim bataljonom i štabom puka ostaje u Kosovskoj Mitrovici. Stab puka se smešta u Zvečanu. Trećeg jula se u Kosovskoj Mitrovici održava »komandantsko savetovanje« kome prisustvuju: komandant 65. korpusa general-lajtant Bader, komandant 717. divizije general-major Hofman i pet načelnika odeljenja i odseka, komandanti 737. i 749. puka (major Deš) i drugi. Vidi operativni dnevnik 717. pešadijske divizije, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T- 315 2262.

Tajna vojna policija (Geheime Feldpolizei) uspostavila je svoj komesarijat u Kosovskoj Mitrovici 12. juna 1941. Vidi Ratni dnevnik vojnog zapovednika za Srbiju, arhiv Vojnoistorijskog instituta NAV-N-T-501/245.

Kosovskomitrovački, vučitrnski, lapski srez pripali su. u razgraničenju s talijanskim okupatorima, nemačkoj okupacionoj zoni. Već prvih dana okupacije došla je do izražaja perfidna politika nacističke Nemačke prema domaćem stanovništvu na Kosovu. Nemački okupator je odmah počeo da podjaruje šovinističke strasti višenacionalnog življa. Iza bučnih krilatica o zaštiti i oslobođenju Albanaca, o nerazrušivom prijateljstvu sa njima, stajali su samo nemački interesi — eksploatacija olova iz Trepče. Tako je general Eberhart, komandant 60. nemačke divizije, aprila 1941. sazvao albanske »prvake« ovog područja i potpisao sporazum o stvaranju Male Albanije, obećavši da će Nem-

A interes Nemačke za to područje sastojao se gotovo isključivo u jednom — olovo iz Trepče.

Olovni gigant kraj Ibra bio je za Nemce objekt od prvorazrednog značaja. To se stalno isticalo u nemačkim izveštajima i prepisci koja se vodila između Trepče, Beograda i Berlina. Ogromna ratna mašina tražila je od industrije naoružanja redovno snabdevanje oružjem i municijom. Jer je već 22. juna počeo rat džinovskih razmera, rat kakav svet do tada nije video. Nemačke su trupe nadirale u dubinu prostrane teritorije Sovjetskog Saveza, upotrebljavajući silno naoružanje, trošeći ogromne količine municije. Bilo je potrebno što više olova, da bi olovne kugle sejale smrt po nepreglednim ratištima i otvarale puteve osvajačkim hordama.

To je ovde, u rudniku kraj Kosovske Mitrovice, praktično značilo: izvući što više olova iz Trepče, obezbediti da rudnik i postrojenja za preradu sve vreme rade neometano i punim kapacitetom.

Svi napori Nemaca išli su u tom pravcu.

U rudniku Stari Trg, s obližnjim pogonom Prvi Tunel, preduzimali su sve mere da bi postigli redovnu isporuku olovno-cinkane rude, da bi sve funkcionisalo i održavalo se kako treba — i uređaji na površini, i čitav podzemni lavirint rudnika: potkopi, horizonti, okna, otkopi, uskopi, niskopi, hodnici, bušotine, podgrade, stropovi, sipke, zasipi, uređaji za odvodnjavanje, ventilaciju itd. Trebalo je naterati na revnostan rad sve ono mnoštvo ljudi koji su radili na površinskom i dubinskom delu rudnika: pre svega rudare i njihove pomoćnike, koji su kopali rudu i palili mine, jamske utovarivače — vozače rude, cevdžije, tesare, jamske bravare i električare, radnike koji su radili na uređajima za transport i izvoz rude, na pumpnim stanicama, u radionicama, na kompresoru i drugde; zatim predradnike, nadzornike, poslovođe, magacionere, činovnike, inžinjere i sve ostale koji su sačinjavali višehiljaditu vojsku zaposlenih u rudniku. Okupatorska uprava je želela da svi ti ljudi rade kao stroj koji će sigurati da se ruda iz bogatih rudnika pod zemljom danonoćno izvlači i transportuje žičanom železnicom do postrojenja za preradu u Zvečanu.

Rad na obradi i transportu bio je briga uprave pogona za preradu. Ona je bdela nad tim da ceo proces teče uredno i ekspeditivno: od prijema rude u istovarnu stanicu, prebacivanja beskonačnom gumenom trakom, klasiranja na vibrirajućim rešetkama, zatim drobljenja, mlevenja, flotiranja, prečišćavanja, sve dok se ne dobije finalni proizvod — olovni koncentrat (posle čega se iz pulpe odvaja cink, a zatim pirit). Deo olovnog koncentrata se, potom, doprema u topionicu: najpre u koritaste peći, a onda u rafineriju, da bi se do-

ci sve Srbe iseliti u Srbiju. Posle svega nekoliko meseci, Ministarstvo inostranih poslova Nemačke razmatralo je pitanje »trajnog iseljenja albanske narodnosne grupe (oko 100.000) u Veliku Albaniju« (prepiska između Ministarstva i njegovog opunomoćenika za okupiranu Srbiju Benderà; vidi o tome i dr Jovan Marjanović: »Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941«).

Rudnik Stari Trg, udaljen 9 kilometara od Kosovske Mitrovice. Duboko pod zemljom rudari su kopali i izvlačili olovnu rudu, koja je korpama žičare prevožena do flotacije i topionice pod Zvečanom

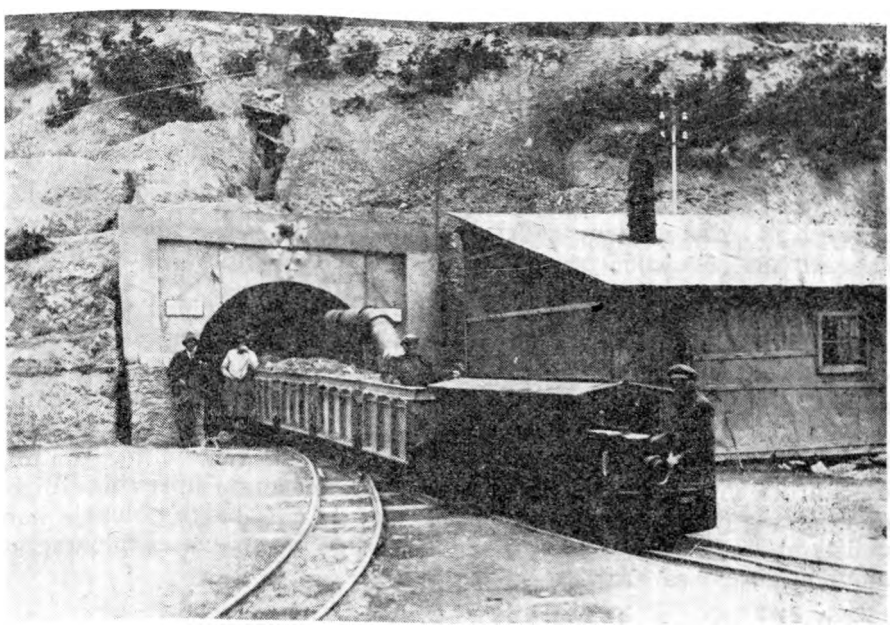

Prvi Tunel: ulaz u rudarski potkop

bilo olovo visoke čistoće — rafinirano olovo. Iz Zvečana su sve zalihe olova slate u Nemačku — prugom za Beograd, preko Raške i Kraljeva. Uprava je preduzimala mere da svi stručnjaci, činovnici i mnogobrojni radnici u flotaciji, topionici, rafineriji i drugim postrojenjima pregnu na posao kako nigde ne bi došlo do zastoja.

Jake nemačke vojne snage u Kosovskoj Mitro vici, Krajskomandatura 1/861, Vojna žandarmerija (Feldgendarmerie), Tajna vojna policija fizički su obezbeđivale rudnik. U tome su im pomagale albanske kvislinške oružane formacije: žandarmerija, rudnička straža i naoružani dobrovoljci — »vulnetari« — po okolnim i drugim selima. Posebne jedinice duž železničke pruge prema Kraljevu osiguravale su neometan transport olova za Nemačku.

Sve je bilo usmereno na to da olovna reka iz Trepče neprekidno teče za Hitlerov Treći rajh.

Nemačke želje i stvarno stanje

Tako se radilo od prvih dana okupacije. Međutim, već od samog početka stanje u rudniku i postrojenjima za preradu nije bilo u skladu s nemačkim željama i planovima. Nemci su odmah označili krivce — rudare i druge radnike i postrojenja za preradu, njihov nerad i nedisciplinu. To se jasno videlo iz saopštenja i objava nemačke uprave Trepče:

»Saopštenje svim činovnicima.

Kako vam je samima već poznato, oslabila je u zadnje vreme radna disciplina u tolikoj meri, da se moraju preduzeti energični koraci radi postizavanja ranijeg stepena proizvodnje. Zato je neizostavno potrebno da, pre svega, činovnici idu najboljim primerom napred i od prvog do poslednjeg trenutka kontrolišu posao radnika. Razumljivo je da naročito izvesni radnici, koji i inače nisu dovoljno sposobni za rad, iskorišćavaju svaku mogućnost da malo urade, odnosno da posao kasnije počnu i da ga rano napuste, čim nema nadzora.

Stoga očekujem da ubuduće svi činovnici urade sve što je u njihovoj mogućnosti, kako bi svojim prisustvom delovali na postizanju krajnjeg iskorišćavanja radnog vremena i savršene discipline«.[5])

Saopštenje je potpisao inžinjer Ernst Krauze, »komesarski upravnik« rudnika — kako je u prvo vreme glasio zvanični naziv njegove direktorske funkcije. On je već prvih dana otvoreno saopštio da zahteva potpuno iskorišćavanje radne snage i gvozdenu disciplinu rudara. Što je Krauze činio u rudniku, tj. u njegovim pogonima na Starom Trgu i Prvom Tunelu, to je »komesarski upravnik« inžinjer Helvig činio u Zvečanu. Obojica su, došavši na te položaje kao pouzdani ljudi i stručnjaci, prihvatili i odgovornost za eksploataciju olovnog gorostasa kraj Ibra.

Prvi čovek na Starom Trgu, Ernst Krauze, bio je rudarski inžinjer, iskusni i poznati stručnjak rudarstva i dobar privrednik. Četrdesetih godina, visok, puniji, rumen i dobrog zdravlja, s naočarima na nosu, pojavio se u rudniku i odmah revnosno pristupio poslu, čvrsto rešen da zavede red i disciplinu, da tako organizuje proces rada kako bi Nemačkoj obezbedio što više olova. Predano je, od prvog dana, radio na tome, danonoćno, iscrpljujući. Ulagao je sve svoje sposobnosti da bi u rudniku ostvario »uzoran red« i organizaciju rada, da bi na sve načine suzbio pojave nerada, podbacivanja proizvodnje, odlaska rudara, služeći se pri tome čas zastrašivanjem i primenom oštrih mera, čas pokazivanjem »brige« za radnike i »zalaganja« za rešavanje njihovih problema — što je naročito isticao prilikom primanja radnika na razgovor određenog dana u nedelji. Nastojao je da uredi nekakav društveni život među inžinjerima i činovnicima uprave, pozivao ih na čaj, sedeo sa njima u rudničkoj kasini. Kada se vozio putem od Starog Trga do grada i natrag, zaustavljao je uz put automobil da bi povezao radnike ili njihove žene. Trudio se da na svaki način stvori utisak kako su svi u rudniku kao neka šira porodica, zadruga, u kojoj svako treba revnosno da radi posao koji mu je poveren da bi se — zauzvrat — mogao i sam koristiti plodovima svoga rada. Jer Krauze je znao: bez napora radne snage, koja se usled haotičnih prilika na tom područ-

[5]) Privredni arhiv Trepče, Zbirka saopštenja. objava, oglasa i okružnica uprave Trepče iz perioda okupacija, »Saopštenje svim činovnicima«, broj 14, Stari Trg, 7. avgusta 1941. Arhiv još nije registrovao dokumente.

ju stalno osipala, nema ni želene količine olova za Nemačku. A to se moralo potići: silom ili milom. Ili, tačnije, po Krauzeovom receptu: čas milom, čas silom.

Inžinjer Helvig, prvi čovek u Zvečanu, razlikovao se u mnogo čemu od svog kolege. Koju godinu stariji, on je — nasuprot živahnom, neposrednom i društvenom Krauzeu, sportski obučenom i strasnom jahaču — bio uzdržan, aristokratskog ophođenja, uvek doteran i pedantan, držeći se, onako visok i vitak, na odstojanju od svojih saradnika i radnika. Ćutljiv i zatvoren, prilično nepristupačan i odbojan, taj stručnjak je tačno znao šta hoće i kako da to postigne. Zahtevao je od svih da se striktno pridržavaju mera i režima koje je propisao, tražio je poslušnost bez pogovora i iscrpljujući rad na radnim mestima u postrojenjima za preradu rude.[6])

I Krauze je, u objavama i oglasima koje je isticao u rudniku, pretio rudarima:

»Objava.

Ko ubuduće 3 dana ne dođe na posao, bez izvine ili dozvole, biće ' otpušten«.

»Oglas broj 13.

Ja sam lično ustanovio da je u jami u pogledu održavanja radnog vremena zavladala velika nedisciplinovanost i osećam se primoran da protiv toga preduzmem energične mere... Ljudi su u zadnje vreme u tom pogledu zapostavili svoju dužnost i stoga se opominju da se ubuduće drže propisanog radnog vremena. Ubuduće ću svakoga, ko svoje mesto napusti pre vremena, bezobzirno kazniti.«

On se oslanjao na nameštenike i nadzornike i zato je propisivao odredbe kojima im je davao velika ovlašćenja:

»Određujem da nadzornici imaju disciplinsku vlast nad svakim ko u njihovom području radi«.

»Zaposleni ljudi moraju se odazvati naređenjima nameštenika u prerivima.«

Krauze je svakodnevno pratio radni učinak rudara i rezultate proizvodnje u rudniku i svakom prilikom reagovao usmenim i pismenim naređenjima i objavama:

»Objava.

Učinak vozača spao je u toku zadnja 3 meseca sa 6 na 5 vagona i još manje, uprkos tome što su do sada u mnogim otkopima uvedeni mali vagoni koji idu na šinama a koji posao jako olakšavaju.

[6]) Ernst Krauze potiče iz mesta Eisleben Lutherstadt, Klotildeschacht, gde su mu— dok je on radio u Starom Trgu — živeli žena, kći i sin. Boravio je neko vreme u Južnoj Americi i odlično govorio španski jezik. Ostao je u Starom Trgu sve vreme okupacije. O njemu i njegovom radu zna se dosta — i iz pisma koje je slao za Nemačku, i na osnovu kazivanja ljudi koji su radili u neposrednoj njegovoj blizini (sećanja sekretarice i prevodioca Svetlane Dragović, izneta autoru 27. septembra 1973. i dr.). O Helvigu ima manje podataka.

Utvrđeno je da vozači namerno ne daju više od 5 vagona ... Zbog toga smo prinuđeni da preduzimamo stroge mere...«

Zbog važnosti Trepče za nemačku ratnu privredu i industriju naoružanja, zabranjeno je svako vrbovanje njenih radnika za odlazak na rad u Nemačku. Direktor postrojenja u Zvečanu izdao je o tome i zvanično saopštenje:

»Okružnica broj 22

Vrbovanje radnih snaga za nemački Rajh.

Kako je službeno javljeno, nemačka radna mesta za zaposlenje radništva u Nemačkoj, primila su nalog da ne primaju radnike iz rudarskih i topioničkih preduzeća Srbije za nemački Rajh.

Svako nastojanje za odlazak iz Trepče Mines Limited u Nemačku je prema tome beznadežno.

Ovime se radništvo Trepče Mines Limited upozorava da ću ja, prema tome, sve predloge za otpuštanje radi zaposlenja u Nemačkoj odbiti«.[7])

Nastojeći da postignu željene rezultate u proizvodnji olova, Krauze i Helvig su se stalno i uporno borili s teškoćama i problemima. Pored tehničkog usavršavanja proizvodnje i uklanjanja nestašice raznih delova uređaja i materijala, osnovno je pitanje bilo kako osigurati potreban broj radnika.

»Odmah posle završetka aprilskog rata«, pisao je u jednom izveštaju Krauze, »konstatovano je osetno opadanje radne snage.« Objašnjenje za to nemački direktor rudnika nalazi u ratnim i okupacijskim prilikama na tom području. Međunacionalni sukobi, stalna maltretiranja koja su vršile kvislinška vlast i oružane grupe, strah stanovništva u atmosferi punoj nemira i opasnosti, okupaciona podela Kosova, neredovne saobraćajne prilike, niske nadnice i brz porast troškova života — sve to navodi Krauze obrazlažući svoje teškoće u stalnoj borbi za »dragocenu radnu snagu«.

Primivši na sebe odgovornost za eksploataciju Trepče, Krauze i Helvig su se disciplinovano prihvatili da potpuno izvrše zadatak. Krauze se u jednom pismu poveravao prijatelju:

»Verujte mi da su sedmice i meseci prošli a da ja ne znam da sam ikada ustao posle 6 časova niti otišao na spavanje pre 23 časa, a za sve to vreme sam radio uvek punim tempom«.[8])

Trebalo je činiti sve što su ljudske snage dopuštale da bi se osiguralo olovo za nemačku ratnu mašinu.

[7]) Sve objave, okružnice i oglase koji su citirani u ovom poglavlju izdala je nemačka uprava Trepče u junu i julu 1941. Ti dokumenti kao i oni čiji se delovi navode u drugim poglavljima citirani su doslovno.

[8]) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobivena iz Minhena, pismo direktora rudnika E. Krauzea, pod naslovom: »Vrlo poštovani gospodine dr Šmite!«

Prethodno citirane Krauzeove reči o opadanju radne snage i uzrocima te pojave potiču iz njegovog »Izveštaja o vrbovanju radnika za rudnik Stari Trg, Trepča«.

»Zakon predviđa za sabotažu višegodišnju robiju i smrtnu kaznu.«

To je upozorenje već u maju bilo istaknuto na svim vidnim mestima rudnika na Starom Trgu i topionice pod Zvečanom. Bila je to jedna od mnogih pretnji kojima su Nemci zastrašivali rudare i ostale radnike Trepče, predočavajući im šta ih čeka u slučaju nerada i nediscipline.

I najmanja neposlušnost je strogo kažnjavana. Prestup radnika ložionice u Zvečanu Raj ka Jančara, koji nije izvršio naređenje svoga nadzornika, okarakterisan je kao »ogrešenje o interese nemačke države«. Odmah su usledile oštre kazne i drastične pretnje. Neposlušni radnik je kažnjen sa 6 dana zatvora i novčanom kaznom od 10 rajshmaraka.

Kaznu je 23. maja 1941, na osnovu prijave inžinjera Helviga, izrekao nemački krajskomandant kapetan Kvasni. On je objavio da to kažnjavanje uzima kao povod da naglasi kako ubuduće nema namere da slične prestupe kažnjava samo disciplinski, već će prestupnike izvesti pred nemački ratni sud.[9])

I komesarski upravnici Trepče, kako su se u početku nazivali Helvig i Krauze, postupili su na isti način. Krauze je objavio oglas:

»Od nemačke Okružne komande je ponovo tražena predaja oružja i drugog vojnog materijala. Stavljam gornje na znanje celokupnom stanovništvu, pošto će posle ovog poziva uslediti pretresi stanova radi kontrole«.

Da bi se pojačala kontrola rudara i povećao pritisak na njih, pristupilo se i formiranju albanske žandarmerije u rudniku. Krauze je 29. maja izdao saopštenje:

»Ovih dana će u oblasti Donjeg Tunela biti uvedeni u dužnost arnautski žandarmi. To će se uraditi u saglasnosti sa vlastima i nemačkom vojskom«.[10])

Zvanično objašnjenje te mere glasilo je: »radi održavanja opšte bezbednosti u rudniku«.

Pouzdaj ući se najviše u silu, i komandant Krajskomandature i uprava Trepče su već od prvih dana svoje vladavine nastojali da

[9]) Arhiva Trepče iz perioda okupacije, objava Krajskomandanture 861 u Kosovskoj Mitrovici, od 23. maja 1941, o kažnjavanju Rajka Jančara.

[10]) Arhiva Trepče iz perioda okupacije. Objava uprave Trepče o formiranju albanske žandarmerije 29. maja 1941.

Različni nazivi za stanovnike albanske narodnosti: Arnauti, Arbanasi, Šiptari, Albanci, navode se svuda onako kako su zabeleženi u dokumentima koji se citiraju (nemačkim, talijanskim, žandarmerijskim, četničkim i dr.). I u partijskim dokumentima iz predratnog i ratnog perioda upotrebljavaju se nazivi Arnauti i Siptari.

OBJAVA UPRAVE TREPĆE O FORMIRANJU ALBANSKE ŽANDARMERIJE',
29. MAJA 1941

TREPCA MINES, LIMITED

TELEPHONE: ZVEČAN No 1
TELEGRAMS
TREPCAMIN ZVEČAN

POŠTA ZVEČAN
JUGOSLAVIJA

Bekanntmachung.

Ich weise darauf hin, dass in den nächsten Tagen arnautische Gendarmen im Gebiet des Unteren Tunell eingesetzt werden. Die Einsetzung erfolgt im Einvernehmen mit den Behörden und der Deutschen Wehrmacht und dient lediglich dem Zwecke der allgemeinen Sicherheit. Ich bin überzeugt, dass bei gutem Willen aller Parteien, die Einsetzung dieser Gendarmen keinerlei Erschwernis für die Bewohner dieses Tales bedeutet. Ich werde persönlich darüber wachen, dass der Dienst der Gendarmen streng nach den staatlichen Richtlinien erfolgt und bitte die Gefolgschaft des Werkes keinerlei Besorgnis zu haben.

Objava.

Ukazujem na to, da će ovih dana u oblasti Donjeg Tunela biti arnautski žandarmi uvedeni u dužnost. To će se uraditi u saglasnosti sa vlastima i sa Nemačkom vojskom i služiće jedino održavanju opšte bezbednosti. Ubedjen sam, da, pri dobroj volji svih stranaka, rad tih žandarma za stanovnike ove doline neće predstavljati nikakvu teškoću. Ja lično ću se starati o tome, da se služba ovih žandarma upravlja strogo po državnim propisima i molim radništvo ovog preduzeća, da se ničega ne plaši.

Stari Trg, 29. Maj 1941

TREPČA MINES LIMITED
DER KOMMISSARISCHE VERWALTER
A.

NEMACKA KRAJSKOMANDANTURA IZRIČE KAZNE I PRETI
RADNICIMA TREPĆE

КОМАНДА ОКРУГА 861 Кос.Митровица,23 маја 1941.
Предмет:Кажњавање Рајка Јанчара.

Управи

Трепче Минес Лимитед,

З В Е Ч А Н.

К А З Н А.

КАЖЊАВАМ РАЈКА Ј А Н Ч А Р А,ЛОЖАЧА, СА СТАНОМ У МИТРОВИЦИ,КРАЉА ПЕТРА 172.СА Ш Е С Т Д А Н А ЗАТВОРА И РМ.10.-- НОВЧАНЕ КАЗНЕ,-А У СЛУЧАЈУ ДА СЕ НОВЧАНА КАЗНА НЕ МОЖЕ НАПЛАТИТИ ИСТА ЋЕ СЕ ЗАМЕНИТИ СА Д В А ДАЉА ДАНА ЗАТВОРА-ЈЕР НИЈЕ ИЗВРШИО НАРЕЂЕЊЕ СВОГА НАДЗОРНИКА,И ТИМЕ СЕ ОГРЕШИО ПРОТИВ ИНТЕРЕСА НЕМАЧКЕ ДРЖАВЕ.

Д О К А З: СОПСТВЕНО ПРИЗНАЊЕ ОПТУЖЕНОГ И ПРИЈАВА ДИРЕКТОРА ИНЖ.ХЕЛВИГ-А.

ОКРИВЉЕНИ СЕ МОЖЕ ЖАЛИТИ ПРОТИВ ОВЕ КАЗНЕ У РОКУ ОД 24 САТА.

Жигу с.р.

Капетан и Командант Округа.

КОМАНДА ОКРУГА 861 Кос.Митровица,23 маја 1941.
Предмет саопштење о кажњавању.

Управи

Трепче Минес Лимитед,

З В Е Ч А Н.

МОЛИМ ДА СЕ КАЗНА РАЈКА Ј А Н Ч А Р А И ПРИЛОЖЕНА ОБЈАВА ИСТАКНЕ НА ВИДНОМ МЕСТУ.

О Б Ј А В А.

КАЖЊАВАЊЕ РАЈКА ЈАНЧАРА УЗИМАМ КАО ПОВОД ДА НАГЛАСИМ, ДА У БУДУЋЕ НЕМАМ НАМЕРЕ СЛИЧНЕ ПРЕСТУПЕ КАЖЊАВАТИ САМО ДИСЦИПЛИНСКИМ ПУТЕМ.

ПРЕМА ВАЖНОСТИ СЛУЧАЈА А ПО ДОСТАВИ ИЗВЕШТАЈА ПРЕДМЕТ ЋЕ У БУДУЋЕ БИТИ ДОСТАВЉЕН НЕМАЧКОМ РАТНОМ СУДУ.

ЗАКОН ПРЕДВИЂА ЗА САБОТАЖУ ВИШЕГОДИШЊУ РОБИЈУ И СМРТНУ КАЗНУ.

Жигу с.р.

Капетан и Командант Округа.

uvedu gvozdenu disciplinu i ostvare apsolutnu poslušnost radnika. I najmanji je povod bio dobrodošao da se izrekne primerna kazna i rudari zastraše.

Okupacione vlasti i uprava Trepče svakako su pri tome imale na umu da je taj rudni basen, s velikom koncentracijom od preko 3.000 radnika, potencijalna opasnost za okupatora i njegove interese. Ni za koga nije bila tajna da je Trepča pre rata bila poprište štrajkova i mnogobrojnih sukoba rudara s upravom i mesnim vlastima.

O tome se morala povesti briga osobito od časa kada je Nemačka preduzela veliki oružani pohod na Sovjetski Savez. U prvom reagovanju šefa nemačke okupacione uprave za Srbiju Haralda Turnera ukazivalo se na tu opasnost. Turner je već na sam dan nemačkog napada, 22. juna 1941, izdao nalog o jednovremenom hapšenju svih komunista i o pojačanom obezbeđenju svih važnih postrojenja i objekata. Pri tom prvom velikom obračunavanju s komunističkim protivnikom trebalo je — kako je preporučivao Turner — naročitu pažnju obratiti na poznata komunistička žarišta u nekoliko gradova i u tri rudnika. Jedan od ta tri posebno označena rudnika bila je Trepča.

Krauze i Helvig su u tom naređenju našli potvrdu ispravnosti svojih pravovremeno sprovedenih mera kažnjavanja i zastrašivanja radi postizanja gvozdene discipline i apsolutne poslušnosti radnika.

»Mi Nemci«, pisao je Krauze u izveštaju o vrbovanju radnika za rudnik Stari Trg, »ne shvatamo uvek na pravi način karakter ovih ljudi. Ja smatram da sam u dugogodišnjem kontaktu sa ljudima sličnog primitivizma naučio pravi način postupanja sa njima a to je:

Pravedno — ali sa gvozdenom rukom«.

U drugom izveštaju Krauze ponavlja: »Tu pomaže samo čvrsta ruka!«

Helvig i Krauze su, u stvari, sprovodili u Trepči poznatu »politiku čvrste ruke« koju je nemački okupator proklamovao od samog početka, a još više je zaoštrio posle prvih ustaničkih akcija. Mesec jul je ispunjen naredbama najviših okupatorskih funkcionera, koje recito ilustruju rešenost okupacione sile da na svaki način ostvari pokornost domaćeg stanovništva, i da ga eksploatiše. Nemački vojni zapovednik za Srbiju naredio je 1. jula 1941: »Smrću ili robijom, ne ispod tri godine, biće kažnjen ko namerno:... u nastojanju da škodi interesima nemačke vojne sile ili Rajha obustavi posao, odvraća radnike ili druge poziva da prestanu sa radom ili da ga napuste . ..« Već posle deset dana, 11. jula 1941, vojni zapovednik je doneo uredbu o pooštrenju kazni za svako delo »na štetu nemačke vojne sile ili Rajha«, a 27. jula propisao smrtnu kaznu za »nedopušteno posedovanje oružja«. Dva dana kasnije, 29. jula, nemački komandant za Jugoistok izdao je naredbu »da se u slučajevima sabotaže, smrtne

kazne vrše vešanjem i da se primenjuju sva ostala sredstva zastrašivanja koja odgovaraju navikama stanovništva«.

Krauze i Helvig su preduzeli i niz mera za uspostavljanje što potpunije kontrole rada i života u rudniku. Helvig je u tome imao iskustva, jer je kao obaveštajac radio za nemačku vojnu obaveštajnu službu Abver. Sistem unutrašnje kontrole obuhvatao je nadzor koji su vršili žandarmerija, članovi uprave, činovnici, nadzornici, kontrolori na ulazima u rudarske jame i druge objekte i izlazima iz njih. Vršena je i kontrola i uhođenje radnika preko mreže tajnih agenata i doušnika.

Da li je sve to bilo dovoljno? Da li je bilo razloga za zabrinutost? Jesu li mere zastrašivanja i kontrole postigle željeno dejstvo?

Istina, Nemci nisu bili zadovoljni radom i disciplinom rudara i drugih radnika. Međutim, oni su bili skloni da pojave nerada i nediscipline pre svega pripišu »balkanskom primitivizmu« i javašluku domaće radne snage, ili pak buntu pojedinaca, a ne jedinstveno organizovanom delovanju ilegalnog protivnika u rudniku.

III

NAREĐENJE ŠEFA NEMAČKE OKUPACIONE UPRAVE ZA SRBIJU OD 22. JUNA 1941

Vojni zapovednik Srbije
Upravni štab

Beograd, 22. juna 1941.

Po veri j ivo

Komesarskom ministru unutrašnjih poslova
g. Aćimoviću — Beograd

Na osnovu poslednjih ratnih događaja molim da se odmah izvrše, prema ranijem sporazumu s Vama, hapšenja svih vodećih komunista...

Sem toga, molim da se šefu policije odmah naredi ovo:

1. Policija ima da uvede proširenu uličnu službu. Kao što je ranije naređeno, ima se odmah organizovati i noćna policijska služba.

2. Šef policije treba da izda potrebna uputstva za naročito čuvanje vojnih zgrada, mostova i ostalih važnih postrojenja...

... O ovim merama, biće obaveštene i nemačke trupe s molbom da, u slučaju potrebe, pomognu izvršenje zadatka policije.

Na kraju želim da Vam skrenem naročitu pažnju na varoši: Niš, Kragujevac, Užice, Čačak i rudnike, Rtanj, Trepča i Bor.

Umoljava se za izveštaj o izvršenju.

Za Vojnog zapovednika Srbije
Načelnik Upravnog štaba
TURNER s.r.
državni savetnik

Tih julskih dana 1941. činilo im se da nema ozbiljnih smetnji i da st, za kratko vreme od svog dolaska, normalizovali stanje u Trepči i efikasno resili osnovna pitanja: uspostavljanje odgovarajućeg režima i redovnog rada u rudniku, eksploatacija i prerada olovne rude i njeno transpor to van je u Nemačku.

Ali tako je samo izgledalo.

pod budnom kontrolom okupacionih vlasti i uprave i pod pretnjom da se svaka neposlušnost i propust mogu okarakterisati kao sabotaža i doći pod udar ratnog suda, rudari i ostali radnici Trepče bili su primorani da rade na eksploataciji olovne rude, iako su znali u koje svrhe ona služi Nemcima. Njihova je osećanja rečito izrazio dopis objavljen u »Borbi« 1941. godine:

»...Tutnjali su vozovi; pod proizvodom, koji su stvarale naše ruke, drhtale su šine. Odlazili su vagoni sivog metala da se pretvore u ubojne metke, da zatim njima fašistički psi ubijaju naše drugove, našu braću — hrabre crvenoarmejce«.[11])

Rudari se, naravno, nisu mogli pomiriti s tim. Nije bilo dovoljno samo smanjiti radni učinak i sabotirati proizvodnju. Oni su se pripremali za žešći obračun. Onda kada su Nemci smatrali da su, posle preduzetih mera, uspešno završili borbu za uredno snabdevanje svoje ratne mašine olovom iz Trepče, prava bitka za olovo je, u stvari, tek počinjala.

»Nevidljivi protivnik« nije mirovao. U gradu i rudniku se tih julskih dana 1941. planirala i pripremala akcija o kojoj Nemci i njihovi domaći pomagači nisu imali pojma.

Utoliko je njihovo iznenađenje bilo veće — kada je do akcije **došlo.**

[11]) Užička »Borba« br. 15, napis »Ni gram rude iz Trepče za Hitlera«

Odjeknula je eksplozija dinamita i kolos je bio oštećen.

»Borba«, broj 15. 1941.

Odluka o akciji

Ono što hitlerovci i njihovi domaći pomagači nisu znali, događalo se u strogoj tajnosti ilegalnog rada. Komunisti i skojevci, koji se, kao i mnogi ljudi ovoga kraja, nikada nisu pomirili s okupacijom i ropstvom, prikupljali su oružje i municiju, znajući da je obračun s porobljivačem neminovan.

Dok su Nemci učvršćivali okupacioni režim na »svom« delu Kosova, naoružavali izdajnike i zajedno s njima terorisali stanovništvo, stvarali paniku i razbuktavali nacionalističke strasti i obračune, komunisti su i u tim haotičnim prilikama znali šta treba raditi i kakav im je zadatak.[12])

[12]) Mesni komitet Kosovske Mitrovice bio je upoznat s partijskim proglasima i direktivama: sa zaključcima Majskog savetovanja Centralnog komiteta, njegovim proglasima i pozivima na oružanu borbu od 22. juna i 4. jula, koje su Mesnom komitetu prenosili sekretar i članovi Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju. Pavle Jovićević kaže: »U ovako teškim danima i u ovom kraju naše zemlje jedino je KPJ ostala verna narodu i organizovala ga za borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih najamnika. Oblasni komitet izdaje jedan proglas narodu Kosova i Metohije na albanskom jeziku, u kome ukazuje na lik okupatora i njegovu politiku usmerenu na rasplamsavanje bratoubilačke borbe da bi lakše savladao i držao u pokornosti narodne mase, da bi skrenuo pažnju sa sebe na njihove međusobne razmirice, koje je podsticao i zaoštravao« (»Ustanak naroda Jugoslavije«, Vojno delo, Beograd 1963, napis »Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i Metohiji pred rat i u 1941. godini«), Fadil Hodža (u istoj knjizi, u napisu »Prve partizanske jedinice na Kosovu i u Metohiji«) navodi da pripreme za oružani ustanak na Kosovu počinju još od maja 1941. »Ovim pripremama«, kaže Hodža, »u skladu sa direktivom i linijom CK KPJ, rukovodio je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju. Za ovaj

U tajnosti su se pripremali, učvršćivali svoje redove, okupljali oko sebe rodoljube, osnivali uporišta i organizacije u Kosovskoj Mitrovici, Zvečanu, Starom Trgu, Prvom Tunelu. Stvarali su punktove u okolini grada i rudnika: u Banjskoj, Ibarskom Kolašinu, Šalji, Vrbici, Vučitrnu, zatim među železničarima u Mitrovici, Vučitrnu, Leposaviću, Raškoj, u mitrovačkoj pošti i drugim mestima i sredinama.

Ta se aktivnost sprovodila uprkos jakoj kontroli i uhođenju okupacionih i domaćih vlasti. Organizovali su je ljudi koje su okupacione vlasti nazivale saboterima i teroristima. Desetine komunista i još veći broj skojevaca okupili su mnoštvo rodoljuba i pripremali se da udare po okupatoru.

Sve se to radilo u vrlo složenoj situaciji i pod izvanredno teškim uslovima. Trebalo je okupiti slobodoljubive ljude svih nacionalnosti da zajedno, bratski, ustanu protiv okupatora i svih zala koja je on doneo: ropstva, terora, bratoubilačke borbe, obmanjivanja Albanaca parolama o »oslobođenju« i ugroženosti tek dobijene »slobode«, a Srba obećanjima o »zaštiti« od Albanaca itd. Nije bilo malo onih koji su tih prvih meseci naseli takvoj politici okupatora, pa su Nemci, pored plaćenika, uspeli da okupe i naoružaju i zavedene ljude pomoću kojih su održavali uspostavljeni poredak i obezbeđivali eksploataciju Trepče.[13])

rad korišćeni su tada proglasi i druge direktive najvišeg partijskog rukovodstva. Proglasi CK KPJ od 15. aprila, 1. maja i 4. jula stigli su na vreme i do partijske organizacije na ovoj teritoriji, što je i te kako bilo od velikog značaja za njenu pravilnu orijentaciju«.

Oblasni komitet potpadao je tada neposredno pod Centralni komitet KPJ.

[13]) Mesni komitet Partije delovao je na kosovskomitrovačkom području na osnovu linije koju je odredilo najviše partijsko rukovodstvo. On je ukazivao da je glavni neprijatelj okupator, ali da se ne manje odlučno treba boriti i protiv njegovih domaćih pomagača, bez obzira na to kojoj nacionalnosti pripadaju, i sprečavati okupatorsku politiku raspirivanja bratoubilačke borbe višenacionalnog stanovništva na toj teritoriji. Zbog nagomilanih suprotnosti još iz predratnog perioda, zbog perfidne nemačke politike koja je nastojala da zavara albansko stanovništvo tvrdnjom kako mu Nemci donose oslobođenje, zbog snage nemačkog okupatora i njegovih domaćih pomagača, stalnog nacionalističkog divljanja, napetosti i panike, Mesni komitet je radio pod izvanredno teškim uslovima. Krsto Filipović, član Oblasnog komiteta, koji je tih dana dolazio u Kosovsku Mitrovicu, pisao je: »Bili su to izuzetno teški dani... Trebalo je imati, više nego ikada ranije, i hrabrosti i internacionalističke doslednosti i sposobnosti da bismo se mi, komunisti, održali i da bismo se svojim radom i borbom čvršće i šire povezali s narodnim masama u borbi protiv fašističkih okupatora i njegovih pomagača, u borbi za stvaranje bratstva i jedinstva Albanaca, Srba i Crnogoraca, nasuprot razbuktalom šovinizmu koji je tih dana harao« (»U Kosovskoj Mitrovici julskih dana 1941. godine«, »Jedinstvo« 26. VI i 3. VII 1961).

Uprkos tome, komunisti su se i na ovom području, kao i u ostalim krajevima zemlje, pripremali da spremno odgovore na poziv Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije da stupe u borbu protiv okupatora. Poziv je došao s proglasom koji je Centralni komitet izdao posle napada Nemačke na Sovjetski Savez:

»Vi koji stenjete pod okupatorskom čizmom, svi vi koji ljubite slobodu i nezavisnost, koji nećete fašističkog ropstva, znajte da je kucnuo čas vašeg skorog oslobođenja od fašističkog osvajača. Zato doprinesite i vi svoj udeo u borbi za vašu slobodu, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije«.[13])

Za prvu značajniju akciju izabran je objekt koji je bio najvažniji za Nemce — rudnik Trepča.

U stvari, odluku o toj akciji doneo je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju prihvatio ju je kao zadatak i odlučio da njeno izvršenje poveri Mesnom komitetu u Kosovskoj Mitrovici. Krsto Filipović, koga je Ob-

Istoričar Pero Morača ovako je ocenio tadašnju situaciju i uslove za ustanak na Kosovu (»Komunist«, 5. avgusta 1971):

»Analiza razvitka oslobodilačke borbe na Kosovu upućuje na zaključak da su u ovoj jugoslovenskoj pokrajini vladali najsloženiji i najnepovoljniji uslovi. Ako je naše razmatranje razvitka u 1941. godini pružilo pouzdanu osnovu za zaključak da su u pojedinim djelovima okupacione Jugoslavije vladali odnosi koji nisu bili u skladu s opštom ocjenom KPJ da za pokretanje oružane borbe postoje osnovni uslovi, onda takav zaključak prije svega važi za Kosovo. U političkim procesima u ovoj pokrajini do aprilskog rata nisu se formirale snage koje bi u uslovima okupacije predstavljale dovoljno snažan faktor u usmjeravanju razvitka u progresivnom pravcu. Nepodnošljiv položaj stanovništva albanske narodnosti u okvirima Kraljevine Jugoslavije bio je vanredno povoljan faktor jačanja uticaja nacionalističkih antijugoslovenskih koncepcija. Ako se može govoriti o organizovanim snagama bilo kojeg političkog pokreta u ovoj privredno i kulturno izuzetno zaostaloj sredini, onda je to, svakako, bio nacionalistički pokret, čiji je aktiv i udarnu snagu činio razvlašćeni feudalni sloj. U onih nekoliko godina uoči rata kada je formulisala svoj novi program koji je objektivno izražavao vitalne interese osnovnih slojeva stanovništva albanske nacionalnosti Kosova, ni KPJ nije uspjela da izvrši prodor među to stanovništvo ...«

Ipak, Kosovska Mitro vica i Trepča su, posle hapšenja komunista, posle aprilskog rata i obnavljanja i proširivanja organizovanog partijskog rada, dočekale početak oružanog ustanka sa preko 40 komunista (od kojih 12 Albanaca) i sa stotinak članova Skoja. Vidi o tome: Stenografske beleške o Kosovskoj Mitrovici od 12—17. VI 1955. godine (Arhiva Zavoda za istoriju — Priština) i podatke o stanju partijskih organizacija u Kosovskoj Mitrovici i na Kosovu koje daje Ali Hadri u svom delu »Pjesèmarja e popujve té Kosove — Metohisé né Luftén nacionalglimtare dhe né revolucionin popullor té Jugoslavisé, Pérparimi«, 1957, kao i druge priloge.

[14]) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, str. 16, Vojnoistorijski institut. Beograd 1949.

lasni komitet, kao svog člana, uputio u Mitrovicu da bi se sprovela ova akcija, pisao je o tome:

»Na osnovu dobijenih direktiva i odluka Centralnog komiteta u vezi s ustankom, koje je maja i juna 1941. godine preneo sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Miladin Popović, održali smo redovan sastanak Oblasnog komiteta na kome su razrađene odluke Partije i utvrđeni naši neposredni zadaci. Tada je odlučeno da na osnovu ranije započetih priprema otpočne organizovanje oružanih akcija na teritoriji Peći, Kosovske Mitrovice i u još nekim drugim mestima ...

Usvojili smo i zaključak da postoje svi uslovi za brzo izvršenje odluke CK KPJ o onesposobljavanju rudnika Trepče kod Kosovske Mitrovice kako ga ne bi koristio nemački okupator za svoju ratnu mašinu. I tu odluku CK KPJ preneo nam je drug Miladin prilikom svog povratka iz Beograda. On je predložio da u duhu direktiva Partije organizujemo partizanski cdred na Kopaoniku, jer su za to postojali realni uslovi. Većina radnika Trepče i grada Kosovske Mitrovice još uvek su se u to vreme nalazili na ovoj teritoriji. Odlučeno je da se na tim zadacima neposredno angažuje Oblasni komitet Partije pieko jednog člana Biroa. Izbor je pao na mene. Dobio sam sva potrebna uputstva ...

Pre nego što sam otputovao iz Peći za Kosovsku Mitrovicu, pred kraj prve polovine jula 1941. sa lažnom objavom, autobusom koji je saobraćao na liniji Peć—Srbica—Kosovska Mitro vica, na dva do tri sata pre mog odlaska sastao sam se s organizacionim sekretarom Oblasnog komiteta Partije drugom Borom Vukmirovićem, koji je zaželeo da mi još jedanput stegne ruku, da mi požali srećan put i da uputi svoje pozdrave partijskoj organizaciji u Kosovskoj Mitrovici i svim rudarima Trepče«.[ls])

Konačna odluka o akciji doneta je na sastancima Mesnog komiteta u Kosovskoj Mitrovici. O tome je sekretar Mesnog komiteta Ali Sukrija zabeležio sledeće:

»U prvoj polovini jula u Mitrovicu je došao član Oblasnog komiteta Krsto Filipović, a posle njega i sekretar komiteta Miladin Popović. Oni su [sa]opštili direktivu da na svaki način treba onesposobiti proizvodnju u Trepči, s obzirom na njen značaj za okupatora. Takođe su saopštili da na ovom te-

15) Krsto Filipović »U Kosovskoj Mitrovici julskih dana 1941. godine«, Jedinstvo«, VI i 3 VII 1961. Fadil Hodža i Pavle Jovićević potvrđuju da je inicijator akcije na Trepču bio Centralni komitet KPJ. U napisu »Prve partizanske jedinice na Kosovu i u Metohiji«, objavljenom u knjizi »Ustanak naroda Jugoslavije 1941« (Vojno delo, Beograd 1963), Fadil Hodža piše da je Centralni komitet KPJ dao direktivu da se rudnik Trepča onesposobi za eksploataciju« i da je Oblasni komitet »preneo ovu direktivu Mesnom komitetu Kosovske Mitrovice«. Pavle Jovićević navodi isto: da je Oblasni komitet »dobio zadatak od Centralnog komiteta KPJ da onemogući rad Trepče« (»Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini«), U tezama organizacionog sekretara Oblasnog komiteta Bore Vukmirovića naznačeno je šta se o pokretu u Mitrovici i Trepči govorilo na Junskom savetovanju Oblasnog komiteta: »1. Konstatovano je da:... Gde je bilo partijske organizacije uticaj je ojačao (Rudnik Trepča, Peć)... Ojačati organizaciju u rudniku (Trepči)«. U delu u kome se navode direktive CK KPJ od početka jula 1941, kao prva direktiva ČK označena je: »Onemogućiti da radi rudnik Trepča i pod cijenu velikih žrtava«. U tom cilju, kako je zabeležio Vukmirović: »Oblasni komitet šalje druga Vukotu (Krsto Filipović — prim, autora) u Mitrovicu da pomogne Mesnom komitetu u organizovanju sabotaže u rudniku. Odlazak još jednog člana Oblasnog komiteta, druga Mila (Miladin popović — prim, autora.)« (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, str. 38).

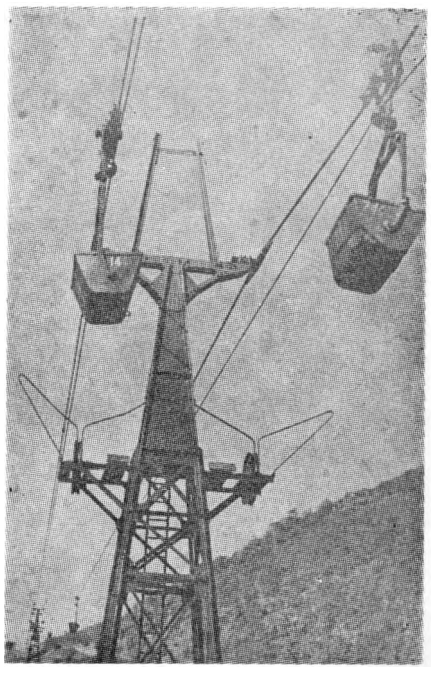

Zičara duga 6.350 metara, kapaciteta 100 tona na čas, kojom se olovna ruda prebacivala iz rudnika Stari Trg do postrojenja za preradu u Zvečanu, izabrana je za objekt *Prve diverzije rudara Trepče*

renu treba formirati partizanski odred, da se izvuče najborbenije ljudstvo i komunisti, a pogotovu oni kojima preti opasnost od hapšenja.

Zamisao Mesnog komiteta bila je: da je najbolje oba zadatka jednovremeno pripremiti i izvršiti. Radi toga je, na osnovu ranije donetih odluka o prodoru na okolne terene, član Mesnog komiteta, student prava Dušan Tomović već bio na terenu Kopaonika. Tom prilikom je ocenio da tu, uglavnom, postoje povoljne mogućnosti za formiranje baze i za prebacivanje ljudi radi formiranja partizanskog odreda. Ljudstvo koje bi bilo prebačeno iz rudnika i grada, članovi KPJ i Skoja, uz pomoć tamošnjih drugova s terena, sačinjavali bi jezgro odreda.

Posle razmatranja kako da se brzo i efikasno izvrši sabotaža u Trepči i posle više dogovora s članom Mesnog komiteta Danom Brkljačom i grupom rudara članova KPJ, odlučeno je da se od tri predložene akcije: na žičari, centrali ili jami, usvoji prva, kao najrealnija u toj situaciji.

Plan akcije za sabotažu sastojao se u ovome:

1) da se dignu u vazduh dva najudaljenija stuba na žičari, čime bi se za duže vreme onemogućio transport rude;

2) da na čelu grupe rudara koja će izvršiti akciju bude Dane Brkljač, s tim da grupa posle izvršenog zadatka produži za Kopaonik u određenu bazu, pošto je na ugovorenom mestu prihvate skojevci Dušan Karić, student medicine, i Bane Božović, gimnazijalac;

3) da se u isto vreme pripreme grupe i pojedinci koji će biti prebačeni na Kopaonik iz rudnika i grada radi formiranja odreda.

Posle ovog sastanka Miladin i Krsto su s Dušanom Tomovićem otišli u pravcu Raške, da bi se prebacili prema Beranima. Krsto Filipović je, s Dušanom Tomovićem i učiteljem Svetislavom Trifunovićem, učestvovao u razgovoru o formiranju odreda. Na putu za Berane Miladin i Krsto su uhapšeni i internirani u Albaniju ...

U Trepči je Dane Brkljač pripremao akciju koja mu je poverena. Mesni komitet je bio siguran da će Brkljač potpuno izvršiti zadatak. On je tada postao organizacioni sekretar Mesnog komiteta i uživao je najveće poverenje svojih drugova rudara, s kojima je radio na Starom Trgu i Prvom Tunelu. Bio je to radnik — komunista do krajnosti odan Partiji, spreman da izvrši svaki njen zadatak. Hrabar i odlučan, otresit i promišljen, skroman i plemenit, ovaj predstavnik rudara je vrlo brzo, u zajedničkom radu. stekao poštovanje i simpatije svih članova komiteta. Nije bio mnogo govorljiv, ali kada je nešto rekao, bilo je to mudro rečeno. Govorio je, u stvari, uvek mirno, nikada nije podizao ton, ali je bio ubedljiv, siguran u sebe. Znalo se kada je uzbuđen — ne po tonu govora, nego po crvenilu koje mu je izbijalo po licu.

Taj snažni, puniji čovek. pomalo spor i tromih pokreta ali staloženog držanja, kada bi prihvatio neku obavezu, više se niko od nas nije brinuo za njen ishod. U odsudnom trenutku, koji je trebao da obeleži početak oružane borbe u našem kraju, radovali smo se što je njemu poveren taj zadatak, što će taj proleter, sa svojim rudarima, zapaliti varnicu ustanka...

Sabotažu u rudniku trebalo je brzo organizovati i izvršiti. Počelo se s pripremanjem eksploziva. Rudari su u nedrima sakrivali dinamit i kapisle, a među rudom i otpacima od drvene građe — eksploziv, i tako ih iznosili iz jame. U međuvremenu je grupa rudara određena da izvrši sabotažu izlazila nekoliko puta na teren da pripremi konkretan plan. Pošto su raspolagali sa svega nekoliko bombi i pištolja, jednom ili dve puške, rudari su sami napravili neke primitivne bombe postavljajući eksploziv u izrezane gvozdene cevi.

Naposletku su pripreme privedene kraju. Nabavljen je i eksploziv. Uoči akcije održali smo poslednji sastanak i utvrdili konačan plan i tačno vreme za izvršenje sabotaže«.[16])

Srećno!

Poslednji sastanak o kome govori sekretar Mesnog komiteta bio je u Prvom Tunelu, u neuglednoj prizemnoj kućici usađenoj u brdo iznad rečice Trepče. Bila je to jedna od onih primitivno izgrađenih kuća koje je uprava rudnika podigla za smeštaj neoženjenih rudara i od zarada im odbijala stanarinu. Imale su po jednu ili dve veće odaje, sa zidovima od blata i zemljanim podom, u koje je trpano onoliko rudara koliko je moglo da stane kreveta. U sumrak tog julskog dana, u sobi punoj drvenih kreveta, na slamaricama napravljenim od džakova i na rasklimatanim stolicama, razmestilo se sedam rudara, među njima i Danilo Brkljač, koji ih je odabrao i pozvao.

Osmi čovek koji je učestvovao na sastanku bio je dvadesetdvogodišnji student medicine Ali Šukrija, sekretar Mesnog komiteta. On je saopštio da se njima sedmorici poverava da izvrše zadatak koji

[16]) Ali Šukrija: »Situacija 1941. na području Kosovske Mitrovice«, »Ustanak naroda Jugoslavije 1941«, Vojno delo, Beograd 1963, str. 763—764; sećanja Ali Sukrije izneta autoru 8. IX 1971. i 3. IX 1973. Prilikom opredeljivanja za akciju u rudniku bilo je različnih mišljenja. Članovi Oblasnog komiteta su bili za akciju koja bi onesposobila proizvodnju u rudniku. Razmatrale su se razne mogućnosti, između ostalog i potapanje rudarskih jama. Međutim. Mesni komitet je smatrao da ne postoje potrebni uslovi za izvršenje takve diverzije i upozoravao je da bi ona dovela i do većih ljudskih žrtava. Na kraju je doneta odluka da se izvrši diverzija na žičaru. O donošenju i oceni te odluke kritički su pisali, u napred navedenim delima, Krsto Filipović, Pa vie Jovićević, Fadil Hodža.

Danilo Brkljač Dane, kopač rude u Trepči, organizacioni sekretar Komiteta partije u Kosovskoj Mitrovici

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O RUDARU DANILU BRKLJAČU DANU

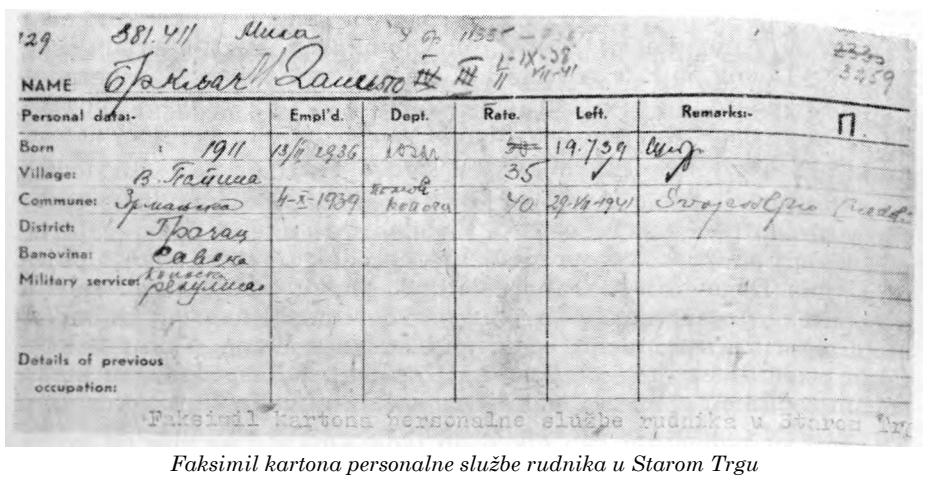

NAME Брклјач Данило

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:-
Born 1911	13/11 1936		30	19.7.39	
Village: В. Грађина			35		
Commune: Зрманска	4-X-1939	помоћ. копача	40	29.VII.1941	Svojevoljno
District: Грачац					
Banovina: Савска					
Military service: Књаževо Грађина					
Details of previous occupation:					

Faksimil kartona personalne službe rudnika u Starom Trgu

Faksimil kartona personalne službe rudnika u Starom Trgu

KARTON BRATINSKE BLAGAJNE:

Glavni matični broj 75.615
Mesni matični broj 11.366
BRKLJAC (MILE) DANILO
Rođen 1911, Velika Popina, opština Zrmanjska, srez Gračac, banovina Savska.
Vojnu obavezu regulisao, Knin.

Rad u rudniku »Trepča«:

— jamski vozač, kategorija IV, režijska nadnica 22, od 13.11 1936. do 19. VII 1939.
Razlog napuštanja posla: štrajk.
Promene: od 1. IX 1938. pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30.
— pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, od 4. X 1939. do 29. VII 1941.
Promene: od 1. VII 1941. kopač, kategorija II, režijska nadnica 36.
Razlog napuštanja posla: svojevoljno, 29. VII 1941.

je postavio Centralni komitet Partije. Upoznao ih je da je s drugovima iz Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju odlučeno da se diverzija u Trepči što pre izvrši i da se formira partizanski odred.

— Centralni komitet poziva na oružani ustanak protiv okupatora — rekao je Ali Šukrija. — Vas sedmorica krećete na opasan zadatak, ali se možete ponositi što ćete biti izvršioci prve diverzije u rudniku i prvi borci našeg partizanskog odreda.[17])

U tom je trenutku jedan rudar snažno lupio šakom po stolu. Svi su se okrenuli k njemu. Nikola Labus Nikica, poznat kao čovek koji nema dlake na jeziku, sav zajapuren pri tom je opsovao boga i uzviknuo:

— To sam čekao! Da se bijemo, nego šta! Dosta je bilo teorije i razglabanja.

I okrećući se sekretaru, izgovori nadušak:

— Da znaš da sam sit onih tvojih knjiga. Tvoj Marks mi se popeo na vrh glave ... Ja sam ti, brate, za akciju!

Taj spontani izliv oduševljenja izazvao je i ostale rudare. Neko je uzeo u odbranu Marksa, drugi su umirivali uzbuđenog Labusa, ali su svi delili njegovo oduševljenje zbog akcije. Stišao ih je Danilo Brkljač, rudar i saborac, koji ih je predvodio u štrajkovima i drugim akcijama, koji je za sve njih bio oličenje Partije i radničkog pokreta. I ovog puta je govorio baš ono što su svi osećali: o nezadovoljstvu rudara, koji se nisu mogli miriti s tim da olovo iz rudnika odlazi u Nemačku. Svaki novi dan je stoga donosio sve veći nemir. Otuda je iz Labusa i provalilo ono što je rekao.

Sastanak je dobio normalan tok. Trebalo je predvideti, pripremiti i organizovati sve ono od čega je zavisio uspeh akcije. Jedan za drugim rudari su iznosili svoja mišljenja i predloge, raspravljali o pojedinostima. Dogovorili su se, naposletku, o svemu: o objektu i vremenu diverzije, o pripremama za akciju, pravovremenoj nabavci dinamita, štapina, oružja i municije, o načinu izvođenja akcije, o pravcu kretanja posle diverzije — do baze na Kopaoniku. Raspodelili su među sobom zadatke i obaveze; svaki je znao šta mu valja činiti.

Bili su zadovoljni kao nikad do tada. Ono što su više od svega želeli, neposredno je predstojalo: akcija. Akcija koja je za njih imala dvostruko značenje: udarac nemačkom okupatoru u rudniku i odlazak u partizane.

[17]) Tok sastanka — prema zabeleženim sećanjima Ali Šukrije, iznetim autoru 13. decembra 1969. i 8. septembra 1971. Sekretar Mesnog komiteta, student medicine Ali Šukrija, postao je član Skoja 1936, a član KPJ 1939. godine. Iskustvo u radu sticao je u Kosovskoj Mitrovici i Trepči, Prištini, Beogradu, učestvujući u radu Partije i njenim akcijama: štrajkovima, demonstracijama i si. pa je zbog takvog rada bio hapšen, februara 1940, optužen kao komunista i iste godine izveden pred Državni sud za zaštitu države, ali je oslobođen usled nedostatka dokaza.

Rudar Trepče (snimak Branka Sotre)

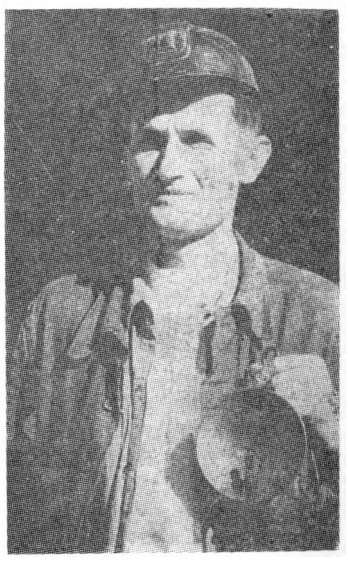

Da, to su svi čekali, da se tuku s neprijateljem, kako se na sebi svojstven način, izrazio Nikola Labus. Stoga Danu Brkljaču nije bilo teško da izabere učesnike akcije. Među rudarima Starog Trga i Prvog Tunela mnogi su bili spremni da se aktivno uključe u borbu protiv okupatora. Izabrao je šestoricu i, kao i uvek do tada u okršajima i opasnostima, stao na njihovo čelo, primio na sebe glavnu odgovornost. Oni su i pre ovog sastanka znali da se vrše pripreme, učestvovali su u osmatranju terena i objekata, u pribavljanju eksploziva i oružja, ali su — kako su pravila konspirativnosti nalagala — o tačnom vremenu i objektu diverzije saznali tek u oči same akcije, na sastanku sa sekretarom Mesnog komiteta.

Učesnici sastanka su se dobro poznavali među sobom. Zajedno su radili u Prvom Tunelu, učestvovali u štrajkovima i drugim akcijama rudara, borili se protiv strane eksploatacije rudnika, protiv proganjanja i maltretiranja policije i žandarmerije. Znali su sve jedan o drugom, jer su zajedno delili svakodnevne brige i teškoće, nestašicu najprečih potreba, nervozu i sitne zađevice, u zajedničkom životu usklađivali svoje različite naravi, shvatanja, navike i sklonosti. Okruženi ljudima iz gotovo svih krajeva zemlje, raznih nacionalnosti i iz raznih sredina, i sami su se po mnogo čemu međusobno razlikovali. Ali su im zajednički život, trpljenje i oskudica, iste brige o porodici i svakodnevna briga za opstanak, teška i dugotrajna borba da poboljšaju uslove života i ostvare veća prava, ista nada i vizija boljeg života, bili ono zajedničko što ih je trajno vezivalo, zbližavalo, činilo da individualne razlike ne budu nikakva smetnja.

Već se spustila noć kada su se rastali.

— Srećno! — rekli su i oprostili se.

Ovoga puta, međutim, uobičajeni rudarski pozdrav imao je drugo značenje. Nije to više bio izraz zabrinutosti, neizvesnosti i strepnje koje izaziva svaki njihov silazak u jamu; ni nade da će ih mimoići opasnosti koje vrebaju od eksplozije mina i surva van ja stena niti želje da sve prođe i da se živi i zdravi vrate na površinu zemlje. Ne to, nego »Srećno!« za uspeh u akciji rušenja objekta koji je snabdevao fašističkog neprijatelja, za povoljan ishod prve oružane akcije protiv okupatora na Kosovu, za uspešan početak oslobodilačke borbe.

Sedam rudara

Centralni komitet Komunističke partije je pozivao:

»Radnici i radnice Jugoslavije!

Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je odsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase ...

Proleteri sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove«.[18])

I rudari olovnog giganta kraj Kosovske Mitrovice spremno su se odazvali.

Ko su bili sedmorica rudara izabranih da prvom akcijom protiv okupatora zapale varnicu oružanog ustanka na Kosovu?[19])

Neposredno organizovanje i rukovođenje akcijom, Mesni komitet je poverio tridesetgodišnjem rudaru Danilu Brkljaču. Ponikao u siromašnoj ličkoj porodici (rođen je 2. jula 1911. u selu Velikoj Popini, kraj Gračaca — kako je zabeležila personalna služba Trepče), Brkljač je već kao šesnaestogodišnji mladić morao napustiti rodni kraj i »otisnuti se u svet — u potrazi za kruhom«. Morao se brinuti ne samo o sebi nego i o svojoj porodici (ocu, majci, sestri i bratu), kojoj je bila preko potrebna njegova pomoć. Put ga je, kao i mnoge druge njegove zemljake, doveo u Trepču. Radio je u rudarskim jamama pod zemljom: kao jamski radnik, razvrstan u IV kategoriju,

[18]) Zbornik dokumenata, tom I, str. 12, Vojno istorijski institut, Beograd 1949.

[19]) Imena sedmorice rudara navedena su na osnovu sećanja Dušana Tomovića, koji ih je — pošto su izvršili akciju — sačekao na Kopaoniku. (Steno-n~afske beleške sa sastanka boraca Kopaoničkog odreda od 3. XI 1950). Isti sastav sedmorice diverzanata na žičaru Trepče navode autori dela o narodnooslobodilačkoj borbi u ovom kraju: Zivorad Mihailović (»Rudarska četa«, »Ljudi moga grada«), Milorad Vavić (rukopis, feljton objavljen 1971. u nastavcima u listu »Trepča«) i drugi. O sedmorici rudara kao izvršiocima julske diverzije u Trepči govori i Ali Šukrija: »Sedam rudara sa članom Mesnog komiteta stiglo je sa te akcije na Kopaonik« (»Situacija 1941. na području Kosovske Mitrovice«). Sećanja nekih rudara i aktivista Trepče ne podudaraju se potpuno u pogledu sastava diverzantske grupe. Dokumenti istrage koja je posle akcije sprovedena nisu pronađeni, a od navedene sedmorice rudara niko nije ostao živ.

za režijsku nadnicu od 22 dinara, kao pomoćnik kopača rude (III kategorija) za 30 i kao kopač rude (II kategorija) za 36 dinara. Rashodi su mu odnosili najveći deo zarade: članarina za socijalno osiguranje, tj. za Bratinsku blagajnu, i drugi odbici, zatim stan, hrana i ostalo najnužnije za život, pa je ono malo novca što je uspevao da odvoji slao svojima u Liku.[20])

Zajedno s ostalim rudarima podnosio je teške uslove rada u rudarskim jamama duboko pod zemljom i iskusio šta znači surova eksploatacija ljudske radne nage, osetio težinu bespravlja i maltretiranja uprave rudnika i njenih pomagača. Shvatio je da postoji samo jedan put — put organizovane borbe, i stupio u redove radničkog pokreta. Uključio se u, na izgled, neravnopravnu borbu, učestvovao u raznim akcijama rudara za veća prava i bolje uslove života, osetio gorčinu neuspeha i radosti pobeda. Velika škola kroz koju je prošao i razvio se kao borac — proleter, bila su dva štrajka u Trepči. Teški obračuni s upravom rudnika i vlastima, sve ono što se događalo tokom višenedeljnih prekida rada, kada je trebalo napregnuti sve snage da bi se izdržalo do kraja, prekalilo ga je u čvrstog, iskusnog borca, pa je primljen u redove Komunističke partije, a 1941. je, kao predstavnik komunista olovnog rudnika, postao najpre član, a zatim i organizacioni sekretar Mesnog komiteta u Kosovskoj Mitrovici.

Začudo, uprkos višegodišnjem radu pod zemljom, taj smeđokosi Ličanin gorštačkog zdravlja ostao je rumenih obraza, pa je po tome padao u oči među ostalim rudarima, čije je lice imalo nezdravu, žutu boju. Bio je skroman, nenametljiv, staložen i uzdržljiv, ali uprkos toj uzdržanosti nije bilo teško osetiti s kakvim je žarom prihvatao i izvršavao partijske zadatke. Rudari su u njemu videli besprekorno čist moralni lik profesionalnog rudara komuniste. Bilo

[20]) Rudarska zvanja razvrstavana su u odgovarajuće kategorije. Kako se vidi iz kartona dve ju kartoteka: Trepče i Bratinske blagajne, razvrstavanje je izvršeno ovako (s iznosom nadnica kakve su bile poslednjih godina pred rat):

IV kategorija: jamski vozač, utovarivač, cevdžija, nadnica 35 d, režijska nadnica 25 d;

III kategorija: pomoćnik kopača (rude), nadnica 40 d, režijska nadnica 30 d;

II kategorija: kopač rude, nadnica 50 d, režijska nadnica 36 d;

I kategorija: predradnik, režijska nadnica 40 d.

Davanje za socijalno osiguranje (Bratinska blagajna) i drugi odbici znatno su umanjivali zarađenu nadnicu rudara. Radnici u rudarstvu i topioničarstvu bili su izuzeti iz opšteg socijalnog osiguranja, a njihovo osiguranje su vodile glavne bratinske blagajne, sa svojim organima — mesnim bratinskim blagajnama. Za rudnike Trepča i Kopaonik postojala je zajednička Mesna bratinska blagajna. Zdravstvena zaštita, koju je rudarima pružala Bratinska blagajna, bila je vrlo slaba, kao i higijensko-tehnička zaštita, pa je, na primer, samo u dve godine (1937—1939) zabeleženo 75 oboljenja od tuberkuloze i 25 smrtnih slučajeva. Zbog teških uslova rada, rudari su retko mogli ostvariti potrebne godine radnog staža, pa su morali ranije tražiti starosnu penziju. Međutim, u takvim slučajevima Bratinska blagajna je tako obračunavala penzijski osnov (razna umanjivanja i si.) da su rudari s već narušenim zdravljem dobijali bedne penzije.

je u rudniku rečitijih pojedinaca, onih koji su više znali, pa i onih koji su bez teškoća čitali Lenjina i partijski list »Proleter«, ali Brkljač je bio pravi »njihov« čovek.

Dane, kako su ga svi zvali, nije imao teškoća u izboru drugova za prvu akciju protiv okupatora. Dobro je poznavao rudare i znao je da se može pouzdati u mnogo veći broj drugova nego što mu je za to bio potreban.

Među izabranima je bio i rudar koji je, kao i Brkljač bio član Mesnog komiteta, ali je njegov rad prekinula policija.

»Zovem se Jovo Jovanić, sin pokojnog Stevana, rođen 1. avgusta 1912. godine u selu Velikoj Popini, opština Zrmanja, srez Gračac, banovina Hrvatska; rudarski radnik Trepče u Prvom Tunelu — Reka, neoženjen, vojsku služio, neosuđivan; imovnog stanja slabog, glavna zarada lični rad u rudniku, od škole imam 4 razreda osnovne ... Ja u sadašnjem rudniku radim 4 godine«.

To su podaci koje je Jovo Jovanić dao o sebi prilikom saslušavanja u Sreskom načelstvu u Kosovskoj Mitrovici 23. marta 1941. godine. Policija ga je uhapsila s optužbom da je, zajedno s Perom Đuricom u naselju Prvi Tunel, delio letke Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije: januara 1941. letak »Radnici, radnice i nameštenici Jugoslavije«, a februara proglas »Radnici, seljaci, građani, vojnici, podoficiri i oficiri Jugoslavije«. Aprilskih dana 1941. pušten je iz zatvora zajedno s ostalim hapšenicima.

Vratio se u rudnik. Personalna služba rudnika evidentirala je njegov ponovni dolazak na posao. To je ubeleženo u karton na kome su ranije bili ispisani podaci: da je radio kao jamski vozač rude od 10. marta 1937, posle nepunu godinu dana postao pomoćnik kopača, 19. jula 1939. prekinuo posao zbog učešća u štrajku, krajem iste godine postao kopač rude.

Ono što nisu sadržavali podaci radne evidencije i personalne službe radnika, znali su drugovi s kojima je Jovanić živeo i radio. Znali su da je kao mladić morao napustiti rodni kraj u potrazi za zaposlenjem i da je od svoje rudarske zarade izdržavao sebe i pomagao svoju siromašnu porodicu, o kojoj se stalno brinuo. Jer u rodnom kraju je ostala da živi, sa osmoro dece, samo majka, pošto mu je otac odavno umro. Nadnicu od 22, odnosno, kasnije 36 dinara, koliko mu je ostajalo posle raznih odbitaka, morao je »rastezati« na sve strane.

Mnogi su ga bliže upoznali u vreme štrajka, kada je trebalo mnogo čvrstine, organizovanosti i upornosti da bi se izdržalo u borbi s upravom rudnika i policijom, da bi se odolelo njihovim pretnjama i nasilju. Tada se pokazao kao jedan od najborbenijih rudara štrajkača. U sukobu sa žandarima je ozleđen u slepoočnicu. Ostao mu je ožiljak koji je on u šali nazivao »štrajkačkom legitimacijom«, odnosno »štrajkačkom potvrdom« dobijenom od vlasti.

Jovo Jovanić, kopač rude u Trepči, član Mesnog komiteta Partije u Kosovskoj Mitrovici do 1941. godine

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O RUDARU JOVI JOVANICU

Karton iz personalne kartoteke:

5154 381.359 3961

NAME: JOVANIĆ /STEVANA/ JOVO-IV

Personal data:-		Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:-
Born	1912	10-III 1937	vozač	35	19.7.39	štrajk
Village:	V.Popina	14.9.39	Kosac	50	29-VII-1941	Svojevoljno (mobil.)
Commune:	Zrmanje					
District:	Gračac					
Banovina:	Savska					
Military service:	regulisao					
Details of previous occupation:						

BRATINSKA BLAGAJNA
Glavna matica br. 81710
Mesna matica br. 12.957
JOVANIĆ (STEVANA) JOVO
Rođen 1912. u Velikoj Popini, opština Zrmanja, srez Gračac, banovina Savska, podanstvo: Jugosloven.
Vojna obaveza: regulisao, Knin.

Rad u rudniku »Trepča«:

— od 10. III 1937. do 1. I 1938, kao vozač rude, IV kategorija, režijska nadnica 22 dinara;
— od 1. I 1938. do 1. XII 1938, kao pomoćnik kopača, III kategorija;
— od 1. XII 1938. do 19. XII 1939, kao kopač, II kategorija, nadnica 36 dinara;
— razlog napuštanja posla 19. VII 1939: štrajk;
— od 14. IX 1939. do 29. VII 1941, kao kopač, II kategorija, nadnica36dinara;
— razlognapuštanja posla 29. VII 1941: svojevojjno.

Drugovi su ga zvali delijom — bio je pun snage, muškog držanja i krupna hoda. Uživao je njihove simpatije jer je bio uvek dobre volje, spreman za šalu i smeh, bistar, otvoren, govorljiv, čak pomalo bučan. Iz njega kao da je ključala energija: živ, pokretan — »mesto ga nije držalo«, morao je uvek nešto da radi, da preduzima, . ili bar da se »zagreva« akcijama koje su predstojale. Voleo je da se lepo obuče, pomalo i da se »kicoši«, no niko mu to nije uzimao za zlo, jer su ga svi voleli baš takvog kakav je.

Jedan od sedmorice rudara određenih da izvrše diverziju na žičani bio je Jovanićev drug iz zatvora i partijskog rada Pero Đurica. Mada je imao svega 28 godina, bio je među rudarima koji su najduže radili u Trepči. Zaposlio se u rudniku kao devetnaestogodišnji mladić još u maju 1932. godine. Za jedanaest godina rada u rudniku bio je jamski vozač i pomoćnik kopača rude i učestvovao je u štrajkovima 1936. i 1939. kao jedan od najborbenijih aktivista radničkog pokreta. Marta 1941. policija ga je uhapsila »zbog rasturanja komunističkih letaka u rudniku«, ali se njegovo tamnovanje prekinulo već u aprilu — u situaciji nastaloj usled nemačke agresije. Posle kratkotrajnog aprilskog rata i dolaska Nemaca ponovo se zaposlio u Trepči, ali ovaj put u topionici u Zvečanu — kao topioničarski radnik. Odatle je i došao na sastanak u Prvom Tunelu, radi dogovora
0 rušenju žičare.

Visoki, vižljasti, mladi i snažni naseljenik na Kosovu (živeo je u selu Vitku, kraj Srbice, rođen u selu Atoli, Berkovići, Stolac), na čijem su se bledožutom licu ogledale posledice dugogodišnjeg rada u rudarskim jamama, mnogo je čitao i učio. Isticao se ne samo poznavanjem rudarskih problema nego i shvatanjem širine radničkog pokreta, pa mu je Mesni komitet poveravao zadatke i van rudnika. Postao je prerano vrlo ozbiljan i zamišljen — zbog potpune predanosti partijskom radu i obavezama koje je savesno prihvatao
1 izvršavao.

I dok većina njegovih drugova nije bila oženjena, Đurica je zasnovao porodicu, koju je sada morao napustiti, jer je trebalo da cela grupa posle diverzije ode u partizane. On je, u stvari bio jedini oženjeni rudar iz grupe. Za sobom je ostavljao ženu s kojom je živeo tek jednu godinu i kćerkicu Nadu, koja se rodila baš tih dana.

Pre same akcije na žičaru vidno je pokazivao svoje uzbuđenje
i Rade Milićević, inače vazda miran i staložen jamski vozač rude. "Godinu dana stariji od Brkljača, ovaj Hercegovac iz Zvijerine, kraj

Pero Đurica, rudar i topioničarski radnik Trepče

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPČE
PODACI O RUDARU PERI DURICI

Karton personalne kartoteke:

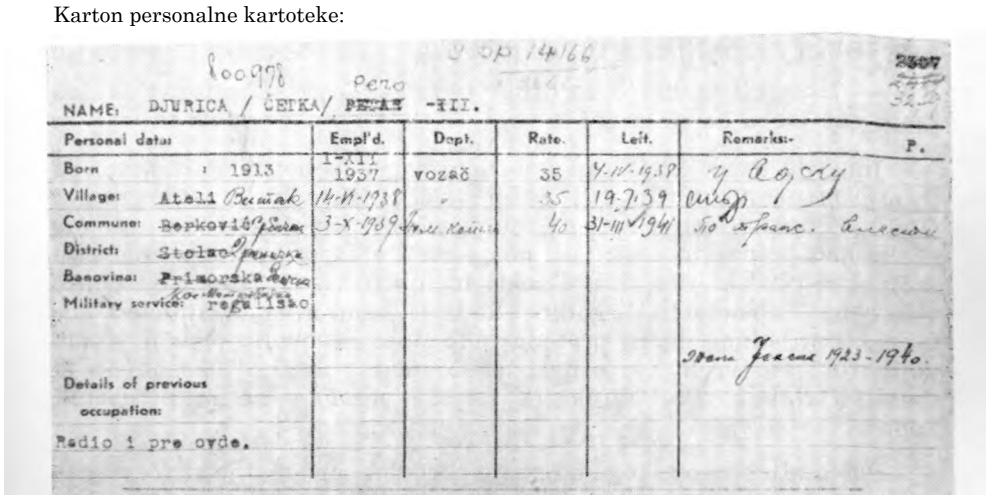

100998 Pero 2 Sp 14166 2507

NAME: DJURICA / ĆETKA/ PETAR -XII.

Personal data:	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:- P.
Born : 1913	1-XII 1937	vozač	35	4-II-1938	u Rgcky
Village: Atali Bečnjak	14-II-1938	"	35	19.7.39	odsp.
Commune: Repkovič Repkovac	3-X-1939	Jelen Kaić	40	31-III-1941	50 dsp. Aleksan.
District: Stolac Stolac					
Banovina: Primorska Primorska					
Military service: regulisao					
					Otac Jovan 1923-1940.
Details of previous occupation:					
Radio i pre ovde.					

Karton kartoteke Bratinske blagajne:

Glavna matica broj 96685
Mesna matica broj 14.166
ĐURICA (ĆETKO) PERO
Rođen 1913, venčao se 1. IX 1940. sa Jelenom, rođenom 1923, dete Nada rođeno 19. VII 1941.

Rad u »Trepči«:

— od 4. V 1932. do 30. IV 1935, kao vozač, IV kategorije;
— od 14. V 1935. do 26. III 1936. godine — vojska;
— od 1. XII 1937. do 4. IV 1938, pomoćnik kopača, kategorija III;
— razlog napuštanja posla: vojska;
— od 14. VI 1938. do 19. VII 1939, pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30 dinara;
— razlognapuštanja posla 19. VII 1939; štrajk;
— od 3. X 1939. do 31. III 1941, pomoćnik kopača, kateg. III, nadnica 30 din.
— razlog napuštanja posla: na traženje vlasti;
— od 3. V 1941. do 1 VIII 1941, kao topionički radnik u topionici, kategorija III, režijska nadnica 30 din.;
— razlog napuštanja posla: svojevoljno.

Bileće, nije dugo radio u rudniku olova, ali su ga ljudi brzo zavoleli. Bio je to tih i skroman, nenametljiv čovek, poznat po blagoj naravi, ličnom poštenju i pravičnosti. Po temparamentu i ponašanju se veoma razlikovao od Jovanića, s kojim je, inače bio prisan drug. Strpljivo je izlagao svoje mišljenje, uporno ubeđivao argumentima, uveren u ispravnost svojih pogleda. Ali je zato, pre nego što bi progovorio, dobro razmislio, kao da se držao one narodne »Ispeci pa reci«. Oštrouman čovek sa sela, mada samo s osnovnom školom, brzo je u novoj sredini shvatao i učio ono što do tada nije imao prilike da vidi i sazna. Pokazivao je interesovanje za knjige, sklonost prema čitanju i želju da sazna sve što bi moglo biti korisno u njihovoj, rudarskoj borbi.

Na poziv svog mlađeg brata Todora, Rade je došao u Trepču kada je već bio zreo čovek. U rodnom kraju se bavio raznim poslovima, živeći u krugu siromašne porodice sa devetoro dece. Mati im je rano umrla, pa su ih Todor i Rade pozivali na Kosovo jedno za drugim, dvadesetogodišnju sestru i dva brata: jednog od dvanaest i drugog od jedanaest godina. Pero Đurica ih je smestio da stanuju kod njegovog brata, a Todor i Rade su ih izdržavali.

Najviše nestrpljenja uoči diverzije na žičaru pokazivao je Nikola Labus, zvani Nikica. Bio je to pravi čovek od akcije. Govorio je:

— Nisam ti ja, brate, za drugo nego za akciju. Uzmite vi Nikicu tamo gde treba da se grize!

Imao je težak život. Još kao dete ostao je bez oca i majke, pa ih nije ni pamtio. Prihvatila ga je stričeva porodica u istom mestu (Velika Popina, kraj Gračaca), pa je ubrzo posle završene osnovne škole, kao petnaestogodišnjak, pošao da traži posla. Neko vreme je radio kao obalski radnik u Beogradu, na Savi. U Trepču je došao vrlo rano — marta 1931. godine, kada je imao svega osamnaest godina. Osim jednog dužeg prekida rada i odsustvovanja dok je služio vojni rok, sve vreme je proveo u olovnom rudniku i poznavao je mnoštvo rudara. Bio je najpre jamski vozač, a zatim pomoćnik kopača.

Pošto nije imao nikoga od svoje porodice, prigrlio je stričevu porodicu, u kojoj je odrastao. Tada je u rudniku radilo nekoliko Labusa, sve braća i rođaci. Ziveo je i radio sa njima u pogonu Prvi Tunel. Stanovali su svi zajedno, njih petnaestak, u kući podignutoj na brdu, pa su ih ostali zvali »brđanima«. Bilo ih je dosta iz istog kraja, iz Velike Popine i drugih sela kraj Gračaca: Labusi, Jovanići, Brkljači, Manojlovići, Skundrići, Krtinići i drugi. Svi su aktivno učestvovali u radničkom pokretu.

Govorilo se da nije lako izaći nakraj s Nikicom Labusom. Obično sa strogim izrazom lica, nepoverljiv i oprezan, oštar i beskompromisan, otvoreno je kritikovao sve što je smatrao da nije u redu. Pri tome za njega nije bilo važno o kome je reč: nije uvažavao ni-

Rade Milićević, jarnski vozač u Trepči

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O RADU MILiCEVICU

Karton iz personalne kartoteke Trepče:

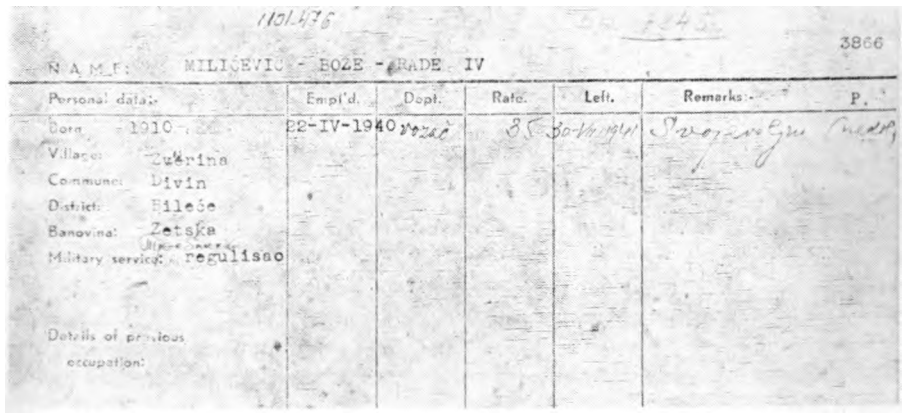

1101476 3866

NAME: MILIĆEVIC - BOZE - RADE IV

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:-	P.
Born 1910	22-IV-1940	vozač	25	30-VII-1941	Svojevoljno	
Village: Zvérina						
Commune: Divin						
District: Bileće						
Banovina: Zetska						
Military service: regulisao						
Details of previous occupation:						

BRATINSKA BLAGAJNA
Glavna matica bro.j 78.922
Mesna matica broj 17.845
MILIČEVIC (BOŽA) RADE
Rođen 1910. Zvijerina, srez Bileće, banovina Zetska.
Vera pravoslavna, podanstvo jugoslovensko.

Rad u rudniku »Trepča«:
— od 1. V 1934 do 10. VII 1934, jamski vozač, kategorija IV, režijska nadnica 25 dinara.
— od 22. IV 1940 do 30. VII 1941, jamski vozač, kategorija IV, režijska nadnica 25 dinara.

Razlog napuštanja posla: svojevoljno.

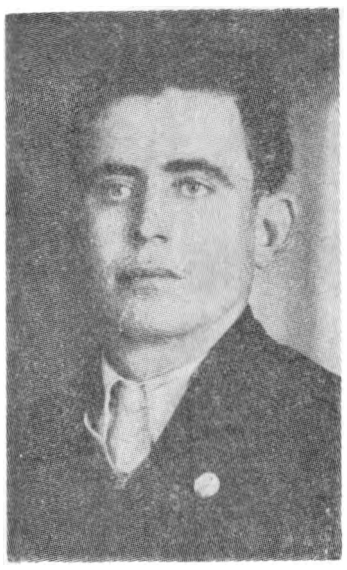

Nikola Labus Nikica, pomoćnik kopača rude u Trepči

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O NIKOLI LABUSU

Karton iz personalne kartoteke rudnika:

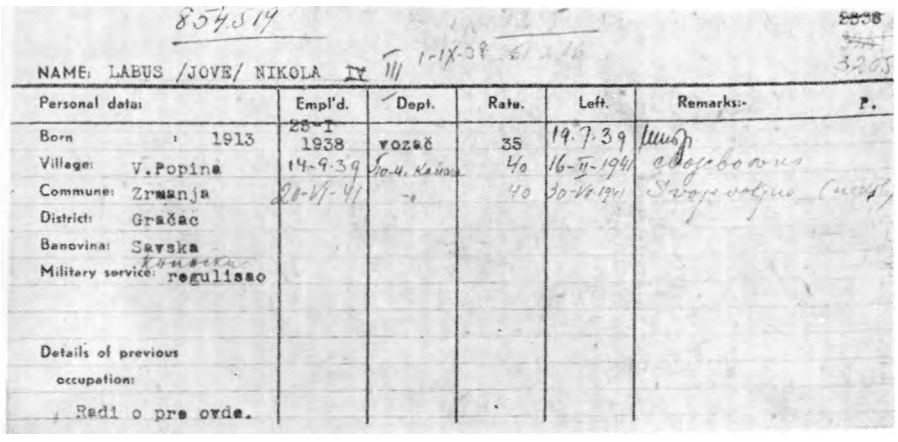

854.514

NAME: LABUS /JOVE/ NIKOLA IV III 1-IX-38

Personal data:	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:- P.
Born : 1913	28-I 1938	vozač	35	19.7.39	
Village: V.Popina	14-9-39		40	16-II-1941	
Commune: Zrmanja	20-VI-41	-"	40	30-VI-1941	
District: Gračac					
Banovina: Savska					
Military service: regulisao					
Details of previous occupation:					
Radi o pre ovde.					

Karton Bratinske blagajne:

Glavna matica br. 61.276
Mesna matica br. 3.638/4235

LABUS (JOVA) NIKOLA
Rođen 1913. u Velikoj Popini, opština Zrmanja, srez Gračac, banovina Savska, podanstvo jugoslavensko.
Vojna obaveza: regulisao, kninski vojni okrug.
Rad u rudniku »Trepča«:
— od 20. III 1931. do 27 V 1931, laufer (utovarivač), kategorija IV, svojevoljno napustio posao;
— od 9. III 1936. do 22. IV 1936, laufer (utovarivač), kategorija IV, napustio posao zbog odlaska u vojsku;
— od 25. I 1938. do 19. VII 1939, vozač, kategorija IV, prekid posla zbog štrajka;
— od 14. IX 1939. do 16. II 1941, pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, svojevoljno napustio posao;
— od 20. VI 1941. do 30 VII, pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, svojevoljno napustio posao.

kakve autoritete. Neki su smatrali da u tome preteruje. Govorili su mu u šali: »Nikice, težak si kao olovo«. On je, međutim, ostajao pri svome. Kada je u nešto bio uveren, onda je to i branio uporno, odlučno i smelo. Bio je nepokolebljiv — čvrst kao stena.

Mada nižeg rasta, ovaj dvadeset osmogodišnji rudar je bio jak, robustan čovek, širokih pleća, sav nabijen snagom. Zbog izrazito krupnih očiju stekao je nadimak »Okan«. Nije poklanjao mnogo pažnje odevanju, kao Brkljač i Jovanić, ali nije bio ni neuredan. Iako uvek spreman da skreše svakome u brk, umeo je i da se našali i uživa u dosetkama. Rado je čitao »Jež« i prepričavao njegove humorističke priloge.

Nikolin vršnjak i brat od strica, s kojim je odrastao i u rudniku bio nerazdvojan drug, i ovoga puta će biti zajedno sa njim — kao učesnik u diverziji na žičaru. Pravo ime mu je bilo Miloš, ali su ga svi zvali Mile, pa je tako zabeleženo i u personalnim dokumentima rudnika. Kao i Nikola, svršio je četiri razreda osnovne škole u rodnom kraju i posle toga radio razne poslove, ali je već juna 1929. godine došao u Trepču. Bio je, u stvari, među prvim radnicima olovnog rudnika.

Izrazito malog rasta, crnomanjast, s primetno opuštenim ušima,. Mile Labus je bio vrlo skroman čovek. Isticao je da je on samo šrafčić u radničkom pokretu, da će uvek izvršavati zadatke koji mu se povere, ali da od njega ne treba tražiti više. Smatrao je, slično Nikoli, da se po znanju ne može meriti s istaknutim rudarima, pa je bio spreman da uradi ono što oni kažu, ali zato po odanosti i borbenosti nije zaostajao za njima. Onima koji su ga dobro poznavali nije promaklo da i Mile, kao Nikica, ume ponekad biti nagao i brz, da je nemirnog temperamenta. Ostali su ga znali kao uzdržanog, tihog čoveka, pomalo u Nikičinoj senci, ali čoveka koji je — kada treba — znao da kaže pravu reč i stavi umesnu primedbu. Voleo je da zasmeje svoje drugove vedrom dosetkom. Dobrodušni izraz njegova lica bio je sušta suprotnost surovim iskušenjima i teškim uslovima pod kojima je živeo.

Najmlađi među sedmoricom rudara određenih da izvrše diverziju bio je dvadeset sedmogodišnji jamski vozač Nikola Krtinić. U rodnom Rudopolju, kraj Gračaca, ostala mu je porodica kojoj je stalno slao novčanu pomoć. S ostalim drugovima delio je nevolje teškog rudarskog života i borio se za bolje radne uslove. U štrajku
1939. bio je među najaktivnijim i najborbenijim rudarima. Naredne,
1940. godine, primljen je u Partiju.

Bio je to visok, snažan, izrazito crnomanjast i lep čovek, koji je svojim poštenjem, doslednošću i borbenošću stekao nepodeljeno poverenje drugova. Nije bio naročito govorljiv, ali je plenila njegova odlučnost i sigurnost, zadivljavala njegova odanost borbi, čvrstina uverenja i neustrašivost. Nije mogao da sedi skrštenih ruku. Bio je uveren da nema zadatka koji se ne može izvršiti. U toj revnosti je ponekad umeo i da pretera — ili je to nekima tako izgledalo. Znalo

Miloš Labus Mile, pomoćnik kopača rude u Trepči

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O MILU LABUSU

Karton *iz* personalne kartoteke rudnika:

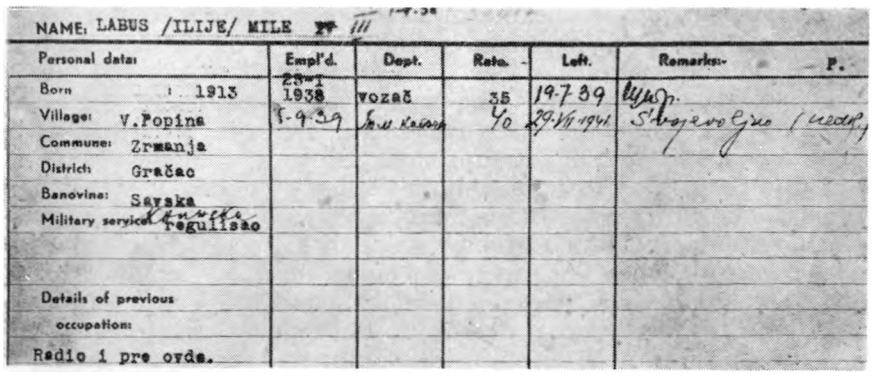

NAME: LABUS /ILIJE/ MILE

Personal data:	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:- P.
Born : 1913	23-I 1938	vozač	35	19.7.39	
Village: V.Popina	5-9-39		40	29.VII.1941	Sluzbeno ljeto (medp.
Commune: Zrmanja					
District: Gračac					
Banovina: Savska					
Military service: Kninska Regulisao					
Details of previous occupation:					
Radio i pre ovde.					

Karton Bratinske blagajne:

Glavna matica br. 58.017.
Mesna matica br. 1.256/7.461
LABUS (ILIJE) MILF

Rođen 1913. u Velikoj Popini, opština Zrmanja, srez Gračac, banovina Savska, vojnu obavezu regulisao, vojni okrug kninski.

Rad u rudniku »Trepča«:

— od 17. VI 1929. do 15. I 1930.pomoćnik kopača, kategorija III;
— od 10. VII 1930. do 31. VII 1930. pomoćnik kopača, kategorija III;
— od 13. X 1930. do 29. XII 1930. vozač, kategorija IV',
— od 4. IV 1931. do 31. V 1931. vozač, kategorija IV;
— od 13. VII 1932. do 3. XI 1932. vozač, kategorija IV;
— od 28. II 1933. do 12. I 1934. vozač, kategorija IV;
— od 16.VIII 1935. do 23. IV 1936. vozač, kategorija IV;
— od 25. I 1938. do 19. VII 1939. vozač kategorija IV, režijska nadnica 25, prekid posla zbog štrajka;
— od 5. IX 1939. do 29. VII 1941. pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, napustio posao svojevoljno.

se da je bio odličan strelac u vojsci, da je spretan, preduzimljiv, brz, vojničkog držanja, pa je dočaravao lik pravog ratnika — budućeg partizana.

To su bila sedmorica rudara Trepče koji su se pripremili da zadaju prvi udarac okupatoru: dva kopača rude, dva pomoćnika kopača, dva jamska vozača i jedan topioničarski radnik. Bili su to ljudi iste dobi: razlika između najmlađeg, Krtinića (27 godina), i najstarijeg, Rada Milićevića (31 godina), bila je svega četiri godine. Sva sedmorica su bili provereni i iskusni borci radničkog pokreta u velikom rudniku olova.

Pripremili su se da pođu u akciju — kao jedan čovek. Sve njihove misli bile su opsednute jednim: ne dati okupatoru olovo iz Trepče.

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPĆE
PODACI O RUDARU NIKOLI KRTINICU

Karton iz personalne kartoteke rudnika:

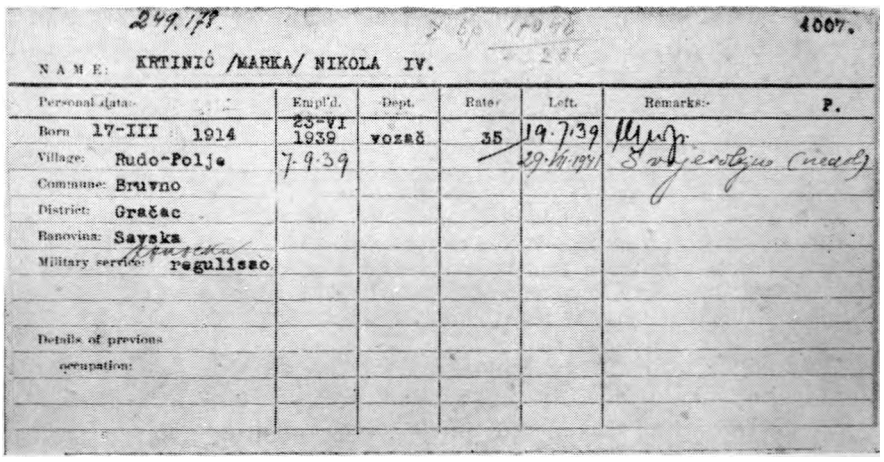

249.178. 1007.

NAME: KRTINIĆ /MARKA/ NIKOLA IV.

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate	Left.	Remarks:- P.
Born 17-III 1914	23-VI 1939	vozač	35	19.7.39	Mrtav
Village: Rudo-Polje	7.9.39			29.VII.1941	Svojevoljno otišao
Commune: Bruvno					
District: Gračac					
Banovina: Savska					
Military service: regulisao					
Details of previous occupation:					

Karton kartoteke Bratinske blagajne:

Glavna matica broj 43.286
Mesna matica broj 17.048
Prezime i ime: KRTINIĆ NIKOLA.
Ime oca: Marko
Datum i mesto rođenja: 17. III 1914, Rudopolje
Opština i srez: Bruvno, Gračac.
Banovina: Savska.
Podanstvo: jugoslovensko.
Vojna obaveza: regulisao, Knin.
Naziv preduzeća: »Trepča«.
Rad: — u svojstvu jamskog vozača, IV kategorije, režijska nadnica 25 din. od 23. VI 1939. do 19. VII 1939. godine;
— razlog napuštanja posla: štrajk;
— u svojstvu jamskog vozača, IV kategorije, režijska nadnica 25 dinara, od 17. IX 1939. do 29. VII 1941. godine;
— razlog napuštanja posla: svojevoljno.

Iskra iz koje je buknuo plamen

Kolona od sedam rudara uputila se te julske noći prema stubovima žičare koje je trebalo srušiti. Oprezno su se probijali, jedan za drugim. Natovareni eksplozivom, zaštićeni zastorom noćne tmine, verali su se padinama brda na čijim su se vrhovima uzdizali gvozdeni stubovi.

Na određenom mestu su se podelili i svaka se grupa uputila »svome« stubu. Noć je potpuno sakrila njihovo kretanje i rad pri postavlj anj u eksploziva.

Iznenada su noćnu tišinu prekinule snažne eksplozije. Njihov je plamen samo kratko osvetlio prostor, ali je i to bilo dovoljno da se vidi kako delovi železnog stuba lete u vazduh. Eho eksplozija je istog časa preleteo preko vrleti i brda, sve do usnulog grada.

U rudniku je nastala pometnja, dovikivanje. Uzmuvali su se i okupljali čuvari, žandarmerija, Nemci. Dole, u Kosovskoj Mitrovici, uzbunio se nemački garnizon. Vojnici su bunovni izlazili iz kasarna, a vojna vozila iz garaža, a onda svi se razmileli ulicama grada i prema rudniku, tražeći nevidljivog protivnika.

— Sabotaža! Komunistički banditi. ..

Za to vreme se sedam rudara povlačilo brdima iznad Ibra. Njihova raspoloženja su opisana u dopisu objavljenom u užičkoj »Borbi« (broj 15):

»Ono veče kada smo napustili posao, sa mržnjom smo pogledali u Trepču, tog čudnog kolosa koji je osuđen da hrani fašističku neman. Odjeknula je eksplozija dinamita koji smo namestili u dva stuba žičare i kolos je bio oštećen. I to je bio naš pozdrav sa Trepčom, ali ne i poslednji...«

Rudari su se približavali ugovorenom mestu, gde su ih, s druge strane reke, čekala tri skojevca: student i dva srednjoškolca.

Jedan od njih, Dušan Karić, pričao je kasnije o tome svojim drugovima u odredu:

»Dan-đva pre diverzije na žičaru pozvao me je Ali Sukrija i saopštio da će sedam rudara izvesti akciju rušenja stubova određenog dana — negde oko ponoći. Posle akcije, rekao je, rudari će se povlačiti brdima iznad desne obale Ibra i kod sela Sokolića preći reku. Zadatak koji smo mi dobili glasio je: uzeti oružje i pravovremeno izići na određeno mesto s leve strane Ibra, udesno od sela Valača, iznad železničke stanice Zitkovca; sačekati i prihvatiti rudare, prebaciti ih prvo do sela Banjske i Vojmislića, a zatim do baze na Kopaoniku, gde ih je čekao Dušan Tomović. Vezu s rudarima u noći trebalo je uspostaviti pomoću baterijskih lampa. Ugovoreno je da mi sa našeg mesta dajemo po dva svetleća signala i da tako pokažemo rudarima gde ih čekamo. Jedan svetleći signal baterijske lampe sa njihove strane značio bi potvrdu da su nas videli. da će preći Ibar i uputiti se prema nama.

Naoružani puškama i pištoljima, krenuli smo noću iz Banjske i stigli na određeno mesto, na jedan brežuljak koji je dominirao dolinom Ibra, pogodan da se sa njega daju svetleći signali, a isto tako da se uoče signali s druge strane. Noć je bila vedra, pa smo se dobro snalazili na već poznatom terenu.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ

БОРБА

Орган Комунистичке Партије Југославије

„Нека вам слобода Србије буде прва стеар на свету. Одвојите један мали делић од ваше имовине у корист и потпору наших јуначких партизана, јер они својом крвљу отплаћују ва слободу српскога народа"

Год. VI | Београд, уторак 18 новембар 1941 | Бр. 15 — Цена 2 дин.

Ибарски рудари

Ни грам руде из Трепче за Хитлера

Užička »Borba«, broj 15, objavila je napis pod naslovom »Ni gram rude iz Trepče za Hitlera«, u kome se govori i o diverziji grupe rudara na žitaru Trepče

Na proplanku sam bio s Banetom Božovićem, dok je iza brda, na raskrsnici puta za Banjsku, stražario njegov gimnazijski drug Martin Virijević. Nas dvojica smo napregnuto osluškivali i zurili prema Trepči. Ko zna koliko je vremena prošlo u neizvesnosti, mučnom čekanju, u nagađanjima da se nije šta desilo, da rudari nisu otkriveni, da možda akcija nije odložena u poslednji čas. Iznenadne eksplozije i odsjaj plamena najposle su raspršili sve sumnje.

Sada je još trebalo sačekati rudare. I opet neizvesnost i strepnja: da li će se probiti do nas, da ne nalete na zasede ili patrole, na straže i žandare. Naše slutnje su brzo potvrdili puščani pucnji koji su se na onom pravcu čuli. Čekanje se odužilo ...

Prvi znak da se rudari približavaju Ibru bio je lavež seoskih pasa. Odmah smo baterijskom lampom počeli da dajemo ugovorene signale. Posle nekog vremena ugledali smo svetleći signal s druge strane. Veza je uspostavljena!

Prolazili su minuti u grozničavom iščekivanju, ponovnoj izmeni signala. Rudari su bili sve bliže Ibru... Ipak, sa njima se te noći nismo sreli. Posle nekog vremena nije više bilo ničega: ni svetlećih signala, ni laveža pasa, niti bilo kakvog znaka o prisustvu rudara. Nisu prešli Ibar, produžili su dalje ka Kopaoniku — zaključili smo. Nije nam bilo jasno šta se dogodilo... Tek kas-

nije, kada smo se sreli u odredu, objasnili su nam: nisu mogli u noći da pronađu pogodno mesto gde bi prešli reku; pošto dvojica od njih nisu znali da plivaju, odlučili su da sami produže prema Kopaoniku«.[21])

Tamo ih je, u bazi odreda u Lisini, čekao student prava Dušan Tomović, sin starog Trepčinog rudara Milinka Tomovića. Dušan Tomović je bio dugogodišnji partijski radnik i rukovodilac u Kosovskoj Mitrovici. On je na tom terenu, po nalogu Oblasnog i Mesnog komiteta, vršio pripreme za prihvatanje prvih partizana i formiranje partizanskog odreda.[22]) A trebalo je da prvi partizani budu sedmorica rudara — izvršioci diverzije u Trepči.

»Krenuo sam na taj zadatak odmah posle julskog sastanka u Kosovskoj Mitrovici«, pričao je Dušan Tomović, »na kome su Miladin Popović, sekretar, i Krsto Filipović, član Oblasnog komiteta, sa članovima mitrovačkog Mesnog komiteta, doneli konačnu odluku (posle prethodnih razmatranja) o diverziji u Trepči i o formiranju partizanskog odreda na Kopaoniku. Već ranije smo se

[21]) Dušan Karić: autorizovani tekst, na osnovu sećanja datih autoru 2. IX 1971. Vidi o tome i stenografske beleške sa sastanka u Kosovskoj Mitrovici 12--17. VI 1955, str. 161—162.

[22]) Odluka Oblasnog i Mesnog komiteta da se partizanski odred formira na Kopaoniku zasnivala se na realnoj proceni situacije. U kosovskomitrovačkom području vladali su vrlo teški uslovi. U gradu i u Trepči nalazio se jak nemački garnizon i tu je bilo sedište puka i okupacionih vlasti za deo Kosova pod nemačkom okupacijom. Zbog važnosti olovnog rudnika, Nemci su ovo područje dobro obezbedili. Pored sopstvenih snaga, formirali su i kvislinške. Tako je Kosovska Mitrovica postala i središte albanskih kvislinških snaga: albanske žandarmerije, koja je, prema nekim podacima, kasnije narasla na oko 800 ljudi, raspoređenih po žandarmerijskim stanicama u ovom i susednim srezovima (Novi Pazar, Vučitrn, Podujevo), i tzv. vulnetara (dobrovoljaca), naoružanih i stacioniranih po selima, koji su služili kao seoska i granična straža i kao obezbeđenje područja (kasnije naraslih na oko hiljadu ljudi i upotrebljavani za potere, oružanu borbu i međunacionalna obračunavanja, poput četnika na drugoj strani). Međutim na području Kopaonika i Ibarskog basena, pored pogodnosti planinskog terena i geografskog položaja neprijateljske snage su bile znatno slabije. Nemci i žandari kvislinške Komesarske uprave iz Beograda (oni koji su i pre rata bili u studeničkom srezu, ojačani žandarima iz Kosovske Mitrovice koji su otuda prešli u Ibarsku dolinu posle formiranja albanske žandarmerije) raspoređeni su u manjem broju određenih mesta u Ibarskoj dolini, te su teren Kopaonika i planinska sela bili slobodni, a moglo se računati i na podršku tog stanovništva. Pogodovala je i blizina kosovskomitrovačkog područja, te povezanost ta dva terena (saobraćaj — železnički i drumski, stalan transport olovno-cinkane rude iz rudnika Kopaonik u Belom Brdu, preko Lešnika, za Trepču, stalna cirkulacija ljudi između ta dva rudnika, dobre partijske veze železničara duž pruge i dr.), što je bilo značajno za popunjavanje odreda rudarima i drugim radnicima Trepče, komunistima, skojevcima i drugim rodoljubima iz Kosovske Mitrovice i okoline. Kopaonik je pružao vrlo dobre mogućnosti i za vojne akcije: odatle se moglo dejstvovati prema Trepči i ometati nemačko snabdevanje olovom (shodno direktivi CK KPJ); doprinositi razvoju narodnooslobodilačkog pokreta na kosovskomitrovačkom području, a time i proširivati osnovicu priliva novih boraca sa Kosova; postojali su povoljni uslovi za napad na Belo Brdo i onemogućavanje Nemaca da se koriste olovom iz toga rudnika; pružala se pogodnost za akcije napada i rušenja železničke i drumske saobraćaj nice pored Ibra (Mitrovica——Kraljevo—Beograd), važne i u vojnom i privrednom pogledu (tuda se prevozilo olovo iz Trepče); i druge su pogodnosti išle u prilog izbora Kopaonika.

orijentisali na to i vršili pripreme da stvorimo baze za prihvat prvih partizana i formiramo odred, i to na tri strane: u Ibarskom Kolašinu (Rafet Kurteši i Veljko Banašević), na planini Rogozini (Dušan Karić i Bane Božović — u Banjskoj) i na Kopaoniku. Opredelili smo se, na kraju, za Kopaonik, gde su uslovi i mogućnosti bili očevidno povoljniji.

Na terenu studeničkog sreza, čije je sedište bilo u Raškoj. a obuhvatao je rudnike i naselja u Ibarskoj dolini, kao i planinska sela Kopaonika i Goli je, pokazalo se — tokom prethodnog ispitivanja situacije — da uslovi za stvaranje i dejstvo odreda mogu biti dobri ako se obezbedi podrška naprednih i uticajnih ljudi ovoga kraja. Progresivni učitelji Svetislav Trifunović i Predrag Vilimonović uživali su dobar ugled i imali veliki uticaj na tamošnji narod, a Dušan Jemuović na žitelje Baljevca i radnike rudnika Jarandola. Saznao sam i za naprednog studenta Ratka Draževića, za slikara Branka Šotru, koji je tada boravio u Ušću, i druge. O svemu tome sam podneo izveštaj na sastanku Mesnog komiteta.

Miladin Popović i Krsto Filipović su odobrili takvu orijentaciju i procenu i pošli sa mnom iz Mitrovice u Raška, odakle je trebalo da se prebace za Berane. Iz Raške je Filipović pošao sa mnom na sastanak sa Svetislavom Trifunovićem, sa kojim smo se dogovorili: o izboru baze za prihvat prve grupe rudara na Kopaoniku, pronalaženju oružja za prve partizane i organizaciji konferencije najnaprednijih ljudi iz Raške. Baljevca i nekih sela na čiju se pomoć moglo računati.

Posle tog sastanka vratili smo se u Raška i obavestili Miladina Popovića 0 dogovoru s Trifunovićem. Popović je odobrio takvu orijentaciju, a zatim mi dao direktive o stvaranju partizanskog odreda na Kopaoniku i o ulozi i radu partijske organizacije u odredu. Tada smo se rastali, pošto su Popović i Filipović napustili Raška, da bi se, preko veze, prebacili za Berane (prilikom tog prebacivanja pali su u ruke policije).

Kao što smo se dogovorili, mi smo na Ibru, ispod sela Beoca, na svega nekoliko kilometara od Raške, održali konferenciju kojoj je prisustvovalo oko 30 ljudi iz ovoga kraja. Svi su oni izrazili spremnost da Trepčine rudare prihvate kao svoj odred i da mu osiguraju priliv ljudi sa ovog terena, kao i da organizuju prikupljanje oružja i minicije, da ih snabdevaju hranom i ostalim potrebama i, uopšte, da im pružaju svaku drugu pomoć. Svaki učesnik se obavezao da na svom području preuzme ulogu agitatora i mobilizatora novih snaga za odred. Takvi rezultati konferencije sasvim su razvedrili perspektivu u pogledu uslova i mogućnosti za formiranje i dejstvo odreda.

Na padinama Kopaonika, kraj sela Lisine, pripremili smo prihvatnu bazu. Tu su bile kuće Ivanovića i Todorovića, a pored njih i kuća šumara Samaila. Ispod kuća nalazile su se seoske kolibe — bačije, kako su ih meštani zvali. One su izabrane kao prihvatno mesto za grupu rudara kada se prebace ovamo pošto izvrše diverziju.

Pošto smo održavali stalnu vezu s Mesnim komitetom u Kosovskoj Mitrovici, pravovremeno sam bio obavešten o datumu planirane diverzije u Trepči 1 dolaskom sedmorice rudara na Kopaonik. Baza je čekala na svoje prve borce, prve partizane, jezgro našeg odreda na Kopaoniku, sastavljeno od rudara Trepče. Bilo je simbolike u tome što će prvi partizani biti rudari, što će baš njihova akcija — diverzija u Trepči — označiti početak oružane borbe i formiranja partizanskog odreda.«")

“) Dušan Tomović: »Kopaonički odred — prvi partizanski odred Kosova i Metohije«, »Jedinstvo«, 5. jula 1951; »O Kopaoničkom odredu« — rukopis; stenogram od 20. X i 16. XI 1961; sećanja izneta autoru 6. IX 1971.

O pripremama za ustanak na području Kosovske Mitrovice i Ibarske doline i za stvaranje Kopaoničkog odreda (kao i o radu neposredno pred rat i posle okupacije zemlje) postoje opširni podaci u stenografskim beleškama sa sastanka učesnika: 3. XI 1950. (str. 1—3), 17. II 1953. (str. 1—7), 12—17. VI 1955. (str 142—164 i dalje), 20. X 1961 (str. 187—203), 16. i 17. XI 1961 (str. 23—44), 16. i 17. X 1971. (str. 1—12).

Pošto su, posle izvršene diverzije, odlučili da ne prelaze noću Ibar — tamo gde ih je s druge strane čekala »veza« za dalje prebacivanje, sedam rudara su se sami uputili prema Kopaoniku, znajući da je tu baza. Probijali su se oprezno, kloneći se puteva i sela, zbog žandarmerije i naoružanih kvislinških grupa, prevalivši pod teškim uslovima veliko odstojanje od Trepče do Lisine na Kopaoniku. Stigli su u bazu premoreni od dugog pešačenja po vrletnom terenu i kozjim stazama.

Tomović ih je poznavao odranije — iz partijskog rada, a naročito iz vremena štrajkova 1936. i 1939. godine, kada je Mesni komitet Partije, preko komunista u rudniku, učestvovao u pripremama, organizaciji i vođenju ovih akcija. Znao je svakog od njih sedmorice koji su sada sedeli pred drvenom barakom i pričali mu kako su organizovali i izvršili akciju.

Pogled mu je kružio od jednog do drugog. Sve su to bili ljudi očvrsli u teškim uslovima rudarskog rada i života, prekaljeni višegodišnjom borbom u prvim redovima radničkog pokreta u Trepči. Uz to su bili u najboljim godinama, svi su služili vojsku i znali da rukuju oružjem, pa se bolji sastav jezgra partizanskog odreda nije mogao poželeti.

Posle uputstava koje je dao Dušanu Tomoviću, Miladin Popović je, s Krstom Filipovićem, produžio put za Berane, kako bi se otuda vratili u Peć, gde je bilo sedište Oblasnog komiteta Partije. Stigli su u Novi Pazar, a odatle se uputili prema Rožaju. Tada su uhapšeni, zatim internirani u Albaniju. Iz logora su ih oslobodili komunisti (oktobra 1941), pa je Popović i ostao u Albaniji kao delegat Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Vidi
0 tome: Krsto Filipović, navedeno delo.

Prilikom prvog »ispitivanja terena« u studeničkom srezu Tomović nije znao da su sa Svetislavom Trifunovićem i Predragom Vilimonovićem već radili partijski komiteti Kraljeva i Ivanjice, odnosno njihovi predstavnici koji su »obrađivali« ovaj teren. Konferenciji u Beocu, krajem jula, prisustvovao je
1 delegat Okružnog komiteta iz Kraljeva Momčilo Petrović Trša. U uslovima uobičajene konspiracije partijskog rada na terenu koji su posebno »osvajale« partijske organizacije iz tri središta, one su za najkraće vreme ocenile da rad u Ibarskoj dolini treba usmeriti na pripreme za formiranje i dejstvo Kopaoničkog odreda. Tako su svi aktivisti iz ovog kraja, bez obzira na to sa kime su dotle održavali vezu, dobili zadatak da svoju aktivnost orijentišu prema odredu na Kopaoniku.

U selu Lisini, izabranom za prihvatnu bazu i prvi partizanski logor na Kopaoniku, nalazila se porodična kuća šumara Samaila, koji je bio rodom odatle i tu je službovao kao šumar. Druge dve kuće su bile planinske kuće za odmor Dušana Ivanovića, profesora sa službom u Skoplju, i Koste Todorovića, profesora iz Beograda. Blizu tih kuća nalazile su se drvene kolibe — bačije, u koje su se smestili rudari prvi borci Kopaoničkog odreda.

Mesni komitet iz Mitrovice uputio je svog člana Rafeta Kurteši ja u partizansku bazu na Kopaoniku u cilju obezbeđenja stalne veze između odreda
i Mesnog komiteta, kao i pomaganja u organizovanom prebaci va ju ljudstva iz Kosovske Mitrovice na Kopaonik. Kurteši se brzo vratio, izvestivši sekretara komiteta da »nije imao uslova za izvršenje zadatka na Kopaoniku«. Kasnije, kada je 1943. godine bio uhapšen, podlegao je torturi Gestapoa u zatvoru i postao izdajnik i gestapovski saradnik. Povukao se 1944. godine sa Nemcima i sada živi u Turskoj (prema kazivanju Ali Šukrije, septembra 1973).

Dugo je potrajao razgovor pred bačijom. Rudari su pričali potanko o diverziji. Eksplozije dinamita su bile vrlo jake, ali oni nisu znali koliko je punjenja eksplodiralo i kakvu su stvarnu štetu naneli žičari. S nestrpljenjem su očekivali vesti iz Mitrovice. Interesovalo ih je i šta se, posle diverzije, dešavalo u gradu i rudniku: kakva su bila reagovanja i posledice, šta su preduzeli Nemci, da li su koga uhapsili.

Izveštaji iz Trepče i Mitrovice

Diverzija na žičaru je izazvala veliko uzbuđenje u Mitrovici i Trepči.

Prva oružana akcija Trepčinih rudara potpuno je iznenadila Nemce. Umesto mirne pozadine i nesmetane eksploatacije i transporta olova iz Trepče, ovo je područje postalo »žarište komunističke akcije«. Oštećenje žičare im je na drastičan način pokazalo da ne samo što postoji opasan protivnik u rudniku nego da je on i dobro organizovan i čvrsto rešen da povede bitku za olovo. Bilo je očigledno da će se okupatorovim naporima da na svaki način osigura proizvodnju i liferovanje olova za Nemačku suprotstaviti nastojanja »komunističkog protivnika« da ga u tome spreči.

Nemački zvanični izveštaji daju odgovore na pitanje u kojoj je meri akcija uspela, odnosno zbog čega nije potpuno uspela, šta se, u stvari, dogodilo, kakva je šteta izazvana i kakve su mere Nemci preduzeli.

Krajskomandatura u Kosovskoj Mitrovici je odmah izvestila Stab vojnog zapovednika za Srbiju:

»30. VII 41. oko 23,30 časova na tri stuba rudničke žičare za topionicu rudnika 'Trepča' izvršen je akt sabotaže. Razoren je stub koji je bio manje važan. Kod oba druga vrlo važna stuba aktivirano je samo po jedno punjenje. Eksplozija ovog punjenja uticala je da ostala tri punjenja na svakom stubu nisu aktivirana, jer su eksplozijom upaljači bili otkinuti. Razoreni stub je u toku dana ponovo izgrađen. Računa se sa pritvaranjem ljudi iz rudnika, pošto izgleda da eksplozivni materijal potiče iz rudnika«.

Vojni zapovednik za Srbiju obavestio je o diverziji Stab nemačkog vojnog zapovednika za Jugoistok, a ovaj Vrhovnu komandu nemačkih oružanih snaga u Berlinu.

Odjek akcije sedam rudara daleko se čuo.

Kao Krajskomandantura, tako je i štab puka u Kosovskoj Mitrovici odmah poslao izveštaj o napadu na žičaru. U operativni dnevnik 717. pešadijske divizije zabeleženo je 1. avgusta:

»737. pešadijski puk izveštava da je noću 30/31. jula izvršen napad na žičanu železnicu između rudnika olova Stari Trg i topionice olova Zvečan. Trebalo je da se unište tri noseća stuba. Kod jednog je to uspelo.

Krajskomandatura i Tajna vojna policija su preduzele potrebne mere«.[24])

") Knjiga dokumenata IV A za optuženog feldmaršala Lista u slučaju VII u sudskom procesu: Države saveznice protiv Lista i drugih, XXI — 4. — No 5

Diverzija je ogorčila Krauzea. Kao da se, prekonoć sve promenilo: umesto uzornog reda, dobro organizovanog rada i discipline, za šta se toliko zalagao, došlo je do rušenja, oštećenja, prekida transportovanja olova. Tog jutra, 31. jula, uleteo je u kancelariju bez uobičajenog pozdrava. Bio je vidno uzbuđen, više nego iznenađen. Samo je u prolazu dobacio: »Zamislite, sabotaža!« U kancelariji je dograbio telefon i tada su čak do predsoblja, i kroz zatvorena vrata, povremeno dopirali njegovi uzvici. Zatim je uzeo pisaću mašinu i na njoj dugo kucao — mko nije znao šta. Međutim, oni koji su radili pored njega i znali ga kakav je, shvatili su koliko ga je morao pogoditi »akt sabotaže« u »njegovom« rudniku.[25])

U takvom je raspoloženju Krauze slao izveštaje i pisma pretpostavljenima i drugim privrednim rukovodiocima u Beogradu i Nemačkoj. U pismu upućenom 7. avgusta u Nemačku, ovako obaveštava o situaciji u Srbiji i događajima u Trepči:

»Propaganda iz Moskve imala je uspeha, tako da su slučajevi sabotaže sve češći, te su masovna streljanja sada na dnevnom redu.

Pre 8 dana dignuta su u vazduh tri tornja naše žičare, te je gotovo celo naše preduzeće obustavilo proizvodnju. U ovoj nesreći ipak smo imali sreće, jer je proizvodnja mogla opet da se nastavi posle 12 časova«.

Na kraju pisma Krauze dodaje sa žaljenjem i ironijom:

»Sada je strogo naređeno da se ni pod kojim uslovima ne može ići na jahanje u bližu okolinu bez naoružane pratnje. Meni se to uopšte ne dopada, ali ljudi misle da sam ja u tom pogledu isuviše vaspitan na američki a ne na balkanski način.«“)

U drugom pismu, upućenom nešto kasnije, isto za Nemačku, Krauze opet piše o diverziji u Trepči:

»Da su u međuvremenu kod nas i komunisti počeli svoje akcije, to ste, sigurno, već čuli. Oni su u noći između 30. i 31. VII na polovini rastojanja između Zvečana i starog Trga postavili eksplozivno punjenje na 3 stuba žičare i jedan toranj porušili, dok su druga dva samo oštetili.

Porušeni toranj je, na sreću, bio samo pomoćni toranj, tako da je rad bio obustavljen samo toliko dugo koliko je trajala opravka oštećenih tornjeva, te je žičara, posle mirovanja od 12 časova, ponovo stavljena u rad.«[!7])

novembar 1947. M.N.O. FNRJ, reg. br. 5/1, 44-H. Istovetni tekst izveštaja Krajskomandature zabeležen je u pregledu događaja koji je vodio štab vojnog zapovednika za Srbiju (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-501/245/117—234). Izveštaj štaba 737. pešadijskog puka zabeležen je u operativnom dnevniku 717. pešadijske divizije (Arhiv Vojnoistorijskog instituta NAV-N-T-315/2262).

[!S]) Svetlana Dragović, sećanja izneta autoru 27. IX 1973.

“) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobijena iz Minhena, pismo direktora rudnika E. Krauzea, upućeno 7. VIII 1941. iz Starog Trga, pod naslovom »Dragi gospodine Virte!«

[!?]) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobivena iz Minhena, pismo direktora rudnika E. Krauzea, upućeno 9. IX 1941. iz Starog Trga direktoru Klingšperu.

Iz izveštaja Krajskomandanture u Kosovskoj Mitrovici, izveštaja štaba 737. puka, kao i iz dva navedena pisma Ernesta Krauzea jasno se vidi datum

Stub broj 17 Trepčine žičare — objekt *prve diverzije rudara olovnog rudnika kraj Kosovske Mitrovice, izvršene 30. jula 1941. godine u 23,30 časova — kako su Nemci zabeležili u svom izveštaju*

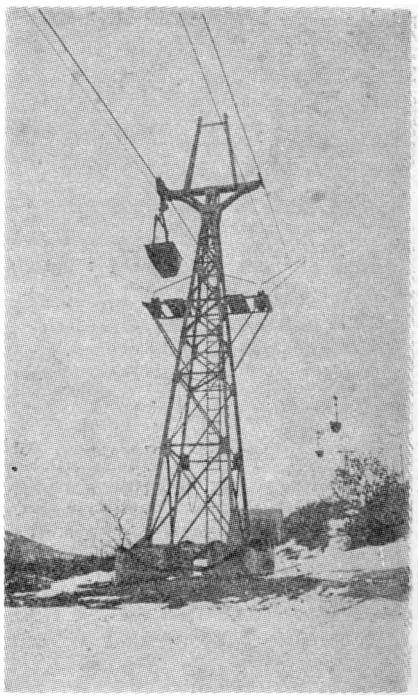

*Spomen-ploča kraj stuba broj 17, porušenog julskom diverzijom rudara Trepče, na kojoj je zabeleženo da*je na tom mestu »prvi partizanski odred Kosova i Metohije, sastavljen od rudara Trepče, izvršio prvi oružani napad na nemačkog okupatora«*

DIREKTOR RUDNIKA KRAUZE O DIVERZIJI NA ZIČARU TREPĆE
30. VII 1941.

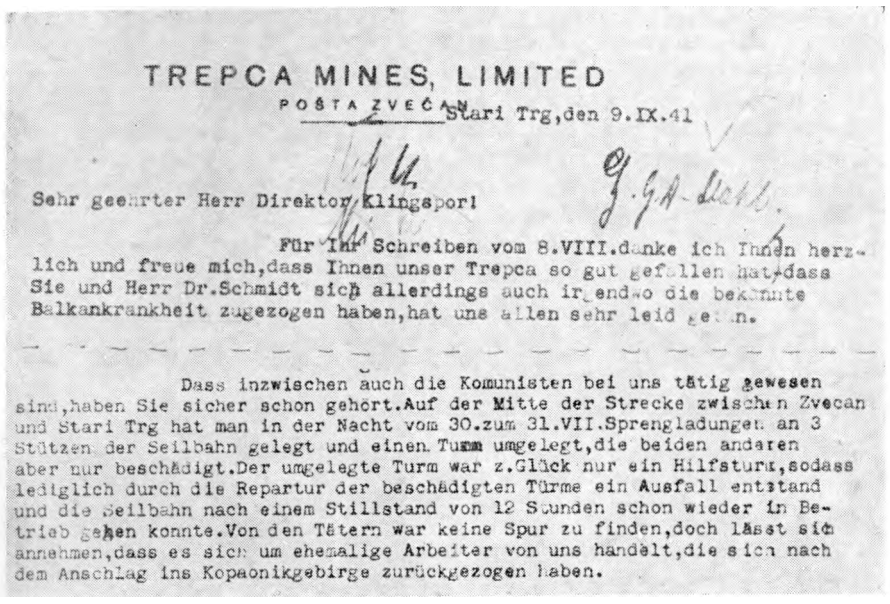

TREPCA MINES, LIMITED

POŠTA ZVEČAN Stari Trg,den 9.IX.41

Sehr geehrter Herr Direktor Klingspor!

Für Ihr Schreiben vom 8.VIII.danke ich Ihnen herzlich und freue mich,dass Ihnen unser Trepca so gut gefallen hat,dass Sie und Herr Dr.Schmidt sich allerdings auch irgendwo die bekannte Balkankrankheit zugezogen haben,hat uns allen sehr leid getan.

Dass inzwischen auch die Komunisten bei uns tätig gewesen sind,haben Sie sicher schon gehört.Auf der Mitte der Strecke zwischen Zvecan und Stari Trg hat man in der Nacht vom 30.zum 31.VII.Sprengladungen an 3 Stützen der Seilbahn gelegt und einen Turm umgelegt,die beiden andaren aber nur beschädigt.Der umgelegte Turm war z.Glück nur ein Hilfsturm,sodass lediglich durch die Repartur der beschädigten Türme ein Ausfall entstand und die Seilbahn nach einem Stillstand von 12 Stunden schon wieder in Betrieb gehen konnte.Von den Tätern war keine Spur zu finden,doch lässt sich annehmen,dass es sich um ehemalige Arbeiter von uns handelt,die sich nach dem Anschlag ins Kopaonikgebirge zurückgezogen haben.

Dok je sekretar Mesnog komiteta govorio o miniranju dva stuba žičare, u sva tri nemačka izveštaja piše da je eksploziv postavljen na tri stuba, od kojih je jedan razoren, a dva samo oštećena. Mašinisti žičare isto tako govore o tri stuba, i to 17, 18. i 19, navodeći da je porušen stub broj 17.[28]) Nemačko objašnjenje daje odgovor i na

izvedene akcije na žičaru Trepču: 30. jul u noći (u 23,30 časova, kako je zabeležila Krajskomandantura). U sva četiri nemačka dokumenta se naznačava isti datum. Ranije se smatralo da je diverzija izvršena u noći između 17. i 18. jula, pa je u istorijatima, napisima, govorima, svuda označavan taj datum — »utvrđen« na osnovu sećanja. Polazeći od pogrešnog datuma grešilo se i dalje, u navođenju drugih važnih datuma o događajima koji su usledili: formiranje štaba Kopaoničkog odreda, druga akcija na žičaru Trepče, napad na Belo Brdo itd. Naime, prilikom sastanka učesnika NOR-a sa područja Kosovske Mitrovice i Ibarske doline uvek se polazilo od toga datuma, — kao utvrđenog, pa se zatim nastojalo odrediti vreme drugih događaja — kako se to jasno vidi iz stenografskih beležaka (»Prošlo je oko 20 dana od akcije na žičaru Trepče, pa je formiran Štab odreda — znači oko 10. avgusta« itd.). Dokumenti su raščistili svaku nedoumicu u pogledu datuma julske diverzije na žičaru Trepče — 30. jul 1941. u 23,30 časova.

[21]) Bogdan Uzelac, koji je u vreme diverzije bio mazač na zateznoj stanici Lipe, navodi u svojoj izjavi od 18. II 1973: »U akciji je uništen stub 17. Pokidane su mu sve četiri noge i on je pao. Na stubu 19 pokidana je jedna noga, koja je tada zakrpljena, a i danas se može raspoznati zakrpa...« Jovan Samardžić mašinista žičare, izjavljuje (18. II 1973): »Stubovi žičare broje se od Starog Trga ka Zvečanu, i to od 1 do 35, s tim što postoje i stubovi 3a. 4a, 7a, 9a, i 29a, a broj 35 je prelomni stub za pržionicu rude. U prvoj akciji su minirani stubovi između špan-stanice (zatezne stanice) Orahovo i špan-stanice Lipa.

pitanja učesnika diverzije zašto nije došlo do više eksplozija: zato što su prvim eksplozijama otkinuti ostali upaljači. Noć, rad na brzinu, neiskustvo u diverzijama — izvršioci akcije, su istina, bili stručni za postavljanje mina u podzemnim rudarskim jamama, ali ne i na železničkim stubovima — to su bili uzroci zbog kojih je ishod diverzije imao polovičan uspeh.

Nemci su odmah pristupili istrazi. Krauze je izveštavao:

»Uopšte se nije moglo ući ni u kakav trag napadačima, ali se ipak može pretpostaviti da su ovde u pitanju naši stari radnici, koji su posle napada pobegli od nas na planinu Kopaonik«.[29])

Istraga, dakle, nije dala odgovor na pitanje ko su izvršioci diverzije. Istina, uprava rudnika je već narednog dana dobila izveštaj
0 rudarima koji su izostali s posla. Među njima su bila i imena sedmorice rudara koji su izvršili akciju. Međutim to za upravnika rudnika i za istražne organe nije bio nikakav pokazatelj, jer su odsustvovanje s posla i samovoljno napuštanje rudnika već uzeli maha.

U situaciji koja je tada vladala u gradu i rudniku, u potpunoj neizvesnosti i opasnosti po život, kada su se pronosile svakojake vesti
1 kada je panika često potresala nezaštićeno stanovništvo, mnogi se rudari više nisu javljali na posao. Pogotovu je to bio slučaj u letnjim mesecima, kada su mnogi meštani odsustvovali s posla u rudniku da bi obrađivali svoju zemlju. Tek se kasnije moglo utvrditi ko je od njih privremeno odsustvovao, a ko je trajno napustio rudnik. Razlozi napuštanja mogli su biti vrlo različiti, pa ni to nije ništa govorilo.

Zahvaljujući tome, nedolazak sedmorice rudara narednih dana posle akcije nije pobudio sumnju uprave i vlasti da su oni izvršioci diverzije. Personalna služba radnika je i u izveštaj ima o nedolasku na posao zabeležila imena rudara diverzanata. Za Danila Brkljača, Jovu Jovanića, Nikolu Krtinića i Mila Labusa evidentirala je da su svojevoljno napustili preduzeće 29. jula, dakle dan pre diverzije, za Rada Milićevića i Nikolu Labusa 30. jula, na sam dan akcije, a nedolazak Pere Đurice registrovaia je 1. avgusta 1941. godine.

U isto vreme i u istim pregledima evidentirano je odsustvovanje grupe rudara koji su tih dana nestali iz rudnika: Sime Labusa 26. jula, Todora Milićevića, Petra Ljutice i Mitra Strugara 29. jula, kao i još nekolicine njihovih drugova. Oni koji su u njihove kartone ubeležili da su svojevoljno napustili posao nisu znali da je u pitanju grupa rudara koji su se — po odluci Mesnog komiteta — uklonili iz rudnika pre diverzije, da bi izbegli hapšenje, tajno se prebacili na Kopaonik i pridružili sedmorici prvih partizana. Nestalo je i neko-

Minirani su: 3 7,18, i 19. stub. Stub 17 je bio potpuno srušen, pao je«. I mašinista Andrija Kanoti kaže da je razoren stub 17 (izjava od maja 1972, data Martinu Virijeviću). Ranije se afalno govorilo da je reč o stubu 14 — pogrešno kao i o datumu diverzije. *
") Vidi 27.

liko Trepčinih rudara koji su radili u rudniku »Kopaonik« u Belom Brdu, pa je služba kontrole izvestila, pored ostalog, da je Mato Živković — dao otkaz 24. jula, kao i da Nikola Manojlović ne dolazi na posao od 2. avgusta. No svi ti podaci nisu mogli upravi Trepče da kažu ono što je trebalo, jer su se gubili u mnoštvu podataka o odsustvovanju drugih rudara koji tih dana, iz raznih razloga, nisu dolazili na posao.

Nemci su preduzeli odgovarajuće mere da bi zaštitili Trepču od novih sabotaža. Pojačano je spoljnje obezbeđenje radnika, postavljene su nove straže, patrole i zasede, povećane naoružane kvislinške grupe po selima oko rudnika, pooštrena je disciplina, kontrola i pritisak na rudare.

Istraga o aktu sabotaže, međutim, tapkala je u mestu.[30])

Dok se u Trepči bez uspeha tragalo za diverzantima, oni su na Kopaoniku s nestrpljenjem očekivali vesti iz Mitrovice. Kada su ih dobili, one su unele radost među prve partizane.

Mesni komitet iz Mitrovice je javljao da je akcija izazvala oduševljenje rudara i rodoljuba u gradu i okolnim naseljima. Mada rudniku nije pričinjena veća šteta, moralni efekat je veliki. Akcija predstavlja prelomni trenutak i snažan podsticaj da antiokupatorsko raspoloženje rodoljuba preraste u organizovan otpor i borbu protiv okupatora. Već narednog dana uhapšeno je više talaca, obaveštavali su, dalje, drugovi iz Mitrovice, i oni su zadržani u mesnom zatvoru. U gradu i u rudniku rasturan je proglas Mesnog komiteta Partije povodom izvršene diverzije. U letku je pisalo: protiv okupatora se vodi borba na život i smrt, borba za slobodu svih naših naroda; fašističkom okupatoru i njegovim slugama se ne sme dopustiti da upućuju u Nemačku olovo koje bi Hitlerovoj soldatesci poslužilo da ubija naše sinove i vojnike bratske Crvene Armije; zato je naša borbena parola: ne damo olovo fašističkom okupatoru; Srbi, Siptari, Crnogorci, svi koji vole slobodu, treba jedinstveno i bratski da ustanu u borbu protiv zajedničkog neprijatelja, a za oslobođenje.[31])

[30]) Ovo se vidi iz Krauzeovih pisama od 7. VIII i 9. IX 1941. Međutim, Privredni arhiv Trepče ne raspolaže dokumentima istrage o julskoj diverziji na žičari. Ni u drugim arhivskim fondovima i institucijama nisu pronađeni nikakvi dokumenti o istrazi koju su vršile vlasti i uprava Trepče. S vremenom će se. verovatno, ući u trag tim dokumentima, pa će oni dati potpunu sliku o tome kako je vođena istraga, do kakvih je podataka došla i šta je zaista utvrdila.

[31]) Sadržaj proglasa Mesnog komiteta naveden prema kazivanju Ali Šukrije.
O odjeku i značaju julske diverzije na žičaru Trepče, on kaže: »Eksplozija je bila jaka. Zatutnjao je ceo grad. Nastala je panika, trka, nemačka motorizacija i vojska kretale su se po gradu i rudniku. U Mitrovici i među rudarima živo se komentarisalo o izvršenoj diverziji. Mi smo povodom te akcije odmah napisali proglas i razdelili ga po gradu i Trepči kao letak Mesnog komiteta Partije. Tada su bili pohapšeni neki građani. Među njima nije bilo komunista. Akcija je izazvala veliku radost kod svih ljudi koji su bili antiokupatorski raspoloženi, a komunistima je ulila novi borbeni polet« (izjava data autoru 13. XII 1969). U svom prilogu za knjigu »Ustanak naroda Jugoslavije« (na str. 764), Šukrija kaže o tome: »Iako akcija nije potpuno uspela... ona je imala

Pošto se unapred računalo s nemačkim represalijama, aktivisti su se na vreme uklonili iz svojih kuća. Veliki broj rudara, komunista i omladinaca u gradu, traži da ide u odred, pa će se u grupama prebacivati na Kopaonik. Mesni komitet je upućivao borbene pozdrave prvim partizanima.

Proletersko jezgro odreda

Dvanaest rudara koji su napustili rudnik pre diverzije stigli su na Kopaonik odmah za sedmoricom diverzanata. Oni su iz Mitrovice pošli vozom, sišli na jednoj maloj stanici kod Raške i odatle produžili peške uz obronke Kopaonika. Stigli su u bazu umorni od pešačenja.

Bili su to provereni aktivisti radničkog pokreta u Trepči, poznati učesnici i organizatori štrajkova i drugih akcija u rudniku. Stoga je Mesni komitet i odlučio da se oni, kao »kompromitovani« pred policijom, odmah sklone iz rudnika i priključile svojim drugovima na Kopaoniku.

Kada se devetnaest rudara okupilo pred seoskim kolibama u Lisini, niko više nije mislio na umor od puta. Imali su razloga da se raduju i o čemu da pričaju: izvršena je prva akcija protiv okupatora, ostvarili su želju da se bore s puškom u ruci, postali su prvi partizani Kosova i Srebrne planine.

Najstariji među njima, po godinama, po radnom i partijskom stažu, bio je sada kopač rude Pero Ljutica. Rodom iz Crmnice, u Crnoj Gori, došao je u Trepču i zaposlio se u prvim godinama njenog rada, i već tada se uključio u radnički pokret. Posle osnivanja prve partijske ćelije u Kosovskoj Mitrovici i Zvečanu 1934. godine, stvaraju se ćelije na Starom Trgu i Prvom Tunelu. Pero Ljutica je bio jedan od prvih komunista među rudarima na Prvom Tunelu. Dolaskom ovog iskusnog komuniste, učesnika oba štrajka i mnogih drugih akcija u rudniku, partizanska grupa na Kopaoniku dobila je još jednog prekaljenog borca, dostojnog da uđe u sastav proleterskog jezgra budućeg odreda. Uprkos tome što je imao četrdeset pet godina, bio je u punoj snazi. Dobro razvijen, crne kose i brkova, bakarne puti, odlučna pogleda i energičnih pokreta, ulivao je — i svojim izgledom i držanjem — sigurnost i poverenje. Pošavši u partizane, ostavio je ženu i dvogodišnju kćerkicu.

političkí i propagandni značaj, jer je ukazala da ustanak počinje i na Kosovu, gde je okupator računao da je sasvim siguran«.

Clan Oblasnog komiteta Krsto Filipović ima o tome isto mišljenje: »Mada akcija nije u potpunosti uspela, ona je imala široki odjek u masama. Bio je to dan kada su članovi KPJ — radnici Trepče i Kosovske Mitrovice — stavili do znanja okupatoru da se narod i u ovom delu naše zemlje ne predaje, da neće biti poslušno roblje« (»U Kosovskoj Mitrovici julskih dana 1941«).

Njegov zemljak, tridesetogodišnji jamski vozač Mitar Strugar, rodom iz Gornjeg Ceklina kraj Cetinja, bio je poznat kao borbeni štrajkač i odlučan pobornik za radnička prava.

Kraj Rada Milićevića sedeo je njegov mlađi brat, dvadeset devetogodišnji Todor. Učestvujući, kao i ostali, u velikom štrajku 1939. godine i drugim rudarskim akcijama, Todor se brzo uvrstio u red naj borbenij ih rudara. Neprekidna borba s upravom rudnika i policijom učinila je svoje: siromašni seljak i nadničar hercegovačkog krša postao je »rudarski vuk« i zreo borac za radnička prava. Po prirodi bistar i pronicljiv, brzo je — po dolasku u Trepču — shvatio suštinu borbe koju su vodili rudari i naučio da iz izvedenih akcija izvlači pouke. Stekao je potrebno iskustvo i umeo tačno i ubedljivo da govori, pa je njegov uticaj na drugove stalno rastao. U rudniku je stekao mnoge prijatelje, sa kojima je delio teške uslove života i rada. I pre dolaska u rudnik živeo je teško. Izgubivši majku kada je imao petnaest godina, ostavši s ocem i još osmoro braće i sestara, Todor je već tada bio primoran da ide u nadnicu i po konavoskim selima. Vojsku je služio u Sloveniji 1933. i 1934. godine, pa se vratio u stari kraj i produžio da radi kao nadničar. Na izgradnji puta Cavtat—Zvekovica stupio je zajedno s ostalim radnicima u štrajk. Tada je prkosno, iz sveg glasa, pevao:

Voz polazi, mašina se kreće,
Ode moje za Rusiju cveće.

Godine 1936. došao je na Kosovo, kod strica — naseljenika u okolini Lipljana. Zaposlio se najpre u rudniku Novo Brdo, a posle je prešao u Trepču. Personalci rudnika su zabeležili da je počeo raditi 16. avgusta 1937. kao jamski vozač, zatim da je 1939. učestvovao u štrajku, da je 7. septembra 1939. postao pomoćnik kopača rude i naposletku su evidentirali da je 29. jula 1941. »svojevoljno napustio posao«. Kao i stariji brat Rade, nije se ženio, ali je zajedno sa njim pomagao nedoraslu i nezbrinutu braću i sestre, koji su ostali bez majke.

Simo Labus, jedan od mnogih Labusa koji su radili u Trepči, šalio se kako će se svi Labusi preseliti iz rudnika na Kopaonik. Pošto su ih inače u Prvom tunelu zvali »brđanima«, onda im je i po tome imenu mesto u planini — dodali su uz smeh Nikica i Mile Labus. Dvadeset osmogodišnji Simo radio je u Trepči od 1935. kao jamski vozač, a od 1939. kao pomoćnik kopača. Njegov nedolazak na posao, neposredno pre diverzije, evidentičari rudnika su zabeležili najranije — već 26. jula. Pre dolaska u Trepču život mu je bio sličan detinjstvu i mladosti njegovih drugova zemljaka. U siromašnoj ličkoj porodici sa devetoro dece moralo se raditi od malih nogu i rano otisnuti u druge krajeve, tamo gde se mogao naći posao, i deo zarade slati porodici.

Sličan životni put i borbeno iskustvo u rudniku imali su i ostali rudari okupljeni u partizanskoj bazi.

Posle rada u Trepčinim jamama pod zemljom, gde su zatrovali pluća olovnom prašinom, za rudare su čist planinski vazduh i drugi uslovi života na Kopaoniku značili veliku promenu. Kada je Nikola Labus počeo da kašlje, neko od drugova iz grupe dobacio mu je:

— Šta je, Nikice? Ne prija ti, izgleda, ova klima?

— Nagla promena vazduha, eto šta je. A pluća navikla na olovnu prasnu.

Obraćajući se Dušanu Tomoviću, koji je pripremio bazu i dočekao ih, šalili su se:

— Domaćine, velika ti porodica. Za koji dan biće još veća. Biće ti tesna kuća.

To se vrlo brzo obistinilo.

Avgustovski dani doneli su brzo narastanje odreda. Odmah za rudarima Trepče stigla je grupa omladinaca iz Kosovske Mitro vice, sa električarskim radnikom Božom Žarkovićem. Bila je to još jedna od grupa koje je organizovao Mesni komitet.

Iz Ibarske doline stigle su već prvih avgustovskih dana dve grupe novih boraca. Došle su na osnovu ranijih dogovora u Ibarskoj dolini — u fazi priprema za stvaranje odreda. Jednu je doveo Predrag Vilimonović, učitelj iz ovoga kraja, a drugu profesor Branko Sotra, akademski slikar. Vilimonovićeva grupa je bila raznolikog sastava: vojnici jugoslovenske vojske, rodom iz Bosne, koji su se posle aprilske kapitulacije zadržali na planini Goliji — zbog ustaških pokolja u Bosni, šumski radnici koji su radili na ovom terenu; nekoliko omladinaca iz okolnih sela; rudar rudnika »Kopaonik« Milan Bukvić, koga su drugovi iz Baljevca uputili Vilimonoviću. Bila je to velika grupa od dvadeset pet ljudi. Branko Sotra, koji je posle okupacije zemlje došao u Ibarsku dolinu i privremeno boravio u Ušću došao je 7. avgusta sa svojim bratom Rajkom i još trojicom omladinaca.

Organizatori tih dveju grupa, Vilimonović i Sotra, kojima će nešto kasnije pripasti važna uloga u odredu, sreli su se tada s rudarima i počeli da ostvaruju ratno drugarstvo sa njima.

Vilimonović se, zajedno sa svojim kolegom Svetislavom Trifuvićem, a u dogovoru s Dušanom Tomovićem iz Mitrovice, od početka uključio u pripreme za osnivanje partizanskog odreda na Kopaoniku. Tada je saznao da će rudari Trepče, o čijoj je borbenosti ranije dosta slušao, doći na Kopaonik da se kao partizani bore protiv Nemaca. S Trifunovićem je uporno radio na okupljanju rodoljuba iz Ibarske doline i planinskih sela kako bi se što više ljudi iz ovoga kraja — zajedno s rudarima i drugim borcima iz Trepče i Mitrovice — uvrstio u redove odreda na Kopaoniku.

Kao rezervni oficir znao je šta znači imati jezgro odreda sastavljeno od tako borbenih ljudi kakvi su bili rudari. Oni su pak bili svesni koliko vredi ovaj učitelj s velikim uplivom na stanovništvo terena na kojem će ratovati.

Dušan Tomović im je pričao o julskoj konferenciji kraj sela Beoca, kada se donosila odluka o prihvatanju rudara i formiranju baze i odreda na Kopaoniku. Pred tridesetak aktivista toga područja, Vilimonović je već na početku zauzeo jasan i odlučan stav: nije sada vreme za razglabanje šta i kako raditi; kucnuo je čas za akciju.
U potvrdu svojih reči, odmah se izjasnio: »Spreman sam da smesta skupim ljude za odred i za nekoliko dana dođem sa njima na Kopaonik«. Njegova je izjava nedvosmisleno ukazala na to šta je smisao i cilj ovog skupa, šta se od prisutnih tražilo u tom odsudnom i istorijskom trenutku za narodnooslobodilačku borbu u ovom kraju.

Za borbeno raspoložene rudare to je bila rečita potvrda da su u tridesetogodišnjem učitelju stekli dobrog ratnog druga. Kada su se bolje upoznali sa njim, saznali su o razvojnom putu svog saborca od mladog, naprednog učitelja, pripadnika levog krila Zemljoradničke stranke, do komuniste i jednog od organizatora narodnooslobođilačkog pokreta na ovom području.[32]) Bio je spreman da brani zemlju od porobljivača već u aprilskom ratu i priključio se, kao dobrovoljac, jednoj vojnoj jedinici. Međutim, kao i drugi rodoljubi, doživeo je gorčinu izdaje i kapitulacije. Došao je u Rašku, ali su ga Nemci, s drugim rezervnim oficirima, sproveli za Beograd. Uspeo je da po-

[11]) Predrag Vilimonović je rođen 1911. u Rudnom. oPsle završetka učiteljske škole vratio se u svoj kraj i učiteljevao najpre u Polumiru, a zatim, 1939, u sedištu studeničkog sreza, Raškoj. Nadahnut idealima prosvetnog radnika, mladi učitelj se sav posvetio osnovnom obrazovanju dece i prosvećivanju odraslih. Ljudi progresivnih shvatanja u Raškoj i okolini okupljali su se u početku u okviru levog krila Zemljoradničke stranke, kasnije Narodne seljačke stranke Dragoljuba Jovanovića, a napredni učitelji su, uz to, svoju aktivnost razvijali i u udruženju učitelja. Pošto je izabran za delegata, Vilimonović učestvuje u radu Trećeg kongresa učitelja 1939. u Banjoj Luci i tom prilikom istupa na istoj liniji s komunistima. U jesen te godine odlazi u Beograd i pohađa Višu pedagošku školu, gde takođe održava dodire s komunistima i drugim naprednim studentima. U svom kraju, zajedno s drugim progresivnim ljudima, širi napredne ideje i sve više se približava borbi koju vode komunisti.

»Mada u našem kraju još nije bila stvorena partijska organizacija (sve do jula i avgusta 1941). u praksi se radilo kao da ona postoji«, kaže Svetislav Trifunović u izjavi datoj autoru 20. novembra 1973. »Već i pre rata smo se okupljali, držali sastanke, vodili političke diskusije, davali podršku Sovjetskom Savezu, izražavali spremnost za odbranu naše zemlje od fašističkog agresora, a posle aprilskog rata i napada Nemačke na SSSR tajno smo skupljali oružje i pripremali se za borbu protiv okupatora. Predrag je u svemu tome imao istaknutu ulogu.«

Nije bio oženjen. Ziveo je izvesno vreme s roditeljima, bratom i sestrom Ružom, koja ga je najviše podržavala u njegovoj političkoj aktivnosti. Kao politički radnik je istupao smelo i svoje poglede iznosio i na javnim mestima. Umeo je da proceni ljude, i čim bi doneo pozitivan sud o nekom čoveku, pristupao mu je otvoreno, prostosrdačno ,uspostavljajući brzo ljudski dodir. Imao je mnogo prijatelja, a svako je njegovo prijateljstvo bilo ispunjeno iskrenošću, bliskošću i razumevanjem. U društvu je bio zabavan i veseo. Stekao je glas objektivnog, pravdoljubivog čoveka i zadobio poverenje mnogih ljudi. Ozbiljan i savestan, pristupao je svakom poslu požrtvovano, predajući mu se dokraja. Istu upornost i odlučnost pokazivao je i kada bi se usprotivio svemu onome što je smatrao štetnim, nepravednim.

begne i vratio se u svoje rodno selo Rudno pod Golijom, krijući se od Nemaca. U teškim uslovima okupacije okupljao je, zajedno s nešto starijim kolegom i istomišljenikom Svetislavom Trifunovićem, rodoljube koji se nisu mirili s robovanjem tuđinu. Sve češće su se povezivali s ljudima koji su pripremali oružanu borbu protiv okupatora. Bili su to komunisti. Dolazili su u Ibarsku dolinu iz Kraljeva, Ivanjice, Kosovske Mitrovice.[33]) Pripremao se i dočekao čas da se

[13]) U ovom delu Ibarske doline, pre svega u nerazvijenom, relativno zaostalom studeničkom srezu, Partija je nastojala da stvori svoja uporišta i ostvari svoj uticaj, uglavnom u vreme kada se ratna opasnost sve više nadvijala nad našu zemlju, zatim u dane burnih martovskih i aprilskih događaja 1941, a pogotovu posle okupacije zemlje i u fazi priprema i organizovanja oružanog ustanka.

Sticajem geografskih, istorijskih i drugih okolnosti, na području Raške, ibarskih, potkopaoničkih i podgolijskih sela, tj. tadašnjeg studeničkog sreza, KPJ je 1941. delovala iz tri partijska središta. Iz Kraljeva je Okružni komitet (pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta za Srbiju i uputstvima njegovog instruktora Mirka Tomića) upućivao na rad na ovu teritoriju, koja je pripadala kraljevačkom okrugu, (Ušće, Jošanička Banja, Baljevac, Beoce, Raška), svoje ljude: Gvozdena Paunovića, Dušana Ristića, Ziku Čukulića, Momčila Petro vića Tršu i druge. Iz Kosovske Mitrovice je delovao Mesni komitet, u stvari partijsko rukovodstvo kosovskomitrovačkog sreza, uz podršku Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju (tada pod neposrednim rukovodstvom Centralnog komiteta KPJ). Njegovo se delovanje naročito osetilo otkako je Kopaonik izabran za bazu partizanskog odreda, jer je podrška aktivista i stanovništva ovog kraja bila od odlučujućeg značaja za održavanje i razvoj odreda. Pošto se moravički srez graničio sa studeničkim (Vilimonovićevo selo Rudno je na granici dva sreza), to se osećao rad i uticaj i partijskog komiteta iz Ivanjice, pa su se Milenko Kušić, Mate Ujević, profesor Venijamin Marinković orijentisali na napredne učitelje Predraga Vilimonovića, Svetislava Trifunovića i druge. Ujević se povezao i s Dušanom Jemuovićem u Baljevcu.

Svakako se na terenu studeničkog sreza osećao i ranije povremeno pojedinačan uticaj partijaca, skojevaca i naprednih ljudi sa raznih strana, mada nije došlo i do stvaranja partijskih organizacija. Studenti i đaci, rudari i radnici, na školovanju, radu i praksi u gradovima razvijenog komunističkog pokreta, širili su — po povratku, odnosno po dolasku u ovaj kraj — napredne ideje i uticaj Partije. Rudari i radnici rudnika Kopaonik, Jarando, Ušće, zatim šumski radnici, došljaci izmešani sa starosedeocima, sve aktivnije su se zalagali za bolje uslove života, što su radnici Jarandola najrečitije pokazali svojim štrajkovima. I seljaci su bili nezadovoljni; razočarani u staro, osećali su potrebu da nešto treba menjati. Sve je to stvorilo pogodno tlo za organizovano delovanje Partije 1941. godine. Širok odziv aktivista i rodoljuba, stanovništva ovog kraja uopšte, u vreme priprema i organizovanja oružanog ustanka omogućio je da se izvrše zadaci Partije, bez obzira na to iz kojih je središta ona delovala. To se pokazalo i u prikupljanju oružja i municije, okupljanju ljudi u NOP, i u stvaranju baze i razvoju partizanskog odreda na Kopaoniku, kome je narod Ibarske doline i potkopaoničkih i golijskih sela pružio potpunu podršku.

O aktivnosti partijskih organizacija Kraljeva, Ivanjice i Kosovske Mitrovice na terenu studeničkog sreza i o radu aktivista sa ovog područja, vidi stenografske beleške navedene u napomeni 23. O tome se govori i u rukopisu Bogdana Koraćanca »Revolucionarni radnički pokret u kraljevačkom okrugu« (knjiga II, Studenički srez, oktobar 1961, str. 1—8), u navedenom delu dr. Branka Boškovića. knjizi Milije Milikovića »Raška i okolina« (Kraljevo 1971, str. 64—66 i 71—75), i dr. Poseban prikaz toga rada napisao je 1947. godine Svetislav Trifunović (Vojnoistorijski institut, arhiva NOP, br. reg. 6-1/5, k.1982; »Razvoj i rad KPS u srezu Studeničkom«).

ponovo, s puškom u ruci, bori protiv neprijatelja svoje zemlje. Ovaj put u redovima vojske koja se tek rađala. I koja nikada neće priznati kapitulaciju.

Kada je Vilimonović sa svojom grupom došao u partizansku bazu u Lisini, Trifunović je i dalje ostao da radi na terenu, gde je s uspehom obavljao zadatke koje mu je poverio odred. Poznat u čitavom ovom kraju kao pravi narodni učitelj, neosporno je imao veliki uticaj i ugled, naročito među seoskim življem — što je za odred bilo od naročite važnosti. Osim toga je, po mnogim svojim osobinama i sklonostima, bio vrsni gerilac, oprezan, vešt ilegalac, odličan poznavalac terena i ljudi ovoga područja. Stoga će odred i njemu poveriti odgovornu dužnost.

Branko Šotra je, kao »čovek sa strane«, istina, postepeno ali uspešno uspostavljao ljudski dodir s borcima odreda. Pre svega je stekao njihovo poštovanje kao vojnik, jer ih je — poglavito omladince — kao rezervni oficir izvodio na časove vojne obuke i strpljivo podučavao vojnim veštinama. Ljudi su ga zavoleli i kao čoveka
— bio je blage naravi, svagda dobre volje, u obraćanju pažljiv, predusretljiv, dobrodušan, kao da se bojao da nekoga ne uvredi. I na časovima vojne obuke, kao i kasnije, u akcijama, kada je postavljao zadatke i izdavao naređenja, činio je to blagim tonom. Često bi govorio:

— Trebalo bi... Dobro bi bilo . ..

Zbog toga mu je rudar Nikola Labus jednom prilikom odbrusio:

— Slušaj, druže! Nemoj tako. Nema tu: »trebalo bi...« Ima da narediš i — kvit! Jesmo li vojska ili nismo?

Tako je počelo ratno drugovanje ovog slikara, prefinjenog umetnika i intelektualca, s rudarima Trepče.

Mada su neki rudari smatrali da je Sotra previše »mek«, te kao takav nije odgovarao njihovim predstavama o energičnom ratniku i revolucionaru koji se oštro i »muški« nosi s teškim situacijama i zadacima, ipak su se s vremenom privikli na njegov način ophođenja. I za njih je bilo glavno to da je on predratni član Partije i rezervni oficir — čije je vojno znanje korisno za odred.

U časovima odmora Sotra im je pričao o svom rodnom Stocu i Hercegovini, o školovanju i slikarstvu, o prijemu u Partiju 1931. godine, o službovanju i partijskom radu u Sarajevu, Loznici, Ohridu i Vršcu. Pričao je kako su ga pre rata dva puta hapsili kao komunistu, da ga je aprilski rat zatekao kao mobilisanog rezervnog oficira u Debru, .odakle se — posle kapitulacije — četrnaest dana probijao (prošavši i kroz Kosovsku Mitrovicu) do Hercegovine. »Leto 1941. godine«, govorio je Sotra, »počelo je sa kao mora teškim, crnim danima okupacije«. U Beogradu za njega nije bilo mesta, jer ga je Specijalna policija uporno tražila, ali isto tako ni u Hercegovini, u kojoj su ustaše već uveliko divljale, te je jedva uspeo da izvuče glavu. Bilo je to drugog dana posle napada Nemačke na Sovjetski Savez.

Došao je u Kosovsku Mitrovicu, u kojoj mu se brat Rajko (koga su svi zvali Rato) posle okupacije zadržao kod rođaka i zaposlio u Trepči. Odatle su zajedno produžili u Ušće i na terenu Ibarske doline učetvovali u pripremama za ustanak sve do dolaska u odred 7. avgusta.[34])

Kako je docnije pričao, susrete s rudarima u odredu doživljavao je na poseban način. Tokom partijskog rada slušao je o njima i njihovoj borbi, u njima gledao prave predstavnike proletarijata, one o kojima je u marksističkoj literaturi čitao da im je jedina imovina njihovih deset prstiju, da su oni nosioci klasne borbe, da u revoluciji nemaju šta da izgube osim svojih okova. . . Bio je zadovoljan i ponosan što se on, kao intelektualac, u teškim uslovima rata narodnooslobođilačke borbe našao među rudarima — »jamskim vukovima«, što će zajedno s ovim pravim predstavnicima radničke klase deliti sve što ih je u toj borbi čeka: teškoće, iskušenja, pobede i poraze, gorčinu i radosti, napore i pregnuća.

Zajednički rad i akcije omogućili su mu da se neposredno i na delu uveri u čvrstinu i borbenost rudara kao ratnika i komunista, da sazna o njihovoj mukotrpnoj borbi protiv eksploatacije u rudnicima, da ih upozna kao ljude — ponaosob i sagleda ono što im je bilo zajedničko.

Julsku akciju rudara Trepče — diverziju na žičaru, i dolazak prvih rudara na Kopaonik, o čemu su mu pričali učesnici, doživeo je kao simboliku ustaničke borbe koju je začela radnička klasa, kao viziju o rudarima što su zapalili iskru iz koje će buknuti plamen oslobodilačke borbe:

»Nekoliko dana posle diverzije, na ograncima Kopaonika već se okupila grupa od devetnaest trepčanskih rudara. O visini patriotske i klasne svesti te devetnaestorice proletera, o čvrstoj njihovoj rešenosti da se za uzvišene ideale bore makar i golih šaka, jasno govori već i samo to što su ti ljudi pošli u borbu sa svega jednim pištoljem. Nezaboravna je to slika kolone po jedan, kolone koja se probija nepoznatim krajevima Kopaonika, a na čelu koje smelo krči put jedini naoružan čovek — naoružan pištoljem.

Nezaboravni su likovi i imena rudara komunista iz te male kolone ... Ta grupa proletera, sastavljena gotovo od samih članova Partije, koji su se povukli iz Trepče nakon rušenja stubo va žičare, sačinjavala je kasnije, s neknadno pridošlim rudarima Trepče, Belog Brda i Baljevca, osnovno jezgro Kopaoničkog odreda«.")

[M]) O kretanju Branka Sotre od početka aprilskog rata do dolaska u Kosovsku Mitrovicu i Ušće, vidi sećanja Branka Šotre, snimljena na magnetofonu 1957 (na traženje Rajka Gligorijevića), str. 7. O Šotrinom radu na pripremama za oružani ustanak, povezivanju s komunistima Kosovske Mitrovice i Kraljeva, prebacivanju oružja i municije iz Kraljeva za odred na Kopaoniku, dodirima i zajedničkom radu s aktivistima Ibarske doline (Dušanom Jemuovićem, Svetislavom Trifunovićem, Predragom Vilimonovićem i drugima), vidi: izlaganje Branka Sotre na sastanku preživelih boraca ovoga kraja — stenografske beleške od 17. II 1953, izjavu Šotrinog zeta Vukašina Borojevića datu autoru 20. III 1973, izjavu Sotrine sestre Rajke Borojević datu Martinu Virijeviću 14. XI 1972. i dr. i

[J5]) Tekst predavanja koje je Branko Šotra 1959. održao u Kosovskoj Mitrovici i Ibarskoj dolini.

Tada slikar nije znao da će ga docniji tok događaja najviše vezati za rudare Trepče, da će sa njima deliti dobro i zlo, sve do kraja te, prve ratne godine.

Partizani Srebrne planine

S dolaskom šumskih radnika u grupi Predraga Vilimonovića počelo je njihovo ratno drugarstvo i zajednički borbeni put s rudarima Trepče. Šumski radnici iz te grupe, tada dvadeset četvorogodišnji Petar Dotlić i devetnaestogodišnji Đuro Poznanović, pričali su docnije o tome:

»Na Kopaoniku smo se sreli s rudarima Trepče i vrlo brzo se sprijateljili sa njima. Imali smo mnogo zajedničkog: radili težak, iscrpljujući posao, osećali na svojoj koži eksploataciju, borili se s istim nedaćama, nemaštinom, pomagali naše nezbrinute porodice, a pored svega smo još sa mnogima bili zemljaci, odrasli i živeli pod istim uslovima. S dolaskom na Kopaonik otpočeo je opet naš zajednički život, u stvari, borba u kojoj ćemo biti u istom stroju i deliti sve što nas čeka na tom putu.

Ispričali smo rudarima Trepče kako smo došli u odred. Radili smo kae šumski radnici na seči drva u Risovcu i uspostavili vezu s ljudima iz sei? Rudnog, gde je učitelj Predrag Vilimonović pripremao grupu za odlazak u partizane. Po nas je došao Predragov čovek i poveo nas u Rudno (Đuru i Stevu Poznanovića, Petra Dotlića, Vuju Cvetičanina, Đuru Zavadu, Doku i druge). Tu smo se okupili i spojili s grupom vojnika bivše juposlovenske vojske koja se dotle zadržavala na planini Goliji. Vilimonović je i njih pridobio da pođu u partizane. Te noći smo pošli iz Rudnog i u zoru stigli do sela Beoca. Sklonivši se na jedno pošumljeno brdo iznad Ibra,'puta i železničke pruge, sačekali smo Svetislava Trifunovića, koji nam je doneo hranu i dao nešto oružja i municije. Sačekali smo noć, prebacili se preko Ibra i produžili za Kopaonik.«[54])

S dolaskom omladinske grupe iz Kosovske Mitrovice, Vilimonovićeve grupe sa Golije i Sotrine iz Ušća, sastav odreda je postao

“) Sećanja Petra Dotlića, izneta autoru u Apatinu 7. VIII 1972, i Đure Poznanovića, napisana autoru 2. V 1972. u Ljubljani.

U seči šuma i na radu u pilanama na prostoru Kopaonik, Ibarska dolina, Golija i prema Kraljevu radilo je mnoštvo šumskih radnika iz raznih krajeva Jugoslavije. Vlasnici i domaći kapitalisti, pomognuti stranim kapitalom, bezobzirno su eksploatisali šume, i pilane su svakodnevno isporučivale tesane grede, daske, trupce, pragove za prugu i drugo. Raška i studenički srez imali su 6 parnih pilana i 21 potočaru sa dosta stalnih radnika, a na seči i dovozu drveta radili su sezonski radnici.

S grupom šumskih radnika, kada su polazili za Kopaonik, povezao se rudar Milan Bukvić Cane. On se vraćao iz Like, gde je u vreme aprilskog rata bio pozvan u vojsku, te ga je tamo zatekla kapitulacija i dolazak okupatora. Uputio se, preko Kraljeva i Baljevca, da bi se ponovo zaposlio u rudniku »Kopaonik« u kome je ranije radio: 1937, kada je proteran zbog učešća u štrajku, a zatim ponovo od 1939. Pošto je sreo poznanike u Baljevcu, preko njih upoznao Vilimonovića i šumske radnike Đuru Zavadu, Petra Dotlića i njihove drugove, promenio je odluku da ide u rudnik. Sačekali su Vilimonovića- koji ih je odveo u Lisinu. Tako je Bukvić stigao u partizansku bazu na Kopaoniku i postao ratnik (Bukvićeva sećanja izneta autoru 26. I 1973. u Beogradu).

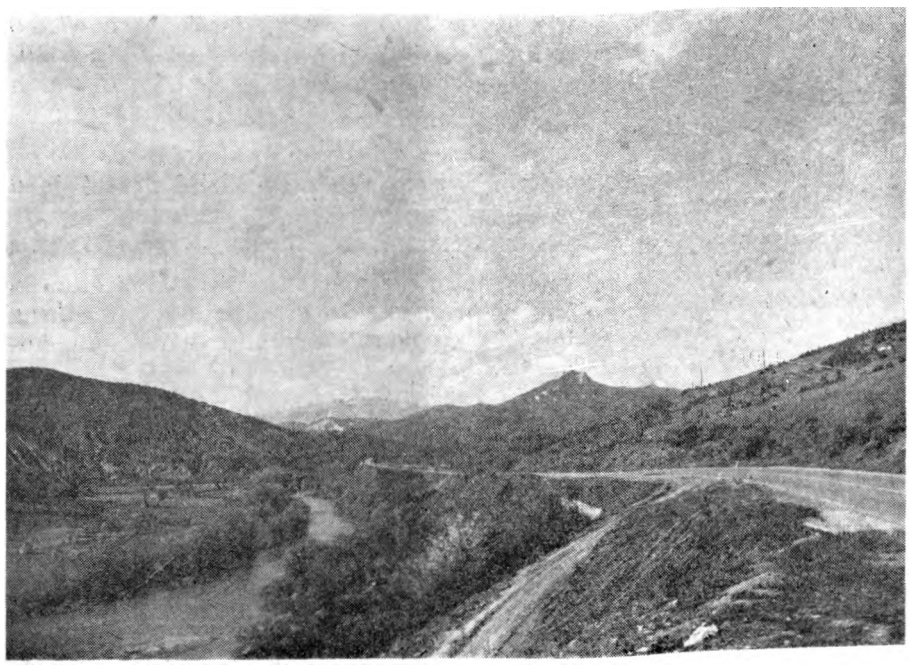

Ibarska dolina i Kopaonik (u daljini)

Reljefna karta terena na kome je dejstvovao Kopaonički odred i njegova Rudarska četa: područje Kosovske Mitrovice i Trepče, Kopaonik i Ibarska dolina, Raška, Baljevac, Ušće

raznovrstan, a brojno stanje je naraslo na oko šezdeset boraca. Tako su se već prvih avgustovskih dana 1941. na Kopaoniku okupili rodoljubi rešeni da se za slobodu izbore s oružjem u ruci, protiv svih neprijatelja koji će im se isprečiti na tom putu. To je bio zavet partizana Srebrne planine.

Ojačani odred je promenio logor. Iz baze u Lisini prešao je u bačije iznad sela Stanulovića.

Uveliko se radilo na organizovanju i prihvatanju novih grupa rodoljuba. Odred je održavao stalnu vezu s Mesnim komitetom u Kosovskoj Mi trovici, koji je pripremao više grupa rudara iz Starog Trga i Prvog Tunela, radnika iz pogona za preradu u Zvečanu, komunista i omladinaca iz grada i okoline.

Evidentičari rudnika su zabeležili, pored ostalog, odsustvo s posla Ilije Borjana i Miluna Ivanovića. Pošto nisu dolazili na rad, 26. avgusta je za obojicu konstatovano da su svojevoljno napustili posao. Dvadeset sedmogodišnji jamski vozač i cevdžija Ilija Borjan bio je učesnik štrajkova u Trepči, pa je svoju borbenost iz tih vremena spremno pokazao i u novim uslovima — kao borac s puškom u ruci. S Borjanom je stigao na Kopaonik i dvadeset osmogodišnji kopač rude Proko M. Zigić, koji je radio u Trepči od 1930. i učestvovao u štrajkovima 1936. i 1939. godine.[37]) Milun Ivanović, nešto stariji od Borjana (rođen je 1910. u okolini Raške), radio je kao kopač rude u Trepči i Belom Brdu. Bio je oženjen i imao dvoje dece: šestogodišnju kćerku i trogodišnjeg sina. Borjan je došao u odred, Ivanović je prešao na rad u rudnik uglja »Jarando« kod Baljevca i ponovo će se sresti sa svojim drugovima iz Trepče prilikom oslobođenja Baljevca.

U obližnjem rudniku olova i cinka »Kopaonik« u Belom brdu, rudari komunisti su okupljali oko sebe rudare koji su bili voljni da se bore protiv okupatora. U odred su stizali jedan za drugim: Mato ZivkcKdć, Nikola Manojlović, Nikola Stipanović, Dušan Vrzić i drugi.

Mato Zivković, stari rudar Trepče, počeo je da radi u rudniku već 1934. godine, kao devetnaestogodišnji mladić i jamski vozač rude. Daleko od svog rodnog kraja Bihaća, Mato je sve vreme radio u rudniku i sa svojim drugovima učestvovao u štrajkovima. Posle velikog štrajka 1939. godine, sada već kao pomoćnik, a zatim i kopač rude, Mato prelazi februara 1941. u Trepčin pogon »Kopaonik« u Belom Brdu, gde 24. jula 1941. dobija otkaz.

Dve godine stariji Nikola Stipanović, Hrvat po narodnosti kao i Mato, rodom iz Bunića kraj Korenice, došao je u Trepču 1936. godine i radio kao jamski vozač. Srodio se, takođe brzo s novom sre-

") Proko M. Zigić, izjava data autoru 3. VII 1973. na Tjentištu. Zigić navodi da su iz Mitrovice pošli vozom, sišli na .iednu malu stanicu u blizini Raške i uputili se u rudnik u Belom Brdu. Odatle su se prebacili u partizansku bazu u Lisini.

dinom i bio aktivan učesnik štrajkova u rudniku, pa isto tako dobija premeštaj u rudnik »Kopaonik« — januara 1941. godine.[38])

Dvadeset sedmogodišnji pomoćnik kopača Nikola Manojlović, rodom iz okoline Gračaca, Matov i Nikolin drug iz štrajka u Trepči 1939. godine, u isto je vreme — kad i oni — prešao u rudnik »Kopaonik«.

Sva trojica su, kao i Dušan Vrzić i drugi rudari iz rudnika »Kopaonik«, stigli u odred da se ponovo svrstaju u iste redove sa svojim drugovima iz Starog Trga i Prvog Tunela — ovoga puta ne više u štrajkačkom nego u ratnom, partizanskom stroju, s oružjem u ruci.

I u rudnicima u Ibarskoj dolini rudari su se pripremali za odlučni obračun s neprijateljem. Organizovano se radilo na okupljanju rudara spremnih da se bore za oslobođenje zemlje. U najvećem ibarskom rudniku »Jarando« kod Baljevca uspešno su delovali članovi Partije Dušan Jemuović, Aleksandar Đorđević, Milutin Vujović i drugi.[39]) Oni su prikupljali oružje koje će kasnije, u nekoliko navrata, slati odredu.

Takva se aktivnost sprovodila i u varošici Raškoj i selima rasejanim dolinom Ibra i po padinama Kopaonika i Golije. Uticajni ljudi iz ovog kraja, Svetislav Trifunović, student Ratko Dražević i drugi, ostali su da i dalje rade na terenu. Svi su se oni sada potpuno posvetili radu za odred na Kopaoniku: pridobijanju novih boraca, prikupljanju oružja i municije, organizovanju snabdevanja, obezbeđivanju podrške stanovništva Ibarske doline i potkopaoničkih sela odredu i oružanoj oslobodilačkoj borbi.

Rezultati takvog rada ogledali su se i u vrlo dobrom snabdevanju odreda hranom i, što je za odred bilo naročito važno, u priku-

[48]) Mato Mata Zivković, rođen 1915. u selu Zavlju, kod Bihaća. Zaposlio se u Trepči 8. avgusta 1934. i radio kao jamski vozač rude s režijskom nadnicom od 27 dinara, sve do odlaska u vojsku, 31. marta 1938. Kada je odslužio vojni rok vratio se u rudnik i radio kao pomoćnik kopača rude (s režijskom nadnicom od 30 dinara) od 12. aprila 1939. do 30. januara 1941; tada je premešten u rudnik »Kopaonik«, u kojem radi kao kopač rude.

Nikola Ivana Stipanović, rođen 1913. u selu Buniću, kod Korenice. Svi ga drugovi znaju kao Stepanovića (a ne Stipanovića, što mu je pravo prezime), a tako ga je vodila i personalna služba Trepče. U rudniku je radio kao vozač rude od 1. aprila 1936. do 31. marta 1937, kada je otišao da služi vojni rok. Vraća se u Trepču 7. novembra 1938. i nastavlja rad kao vozač rude do 14. januara 1941; tada prelazi u rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu.

Ilija Rada Borjan, rođen 6. marta 1914. u selu Bjelopolju kod Korenice. U Trepči je radio kao jamski vozač, cevdžija, pomoćnik kopača i kopač rude (podaci iz evidencije personalne službe Trepče).

[39]) O radu u Ibarskim rudnicima u Baljevcu i Ušću biće govora u poglavlju »Rudarska republika«, odeljak »Baljevački rudari«, u kojem se opisuje susret baljevačkih i trepčanskih rudara u oslobođenom Baljevcu. Partijska organizacija i organizacija NOP-a u ovim rudnicima kamenog uglja radile su sve vreme uspešno, okupile mnoštvo rudara i meštana iz ovog kraja i organizovale raznovrsnu pomoć odredu na Kopaoniku.

pljanju oružja i municije. Tada su partizani već imali 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 25 pušaka, ručne bombe, pištolje i dosta municije.

Jačao je zajednički partizanski odred Kosova i Ibarske doline. Sredinom avgusta, kada je u odred stigao sekretar Okružnog komiteta Partije iz Kraljeva Dragoslav Bogavac, pristupilo se formiranju štaba odreda, koji je dobio ime Kopaonički narodnooslobodilački i partizanski odred. Energični rezervni oficir i ugledni politički i prosvetni radnik Predrag Vilimonović izabran je za komandanta odreda, a za njegovog zamenika Svetislav Trifunović, koji je još neko vreme obavljao zadatke na terenu. Politički komesar odreda postao je Dušan Tomović, iskusni partijski radnik (član KPJ od 1934), a njegov zamenik i partijski rukovodilac odreda — Danilo Brkljač. Jovo Jovanić se, kao intendant, brinuo o snabdevanju odreda, u čemu su mu na terenu pomagali Veljko Banašević i Ratko Dražović. Branku i Ratu Sotri povereno je rukovođenje agitaciono-propagandnim radom.[40])

Dogovorena je i saradnja Kopaoničkog sa Kraljevačkim partizanskim odredom.

U partizanskom logoru je bilo vrlo živo. Rezervni oficiri i podoficiri, u prvom redu Predrag Vilimonović i Branko Šotra, sprovodili su svakodnevnu vojnu obuku, osposobljavali partizane, pre svega omladince, u rukovanju oružjem, podučavali ih vođenju borbe, disciplini, vojničkom načinu života. Nešto kasnije priključio im se u tom poslu i aktivni oficir rodom iz tog kraja, poručnik Boško Vujanac, koji nije sledio primer mnogih oficira što su prišli četnicima i

*°) Dušan Tomović, Danilo Brkljač i Jovo Jovanić bili su članovi Mesnog komiteta Kosovske Mitrovice, a Veljko Banašević rukovodilac partijske tehnike. Predrag Vilimonović, Svetislav Trifunović, Ratko Dražović, Branko i Rato Šotra bili su među najaktivnijim i najzaslužnijim učesnicima konferencije kraj sela Beoca, kada se odlučivalo o formiranju partizanske baze i odreda na Kopaoniku.

Dušan Tomović je tada imao 27 godina i dugogodišnje iskustvo iz partijskog rada. Porodica mu se doselila u Kosovsku Mitrovicu iz Crne Gore (iz okoline Kolašina) 1919. a otac Milenko je bio jedan od prvih rudara Trepče — došao je u rudnik 1928, kada su tek počeli istražni radovi. Postao je član KPJ sa nepunih 20 godina, u partijskoj ćeliji osnovanoj 1934. u Kosovskoj Mitrovici. Otada je, osim prekida za vreme studija u Beogradu 1937—1939, bio član ili sekretar Mesnog komiteta u Mitrovici. Kao aktivnog učesnika u organizovanju štrajkova u Trepči i u partijsko-političkim akcijama u gradu i okolini, policija ga je više puta hapsila. Bio je neko vreme i nameštenik Trepče — komesar za ishranu radnika.

Ratko Dražović, dvadeset trogodišnji student rodom iz sela Rvati, uključio se u studentski politički rad na Veterinarskom fakultetu u Beogradu, pa je te ideje širio u svom kraju, naročito među omladinom. Od početka se uključio u pripreme za organizovanje oružane borbe protiv okupatora. Na poslu koji mu je poverio Stab odreda pokazao se vrlo aktivan i snalažljiv na terenu i znatno doprineo vrlo urednom snabdevanju odreda (životnim namirnicama, obućom, odećom i dr.).

Učitelj Predrag Vilimonović, prvi komandant Kopaoničkog partizanskog odreda

okrenuli se protiv svog naroda. U stručnom osposobljavanju za posebnu vrstu akcija učestvovali su i rudari mineri, koji su pokazivali borcima kako se upotrebljava eksploziv i kako se izvode diverzije.

Komunisti i skojevci, kojih je bio veliki broj, organizovali su živu političku aktivnost u logoru i po okolnim selima. Održavala se stalna veza s Mesnim komitetom u Kosovskoj Mitrovici, koji je upućivao nove grupe boraca iz grada i rudnika i stalno sarađivao s odredom. Dušan Ristić, koga je Okružni komitet iz Kraljeva ranije bio uputio na rad u Ibarsku dolinu, ostao je u odredu kao stalna partijska pomoć. Tomović i Vilimonović su otišli do baze Moravičkog partizanskog odreda iznad Ivanjice i povezali se s Milinkom Kušićem (sa kojim su se kasnije ponovo sreli u oslobođenoj Ivanjici). Kao i u toku priprema za oružani ustanak, tri partijska središta su i sada pružala potpunu pomoć razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju.

U slobodnim časovima borci su pomagali seljacima u poljskim radovima.

Iz jedne primedbe Dana Brkljača Sotra je shvatio da je rudarima potpuno jasno da borbu treba voditi u savezu sa seljaštvom. O tome je i sam razmišljao, ne zato što marksistička teorija na to ukazuje, nego zato što je kao čovek koji je ovamo dospeo iz drugog kraja uviđao da su i rudari, poput njega samog, ljudi sa strane i da

«

je za uspešnu borbu neophodno da imaju jaku podršku stanovništva Ibarske doline, čvrst koren na ovom terenu. To nije bilo lako postići, pošto je partijska organizacija u ovom kraju tek počela da radi.

»Uprkos tome što je u pitanju bilo relativno zaostao kraj«, pisao je kasnije Sotra, »nepobitna je činjenica da je i kod najnepismenijih stanovnika zabačenih planinskih sela bila razvijena visoka patriotska svest. Vekovne slobodarske tradicije i duboka opšta mržnja prema osvajaču i eksploatatoru gorele su živo 1941. godine... u svim korenima ljudskih duša. Priprosti, jednostavni pošteni čovek iz naroda u samom početku ustanka mnogo šta nije znao niti je mogao da shvati, ali njegovo raspoloženje protiv okupatora i spremnost da raspoloživim sredstvima pomaže borbu za oslobođenje bili su očigledni.

Trebalo je mnogo strpljivog rada, objašnjavanja i ubeđivanja ... Partizansko ime bilo je za narod potpuno strano, nepoznato, dok je četničko decenij ama popularisano u borbi protiv Turaka, a naročito u balkanskom i prvom svetskom ratu. Ono je predstavljalo dobro poznat pojam, bliski... usko vezan s borbom za slobodu. Dali je onda neshvatljiva nedoumica u kojoj se morao nalaziti čestiti čovek ovoga kraja u prvim danima ustanka?«[41])

Naime, tada su vi pojedinim selima počeli da se pojavljuju četnici i, pozivajući se na srpsku slobodarsku tradiciju i ulogu četnika u minulim ratovima, pokušavali da privuku rodoljube na svoju stranu.

Tih avgustovskih dana lutao je selima s desne (istočne) strane Ibra i padinama Kopaonika podoficir bivše jugoslovenske vojske Mašan Đurović, u pratnji desetak četnika, predstavljajući se kao poručnik i opunomoćenik »velikog četničkog vojvode« Koste Milovanovića Pećanca i agitujući za okupljanje seljaka pod krilaticom odbrane Srba od »Turaka« tj. od Albanaca i Muslimana. Na drugom kraju počeo je, iz svog sela Tiodža, da obilazi okolna naselja kapetan I klase Radomir Cvetić s pratiocima. Njihovi su početni napori bili usmereni naročito na pri dobij anje izbeglica od fašističkog terora na Kosovu, zatim pripadnika dotadašnjih seoskih straža, tj. naoružanih seljaka koji su se, u prostoru trougla Kosovska Mitrovica—Raška—Novi Pazar, organizovali radi odbrane svojih sela od raznih naoružanih grupa s druge strane provizorne granice koju su postavili okupator i njegovi domaći pomagači.

Za već ojačali partizanski odred na Kopaoniku, ti neupadljivi začeci četništva nisu tada, u avgustu, još davali povoda uznemirenju u vojnom pogledu, jer je naoružanih četnika bilo vrlo malo. Međutim, i štab i borci odreda bili su svesni potrebe stalnog političkog rada kako bi narodu objasnili ciljeve oslobodilačke borbe koju su vodili i osigurali njegovu široku podršku.

Kao što je Sotra pisao, do pojave partizana, u selima se nikada nije čulo za njih. Rudari su pričali o jednom takvom slučaju, koji im se desio prilikom ulaska u neko zabačeno planinsko selo.

— Domaćine!... Ima li koga? — pozvali su rudari, zastavši pred usamljenom kućom.

41) Isto kao 35.

IZ BILTENA PARTIZANSKOG GLAVNOG ŠTABA
— broj 2 od 19. jula 1941 —

Zašto se narodni partizani bore

... Da li su se mogli mirno gledati... zločini nad našim narodima a da se, pri tom, kod svakog poštenog rodoljuba ne izazove bezgranično ogorčenje i gnev? Ne, nije se moglo, niti se smelo gledati zbog toga što je bio u pitanju opstanak naših naroda, što se radilo o životu i smrti naših naroda. Ovog puta se ne radi više o tome da je bolje stojeći umreti nego klečeći živeti, ovaj put se radi o tome da je bolje stojeći se boriti nego klečeći umreti.

... Ko će nam doneti slobodu ako se mi sami nećemo boriti? Zar nije podlost i sramota govoriti narodu da sada nije vreme za borbu? ..
I Historija nikad ne bi ovo oprostila našem narodu ...

... Svesna svoje historijske dužnosti pred narodom, Komunistička partija Jugoslavije stavila je svoje snage u službu naroda, u borbu za oslobođenje naroda... Stvarajući oružani otpor okupatorima, ona je pozvala u borbu sve one koji vole svoj narod i svoju slobodu, pozvala je sve one koji neće tuđinskog ropstva, pozvala je sve rodoljube bez obzira na politička i verska ubeđenja.

Izađe stariji, još snažan, brkat seljak. Zagleda naoružane ljude, različito odevene i s nepoznatim oznakama na kapama.

— A koji ste vi?

— Mi smo partizani.

— Ene de. A šta mu je to?

— Narodnooslobodilačka vojska.

— E, vala, za takvu vojsku još nisam čuo.

Jovanić mu veselo odgovori:

— E, vala, sad si čuo, pa dobro zapamti... A tek ćeš čuti o nama.

No uporno objašnjavanje i, pre svega, borbene akcije partizana činili su svoje. Šotra je zapisao:

»Program koji je značio slobodu i nezavisnost, bolji, kulturniji život za čitav radni narod... bespoštedna borba koju je na čelu svog naroda vodila KPJ, borba za ostvarenje legende i narodnih snova o njegovoj pravoj slobodi i nezavisnosti, o zemaljskoj pravdi i boljem životu — postepeno je uklanjala nedoumice«.

U politički rad na terenu i u odredu aktivno se uključila i porodica Todorović iz Beograda, koja se početkom juna sklonila pred policijom u Jošaničku Banju. Odatle je došla na Kopaonik i uvrstila se u redove odreda. Otac Milan, zidarski radnik, i njegovi sinovi — naročito najstariji, dvadeset petogodišnji Nikola — strpljivo su i ube-

dljivo objašnjavali za šta se bore partizani. Nikola se, u odredu, vrlo brzo zbližio s rudarima, koji su počeli da ga oslovljavaju porodičnim imenom Nidža. Ovaj komunist, apsolvent Pravnog fakulteta, znao je da na svako pitanje odgovori na jednostavan, razumljiv način, ali je i sam imao šta da nauči od rudara i iz prakse njihove klasne borbe, o kojoj su mu pričali. Zajednički putevi borbe za oslobođenje zemlje od okupatora i novi, bolji život, još više će učvrstiti to ratno prijateljstvo.[42])

Ispod partizanskog logora na Kopaoniku protezala se Ibarska dolina, koju su čuvali Nemci i kvislinška žandarmerija. To područje, kao i čitavu teritoriju u trouglu Kosovska Mitrovica—Raška—Novi Pazar, zaposele su jedinice 737. puka 717. pešadijske divizije, pošto su krajem maja smenile jedinice 60. nemačke divizije generala Eberharta, koje su tada upućene među udarne trupe koncentrisane radi napada na Sovjetski Savez. Komandant puka major Vildermut rasporedio je čete svog Trećeg bataljona u Mitrovici, a drugog u Raškoj i Novom Pazaru. Osim uobičajene dužnosti posadnih trupa u okupiranim oblastima, te su jedinice imale i dva naglašena zadatka: da obezbede eksploataciju olova iz Trepče i Belog Brda, kao i železničku i drumsku saobraćajnicu duž Ibra — komunikacije veoma važne za transport olova, za vojne i druge potrebe.

Major Vildermut, komandant nemačkih jedinica s kojima će se boriti Kopaonički odred, pokazao je od prvih dana čvrstu rešenost da održi uspostavljeni okupacioni poredak i izvrši zadatke za koje je bio odgovoran: da snagom oružja zaštiti nemačke interese. Ubrzo po dolasku na ovo područje dokazao je to na drastičan način. Njegov bes je 6. jula iskusilo kopaoničko planinsko selo Borčane, koje su Nemci u znak odmazde spalili. Bila je to, jedna od prvih, neizazvanih represalija takve vrste (spaljivanje naselja) u okupiranoj Srbiji.

Nedelo su, po Vildermutovom nalogu, izvršile 9. i 11. četa njegovog puka. Bezobzirnost nemačkog komandanta prema »domorocima« vidi se iz zvaničnog obrazloženja izvršene odmazde: »Borčane je zapaljeno, jer je muško stanovništvo svojim bekstvom dokazalo da je učestvovalo u borbi«.[43]) To isto selo pružiće kasnije, prvih dana

") Pored oca Milana i najstarijeg sina Nikole, koji su posebno pomenuti, petočlanu porodicu Todorović (Beograd, Ulica majke Anđelije 14) sačinjavali su još: mati Jelena, srednji sin — dvadesetogodišnji Aleksandar, metalski radnik, i najmlađi — sedamnaestogodišnji Stevo, učenik VI razreda gimnazije. O Nikoli će biti reči u narednim poglavljima, s obzirom na dužnost koju je vršio u Rudarskoj četi, a o sudbini cele porodice, kojoj su dodeljene četiri »Partizanske spomenice 1941«. objavljen je poseban prilog Milana Belojevića Mačka pod naslovom »Četiri spomenice«, u delu knjige »Od Rudog do slobode«.

[43]) Zahvaljujući sačuvanim nemačkim dokumentima, tačno se zna kako je došlo do te represalije. O tome se govori u izveštaju štaba 717. pešadijske divizije o borbama divizije od 15. V do 31. XII 1941, koji je pisao operativni oficir štaba major Hosterbah. Akcija je zabeležena na tri mesta tog izveštaja. Objašnjenje za preduzimanje pohoda na Borčane glasi: »Po molbi Kraj skomanda-

septembra, kopaoničkim partizanima značajnu podršku u akciji protiv nemačkih interesa u Trepči.

Nemačku čizmu iskusili su i drugi. Bezobzirna upotreba sile to je po Vildermutovom mišljenju bio način ophođenja s domaćim stanovništvom. Nju je, stoga, upotrebljavao u svakoj prilici.[44])

Komandant divizije Hofman, kako se vidi iz operativnog dnevnika 717. divizije, boravio je u Kosovskoj mitrovici i Zvečanu (sredi-

ture u Mitrovici, u cilju pomaganja Albanske žandarmerije«. Zatim se navode podaci po određenim rubrikama: »Datum: 6. VII. Akcija: Borčane (10 kilometara istočno od Slatine). Mere odmazde i slično: oko 10 kuća zapaljeno. Primedba: Muškarci pobegli. Nađena 2 mrtva Srbina. Žene predale 10 starih pušaka«. Sedmog jula je zabeleženo: »9. i 11. četa 737. pešadijskog puka, pod komandom kapetana Rinklebena, posle petočasovnog uspinjanja stigle do Borčana ne došavši u dodir s neprijateljem. U Borčanu su nađena dva mrtva Srbina, nešto municije, malo žena i dece. Bataljon se gore odmara, vraća se natrag i u 16,00 časova će se ukrcati u Slatini«. Kako su Nemci olako izvršavali odmazde, kakva im je bila logika u pronalaženju opravdanja za represalije, vidi se iz razloga koji je zvanično naveden u izveštaju: »Borčane je zapaljeno, jer je muško stanovništvo svojim bekstvom dokazalo da je učestvovalo u borbi«. Na kraju se i treći put beleže podaci o ovoj akciji — u dnevnom izveštaju: »Povratak dve čete 737. pešadijskog puka iz Borčana; ovo je selo zapaljeno, pošto su muškarci pobegli« (Zbornik Vöjnoistorijskog instituta, tom I, Beograd 1949, str. 655—656).

I u operativnom dnevniku 717. pešadijske divizije govori se o ovoj akciji na osnovu izveštaja koje je podneo 737. puk iz. Kosovske Mitrovice. Šestog jula je zabeleženo da je Krajskomandantura u Kosovskoj Mitrovici zamolila 737. pešadijski puk da pruži pomoć albanskoj žandarmeriji u njenoj akciji protiv naoružanih seljaka u Borčanu. Komandant Vildermut je odmah uputio dve čete, koje su iz Mitrovice krenule vozom u 19 časova i prevezle se do železničke stanice Slatine. Sutradan, 7. jula, dati su opis i rezultati »akcije« identični gore navedenom izveštaju. Isto tako se o događajima u selu Borčanu govori u pregledu događaja koji je vodio štab vojnog zapovednika za Srbiju (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-501/245/ 117—234). Šestog jula je zabeležen telefonski izveštaj iz Kosovske Mitrovice (u 19 časova) da su toga dana (u nedelju) 60 žandara, koji su po selima tražili oružje, vodili dvadesetočasovnu borbu sa meštanima sela Borčana, Narednog jutra u 4,30 časova, kaže se dalje u pregledu, jedinice 737. puka su, u sadejstvu žandarmerije, zauzele selo bez borbe i zapalile ga. Ponovo se u pregledu opširno govori o selu Borčanu na osnovu izveštaja Feldkomandanture 816 u Uzicu (njoj je bila podređena Krajskomandantura u Mitrovici). Navodi se da je borbu najpre povela žandarmerija (6. jula rano ujutru), da je istog dana po podne (u 16 časova) njen komandant Bajazit Boljetinac zatražio pomoć od Nemaca i da je Vildermut odmah uputio 150 nemačkih vojnika iz dve čete za Ibarsku Slatinu (gde su stigli 6. jula u 21,45 časova). Ovi vojnici su, sa 60 žandara, ušli ujutru u Borčane-bez otpora i zapalili selo.

[44]) U dnevnom izveštaju štaba 717 .divizije od 19. VIII 1941 govori se o represaliji koju su izvršili Vildermutovi vojnici kod Raške: »Jedan bivši srpski žandarm bacio je 18. VIII eksplozivno telo na put 5 km severno od Raške. Poterni odred, koji je uputio 2. bataljon 737. pešadijskog puka, zapalio je u blizini mesta događaja izvršiočevu kuću u kojoj su pronađene puške i muni-

cija. Za izvršiocem je upućena poterà«.

U izveštajima se, pored 9. i 11. čete (učestvovale u zločinu u Borčanu), koje su u julu bile stacionirane u Kosovskoj Mitrovici. pominje i 12. četa. Osma četa se nalazila u Raškoj do 20. avgusta, kada je prekomandovana u Novi Pazar (dnevni izveštaj od 20. VIII 1941: »8. četa 737. pešadijskog puka premeštena je iz Raške u Novi Pazar«). Vidi: Zbornik Vojnoistorijskog instituta, tom I, Beograd 1949, str. 656—657, kao i operativni dnevnik 717. divizije.

štu štaba 737. puka) od 2. do 4. avgusta 1941. Drugog avgusta izvršena je smotra regruta i mitraljeskog odeljenja 3. bataljona, sanitetski pregled kasarnske ambulante i pregled sanitarnih uređaja 11. i 12. čete. Narednog je dana komandant divizije obišao poljsku vojnu polubolnicu, a 4. avgusta izvršio smotru kadrovskog sastava 3. bataljona (u 14,00 časova otišao za Mataruško Banju).

Počev od 7. avgusta pa nadalje jedinice 2. bataljona u Raškoj i Novom Pazaru zaokupljene su pojavom nove opasnosti: »Komunističke bande pokušavaju da iz Crne Gore prodru u oblast Raške (i Novog Pazara), kako bi ovde izazvale nemir, razarajući mostove i tunele kao i drugim aktima sabotaže. Najveća opreznost pri obezbeđivanju objekata«.

Osamnaestog avgusta održano je u sedištu štaba 717. divizije komandantsko savetovanje starešina divizije, pukova i bataljona, u pri-

Vildermut i drugi nemački faktori u Kosovskoj Mitrovici imali su avgusta 1941. na raspolaganju sledeće komande i jedinice u gradu i Trepči:

Stab 737. pešadijskog puka
Štab III bataljona 737. pešadijskog puka
9, 10, 11. i 12. četa III bataljona 737. puka
Vojna bolnica 717. divizije
Štab 750. pešadijskog puka
Krajskomandantura 861
Divizijska telefonska centrala Zvečan
5. četa 592. landesšicen-bataljona
Odeljenje za ometanje veza 4. čete 521. armijskog puka veze
Mesna telefonska stanica
Radio-odeljenje bataljona veze 717. pešadijske divizije
Intendantska uprava 717. pešadijske divizije
(stanica za izdavanje hrane, Mitrovica)
Tajna vojna policija, grupa 20 (Komesarijat Mitrovica)
Uprava za eksploataciju železnica B
Sreski carinski komesarijat sa ispostavama

U Novom Pazaru nalazili su se tada:

Štab II bataljona 737. pešadijskog puka
5. i 6. četa II bataljona

U Raškoj su bile:

7. i 8. četa 737. pešadijskog puka.

Operativno odeljenje vojnog zapovednika za Srbiju dalo je ovaj pregled nemačkih komandi i jedinica na prostoru Kosovska Mitrovica — Raška — Novi Pazar u svom izveštaju podnetom 19. avgusta 1941. godine Zapovedniku oružanih snaga na Jugoistoku (Arhiva Vojnoistorijskog instituta, NAV — T — 501. r. 246, s. 121—44).

Ranije, krajem maja i početkom juna, raspored komandi i jedinica 737. pešadijskog puka bio je sledeći:

Kosovska Mitrovica: štab puka i III bataljon
Raška: II bataljon
Novi Pazar: I bataljon (deo, glavnina u Prokuplju).

Vidi Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-T-501, r. 249, s. 1035.

Desetodnevni izveštaj Vojnog zapovednika za Srbiju vidi u Zborniku, tom XII, knj. 1, str. 343, izveštaj Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok za avgust 1941. u istoj knjizi Zbornika, str. 840—842, a Benclerov izveštaj od 29. avgusta na str. 333.

sustvu komandanta 65. korpusa. Tema savetovanja je bila: borba protiv ustanika pomoću poternih odreda. Istaknuta je odgovornost komandanta sektora i zaključeno je da se izvrši potpunije potčinjavanje domaće žandarmerije.

Vildermut je time dobio novi podsticaj da pojača borbu protiv ustanika na svom području. Za borbu protiv malobrojnih partizana na Kopaoniku, Vildermut je raspolagao znatnim snagama. U Mitrovici i Trepči su mu bili: štabovi 737. puka i 3. bataljona sa četiri čete (9, 10, 11, i 12). Garnizon su još sačinjavali u avgustu: štab 750. pešadijskog puka, Krajskomandatura sa vojnom žandarmerijom, 5. četa 592. bataljona zemaljske zaštite (Landesšicen), komesarijat Tajne vojne policije (Gehajme Feldpolicaj)), sreski carinski komesarijat i dr. U Raškoj su se nalazile dve čete (7. i 8), a u Novom Pazaru štab 2. bataljona sa 5. i 6. četom.

Štab 717. divizije izdao je 20. avgusta dopunska naređenja uz ranije donetu zapovest za borbu protiv »komunističkih bandi«. Tim naređenjima se precizira podela na sektore, komandanti bataljona se postavljaju za komandante sektora i oni snose odgovornost za »ofanzivnu borbu« u svom području.

0 situaciji na Vildermutovom području već se govorilo i u izveštajima vojnih zapovednika. U desetodnevnom izveštaj u s kraja avgusta, vojni zapovednik za Srbiju obavestio je zapovednika oružanih snaga za Jugoistok:

»Ustanička oblast obuhvata celokupnu srpsku teritoriju osim Banata i jezičak teritorije kod Kosovske Mitrovice naseljen Albancima«.

1 vojnoprivredni štab za Jugoistok upozoravao je na nemire i štete koje se nanose interesima Raj ha. U izveštaj u za avgust 1941. govori se o opštoj situaciji u Srbiji i posebno o Trepči:

»Nemiri na srpskoj teritoriji su se razvili u avgustu u organizovan ustanički pokret, čija je posledica partizanski rat, koji se sve više širio. Taj je rat doveo do znatnog ometanja saobraćaja na putevima i do delimičnog prekida telefonskih linija i železničkog saobraćaja. Privredna razaranja su bila obimna.

Zbog tih nereda proizvodnja sirovina se smanjila ... Srpski rudnici su za dve trećine smanjili proizvodnju. Iz rudnika Trepče otpremljeno je 1.040 tona olovnog koncentrata. 1.480 tona cinkovog koncentrata i 2.643 tone sirovog olova.

Raspoloženje radništva je pod snažnim uticajem nemira koji se šire... Sve veći broj radnika ne dolazi na svoja radna mesta«.

I opunomoćenik nemačkog ministarstva inostranih poslova u Beogradu, Feliks Bencler, izvestio je Berlin, 29. avgusta, o »napadima komunista na rudnike«, navodeći i tri napada na rudnike olova **i** cinka.

Trebalo je, stoga, preduzeti sve potrebne mere kako bi se obezbedila vlast okupatora, privredna eksploatacija i transporto van je rude za Nemačku.

Zelezničke stanice i prugu na području koje je gravitiralo Mitrovici čuvali su albanski žandari, i na terenu Raške i dalje prema Kraljevu pripadnici Komande žandarmerije kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu. Oni su se, pod kontrolom Nemaca, brinuli i o »održavanju mira i reda« u Ibarskoj dolini, obezbeđujući naselja, rudnike i važne objekte, čuvajući poredak koji je stvorio okupator. Pored domaće žandarmerije, prugu i druge železničke objekte obezbeđivali su i naoružani čuvari i železničari.

Bilo je to u duhu nemačke politike: da se olakša teret i bezbednost ionako nedovoljnih nemačkih posadnih jedinica, da se poštede nemački vojnici i u borbu protiv ustanika ubace »domaće snage«, da se izaziva međusobna borba i obračunavanje »domorodaca« kako bi se skrenula i otupila oštrica oružanog otpora domaćeg stanovništva protiv okupatora. Nemači poslanik Bencler je o takvoj nemačkoj politici pisao u svojim izveštajima poslatim u Berlin već 22. jula i 8. avgusta 1941. godine. On najpre konstatuje da »sadašnja akcija komunista nije za potcenjivanje, pogotovu što su u pitanju ljudi koji nemaju šta da izgube«, a zatim iznosi dilemu: ili se boriti protiv nemira sopstvenim trupama i sopstvenom policijom — što prema dosadašnjem iskustvu, a s obzirom na nedovoljan broj posadnih trupa, obećava malo uspeha i politički nije pametno, jer bi tako izazvali revolt stanovništva protiv sebe; ili pojačati i ubaciti u borbu protiv ustanika domaće snage i jednostavno tu borbu predstaviti kao »čisto unutrašnju stvar«. Avgusta 1941. sve jasnije dolazi do izražaja politička linija okupljanja domaćih kvislinških snaga za borbu protiv partizana. Tu liniju je Bencler jasno formulisao u svom izveštaju upućenom 14. avgusta 1941. nemačkom ministarstvu inostranih poslova: »podsticanje, koliko je to snošljivo, jednog pokreta okupljanja svih protivkomunističkih elemenata«. Još preciznje je Bencler formulisao ciljeve politike nemačkog okupatora u Srbiji u izveštaju od 29. avgusta: »Pošto se sve jasnije pokazivalo da ovdašnje nemačke vojne i političke snage, i pored najjačeg angažovanja . . . nisu dovoljne za uništenje narastajućeg komunističkog pokreta, a, s druge strane, odbijeno je traženo pojačanje, to se morao učiniti pokušaj da sami Srbi unište komunistički pokret i da se time spreči ujedinjenje komunističkog i nacionalnog elementa — čemu se teži«.[45])

Ta politika će, pored jačanja domaće žandarmerije i formiranja Nedićeve vlade, dovesti najpre do otvorene saradnje četnika Koste Pećanca s Nemcima, a kasnije, postepeno, i do saradnje četnika Draže Mihailovića, što će i na operativnom području Kopaoničkog odreda imati teške posledice.

■“) Telegrami nemačkog poslanika Benderà upućeni iz Beograda nemačkom ministru inostranih poslova u Berlinu: broj 404 od 22. VII i broj 976 od 8. VIII 1941 (Arhiva Ministarstva inostranih poslova Trećeg rajha). Benclerov izveštaj od 14. avgusta vidi u Zborniku Vojnoistorijskog instituta, tom XII, knjiga 1, str. 298, a izveštaj od 29. avgusta na str. 334.

Partizanski odred na Kopaoniku planirao je napade na manje žandarmerijske stanice i straže kako bi razoružavanjem tih »Čuvara reda« stekao oružje i municiju, ali i prva borbena iskustva. Prilikom jednog takvog napada Pero Đurica je zatekao žandara na straži kako spava. Prodrmusao ga je, i dok ga je ovaj zabezeknuto gledao, odbrusio mu je tobože prekorno:

— Zar se tako čuva država? Zato je i propala što su je takvi čuvali.

Nemački štab 737. puka izvestio je štab 717. divizije: »Na dan 20. avgusta 1941. ubijena su iz zasede 4 albanska žandara na patroliranju kod sela Vitanovci (4 km. severoistočno od Leška na železničkoj pruzi Kosovska Mitrovica—Raška). Od 22,30 časova 20. avgusta 3. bataljon 737. pešadijskog puka preduzima protivakciju«.

Partizani su uspešno izveli napad na stražu koja je obezbeđivala železničku stanicu i prugu kod Ušća, između Raške i Kraljeva. U noći između 22. i 23. avgusta partizani su napali i razoružali stražare i zaplenili 6 pušaka. O napadu je šef železničke stanice odmah telegramima obavestio železničke ustanove u Kraljevu i Beogradu, kao i žandarmerijske, nemačke i domaće vlasti.

Sef stanice Ušća poslao je telegram čim su partizani otišli. Već u 4 časa telegrafi i telefoni su prenosili njegovo prvo obaveštenje o partizanskoj akciji. Kasnije je sprovedena istraga, saslušani su razoružani stražari i utvrđene činjenice, pa je usledio opširniji izveštaj.

»Dana 23. VIII 1941. godine u 2,40«, kaže se na početku tog izveštaja, »u stanicu Ušće upala su nepoznata naoružana lica, i to jedan sa uperenom puškom na dežurnog otpravnika voza u saobraćajnoj kancelariji, dok su njih dvoje, takođe sa uperenim puškama stajali na vratima kancelarije, a ostali — na broju oko 20 — na peronu stanice ...«

Izveštaj je završavao rečima:

»Po izvršenom oduzimanju pušaka i municije, napadači su se izgubili u nepoznatom pravcu.«[*6])

Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu, odnosno njegovo Odeljenje za državnu zaštitu, izvestilo je već 24. avgusta, u »Pregledu najnovijih događaja«, da su nepoznata naoružana lica u noći 22/23. avgusta, oko 2,40 časova, napala železničku stanicu Ušća, razoružala osoblje i odnela oružje. U naknadnom izveštaju od 31. avgusta Ministarstvo unutrašnjih poslova ponovo govori o tom napadu, a Komanda žandarmerije u »Izveštaju o stanju u zemlji« navodi da

[K]) Ovaj i drugi dokumenti o partizanskoj akciji na Ušće nalaze se u Arhivu Zelezničkog muzeja u Beogradu.

su »20 naoružanih bandita napali stražare koji vrše obezbeđenje objekata na pruzi na reonu Ušće, srez Studenički (Raška) i odneli 6 pušaka«.

O pojedinostima akcije, koje se navode u železničkim i žandarmerijskim izveštajima, pričali su svojim drugovima učesnici napada po povratku u odred. Šumski radnik Petar Dotlić je zapamtio kako mu je Doka Zavada živo opisao tok akcije i iskustva koja su stekli.[47])

Nemci su takođe primetili prikupljanje jakih snaga ustanika na području Kosovske Mitrovice, što je u svom izveštaju od 29. avgusta 1941. i konstatovao nemački vojni zapovednik za Srbiju.[48])

U donjem toku reke Ibra i na terenima oko Kraljeva borbe je vodio Kraljevački partizanski odred, koji je u noći između 23. i 24. avgusta srušio most na Moravi kod Kamidžore, svega 3 kilometra od Kraljeva. Klasni drugovi trepčanskih rudara metalski radnici Kraljeva tukli su neprijatelja na susednom području, svrstani u redove svog odreda.

Kraj avgusta označio je završavanje faze manjih akcija i priprema ojačanog Kopaoničkog odreda za teže borbe. U dopisu objavljenom u »Borbi« kaže se o tim danima na Kopaoniku:

»Krstarili smo kroz sela i seljaci su nas pozdravljali i pridruživali nam se. Samo jedan seljak dao nam je 16 pušaka i tri sanduka municije...

Uništili smo opštinske spiskove i arhivu i okupator nije imao više šta da traži na selu ...

Postajali smo moćni, dobro naoružani, već smo mogli zadavati udarce okupatoru«.[49])

Sa Kopaonika je zračila sloboda. Partizani Srebrne planine pripremali su se za odlučnije sukobe s neprijateljem.

Rudari nisu zaboravili započetu bitku za olovo. Diverzija na žičaru Trepče obustavila je rad u rudniku samo zakratko. Olovni gigant je opet proizvodio metal koji je, u rukama hitlerovaca, sejao smrt na sve strane. Dugačke kompozicije teretnih vagona i dalje su prevozile u Nemačku hiljade tona olova. Pisak lokomotiva je odjekivao ibarskom klisurom i svaki put objavljivao da nove količine dragocenog metala idu pravo u grotlo nezasite nemačke ratne mašine.

Rudari u partizanskim uniformama su iznad svega želeli da ponovo prekinu tok olovne reke prema Nemačkoj.

[47]) Petar Dotlić, sećanja izneta 7. VIII 1972.
[48]) Zbornik Vojnoistorijskog instituta, I tom, Beograd 1949, str. 381.
[49]) Užička »Borba« broj 15 iz 1941.

ŽELJEZNIČARSKI IZVEŠTAJI O PARTIZANSKOJ AKCIJI NA UŠĆE 23. VIII 1941.

Direkcija državnih železnica — Beograd
Pov. broj 101/1941
Predmet: Napad naoružanih lica na stanicu Ušće dana 23. VIII 1941

Telegram iz Ušća broj 939:

Ministarstvu saobraćaja, Generalnoj i Oblasnoj direkciji Beograd
Danas, 23. VIII, oko 2,40 više naoružanih nepoznatih lica napalo je osoblje ove stanice, razoružalo i odnelo oružje.
Druge materijalne štete i žrtava nije bilo.
23. VIII u 4 časa.

Sef stanice
Petrović

Izveštaj direktoru državnih železnica Beograd:

Gospodinu direktoru

Dana 23. VIII 41. g. u 2,40 u stanicu Ušće upala su naoružana nepoznata lica, i to jedan sa uperenom puškom na dežurnog odpravnika voza u saobraćajnoj kancelariji, dok su njih dvoje takođe sa uperenim puškama stajali na vratima kancelarije, a ostali na broju oko 20 na peronu stanice. Prvi koji je ušao u kancelariju tražio je od odpravnika vozova da mu preda puške, što ga je odbio rečima da puške nema. Dok se je sa njime objašnjavao, u to je na vratima kancelarije po povratku sa skretnice naišao Ostroćanin Pavle skretničar. Kako je nosio sa sobom pušku, napali ga i istu mu oduzeli i tražili da i municiju preda, što je docnije istu predao. Zatim su napali skretničara Bojanića Stanimira, koji je spavao u čekaonici na klupi, a istome se puška nalazila u lampisteriji zaključana, a municija kod njega, oduzeli municiju i tražili pušku da preda, pretećи mu ubistvom, što je morao i nju predati...

Po izvršenom oduzimanju pušaka i municije, napadači su se izgubili u nepoznatom pravcu ...

ZANDARMERIJSKI IZVEŠTAJI O PARTIZANSKOJ AKCIJI NA USCE 23. VIII 1941

Ministarstvo unutrašnjih poslova
Odeljenje za državnu zaštitu
24. VIII 1941. godine, Beograd

Pregled najnovijih događaja

...9) Raška: u noći 22/23 o.m. oko 2,40 časa nepoznata naoružana lica napala železničku stanicu Ušće, razoružala osoblje i odnela oružje.

Ministarstvo unutrašnjih poslova
31. VIII 1941. Beograd

... Raška: 23. t. m. u noći više naoružanih lica razoružalo osoblje železničke stanice Ušće (pruga Kraljevo-K. Mitrovica) i odneli sobom svo oružje.

Ministarstvo unutrašnjih poslova
Komanda žandarmerije
IV — JB br. službeno
Podnosi izveštaj
o stanju u zemlji

Gospodinu komesaru Ministarstva unutrašnjih poslova

... 10) 23. avgusta o. g.. 20 naoružanih bandita napali su stražare železničke koji vrše obezbeđenje objekta na pruzi i odneli 6 pušaka na reonu stanice Ušće, srez Studenički (Raška)... Za bandom se traga.

BITKA ZA OLOVO

Dobro naoružani paketima eksploziva, krenuli smo u posetu Trepči... Naš cilj opet je — žičara.

»Borba« broj 15, 1941

Pojačano obezbeđenje i kontrola u Trepči

Odmah posle julske diverzije na žičaru, Nemci su preduzeli nove mere kako bi što bolje obezbedili rudnik. I kasnije, dok su se partizani rudari pripremali za novi napad, uprava Trepče je nastojala da pojača snage i raspored naoružanog ljudstva koje je čuvalo postrojenja i žičaru.

Već 5. avgusta uprava je pokazala šta je odlučila i preduzela, objavivši Okružnicu broj 26:

»Za obezbeđenje preduzeća u Zvečanu, vazdušne linije i rudnika Stari Trg uvedena je straža preduzeća — Werkschutz.

Zandarmi, određeni za tu svrhu, nose na levoj ruci plavu traku kao naročiti znak naše straže.

Ovoj straži je dužnost da svim zakonopravnim sredstvima, koja žandarmeriji stoje na raspolaganju, brani i ćuva preduzeće.

Ovoj straži su potčinjeni čuvari na kapijama kao i noćni čuvari, koji i dalje, ali smo pod vodstvom ove žandarmerije, ima da vrše svoju službu«.“)

[so]) Privredni arhiv Trepče, arhiva iz vremena okupacije 1941—1944, Okružnica broj 26 uprave Trepče, izdata u Zvečanu 5. VIII 1941, s potpisom direktora Helviga. Na kraju okružnice se kaže: »Ako dotični fabrički zaposlenik nema propusnicu (Passierschein), zadržaće ga čuvar na kapiji sve dotle dok mu njegov pretpostavljeni, ili u odsustvu ovoga njegov zamenik na službi, pogonski inžinjer, ne dozvoli ulazak u fabriku i predmet reši prema dosadašnjim uputstvlma«.

Direktor Helvig, koji je potpisao okružnicu, izdao je i uputstvo za službu straže, u kome su odgovarajućim odredbama regulisani status, poslovi, prava i odgovornosti novoosnovane formacije. Ni ovom prilikom nije propušteno da se naglasi kako se »Preduzeće Trepča Mines Limited nalazi u oblasti interesa nemačkog Rajha«.

»Fabrična straža Trepča Mines Limited«, kaže se, zatim, u uputstvu, »obrazovana je i ustanovljena radi zaštite fabričkih postrojenja od krađe, sabotaže unutra i spol ja, kao i protiv pobune.«

Uputstvo nalaže straži: da u Trepči, u kojoj radi 3.000 radnika, izvršava naloge uprave, kojoj je potčinjena; da se radi izvršavanja zadataka koristi pravom ulaska u sva postrojenja, kancelarije i stanove — u svako vreme; da kontroliše ulazak i izlazak nameštenika i radnika i spreči ulazak nepozvanih, zbog čega će vršiti danonoćni obilazak postrojenja; da, po potrebi, vrši pretres sumnjivih lica, zadrži do donošenja odluke lica koja pokušaju da uđu u krug fabrike bez propusnice, jednom rečju, da u svemu postupa po propisima koji važe za žandarmeriju. Shodno tome, uprava je ovlastila stražu da vrši hapšenja i upotrebi oružje u slučajevima: pobune, podsticanja na pobunu, sumnje da se priprema sabotaža, kada lica sa strane pokušaju da vrše nedozvoljenu propagandu, da fotografišu postrojenja ili da saznaju podatke o njima.

Straži je stavljeno u dužnost i vođenje istrage u slučajevima sumnje na sabotažu, požara, grube nemarnosti i si. Njoj su podređeni svi nenaoružani stražari — čuvari i vratari fabrike.[51])

Poput direktora Helviga u Zvečanu, inžinjer Krauze je objavio osnivanje straže i uputstva o njenom radu u Starom Trgu. U objavi (broj 26) o osnivanju straže od 7. avgusta, Krauze je, imajući na umu diverziju na žičaru, posebno skrenuo pažnju rudarima:

»Pre svega upozoravam na to da iznošenje eksploziva iz rudnika može imati najteže posledice«.

U toku sprovođenja tih mera i prvih iskustava u radu novoformirane straže preduzeća, Krauze mnogo čime nije bio zadovoljan. Preduzete mere su mu se činile nedovoljnim za postizanje bezbed-

[51]) Privredni arhiv Trepče, Uputstvo za službu straže preduzeća Trepča Majns Limited. U uputstvu se, pored ostalog, kaže:

»Fabrična postrojenja preduzeća predstavljaju takođe mesto rada i zarade za 3.000 radnika ...

Fabrična straža potčinjena je upravi preduzeća i od iste dobija naloge.

Fabrični stražari imaju pravo pristupa u sva postrojenja fabrike... u svako vreme, a po potrebi takođe i u kancelarije i stanove preduzeća...

Fabrična straža mora da pazi:

a) da u granice fabrike ne uđu nepozvani. Za tu svrhu treba danju i noću redovno obilaziti, ali u promenljivim pravcima.

bj da kontroliše redovni ulazak i izlazak nameštenika i radnika . ..«

Za naredni dokument, izveštaj nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju (Operativno odeljenje) od 5. IX 1941, vidi Zbornik dokumenata, Beograd, 1973, tom XII, knj. 1, str. 359.

Trepča (snimak Branka Šotre)

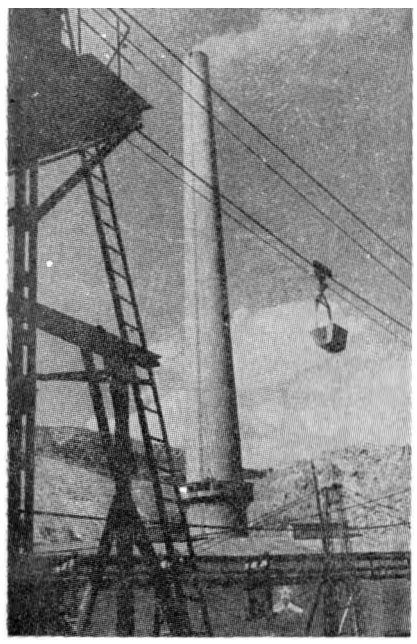

nosti rudnika, naročito u pogledu ponašanja rudara, u koje nikako nije imao poverenja. Zato je 22. avgusta izdao novu objavu radnicima Starog Trga:

»Imam razloga da upozorim na to da svaki radnik naše firme ima da poštuje novoustanovljenu 'stražu preduzeća' i da se apsolutno vlada po njenim naredbama, jer istu ja lično upućujem u njene dužnosti. Ko to ne čini biće za posledice sam odgovoran ...

Još jedanput napominjem, da svaki ima u vidu, da se zemlja još uvek nalazi u ratnom stanju i da se uredbe nemačkih vlasti imaju apsolutno najozbiljnije primati i izvršavati«.[52])

U opšta nastojanja da se pojača obezbeđenje rudnika uključio se i komandir žandarmerijske stanice Mehmet Gradića. Obraćajući se 15. avgusta direktoru Trepče, komandir Gradića moli da se nje-

[52]) U objavi (broj 31) radnici se upozoravaju i na pridržavanje propisa o nošenju nemačkih propusnica:

»Radnici koji polaze na posao posle 21. časa i koji su svojedobno od nemačke vojne vlasti snabdeveni objavama, moraju iste podneti u mojoj kancelariji na novo žigosanje. Bez novog žiga gore spomenute objave posle 30. avgusta neće važiti. Objavu sme da iskorišćava samo onaj ko se zaista u interesu službe mora nalaziti na ulici između 21 i 3 časa.

Ko ovu objavu upotrebljava u nedozvoljene svrhe ima takođe da računa na kaznu od strane nemačkih vojnih vlasti.

Nadam se da će ovo upozorenje biti dovoljno i da ubuduće neću biti prisiljen preduzimati mere zbog nesleđenja ove uredbe«.

govoj stanici dodele još 4 žandara, jer je primoran da sve žandare koje ima šalje svake noći u zasede po okolini — »pošto su se pojavile komite«, tako da u samom rudniku noću ne ostaje ni jedan žandar.[53])

Pošto su žandarmerijske snage bile nedovoljne za spoljnje obezbeđenje Trepče, okupaciona vlast je u selima oko rudnika formirala od svojih albanskih pomagača oružane grupe tzv. dobrovoljaca — vulnetara. Te su grupe raspoređene po selima na širokom prostoru prema veštačkoj granici koju su Nemci stvorili između »svog« dela Kosova i Srbije, tj. prema Ceranjskoj reci. Ta je »granica« odvajala albanska sela i teritoriju pod albanskom kvislinškom vlašću od područja srpskih potkopaoničkih sela. Tako postavljeni u »graničnom« pojasu između rudnika i Kopaonika, vulnetari su uvek bili spremni da stupe u akciju, bilo protiv partizana sa Kopaonika koji bi pokušali prodor, bilo protiv diverzantske grupe rudara iz samog rudnika koja bi, posle akcije — poput one u julu mesecu —, nastojala da se prebaci na Kopaonik.

Stvaranjem albanske žandarmerije, vulnetarske oružane organizacije i fabričke straže, Nemci su rešavali problem nedovoljnih sopstvenih snaga za zaštitu Trepče i kosovskomitrovačkog područja. O tom problemu je operativno odeljenje nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju izveštavalo vojnog zapovednika za Jugoistok jula i 5. septembra 1941:

»Kao što je već istaknuto u izveštaju za jul, raspoložive snage za zaštitu mnogobrojnih objekata, delimično od životne važnosti, nisu ni u kom slučaju dovoljne; pri tome posebnu teškoću predstavlja ugroženost rudnika koji su neophodno potrebni za nemačku ratnu privredu, kao što su, pre svega, Bor i Trepča«.

Tako je ceo avgust protekao u sprovođenju mera za bolje obezbeđenje Trepče, za pojačanu unutrašnju kontrolu u rudniku, i u daljem zastrašivanju radnika kažnjavanjem i pretnjama.

Uporedo s tim, nemačka uprava Trepče je ulagala veliki trud da osigura radnu snagu za eksploataciju rudnika.

»Pitanje radnika za Trepču«, kaže se u jednom nemačkom izveštaju, »naročito za rudnik Stari Trg, od najvećeg je značaja za interese Rajha«.

Odgovorni faktori okupacione vlasti i uprave rudnika neprekidno su nastojali da obezbede dovoljan broj radnika i da ih upregnu u iscrpljujući rad. Međutim, zbog nesređenih ratnih prilika nailazili su na mnoge teškoće, pogotovu što se situacija stalno pogoršavala.

Nemci su podsticali i pothranjivali nacionalne suprotnosti i obračunavanja između Albanaca i Srba, sprovodeći dobro poznatu po-

[53]) Akt komandira žandarmerijske stanice u Starom Trgu, broj 153 od 15. VIII 1941, upućen direktoru Trepče (Privredni arhiv Trepče, arhiva iz perioda okupacije).

litiku »zavadi pa vladaj«. Predstavljajući se kao zaštitnici čas albanskog, čas srpskog življa na ovom području, nadali su se da će neutralisati tendenciju zajedničkog otpora domaćeg stanovništva okupatoru. Sto se tiče Trepče, »zaštitnici« su očekivali željeni priliv novih radnika, a od već zaposlenih — da uredno izvršavaju radne obaveze i poštuju režim ustanovljen u rudniku.

Da bi sve to postigli, organizovali su jaku propagandu. Odmah posle julske diverzije na žičaru, radnicima se stalno govorilo kako komunisti hoće da unište rudnik i da rudare i njihove porodice ostave bez hleba.

»Nemci vam obezbeđuju zaposlenje«, govorili su plaćenici uprave rudnika, »hrane vas i vaše porodice, a komunisti svojim sabotažama hoće da vas izbace na ulicu«.

U Mitrovici i u rudniku izlepljeni su po zidovima veliki antikomunistički i antisovjetski plakati. Nemci su na njima predstavljeni kao zaštitnici evropskih naroda od boljševizma i zapadne plutokratije — kako je govorio plakat na kome je bio nemački vojnik s puškom, iznad njega kukasti krst i crvenim slovima ispisana reč »viktorija«. Nacistička propaganda je »objašnjavala«: komunisti donose samo ropstvo, gubitak imovine, glad; borbom protiv komunista, Nemci spasavaju evropske narode od svega toga. Na jednom od plakata bio je nacrtan lanac s etiketom »Made in S.S.S.R.«, sav u plamenu. Usred grada, na velikom panou, Nemci su na karti istočnog fronta redovno prikazivali nadiranje svojih trupa u Sovjetskom Savezu, i nadmeno se hvalisali kako će one zimovati u Moskvi.

U bici za olovo oni su preduzeli sve što je bilo moguće: pojačali su spoljnje obezbeđenje rudnika, unutrašnju kontrolu radnika, kažnjavanje i zastrašivanje, a uporedo s tim propagandu i ubeđivanje.

Mesni komitet Partije u Mitrovici upozoravao je štab Kopaoničkog odreda da su Nemci pojačali obezbeđenje Trepče i da su sada opasnosti i prepreke za diverziju u rudniku znatno veće. Javljao je o jačanju žandarmerije, uvođenju straže u Trepči, naoružavanju vulnetara, pooštravanju unutrašnje kontrole u svim radnim pogonima. Naročito je skretao pažnju na to da je žičara ćelom dužinom obezbeđena i da stubove čuvaju stražari.

Obaveštavajući o raspoloženju radnika Trepče, Mesni komitet je javljao o spremnosti velikog broja rudara da se priključe odredu i o njihovim zahtevima da se što pre prebace na Kopaonik. Posle odlaska Todora Milićevića i drugih rudara organizuju se nove grupe radnika koje će biti upućene u odred. I u gradu su organizovane grupe aktivista koje će biti prebačene na Kopaonik. Omladinci se tajno obučavaju u rukovanju oružjem.[54])

**) Ali Šukrija: »Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i Metohiji pred rat i u 1941. godini«, Vojno delo, Beograd 1963 »Ustanak naroda Jugoslavije«.

»Dinamiterosi« u akciji

U partizanskom logoru, u kopaoničkom selu Stanulovićima, štab odreda je doneo odluku o novoj akciji na Trepču. Kako je kasnije pisao Branko Sotra, bila je to »prva veća oružana akcija tada mladog odreda, koja je izvedena po naređenju druga Tita«.[55]) Meta oružanog napada bila je opet žičara, s ciljem da se onesposobi za prenošenje rude iz Starog Trga u postrojenja za preradu u Zvečanu.

Nastavlja se bitka za olovo. Trebalo je zadati novi udarac okupatoru.

Učesnici prve akcije na žičaru, poučeni iskustvom i propustima iz julske diverzije, zalagali su se za to da se ovog puta sve pažljivo* planira i organizuje kako bi novi pohod na rudnik bio što uspešniji.
I drugi rudari koji su u rudniku radili sa minama učestvovali su u dogovorima i traženju najboljeg načina za rušenje žičare. Štab se opredelio da objekt napada bude zatezna, odnosno pomoćna stanica žičare kod sela Orahova, jer se rušenjem te stanice mogla nanetL najveća šteta.

Prilikom planiranja i pripremanja akcije vodila se briga i o-rudarima Trepče i drugovima u Kosovskoj Mitrovici. Smatralo se da je neophodno potrebno obavestiti o tome Mesni komitet u gradu kako bi pravovremeno, tj. pre partizanskog napada, sklonio poznate aktiviste od progona i represalija, a zatim organizovao i upućivao» nove grupe u odred. Taj zadatak je poveren Branku Šotri, koji je u Mitrovici imao rođake.

Kopaonički partizan je ostavio pušku i drugove iz odreda i kao-»civil« otputovao u Kosovsku Mitrovicu. Pošto je izvršio zadatak putnik se na isti način vratio u odred, gde su ga očekivali politički komesar i borbena grupa rudara s kojima je trebao da pođe u akciju.

Da bi udarac bio što efikasniji, valjalo je preseći i prugu Mitrovica—Raška kako bi se onemogućio transport olovne rude iz rudnika »Kopaonik« u Belom brdu do Trepče, a i prebacivanja nemačkih vojnika tom prugom. Štab je odlučio da se izvedu obe akcije. Manja grupa diverzanata i boraca uputila se na prugu u ibarskoj klisuri,, a njih trideset pošlo je u pohod na Trepču.

Bilo je to prvog dana septembra 1941. godine.

Grupa »dinamiterosa«, kako je politički komesar odreda nazivao rudare Trepče koji su — poput slavnih španskih rudara u građanskom ratu — dinamitom razarali neprijateljske objekte, spustila se s Kopaonika na prugu između železničkih stanica Leška i Le-

!S) Branko Šotra, tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu. U izjavi, datoj u Beogradu 24. X 1957, Šotra isto tako govori da je ova akcija »izvedena po naređenju Vrhovnog štaba«. Dušan Vrzić navodi (u pismu autoru od 5. X 1971) da je o odluci da se napadnu Tvrđanski tunel i žičara Trepče bilo govora na partijskom sastanku u odredu 30. septembra 1941.

posavića. Kretala se oprezno, zaštićena noćnom tminom. Važnu saobraćajnicu obezbeđivali su nemački vojnici i domaći žandari, pa su se morali čuvati od njihovih patrola i zaseda.

Privukli su se tunelu kraj sela Tvrđana, po tome nazvanom »Tvrđanski«. Na ulazu u tunel nije bilo straže. Rudari su se uvukli unutra, tražeći pogodna mesta gde će postaviti eksploziv. Njihovi drugovi koji su ostali u zasedi — na pogodnom mestu pred tunelom, obezbeđivali su minere dok su obavljali svoj posao.

Rudari su postavili eksploziv ispod šina i u kalote — unutrašnje otvore tunela, zapalili štapin i brzo izleteli napolje, odmičući prema zbornom mestu — brdu iznad tunela. Čule su se snažne ksplozije. Njihov se odjek gromoglasno razlegao kroz tihu noć.

Uspešno izvršivši akciju, grupa se povlačila uz padine Kopaonika. Učesnici akcije su bili zadovoljni.

Dušanu Vrziću, koji je najpre radio u Trepči, a zatim u Belom Brdu, bila je to prva akcija po dolasku u partizane i posle prijema u Partiju. Na sastanku održanom u logoru odreda nekoliko dana ranije — 25. avgusta, sa njime su bili Nikola Stipanović i Rade Trbojević, koji su ga još pre rata privukli u redove boraca radničkog pokreta. Zajedno su čitali »Mati« od Maksima Gorkog.

— Mora se čitati, — govorio mu je Nikola — mora se učiti! Kako ćemo se boriti, ko će nas zarezivati ako ništa ne znamo?

Sa njima su bili i tridesetogodišnji rudar iz Belog Brda Dane Zegarac, rodom iz okoline Otočca, električarski radnik Božo Zarković i šumski radnik iz grupe koja je došla u odred s Predragom Vilimonovićem, dvadeset četvorogodišnji Petar Dotlić. I, eto, dočekali su čas da zajedno izvrše akciju, oni koji su u ovoj maloj grupi, kao i u odredu, predstavljali proletersko jezgro; rudari Trepče, rudnika Kopaonik u Belom Brdu i šumski radnici.[56])

Diverzijom u Tvrđanskom tunelu prekinut je, bar za kratko vreme, saobraćaj na ovom delu pruge.

Već narednog dana, 2. septembra, šef železničke stanice u Lešku je poslao telegram saobraćajnom kontroloru u Kraljevu, Oblasnoj direkciji Beograd, Generalnoj direkciji Ministarstva saobraćaja, šefu Sekcije za održavanje pruge u Kosovskoj Mitrovici i sreskom načelstvu u Novom Pazaru:

»Noću između 1. i 2. IX 1941, u 23 časa, od strane nepoznatih lica prouzrokovan je kvar šina i tunela na km. 181 : 500 između stanica Lešak i Leposavić. Oštećene su kolosečne šine i zidovi tunela. Kvar je prouzrokovan usled eksplozije mina ...«

[56]) O akciji na tunel između Leška i Leposavića dali su izjave učesnici: Dušan Vrzić (magnetofonski snimak od jula 1971, pismo autoru od 5. X 1971, stenogram od 16. i 17. X 1971), Boža Zarković (stenogram od 16. i 17. X 1971) i Petar Dotlić (7. VIII 1972). Nemački izveštaj o ovoj akciji nalazi se u arhivu Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-315/2262.

ZELEZNICARSKI IZVEŠTAJ O DIVERZIJI U TVRĐANSKOM TUNELU 1. SEPTEMBRA 1941

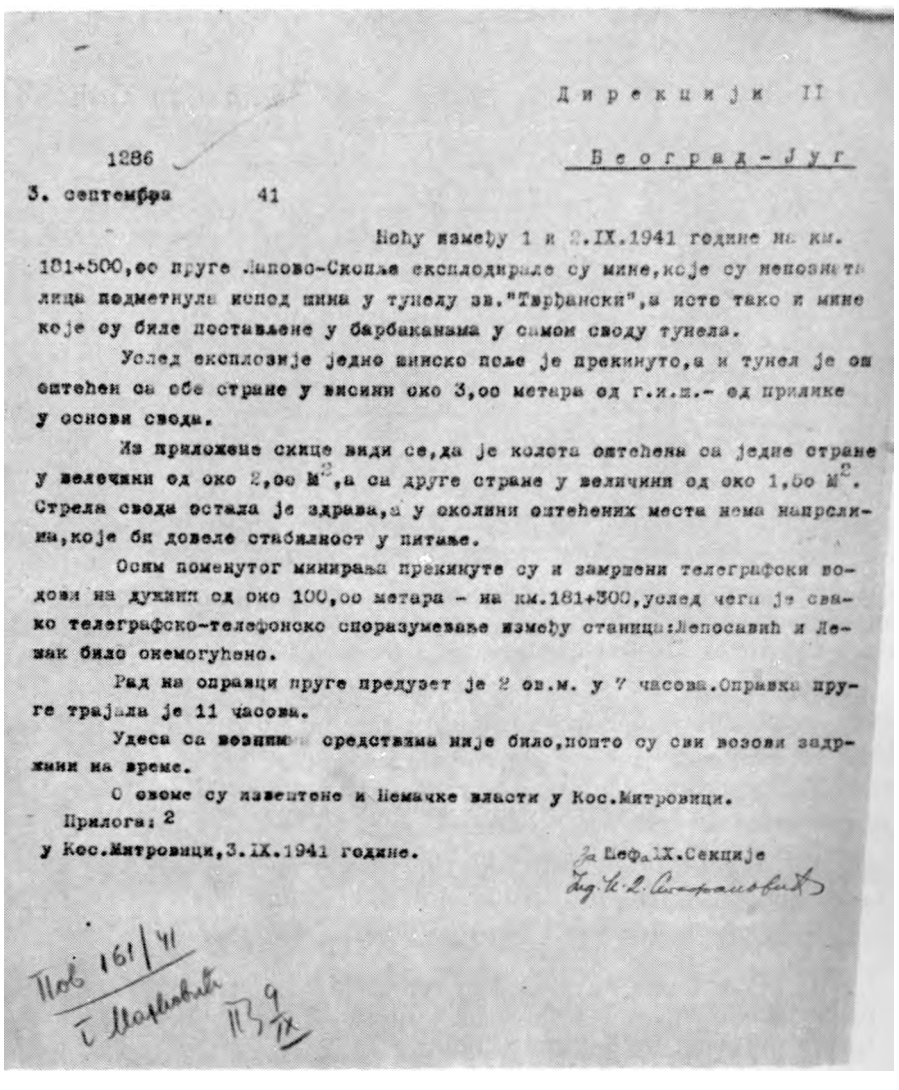

Д и р е к ц и ј и II

1286 Б е о г р а д - Ј у г

3. септембра 41

Ноћу између 1 и 2.IX.1941 године на км. 181+500,оо пруге Лапово-Скопље експлодирале су мине,које су непозната лица подметнула испод шина у тунелу зв."Тврђански",а исто тако и мине које су биле постављене у барбаканама у самом своду тунела.

Услед експлозије једно шиниско поље је прекинуто,а и тунел је ош оштећен са обе стране у висини око 3,оо метара од г.и.ш.- од прилике у основи свода.

Из приложене скице види се,да је колота оштећена са једне стране у величини од око 2,оо M^2,а са друге стране у величини од око 1,5о M^2. Стрела свода остала је здрава,а у околини оштећених места нема напрслина,које би довеле стабилност у питање.

Осим поменутог минирања прекинуте су и замршени телеграфски водови на дужини од око 100,оо метара - на км.181+300,услед чега је свако телеграфско-телефонско споразумевање између станица:Лепосавић и Лешак било онемогућено.

Рад на оправци пруге предузет је 2 ов.м. у 7 часова.Оправка пруге трајала је 11 часова.

Удеса са возним средствима није било,пошто су сви возови задржани на време.

О овоме су извештене и Немачке власти у Кос.Митровици.

Прилога: 2

у Кос.Митровици,3.IX.1941 године.

За Шефа IX.Секције

Пов 161/41

Istog dana je železnička stanica u Kosovskoj Mitrovici obavestila o tome železničke ustanove u Kraljevu i Beogradu, zatim vojnu grupu i nemačke vlasti.

Deveta sekcija za održavanje pruge u Mitrovici uputila je narednog dana, 3. septembra, opširan izveštaj železničkoj direkciji u Beogradu, oba vesta va j ući je da su »nepoznata lica podmetnula

SKICA DIVERZIJE U TVRĐANSKOM TUNELU 1. SEPTEMBRA 1941

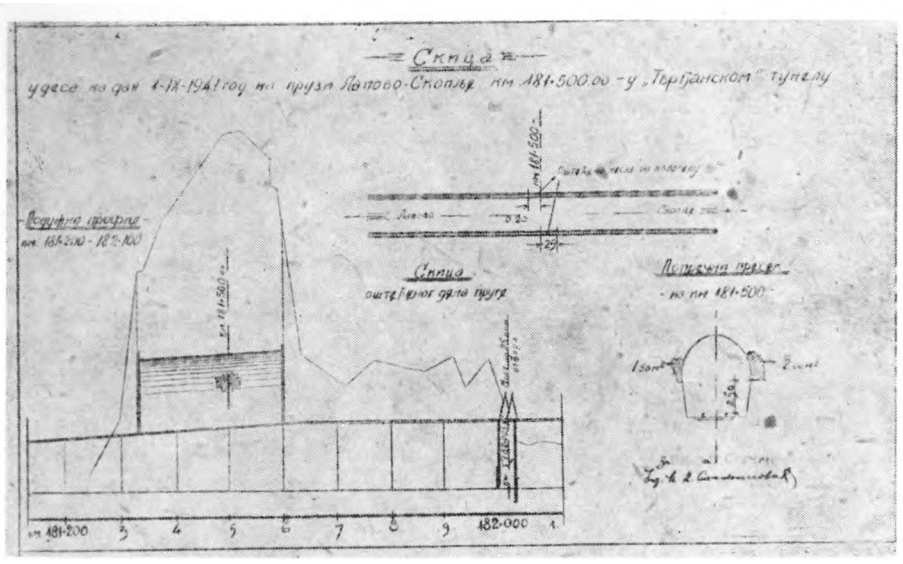

Sekcija za održavanje pruge u Kosovskoj Mitrovici priložila je svom izveštaju ovu skicu na kojoj je prikazala oštećenja na pruzi i na zidovima tunela između železničkih stanica Leposavića i Leška

mine ispod šina i u barbakanama u samom svodu tunela«. U izveštaju se kaže:

»Usled eksplozije jedno šinsko polje je prekinuto, a i tunel je oštećen sa obe strane u visini oko 3 metra ...

Osim pomenutog miniranja prekinuti su i zamršeni telegrafski vodovi... usled čega je svako telegrafsko sporazume van je između stanica Leposavić i Lešak bilo onemogućeno ...

O ovome su izveštene i nemačke vlasti u Kos. Mitrovici«.

U prilogu izveštaj a dati su tehnički i drugi podaci o diverziji i pričinjenoj šteti, kao i skice na kojima su tačno obeležena oštećena mesta na pruzi i zidovima tunela.

U zaključnom izveštaju, podnetom direktoru Direkcije Beograd —jug, kaže se da su mine postavili partizani i da su srušili jedan deo tunela, kao i da su prekinuli telegrafsko-telefonske vodove u dužini od oko 1.000 metara.

O akciji se govori i u nemačkim vojnim izveštajima. U operativnom dnevniku 717. pešadijske divizije zabeleženo je (na osnovu izveštaja iz Kosovske Mitrovice, tj. od štaba 737. pešadijskog puka):

»U železničkom tunelu Leposavići (24 km severozapadno od Kosovske Mitrovice) rušenje eksplozivom 1. septembra oko 23 časa; pruga 2. septembra u 11,00 časova sposobna za saobraćaj«.

I Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu govori o toj diverziji u svom »Pregledu najnovijih događaja«, od 4. septembra 1941. godine.[57])

Po povratku s akcije, diverzanti su u partizanskom logoru na Kopaoniku, zajedno s ostalim borcima odreda, s nestrpljenjem očekivali ishod pohoda veće grupe koja je otišla na Trepču.

Napad na žičaru Trepče

Kada se odlučivalo o ovom napadu, svi su bili obuzeti željom da zadaju udarac okupatoru tamo gde će ga najteže pogoditi — u Trepči. Nestrpljenje i borbeno raspoloženje rudara ovladali su svim borcima odreda. Sedam rudara učesnika prve diverzije na žičari s pravom su zahtevali da se uvrstaju u redove udarne kolone. I drugi rudari Trepče i Belog Brda, okupljeni u odredu, nisu mogli zamisliti da se akcija izvede bez njih. Todora Milićevića, Nikolu Manojlovića, Simu Labusa, Petra Ljuticu, Milana Bukvića i ostale, niko ne bi mogao uveriti da i ovom prilikom, kao i proteklih godina, ne treba da budu rame uz rame s Danom Brkljačem, Jovom Jovanićem, Radom Milićevićem, Perom Đuricom... I šumski radnici Jovo Kojić, Đoko Zavada, Todor Đaković i drugi zahtevali su da se ne odvajaju od rudara: »Kud oni, tu i mi!«

Udarna kolona za drugu akciju na žičaru Trepče bila je znatno jača od prve: umesto 7 diverzanata, ovoga puta je u napad krenulo 30 ratnika. S rudarima su pošli šumski radnici, jedan električar iz Trepče, politički komesar odreda Tomović i Branko Šotra.

Borci su pre polaska dobili potrebna objašnjenja o objektu napada i konačno su utvrđene sve pojedinosti planirane akcije.

Između rudnika Stari Trg, odakle se vazdušnom linijom transportovala ruda, i postrojenja za preradu u Zvečanu, postojale su dve stanice, postavljene na najpogodnijim mestima: kraj sela Orahova i kraj sela Lipe. Za napad je izabrana stanica kraj Orahova zato što će njeno rušenje naneti veće štete okupatoru. Stanicu su nazivali: kontrolnom, pomoćnom, zateznom odnosno špan—stanicom, s obzirom na funkciju koju je vršila: danonoćno je kontrolisala vazdušnu liniju, tj. ispravnost njenog rađa, imala je pomoćnu radionicu s najpotrebnijim alatom, za uklanjanje kvarova i zastoja, kao i

[7]) Železničarski izveštaji o oštećenju Tvrđanskog tunela, sa mnoštvom pojedinosti i podataka, nalaze se u Arhivu Železničkog muzeja u Beogradu, a žandarmerijski u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, Nedićeva arhiva, Nda, kutija 52. i 53. Izveštaj nemačke 717. divizije u operativnom dnevniku štaba divizije, arhiva Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-t 315.

ZANDARMERIJSKI I ŽELEZNIČARSKI IZVEŠTAJI
O DIVERZIJI NA TUNEL KOD LEŠKA U NOCI 1. IX 1941

Ministarstvo unutrašnjih poslova
Odeljenje za državnu zaštitu
4. IX 1941. g. Beograd

Pregled najnovijih događaja

1) Novi Pazar: U noći 1/2 om. oko 23 časa nepoznata licca stavila su eksploziv ispod železničkih šina u tunelu na km. 181/500 između stanica Lešak-Leposavići (pruga Kraljevo-Raška). Eksplozijom oštećene šine i zidovi tunela.

Srpske državne železnice
Direkcija Beograd — Jug

Gospodinu direktoru

Dana 1. na 2. IX 1941. godine na km. 181 + 500 pruge Lapovo—Skoplje, eksplozijom postavljene mine od strane partizana srušen je jedan deo tunela zv. — »Tvrđanski« ...

Udes se dogodio na sledeći način:

U noći od 1. na 2. IX 1941. godine, nepoznata naoružana lica napala su jakim eksplozivom na tunel zv. »Tvrđanski«. Eksplozijom koja je podmetnuta u navedenom tunelu isti je oštećen u visini oko 3 m.

Osim pomenutog miniranja prekinuti su i telegr. telefonski vodovi u dužini oko 1000 m. usled čega je svako sporazumevanje bilo onemogućeno ...

sa sredstvima za podmazivanje; vršila je neophodno zatezanje opuštene čelične užadi (sajli). Sastojala se od male stambene zgrade, pomoćne radionice, obližnje barake i gvozdene konstrukcije same zatezne stanice žičare.

Svaka grupa boraca je dobila određeni zadatak koji će izvršiti po dolasku »na lice mesta«. Trebalo je da jedna izvrši prepad na osoblje stanice — montera i pomoćnika koji su tu stanovali, kao i na stražare koji čuvaju stanicu i žičaru. Izabrani su rudari mineri koji će postaviti eksploziv na najpogodnija mesta železne konstrukcije zatezne stanice kako bi izazvali što veću štetu. Zapravo, trebalo je da se rudari popnu na platformu konstrukcije i da na njenom gornjem delu, gde se nalaze čelična užad, tako postave eksplozivna punjenja da ona razore noseću i vučnu užad s obe strane, tj. prema Starom Trgu i prema drugoj pomoćnoj stanici kraj sela Lipe, odnosno prema Zvečanu. Isto tako, trebalo je razoriti užad na mestima gde su vezana za cementne blokove (koji služe za zatezanje) u podnožju stubova. Predviđalo se da će razorna snaga ekrazita i težina korpi s rudom razoriti vučnu i noseću instalaciju i da će tako za izvesno vreme biti onemogućeno pre vožen je olovne rude za Zvečan.

Iskrslo je, međutim, pitanje kako će mineri postaviti eksploziv ako žičara radi, jer svake 32. sekunde nailazi korpa s rudom (odstojanje između korpi je 82 metra). Kada se ima na umu da se ekrazit mora postaviti noću, pod vrlo nepovoljnim uslovima, onda bi stalan nailazak korpi pričinjavao gotovo nepremostive teškoće. O tome je Branko Šotra kasnije pisao:

»Kada smo u Štabu razrađivali plan napada na pomoćnu stanicu žičare, pojavio se problem kako zaustaviti vagonete s rudačom, da bi se mogao montirati eksploziv. Posle kraće diskusije jedan rudar se setio da u odredu imamo električara — montera koji je radio u Trepči. Bio je to Miloš Miljković«.[58])

On je baš toga dana došao u odred, iz Kuršumlije. Pozvali su ga u Stab i dali mu zadatak da, odmah posle izvršenog osvajanja stanice, na uobičajeni, njemu poznat način, zaustavi rad žičare i tako minerima omogući da nesmetano izvrše svoj posao.

Predviđeno je da se sruši i zgrada pomoćne stanice s radionicom. Određeno je koji će borci i na kome mestu obezbeđivati minere od eventualnog nailaska žandarmerijskih patrola ili straže iz rudnika, kao i vulnetara iz obližnjeg sela Orahova.

Kada su se u logoru okupili radi polaska u akciju, znali su da im predstoji dug, naporan i opasan put. Od logora do Trepče trebalo je prevaliti više od 50 kilometara, preko šuma i gudura. Sem toga, pretežni deo puta morali su preći noću, jer su se samo tako mogli probiti između albanskih kvislinških straža po selima —- vulnetara i žandara.

Kolona je prvo prevalila lakši deo puta — do sela Borčana, odakle se prebacila u obližnje selo Brzance. Tu su se borci odmorili, našli dva vodiča meštana i sačekali da padne mrak. To je bilo vreme određeno za početak borbenog pohoda, početak one presudne noći između 1. i 2. septembra, u toku koje je trebalo izvršiti trostruki zadatak: probiti se opasnim terenom do žičare, izvršiti akciju i vratiti se istim terenom natrag pre nego što osvoji dan.

Kako je Branko Sotra kasnije pisao o tom putu i o samoj akciji, njeni su učesnici tako doživljavali taj pohod da su zapamtili svaku pojedinost:

»Duge i hladne kiše, s jakim, oštrim vetrovima, počele su na kopaoničkom masivu dosta rano. Po takvom vremenu krenulo je kroz neprozirnu pomrčinu septembarske noći 30 slabo obučenih i obuvenih, za borbu još nevičnih ljudi, naoružanih — pored pušaka i bombi — dubokom mržnjom prema neprijatelju i svešću da se zadatak na svaki način mora izvršiti.

Pokret je bio vrlo naporan, jer smo veliki deo puta morali prevaliti preko teritorije koju je držao neprijatelj, pa smo se zbog toga kretali s velikom opreznošću. Rudari mineri su nosili tridesetak kila ekrazita .. .«[55])

[M]) Branko Šotra, izjava od 24. X 1957.

") Branko Šotra, tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu; i vodič iz sela Brzanca Dimko Janićijević (drugi vodič je bio Milan Miladinović, iz istog sela) opisuje put od Brzanca do žičare (u sećanjima od 11. IX1972). On kaže »Grupa od tridesetak partizana došla je u selo Borčane oko 12 sati i to

U takvim okolnostima i vodiči su se teško orijentisali, tako se .grupa s mukom provlačila vrletima pored sela Ovčara, Zabrđa, Cijnilja i Boljetina, do Orahova i žičare.

U napisu objavljenom u užičkoj »Borbi« broj 15 kaže se:

Bilo je užasno nevreme kada smo stigli. Vetar i kiša nisu dali oka otvoriti ...«

»U gustoj pomrčini«, piše Branko Šotra, »po vetru koji je zloslutno zavijao, kiša je gotovo vodoravno oštro šibala. Posle dvonoćnog lomljenja po razblatnjavljenom bespuću, umorni, gladni, mokri i prozebli, puzali smo dugo pipajući u mraku oko železnog skeleta stanice, preko koga su neprestano škripale po tonu teške korpe rudače ...«

Oluja je izazvala nepredviđene teškoće: do žičare su stigli s velikim zakašnjenjem, ona je umnogome otežavala i usporavala miniranje i, naposletku, dovodila u pitanje mogućnost pravovremenog povlačenja preko opasne teritorije. Utoliko je bilo važnije brzo i odlučno izvesti akciju.

Kao što je bilo planirano, najpre je krenula na izvršenje svog zadatka grupa od četvorice rudara s električarem Miljkovićem. Rudare je vodio Pero Đurica. Ostali su čekali na uzvišici iznad same stanice.

Đurica se s drugovima oprezno probijao. Prošli su pored gvozdene konstrukcije zatezne stanice. Odmah pored nje nalazila se prizemna zgrada s dva stana, u kojima su spavali mašinista i njegov pomoćnik, i mala radionica s najpotrebnijim alatom za zatezanje sajli i podmazivanje točkova — kotrljača korpi, jednom rečju, za -održavanje i popravku kvarova na zateznoj stanici. Nedaleko od kuće, skrivena ne vremenom i noćnom tamom, bila je baraka s dve prostorije: magacinom i pomoćnim skloništem za radnike ili stražu u slučaju nevremena.

Rudari su se prvo prikrili baraci i oprezno provirili kroz prozor skloništa u kome je čkiljila svetlost fenjera. Spazili su dva čuvara kako spavaju. Bila je to srećna okolnost. Svakako su se sklonili od nevremena i obojica zaspali, mada je jedan od njih — po propisu

— morao da nadgleda ispravnost rada žičare na platformi zatezne .stanice. Pored prozora je ostao jedan rudar. Njegov je zadatak bio da u slučaju potrebe ubaci bombu u sklonište čuvara i pobije ih.

Ostali su produžili prema zgradi u kojoj su bili mašinista i njegov pomoćnik. Tamo nije bilo nikakvog svetla. Stanari su očevidno, .spavali. Nastojeći da sve izvedu brzo i tiho, rudari su uspeli da bez

u kuće Aleksandra Milanovića Caka i Radivoja Matića, gde su ručali. Posle ručka, Cako je po podne odveo grupu u selo Brzance. Tu su se rasporedili u kuće Dimka Janićijevića (kod mene), Tanasija Petrovića i Jevte Milutinovića. Hranu za partizane prikupio je od seljaka Bogdan Aleksić. U selu su partizani uzeli dva vodiča: mene i Milana Miladinovića. Partizani su, sa nama vodičima, krenuli... u prvi mrak. negde oko 6 sat. Išli smo ovim pravcem: Ovčare, Zabrđe, Cimilje, pored sela Boljetina — preko groblja (tako da nam je selo ostalo zapadno) i pokraj sela Orahova stigli do stanice Trepčine žičare...«

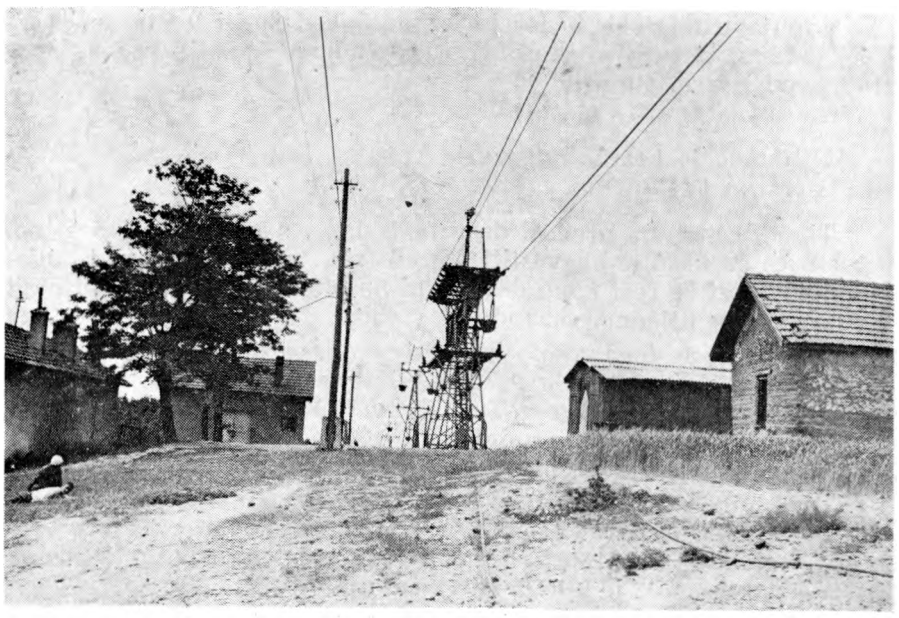

Stanica Orahovo. Levo je zgrada za stanovanje sa sobom za dežurstvo čuvara i pomoćnom radionicom, a desno od železne konstrukcije zatezne stanice je baraka s magacinom i skloništem za čuvare

buke probude i čuvaju pod stražom obojicu i da od jednoga oduzmu službeni pištolj.[60])

Na redu je sada bio električar. Prišao je telefonu koji se nalazio u zgradi. Bio je to indukcioni aparat. Miljković je dugim zvonjenjem dao ugovoreni signal za zaustavljanje žičare. Nije prestajao da zvoni sve dok se mehanički stroj žičare nije zaustavio. Takav signal telefonom upotrebljavan je u hitnim slučajevima, kada se nije imalo vremena za razgovor i objašnjavanje.

[60]) Na stanici kod Orahova su tada radili i tu stanovali: Jovan Samardžić, mašinista koji je održavao žičaru od Starog Trga do na pola puta prema stanici kod sela Lipe, i Ivica Pavlović, koji je vršio zatezanje čeličnih užadi kada bi se ona — usled rada — istegla i bio spajač sajli za celu žičaru. Za funkcionisanje i celokupni rad žičare bio je odgovoran inžinjer Rihard Smikalji. Pomoćnik mašiniste u Starom Trgu, koji je te noći dežurao na glavnoj utovarnoj stanici i na telefonski signal iz Orahova zaustavio rad žičare, bio je Andrija Kanoti. Mašinista na zateznoj stanici kod sela Lipe bio je Bogdan Uzelac. Čuvari zatezne stanice Orahova, Suljo i Đemo Peci iz sela Donjeg (Malog) Orahova, u isto vreme su bili i podmazivači kotrljača na korpama. Obojica su u vreme napada i oluje spavali u baraci, što je bilo protivno fabričkim propisima — jedan od njih je morao dežurati u sobi za dežurne u zgradi stanice.

Zvonjavu telefona su u isto vreme čuli dežurni u Starom Trgu i u Zvečanu. Dežurni u Starom Trgu (Andrija Kanoti), koji je zaustavio rad žičare, pitao je:

— Sta je? Sta se desilo?

Miljković je kratko odgovorio:

— Čućeš kasnije.

Time je hteo da predoči dežurnom da je u pitanju nešto hitno, o čemu će ga kasnije obavestiti. Pored toga je morao da svoj odgovor svede na dve reči kako dežurnom ne bio dao priliku da primeti da to nije glas nijednog od radnika stanice.

Odmah posle toga spojio je dve telefonske žice koje su od železnog skeleta stanice vodile u zgradu i time potpuno isključio telefonsku liniju prema Starom Trgu i Zvečanu. Tako je onemogućio telefonsko proveravanje iz rudnika i Zvečana, a time uklonio i svaku mogućnost da otkriju da nešto nije u redu.

Time su stvoreni uslovi za neometeni rad minera. Usled zakašnjenja, za rušenje zgrade pomoćne stanice očigledno nije bilo vremena. Trebalo je žuriti da se izvrši glavni zadatak: dizanje u vazduh zatezne stanice. Već je bilo prošlo 2 časa po ponoći.[61])

»Čim su korpe stale«, pisao je Šotra, »rudari su se brzo kao mačke ispentrali na visoku železnu konstrukciju stanice i montirali eksploziv.«

Ekrazitne mine su postavili na stubove stanice, na tegove — zatezače čelične užadi i na samu užad (sajle) — noseću i vučnu — s obe strane zatezne stanice. Morali su da rade brzo, pod vrlo teškim uslovima, noću i po nevremenu. S obzirom na iskustvo iz julskog miniranja žičare, ovaj put su postavljali veće količine eksploziva, na pogodnija mesta.[62])

Užička »Borba« broj 15 pisala je o tome:

»Posao je naporan, zamoran i opasan. Umorni drugovi nameštali su eksploziv na tri stuba od čelika i armiranog betona. Montiranje je s uspehom završeno, ali je za trenutak izgledalo da je sav posao bio uzaludan: vetar i kiša nikako nam nisu dali da zapalimo eksploziv. Jedan drug je otrčao do

[61]) Branko Sotra piše da je kolona stigla oko 3 časa posle ponoći (tekst prodavanja). Mašinista stanice Orahova Jovan Samardžić tvrdi da su partizani stigli u 2 časa po ponoći (sećanja izneta marta 1972), što potvrđuje i nemački dokument (akcija izvršena u 2,30 časova).

[62]) Zatezna stanica ima četiri velika, noseća stuba i četiri bočna, podupirača stuba. U gornjem delu gvozdene konstrukcije nalazi se platforma, koja je služila za rad mašinistima i podmazivačima (omogućavala im da dohvate užad i kotrljače). Na vrhu konstrukcije su dve šine koje prihvataju kotrljače korpi, odnosno vučnu čeličnu užad (sajle) u jednom i drugom pravcu (pune korpe prema Zvečanu i prazne natrag prema Starom Trgu). Noseća užad su sa vrha konstrukcije sprovedena do njenog dna i tu pričvršćena, zategnuta tegom — betonskim blokom. Prema sećanju Proke M. Zigića, učesnika akcije, u miniranju stubova glavnu ulogu su odigrali Dane Brkljač, Jovo Jovanić i Jovan Vujović Mušmula (izjava od 25. VII 1973).

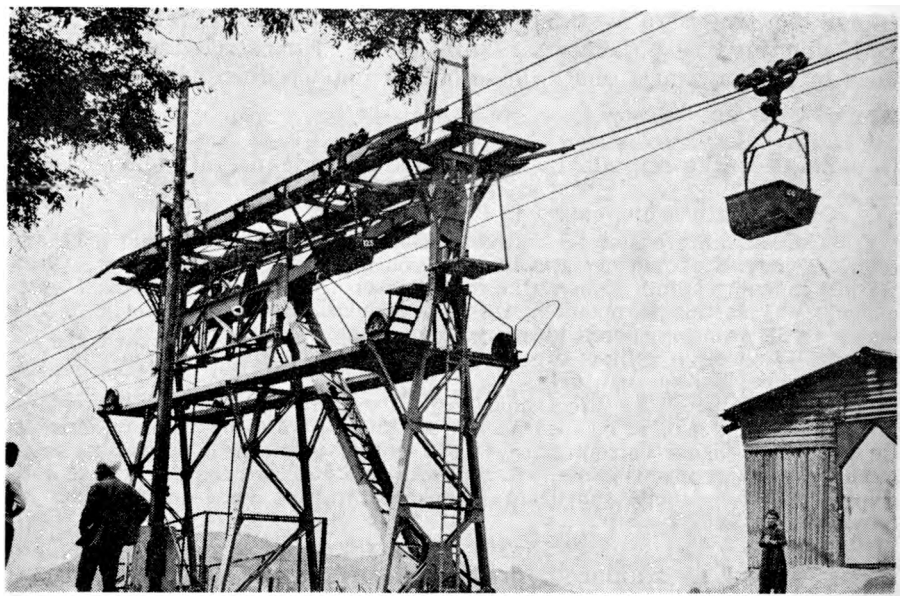

Zatezna stanica žičare kraj sela Orahova koju su, 2. septembra 1941. u 2,30 časa, minirali rudari Trepče borci Kopaoničkog partizanskog odreda

zarobljenog amautskog čuvara i u njegovom kaputu pronašao cigaretu pomoću koje smo s uspehom izveli paljenje. I neprijateljska cigareta je postala dragoceno oružje u našim rukama.

Brzo smo se udaljavali. Odbacujući nas od zemlje, odjeknula je eksplozija. Svetlost kao sunce zasenila je naše oči«.

A Branko Šotra je zabeležio:

»Jedva smo uspeli da pretrčimo nekoliko koraka, kada se u isto vreme zaslepljujućim bleskom razlegla planinom gromovska detonacija prve mine i oštri fijuk iskidanog železa. Za prvom su odmah sledile i ostale«.

Odbačena snagom eksplozije, parčad gvozdene konstrukcije i betona letela su svuda okolo, čak i preko stotinu metara daleko, zasipajući rudare sklonjene iza prirodnih zaklona, survavajući se niz kamenjar i okomite padine. Sve je stravično odzvanjalo u mrkloj noći i nadjačavalo fijuk vetra i prolom oblaka.

U gradu, u rudniku, u okolnim selima nastala je uzbuna. Probuđeni snažnim eksplozijama, Nemci, žandari, pripadnici straže i kvislinških naoružanih formacija izletali su iz kasarna i kuća u olujnu noć. Bili su iznenađeni i zbunjeni, a mnoge je od njih uhvatila panika.

U prvi mah niko se nije mogao snaći. Šta se dešava? Napad na grad, na rudnik? Šta je odletelo u vazduh? Odakle preti opasnost? Nastala je opšta jurnjava, raspitivanje, telefoni su zvrjali, tražili su se podaci iz rudnika. Počela je pucnjava. Pojavile su se rakete, čiji

bi svetleći trag brzo nestajao u noćnoj tmini i piru nevremena. Posle njih pucnjava se pojačala s raznih strana. No za partizane je toga časa bila najopasnija ona koja se čula u neposrednoj njihovoj blizini
— iz sela Orahova.

Za učesnike napada na žičaru tek su sada nastali teški časovi.

Ono što je usledilo, opisao je Branko Šotra:

»Odmah zatim nastao je krkljanac. Osećali smo se kao da smo u kazanu ključale vode. Klokotalo je sa svih strana, od Mitrovice, Zvečana, Starog Trga, Šalje i mnogih okolnih sela: puške, minobacači... Najoštrija, najbrža i najopasnija po nas bila je pucnjava iz sela Orahova, levo od kose uz koju smo se povlačili, na mestu pored koga smo neposredno morali proći. Otuda se čulo
i panično halakanje velikog broja ljudi. Jedan glas se oštro izdvajao: ‚A, bre, Mulje, a bre, komite, prit, p r i t . . .'

Iz sela su počeli da jure žandari koji su se tamo sklonili zbog nevremena. Životi boraca zavisili su od toga hoće li oni stići na kosu pre žandara. Žandari su bili brži i jakom vatrom zaustavili su pokret partizana. Osmelili su se — počeli da prilaze partizanima. »Kragujevke« su naterale žandare da se zaustave. Usledio je juriš i partizani su uskoro bili van domašaja žandara. Ali više nisu svi bili na okupu . . .«

U jurišu na žandare i probijanju preko vrleti i gudura ispod sela Orahova, po noći, nevremenu i nepoznatom terenu, partizani su se odvojili u grupe. Njih 13, s Brankom Šotrom, probili su se zajedno. Sa njima su još bila i oba vodiča, jer su se u noćnoj borbi zatekli s ovom grupom boraca.

Druga skupina boraca probila se s Dušanom Tomovićem. U trećoj, najmanjoj grupi, našli su se Ilija Borjan i Proko M. Zigić. Međutim, u toku noćne borbe i povlačenja po oluju, borci su prolazili kroz razne teškoće i situacije, pa je po neki od njih, odvojivši se u takvim okolnostima od grupe, bio primoran da se sam probija, kao što se to desilo rudaru iz Belog Brda Milanu Bukviću Canetu. Tako su se, podeljeni u grupe, pod teškim uslovima povlačili teritorijom na kojoj ih je opasnost vrebala sa svih strana.[63])

[63]) O borbi kod Orahova i povlačenju prema Kopaoniku govore, pored Šotre
i napisa objavljenog u »Borbi«, Dušan Tomović, Miloš Miljković, Milan Bukvić, Proko M. Zigić, Dimitrije Zavada, Dimko Janićijević, Rade Škundrić, Mon Moni. Tahir Kurteši i drugi.

Branko Šotra je zapisao (u predavanju za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu) o noćnoj borbi kod Orahova odmah posle miniranja žičare: »Posle kraće borbe, u kojoj su glavnu reč imale naše bombe, nas trinaest probilo se kroz vatru i dokopalo planine«. I Šotra i Tomović govore da su se u kratkoj ali oštroj noćnoj borbi učesnici akcije probili i povlačili ka Kopaoniku u tri grupe. Proko M. Zigić kaže da je on bio u trećoj grupi, od 6 boraca, s Ilijoip Borjanom i drugima. U »Borbi« se govori o obe grupe.

Milan Bukvić Cane opisao je kako se sam povlačio nepoznatim terenom (sećanja izneta autoru 26. I. 1973): »Kada smo posle eksplozije na žičari naleteli na žandare kod sela Orahova, u borbi sa njima, prilikom juriša i probijanja, ja sam se odjednom našao sam. U noći i oluji, po kamenjaru i šumi, pö nepoznatom terenu, dok se pucnjava razlegala sa svih strana, nasumice sam se povlačio nastojeći da se što više udaljim od rudnika. Pošto sam radio u

Sotrina grupa se noću probila zapadno od sela Majdani i u svanuće stigla u blizinu sela Dedinja. Zaustavila se u retkoj gotovo ogoleloj šumici. Umorni i iscrpeni partizani bili su u teškom polažaju, jer su čitavim tim terenom krstarila poterna odeljenja Albanske žandarmerije i vulnetara. Zastali su da se dogovore šta da rade: da li je bolje odmah nastaviti povlačenje ili se preko dana prikriti, pa produžiti noću i tako izbeći opasnost da ih nadmoćni neprijatelj otkrije. Odlučili su se za ovo drugo.

Na slabo pošumljenom bregu iznad sela pronašli su prostranu rupčagu kamenoloma i tu se pritajili, isturivši osmatrače.

»Čitav taj beskonačni dan proveli smo na kiši, očekujući stalno da nas otkrije poterà, čobani ili ovčarski psi«, zapisao je Branko Šotra. I zaista, jednog trenutka pojavio se ovčarski pas, prišao mestu i opazio ih. Pretrnuli su. Srećom, pas nije zalajao. Ostali su u svom skrovištu — neotkriveni. Bili su mokri, umorni i gladni, u napetom iščekivanju. Zadovoljstvo zbog izvršene akcije, zbog udarca nanetog okupatoru, potiskivala je neizvesnost o drugovima s kojima su se u toku borbe razdvojili. Negde pred podne ugledali su kako se grupa partizana provlači slabo pošumljenim brdom, s druge strane sela, suprotno od njih. Bila je to, kako su kasnije saznali, grupa Dušana Tomovića, koja je uzmicala ka dalekom selu Borčanu. Od sela Ovčara začula se pucnjava, koja je posle kraćeg vremena utihnula.

U to vreme, kada je dan već dobro osvojio, potere su uveliko tragale za napadačima na žičaru. Ubrzo posle eksplozije mina na zateznoj stanici, iz rudnika su bili dojurili žandari, Nemci, stražari. Komandir žandarmerijske stanice u Prvom Tunelu Mehmed Gradića, koji je prvi dotrčaa sa svojim žandarima, usplahireno se raspitivao šta se dogodilo, tražio obaveštenja o napadu i napadačima, grdio osoblje i stražu pomoćne stanice (čuvari su posle eksplozija bili pobegli). Stigli su i žandari iz Mitrovice, pa i komandant albanske žandarmerije major Bajazit Boljetinac. Za kratko vreme su se »na licu mesta« okupili Nemci iz rudnika s direktorom Krauzeom i inžinjerom Šabom na čelu, iz Zvečana — direktor Helvig s pomoćnicima, iz Mitrovice — odgovorne starešine Krajskomandanture, pešadijskog

Belom Brdu, uopšte nisam poznavao ovaj teren, pa ne znam koliko sam prostora u toku noći prevalio, niti sam imao predstavu gde me je svanuće zateklo. Znao sam samo da su svuda okolo naoružane bande i žandari i da se zato preko dana ne smem kretati. Prikrio sam se u nekoj šumi i tu čekao da se smrkne. U jednom trenutku zapretila mi je neposredna opasnost. Šumskim puteljkom išla su u mom pravcu dva vulnetara sa psom. Pritajio sam se u svom zaklonu, bojeći se najviše psa. Vulnetari su mi se sasvim približili. No sve se dobro svršilo. Prošli su pored mene ne opazivši me. U sumrak sam produžio povlačenje. Znao sam opšti pravac — logor, a jedina orijentacija su mi bili udaljeni visovi Kopaonika. Noću sam opet išao nasumice. U svanuće sam se približio graničnoj reci. Zapamtio sam to po tome što nam je to objasno vodič kada smo išli prema žičari. Kada sam prešao reku i zamicao uz brdo s druge strane čuo sam neku viku preko reke. Otkrili su me, ali kasno. Uspeo sam da im izmaknem …«

puka, Feldžandarmerije. Mašinista i njegov pomoćnik su jedva stizali da odgovore na sva pitanja.[64])

Krauze i Helvig su sa svojim pomoćnicima nastojali da utvrde kolika je šteta naneta žičari, koliko će vremena biti potrebno za opravku, koliko dugo rudnik neće raditi. Nemački komandanti i starešine albanske žandarmerije izdavali su naređenja o gonjenju napadača i organizovali potere za njima. Posle borbe kod Orahova, u kojoj je ranjen jedan žandar, bilo im je jasno da će se napadači, »banditi« — kako su Nemci govorili, povlačiti prema Kopaoniku. Zato su na čitavom području prema Ceranjskoj reci angažovali za poteru sve vulnetarske straže po selima i u tom pravcu uputili poterna odeljenja žandarmerije. Njihove skupine i patrole pretraživale su šume i gudure ovog velikog terena. To nije bilo sve. Te večeri su kamionima, drumom pored Ibra, prebacili poterni odred žandara, koji je dobio zadatak da se iz doline Ibra dohvati planinskih sela i preseče odstupnicu »banditima«.

Tako je protekao taj dan, 2. septembar.

Prve žrtve

Toga dana partizani su nestrpljivo očekivali da padne mrak. Mada grupe nisu imale veze jedna s drugom, znale su opšti pravac povlačenja: Kopaonik, partizanski logor. A za dalje kretanje po ovom opasnom terenu bila im je potrebna noć.

Šotrina grupa je jedva dočekala smiraj dana. Borci su sa oba vodiča krenuli pred veče i uputili se prema reci Bistrici, zaobilazeći istoimeno selo. Tu, u šumi iznad reke, još neotkriveni od poterà, ostali su da se odmore. Bili su gladni, jer su još pre polaska na noćni marš prema žičari ostavili torbe s hranom, da im ne bi smetale prilikom izvođenja akcije. Otada nisu ništa jeli. Morali su da se zadovolje po kockom šećera, koje je jedan borac nesebično podelio, ili drenjinama koje su pronašli oko mesta gde su se odmarali.

»Celu tu noć«, piše Sotra, »ponovo smo posrtali i padali preko jaruga i potoka, dok nismo u samo svanuće, iznureni od gladi i umora prispeli u prvo srpsko selo.«“)

Bili su to Brzanci. Tu su se zaustavili da se odmore i nahrane. Postavili su stražara i smestili se u kuće. Kraj ognjišta seoskih kuća borci su počeli da suše odeću i obuću, dok se u kotlovima kuvalo mleko koje su domaćice spremale za njih.

“) U svojoj izjavi od marta 1972, mašinista Jovan Samardžić opširno govori o tome. O akciji na žičaru izneo je svoja sećanja i Andrija Kanoti, koji je te noći dežurao na glavnoj utovarnoj stanici u Starom Trgu i na telefonski zahtev iz pomoćne stanice Orahova zaustavio rad žičare.

“) U to vreme u ovim selima (s druge strane veštačke granice) još nije bilo četnika, a narod je podržavao partizane. Branko šotra: tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu.

Razdanjivalo se, ali je vidljivost bila mala zbog magle. Grupa se okupila i krenula dalje. Prebacivali su se preko brda i gudura, dok ih vodič nije doveo do jedne kolibe (Konstantina Ilića) na brdu Vrelu, iznad sela Jelakca, gde su zastali da se odmore.

Tada su preko brda, iz pravca sela Borčana, odjeknuli pucnji. Partizani su osluškivali odjek pucnjave. Nisu znali šta se tamo događa.

Stražar koga su postavili da osmatra okolinu odjednom se uznemirio. Primetio je, nedaleko od sebe, da se neko kreće. Pozvao je drugove. Pažljivo su gledali u pravcu koji im je pokazao. Nije bilo sumnje: žandari! Bilo je to manje odeljenje žandara, jedna od poternih grupa koje su iz rudnika krenule za njima. Zauzeli su položaj i vatrom iz pušaka dočekali žandare. Ovi su se brzo povukli i nestali u magli.

Partizani su produžili put ka logoru, koji više nije bio u Stanulovićima, nego znatno dalje — kod sela Blaževa. Bili su opsednuti brigom za drugove koji su se povlačili odvojeno od njih. Strepeli su za njihovu sudbinu, a posebno ih je uznemiravala pucnjava u selu Borčanu.

Pokazalo se da je njihova zabrinutost bila opravdana. U pitanju je bila grupa Dušana Tomovića.

Posle izvršene akcije i noćne borbe kod Orahova, ta se grupa uspešno probijala teritorijom na kojoj su se u selima nalazile naoružane grupe vulnetara, a poterna žandarmerijska odeljenja pretresala teren u potrazi za napadačima. Ali dok se Sotrina grupa kod sela Dedinja pritajila preko dana, Tomovićeva je — po dolasku u atar ovog sela i prepucavanja s vulnetarima — produžila povlačenje i po danu. Uputili su se ka Kopaoniku, brdima iznad Ceranjske reke. Zurili su da se što pre prebace do Borčana.

Mala kolona iscrpenih boraca s mukom se probijala brdima i gudurama. Od sumraka prethodne noći kada su krenuli u akciju, nikako nije bilo odmora. No pošto su na ovom terenu odasvud bili izloženi opasnostima, morali su smoći snage da se što dalje probiju.

Odahnuli su tek kada su stigli u selo Brzance. Tu su se vrlo malo zadržali, predahnuli i nešto na brzinu pojeli i raspitivali se da li se vratila druga grupa partizana. Odmah posle toga produžili su za Borčane, kamo su stigli po podne 2. septembra. To je raštrkano selo, sa zaseocima od po nekoliko kuća razbacanih među brdima na širokom prostoru. Smestili su se u kuću izdvojenu na vrhu sela, ispod brda. Domaćina nije bilo kod kuće, ali je domaćica Dostana Janićijević prihvatila umorne, gladne i prozeble borce. Odlučili su da tu osuše odeću i obuću, da se odmore i prenoće, jer im je, posle tolikih neprekidnih napora koje su izdržali, bio preko potreban predah. Sem toga su se nadali da će se ovuda povući i ostali drugovi, pa su odlučili da ih čekaju sve do ujutru. Našli su i vodiča (Milivoja Spaso-

jevića) koji će ih odvesti do nove baze odreda. Posle svega §to su doživeli bilo je prijatno odmoriti se u toploj sobi i tišini planinskog sela.

Ujutru su se spremali za pokret. Napolju se spustila gusta magla, vidljivost je bila vrlo mala, ali su se pouzdali u vodiča. Trebalo je još samo da doručkuju, pa da krenu dalje. Na seoskom ognjištu je veselo pucketala vatra, a na verigama visio kotao u kojem se kuvalo mleko. Oko ognjišta se okupila grupa, njih sedmorica: Dušan Tomović, Todor i Rade Milićević, Simo Labus, Nikola Manojlović, Pavle Radmanović i Jovo Kojić. Očekivani drugovi nisu naišli, pa je trebalo napustiti selo.

Ovde su se, istina, osećali sigurnijim, pošto s ove strane Ceranjske reke nije bilo vulnetara. Ali ni tu nisu bili bezbedni. Ispod tog planinskog sela, u dolini Ibra kojom su prolazili put i pruga, bile su žandarmerijske posade koje su čuvale saobraćaj nice i objekte u dolini. No povremeno su obilazile i okolna planinska sela. Tamo su bili i Nemci, za koje je pruga imala veliki značaj, pa su vodili brigu o njenom obezbeđenju. Opasnost su, isto tako, predstavljale grupe vulnetara i žandarmerijske patrole koje su iz rudnika i okolnih sela krenule za njima preko brda.

Zato je grupa žurila da i po magli krene ka Kopaoniku. Ona, međutim, nije znala da su prethodne noći na drumski most na Ceranjskoj reci stigla dva nemačka kamiona sa oko 40 žandara. Poterni odred se podelio na dve grupe. Obe su krenule za Borčane: jedna uz Ceranjsku reku i preko sela Ceranje, zajedno s vulnetarima, neposredno ka selu; druga je produžila niz Ibar do Slatine i uputila se ka selu sa te strane.

Opasnost od albanske žandarmerije, vulnetara i Nemaca bila je, dakle, mnogo neposrednija nego što su partizani mislili. Događaji koji su usledili rečito su to potvrdili.

Sve se odigralo iznenadno i brzo. Zahvaljujući magli, žandari su se, tog prohladnog jutra 3. septembra 1941, neopaženo privukli selu (seljaci su kasnije govorili da ih je neko obavestio da su u selo stigli partizani).[66]) Brzo su izbili u neposrednu blizinu kuće u kojoj su bili učesnici akcije na žičaru Trepče.

Sukob je bio oštar i kratak. Sakriven iza kolibe, na pašnjaku kuće, jedan čobanin (Vukajle Simić) iznenađeno je gledao šta se događa. Video je prvo pred kućom partizana koji je osmatrao okolinu kroz magloviti veo. Bio je to Todor Milićević. U jednom tre-

“) Među Borčancima vlada mišljenje da je o dolasku partizana u njihovo selo žandarmeriju u Slatini obavestila učiteljica, belogardejka Sofija Kravcov. Smatraju da je komandir žandarmerijske stanice u Slatini odmah o tome javio svojim starešinama u Kosovskoj Mitrovici, pa je to otuda, u dogovoru s Nemcima, hitno organizovana akcija i kamionima upućen poterni odred žandara prema Ceranjskoj reci. Pri tome ističu činjenicu da je od celog sela, inače vrlo raštrkanog, opkoljen samo zaselak u kome su bili partizani.

nutku spazio je dva žandara kako se prebacuju ka nekom zaklonu. Todor, koji ih je takođe ugledao, povikao je dozivajući drugove iz kuće i pripucao.

Iz svojih zaklona oko kuće žandari su otvorili žestoku vatru na partizane koji su istrčali. Naročito su oko Todora, dok je štitio svoje drugove, fijukali kuršumi. Obostrana vika i pucnjava razlegle su se selom. Meštani su se sklanjali od kuršuma i izvirivali iza zaklona, nastojeći da razaznaju šta se dešava. Postali su svedoci žestokog obračuna.[67])

Partizani su pojurili prema brdu iznad kuće. Dočekao ih je plotun iz pušaka. Ipak, pred naletom i kuršumima partizana žandari su se pokolebali i počeli da uzmiču sa brda. No žandarmerijski komandir je, s druge strane zasede, povikao na njih i oni su ponovo zaposeli položaj na brdu i osuli paljbu. Mala grupa partizana našla se u teškoj situaciji. Dovikivanje žandara i vulnetara i njihova paljba s raznih strana pokazivali su da su oni opkolili zaselak i da ih ima veliki broj. S nedovoljno municije, opkoljeni, izloženi paljbi višestruko nadmoćnog neprijatelja, borcima je preostalo samo jedno: da pokušaju proboj. Pojurili su na drugu stranu, strminom, niz vododerinu, ka drugoj grupi kuća. Na terenu kraj tih kuća (Aleksandra Milanovića, Koste Anđelkovića i drugih), iza jednog plota, opet su pružili otpor pucajući. Tu su pale i prve žrtve.

Todor Milićević je, primetivši da nema Pavla Radmanovića, vikao iz sveg glasa: »Pavle, Pavle!« Njegova je glasina nadjačala pucnjavu i prohujala preko brda i žandarmerijskih položaja. Ne dobivši odziva, jarosno je pucao na žandare. Tada ga je stiglo neprijateljsko tane. Pogodilo ga je u stomak u predelu karlice. Posrnuo je, ali je ipak smogao snage da svoj pištolj sakrije u blato kako ne bi pao neprijatelju u ruke. Snažno, zdravo telo potresali su jaki trzaji. Njima je rudar i štrajkač Trepče i ratnik Srebrne planine pružao poslednji otpor smrti.

Nedaleko od njega, u jednoj jaruzi, ležao je Pavle Radmanović, ranjen u nogu. Nije se mogao kretati, pa je ostao na tom mestu; drugovi nisu ni znali šta je bilo sa njim. Sve se to događalo u onom pokušaju proboja.

Obruč žandara se sve više stezao, a uz pucnjavu su se čule njihove psovke i povici. Petorici partizana preostalo je još jedino da pokušaju da se probiju kroz redove žandara. Dvojici je to pošlo za rukom. Kroz kišu kuršuma uspeli su da se dohvate jaruge i da umaknu neprijatelju. Trojicu su žandari uhvatili.

") Izjave Vukajla Simića (od 15. V 1972), Aleksandra Milanovića (od 11. IX 1972), Dostane Petrović (od maja 1972) i drugih očevidaca iz sela Borčana. Na osnovu pričanja svojih drugova, Šotra je kasnije zapisao: »Odjeknuo je pucanj, prvo jedan, a zatim bezbroj. Žandari su napali partizane, koji su prihvatili borbu sa nekoliko puta jačim neprijateljem. Njihova situacija bila je nezavidna, pogotovu što su imali vrlo malo municije«.

Todor Milićević, pomoćnik kopača rude. Poginuo 3. septembra 1941, kao borac Kopaoničkog odreda, posle druge akcije na žičaru Trepče

IZ »TREPCINE« PERSONALNE KARTOTEKE
PODACI O TODORU MILIĆEVIĆU

Karton iz personalne kartoteke:

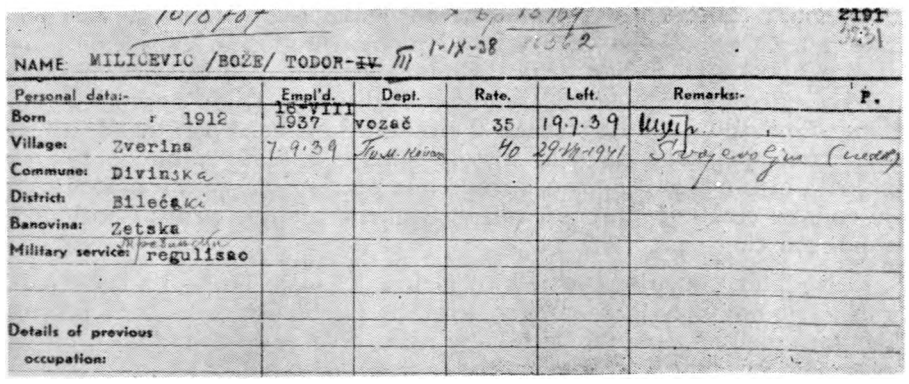

NAME: MILICEVIC /BOŽE/ TODOR-~~IV~~ III 1-IX-38

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:-
Born r 1912	16-VIII 1937	vozač	35	19.7.39	
Village: Zverina	7.9.39		40	29-VII-1941	
Commune: Divinska					
District: Bileća					
Banovina: Zetska					
Military service: regulisao					
Details of previous occupation:					

BRATINSKA BLAGAJNA

Glavna matica broj: 86.562.
Mesna matica broj: 13.769.
Prezime i ime: Milićević Todor.
Ime oca: Božo.
Datum i mesto rođenja: 912. Zverina, opština Divinska.
Srez: Bileća.
Banovina: Zetska.
Vera: pravoslavna.
Podanstvo: Jugosloven.
Vojna obaveza: regulisao, Trebinjski.
Naziv preduzeća: »Trepča«.
U svojstvu: vozača, kategorija IV, režijska nadnica: 22; od: 16. VIII 1937, do: 19. VII 1939.
Razlog napuštanja posla: štrajk.
Promene: pomoćnik kopača, III kategorija, od 1. IX 1938.
U svojstvu: pomoćnika kopača, kategorija III, režijska nadnica 30.
Od: 7. IX 1939, do: 29. VII 1941.
Razlog napuštanja posla: svojevoljno, nedolazak.

Pavle Radmanović poginuo 3. septembra 1941, posle druge akcije na žičaru Trepće

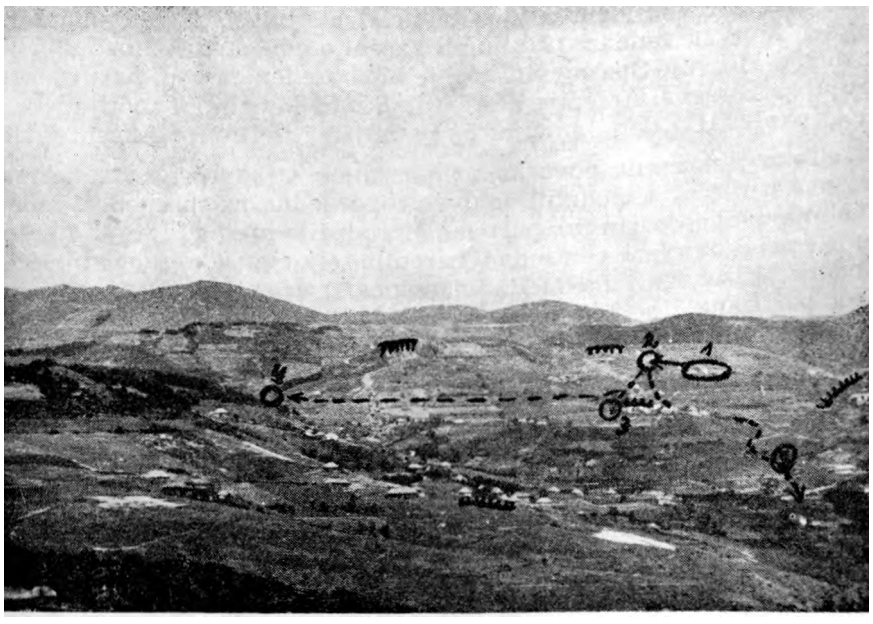

Borba u Borčanu i prve žrtve Kopaoničkog odreda, 3. septembra 1941:
E položaji — zasede žandarmerije

1. prenoćište sedmorice partizana (kuća Janićija Petrovića)
2. pravac povlačenja i mesto gde je ranjen, a zatim ubijen Pavle Radmanović
3. pravac daljeg povlačenja i mesto gde su zarobljeni Simo Labus, Nikola Manojlavić i Jovo Kojić
4. pravac povlačenja i mesto pogibije Todora Milićevića
5. pravac povlačenja (niz potok) Dušana Tomovića i Rada Milićevića

Žandari i vulnetari zatim upadaju u selo, uz viku, psovke i pretnje. Jedan prilazi Todoru i puca mu u usta. Na drugom kraju njegov kolega priskače Pavlu, koji se, ranjen, grči od bolova i puca u njega. Prilaze i drugi žandari i pucaju u već mrtvo telo partizana.[68])

Seljaci beže, svi: muškarci, žene, deca. Jer Nemci su im već jednom, jula meseca, palili selo. Sada znaju šta ih opet čeka — odmazda. Žandari i vulnetari upadaju u kuće, isteruju žene i decu, pljačkaju i crganizuju pravu hajku na ljude, hvataju sve one koji nisu uspeli da se sklone. Grde ih i psuju, nazivaju ih komitama i saučesnicima, proglašavaju ih komunistima. Sabijaju ih u gomilu i drže pod uperenim puškama.

Dok je sama borba trajala vrlo kratko, valjda svega oko pola sata, hajka po selu i surovo maltretiranje uhvaćenih seljaka i trojice zarobljenih partizana odužili su se sve do podne. Tada su žandari naredili dvojici seljaka (Sretku Arsenijeviću i Jeftimiju Milenkoviću) da spreme zaprežna kola i na njih utovare tela dvojice poginulih partizana. Pošto ovi nisu imali kola, upotrebili su saone. Trojicu zarobljenika žandari su vezali i postavili iza saona. Bili su to Simo La~bus, Nikola Manojlović i Jovo Kojić. Iza njih su stajali uhapšeni seljaci, koje su žandari priključili zarobljenim partizanima. Bilo ih je devet: Milivoje Spasojević, koji je bio određen da vodi partizansku grupu za Blaževo, Arsenije i Savatije Simić, Martin i Timotije Nikolić, Vukoje i Ognjen Janićijević, Damnjan i Jeftimije Aksentijević.

Tako je krenula povorka sa hapšenicima, okružena žandarima. Nešto kasnije su se podelili na dve grupe: jedna je, sprovodeći saone s telima dvojice poginulih partizana, produžila prema Slatini, u kojoj su Nemci i žandari sutra dan naredili seljacima da zakopaju tela Todora Milićevića i Pavla Radmanovića;[69]) druga grupa se, sprovodeći partizane i seljake, uputila prema mostu na Ceranjskoj reci. Neki Albanac iz sela Ceranje je — uprkos protivljenju žandara — dao hapšenicima hleba, govoreći da kao susedi moraju jedni drugima

[68]) Prema izjavama očevidaca iz sela Borčana (Aleksandra Milanovića, Vukajla Simića i drugih), Todora Milićevića je pogodio kuršum kada se nalazio kraj potoka i prevoja blizu kuće Aleksandra Milanovića, a Pavle Radmanović je ranjen u nogu oko 300 metara daleko od tog mesta, u jednoj vododerini. Trojica partizana natetela su na zasedu kraj kuće Koste Anđelkovića i tu su zarobljena. Dvojica koja su se uspešno probila kroz obruč izabrala su najbolji pravac: potokom ispod kuće Dostane Janićijević, tako da ih žandari na kosama s jedne i druge strane zaseoka nisu mogli videti. Spazili su ih tek kada su izišli iz potoka i obruča, pojurili su za njima i osuli paljbu, ali bez rezultata: oni su već bili stigli do donjeg sela i preko prevoja produžili ka selu Mošnice.

*) Todor Milićević i Pavle Radmanović, prve žrtve Kopaoničkog partizanskog odreda, sahranjeni su u zajedničku raku kraj železničke pruge ispod stare opštinske zgrade. Godine 1957. njihovi posmrtni ostaci su preneti u kosturnicu palih boraca narodnooslobodilačkog rata u Leposaviću. Tom prilikom je pronađen časovnik »lonžin«, koji je pripadao Todoru Milićeviću i koji se sada čuva u muzeju u Kosovskoj Mitrovici.

da pomažu u nevolji.[70]) Stigavši do mosta, žandari su trojicu partizana i seljake natovarili na kamione i zajedno s Nemcima odveli ih u zatvor u Kosovskoj Mitrovici.[71])

Odred Todora Milićevića

Šestorica boraca, među kojima su bili Ilija Borjan i Proko M. Zigić, povlačili su se iza prvih dveju grupa. Kada su stigli do prvog sela iza provizorne granice, saznali su od seljaka šta se dogodilo u Borčanu. »Kako smo kasnije čuli od drugova«, kaže Proko Zigić, »stradali su nam u toj grupi dobri drugovi rudari: Todor Milićević je poginuo, a njegov brat Rade je ranjen.«[72])

Pred naletom Nemaca i albanske žandarmerije, partizani su se povlačili na Kopaonik. Nemački poterni odred došao je i do partizanskog logora u selu Stanulovićima, ali tamo nije zatekao nikoga. Partizani su se već okupljali na planini Treski, u privremenoj bazi iznad sela Blaževa. Pretresanje terena koje su i dalje vršili Nemci, žandari i vulnetari nije dalo nikakve rezultate. Poterni odredi su se vratili u svoje baze.

U privremeni partizanski logor najpre je došla Sotrina grupa, premorena od napornog probijanja, po nevremenu i bespuću, u toku dva dana i dve noći. Posle nje stizali su ostali, koji su se posebno povlačili.[73]) Borci koji su u noći između 2. i 3. septembra zaostali kraj reke Bistrice produžili su još po mraku uz reku. Izjutra, kada su dospeli do ušća Brzanskog potoka u Seljanačku reku, naišli su na seljaka (Boška Aleksića) koji ih je poveo prema partizanskom logoru. Prošli su istočno od sela Brzanaca, a zatim pravcem kojim je išla i Sotrina grupa: do brda zvanog Vrelo iznad sela Jelakca, a odatle za Blaževo. Stigli su i Dušan Tomović i drugi. Milan Bukvić, koji se sam probijao još od žičare, tj. od borbe kod sela Orahova, dospeo je na teren sela Brzanaca i Borčana i tu saznao šta se dogodilo s Tomovićevom grupom. Odatle je produžio do sela Stanulovića, u koje su posle nekog vremena naišla dva partizana, pa je sa njima otišao za Blaževo. U logoru se komentarisao slučaj šumskog radnika Todora Đakovića, kome je neprijateljski kuršum razorio kundak puške, a njega nije ni okrznuo.

™) Izjava Vučine Milojkovića, koji je februara 1972. prikupljao podatke o događajima u Borčanu.

[71]) Obimna istraživanja o septembarskom napadu na žičaru Trepče, povlačenju partizana posle izvršene akcije i njihovom probijanju prema Kopaoniku, a naročito o borbi i događajima u selu Borčanu, izvršio je prvoborac iz ovog kraja Martin Virijević, pukovnik JNA u penziji.

[72]) Izjava Proke M. Zigića, data autoru 3. VIII 1973. na Tjentištu.

[73]) Branko Šotra, tekst predavanja: »Dva dana kasnije u našu privremenu bazu na Treski stigle su još dve grupe koje su odstupale raznim pravcima«.

Kada su se svi okupili, odred je napustio privremenu bazu i ulogorio se u Pavličkim kolibama (planinskim bačijama sela Rvata i Pavlice) ispod vrha Kukavice (Jadovnika), kraj mesta zvanog Raskrsnica.

Rudari su izražavali zadovoljstvo zbog akcije na zateznu stanicu žičare Trepče. Oštećenjem žičare naneli su još jedan udarac nemačkom okupatoru — u Trepči, zbog koje su Nemci i zadržali za sebe taj deo Kosova. Mada još nisu tačno znali rezultate miniranja žičare i koliku su stvarnu štetu naneli rudniku, sa sigurnošću su mogli zaključiti da je ovaj put razaranje bilo znatno jače nego u julu i da će u svakom slučaju neko vreme biti obustavljeni rad rudnika i transport olovne rude. Pokazalo se da su partizani, uprkos svim obezbeđenjima Trepče i širokog pojasa oko nje, uprkos nagomilanim snagama Nemaca, albanske žandarmerije, rudničke straže i vulnetara po okolnim selima, našli načina da prodru do tako dobro čuvanog rudnika i da prekinu tok olovne reke za Nemačku.

Radost rudara je, međutim, bila pomućena gubitkom drugova koji su nastradali u borbama posle izvršene akcije.

Svi rudari u odredu su dobro poznavali Todora Milićevića, pa je utoliko veća bila žalost za njim. Njegov stariji brat Rade, koji je i sam lakše ranjen, s mukom se savladavao da ne pokaže kako ga je bolno pogodila Todorova pogibija. Nije mogao sakriti grčeve na licu dok su drugovi pričali kako su ih u selu napali žandari i opisivali kako se Todor borio do kraja da bi svojim drugovima omogućio povlačenje, dok su oživljavali poslednje Todorove trenutke.

Među rudarima na Kopaoniku nije više bilo visokog, mršavog ali jakog hercegovačkog proletera, ozbiljnog i staloženog čoveka, komuniste koji je umeo da se bori i da voli ljude. Pamtili su njegove vatrene govore na rudarskim skupovima, snagu njegovog uverenja da će rudari pobediti u štrajku — ostvariti opravdane zahteve postavljene upravi rudnika. Ostao im je u sećanju čovek koji se uvek trudio da ugrabi vreme da nešto pročita, da u svakoj prilici nešto nauči, jer je znao da će tako još više doprineti borbi protiv klasnog neprijatelja — jakog i sposobnog, spremnog da na sve načine izigra radnike.

Pričali su rudari kako je bio nestrpljiv da se pridruži partizanima. Postao je ono što je žarko želeo — ratnik, s puškom u ruci. Osobito je bio zadovoljan kada je odlučeno da se krene na drugu akciju rušenja žičare. »Ne damo Švabi da izvlači olovo iz našeg rudnika«, govorio je. Zajedno sa ostalima bio je sretan kada su snažne eksplozije razarale stubove žičare. Radovao se: »Odužili smo svoj dug, rudari su izvršili svoj zadatak!«

Nije se dugo radovao. Kada ih je neprijatelj napao, štitio je svoje drugove, a sam ostao na udaru žandarskih kuršuma. Pao je kako je dolikovalo takvom borcu i čoveku, rastajući se za uvek od

onog što mu je bilo najmilije u životu: svojih drugova rudara, odreda, brata Rada, porodice koju je stalno pomagao.

»Pogibija Todora Milićevića«, pričao je kasnije politički komesar odreda, »bila je potresan događaj koji je na sve nas ostavio duboki utisak. Poznavajući Todora kao čoveka i borca, bili smo svesni kakvog smo druga izgubili. Njegova smrt u prvoj većoj akciji odreda pokazala nam je da će borba biti teška i da će tražiti žrtve.

Prva žrtva koju je dao odred bio je rudar Trepče i član Partije koji je umnogome oličavalo našu borbu. Bilo je simbolike u tome, baš zato što su rudari Trepče zapalili iskru iz koje je buknuo plamen oslobodilačke borbe na ovom području; što je odred bio sastavljen pretežno od rudara, najvećim delom komunista; što je prvi čovek žrtvovan baš u bici za olovo, u oduživanju duga koji su svi rudari osećali pred narodom: da ne dopuste okupatoru da se koristi olovom iz njihovog rudnika kako bi ubijao crvenoarmejce i partizane.

Potreseni gubitkom i osećajući svu simboliku prve žrtve našeg odreda, spontano smo došli na zamisao da odredu damo ime prvog komuniste palog u borbi, čoveka koji je svojim životom i delom oličavao našu revolucionarnu i oslobodilačku borbu.«[7*])

Tu, u logoru, kada su se svi okupili i postrojili, komesar odreda je objavio:

— Izvršili smo važnu akciju i dali smo prve žrtve . .. Volja je svih nas da odred nosi ime poginulog rudara Trepče Todora Milićevića.

Rade je stajao u stroju, bez reči. Na vratu mu se beleo zavoj na rani zadobijenoj u borbi posle akcije na rudnik. Rudari su mu prilazili i čvrsto mu stezali ruku.

Od toga dana Kopaonički partizanski odred je ratovao pod imenom Todora Milićevića.[75])

Bila je to prva žrtva partizana Srebrne planine, prvi Trepčin rudar koji je pao u borbi za slobodu. Ali ne i jedini do tada. Rudari nisu zaboravljali omladinca Pavla Radmanovića, koji je izgubio život zajedno s Todorom Milićevićom. Iskusni i prekaljeni cenili su hrabrost i žrtvu još golobradog mladića sa Kosova, doseljenika iz Slavonije, čija je porodica živela u selu Bukošu, kraj Vučitrna. Sem toga se nije smela gajiti nikakva iluzija o sudbini trojice zarobljenika: Sime Labusa, Nikole Manojlovića i Jove Kojića.

Već je prva veća akcija odreda pokazala da će borba biti mukotrpna i duga, da će tražiti nove i, svakako, mnoge žrtve od Trepčinih rudara i ostalih boraca.

’4) Dušan Tomović: Stenografske beleške Studeničke grupe od 18. II 1953; sećanja izneta autoru 13. IX 1971.

”) Na mestu zvanom Raskrsnica postavljena je posle rata — pored puta — spomen-ploča na kojoj piše:

»Na ovom mestu avgusta (pogrešno, treba septembra — prim. B. B.) 1941. godine Kopaonički partizanski odred dobio je ime ’Todor Milićević’, završeno njegovo formiranje i krenuo u dalje akcijc«.

Borba se nastavljala.

U partizanskom logoru su nestrpljivo očekivali vesti iz Trepče i Mitrovice da bi saznali tačan ishod akcije. Mada su eksplozije bile snažne, učesnici pothvata nisu mogli znati koliko je mina eksplodiralo, niti kakva je stvarna šteta pričinjena rudniku.

»Primorani smo da obustavimo rad«

Nemci su u svojim izveštajima zabeležili partizansku akciju na Trepču. O akciji se govori u izveštajima nemačke vojske, obaveštajno-bezbednosne službe i uprave Trepče.

Na osnovu izveštaj a štaba 737. pešadijskog puka iz Kosovske Mitrovice, u operativni dnevnik 717. divizije zabeleženo je 3. septembra:

»Pokušaj rušenja eksplozivom, 2. septembra u 02,30 časova, žične železnice trepčanskih rudnika, Zvečan (Kosovska Mitrovica)«.

I u Berlinu je napisan izveštaj o toj akciji. Šef Glavnog ureda bezbednosti Rajha, u čijem sastavu je bio i Gestapo, kaže u izveštaju od 12. septembra 1941:

»Sprečen je planirani napad na rudnike u Trepči i Kosovskoj Mitrovici. Uhapšena su 4 počinioca i još 8 sumnjivih«.

Uprava Trepče je bila primorana da prizna uspeh partizanske akcije i štetu koja je pričinjena miniranjem žičare. Odmah posle akcije, 3. septembra 1941, nemački direktor prerađivačkih kapaciteta Trepče u Zvečanu inžinjer Helvig objavio je okružnicu broj 37, u kojoj je stajalo:

»Usled izvršene sabotaže na vazdušnoj železnici, primorani smo da za izvesno vreme obustavimo rad u nekim odeljenjima. Stoga je potrebno da se jedan deo radništva pošalje kući za nekoliko dana. Ukoliko to bude moguće, mi ćemo ostalo radništvo zadržati na poslu i za vreme prekida rada«.

Sledila je uobičajena nemačka propagandna parola da komunisti svojim sabotažama oduzimaju, u stvari, zaradu rudarima:

»Oštećenje vazdušne linije izvršeno je od elemenata koji su hteli da naškode TREPČA MINES LIMITED, a u stvari su pogodili svoje sugrađane i ostavili njih za duže ili kraće vreme bez hleba«.

Na kraju se, ko zna po koji put, pozivaju rudari da prokažu svoje drugove nemačkoj upravi:

»Da bi se ubuduće onemogućio prekid rada zbog sabotaže, pozivamo sve radnike koji ma šta znaju ili sumnjaju u vezi sa dvema nedavnim oštetama vazdušne železnice, da to saopšte Upravi preduzeća. Garantujemo sva-

OBJAVA UPRAVE TREPĆE O PARTIZANSKOM NAPADU
NA ZIČARU 3. SEPTEMBRA 1941

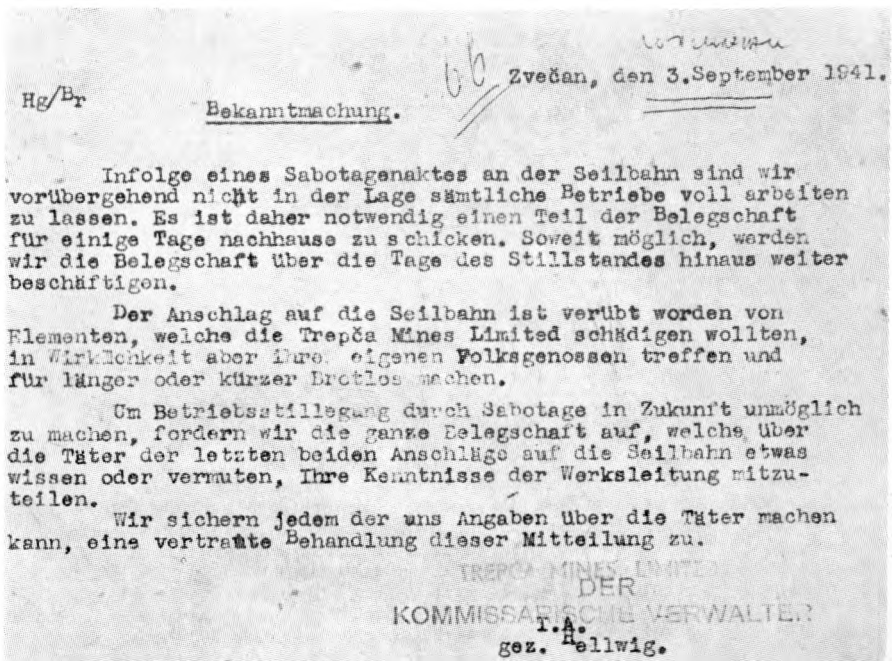

Hg/Br

Bekanntmachung.

Zvečan, den 3.September 1941.

Infolge eines Sabotagenaktes an der Seilbahn sind wir vorübergehend nicht in der Lage sämtliche Betriebe voll arbeiten zu lassen. Es ist daher notwendig einen Teil der Belegschaft für einige Tage nachhause zu schicken. Soweit möglich, werden wir die Belegschaft über die Tage des Stillstandes hinaus weiter beschäftigen.

Der Anschlag auf die Seilbahn ist verübt worden von Elementen, welche die Trepča Mines Limited schädigen wollten, in Wirklichkeit aber ihre eigenen Volksgenossen treffen und für länger oder kürzer Brotlos machen.

Um Betriebsstillegung durch Sabotage in Zukunft unmöglich zu machen, fordern wir die ganze Belegschaft auf, welche über die Täter der letzten beiden Anschläge auf die Seilbahn etwas wissen oder vermuten, Ihre Kenntnisse der Werksleitung mitzuteilen.

Wir sichern jedem der uns Angaben über die Täter machen kann, eine vertrauliche Behandlung dieser Mitteilung zu.

TREPČA MINES LIMITED
DER
KOMMISSARISCHE VERWALTER

I.A.
gez. Hellwig.

kome koji nam može dati podatke o krivcu da ćemo njegovo saopštenje držati u tajnosti«.[76])

[7Ć]) Navedeni nemački dokumenti o septembarskoj akciji na žičaru Trepče potiču iz ovih izvora: izveštaj o akciji izvršenoj 2. septembra 1941. u 02,30 časova, a unet u operativni dnevnik 717. divizije 3. IX 1941, arhiva Vojnoistorijskog instituta, Beograd, NAV-N-T-315; izveštaj šefa Glavnog ureda bezbednosti Rajha u Berlinu od 12. IX 1941, IV Al, b. br. 1,B/41 pov., Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1973, tom XII, knj. 1, str. 382; objave i saopštenja uprave Trepče nalaze se u Privrednom arhivu Trepče, arhiva iz perioda okupacije, zbirka objava, saopštenja i okružnica uprave. Saopštenja i objave Trepče o ovoj akciji pronađene su 1972, a dokumenti iz operativnog dnevnika 717. divizije i Glavnog ureda bezbednosti Rajha tek 1974. godine.

Iz nemačkog dokumenta-dnevnika koji je vodio štab 717. divizije jasno se vidi da je akcija izvršena 2. septembra u 02,30 časova. Narednog dana, 3. septembra, izdala je objavu o tome uprava Trepče. Krauze to potvrđuje i svojim pismom upućenim u Nemačku 9. IX 1941. Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Prvom Tunelu podnet je po povratku iz potere 6. septembra, a izveštaj o uhvaćenim »atentatorima« na žičaru Trepče, k<Mi je podneo štab nemačkog vojnog zapovednika, nosi datum 9. septembar.

Do sada su se, međutim, svuda označavali drugi datumi te akcije. U svim objavljenim knjigama i napisima govori se, na osnovu sećanja učesnika i svedoka akcije, da je drugi napad na žičaru Trepče izvršen krajem prve dekade septembra. Pri tome su navođeni različni datumi: noć između 7. i 8, tj. 8. i 9, odnosno 9. i 10. septembra 1941. Noć izmeuu 8. i 9. septembra

DIREKTOR RUDNIKA KRAUZE IZVESTAVA O PARTIZANSKOM NAPADU NA ŽICAHU TREPĆE 3. SEPTEMBRA 1941

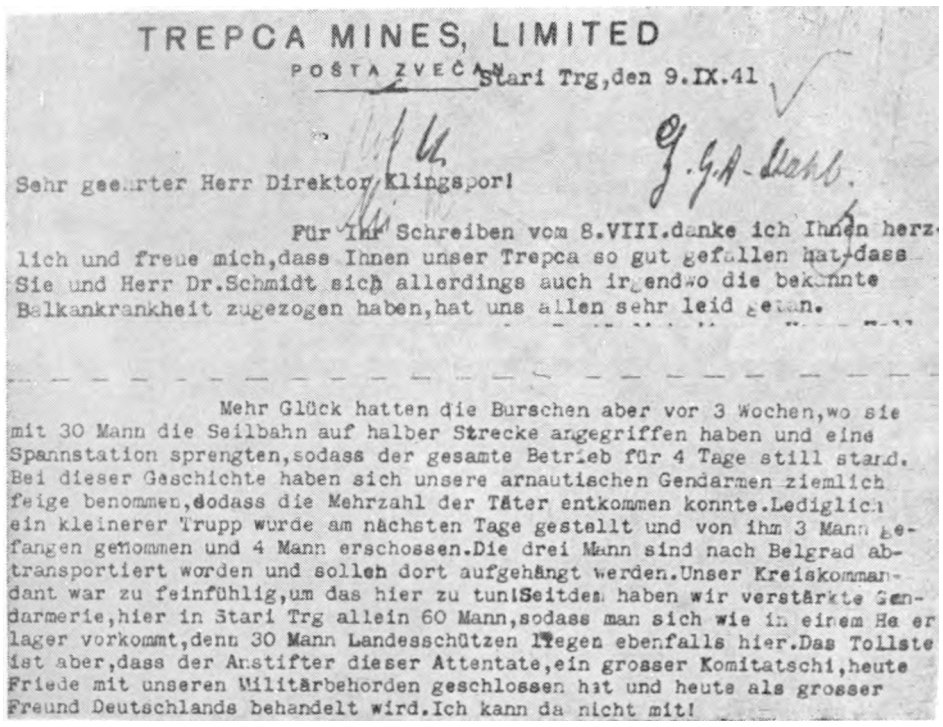

TREPCA MINES, LIMITED

POŠTA ZVEČAN Stari Trg, den 9.IX.41

Sehr geehrter Herr Direktor Klingspor!

Für Ihr Schreiben vom 8.VIII. danke ich Ihnen herzlich und freue mich, dass Ihnen unser Trepca so gut gefallen hat, dass Sie und Herr Dr. Schmidt sich allerdings auch irgendwo die bekannte Balkankrankheit zugezogen haben, hat uns allen sehr leid getan.

Mehr Glück hatten die Burschen aber vor 3 Wochen, wo sie mit 30 Mann die Seilbahn auf halber Strecke angegriffen haben und eine Spannstation sprengten, sodass der gesamte Betrieb für 4 Tage still stand. Bei dieser Geschichte haben sich unsere arnautischen Gendarmen ziemlich feige benommen, dodass die Mehrzahl der Täter entkommen konnte. Lediglich ein kleinerer Trupp wurde am nächsten Tage gestellt und von ihm 3 Mann gefangen genommen und 4 Mann erschossen. Die drei Mann sind nach Belgrad abtransportiert worden und sollen dort aufgehängt werden. Unser Kreiskommandant war zu feinfühlig, um das hier zu tun! Seitdem haben wir verstärkte Gendarmerie, hier in Stari Trg allein 60 Mann, sodass man sich wie in einem Heerlager vorkommt, denn 30 Mann Landesschützen liegen ebenfalls hier. Das Tollste ist aber, dass der Anstifter dieser Attentate, ein grosser Komitatschi, heute Friede mit unseren Militärbehörden geschlossen hat und heute als grosser Freund Deutschlands behandelt wird. Ich kann da nicht mit!

I Krauze je, u jednom pismu za Nemačku, obaveštavao o partizanskom napadu i o šteti koja je njime naneta:

»Jedna grupa od 30 napadača izvršila je napad na sredini pravca i digla u vazduh stanicu za zatezanje žice na žičari tako da je ceo pogon morao 4

navode kao datum te akcije: zbornici Vojnoistorijskog instituta: tom I, knj. 1, napomena uz dokument 150 i tom XII, knj. 1, dok. 146; knjiga »Ustanak naroda Jugoslavije 1941«, knj. 1, str. 142—143. Osmi septembar, kao datum akcije, navode: dr. Jovan Marjanović, »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941«, Beograd 1963, str. 154; Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1969, tom I, knj. 19, str. 39; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, izd. Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1957, str. 55—56; »Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«, Beograd 1964. str. 112. Noć između 7. i 8. septebra označili su kao datum akcije Zivorad Mihailović u knjizi »Ljudi moga grada«, str. 96 i Milorad Vavić u rukopisu hronike o Kosovskoj Mitrovici, a isti datum je naveden i u stenografskim beleškama o sećanjima učesnika od 3. XI 1950. Pokazalo se da su, u ovom slučaju, sećanja bila nepouzdana.

Od sačuvanih partijskih dokumenata, o toj akciji se govori u tezama koje je Boro Vukmirović pripremio za referat na savetovanju Oblasnog komiteta za Kosmet (održano februara 1942. u Vitomirici kod Peći). U tezama se postavlja pitanje: šta se ostvarilo od zadataka postavljenih na junskom savetovanju Oblasnog komiteta? Kao odgovor je navedeno: »a)... Pokušaj sabotaža u rudniku (Trepči) dva puta« (Zbornik, tom I, knj. 19, str. 39).

dana da bude stavljen van dejstva. U ovom slučaju su se naši arnautski žandarmi prilično kukavički poneli, tako da je većina napadača uspela da pobegne. Tek je sledećeg dana bilo formirano jedno manje poterno odeljenje .. ,«[77])

Jedan od učesnika potere i borbi s partizanima, komandir žandarmerijske stanice u Starom Trgu, podneo je, 6. septembra, upravi rudnika zvaničan izveštaj o ishodu borbe:

»Izveštavam g. direktora da sam bio u poteri za razbojnicima odmah čim se čula detonacija na Vazdušnoj liniji i to: ja komandir stanice M. Gradića, sa žandarmerijskim kaplarom Ahmetom Behramom i žandarmima Aljušem Huseinom i Zećirom Bajramom.

Napominjem da je bilo još žandarma ali nisu sa ove stanice.

Posle izvršene potere sukobili smo se sa razbojnicima kod sela Orahova i Borčana, u kojem sukobu nam je uspelo da žive uhvatimo od bivših radenika sa Kopaonika i ovog rudnika i to: Simu Labusa i Nikolu Manojlovića, a među mrtvima je Todor Milićević takođe bivši radenik ovog rudnika.

Saopštavajući gornje g. direktoru, mi Vas uveravamo da će mo i u buduće, ja kao komandir ove stanice zajedno sa žandarmima, uložiti sve naše napore da stvorimo i održavamo red i mir na našem reonu«.[7^1])

Nemačke vojne vlasti u Mitrovici odmah su o partizanskom napadu obavestile štab nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju, čije je sedište bilo u Beogradu, a štab je, 9. septembra 1941, izvestio nemačkog vojnog zapvednika za Jugoistok:

»Atentatori na rudnik ‚Trepča', kod Kos. Mitrovice pohvatani su i biće obešeni«.[79])

O njihovoj sudbini govori i direktor Krauze u svom pismu upućenom u Nemačku. Međutim, po njemu su nemačka i albanska poterna odeljenja ubila četvoricu,[80]) a zarobila trojicu partizana. O zarobljenicima Krauze kaže:

»Tri navedena čoveka sprovedena su za Beograd i tamo treba da budu obešena«.

On otkriva i razlog zašto se najokrutnija kazna nad zarobljenicima nije izvršila u Mitrovici ili u rudniku kao zastrašujući primer,

[n]) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobivena iz Minhena. pismo E. Krauzea od 9. IX 1941. godine pod naslovom: »Vrlo poštovani gospodine direktore Klingšper!«

[78]) Privredni arhiv Trepče, arhiva iz perioda okupacije, izveštaj žandarmerijske stanice Prvi Tunel — Reka od 6. IX 1941.

[”]) Zbornik dokumenata, tom I, 1949, str. 413; Dnevni izveštaj zapovednika. Srbije od 9. IX 1941, upućen telegramom u 14,45 časova zapovedniku za Jugoistok.

[”]) Da li su osim Todora Milićevića i Pa via Radmanovića ubijena još dvojica,, kako tvrdi Krauze, nije se dosadašnjim istraživanjima moglo sa sigurnošću utvrditi. Ima nekih indicija o tome — po izjavama, odnosno sećanjima pojedinaca, ali ne i autentičnih, sigurnih svedočenja. Treba se nadati da će se s vremenom i to tačno utvrditi.

IZVEŠTAJ KOMANDIRA ŽANDARMERIJSKE STANICE
O POGIBIJI TODORA MILICEVICA

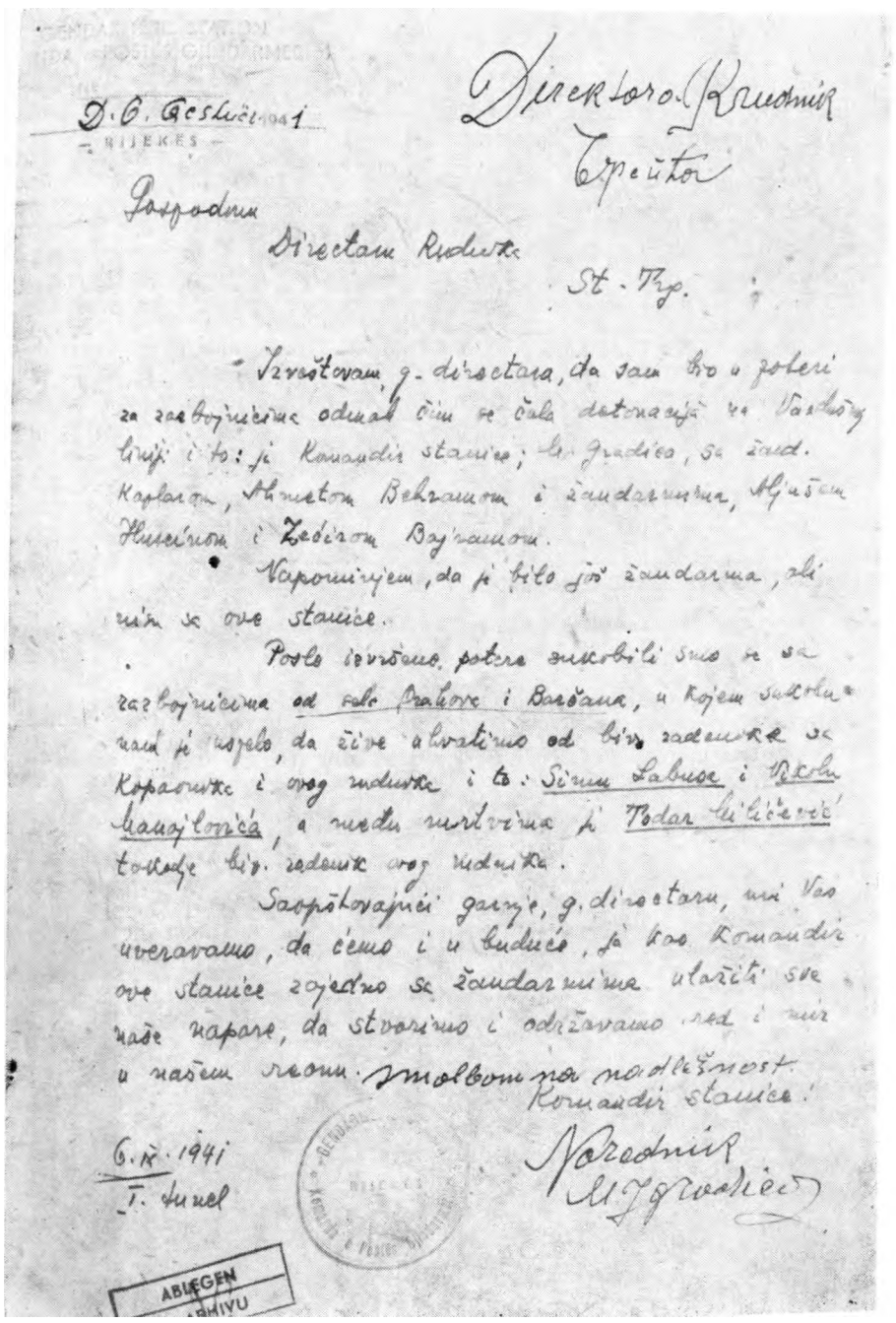

D.C. Gospiću 1941
– RIJEKE –

Direktoru Kriminalne Policije

Gospodinu

Direktoru Redarstva

St. Tg.

Izvještavam g. direktora, da sam bio u poteri za razbojnicima odnosno čim se čula detonacija u Vašoj blizini i to: ja Komandir stanice, Ivan Gradiček, zs žand. Kaplarom, Ahmetom Behramom i žandarmima, Mijušem Husićem i Zekirom Bajramom.

Napominjem, da je bilo još žandarma, ali nisu iz ove stanice.

Poslo izvršenu poteru susreli smo se sa razbojnicima od sela Prašove i Barošana, u kojem susretu nažalost nije uspjelo, da žive uhvatimo od bivše redarstvene Kopanovske i ovog redarstva i to: Simu Labuse i Petku Mandylonića, a medju mrtvacima je Todor Milićević takodje bivši redarstvenik ovog redarstva.

Saopćavajući gornje, g. direktoru, uvjeravamo, da ćemo i u buduće, ja kao Komandir ove stanice zajedno sa žandarmima ulažiti sve naše napore, da stvorimo i održavamo red i mir u našem rejonu. Molbom na nadležnost.

Komandir stanice:
Narednik
Ivan Gradiček

6. X. 1941
I. Juvet

ABLEGEN
ARHIVU

što je on, očevidno, smatrao celishodnim. Stoga se podsmeva i ironiše na račun preosetljivosti i obzira nemačkog funkcionera koji nije pristao na to:

»Naš krajskomandant se pokazao kao isuviše osetljiv, da bi to vešanje ovde izvršio«.

Bitka za olovo bila je nemilosrdna. Udarac po okupatoru, nanošenje štete rudniku, tražilo je i žrtve. Bes silnika okomio se na zarobljenike Simu Labusa, Nikolu Manojlovića i Jova Kojića.

Utvrdilo se da je personalna služba Trepče evidentirala da je dvadeset osmogodišnji rudar Simo Đ. Labus svojevoljno napustio rudnik 26. jula 1941, da je radio u Starom Trgu od 1935. kao jamski vozač i pomoćnik kopača rude i da je učestvovao u rudarskom štrajku 1939. godine.

Za Nikolu Manojlovića, godinu dana mlađeg od zemljaka Sima Labusa, personalci su zabeležili da je najpre radio u Trepči — do januara 1941, a zatim u rudniku »Kopaonik« u Belom Brdu, i to kao: jamski vozač, pomoćnik kopača i kopač rude. Evidentirali su da je 1939. učestvovao u štrajku rudara i da je 2. avgusta 1941. svojevoljno napustio rudnik u Belom Brdu. Za njim su ostali: supruga, petogodišnji sin Ilija i kćerkica Ljubica.

Istražni organi su mogli još da saznaju da Nikola potiče iz siromašne porodice, da je najstariji od šestoro dece i da je, kao takav, rano počeo da radi i od zlehude zarade pomaže svoju porodicu. Oženio se 1935, napustio rodni kraj i 1936. došao u Golubac, gde je dve godine radio u kamenolomu. Prešao je, potom, u Trepču i pridružio se »brđanima« iz svog kraja koji su tu već ranije radili. I biografija Sime Labusa je bila slična. Jedan od sedmoro braće, rođen u siromašnoj ličkoj porodici, brzo se otisnuo u svet, i kao i drugi Labusi (braća i rođaci) zaposlio se u Trepči, odakle je slao novac porodici u rodnom kraju. Učešće Manojlovića i Labusa u štrajkovima i drugim radničkim akcijama u rudniku bilo je za islednike rečiti dokaz da su u pitanju »crveni« još od pre rata.

Najmlađi od trojice zarobljenih partizana, dvadeset petogodišnji Jovo Kojić, pripadao je grupi šumskih radnika i bio je rodom iz Bosne.

Po odluci nemačkog krajskomandanta, zarobljenici su sprovedeni u Beograd i upućeni u koncentracioni logor na Banjici — kao zatvorenici Gestapoa. Tamo su uvedeni u I knjigu pritvorenika logora kao logoraši broj 585, 586 i 587, s ovim ličnim podacima:

»585. Manojlović Nikola, radnik, rođen 1914. godine u Omčici, Gračac, od oca Stevana i majke Pere, oženjen Sokom, deca: Ilija i Ljubica.

KNJIGA PODATAKA PRITVORENIKA
KONCENTRACIONOG LOGORA NA BANJICI

I rudari Trepče — borci Kopaoničkog partizanskog odreda bili su žrtve Banjičkog logora u Beogradu

586. Labus Simo, rudar, rođen 1913. godine u Velikoj Popini — Lika, od Đurđa i Senije, neoženjen.

587. Kojić Jovo, radnik, rođen 1916. u Jasenovim Potocima, od Vida i Trifke (?), neoženjen«.*')

Za svu trojicu je zabeleženo je da su u logor došli 22. septembra 1941. iz Kosovske Mitrovice. I sudbina im je bila zajednička, kako se vidi iz kratke zabeleške u logorskoj knjizi: streljani su posle sedam dana — 29. septembra 1941.

Tako su, pored Todora Milićevića, još dva rudara Trepče, jedan omladinac i jedan šumski radnik dali svoj život boreći se da onemo-

") Istorijski arhiv Beograda, arhiva Specijalne policije. Osim ličnih drugih podataka nema. Ne postoje lični dosijei ni za trojicu zarobljenih partizana ni za devetoricu uhapšenih seljaka iz Borčana. Ni Privredni arhiv Trepče ne raspolaže nikakvim dokumentima istrage nad rudarima Simom Labusom i Nikolom Manojlovićem. Po izjavi Nikolinog brata, Dušana Manojlovića (datoj autoru 20. III 1972), u odredu se saznalo da Mesni komitet u Kosovskoj Mitrovici priprema akciju doturanja pištolja zatvorenicima i organizovanje njihovog bekstva iz zatvora. On je tada dobio iz Mitrovice fotografiju na kojoj su bila trojica zarobljenih partizana snimljena u dvorištu zatvora.

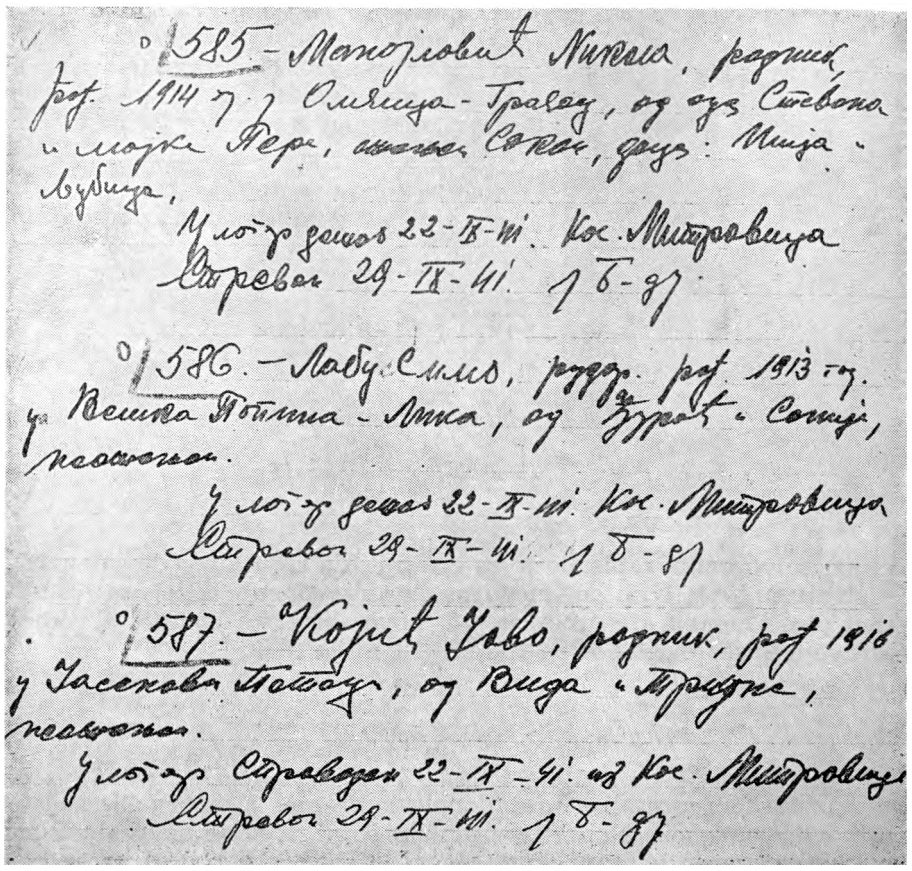
°585 – Manojlović Nikola, radnik, rođ. 1914 g. u Olmiću-Trapezi, od oca Svetozara i majke Vere, rođene Sokić, rođ.: Mitrovica - Kosovska.
Uhvaćen dana 22-IX-41. kod Mitrovice
Strijeljan 29-IX-41. u 6-ti

°586 – Labus Simo, radnik, rođ. 1913 g. u Velikoj Trepči - Srbin, od oca Mihajla, seljaka, nepismen.
Uhvaćen dana 22-IX-41. kod Mitrovice
Strijeljan 29-IX-41. u 6-ti

°587 – °Kojić Jovo, radnik, rođ. 1916 u Jasenovoj Glavici, od Vuka i Marije, nepismen.
Uhvaćen Strijeljan 22-IX-41. od kod Mitrovice
Strijeljan 29-IX-41. u 6-ti

Nikola Manojlović, Simo Labus, rudari Trepče, i Jovo Kojić, šumski radnik, uhvaćeni posle septembarskog napada na žičaru, sprovedeni su 22. septembra iz Kosovske Mitrovice u Beograd i posle sedam dana, 29. septembra 1941, strelјani u logoru na Banjici (kako se vidi iz podataka na 134. strani zatvoreničke knjige logora, u kojoj su zavedeni pod brojevima 585, 586 i 587)

guće Nemcima eksploataciju olova. Pali su daleko od svog rodnog kraja: Todor od Hercegovine, Simo i Nikola od Like, Jovo od Bosne, dok je Pavle Radmanović ostavio svoju porodicu na Kosovu.

Zajedno s trojicom partizana, iz Mitrovice su sprovedeni za Beograd i zatvoreni u banjički logor i devet seljaka iz Borčana, uhapšenih u ovom selu odmah posle borbe s partizanima. U logorskoj

Nikola Manojlović, kopač rude, stre-Ijan na Banjici 29. septembra 1941.

knjizi zatvorenika zapisano je za sve njih da su u logor dovedeni 22. septembra 1941. Njih su, međutim, kasnije pustili iz logora: osmoricu posle nepuna dva meseca, 15. novembra iste godine, a vodiča Milivoja Spasojevića posle 8 meseci, 28. maja 1942.

UTrepči — kao u vojnom logoru

Izvršene represalije nisu donele smirenje u taboru Nemaca i njihovih pomagača. Naprotiv, problemi i brige su se povećali. Rudnik je pretvoren u pravi vojni logor, jer je odjek partizanskog napada bio veliki.

»Od tada«, pisao je Krauze, »mi imamo pojačanu žandarmeriju, samo ovde u Starom Trgu ih ima 60 ljudi, tako da se čovek prosto oseća kao da je u nekom vojničkom logoru, pošto su ovde i 30 ljudi iz jedinica zemaljske zaštite«.[82])

»Plakati kojima se preti kaznama (kazne batinanjem)«, kaže Krauze u drugom izveštaj u, »nalaze se istaknuti na svakom uličnom uglu... Organizovana je jaka albanska žandarmerija, koju s vremena na vreme pojačava i milicija ... nahuškana i zaluđena fikcijom svoje veličine .. .«*')

Krauze i Helvig su samo tako, pretvorivši Trepču u logor, mogli naterati na rad oko 3.000 radnika (2.400 u Starom Trgu i 600 u Zve-

*[2]) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobivena iz Minhena, pismo E. Krauzea od 9. IX 1941. Reč je o vojnicima tzv. Landeschuetzen jedinica (Zemaljska zaštita).

[83]) Privredni arhiv Trepče, arhiva iz perioda okupacije, Krauzeov »Izveštaj o vrbovanju radnika za rudnik Stari Trg, Trepča« (bez datuma).

čanu). Radi pojačanja uprave i pomoći Helvigu i Krauzeu, u Zvečan je stigao nemački pouzdanik i obaveštajac Holanđanin Van der Sten, koji je postavljen za komercijalnog direktora, a iz rudnika »Kopaonik« u Belom Brdu došao je u Stari Trg, za Krauzeovog pomoćnika inžinjer Andreas Šab (na njegovo mesto, upravnika rudnika u Belom Brdu, upućen je poznati nemački saradnik inžinjer Đorđe Dimitrijević).[84])

Svi su oni, uz pomoć svojih saradnika ulagali napore da upregnu »domorodačku radnu snagu« u ropski rad za interese Trećeg

IZ TREPČINE PERSONALNE KARTOTEKE
PODACI O SIMI LABUSU I NIKOLI MANOJLOVIĆU

LABUS Đ. SIMO
Rođen 1913. u selu Velika Popina. srez Gračac, banovina Savska.
Vere pravoslavne, podanstvo jugoslovensko.

Radio u »Trepči«:

— kao vozač, kategorija IV, od 4. IX 1935. do 16. IV 1936. Razlog napuštanja posla: vojska.
— kao vozač, kategorija IV, od 1. XII 1937. do 19. VII 1939. Promene: od 1. VIII 1938. pomoćnik kopača, kategorija III. Razlog napuštanja posla: štrajk.
— kao pomoćnik kopača, kategorija III, od 14. IX 1939. do 26. VII 1941.
Razlog napuštanja posla: svojevoljno, 26. VII 1941.

MANOJLOVIC (STEVANA) NIKOLA
Rođen 1914. u selu Omsica. srez Gračac, banovina Savska.
Vere pravoslavne, podanstvo jugoslovensko.
Vojna obaveza: regulisao, Kninski.

Venčan 1937. sa Sojom, rođenom 1909, sin Ilija, rođen 1936. Radio u »Trepči« :

— kao jamski vozač, kategorija IV, režijska nadnica 25, od 7. VI 1938. do 19. VII 1939.
Razlog napuštanja posla: štrajk.
Promena: od 1. III 1939. pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30.
— kao pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, od 14. IX 1939. do 30. I 1941.
Razlog napuštanja posla: premešten za »Kopaonik«. Radio u »Kopaoniku« :
— kao kopač, kategorija II, režijska nadnica 36, od 3. II 1941. do 2. VIII 1941.
Razlog napuštanja posla: svojevoljno.

") Van der Sten, iskusni agent nemačke vojne obaveštajne službe (Abver),, bio je čovek niskog rasta, pognutih leđa, mršav, nešto stariji od Krauzea. Aktivno je razvijao obaveštajni rad u Trepči i na Kosovu.

Inžinjer Andreas Šab, pomoćnik Ernesta Krauzea, čovek tridesetih godina, dobro je poslužio Krauzeu pošto je kao folksdojčer znao srpskohrvatski jezik, prilike u zemlji i mentalitet Jugoslovena. Pored toga Šab je dis-

raj ha, boreći se s pogoršanom situacijom usled partizanskih akcija na Trepču i u dolini Ibra. Krauze je, u svom »Izveštaju o vrbovanju radnika za rudnik Stari Trg, Trepča«, pisao kako su radnici često u grupama po 20—30 ljudi noću tajno odlazili iz rudnika. Objašnjenje te pojave on vidi delom u nesigurnosti i zabrinutosti radnika zbog stalnih pretnji, ali »sigurno delom i da se pridruže ustanicima na srpskoj teritoriji«. Krauze kaže:

»Pre svega u danima posle oba napada na žičaru izgubili smo oba puta po 30 ljudi«.

Stalno opadanje broja radnika uprkos svim preduzetim merama, nateralo je Kauzea da s gorčinom (i pet znaka čuđenja) napiše u izveštaju:

»Jedno preduzeće važno za vojnu privredu, kao što je naše, na teritoriji koja van svake sumnje raspolaže najbogatijim i najupotrebljivijim ljudskim materijalom, ne može da dobije 200—300 nekvalifikovanih radnika koji nedostaju ! ! ! ! ! «“)

Kada je tome dodao i nedolazak radnika na posao, koji je pre rata iznosio 15 odsto, a posle okupacije narastao na 30 odsto, Krauze se okomio na mentalitet domorodaca, videći jedini pravi način postupanje sa njima u doslednoj primeni sile. Nije bilo dovoljno tako postupati samo u Trepči, nego je i celu Srbiju trebalo »naučiti pameti«.

Krauze je ovako opisivao situaciju u Srbiji:

»Situacija u Srbiji je sve drugo nego mirna. Zaista je šteta što su naše ruke u ovo doba toliko vezane na Istoku, te s toga moramo u ovoj majmunskoj zemlji da dopustimo da nas vuku za nos i da mi igramo u krug. U svakom slučaju mi smo se u vreme kada smo u Srbiji imali jake vojne snage i suviše fino ponašali prema stanovništvu, pa smo jedva poklanjali neku pažnju oduzimanju oružja. Sada je banda isto tako dobro naoružana kao i posadne trupe, te je interesantno kada je sada čovek noću čuje kako iz čistog zadovoljstva u okolini puca i šenluči iz mitraljeza i bacača mina«.“)

ciplinu u rudniku »uterivao« najgrubljim metodama, što inteligentniji Krauze nije činio. Ovaj domaći Nemac, iz porodice intelektualaca u Beloj Crkvi, neprestano je grdio rudare i druge radnike, gonio ih na iscrpljujući rad, pretio. Njegova vika se orila svuda: u kancelariji, hodnicima, dvorištu, u rudničkim jamama. Bio je to visok čovek povijenog rasta (kao da ne može da nosi svoje telo), duguljastog lica, krupnih očiju, mršav, upadljivo jakih nogu i velikih stopala. Terorisao je radnike više od bilo kog Nemca.

Inžinjer Đorđe Dimitrijević, predratni nemački agent, poznati tlačitelj radnika, bio je krupan, u stvari debeo čovek, okruglastog lica. Jedan od najomrznutijih ljudi u Trepči još pre rata, postao je još gori otkako su u Trepču došli Nemci. Oženjen Nemicom, zalagao se za nemačke interese revnosnije od samih Nemaca.

“) Isto. U drugom izveštaju, odnosno pismu od 9. septembra 1941, Krauze kaže: »Amauti se ne mogu novcem privući da stupe u radni odnos, već tu pomaže samo čvrsta ruka«.

“) Vidi napomenu 82.

Inače, i sam se Krauze nije mogao snaći u složenoj situaciji u kojoj je morao da se bori za eksploataciju olova iz Trepče. Nemačka politika istovremenog savezništva s albanskim kvislinškim grupama i s četnicima (koje Krauze u prvo vreme meša s partizanima, tj. i jedne i druge naziva komitama) dovodila je do apsurdnih situacija i događaja. Krauze se žalio u pismu upućenom za Nemačku 9. septembra:

»Uopšte je ova politička situacija potpuno nejasna! Naša Krajskomanđatura je bez ikakve rezerve naklonjena Arnautima, dok izgleda da su naši u Beogradu, bez obzira na svinjarije koje se dešavaju na se veru zemlje, srbofilski orijentisani, pošto je došlo do velikog bratimljenja sa glavnim komandantom Pećancem.

Ova napetost između Srba i Arnauta, za šta su u stvari krive same naše vlasti, dovela je do toga, da ja ne mogu već tri nedelje da odem na Kopaonik, pošto put odavde donde nije siguran. Na srpsko-albanskoj granici, koja se nalazi na pola puta, stalno se puca«.

Krauze, zatim, objašnjava da sukobe izaziva čas jedna, čas druga strana. Krajskomandant je pet dana ranije sklopio sporazum s vođama obe strane o »definitivnom utvrđivanju granica, a već sledećeg dana odmetnici su prešli granicu i razrušili jednu albansku žandarmerijsku stanicu, a Albanci su za uzvrat zapalili tri srpska sela«. Krauze patetično uzvikuje:

»Ovo je najobičnija sramota i naše vojne vlasti moraju za to prosto da se pobrinu i ne treba da se igraju politikom«.

Odmah zatim, iz narednog pasusa pisma, vidi se zašto to toliko zabrinjava nemačkog direktora rudnika:

»Doduše, nas ovi događaji nisu direktno pogodili ali mi otada imamo na poslu samo eo^/o od naše arnautske radne snage, jer je Krajskomandantura, posle ovih graničnih incidenata, naoružala Arnaute. Tako, u stvari, ne prođe ni jedan dan, a da nema neprijatnih vesti«.[87])

Krauze objašnjava: oošta nesigurnost na ovoj teritoriji zaoštrava problem radne snage u rudniku; jedan deo radnika hrvatske narodnosti otišao je na rad u Nemačku; mnogi srpski radnici se iz straha od represalija domaćih vlasti ne pojavljuje ili »sve više iščezavaju tajnim putevima, iako je udaljavanje zabranjeno«; Albanci su većinom zemljoradnici, pa se »prirodno udaljavaju s posla, kad god to zahteva obrada zemlje«.

Situacija se još više pogoršala. U jednom pismu upućenom u Nemačku, Krauze se žalio na to i opisivao pod kakvim uslovima mora da radi Trepča:

»Malo po malo, pa je u međuvremenu situacija na severu postala u tolikom stepenu neizdrživa, da je ovde moralo da se prikupi još nekoliko divizija, koje se sada nalaze u akciji raščišćavanja. Kakav su one uspeh pri tome

[r]) Isto.

postigle, još ne znamo, pošto još nemamo nikakvu vezu s Beogradom. Sve telefonske veze su pokidane, a glavna linija preko Skoplja, kao najvažnija vojna linija od Soluna, sme da se upotrebi samo u najvažnijim slučajevima«.

Pošto su tada bile u toku koncentracija, pripreme i početne akcije nemačkih trupa protiv partizana, na liniji izvršenja naređenja nemačkog vojnog zapovednika za Jugoistok o ugušivanju ustaničkog pokreta u Srbiji, Krauze je osvetnički likovao:

»Rat se za Srbe zaista isuviše brzo završio i pošto mnogi od njih nisu dovoljno od rata videli — sada to mogu da dobiju«.

Međutim, Krauzeova očekivanja o brzoj likvidaciji ustanka nisu se ispunjavala. Naprotiv, na području Kosova i Ibarske doline, onom od kojeg je zavisila eksploatacija i transport olova, situacija se pogoršavala.

»Pre nekoliko dana«, pisao je Krauze, »podignut je u vazduh još jedan veliki putnički i železnički most kod Ušća, između Raške i Kraljeva, tako da će direktan železnički saobraćaj sa severom za duže vreme biti prekinut, a transporto van je koncentrata i metala moraće da se vrši preko Skoplja. Kako će se ovo odraziti na naše materijalno snabdevanje, ostaje još da vidimo.

Ovde je, severno od nas, Krajskomandatura povukla granicu između srpske i albanske teritorije, na kojoj se nalaze jake naoružane snage obeju strana postavljene jedne prema drugima«.*')

Bio je to rezultat smišljene nemačke politike istovremenog pomaganja albanskih kvislinških grupa i četnika i raspirivanja sukoba među njima, što je na ovom području, nastanjenim Albancima, Turcima, Srbima i Crnogorcima pretilo da se razvije u obračunavanje s tragičnim posledicama.

No Nemci su ipak morali voditi brigu o održavanju takvih uslova koji ne bi dopustili da se ugrozi rad Trepče. »Sa nesigurnošću na arnautskoj teritoriji počinju i ovde da se zaoštravaju prilike u pogledu zaposlenosti«, kaže Krauze. A radne snage za eksploataciju olovnog rudnika nije smelo ponestati.

Važnost koja se poklanjala Trepči istakla je i poseta najodgovornijih nemačkih privrednih funkcionera za okupiranu Srbiju, do koje je došlo u septembru. Krauze je pisao o tome:

»Prošle nedelje bio je ovde lično gospodin Nojhauzen sa štabom od 10 ljudi, među kojima su se nalazili Štajger, Dirigi, dr Kajzer i drugi. Nojhauzen je doleteo avionom na aerodrom Miloševo — 30 km južno odavde na talijanskoj teritoriji, gde smo ga Helvig i ja prihvatili.

Oko 11,30 bili smo u Zvečanu, u upravi, gde smo gospodinu Nojhauzenu podneli izveštaje. On me je zamolio da mu izveštaj podnesem u što detaljnijoj formi, što sam i učinio. Posle je podneo izveštaj gospodin Helvig, koji je

8!) Privredni arhiv Trepče, arhiva dobivena iz Minhena, pismo E. Krauzea od 4. IX 1941. pod naslovom »Vrlo poštovani gospodine dr. Šmit!«

dodao da u pogonima Zvečana, posle njihovog preuzimanja, nisu nastupile takve teškoće kao u sektorima rudnika ...

...Gospodin Nojhauzen je... naročito istakao: da on nije u Trepči postavio jednog od nas dvojice kao primus inter pares (prvog između jednakih) — što inače ne bi valjalo, već da nas je — u našem slučaju — postavio kao ljude sa podjednakim ovlašćenjima za svakoga na svom radnom mestu, pa da se on nada da ćemo nas dvojica u najboljem drugarstvu u ovakvim vremenima rukovoditi sudbinom Trepče«.[89])

Tako se nemački »specijalni opunomoćenik za privredu« u okupiranoj Srbiji Franc Nojhauzen potrudio da sa svojim štabom — »na licu mesta« — doprinese obezbeđivanju takve sudbine Trepče kakva je odgovarala interesima Hitlerovog Trećeg Rajha. Posle sastanka s Helvigom i Krauzeom, usledio je dogovor s vojnim komandantima koji su se brinuli o vojnom obezbeđenju Trepče i transportu olova za Nemačku: s komandantom Okružne komandanture — krajskomandantom i komandantom 737. pešadijskog puka majorom Vildermutom.

Nemački Vojno-privredni štab za Jugoistok, sa sedištem u Zemunu, delio je Krauzeove brige kada je bila u pitanju Trepča i njena proizvodnja olova:

»Rudnik i topionica olova i cinka Trepča, koji je pod upravom komesara, pokazao je — u odnosu na prethodne mesece — normalnu proizvodnju u rudniku Stari Trg, dok je proizvodnja u rudniku Kopaonik jako ometana usled nestašice vagona. I proizvodnja topionice je usled nedostatka hlora bila jako smanjena: proizvodnja rafiniranog olova smanjila se od 1531 tone u julu na 529 tona u avgustu. Na žičaru je izvršeno više atentata sa dinamitom, no štete koje su nastale mogle su da se otklone u kratkom periodu.

... I transport sirovina je jako trpeo usled stalnih prekida pruge, koje su izvršili ustanici. Samo znatno pojačanom zaštitom železnice može se očekivati poboljšanje«.")

Pogoršana situacija u Srbiji zabrinula je nemačko vojno vodstvo. Ono je moralo preduzimati mere da zaštiti osnovne svoje interese. Kako navodi nemački viši savetnik Ernest Vishaupt, 16. septembra 1941. pripremljen je elaborat o takvoj zaštiti:

»U pitanju je pojačanje zaštite rudnika bakra u Boru, rudnika olova i cinka u Trepči... kao i jačanje obezbeđenja transportnih komunikacija od ovih rudnika i prema njima«.")

") Vidi napomenu 82.

") Vojnoistorijski institut (NAV-N-T-77-1298'523-553), Dnevnik Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok, Zemun, zaključak za mesec septembar 1941. Prema tom izveštaju, privredna sirovina u Srbiji dostigla je u mesecu septembru okruglo 3.900 tona olovnog koncentrata, 2.600 tona cinkovog koncentrata, 8.400 tona pir ita.

'■) Vojnoistorijski institut, Na 70/18-1, Emest Wiesshaupt, Oberrat in Heeresarchiv: »Die Bekaempfung der Aufstandsbewegung im Sued/Ost Raum, erste Teil (juni 1941 — avgust 1942)«.

Nemiri u dolini Ibra

Celog septembra su burni događaji potresali Trepču i »nemačko područje« Kosova, teren Kopaonika na kome je radio Trepčin pogon — rudnik u Belom Brdu, kao i dolinu Ibra kojom je prevoženo olovo za Nemačku. I dalje, severno od te teritorije, na terenu Kraljeva i Čačka, ustanički pokret se uspešno obračunavao s okupatorskim snagama, delujući u sklopu opšte oslobodilačke borbe u Srbiji.

U septembarskim izveštajima 737. pešadijskog puka često se govori o nemirima u dolini Ibra. Četvrtog septembra major Vildermut je iz Novog Pazara privremeno prebacio štab 2. bataljona i dve čete u Kraljevo koje su ugrožavale ustaničke snage. Posle dva dana u Rašku je privremeno došla iz Mitrovice 11. četa 3. bataljona, pošto je jedna četa 2. bataljona morala da se prebaci u Kragujevac. Dvanaestog septembra su ugrožene Vildermutove jedinice izvestile: »U blizini rudnika na 40 km. severno od Kosovske Mitrovice nalaze se bande. Danas upućivanje poternog odreda 3. bataljona 737. pešadijskog puka«.

Intervencija nemačkog poternog odreda očigledno nije imala rezultata, jer je štab puka već 16. septembra obavestio štab 717. pešadijske divizije:

»Na dan 15. IX popodne napadnuta železnica u Slatini (18 km. severno od Kosovske Mitrovice); 12. četa 737. pešadijskog puka napada bandu u povlačenju«.

Devetnaestog septembra štab puka obaveštava diviziju:

»3. bataljon 737. pešadijskog puka koji nastupa prugom utvrđuje 18. IX u 19,00 časova da u Leposavićima (24. km severno od Kosovske Mitrovice) nema neprijatelja«.

Dva dana kasnije Vildermut je izvestio:

»Poterni odred 3. bataljona 737. pešadijskog puka traži danas borbeni dodir sa neprijateljem u selu Leposavići (24 km. od Kosovske Mitrovice), gde je 20. IX popodne došlo do borbe između žandarmerije i komunista«.[92])

Požar ustaničke borbe zahvatio je celu Srbiju. Zato su se nemački komandanti i upravljači odlučili za energične mere: s jedne strane su hteli da se vojno obračunaju s ustanicima, a s druge da ojačaju kvislinški tabor i raspire međusobne borbe »domorodaca«.

Za ugušivanje ustanka u Srbiji »čista sila ostaje još uvek kao poslednje sredstvo«, izjavio je nemački zapovednik za Jugoistok feldmaršal List. Vojni štabovi su uviđali opasnost koja je pretila opstanku okupatora u Srbiji. Stoga su pojačali napore i naposletku uspeli da izdejstvuju odluku o dovlačenju novih nemačkih snaga.

[92]) Ratni dnevnik 717. pešadijske divizije, izveštaji za 4, 6. 12, 16, 19 i 21. IX 1941., Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-315) 2262.

Feldmaršal List je 5. septembra naredio da se Srbija »konačno umiri pre zime« i da »naselja ne zaposedaju snage manje od bataljona«. Hitler je 16. septembra izdao naređenje o ugušivanju ustaničkog pokreta i zahtevao »da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti važni za nemačku ratnu privredu«. Već 18. septembra stigao je u Beograd general Berne, kome je Hitler poverio taj zadatak. Užurbano su se pripremali planovi i dovlačila pojačanja radi preduzimanja velike »kaznene ekspedicije« u Srbiji.

Gledajući na to sa svog privrednog stanovišta, pukovnik Braumiler, šef Vojnoprivrednog štaba, ovako je okarakterisao situaciju u septembru 1941. godine:

»Ustanički pokret na srpskom području je u septembru dalje jačao i proširio se na celu zemlju. Vojne snage, koje stoje na raspolaganju, nisu bile dovoljne da bi se pokret ustanika trajno mogao uništiti. Bande su nastupale dobro naoružane, u manjim grupama ali i sa većim snagama, iznenada su napadale naselja, ulice i železničke pruge koje su razarale...

Zato je postavljen Opunomoćeni komandujući general u Srbiji (komandant XVIII armije) i na njega je preneta sva policijska vlast. Da bi se barem za najvažnije zadatke raspolagalo sa izvesnim borbenim snagama, trupa je morala da se koncentriše ...«")

Trebalo je da važnu ulogu u »kaznenoj ekspediciji« odigraju snage domaćih pomagača okupatora. Potreba jačanja njihovog tabora za tu svrhu, nadovezala se na ranije utvrđenu politiku hitlerovaca, koji su od početka okupacije tražili »političko rešenje« u sprovođenju krilatice »zavadi pa vladaj«.

Strah od jedinstvenog narodnog ustanka u Srbiji naterao je Nemce da ojačaju tabor svojih domaćih pomagača i preko njih rade na razbijanju oružanog otpora naroda protiv okupatora, kao i da nacionalna osećanja domaćeg stanovništva usmere protiv komunista — kao »neprijatelja srpskog naroda«. U tome su stekli vernog saveznika u Kosti Milovanoviću, poznatom kao četnički vojvoda Pećanac, koji je sa svojim četnicima javno pristupio okupatoru, i već 27. avgusta objavio u svom proglasu:

»Od danas... kazniće se smrću svaki ko bude pokušao da ... objekte, železnice, mostove, puteve, državne zgrade... šteti i uništava, kao i sve što pripada okupatorskim vlastima«.[94])

Pećanac je došao u Beograd i pod okriljem Nemaca formirao »Štab svih četničkih odreda u zemlji«.

Svega dva dana posle Pećančevog proglasa, tj. 29. avgusta, Nemci su, umesto dotadašnje Aćimovićeve komesarske uprave, formirali vladu generala Milana Nedića, očekujući od njega, kao »autoritativne

") Vidi napomenu 90.

") Vojnoistorijski institut, Nda 33-11-5, Košta Milovanović Pećanac: »Proglas dragom narodu« od 27. avgusta 1941.

i uticajne ličnosti«, da uspe u onome u čemu Aćimović nije uspeo. Nedićev glavni zadatak je bio da se bori protiv oružanog narodnog ustanka i da svojim snagama »radi na uništavanju komunističkih bandi i uspostavljanju redovne vlasti u krajevima očišćenim od komunista«.

Štab 717. pešadijske divizije preneo je 19. septembra naređenje štaba korpusa da svi nemački komandanti sektora (komandanti bataljona) prime k znanju izjavu Koste Pećanca, datu nemačkom vojnom vodstvu, da je spreman da sa svojim četnicima očisti od komunista rejone: »Leskovca, jugozapadno od Morave, Kraljeva, doline Ibra, Raške, Rače do Leskovca.«

Dok je za sprovođenje planiranih vojnih operacija trebalo dosta vremena, jačanje kvislinškog tabora u Srbiji vrlo brzo je pokazalo svoje posledice u Ibarskoj dolini i na čitavoj teritoriji između Kosovske Mitrovice, Raške i Novog Pazara, gde je u septembru, pored povećanja aparata vlasti i žandarmerije, došlo i do okupljanja i postepenog jačanja četnika.[95]) Mašan Đurović sa svojim žandarima, finansima, gradskim i seoskim kabadahijama zastrašuje i podbunjuje uznemireno stanovništvo ibarskih sela: još nije vreme za borbu protiv okupatora, glavna opasnost preti od Turaka, njima se treba suprotstaviti s oružjem u ruci.

S druge strane, na nemačkoj teritoriji Kosova okupljale su se snage albanske žandarmerije, vulnetara, plačkaša i sličnih nahuškane od Nemaca na obračun sa Srbima, koji, tobože, žele da osvoje Kosovsku Mitrovicu.

Početna pojedinačna ubistva i sitni okršaji buknuli su u sukobe širih razmera. No pošto je snage domaćih pomagača trebalo čuvati za »obračun s komunistima«, Nemci se pojavljuju u ulozi zaštitnika i pomiritelja. Kod Ceranjske reke, gde su bile nagomilane snage oba tabora, pojavljuje se nemački krajskomandant iz Kosovske Mitrovice s pratnjom. Sa njima je i Džafer Deva, predvodnik albanskog kvislinškog tabora. Na drugoj strani reke je Mašan Đurović. Krajskomandant ima ulogu objektivnog arbitra i pod njegovim »blagoslovom« dva kvislinga sklapaju sporazum o prekidu sukoba. Bilo je to 30. septembra. Zatišje je potrajalo kratko, jer su se ubrzo ponovo razbuktale borbe s tragičnim posledicama.

[95]) Mašan Đurović, Pećančev vojvoda za ibarsko-kopaonički sektor, vrši propagandu po selima na obali Ibra i prema kosovskomitrovačkom području, i okuplja oko sebe najgori ološ. Njegovi izaslanici odlaze po selima Rogozine, Ibarskog Kolašina, Golije, Kopaonika u potrazi za novim pristalicama, nastojeći da obmanu seosko stanovništvo tvrdnjom da se samo okupljeno u četničkim redovima može odbraniti od Albanaca, Muslimana, Turaka, vrbujući naročito izbeglice sa Kosova i Sandžaka. Oni po selima vrše popis ljudi sposobnih za borbu, saopštavajući im da su mobilisani, ali da ostaju i dalje u svojim selima dok ih ne pozove četnička komanda. I dok rastu lokalni odredi i ljudstvo — na papiru, po spiskovima, stvarni broj stalnih četnika još uvek je mali.

I nemački vojni izveštaji su govorili o pogoršanoj situaciji na području Ibarske doline. Stab Više komandanture 65 izvestio je 30. septembra tzv. Opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji:

»Nemiri duž železničke pruge u dolini Ibra...
Kod Ušća, u dolini Ibra, 30 km. južno od Kraljeva potpuno je razoren železnički most, dva drumska mosta su srušena. Severno od Kosovske Mitrovice vode se borbe između Srba i Albanaca«.[96])

Stab 717. pešadijske divizije uneo je, 30. septembra u svoj operativni dnevnik:

»Severno i severozapadno od Zvečana nacionalističke borbe između Srba i Albanaca. Mnogobrojne namerne paljevine«.

Da bi gospodario situacijom na ovom području, štab 737. puka hitno dovlači natrag jedinice koje je ranije bio uputio u druga ustanička žarišta. Tako se deveta četa vraća u Kosovsku Mitrovicu 30. septembra, a 8. i 11. četa 2. oktobra.

Nemačko raspirivanje međusobnih sukoba višenacionalnog stanovništva koje je naseljavalo područje od Kosovske Mitrovice prema Novom Pazaru i niz Ibar dovodilo je do haotičnog stanja. Uprava Trepče je znala da takva situacija nepovoljno utiče na radnike i da smanjuje njihov radni učinak, pa je požurila da ih umiri:

»Događaji poslednjih dana u daljoj okolini rudnika uzrujali su naše radništvo«, stajalo je u Objavi broj 45, koju su potpisali direktor rudnika Krauze i komandant žandarmerije. »Iz toga razloga uprava rudnika i žandarmerija izjavljuju da ne postoji nikakva opasnost po mir i red u našoj okolini, ukoliko svaki mirno vrši svoj posao i uzdržava se od svakog političkog delovanja.
Ako svi uviđavni elementi iskreno sleduju našem pozivu možemo svakom pojedincu kao i njegovoj familiji da zagarantujemo bezbednost, a nemiri u našoj okolini neće da utiču na naš rad i život.
Iz toga razloga pozivamo sve one koji se takođe iskreno staraju za održavanje reda i mira, da nas u našim nastojanjima podupru i da nas obaveštavaju o svim događajima koji su protivni našem nastojanju.«[97])

Upravi Trepče su ti sukobi svakako stvarali nove teškoće u eksploataciji olovnog rudnika i obezbeđivanju potrebne radne snage, a nemačkim bi interesima, općenito, odgovarali sređeniji odnosi i uslovi za neometano izvlačenje olova iz Trepče. Pa ipak, Nemci ne samo što te sukobe nisu sprečavali već su ih sami raspirivali baš na

[9Ć]) Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1949, tom I, str. 474. Akciju na Ušće izveo je Kraljevački partizanski odred »Jovo Kursula« uz učešće jednog puškomitraljeskog odeljenja koje je vodio rudar Nikola Stipanović iz Kopaoničkog odreda. Isto odeljenje je prethodno sa kurirom Kraljevačkog odreda i Okružnog komiteta Kočom Jončićem spalilo opštinsku arhivu u selu Plani.

[”]) Privredni arhiv Trepče, arhivski fond iz ratnog perioda, zbirka objava, okružnica i saopštenja uprave Trepče.

Saveznici u borbi protiv naroda: viši nemački oficir, četnički vojvoda Košta Pećanac i albanski fašist Džafer Deva (snimljeno u Podujevu, 1941)

ovom području, koje su tako reći na silu ugrabili od Talijana zbog olova iz Trepče. Mada je na prvi pogled takvo držanje Nemaca moglo izgledati nerazumljivo, protivrečno, ipak je sve bilo jasno — sa gledišta nemačkih interesa. A nemački interes se, pre svega, sastojao u tome da se savlada glavna opasnost — oružani ustanak, narodnooslobodilački pokret, koji je neposredno zapretio i Trepči. Svi drugi problemi (oskudica u radnoj snazi, pretenzije Talijana i dr.) bili su drugostepenog značaja i svi zajedno nisu se mogli uporediti s ovom opasnošću, koja je neposredno ugrožavala Trepču i opstanak okupatora na području Kosovske Mitrovice. Zato su Nemci svesno podsticali međusobno obračunavanje kvislinških snaga i »domorodaca«, s krajnjim ciljem da raziedine domaće stanovništvo i spreče njegovo jedinstveno uključivanje u redove ustanika.

Međutim, ustanički pokret se, uprkos svemu, snažno razvijao u celoj Srbiji. Oslobođena su od neprijatelja prostrana područja, partizanski odredi su vršili stalne napade i postizali nove uspehe, što je imalo snažnog odjeka u narodu i on sve više podržava narodnooslobodilačku borbu.

Narodnooslobodilački pokret se razgarao i na čitavom području Kosovske Mitrovice i Ibarske doline, s jasnom orijentacijom o ciljevima i zadacima, što je bilo vrlo značajno za njegov razvoj u složenoj i teškoj situaciji na ovom terenu.

Partizanski glavni štab je jasno određivao:

»Politička linija... mora biti — narodnooslobodilački i antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez obzira na politička i verska ubeđenja...

Glavni cilj je oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata, koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda...

Najveći neprijatelj slobode i nezavisnosti naših naroda jeste nemački fašizam, pa onda svi njegovi fašistički trabanti koji haračе po našoj zemlji. Prema tome, sveta je dužnost svakog rodoljuba da se bori nemilosrdno do potpunog uništenja te fašističke bande«.")

Toga su se držali i partizanski odred na Kopaoniku, i organizacije KP i NOP-a na području Kosovske Mitrovice i Ibarske doline. Međutim, u haotičnim prilikama raspirivanja nacionalne mržnje i obračunavanja, terora i nasilja okupatora i raznih kvislinških oružanih grupa, njihove besomučne propagande kojom su obmanjivali i huškali stanovništvo, nije bilo nimalo lako raditi.

Partizani i članovi KP i NOP-a uporno su objašnjavali: Albancima ništa dobroga neće doneti hitlerovci i njihova okupacija, ni age i begovi i njihov feudalni sistem; s druge strane, srpskom narodu spas neće stići od onih koji sarađuju s okupatorom (nedićevci, ljotićevci, Pećančevi četnici), ni od čekanja i tobožnjeg taktiziranja; na svaki način treba sprečiti međusobnu borbu između Srba s jedne i Albanaca i Muslimana s druge strane; zajednički neprijatelj je okupator — od njega dolaze sva zla, protiv njega i njegovih domaćih pomagača se treba boriti svim sredstvima.

O takvim prilikama i teškoćama u Trepči i na području Kosovske Mitrovice pisao je sekretar Mesnog komiteta Ali Sukrija:

»Nemci su preduzimali sve oštrije mere. Oni su pomoću albanske žandarmerije i drugih organizovanih bandi, s jedne, i četničkih odreda, s druge strane, nastojali svim silama da održe veštački stvorenu granicu između albanskih i srpskih sela na ovoj teritoriji. U svojoj propagandi među Albancima izjednačavali su borbu protiv partizana s borbom protiv Srba. U isto vreme su Džafer Deva, Košta Pećanac, Ferat Draga i Nedić sve više javno sarađivali, što je u redovima poštenih Albanaca izazvalo kolebanje i gubljenje poverenja u njih. Međutim, partijska organizacija nije imala dovoljno snage da to kolebanje i nezadovoljstvo, naročito među Albancima, pretvori u otpor protiv okupatora i izdajnika«.[1'])

Partija se suočavala i s drugim teškoćama. U avgustu, a naročito u septembru, posle oružanog napada na žičaru, veliki broj članova Partije i Skoja iz Mitrovice i Trepče otišao je u odred na Kopaoniku, što je ozbiljno oslabilo partijske redove, politički rad, uticaj i akcije u gradu i rudniku. Ipak, i pod takvim uslovima, partijska organizacija je nastojala da jača svoje redove. Obnavljane su, popunjavane

") Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije: »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, broj 1 od 10. VIII 1941.

") Ali Sukrija, navedeno delo.

i stvarane nove partijske ćelije u Starom Trgu, Prvom Tunelu i Zvečanu, u Mitrovici i okolini.

Dok su okupacione vlasti i uprava Trepče, uz pomoć domaćih vlasti i oružanih formacija, ulagale sve napore da osiguraju radnu snagu i obezbede eksploataciju i transport olova za Nemačku, komunisti su delovali u suprotnom pravcu. Umesto odziva radnika i stanovništva kakav su želeli Nemci, usledila je aktivnost rudara i drugih radnika koja je nemačkoj upravi Trepče i vlastima u gradu donosila mnoge brige.

IZ PROGLASA OBLASNOG KOMITETA
KPJ ZA KOSOVO I METOHIJU

... Narode Jugoslavije zadesila je teška nesreća. Nemačko-talijanski fašistički razbojnici nametnuli su svim narodima Jugoslavije najteže ropstvo ...

... Dolaskom okupatorskih trupa naročito su pogođeni narodi Kosova i Metohije. Nad njima se sprovodi najcrnji teror, pljačka, hapšenje i ubijanje. Okupator i njegove sluge raspiruju šovinističku i versku mržnju među narodima da bi ih lakše opljačkali i održavali u ropstvu, tupeći time oštricu oslobodilačke narodne borbe. Zato se pred vama, narodi Kosova i Metohije, radi stvarnog nacionalnog oslobođenja, postavlja zadatak jedinstvene borbe i oružanih akcija, da bi se zajedno sa drugim narodima Jugoslavije oterao zajednički neprijatelj — fašistički okupator.

... U boj protiv krvavog fašističkog okupatora koji teži da istrebi najbolje borce naroda, da porobi čitav svet, da zavede najstrašniju vladavinu nad narodima koju pamti istorija... Kucnuo je poslednji i odsudni čas da bez obzira na narodnost, veru i političku pripadnost zbacimo okupatorski fašistički režim ...

Bitka za olovo nastavljala se i tu, u samom rudniku. Sekretar Mesnog komiteta je kasnije opisao raznovrsnu i vrlo živu delatnost organizacija KP i NOP-a:

»U gradu i rudniku obrazovane su vojne pozadinske desetine i čete. Sve desetine su polagale zakletvu i obučavale se u vojnoj veštini. Stalno su se obavljale vežbe u rukovanju oružjem. U nedostatku ručnih bombi, rudari su pristupili 'domaćoj radinosti': pravili su bombe od cevi koje su sekli i punili dinamitom. Te su bombe isprobavali u jamama, da se eksplozije ne bi čule. Vršene su i svakodnevne sabotaže: u rudniku su radnici lomili, onesposobljavali i bacali alat, eksploziv i drugi materijal u kanale; u fabrici pod Zvečanom je takođe uništavan materijal, hemikalije i drugo; izazivani su i razni kvarovi na mašinama; omladinci i stariji pioniri sipali su pesak u ležišta osovina vagona, cepali okupatorske plakate i brisali kukaste krstove, crtajući petokrake«.[100])

[10°]) Isto; stenografske beleške od juna 1955. u Kosovskoj Mitrovici, str. 150.

Time se Krauzeova slika o Trepči kao vojnom logoru upotpunjavala, jer su Nemci, pored odbrane od neprijatelja spolja — od partizana s Kopaonika, morali računati i na odbranu iznutra — od nevidljivog »komunističkog protivnika« u samom rudniku.

Rudari — udarna snaga odreda

Tih septembarskih dana na Kopaoniku su jačali redovi odreda slobode pod imenom Trepčinog rudara Todora Milićevića. Borci su radosno prihvatali nove grupe koje su pristizale u partizanski logor u Pavličkim kolibama.

Iz Trepče su se, posle drugog napada na žičaru, ubrzano prebacivale grupe rudara iz pogona u Starom Trgu i Prvom Tunelu, a isto tako grupe radnika i omladinaca koji su radili u postrojenjima u Zvečanu. Tako se iz Starog Trga 21. septembra uputila u odred grupa od petnaestak rudara. Jedan od njih, dvadeset sedmogodišnji cevdžija i jamski vozač Prokopije — Prokica Zigić, pričao je kasnije drugovima u odredu da im je — pre polaska na Kopaonik — saopštio Tihomir Stojanović, član Mesnog komiteta Partije koji je radio u Zvečanu, da će se tih dana prebaciti u partizane 33 rudara.

U toj grupi su bili: Jovan Vujović, zvani Mušmula, dvadeset sedmogodišnji rudar rodom iz okoline Bileće; Ličanin Đurađ Stanković Đuro, tridesetogodišnji jamski vozač; Božo Kalember dvadeset šestogodišnji pomoćnik rudara, iz okoline Korenice; Dušan Basarić, dvadeset jednogodišnji pomoćnik kopača rude, iz Ličkog Osika; Nikola Bubalo, njegov mlađi zemljak — iz Ličkog Petrovog Sela, dvadesetogodišnji jamski vozač rude, skojevski rukovodilac u rudniku, koji je učestvovao u velikom štrajku rudara 1939. Uz njih su bili njihovi drugovi iz radničkog pokreta i štrajkova: Ilija Barač, Janko Polovina, Gojko Svilar, Stevo Pupavac, Trpko Ilić, Savo Dragišić. Dva rudara koja su pošla s njima nisu se probila do odreda.

Kao što je bilo uobičajeno, rudari su pošli u odred vozom. U Kosovskoj Mitrovici su ušli u voz koji je išao za Rašku i Kraljevo. Veći deo rudara, podelivši se u dve grupe, sišao je s voza na maloj železničkoj stanici Vojvode Stepe, u blizini Raške. Sačekao ih je Pero Đurica. Odatle su se uputili peške na Kopaonik, prema bazi odreda, kamo su stigli pred veče. Kalember, Barač i Pupavac nisu naišli na ugovorenu vezu, produžili su dalje vozom do Kraljeva i vratili se otuda u rudnik. Sutradan su opet seli na voz i sišli u Lopatnicu, gde ih je sačekao Božo Miletić, pravnik, predratni komunist, i uputio ih u odred.

U Trepčinoj evidenciji dolaska rudara na posao zabeleženo je odsustvovanje tih rudara. Pošto se pet dana nisu pojavili na radnim mestima, u njihove personalne kartone je — 26. septembra — unet podatak da su svojevoljno napustili posao u rudniku. Pod tim datumom zapisana je ista konstatacija za Bogoljuba Čukića, dvadeset

osmogodišnjeg kopača rude iz Istočnog Mojstira kraj Tutina, koji se, kao i njegovi drugovi, uvrstio u redove partizana na Kopaoniku. Taj rudar pokazaće se kasnije kao jedan od najhrabrijih ratnika. Poreklom iz siromašne seljačke porodice, došao je u Trepču kao već oženjen čovek 1936, iste one godine kada je dobio i kćer, koju je mnogo voleo. U svojoj dvadeset petoj godini prišao je radničkom pokretu i postao prvo kandidat, a zatim i član Partije — marta 1939, kratko vreme pre velikog štrajka Trepčinih rudara, u kome je aktivno učestvovao.

U partizanski logor su, na isti način kao i prethodne grupe, došli iz postrojenja u Zvečanu inžinjer Vlado Vujović, član Mesnog komiteta Partije u Mitrovici, laborant Mihajlo Pantić Miša, bravarski pomoćnik u pralištu Zivorad Mihailović Šilja, student tehnike Predrag Mihailović Pega, koji je isto tako radio u Zvečanu, učenici Đorđe Zaharijević i Dragiša Mijatović i drugi.

Te i druge grupe rudara i radnika iz Trepče povećale su brojno stanje partizana, pojačale proletersko jezgro i udarnu snagu Kopaoničkog partizanskog odreda. Tome je, isto tako, doprineo priliv rudara i radnika iz drugih rudnika na području Kopaonika i Ibarske doline.

Rudari iz rudnika »Kopaonik« u Belom Brdu bili su značajan rezervoar boraca za odred i siguran oslonac u borbi protiv okupatora. TJ rudniku su i pre rata radili komunisti, a Mato Zivković, Nikola Stipanović, Dušan Vrzić i drugi postali su cenjeni borci odreda.

U Ibarskim rudnicima, na području Raška—Ušće, pre svega u rudniku »Jarandolu« u Baljevcu, gde je uspešno delovala partijska organizacija, oko stotinu rudara je bilo spremno da odmah stupi u partizane. U toku su bile završne pripreme, ali se s njihovim odlaskom nije previše žurilo zbog problema naoružanja, ishrane i snabdevanja tolikog broj ljudi. Ipak, od toga željno očekivanog časa delilo ih je vrlo malo vremena.

U partizanskom logoru na Kopaoniku svi su bili zadovoljni što rudari sačinjavaju osnovnu snagu odreda. Dušan Ristić je pamtio svaki susret i razgovor sa njima:

»Kada sam došao u odred, upoznao sam prvo rudare koji su izvršili julski napad na žičaru Trepče, a zatim mnoge druge koji su u avgustu i septembru u grupama stizali na Kopaonik. U mnogobrojnim razgovorima, na sastancima, u akcijama i svakodnevnom životu, upoznavao sam te ljude o kojima sam ranije samo slušao. U Kraljevu sam u toku predratnog partijskog rada imao česte dodire s radnicima, studentima, đacima i drugima. O rudarima i njihovoj teškoj i upornoj borbi u Trepči i Ibarskim rudnicima znao sam iz pričanja drugova. Uvek sam želeo da u neposrednom dodiru steknem i lične predstave i utiske o tim ljudima.

Na Kopaoniku sam zajedno sa njima živeo, radio i išao u akciju. Video sam da dolaze u odred u sve većem broju, rešeni da se do kraja bore protiv Nemaca za oslobođenje zemlje i za novi, bolji život. Oni su ulivali poverenje, bili garancija za uspeh ustanka. Bili su to zreli i iskusni ljudi, koje su siromaštvo i mukotrpni rad u rudniku, zajedno s mučnom borbom i štrajkovima,

kao i stalnim sukobima s vlastima, načinili klasno svesnim i prekaljenim borcima.

Iz susreta i razgovora sa njima, iz njihovog rezonovanja i postupaka, čvrstine njihovih uverenja i spremnosti da se suoče s teškoćama koje mogu iskrsnuti, uvek sam nanovo dobijao potvrdu svog uverenja da su oni udarna snaga odreda, da će u borbi za oslobođenje i novi život istrajati do kraja«.[101])

I Svetislav Trifunović je zapamtio svoje prve susrete s rudarima:

»Dok sam još obavljao zadatke na terenu, pre nego što sam se, naposletku, priključio partizanskom odredu, prvi put sam došao u partizanski logor na Kopaoniku —- u takozvanoj profesorskoj koloniji kod Čajetinske česme, dopremivši odredu potrebe u hrani i odeći.

Tada sam se prvi put susreo s rudarima Trepče. Taj susret je na mene ostavio snažan utisak. Iz razgovora koje sam vodio s rudarima odmah sam osetio snagu njihovog samouverenja i samopouzdanja, njihove gotovosti na sva pregnuća koja im može nametnuti borba za oslobođenje. Iz njihove otvorenosti, iskrenosti i odlučnosti, izražene u razgovoru, bio sam pod utiskom kao da se poznajemo odranije, kao da smo bezbroj puta bili na teškim ispitima borbe za ljudsku slobodu i pravdu. Odmah sam uvideo koliko su to čvrsti i odani ljudi, osetio sam mentalitet proletera, njihov klasni instinkt, njihovu rešenost da u borbi istraju — bez obzira na teškoće i iskušenja.

— Mi proleteri nemamo šta da izgubimo — rekao je jedan od njih.

Odmah posle toga postavili su mi pitanje:

—• A šta misle seljaci na ovom terenu?

Time su dali dokaz da zrelo i široko misle o borbi.

Za mene je taj razgovor bio izvesno otkrovenje i nadahnuće. Ranije nisam imao prilike da se tako jasno i otvoreno upoznam s borbenom sredinom radničke klase, a posebno s rudarima.

Tada sam osetio koliko je čvrsto i snažno jezgro našeg odreda. Ti ljudi bez kuće i okućnica nad kojima bi strepeli, koji su davno napustili svoj rodni kraj, bili su spremni da se bore protiv neprijatelja gde god potrebe borbe budu zahtevale. Oni su prosto širili polet, čvrstinu, sigurnost i nepokolebljivu veru u krajnji uspeh.

Po odluci Štaba odreda pošao sam, zajedno s grupom rudara, u obližnja priplaninska sela radi nabavke namirnica i kazana za kuvanje hrane. Rudari su bili vrlo pažljivi i srdačni prema seljacima s kojima su došli u dodir. Naročito su dubok utisak na mene ostavili Jovo Jovanić i Nikola Krtinić. Obojica lički gorštaci, krupni, zdravi ljudi, članovi Partije s veoma naglašenim osećanjem odgovornosti, imali su mnogo zajedničkog, ali su se po mnogo čemu i razlikovali. Padalo je u oči pre svega to da je Jovanić po prirodi bio srdačan, spontan, živog temperamenta, veseo i optimista u svakom pogledu, dok se Krtinić pokazao znatno uzdržljivijim, zapravo promišljenijim i opreznim čovekom, koji budno motri i procenjuje sve oko sebe.

Kada smo prolazili kroz šumu, zaustavili smo se na Jovanićevo traženje. Setio se da je šuma pogodna da isprobamo oružje i da vidimo koliko smo sposobni da tučemo neprijatelja. Postavili smo metu i pucali iz pušaka. Rezultat je bio ohrabrujući. Sva trojica smo pogodili u cilj. Iskreno smo se obradovali: ja — zbog toga što sam dobio još jednu potvrdu stečenog mišljenja o rudarima kao borcima, a Jovanić i Krtinić — što se i učitelj pokazao kao dobar strelac. Jovanić je reagovao na sebi svojstven način, uzvikujući:

— Zapamtiće nas neprijatelji!«[102])

[101]) Sećanja Dušana Ristića izneta autoru 18. XI 1971.

[102]) Kazivanje Svetislava Trifunovića autoru 14. IX 1971, autorizovani tekst.

Radnici, seljaci, »školarci«

Uporedo s rudarima iz Trepče, Belog Brda, Ibarskih rudnika, na Kopaonik su dolazili radnici raznih struka, seljaci, službenici, intelektualci i đaci. Sastav odreda je postao raznovrsniji. Među borcima je bio veći broj učitelja, studenata i gimnazijalaca — aktivista i omladinaca iz Kosovske Mitrovice i Ibarske doline (Raška, Baljevac, Jošanička Banja i dr.), a procenat komunista i skojevaca je bio vrlo visok.

Priliv novih boraca znatno je ojačao odred. Partizani na Kopaoniku su s radošću pozdravljali dolazak ljudi iz ovoga kraja, naročito seljaka, svesni u kojoj meri odred zavisi od podrške stanovništva.
0 dolasku jedne takve grupe u odred priča Svetislav Trifunović, koji je — mada izabran za zamenika komandanta odreda — i dalje izvršavao zadatke na ovom području čije je ljude dobro poznavao:

»U prvoj polovini septembra još sam boravio na terenu, radeći na pridobijanju stanovništva za pružanje podrške odredu i borbi protiv okupatora, na dobrovoljnom uključivanju meštana u redove partizana, na obezbeđivanju pomoći za ishranu i snabdevanje partizana. Već tada sam preko veze uputio i nekoliko novih boraca u partizanski logor. Trinaestog septembra završio se moj 'terenski rad' i tada sam, konačno, došao za stalno u odred. Tom prilikom sam sa sobom doveo petnaest naoružanih seljaka — omladinaca iz sela s leve strane Ibra.

Taj naš dolazak i susret s borcima odreda dobro sam zapamtio. Pred logorom, na daljini od nekoliko stotina metara, opazio nas je stražar — osmatrač s dvogledom. Propisno nas je zaustavio na toj daljini, pošto smo bili naoružani, a nije znao ko smo. Kada sam javio ko dolazi, izašlo nam je u susret nekoliko rudara koji su održavali stražu. Na poljani ispred logora zatekli smo borce na vojnoj vežbi.

To je na moju grupu delovalo vrlo pozitivno: omladinci su shvatili da pristupaju pravoj vojsci.

Susret u logoru je bio obostrano srdačan. Tek prispeli omladinci sa sela obradovali su se što su u rudarima i 'školarcima' videli vojnike — ratnike. Rudari odmah opkoliše 'novajlije' i radosno im poželeše dobrodošlicu. Jedan od njih je čak i rafalom iz automata oglasio radost zbog dolaska boraca sa sela.

Mislim da je to bilo tako zbog toga što smo svi shvatili ovaj susret kao simbol borbenog saveza radnika i seljaka u zajedničkoj borbi za oslobođenje i bolji život. Tako je stvarno i bilo, jer jedni bez drugih začelo ne bismo uspeli.

Za mene lično taj susret je značio veliko ohrabrenje. Kao čovek iz ovoga kraja, u kome sam godinama 'učiteljevao', dobro poznavao i voleo njegove ljude, bio sam radostan što će oni u sudbonosnim i teškim vremenima dobiti u rudarima najbolje saborce. Što se tiče rudara, bio sam zadivljen njihovom političkom zrelošću, jer su shvatili da su im seljaci prirodan saveznik u borbi
1 da je njihova potpuna podrška neophodan uslov opstanka i uspešne borbe na ovom terenu.

Pošto su u odredu bili i intelektualci i đaci, koje su rudari i borci sa sela često nazivali 'školarcima', bio sam uveren da su postavljeni čvrsti temelji odreda i borbe koju će on voditi«.[103])

[105]) Isto.

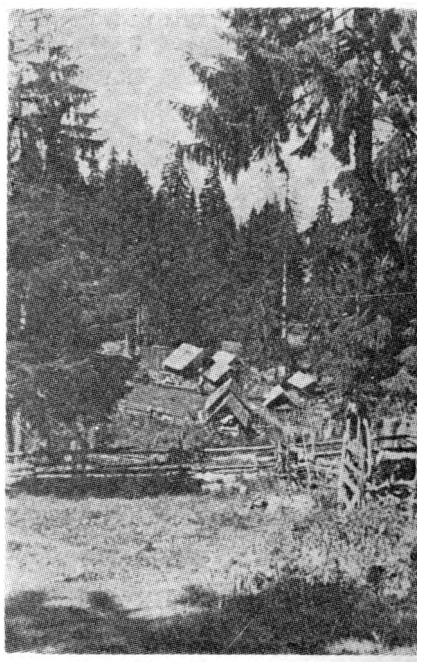

Kolibe potkopaoničkih sela Rvati i Pavlice, gde je septembra 1941. bio *logor Kopaoničkog partizanskog odreda »Todor Milićević« (snimak Branka Sotre)*

Osobito se pazilo na dobar odnos prema seljacima, na to da im se pruži pomoć u poljskim radovima, da im se ne nameću nikakve dažbine. Jednom prilikom su rudari pomagali seoskom domaćinu u košenju livade, pa kada ih je on, iznenađen, upitao otkuda to znaju, odgovorili su:

— Svi smo mi iz seoskih porodica. Još od malena smo radili seoske poslove.

Uporni rad partizana i aktivista na terenu postepeno je donosio rezultate u ibarskim, kopaoničkim i golijskim selima. Nabavka oružja, uredno snabdevanje odreda namirnicama i odećom, opredeljivanje seljaka i omladinaca za odlazak u partizane, jasno su govorili o podršci koju je seosko stanovništvo počelo da daje narodnooslobodilačkom pokretu.

Bilo je to vrlo značajno za razvoj borbe, osobito zbog toga što je tada, u septembru, na području odreda ojačalo delovanje četnika koje je predvodio Mašan Đurović. U to vreme je četnički uticaj još bio slab, ali se jasno pokazalo da je to začetak okupljanja četništva na ovom terenu, njihove štetne propagande, izigravanja zajedničke borbe s partizanima protiv okupatora, pa i prvih nagoveštaja razmirica i sukoba s partizanima do kojih je kasnije došlo. U okolini, na terenu Rogozine i Goli je pojavile su se i druge četničke grupe (kapetana Radomira Cvetića, Brane Petrovića i dr.), koje su se u ovo vreme izjašnjavale za saradnju s partizanima, a kasnije se okrenule protiv njih — kao i ostali odredi Draže Mihailovića.

I na ovom području je, u septembru, počelo postepeno podvajanje četnika, što je vidnije došlo do izražaja u oktobru i novembru. Oni kojima nije odgovarala javna saradnja s okupatorom opredeljuju se — naročito na području levo od Ibra — za kapetana Cvetića, dok Mašan Đurović sa svojim četnicima ostače na desnoj obali, trudeći se da svoje veze s Nemcima opravda »taktiziranjem« i »višim interesima«, spasavanjem srpskog stanovništva i si. Kopaonički partizani su tada postepeno saznavali za Đurovićeve voze s Nemcima. Kasnije, kada se sve potpuno obelodanilo, Štab kopaoničkog odreda se, u jednom svom novembarskom izveštaju, osvrnuo na taj period:

»Isti Mašan Đurović, dok su Nemci još bili u Raškoj, u dva-tri maha razgovarao je zvanično s krajskomandantom u tom mestu. Osim toga je zajedno s Nemcima i sa žandarmerijskom četom iz Raške išao u poteru za kraljevačkim partizanima, koji su izvodili akciju na Ušću. Tom prilikom, a i kasnije, on je dobijao oružje i municiju od Nemaca.

Osim Mašana Đurovića, koji se već ovim, do sada nabrojanim 'navodima' dovoljno otkriva kao Kostin čovek i nemački špijun, u studeničkom srezu... postoji četnička grupa kapetana Cvetića. Kapetan Cvetić je u svoje vreme pripadao Pećancu, ali se posle Kostinog proglasa ogradio od Koste i prišao grupi Draže Mihailovića«.'[104])

I četnici su pratili narastanje partizanskog odreda i interesovali se šta se radi u partizanskom logoru. U jednom četničkom izveštaju govori se o dnevnom rasporedu rada i života u partizanskom logoru i o disciplini boraca Kopaoničkog odreda:

»Ujutro: ustajanje, umivanje, doručak, vojne vežbe do 11,30 sati, odmor, ručak. Po podne: odmor, predavanja, čitanje, večera, spavanje, a disciplina izvanredna«.[105])

U logoru se, zaista, vodila briga o tome da slobodno vreme bude ispunjeno vojnim podučavanjem i vežbama, političkim predavanjima i sastancima, kulturno-prosvetnom aktivnošću. Branko Šotra je o tome pisao:

»Odred je uredio bazu kod Pavličkih koliba, tu se potpuno sredio i živeo po utvrđenom rasporedu. Politički i vojni časovi bili su obavezni za sve borce. Takozvana tehnika, s radio-aparatom i mašinama za umnožavanje, radila je neprekidno. Štampane vesti i leci kružili su odavde po selima s obe strane Kopaonika. Na ovom je mestu glavnina odreda položila partizansku zakletvu«.[106])

Odred je sarađivao s Mesnim komitetom u Kosovskoj Mitro vici, Okružnim komitetom u Kraljevu i štabom Kraljevačkog partizanskog

[iM]) Izveštaj Štaba narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Todor Milićević« upućen Štabu čačanskog partizanskog odreda »Dragiša Mišović«, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, NOP, 1641-20-3.

[ios]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Nda, 33-14-2.

[1M]) Branko Šotra, tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu. Po sećanju Branka Šotre, zakletva je položena 12. septembra, kako je naznačio na potpisu svoje grafike »Zakletva«.

odreda »Jovo Kursula«, partijskim i partizanskim rukovodstvima Ivanjice, i uklapao se u opšte tokove partizanske borbe koja se razgarala u Srbiji.

Vojnu obuku partizana, pre svega onih koji nisu služili vojsku, predano je izvodio aktivni oficir Boško Vujanac, pripremajući ih za borbe koje su neposredno predstojale. Mada su bivši aktivni oficiri pristupali četnicima u Ibarskoj dolini, na Rogozini, Goliji i drugim područjima, Vujanac je prišao partizanima i kasnije postao komandir jedne čete, a zbog svoje neposrednosti, dobrodušnosti, lične skromnosti i poštenja i veoma omiljen drug.

U isto vreme se velika pažnja poklanjala stvaranju lika partizana, kao svesnog narodnog borca, spremnog na sva odricanja u borbi za oslobođenje zemlje. Kao pouka u tom pogledu rečito je poslužio postupak koji je još u avgustu, dok je odred bio u selu Stanulovićima, primenjen u slučaju borca koji je ukaljao lik partizana. U grupi vojnika koji su došli u odred s planine Golije bio je i neki narednik koji se nedostojno poneo: opljačkao je jednog seljaka. Bilo je to u vreme dok je ta grupa boravila u selima ispod Golije, pre nego što ju je Predrag Vilimonović doveo na Kopaonik. Saznavši da su se vojnici priključili partizanskom odredu, seljaci su se požalili štabu. Stab je odmah postupio po žalbi: naredio je da se optuženi pretrese. Optužba je bila istinita: kod narednika su nađeni opljačkani zlatnici. Partizani se nisu dvoumili — izveli su ga pred narodni sud. Suđenje je bilo javno, pred borcima i narodom, a presuda stroga i pravedna. Izrekli su je njegovi drugovi s kojima je došao u partizane. Oni nisu mogli naći nikakvog opravdanja za plačku. Osudili su krivca na smrt. Obrazloženje je bilo kratko i jasno:

»Takvi postupci nanose veliku štetu našoj borbi. Mi smo uzeli oružje u ruke da branimo narod, a ne da ga pljačkamo .. . Takvim nema mesta u našim redovima«.

Brzo se pronela vest o tome. Presuda je rečito govorila kakav mora biti lik narodnog borca za slobodu.

Partijski rukovodilac odreda Dane Brkljač često se na to osvrtao. Predočavao je drugovima da ciljevi za koje se bore traže od svakog partizana da nijednim svojim postupkom ne ukalja lik narodnog borca za slobodu i bolji život. Ovo drugo nije nikada propustio da istakne kao cilj borbe, pored oslobođenja. Osećao je i mislio kao rudar, proleter, komunista.

— Čemu bi ova naša borba vodila ako nam sloboda ne bi donela i novi, bolji život — govorio je. — Za nas rudare sloboda znači i to da u njoj nećemo biti eksploatisani kao dosad, da će rudari imati ljudske uslove rada i života. Da će rudarsko »sutra« dati novi smisao njihovom pozdravu »srećno«. Da taj pozdrav ne bude više izraz zabrinutosti zbog opasnosti koje vrebaju u neosiguranoj rudarskoj jami — odakle se mnogi nisu vratili. Da rudari žive kao ljudi, da ne strepe za svoje živote, ni za opstanak svojih porodica . . .

U slobodnim večerima u logoru, kada su se okupljali oko vatre, rudari Trepče su često govorili o svom rudniku i sudbini njegovih poslenika; o rudniku čijim se bogatstvima vekovima koristio tuđin;
0 rudarima koji su uvek kopali rudu za razne gospodare: rimske, srednjovekovne, srpske feudalce, turske osvajače, engleske kapitaliste, nemačke okupatore.

— Doći će vreme kada ćemo raditi za sebe, za sve nas — rekao je Dane. — Kada će rudnici pripadati narodu, rudarima.

Oko rudara bi u tim prilikama uvek bilo dosta boraca iz grada
1 sela. Svaki od njih je u tim susretima upoznavao rudare, njihov život i rad, njihovu borbu, želje, težnje. I oni su učestvovali u tim razgovorima, shvatajući — kao i rudari — da se to rudarsko »sutra« može ostvariti samo u zajedničkoj sutrašnjici svih koji se bore za nju. Razumeli su zašto su rudari opsednuti bitkom za olovo, zašto se osećaju odgovornima za njen ishod, za to što se okupator koristi olovom iz njihovog rudnika. Ali su shvatili da je to i bitka svih njih, da je olovo u rukama Nemaca zajednička prepreka na putu do slobode.

Na redu je drugi rudnik olova

U međuvremenu — krajem septembra jedna desetina odreda izvršila je napad na rudnik azbesta Korlaće, kod sela Brvenika nedaleko od Raške, razoružala žandarmerijsku posadu i uništila rudarska postrojenja. Bio je to prvi rudnik koji je potpuno izbačen iz stroja.

Meta novog partizanskog napada bio je rudnik olova »Kopaonik« u Belom Brdu na nadmorskoj visini od 1200 metara. Iz njega su vađene tone olovne rude, transportovane žičarom do železničke stanice Leška, a odatle vozom do Trepče, njene flotacije i topionice. Odavde je, zajedno s olovom iz Trepče, pravac daljeg puta vodio u Nemačku.

Kao i »Trepča«, i ovaj su rudnik pre rata eksploatisali Englezi. Na ostacima rudarskih otkopa, topionice i dubrovačke naseobine iz doba srednjovekovne Srbije, oni su 1930. godine počeli da grade objekt rudnika olova i cinka, kao i žičaru u dužini od 11 kilometara, radi prebacivanja rude do železničke stanice Leška na pruzi u Ibarskoj klisuri. Proizvodnja je počela 1937, a već naredne, 1938. godine je rudnik pripojen Trepči. Do aprilskog rata 1941. oko 700 jamskih i spoljnih radnika Belog Brda proizveli su i liferovali više od 180.000 tona olovno-cinkane rude odličnog kvaliteta.

Posle aprilskog rata rudnik je produžio da radi u režiji Nemaca, ali su se oni — čim su se pojavili partizani — povukli u Lešak, prepustivši obezbeđenje rudnika žandarmeriji, a upravu ljotićevcima.

Odred je od početka održavao stalnu vezu s rudarima iz ovog rudnika. Za Trepčine rudare u odredu bio je to samo nastavak veze još iz predratnog razdoblja. Rudari Trepče su često prelazili na rad

u rudnik »Kopaonik«, pogotovu otkako je on pripojen Trepči. Uticaj Trepčinih rudara, pre svega aktivista radničkog pokreta i komunista koji su pravovremeno dolazili u Belo Brdo ili radili u njemu, doveo je s vremenom i do organizovane borbe u ovom rudniku. Naročito su kod rudara imali odjeka štrajkovi u Trepči 1936. i 1937. godine, posle čega su i rudari u Belom Brdu organizovali štrajk, zatvorivši se u rudarskoj jami 2. avgusta 1937. godine. Izašli su iz jame sedmog dana, kada je uprava rudnika prihvatila neke njihove uslove. I kasnije, pa i posle dolaska Nemaca, u Belom Brdu su radili mnogi Trepčini rudari, pa su se radnici dvaju rudnika povezivali bez naročitih teškoća.

Pre napada na rudnik »Kopaonik«, partizani su prikupili tačne podatke o protivniku koga je trebalo savladati. Rudnik je obezbeđivalo 28 žandara. Za upravnika rudnika Nemci su postavili inžinjera Dorđa Dimitrijevića, koji je šest poslednjih godina pred rat, kao tehnički upravnik u Trepči, bezdušno maltretirao, kažnjavao i otpuštao radnike i zbog toga bio jedna od najomraženijih ličnosti. Rudari su ga nazivali krvopijom.

— Nikada neću zaboraviti — govorio je Prokica Zigić — koliko je rudara najurio s posla i ostavio bez hleba, ni kako se zlopatio otpušteni rudar Marko Ilić kada više nije imao čime da hrani svoju porodicu.

Drugi su se sećali mnogih njegovih zlodela koja je počinio radnicima.

Takav je bio i u Belom Brdu. Verno služeći Nemcima nije birao sredstva da natera rudare na iscrpljujući rad kako bi obezbedio da rudnik radi punim kapacitetom i time se dodvorio svojim gospodarima.

O njegovom radu u Belom Brdu pričao je i borac odreda rudar Dušan Vrzić:

»Meni su drugovi Todor i Rade Milićević još ranije rekli da ostanem u Belom Brdu, da im služim kao veza s radnicima iz ovog rudnika i da ih obaveštavam šta se događa u njemu. Radio sam na radilištu potkop i tamo razgovarao sa svojim pomoćnikom, kao i sa ostalim jamskim vozačima, odnosno radnicima. Tako smo se upoznavali s narodnooslobodilačkim pokretom na samom poslu, u toku rada. Međutim, rad je jenjavao, nije se više radilo dovoljno — kao ranije. To je primetio inžinjer Dimitrijević, pa nas je špijunirao na radilištu.

Mi smo vazda postavljali stražare da dežuraju, da paze na prilaz radilištu, da nas ne bi iznenadio Dimitrijević ili neki nadzornik. Dežurni je imao zadatak da nam odmah javi ako neko od njih naiđe kako bi nas zatekao svakog na svom radnom mestu, da svako radi svoj posao. Ali nas je inžinjer Dimitrijević ipak prevario. Dosetio se kako će da nas špijunira. Ko bi se tome nadao? Jednog dana spustio se konopcem niz prolaz koji je prokopan da bi se zemlja izvlačila iz radilišta napolje. Mi ga nismo čuli kada se spustio i slobodno smo o svemu pričali. On nas je, sigurno, neko vreme slušao, pa onda banuo među nas i počeo da nas grdi što ne radimo. Izvikao se na nas i zapretio da će nas 'udesiti'. Uvideli smo da smo otkriveni i da više ne smemo ostati u rudniku.

Čim je pošao od nas, znao sam kud ide — u žandarmerijsku stanicu. Odmah sam krenuo za njim: on je iz jame pošao jednom a ja drugom korpom

izvoznog stroja. Cim sam izašao iz rudnika, video sam dva žandara kako su se uputili prema mom stanu. Umakao sam u šumu i došao u odred«.[1"7])

Rudari iz Belog Brda imali su šta da kažu o inžinjeru Dimi tri jeviću i njegovim pomoćnicima koji su ga revnosno podupirali u maltretiranju i kažnjavanju radnika. Njegova desna ruka bio je policijski komesar Milan Đurić, a glavni oslonac naoružani ljotićevac u civilu, knjigovođa i magacioner Savo Knežević. Za njima nije zaostajao belogardejac Mihajlov, blagajnik u rudniku. Svi su oni ranije radili u Trepči, pa su ih rudari u odredu dobro poznavali i po zlu zapamtili.

Cilj partizanskog napada je bio da se tako onesposobi rudnik da se onemogući proizvodnja i korišćenje olova za račun Nemaca. Pored toga, trebalo je slomiti otpor žandarmerijske posade i domoći se njenog oružja. U isto vreme su posebne grupe morale savladati i zarobiti policijskog komesara, upravnika rudnika i njegove pomoćnike — poznate ljotićevce i petokolonaše.

Pre napada komandant i komesar odreda su se privukli na brdo iznad rudnika, osmotrili položaje i konačno napravili plan akcije. Planom su tačno određeni raspored nastupanja pedesetak boraca i zadaci svake borbene grupe. Glavnina boraca, s kojom su bili komandant i komesar odreda, dobila je zadatak da napadne žandarmerijsku stanicu, tri manje grupe da zarobe petokolonaše, a zamenik komandanta s petoricom partizana da minira električnu centralu rudnika.

U stroju rudara, među borcima određenim za akciju, vladalo je uzbuđenje i nestrpljenje. Po svom običaju da nikad ne izostane iz akcije, među njih se ugurao intendant odreda Jovanić, s puškomitraljezom o ramenu, unoseći svojim upadicama vedro i borbeno raspoloženje. I mali i vižljasti Prokica Zigić uprtio je puškomitraljez »brno« i glasno pretio žandarima. Međutim, starom društvu nedostajao je Rade Milićević, koga u prvi mah nije bilo u stroju.

Ranjen u prethodnoj borbi, posle rušenja Trepčine žičare, Rade je još na vratu nosio gazu s flasterom. Pored toga, zbog pogibije mlađeg brata, Todora, bio je stalno potišten, mada se trudio da to ne pokazuje. Pošto je imao na raspolaganju veliki broj boraca, Štab odreda je smatrao da je zbog svega toga bolje da ovom prilikom poštedi Rada. Međutim, Rade se najpre žestoko bunio, a zatim molio da ga ni u kom slučaju ne odvajaju od drugova. Opiranje članova Štaba i njihovi razlozi i obziri morali su da ustuknu pred Radovom upornošću. S radošću se svrstao u stroj borbene grupe koja je krenula prema Belom Brdu.

Noću 1. oktobra partizani su se nečujno prebacili na određene položaje i neopaženo sa svih strana opkolili rudnik. Glavnina boraca rasporedila se na položajima oko žandarmerijske stanice, naoružana sa tri puškomitraljeza, puškama i ručnim bombama. Jedno puškomitralješko odeljenje postavljeno je prema čelu žandarmerijske kasarne sa zadatkom da obaspe vatrom ulazna vrata i prozore;

[107]) Dušan Vrzić, sećanja od jula 1971, magnetofonski snimak.

Rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu: ulaz u rudarski potkop

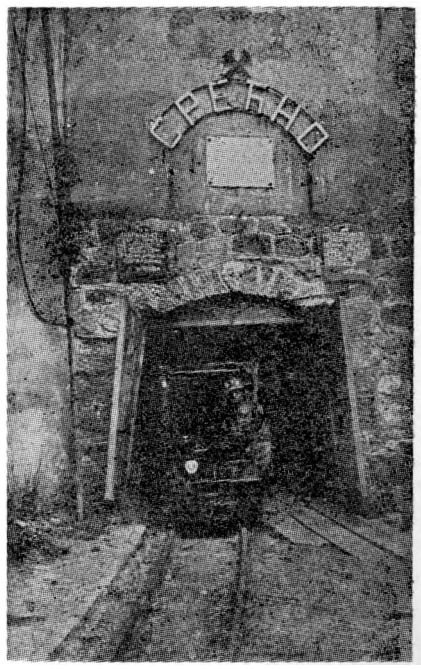

drugo je zauzelo položaj iznad ulaza u koloniju rudnika kako bi sprečilo odstupanje žandara u tom pravcu; treći puškomitraljezac je zaposeo brdo iznad stanice i imao je zadatak da spreči bežanje žandara prema šumi.[108])

Nećemo tako, druže komandante!

Napad je počeo posle ponoći, 2. oktobra 1941.[109]) Svaka grupa je krenula sa svog položaja na dati znak i prema određenom cilju.

[10‘]) Prokica Zigić, Božo Kalember, Aleksa Vuković, Dušan Vrzić: sećanja snimljena na magnetofonu jula 1971. Napad na Belo Brdo potanko su opisali Dušan Tomović (stenografske beleške od: 3. XI 1950, 18. II 1953, 20. X 1961, 17. XI 1961; sećanja izneta autoru: 5. XII 1969, 18. II 1970, 6. XI 1971) i Svetislav Trifunović (sećanja izneta autoru 22. I 1970, 26. I 1970, 14. IX 1971, 5. X 1971). Izjave su dali autoru još i Proko M. Zigić (25. VII 1973), Nikola Vuković (21. XII 1973) i drugi.

[“]) U stenografskim beleškama sa sastanka učesnika akcije, a isto tako i u objavljenim napisima i knjigama, navode se različiti datumi partizanskog napada na rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu. Tako se u stenogramu od 3. XI 1950. označuje datum 23. septembar 1941. u stenogramu od 18. II 1953 — 28. septembar 1941, na spomenploči postavljenoj u Belom brdu — noć između 23. i 24. septembra, u knjizi »Ljudi moga grada« — noć između 30. septembra i 1. oktobra. Svi nemački, žandarmerijski i četnički dokumenti govore da su partizani oslobodili Belo Brdo 2. oktobra 1941.

Središte otpora bila je žandarmerijska stanica, pa se na nju ustremila glavnina partizana. Posle prvih partizanskih pucnjeva došao je odgovor iz kasarne. Zaštićeni debelim zidovima masivne zgrade, žandari su otvorili vatru na partizane. Ovi su uzvratili iz svojih oružja.

Pred fijucima žandarskih metaka jedan se borac potpuno priljubio uz zemlju. Tako ga je zatekao Krtinić. Zgrabio ga je za okovratnik i povikao na njega:

— Srce ti kokošije! ... Ne bije svaki metak.

Prateći obostranu paljbu, komandant je brzo uvideo da se puščanom vatrom ne može mnogo nauditi žandarima. Zato je počeo da se privlači žandarmerijskoj stanici s namerom da ubaci bombe kroz prozor zgrade. Odjednom ga je neko odlučno zaustavio, uhvativši ga s leđa. Vilimonović se okrenuo i ugledao Nikolu Labusa. Ovaj ga je gledao prekorno, vrteći glavom:

— Nećemo tako, druže komandante. Mi imamo samo jednog komandanta. Tvoje je da komanduješ. Ima ko da baca bombe.

Rekavši to, Nikica Labus se hitro prebacio do zida zgrade. Komandant je gledao kako zamahuje rukom, jedanput, drugi put. Kroz prozor su uletele dve bombe.

Eksplozije su žestoko odjeknule. Još se dim nije razišao, a iz zgrade su se začuli povici:

— Ne pucajte! Predajemo se.

Na prozoru kasarne pojavila se, u znak predaje, bela košulja.

Partizani su osvojili kasarnu. Žandari su odbacili oružje i izašli napolje.

Mile Labus je upao u zgradu i pretraživao sobe. Iznenada je spazio žandara sakrivenog pod krevetom. Povikao je:

— Majku ti bogovu, šta ti tu radiš?

Zgrabio ga je i izvukao ispod kreveta. Ugledao je podoficirske oznake.

— Vidi ti njega! Podnarednik .. . Moj si! Ne mrdaj nigde od mene.

I doista, nije ga puštao nikud od sebe. Drugovi su Milu videći ga kako stalno nešto objašnjava svom zarobljeniku zadirkivali:

— Sta je, Mićo? Ubeđuješ žandara da ide u partizane?

Posle završene akcije postrojili su zarobljene žandare i saopštili im da će ih pustiti na slobodu, ali da ne smeju više služiti okupatora i da se više nikako ne sukobljavaju s narodnim borcima za oslobođenje zemlje. Svi žandari su izjavili da će tako postupiti i da će otići kućama. Jedini koji se dobrovoljno javio da želi pristupiti partizanima bio je žandarmerijski podnarednik Todor Škripina, onaj koga je zarobio Mile Labus. Rudari su veselo dobacivali:

— Bravo, Mićo! Ubedio si »svog« žandara . . . Kakav si ti politički radnik! ...

Mile se zadovoljno smeškao.

Kasnije se, međutim, pokazalo da žandari nisu otišli kućama. U Raškoj, u novembru, oni su se kao četnici opet borili protiv partizana. A Milov podnarednik je, prilikom teških borbi s Nemcima kod Kraljeva, iznenada nestao, pa se posle čulo da se i on priključio četnicima.

— Žandari su žandari — govorili su tada rudari. — Svrstali su se među četnike, tamo gde im je i mesto.

Ishod borbe sa žandarima bio je vrlo povoljan: svi su se predali. Bilo ih je ukupno 28. Zaplenjeno je sve njihovo oružje i municija. Niko od partizana nije bio ranjen.

U daljem toku akcije, međutim, nije bilo tako.

Po planu napada trebalo je likvidirati i otpor upravnika i blagajnika, policijskog komesara i ljotićevaca. To je bio zadatak drugih borbenih grupa. Kako su te grupe dejstvovale ispričali su učesnici akcije.

»Jedna grupa«, pričao je Aleksa Vuković, rudar iz Belog Brda, »opkolila je zloglasnog inžinjera Dimitrijevića, poznatog ljotićevca i radničkog krvopiju, a druga stan policijskog komesara Đuriča. Tek je počinjalo da sviće...«

Drugi rudar iz Belog Brda, Dušan Vrzić, nastavlja:

»Bio sam u grupi s Nikolom Krtinićem, Jovanom Vujovićem Mušmulom, Matom Zivkovićern i imali smo zadatak da zarobimo inžinjera Dimitrijevića. Drugi su trebali da uhvate Savu Kneževića, koji je bio okoreli Ijotićevac i cinkaroš, špijunirao je nas radnike i prijavljivao Nemcima. Neki drugovi su pošli da zarobe policijskog komesara, a drugi da uhvate blagajnika, belogardejca. Svako je imao svoj zadatak.

Zauzeli smo svoje položaje i čim je počeo napad na žandarmerijsku stanicu mi smo odmah krenuli na kuću inžinjera Dimitrijevića. Ali on nije hteo da se preda, nego je iz kuće počeo da puca na nas iz pištolja. Mi smo otvorili vatru. On je pojurio prema prozoru na drugoj strani da bi iskočio napolje i pobegao. Tamo ga je dočekao Krtinić, pa se vratio nazad...«

»Inžinjer Dimitrijević je iz kuće davao žestok otpor«, kaže Aleksa Vuković. »Mato Zivković je pretrčao dvorište i privukao se kući. Baš kada je hteo da ubaci bombu, na pragu se pojavio Dimitrijević i metkom ga pogodio u vrat. Vrzić je pucao kroz vrata i ranio Dimitrijevića«.

»Mato uspeva da ubaci bombu«, opisuje Zivorad Mihailović, »i odskače desno od ulaza. Eksplozija kida vrata ... Inžinjer Dimitrijević leži na ulazu...«

»Njegovu ženu i decu poznajemo još iz Trepče», opisuje Kalember šta se zatim desilo. »Ona kaže: 'Ne da ga treba ubiti, nego oderati. Čuda je radio od mene. I decu je maltretirao'. Drugovi su je pitali: 'A kuda ćete vi sada?' — 'Ja bih najradije otišla kod Nemaca'. Neko je odredio dva borca koji su ženu s decom odveli do brda iznad pruge. Pokazali su dole i rekli: 'Eno vam vaši Nemci'.«

»Dimitrijević je imao neko avijatičarsko odelo«, pričao je Vrzić, »koje je uzeo Jovan Vujović Mušmula. To mu je odelo kasnije spasio život kada smo po ciči zimi prelazili preko planine Igmana i kada su mnogi promrzli od hladnoće.«

»Mato Zivković je mnogo krvario«, kaže Aleksa Vuković. »Previli smo ga kako smo znali i umeli. A onda smo se uputili kući policijskog komesara i

zarobili ga. Tada je zarobljen i Savo Knežević, knjigovođa i magacioner, poznati ljotićevac.«

»Onaj belogardejac, što je bio blagajnik u rudniku«, upada Vrzić, »pobegao je u pidžami. Pričali su nam posle seljaci da se sav bio pocepao dok je bežao kroz šumu i da je kod Nemaca došao u ritama.«

»Zamenik komandanta je sa svojom grupom onesposobio električnu centralu rudnika«, kaže Vuković i nastavlja: »Rudnik Belo Brdo je sasvim onesposobljen za proizvodnju, sve do kraja rata. Mnogi radnici iz rudnika priključili su se odredu. Zaplenjeni novac je podeljen rudarima na ime piata do kraja godine. Veliki deo namirnica koje smo našli u magacinu rudnika: brašna, mesa, makarona, šećera, soli i drugog, razdelili smo porodicama rudara. Akcija na rudnik 'Kopaonik' u Belom brdu delovala je vrlo pozitivno na borbeni moral boraca odreda i mnogo je doprinela sticanju vojnog ugleda partizana među stanovništvom Ibarske doline i potkopaoničkih sela.«[110])

Rade Milićević je govorio da nikada ne bi prežalio da je izostao iz te akcije. Doživeo je još jednu borbu, tukao se protiv starih neprijatelja — žandara i ljotićevaca, uverio se u hrabrost svojih drugova rudara. Bio je, kao i svi, osobito zadovoljan što su trajno onesposobili rudnik za proizvodnju i time — u borbi za olovo — naneli Nemcima veliki udarac. Ali je za Rada, kao i za njegove drugove, naročito značajno bilo ono što se dogodilo posle završetka vojne akcije.

S dvojicom zarobljenih ljotićevaca — petokolonaša partizani se nisu obračunali »po kratkom postupku«. Umesto toga odlučili su da ih izvedu na javno suđenje. Narodni sud obrazovan je od rudara Belog Brda, koji su bili najpozvaniji da im sude i odmere im krivice.

Takav postupak je potpuno odgovarao Radovom shvatanju borbe i osećanju pravičnosti. Njemu su bila strana bilo kakva preterivanja, nepromišljeni postupci ili izlivi besa, sve ono što je moglo naneti štete pravednoj borbi koju su vodili, njenom ugledu i uticaju u narodu. Pa i onda kada je bio u pitanju neprijatelj.

Isticao je da je takav postupak odreda prema neprijatelju ostavio na njega snažan utisak, isto kao i odgovarajući postupak, avgusta meseca u logoru u Stanulovićima, kada je narodni sud osudio onog borca, bivšeg narednika, koji je svojim nedelom — plačkom seljaka — izdao borbu i svoje drugove.

U tim javnim suđenjima — neprijateljima i borcu iz svojih redova, Rade je osetio pravičnost i video zalogu doslednog ostvarivanja ideala i ciljeva borbe. To ga je učvršćivalo u rešenosti da i sam istraje u uklanjanju i prevladavanju svega što može naneti štete borbi.

Veliko zadovoljstvo svih rudara izazvao je i postupak prema rudarima i njihovim porodicama. Rudnik je morao biti onesposobljen, da se njime ne bi koristio okupator. Ali je podela zaplenjenog

[110]) Vidi 108. Odredu je tada pristupio rudar iz Belog Brda Milan Đurović Šaban sa ženom i kćerkom.

novca i namirnica rudarima i njihovim porodicama pokazala da se vodila briga o njima. Postupci partizana imali su širok odjek.

Rudari Belog Brda su oduševljeno prihvatili partizane i njihove postupke: 52 rudara se priključilo odredu. Na tim primerima Rade se u praksi uverio kakav treba da bude odnos borca prema narodu i kako takav odnos obezbeđuje podršku naroda i priliv novih boraca u partizanske redove.

Svi ti postupci partizana u samo jednoj akciji ostavili su na Rada neizbrisiv trag. Oni su imali simbolično značenje glavnih osnova ustanka, bila je to za njega praktična škola u samom početku borbe, iskustvo koje je dobro zapamtio i pouka koje se kasnije uvek pridržavao. Sve je to bilo vrlo značajno za političko sazrevanje Rada Milićevića i za formiranje lika ovog kasnijeg političkog komesara Rudarske čete.

Krauze: »Ovo je sramota za Srbiju!«

Nemci su odmah reagovali na partizanski napad i onesposobljavale rudnika u Belom Brdu. Uprava Trepče, kojoj je pripadao i ovaj rudnik, obaveštavajući o tome radnike, pokušala je još jednom da izazove nezadovoljstvo protiv partizana — koji »svojim sabotažnim aktima ostavljaju radnike i nameštenike bez posla, zarade i hleba«. U Zvečanu je direktor Helvig izdao o tome okružnicu broj 45, a u Starom Trgu Krauze je istakao objavu broj 46.

Rudari su se okupljali i čitali:

»Juče ujutru t.j. 2. oktobra je bio napadnut od srpskih družina naš rudnik Kopaonik i delimično razoren«.

U objavi se, zatim, navodilo da su tom prilikom ubijeni prometni upravnik inžinjer Dimitrijević, nameštenik Knežević i policijski komesar »koji je bio savladan tek kada više nije imao municije«. Sledilo je obaveštenje da su prometni magacin i magacin životnih namirnica oplačkani, da je kancelarija zapaljena i da je rudnik prestao da radi »za duže vreme«.

Krauze je pretio da će zbog toga ispaštati srpsko stanovništvo:

»Štetu koja je prouzrokovana imaće da nadoknadi srpsko stanovništvo plaćanjem veće poreze«.

Na kraju patetična izjava i izliv nemoćne jarosti:

»Ovo delo je sramota za Srbiju!«.

U izveštaju koji je narednog dana, 4. oktobra, uputio za Nemačku, Krauze je javljao:

»Naš pogon na Kopaoniku su preksinoć napali komunisti... Pri tome je ubijen naš rukovodilac pogona Dimitrijević ... Pored toga su izginuli prvi knjigovođa i policijski komesar ... Električna centrala je pokvarena i onespo-

SAOPŠTENJE UPRAVE TREPĆE O PARTIZANSKOM NAPADU
NA RUDNIK »KOPAONIK« U BELOM BRDU

TREPCA MINES, LIMITED
POŠTA ZVEČAN

No 46.

Kr/Sv

Stari Trg 3. X. 1941.

O B J A V A

Juče ujutru t.j. 2 oktobra je bio napadnut od srpskih družina naš rudnik Kopaonik i delimično razoren.

Magazin životnih namirnica i prometni magazin je opljačkan, kancelarija zapaljena.

Preduzeće koje nije imalo nikakvo značenje za snabdevanje metala Nemačke, prestalo je za duže vreme da radi a u vezi s tim je ostao i veliki broj radnih snaga bez posla.

Štetu koja je prouzrokovana imaće da nadoknadi srpsko stanovništvo plaćanjem veće poreze.

Ovo delo je sramota za Srbiju !

ABLEGEN
U ARHIVU

Direktor.

sobljena za rad... Kancelarije, planovi itd. su zapaljeni... magacini opljačkani ... »Kopaonik« je zbog ovoga za duže vreme van proizvodnje, jer je pod postojećim uslovima svaka dalja proizvodnja besciljna«.

S jedinicama nemačke vojske pojavio se u Belom Brdu, sutradan pošto su ga partizani napustili, direktor Krauze i njegov inžinjer Šab, o čemu je Krauze pisao 4. oktobra:

»Ja sam posle toga, juče, sa Štabom, bio tamo gore — pod zaštitom vojske. Sahranili smo izginule, ali smo morali tamo da ostavimo porodice službenika, jer nisu postojale nikakve mogućnosti za njihovo transportovanje, a mi smo imali naređenje vojnih vlasti da se bezuslovno vratimo nazad... Zaista nije bilo nimalo prijatan zadatak, koji smo morali juče da izvršimo«.[1'"])

Komandant 737. puka odmah je obavestio štab 717. divizije:

»Komunisti razaraju rudnik Belo Brdo (19 km. jugozapadno od Raške), ubijaju direktora.«

Dva dana kasnije, 6. oktobra, Komanda žandarmerije u Beogradu izvestila je ministra unutrašnjih poslova Nedićeve vlade:

»2. oktobra ove godine, oko 1 čas, 250—300 dobro naoružanih ljudi izvršili su napad na rudnik Belo Brdo, srez Kopaonički (Brus), ubili upravnika rudnika Dimitrijevića Vasu, komesara policije Đurića Milana i magacionera Knežević Savu. Tom prilikom napadnuta je privremena žandarmerijska stanica Belo Brdo. Posle borbe od 1 do 4 časa, kada je žandarmima nestalo municije, napadači su razoružali 8 žandarma, a ostalima je uspelo da pobegnu. Po završenoj borbi, napadači su odneli stvari iz magacina i žandarmerijske kasarne i zatim otišli prema turističkom vojnom domu, koji se nalazi na teritoriji sreza Studeničkog (Raška)).

O ovome događaju je četnički vojvoda u Brusu g. Šmigić Ratko obavestio po kuriru vojvodu g. Pećanca i čeka njegovo naređenje«.[112])

Očevidno je da je taj četničko-žandarmerijski izveštaj skrojen tako da opravda i obrazloži poraz žandara i ljotićevaca u Belom Brdu. Valjda je zbog toga 50 partizana pretvoreno u 250—300, otpor žandara koji je stvarno trajao 1 sat produžen je u izveštaj u na 3 sata, netačno je navedeno da je zarobljeno samo 8 žandara, a da su se ostali razbežali.

'") Privredni arhiv Trepče, arhiva dobij ena iz Minhena, pismo E. Krauzea od 4. X 1941. pod naslovom »Vrlo poštovani gospodine dr Šmit!« Izveštaj komandanta 737. puka unet je, 3. X 1941, u operativni dnevnik 717. divizije (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-315/2262.).

[112]) Izveštaj Komande žandarmerije u Nedićevom ministarstvu unutrašnjih poslova, upućen 6. X 1941. ministru unutrašnjih poslova. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Nda 6/3-1-52. U izveštaju je pogrešno navedeno ime inžinjera Dimitrijevića: Vasa, a treba Đorđe.

O partizanskom napadu na Belo Brdo govori se na sličan način i u izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova za mesec oktobar 1941. godine:

»2. X 1941.

Komunistički banditi napali su rudnik Belo Brdo u srezu Kopaoničkom. Zandarmi, koji su bili pridodati radi osiguranja rudnika, prihvatili su borbu i davali su otpor sve dok su imali municije, posle čega su od strane komunista razoružani i vezani. Ovom prilikom komunisti su ubili komesara policije, upravnika rudnika Dimitrijevića i činovnika Kneževića. Zatim su sve instalacije rudnika i telefonske veze demolirali i pokidali, pa potom otišli u nepoznatom pravcu«.“[3])

Onesposobljavanje rudnika olova u Belom Brdu značilo je za nemačku vojnu privredu znatan gubitak. Zato je Štab za vojnu privredu i naoružanje za Jugoistok, čim je bio obavešten o akciji, poslao o tome izveštaj nadležnom višem štabu.

U Vojnoprivrednom štabu, čije je sedište bilo u Zemunu, sačinjena je 3. oktobra službena beleška u kojoj se navodilo:

»... Javljeno je... da je rudnik olova Kopaonik osvojen od ustanika, da je upravna zgrada spaljena, pogon razoren i direktor rudnika ubijen«."[4])

Nedelju dana docnije, 10. oktobra, štab je poslao opširniji izveštaj o tome pod naslovom »Prepad na rudnik olova Kopaonik kod Mitrovice«. Izveštaj je upućen Vrhovnoj komandi Vermahta, Upravi za ekonomiju i industriju/sirovine u Berlinu:

»Potvrđujući podatke koji su već dati telefonom, izveštava se, da su ustanici 2. X izvršili prepad na rudnik olova Kopaonik kod Mitrovice. Upravnik pogona, knjigovođa i policijski komesar su ubijeni, a upravna zgrada zapaljena. Električna centrala je minirana ...

Proizvodnja rudnika olova, koji je u posedu akcionarskog društva rudnika Trepča (Trepča Mines), iznosi u normalnim vremenima prosečno oko 4.600 tona mesečno rude olovnog cinka sa sadržinom od 8,8% olova, V/o cinka, 122 grama srebra po toni.

Što se ostaloga tiče, pozivamo se na odvojeni izveštaj u pogledu ugroženja rudnika Trepča«.'")

Ured za vojnu privredu i naoružanje poslao je 10. oktobra Upravnom odeljenju nemačkog Generalštaba izveštaj pod naslovom

[113]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Nda 8/1-1-52, str. 80.

[114]) Arhiva Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok, službena zabeleška o vesti koju je javio kapetan Ajks 3. X 1941. Ispod teksta zabeleške označeno je da je obaveštenje poslato feldmaršalu (Geringu — prim. B.B.). Arhiv Vojnoistorijskog instituta — Beograd, NAV-N-T-77.

[11!]) Vojnoprivredni štab za Jugoistok, odeljenje za sirovine, br. 5090/41, Zemun, 10. X 1941. Izveštaj je napisan na osnovu telefonskih razgovora s kapetanom drom Bečom 7. i 8. X, a potpisao ga je načelnik štaba.

»Uništenje rudnika Kopaonik (olovo, cink) koji pripada koncernu Trepča«. U izveštaju se kaže:

»Vojno-privredni štab za Jugoistok javlja telefonski da je rudnik olova Kopaonik, koji pripada koncernu Trepča i snabdeva rudom olova i cinka, napadnut od ustanika. Zgrada uprave je spaljena, električna centrala (generator za suvu destilaciju drveta) dignut je u vazduh ...

Rudnik koji je 1938. godine imao kapacitet od 102.000 tona iskopane rude (sadržaj: 9°/o olova, 7°/o cinka, 120 grama srebra po toni), u junu 1941. godine izbacio je još 4.600 tona«."[6])

Vojno privredni štab je o svemu obavestio i Vrhovnu komandu nemačkih oružanih snaga u Berlinu:

»Dejstvujući sa susedne planine Kopaonik, na kome se nalaze jače snage ustanika, one su već 2. X napale i izbacile iz proizvodnje rudnik olovne i cinkane rude Kopaonik, koji pripada 'Trepči Mines'... zbog čega se sada pogoršala situacija i u jugozapadnom delu Srbije«.

U takvoj situaciji, kada je morao da javlja sve same neprijatne vesti, Krauze je nastojao da prikaže umirujućom bar situaciju u Trepči i da istakne svoje napore i angažovanje:

»U Starom Trgu vlada mir. Mi imamo posadu jačine 25 ljudi Zemaljske zaštite i 550 arnautskih žandarma... Štab i ja smo se lično vrlo energično angažovali... Mi smo danju i noću na nogama i bezobzirno intervenišemo tamo gde neko pravi izvesne smetnje«.“[7])

Dok je Krauze nastojao da nemačkim privrednim rukovodiocima pruži predstavu o situaciji u kojoj radi i o teškoćama s kojima se bori, događaji u Ibarskoj dolini su dobili takav tok da su daleko nadmašili sve ono o čemu je Krauze pisao.

Akcijom na Belo Brdo kopaonički partizani su postigli željeni cilj. Rudnik je tako onesposobljen da više nije radio do kraja rata. Tako je s potpunim uspehom izvršen zadatak: olovo iz ovog rudnika nije više išlo u Nemačku. Prvi put je u jednom rudniku olova potpuno ostvarena borbena parola iz »Borbe« broj 15: »Ni gram rude za Hitlera!«

Bila je to poslednja akcija partizana Srebrne planine izvršena iz baza na Kopaoniku, pre nego što su krenuli u opšti pohod za oslobođenje ovog dela Ibarske doline. Pokazalo se da je ustanički napad na Belo Brdo bio tek početak jedne široke okcije na čitavom ovom području, akcije koja je iz dana u dan donosila nove događaje.

[116]) Izveštaj Az 66 B 9917 (Serbien Ro Ia, br. 9137/41. Naredni izveštaj (citiran u tekstu posle ovoga), koji je 10. X upućen nemačkoj Vrhovnoj komandi u Berlinu, poslao je Vojnoprivredni štab za Jugoistok, odeljenje za sirovine, pod br. 681. Arhiv Vojnoistorijskog instituta — Beograd, NAV-N-T-77.

[117]) Pismo E. Krauzea od 4. X 1941 (v. napomenu 89).

Ovde, na vrhu Kopaonika, razvili smo zastavu slobode, ali je nju trebalo sneti dole u Ibarsku dolinu, u sela, varošice, varoši kuda je gazila mrska okupatorska čizma.

»Borba« broj 15, 1941

Pohod na Ibarsku dolinu

Odmah posle akcije na rudnik Belo Brdo, štab odreda je doneo odluku da se napadne neprijateljski garnizon u Raškoj i oslobodi sedište studeničkog sreza. Posle iskustava stečenih u borbama za Trepču i Belo Brdo, u napadima na žandarmerijske stanice, straže i rudnike, kao i brojnog jačanja i sprovedene vojne obuke ljudstva, odred se osposobio i za veće vojne akcije. Kucnuo je čas da se zastava slobode snese sa Kopaonika na područje većih i manjih naselja duž važnih saobraćajnica pored reke Ibra. Počeo je veliki partizanski pohod na Ibarsku dolinu.

Teritorija studeničkog sreza zahvatala je područje od preko 1.000 kvadratnih kilometara i bila je podeljena na 17 opština, sa preko 33 hiljade stanovnika. Na prostoru od Raške niz Ibar do Ušća radila su tri rudnika sa više od hiljadu radnika: rudnici kamenog uglja u Baljevcu i Ušću i rudnik azbesta Korlaće. Zauzimanje Raške praktično bi značilo ne samo oslobođenje gotovo čitavog ovog kraja nego i stvaranje prostrane slobodne teritorije, trajan prekid važne železničke i drumske saobraćaj nice i onemogućavanje bilo kakvog nemačkog transporta ovom linijom. A preuzimanjem rudnika stvorile bi se mogućnosti za masovni priliv radnika Ibarskih rudnika odredu »Todor Milićević«.

Znalo se da se u Raškoj nalazi posadna jedinica nemačkih vojnika i vod Nedićeve žandarmerije. Bio je to prilično jak garnizon, ali je već tada, odsečen od nemačkih snaga u Kraljevu usled dejstva Kraljevačkog partizanskog odreda i rušenja železničkog i drumskih mostova kod Ušća, bio izložen opasnosti potpunog opkoljavanja i uništenja.[118]) Nemci su bili prinuđeni da se povuku. Pravac povlačenja mogao je biti samo jedan — Kosovska Mitrovica. Vest da se Nemci pripremaju da napuste Rašku stigla je i do odreda. Stoga su partizani pošli u akciju na Rašku, odmah, dan posle oslobođenja Belog Brda.

U ranu zoru 3. oktobra iz logora u planinskim bačijama sela Rvata i Pavlica na Kopaoniku pošle su kolone partizanskog odreda. Posle dugog pešačenja izbile su na Ibar i železničku prugu kod sela Rudnice, nedaleko od Raške, s namerom da odatle odmah krenu u napad na Rašku ili da, eventualno, presretnu nemačke snage pri povlačenju ka Mitrovici. U Rudnici su, međutim, saznali da su se Nemci već povukli iz Raške — prethodnog dana, 2. oktobra, otišli su vozom prema Mitrovici.[119])

Bio je to logičan potez Nemaca u situaciji kada im ništa drugo' nije preostajalo. Pošto nisu bili u mogućnosti da brane Rašku i važnu saobraćaj nicu u Ibarskoj dolini, povukli su se u sastav puka u Kosovskoj Mitrovici, u kojoj se pored štaba 737. puka nalazio i bataljon koji je služio za zaštitu Trepče. To je odgovaralo i naredbi nemačkog komandanta za Jugoistok od 5. septembra o koncentraciji snaga u većim mestima i obezbeđivanju značajnih mesta i objekata. Komandant Više komande (korpusa) 65, general Bader izdao je 30.

[U8]) U svojim zapisima Branko Sotra kaže: »*O* napadu na Rašku govorilo se duže vremena, a naročito od dana rušenja mosta na Ušću«. Kraljevački partizanski odred napao je na Ušće 28/29. IX 1941, uz učešće grupe boraca Kopaoničkog odreda. Zarobljeno je šest nemačkih vojnika i veći broj žandara, demolirana je žandarmerijska stanica, srušeni su gvozdeni most na Ibru i druga dva mosta u pravcu Raške, prekinut je železnički i drumski saobraćaj.

U operativnom dnevniku 717. divizije zabeleženo je 29. septembra o partizanskoj akciji na Ušće sledeće: »Na noćni voz otvorena vatra kod Ušća (20' km. severno od Raške). Prema izveštaju žandarmerije banda jutros rano napada na mesto ubija 4 civilna lica, odvlači 6 nemačkih vojnika inžinjeraca (?) (diverzantsko odeljenje?), diže u vazduh železnički most«. Narednog dana je uneto u dnevnik: »Kod Ušća (vidi dopunu jučerašnjeg dnevnog izveštaja) razorena još dva drumska mosta. Železnički most je srušen do temelja... Pomoćni oklopni voz upućen radi pružanja pomoći motorizovanom diverzantskom odeljenju u Ušću«.

[119]) Jačina nemačkog garnizona u Raškoj, kao i u Novom Pazaru, menjala se prema potrebama i procenama situacije, a i prema raspoloživim snagama 737. pešadijskog puka majora Vildermuta. Pouzdano se zna da su se u drugoj polovini avgusta 1941. u Raškoj nalazile 7. i 8. četa ovog puka, a u Novom Pazaru štab 2. bataljona sa 5. i 6. četom. Vidi Zbornik Vojnoistorijskog instituta — Beograd, t. XII, knj. 1, dok. 166, str. 313. Poznato je i to da je 6. septembra iz Kosovske Mitrovice privremeno došla u Rašku 11. četa 3. bataljona 737. puka, pošto je jedna četa 2. bataljona morala da se prebaci u Kragujevac (vidi ratni dnevnik 717. divizije, izveštaj 6. IX 1941.).

septembra naređenje »da se garnizoni Novi Pazar i Raška premeste u Kosovsku Mitrovicu«. Ova odluka generala Badera uneta je 1. oktobra u ratni dnevnik nemačkog vojnog zapovednika Srbije:« **1. X .. .** Naređenje komandanta korpusa u Srbiji: evakuisati Novi Pazar i Raška, ovo po razaranju tamošnjeg skladišta, u Kosovsku Mitrovicu.«

No tog jutra, kako su partizani kasnije saznali, Nemci su još bili u delu Ibarske doline prema Mitrovici. Oni su, kako je zapisao Krauze, 3. oktobra stigli u Belo Brdo i videli razorena rudnička postrojenja. S nemačkim vojnicima bili su inžinjeri Krauze i Šab. U strahu od partizana, nemačka se kolona smesta povukla prema Lešku i Kosovskoj Mitrovici, ne uslišivši molbe porodica svojih vernih saradnika u rudniku da ih povedu sa sobom.

Dok su se partizani raspitivali u Rudnici o najnovijim događajima i situaciji u Raškoj, iznenada je do njih doprla buka motornih vozila. Ubrzo su na putu ugledali kamione koji su dolazili iz pravca Raške. Nije se znalo ko je u njima. Komandant odreda je povikao da se brzo postave zasede. Za tili čas su se puškomitralješci i borci postavili iza zaklona i uperili oružje prema drumu. Jovanić je, po običaju, zgrabio puškomitraljez i spreman čekao da naiđu kamioni.

Za koji trenutak se na ulazu u selo pojaviše tri kamiona. Zaustaviše ih oštri povici zaseda kraj puta:

— Stoj! Pucaćemo!

Iza zaklona izviriše preteče cevi puškomitraljeza, uperenih u kamione.

Prvi kamion se naglo zaustavi uz resku škripu kočnica. Iz njega izlete bradati čovek koji je, mašući rukama, vikao na sav glas:

— Braćo partizani, ne pucajte! Naši smo.

Išao je u susret partizanima. Bio je to vojvoda Mašan Đurović sa svojim četnicima. Kada ga je Jovanić ugledao, hteo je, pošto je znao da šuruje s Nemcima, da ga odmah pokosi rafalom iz puškomitraljeza. Sprečio ga je Ratko Dražević.

Dok su partizani duž puta i dalje stajali s uperenim oružjem, Mašan Đurović je širio ruke pozdravljajući partizane i nazivajući ih braćom i saborcima. Iz kamiona su to isto činili njegovi ljudi, podižući u znak pozdrava puške uvis. Zajedno s četnicima, koji su na glavama nosili šubare, a preko grudi redenike s nanizanim mecima, bio je veliki broj žandara iz Raške, propisno uniformisanih. Partizani su procenili da i jednih i drugih ukupno ima oko 90.

Mašan je pošao napred, a uz njega je išao vodnik žandarmerijskog voda potporučnik Marković. Prišli su komandantu i komesaru odreda. Četnički vojvoda je bio bučan i nametljivo srdačan, samo što ih nije grlio. Govorio je:

— Mi ćemo se boriti zajedno sa vama. Rame uz rame .. . Složno protiv neprijatelja ... Pokazaćemo mi njima!. .

Žandarmerijski potporučnik se držao snishodljivo. Tražio je uputstva od partizanskog komandanta:

— Sta da radim sa žandarima? Ovde je glavnina. Neki su ostali u Raškoj. Da li da ih povučem?

Partizani su objašnjavali:

— Ko god hoće da se bori protiv okupatora, mi nemamo ništa protiv njega. Svaki takav je dobro došao i može ostati u Raškoj, može nam se pridružiti.

Na pitanje partizanskog komesara kuda su pošli i kakve su im namere, odgovorio je Mašan:

— Idemo, braćo, na granicu, prema Arnautima. Valja zaštititi srpska sela od pljačke, paljenja i ubijanja.

Komandant i komesar su znali čemu to vodi i pokušali su mu predočiti da čarke s naoružanim Albancima mogu izazvati teške posledice. Nastojali su da ga odvrate od izazivanja takvih sukoba i da ga nagovore na zajedničku borbu protiv Nemaca kao porobljivača i glavnog neprijatelja.

Mada je imao vrlo mali broj pristalica sa ovog terena, Đurović je — pod krilaticom zaštite Srba — počeo da okuplja oko sebe izbeglice od fašističkog terora na Kosovu i Sandžaku. Bili su to ljudi zavedeni četničkom propagandom.

U to vreme partizani su i u ovom kraju, kao i u celoj Srbiji, ulagali napore da privole četnike na zajedničku borbu protiv Nemaca, pa su činili sve što su mogli da stvore što širi, po mogućnosti, jedinstven front protiv okupatora. Međutim, podaci kojima su raspolagali govorili su o četničkim dodirima s Nemcima i domaćim kvislinškim aparatom Nedićeve vlade. Ipak štab odreda je svesno težio tome da partizani ničim ne umanje izglede i mogućnosti za zajedničku borbu protiv okupatora, da ne izazovu sukob s mogućnim saveznicima, da ne budu začetnici međusobne borbe, jer bi to koristilo samo politici Nemaca i njihovim interesima.

Slušajući Đurovićeve izjave o spremnosti za borbu protiv svih neprijatelja, Jovanić je nepoverljivo mahao glavom, a Nikica Labus je gunđao:

— Slušaj ga samo kako laže. A ko mu je dao kamione nego Nemci?!. . Vidi ga, poveo je sve žandare iz Raške. Zar će nam oni biti prijatelji? Nikakve fajde od njih za borbu. Ne bio ja Nikica ako oni opale i pušku protiv Nemaca.

Ali nije bilo druge. Proces opredeljivanja četnika za Dražu Mihailovića ili za Kostu Pećanca bio je u početnoj fazi, a Đurović se svojim vezama s Nemcima još nije toliko kompromitovao kod stanovništva da bi partizanski odred mogao u tom trenutku početi obračun sa njim. Po oceni štaba, u takvom slučaju bi svi četnici ovog područja, umesto započetog podvajanja, jedinstveno ustali protiv

partizana, prikazujući ih kod još nedovoljno obaveštenog stanovništva kao krivce za bratoubilačku borbu, a to je moglo imati najteže posledice. Stoga je štab propustio Mašana Đurovića da s četnicima produži putem uz Ibar.

Odred »Todor Milićević« se uputio u suprotnom pravcu — ka Raškoj.

U koloni je vladalo vedro raspoloženje. Posle dvomesečnog boravka na Kopaoniku, partizani Srebrne planine su ušli u grad, u sedište sreza. To je bio dokaz njihove snage, ulivalo veru u nove uspehe, davalo izglede za jačanje odreda i stvaranje prostrane slobodne teritorije. Podstaknuti takvim mislima i osećanjima, borci su se veselili i oduševljavali. Odjeknula je pesma, čula se graja, neki su počeli da pucaju.

Začuli su se oštri povici zamenika komandanta:

— Ne pucaj! Prestani!

Išao je duž kolone i grdio:

— To nije vojnički, to se ne sme! Zar to liči na vojsku? Sta će narod da kaže?

Bio je baš pored Jovanića, pa je presekao i njegovo oduševljenje. Ovaj mu prekorno reče:

— Dobro, u redu, u pravu si. Ali što nas ne pusti da zadovoljimo dušu? Nije to mala stvar — osloboditi Rašku.

Pred varoš su stigli pre mraka. Postojala je mogućnost da preostali žandari pruže otpor. Međutim, oni se nisu usudili da se odupru. Partizani su oslobodili sedište studeničkog sreza.

U Raškoj je nastalo veselje. Narod se okupljao na trgu i pozdravljao partizane. Čuli su se povici i zahtevi da neko govori. Komandant odreda je održao kratak govor. Zaželeo je građanima srećnu slobodu, kratko objasnio ciljeve partizanske borbe i pozvao sve prisutne da daju podršku borbi za oslobođenje zemlje. Partizanska poruka je bila jasna: svi žele slobodu, ali ona neće doći sama od sebe, za nju se moramo izboriti — svi zajedno.[120])

Raška je bila varošica sa oko 1.300 stanovnika, ali je imala ključni položaj u Ibarskoj dolini, na saobraćajnicama koje su spajale Kosovsku Mitrovicu i Kraljevo, a preko Novog Pazara, Sjenice i Prijepolja povezivale ovaj kraj s putevima kroz dolinu Lima; nalazi se na

[120]) O susretu s četnicima Mašana Đurovića u Rudnici i ulasku partizana u Rašku, vidi stenograme od 3. XI 1950 (str. 7—8), 18. II 1953 (str. 4—5), 20. X 1961 (str. 208—209), 16. i 17. XI 1961 (str. 57—59 i 60—62), zatim izjave koje su dali autoru Dušan Tomović, Svetislav Trifunović, Proko J. Zigić, Božo Kalemberi drugi. U svojim zapisima Branko Šotra kaže: »Doček odreda u Raškoj bio je uzbudljiv i svečan, i pretvorio se u opštenarodno veselje uz pesmu i pucnjavu, koje se završilo vatrenim mitingom, kasno noću«.

Panorama nekadašnje Haške

području Ibarskih rudnika i u središtu između bogatih rudnih nalazišta na masivima Kopaonika, Rogozne i Golije. Sedište studeničkog sreza imalo je objekte za industrijsku preradu drveta — planine, u kojima su, uglavnom, izrađivani jamski stubovi za Trepču i druge rudnike, kao i pragovi za železničke pruge; podignuta je električna centrala za potrebe privrede i objekte industrije građevinskog materijala; Raška je imala dve svoje banke, zanatstvo, građevinarstvo, trgovinu. Nemci su ušli u Rašku 15. aprila 1941, ostavili u njoj vojnu posadnu jedinicu i odeljenje vojne žandarmerije, zadržali domaći upravni aparat i žandarmeriju, postavili čuvare pruge, puta i objekata, zaveli okupacioni režim.

Velika zgrada usred varoši simbolično je označavala značajne promene. Pre rata godinama je u njoj bilo sresko središte starog režima — sresko načelstvo. Okupacija zemlje donela je novog gospodara — nemačku Ortskomandanturu (podređenu Krajskomandanturi u Kosovskoj Mitrovici). Na zgradi je istaknuta nemačka zastava i hitlerovski simbol — kukasti krst. Trećeg oktobra 1941. zavijorila je zastava slobode i u zgradu se uselio štab Kopaoničkog odreda »Todor Milićević«.

Tu je iste večeri doneta odluka da se pohod kroz Ibarsku dolinu odmah nastavi, i to u dva pravca. Već te noći su iz Raške, radi izvršavanja najhitnijih zadataka, krenule borbene grupe: jedna, pod ko-

mandom Branka Sotre, niz Ibar, da oslobodi Baljevac i rudnik »Jarando«; druga, koju je vodio zamenik komandanta Svetislav Trifunović, uz Ibar, radi rušenja mosta na pruzi prema Kosovskoj Mitrovici.

Baljevački rudari

Vod od dvadesetak rudara, pod komandom Branka Sotre, žurio je prema Baljevcu, udaljenom 16 kilometara od Raške. Rudari Trepče i Belog Brda hitali su u susret baljevačkim rudarima. Bili su im to saborci još iz vremena predratne borbe za radnička prava.

Iz rudnika »Jarando« kraj Baljevca vađen je kameni ugalj odličnog kvaliteta, naročito tražen za saobraćaj i metalurgiju. To je stari rudnik, otvoren još 1904. godine. Radio je u prvo vreme u privatnom vlasništvu, Svetozara Savića, a zatim je zavedena privremena komesarska uprava. Od 1928. angažovan je kapital francuskog metalurgijskog društva »Penaroja«. Godine 1938. rudnik postaje zajedničko vlasništvo akcionarskog društva »Ibarski rudnici kamenog uglja AD«. Pred rat 1941. proizvodnja kamenog uglja je dostigla 90 hiljada tona godišnje. Kod Ušća je radio drugi rudnik kamenog uglja — »Ušće«, sa znatno manjom proizvodnjom. U ta dva rudnika bila je zaposleno preko hiljadu radnika.

Uslovi pod kojima se radilo bili su vrlo teški. U prvo vreme rudnik je dugo tavorio, s minimalnom i primitivnom proizvodnjom i s neukim radnicima iz ovoga kraja. Kasnije, se, naročito otkad je izgrađena železnička pruga Kosovska Mitrovica—Kraljevo, brže razvija, proizvodnja uglja se povećava, pa se i tehnologija rada usavršava. To zahteva i kvalifikovanu radnu snagu, te uprava rudnika dovodi rudare iz Like, Bosne, Timočke krajine i drugih krajeva. No zbog neizdržljivosti uslova života i rada rudnika, dolazi do spontanih prekida rada i organizovanih štrajkova. Godine 1929. radnici dva meseca nisu radili zato što im uprava nije isplaćivala mesečne zarade. Pet godina kasnije, iz istih razloga izbija opšte nezadovoljstvo, dolazi do prekida rada, napuštanja rudnika i štrajkova nekoliko stotina radnika. Vlasti su bile primorane da zavedu prinudnu upravu rudnika i postepeno isplate dugovanja radnicima.

Štrajk ie izbio ponovo 1. februara 1937. godine. Oko 350 radnika ostalo je u rudarskim oknima pod zemljom, zahtevajući da se ispune njihovi zahtevi. Stanovništvo im je donosilo hranu, doturalo kroz otvore za vazduh, i pružalo svesrdnu podršku. Privremena komesarska uprava rudnika sprečila je da im se dotura hrana i karbit za rudarske lampe. Dugotrajan boravak pod zemljom, pri kraju još i bez hrane i svetla, do kraja je iscrpio rudare. Devetog februara izneli su iz jame na nosilima jednog, a sutradan još devet iznemoglih rudara. U takvoj situaciji štrajkački odbor je 12. februara odlučio da se prekine »podzemni štrajk« i da se štrajk nastavi napolju. Me-

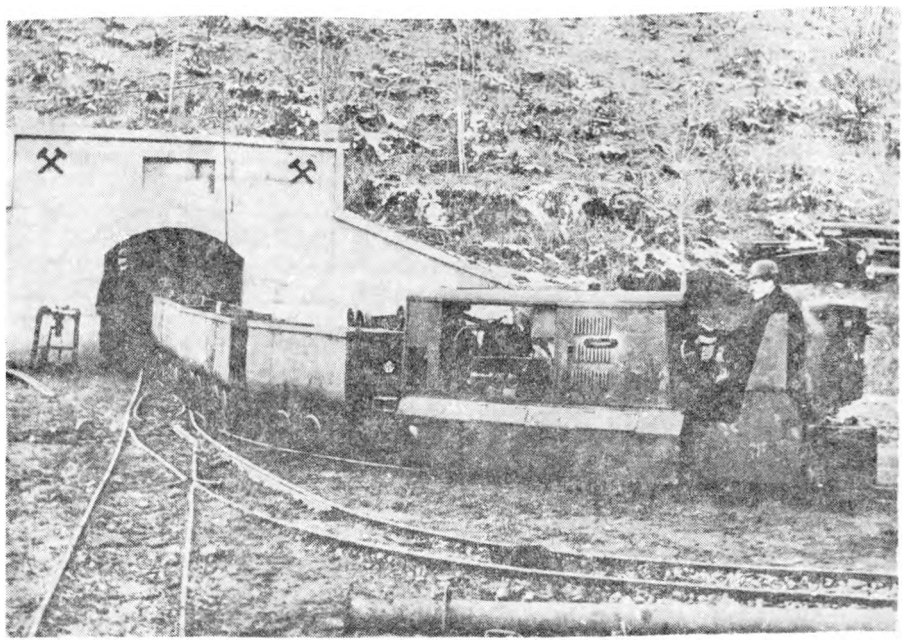

Rudnik kamenog uglja Jarando, kraj Baljevca

đutim, radnike su dočekali žandarmerija i komesarska uprava. Članovi štrajkačkog odbora su uhapšeni, a s posla je otpušteno 150 rudara, uglavnom radnika koji su došli »sa strane«. Tako su iz rudnika uklonjeni profesionalni rudari, klasno svesni proleteri koji su se najviše isticali u štrajku i borbi za prava i bolje životne uslove radnika.[121]) Štrajk je imao odjeka i u Trepči, gde su rudari već bili stekli iskustva u štrajkovanju.

Između Trepče i Jarandola postojale su povremene sindikalne i druge veze, a iz Trepče i Belog Brda bilo je i dosta rudara koji su neko vreme radili u baljevačkom rudniku. Prilikom poslednjeg štrajka baljevačkih rudara, rudari Trepče su sakupljali i slali pomoć štrajkačima u novcu i namirnicama i održavali stalne veze sa njima.

Sada su rudari Trepče, kao ratnici — partizani, hitali svojim saborcima u Baljevcu da bi zajedno produžili borbu — ovog puta s puškom u ruci.

I ranije su, u Štabu odreda na Kopaoniku, razmatrali pitanje akcije na rudnik Jarando. Već od prvih dana odred je sarađivao

[m]) O radničkom pokretu i štrajkovima u Jarandolu pisali su: dr Branko Đukić u knjizi »Štrajkovi rudara Srbije«, Rad, Beograd 1967, dr Branko Bošković, navedeno delo, Milija Maliković, navedeno delo, i drugi. Istorijski arhiv u Kraljevu je isto tako prikupio podatke i građu i radio na istorijatu radničkog pokreta i štrajkova u Jarandolu.

•s partijskom organizacijom i aktivistima NOP-a u rudniku i Baljev-€U i od njih dobijao svesrdnu pomoć, pre svega u oružju i municiji. U dopisu objavljenom u »Borbi« pisalo je:

»Na redu je bio rudnik Jarando, koji daje velike količine uglja. Dugo smo raspravljali o njegovoj sudbini. Čitav kraj, siromašan i pasivan, živi od rada u rudniku«.[1"])

Zbog toga se izlaz tražio u akciji koja bi onemogućila da se neprijatelj koristi ugljem iz ovog rudnika, a da rudari i drugi radnici ne ostanu bez hleba. To je, u stvari, značilo opredeljivanje za diverzantsku akciju rušenja puteva železničkih i drumskih mostova. Grupa rudara iz Baljevca, koju je vodio Milutin Vujović, već je bila porušila put kod Jagnjila, blizu Ušća. Na pravcu prema Kraljevu, isto kod Ušća, to su prethodnih dana učinili sa mostovima drugovi sa tog terena — kraljevački partizani. U suprotnom pravcu, prema Kosovskoj Mitrovici, takva je akcija neposredno predstojala.

Četvrtog oktobra, prvog jutra posle oslobođenja Raške, vod rudara s Brankom Sotrom stigao je do Baljevca i rudnika Jarando. Unapred obaveštena o akciji, partijska organizacija je izvršila sve prethodne pripreme. Zahvaljujući njenom uspešnom radu, a delom
i odjeku koje je imalo oslobođenje Raške, do otpora žandara i straža u rudniku nije ni došlo. Svi su, sem onih koji su pobegli, predali oružje i municiju. Staviše, komandir žandarmerijske stanice Savo Umljenović se s nekoliko žandara priključio partizanima. Bio je i to vidan rezultat dotadašnjeg višemesečnog političkog delovanja baljevačkih komunista.

Trepčini rudari su se tada sreli sa svojim drugom Milunom Ivanovićem, koji je do kraja toga leta radio zajedno sa njima u Trepči
i Belom Brdu. On je od 9. septembra, umesto olovno-cinkane rude, kopao kameni ugalj u rudniku Jarando.

Susret i bratimljenje Trepčinih i baljevačkih rudara u oslobođenom rudniku izazvali su opšte oduševljenje i masovno pristupanje rudara partizanima.

Mladi radnik iz rudnika Jarando Rudolf Kr aina Rudi pričao je:

»Organizatori radničkog pokreta u našem rudniku bili su Dušan Jemuović, Aleksandar Đorđević Sane i Milutin Vujović. Oni su u toku noći preduzeli mere da se spreči bilo kakav otpor žandarmerije i radničke straže partizanima. Tako je i bilo.

'") Užička »Borba« br. 15. od novembra 1941. O prikupljanju i sklanjanju oružja^ aprilskih dana 1941. na terenu Jarandola i Baljevca, Slavomir Pokimica kaže (u izjavi datoj 26. XI 1971): »Iz Kragujevca je aprila 1941. prekomandovan na ovaj teren 11. pešadijski puk, pa je rudarski radnik Vitomir Vujanac u danima kapitulacije skupljao oružje od vojnika iz jedinica toga puka koje su se zadržavale u Baljevcu ili prolazile tuda. Uspeo je da prikupi prilično pušaka i po koji mitraljez. Baš kada je u jednoj kući prikrivao oružje, zatekli su ga Nemci, koji su tada naišli, i tu ga, na licu mesta, ubili. Vujanac je rođen u selu Cerenju, opština Raška; tada je — ako se ne varam — imao oko 40 godina. Bila je to prva žrtva ovoga kraja u organizovanom prikupljanju oružja«.

Toga dana, 4. oktobra 1941, već od svanuća je pred ulazom zgrade uprave rudnika stajao stari brkati rudar, s velikom petokrakom zvezdom na kapi. Kada su naišli činovnici uprave, stražar im nije dopustio da uđu. Zatim se pojavio vlasnik rudnika Savić i uputio u zgradu uprave. Ignorišući stražara i njegova upozorenja da mu je zabranjen ulazak, produžio je ka vratima.

Zaustavio ga je reski povik stražara: ‚Stoj!' i zvuk repertiranja puške. Stao je i upitao stražara:

— Šta to znači? Zar ti ne znaš da sam ja vlasnik ovog rudnika?

Odgovor je bio kratak i oštar:

— Od noćas nisi više gazda? Rudnik je sada naš.

Pred zgradom su se okupljali rudari sve tri smene, pozvani na veliki miting. Govorio je Šane. Uz poklike rudara objavio je oslobođenje rudnika i čitavog kraja; objasnio je da su partizani narodni borci, da se bore za oslobođenje zemlje od okupatora, da je to osnovni zajednički cilj, pa stoga treba izbeći bratoubilačku borbu; pozvao je prisutne da se svrstaju u redove partizana, da im pruže svestranu pomoć, da svaki pojedinac da svoj doprinos oslobođenju. Posle Šaneta govorio je stari rudar Ivan Bukarica.

Susret s drugovima iz Trepče oduševio me je. S ushićenjem sam gledao te rudare ratnike, te krupne, snažne i zdrave ljude, dobro naoružane, bodre i samouverene. Bilo je prilično onih u zrelijim godinama, pa su meni, osamnaestogodišnjaku, ulivali poverenje i sigurnost. Uvideo sam da se mi, rudari iz baljevačkog rudnika, ne borimo sami, da su tu rudari Trepče i Belog Brda, da se u borbu podiglo radništvo čitavog našeg kraja«.[11])

I drugi rudari Jarandola su tako mislili i osećali. To su rečito pokazali svojim odzivom na poziv da se svrstaju u redove partizana. Bilo ih je toliko da je odmah formirana Baljevačka rudarska četa.

Student rudarstva Milutin Vujović, koga pominje Kraina, došao je i zaposlio se u rudniku Jarando posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Kao član Partije odmah se povezao s Dušanom Jemuovićem i Aleksandrom Đorđevićem i aktivno radio sa njima na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta među baljevačkim rudarima. Vujović priča o tome:

»Po mom dolasku u rudnik Jarando, prišao mi je — jula meseca — Dušan Jemuović i zajedno s Aleksandrom Đorđevićem Šanetom pozvao na partijski sastanak. Naša partijska organizacija planski je razvijala političku aktivnost, radila ria pridobijanju rudara za NOP, organizovala ih u sakupljanju oružja i municije na terenu, kao i pomoći u novcu, odeći i namirnicama za Kopaonički odred.

S odredom na Kopaoniku održavali smo stalnu vezu. Pored ostalog smo mu poslali veran plan rudnika s označenim stražarskim mestima. Predlagali smo da prilikom partizanskog napada na rudnik, mi sami, delovanjem iznutra, sprečimo otpor straže. Kada je do toga stvarno došlo, ostvarili smo naš plan s potpunim uspehom, tako da na partizane niie ispaljen ni jedan metak.

Nama su javili da dolazi Šotra s rudarima Trepče i mi smo preduzeli mere da se spreči otpor partizanima. I zaista, predala se i žandarmerija, s komandirom Savom Umljenovićem, i rudnička straža. To se može lako razumeti ako se zna da su ti žandari i stražari bili, kao i rudari, iz raznih krajeva Jugoslavije, da su među rudarima imali zemljake i prijatelje, da su rudari i politički uticali na njih. To isto se dogodilo i u Ušću, gde su rudari takođe kopali kameni ugalj u tamošnjem rudniku.

[12!]) Rudolf Kraina, magnetofonski snimak sećanja od jula 1971.

PARTIZANSKA OBJAVA

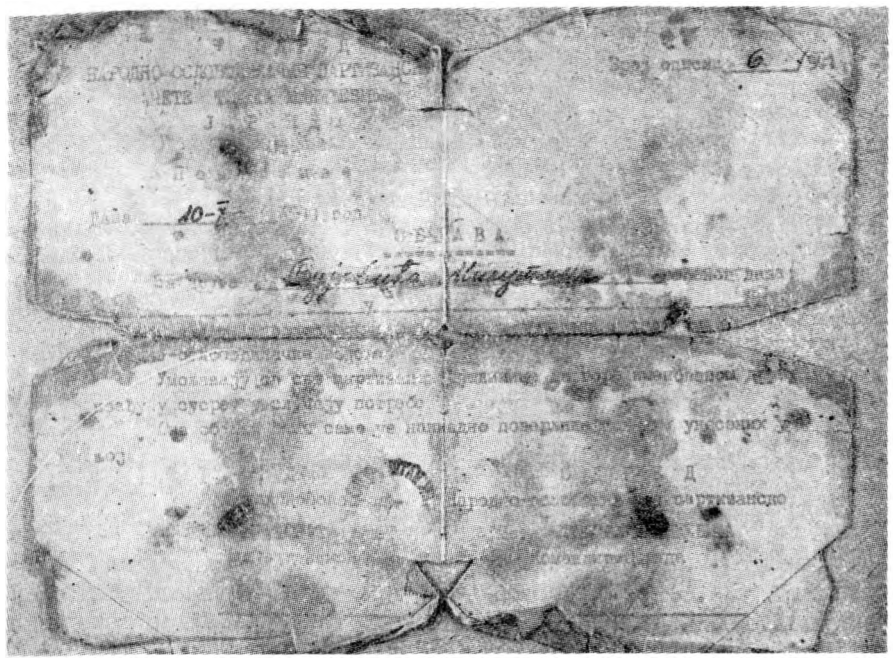

Ovu je objavu partizanska komanda u rudniku Jarando izdala Milutinu Vujoviću 10. oktobra 1941. godine

Susret sa Šotrom i rudarima Trepče bio je više nego srdačan i izazvao je pravo oduševljenje baljevačkih rudara. Kao i Trepčini rudari, tako su i rudari Jarandola bili iz svih krajeva zemlje, profesionalni rudari, kako smo ih mi zvali, koje su mučan život i borba za bolje uslove rada prekalili u iskusne borce. Bili su to pravi proleteri, 'bez kuće i kućišta'; jedino što su imali i od čega su živeli, to su bile njihove ruke, njihovih deset prstiju. Ali baš zato, ti su se ljudi spremno svrstali u redove boraca za oslobođenje zemlje i za novi, bolji život. Zajedno s Trepčinim rudarima, oni su činili proletersko jezgro Kopaoničkog odreda, bili čvrst oslonac u iskušenjima i teškim situacijama koje su očekivale odred na njegovom borbenom putu ka oslobođenju.

Na mitingu u Jaranđolu objavljeno je: 'Rudnik je naš!' Tako su rudari, dotle eksploatisani od raznih gospodara, sada sami postali gospodari svoga rudnika.

Došli su dani i noći kada se nije imalo vremena ni za najmanji odmor. Neprekidno se radilo. Organizovana je vojna obuka, držana su predavanja, održavani sastanci, formiran je štab (imao je i svoj pečat) koji se brinuo i za vojne i za pozadinske probleme. Nastojalo se da se izrade tromblonke i tako doprinese naoružanju. U tome smo imali dosta muke. U isto vreme se vodila briga o čuvanju opštenarodne imovine. Na primer, izdali smo naredbu o zabrani seče šume i zapretili najstrožom kaznom.

Svi smo bili vrlo zadovoljni odzivom i angažovanjem rudara. Jasno su se pokazivali rezultati dotadašnjeg rada partijske organizacije u Baljevcu, pre svega neumornog zalaganja Dušana Jemuovića i Aleksandra Đorđevića, povezanih s uticajnim ljudima Ibarske doline Svetislavom Trifunovićem, Predra-

gom Vilimonovićem, Ratkom Draževićem, sa štabom Kopaoničkog odreda, kome su sve vreme pružali pomoć u ljudstvu, oružju i municiji, snabdevanju. Baljevački rudari jedinstveno su se uključili u narodnooslobodilački pokret Ibarske doline, zajedno s ušćanskim rudarima, aktivistima i rodoljubima iz Raške i drugih mesta ovog područja«.[124])

Marko Janjić, jedan cd aktivista iz Baljevca koji se već ranije sretao s rudarima Trepče, kada je kolima prebacivao oružje i municiju za odred, zapamtio je 4. oktobar po susretu i bratimljenju Trepčinih i baljevačkih rudara:

»Sreli su se isti ljudi, bez obzira na to da li su radili u jednom ili drugom rudniku, da li su iz rudarskih jama vadili olovo ili kameni ugalj. Bili su to mahom rudari koji su pre rata prošli kroz školu štrajkova.

Rudari Trepče i Baljevca podsetili su me u tom pogledu na španske rudare, čuvene po štrajkovima i svojoj borbenosti. Čuli smo za štrajkove rudara Trepče. I u Ibarskim rudnicima je februara 1937. izbio štrajk. Rudari nisu hteli da izađu iz jama punih dvanaest dana, dogod su mogli izdržati pod zemljom. Pomoć koju su im tada pružili rudari Trepče bila je rečiti dokaz proleterske solidarnosti i zajedničke borbe rudara ta dva rudnika...

Dobro sam poznavao rudare Jarandola i baljevački kraj, jer sam u Baljevac došao već 1931. godine. Bio sam i berberin i zidar, ali sam se na kraju ipak opredelio da radim kao rudar. Učestvujući u radu NOP-a i partijske organizacije Baljevca, bio sam svedok da se predratna saradnja i zajednička borba rudara Baljevca i Trepče nastavljaju i u uslovima rata i okupacije.

Jednom prilikom pozvali su me na sastanak Dušan Jemuović, Aleksandar Đorđević Šane i Milutin Vujović. Iako tada još nisam bio član Partije, poverili su mi zadatak da sakupljam oružje i vojnu opremu, jer na ovom terenu su za vreme aprilskog rata kapitulirale neke jedinice bivše jugoslovenske vojske, pa su tom prilikom bacale oružje i opremu. To je sve pokupio narod ovoga kraja, pa smo od njega sakupljali taj ratni materijal.

Negde oko 30. avgusta dobio sam zadatak da sakupljeno oružje tajno prebacim partizanskom odredu na Kopaoniku. Jemuović i Đorđević su mi predali čitav tovar oružja i municije: 40 pušaka, dva-tri sanduka municije i džak ručnih bombi. Jedan Crnogorac, izbeglica sa Kosova, i ja natovarili smo sve to na zaprežna kola iznajmljena za 'prevoz nameštaja'. Odozgo smo, preko oružja, natrpali neki nameštaj, slamu i ćebad.

Pošli smo put Biljanovca i Jošaničke Banje. Pored kočijaša sedeo je Crnogorac, koji je bio naoružan pištoljem. Na sto-dvesta metara iza njih pratio sam ih ja — na biciklu, isto tako naoružan pištoljem. U slučaju da žandari zaustave kola i otkriju oružje, trebalo je da ja priskočim u pomoć i zajedno s Crnogorcem pobijem žandare. Kroz Biljanovac smo mirno prošli, ali smo u Jošaničkoj Banji naišli na žandare. Nije bilo druge — produžili smo put idući im u susret. Pogledali su u kola i u nas, ali im, valjda, nije ništa izgledalo sumnjivo, pa nas nisu zaustavili. Iznad Banje su nas čekali drugovi iz odreda, kako je i bilo dogovoreno, sa sedam konja. Preuzeli su od nas puške, sanduke s municijom i bombe, natovarili na konje i oterali na Kopaonik.

Dvadesetak dana kasnije, negde oko 20. septembra, još jednom smo izvršili isti takav zadatak. Opet smo šli Crnogorac i ja, samo smo ovaj put iznajmili druga zaprežna kola. Tada smo prebacili oružje i municiju sakupljene u selima oko Raške. Bilo je tridesetak pušaka i dva sanduka municije. Sve je proteklo na isti način kao i prethodni put, pa smo iznad Jošaničke Banje naš tovar predali drugovima koji su ga prebacili u odred.

[m]) Milutin Vujović, stenogrami od 18. II 1953 i 16. X 1971.

Sav naš rad je tekao u strogoj tajnosti. Sada, u oslobođenom Baljevcu, kada su se rudari Trepče i Jarandola sreli pod drugačijim okolnostima i svrstali u redove istog odreda, mogli smo slobodno pričati o tome kao o primeru naše čvrste saradnje«.[125])

U razgovorima s baljevačkim organizatorima NOR-a, Branko Sotra je i sam ispričao o jednom takvom pothvatu, kada je on — pre polaska u odred — organizovao prebacivanje oružja i municije na Kopaonik, uz pomoć Dušana Jemuovića:

»U Kraljevu su drugovi železničari organizovali akciju sa ciljem da od Nemaca tajno oduzmu zaplenjeno jugoslovensko oružje i municiju. Oni su iz kompozicije voza s oružjem, spremne za dalji transport, uspeli da otkače i sklone jedan vagon. O tome me je obavestio moj zet iz Kraljeva. Ja sam tada bio u Ušću. Našao sam jednog izbeglicu — Crnogorca, koji je natovario na volovska kola tri sanduka bombi i nešto puščane municije, sakrio ih ispod slame i tako prošao kroz nemačke straže.

On se nije zadržao u Ušću, nego je produžio do sela Trnjaka. Tu smo sklonili naš teret, s namerom da ga natovarimo na konje i prebacimo do Kopaoničkog odreda. Međutim, tada još nismo imali čvrstu vezu s odredom i nismo tačno znali gde se nalazi. Zato sam obavestio Duška Jemuovića da Se pobrine o tome da se bombe i municija izvuku iz Trnjaka i prebace do odreda. On je to i učinio. Poslao je čoveka koji je dragoceni tovar doturio partizanima«.[1“])

Trepčini rudari i Branko Sotra zapazili su odmah sa koliko uvažavanja i poverenja baljevački rudari i ljudi ovoga kraja govore o organizatorima NOP-a na ovom terenu Dušanu Jemuoviću i Aleksandru Đorđeviću Sanetu.

Metalostrugar Dušan Jemuović poticao je iz siromašne seljačke baljevačke porodice. Kada je odrastao, radio je jedno vreme u Kragujevcu. Mladi metalostrugarski radnik je tamo pristupio radničkom pokretu. Vratio se u Baljevac kao propagator borbe radnika za bolje uslove života, za veća prava i više slobode. Posao ga je vodio u rudarsku jamu, pa je upoznao radnike, uslove pod kojima su radili, njihov mukotrpni život. I sam je osetio i uvideo kakvoj su eksploataciji izvrgnuti proleteri, a kao sin seljačke porodice i čovek iz ovoga kraja, sa dosta seoske sirotinje, bio je svakodnevni svedok njenog teškog života. Tako je sazreo u revolucionara, klasnog borca koji zna nevolje i probleme i radnika i seljaka.

Trepčini rudari su odmah zapazili ovog crnomanjastog radnika, živih crnih očiju, pronicljiva pogleda, koga su meštani za sve pitali. Dopalo im se njegovo zrelo rasuđivanje, objektivno odmeravanje šta se može, a šta ne.

U to su se uverili već prvog dana, na mitingu na kome su rudari i meštani slavili oslobođenje i formiranje Baljevačke čete. U opštoj radosti i osećanju jedinstva i snage, čuli su se razni povici i zahtevi rudara i ljudi iz ovog kraja. Bilo je i poziva na obračun

■“) Marko Janjić, stenogram od 16. X 1971, sećanja izneta autoru 27. IV 1972.

[126]) Branko Šotra, stenogram od 17. II 1953.

s eksploatatorima koji su bezdušno maltretirali rudare, a i predloge da se u korist oskudno odevenih i obuvenih boraca i sirotinje zanleni imovina poznatog baljevačkog bogataša. Dušan je odmah shvatio kuda bi to vodilo, pa je brzo »smirio duhove« razumnim objašnjenjem da to ne treba činiti, zato što tu nije u pitanju osvedočeni saradnik okupatora i neprijatelj borbe za oslobođenje zemlje.

Dugogodišnjim strpljivim radom i ljudskim osobinama koje su ga krasile, dvadeset devetogodišnji Jemuović je stekao glas isticknutog borca za pravedniji, bolji život, za oslobađanje od ropstva. Ljudi su ga zavoleli zbog skromnog, nenametljivog držanja, druželjubljivosti, pažnje prema svima, spremnosti da razume tegobe drugih i da pomogne u nevolji. Posećivali su ga rudari i drugi radnici, seljaci, prijatelji i poznanici, pa čak i oni koji su samo čuli za njega. Cenili su ga zbog pravičnosti, doslednosti, zbog toga što je svagda znao šta hoće i koliko može. Pazio je na to da se ne izleti, čuvao se preterivanja. Nije bio mnogo govorljiv, ali kada je nešto rekao, ljudi su mu, jednostavno, morali dati za pravo, odobriti njegov razboriti stav; kada je nešto naumio, bili su sigurni da je prethodno dobro razmislio i procenio da će to i ostvariti.

Zahvaljujući svemu tome, Jemuovićev se uticaj protezao i na činovnike, lekare, pojedine predratne političke ljude, pa i na žandare. Ponajviše je njegova zasluga što je i komandir Baljevačke žandarmerijske stanice Savo Umljenović pristupio NOP-u.

Dušan je uspostavio prve partijske veze s predstavnicima partijskih organizacija Kraljeva, Ivanjice, Kosovske Mitrovice, i osnovao prvu partijsku ćeliju u Baljevcu; povezao se s najistaknutijim ljudima u Ibarskoj dolini Predragom Vilimonovićem, Svetislavom Trifunovićem, Ratkom Dražovićem, Brankom i Ratom Šotrom u Ušću i drugima; od početka je učestvovao u pripremama za oružani ustanak, u stvaranju, jačanju i pomaganju Kopaoničkog odreda; organizovao je narodnooslobodilački pokret u rudniku i baljevačkom kraju i osigurao mu masovnu podršku. No ovaj neumorni radnik, pocrneo od nespavanja, gotovo asketski predan pokretu, uvek je isticao da su postignuti rezultati delo zajedničkog rada svih aktivista, deio KPJ i NOP-a.

Bio je obuzet revolucinarnim žarom, sav u napregnutoj revnosti, nestrpljiv da što više učini i što bolje rezultate ostvari. Komunisti koji su radili sa njim mogli su da shvate koliko mu je snage trebalo da obuzda takve svoje želje — da ih svede u realne okvire, da uzme u obzir samo stvarne mogućnosti. Ali je zato svu svoju energiju ulagao u to da se ostvari ono što je bilo moguće, da ne dopusti nikakva odlaganja, da spreči neuspehe do kojih bi došlo zbog nedovoljnog truda, lošeg rada i grešaka. Komunistima su bile dobro poznate njegova upornost i energičnost, njegova nepopustljivost kada je bilo u pitanju izvršavanje partijske akcije. »Učio nas je da se zadatak mora izvršiti pa makar čovek dubio na glavi«, kaže Marko Janjić. Odlučno se protivio razglabanjima, jalovom nadmudrivanju,

Dušan Jemuović, metalostrugarski radnik, organizator narodnooslobodilačkog pokreta u rudniku Jarando i u baljevačkom kraju

Student Aleksandar Đorđević Sane, aktivista radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Baljevcu i obližnjem rudniku Jarando (fotografija iz gimnazijskih dana)

svemu što bi značilo uzaludno gubljenje vremena. Nadaren izrazitim smislom za organizaciju rada i akcija i za ostvarivanje rezultata, Dušan je bio živi primer pravog i efikasnog komuniste, jakog organizatora. »Veoma sam cenio taj njegov stil rada«, govorio je Milutin Vujović, »tu poslovnost revolucionara — ako tako mogu da kažem.«

Ljudi su ga voleli i poštovali, verovali u njega, bili su uvereni da Ibarski rudnici nisu dali boljeg komunistu.[127])

I drugi organizator NOP-a u Baljevcu dvadeset jednogodišnji Aleksandar Đorđević Šane, odrastao je u toj sredini i ostao uvek vezan za nju. Otac, rudar, omogućio mu je da završi gimnaziju u Kragujevcu i da studira prava u Beogradu. Školovanje ga nije udaljilo od ljudi svoga kraja. Naprotiv, ostao je veran rudarima, osećao njihovu snagu i spremnost na borbu, znao da su teškoće, iskušenja i nevolje svakodnevnica rudarskog života. Dobro je shvatio da su rudari ona snaga na kojoj će se zasnivati oslobodilački pokret ovoga područja.

U dane priprema za ustanak i početka oružane borbe predano je radio na okupljanju rodoljuba, svih protivnika okupacije i ropstva,

[m]) Jemuović Pavla Dušan, rođen 16. X 1912; oženjen, otac jednog deteta; živeo i radio u Jarandolu, opština Baljevac, srez stodenički; u bivšoj jugoslovenskoj vojsci bio avijatičarski mehaničar.

oslanjajući se pre svega na rudare. Nastojao je da što više doprinese jačanju Kopaoničkog odreda prikupljanjem i prebacivanjem oružja, lekova i drugog materijala, kao i organizovanju NOP-a u baljevačkom kraju. Posle oslobođenja Baljevca ulagao je napore da što više liudi uključi u Baljevačku četu i u rad koji je organizovan na slobodnoj teritoriji, brinuo se o uspostavljanju narodne vlasti i njenom radu. Nije uzmicao ni pred kakvim poslom i odgovornošću. Naprotiv, voleo je da se o svemu pita, da o svemu odlučuje, ali je bio i spreman da za sve snosi odgovornost.

Svojim opštim i školskim obrazovanjem i osnovnim poznavanjem marksizma, u mnogo čemu je dopunjavao Dušana Jemuovića. Jer Sane je bio govorijiv, umeo je lepo da priča, opširno da iznosi svoja gledišta. Govorio je »pametno«, kako su komentarisali rudari, pa je svojom uverljivošću ostvarivao politički uticaj na ljude i vezivao ih za oslobodilačku borbu. Kao intelektualac delovao je, pre svega, na »političko-propagandnom sektoru«, i to s najvećim uspehom. Ipak, trudio se da se zbog prirode takvog svog rada ne izdvaja od svoje sredine, tj. da ga rudari kao »školarca« ne odvoje od sebe. Da pripada njima, nije mu bilo teško dokazati. Ne samo što je bio sin rudara, nego je i radio na takvom radnom mestu gde je bio u stalnom dodiru sa njima: vršio je prozivku rudara jutarnje, popodnevne i noćne smene, pa ih je sve upoznao, zbližio se sa njima i pomagao im u raznim nevoljama.

Bio je jako kratkovid, što mu je dosta smetalo u svakodnevnom radu. Iza okruglih naočara sa crnim okvirima, u sagovornike je upirao bistar, pronicljiv pogled.

Po ljudskim osobinama je u mnogo čemu bio sličan Jemuoviću. Sirotinja ih je obojicu isklesala, naučila ih lišavanjima, a potpuna predanost Partiji usredsredila ih je na danonoćni rad i stalnu brigu
0 pokretu na čijem su čelu bili.[128])

Tih oktobarskih dana su mnogi rudari i meštani slavili slobodu
1 spremno prihvatili nove zadatke. Među njima su se isticali električar u rudniku Svetomir Petrović, koga su rudari mnogo cenili, nadzornik u rudniku Petar Pajić, koji je vrlo popularan među radnicima, Milun Ivanović, taj veseli i srdačni rudar Jarandola i Trepče, zatim ozbiljni i staloženi Petar Gračanj, vazda vedri, raspevani i omiljeni Milorad Bačvanin, pa ugledni rudar Ivan Bukarica, koji je održao govor u tek oslobođenom Jarandolu, Iso Knežević sa svoja dva brata, Jovo Marković i mnogi drugi.

Sotra se sada, u oslobođenom rudniku u Baljevcu, ponovo sreo s Dušanom Jemuovićem, Aleksandrom Đorđevićem Sanetom, Milutinom Vujovićem. Sa njima i njihovim drugovima učestvovao je u planiranju novih akcija i preduzimanju prvih koraka u tim danima slobode u ovom rudarskom kraju.

[128]) Đorđević Ilije Aleksandar, rođen 26. VIII 1920. u selu Vražogrncu, opština Vražogrnac, srez zaječarski; živeo s roditeljima u Baljevcu; nije bio oženjen i nije služio bivšu jugoslovensku vojsku. Bio politički komesar Baljevačke čete. Podaci o Jemuoviću i Đorđeviću iz Spiska boraca Baljevačke čete.

Rušenje mostova

Iste noći kada je vod rudara s Brankom Sotrom krenuo za Baljevac, iz Raške je pošla u suprotnom pravcu druga grupa od nekoliko rudara sa zamenikom komandanta Svetislavom Trifupovićem. Stab odreda je još jednom poslao »dinamiterose« u akciju. Njihovo oružje je bilo pri ruci: eksploziv, štapini, alat.

Zadatak je bio jasan: rušenjem mostova prema Kosovskoj Mitrovici onemogućiti prodor Nemaca ka Raškoj i Ibarskoj dolini. Trebalo je obezbediti slobodnu teritoriju i omogućiti nesmetan rad na omasovljavanju i jačanju odreda, na organizovanju narodne vlasti, ishrane i snabdevanja odreda i stanovništva, na normalizovanju života.

U svanuće 4. oktobra grupa minera se na železničkoj stanici Raške ukrcala u lokomotivu sa dva vagona. Lokomotiva je, s mašinovođom, skretničarem i ložačem, tek bila stigla iz Kosovske Mitrovice. Naime, pošto su se Nemci povukli iz Raške i ovog dela Ibarske doline, naredili su da se jedna lokomotiva uputi za Rašku (gde su ostavili žandarmeriju i četnike Mašana Đurovića) da bi sa te stanice i drugih usputnih stanica duž Ibra pokupila vagone i odvukla ih u Mitrovicu. Međutim, u međuvremenu se situacija izmenila. U Raškoj više nije bilo ni žandara ni četnika.

»Kada sam došao u Rašku«, priča mašinovođa Dragoljub Ignjačević, »tamo sam zatekao partizane, koji su izdavali naređenja šta će se raditi... Jedan drug, koji se zvao Sveta i koji je bio učitelj, popeo se na lokomotivu i rekao da krenem prema stanici Ibarske Slatine.

Na peronu se pojavio otpravnik vozova, koji je dao signal 'polazak' i ja sam krenuo.

Pre toga su u lokomotivu utovarili dva sanduka. Mislio sam da je u njima sapun. Međutim, posle sam video da je to bio eksploziv, pripremljen za rušenje mosta.«

»Partizanski voz«, kako ga je nazvala grupa partizana, krenuo je prugom uz Ibar, prolazeći kroz mesta u kojima su do juče bili Nemci i žandari. Zaustavio se u blizini železničkog mosta kod sela Pridvorice, nedaleko od železničke stanice Slatine. Most preko Ibra, u dužini od stotinak metara, bio je pogodan objekt za »dinamiterose«. Železničari su ga precizno označavali kao železnički most "na km 188+650, raspona 100 m". Mašinovođa je već ko zna po koji put vozio ovuda. Ali ovoga puta sve se razlikovalo od redovnih vožnji:

»Kada sam stigao do mosta na tri kilometra ispred stanice Ibarske Slatine, Sveta mi je dao znak da stanem. Poskidali su sanduke i otišli s njima prema železničkom mostu. Meni su naredili da se povučem s lokomotivom nazad, za nekih 800 metara, i sklonim u jedan usek«.[129])

) Izjava Dragoljuba Ignjačevića, tadašnjeg mašinovođe iz Kosovske Mitrovice, od 26. XI 1964, arhiva Železničkog muzeja u Beogradu. Ložač na istoj lokomotivi bio je Vukoman Jovanović, koji je posle te akcije stalno vozio »partizanski voz« između dva porušena mosta u Ibarskoj dolini (poginuo kasnije, 1944, kod

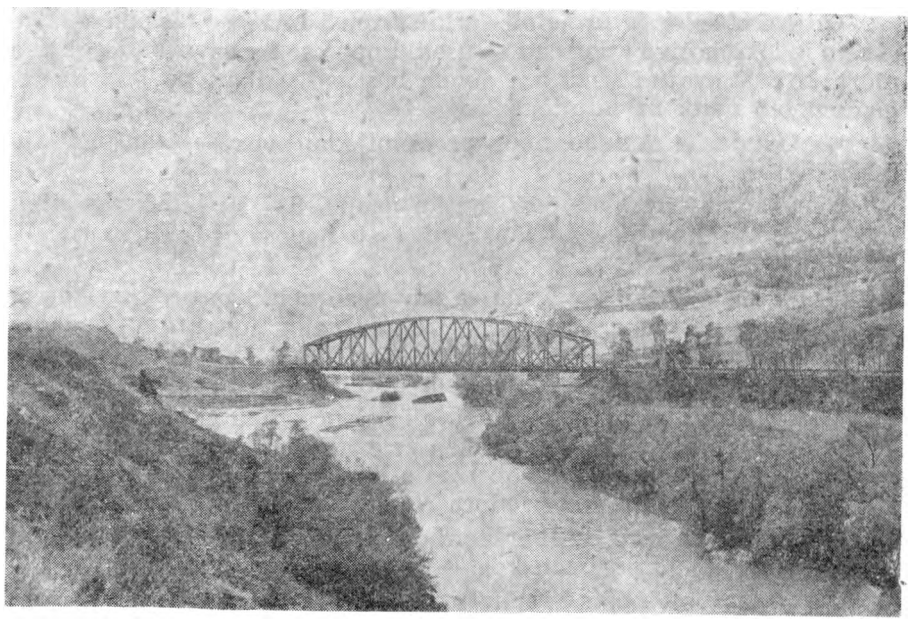

Na ovom, mestu na Ibru, u blizini sela Pridvorice kod Slatine, rudari su srušili železnički most raspona 100 metara (na fotografiji: sadašnji, obnovljeni most)

Glavnu reč je sada preuzeo rudar Trepče Nikola Stipanović, koji je u odred došao iz Belog Brda. On je, s grupom od nekoliko rudara i boraca, pošao u tu akciju kao stručnjak za miniranje.

Bilo je rano jutro, tek se pojavilo sunce.

Rudari su minirali stub-nosač koji je držao sredinu mosta. Eksploziv su postavili s jedne i druge strane stuba, sa oba boka — uzvodnog i nizvodnog. Prema Nikolinim uputstvima, naneli su dosta kamenja i namestili ga iznad oba paketa eksploziva kako bi njihovu razornu snagu najvećma iskoristili.

Kada je sve bilo završeno, Nikola je zapalio štapin i potrčao nazad u zaklon, kamo su se povukli i ostali. Odjeknula je prva eksplozija. Most je zadrhtao i malo se nagnuo. Jedva su to mogli da vide, a već se začula razorna detonacija drugog punjenja eksploziva. Uz snažan potres, konstrukcija mosta se sručila u vodu.

sela Pridvorice, u vozu koji su mitraljirali saveznički avioni). Železničari u ovom delu Ibarske doline aktivno su učestvovali ii NOP-u od početka ustanka. U Kosovskoj Mitrovici je postojala partijska ćelija železničara (Vukadin Jašović, Đoko Lekić, Ceko Zejnulahi i drugi), koji su — koristeći se pogodnostima svog poziva — spretno prenosili eksploziv, partijski i drugi materijal, održavali ilegalne veze između partizanskih punktova i služili kao kuriri između partijske organizacije i odreda, prebacivali grupe drugova iz Trepče i Mitrovice na Kopaonik i izvršavali druge zadatke. U Haškoj su aktivno radili za NOP Čedo Šoškić, Božidar Radunović i drugi železničari, a i na drugim železničkim stanicama je NOP imao odane pristalice i pomagače. Neki od njih su pomagali i u rušenju mostova kod Ibarske Slatine 4. i 5. X.

Odjeci eksplozija preleteli su klisurom i brdima. Mašinovođa je skočio iz lokomotive i potrčao uz usek. Popeo se na uzvišicu i ugledao most, koji je svojim srednjim delom bio pao u Ibar, pa je sada izgledom bio nalik na latinično slovo V.

— Ovuda više dugo neće proći nijedan voz — zaključio je mašinovođa.

Sačekao je povratak partizanske grupe. Svi su bili zadovoljni, raspoloženi. Seli su u vez i zaustavili se u Leposaviću. Tu su ručali, a zatim krenuli dalje.

Stigli su u Rašku baš kada se održavao veliki miting, na kojem se okupilo mnoštvo građana i seljaka iz celog tog kraja. Tada je upravo govorio omladinac iz obližnjeg sela Brvenika. Pre njega su održali govore komandant i komesar odreda.

Bio je pravi trenutak da se čuje i reč učesnika akcije. Svetislav Trifunović je objavio da je porušen železnički most i da je za duže vreme prekinut železnički saobraćaj s Kosovskom Mitrovicom, odakle je pretila opasnost od prodora Nemaca.

— Budite sigurni da Ibarskom dolinom sada neće biti nikakvih drugih vozova sem partizanskog — rekao je on.

To je izazvalo opšte veselje prisutnih i podstaklo njihovu rešenost da pruže podršku partizanima.

Posle mitinga je u štabu doneta odluka da se mora onesposobiti i druga saobraćajnica pored Ibra — drum. Zamenik komandanta je dobio zadatak da s grupom rudara odmah krene na isti teren, poruši drumski most i tako Nemcima iz Kosovske Mitrovice potpuno onemogući prodor u Ibarsku dolinu.

Ovaj put su sa zamenikom komandanta krenuli Vlado Vujović, inžinjer iz Trepče, Pero Đurica, rudar iz Trepče, Dušan Vrzić, rudar iz Belog Brda, i još jedan rudar. Opet su pošli vozom (drugi put istog dana), ali je sada on bio kompletan: imao je nekoliko vagona i putnike u njemu. Brzo su stigli blizu porušenog železničkog mosta i odatle produžili peške do Slatine. Tu su se kod železničara i seljaka raspitivali za neki most na putu prema Mitrovici koji bi imao veći raspon i čijim bi rušenjem efikasno onemogućili nemački prodor tom saobraćajnicom. Pošto su saznali da takvog mosta tu nema, vratili su se natrag do Pridvorice. U blizini porušenog železničkog mosta pronašli su dva manja mosta na drumu i odlučili da njih unište. Uputili su se vozu, u kome je bio eksploziv i alat.

Zaokupljeni pripremama za akciju nisu ni slutili da je železnički činovnik, belogardejac, čim su se oni udaljili od stanice, odmah o njihovoj nameri telefonom obavestio Nemce u Mitrovici. Oni su smesta reagovali...

Bilo je već predvečerje kada su tri rudara požurila prema drumskom mostu. Ovog puta je »glavni stručnjak« za rušenje bio Pero Đurica. Sa njima je pošao zamenik komandanta. Kraj lokomotive je ostao inžinjer Vlado — da čuva eksploziv, a sa njim su bili mašino-

vođa i ložač. Eksploziv je trebalo preneti čim to javi četvorka koja je otišla napred.

Njih četvorica su se mimo približavali mostu, kada se odjednom začuo uzbuđeni i oštri uzvik Pere Đurice:

— Nemci!

Pero je pokazivao rukom prema drumu, gde je iza okuke, na oko 150 metara od njih, ugledao Nemce. Iznenađenje je bilo potpuno. U prvi mah poleteli su u zaklon kako je ko stigao, a zatim se prebacili na obližnju kosu. Iza okuke se pojavila neprijateljska prethodnica: vojnik na motociklu.

Sada je na partizane došao red da protivniku prirede iznenađenje. Pero Đurica i Vrzić su pripucali na motociklistu. On se, ranjen, srušio s motora. U tom trenutku se pojavio na drumu kamion pun nemačkih vojnika. Poskakali su s kamiona i otvorili žestoku vatru na partizane. Valjda u isti čas zapraštali su rafali iz drugog pravca. Rudari su se osvrnuli i spazili da ih tuku Nemci iz oklopnog voza koji se zaustavio pred srušenim železničkim mostom.

Prikovani vatrom, videli su nemačke vojnike na drumu kako pritrčavaju ranjenom motociklisti i izvlače ga iza okuke, dok ostali zasipaju kuršumima partizanski položaj. Na drugoj strani, bočno od njih, iz oklopnog voza iskaču Nemci i preko lukova srušenog mosta prelaze na drugu obalu Ibra. Ko da ih zadrži? Tamo je samo jedna puška — naoružani Vlado.

Borba je bila neravnopravna. Njih četvorica, gde se ko sklonio kada su naišli Nemci, naoružani samo puškama, protiv dobro obučenih vojnika koji nastupaju iz dva pravca. Nisu imali nikakvih izgleda. Vrzić je rekao:

— Gotovi smo! Ostaje nam samo da hrabro izginemo.

Poginuo je prvi od sedmorice diverzanata

Kao da je bio u pravu. Pod kišom nemačkih kuršuma malobrojni partizani su, tražeći zaklone, uzmicali kud je ko stigao i tako se potpuno razdvojili. S desnog boka su ih tukli Nemci koji su stigli oklopnim vozom i koji su već bili prešli preko srušenog mosta na ovu stranu Ibra; sa mesta gde se nalazila lokomotiva zasipali su partizanski položaj žestokom vatrom.

Kada je već izgledalo da partizanima nema spasa, došlo je do iznenadnog obrta. Nemci iz oklopnog voza uzeli su eksploziv iz lokomotive, poveli mašinovođu sa sobom i povukli se preko mosta —■ natrag u voz. Nemačka paljba s druma je najpre oslabila, a zatim sasvim prestala. Pošto se već spuštao mrak, Nemci su, očevidno, bili odlučili da se povuku.

Razdvojeni u toku borbe, partizani su se po mraku, svaki ponaosob izvlačili s položaja. Trifunović je oprezno izvirivao, pribo-

j avaj ući se kakve nemačke klopke ili zasede. Znao je da je Vrzić ostao živ. Ali šta je s ostalima?

Odlučio je da se prebaci do lokomotive. Zaštićen tamom, davao je ugovorene znake — poput ćukavca. Odgovora nije bilo. Odjednom je čuo prigušen glas:

— Jesil' to ti, Sveto?

Odahnuo je. Bio je to inžinjer Vlado.

Oprezno su se privukli lokomotivi i uverili da u njoj nema nikoga. Vlado je ispričao da su mašinovođu odvukli Nemci, a ložač je uspeo da umakne.

Nevolja je bila u tome što nijedan od njih dvojice nije umeo da upravlja lokomotivom. Sveta je ipak imao izvesnu prednost: upravljao je na selu vršalicom!

Ušao je u lokomotivu i nekako uspeo da pusti paru. Dohvatio je za upravljački točak stare lokomotive i zastao neodlučno. Kako se lokomotiva pokreće unazad? Jer poći napred značilo je ići u smrt: pred njim je zjapio ponor srušenog mosta na Ibru.

Razmišljanje nije ničemu vodilo. Pozvao je u pomoć sreću i povukao upravljač. Lokomotiva je polako krenula — napred. Istog trenutka se začuo oštar Vladin povik:

— Ne tamo, Sveto. Zaustavi! . . Brzo!

Sveta se za trenutak zbunio. Lokomotiva je grabila prema ponoru. Bio je poslednji čas da je zaustavi, ali on nije znao kako. Nasumice je povukao jednu polugu. Ovaj put ga je poslužila sreća. Uz resku škripu, lokomotiva se zaustavila pred srušenim mostom.

S olakšanjem je odahnuo. Sav u znoju, opustio se od napregnutosti. Uskočio je Vlado, čvrsto mu stegao ruku. Smirili su se. Sada je već bilo lakše. Pogrešan potez neće ponoviti. I doista Sveta je okrenuo upravljač u suprotnom pravcu i lokomotiva je, hukćući, krenula unazad.

Sveta i Vlado su se radosno nasmejali. I dok je partizanski voz grabio put obližnje železničke stanice u Leposaviću, u njih dvojica, posle svega što su doživeli; oslobođeni napetosti, nisu mogli da se obuzdaju: puštali su duge zvižduke iz sirene lokomotive.

Zaustavili su se kod stanice. Usled dugih zvižduka potrošili su paru, pa nisu mogli krenuti dalje. No ubrzo se pojavio Vrzić, a zatim i ložač Vukoman Jovanović, pa je i »problem pare« bio rešen.

Preostali preživeli član grupe stigao je tek kasnije. On se u trenutku kada su našli Nemci zatekao kod samog mosta. Da bi se spasao, učinio je jedino što je bilo moguće: skočio je u otvor propusta. Nemci ga, srećom, nisu spazili. Međutim, nesreća je bila u tome što se u propustu zaglavio i nikako nije uspevao da se iskobelja.

Ostao je tako, mučeći se, cele noći. Tek su ujutru njegovi napori urodili plodom.[130])

Međutim, jedan pripadnik borbene grupe nije se pojavio. Bio je to dugogodišnji rudar Trepče i član Partije Pero Đurica. Posle Todora Milićevića, Sime Labusa i Nikole Manojlovića, rudari Trepče su, u borbi za slobodu, izgubili još jednog druga.

U Raškoj su svi drugovi bili pogođeni vešću o Đuričinoj pogibiji. Od članova štaba su ga vrlo dobro odranije poznavali komesar Tomović i njegov zamenik Dane Brkljač, a komandant i Trifunović su ga upoznali u odredu. Od rudara iz Trepče svi su ga znali. Te noći svi su mislili na njega.

Teško je bilo pomiriti se s tim da su izgubili takvog druga, da među njima nema jednog od sedmorice rudara koji su zapalili varnicu ustanka na Kosovu i u Ibarskoj dolini. Težinu gubitka povećavala je tuga što je unesrećena i njegova porodica: supruga Jelena sa kćerkicom Nadom, koja je imala tek dva i po meseca.

Dane Brkljač je pogotovu imao šta da ispriča o svom drugu iz rudnika, sa kojim se svakodnevno viđao, sa njim radio i borio se pre rata u štrajkovima i drugim akcijama. Zajedno su radili u partijskoj organizaciji i izlagali se opasnostima surovih odmazdi okupatora, koji je rudarima stalno pretio smrtnom kaznom. Prokica Zigić je pričao o nezaboravnom trenutku kada mu je — oktobra 1940 — Pero Đurica saopštio u rudniku da je primljen u Partiju. Oživljavao je sećanja na te dane s Radom Milićevićem, koji je tada bio sekretar partijske ćelije u Prvom Tunelu.

Tomović je Peru Đuricu poznavao kao jednog od najzrelijih komunista u rudniku i kao razboritog i pravičnog čoveka. Imao je utisak, pošto je Pero bio često zamišljen, da je previše ozbiljan, ali je bio uveren da su njegove misli najviše bile zaokupljene brigom i nastojanjima da što više koristi pokretu kojem je pripadao i kojem je dokraja bio odan. Uz to je Pero morao da vodi brigu o porodici. Pa ipak je nalazio vremena i za čitanje. Nastojao je da što više nauči iz teorije i prakse radničkog pokreta kako bi mogao što više doprineti borbi koju je sa svojim drugovima tako uporno vodio.

Zamenik komandanta Sveta Trifunović je na poseban način doživljavao taj gubitak, jer je Đurica poginuo kao član njegove borbene grupe, u borbi koju su zajedno vodili protiv Nemaca. Izgubili su hrabrog i veštog, hitrog i opreznog borca. Baš on je prvi ugledao Nemce i upozorio na opasnost. Mada ga je poznavao kratko vreme, brzo se zbližio sa njim. Svakad bi iz razgovora s ovim rudarom, koji je dosta znao, poneo prijatne utiske. Bio je rečiti primer koliko jedan rudar može naučiti, proširiti svoje vidike. Jasno je izlagao svoje misli, pa je bilo pravo zadovoljstvo razgovarati s njim.

[uo]) Ceo tok akcije rušenja mostova i borbe s Nemcima potanko je opisao Svetislav Trifunović (izjave date autoru 14. IX i 5. X 1971), a isto tako Dušan Vrzić (stenogram od 16. X 1971, pismo autoru).

Svojom neposrednošću, pristupačnošću i druželjubljem sticao je simpatije i prijateljstvo drugova. U Svetinom sećanju je ostao uvek onakav kakav je bio poslednjeg dana svog života: lepo obučen, u zelenkastosivom odelu, u »pumpericama« s navučenim čarapama, u šinjelu zejtinove boje.

Iskusni miner Pero Đurica nije dospeo da izvrši još jedan zadatak koji mu je poveren: da sruši most. Smrt ga je pretekla.[131])

Taj zadatak su izvršili njegovi drugovi rudari već u rano jutro 5. oktobra. Iz Raške su krenuli kamionom i brzo stigli na poprište borbe prethodne večeri. Ovoga puta su drvene mostove spalili. Onemogućen je i drumski saobraćaj s Mitrovicom.

Izvršivši Đuričin zadatak, rudari su se oprostili od svog druga. Sahranili su ga tu gde je poginuo.

O smrti Pere Đurice govori se i u jednom izveštaju koji je podneo štab Kopaoničkog odreda:

»Kada je lokomotiva vozila jednu partizansku grupu do Leposavića, Mašan Đurović, koji je inače čuvao taj deo klisure, propustio je veću grupu Nemaca s blindiranim kolima ne opalivši ni metka, i naše doveo u takvu situaciju da su morali ostaviti lokomotivu i pobeći u brdo, inače bi svi izginuli. Tom prilikom je poginuo jedan od najboljih naših drugova, rudar Pero Đurica .. .«'[32]>

Neprijateljski izveštaji

O rušenju mostova kod Slatine i o prethodnom ulasku partizana u Rašku podneli su izveštaje Nemci i Nedićeva žandarmerija.

Ministarstvo unutrašnjih poslova, odnosno Operativno odeljenje Komande žandarmerije u Beogradu, navelo je u svom »izveštaju o stanju u zemlji« i događaje u Ibarskoj dolini:

»Vodnik Raškog žandarmerijskog voda, žandarmerijski potporučnik g. Marković S. Pavle, 10. oktobra o.g. uputio je iz Kopaonika pismo vodniku Kuršumlijskog žandarmerijskog voda, koje glasi:

— 30. septembra o.g. Ibarsko-Kopaonički četnički odred oduzeo je od turskih i arnautskih vlasti žandarmerijske stanice Slatinu i Dren i od potpisatog tražio da ove stanice posedne srpska žandarmerija, što je i učinjeno.

— 2. oktobra o.g. povukla se je nemačka vojska iz Raške i dozvolila da Rašku posednu četnici, što je i učinjeno.

— 3. oktobra o.g. u 8. č. komunistička banda, pod imenom četnika, upala je u Rašku i posela sva nadleštva. U trenutku upada komunista u Rašku u kasarni je bilo 6 žandarma, a ostali su sa potpisatim bili na terenu i osiguranju pruge. Ovaj broj žandarma nije mogao da da otpor, tim pre što su se četnici povukli radi borbe sa Arnautima i spašavanja srpskih sela i Slatine. 24 žan-

[131]) O Peru Durici dali su opširne podatke Dušan Tomović (sećanja data autoru 6. IX 1971. i 9. IX 1971, stenogram od 16. X 1971), Miloš Korać (izjava data autoru 22. IV 1972), Proko J. Žigić (magnetoskopski snimak sećanja od jula 1971), Božo 2arković (stenogram od 16 X 1971) i drugi.

[13!]) Izveštaj štaba NOP-odreda »Todor Milićević« od 26. XI 1971. Izveštaj je potpisao politički komesar odreda Dušan Tomović.

darma izbegla su sa oružjem i nalaze se u četničkom odredu za sektor Ibar-Kopaonik pod komandom četničkog vojvode poručnika Mašana Đurovića, čiji je odred u sastavu odreda vojvode g. Pećanca. Ostali žandarmi razoružani su i otišli kućama. Potpisati je u sastavu svojih žandarma.

Komunisti su porušili železnički most na Ibru kod Ušća, most kod Slatine i još 2 na drugim mestima. Borba između komunista i četnika vodi se. Komunista ima oko 600 i oni i dalje drže Rašku. Molim da se o ovome izvesti Komanda žandarmerije i naredi kako dalje da postupim«.[133])

Iz Mitrovice su vesti o rušenju železničkog i drumskog mosta kod Slatine odmah upućene u Beograd i u — Nemačku. U Trepči su se, posle povlačenja nemačkih jedinica iz Novog Pazara, Raške i Ibarske doline (2. i 3. oktobra), okupatorski upravljači osećali potpuno izolovanim. Direktor Krauze se žalio u pismu upućenom u Nemačku 4. oktobra:

»Nemačke se trupe uopšte više ne nalaze na ćelom prostoru između Mitrovice i Kragujevca. Dosadašnji garnizoni iz Južne Srbije povukli su se u Mitrovicu, pošto se manji trupni kontigenti nisu više mogli održati protiv ustanika.

Već sada smo prenapregnuti, a šta će tek biti«.

Prošao je samo jedan dan, a Krauze je već dovršeno pismo za Nemačku morao dopuniti novim neprijatnim vestima. Petog oktobra, dan posle borbe s partizanima kod mostova kraj Slatine, javljao je:

»Od juče se situacija ponovo zaoštrila i to u tolikoj meri đa su ustanici, na oko 20 km. severno od Zvečana, digli u vazduh železnički i putnički most, pa je na taj način ratno stanje između severa i albanske teritorije još više došlo do izražaja«.

Sledila je primedba ispunjena gorčinom i ironijom:

»Na žalost, pojedine vojne službene instance ne raspolažu u odlučivanju ni onom snagom, koju bi mi u industriji trebalo da imamo. Sta se po nekad može očekivati od nekog komandanta bataljona, koji je u civilu često bio samo jedan mali gradski činovnik itd. ! ! !

Mi smo civili i moramo se pokoravati«.[1“])

m) Izveštaj Komande žandarmerije u Beogradu, upućen 16. X 1941. ministru unutrašnjih poslova o stanju u zemlji. Arhiv Vojnoistorijskog instituta — Beograd, Nedićeva arhiva — Nda.

I34) Pismo E. Krauzea od 4. i 5. X 1941, arhiva dobivena iz Minhena, Privredni arhiv Trepče. U prikazu teške situacije, kada govori o tome da na ćelom prostoru između Kosovske Mitrovice i Kragujevca nema nemačkih trupa, Krauze previđa postojanje vrlo jakog nemačkog garnizona u Kraljevu.

Iz Krauzeovog pisma se jasno vidi da su 4. i 5. X porušeni i železnički i drumski mostovi kod Slatine. Rukovodilac obe akcije rušenja mostova Svetislav Trifunović, koji je opširno opisao ceo tok tih akcija (izjave date autoru 14. IX i 5. X 1971), slaže se da su navodi E. Krauzea tačni. Dušan Tomović izjavljuje:

»Da bi se obezbedio od Nemaca iz Kosovske Mitrovice, odred je odmah uputio jednu grupu radi miniranja železničkog mosta na Slatini i paljenja drvenih mostova na kolskom putu. Akcija je izvršena 5. oktobra« (stenogram od 3. XI 1950). Vukadin Jašović, železničar iz Kosovske Mitrovice i sekretar tamošnje partijske ćelije železničara, koji je prvih oktobarskih dana boravio u Raškoj, piše u svojoj izjavi »Neka sećanja o učešću železničara u NOP-u **u**

Već narednog dana, 6. oktobra, Krauze je napisao novo pismo za Nemačku. »Vreme tako brzo prolazi i ispunjeno je sa tako mnogo raznovrsnog posla da čovek mora i svoju korespondenciju da ograniči», kaže direktor rudnika. Međutim, nepovoljni događaji su se toliko brzo nizali, da je Krauze bio prinuđen da, uprkos svojoj zauzetosti, ponovo piše »o događajima koji su se odigrali u poslednje vreme i o našim brigama«.

»Ja sam uzbuđen«, javlja Krauze. »Oko nas mostovi lete u vazduh, tako da su putevi za izlazak van ove oblasti sve malobrojniji.«

Jer kopaonički partizani su za svega nekoliko prvih oktobarskih dana izveli čitav niz akcija: napad na Trepčin rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu, ulazak u Rašku, rušenje železničkog i drumskih mostova na saobraćajnicama između Raške i Mitrovice, uspešan pohod na Baljevac i celo područje niz Ibar do Ušća. Tamo su pak kraljevački i drugi partizani držali oslobođenu teritoriju oko Kraljeva i opsedali jak nemački garnizon.

U takvoj situaciji Krauze je, kako sam kaže u pismu upućenom prijatelju u Nemačkoj, bio mnogo uzrujan i zabrinut:

»Prava je sreća što nam žene nisu ovde, pošto je u ovakvim prilikama čoveku mnogo lakše kada je sam ... Zamolio bih Vas, kao i gospodina Šmita, da mojoj ženi ništa ne pričate o Kopaoniku, a i da je mnogo ne obaveštavate o tome kako stvari teku ovde dole, jer to samo stvara neophodna uzbuđenja a u suštini ne može da ima nikakvog uticaja na samu ovdašnju situaciju.

Mi se u svakom slučaju moramo držati ovih pozicija, jer ne bi nimalo lepo izgledalo, kada bi dozvolili da nas komitadžije odavde najure«.[135])

Kosovskoj Mitrovici«) da je železnički most kod Slatine srušen sutradan posle oslobođenja Raške (dakle: 4. oktobra). Dragoljub Ignjačević, mašinovođa iz Kosovske Mitrovice koji je vozio lokomotivu s učesnicima akcije, kaže (u svojoj izjavi od 26. XI 1964) da je drumski most srušen sutradan, pošto su ih Nemci sprečili da to učine prethodnog dana, što potvrđuje i Dragan Buinjac, skretničar železničke stanice Leposavića. Isti podaci se mogu naći i u knjizi Miodraga Nikolića: »Železničari Kosova i Metohije u naprednom radničkom pokretu, NOB i revoluciji 1918—1945« (Arhiv železničkog muzeja u Beogradu). I Zivorad Mihailović, borac Rudarske čete, tačno konstatuje da je štab odmah u zoru uputio partizane da miniraju most kod Slatine (»Ljudi moga grada«, 1967, str. 115).

Svoja sećanja o rušenju mostova kod Slatine iznosili su Vlado Vujović i Branko Sotra (stenogrami od 3. XI 1950. i 18. II 1953), navodeći da je ono izvršeno dva-tri dana posle ulaska partizana u Rašku.

U nekim napisima i knjigama, međutim, navode se drugi datumi.

[13S]) Pismo E. Krauzea od 6. X 1971. arhiva dobivena iz Minhena, Privredni arhiv Trepče. U operativnom dnevniku štaba vojnog zapovednika Srbije stoji: »Krajskomandantura 861 se od 4. X 41. potčinjava 737. pešadijskom puku«; od 16. X krajskomandant je potčinjen komandantu 3. bataljona 737. puka u Kosovskoj Mitrovici.

Trepča u opasnosti

Situacija je, po oceni Nemaca u Kosovskoj Mitrovici i Trepči, postala kritična. Major Vildermut je sve uzeo u svoje ruke, pošto mu je potčinjen i krajskomandant. Vojni komandanti su procenjivali da su nemačke snage na području Mitrovice potpuno izolovane i da im preti ozbiljna opasnost. Na veliko žaljenje, uznemirenost i ogorčenje oba direktora, Helviga i Krauzea, čak se razmatrala i mogućnost nemačkog povlačenja iz Mitrovice i Trepče.

Petog oktobra uveče je na sastanak posvećen ovom pitanju bio pozvan i odgovorni nemački stručnjak za rudnike dr Robert Dirigi iz štaba nemačkog generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji. Zahvaljujući njemu, pošto je vodio zapisnik, tačno je zabeležen tok sastanka.

U zapisniku Dirigi govori o »konferenciji s majorom gospodinom Vildermutom, komandantom 737. pešadijskog puka, 5. oktobra 1941. u Zvečanu (Trepča)« i navodi učesnike konferencije: major Vildermut, pukovski ađutant kapetan Ceh, direktor Dirigi, direktor Helvig i inžinjer Krauze. Sastanak je otvorio komandant puka i prisutne upoznao s vojnom situacijom na širem području (ssverno od Mitrovice) sa svojim zadacima i namerama. Dirigi je to u svom zapisniku ovako zabeležio:

»Major Vildermut saopštava da štab puka napušta Zvečan 6. oktobra i da će, verovatno, još dve čete iz njegovog puka krajem nedelje biti za izvesno vreme povučene iz Mitrovice. Tako će u Mitrovici od nemačkih trupa ostati za ceo rejon oko Mitrovice i Zvečana, uključujući i rudnik Stari Trg, dve čete iz njegovog puka i jedna četa zemaljske zaštite (Landesschützen)«.

Vildermutova predviđanja da bi te tri čete, zajedno s naoružanim albanskim ljudstvom, mogle držati Trepču i okolinu i braniti je od napada komunista nisu, međutim, smirila Dirigla ni direktora Trepče i Starog Trga. Dirigi je upitao komandanta puka da li je bar sigurno da će dve čete iz njegovog puka ostati u Mitrovici. Vildermut mu nije mogao dati potvrdan odgovor. On je ob jasno da je sasvim prirodno da će — ukoliko vojne potrebe i zadaci budu zahtevali (misleći pri tome na ugrožavanje nemačkih jedinica od ustanika u drugim delovima Srbije) — još jednu četu svog puka morati da povuče iz Mitrovice.

Ta je izjava još više pojačala otpor privrednika. Dirigi je zapisao:

»Ja sam nato istakao da je moje mišljenje da jedna četa iz puka i jedna četa zemaljske zaštite zaista neće moći da se suprotstave nekom ozbiljnijem napadu, sa čime su se saglasili i direktori preduzeća, utoliko pre što i major Vildermut lično nema mnogo poverenja u borbenu snagu naoružanih Amauta«.

Naime, Vildermut se sasvim nepovoljno izrazio o borbenosti tih naoružanih kvislinških grupa koje su pomagale Nemce. »Oni su potpuno bez discipline, gađaju a da uopšte ne nišane, a kada bivaju

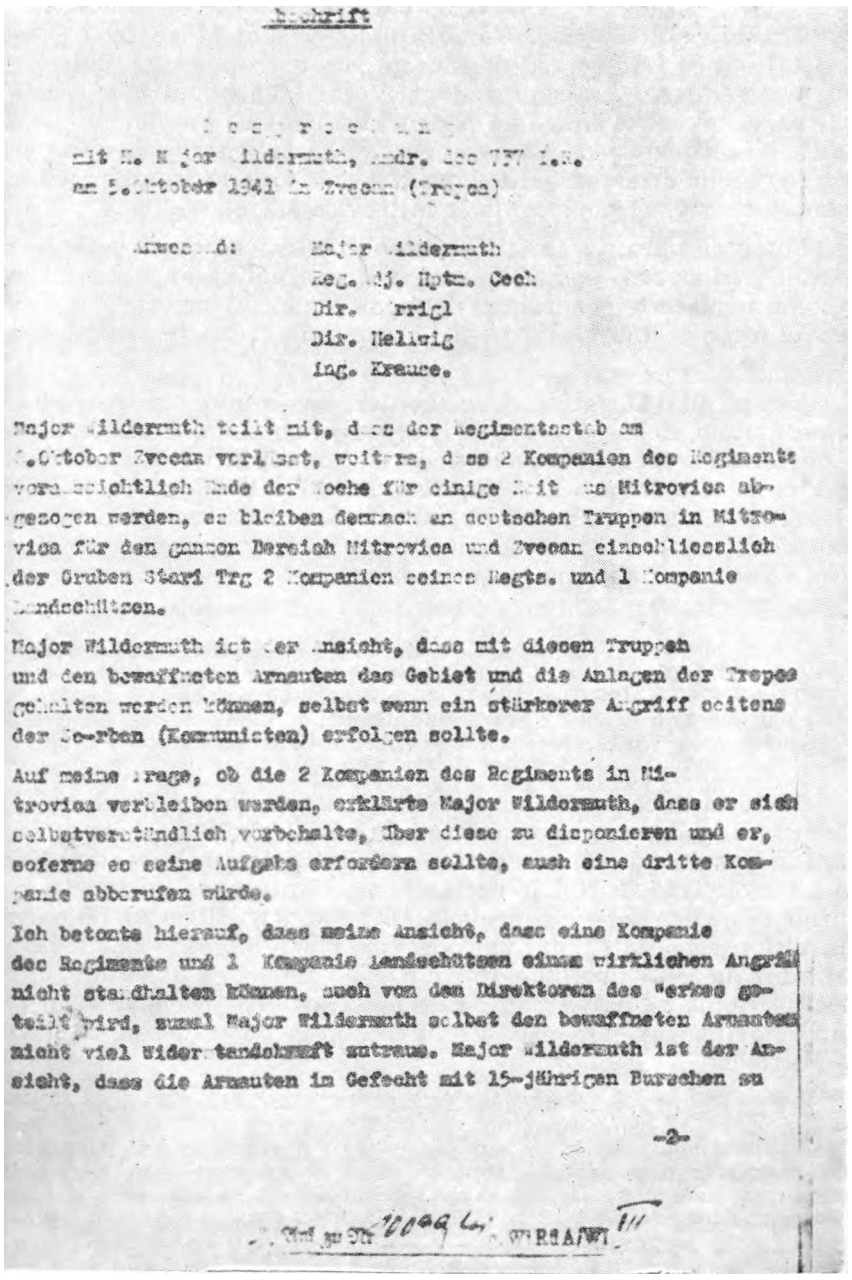

mit H. M jor Wildermuth, Kmdr. des 737 I.R.
am 5.Oktober 1941 in Zvecan (Trepca)

Anwesend: Major Wildermuth
Leg. Adj. Hptm. Cech
Dir. Irrigl
Dir. Heliwig
Ing. Krauce.

Major Wildermuth teilt mit, dass der Regimentsstab am 7.Oktober Zvecan verlässt, weiters, dass 2 Kompanien des Regiments voraussichtlich Ende der Woche für einige Zeit aus Mitrovica abgezogen werden, es bleiben demnach an deutschen Truppen in Mitrovica für den ganzen Bereich Mitrovica und Zvecan einschliesslich der Gruben Stari Trg 2 Kompanien seines Regts. und 1 Kompanie Landschützen.

Major Wildermuth ist der Ansicht, dass mit diesen Truppen und den bewaffneten Arnauten das Gebiet und die Anlagen der Trepca gehalten werden können, selbst wenn ein stärkerer Angriff seitens der Serben (Kommunisten) erfolgen sollte.

Auf meine Frage, ob die 2 Kompanien des Regiments in Mitrovica verbleiben werden, erklärte Major Wildermuth, dass er sich selbstverständlich vorbehalte, über diese zu disponieren und er, soferne es seine Aufgabe erfordern sollte, auch eine dritte Kompanie abberufen würde.

Ich betonte hierauf, dass meine Ansicht, dass eine Kompanie des Regiments und 1 Kompanie Landschützen einem wirklichen Angriff nicht standhalten können, auch von den Direktoren des Werkes geteilt wird, zumal Major Wildermuth selbst den bewaffneten Arnauten nicht viel Widerstandskraft zutraue. Major Wildermuth ist der Ansicht, dass die Arnauten im Gefecht mit 15-jährigen Burschen zu

-2-

Zapisnik sa sastanka od 5. oktobra 1941. u Zvečanu, na kome je komandant nemačkog 737. puka major Vildermut izneo mogućnost da nemačke jedinice napuste Trepču i Kosovsku Mitrovicu

potisnuti, povlače se bez plana«, izjavio je Vildermut, priznajući ujedno da je podbacila i vojna obuka tih ljudi, koju je on organizovao.

Pozivajući se na te njegove ocene i tumačeći mišljenje i otpor i dvojice direktora, Dirigi je izjavio da se vojnu snagu albanskih naoružanih grupa može pouzdati samo u slučaju da postoje jake nemačke snage. Njegov je zaključak bio:

»Prema merama koje, verovatno, mogu da preduzmu vojne vlasti, moje je mišljenje da Trepčina postrojenja nisu obezbeđena«.

Dirigi je, zatim, pokušao da objasni šta to znači i kakve bi štete za Nemačku izazvao gubitak Trepče:

»Ne može se sagledati šta bi gubitak Trepče mogao da znači.

Rajh mora da se snađe u pogledu proizvodnje olova i olovnih koncentrata, pošto je otpao prekomorski uvoz iz inostranstva. Ako još otpadne i prizvodnja iz Trepče, to će imati za posledicu velike teškoće u pogledu snabdevanja.

Prigovor što se iz Trepče za šest nedelja ništa nije izvezlo nije opravdan, pošto su baš do toga roka znatne količine proizvodnje iz Trepče bile transportovane za Rajh — ukupna vrednost transporta u periodu maj-avgust iznosi okruglo 60,000.000 dinara, a vrednost rezervi u preduzeću 50,000.000 dinara. Izostajanje naših liferacija šest nedelja može se u Rajhu nadoknaditi iz rezervi, pošto to ne znači i potpun prekid naših liferacija.

Ali šteta u propagandnom smislu, koja bi nastala za nas zbog gubitka Trepče, mogla bi biti ogromna. Trepča je pojam u Engleskoj, isto tako i u SAD, u Kanadi, kao i u Južnoj Africi. Samo je po sebi razumljivo da neprijateljska propaganda neće propustiti da to iskoristi«.

Na ovo je usledilo objašnjenje komandanta puka, koje nije bilo mnogo utešno s obzirom na to da on nije poricao mogućnost gubljenja Trepče:

»Major Vildermut smatra da se nije mislilo na to da bi Trepča pala u ruke Srba (komunista). Ako bi došlo do toga da ne možemo držati Trepču, tada bi Talijani primili zaštitu Trepče.

Tada bi sporazum zaključen s Talijanima bio delom političke, a delom finansijske prirode. On je uveren da bi bila postignuta saglasnost da se Talijanima prepusti polovina proizvodnje Trepče, te da bi se Rajhu i dalje osigurala isporuka olova«.

Dok su Dirigi, Helvig i Krauze iznosili svoje argumente o važnosti olova iz Trepče za nemačke ratne interese, komandant puka je gledao na to sa svog, vojnog stanovišta:

»Major Vildermut objašnjava da on ovu stvar posmatra kao vojnik. On je kao vojnik dobio zadatak koji će morati da izvrši. Sa vojne tačke gledišta ne može izmeniti činjenica, kada se već moraju napustiti veće i strategijski važnije oblasti, da bi se u jugozapadnom delu trupe zadržale samo radi Trepče.

On je lično predložio da se njegove tri čete povuku iz Mitrovice.

On uopšte ne vidi nikakav razlog zašto se s Talijanima ne bi mogao ostvariti neki aranžman, ali je potpuno shvatio i moje odbijanje takvog aranžmana, pošto on ipak ne odlučuje o tome.

On me je obavestio o planiranim i evidentno mogućnim pokretima trupa kako nas oni ne bi iznenadili, te nam je time omogućio da u tome pravcu preduzimamo odgovarajuće mere«.

Dirigla je interesovala vojna procena komandanta puka o tome s kolikim snagama bi se mogla obezbediti Trepča da bi se osigurala nesmetana eksploatacija olova:

»Na pitanje kolika bi trebala da bude jačina trupa da bi se Trepča osigurala protiv svih eventualija, major Vildermut je odgovorio da bi, pored čete zemaljske zaštite koja se sada tamo nalazi, bio potreban još jedan pešadijski bataljon. Pored toga bi morala biti dodeljena još jedna četa zemaljske zaštite kako ovaj pešadijski bataljon ne bi davao svoje ljudstvo za stražarsku službu.

Sve ovo, razume se, samo pod pretpostavkom da ne osiguravamo ništa u Ibarskoj dolini. Za osiguranje Ibarske doline od prepada bile bi potrebne znatno jače snage.

Da bi funkcionisao železnički saobraćaj preko Skoplja — Niša ka Beogradu, trebalo bi dodeliti dovoljno snaga.

Major Vildermut smatra da se može govoriti o 'sigurnom' saobraćaju samo onda kada je cela linija u nemačkim rukama.

Pošto pruga preko Skoplja—Niša prolazi kroz talijansku i bugarsku teritoriju, to bi osiguranje te pruge trebalo zagarantovati odgovarajućim ugovorom«.[136])

Komandantu 737. puka majoru Vildermutu nije razume se, bilo lako što na ovoj konferenciji nije mogao poreći mogućnost povlačenja nemačkih trupa iz Kosovske Mitrovice zbog teške situacije nastale usled razvoja ustanka u Srbiji (pre svega u četvorouglu Kruševac—Kraljevo—Kragujevac—Gornji Milanovac), zatim učestalih i ozbiljnijih partizanskih akcija na ćelom području njegovog puka, pa i u području Mitrovice, Kopaonika i Ibarske doline (za samo nekoliko oktobarskih dana izvedeno je više uspelih ustaničkih napada: 2. oktobra akcija na Belo Brdo, sutradan ulazak u Rašku, 4. oktobra u Baljevac, 4. i 5. oktobra rušenje železničkog mosta i drumskih mostova kod Slatine). Partizani su pohodom sa Kopaonika osvojili Ibarsku dolinu i povezali se sa snagama koje su opsedale Kraljevo. Vildermut je, istina, pravovremeno povukao svoje jedinice iz Novog Pazara i Raške, odmah posle partizanskog napada na Belo Brdo, ali je i s tim jedinicama ostao potpuno izolovan na području Mitrovice. Partizanske jedinice u Ibarskoj dolini odsekle su ga od ostalih nemačkih snaga u Srbiji, te se mogao osloniti samo na talijanske okupacione trupe

[136]) Zapisnik o konferenciji s majorom Vildermutom, komandantom 737. pešadijskog puka, 5. X 1941. u Zvečanu (Trepča), sa Diriglovim potpisom i datumom 7. X 1941. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T 1925/888-894.

Robert Dirigi, bivši austrougarski oficir (završio vojnu obaveštajnu školu), više godina je pre rata proveo u Jugoslaviji radeći zvanično kao privredni stručnjak, a tajno kao obaveštajac. Pošto su nacisti okupirali Austriju, postao je državljanin Hitlerovog Trećeg rajha. Iskoristio je svoj položaj komercijalnog direktora rudnika hroma u Raduši kod Skoplja za prikupljanje obaveštajnih podataka. Franc Nojhauzen ga je 1939. pozvao k sebi u Beograd, gde je nastavio špijunski rad protiv Jugoslavije do aprilskog rata i posle okupacije.

KRAUZE: OZBILJNA NAMERA VOJSKE DA NAPUSTI TREPČU

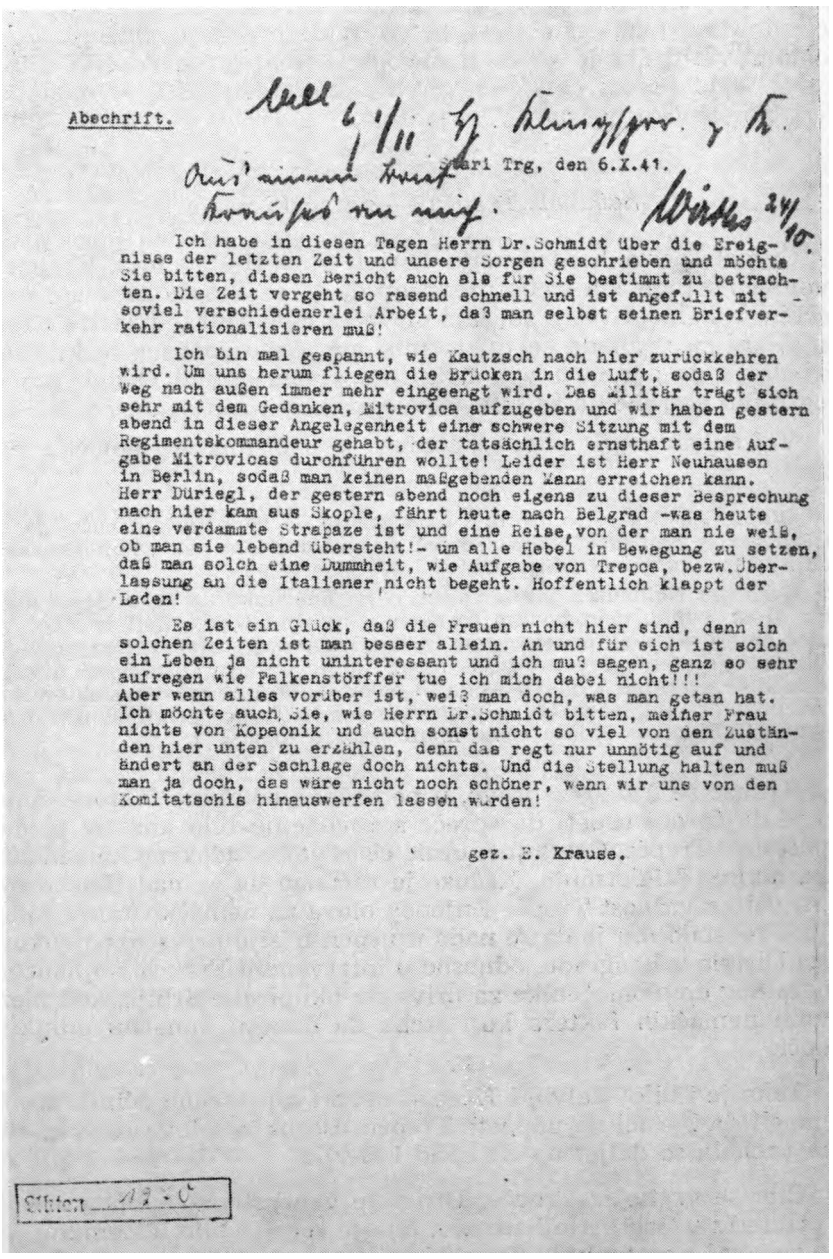

Abschrift.

Skari Trg, den 6.X.41.

Ich habe in diesen Tagen Herrn Dr.Schmidt über die Ereignisse der letzten Zeit und unsere Sorgen geschrieben und möchte Sie bitten, diesen Bericht auch als für Sie bestimmt zu betrachten. Die Zeit vergeht so rasend schnell und ist angefüllt mit soviel verschiedenerlei Arbeit, daß man selbst seinen Briefverkehr rationalisieren muß!

Ich bin mal gespannt, wie Kautzsch nach hier zurückkehren wird. Um uns herum fliegen die Brücken in die Luft, sodaß der Weg nach außen immer mehr eingeengt wird. Das Militär trägt sich sehr mit dem Gedanken, Mitrovica aufzugeben und wir haben gestern abend in dieser Angelegenheit eine schwere Sitzung mit dem Regimentskommandeur gehabt, der tatsächlich ernsthaft eine Aufgabe Mitrovicas durchführen wollte! Leider ist Herr Neuhausen in Berlin, sodaß man keinen maßgebenden Mann erreichen kann. Herr Düriegl, der gestern abend noch eigens zu dieser Besprechung nach hier kam aus Skople, fährt heute nach Belgrad -was heute eine verdammte Strapaze ist und eine Reise, von der man nie weiß, ob man sie lebend übersteht!- um alle Hebel in Bewegung zu setzen, daß man solch eine Dummheit, wie Aufgabe von Trepca, bezw. Überlassung an die Italiener, nicht begeht. Hoffentlich klappt der Laden!

Es ist ein Glück, daß die Frauen nicht hier sind, denn in solchen Zeiten ist man besser allein. An und für sich ist solch ein Leben ja nicht uninteressant und ich muß sagen, ganz so sehr aufregen wie Falkenstörffer tue ich mich dabei nicht!!!
Aber wenn alles vorüber ist, weiß man doch, was man getan hat. Ich möchte auch Sie, wie Herrn Dr.Schmidt bitten, meiner Frau nichts von Kopaonik und auch sonst nicht so viel von den Zuständen hier unten zu erzählen, denn das regt nur unnötig auf und ändert an der Sachlage doch nichts. Und die Stellung halten muß man ja doch, das wäre nicht noch schöner, wenn wir uns von den Komitatschis hinauswerfen lassen würden!

gez. E. Krause.

Sibiu

Izveštaj direktora Krauzea od 6. oktobra 1941: »Vojne vlasti se vrlo ozbiljno bave mišlju da napuste Mitrovicu... Komandant puka je ozbiljno hteo da preda Mitrovicu!«

na Kosovu (i održavanje veze preko njihovog okupiranog područja). Stoga se eventualna predaja Mitrovice i Trepče mogla izvršiti samo ovim trupama, jer drugog izlaza Vildermut nije video, mada se moglo shvatiti šta je to za nemačkog komandanta značilo. Bio bi to dvostruki poraz: povući se pred »komitadžijama«, »bandama« i predati nemačko područje Talijanima.

Sačuvati Trepču — na svaki način

Odmah posle konferencije Dirigi se s Helvigom i Krauzeom savetovao o tome šta treba preduzeti da bi se Trepča zadržala u nemačkim rukama. Svesni značaja olova za nemačku industriju naoružanja, oni su znali da se taj rudnik mora zadržati na svaki način. Trebalo je da glavnu ulogu u tim naporima odigra Dirigi, koji je, zbog hitne potrebe da se interveniše, odmah odputovao.

Već sutradan, 6. oktobra, Krauze je u pismu za Nemačku izveštavao:

»Vojne vlasti se vrlo ozbiljno bave mišlju da napuste Mitrovicu, pa smo sinoć u vezi s tim imali tešku sednicu s komandantom puka, koji je stvarno ozbiljno hteo da preda Mitrovicu!

Gospodin Nojhauzen je, na žalost, u Berlinu, tako da ne možemo doći u dodir ni sa jednim merodavnim čovekom. Gospodin Dirigi, koji je sinoć specijalno za taj sastanak došao ovamo iz Skoplja, putuje danas u Beograd — što je u današnje vreme đavolski težak napor i putovanje sa koga čovek nikad ne zna da li će vratiti živu glavu — da bi pokrenuo sve merodavne faktore kako se ne bi napravila jedna takva glupost, predaja Trepče, odnosno njeno prepuštanje Talijanima. Možda ćemo imati sreće u tome?«[137])

Krauze se uzdao, zapravo, u nemačke privredne faktore. Smatrao je da će oni uspeti da spreče sprovođenje bilo kakvog plana o napuštanju Trepče. Osuđujući uzak, čisto vojni vidokrug komandanta puka majora Vildermuta, Krauze je računao da će nad time prevagnuti velika važnost Trepče i njenog olova za nemačku ratnu industriju. Preostalo mu je da se nada u uspeh misije privrednog rukovodioca Dirigla u Beogradu, odnosno u intervenciji Franca Nojhauzena, generalnog opunomoćenika za privredu okupirane Srbije, kod merodavnih nemačkih faktora koji treba da donesu konačnu odluku o Trepči.

Tako je i bilo. Helvig i Krauze su sa svoje strane učinili sve što su mogli da Nemci ne napuste Trepču. Borba za olovo iz ovog rudnika prenela se dalje: na Beograd i Berlin.

Čim se vratio iz Trepče, Dirigi je generalnom opunomoćeniku za privredu u Srbiji Nojhauzenu, čije je sedište bilo u Zemunu, poslao izveštaj o sastanku u Trepči i pri tom se založio za pronalaženje

[137]) **V. napomenu 135.**

rešenja kojim bi rudnik olova ostao u nemačkim rukama. Uz pismo upućeno Nojhauzenu već 7. oktobra, on je u prilogu dostavio i izveštaj — zapisnik o sastanku u Trepči s majorom Vildermutom.

U dopisu grupenfireru Nojhauzenu, Dirigi prvo navodi šta je predmet njegovog izveštaj a:

»Petog oktobra posetio sam gospodina majora Vildermuta, komandanta 737. pešadijskog puka u Zvečanu, da sa njim razgovaram o situaciji u roj onu Mitrovice, koju karakteriše sada to što štab puka napušta Zvečan, a zatim će uslediti i dalje povlačenja jedinica ovog puka.

Ovde pismeno izveštavam o tome sastanku«.

Pošto se pozvao na svoj zapisnik o sastanku, priložen dopisu, Dirigi obaveštava Nojhauzena šta je narednog jutra, posle večernjeg sastanka s Vildermutom, učinio u Mitrovici:

»Šestog oktobra ujutru posetio sam okružnog komandanta konjičkog kapetana Fridrihsa. Kapetan Fridrihs je kao komandant okruga (krajskomandant) potčinjen trupnom komandantu.

Zamolio sam da mi iznese: da li prema njegovom mišljenju žandari albanske narodnosti, koje je zavrbovala Okružna komandantura, i zaštita preduzeća od strane nemačkih trupa koje će ostati u Mitrovici mogu osigurati pogone i rudnike Trepče.

Kapetan Fridrihs mi je objasnio da to, prirodno, zavisi od toga kakve će snage angažovati suprotna strana. On vidi opasnost u tome što se delovi ustanika, koje su nemačke trupe potisle sa severa, sada nalaze u rejonu Kopaonika. Situacija je danas zaista gora nego pre nedelju dana.

Na moje pitanje da li će i Krajskomandantura, u slučaju da bataljon napusti Mitrovicu, učiniti to isto, on mi je odgovorio potvrdno«.

Dirigi, zatim, opisuje reagovanje i raspoloženje »domorodaca« u vezi s tim:

»Za žaljenje je što se sada i u Mitrovici zna da treba računati s povlačenjem nemačkih trupa.

Raspoloženje ljudi u ovoj varoši je izvanredno potišteno«.

Rasplamsalo se staro suparništvo i surevnjivost između dva ratna saveznika, čiji su se interesi na Kosovu oštro sukobljavali. I Nemci i Talijani su se predstavljali oslobodiocima i zaštitnicima albanskog stanovništva i od samog početka, su, rukovođeni svojim interesima, vodili političko-propagandnu bitku da bi ostvarili svoje ciljeve i svoj prestiž. Sada je Dirigi beležio poene u korist Talijana:

»Posle povlačenja bataljona iz Novog Pazara, tursko-albansko stanovništvo je poslalo jednu deputaciju do talijanskikh trupa i ona je zamolila da Talijani zaposednu Novi Pazar. Kapetan Fridrihs smatra da će Mitrovica zatražiti talijansku zaštitu«.

Na kraju svog izveštaja zaključuje:

»Ta obaveštenja i podaci dobiveni od majora gospodina Vildermuta dokazuju da su vojne instance spremne da predaju Mitrovicu.

Iz izlaganja majora Vildermuta se može videti da će sve pogone Trepče, kao i rudnik Stari Trg, za Rajh moći da osiguraju tek jedan pešadijski bataljon i dve čete zemaljske zaštite (Landeschuetzen).

Gubitak Trepče bio bi za Rajh težak, posmatrano sa finansijskog i industrijskog gledišta.

Kakve će posledice taj gubitak imati po nas na celokupnoj srpskoj i albanskoj teritoriji, potpuno je jasno što se tiče našeg prestiža, čim mi predamo Talijanima ovo područje«.[1'*])

Pored pismenog izveštaja podnetog generalnom opunomoćeniku za privedu u Srbiji, Dirigi je o situaciji u Trepči obavestio istog dana i Vojnoprivredni štab za Jugoistok. Pozivajući se na to, nemački ured za vojnu privredu i naoružanje je 10. oktobra uputio Upravnom odeljenju Generalštaba nemačkih oružanih snaga ovaj izveštaj:

»Dr Dirigi, angažovani stručnjak za postrojenja Trepče, javlja lično 7. X 1941. Vojnoprivrednom štabu za Jugoistok da su postrojenja Trepče ugrožena, pošto je u krugu oko 20 do 30 kilometara daljine od Trepče došlo do puškaranja sa ustanicima, koji su i jedan most digli u vazduh.

Prema izveštaju Vojnoprivrednog štaba, u rejonu Trepče nalaze se, verovatno, jedna od dve čete za obezbeđenje. Dr Dirigi je lično zahtevao da se za obezbeđenje Trepče hitno upute bezbednosne snage u jačini od 60 ljudi«.[159])

Istog dana, 10. oktobra, Vojnoprivredni štab za Jugoistok je poslao Vrhovnoj komandi oružanih snaga u Berlin hitan izveštaj s uznemirujućim naslovom: »Rudnici Trepče u opasnosti«. Stab je taj izveštaj uputio u isto vreme raznim uredima Vrhovne komande kako bi dobio njihovu podršku za spasavanje Trepče. Dostavljajući izveštaj i zapisnik s konferencije direktora Dirigla, koga je generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji angažovao na pitanju rudnika olova i cinka i topionice Trepča, načelnik Vojnoprivrednog štaba javlja Berlinu:

»Odlazak dveju četa iz bataljoiia 737. pešadijskog puka, lociranog u Mitrovici, što je predviđeno za kraj ove nedelje, doveo bi u pitanje održanje i postojanje pogona rudnika i topionice ‚Trepča Mines'. Takođe bi postojala opasnost da umarširaju i talijanske trupe, radi pružanja zaštite i pomoći albanskom stanovništvu koje ih je tražilo«.

Načelnik štaba obaveštava šta je sam preduzeo u Beogradu:

»Ja sam zbog toga još jednom upozorio komandu XVIII korpusa na značaj koji bi, za snabdevanje Rajha, imao prestanak rada 'Trepča Mines' s ob-

[131]) Izveštaj koji je generalnom opunomoćeniku za privredu u Srbiji Francu Nojhauzenu uputio Robert Dirigi 7. X 1941. iz Skoplja. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-77.

[13']) Dopis Ureda za vojnu privredu i naoružanje za Srbiju br. 66 b 9917/Ro Ia, br. 9137 od 10. X 1941, upućen Generalštabu oružanih snaga, Upravnom odeljenju, preko oficira za vezu, majora dra Rudelsdorfa. Arhiv Vojnoistorijskog instituta NAV-N-T-77.

IZVEŠTAJ NEMACKOG PRIVREDNOG UREDA: TREPČA U OPASNOSTI OD USTANIKA

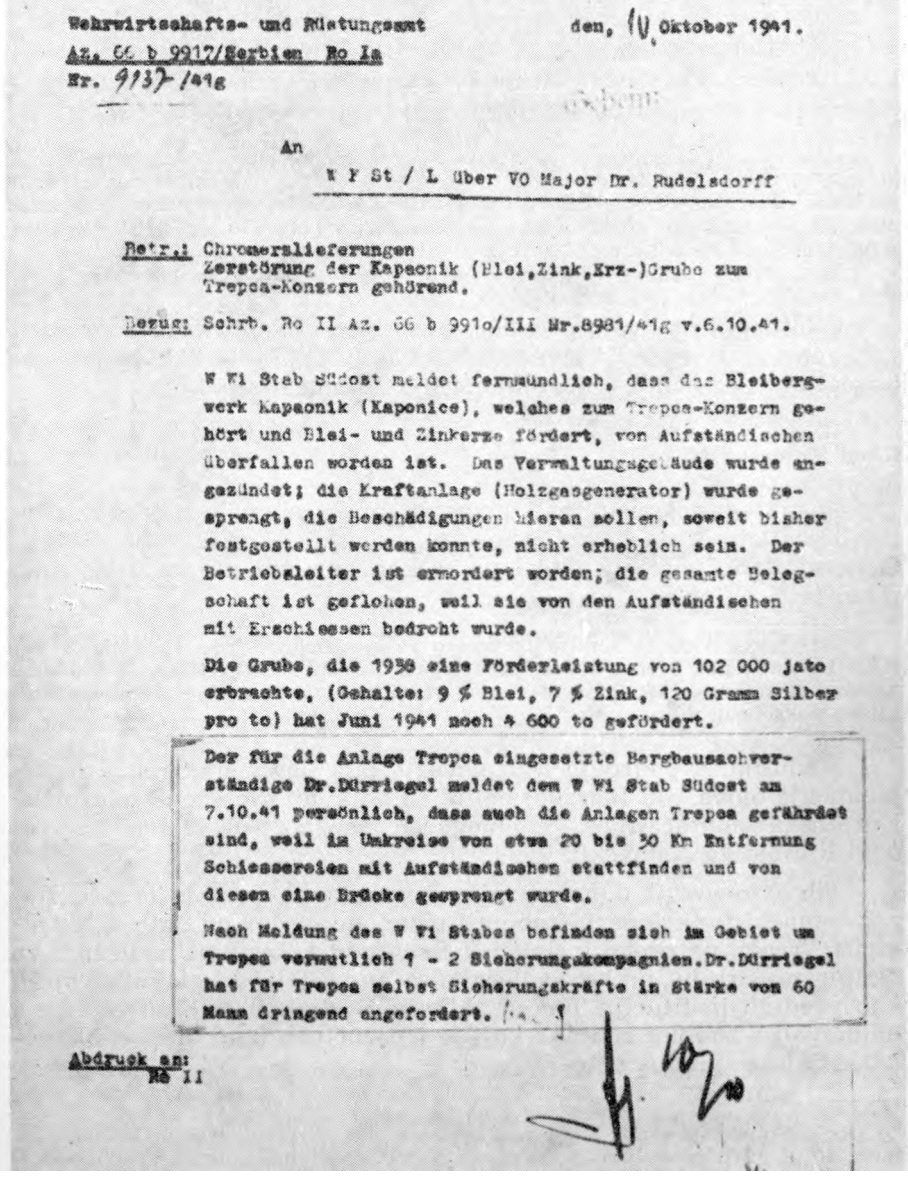

Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt
Az. 66 b 9917/Serbien Ro Ia
Nr. 9137/41g

den, 10. Oktober 1941.

An

W F St / L Über VO Major Dr. Rudelsdorff

Betr.: Chromerzlieferungen
Zerstörung der Kapaonik (Blei,Zink,Erz-)Grube zum Trepca-Konzern gehörend.

Bezug: Schrb. Ro II Az. 66 b 991o/III Nr.8981/41g v.6.10.41.

W Wi Stab Südost meldet fernmündlich, dass das Bleibergwerk Kapaonik (Kaponice), welches zum Trepca-Konzern gehört und Blei- und Zinkerze fördert, von Aufständischen überfallen worden ist. Das Verwaltungsgebäude wurde angezündet; die Kraftanlage (Holzgasgenerator) wurde gesprengt, die Beschädigungen hieran sollen, soweit bisher festgestellt werden konnte, nicht erheblich sein. Der Betriebsleiter ist ermordert worden; die gesamte Belegschaft ist geflohen, weil sie von den Aufständischen mit Erschiessen bedroht wurde.

Die Grube, die 1938 eine Förderleistung von 102 000 jato erbrachte, (Gehalte: 9 % Blei, 7 % Zink, 120 Gramm Silber pro to) hat Juni 1941 noch 4 600 to gefördert.

Der für die Anlage Trepca eingesetzte Bergbausachverständige Dr.Dürriegel meldet dem W Wi Stab Südost am 7.10.41 persönlich, dass auch die Anlagen Trepca gefährdet sind, weil im Umkreise von etwa 20 bis 30 Km Entfernung Schiessereien mit Aufständischen stattfinden und von diesen eine Brücke gesprengt wurde.

Nach Meldung des W Wi Stabes befinden sich im Gebiet um Trepca vermutlich 1 - 2 Sicherungskompagnien.Dr.Dürriegel hat für Trepca selbst Sicherungskräfte in Stärke von 60 Mann dringend angefordert.

Abdruck an:
Ro II

Nemački Ured za vojnu privredu i naoružanje piše 10. oktobra 1941. da Trepči preti opasnost od ustanika i da joj treba uputiti, kao pomoć za ob ezb eden je rudnika, novu nemačku vojnu jedinicu

žirom na rudne koncentrate i metale koji se odande dobijaju, a isto tako i na preteču opasnost da se unište postrojenja rudnika i topionice. Postigao sam: da će za prvo vreme dotični bataljon 737. pešadijskog puka ostati u Mitrovici, dok će četa Zemaljske zaštite (Landesschuetzen), koja je dosad bila tamo angažovana, biti odande povučena i upućena na neko drugo mesto«.

Uviđajući i predočavajući da je to bila samo privremena, toga trenutka jedino mogućna ali ne i prava mera, on se zalaže za trajno rešenje zaštite ozbiljno ugrožene privredne eksploatacije u Srbiji:

»Ponovo se ukazuje na to da na svim mestima srpske teritorije trupe kojima se raspolaže nisu dovoljne da se suzbije i uguši ustanički pokret, koji još uvek neprestano raste, kao ni da se zaštite jednovremeno postrojenja rudnika i topionice koji su važni za nemačku ratnu privredu, pa ni da se obezbedi transport ruda i metala koji se iz tih postrojenja dobijaju.

Zbog svega toga izgleda da su nova pojačanja trupa neophodna«.[110])

O situaciji na ovom području pisao je i opunomoćeni komandujući general u Srbiji. U izveštaju koji je 9. oktobra 1941. uputio zapovedniku nemačkih oružanih snaga za Jugoistok, stoji:

»Učestali su ustanički napadi u Banatu, u Južnoj Srbiji, južno od Niša i kod Kosovske Mitrovice ...«'")

Pošto tada još nisu imali snaga da uguše ustanak, Nemci su postavili realan cilj da bar obezbede ekonomsko iskorišćavanje Srbije. General Ferč, načelnik štaba nemačkog komandanta za Jugoistok, pisao je 6. oktobra:

»Mi hoćemo da iz zemlje izvučemo što je moguće više ekonomske koristi. Hoćemo, pre svega, da održimo sigurnu vezu između Rajha i Balkana, za snabdevanje, za ekonomske transporte i za eventualno potrebne strategijske pokrete u budućnosti«.[142])

Međutim, u području Mitrovice je bila ugrožena Trepča i eksploatacija olova, a u Ibarskoj dolini su potpuno presečene železnička i drumska saobraćajnica i onemogućen transport olova tom najkraćom liniiom za Nemačku.

Tih oktobarskih dana grozničavo se rešavalo pitanje Trepče. Razni nemački funkcioneri, štabovi i ustanove, počev od onih u Mitrovici i Trepči, pa preko instanci u Beogradu i Zemunu nadležnih za okupiranu Srbiju, preko nadležnih za Jugoistok, do glavnih vojnih i privrednih institucija Trećeg rajha u Berlinu, tražili su rešenje i odlučivali o sudbini rudnika koji je isporučivao tako dragoceni proizvod za ratnu industriju — olovo.

**') Dopis Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok, odeljenja za sirovine br. 681, Zemun, 10. X 1941, poverljivo, s potpisom načelnika štaba, upućen Vrhovnoj komandi Vermahta. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-77.

,41]) Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1949, t. I, str. 494, dok. 197.

I42]) Načelnik štaba vojnog zapovednika za Jugoistok general Ferč; akt 1-a br. 2336/41 od 6. X 1941, Vojnoistorijski institut, Na 70/18-1.

Rudari u svim četama

Atmosfera sasvim drukčija od one u okupatorskom taboru vladala je u Raškoj i na području Ibarske doline koje su oslobodili partizani. Oni su, uz svesrdnu pomoć stanovništva, s oduševljenjem i samopregorom radili na jačanju svoga odreda, organizovanju NOP-a i normalizaciji uslova života — koliko je to situacija dopuštala.

Tome je bio posvećen i prvi partijski sastanak održan posle ulaska partizana u Rašku. U odredu je bilo dosta komunista, a među njima najviše rudara. Na okupu se našlo šest članova Mesnog komiteta iz Kosovske Mitrovice (Dušan Tomović, Danilo Brkljač, Jovo Jovanić, Vladimir Vujović, Božo Zarković i Tihomir Stojanović), od kojih su petorica radila u Trepči.

Partijskom sastanku u Raškoj 6. oktobra prisustvovali su svi članovi KP osim onih koji su se — po zadatku — nalazili na terenu. Sastankom je rukovodio Danilo Brkljač.

Najpre je Dušan Tomović izložio situaciju u kojoj se odred našao posle oslobođenja Ibarske doline, i ukazao na zadatke i mere koje treba preduzeti.

U raspravi o snabdevanju odreda bilo je reči o izvorima i načinu obezbeđivanja raznih potreba: namirnica, odeće i obuće itd. Nikola Stipanović je bio sklon radikalnijim rešenjima: oporezivanju, oštrijem opterećivanju bogataša i merama protiv njih u korist siromašnih. Jovo Jovanić se pokazao umerenijim, razložnijim. Izrazio je mišljenje da je bolje da se to u ovom trenutku ne čini, da postoje mogućnosti snabdevanja i bez takvih mera, jer narod podržava partizane i spreman je da ih pomaže. Savo Božović iz Raške je rekao da on kao poreznik najbolje zna koliko je ta mera nepopularna, da partizani ne treba da uvode nikakav porez, jer bi se onda u narodu govorilo da oni rade isto što i stara vlast.

Rato Sotra je izneo plan o organizovanju bogate agitaciono-propagandne i kulturno-prosvetne aktivnosti u Raškoj i po naseljima Ibarske doline. Govorilo se i o radu odseka za upis dobrovoljaca, o potrebi obaveštavanja stanovništva o tome gde se nalazi kancelarija za prihvatanje rodoljuba koji žele da se bore za oslobođenje zemlje.[143])

Održan je sastanak Mesnog komiteta Raške.[144])

[143]) Dušan Karić, izjava data autoru 17. III 1971. Karić tvrdi da je siguran da je taj partijski sastanak bio 6. oktobra.

[144]) U Raškoj su se okupili na zajedničkom radu komunisti iz odreda i sa teritorije studeničkog sreza. Bez obzira na to da li su poticali iz partijske organizacije kosovskomitrovačkog područja (kojom je rukovodio Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju, neposredno povezan s CK KPJ) ili iz Ibarske doline, koja je pripadala teritoriji OK Kraljeva (podređenog PK za Srbiju), svi komunisti su prionuli na izvršavanje mnoštva zadataka koje je iziskivala nova situacija, oslobođena prostrana teritorija, odnosno razvoj NOB-a.

Sloboda je došla u Rašku i Ibarsku dolinu, ali se borba za oslobođenje nastavlja. Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije od 10. oktobra 1941. objavio je napis »Sa frontova partizanskih borbi«, u kome je — u prikazu borbi oko Kraljeva — obelodanjeno:

»U bojevima poslednjih dana na tome sektoru partizani su oslobodili varoš Rašku«.[145])

No valjalo je oslobođenu teritoriju braniti, borbu razgarati, pa je bilo neophodno potrebno ojačati odred novim borcima. Na velikom mitingu u Raškoj partizani su objasnili ciljeve narodnooslobodilačke borbe i pozvali stanovništvo da aktivno učestvuje u njoj i pruži joj svaku pomoć. Borci su, posle mitinga, sa zadovoljstvom zapazili da je raspoloženje stanovništva povoljno, a osobito su ih obradovali prvi dobrovoljci — rodoljubi koji su pristupili odredu. Ali rudari su pričali da su odgovarali i na ovakva pitanja: »Je li istina da će se ukinuti porez? Može li bit' da ćete seljacima dugove oprostiti? . .« Grupa trgovaca iz Raške je pitala: »A šta će biti s kraljem?«

Trebalo je dosta objašnjavati, pobijati laži, iznositi istinu. Partizani nisu žalili truda, pa su se rezultati vrlo brzo pokazali. Posle mitinga, obilazaka okolnih naselja, stalnih razgovora boraca s meštanima i izbeglicama, na koje su prenosili svoje borbeno raspoloženje i veru u pobedu, došlo je do velikog priliva novih boraca. Pošto se brojno stanje odreda naglo povećalo, štab je, 6. oktobra, doneo odluku o formiranju četa.

U Raškoj su formirane četiri čete.

Komandu Prve čete je preuzeo komandant odreda Predrag Vilimonović, za zamenika komandira čete postavljen je rudar Trepče Nikola Krtinić, a partijski rukovodilac odreda Danilo Brkljač Dane određen je za političkog komesara čete.

Drugom četom je komandovao zamenik komandanta odreda Svetislav Trifunović Sveta, njegov zamenik je bio učitelj Dušan Vučinić, a politički komesar Dušan Ristić iz Kraljeva.

Treća četa je dobila naziv »Rudarska četa« zato što je bila sastavljena od rudara Trepče i nekoliko omladinaca koji su im pridati. Za komandira čete Trepčinih rudara postavljen je Branko Sotra, ru-

Tadašnji kurir OK Kraljeva i Kraljevačkog odreda Koča Jončić izjavljuje da je prisustvovao sastanku MK u Raškoj, pošto je prethodno doneo pismo Dragoslava Bogavca, sekretara OK. Sastanak je bio u zgradi Sreskog načelstva, na I spratu, u prvoj sobi s desne strane. Prisustvovali su mu i komunisti iz odreda, pored ostalih: Danilo Brkljač (izabran za sekretara MK), Dušan Tomović, Predrag Vilimonović. Sutradan je Jončić nosio sekretaru CK, na Goč, pismeni izveštaj iz Raške o sastanku MK. Mesni komitet je odmah razvio živu aktivnost u studeničkom srezu.

[145]) Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1949. t. II.

Branko Sotra, prvi komandir Rudarske čete

dar Nikola Labus Nikica bio je njegov zamenik, a student iz Beograda Nikola Todorović Nidža postao je politički komesar čete.

Na čelo Četvrte čete, kao komandir, došao je aktivni oficir bivše jugoslovenske vojske poručnik Boško Vujanac, a ostala dvojica u komandi su bili ljudi iz Trepče: inžinjer Vladimir Vujović Vlado, kao zamenik komandira, i Tihomir Stojanović Uča, kao politički komesar.

U stvari, prvo su bili postavljeni komandiri četa i njihovi zamenici, a naknadno politički komesari. Kada su Vilimonović i Trifunović bili zauzeti radom u štabu odreda, odnosno na terenu, Prvom i Drugom četom su komandovali njihovi zamenici Krtinić i Vučinić.

U Baljevcu se prijavilo za partizane mnoštvo rudara iz rudnika Jarando i meštana iz Baljevca i okoline. Dušan Jemuović i Aleksandar Đorđević Sane rukovodili su radom na formiranju Baljevačke čete, prvo jedne — Pete, a kasnije i druge — Seste, a broj boraca se stalno povećavao, tako da je na kraju puni sastav činilo više od 200 ljudi.

Nešto kasnije u Ušću je formirana Ušćanska četa. Za komesara je postavljen student prava Žarko Vukotić, izbeglica, naseljenik u Drenici, a za komandira Ivan Djelević, pravnik, službenik Sreskog načelstva u Kosovskoj Mitrovici, koji je kao izbeglica radio u bolnici u Raškoj kao ekonom. Ta četa je u Ušću zamenila četu Kraljevačkog odreda koja se tu nalazila od oslobođenja Ušća, pa zatim bila povučena radi učešća u opsadi Kraljeva.[146])

'“) O osnivanju četa u Raškoj i o njihovom komandnom kadru — kako je navedeno u tekstu — postoji saglasnost preživelih učesnika koji su tada bili na komandnim položajima u odredu i četama. Vidi stenografske beleške kopao-

Rudari Trepče i njenog pogona u Belom Brdu svrstali su se pretežno u redove Rudarske čete. Rade Milićević, Nikola i Mile Labus, Mato Zivković, Ilija Borjan, Božo Kalember, Jovo Vujović Mušmula, Žigić M. Proko (zvani Veliki), Rade Skundrić i drugi stajali su u borbenom stroju Trepčinih rudara.[147])

Štab odreda je, međutim, vodio brigu o tome da rasporedi rudare i u ostale čete, imajući na umu potrebu i pogodnost da u sastavu svake čete budu borbeno i klasno svesni rudari. Tako su, pored ostalih, u prvu četu raspoređeni Prokica J. Zigić, Milan Bukvić Cane, Novak Jušković, Aleksa Vuković, u Drugu — Savo Dragišić, u Četvrtu — Bogoljub Čukić, Đuro Mirčeta, Dušan Basarić, Gojko Svilar, Tripko Ilić.

Bogoljub Cukić, koji će se kasnije pročuti po hrabrosti, stupio je u odred — kako je sam zapisao — 5. oktobra, na Kopaoniku, odakle je, s delom odreda koji se tu bio zadržao, sišao najpre u Jošaničku Banju, a zatim u Rašku. Tu se pridružio svojim drugovima iz Trepče.

Branku Sotri su se ispunile želje u pogledu rudara. Posle prvih susreta sa njima u partizanskom logoru na Kopaoniku, akcija na žičaru Trepče i rudnik Belo Brdo, u kojima je učestvovao zajedno s rudarima i oslobođenja Raške, on je postavljen za njihovog komandira. Od tada će njihov ratni put pogotovu biti zajednički.

Kada je posle oslobođenja Raške postavljen za političkog komesara Druge čete, Dušan Ristić je sa zadovoljstvom gledao u mnogobrojne rudare svrstane u Rudarskoj četi i drugim četama. Sećao se ranijih susreta sa njima, razmišljao o njihovom životnom putu, o likovima onih koje je uspeo bolje da upozna.

ničke grupe boraca od 3. XI 1950. i stenografske beleške iste grupe od 20. X 1961. Ovo je u svemu potvrđeno na sastanku na Kosmaju 16. i 17. XI 1961. kome su prisustvovali: Dušan Tomović, Svetislav Trifunović, Ratko Dražović, Rodoljub Jemuović, Brana Curčić, Rajko Vujanac i drugi (stenogram, str. 57—59). U svojoj izjavi od 9. V 1972. Svetislav Trifunović navodi: »Baljevčani su formirali dve čete: petu i šestu. Šesta je otišla za Užice (sa nekim borcima iz Pete). Ostala je Peta četa, koju smo, u stvari, uvek zvali Baljevačka četa. Sedma četa je bila Uščanska«. Međutim, pošto je Šesta četa prekomandovana u Užice, odred je i dalje imao u svom sastavu šest četa. Dušan Tomović (stenogram od 5. XI 1950) i Branko Šotra (navedeno predavanje), svaki ponaosob i u različito vreme, navode 6. X kao datum formiranja četa u Raškoj. Cete Kopaoničkog odreda imale su, obično, 80—100 boraca, a neke su bile i veće (što je zavisilo od priliva boraca). U spisak partizana u Baljevcu npr. navedeno je 291 ime, a formirane su dve čete. I Bogdan Korićanac, u navedenom delu, kaže da su četiri čete u Raškoj formirane 6. oktobra, Baljevačka oko 6. oktobra, a Uščanska između 15. i 20. oktobra 1941.

[147]) Rade Škundrić, u pismu autoru od 10. II 1971, kaže da je prilikom formiranja četa imala 71. borca, a da se naknadno broj boraca povećao na 84 (posle popunjavanja, pred odlazak za Kraljevo). Vidi izjavu Nikole Vukovića od 22. I 74.

»U potrazi za zapošljenjem i hlebom«, govori Ristić, »došli su u ove rudnike iz raznih krajeva zemlje, najviše iz Like. Život ih je namučio, ali i naučio da se bore. Shvatili su kakva se borba vodi, razumeli potrebu širokog okupljanja naroda u borbi protiv okupatora i uvek bili složni, jedinstveni, budni i oprezni prema opasnosti od uvlačenja i delovanja osvedočenih klasnih neprijatelja. Onih neprijatelja protiv kojih su se oduvek borili, jer su ih eksploatisali, uskraćivali im osnovna prava, nametali im teške životne i radne uslove, a sada su služili okupatora i za njegov račun vodili borbu protiv sopstvenog naroda i njegove slobode.

Iskustvo ih je naučilo da budu nepoverljivi i prema onim žandarima koji su dobrovoljno pristupali partizanima (kasniji su događaji potvrdili da su bili u pravu, jer su mnogi od tih negdašnjih čuvara vlasti, dezertirali i prešli četnicima); i prema četnicima s kojima je trebalo ostvariti zajednički front protiv okupatora, a koji su propovedali povratak na staro (kasnije su se, doista, ovi udružili s Nemcima u borbi protiv partizana); i prema pojedinim nemačkim saradnicima, onima koji su ih i moralno i materijalno podržavali, jer su izoštrenim svojim klasnim instiktom osećali da će se svi oni s vremenom svrstati u zajednički front protiv partizana.

... Imponovao mi je hitri i vešti ratnik, dobri strelac Nikola Krtinić, rodom iz Like, koji je, onako muževan, snažan i odlučan, brzo donosio i sprovodio odluke, tvrdeći da se svaki zadatak može i mora izvršiti.

Zavoleo sam Hercegovca Rada Milićevića, tog tihog i neobično skromnog čoveka, blage naravi, srdačnog i bliskog. Kad bi mi se pružila prilika, vodio sam sa njim iskrene i duge razgovore o svemu. Bio je po prirodi bistar, otresit, ali sam se uverio i da je dosta čitao i naučio u borbama koje je vodio radnički pokret u Trepči. Delovao je kao neki intelektualac. Kao čoveka sam ga najpre osetio u situaciji kada je izgubio brata Todora, u mučnim nastojanjima da savlada bol za mlađim bratom i da to ne iskaže pred drugima.

Nikolu Stipanovića, starog radnika Trepče, koji je u poslednje vreme radio u rudniku Belo Brdo, zapazio sam po preduzimljivosti i sposobnosti da u svemu pomogne. Znao je mnogo šta da radi, razumeo se tako reći u sve. Nije mogao da sedi skrštenih ruku — bio je za akciju uvek spreman, da nešto preduzme, da traži i pronađe zadatak za sebe.

Crnogorac Pero Ljutica je bio upadljive fizionomije. Visok, snažan, crnih brkova, prirodno ponosnog držanja. A iza toga se krio pristupačan, duševan čovek, vazda spreman da uspostavi dodir, srdačan i druželjubiv. Pričali su mi da je on jedan od prvih rudara Trepče koji su primljeni u Partiju, ali on to sam nikada nije isticao.

Matu Zivkovića, Hrvata, rodom iz okoline Bihaća, bliže sam upoznao pre napada na Belo Brdo, kada nas je do u pojedinosti obavestio o rasporedu neprijateljskih snaga u rudniku i o najpogodnijim mogućnostima i pravcima napada. Visok, s nekom šumarskom kapom na glavi, bio je siguran u sebe, odlučan u borbi, a iz razgovora sa njim sam uvideo da dosta zna o radničkom pokretu i Partiji, da je čitao i učio.

Mada okupljeni iz raznih i dalekih krajeva zemlje, borili su se na ovom tlu smatrajući ga svojim; u stvari, oni nisu bili vezani za kakvo područje
— vodili su borbu protiv neprijatelja, a svejedno im je bilo na kojem terenu.«[148])

Vojnoj obuci boraca poklanjala se velika pažnja. Odred je već na Kopaoniku imao jednog aktivnog oficira — poručnika Boška Vujanca. U Raškoi se partizanima priključio još jedan — četrdeset dvogodišnji vazduhoplovni kapetan Mile Pavičić. Njih dvojica su, uz pomoć rezervnih oficira i podoficira, organizovali stalno obučavanje

[14!]) Sećanja Dušana Ristića, izneta autoru 18. XI 1971.

boraca vojnoj veštini kako bi tek formirane čete osposobili za vojne akcije koje su predstojale.

Mile Pavičić je ostao u Raškoj posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Kada su partizani ušli u grad, drugovi iz štaba su razgovarali i s ovim avijatičarskim kaptetanom i objasnili mu ciljeve partizanske borbe. Na njihove reči da su partizani digli ustanak protiv okupatora i svih domaćih izdajnika koji ometaju borbu za oslobođenje, kapetan je jednostavno izjavio:

— Pa i ja sam za to!

Ispričao je kako je jednog dana dobio pismo iz Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske. Ustaše u Zagrebu su nekako saznale da se nalazi u Raškoj, pa mu se njihov glavešina Mile Budak, inače njegov daljnji rođak, obratio pismom, nudeći mu pukovnički čin i komandantski položaj u Pavelićevom ratnom zrakoplovstvu.

— Kurvin sin! — odbrusio je kapetan, gladeći svoje guste brkove. — Misli ako sam Hrvat da moram biti i ustaša.

Pavičić je otvoreno rekao da nije političar i nije komunista; on je vojnik i njegova je dužnost da se bori protiv neprijatelja, za oslobođenje svoga naroda od porobljivača; voli da opsuje i da popije, ali je spreman i da se bije; on nije od onih koji mirno pristaju da ih gazi nemačka čizma.

U početku je naišao na podozrenje i rezervisanost mnogih boraca, pa i, možda ponajviše Trepčinih rudara. U svima njima su još bila sveža sećanja na aprilsku kapitulaciju i odnarođene oficire i vojne starešine, krive za neočekivano brzi slom otpora porobljivaču. Pa i kasnije su mnogi od tih oficira stupili u službu okupatora, svrstavajući se u redove izdajničkih oružanih formacija. Sem tih opštih razloga za podozrenje, bilo je i takvih koji su proizilazili iz ličnih navika i osobina avijatičarskog kapetana. On je, kako je i sam rekao u prvom razgovoru s članovima štaba, bio prijatelj »dobre kapljice«, a imao je običaj i da opsuje. Uz to je bez ikakvog uvijanja govorio ono što misli i kritikovao sve što mu se ne sviđa. U situaciji kada se od partizana tražilo krajnje samoodricanje i što čistiji moralni lik narodnog borca, piće i psovke su se smatrali ozbiljnim gresima, a kapetanovo kritikovanje se lako moglo shvatiti kao kritizerstvo.

U štabu su, međutim, realno gledali na ovog oficira i prihvatili njegovu spremnost da se bori, pridajući tome bitnu važnost. Sto se tiče kapetanovih najvećih kritičara — rudara, trebalo je da prođe izvesno vreme pa da i tog, njihovog, nepoverenja nestane. Zajednička borba je učinila svoje. Ratne situacije su iznele na videlo ne samo Pavičićeve boračke i starešinske već i moralne i patriotske kvalitete, pa su rudari i kapetan s vremenom prevladali ono što ih je razdvajalo. Sta više, kasnija ratna iskušenja i stradanja, učinila su još više — potpuno su ih zbližila i oni su uspostavili čvrsto uzajamno poverenje.

Na ustanak protiv okupatora, u borbu za oslobođenje naroda od fašističkog ropstva, podigli su se rodoljubi iz svih sredina i krajeva. Zajednička borba je svrstala u iste redove rudare i umetnike, radnike i inžinjere, seljake i učitelje, studente i đake, zanatlije i oficire. Razvrstala ih je onako kako su potrebe vođenja rata zahtevale: akademski slikar (Branko Sotra) i student (Nikola Todorović) došli su na čelo Rudarske čete; rudar (Nikola Krtinić) komandovao je učiteljima i đacima; komandir žandarmerijske stanice (Savo Umljenović) upisivao je, u rudarskom centru, dobrovoljce za partizane; učitelji (Predrag Vilimonović i Svetislav Trifunović) i student (Dušan Tomović) rukovodili su aktivnim oficirima, a ovi izdavali naređenja prekaljenim komunistima . ..

Branko Sotra je zabeležio:

»Sve čete su bile organizovane strogo vojnički i — prema svojim mogućnostima — razvijale u narodu veliku političku agitaciono-propagandnu aktivnost.

Ugled Partije i narodnooslobodilačkog pokreta rastao je vidno iz dana u dan«.[1®])

Četama su se stalno priključivali novi borci. Odred »Todora Milićevića« je od 150 do 200 ljudi, koliko je imao kada je ušao u Rašku, odnosno prvih dana oktobra, brzo narastao na 600, pa na 800 boraca. To je bio najrečitiji dokaz podrške koju su ustanici dobili na području Ibarske doline. Kasnije se javilo još preko 200 ljudi, koji su upisani u odredsku knjigu kao partizani, ali pošto nisu imali oružja, ili su bili zadržani da rade u rudniku Jarando, ili su ostali kod kuća dok se ne stvore uslovi da ih pozovu u čete. Tako je Kopaonički odred, sa više od hiljadu boraca, postao jedan od najvećih partizanskih odreda u Srbiji.

»Rudarska republika«

Štab odreda je rasporedio ljudstvo četa na oslobođenoj teritoriji duž reke Ibra: od Leposavića ka Mitrovici — do Ušća, a zatim i do Lopatnice — prema Kraljevu. Odsečena porušenim mostovima kod Slatine od nemačkih snaga u Mitrovici i Trepči, a isto tako i s druge strane: kod Ušća i prema Kraljevu, gde su dejstvovali Kraljevački i Čačanski partizanski odred, — prostirala se slobodna teritorija Ibarske doline i ogranaka Kopaonika i Golije. Ona je obuhvatala studenički srez, deo deževskog sreza, tj. opštine Lešak (Beluće), Leposavić, Vračevo, Nikoljaču, a prema Kraljevu se protezala od Ušća prema Bogutovcu. Bila je to slobodna teritorija koja je zahvatala oko 100 kvadratnih kilometara. Ona je preko područja oko Kraljeva i Čačka koje su držali partizani, kao i preko Golije, bila

[1M]) Branko Šotra, tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu.

povezana s prostranom slobodnom teritorijom u zapadnoj Srbiji, odnosno predstavljala je njen sastavni deo.

Bili su to prvi koraci slobode u Ibarskoj dolini, nezaboravni dani ispunjeni pregalačkim radom. Dušan Tomović je zabeležio:

»Sresko načelstvo, poštu, žandarmerijsku stanicu, poresku upravu, železničku stanicu u Raškoj odred je uzeo u svoje ruke. Od novca zaplenjenog u posednutim ustanovama i dobrovoljnih priloga sakupljenih u priličnom iznosu od građana, obezbedili smo za odred velike količine odela i obuće... U čitavom srezu održavali smo velike zborove (u Raškoj, Baljevcu, Jošaničkoj Banji, Ušću, Rudnu), na kojima smo narodu tumačili liniju narodnooslobodilačkog pokreta i naše partije«.[150])

[150]) Dušan Tomović: »Kopaonički odred, prvi partizanski odred Kosova i Metohije«, Jedinstvo, 5. VII 1951; stenogram od 3. XI 1950.

U Ušću je, na primer, pored održavanja zborova na kojima su objašnjavani ciljevi narodnooslobodilačke borbe, štampan i poziv štaba Kopaoničkog odreda narodu Ušća i okoline da pruži svestranu podršku i pomoć borcima na frontu i narodnooslobodilačkom pokretu. Poziv glasi:

S R B I !

Srpski narod danas vodi tešku i žilavu borbu protiv krvoločnih fašističkih zveri. Neprijatelj se protivu nas bori svim sredstvima, neprijatelj uništava sve što se srpsko zove, neprijatelj pali naše domove, ubija starce, žene i decu, neprijatelj nas pljačka.

Srpski narod se nalazi u opasnosti da bude uništen.

Samo ogromna napregnutost svih snaga, samo pregalaštvo svih poštenih srpskih snaga i jedinstvo svih rodoljubivih Srba može da nas spase od potpune propasti.

Svako kolebanje, svaka neodlučnost može da nas košta života i slobode za koju se najbolji naši drugovi tako herojski na frontu bore.

Naš neprijatelj je slab. On se nalazi na izmaku svojih moći. On nije u stanju više da pošalje ni jednog svog vojnika na naš front i svakog dana i ubuduće biće još manje u stanju da to čini. Zato je sad momenat da svim silama udarimo neprijatelja i da naša borba bude neprestani juriš na neprijatelja, koji će prestati samo onda kada se i poslednje fašističko pseto uguši u svojoj sopstvenoj krvi.

S R B I !

Dok se naši drugovi bore na frontu, pozadina mora učiniti sve da naši borci osete da ih njihov narod voli, da se brine o njima i da sve čini da bi njima, našim borcima, bilo što snošljivije u prvoj liniji borbe srpskog naroda. Svaki Srbin u pozadini mora se osećati mobilisanim i svim sredstvima pomagati uništenje krvoločnih neprijatelja.

No, ipak, ima mnogo Srba koji su se stavili u službu neprijatelju i pomažu mu da što više jada zada našem narodu. To, naravno, i nisu Srbi, to su izdajice, petokolonci, koje na šnarod, ako želi da se oslobodi, mora uništiti. Njihova imena su po zlu poznata širom naše zemlje: Nedić, Ljotić, Pećanac, oni su i prodane duše, to su psi, koji su za čanak sočiva uprljali svetio srpsko ime i koje očekuje sramna smrt izdajnika. Na sve strane peta kolona pokušava da razbije naše redove, da odaje naše snage i naše položaje, pa je dužnost svakog Srbina da budno pazi na njih i da ih predaje vojnim vlastima. Svaki Srbin koji pomaže petokolonce — petokolonac je i izdajnik.

Na okup svi pošteni Srbi, svi rodoljubi, pa u čvrsto zbijenim redovima odbranimo od okupatorskog jarma svaku stopu svoje okrvavljene i izmučene otadžbine.

Student iz ovog kraja Ratko Dražović, pričao je:

»Odred je razvio živu aktivnost na oslobođenoj teritoriji. Organizovali smo 'hvatanje' radio-vesti, umnožavali ih i raznosili po čitavom srezu. U gradu je gotovo svakog dana bilo neko predavanje iz oblasti unutrašnje i međunarodne politike. Taj politički rad uglavnom je sprovodio odred, jer je u njemu bilo ljudi znatno uzdignutijih od malog broja članova mesne partijske organizacije. A takvo stanje je bilo posledica toga što rad nije bio usmeren na omasovljenje partijske organizacije na terenu, nego su se ljudi sa terena povlačili u odred«.[151])

»Mi smo sve to vreme agitovali po selima«, kaže inžinjer Vladimir Vujović. »Tu je sada delovala partijska organizacija odreda, jer partijska organizacije na terenu, sastavljene od meštana van odreda, jedva da je i bilo. Partijsko rukovodstvo odreda delovalo je kao političko telo.

Menjali smo i kmetove po selima. Kada bi naši ljudi pred narodom smenili kmeta koji je sarađivao s Nemcima i izabrali poštenog čoveka koga je sam zbor predložio, to je uvek nailazilo na živo komentarisanje i odobravanje. To su bili počeci stvaranja narodne vlasti.

U Raškoj smo pokrenuli na koristan rad inteligenciju, organizovali tečajeve opismenjavanja, držali predavanja. Imali smo straže i patrole za održavanje reda, kontrolisali ulazak i izlazak iz grada, redovno postavljali noćno obezbeđenje Raške. Bilo je i pojedinačnih pretresa i javnog žigosanja narodnih izdajnika, pa i preduzimanja nekih mera protiv njih. Delili smo brašno sirotinji.

Primali smo 'Borbu' iz Užica i prenosili borcima i narodu vesti i sadržinu njenih članaka. Četnici su osetili kako raste naš uticaj u narodu, pa su nastojali da ga suzbiju svojom propagandom i za vrbu ju pristalice za svoj pokret. Trudili su se na sve načine da organizuju protivakciju — borbu za osvajanje ljudi i sela. To je dovodilo do nesuglasica, pre svega zato što su četnici nekorektno postupali, pa je tako jaz u našim odnosima sa njima bivao sve dublji.«[152])

Na čitavoj slobodnoj teritoriji rodoljubi su stupali u redove partizana, stanovništvo se uključivalo u narodnooslobodilački pokret; nastojalo se da se iz Novog Pazara izvuku u odred grupe Muslimana i Albanci; držana su predavanja; umnožavale su se i čitale radio--vesti, govorilo se o situaciji i borbama na frontovima, okupljala se omladina.

Štab je obrazovao grupu za agitaciju i propagandu. Grupom je rukovodio Rato Šotra, neumorni poslenik, obdaren izvanrednim smi-

Zivela borba svih porobljenih naroda za slobodu!

Ziveo savez partizana i poštenih četnika!

Zi veo jedinstveni savez Sovjetske Rusije, Engleske i Amerike!

Zi vela nepobediva Crvena Armija!

SMRT OKUPATORU — SLOBODA NARODU!

30. oktobra 1941. godine
Ušće«.

[151]) Stenografske beleške sa sastanka boraca Kopaoničkog odreda 17. II 1953.

[152]) Stenografske beleške sa sastanka boraca Kopaoničkog partizanskog odreda 18. II 1953.

slom i sposobnostima za tu delatnost. Imao je mnogo uspeha u okupljanju omladine i radu sa njom.

Partijske i skojevske organizacije odreda neprekidno su delovale po naseljima duž Ibra. U Raškoj je za sekretara Mesnog komiteta Partije izabran Danilo Brkljač. Rato Sotra i Nikola Todorović su podsticali rad Skoja i omladine.[153]) Partijska organizacija u Baljevcu postizala je vidne rezultate u jačanju NOP-a, organizovanju rada i stvaranja uslova za normalizaciju života u ovom kraju. U Ušću, Jošaničkoj Banji, Rudnu i drugim mestima radilo se neumorno.

Odred je, sa svojim jedinicama i vojnim komandama, nastojao da što povoljnije rešava životne probleme na slobodnoj teritoriji. Pored ostalog, brinuo se o snabdevanju partizanskih četa, o potrebama stanovništva, smeštaju i ishrani izbeglica sa Kosova.

Zahvaljujući novčanim sredstvima, namirnicama i drugom materijalu zaplenjenom u magacinima u Belom Brdu, Raškoj, Baljevcu i drugim mestima, kao i dobrovoljnim prilozima mnogobrojnih rodoljuba iz tih krajeva, odred je mogao osigurati ishranu i ode van je boraca bez nameta siromašnom stanovništvu Ibarske doline. No intendantura odreda, koju je vodio Jovo Jovanić, pružila je veliku pomoć i građanima. U Raškoj su se, uporedo s vojničkim kazanima pušili i kazani s hranom za izbeglice. Učiteljima, službenicima i drugima koji su dotle živeli od mesečnih piata takođe su se obezbeđivala sredstva za život. Dajući pomoć iz zaliha odreda, Jovanić je govorio:

— Dok bude za partizane, biće i za narod i izbeglice.

Svesrdnom brigom za izbeglice, vojne komande i odbori dostojno su položili ispit humanosti.

Mada mala varoš od svega hiljadu trista stanovnika, Raška je imala dvanaest »trulih« bogataša. U srezu je dolazilo do klasnih sukoba bogatih vlasnika pilana s radnicima i siromašnim seljacima.

[15!]) »Odmah posle oslobođenja Raške osnovali smo omladinsku organizaciju«, piše Slobodan Jović (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, arhiva NOP, br. reg. 6-1/5 k. 1482). »U Omladinskom klubu imali smo biblioteku, šah, radio-aparat. Ovde smo se svakodnevno sastajali i radili na omasovljavanju organizacije. Uskoro je sva omladina bila stalni posetilac kluba... Svake večeri smo organizovali priredbe s dobrim programom i predavanja koja su održavali drugovi iz odreda. Obrazovana je kulturno-umetnička grupa. Dragan Marković, Božidar Radunović, Bane Giavonjić, Pera Radovanović, Nada Radovanović, Slobodan Jović, bili su u prvom aktivu Skoja ... Sećam se jednog sastanka s Nidžom Todorovićem o pitanju okupljanja omladine sa sela... Na inicijativu agitpropa odreda organizovan je u Raškoj omladinski miting, na kome su govorili drugovi iz odreda i predstavnici radničke i seoske omladine.«

Božidar Radunović navodi iste podatke o radu omladinske organizacije i Skoja, ističući stalnu pomoć Nikole Todorovića Nidže. Radunović opisuje kako su napredni omladinci dočekali odred u Raškoj i odmah organizovali ispisivanje parola i ukrašavanje oslobođene varošice. Na zgradi Sreskog načelstva nacrtali su masnom bojom veliku petokraku zvezdu, koju četnici i Nemci, kasnije, kada su ponovo ušli u Rašku, nikako nisu mogli da uklone, jer se, zbog postojanosti boje, posle krečenja opet pojavljivala.

Svetislav Trifunović, koji je kao čovek ovoga kraja dobro poznavao situaciju, ljude i njihova shvatanja, zapisao je:

»Odmah po našem dolasku u Rašku, možda samo nekoliko dana, kasnije, obratila mi se grupa rudara sa zahtevom da se preduzmu mere protiv nekolicine mesnih bogataša. Iznenadio sam se kako su ti ljudi, koji su u Rašku došli sa strane, odmah saznali za ono nekoliko raških milionera koji su se, inače, odranije isticali antiradničkim i reakcionarnim delovanjem.

Tada sam osetio šta znači klasni instinkt rudara. Oni su potpuno tačno ocenili sa kime će se sukobiti u borbi koju su vodili, ko će se — zbog svojih klasnih interesa — staviti na stranu okupatora i drugih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta.

U to vreme, u situaciji kakva je tada bila, nismo se mogli saglasiti s preduzimanjem nekih radikalnijih mera. Kasnije se, međutim, pokazalo da su rudari nepogrešivo uprli prst u prave neprijatelje: ti isti ljudi su ubrzo postali glavna potpora četnika, nepomirljivi protivnici partizana«.[154])

Rudari su ukazivali na njih nekolicinu kao na izrazite eksploatatore i klasne neprijatelje, koji će neminovno prići izdajnicima —- četnicima i svima onima koji se bore za povratak kraljevine i stare vlasti. Osećali su ko im je neprijatelj, ko se sprema da im ponovo navuče okove. Isticali su da se oni, rudari, ne mogu pomiriti s tim, da nisu Došli u borbu zato da bi se vratilo ono staro.

Dane Brkljač je u tim raspravama govorio o tome da su rudari pošli u borbu za oslobođenje zemlje od okupatora, ali ujedno i od domaćih izdajnika, sa kojima će se kađ-tad naći u istom kolu i oni koji hoće povratak na staro. Rudari nikada neće pristati na to. Dosta je bilo eksploatacije, dosta ponižavanja i ropskog rada! Ali je sada, u ovom trenutku, naglašavao je Brkljač, presudno za celu borbu — kako potući okupatora i fašizam kao najvećeg klasnog neprijatelja. Zbog toga se ne sme ništa činiti što bi razdvajalo, delilo i slabilo snage naroda. Zato nastojimo da i četnike privolimo na zajedničku borbu protiv okupatora, pa, dakle, i one koji ih podržavaju. Ako to ne činimo, postaće saveznici okupatora i tada ćemo se tući i protiv njih kao domaćih izdajnika.

Sagovornici bi se tada okrenuli Nikici Labusu i još dvojici najvatrenijih pobornika odlučnih mera protiv raških bogataša:

— Čujete li drugovi? Treba malo prikočiti!

Izraz »prikočiti« upotrebljavali su uvek kada je trebalo izbeći preterivanja.

Sto se tiče rudnika na slobodnoj teritoriji, rudari su bili zadovoljni postignutim rešenjima. Svi su oni bili otrgnuti od eksploatacije za račun okupatora. Međutim, dok je u nekim rudnicima potpuno obustavljena proizvodnja, u drugima je nastavljen rad. To je zavisilo od interesa borbe i potreba na slobodnoj teritoriji.

[154]) Svetislav Trifunović, autorizovani tekst na osnovu sećanja iznetih autoru 26. I 1970.

Rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu onesposobljen je za eksploataciju. Partizanska akcija je zadala Nemcima jak udarac. Doslovno je ispunjeno ono što je užička »Borba« uzela za naslov svog napisa o partizanskim akcijama rudara: ni grama olova za okupatora! Potpuno je obustavljena i proizvodnja azbesta u Korlaću.

Drukčije se postupilo s Ibarskim rudnicima. Jarando i Ušće produžili su da rade — u partizanskoj režiji. Izdržavanje rudara uzeo je na sebe odred. Rudnici su i dalje isporučivali potrebne količine kamenog uglja. Rudari su sada radili za sebe, za svoje borce, za slobodnu teritoriju, za oslobođeno stanovništvo Ibarske doline. Jer ugalj je bio višestruko potreban: kao gorivo za partizanski voz, kao ogrev za bolnice, borce, za mnoštvo izbeglica, za domaće stanovništvo.

Slobodna teritorija se nalazila na području bogatom rudnim blagom. Ona je bila u središtu srednjeg dela Ibarskog basena, s planinskim masivom Kopaonika sa desne, a Rogoznom i Golijom sa leve strane, vrlo bogatim rezervoarom raznovrsne rude. Rudnicima na slobodnoj teritoriji upravljali su rudari; oni su o svemu odlučivali. Branioci oslobođenog područja i njegovih rudnika bili su pretežno rudari Ibarskog basena: Trepče, Belog Brda, Baljevca, Ušća i drugih rudnika. Zbog svega toga su i imali običaj da kažu kako je to njihova, »Rudarska republika«.

Rudari su u šali govorili kako su potpuno u pravu što slobodnu teritoriju nazivaju rudarskom republikom. Pri tome bi, između ostalog, nabrojali i ovo:

»Oružane snage Republike« sastavljene su pretežno od rudara svrstanih u rudarske i druge čete;

najviše članova partije potiče iz njihovih redova, iz Trepče i Ibarskih rudnika, a partijski rukovodilac odreda i sekretar Mesnog komiteta u Raškoj je rudar;

»Republika« ima svoje vojne komande, organe vlasti i upravu, organizovan saobraćaj (partizanski voz, kamione), škole, bolnice, pošte, radionice, svoje ratne zarobljenike (8 nemačkih vojnika) itd.

Druge borce su »umirivali«:

— Ipak, mi nećemo prigrabiti monopol i privilegije vlasti. Mi smo za to da svima bude jednako.

Zivela je svoj život ibarska »Rudarska republika«.

Odred i vlasti svesrdno su se brinuli da rad i život na prostranoj slobodnoj teritoriji teku što organizovanije.[155])

[15S]) U opštem poletu i dinamičnoj aktivnosti na oslobođenoj teritoriji preovlađivala je, pre svega, orijentacija na odred, na »vojnu liniju«, kako se govorilo, pa su u tom pogledu postignuti znatni rezultati (omasovljenje odreda, povezanost vojnih komandi, politički i partijski rad u odredu, vojna obuka, naoružavanje, snabdevanje itd.). I politički rad u narodu je bio vrlo živ, što se ogledalo u

Svi su se osobito ponosili svojim, vlastitim železničkim i drumskim saobraćajem.

Železnički saobraćaj je obavljala lokomotiva broj 01-075, na kojoj su partizani nacrtali crvenu petokraku zvezdu. Ona je, prema potrebi, vukla putničke ili teretne vagone, pa su se partizani i železničari hvalili:

— Imamo i putnički i teretni voz. To je prva partizanska železnica normalnog koloseka.[156])

U praksi je to najčešće bio putničko-teretni voz, koji je prevozio partizanske jedinice i grupe, ali i putnike i razni materijal: ugalj, drva, namirnice i drugo za potrebe odreda i stanovništva.

Već prvih dana dobio je naziv »partizanski voz«. Saobraćao je od Leposavića, odnosno Slatine kao krajnje stanice, uz Ibar prema Kosovskoj Mitrovici, do porušenog železničkog mosta u Ušću. Tu su putnici koji su hteli da idu dalje prelazili preko Ibra i presedali u drugi partizanski voz — voz Kraljevačkog odreda, kojima su se mogli voziti do Bogutovca.

Železnički saobraćaj je funkcionisao po svim propisima: sve osoblje je bilo na svojim radnim mestima — u vozovima, na stanicama, skretnicama i drugim objektima; redovno je zakazivana marš-ruta i pravac kretanja, davana su — kako su pravila službe nalagala — »dopuštenja« i »objave« ... Odred je redovno nagrađivao železničko osoblje partizanskog voza i brinuo se o stanicama i drugim objektima.

Pošto je prevoz putnika bio besplatan, partizanski voz je postao vrlo popularan. Vest o »narodnoj železnici« i o besplatnoj vožnji brzo se prenosila, pa je doprla i do seljaka udaljenih planinskih sela, koji su silazili u Ibarsku dolinu da bi se, neki od njih prvi put u životu, provozali vozom.

podršci naroda ovoga kraja NOP-u i odredu. Prilično je, međutim, zaostajala aktivnost na stvaranju NOO-a, tako da su neke opštinske uprave ostale u starom sastavu — delom i zato što se njihovi pripadnici nisu kompromitovali saradnjom s okupatorom.

[156]) Partizanska železnica Čačak-Požega-Užice je uskog koloseka. Mnogi železničari su sve vreme organizovano radili za NOP, a bili su simpatizeri i aktivisti KP i pre dolaska odreda u Rašku, pa i pre rata. O radu železničara u Kosovskoj Mitrovici, o njihovom učešću u prebacivanju aktivista vozom za odred na Kopaoniku, bilo je reči ranije (napom. 129). O radu železničara u Raškoj i okolnim stanicama Božidar Radunović kaže: »U Raškoj je duže vreme organizovano radila grupa železničara: Čeda Šoškić, Jovan Marjanović, Vaso Ivanović, ja i drugi. U Lešku je bio aktivan Mirko Prelić. Na železničkim stanicama uz Ibar, sve do Kosovske Mitrovice, radili su aktivisti, pomagači i simpatizeri NOP-a. Bili smo povezani s Kosovskom Mitrovicom. Znam da su i na suprotnoj strani, na stanicama niz Ibar, železničari radili za NOP; među njima je bio i Đuro Četnik u Bogutovcu« (izjava data autoru 10. II 1974).

Rudari su pričali o jednom takvom slučaju. Kada su išli vozom uz Ibar, upitali su vižljastog seljaka kuda putuje.

— Do poslednje stanice — odgovorio je ovaj.

U daljem razgovoru su se raspitivali da ii ima tamo koga od svojih, zbog čega putuje. .. Seljak se zbunio, pa nemajući kud, odade tajnu:

— Ma slušajte, ljudi, da vam pošteno kažem: putujem, brate dokle ide voz. Do kraja, pa natrag... Možda je sramota što ću reći, al' u ovom mom sinjem životu, moja noga nije kročila u voz.. . Kad ču, za ovi partizanski voz, ja ti put pod noge pa pravo u Rašku. Kažu: »narodna železnica«, ljudi ne naplaćuju vožnju. Pa ko' velim: Zivane, evo ti prilike; ako se sad ne provozaš, nikad nećeš.

Šest kamiona, zaplenjenih prilikom oslobođenja Baljevca, održavalo je drumski saobraćaj. Njima su se prebacivali partizani, grupe za agitaciono-propagandni i kulturno-prosvetni rad i drugi. Kamioni su redovno prevozili ugalj i drva, životne namirnice, naftu iz magacina u Bogutovcu, raznu robu široke potrošnje i ostale potrebe za odred i vojne komande po mestima, za bolnicu, pošte, radionice, partizanske i izbegličke kuhinje itd.

Partizani su raspolagali i jednim kamionom koji je redovno služio kao povod za razne šaljive komentare — na veselje svih boraca. Bio je to neki stari kamion na saugas, pa je bilo potrebno ložiti drva da bi se zagrejao rezervoar s gasom. Prilikom polaska sav bi se tresao, a zatim sporo odmicao dobrano obavijen dimom. Svakad bi bio ispraćen veselim doskočicama, povicima i smehom. No on je, ipak, dobro služio svojoj svrsi. Mada »pošteno« natovaren, uvek je stizao do cilja. Borci su s pravom govorili da je »spor ali dostižan«.

Partizani su u Baljevcu uredili malu mehaničarsku radionicu za održavanje vozila. U njoi su zaposlili i zarobljene Nemce. Naime, u Ušću, a zatim u Baljevcu, partizani su čuvali već pomenutih 8 zarobljenih Nemaca. Šestorica su zarobljena prilikom oslobađanja Ušća 28. septembra. Bili su to pripadnici 4. čete 521. puka za vezu: Anton Miler, Rudolf Lorenc, Karl Šaub, Valter Elstrot, Vilhelm Brikner i Anton Sarne. Njima su naknadno pridata još dva zarobljenika, pripadnika nemačkog vazduhoplovstva. »Rudarska republika« je humano postupala s njima.[157])

[157]) Anton Miler je kasnije, pošto je došao kod Nemaca, u izjavi datoj isledniku ispostave Gestapao u Kosovskoj Mitrovici SS-narednku Dajerleu, naveo sledeće: »Pripadnik sam jedinice za vezu u Kosovskoj Mitrovici. Prošle godine bio sam u istom svojstvu u Ušću. Partizani su 28. IX 1941. napali Ušće (bila je to akcija Kralj evačkog odreda u kojoj je učestvovala i grupa boraca Kopaoničkog odreda — prim. B. B.) i zarobili mene i još 5 drugova. Najpre smo bili smešteni u skladište drva na Goču, gde smo proveli 14 dana. Tamo su nam dovedena još dva druga iz vazduhoplovstva. Tokom vremena menjali su se naši logori i bili smo povremeno ili u Ušću ili u Baljevcu, kod Raške ... Nismo

ISKAZ NEMACKOG ZAROBLJENIKA IZ BALJEVCA

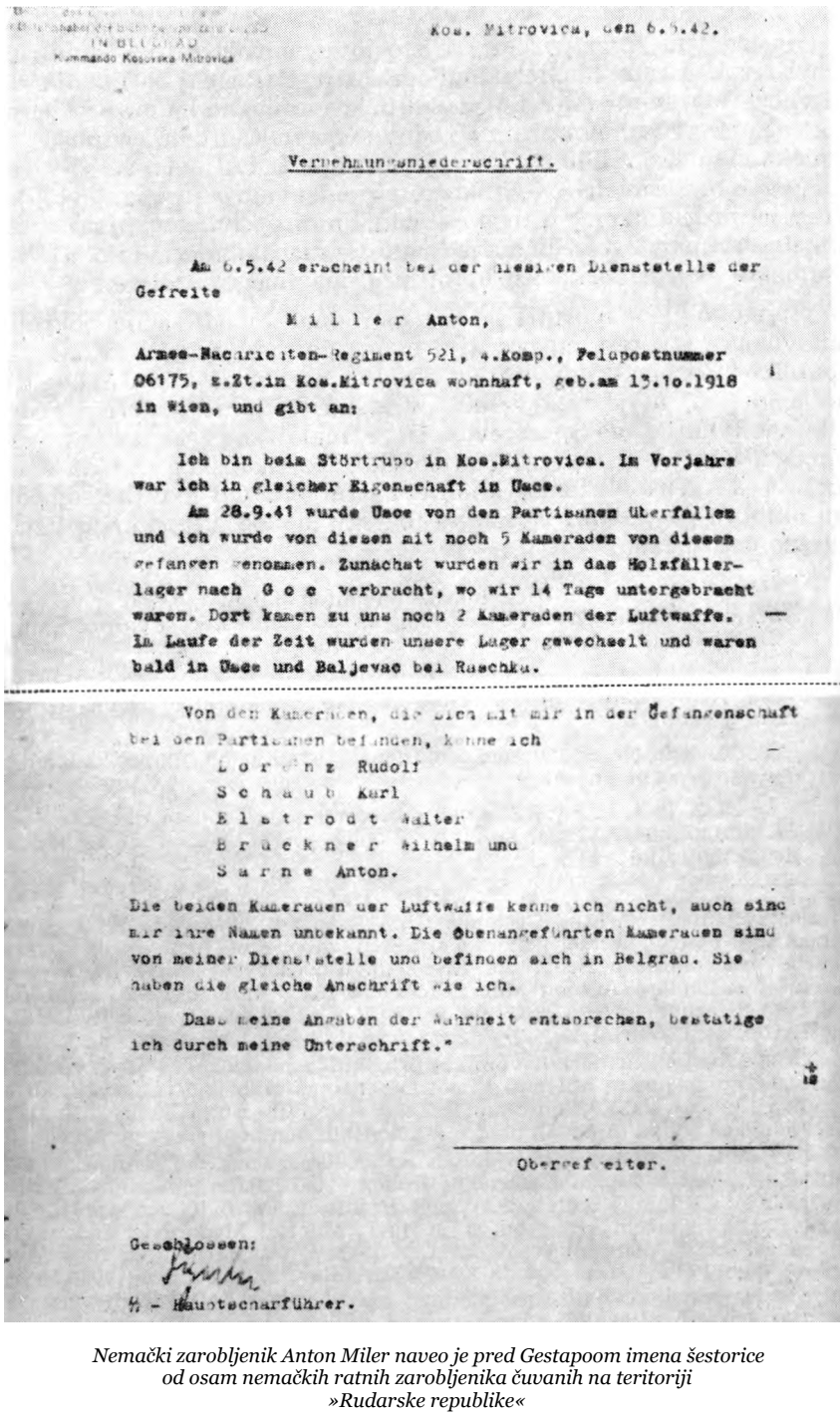

IN BELGRAD
Kommando Kosovska Mitrovica

Kos. Mitrovica, den 6.5.42.

Vernehmungsniederschrift.

Am 6.5.42 erscheint bei der hiesigen Dienststelle der Gefreite

M i l l e r Anton,

Armee-Nachrichten-Regiment 521, 4.Komp., Feldpostnummer 06175, z.Zt.in Kos.Mitrovica wohnhaft, geb.am 13.10.1918 in Wien, und gibt an:

Ich bin beim Störtrupp in Kos.Mitrovica. Im Vorjahre war ich in gleicher Eigenschaft in Uzice.

Am 28.9.41 wurde Uzice von den Partisanen überfallen und ich wurde von diesen mit noch 5 Kameraden von diesen gefangen genommen. Zunächst wurden wir in das Holzfällerlager nach G o c verbracht, wo wir 14 Tage untergebracht waren. Dort kamen zu uns noch 2 Kameraden der Luftwaffe. — Im Laufe der Zeit wurden unsere Lager gewechselt und waren bald in Uzice und Baljevac bei Ruschka.

Von den Kameraden, die sich mit mir in der Gefangenschaft bei den Partisanen befanden, kenne ich

L o r e n z Rudolf
S c h a u b Karl
E l s t r o d t Walter
B r ü c k n e r Wilhelm und
S a r n e Anton.

Die beiden Kameraden der Luftwaffe kenne ich nicht, auch sind mir ihre Namen unbekannt. Die obenangeführten Kameraden sind von meiner Dienststelle und befinden sich in Belgrad. Sie haben die gleiche Anschrift wie ich.

Dass meine Angaben der Wahrheit entsprechen, bestätige ich durch meine Unterschrift."

Oberfeldwebel.

Geschlossen:

½ - Hauptscharführer.

Nemački zarobljenik Anton Miler naveo je pred Gestapoom imena šestorice od osam nemačkih ratnih zarobljenika čuvanih na teritoriji »Rudarske republike«

Nastavljeni su napori da se što brže normalizuju i poboljšaju uslovi života i rada na slobodnoj teritoriji. U Raškoj se razvila živa aktivnost »na svim sektorima«: političko-propagandnom, prosvetno--kulturnom, privrednom itd., a redovno su radile: bolnice, pošta, železnička stanica, radionice, kuhinje i drugo. U Baljevcu su se s velikim poletom rešavale sve teškoće, organizovalo se kopanje uglja i upravljanje rudnikom, transport kamionima, snabdevanje odreda, funkcionisanje vlasti. Slično je, samo u manjoj meri, bilo u Ušću, Jošaničkoj Banji, Lešku i drugim mestima Ibarske doline.

Zajedničkim naporima odreda narodnooslobodilačkog pokreta i stanovništva stvoreni su povoljni uslovi života i rada u »Rudarskoj republici«. Za partizane, koji su boravili na položajima u mnogo težim uslovima, to je bila velika promena. O tome govore i redovi iz dnevnika Milosava Spasojevića Deve, metalskog radnika iz fabrike aviona u Kraljevu i borca Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovo Kursula« i kurira okružnog komiteta Kraljeva. On je u drugoj polovini oktobra po zadatku došao na ibarsku slobodnu teritoriju i tu se zadržao četiri dana.

> »20. X 1941. Iz Ušća luksuznim automobilom stižemo u Jošanicu, Stižemo u podne. Zbor je zakazan. Mi se odmaramo. Upoznao sam se s Duškom Ristićem. Kupamo se u kupatilu. Hrana dobra. Dan vrlo lep.
>
> 21. X 1941. Iz Jošaničke Banje krećemo za Baljevac... Slušamo vesti. Nemci napreduju uz velike gubitke... Zarobljeni Nemci iz Ušća rade u rudniku.
>
> 22. X 1941. Iz Baljevca polazimo za Jošaničku Banju kamionima. Tu nas srdačno sačekuju ...
>
> 23. X 1941. Iz Jošaničke banje krećemo automobilom za Ušće, a odatle vozom do Gokčanskog puta, a onda peške. Nosim radio-stanicu i drugi materijal.. .«[158])

bili zlostavljani...« Arhiva Gestapoa (BdS Beograd); viši vođa SS i policije na području opunomoćenog generala u Srbiji, zapovednik policije bezbednosti i službe bezbednosti u Beogradu, Komanda u Kosovskoj Mitrovici, zapisnik o saslušanju kaplara Antona Milera, rođenog 13. X 1918. u Beču, saslušanog 6. V 1942. Njegove navode potvrdio je 14. V1942. obergrefrajter Rudolf Lorenc (Arhiv RSUP Srbije).

Drugu dvojicu nemačkih vojnika, pripadnika nemačkog vojnog vazduhoplovstva čijih se imena Miler nije mogao setiti, zarobio je Kraljevački odred. »Ova dva Nemca«, kaže Milan Simović Zeka, »zarobili smo prilikom naše akcije na selo Jovac. Oni su tu čuvali magacin avionskih bombi« (izjava od 21. II 1974).

Od partizanskih vozača i njihovih pomoćnika poznati su sedmorica: Stanimir Kašić, vozač; Mirko Bezbradica, rođen1905, Kistanje, Benkovac, vozač od 4. X 1941; Vitomir Vujinović, vozač; Branislav Petrović, rođen 1912, Piskanja, Raška, pomoćni vozač od 21. X 1941; Milorad Medarević, rođen 1917, Biljanovac, Raška, pomoćni vozač od 21. X 1941; Miloš Marinković, rođen 1915, Rasovo, Belo Polje, vozač od 27. X 1941; Nikola Platiša, rođen 1906, Brinje, vozač, radio u radionici od 21. X 1941 (v. glavni spisak baljevačkih partizana, Istorijski arhiv Kraljeva).

[15S]) Dnevnik Milosava Spasojevića Deve, borca Kraljevačkog partizanskog odreda i Četvrtog bataljona Prve proleterske brigade, koji je maja 1943. poginuo u borbi protiv Nemaca u jeku pete ofanzive (Muzej oslobođenja u Kraljevu).

U sastavu odreda je bilo ljudi iz svih sredina i najrazličitijih zanimanja, koji su znali i bili sposobni da organizuju i razviju aktivnost u svim oblastima života na oslobođenom području. Odred se u tome oslanjao na četrnaest učitelja partizana, na veliki broj studenata i đaka; imao je u svojim redovima državnih činovnika i namenštenika; bili su tu i železničari, zanatlije; imao je inžinjere, slikara, advokata, aktivne oficire; mnoštvo boraca iz redova rudara, radnika raznih struka, seljaka, spremnih da ostvare svaki nalog svog štaba. U štabu je advokat Ante Grubišić vodio knjigu odreda, u koju je upisivao sve borce. Pošto bi popunio određene podatke — po rubrikama — za svakog borca, Grubišić je čitao tekst partizanske zakletve, a borci su za njim izgovarali: »Zaklinjem se ... «

Mada se ulagalo dosta napora da se stvore osnove normalnog rada i života na slobodnoj teritoriji, ipak je glavna pažnja bila poklonjena jačanju odreda i razvijanju njegove borbene sposobnosti. Jer neosporno je osnovni zadatak bio: »Sve za front, sve za pobedu«.

Borba za oslobođenje je tek počela. Predstojale su nove teške borbe. Odred su tek čekala iskušenja ratnog vihora koji je zahvatio zemlju. Pred njim je bio dug i trnovit ratni put, mučna borba protiv snažnog neprijatelja, bitke koje će donositi pobede i poraze, uspehe i žrtve.

»Borba« je tih dana pisala o ustaničkom pokretu na ovom području:

»... Transport je na ovoj liniji Jug—Kraljevo—Kragujevac—Beograd potpuno onemogućen: fašistička ala prestala je gutati bogatstvo iz nedara naše zemlje...

Naš pokret je prerastao u moćni narodni ustanak. Postali smo ozbiljna vojska koja se bori protiv okupatora i njegovih slugu.

Zastavu slobode, koju smo razvili na vrh Kopaonika, preneli smo kroz naša sela, kroz Rašku, rudnik Belo Brdo, da bismo je priključili zastavama ostalih drugova koji su zaokružili fašističke zveri kod Kraljeva.

Tako ćemo svoju zastavu časno i borbeno nositi do potpune pobede«.[159])

Rudarska četa — pravac Kraljevo!

Kuda će rudari Trepče i Ibarskih rudnika dalje nositi svoju borbenu zastavu, odlučeno je na partijskoj konferenciji sredinom oktobra, u zgradi škole u Raškoj, u prisustvu Mirka Tomića, člana Glavnog štaba NOP-a Srbije i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Partijski rukovodilac Danilo Brkljač otvorio je konferenciju svih komunista odreda, na kojoj se govorilo o situaciji u Ibarskoj dolini i o budućim zadacima Kopaoničkog odreda. Na zadovoljstvo svih prisutnih, moglo se potvrditi da je pohodom na Ibarsku dolinu odred izvršio svoj zadatak na ovom području. Oteran je nemački okupa-

***") »Borba« br. 15 od 18. XI 1941.**

tor, razoružane su žandarmerijske jedinice, prekinut je saobraćaj, obustavljena proizvodnja u rudnicima i drugim preduzećima u korist Nemaca, razbijeni su organi vlasti po opštinama koji su radili za okupatora, stvorena je prostrana slobodna teritorija na kojoj se normalizuju uslovi života i uspešno radi na jačanju odreda. S obzirom na takvu situaciju, delegat Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta, pošto je preneo direktive Vrhovnog štaba iz Užica i Pokrajinskog komiteta za Srbiju, postavio je dva zahteva: da se jedna od najboljih četa Kopaoničkog odreda uputi na opsadu vrlo jakog nemačkog garnizona u Kraljevu (s tim da ostane u sastavu svog odreda), a druga četa da krene na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji, tj. u Užice, gde će dobiti poseban ratni raspored i zadatak.[160])

Stab odreda je odlučio da to budu dve rudarske čete. Odluka je glasila: Treća četa, sastavljena od rudara Trepče, upućuje se na opsadu Kraljeva, a Baljevačka četa rudara IbarSkih rudnika šalje se u Užice.

U dvorištu škole u Raškoj komandiri su postrojili čete. Komandant i komesar su objavili odluku koja je izazvala raspoloženje svih prisutnih: Rudarska četa odlazi na teren Kraljeva, gde će s kraljevačkim i čačanskim partizanima učestvovati u borbama protiv Nemaca za oslobođenje grada. Borbeni stroj rudara Trepče i njenog pogona u Belom Brdu popunjen je pred odlazak na novi zadatak, tako da je četa imala 84 borca, kako je zapamtio rudar Rade Skundrić. Uz rudare Trepče stajalo je i nekoliko omladinaca, među kojima su bili Božo Zarković, Predrag Mihailović i Zivorad Mihailović Silja (poslednja dvojica su došla u odred sa rada u Trepči), kao i dva omladinca iz sela Vareva kraj Raške.

Borci su bili ponosni što će, u borbama protiv jakih nemačkih snaga, baš ova četa predstavljati odred. S obzirom na njen sastav, na broj komunista u njoj, na ugled koji su uživali rudari Trepče kao učesnici predratnih štrajkova i kao prvi borci odreda, Rudarska četa je od početka smatrana elitnom, udarnom jedinicom. Mnogi su borci želeli da dođu u njene redove, mnogi su ovom prilikom, dok su stajali u stroju, žalili što ne mogu poći zajedno s rudarima.

Kako prilikom formiranja četa u Raškoj dosta Trepčinih rudara nije ušlo u sastav Rudarske čete (bilo ih je previše za jednu četu, a i potrebe su zahtevale prisustvo rudara u drugim četama), sada su se svi oni morali rastati od svih drugova koji su odlazili na Kraljevo, ugušujući žaljenje što i oni ne idu s njima. Dva Trepčina rudara, koji su u odredu dobili drugi raspored, ipak se nisu odvojili

[160]) O tadašnjoj oceni situacije posle oslobođenja Raške i Ibarske doline i upućivanju dve čete u Kraljevo i Užice govori se u stenografskim beleškama boraca Kopaoničkog odreda i u napisu Dušana Tomovića »Kopaonički odred prvi partizanski odred Kosova i Metohije«, objavljenom u »Jedinstvu«, Priština, 5. jula 1951.

Iz Trepče, gde je privremeno radio, došao je u Kopaonički partizanski odred i postao borac Rudarske čete i Predrag Mihailović Peg a, student mašinske tehnike. Poginuo je u petoj ofanzivi, kraj Sutjeske juna 1943. podelivši sudbinu ranjenika Centralne bolnice koje su Nemci poubijali

od drugova koji su odlazili. Bili su to Dane Brkljač i Jovo Jovanić. Partijski rukovodilac i intendant odreda pošli su sa Rudarskom četom.

Ispratili su ih borbenim partizanskim pozdravom. I onim rudarskim: »Srećno!«

Krenula je Rudarska četa niz Ibar, prolazeći kroz mesta koja su postala žarišta ustanka nepokorenih ljudi ovoga kraja. U Baljevcu su ih pozdravili »kamarati« iz rudnika kamenog uglja. I njihova četa isto tako sastavljena od rudara, uz koje su se svrstali i meštani iz okolnih sela, odlazila je na drugo područje — u Užice. Dve čete rudara iz Ibarskog basena spremno su se odazvale pozivima — pošle su tamo gde su potrebe borbe zahtevale.

U Ušće je Treća četa stigla kamionima. Tu su se rudari Trepče sreli s borcima Ušćanske čete. Među mnogima koji su gledali dobro naoružane, kršne rudare pravog vojničkog držanja, i poželeli da se svrstaju u redove ovih radnika, jedan mlađi čovek u železničarskoj uniformi nije se smirio dok nije ispunio svoju želju.

»Zatekao sam se u Ušću«, pričao je on kasnije, »kada se četa Trepčinih rudara kratko vreme tu zadržala na putu prema Kraljevu. Ranije sam bio železnički službenik u Bogutovačkoj Banji, a kada je srušen tunel i prekinut saobraćaj s Kraljevom, postao sam partizanski komandant železnice. Partizanska železnica Kraljevačkog odreda radila je od Bogutovačke Banje do Ušća, a odavde, tj. od sela Lozna s druge strane porušenog mosta pa do Leposavića i porušenog mosta kod Pridvorice, partizanska železnica Kopaoničkog odreda. Inače sam pripadao Ušćanskoj četi.

O Trepčinim rudarima sam i ranije dosta slušao, a kada sam ih video i s njima razgovarao, učinili su mi se još bolji nego što sam ih zamišljao. Prvi susret sa njima bio je za mene veliki doživljaj. Iz razgovora sam video kakvi su to ljudi, kako gledaju na borbu, koliko su nepokolebljivo uvereni u pobedu, šta su sve spremni podneti da bi ostvarili svoje ideale: slobodu i bolji život radničke klase.

Najviše sam razgovarao i najupečatljivije zapamtio iz tog susreta rudare Nikicu i Milana Labusa. Obojica krupni, dobro razvijeni, u nekakvim zelenim uniformama, odlučnog izraza, potpuno uvereni u ono o čemu su pričali. Bilo mi je jasno da su to pravi vojnici revolucije. Rekli su mi: ‚S Nemcima ćemo raščistiti, samo kada nas naši domaći ne bi u tome ometali'.

Kada su mi još kazali da idu da se biju s Nemcima kod Kraljeva, nisam mogao više da odolim. Pojurio sam i pronašao svog komandira čete. Rekao sam da želim s Rudarskom četom na Kraljevo.

Nije išlo lako. Komandir mi je govorio o mojim obavezama na železnici. Podsetio sam ga da ima i drugih železničara na partizanskoj železnici: Vaso Ivanović, Božo Radunović, Jovo Marjanović... Neko vreme smo se ubedivali i pogađali. Naposletku je ipak popustio. Mojoj radosti nije bilo kraja.

Rudari su me prihvatili kao svog čoveka. Osećao sam se kao da nisam sa njima prvi dan, nego kao da smo godinama živeli zajedno. Oni su bili toliko prisni, otvoreni i srdačni da drukčije i nije moglo biti.

Držao sam se Nikice i Mila Labusa. Privukla me njihova čvrstina, sigurnost, iskustvo, uverenost u pobedu. I onda kada nisam delio njihov optimizam, na primer u pogledu brzog okončanja borbe s Nemcima, nisam se mogao odupreti uticaju siline njihove želje za skorom pobedom, snazi njihove vere da će neprijatelj biti brzo skršen. Govorili su samouvereno: 'Drukčije ne može biti, radnička klasa mora pobediti'.

Pošli smo ka Kraljevu. Ono što se kasnije tamo dogodilo, uverilo me je da iza njihovih reči stoje dela.«[161])

Tako je Đuro Četnik Jovanović postao borac Rudarske čete. Od toga dana je s rudarima Trepče delio sva iskušenja, teškoće, radosti pobede i gorčine poraza na borbenom putu ove slavne čete.

Baljevačka četa — pravac Uzice!

Prolazak Treće rudarske čete kroz Baljevac i njen odlazak na Kraljevo zatekli su baljevačke rudare u pripremama za konačno formiranje i popunu njihove rudarske čete, koju je trebalo uputiti u oslobođeno Užice, gde se nalazio Vrhovni štab partizanskih odreda Jugoslavije. Videvši u tome priznanje borbenosti ibarskih rudara, baljevački organizatori su nastojali da i sam sastav čete opravda ukazano poverenje. Dušan Jemuović, Aleksandar Đorđević Sane i drugi osećali su da na njima leži odgovornost da u četu, koju šalju na specijalan zadatak u Užice, uvrste ljude koji će časno predstavljati rudare i radnike rudnika. Bila je to, u stvari, glavnina Seste baljevačke čete, popunjena borcima Pete.

Za političkog komesara čete izabrali su Milutina Vujovića, a u sastav čete svrstali: pedesetogodišnjeg Milana Jajčanina, Bosanca, i sedamnaestogodišnnjeng Todora Cvijanovića, metalskog radnika, rodom iz okoline Knina; trideset četvorogodišnjeg Petra Gračanina, rodom iz Drniša, i osamnaestogodišnjeg Hrvata iz okoline Ogulina Rudolf a Krainu; trideset jednogodišnjeg rudara Miluna Ivanovića i osamnaestogodišnjeg Slavomira Pokimicu, obojica iz okoline Raške;

[16‘]) Đuro Četnik — Jovanović: magnetofonski snimak od jula 1971; sećanja izneta autoru 4. IV 1972.

četrdesetogodišnjeg ličkog rudara Dana Orlića i dvadeset četvorogodišnjeg Dragana Jajčanina; Rudolf a Mostovca, dvadeset devetogodišnjeg rudara rodom iz Bjelovara, trideset osmogodišnje meštane Milorada Bačanina i Dragomira Jemuovića, omladinca Vojislava Andrijevića iz Prizrena, Mila Gundelja iz Knina, Spasu Bukaricu iz Drniša.. .[162])

“) U dosadašnjim istraživanjima o sastavu čete koja je iz Baljevca otišla za Užice učestvovali su, pored autora: Svetislav Trifunović, Marko Janjić, Rudolf Kraina; drugovi iz Jarandola i Baljevca; borci čete: Petar Badejović, Dragić Biorac, Aleksa Cejović, Milorad Goljović, Milorad Jemuović, Stanoje Jemuović, Stamenko Martić, Nikola Miletić, Dušan Orlić, Slavomir Pokimica, Stanimir Vučković, Milutin Vujović, Ilija Zagorac, Todor Zagorac, Božo Lončar; drugarice: Kosara Gračanin i Stana Gundelj. Korišćeni su i podaci iz knjige rudnika Jarandola o radnicima koji su bili zaposleni u ovom rudniku, kao i iz »Glavnog spiska baljevačkih partizana«. Istraživanja se nastavljaju, a do sada je utvrđeno da su, pored ostalih, u sastav Šeste ibarske čete, 1. novembra 1941. u Užicu, ušli ovi drugovi iz rudnika i sa područja Raške, Novog Pazara, Ušća, tj. iz Baljevačke čete:

1. Ajduković Mihajla Mane, rođen 10. IV 1909, Rapani, Brinje
2. Andrijević Mladena Vojislav, 23. III 1920, Prizren
3. Bukarica Ilije Spaso, 15. X 1905, Siverić, Drniš
4. Cvijanović Zarija Todor, 11. III 1923, Ljuboč, Knin
5. Dizdarević Andrije Stanko, 15. IV 1920, Korlaće, Raška
6. Goreta Franje Josip, 2, II 1904, Radina Glavica, Drniš
7. Gračanin Tanasija Petar, 8. VII 1907, Konjani, Drniš
8. Gundelj Marka Mile, 30. XI 1909, Biočić, Drniš
9. Ivanović Milun, rođen 1910, Bukovica, Ivangrad
10. Jajčanin Đure Dragan, 23. IV 1917, Velika Rujiška, Bosanska Krupa
11. Jajčanin Nikole Milan, 17. IX 1891, Velika Rujiška, Bosanska Krupa
12. Jelić Boška Luka, 7. VIII 1909, Biočić, Drniš
13. Jemuović Vukašina Dragomir, rođen 1904, Pobrđe, Baljevac
14. Jemuović Gliše Petar, 17. IX 1920, Pobrđe, Baljevac
15. Kolović Dragomir iz Gradca kod Raške
16. Kraina Mije Rudolf, 20. I 1923, Jasipdol, Ogulin
17. Lončar Ilije Božo, 21. I 1912, Siverić, Drniš
18. Martić Todora Jovo, 4. I 1908, Biočić, Drniš
19. Mileta Petra Spiro, 15. VIII 1914, Zitnić, Drniš
20. Mostovac Tome Rudolf, 4. IV 1912, Severin, Bjelovar
21. Orlić Dane, rođen 1903, Brinje
22. Orlić Nikole Dušan, 29. IV 1923, Stapari, Užice
23. Pavlić Steva Jovo, 12. II 1913, Katići, Drniš
24. Planojević Vladimira Momir, 5. X 1910, Zirovac, Baljevac
25. Pokimica Tihomira Đurđe, 13. IX 1913, Pobrđe, Baljevac
26. Pokimica Milentija Slavomir, 5. VIII 1922, Pobrđe, Baljevac
27. Radeljak Ivana Mate, 5. II 1913, Tepljuh, Drniš
28. Rajačić Mana Bogdan, 23. IV 1904, Brnje
29. Ristović Aćim, rođen 1907, Bekova, Novi Pazar
30. Rapajić Pajo, rođen 1904, Brlog, Otočac

Bili su to zreli ljudi i iskusni borci radničkog pokreta, a uz njih mladi rudari i radnici, ali isto toliko spremni da se bore za slobodu i bolji život. Okupljeni u rudniku Jarando iz raznih krajeva zemlje i različitih nacionalnosti, oni su se složno borili za radnička prava i bolje uslove života. U teškoj situaciji koja je nastala posle okupacije zemlje uvrstili su se u redove Baljevačke čete da se, zajedno s drugim rodoljubima iz ovoga kraja, s oružjem u ruci bore za slobodu i novi život.

Krajem oktobra završene su sve pripreme i popune, i četa je bila spremna za pokret. Na ispraćaju se okupilo mnoštvo rudara i meštana. Održan je miting i, uz partizanske i rudarske pozdrave svih prisutnih, borci Baljevačke čete su kamionima krenuli na svoj dugi, četvorogodišnji borbeni put, koji će ih odvesti daleko od Ibarske doline — u razne krajeve naše zemlje, u borbe protiv Nemaca, Talijana, četnika, ustaša, zajedno s rudarima Trepče svrstanim u Rudarsku četu — kada se budu, krajem decembra 1941. godine sreli u Rudom.

U redovima čete ibarskih rudara koji su napuštali Baljevac bio je i omladinac iz ovoga kraja Slavomir Pokimica, koji je opisao put Baljevačke čete u Užice:

»Iz Baljevca smo pošli svečano ispraćeni od okupljenog naroda. Bilo nas je 92. Potrpali smo se na dva šestotonska kamiona marke 'praga' i krenuli s pesmom i oduševljenjem.

Zaustavili smo se u Biljanovcu radi prisustvovanja mitingu i odmora. Tu su nam objasnili kakav nas zadatak čeka u Uzicu. Mi smo znali da idemo u Užice, jer smo pošli bez oružja pošto nam je rečeno da će nas tamo naoružati. Međutim, u Biljanovcu su nam određenije rekli zašto idemo u Užice, tj. da ćemo tamo i ostati, radi izvršavanja uloge i zadatka koje četi bude dodelio Vrhovni štab.

To je za neke borce bilo iskušenje na koje nisu bili spremni. Oni su pošli u Užice da tamo prime oružje i eventualno izvrše neku akciju, pa da se

31. Todorović Blagoja Ljubodrag, 15. I 1915, Dragušica, Knić
32. Torbić Jusufa Hamid, 10. IV 1911, Novi Pazar
33. Vujović Milutin, 15. X 1919, Čačak
34. Zagorac Nikole Ilija, 2. II 1911, Velika, Sinj

Prilikom polaska iz Baljevca, četi su se priključili:

35. Acković Rajko, rođen 1922, Odojeviće, Novi Pazar
36. Bošković Negoslav, rođen 1923, Gradac, Raška
37. Krstonošić Aleksandra Nanica, rođena 1924, izbeglica u Ušću
38. Luković Ratko, rođen 1921, Raška
39. Marković Vasiljko, rođen 1915, Tadenje, Ušće
40. Milanović Miloje, rođen 1904, žandarmerijski narednik u Ušću
41. Novaković Ranko, krojački radnik iz Novog Pazara
42. Rakitić Miodrag, rođen 1914, Raška

U toku je proveravanje podataka za 20 boraca i traganje za imenima ostalih partizana koji su bili u redovima Baljevačke čete upućene krajem oktobra 1941. za Užice.

Baljevac, spomenik rudarima palim 1941 — 1945

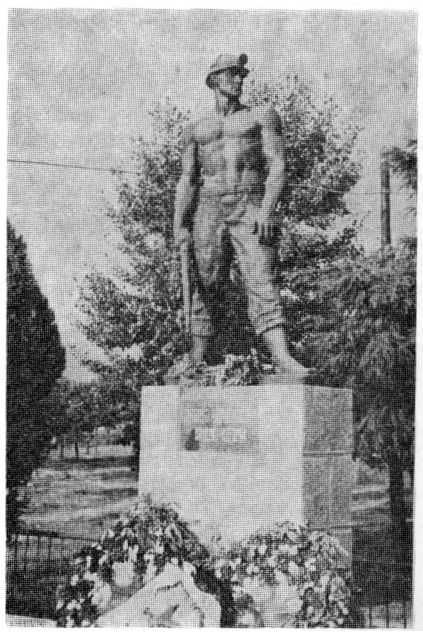

posle toga vrate u svoj kraj. Objašnjenja koja smo dobili u Biljanovcu govorila su, međutim, o tome da se četa neće vraćati u sastav Kopaoničkog odreda, već je prekomandovana na slobodnu teritoriju radi — kako su nam tada rekli — specijalnog zadatka koji će nam dati štab u Užicu. Izdvajanje iz sastava odreda i trajno odvajanje od svog kraja bili su za jedan broj meštana neprihvatljivi. Oni nisu imali snage i nisu bili spremni da ostave svoje porodice, kuću, zemlju, kraj u kome su živeli i osećali se relativno sigurnim, radi odlaska u nove borbe na nepoznatom području, gde su ih čekali neizvesnost, opasnost i iskušenja.

Da je to bilo tako, vrlo brzo smo se uverili. Kada smo se, posle kraćeg odmora, okupili na zbornom mestu da bismo produžili put, videli smo da nam nedostaje dvadesetak boraca. No zato smo bili sigurni u one koji su krenuli dalje — oni će se boriti svuda gde potrebe borbe budu zahtevale.

Kamionima smo produžili do Bogutovca, a odatle peške do Čačka. Tu smo se, kao što je bilo predviđeno, sreli s grupom boraca Kraljevačkog partizanskog odreda, koja je zajedno s nama trebala da sačinjava kompletnu četu u Užicu«.[163])

U toj grupi je bio grafički radnik iz Kraljeva Momir Lekić Moša, koji je ispričao:

»Krenuli smo sa Goča, planinskim stazama, prenoćili u Mataruškoj Banji i ujutru se uputili ka čačku. Kada smo se svi okupili, grupa je imala 32 borca, uglavnom radnika, đaka, seljaka, među kojima: rudarski radnik Jerko

[163]) Sla vomir Pokimica, sećanja izneta autoru 26. XI 1971. I ostali navodi Pokimičini u poglavlju »Baljevačka četa — pravac Užice« potiču iz pribeleženih sećanja od 26. XI 1971. Rudolf Kraina, borac iste čete kaže da se četa prebacivala: od Baljevaca do Ušća kamionima rudnika, od Ušća do Lopatnice (Bogutovca) vozom, od Lopatnice do Samaile peške, a od Samaile do čačka vozom.

Paltrinjeri, zatim Slavko Petrović Zavrzan, Bogdan Korićanac, Dragoljub Nikić, Rajko Stojanović, pripadnici vatrogasne muzike i drugi. Pošli smo nenaoružani, pošto su nam rekli da će nas naoružati u Užicu. U čačku su nas smestili u zgradu bivšeg vojnog arsenala. Dok smo čekali na dolazak drugova iz Baljevca, svi smo bili obuzeti snažnim utiskom što ga je izazvala promena koju smo doživeli u čačku. Naime, dotle smo bili u planini, a sada najednom u slobodnom partizanskom gradu, u kome se razvijao uobičajeni život, gde se spavalo u krevetima, jelo u menzi, gde su radile trgovinske radnje, radionice itd., gde se održavao red, funkcionisala vlast, a partizani u svemu ličili na redovnu vojsku. Sve je to dočaravalo u nama predstave o 'partizanskoj državi', pa smo bili ponosni i oduševljeni. U takvom raspoloženju dočekali smo Baljevačku četu«.[164])

Odmah su svi zajedno produžili. Pokimica navodi:

»Mi nismo ostali da noćimo u čačku, nego smo zajedno s grupom kraljevačkih partizana ušli u voz i krenuli dalje. Pre železničke stanice Užičke Požege voz su zadržali četnici. Tada smo se uverili koliko su četnici već otvoreno neprijateljski postupali s partizanima. Sikanirali su nas, grdili i psovali partizane, hteli su da nas na neki način skinu s voza. Bili smo bez oružja, pa smo se poslužili lukavstvom: rekli smo da smo mi radnici i da idemo na rad u užičku fabriku oružja. Posle mnogo natezanja, najzad smo produžili naše dugo putovanje«.

Stigli su u Užice 1. novembra. Središte »Užičke republike« izbrisalo je neprijatnosti incidenta sa četnicima. Dočekao ih je slobodan grad iz koga se rukovodilo ustankom, grad u kome su vladali red, rad, polet i oduševljenje. Smestili su ih u zgradu gimnazije, pretvorenu u kasarnu, u kojoj je vladao vojnički red i život. Međutim, nije bilo vremena za odmor. Jedva su uspeli da se malo urede, a već su ih pozvali da prime oružje i da se postroje pred zgradom.

»Odmah smo dobili oružje«, kaže Pokimica, »ali ne očekivane puške koje je izrađivala partizanska fabrika oružja u Užicu, takozvane 'užičanke', nego austrijske puške s dugačkim cevima (Manliher) koje smo nazivali 'šinjare'. Puške su bile bez remnika, pa smo se sami snalazili — bacili se u potragu za raznim kaiševima, telefonskom žicom, kanapom. Uz puške su nam dali i po 300 metaka.«

Ispred gimnazije postrojila se četa od 102 borca: 70 iz Baljevca i 32 iz kraljeva. Milutin Vujović je, zajedno s ostalim borcima, bio uzbuđen činom formiranja čete:

»Stojeći u dva reda, nastojali smo da naš stroj što više vojnički izgleda. Postrojenu četu je obišao Mirko Tomić. On nam je saopštio odluku o formiranju čete i uverenje da će ona ispuniti sve zadatke. Slušajući te njegove reči, doživljavali smo formiranje čete kao svečani čin i kao podsticaj da zaista sve učinimo kako bismo opravdali poverenje«.[165])

[16<]) Momir Lekić Moša, autorizovani tekst na osnovu sećanja iznetih autoru 7. II 1972. Rudolf Kraina navodi da su četnici zaustavili voz, u kome su bili partizani, na izlazu iz tunela pred Požegom.

[165]) Sećanja Milutina Vujovića; stenografske beleške od 16. X 1971. Vujović je o formiranju čete govorio i na sastanku studeničke grupe 13. III 1953 (stenografske beleške, str. 10). Što se tiče broja boraca čete prilikom njenog formiranja u Užicu, većina preživelih ratnika Šeste ibarske smatra da je tada u

Četa je dobila naziv Šesta ibarska. Za komandira je postavljen geometar, Novak Đoković, iz Kraljevačkog odreda, rezervni poručnik, komunist, a za političkog komesara student rudarstva Milutin Vujović, u koga su rudari rudnika Jarandola imali poverenja kao u bliskog saradnika Dušana Jemuovića i Aleksandra Đorđevića Šaneta. U četi su bili postrojeni: iskusni radnički borci, na čiju je pomoć u predstojećim borbama komanda čete s pravom računala; mladi rudari iz Jarandola; predratni član Partije, rudarski radnik Jerko Paltrinjeri, grafički radnik Momir Lekić i njihovi drugovi; omladinci iz Raške i Baljevca; radnici i pripadnici Vatrogasne čete i muzike iz Kraljeva, ostali rodoljubi iz Ibarske doline i okoline Kraljeva.

Borci Šeste ibarske čete izrazili su spremnost da opravdaju poverenje. Prilika za to pružila im se mnogo brže nego što su mogli očekivati. Već iste večeri.. .

Trebalo je braniti »Užičku republiku« od četnika, koji su mučki nasrnuli na ovo ostrvo slobode.

»Rudarska republika« — bez dve rudarske čete

I u Ibarskoj dolini, uporedo s jačanjem partizanskih redova, dolazilo je sve češće do sporova i incidenata s četnicima, uprkos nastojanjima štaba odreda da se to izbegne. Ipak, pre nego što je izbio otvoreni sukob, odred, partijska organizacija i narodnooslobodilački pokret nastavili su rad na pridobijanju rodoljuba, na njihovom ak-

njenom sastavu bilo nešto više od stotinu ljudi (102 do 104 borca). Vujović u sećanjima iznetim na sastanku od 13. III 1953. navodi da je četa imala 126 boraca. Izbor naziva za četu sastavljenu od boraca dva odreda izvršen je na najbolji način: pošto je pretežni deo ljudstva bio iz Seste baljevačke čete, ali su pored Baljevčana u sastavu čete bili i drugovi iz Kraljevačkog odreda, to je naziv Sesta ibarska četa potpuno odgovarao, jer su svi borci poticali sa terena oko reke Ibra.

Za Milutinom Vujovićem su nemačke i kvislinške vlasti u Srbiji kasnije naredile potragu i raspisale poternicu. Sef Srpske državne bezbednosti je, aktom I br. 29 354 od 21. oktobra 1942, obavestio Specijalnu policiju u Beogradu: »Prema izveštaju nemačke policije u Beogradu Vujović Milutin, student tehnike, sin Milana i Perside, rođen 28. V 1919. godine u čačku, radio je ranije kao stažista u rudniku 'Jarando' u Baljevcu kraj Raške. Tvrdi se da je učestvovao u svojevremenom napadu na ovaj rudnik«. Pošto se navodi da su tom prilikom od rudarskog nadzornika Karla Gulca odnete neke stvari (radio-aparat, busola, karbitske lampe i dr.) aktom se traži: »...da se za imenovanim Vujovićem naredi traganje i da se, u slučaju pronalaska, uhapsi i sasluša po iznetim navodima, a o tome odmah izvesti Srpska državna bezbednost«. U Specijalnoj policiji su obrazovali lični dosije za M. Vujovića (IV — 5/41) i na omotu naznačili: »Prema izveštaju nemačke policije u Beogradu, isti se potražuje kao komunista«. Specijalna policija je izdala nalog da se Vujović uhapsi, pa je u Policijskom glasniku od 12. XI 1942. objavljena poternica kojom se svim organima policije i žandarmerije naređivalo da ga pronađu i sprovedu u Beograd (v. arhivu Specijalne policije, dosje IV —■ 5/41, u Istorijskom arhivu Beograda). Vujović je međutim u to vreme bio daleko: ratovao je u Bosni, kao politički komesar čete, u sastavu Prve proleterske brigade.

tivnom uključivanju u redove boraca i aktivista na slobodnoj teritoriji.

Mada bez velikog broja boraca, koji su kao četa otišli u Užice, Baljevčani su se potrudili da ojačaju četu koja je ostala. Ta, Peta četa zadržala je naziv Baljevačke čete. Tako je u sastavu Kopaoničkog odreda i dalje postojala Baljevačka četa, sastavljena od rudara Jarandola i meštana.

Dušan Jemuović i Aleksandar Đorđević Sane neumorno su nastavili rad, uključujući Baljevčane u redove NOP-a i organizujući rad i život na ovom terenu.

Nedaleko od Baljevca, u Ušću, gde su se rudari rudnika kamenog uglja, poput baljevačkih, svrstali u redove partizana i, s izbeglicama sa Kosova i rodoljubima iz Ušća i okoline, formirali Ušćansku četu, isto su tako svi neumorno radili. Nastojali su da se četa vojnički osposobi za borbene zadatke, da se stanovništvo ovoga kraja što više privuče narodnooslobodilačkom pokretu, kao i da se učini sve što je bilo moguće za relativnu normalizaciju života.

Kopaonički odred je nastavio vojnu obuku i osposobljavanje svojih četa za borbene akcije koje su ga čekale. Pored dvojice aktivnih imao je i dvadesetak rezervnih oficira, koji su odlično poslužili izvođenju vojne obuke, jer je među partizanima bilo mnogo mladih ljudi koji nisu služili vojsku i nisu bili vični rukovanju oružjem. Valjalo je pripremiti sve ljudstvo za borbu.

U odredu se osećala praznina usled odlaska dve rudarske čete
— na Kraljevo i u Užice. U štabu su konstatovali:

— To je bila velika čast za naš odred, ali je u isto vreme, s odlaskom tih dve ju četa, u stvari proleterskog jezgra odreda, Kopaonički odred kvalitativno oslabio.

Politički komesar odreda je pisao o tome:

»Zahtev Mirka Tomića da pošaljemo dve čete u Užice i na Kraljevo, postavljen na sastanku partijske organizacije odreda, prihvatili smo, razume se, s oduševljenjem. Polazeći od ocene da su glavni vojni zadaci na ovoj teritoriji izvršeni, te da je moguće jedan deo odreda dislocirati, štab se složio s tim zahtevom Pokrajinskog komiteta i praktički odvojio najbolje ljudstvo.

Obe su čete, van svake sumnje, dostojno reprezentovale Kopaonički odred. S te strane je izgledalo da je odluka štaba bila sasvim u redu. Međutim, ubrzo se pokazala i druga strana medalje. Odlazak preko 150 najboljih ljudi, u stvari gotovo čitavog klasnosvesnog i borbenog proleterskog jezgra, teško se ogledalo na stanju u odredu pri prvom ozbiljnijem oružanom sukobu«.[1“)]

'“) Dušan Tomović: rukopis govora održanog u Kosovskoj Mitrovici, str. 6; rukopis »Bekstvo iz niškog logora«, str. 2.

Odred tada nije dovoljno razvio obaveštajnu aktivnost protiv četnika, a zbog odbrane prostrane slobodne teritorije, neke su čete donekle primile karakter »posadnih« jedinica. Situacija na ovom terenu, tj. u trouglu Kosovska Mitrovica—Raška—Novi Pazar, gde je okupator raspirivao međunacionalne suprotnosti, primorala je odred da angažuje znatne snage, kako bi sprečio bratoubilačku borbu stanovništva ovog područja.

Taj sukob je, sudeći po svemu, bio neizbežan. Nije bilo sumnje da će biti težak i da će imati neželjene posledice. Četnici su iz dana u dan sve otvorenije pokazivali svoje pravo lice. Njihovo dvolično držanje sve se više pretvaralo u jasan neprijateljski stav prema partizanima. Neposredno je predstojalo ono šta su rudari od samog početka upozoravali.

U takvoj situaciji Kopaonički odred je bio oslabljen odsustvom velikog broja profesionalnih rudara, svog najborbenijeg jezgra. Ostao je bez onih koji su imali najvažniju ulogu u stvaranju i održavanju čvrstine, borbenosti i jedinstva odreda, njegovog moralnog i političkog ugleda i značaja u čitavom ovom kraju.

Nad slobodnom teritorijom počeli su se gomilati tamni oblaci. Ibarskoj dolini je ozbilno zapretila opasnost od četnika.

»Rudarska republika« je bez svoje dve rudarske čete, išla u susret sudbonosnim danima, koji će odlučivati o njenom opstanku.

U to vreme su čete Trepčinih i baljevačkih rudara vodile žestoke borbe oko Kraljeva i Užica. Obe su stupile u akciju odmah posle dolaska na određeno područje.

POBEDE, PORAZI, ISKUŠENJA

Borba se ne sastoji samo od pobeda

Narodna poslovica

Pobede nad Nemcima

Pošto se partizanskim vozom prebacila iz Raške do Ušća i odatle do Lopatnice, Rudarska četa je peške prevalila put do određenog položaja prema Kraljevu. Najpre je bila došla do Mataruške Banje, a zatim na teren sela Kruševice i Kovača, nedaleko od Kraljeva. Tu se smestila i upoznala s kralj evačkim partizanima i narodom ovoga kraja. Srdačan doček, predusretljivost stanovništva, drugarska pažnja boraca sa ovog terena, obostrana čvrsta rešenost da se istraje u borbi za slobodu, sve je to doprinelo da se rudari od prvog dana osećaju kao među svojima.

Snažno je bilo borbeno raspoloženje rudara ratnika. Ne misleći na odmor, orni i nestrpljivi da što pre odmere svoje snage u sukobu sa Nemcima, tražili su da ih štab Kralj evačkog partizanskog odreda (u obližnjem selu Zmajevcu), pod čiju su komandu došli, odmah pošalje u akciju.

Već za dan-dva pružila im se prilika da prvi put stupe u borbu s Hitlerovim vojnicima. Nemci su pravili ispade iz Kraljeva, iskaljujući svoj bes na nezaštićenom stanovništvu: ubijali su nedužne ljude, odvodili ih kao taoce, palili seoske kuće, pljačkali. Jedna od takvih nemačkih kolona nadir ala je sredinom oktobra baš prema položajima Rudarske čete. Rudari su dobili zadatak da odmah, u smiraj dana, napadnu Nemce i proteraju ih natrag — u opkoljeni grad.

Bio je to oštar sukob koji nije dugo trajao, jer su se nemački fašisti brzo povukli pred žestokim naletom rudara i kralj evačkih

A

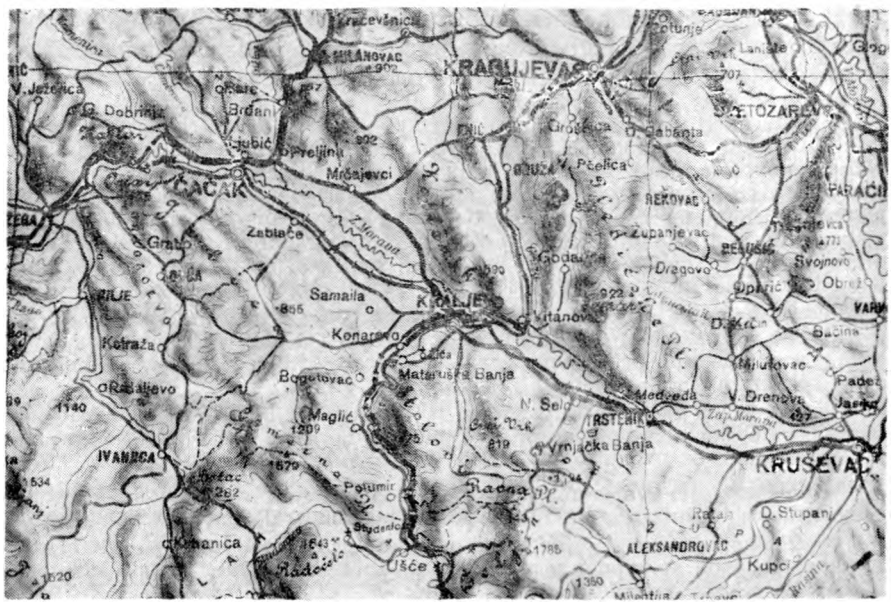

Reljefna karta terena oko Kraljeva. Rudarska četa je držala položaje i vodila borbe s Nemcima na terenu Podibra: od Mataruške Banje do druma Kraljevo—Kruševac

partizana. Trag Hitlerovih zločina i palikuća i te noći bile su seoske kuće u plamenu i snažne eksplozije i odsjaji vatre iz okolnih vojnih magacina koje su digli u vazduh pre nego što su se povukli.[167])

Posle toga četa se vratila na teren sela Dragosinaca.

Nekoliko dana proteklo je u izviđanjima i čarkama s Nemcima, a zatim je usledila akcija koja je Rudarskoj četi donela veliku pobedu.

Mesto izabrano za napad na Nemce bio je drum Kruševac—Kraljevo, kod sela Vrbe, 9 kilometara istočno od Kraljeva. Saznalo se

[167]) O dolasku Rudarske čete u Podibar (u knjigama »Ljudi moga grada«, na str. 123, i »Rudarska četa« Zivorada Mihailovića netačno se navodi da je četa došla u Ročeviće), njenom rasporedu i položaju u opsadi Kraljeva i o njenoj prvoj akciji protiv Nemaca govore tadašnji borci Rudarske čete: Đuro Jovanović (izjava data autoru 21. II 1974), Proko M. Zigić (izjava data autoru 25. VII 1973), Ilija Vuković (izjava od 8. I 1974). Sve izjave su razmatrane, upoređivane s nemačkim i drugim dokumentima, kao i sećanjima drugih preživelih učesnika događaja, i prihvaćene kao tačne na sastanku održanom februara 1974, kome su prisustvovali i Milan Simović Zeka, Ljubivoje Pajović, dr Koča Jončić iz Kraljevačkog partizanskog odreda.

U ratnom dnevniku 717. pešadijske divizije zabeleženo je sredinom oktobra 1941. više nemačkih akcija dizanja u vazduh vojnih magacina u okolini Kraljeva i ispada nemačkih kolona koje su palile i pljačkale sela. Sa jednom od tih kolona sukobila se i Rudarska četa.

da će tuda naići nemačka motorizovana kolona, pa su rudari dobili zadatak od štaba Kraljevačkog partizanskog odreda da miniraju drum, postave zasedu i Nemcima »prirede doček«.

»Za tu akciju smo se ozbiljno pripremali« kaže puškomitraljezac Rudarske čete Đuro Četnik-Jovanović. »Podmazivali smo oružje i organizovali prebacivanje bombi na mesto akcije. Ja sam čistio i podmazivao svoju 'zbrojovku' (tim mitraljezima je bila naoružana bivša jugoslovenska vojska). Prišao mi je politički komesar čete Nikola Todorović Nidža. I dok smo mi 'gorštaci' od teškog rada i života bili ogrubeli i fizički snažni, on je, onako bleda lica i prefinjenih crta, delovao nekako krhko, pa sam sebi postavljao pitanje: može li on fizički izdržati sve napore i teškoće rata?

Obratio mi se, pružajući mi svoj pištolj, da ga uzmem i pripašem. Bio je to velik, težak pištolj (ne znam koje marke — nisam se razumevao u pištolje)), u neuglednoj, primitivno izrađenoj futroli od bele ovčije kože. Pomislio sam: kog će mi vraga taj pištolj, samo će mi smetati.

— Ne treba meni pištolj. Imam ja svoju 'zbrojovku' — odgovorio sam uveren u to, jer sam, onako mlad i snažan, baratao puškomitr al jezom lako kao puškom.

Komesar nije uvažio moje odbijanje. Strpljivo i razložno mi je objašnjavao da kao vojnik moram znati zašto je puškomitraljescu potreban i pištolj.

— Puškomitraljez ti je da tučeš neprijatelja na odstojanju — rekao je. — A kada treba da se braniš sasvim izbliza, upotrebi pištolj. To isto učini ako se desi da te 'zbrojovka' izneveri.

Nisam, naravno, mogao osporiti komesarove reči. Naprotiv, postideo sam se što, eto, nisam sve to znao. Primio sam pištolj, pitajući Todorovića kako će on kao komesar bez njega.

— Tebi je potrebniji — odgovorio je. — Ja ću se braniti puškom. Ona nije tako glomazna kao puškomitraljez.

Otada sam stalno nosio taj pištolj sve do borbe na Bugojnu, kada sam zaplenio talijansku 'beretu'.

Iz magacina bivše jugoslovenske vojske u Jovcu avionske bombe su bile razmeštene po okolini (valjda zbog opasnosti od bombardovanja). Uzeli smo tri velike avionske bombe, koje su sigurno, bile teške od 60 do 100 kilograma, a dugačke preko metar. Poto varili smo ih na volujska kola i prebacili do blizu druma. Na sam put ih nismo mogli izvući kolima, nego smo ih gurali rukama. Rudari mineri su još jednom stručno izvršili svoj posao. Pored drugih, na tome je radio rudar Jovan Vujović, zvani Mušmula. Bombe smo rasporedili i postavili duž puta i zakamuflirali ih — pokrili granjem i zemljom da se ne vide. Povezali smo ih žicom. Mineri su sve tako podesili da ih mogu aktivirati povlačenjem žice.

Bočnu zaštitu su nam, s leve i desne strane, davali kraljevački partizani. Rudarska četa je raspoređena kako je bilo najpogodnije da uspešno izvrši svoj zadatak, tj. da odmah posle eksplozije bombi krene na juriš na Nemce. Borci su postavljeni na dominirajuće položaje pored druma, ali ne previše blizu, da ne bi stradali od bombi. Grupa boraca je zauzela mesto sa kojeg nas je mogla štititi i, po potrebi, obezbediti nam povlačenje, a jedan vod je na oko 150 metara daljine bio raspoređen na kosi iznad puta.

Naš plan je bio: pustiti nemačku motorizovanu kolonu da se kreće cestom sve dok ćelom svojom dužinom ne naiđe u prostor na kome su postavljene tri bombe *— na određenom odstojanju jedna od druge; tada aktivirati bombe i izvršiti juriš.«"*)

t----------

"*) Đuro Jovanović Četnik, autorizovani tekst na osnovu sećanja iznetih autoru 8. II i 4. IV 1972, 21. II 1974, kao i magnetofonskog snimka sećanja od jula 1971.

Očekivana motorizovana kolana pojavila se u praskozorje. Nai~lazak Nemaca je izazvao veliko uzbuđenje među borcima pritajenim na položaju, a pogotovu među rudarima minerima. Nastupili su odlučujući trenuci.

Na čelu kolone kretao se tenk (guseničar), a za njima nekoliko kamiona punih nemačkih vojnika. Stigli su ispod položaja Rudarske čete, te su borci sa kose iznad puta gledali kako se tu, njima pred nosom, kreću nemačka vozila. Mogli su lepo raspoznati vozila, vojnike, puškomitraljeze. U napetosti i iščekivanju vreme sporo protiče, mada je sve to potrajalo jedva nekoliko trenutaka.

Kada se tenk približio mestu na kome je bila postavljena treća bomba, a začelje kolone mestu gde je bila prva bomba, stupili su u akciju rudari mineri, Mušmula i njegovi drugovi. Prvi njihov pokušaj nije uspeo: prva bomba nije eksplodirala. Nemačka kolona je mirno prolazila. No nije bilo vremena za žaljenje ni za razmišljanje. Aktivirali su drugu i treću bombu. I —prolomile su se dve ksplozije! Iznenađene Nemce zasuli su smrtonosni geleri, vozila su se zaustavila, začuli su se prvi uzvici na nemačkom jeziku.

U opštem metežu koji je nastao na drumu, Nemce je zasula ubitačna vatra sa kose iznad druma. Odmah zatim čulo se rudarsko »ura« i usledio je njihov juriš. Izmešali su se s Nemcima, koji su bili poskakali iz kamiona, tražeći pored puta bilo kakav zaklon. Đoko Zavada je ubio bajonetom nemačkog puškomitraljesca koji je iz kamiona pucao na rudare. Njegovi drugovi su ubili pomoćnika puškomitraljesca. Iz kabine kamiona izvukli su puškomitraljez »šarac«. Dograbili su i nekoliko pušaka. Oko te grupe rudara bilo je više ranjenih nemačkih vojnika.

I drugi borci su se uspešno obračunavali s Nemcima. Puške nemačkih vojnika izbačenih iz stroja postale su njihov ratni trofej. No i Nemci su se žestoko branili. Mada iznenađeni i u nepovoljnom položaju, oni su brzo otvorili vatru na rudare, a pošto su bili dobra naoružani i izvežbani vojnici, i njihova je paljba imala rezultata: teško je ranjen kroz grudi Mile Labus, a lakše Proko M. Zigić.

Božo Kalember je zapamtio te trenutke kada je Labus bio ranjen:

»U jurišu na kamione i Nemce koji su se branili ranjen je Mile Labus. Bila je to teška rana: metak mu je prošao kroz grudi. Ali, začudo, Mile je i dalje stajao. Gledali smo i čudili se: kako može onako uspravno da se drži kada je tako teško ranjen. Mada je bio mali rastom, u tim trenucima nam je izgledao veliki.“[9])

Proko M. Zigić, zvani Proko Veliki, dobro se svega seća:

»U borbi na samoj cesti bio sam pored Mileta Labusa kada je povikao: 'Ranjen sam!' Pritrčao sam i prihvatio ga. Potražili smo zaklon u obližnjem šumarku. Samo što sam pogledao ranu svoga druga, kada me zagluši prasak dumdum-metka. Pukla mi je bubna opna i oblila me krv. Metak mi je pro-

[9]) Božo Kalember, stenogram od 16. oktobra 1971, str. 22.

šao kroz levo uvo. Tako ga je oštetio da na to uvo više nikada nisam mogao da čujem«.[170])

Nemci su žestoko tukli iz svih oružja da bi se izvukli iz opasne situacije. Najpre su se, dabome, snašli vojnici iz dela njihove kolone koji se našao na mestu gde bomba nije eksplodirala. Oni su u prvim trenucima pružili najveći otpor i nastojali da organizuju odbranu cele kolone.

Pošto je zadatak izvršen, partizani su se povukli sa poprišta borbe. Prilikom povlačenja rudari su najviše bili zaokupljeni teško ranjenim Labusom.

»Mića se držao«, kaže Jovanović, »kao da je samo okrznut metkom, kao da se ništa nije dogodilo. Tako se ponašao ne samo kada je ranjen u borbi nego i prilikom povlačenja. Tada smo ga samo provizorno previli, u stvari, zaustavili krv iz rane. Veći deo puta je, čak, i išao sa nama, jedino su ga dva druga pridržavala sa strane.

— Nije to ništa — govorio je sav radostan zbog pobede nad Nemcima.

Kada smo stigli natrag, došao je doktor Gojko Nikoliš iz Kraljevačkog odreda. Svi su ga zvali Mediko — kao lekara, a neki i Španac — zato što je učestvovao u španskom građanskom ratu. Prišao je dvojici naših ranjenika i, po starom narodnom običaju, rekao:

— Srećne vam rane, junaci!

I mi i ranjenici smo se obradovali što nam je prišao na taj način. Bili smo ponosni zbog pobede, pa i zbog naših ranjenika, zbog toga što smo i takvim žrtvama na delu pokazali da smo u borbi za slobodu spremni na sve

Nikoliševe reči su tačno izražavale ono što smo mi mislili i osećali. Čestitao nam je na hrabrosti i pobedi. Rekao je:

— Rat je, drugovi rudari. Borba traži žrtve. Moramo biti spremni i na to

Previo je oba ranjenika, popričao još malo sa njima i nama, i naredio da Miću Labusa prebace u bolnicu. Proko M. Zigić se vratio u sastav čete.«

Iz borbenog stroja Trepčinih rudara tako je ispao i drugi od sedmorice smelih koji su izvršili prvu diverziju na žičaru Trepče.

Ishod borbe na drumu kod sela Vrbe bio je porazan za Nemce: dosta izginulih i ranjenih, velika količina izgubljenog oružja, municije i ratne spreme.

U to vreme, u obližnjem selu, ljudi su strahovali od nemačke odmazde. Sa zebnjom, su očekivali kako će se borba završiti. Jedan od njih je pričao:

— Kad ono grmnuše eksplozije, poče pucnjava ... Trajalo je to, bog i bogme, podugo ... Posle, negde oko podne, neko viknu: idu! Kad ono — rudari stvarno idu. Natovarili svaki po dve-tri puške,

[170]) Proko M. Zigić, sećanja izneta autoru u Zaostrogu 25. VII 1973.

O toj akciji izneo je sećanja i Nikola Vuković 8. I i 27. II 1974. On je, sa nepunih 17 godina, bio najmlađi borac Rudarske čete, te mu je komandir Branko Šotra, kao suviše mladom, naredio da ostane u selu. Tek posle upornih molbi najmlađeg borca, Šotra mu je dopustio da i on pođe u akciju. Bilo je to »vatreno krštenje« omladinca Nikole, njegova prva borba. Otada više niko nije pravio pitanje zbog njegovih godina.

pa nemačke šlemove . . . Smeju se i pevaju. Spremili smo im bogat ručak. Uveče, nas nekoliko iz sela odemo na drum. Imamo šta da vidimo, lom i pokora ...

Brzo se pronela vest o borbenom uspehu i junaštvu boraca Rudarske čete. O tome se naveliko govorilo među saborcima, kraljevačkim partizanima, a pogotovu u Kopaoničkom odredu, kada su vesti stigle u Ibarsku dolinu. U štabu i po četama su prepričavane pojedinosti iz borbe i sa zadovoljstvom i ponosom je istican taj ratni podvig Trepčinih rudara.

Kasnije se proneo glas da su rudari, u stvari, vodili borbu sa svojim starim protivnicima — Nemcima iz Trepče i Mitrovice, koji su bili upućeni u pomoć opkoljenom nemačkom garnizonu u Kraljevu.

Stari protivnici iz Trepče i Mitrovice

Bilo je to tačno. U Trepči više nije bilo glavnog partizanskog protivnika — komandanta 737. puka majora Vildermuta. Ali to nije značilo i kraj ratnog obračunavanja nemačkog komandanta i rudara Trepče iz Kopaoničkog partizanskog odreda. Već su oktobarski dani to jasno pokazali, a novembarski potvrdili.

Majora Vildermuta je novi zadatak odveo u druge krajeve Srbije, jer je razvoj ustanka nalagao Nemcima da pregrupišu svoje vojne snage. To pregrupisavanje je pogodilo i 737. pešadijski puk.

Iz ratnog dnevnika i izveštaja 717. pešadijske divizije vidi se na koju su stranu i koje potrebe odvukle majora Vildermuta i njegove jedinice iz Kosovske Mitrovice. U divizijskom ratnom dnevniku zabeleženo je 3. oktobra 1941. da se komandant divizije general-major Hofman vratio s odsustva pre vremena (trebao je doći 15. oktobra) i da je odmah preuzeo komandu od majora Vildermuta, koji ga je zamenjivao. Toga dana, 3. oktobra, leti avionom za Kraljevo s pukovnikom Kevišem i majorom Vildermutom, i sa komandantom tamošnjeg 749. pešadijskog puka razmatraju situaciju opkoljenog Kraljeva, određuju mere za pojačavanje garnizona i donose zaključak: »Kraljevo se bezuslovno mora držati«.[171]) Dva dana kasnije komandant divizije izlaže u izveštaju tzv. Višoj komandi 65 plan napada »u cilju uništenja bandi« na terenu Rekovca (36 km severozapadno od Kruševca) i traži saglasnost za prebacivanje dve čete 737. puka iz Kosovske Mitrovice. Tu akciju general-major Hofman poverava majoru Vildermutu i njegovom štabu puka.[172]) Šestog oktobra Hofman održava savetovanje s Vildermutom o situaciji i merama koje treba predu-

[171]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, nemačka arhiva, Ratni dnevnik 717. pešadijske divizije, NAV-N-T — 315/2262/000003-352.

[172]) Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1949, tom I, str. 485-487: 717. pešadijska divizija, Odeljenje la pov. Kdo S br. 22/41, poverljivo za komandante, izveštaj i plan upućen 5. X 1941. Višoj komandi za naročitu upotrebu LXV.

zeti. Stab puka napušta Kosovsku Mitrovicu i već je 7. oktobra u svom novom sedištu Kruševcu, gde dan kasnije pristižu iz Kosovske Mitrovice 8, 9. i 10. četa.[173])

Pošto je, radi hitnog uklanjanja opasnosti od ustaničkih snaga na terenima Kruševca i Kraljeva, po nalogu komandanta divizije napustio Kosovsku Mitrovicu i Trepču (ostavivši tamo minimalne snage), Vildermut je, sa svojim jedinicama, prvo izvršio dobivene zadatke na području Kruševca i na obezbeđivanju pruge Beograd — —Niš, a odmah zatim preduzeo akciju prodora iz Kruševca u Kraljevo.

I ranije je u više navrata, kad god bi se ukazala potreba za hitnom pomoći opkoljenom nemačkom garnizonu, štab 737. puka slao u Kraljevo svoje čete iz Novog Pazara, Raške, Kosovske Mitrovice i drugih mesta, a poslednjih mesec dana tamo se stalno nalazio 2. bataljon ovog puka. U septembarskim dnevnim i periodičnim izveštajima 717. pešadijske divizije govori se o prisustvu i akcijama Vildermutovih jedinica na ovom terenu, i to počev od 4. septembra, kada je štab 2. bataljona sa dve čete prešao iz Novog Pazara u Kraljevo. Tako se u dnevnom izveštaju i ratnom dnevniku beleži da su 6. i 7. četa 17. septembra na terenu Mrsaća (10 km zapadno od Kraljeva), gde se nalazilo skladište municije, spalile 50 kuća. Pet dana kasnije, 22. septembra, evidentira se da su 5. četa iz Kragujevca i 9. četa iz Kosovske Mitrovice premeštene u Kraljevo i da tako 2. bataljon raspolaže sa četiri čete. Krajem meseca, 26. i 29. septembra, navodi se da 5. četa i posade dva tenka pripremaju odbrambeni položaj u Kraljevu, kao i da su se 9. četa i izviđački bataljon divizije vratili u Kraljevo.

Početkom oktobra su borbe bile još žešće, pa su se i Vildermutove jedinice znatno više angažovale, vršeći bezobzirnu odmazdu na terenu. Šestog oktobra je 2. bataljon, kako piše u izveštaju, »spalio sve kuće 5 kilometara zapadno od Kraljeva«. Naredna dva dana, 7. i 8. oktobra, bataljon je »prilikom akcije prema Vitanovcu (9 km istočno od Kraljeva) streljao 70 sumnjivih komunista i više kuća zapalio; 33 žene s 22 deteta predani Ortskomandanturi na saslušanje«.

Međutim, situacija opkoljenog nemačkog garnizona sve više se pogoršavala, pa je štab divizije morao preduzeti hitnu akciju pružanja pomoći. U svom desetodnevnom izveštaju o pripremi, organizaciji i izvođenju borbenih dejstava od 12. do 21. oktobra 1941, štab je ovako opisao plan i ciljeve te akcije:

»Zbog povećane opasnosti od neprijatelja, a u vezi s otežanom situacijom snabdevanja u Kraljevu, divizija je odlučila da povlačeći snage iz garnizona Mitrovica, Kruševac i Niš formira 'Borbenu grupu majora Vildermuta' radi

'") U izveštaju navedenom u napomeni 172 kaže se: »Komandant 737. pešadijskog puka s pukovskim štabom već je, u cilju potrebnih priprema od 7. X u podne u Kruševcu«. U ratnom dnevniku divizije zabeleženo je 8. oktobra: »8,9. i 10. četa i štab 737. pešadijskog puka menjaju garnizon, u prevoženju marš--rutom K. Mitrovica—Stalać-—Kruševac«.

razbijanja neprijatelja u zahvatu komunikacije Kruševac—Kraljevo i obezbeđenja puteva dotura.

U toku tih borbenih dejstava trebalo je istovremeno očistiti područje južno od komunikacije Kruševac—Kraljevo.

Planirano je vremenski usklađeno nastupanje jednog dela Vildermutove grupe preko Aleksandrovca... u pravcu Vrnjačke Banje, dok bi ostatak 'Borbene grupe Vildermut' nastupao iz Kruševca u pravcu zapada, a jedna grupa (oko 1 bataljona) iz Kraljeva u pravcu istoka.

Napad na Aleksandrovac je u poslednjem trenutku otpao... Pored toga, 11. oktobra je pojačano ugrožavanje garnizona Kraljevo, čime je i snabdevanje Kraljeva znatno otežano.

Na osnovu takve situacije 'Borbena grupa majora Vildermuta' orijentisana je na neposredan napad na Kraljevo sa sledećim zadacima:

1) obezbeđenje i razbijanje neprijatelja na komunikaciji Kruševac—Kraljevo,

2) napad radi deblokiranja skoro potpuno okruženog Kraljeva,

3) uspostava i obezbeđenje kolona za snabdevanje,

4) 8. četu 737. pešadijskog puka (koji dolazi iz Mitrovice) uputiti u sastav 2. bataljona 737. pešadijskog puka.

Formacija 'Borbene grupe majora Vildermuta': dve čete 1. bataljona 737. pešadijskog puka, dve čete 2. bataljona 749. pešadijskog puka, 8. četa 737. pešadijskog puka, 717. inžinjerska četa, 3. četa 670. artiljerijskog diviziona, jedan vod brdskih topova (motorizovane) 4. baterije 670. artiljerijskog diviziona i 717. mala transportna kolona«.

Dvanaestog oktobra u 8 časova uveče Vildermutov ešelon kreće iz Kruševca i, posle kraće borbe, ulazi u Trstenik iste noći u 11,10 časova. Već u 4 časa ujutru, 13. oktobra, kolona je produžila marš ka Kraljevu, ali je na Popinskoj reci 4 km zapadno od Trstenika vodila tešku borbu s vrnjačkim i kralj evačkim partizanima (na Popinskoj kosi poginula su 42 borca Trsteničko-vrnjačke čete). Prodor se nastavlja u 10 časova, uz nove borbe, i Nemci istog dana ulaze u Vrnjačku Banju, a noće u selu Podunavcima. Narednog dana, 14. oktobra, produžuju napredovanje i uz pomoć avijacije vode teške borbe s ustaničkim snagama, zauzimaju selo Vrbu (9 km od Kraljeva) i uveče kod sela Ratine uspostavljaju vezu s kolonom nemačkog garnizona koja im je pošla u susret. Opkoljenom nemačkom garnizonu stigla je pomoć baš u vreme partizanskog napada izvršenog 15. oktobra. Vildermutove čete se sada nalaze u samom Kraljevu, odakle s jedinicama 749. puka vrše ispade prema okolnim selima, a isto tako i na putu prema Kruševcu, koji opravljaju i obezbeđuju za stalan saobraćaj.[174])

[17*]) Navedeni podaci (ovde i kasnije) o nemačkim ciljevima i planovima, toku pojedinih akcija, sopstvenim i protivničkim gubicima i ostalom sadržani su u pomenutim dnevnim izveštajima 717. pešadijske divizije (Zbornici dokumenata Vojnoistorijskog instituta: tom I, knj. 1, Beograd 1949, i tom XII, knj. 1, Beograd 1973), kao i u ratnom dnevniku iste divizije (vidi napomenu 171). Navedeni deo izveštaja za period od 12. do 21. X 1941. potiče iz izveštaja štaba 717. divizije Ia br. 518/41 upućenog 23. X Višoj komandi 65. Prodor od Popinske reke do sela Podunavaca 13. oktobra ovako je opisan u izveštaju: »Veliki broj dobro pripremljenih i organizovanih prepreka na putevima, kao i snežne padavine, koje su trajale čitavog dana, otežavali su dalje nastupanje, tako da

Svoj »združeni odred« — kako se naziva u nemačkim dokumentima — Vildermut je stvorio pošto je jedinice u Kraljevu ojačao delovima puka koje je prebacio iz Kruševca, kao i tenkovima. Tokom meseca je i sam dolazio i povremeno komandovao jedinicama, pre svega na pravcu Kruševac—Vrnjačka Banja—Kraljevo.

Ponovo se pred Trepčinim rudarima isprečio stari protivnik iz Kosovske Mitrovice i Ibarske doline — major Vildermut sa svojim jedinicama. Ovoga puta na novom terenu — oko Kraljeva.

O Vildermutovom prisustvu u Kraljevu govori u svom izveštaju vazduhoplovni poručnik Leške:

»Dobio sam nalog da odletim za Kraljevo... da bih tamo preuzeo majora Vildermuta za jedan izviđački let pod njegovim uputstvom... Odvezao sam se u kancelariju puka i utvrdio telefonski s bataljonom da se major Vildermut nalazi u Kruševcu«.[175])

su tek u 16 časova naše snage ušle u Podunavac (25 km zapadno od Kraljeva)«. A prodor narednog dana zabeležen je kratko: »Na dan 14. X, nakon savlađivanja težih prepreka na putevima, zauzeta je Ratina. Ploča (4 km jugozapadno od Ratine) i kota 222 (1 km zapadno od Ratine) zauzeti su; odbijen je napad neprijatelja na našu pozadinu kod Vrbe. Naveče je uspostavljena prva veza s Kraljevom«.

[17S]) Dokument se nalazi u kraljevačkom muzeju. Na dokumentu nema datuma.

Zanimljivo je znati kako je major Vildermut, kao glavni vojni protivnik Trepčinih rudara 1941, ocenjivao partizane, njihovu borbenu snagu i taktiku, kakva je iskustva stekao u borbama sa »komunističkim protivnikom« i kakvu je taktiku preporučivao sopstvenim jedinicama (vidi AVII,NAV-T-315, 2. 2262, S. 350-1):

»Iskustva iz borbi protiv ustanika

1. Taktika protivnika

O pojavi većih bandi dobijene su informacije od juna, jula 1941. godine. Pošto provere koje su vršile jedinice nisu dale rezultate, to je novim informacijama poklonjena manja pažnja.

Protivnik je zatim pristupio planskim akcijama da glavne saobraćajnice učini nesigurnim, otvaranjem vatre na te saobraćajnice. S time u vezi vršeni su i noćni prepadi na naseljena mesta i vrbovanje pristalica. Postepeno su snage protivnika tako narasle, da je on bio sposoban da pređe u planske napade na naše garnizone. Njegova taktika se sastojala u tome da prvo planski i uporno razara, odnosno blokira sve veze (informacije, železnički saobraćaj i, na kraju, komunikacije). Garnizon na taj način okružen bio je nakon toga izložen sistematskim napadima (Kraljevo). Bilo je slučajeva da je garnizon (Kruševac) napadnut i bez prethodnih akcija sabotaža.

2. Borbena snaga protivnika

Protivnička taktika u potpunosti odgovara »Direktivi komunističke partije za partizanski rat«. Protivnik prvo upotrebljava slabije snage. Dobri su strelci, jer je kod napada konstatovana dobra disciplina vatre. Vatreni prepadi se vrše sa najbližeg odstojanja.

Protivnik je vrlo umešan u korišćenju zemljišta i u maskiranju.

Napadi se vrše uglavnom noću. Neprijatelj raspolaže izvanrednim načinima za prenos informacija (pomoć mesnog stanovništva, paljenje vatri, kao i sredstva veze).

Neposredni cilj: uznemiravanje; zatim blokiranje garnizona; na kraju sistematski napad na važne tačke (železničke raskrsnice, železničke pruge).

Ratni put majora Vildermuta svuda je bio obeležen nemilosrdnim represalijama prema nedužnom stanovništvu: do 6. oktobra, kada mu je štab bio u Trepči, odnosno Zvečanu, vršio je odmazde na širokom području Kosovske Mitrovice i Ibarske doline (spaljivanje Borčana i dr.), od 7. oktobra, kada je stigao u Kruševac, na ovom terenu, a u drugoj polovini oktobra na području Kraljeva.

Od 12. do 21. oktobra združeni odred majora Vildermuta i odred majora Deša zapalili su na terenu Kraljeva 2 sela, zatim 21 kuću i zatvorili 2.000 talaca, a u borbama su imali 28 poginulih i 67 ranjenih. Dnevni izveštaj od 15. oktobra rečito govori o zločinima, ali i o opasnosti u kojoj se našao komandant 737. pešadijskog puka:

»Lako je oštećen od 3 mine tenk kojim je vraćen Vildermut, ali je opet opravljen. Oko 18,00 časova pucano iz kuća; 300 Srba streljano; 34 'folksdojčera' prebačeno za Kruševac. Sopstveni gubici: 14 mrtvih, 20 ranjenih, među mrtvima 2 oficira«.

Vildermutovo operativno sadejstvo u Kraljevu i komandovanje snagama 737. puka u ovom jakom nemačkom garnizonu dolaze baš u vreme masovnih streljanja koja su Nemci, u drugoj polovini oktobra, vršili pod komandom majora Deša, komandanta 749. pešadijskog puka.

Nemački vojni izveštaji govore o tragičnom masakru stanovništva Kraljeva vrlo kratko i jezikom brojki. Izveštaj štaba 717. divizije od 17. oktobra 1941. sastojao se od jedne rečenice: »Za gubitke

Protivnik neprestano poboljšava svoje naoružanje, raspolaže artiljerijom, pa čak i tenkovima.

3. Borba protiv protivnika

Neophodno je preduzeti momentalna borbena dejstva, čim se pojave bande. Jagd-komande su ranije morale imati uspeha. Potpuni uspeh Jagd-komande su postizale samo u relativno mirnijim rejonima, gde je bilo omogućeno da 2—3 poterna odeljenja istovremeno dejstvuju i sadejstvuju a da im pozadina ne bude ugrožena.

Napadi koji su docnije vršeni, snagama jačine bataljona, bili su spori. Za napade je protivnik uvek ranije saznavao, pa je uglavnom uvek imao mogućnost da se blagovremeno povuče.

Protivnik je jako osetljiv na našu artiljerijsku vatru i na upotrebu tenkova ...

5. Predloži

Jedinicama se mora obezbediti pokretljivost tj. njihovi pokreti moraju biti brži (motorna vozila). Jedinice moraju da budu osposobljene da mogu da gone neprijatelja i na planinskom zemljištu (tovarna stoka). Taktika jedinica se mora prilagoditi taktici protivnika. Upotrebom tovarne stoke biće moguće gonjenje neprijatelja i u brdima, pa bi se njegovoj organizaciji naneli osetljivi gubici. Do sada neprijatelj je ostao neometan u svojim šumskim i brdskim skloništima.

Jedinice, moraju biti rasterećene zadataka osiguranja, što bi omogućilo da više dana budu odsutne iz garnizona. Mora se obezbediti da manje komande (1—2 čete), dejstvuju iz suprotnih pravaca, čime se postiže trajno uznemiravanje protivnika. Ovakvu taktiku treba odmah primenjivati, pod uslovom da se jedinice obezbede tovarnom stokom...«

• od 15. X dosad je streljano 1.736 ljudi i 19 komunistkinja«. U pregledu akcije koji je priložen izveštaju štaba divizije zabeleženo je još da su od 12. oktobra do 21. oktobra »na prostoru Kraljeva združeni odred majora Vildermuta i odred majora Deša« izvršili hapšenje i streljanje 2.000 talaca.

Iza tih kratkih izveštaj a krila se tragedija stanovništva Kraljeva — »streljanog grada«. Danima su (od 15. do 21. oktobra) odjekivali mitraljeski rafali i puščani plotuni, a broj nevinih žrtava rastao je na hiljade. Nezaštićeno stanovništvo je plaćalo krvavi danak okupatoru. Pored Kraljevčana starosedelaca nastradalo je i mnoštvo ljudi iz raznih krajeva koji su tada živeli u Kraljevu kao izbeglice ili kao radnici i nameštenici fabrike vagona i fabrike aviona. Izbeglice koje su baš tih dana u tri transporta stigle na kraljevačku železničku stanicu Nemci su izvukli iz vagona i odveli pravo na streljanje. Ljudi iz Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova i drugih krajeva našli su se zajedno sa starosedeocima iz Kraljeva pred cevima nemačkih mitraljeza.

Partizani su se spremali za nove borbe. Rudarskoj četi su predstojali napadi na selo Vrbu i na samo Kraljevo. Ponovo će se sukobiti s neprijateljem s kojim su bili bitku za olovo na području Kosovske Mitrovice i Ibarske doline, sa onima koji su ubili Peru Đuricu; imaće obračun s ubicama metalskih i drugih radnika u Kraljevu, izbeglica iz svih krajeva zemlje, ljudi svih zanimanja, žena, dece i staraca.

Ranjen je Danilo Brkljač

U Dragosincima su rudari radosno dočekali vest: četa je dobila naređenje da s kraljevačim partizanima napadne noću selo Vrbu. Obaveštenja su glasila da se u selu nalazi mala nemačka posada. S Rudarskom četom je u akciju pošla i Prva gočka četa, kojom je komandovao Milan Simović Zeka, pilot jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, kao i 30 Keserovićevih četnika.

U selu su partizani naišli na neočekivano jak otpor. Iz nekoliko zgrada Nemci su otvorili žestoku paljbu iz automatskog oružja i pušaka. Rudarska četa je uprkos tome nastavljala svoj prodor. Jedan vod se uputio prema železničkoj stanici, gde je bilo, valjda, najjače uporište Nemaca. Sa krova stanične zgrade nemački mitraljez je rafalima tukao sve prilaze. I iza zidova staničnog nužnika Nemci su zasipali vatrom napadače. Rudari su koncentrisali vatru svojih oružja na ta dva uporišta, a Rifat Memić ih je gađao tromblonskim bombama. Žestoka pucnjava se razlegala u noći.

Tada je ranjen Danilo Brkljač. Pritrčali su mu drugovi i pod nemačkom vatrom izvlačili ga s položaja.

Jovo Jovanić, Rade Milićević i drugi rudari nisu uspeli da likvidiraju dobro branjeno nemačko uporište. Isto tako ni Prva gočka četa. Sta više, iza njihovih leđa pucali su Keserovićevi četnici. Delom

i zbog toga, ali ponajviše zato što su u Vrbi bile znatno jače snage nego što se mislilo, partizani su bili primorani da se povuku.[176])

Rudari su izneli sa bojišta svog ranjenog druga i poslali ga u bolnicu. Okupljeni u selu, posle akcije, pričali su gotovo jedino o Brkljaču.

Božo Kalember je pričao kako nikada neće zaboraviti da mu je Dane pomogao da postane član Partije:

»U vreme štrajka u Trepči 1939. godine i hapšenja koja je policija posle toga izvršila, Dane mi je pričao i govorio mi o situaciji u rudniku i o potrebi da se mi rudari čvrsto zbijemo u redove i borimo za svoja prava. Pričao mi je o Komunističkoj partiji i njenoj borbi, o tome da u njene redove primaju najbolje borce za radnička prava. Rekao mi je:

— I ti, zemljače, možeš da postaneš član Partije. Ali prvo moraš otkloniti svoje lične nedostatke.

Mislio je na to što sam umeo da trgnem koju čašicu, a, bogami, ponekad i da se potučem. I čvrsto sam odlučio da se oslobodim tih i drugih navika koje su mi smetale da uđem u Partiju. Mislio sam: kako Dane može da ne pije, ne puši, ne tuče se, ne psuje? Bio mi je primer u svemu. Video sam koliko ga ljudi vole i cene, kako rade ono što on kaže. I tako sam 1941. godine i ja dočekao da postanem član Partije. Toga dana je za mene bio dvostruki praznik: prijem u Partiju i Prvi maj«.'[77])

I komandir Šotra je izgubio druga koga je voleo i cenio. Kada je došao u odred i stupio u dodir s rudarima, Šotra je upoznao srdačnog, spontanog i pomalo bučnog Jovanića, svog zemljaka — Hercegovca, mirnog i ćutljivog Radeta Milićevića, odlučnog i veštog ratnika Nikolu Krtinića, robusnog Nikicu Labusa . . . No njegovu pažnju je osobito privukao Dane Brkljač, s kojim je često razgovarao o svemu i svačemu. Bilo je to zbližavanje dva čoveka, dvojice komunista: intelektualaca, slikara, čoveka prefinjene, umetničke prirode, i proletera, radnika, priznatog predstavnika i zastupnika rudara Trepče.

Šotra je prepričao rudarima jedan od svojih prvih razgovora s Brkljačem. Povela se reč o rudarima kao ratnicima, koji su spremni da ratuju gde god zatreba.

— Mi proleteri — govorio je Dane — nismo vezani za jedan kraj, nemamo šta da izgubimo, ne drhtimo za kućom i okućnicom. To i čini rudare beskompromisnim borcima — oni će istr a jati u borbi uprkos svim iskušenjima koja ih čekaju.

U tridesetogodišnjem rudaru slikar je vrlo brzo otkrio misaonu prirodu. Bez obzira na to što nije dospeo da skupi mnogo znanja,

[m]) Podatke o ovoj akciji dali su autoru njeni učesnici: Đuro Jovanović Četnik (21. II 1974), Proko M. Žigić (25. VII 1973), Milan Simović (21. II 1974). Zivorad Mihailović opisuje da se borba vodila oko škole i stanice u Ratini. Ratina nije imala ni školu ni železničku stanicu.

[177]) Božo Kalember, magnetofonski snimak sećanja od jula 1971. Opširne podatke o Danilu Brkljaču dao je u pismu autoru 9. IX 1971.

Brkljač je umeo da primeni ono što je znao onako kako je to najbolje odgovaralo interesima rudara. Skroman i kritičan prema sebi, govorio je da to nije dovoljno i iskazivao želju da čita, da uči. Osećao je to i kao potrebu svih rudara. »Što više znaš, to više vrediš«, govorio je.

Bio je uredan, pristojno obučen, nenametljiv, nije se podavao slabostima, već se sav posvetio borbi i svojim drugovima. I dok mnogi njegovi zemljaci, Ličani, nisu pokatkad mogli smiriti svoj brđanski temperament, on je delovao uvek smireno, uzdržano. Iz njegovog ophođenja prema ostalim rudarima, razumevanja njihovih sklonosti i naravi, spremnosti da pomogne, nenametljivog načina ubeđivanja ili kritikovanja, izbijalo je toliko ljudskog da njegove reči niko nije shvatao kao »komesarsko mudrovanje«. Zahvaljujući tome nikada među rudarima nije došlo do nekih ispada i izgreda, mada je zbog žustrine, preterane revnosti i neobuzdanog revolucionarnog žara pojedinaca moglo do toga doći. Kao uvereni i dosledni revolucionar, sam je bez rezerve poštovao i ispunjavao sve norme partijske etike. Tako je i ličnim primerom snažno uticao na svoje drugove.

Akademski umetnik je, kao kičicom na platnu, unosio u sliku o tom čoveku mnogobrojne pojedinosti zapažene u zajedničkom životu i borbama. Iz svega toga izrasla je divna slika o ljudskom liku rudarskog komesara, čoveka koji je, po opštem mišljenju postao legenda Rudarske čete.

U borbenom stroju više nije bilo još jednog od sedmorice rudara (posle Pere Đurice i Mileta Labusa trećeg po redu) koji su zapalili varnicu ustanka na Kosovu i u Ibarskoj dolini.

Kada se Rudarska četa opet okupila, održan je sastanak na kome se govorilo o izvršenoj akciji, uočavale slabosti, izvlačeno iskustvo. Jovanić je oštrim rečima žigosao postupak i držanje Keserovićevih četnika.

Tih dana je rudare posetio Milan Simović s nekolicinom boraca iz svoje čete. Doneli su im cigarete i neke druge stvari koje su zaplenili od Nemaca. Simović je rekao:

— Drugovi rudari, želimo da to podelimo s vama, našim saborcima.

Simović je dobro zapamtio te prve susrete s rudarima:

»S borcima Rudarske čete sam se prvi put sreo kada nas je jaka nemačka kolona koja je dolazila iz Kruševca odbacila sa puta Kraljevo—Kruševac. Ali sam pre toga već dosta slušao o njima. Sekretar Okružnog komiteta Kraljeva Dragoslav Bogavac pričao mi je da u Kopaoničkom odredu ima izvanrednih ljudi — rudara i šumskih radnika. Miro Dragišić, politički komesar Kraljevačkog odreda, koji je pre rata radio u Trepči, opisivao mi je kakvi su to ljudi, kako su se borili u olovnom rudniku s upravom i policijom, kako su štrajkovali do konačne pobede.

Kada je Rudarska četa iz Raške došla u Podibar — na položaj oko Kraljeva, a naročito u zajedničkoj akciji na Vrbu, i lično sam upoznao te ljude. Oni

su zaista ostavljali izvanredan utisak. Bila je to vrlo disciplinovana jedinica, dobro naoružana i obučena, sastavljena od iskusnih boraca za radnička prava i velikog broja komunista. I dok su moju četu sačinjavali uglavnom mladi, još neiskusni ljudi sa sela, Rudarska je bila sastavljena, ako izuzmem ono nekoliko omladinaca, sve od zrelih ljudi, koji su služili vojsku, imali životno i borbeno iskustvo, navikli na red i kolektiv, zajedničku borbu. Šta sve ti ljudi nisu znali: da poprave stvari, ispeku hleb, zakolju vola, da zakrpe i operu rublje i odeću, da održavaju čistoću, da pomognu seljacima, a pre svega — da se bore.

O političkoj svesti i klasnom instinktu rudara posvedočilo mi je i onakvo istupanje Jove Jovanića u vezi s postupkom četnika u akciji na Vrbu, kada su nam pucali iza leđa. Obratio mi se rečima:

— Druže komandire, jesi li ti revolucionar?

— Jesam. Zašto?

— Pa što trpimo te izdajnike? Što ih ne razoružamo? Neće oni da pucaju na okupatora.

Bila je to četa koju smo svi uzimali za primer«.[178])

Počelo je ratno drugovanje rudara i vojnog pilota Milana Simovića, koje će se nastaviti u danima najvećih iskušenja, u vreme povlačenja u Sandžak i Bosnu, posle čega će Simović — u Rudom — postati komandir Rudarske čete.

Prodor u središte Kraljeva

Kao i u ostalim partizanskim jedinicama okupljenim oko Kraljeva, tako je u Rudarskoj četi vladalo uzbuđenje pred predstojeću akciju. Svi su s nestrpljenjem očekivali napad na grad.

Rudarska četa je pre napada došla na teren Mataruške banje i tu se pripremala za akciju. Borci su čistili puške, Rifat Memić je pripremao za dejstvo svoju pušku na kojoj je bila montirana cev za izbacivanje tromblonskih bombi, a naročito su puškomitraljesci pažljivo proveravali svoja oružja, jer su ona činila udarnu moć čete.

Pored puškomitraljeza koje je ranije imala, Rudarska četa je posle borbe na drumu kod sela Vrbe raspolagala još jednim — zaplenjenim nemačkim »šarcem«. (Partizani su ga tako zvali zbog zaštitne cevi »išarane« mnogim otvorima). Njega je odmah uzeo dvadesetogodišnji Nikola Bubalo, skojevski rukovodilac iz Trepče. Onako mlad i jak, lako ga je zabacio na rame — kao da je puška. Otada se više nije odvajao od njega.

Bubalo se ovom puškomi trai jezu radovao kao dete. Zagledao ga je onako sjajnog, gladio cev, prevlacio krpom preko njega i govorio:

— Sad ću ja tući Švabe iz njihovog oružja. Vrag šareni, kad zagudi...

[178]) Milan Simović Zeka, izjava data autoru 21. II 1974.

Zapamtili su rudari s kakom su brzinom nemački »šarci« izbacivali rafale, pa je Bubalo zamišljao kako će i on odsad brzo i gusto sejati smrtonosne kuršume.

»Međutim, nešto nije bilo u redu sa zaplenjenim puškomitraljezom«, kaže Bubalov saborac Đuro Jovanović. »Pucao je pojedinačno, kao puška, a ne rafalom. Uzalud se Bubalo, a i mi zajedno s njim, mučio da otkrije šta nije u redu. Prvi put nam je bio u rukama nemački 'šarac', pa se nismo snalazili. Pokazivali smo ga i nekim seoskim kovačima, pitali u čemu je kvar, ali odgovora nije bilo.

Tada smo saznali da je i jedna četa kraljevačkih partizana zaplemila 'šarac'. Otišli smo k njima i, pažljivo razgledajući i upoređujući oba puškomitraljeza, otkrili u čemu je stvar. Našem 'šarcu' je nedostajao jedan deo — klizač metaka — koji omogućava oružju rafalnu ^paljbu. Po ugledu na taj deo u kraljevačkog 'šarca', neki seoski 'stručnjak' nam je napravio sasvim upotrebljiv klizač metaka.

Bubalo je radosno ispalio prvi, probni rafal.«[179])

U opsadi Kraljeva okupile su se velike partizanske snage, od kojih je deo upotrebljen za obezbeđivanje od eventualnih prodora onih nemačkih jedinica koje budu pohitale u pomoć opkoljenom garnizonu, dok je glavnina neposredno učestvovala u opsadi i napadima ra grad. Jedinice Kraljevačkog, Čačanskog i Vrnjačkog partizanskog odreda čvrsto su stegle obruč oko grada. Od sredine oktobra sa njima je bila i Rudarska četa. Više od tri hiljade partizanskih fcoraca i oko hiljadu četnika danonoćno su opsedale vrlo jak nemački garnizon u Kraljevu.

Izgubivši Užice i Čačak, kao i Ibarsku dolinu, Nemci su dovukli velike snage u Kraljevo, jer je taj grad kao strateško uporište imao u toj situaciji veliki značaj za njih. Nemci su se suočili sa spajamjem prostrane partizanske slobodne teritorije od Užica i Čačka, pa Ipreko Ibarske doline sve do područja Kosovske Mitrovice. Velike ustaničke snage, tada vezane za Kraljevo, bile bi oslobođene za dejstvo prema Kragujevcu i Kruševcu i ugrožavale bi strategijske saobraćajnice Beograd—Niš—Sofija i Beograd—Skoplje—Solun. Zato se u Kraljevu okupio veći broj raznih nemačkih jedinica s kombinovanim naoružanjem: laki borbeni avioni, tenkovi i borna kola, artiljerija, tehničke i stručne službe, pešadija.

Neposredno uoči partizanskog napada na grad Nemci su izvršili ;foš jedan zločin. Četiri kilometra severno od Kraljeva, u selima Sirči
1 Oplanićima, Vildermutov združeni odred je 30. oktobra pobio »najmanje 80 ljudi i spalio sve kuće«, pretrpevši pri tome gubitke od
2 mrtva i 6 ranjenih.[180])

Đuro Jovanović, autorizovani tekst na osnovu sećanja datih autoru 4. IV X 972. i stenograma sa sastanka boraca Rudarske čete 16. X 1971.

'*') Izveštaj o akcijama 717. pešadijske divizije od 15. maja do 31. decembra i 941, podnet Višoj komandi LXV, Zbornik vojnoistorijskog instituta Beograd 3_949, tom I, str. 660-671.

Pre polaska u akciju rudari su se okupili oko svog komandira. Branko Sotra im je izneo plan noćnog napada na Kraljevo. Objasnio im je u nekoliko reči raspored i zadatke partizanskih i četničkih jedinica koje učestvuju u napadu, a zatim im potanje izneO u čemu se sastoji borbeni zadatak Rudarske čete. Borbeno raspoloženje rudara naročito su podstakle komandirove reči da četa, posle prelaska Ibra kod Mataruške Banje, treba da nastupa pored Ratarske škole i da se probije u središte grada. Borci su bili ozlojeđeni na ubice u zelenim uniformama, željni obračuna s krivcima za masovni pokolj nedužnih, nadahnuti nadom u mogućnost oslobođenja »streljanog grada«. Bili su i pod utiskom simbolike zajedničke borbe proletera: rudari Trepče u istom borbenom stroju s metalskim i drugim radnicima kraljevačkih fabrika vagona i aviona. Trepčini rudari, poznati po svojim štrajkovima i borbenosti, učestvovaće zajedno u borbi s metalskim radnicima dve velike fabrike, poznatim revolucionarima, među kojima je bio i Miro Dragišić, negdašnji radnik Trepče, sada politički komesar Kraljevačkog odreda.

Opšti napad na Kraljevo, treći po redu, izvršen je u noći između 31. oktobra i 1. novembra, posle artiljerijske paljbe partizanskih topova.[181]) U određeno vreme Rudarska četa je prešla Ibar i nastupala ka Kraljevu terenom između pruge i reke. Sa njene desne strane kretala se — uz levu obalu Ibra — jedna četa četnika. Rudari ratnici su se nasilno probijali određenim pravcem prema središtu grada, izvršavajući uspešno svoj borbeni zadatak. U prodoru su učestvovali i dva tenka. Bubalov »šarac« i Rifatova tromblonka dobro su dejstvovali, kao i ostalo oružje Trepčinih rudara.

Proboj u grad izveden je u opštem naletu, uz žestoku obostranu vatru. Rudari su već bili stekli izvesno iskustvo u borbama izbliza s Nemcima, jer su se u okršajima kod Vrbe jurišima probijali kroz njihove redove. Njihova borbenost je i ovaj put došla do izražaja. Ohrabreni ostvarenim prodorom, krenuli su prema središtu grada, istovremeno i središtu nemačke odbrane. Borbeno raspoloženje je sve više raslo. Kao i obično, čuli su se povici: »Napred, rudari!«

U odsudnom trenutku, međutim, došlo je do neočekivanog obrta: četnici koji su nastupali desno od rudara iznenada su, zahvaćeni panikom, počeli da beže. Rudari s desnog krila čete uzalud su pokušavali da ih zaustave. Nisu mogli saznati ni uzrok tom bekstvu. Povici: »Zašto se povlačite? . . Zbog čega bežite? . .«, ostali su bez od-

[181]) U svojoj studiji »Zapadna Srbija 1941 — opsada Kraljeva«, objavljenoj u »Borbi« decembra 1973. i januara 1974, Ljubivoje Pajović opširno opisuje pripreme, raspored jedinica i tok napada na Kraljevo. U tom napadu, kaže Pajović, učestvovale su sve partizanske i četničke jedinice, kao i u prvom i drugom napadu, osim Dragačevskog bataljona. Pored toga, učestvovale su i ustaničke tenkovske jedinice — 2 tenka tipa hočkis (partizanski i četnički) s jurišnom pešadijom. Sa zapadnog pravca napadale su, pored Rudarske čete, Gočka i Ćibukovačka četa, kao i jurišni vod Prekomoravske čete Kraljevačkog odreda, zatim 4. četa Ljubićkog bataljona čačanskog odreda, Adranski četnički odred i četnička četa s jurišnim odredom pešadije. Sa severa, istoka i juga napadale su druge partizanske i četničke jedinice.

govora. U noći se izgubio i poslednji četnik. Sada je odjednom desna strana — od rudarskog stroja prema Ibru — ostala prazna. Ubrzo su se tu pojavili Nemci, te su sada nemački kuršumi obasipali rudare i s te strane. Naglo je iskrsla opasnost da četa bude potpuno opkoljena i uništena.

Rudari nisu izgubili prisustvo duha. Znali su da je jedini izlaz u organizovanom povlačenju. I uzvraćajući Nemcima paljbu iz svih puškomitraljeza, četa se počela postupno izvlačiti iz grada. Iz ulice u ulicu, zasipani nemačkim rafalima, a zatim i granatama iz artiljerijskog oružja koje je sve žešće tuklo, rudari su odstupali pod borbom, ostavljajući uvek zaštitnice koje su omogućavale organizovano povlačenje cele čete. Prvi put su iskusili dejstvo artiljerije, a noć je još i pojačavala odjek snažnih eksplozija topovskih granata i oštre cijuke gelera, pa su svi i po tome zapamtili ovu noć.

Nemci nisu uspeli da opkole, razbiju i unište ovu isturenu partizansku jedinicu. Staviše, nisu joj naneli nikakve gubitke. Rudarska četa se povukla bez žrtava.

I ostale ustaničke snage povukle su se na polazne položaje.

Nemci su u svojim izveštajima zabeležili partizanski prodor u središte Kraljeva. Centrala vojne obaveštajne službe Abver (Ast Beograd) primila je o tome izveštaj svoga punkta (Meldekopf) u Kraljevu:

»Kraljevo: 1. XI izvršen je napad s dva tenka hočkis oteta kcd Milanovca. Protivtenkovska vatra nije imala uspeha i ovi su uspeli da prodru duboko u grad«.

I u dnevnom izveštaju 717. pešadijske divizije govori se o napadu:

»Kraljevo: 1. XI, u 03,00 časova, napad (i neprijateljski tenk) iz pravca čačka odbijen sopstvenom artiljerijom... Neprijateljski gubici 10 mrtvih«.

Narednog dana, 2. novembra, opet se u dnevnom izveštaju divizije govori o tome:

»Kraljevo: Neprijateljska artiljerijska vatra iz oruđa kalibra 100 mm sa severa na poljoprivrednu školu i skladište ratnog plena ...«

I nemački vojni zapovednik za Jugoistok obavestio je istog dana o tome telegramom Vrhovnu komandu oružanih snaga:

»717. divizija: prilikom napada bandi na Kraljevo 1. XI iste su izgubile 10 ljudi (pri tom 2 srpska oficira rukovodioca). Zaplenjen je 1 mitraljez. Jedan nemački vojnik je poginuo. 9. i 10. četa 737. pešadijskog puka prebačene u Kosovsku Mitrovicu«.

U sedmodnevnom izveštaju opunomoćenog komandanta za Srbiju od 10. novembra ponovo se govori o tom napadu:

»Borbeno područje oko Kraljeva: 1. 1. XI neprijatelj je s tenkovima preduzeo sa zapada prodor ka Kraljevu, pri čemu mu je pošlo za rukom da, potpomognut artiljerijskom vatrom, prodre u grad«.[182])

[182]) Vidi napomenu 174. Za izveštaje vojnog zapovednika za Jugoistok i opunomoćenog komandanta za Srbiju vidi Zbornik VII, Beograd 1973, tom XII, knj. 1, str. 584, 611—612 i 620.

Posle povlačenja iz Kraljeva rudari su iznosili kritička zapažanja o minuloj borbi, iznosili činjenice i opisivali tok cele akcije. Sećanja na noćni prodor u središte grada trajno su sačuvali i često oživljavali pojedinosti i lične doživljaje.'[83]) A njihov »kolega« iz Kraljeva Milosav Spasojević Deva, metalski radnik, koji je u prodoru u grad učestvovao kao borac Kralj evačkog partizanskog odreda, zabeležio je i tu noć u svoj dnevnik:

»31. X 441. Napadamo Kraljevo u jedan sat posle pola noći. Uspeo sam da dođem do Lazovića kafane. Plan je pokvaren i naši tenkovi ne daju ugovoreni signal. Mi odstupamo ka Mataruškoj Banji.. . Dolazimo u Kamenicu u štab u 9 sati. Aviona još nema. Četnici su nas izdali i u tenku i u pešadiji. Izgleda mi doći će do nesporazuma između nas i njih«.[184])

I rudari Trepče su tako mislili. Oni su i u ovoj borbi na svojoj koži osetili izdaju četnika i ona je mogla skupo da ih staje. Klasnim instinktom, razvijenim u višegodišnjoj borbi u rudniku Trepči, oni su već na samom početku oružane borbe, prilikom prvih susreta s četnicima, kada su se ovi izjašnjavali za zajedničku akciju protiv okupatora, osetili da njihovi saveznici ne mogu biti oni koje predvode odnarođeni oficiri i žandari, nosioci stare vlasti i bogataši koji su surovo iskorišćavali radnike, oni koji žele da povrate stari poredak. Kao disciplinovani vojnici revolucije povinovali su se liniji saradnje s četnicima, nastojanjima da se i oni angažuju u oružanim akcijama protiv porobljivača zemlje, ali su unapred predosećali ishod. Jer isuviše su iskusili od žandara i stare vlasti, od onih koji su sada vodili četnike, onih koji su se bezobzirno bogatili na tuđem radu; previše su ih dobro znali da bi se mogli u njih pouzdati. Bili su uvereni da se ničem dobrom od njih ne mogu nadati.

Pokazalo se to jasno na Kraljevu, kada su ih u odlučujućem času izdali četnici i doveli u gotovo bezizlaznu situaciju. Svega nekoliko dana kasnije dobili su o četničkoj izdaji još rečitiju potvrdu, kada su morali da hitaju u pomoć za spasavanje »Rudarske republike«. Međutim, pre nego što je do toga došlo, i druga četa rudara, ona koja je iz Baljevca otišla za Užice, iskusila je ne samo izdaju četnika

m) O prodoru Rudarske čete u centar Kraljeva u noći između 31. X i 1. XI 1941. autor je pribavio izjave boraca ove čete: Bože Kalembera od VII 1971, Proka M. Zigića od 25. VII 1973, Dušana Vrzića od VII 1971, Đure Jovanovića Četnika od 4. IV 1972, Nikole Vukovića od 27. II 1974. Ta akcija je opisana i na sastanku boraca Rudarske čete, održanom 16. i 17. X 1971. u Beogradu.

1!4) Dnevnik Miloša va Spaso jevića Deve. U pogledu držanja četnika na terenu Kraljeva, mora se reći da je, u isto vreme s pojavom njihovog izdajstva, komandant najvećeg četničkog odreda, Ibarskog, Vukašin Vukašinović Vule ostao dosledan zajedničkoj borbi protiv okupatora. Predratni predsednik Udruženja četnika u Kraljevu, inače iotograf po zanimanju, Vukašinović je bio rodoljub i antifašista i do kraja je ostao veran saradnji s kraljevačkim partizanima i narodnooslobodilačkim pokretom ovoga područja. On je kasnije zabranio svojim komandirima da idu u napad na oslobođeni Čačak zajedno s četnicima Draže Mihailovića. Isto tako, kada se Kopaonički odred posle borbe za Rašku povukao na teren Kraljeva, a četnici Mašana Đurovića hteli da ih i tu napadnu, Vukašinović je postavio svoje četnike u Ušću i poručio Mašanu Đuroviću da neće dopustiti dalji pokret njegovim četnicima i napad na kopaoničke i kralj evačke partizane.

nego i početak žestoke oružane borbe sa njima. Bilo je to odmah posle partizanskog napada na Kraljevo, svega jedan dan nakon iskustva s četnicima koje je stekla četa Trepčinih rudara.

Za izvesno vreme obe rudarske čete i ceo Kopaonički odred biće angažovani u teškim borbama s četnicima.

Baljevački rudari brane »Užičku republiku«

Daleko od svog kraja, u Užicu, četa baljevačkih rudara i kraljevačkih partizana, nazvana Šesta ibarska, stupila je u borbu odmah pošto je dobila oružje i čim je objavljeno njeno formiranje u Užicu. Pred veče 1. novembra hitno je upućen na položaj veći deo čete, a oko ponoći je za njim krenuo i preostali vod.

Položaj koji su zauzeli zvao se Trešnjica. Zadatak je glasio: dočekati četnike i razbiti njihov napad.

Tu, na tri kilometara od Užica, Šesta ibarska četa je polagala svoj prvi borbeni ispit, učestvujući u odbrani »Užičke republike«. Neprijatelji s kojima se sukobila, od kojih je branila slobodnu teritoriju, nisu bili Nemci, okupatori, već sunarodnici koji su izvršili izdaju, četnici.

Četničkim napadom na Užice i Ivanjicu počela je opšta oružana borba odreda Draže Mihailovića protiv partizana. Mnogobrojni dotadašnji napori partizana da se pruži opštenarodni otpor okupatoru i organizuje zajednička oružana borba protiv njega, pri čemu su činjeni i svesni ustupci četnicima kako bi se izbeglo međusobno obračunavanje, nisu urodili plodom. Umesto da se s partizanima bore protiv Nemaca, četnici su se našli u istom taboru s okupatorom i zajedno sa njim krenuli u bespoštedno obračunavanje s partizanima i rodoljubivim stanovništvom.

Na braniku »Užičke republike« stajao je, te noći i u zoru 2. novembra, borbeni stroj Šeste ibarske. Na njega su se sručili prvi talasi četničkog napada, rafali četničkog oružja koje se izdajnički okrenulo protiv svoje braće. Nemci su postigli svoj cilj. Počela je bratoubilačka borba s veoma teškim posledicama i ogromnim žrtvama.

Četnički komandant kapetan Ignjatović izdao je 1. novembra naređenje da ceo odred krene uveče u tri kolone na Užice i posebno naložio da se formira jedinica koja treba »do mraka da izbije na Trešnjicu i ovu po svaku cenu održi u vlasti«.[185]) Te iste noći, iz suprotnog pravca — iz Užica, Šesta ibarska se kamionima prebacila na isti položaj — na Trešnjicu. Obe strane su imale naređenje da se održe na Trešnjici i da se ne smeju povući. Odmah je došlo do žestokog sukoba.

[185]) Arhiv Vojnog istorijskog instituta Beograd, arhiva DM — S-V-5630.

»Za većinu nas to je bilo vatreno krštenje, prva borba — i to noćna«, kaže Momir Lekić opisujući njen tok i kako ju je lično doživeo. »Pripadao sam vodu koji je na položaj krenuo negde oko ponoći. A glavnina čete već je bila otišla. Mnogo ranije. Mislim oko 17 časova.

Iz početka sve je išlo kako treba. Dobro i brzo. Na komandu dežurnog iskačemo iz toplih kreveta i penjemo se u kamion koji je brektao u dvorištu kasarne. Začas smo u podnožju Trešnjice. No tu i počinju naše nevolje. Po izlasku iz kamiona, kolona se svrstava u marševski poredak i nastavlja prema brdu, čiji se obrisi jedva naziru u mrkloj noći. No kretanje nije bilo dugo. Kurir, koji je s položaja došao da i nas tamo vodi, nije se mogao orijentisati. Izjavio je otvoreno da se više ne snalazi.

Situaciju je spasao komandir čete Novak Đoković. Bio je pozvan u Vrhovni štab, s tim da na položaj krene kasnije, te je sad i on s nama. Pravo je čudo kako uspeva da se orijentiše. Doduše, to po danu, pa čak i mesečini, možda i ne bi bilo osobito teško, ali u ovakvoj noći...

Pomrčina kao u rogu. Ljudi svakog časa padaju. I sudaraju se: međusobno, sa drvećem, stenjem. Veliku opasnost predstavljale su grane drveća i čvornovato šiblje. Mnogi su bili raskrvavljeni.

Kada smo, savlađujući prepreke, izbili na jednu grebenastu kosu, morali smo se služiti i nogama i rukama. Puzeći tako, gotovo se sudarih s ljudskom prilikom koja je ležala okrenuta glavom u pravcu mog nastupanja. Licem u lice. Zbunih se, ali ne uplaših. Uveren da je to neko od naših, promrmljah u bradu: 'Šta je to sad?', pa se, uz okret za 180 stepeni, u tren oka poravnah s njim.

Ćuti on, ćutim ja. A i unaokolo sve mirno. Ja se, bez ikakvog ustručavanja odlučujem na razgovor. Nastojeći da ne poremetim pravila ponašanja u pogledu tišine, naginjem se što je moguće više k njemu i sasvim tiho pitam:

— Iz koje si desetine?

Odgovor ispade sasvim drukčiji od očekivanog. Moj novi 'prijatelj' izvali tešku psovku. Doduše, nije psovao lično mene, već nekako uopšteno. Mogle su to biti starešine. mogao je biti bog, mogao je biti ceo svet, a i ovai ništavni život na zemlji. Nije me interesovalo koga i zašto psuje, ali njegovo ponašanje podstače moje sumnje. Pa, naši to ne čine.

Sad sam tek bio u nedoumici: šta sad? kako da postupim?

Sasvim neočekivano tračak mesečeve svetlosti se za tren probi kroz neku nevidljivu pukotinu tamnih oblaka i osvetli mog novog 'drugara'. Taman toliko da mu na glavi spazim vojnički šlem s amblemom mrtvačke glave. Bio sam, znači, među četnicima.

Pre nego što sam mogao i da se zapitam šta sad, ceo kraj odjednom tragično ožive. Zdesna, tišinu noći prekide uraganska vatra iz pušaka i automatskog oružja. U isto vreme, možda i kao odgovor na nju, okolinu potrese i osvetli eksplozija velikog broja ručnih bombi. A sve to bi propraćeno paklenom drekom promuklih ljudskih glasova. Orili su se četnički poklici:

— Dole oružje, crveni! Opkoljeni ste. Predajte se!'

Nove eksplozije ručnih granata zaslušiše dreku četnika, a pucnjava postade još jača. Tada sam se već bio povukao.

Posle nekog vremena sve se namah utiša, a u svitanje se borba nastavi.«[186])

»Borba je bila teška i dugotrajna«, seća se Slavomir Pokimica iz Baljevca. »četničke snage su bile mnogo jače i bolje naoružane, pa smo imali muke da održimo položaj. Situacija je za nas bila sve gora i gora. Nešto se moralo hitno preduzeti.. .«[187])

™) Momir Lekić Moša, autorizovani tekst na osnovu sećanja napisanih autoru 1972.

[187]) Slavomir Pokimica, sećanja data autoru 2G. XI 1971.

Šta se preduzelo, ispričao je komesar čete Milutin Vujović:

»Četa se održala na položaju do zore, kada nam je ponestalo municije i kada je naše desno krilo počelo da popušta pod pritiskom nadmoćnog neprijatelja. S komandirom čete Novakom Đokovićem dogovorili smo se šta da učinimo. Nije bilo druge, morali smo hitno tražiti pomoć. Sišao sam s položaja do telefona i pozvao Užice. Izložio sam situaciju — neprijatelj je mnogo jači, naše desno krilo je potisnuto. Objasno sam da nam je preko potrebna pomoć u ljudstvu i municiji. Odgovor je glasio:

— Odstupanja nema! Za vas ne postoji pravac prema Užicu.

S ovakvim odgovorom sam se vratio u četu. Nastavili smo borbu s četnicima koji su nadirali sa svih strana, nastojeći da nas potpuno potisnu. Morali smo zaposesti prihvatni položaj ispod vrha Trešnjice.

Ubrzo smo čuli huktanje motora. Zvuci su dolazili od Užica, sve bliže i bliže. To je u naše redove unelo olakšanje i radost. Odgovor štaba iz Užica bio je oštar, ali nas drugovi, očevidno, nisu ostavili same. Pomoć je stizala kamionima. K nama su hitali iz Užica partizani Bogdana Kapelana. Oglasili su se, još iz kamiona, rafalima teškog mitraljeza«.[188])

Omladinac Rudolf Kraina Rudi je zapamtio te odsudne trenutke na Trešnjici:

»Čim je stigao do nas s dragačevskim partizanima, Kapelan se s našim komandirom Đokovićem dogovorio kako da dalje vodi borbu s četnicima. Zajedno s Dragačevskom četom zaposeli smo novi položaj na ivici šume, ispred koje se protezao proplanak sve do podnožja Trešnjice. Tu smo čekali napad četnika. Naređena je potpuna tišina i da, bez obzira na približavanje četnika, ne otvaramo vatru dok ne čujemo komandu.

Svanulo je. Prikriveni iza zaklona na ivici šume, ugledasmo na vrhu Trešnjice veliku rulju četnika okupljenih oko nekoliko oficira na konjima. Videli smo kako oficiri pokazuju rukom prema našem položaju i Užicu iza nas. Četnici zapevaše pesmu 'Kralju Pero, vrati se na vladu, četnici ti raskrčili džadu'. Bilo ih je mnogo. U gustim gomilama krenuše prema našem položaju. Bili su bučni i, uvereni da ih ništa više ne može zaustaviti, jurišali su napred uz podvriskivanje i pokliče:

— Napred, na Užice! Zi veo kralj! Smrt komunistima!...

Već su se se prvi redovi četnika sasvim približili našem položaju, a sa vrha Trešnjice stalno kuljaju nove skupine. Ove što su neposredno pred nama držimo na nišanu, ali još nema komande da pucamo. Obuzima nas uzbuđenje, osećam svaki damar u telu, grči mi se prst na obarači puške. Vreva četnika je sve jača, razgovetno se čuju njihove psovke, svaka reč. Evo ih na stotinak metara ispred nas. Tolika blizina neprijatelja unosi krajnju napetost i nestrpljenje.

Odjednom se prolomi Kapelanova oštra komanda:

— Plotunskom vatrom, pali!

[188]) Milutin Vujović, stenografske beleške od 13. III 1953. i od 16. X 1971. U svojoj knjizi »Ustanak i NOP u Srbiji 1941«, na strani 341, dr Jovan Marjanović je o toj borbi napisao: »Drugog novembra rano ujutru partizanske snage dočekale su na 3 km od Užica, na Trešnjici, četničke jedinice i potpuno ih razbile. U ovoj borbi za odbranu Užica učestvovali su Užički bataljon Užičkog NOP-odreda, Radnički bataljon iz Užica, Dragačevska i Užička četa Čačanskog NOP-odreda i jedna četa Kopaoničkog odreda, koja je u Užice bila došla da primi oružje i drugu ratnu spremu«. Međutim, ta četa — Šesta ibarska — nije došla u Užice da primi oružje, već je na zahtev Mirka Tomića prekomandovano iz sastava Kopaoničkog odreda i stigla u Užice radi dobijanja zadatka i rasporeda u »Užičkoj republici«.

Svi, koliko nas je bilo, zapucasmo. Opšta, zaglušujuća paljba iz svih oružja zaustavi nadiranje četnika. Kroz pucnjavu su se izvijali lelek i jauci ranjenih, povici iznenađenih i preplašenih, vrištanje konja koji zbaciše sa sebe oficire i đadoše se u divlji beg preko mase četnika. Rastrojiše se neprijateljski redovi i, pod našom neprestanom vatrom, nasta bezglavo bežanje ovih jurišlija. Niko se od njih nije obazirao na mrtve i ranjene koji su prekrili prostor ispred nas.

Začu se nova naša komanda: 'Juriš, partizani!' I mi, uz gromko 'ura', jurnusmo na četnike. Zbunjeni takvim obrtom borbe, ostavši bez komande svojih oficira, četnici su se predavali u velikom broju. Za kratko vreme imali smo više zarobljenika nego što je nas bilo. Oni su doista stigli u Užice, ali kao — zarobljenici. To više nisu oni silnici i urlatori, ponašaju se kukavički, mole za milost, pravdaju se da su ih vođe silom naterale da pođu na Užice.

Mi produžujemo napad i ubrzo je Trešnjica opet u našim rukama. Gonjenje razbijenih četnika se nastavlja. Oni više i nisu kadri da pruže organizovan otpor, već samo misle kako da spasu glave.

I mi smo u toku ove duge i teške borbe imali žrtava. Ranjeni su nam, pored ostalih, vodnik Ljubo Todorović, zvani Dilinger, vozač iz rudnika Jarando, koji je kasnije umro u užičkoj bolnici, zatim Đurđe Pokimica, borac iz Ibarske doline, i drugi. Ipak, bili smo oduševljeni pobedom nad izdajicama koji su hteli da nam zabiju nož u leđa.

Zajedno s drugim partizanskim snagama, Šesta ibarska četa je gonila četnike sve do podne. Pred veče 2. novembra stigli smo u selo Zdravčiće, nedaleko od Požege. Većina seljaka, radosna zbog naše pobede, služi nas bogatom večerom. Tu smo prenoćili i ujutru nastavili napredovanje prema Užičkoj Požegi.

Zbog magle krećemo se oprezno, u streljačkom stroju. Oko 11 časova sukobljavamo se s četnicima koji su se noću utvrdili na položajima preko reke Skrapeža. Razvila se žestoka borba. Dragačevski partizani su pretrpeli ozbiljne gubitke prilikom zauzimanja mosta na Skrapežu. Saznajemo da je tada i Kapelan teško ranjen. Levo od nas putem se kreće naš kamion, sa koga teški mitraljez žestoko tuče rafalima po četničkim položajima. Jurišamo. Niko nas više ne može zadržati. Nailazimo na leševe poginulih četnika. Pretrpevši velike gubitke, četnici se povlače u grad. Mi za njima. Prilazimo prvim požeškim kućama. Borba se nastavlja po ulicama, četnici pucaju iz kuća. Najzad savladasmo i poslednji otpor — oko 4 časa po podne. Požega je bila slobodna.

Radujemo se zbog pobede. Iz mesnog zatvora oslobađamo zarobljene drugove, među kojima i našeg rudara Jovu Martića, zarobljenog na Trešnjici. Tada saznajemo tužnu vest da je Bogdan Kapelan podlegao ranama. Premoreni od juriša i teških, uzastopnih borbi, odmaramo se dan-dva u gradu«.[189])

[89]) Rudolf Kraina Rudi, izjava od 7. III 1974.

O borbi na Trešnjici izneo je svoja sećanja Josip Broz Tito u intervjuu datom 8. V 1959. listu »Mladost«:

»... Navešću vam jedan primjer, jedan slučaj koji nikada ne mogu da zaboravim. Iz vremena kada su nas 1941. u Srbiji četnici napali s leđa, a Nijemci od Valjeva, i kada je protiv nas već mjesec dana tekla borba u njemačkoj i ustaškoj ofanzivi. Mi smo tada već napustili opkoljavanje Valjeva, i Nijemci su nas potisnuli, približavali su se Užicu. U isto vrijeme napao nas je Draža Mihailović sa svojim četnicima. Šta sam u toj situaciji mogao da radim? Imao sam kod Užica omladinske čete sa blizu dvije stotine omladinaca i omladinki i riješio sam da ih pošaljem na Trešnjicu, tamo gdje je ona raskrsnica za Užičku Požegu i Užice. Četnici su tu već bili stigli, a imali su nekih osam stotina ljudi. Nevjerovatno, reći ćete, ali dvije stotine omladinaca razbilo je te četnike«.

Kratak odmor, u stvari, samo predah posle teških borbi, prekinulo je naređenje iz Užica. Sesta ibarska je odmah krenula natrag. Novi zadatak čete bio je da obezbeđuje centar »Užičke republike« za vreme proslave oktobarske revolucije 7. novembra 1941. godine. Borci su dočekali praznik na položaju iznad Užica u pravcu Kosjerića. Drugovi nisu zaboravili borce koji su ih obezbeđivali — doneli su im poklone i čestitali im praznik.

Pošto je izvršila taj zadatak, Sesta ibarska je odmah dobila drugi. Novi pokret je četu odveo na teren Kosjerića, gde su četnici vršili teške zločine.

»Već prvog dana tog pokreta«, nastavlja svoju priču Momir Lekić,« četa u ataru Crnokose vodi borbu s nekom nepoznatom četničkom jedinicom. Ta borba je bila vrlo kratka, jer je brzo pao mrak. Ipak, nije prošla bez žrtava. Tu nam pogibe stari rudarski radnik Milan Jajčanin, zvani Bosanac, iz rudnika Jarando. Pao je na brisanom prostoru dok je vodio grupu mladih boraca da zaposedne bolji položaj. Bio je hrabar i iskusan ratnik. 'Zrno koje fijuče nije opasno pošto je već daleko', rekao mi je za vreme borbe oko mosta u Užičkoj Požegi. Verovatno sam mu ja, mojim ponašanjem, dao povoda da mi to kaže

Sahranismo Jajčanina i svu noć ostadosmo tu gde smo se našli: na putu i pored puta. Kosa na kojoj su bili četnici i koja je dominirala položajem ostala je i dalie izvan našeg domašaja.

Da bi nevolja bila veća, noću se naše brojno stanje smanjilo. Kurir iz Užica doneo je naređenje da se jedan naš vod odvoji i uputi na drugi zadatak.

Dođe jutro, a sa njim i nastavak sinoć prekinute borbe. Ali protivnik, začudo, sada napada vrlo agresivno. Posle snažne vatre, već u samom početku forsira obuhvat preko krila. Mi se borimo svim srcem, no ne uspevamo da zaustavimo napadače. Njihova premoć u broju i naoružanju bila je očita. Tek upotreba bombi na mestima gde su nam podilazili usporila je njihova nalete.

Približavalo se i podne. Poslednji nalet protivnika bio je nezadrživ. Već su se spremali da izvrše opšti juriš, i ko zna šta bi se tada sve dogodilo da se nije desilo nešto što niko nije očekivao.

Tokom čitave te borbe protivnik je ispoljavao odlike koje četnicima, koliko smo ih dotle poznavali, nisu bile svojstvene. Nije onda ni čudno što su se mnogi od nas pitali: otkuda sad to?... ko su ti četnici?.. U jednom trenutku Bogdan Korićanac reče:

— Sta misliš, možda to i nisu četnici?

— A ko bi onda bio? — odgovorih mrzovoljno.

— Zar nisi primetio da je čitavo njihovo ponašanje u borbi nalik na naše? Da se mi slučajno ne bijemo s našima?

U daljem razgovoru o tome, takva je sumnja izgledala sve realnija, te naj posle odlučismo da s našim protivnicima uspostavimo neposredan dodir. To i nije bio nikakav problem. Ta, bili smo jedni pored drugih, nadohvat ruke, tako reći, — već smo se i tukli ručnim bombama. Za objekt razgovora odabrasmo mladića koji se smelo probijao u pravcu naših položaja. Već iz njegovih odgovora na prva pitanja koja smo mu postavili nepobitno se uverismo da je reč o našim — partizanima.

Alarmirasmo komandira i on naredi prekid vatre. Međutim, ona beše već prestala, jer su svi borci bili svedoci zbivanja. 'Neprijatelj' iskoristi ovo zatišje i u trku izbi na naše položaje. Napravi se velika zbrka. Dok su se jedni (oni koji su primetili o čemu je reč) grlili s nama i ljubili, drugi su (neobavešteni šta je posredi) pokušavali da se postave pobednički.

No ceo nesporazum se ipak lako razjasnio. Naši sinoćni protivnici bili su stvarno četnici. Bežeći od partizana koji su ih razbili kod Karana i Kosjerića, slučajno su nabasali na nas, ali su čim je pao prvi mrak nastavili svoje bekstvo.

A jutrošnji naši protivnici bili su: jedna sandžačka četa i jedan slovenački vod. Progoneći četnike, oni su zanoćili u susednom selu, a zatim su, idući tragom pobeglih četnika, nabasali na nas. Ukratko, bio je to splet neobičnih okolnosti, slučaja i neiskustva. A to smo, dakako i morali platiti, ta borba nije prošla bez krvi. Od naših iz Šeste ibarske poginuo je Done Stevanović, metalski radnik iz Kraljeva, a s njihove strane jedan Slovenac, čijeg se imena ne sećam.

Krenusmo dalje. Mi u Kosjerić, oni da traže pobegle četnike. Bili smo potreseni događajem, žrtvama u prvom redu. Ali i bogatiji za jedno iskustvo.«

Dalji pravac Seste ibarske bio je Kosjerić. U stvari, četa je tamo otišla bez onog voda koji je prethodno bio povučen i upućen na drugi položaj. U Kosjeriću su se borci uverili u strahote četničkih zločina. Videli su leševe žrtava četničkih divljanja: izmasakrirana tela učitelja, učiteljica i drugih.

Vladimir Dedijer je to zabeležio u svom dnevniku:

»Borce naših jedinica naročito su ogorčili zločini Dražinih četnika. Kod Kosjerića je žandar Filip Ajdačić sa svojim pomoćnicima ubio 17 drugova i drugarica. Zverski su ih mučili. Drugarice su prvo silovane, a zatim ih je Ajdačić pekao. Leševe smo im kasnije preneli u Užice i svečano sahranili«.[190])

Dok se glavnina čete tako borila, njen vod koji je povučen u vreme borbe na Crnokosi, prošao je svoj posebni put. Borac toga voda Rudolf Kr aina Rudi kaže o tome:

»Cim smo stigli u Užice raspoređeni smo u sastav Užičke kombinovane čete i istog dana krenuli na položaje prema Valjevu, koji su bili ugroženi od četnika. Prvu borbu s četnicima vodili smo na Bukovima. Razbili smo ih, a zatim gonili do Mravinaca, odakle su odstupali prema Valjevu. Krenuli smo zatim za Bačevac, pa i tu potukli četnike i porušili deo puta Valjevo—Divčibare. Posle toga smo pošli u Rajčeviće, gde smo zajedno s valjevskim partizanima, Radivojem Jovanovićem Bradonjom na čelu, vodili tešku borbu protiv četnika i grupe Nemaca koji su se bili zabarikadirali u školi. Pri zauzimanju škole Bradonja je neustrašivo vraćao kroz prozore aktivirane nemačke ručne bombe. U Rajčevićima su četnici imali velike gubitke, a u školi su izginuli svi četnici i Nemci. U tom selu smo zaplenili velike količine hrane i stoke i nešto oružja i municije. Posle zauzimanja Rajčevića krenuli smo dalje i ispred Mionice ceo dan vodili tešku borbu s nemačkom konjicom, sve dok se uveče nije povukla za Mionicu.

Pošto su četnici na tom terenu bili potpuno razbijeni, a naše snage su na Ravnoj gori opkolile četnički glavni štab, Draža Mihailović je zatražio primirje. Međutim, primirje s četnicima trajalo je svega nekoliko dana, dok nas jednog jutra nisu iznenadili i u isto vreme napali i četnici i Nemci. Našli smo se u teškoj situaciji, bili smo između dve vatre. Sem toga, Nemci su nas tukli teškom artiljerijom i bombardovali avionima. Bio je to početak prve nemačke ofanzive na 'Užičku republiku'. Uz svakodnevne borbe povlačili smo se prema Užicu i Zlatiboru, gde se naš vod vratio u sastav Šeste ibarske čete, i ubrzo podneli svu silinu udaraca udarnih nemačkih snaga«.

Tako su se baljevački rudari, u sastavu Šeste ibarske čete, našli tih novembarskih dana u vrtlogu oružanog obračunavanja s četnicima. Iskusili su njihovo neprijateljstvo i izdaju, podneli žrtve, saznali užase njihovih zločina.

[190]) Vladimir Dedijer, Dnevnik, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1951, str. 41.

Sve to je iskusila i četa Trepčinih rudara, samo na drugom terenu — u Ibarskoj dolini. Jer Rudarska četa je još samo prve nedelje novembra ostala na području Kraljeva, a tada je dobila naređenje da se hitno vrati u sastav svog, Kopaoničkog odreda, radi borbe s četnicima. Međutim, pre nego što je do toga došlo, pre nego što su rudari i ostali borci odreda osetili težinu izdaje i bezobzirnosti četnika, »stari kraj« boraca dveju rudarskih četa — Trepču i Ibarsku dolinu, potresali su burni događaji. Oni su u drugoj polovini oktobra i prvim danima novembra umnogome izmenili situaciju i učinili je vrlo složenom. Posledice svega toga biće teške.

Događaji u Trepči i Mitrovici

Dok je četa Trepčinih rudara, zajedno s kraljevačkim i čačanskim partizanima, vodila borbe s Nemcima na terenu Kraljeva, nemački odgovorni faktori su još uvek bili zaokupljeni rešavanjem sudbine Trepče. I dalje je ovaj rudnik olova i cinka bio predmet razmatranja, intervencija, donošenja odluka i preduzimanja konkretnih mera u Berlinu i Beogradu, kao i u samoj Trepči i Mitrovici.

Posle odlaska Vildermutovih jedinica, u Trepči i Mitrovici se naveliko pričalo o povlačenju Nemaca. Stoga je Krauze 14. oktobra izdao tzv. objavu broj 49, kojom je nastojao da »umiri« rudare:

»Doznao sam da su u toku vesti koje govore o predstojećem povlačenju nemačkih trupa.

Ja sam od merodavnog mesta dobio nalog da objasnim da ove vesti ni u kom slučaju ne odgovaraju stvarnosti i da povlačenje nemačke vojske uopšte ne dolazi u pitanje«.[151])

Kao što je Krauze i očekivao, u konačnom odlučivanju o povlačenju sa područja Kosovske Mitrovice, kod merodavnih je sve više prevladavao nemački interes za olovom iz Trepče. Helvig i Krauze su bili uvereni da će konačni stav nadležnih biti isti kao i njihov: na svaki način zadržati Trepču. U prilog im je išla i opšta situacija u kojoj se sve to dešavalo. Nemačko vojno vodstvo je, pored važnosti olova iz Trepče za ratnu privredu, svakako imalo na umu i to da će se pitanje ovog područja ubrzo resiti u sklopu velike ofanzive kojom je trebalo slomiti ustanak u Srbiji. Sve je, dakle, govorilo u korist rešenja za koje su se od početka zalagali odgovorni privredni rukovodioci dr Dirigi, Helvig i Krauze.

Naredni dani su pokazali da je došlo do mnogih intervencija na najvišim nivoima.

[151]) Privredni arhiv Trepče, zbirka objava, okružnica i saopštenja uprave Trepče za vreme okupacije, objava 49, izdata u rudniku Stari Trg 14. X 1941. s potpisom Ernesta Krauzea.

DIREKTOR RUDNIKA KRAUZE DEMANTUJE VESTI O POVLAČENJU
NEMAČKIH TRUPA IZ TREPĆE I KOSOVSKE MITROVICE
(14. OKTOBRA 1941)

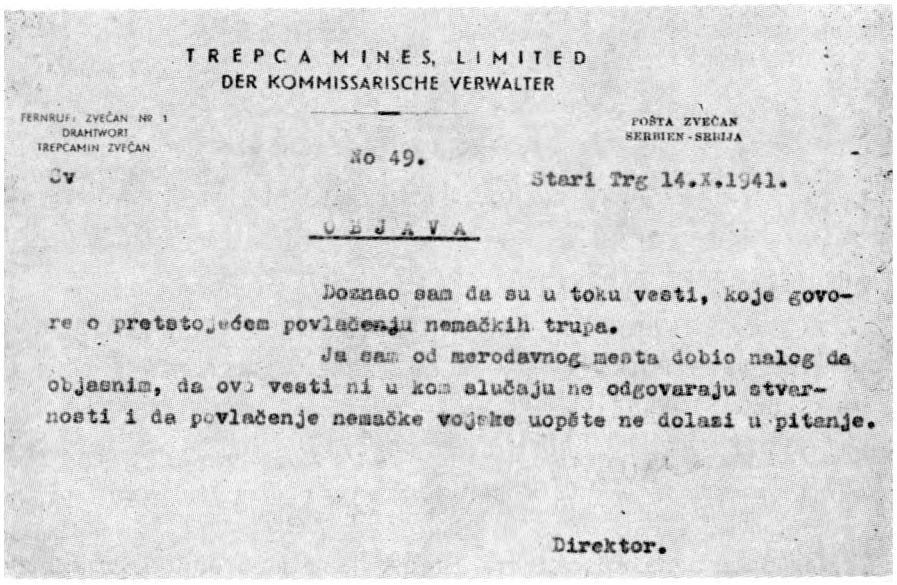

TREPCA MINES, LIMITED
DER KOMMISSARISCHE VERWALTER

FERNRUF: ZVEČAN NR 1
DRAHTWORT:
TREPCAMIN ZVEČAN

POŠTA ZVEČAN
SERBIEN - SRBIJA

Cv

No 49.

Stari Trg 14.X.1941.

O B J A V A

Doznao sam da su u toku vesti, koje govore o pretstojećem povlačenju nemačkih trupa.

Ja sam od merodavnog mesta dobio nalog da objasnim, da ove vesti ni u kom slučaju ne odgovaraju stvarnosti i da povlačenje nemačke vojske uopšte ne dolazi u pitanje.

Direktor.

Desetak dana posle Krauzeovog demantovanja »glasina« o povlačenju Nemaca iz Trepče i Mitrovice došla je potvrda sa najvišeg mesta — iz Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga. Operativni štab je 25. oktobra uputio telegram broj 0156 sledeće sadržine:

»1. Zapovedniku oružanih snaga za Jugoistok:

Na izvršenje!

2. Uredu za vojnu privredu

Tajno!

Ukazujemo na izvanredan značaj **'Trepča Mines'** koja se nalazi na južnom delu planine Kopaonik, za snabdevanje Nemačke potrebnim sirovinama. **Obezbedite je jakim snagama za osiguranje.**

Vrhovna komanda oružanih snaga, Operativni štab, Upravno odeljenje (I operativni odsek), broj 02528 41«.

Sadržina telegrama saopštena je odmah Inspekciji kopnene vojske i načelniku Upravnog odeljenja u Vrhovnoj komandi nemačkih oružanih snaga, a Štab nemačkog zapovednika za Jugoistok i Ured za vojnu privredu potvrdili su istog dana prijem telegrama. Ured za vojnu privredu i naoružanje preneo je sadržinu telegrama Vojnoprivrednom štabu za Jugoistok, sa sedištem u Zemunu, naglašavajući da je reč o telegramu dobijenom iz Vrhovne komande oružanih snaga.

TELEGRAM VRHOVNE KOMANDE NEMAČKIH ORUŽANIH SNAGA
U TREPCI

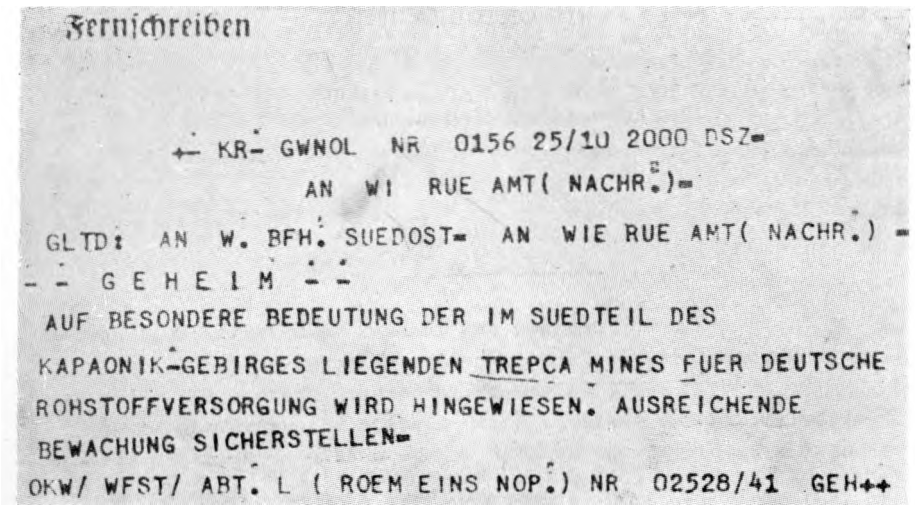
Fernschreiben

← KR- GWNOL NR 0156 25/10 2000 DSZ=

AN WI RUE AMT(NACHR.)=

GLTD: AN W. BFH. SUEDOST= AN WIE RUE AMT(NACHR.) =

- - G E H E I M - -

AUF BESONDERE BEDEUTUNG DER IM SUEDTEIL DES

KAPAONIK-GEBIRGES LIEGENDEN TREPCA MINES FUER DEUTSCHE

ROHSTOFFVERSORGUNG WIRD HINGEWIESEN. AUSREICHENDE

BEWACHUNG SICHERSTELLEN=

OKW/ WFST/ ABT. L (ROEM EINS NOP.) NR 02528/41 GEH++

Vrhovna komanda je naredila nemačkom zapovedniku za Jugoistok: zbog izvanrednog značaja Trepče obezbedite je jakim snagama

Narednog dana, 26. oktobra, Stab vojnog zapovednika za Jugoistok piše u telegramu opunomoćenom komandantu u Srbiji »da se Talijanima ne može dopustiti iskorišćavanje najbogatijeg rudnog blaga i prava kopanja koji su vlasništvo rudnika Trepče«. Istog dana je u operacijskom dnevniku komandanta Srbije zabeleženo da »Vrhovna komanda oružanih snaga r?novo skreće pažnju na važnost rudnika Trepče za nemačko snabdevanje sirovinom« i zahteva da se obezbedi sigurna zaštita olovnog rudnika.

Opunomoćenik nemačkog ministarstva spoljnih poslova Feliks Bencler istakao je 30. oktobra u svem izveštaju za Berlin da se »nemački interesi u oblasti Mitrovice ekonomski ograničavaju na rudnik Trepču«. A obaveštajno odeljenje vojnog zapovednika za Jugoistok predočilo je tri dana kasnije, u izveštaju o privrednoj situaciji u Srbiji, da su »za nemačko vođenje rata od industrijskih postrojenja pre svega važni: rudnik bakra Bor na severoistoku ... i rudnik Trepča na jugu . . .« Ti nemački interesi su ugroženi jer se »ustanak, započet pojedinačnim delima sabotaže, proširio danas na celo srpsko državno područje«.

Već 2. novembra je Stab vojnog zapovednika za Jugoistok obavestio Vrhovnu komandu da su 9. i 10. četa Vildermutovog 737. pešadijskog puka povučene sa Kraljeva i prebačene u Kosovsku Mitrovicu.[192])

[m]) Vojnoistorijski institut, nemačka arhiva NAV-NT-77, telegram OKW/WFST Nr. 02528 od 25. X 1941. Benclerov izveštaj vidi u Zborniku, tom XII, knj. 1. str. 555, a izveštaj Štaba vojnog zapovednika za Jugoistok na stranama 575, 584 i 586. Operacijski dnevnik komandanta Srbije, NAV-N-T-501, 246/465-79.

Za Krauzea je takvo rešenje svakako predstavljalo potpuno zadovoljenje njegovih zahteva. Krauzeovo čvrsto držanje, upornost i energične mere koje je preduzeo u rudniku, danonoćni rad i zalaganje da osigura što veće količine olova za Nemačku predstavljali su u očima merodavnih starešina nesumnjive zasluge za rat koji je vodila Hitlerova Nemačka. Ubrzo je usledilo i odgovarajuće priznanje: Krauzeu je dodeljen orden Ratnog krsta za zasluge.

To, međutim, nije menjalo tešku situaciju na »vrućem« domaćem terenu, što je i Krauze morao da prizna:

»Fabrika ne radi već 14 dana zbog nedostatka materijala za proizvodnju. Uz to su stovarišta prepuna koncentratima i olovom, a nema izgleda da će te količine moći da se transportuju odavde...

Transport odavde prema se veru je već gotovo dva meseca nemoguć, pošto su razni veliki mostovi porušeni, a i putevi u dužini od više stotina kilometara vode kroz ustanička područja. Samo je put ka Skoplju otvoren, ali je glavni drum Skoplje—Beograd, kao glavna snabdevačka komunikacija za Grčku i Afriku, do te mere preopterećen da uopšte ne može biti ni govora o nekom redovnom odvozu i dovozu materijala.

Pre nekoliko dana sam bio u Zletovu, našem rudniku na bugarskoj teritoriji, koji se od pre 14 dana nalazi u fazi rekonstrukcije. Mi posmatramo ceo ovaj pogon kao usko vezan za Trepču i odavde ćemo rukovoditi celokupnom aktivnošću ovog rudnika. Ja ću lično redovno svakog meseca tamo vršiti inspekciju kod nadležnih — mada u današnje vreme takvo putovanje nije nikad ugodno...«

Prikazujući situaciju Trepče, Krauze objašnjava da je »samo otpor naoružanih albanskih organizacija i grupa duž albansko-srpske granice do sada sprečio veće akcije protiv našeg preduzeća«. Ipak, preduzet je niz mera za odbranu rudnika:

»Naše naselje liči na pravi vojnički logor, na severu su izgrađeni bunkeri, organizovani su protivtenkovski položaji itd ...

Sto se ovako daleko otišlo u pogledu političke situacije, bila je delimično i naša sopstvena krivica, jer su naše oklopne divizije jednostavno protutnjale kroz ovu zemlju... te sada imamo te nerede koji su hiljade nemačkih vojnika stali života«.[193])

Vojnoprivredni štab za Jugoistok u svom zaključnom izveštaju za mesec oktobar 1941. ovako je ocenjivao situaciju:

»U oktobru su proizvodnja i separacija dostigle okruglo 4.300 tona pirita, 2.700 tona olovnih koncentrata, 1.700 tona sirovog olova, 550 tona olovnog metala ... U poređenju sa prethodnim mesecom, proizvodnja sirovina je, dakle, opala...

Otprema sirovina je trpela usled stalnog prekida železničkog saobraćaja, koji su prouzrokovali ustanici.

... Nije izvršena nikakva otprema ni iz rudnika Trepče...

Situacija u saobraćaju stajala je pod znakom napada ustanika na železničke stanice i razaranje mostova i šina...

[193]) Privredni arhiv Trepče, nemačka arhiva dobivena iz Minhena, pismo Ernesta Krauzea pod naslovom »Dragi gospodine Virts«, upućeno iz Starog Trga 2. XI 1941.

Saobraćaj na putevima je na velikom delu srpske teritorije bio i nadalje onemogućen zbog postojeće nesigurnosti«.[194])

Pošto je proizvodnja opala uprkos preduzetim merama, uprkos tome što je Trepča pretvorena u vojni logor, a njeni radnici izloženi teroru i zastrašivanju, Helvig i Krauze su pokušavali da ubede rudare, topioničarske i druge radnike da je povećanje proizvodnje u njihovom interesu. Pozivajući radnike Trepče na rad, red i disciplinu, oni su svoja nastojanja da ih upregnu u ropski rad za račun nemačke ratne mašine pokušavali da predstave kao napore za dobrobit radnika:

»Očekujem... da će se slušati sva naređenja, koja su jedino u interesu radnika!«

Iskorišćavanje domaće radne snage za nemačke interese trebalo je predstaviti kao neophodno potrebno lišavan je pojedinaca u interesu nekakvih viših interesa zajednice:

»Očekujem da se sve mere, koje služe samo za to da se poboljša opšte stanje svakog pojedinca, prime s razumevanjem i tako dokaže da su svi voljni da udobnosti pojedinca podrede interesima celine«.[195])

Takvom Helvigovom i Krauzeovom delovanju u rudniku i postrojenjima za preradu, njihovim upornim nastojanjima da, čas zastrašivanjem i kaznama, a čas ubeđivanjem, upregnu radnike u rad za korist Nemačke, suprotstavljala se tajna aktivnost partijske organizacije Trepče. Inžinjer Miladin Radulović Krcun, koji je došao u fabriku uoči samog rata, preuzeo je poslove partijske organizacije u Zvečanu od inžinjera Vlade Vujovića, kada je ovaj otišao u odred na Kopaoniku. O radu partijske organizacije u vreme Helvigovih napora da upregne celokupno radništvo Trepče u nemačka kola, Radulović kaže:

»Posle Vujovićevog odlaska saopšteno mi je da sam kooptiran u Mesni komitet. Kao rezervni oficir bio sam zadužen po vojnoj liniji. U to vreme je najveći broj komunista i simpatizera već bio otišao u odred. U Zvečanu je ostalo svega nas nekoliko članova Partije. Preduzeli smo odmah mere da se formira jedna veća jedinica, a kasnije ih je bilo pet: u električnoj centrali i električnoj radionici, laboratoriji i mlinu, topionici i rafineriji, u spoljnoj sekciji.

Uporno se radilo na suzbijanju propagande koju je vršila nemačka uprava Trepče, a pre svega na iznalaženju mogućnosti za ometanje nemačkih nastojanja da što više olova prerade i transportuju za Nemačku. Pored toga, stalno se za Kopaonički partizanski odred prikupljala pomoć u novcu, eksplozivu, sanitetskom materijalu itd.

Udarne desetine, koje su još ranije bile formirane, mi smo još uvećali i cele jeseni, sve dok je vreme dopuštalo, vežbali smo u gradskom rasadniku po svim vojnim propisima, osposobljavajući ih u rukovanju oružjem i pre svega za slučaj da dođe do uličnih borbi. Čak je postojao i raspored zaduženja: šta će ko raditi kad dođe vreme da se stupi u akciju.

[194]) **Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-77, 1298/523-553, str. 20—25.**

[195]) **Privredni arhiv Trepče, zbirka objava, okružnica i saopštenja uprave Trepče za vreme okupacije, objave broj 03 i 78.**

U Zvečanu je postojala grupa ljotićevaca, koja je u svemu pomagala nemačkoj upravi, pa i u zavođenju strogog režima, u nagonjenju radnika na rad, pri čemu su ih obmanjivali da je u njihovom sopstvenom interesu da što bolje rade. Razotkrivali smo laži takve propagande ljotićevaca i njihovu pravu ulogu: nemačkih slugu i potkazivača. Pričao sam drugovima šta mi je rekao vođa ljotićevaca Ilić, šef laboratorije u Zvečanu, kada je saznao da je Vlado Vujović otišao u partizane:

— Zao **mi je što ga nisam prijavio Nemcima, mada sam na to pomišljao nekoliko puta.**

Posebne napore smo ulagali da razbijemo šovinističku mržnju i divljanje koje su raspirivali Nemci uz pomoć svojih domaćih pomagača, pošto smo bili svesni tragičnih posledica takve politike za stanovništvo svih nacionalnosti ovoga kraja«.[196])

Tako je radila i partijska organizacija u Starom Trgu i na Prvom Tunelu. Mada oslabljena odlaskom velikog broja rudara komunista, ona je postepeno opet jačala i oživljavala svoju delatnost, ometajući Krauzeove napore da poveća proizvodnju. To je bilo nevidljivi, unutrašnji front protiv nemačke uprave rudnika i njenih domaćih poslušnika. A opasnost od ustanika visila je nad nemačkim glavama kao Damoklov mač.

Ali Sukrija, sekretar Mesnog komiteta, izvestio je u svom novembarskom izveštaju Oblasni komitet o radu partijskih organizacija u Trepči i Mitrovici.

Izveštaj je pisan nevidljivim mastilom, hemikalijom koju je pripremio Miladin Radulović Krcun, hemijski inžinjer na radu u laboratoriji Trepče u Zvečanu. Pored nevidljivog mastila upotrebljavala se i druga tečnost: za izazivanje slova — da postanu vidljiva. Radulović ie oba hemijska sastava uzeo i pripremio u obliku praha u hemijskoj laboratoriji. Prilikom upotrebe prah se rastvarao u vodi u čašici za rakiju. Preduzete su sve mere tajnosti i opreza. Prah se pakovao u omotima mesne apoteke »Kapisazović«, onako kako su **u** to vreme pakovani razni lekovi u prašku (protiv glavobolje itd), sa pečatom apoteke i nekim latinskim nazivom tobožnjeg leka. Omot na kome je pisalo «1 put dnevno« označavao je vidljivo mastilo, oznaka »2 puta dnevno« — izazivač. Da ne bi slučajno ti praškovi, inače štetni po zdravlje, došli u ruke nekom neupućenom čoveku koji bi ih mogao popiti kao lek, na omotima je bilo ispisano: »spolja« (za spoljnu upotrebu).

Obe hemikalije su posiate Oblasnom komitetu (Bori Vukmiroviću), pa se prepiska između Mesnog i Oblasnog komiteta (a i druga partijska prepiska) vršila na taj, sasvim siguran način. Jer ni upotreba limuna, peglanje i drugi uobičajeni načini, nisu mogli učiniti vidljivim slova napisana hemikalijom broj 1. Samo vatom natopljenom hemikalijom 2 (prah pretvoren u malo vode), ako se njome pažljivo prevlači preko pisma, mogla su se izazvati slova. Papir je bio ili čist

'“) Miladin Radulović Krcun, autorizovani tekst na osnovu stenografskih beležaka sa sastanaka održanih od 12. do 17. juna 1955. u Kosovskoj Mitrovici (stenogram, str. 155—160).

Novembra 1941. godine Mesni komitet je poslao partijski izveštaj Oblasnom komitetu za Kosmet. Dokument nije dovoljno čitak jer je izveštaj bio pisan nevidljivim mastilom, pa je tekst naknadno izazvan odgovarajućom kemikalijom

ili ispisan olovkom kao bezazlena sadržina nekog porodičnog pisma. Rastvor praha kojim se pisalo bio je bezbojan, bistar. Moralo se upotrebiti novo pero i nije se smelo, prilikom pisanja, pritiskati, da ne bi ostali tragovi.

Obaveštavajući da je veliki broj komunista iz rudnika (»najbolji ljudi«) i grada otišao u Kopaonički odred, da je time partijska organizacija oslabila, ali da se ipak radilo na obnavljanju partijskih ćelija, Šukrija piše:

»Na Prvom Tunelu i Starom Trgu ima po jedna ćelija od po 5 ljudi... U fabrici (u Zvečanu) stvar stoji dobro. I pored odlaska najboljih ljudi, danas imamo 10 partijaca i njima rukovodi jedan dobar drug... U gradu ima 3 ćelije sa ukupno 12 ljudi«.

Članovi Partije, Skoja i ostali pripadnici NOP-a radili su u to vreme pod izuzetno teškim uslovima terora okupatora i njegovih domaćih pomagača, kao i međusobnog obračunavanja kvislinških oružanih formacija: albanskih (žandarmerija, vulnetari), odnosno muslimanskih, s jedne, i četničkih odreda (Koste Pećanca i Draže Mihailovića), s druge strane, na širokom području Kosovske Mitrovice,

Ibarske doline, Rogozne i Kopaonika. Svrstan u dva tabora — u ime Velike Albanije, odnosno u ime Velike Srbije — okupio se najgori olo̊š, koji je, na žalost, povukao za sobom i jedan deo obmanutih ljudi, pozvanih da, tobože, brane svoje porodice, sela i svoj kraj od uništenja. Podgrevana šovinizmom, mržnjom i najnižim strastima, oba su tabora zaposela položaje duž područja kojim su se graničila sela naseljena srpskim, odnosno albanskim i muslimanskim življem. Nad celim područjem u trouglu Kosovska Mitrovica, Novi Pazar i Raška nadvila se velika opasnost, strašna pretnja međunacionalnog razračunavanja.

Trebalo je da se sporazumom koji je ranije bio sklopljen između kvislinških vođa jedne i druge strane, Koste Pećanca i Džafera Deve, ostvari zajednička borba protiv naroda koji se digao na oružani ustanak. Sukrija je obaveštavao Oblasni komitet:

»Sporazum između Arnauta i četnika da se ne biju među sobom već zajednički protiv komunista, to je sporazum ne po želji ni jedne ni druge strane već po želji Nemaca, da bi oštricu uputili prema ovoj strani otkuda im preti najveća opasnost«.

Mada im je zajednički neprijatelj bio narodnooslobodilački pokret, ipak su nagomilane međusobne suprotnosti dva kvislinška tabora dovele do obostranog gomilanja i upotrebe velikih snaga i izazvale erupciju teških razračunavanja.

O svemu tome je obaveštavao sekretar Mesnog komiteta, ističući da je najteže to što je u obračunima koji su izbili najviše stradalo stanovništvo.[197]) Razni profašistički pretendenti na ovo podru-

[197]) Pismo sekretara Mesnog komiteta KPJ za Kosovsku Mitrovicu od XI 1941. Oblasnom komitetu za Kosovo i Metohiju o vojno-političkoj situaciji i o stanju partijske organizacije, Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1969, tom I, knj. 19, str. 23—29.

U tom izveštaju sekretar Mesnog komiteta daje prikaz situacije i događaja kako ih je mogao sagledati u prilikama koje su tada vladale na tom terenu. On daje podatke o koncentraciji albanskog kvislinškog tabora i četnika, kao i o borbama između njih. Obaveštava o gomilanju četničkih i albanskih kvislinških snaga (2.000 vulnetara i 500 žandara) kod Novog Pazara i na terenu Rogozne i prema Kolašinu (u nemačkom izveštaju od 19. novembra 1941. kaže se: »Krajskomandant Kosovske Mitrovice uputio je za Novi Pazar jedan odred pomoćne policije-Arnauti-od oko 1.000 ljudi za raščišćavanje situacije«). Zbog toga je nemoguće probiti se prema Raškoj i Kopaoničkom odredu, kaže Ali Sukrija i ilustruje to opisujući neuspeli pokušaj 27 radnika koji su uhapšeni kada su hteli da se preko Vučitrna, Podujeva i Kuršumlije prebace na Kopaonik. Da je taj pokušaj uspeo, prebacilo bi se oko 200 ljudi u Kopaonički odred. »Sada je skoro nemoguć prelaz«, kaže se, zatim, u izveštaju, »makar i s urednim dokumentima posle ultimatuma Koste Pećanca. S one strane četnici ne dozvoljavaju prolaz«. U izveštaju se opisuje haos koji je tada zavladao usled sukoba albanskog i četničkog kvislinškog tabora (uprkos ranijeg sporazuma Koste Pećanca i Džafer Deve), koncentracija četničkih odreda s jedne i albanskih kvislinških snaga s druge strane (u lapskom srezu, Drenici i od Podujeva čeka spremno 3.000 naoružanih ljudi), i ukazuje na opasnost da se sukob pretvori u tragično razračunavanje na nacionalnoj osnovi.

čije — s jedne ili druge strane, podstrekivani i naoružavani od okupatora, vodili su svoje oružane grupe u nasilja, zločine i paljevine. Tako su u ovim krajevima krstarile razne kvislinške organizacije i odredi, raspirujući mržnju i šovinizam, šireći otvorenu propagandu da su Albanci i Srbi nepomirljivi neprijatelji, pozivajući na međusobni obračun umesto na zajedništvo u borbi protiv stvarnog neprijatelja —okupatora. Time su stvarali zavetrinu za Nemce, koji su među sobom govorili: »Neka se međusobno istrebljuju ti balkanski divljaci«. Ipak, ni njihovim interesima nije odgovaralo da ta razračunavanja idu do kraja, jer im je i jedan i drugi tabor poslušnika bio potreban za borbu protiv NOP-a, a održavanje okupacionog »reda« za nesmetanu eksploataciju Trepče i celog ovog područja. Nemcima je pogodovalo postojanje takva dva tabora i uloga arbitra među njima.

Bili su to izvanredno teški uslovi za ilegalni rad Mesnog komiteta Partije i narodnooslobodilačkog pokreta u Trepči i kosovskomitrovačkom području, pogotovo što je — zbog takve situacije — i veza s Kopaoničkim odredom bila prekinuta. Trebalo je, izlažući se stalnoj opasnosti, uporno iz dana u dan, razobličavati politiku okupatora i njegovih domaćih pomoćnika, umesto mržnje razvijati bratstvo, umesto međusobnih sukoba — jedinstvo. Nemačkoj politici »zavadi pa vladaj« morao se suprotstaviti neumoran rad na ujedinjavanju svih žitelja ovog područja, bez obzira na nacionalne, političke, verske i druge razlike, u borbi za ostvarenje najvažnijeg cilja — oslobođenja zemlje.

U to vreme je već bio stigao proglas Oblasnog komiteta od 1. oktobra 1941. u kome su jasno označeni ciljevi borbe i zadaci Partije i NOP-a. U teškoj situaciji koja je tada vladala, reči iz tog proglasa razbijale su mrak okupacije i unosile bezbednost, veru u konačnu pobedu, u zajednički, bratski život svih naroda u slobodi. Oblasni komitet se obraćao pripadnicima svih nacionalnosti i pozivao:

»Arnauti: radnici, seljaci i građani:

... Sta vam je fašistički okupator dao? .. Dao vam je takozvanu »Veliku Albaniju« u kojoj vas hapse, premlaćuju, ubijaju, nasrću na čast vaših žena i kćeri, u kojoj besni glad, besposlica, špekulacija, skupoća i oskudica najosnovnijih životnih potreba, u kojoj se povratio feudalni odnos kojim je seljak ponovo postao rob aga i begova.

Svakodnevno vas kljukaju raznim lažima protiv oslobodilačke borbe... Ne verujte lažima nemačko-italijanskog fašističkog okupatora i njihovih slu-

Taj izveštaj rečito govori s kakvim su se teškoćama borili i pod kojim uslovima su tada radili komunisti i pripadnici NOP-a u kosovskomitrovačkom području. O izdaji i zverstvima četnika opširnije govori u narednom poglavlju.

Miladin Radulović je za nevidljivo mastilo uzeo iz hemijske laboratorije fero-cijanid, a kao izazivač je upotrebljavao fero-soli. Obe hemikalije su i kasnije (1942—1944) upotrebljavane za tajnu prepisku između partizanskih odreda i partijskih organizacija na Kosovu, Kopaoniku, u Ibarskoj dolini i dr. O upotrebi tih tečnosti za tajnu prepisku 1941. i dalje tokom narodnooslobodilačkog rata govore u svojim izjavama Ali Sukrija (27. IV 1974) i Miladin Radulović Krcun (30. IV 1974).

gu begova — izroda amautskog naroda... Najveći i zakleti neprijatelji svih naroda, slobode i napretka jeste krvavi fašizam... Ustajte u borbu protiv okupatora i njihovih slugu ...

Srbi!

Kao pomahnitale zveri bacili su se na vas krvavi okupatori, sprovodeći nad vama nečuveni teror, hapseći i odvodeći vas u internaciju... Ne slušajte razne plaćenike fašizma kao Nedića i K. Pećanca, koji su se stavili u službu nemačkog okupatora... Stvorite bratstvo i jedinstvo sa poštenim Arnautima i crnogorskim narodom, idite u zajedničke partizanske odrede...

Crnogorci!

... Vaši su domovi popaljeni, vas hapse, interniraju i ubijaju. Ko je kriv za tu vašu nesreću? ... Okupator i njegove sluge begovi i age.

Danas kada se protivu fašizma bije odlučni boj na čijem čelu se nalazi Sovjetski Savez... stanite u redove te borbe, ne zavodite se ličnim mržnjama i ne nasedajte plaćenicima koji šire mržnju među narodima, nego udrite po stvarnom i zajedničkom neprijatelju — fašizmu. Stvorite borbeno jedinstvo s poštenim Arnautima i srpskim narodom, jer ćete tako ujedinjeni lakše doći do zajedničke slobode ...«

Tako su drugovi kopaoničkih partizana, članovi Partije, Skoja i pripadnici NOP-a ilegalno radili na terenu, borili se pod teškim uslovima s vrlo jakim neprijateljem. Uporedo s kolonom ratnika Rudarske čete borile su se rudarske kolone u rudniku, izložene stalnoj opasnosti, teroru i represalijama.

Ponovo u sastavu odreda — zbog izdaje četnika

U vreme kada su Trepčini i baljevački rudari na položajima oko Kraljeva i Užica iskusili neprijateljstvo četnika, i u Ibarskoj dolini su četnici ubrzano radili na izazivanju sukoba s Kopaoničkim odredom. Početne sukobe, omanjeg značaja, zamenili su ozbiljnim ispadima, a onda je neprijateljstvo prema partizanima dostiglo vrhunac u iznenadnom prepadu na Rašku i zarobljavanju partizana koje su zatekli u gradu. To se dogodilo 2. novembra, onog istog dana kada su baljevački rudari odbijali četničke napade na Trešnjicu, braneći slobodno Užice. Četnički upad u Rašku i postupak sa zarobljenim partizanima nametnuli su Kopaoničkom odredu protivakciju, pa je stoga štab odreda i postavio hitan zahtev da se Rudarska četa vrati natrag.

Po dolasku na stari teren, rudari su videli da se u međuvremenu dosta toga izmenilo. Stab odreda nije više bio u Raškoj, već u selu Beocu, 6 km severno od varošice, a jedinice koje su ranije bile raspoređene na teritoriji »Rudarske republike«, sada su se okupile u Baljevcu i Beocu, radi učešća u akciji na četnike. U dodiru sa štabom i drugovima iz odreda, borci Rudarske čete su saznali šta je i kako dovelo do ovakve situacije.

Štab odreda je objašnjavao razvoj situacije počev od saradnje partizana i četnika, preko prvih razmimoilaženja i sukoba, do otvorenog neprijateljstva i izdaje četnika. Šta se sve dogodilo i kako se

na sve to gledalo, vidi se iz pismenog izveštaja koji je kasnije podneo štab. Na početku izveštaja koji je potpisao politički komesar odreda iznose se podaci o postupcima četnika u Ibarskoj dolini, pre svega onih iz odreda Mašana Đurovića, — pod komandom Koste Pećanca. U proteklom vremenu već se naveliko pričalo o njihovoj izdaji. Stab odreda je pisao da je Đurović, još dok su Nemci bili u Raškoj, vodio zvanične razgovore s nemačkim komandantom, dobijao od Nemaca oružje i municiju i sa žandarmerijskom četom iz Raške išao u poteru za kraljevačkim partizanima. Naveden je i podatak da su Đurovićevi četnici, kada su partizani — posle oslobođenja Raške — došli da ruše drumske mostove kod Slatine, propustili Nemce kroz klisuru, tako da su iznenadili partizane i ubili im jednog borca. Zatim se dalje redaju postuci Đurovićevih četnika:

»Dok su partizani bili u Raškoj, oni su, pored ostalog vodili brigu o snabdevanju njene bolnice. Jednom prilikom naš štab je uputio četvoricu partizana u Lešak, obližnju železničku stanicu, sa zadatkom da odatle dopremi vagon drva za bolnicu. Jedna grupa četnika Mašana Đurovića uhvatila je svu četvoricu, razoružala i vezala. Dvojicu od partizana, drugove Jovana Marjanovića i Ivana Djelevića, pretukli su, psujući im partizansku mater. U vezi sa ovim značajno je napomenuti da su se u toj istoj bolnici lečili i sami četnici.

... Osim Mašana Đurovića, koji se već ovim do sada pobrojanim navodima dovoljno otkriva kao Kostin čovek i nemački špijun, u studeničkom srezu je postojala, a i danas postoji četnička grupa kapetana Cvetića. Kapetan Cvetić je u svoje vreme pripadao Pećancu, ali se posle Kostinog proglasa ogradio od Koste i prišao grupi Draže Mihailovića«.[19*])

Stab odreda je objasnio da je od početka ulagao napore da spreči nastojanje okupatora da izazove i prodube razdor i međusobnu mržnju višenacionalnog domaćeg stanovništva, da dovede do međusobnog razračunavanja »domorodaca«. Na području prema Kosovskoj Mitrovici takve sukobe izazvali su Đurovićevi četnici s jedne i vulnetari, odnosno žandari s druge strane, pa je pretila ozbiljna opasnost da se oni pretvore u bespoštedno nacionalno obračunavanje s tragičnim posledicama po nedužno stanovništvo. Kopaonički odred je pokušavao da uveri četnike u potrebu borbe protiv okupatora i takve njegove politike, ali bez uspeha. Četnici su se u jednom izveštaju žalili:

»Pozvali smo komuniste ... da sa nama zajedno sarađuju u odbrani od Arnauta... Na Arnaute neće: 'jer su i to ljudi, i oni treba da žive, samo se treba starati da se prosvete'«.[199])

Međutim, kada je, sredinom oktobra, trebalo zaštititi stanovništvo potkopaoničkih sela od upada naoružanih kvislinških albanskih

[198]) Izveštaj štaba narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Todor Milićević« od 26. XI 1941. dostavljen štabu narodnooslobodilačkog partizanskog odred? »Dragiša Mišović« (čiji su komandant i komesar bili članovi Operativnog štaba opsade Kraljeva). Izveštaj je potpisao Dušan Tomović, politički komesar odreda. Arhiva Vojnoistorijskog instituta, NOP, 3—20, 1641.

'") Izveštaj starešine mesnih četovođa sreza studeničkog, napisan po dolasku u Niš 6. X 1941. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Nda, 33-14-2.

grupa pod vodstvom Bajazita Boljetinca i Ahmeta Seljanca, odred je uputio svoje čete u akciju, pa su se te grupe povukle na svoju teritoriju.

Kopaonički odred se, kao i drugi partizanski odredi u Srbiji, od početka zalagao za stvaranje najšireg, jedinstvenog fronta svih rodoljuba u borbi za oslobođenje zemlje od okupatora. Odred je strogo pazio na to da nijednim svojim postupkom ne daje osnove da mu se pripišu neki drugi, posebni ciljevi — osim borbe za oslobođenje, niti da se poremete odnosi sa četnicima sve dok se ne iscrpi i poslednja šansa da se i oni privuku u borbu protiv okupatora. Bilo je to u skladu s opštim naporima da se organizuje zajednička borba svih snaga za oslobođenje zemlje, što je Vrhovni štab uporno i do kraja nastojao da ostvari, uprkos nekorektnosti i neprijateljskih istupa četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića, s kojom je pregovarao.

Trebalo je strpljenja i vremena da se pred narodom pokaže ko se doista bori za oslobođenje a ko izbegava tu borbu, kao i ko snosi odgovornost što se ne vodi jedinstvena borba protiv okupatora. Trebalo je uveriti narod u to šta znači četnička parola da za borbu protiv Nemaca još nije vreme: da li je to mudrost — da bi se izbegle nepotrebne žrtve i stradanja naroda, kako su govorili četnici, ili služenje interesima okupatora. Trebalo je da svima postane jasno: da li izazivanje sukoba s vulnetarima, albanskom žandarmerijom i muslimanskom milicijom, tj. borba protiv Turaka — kako su to krstili četnici —, znači odbranu i zaštitu srpskih sela i življa od stradanja i uništenja, na osnovu čega su četnici uvlačili u svoje redove izbeglice od fašističkog terora sa Kosova i Sandžaka i mobilisali ljude iz »graničnog pojasa« prema Kosovskoj Mitrovici i Novom Pazaru; ili pak to, u stvari, znači teranje vode na mlin okupatorove politike da izazivanjem međusobne borbe višenacionalnog stanovništva ovoga područja onemogući jedinstvenu borbu domaćeg življa protiv osvajača.

Događaji koji su usledili izneli su na videlo postupke i četnika i partizana, pa je narod mogao lako prosuditi ko se, kako i za šta bori.

Četnici kapetana Cvetića pokušavali su da uvuku partizane u njihovo obračunavanje s muslimanskim stanovništvom na području Rogozne i Novog Pazara. Partizani su, međutim, učestvovali samo u zaštiti seoskog stanovništva od naoružanih profašističkih muslimanskih i albanskih grupa, ali isto tako u zaštiti muslimanskog življa od četničkih progona. Četnici su pak taj boravak partizanskih četa na ovom terenu iskoristili za iznenadni upad u Rašku. O tome se govori u pomenutom izveštaj u štaba Kopaoničkog odreda:

»Kada smo prvi put krenuli na Rogoznu, s namerom da zaštitimo srpska, sela od paljenja, kapetan Cvetić je doveo u Rašku Branu Petrovića i advokata Purića sa 150 ljudi, navodnih pristalica Draže Mihailovića. Tom prilikom su. na jedan nimalo prijateljski i 'savezнички' način demonstrirali protivu nas. Iskoristili su okolnost što je jedna naša četa otišla na kraljevački front, dve na

Rogoznu, tri bile na postajama: Ušće, Banja i Baljevac, a u Raškoj je bila ostala samo sasvim mala posada od 20 do 25 naoružanih ljudi. Za vreme pregovora s predstavnicima našeg štaba, 60 njihovih ljudi držalo je uperene puške prema prozorima štaba, a puškomitraljez prema vratima. Izazvani takvim postupkom, povukli smo sve snage sa Rogozne i ubrzali odlazak Brane Petrovića iz Raške«.

Naredni put su slično postupili četnici Mašana Đurovića:

»Drugi naš odlazak na Rogoznu četnici su takođe pokušali da iskoriste. Jedna grupa Mašanovih ljudi blokirala je Baljevac i četnom štabu postavila ultimatum tražeći da se odrekne svih pozicija do Kraljeva. Odbili smo i ultimatim i napad«.

Stab Kopaoničkog odreda na osnovu toga zaključuje:

»Ova dva slučaja jasno pokazuju da su četnici sa svojim postupcima otrzali naš odred sa fronta i vezivali ga za pozadinu, pomažući na taj način neprijatelju«.

Taj zaključak iz izveštaj a tačno prikazuje suštinu složene i specifične situacije u kojoj se nalazio inače vrlo jak partizanski odred, koji bi — da nije bilo toga — mogao sve svoje snage baciti na Nemce. Međutim, odred je bio opsednut potrebom da sve vreme ulaže krajnje napore kako učestali sukobi kvislinških tabora ne bi primili karakter bespoštednog međunacionalnog razračunavanja i tragičnog stradanja nedužnog stanovništva. (Tom stanovništvu odred je pružio zaštitu od zločina i paljenja bez obzira na to da li su bila u pitanju srpska, muslimanska ili albanska sela). Stab i partizani Kopaoničkog odreda bili su suočeni s gomilanjem četničkih odreda koji su s okolnih terena i planina nasrtali na oslobođenu teritoriju i primoravali odred na mobilnost i vezivanje njegovih četa za to područje, radi odbrane tek izvojevane slobode. Na tom širokom prostoru planinskih terena s obe strane Ibra, diferencijacija četnika Koste Pećanca i četnika Draže Mihailovića vršila se vrlo sporo, četnici su složno radili protiv partizana, a istina o pravom stanju stvari teže je krčila put u narod, među žitelje tih zaostalih i zabačenih krajeva.

Već prilikom upada četnika Brane Petrovića u Rašku 18. oktobra, dogovoreno je da varošicu napuste i četničke i partizanske jedinice, s tim da ostanu samo male posadne grupe jedne i druge strane za obavljanje tekućih poslova.

Na zajedničkom mitingu u Raškoj predstavnici partizana i četnika obavestili su okupljeno stanovništvo Raške i okoline da su postigli sporazum prema kojem će izbegavati međusobne sukobe i neće dopustiti da dođe do oružanog obračunavanja među njima. Saopštili su da su se sporazumeli da Raška bude grad koji će služiti i jednima i drugima za obavljanje tekućih poslova, za upis dobrovoljaca na osnovu slobodnog opredeljivanja. Stoga će i partizanski i četnički štab i njihove jedinice, objavljeno je na mitingu, napustiti Rašku, a u gradu će ostati samo male grupe ieđne i druge strane koje će u svojim kancelarijama izvršiti predviđene poslove.

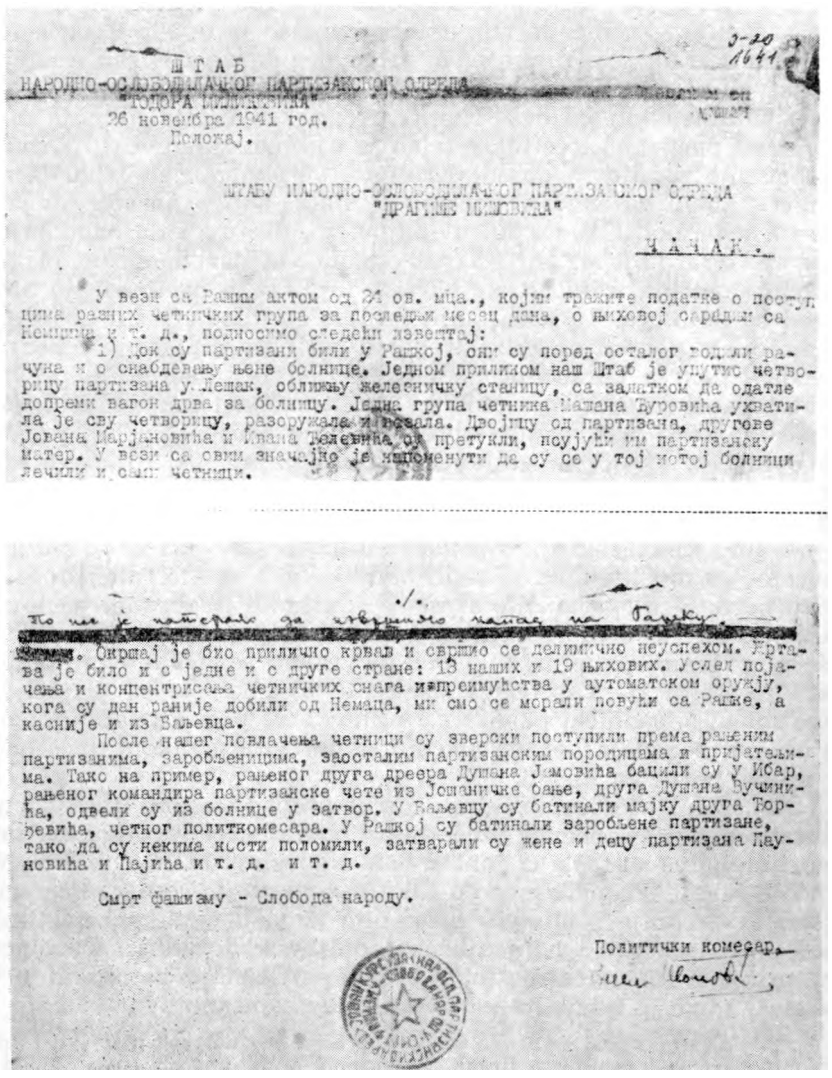

3-20
1641

ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА
"ТОДОРА МИЛИНКОВИЋА"
26 новембра 1941 год.
Положај.

ШТАБУ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА
"ДРАГИШЕ МИШОВИЋА"

ЧАЧАК.

У вези са Вашим актом од 24 ов. мца., којим тражите податке о поступцима разних четничких група за последњи месец дана, о њиховој сарадњи са Немцима и т. д., подносимо следећи извештај:

1) Док су партизани били у Рашкој, они су поред осталог водили рачуна и о снабдевању њене болнице. Једном приликом наш Штаб је упутио четворицу партизана у Лешак, оближњу железничку станицу, са задатком да одатле допреми вагон дрва за болницу. Једна група четника Мајана Туровића ухватила је сву четворицу, разоружала и возала. Двојицу од партизана, другове Јована Марјановића и Ивана Телевића су претукли, псујући им партизанску матер. У вези са овим значајно је напоменути да су се у тој истој болници лечили и сами четници.

./.

По ног је натерало да извршимо напад на Рашку.

[redacted]. Окршај је био прилично крвав и свршио се делимично неуспехом. Жртава је било и с једне и с друге стране: 13 наших и 19 њихових. Услед појачања и концентрисања четничких снага и преимућства у аутоматском оружју, кога су дан раније добили од Немаца, ми смо се морали повући са Рашке, а касније и из Бањевца.

После нашег повлачења четници су зверски поступили према рањеним партизанима, заробљеницима, заосталим партизанским породицама и пријатељима. Тако на пример, рањеног друга дреера Душана Јамовића бацили су у Ибар, рањеног командира партизанске чете из Јошаничке бање, друга Душана Вучинића, одвели су из болнице у затвор. У Бањевцу су батинали мајку друга Торђевића, четног политкомесара. У Рашкој су батинали заробљене партизане, тако да су некима кости поломили, затварали су жене и децу партизана Пауновића и Пајића и т. д. и т. д.

Смрт фашизму - Слобода народу.

Политички комесар,

Стаб *Kopaoničkog odreda je 26. novembra podneo izveštaj o razvoju odnosa sa četnicima, odnosno o postupcima raznih četničkih grupa, njihovoj izdaji* i *saradnji s Nemcima, kao i o neprijateljstvu prema partizanima*

Štab Kopaoničkog odreda je i ovom prilikom svesno i dokraja ispunio zahtev koji su nametale potrebe borbe i tadašnja opšta linija saradnje s četnicima (20. oktobra prešao je u selo Beoce). Nije se smela dati ni najmanja osnova prigovoru da su partizani razbijači jedinstva i ustanka, da je partizanima stalo, samo do njihovih posebnih, komunističkih ciljeva. Narod ovoga kraja očigledno je želeo sporazum partizana i četnika, želeo je njihovu zajedničku borbu za oslobođenje zemlje (u opsadi Kraljeva učestvovali su i partizani i četnici i imali zajednički operativni štab), a bez naroda nema ni pobede ustanika. Četnici su, uviđajući to, nastojali da odgovornost zbog razdora, koji su oni izazvali, padne na partizane, da prikažu narodu kako partizani nisu hteli saradnju, kako partizani ne brane narod od palikuća. Ta nastojanja četnika i njihovu veštu propagandu na ovom području, štab odreda je potcenio. Što se tiče podrške naroda i priliva boraca, Kopaonički odred je imao jasnu prevagu nad snagama i uticajem četnika. Međutim, haotična situacija koja je nastala zbog međusobnog obračunavanja, paljenja sela i progona stanovništva, u kojoj su izbile na površinu najniže strasti, šovinizam, mržnja i osveta koje su raspirivali i okupator i domaći pomagači na jednoj i drugoj strani, išla je na ruku četnicima. Kao što su na drugoj strani vulnetari i njihovo vodstvo mobilisali veći broj ljudi »za odbranu od uništenja od srpskih bandi«, tako su i četnici proglasili opštu borbu »za spasavanje srpstva«. Spremni i sposobni da love u mutnom, oni su obmanjivanjem i mobilizacijom izbeglica i stanovništva »pograničnog pojasa« uspeli da znatno povećaju svoje redove. Ukratko, četnička je propaganda imala uspeha. Da su četnici jači nego što su kopaonički partizani i njihov štab procenjivali, videlo se na osnovu događaja koji su usledili, a naročito prilikom prve borbe sa njima, borbe za Rašku.

Neuspeh Đurovićevih četnika da na prepad zauzmu Baljevac nije odvratio ovog Pećančevog vojvodu od novih akcija protiv partizana. Neprijateljstva su rasla iz dana u dan. Naposletku, 2. noVembra, Mašan Đurović je iznenada upao u Rašku sa 80 svojih četnika i žandara, kršeći tako ranije postignuti sporazum između četnika i partizana. Što je bilo najgore i odlučujuće za dalji tok događaja, Đurović je tom prilikom zločinački postupio prema partizanima zatečenim u varošici. O tome je u izveštaju štaba odreda zapisano:

»Poraz četnika kod Baljevca izazvao je Mašanov dolazak u Rašku i grube sankcije prema našim prijateljima. Zatvoreno je 18 mladih ljudi. Jedan od njih, Zanfil Radošević, telefonista, streljan je«.'"")

I četnici su podneli izveštaj o ovom upadu. Mašan Đurović je obavestio Kostu Pećanca:

»Izveštavam komandanta da smo 2. ovog meseca (novembra) zauzeli Rašku i rasterali komuniste, pohapsili sve one koji su se nalazili u njihovom

°°) Streljani partizanski telefonist Zanfil Radošević imao je tada 26 godina. U njegovom selu Gnjilcu podignuta je posle rata spomen-ploča na kojoj piše da je prvoborac iz ovog sela Zanfil Radošević (kao i Vučeta Marinković) pao 1941. **u** borbi za slobodu i nezavisnost.

Stabu. Odmah posle toga ja sam uspostavio lokalnu vlast u Raški onakvu kakva je postojala pre 6. aprila...«[201])

Pokušaj partizana da izdejstvuju puštanje zatvorenika na slobodu — nije uspeo. Nije bilo druge: sve vreme odlagan oružani sukob sa četnicima, odlagan uz mnogo strpljenja, pa i uz ustupke, nije se više mogao izbeći ni u Ibarskoj dolini.

Tako su četnici ispunili nemačke želje, pokazali se izvršiocima nemačkih ciljeva, slugama koji se za račun okupatora obračunavaju s ustanicima, s borcima za oslobođenje zemlje. Kao što će odmah izaći na videlo, tu ulogu su na ovom terenu odigrali i Đurovićevi četnici (pod komandom Koste Pećanca) i četnici koji su priznavali komandu Draže Mihailovića.

Nemci su postigli svoj cilj da se »Mihailovićevi četnici bore protiv komunista da bi se prilikom njihovog uništavanja štedela krv nemačkih vojnika«. »Pukovnik Mihailović, koji se do sada nalazio u iščekivanju u planinama .. . saopštio je u toku poslednjih dana da je sada odlučio da napadne komuniste«, zabeležio je načelnik štaba opunomoćenog komandanta za Srbiju u proceni situacije u Srbiji od 30. oktobra do 8. novembra. Njegov je zaključak bio jasan: »Zauzimanje stava protiv komunizma od strane Mihailovića znači slabljenje ustanika«. I centrala nemačke vojne obaveštajne službe Abver za Srbiju obavestila je Vrhovnu komandu u Berlinu da je »početkom novembra 1941. došlo do otvorenog sukoba između četnika pod Mihailovićevom komandom i komunista«. U isto vreme izvestila je i o autentičnom reagovanju partizana, zabeleživši emisiju »komunističkog partizanskog slobodnog predajnika« (tj. »Slobodne Jugoslavije«) od 9. novembra:

»Ono što nam je zadalo najteži udarac je besramna izdaja četnika, odreda pukovnika Draže Mihailovića, koji su se do sada u zajednici sa nama borili protiv neprijatelja. Po zapovesti Dražinoj, oficiri i komandanti naredili su vojnicima da se ne bore protiv napadača, već da ostanu neutralni. A najsramnije je što su pojedini Dražini komandanti stupili u vezu s neprijateljem i sporazumeli se da se zajedno sa njim bore protiv naših drugova partizana. Naši drugovi nisu ništa znali o toj izdaji i o toj podlosti i dugo nisu imali pojma šta se u stvari, dešava. Kada su se osvestili, u mnogim slučajevima bilo je već prekasno. Mnogi su ubijeni, mnogi razoružani.«[202])

Izdaja, zločin i drastični postupci četnika u Raškoj doveli su i do oružanog sukoba između četnika i partizana u Ibarskoj dolini. Umesto da ceo Kopaonički odred, poput Rudarske čete na terenu

[2W]) Izveštaj Mašana Đurovića, upućen 13. XI 1941. Kosti Pećancu. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nda 33-13-23.

[202]) Izveštaj centrale nemačke vojne obaveštajne službe Ab ver u Beogradu broj 710/41, upućen 14. XI 1941. Vrhovnoj komandi nemačkih oružanih snaga. Vojnoistorijski institut, nemačka arhiva, NAV-T-77, r. 1934, s. 6506108-15. Navod načelnika štaba opunomoćenog komandanta za Srbiju potiče iz izveštaja br. 3645/41, upućenog feldkomandanturama i kraj skomandanturama u okupiranoj Srbiji — NAV-T-501, r.250, s. 12247.

Kraljeva, tuče fašističkog okupatora, morao je da se sa svim svojim snagama obračunava s četnicima. Zato je i Rudarska četa povučena s položaja oko Kraljeva.

Za odlazak Rudarske čete saznali su i Nemci u Kraljevu. U ratnom dnevniku 717. pešadijske divizije naveden je i tačan datum odlaska čete prema Raškoj: 8. novembar. Naime, u ratni dnevnik je 10. novembra uneta zabeleška:

»Civili u Matarugama (9 km jugoistočno od Kraljeva) izveštavaju o neprijateljskom povlačenju u jačini čete na dan 8. XI prema Raškoj«.[203])

Dolazak Rudarske čete među jedinice koje su se okupljale za predstojeću akciju protiv četnika uneo je u partizanske redove pravo oduševljenje. Partizani su radosno dočekali svoje saborce kao iskusne ratnike, koji su se hrabro borili i nanosili gubitke regularnoj nemačkoj vojsci na području Kraljeva. S njihovih dolaskom sve je bilo spremno za akciju.

Borba za Rašku

Komandir Rudarske čete Branko Sotra zabeležio je:

»U jeku izdaje četnika, dotle naših prividnih saveznika u borbi protiv okupatora, došlo je do njihovog mučkog upada u Rašku. Tom prilikom su pohapsili sve predstavnike narodnooslobodilačkog pokreta. U to vreme, po ranijem sporazumu, u Raškoj je bio samo ograničen broj partizanskih i četničkih predstavnika. Naš odred je boravio u selu Beocu, 6 kilometara od Raške niz Ibar.

Štab odreda je doneo odluku da se organizuje napad na Rašku i oslobode uhapšeni drugovi«.[204])

Pre napada štab je u Baljevcu održao sastanak s komandirima i političkim komesarima četa. Sastanku je prisustvovao i Dragoslav Bogavac, sekretar Okružnog komiteta za Kraljevo, koji je došao s Rudarskom četom i podržao odluku štaba Kopaoničkog odreda o napadu na Rašku.

»Te večeri se u Baljevcu vodila diskusija o akciji«, kaže Branko Šotra. »Predrag Vilimonović je objasnio situaciju i izložio plan napada, rasporeda i nastupanja jedinica.«[205])

Prihvaćenim planom je predviđen napad na Rašku sa severa, tj. iz pravca Baljevca i Beoca, gde su bile koncentrisane partizanske jedinice. Čete su dobile zadatak da napadnu četničku posadu, slome njen otpor i oslobode Rašku i svoje pohapšene drugove.

[03]) Ratni dnevnik 717. pešadijske divizije, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NTAV-N-T-315 — 2262/00003-352.

[M]) Branko Šotra, tekst predavanja za Kosovsku Mitrovicu i Ibarsku dolinu.

[05]) Stenogram studeničke grupe od 18. II 1953, Vojnoistorijski institut M.O.Kr. 19

Noću između 9. i 10. novembra, posle izvršenih priprema, Kopaonički odred je krenuo u akciju. Odmah se izdvojila Druga četa, pod komandom Dušana Vučinića, koja je imala zadatak da pređe Ibar i desnom obalom izbije na teren železničke stanice, savlada otpor četnika i preko mosta se probije u Rašku. Sa njom je pošla i Baljevačka četa, koja je trebala da ostane s desne strane Ibra radi obezbeđenja od pravca Kosovske Mitrovice. Glavnina odreda se iz Beoca uputila u pravcu Raške. Iznad usamljene bolnice, između Beoca i Raške, kolona je zastala i okupila se oko komandanta odreda, koji je s nekoliko reči objasnio borcima zašto se vrši napad na Rašku. Potom je svaka četa krenula svojim pravcem.

U prvi mah trebalo je da Rudarska četa, prema planu, ostane u rezervi, s tim da se u borbu baci — kao udarna jedinica — tamo gde bude najpotrebnije. Međutim, s obzirom na razvoj situacije, do toga je došlo već na početku akcije. Prvo je Četvrtoj četi, pod komandom Boška Vujanca, dodeljen vod rudara kao pojačanje, pošto je ona imala težak zadatak da nastupa terenom uz drum i Ibar — levom obalom, da se probije kroz četničku odbranu do središta Raške i osvoji zgradu sreskog načelstva. U toj zgradi je bio štab četničkog odreda Mašana Đurovića i zarobljeni partizani koje je trebalo osloboditi. Stoga je štab odreda, uz oficira Vujanca i njegovu četu, uputio i rudare, a sa njima i vazduhoplovnog kapetana Mila Pavičića.

Veći deo odreda, Prva četa i vod Rudarske čete, pod komandom Predraga Vilimonovića, krenuo je, desno od Četvrte čete, prema brdima iznad Raške, radi napada na četničke položaje nad gradom — sve do novopazarskog putairečice Raške. Ti položaji, a naročito dominantno Nastasića brdo (kota 538), bili su od odlučujućeg značaja za ishod borbe, pa su ih četnici morali braniti jakim snagama. Tu su već ranije bili izgrađeni i dobro utvrđeni šančevi, koji su četnicima olakšavali odbranu, a partizanima predstavljali veliku prepreku. Zato je i bilo određeno da se tu upotrebi vod Rudarske čete, zato je tu bio ne samo komandant odreda nego i njegov zamenik Trifunović i politički komesar Tomović.

Dogodilo se, međutim, da vodič po noći — umesto na Nastasića brdo — pogrešno izvede kolonu na Ravnište, kotu zapadno od Raške. No kako je i tu bio utvrđen četnički položaj, rudari su izvršili juriš i već su ga bili osvojili kada je vodič doveo glavninu s Vilimonovićem. Sada su glavni napadi tog dela odreda upravljeni na Nastasića brdo i položaje iznad Raške.

Napad koji je počeo pred zoru 10. novembra, razgoreo se kasnije u žestoku borbu na svim pravcima nastupanja partizana. Četnici su se, naročito iz svojih utvrđenih položaja i iz grada, uporno branili i obasipali partizane jakom vatrom. Tako žestok otpor nije se očekivao. Osobito je bila snažna vatra automatskog oružja. Pa ipak, partizani su u jurišima potiskivali četnike, zaposedali njihove položaje i nadirali ka gradu.

Rudari koji su imali zadatak da, s borcima Četvrte čete, napreduju prema središtu Raške uspešno su savladali ogorčeni otpor čet-

nika i, uprkos jakoj vatri njihovih teških i lakih mitraljeza, nezadrživo prodirali u grad. Na brdima iznad Raške drugi deo Rudarske čete vodio je, zajedno sa saborcima iz te grupe, teške borbe s četnicima i žandarima. Na tim položajima su se okupili uglavnom žandari, koji su, iskusni i vešti, a zaštićeni šančevima i grudobranima od kamenja, otvarali preciznu vatru na napadače. Ukratko, partizani su tu bili u nepovoljnijem položaju.

Po svom starom običaju, Jovo Jovanić je opet bio u prvim redovima i svojom borbenošću, ličnim primerom i pokličima bodrio rudare. Njegovi drugovi su se u tim trenucima još jednom setili reči komesara odreda: »Ima li ijedan odred ovakvog intendanta?«.

Neprijateljska vatra je bila usmerena i na grupu koja je četničko mitraljeska gnezdo gađala bombama iz tromblonske puške. Grupu su sačinjavali Đuro Jovanović Četnik, kome su za ovu akciju poverili tromblonsku pušku, pošto je u vojsci bio obučen za rukovanje njome, i dva omladinca iz ovog kraja, koji su mu kao pomoćnici nosili i dodavali tromblonske bombe. U jedan mah, tromblonista je ostao bez oba svoja pomoćnika. Pali su pokošeni četničkim kuršumima.

Na položaju iznad Raške dogodilo se nešto vrlo neobično, o čemu su kasnije pričali zamenik komandanta odreda i rudar Prokica Zigić. U trenutku kratkog prekida vatre kojom je iz svog puškomitraljeza zasipao četnike, rudarski nadzornik iz Belog Brda Dalmatinac Đuro Mirčeta iznenada je uzviknuo ono neizbežno: »As ti gospe!«, s nevericom gledajući u cev svog oružja. Zajedno sa svojim pomoćnikom zurio je u cev puškomitraljeza: na proširenom njenom vrhu zaglavio se neprijateljski kuršum. Pun pogodak!

Na desnom krilu, u pravcu novopazarskog druma i rečice Raške, partizani su potiskivali četnike i žandare, koji su se žilavo branili. Oni su kasnije vodili borbu i s četničkim grupama koje su se, pod pritiskom napadača, povlačile iz Raške u ovom pravcu — s desne strane rečice, pa su, čak, bili prešli novopazarski put i rečicu Rašku i zaposeli susedno brdo.

Sa položaja oko Nastasića brda stigla je među rudare i prva onespokojavajuća vest: komandant odreda je teško ranjen; neprijateljski kuršum pogodio je ručnu bombu koju je komandant nosio za opasačem; kuršum je aktivirao kragujevku, a njena eksplozija je nanela teške povrede komandantu. Tu ga je odmah previo student medicine Dušan Karić, koji je pre polaska u ovu akciju prekomandovan u Rudarsku četu. Priskočio je Tomović, a zatim i Trifunović. Duboko potreseni, nemo su gledali teško ranjenog komandanta.

Čete su ipak izvršavale svoje zadatke.

Dole u varoši, u koju su prodrli rudari što su se probili nastupajući drumom iz Beoca, borba se vodila u samom njenom središtu. Rudari su izvršili juriš na zgradu sreskog načelstva, prema kojoj su se povlačili četnici i odakle je njihov štab komandovao odbranom. Uspeli

su da prodru u zgradu i iz zatvora oslobode zarobljene partizane.[200]) U hodnicima zgrade se vodila oštra borba s četnicima i članovima njihovog štaba. Dušan Jemuović iz Baljevca, koji se isto tako probio do zgrade, sukobio se u hodniku s Mašanom Đurovićem i njegovim četnicima. U prepucavanju otkazao mu je pištolj i bio je ranjen.

Partizani su slamali otpor četnika i žandara koji su se branili iz preostalih uporišta. Posle višečasovne borbe većina četnika je napustila svoje položaje i bežala iz Raške, ali neka njihova uporišta još nisu pala: Nastasića brdo s ušančenim žandarima, zgrada četničkog štaba (u nju su već bili prodrli partizani, ali je na njenom krovu još bio četnički teški mitraljez) i uporište na Mislopoljskom groblju s druge strane Ibra, odakle je dejstvovao drugi četnički teški mitraljez. Oko podne borba se, po svemu sudeći, privodila kraju. Izgledalo je da je njen ishod konačno rešen — u korist partizana.

Iznenada je došlo do preokreta. Iza partizanskog stroja su se sasvim neočekivano pojavile velike četničke snage, koje su stigle u pomoć gotovo već likvidiranoj posadi Raške. Izbile su iz pravca novo-

[m]) U izjavi datoj autoru 17. V 1974, Božidar Radunović kaže o tome:

»Kada su četnici prekršili sporazum, upali u grad, zauzeli javne objekte i pohapsili zatečene partizane, bio sam u zgradi pošte. Grupa četnika upala je s uperenim puškama u zgradu. Pogled mi se zaustavio preko puta na zgradi u kojoj je ranije bio smešten naš štab. Duž ulice bili su naoružani četnici, s puščanim cevima uperenim u prozore a s puškomitraljezom prema ulazu.

Ubrzo sam se s ostalim drugovima našao u zatvoru. Bilo nam je jasno da je posredi četnička izdaja.

Nismo se iznenadili kada smo jednog dana u ranim časovima čuli plotune pušaka, štektanje mitraljeza i prasak bombi, — to su naši napali grad. Vodile su se teške borbe. Vatra partizana bila je upravljena prema središtu grada. Osećali smo da je četnički otpor jak. Kroz otvore ćelija posmatrali smo, samo delimice, kako se razvija borba iz pravca železničke stanice.

S nestrpljenjem smo pratili prodiranje naših. Nadali smo se brzom oslobođenju. U isto vreme smo strahovali da nas četnici pre toga ne likvidiraju, što su već učinili s Zanfilom Radoševićem.

Zatvor je bio u kraju zgrade u kojoj se smestio četnički štab, a sa samog krova je teški mitraljez sipao rafale.

Oko podne naši su se brzo približavali centru. Odjednom smo čuli plotune u samom dvorištu. Tresak ograde i zatvorskih vrata. Sloboda! Partizani, među njima i trepčanci! Prepoznao sam Simu Pešovića, koga sam upoznao u odredu. Pretrčali smo prostor dvorišta i ulice i pojurili niz obalu Ibra. Simo je u jurišu bio ranjen. Pokušao sam da mu pružim prvu pomoć zajedno s Dobrilom Andrić, omladinkom iz Raške.

Iznenada se situacija naglo izmenila — četnici su prešli u protivnapad Osećali smo da ih je sve više. Pratili su nas plotuni pušaka i četničke psovke Izgledalo je da su naši sve dalje; dakle — odstupaju. Bilo je strašno, jer st deo drugova oslobođenih iz zatvora nije uspeo probiti do partizanskih jedinica

To je bio i moj rastanak s odredom. No mnogi borci su prošli kroz prve vatreno krštenje, koje će im, začelo, dobrodoći u borbama na drugom terenu.

Na te dane slobodne Raške, dane »Rudarske republike«, podsećaju me danas crvene petokrake na zgradi bivšeg sreskog načelstva — tadašnjeg štaba partizana. Njih su nacrtali skojevci pokojni Bane Glavonić, Slobodan Jevtić i ja, prvog dana kada je oslobođena Raška. Odolele su fašizmu, odolevaju vremenu«.

pazarskog puta i napale partizane s leđa. Kako se kasnije saznalo, četnički vojvoda Radomir Cvetić povukao je svoje čete sa blokade Novog Pazara u pomoć Mašanu Đuroviću, vraćajući njegove četnike koji su pobegli iz Raške, a iz Donje Jošanice stigao je s jednom četom Vaso Popović.

Iznenadni nalet novih četničkih jedinica, za koje se smatralo da imaju oko 300 ljudi, bitno je izmenio situaciju. Nadmoć je sada bila na strani četnika. Partizani nisu mogli da zadrže njihov prodor u grad. Pošto su potisle borce Prve čete, izvršivši na njih napad s leđa, sveže snage četnika su produžile u Rašku. One su nadirale ka zgradi sreskog načelstva, odnosno štabu Mašana Đurovića, ka železničkoj stanici s druge strane Ibra, a isto tako su pohitale ka Nastasića brdu da bi ojačale položaje koje su držali žandari.

Partizani su se morali izvlačiti iz grada pod vrlo teškim uslovima. četnički teški mitraljezi, iz nelikvidiranih uporišta u zgradi sreskog načelstva i na groblju s druge strane Ibra, neprestano su ih zasipali rafalima. Nadmoćne četničke snage su nadirale sa svih strana.

Rudari su sada bili izloženi žestokoj četničkoj vatri na brdu iznad Raške i u samom gradu. U jeku paljbe ranjen je zamenik komandira Rudarske čete Nikola Labus. Neprijateljsko tane pogodilo ga je u donju vilicu. Začas ga je oblila krv. Rudari su ga izneli s bojišta.

Jovo Jovanić je nastojao da organizuje što efikasniji otpor u svojoj grupi. Njegove su napore, međutim, prekinuli neprijateljski kuršumi. Pao je teško ranjen. Priskočili su drugovi. Trebalo ga je previti, izvući s položaja. Poneli su ga u ćebetu pričvršćenom za puške. Noseći ga po kamenjaru, posrtali su, pa je usled tih potresa i povređivanja rane ječao od bolova. Bilo je neobično videti onako klonulog, zgrčenog od bolova, njega — neukrotivog Jovanića, čoveka punog snage, tu vedru dobričinu, ali žustrog i neustrašivog borca. Njegovo čohano odelo mrke boje, pantalone »pumperice« i preko njih navučene čarape, gojzerice na nogama, sve ono što mu je uvek tako lepo pristajalo, sada je — zajedno sa njim — bilo zgužvano i zgrčeno na nosilima od pušaka.

Naročito su se rudari koji su se borili u središtu grada i probili u zgradu sreskog načelstva našli na udaru četničkih napada. Bili su izloženi jakoj koncentričnoj vatri. Zahvaljujući iskustvu iz borbi oko Kraljeva i u samom Kraljevu, rudari su — mada u teškoj situaciji
— nastojali da se organizovano izvlače iz grada, pružajući žestok otpor napadaču. Sa njima je bio i vazduhoplovni kapetan Mile Pavičić, koji se isto tako brinuo o zaštiti povlačenja iz Raške. Naročito je bilo važno izbeći dejstvo teškog mitraljeza više groblja, s druge strane Ibra.

Vrlo brzo se videlo koliko je opasna četnička vatra iz ovog i onog drugog teškog mitraljeza — u zgradi sreskog načelstva. Drum je formalno bio prekriven zavesom kuršuma mitraljeskih rafala. Nišandžija na teškom mitraljezu sa kote više groblja utvrdio je nišan-

PARTIZANSKA LEGITIMACIJA BORCA KOPAONIČKOG ODREDA
»TODOR MILIĆEVIĆ«

ЛЕГИТИМАЦИЈА

За партизана Живић Прока

Народно ослободилачког партизанског одреда
за округ Краљевачки
„ТОДОР МИЛИЋЕВИЋ"

Пашум
10-XI-1941.

ШТАБ
Народно ослободилачког партизанског одреда за округ Краљевачки
„ТОДОР МИЛИЋЕВИЋ"

Својеручни потпис.

Rudar Trepče Proko J. Zigić došao jc *u Kopaonički partizanski odred »Todor Milićevi« 21. septembra, a legitimaciju je dobio 10. novembra 1941*

ske sprave (fiksirao postolje i pravac) i zatvarao izlaz, onemogućivši ma kakvo kretanje drumom.

Rudari su morali pretrčavati brisani prostor pod žestokom vatrom da bi se spustili do Ibra. Odatle su se, levom obalom niz reku, povlačili ka selu Beocu.

Povukli su se pod teretom pretrpljenih gubitaka i neuspeha akcije. Pogledi na teško ranjenog Jovu Jovanića, koga su nosili, kao da su ih svakog trenutka opominjali na težinu žrtava ove borbe. Iz pravca Raške, sa okolnih brda povlačile su se ka Beocu grupe boraca ostalih četa, u kojima je isto tako bilo rudara Trepče. Vesti koje su oni donosili govorile su o novim gubicima.[207])

[W7]) O borbi za Rašku prikupljena su sećanja boraca Rudarske čete: Prokice Zigića, Proka M. Zigića, Bože Kalembera, Dušana Vrzića, Milana Bukvića, Branka Šotre, Đure Jovanovića Četnika, Dušana Karića, Zivorada Mihailovića, Bože Zarkovića, Nikole Vukovića i drugih, kao i drugova iz odreda: Dušana Tomovića, Svetislava Trifunovića, Vladimira Vujovića i drugih.

Korišćene su i stenograf ske beleške učesnika: Rudarske čete, studeničke grupe, kraljevačke grupe i dr. Težište opisa borbe jeste da se, pre svega, prikaže učešće Rudarske čete. Celovit prikaz borbe za Rašku, učešće svih četa zahtevaju potpuniji istraživački rad i više prostora.

Dragocene žrtve

Poginuo je Ličanin Piade Trbojević, puškomitraljezac, rudar Trepče. Crnomanjasti rudar, izrazito malog rasta, valjda je jedini za vreme borbe stavljao šlem na glavu. Bio je to šlem jugoslovenske vojske, sa koga je Rade skinuo kokardu i na tome mestu nacrtao petokraku zvezdu. Nastradao je na brdu više škole, kada je iz osvojenog četničkog bunkera osuo paljbu. Tane je probilo šlem baš na mestu gde je Rade nacrtao petokraku. Nije ni glasa pustio. Pao je pored Milana Bukvića i Dušana Karića. Rudari su izgubili još jednog hrabrog borca. Dušan Vrzić je pričao drugovima o ovom mineru koji je učestvovao u rušenju tunela kod sela Tvrđana, da bi sprečio nemačke transporte olova ovom prugom.

Vrzić je izgubio još jednog druga iz ovo akcije, komunistu koji ga je privukao radničkom pokretu i od koga je dobio na čitanje prvu knjigu: »Mati« od Maksima Gorkog. Bio je to Nikola Stipanović, dvadesetosmogodišnji rudar — vozač rude, član biroa partijske organizacije odreda. Rodom iz okoline Korenice, Hrvat po narodnosti, ovaj rudar je u potrazi za poslom, prevalio dugačak put do Kosovske Mitrovice, gde je počeo da radi u rudniku Trepča. Novembra 1938. godine prešao je u rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu, gde je radio do odlaska u partizane. I u toku boravka u rudnicima, i u Kopaoničkom odredu, Nikola Stipanović je bio poznat po svojoj okretnosti, veštini, spremnosti da učestvuje u svakoj akciji. Bio je to čovek »koga mesto nije držalo«, ili, kako su neki njegovi drugovi govorili, »kao svrdlo«; on je morao nešto da radi, da popravlja, priprema, da izvršava neki zadatak, da ide u akciju. Prosto je sam tražio posao, »zaduženja«, uvek se pitao da li dovoljno doprinosi borbi — s obzirom na svoje sposobnosti. Takav će ostati u sećanju svojih starih drugova iz rudnika i saboraca koji su ga upoznali kao partizana.

Boža Kalember i Prokica Zigić su toga dana ostali bez dvojice svojih drugova s kojima su zajedno došli u odred: bez Steve Pupavca i Ilije Baraća. Sa Stevom su blisko sarađivali još u Trepči, gde su nestrpljivo čekali na odlazak u partizane. Poticali su iz istog kraja, iz okoline Korenice, oslovljavali se sa »zemljače«, delili teškoće rudarskog života i borbe za bolje uslove rada. Već tada im se pridružio i Bosanac Ilija Barać. Kao što je bio zajedno sa njima u borbi za radnička prava u rudniku, tako je sa njima i pošao u odred, da produži borbu s puškom u ruci. Poginuo je kod železničke stanice. Od njih desetorice rudara koji su u septembru zajedno stigli u odred, dvojice više nije bilo među živima. Pored toga, još jedan je istog dana bio izbačen iz borbenog stroja: Savo Dragišić, član Partije iz Prvog Tunela, borac Druge čete, koji je, ranjen u obe noge, ostao u bolnici.

O šumskom radniku Todoru Đakoviću svojevremeno se dosta pričalo kao o čoveku koga služi sreća. Naime, Đakoviću se, prilikom povlačenja posle septembarskog napada na žičaru Trepče, u borbama

sa žandarima i vulnetarima neprijateljski kuršum zario u kundak puške. »Jeftino si se izvukao, srećno si prošao«, govorili su mu tada drugovi. Ovoga puta, međutim, sreća ga je napustila: metak ga je pogodio u glavu i odmah usmrtio.

Prokica Žigić je bio svedok lakog ranjavanja rudara Trepče Milana Đurovića Šabana:

»Moja Prva četa bila je na desnom krilu. Posle duge borbe s četnicima Mašana Đurovića, odjedanput nas neki drugi četnici napadoše s leđa i s boka. To su bili četnici koji su došli u pomoć Mašanu od Novog Pazara. Okrenusmo se da se bijemo i s njima. Milan Đurović nije znao da se čuva, nije imao iskustva u borbi, pa ti se lepo ispravio i puca. Bio je kraj nekog džbunja, ali se dobro video u onom crnom, dugačkom kaputu. I, bogme, četnik puca u njega i rani ga. On kaže: 'Uh, boga mu, rani me moj prezimenjak'. Misli na Mašana Đurovića. Ja pritrčim, kad ono on ranjen u uho, te mu previjem ono malo uha ...«

Kada su se, posle toga, morali povlačiti pred opštim naletom nadmoćnih četnika i žandara, među kojima su bili i oni koje su partizani zarobili pa pustili u Belom Brdu, umalo nije nastradao i inžinjer iz Trepče Vlado Vujović. Žigić je pričao drugovima:

»Četnici navalili k'o osice. Tuku sa svih strana po nama,hoće da nas opkole. Vidim ja s brežuljka inžinjera Vladu, zaostao upotoku, a mecisve šaraju oko njega. Na njemu neka železnička bunda, crna... vidi ga i vrag otuda. Zao mi, poginuće čovek, a dobar je drug — komunista, vazdan je bio s nama radnicima. Viknem ja njemu:

— Baci tu bundu, pa 'ajde brže!

Jok, on. K'o da ne prašte kuršumi oko njega. Samo kaže:

— Ne mogu brže, pa makar poginuo.

A ja, šta ću, udri puškomitraljezom po četnicima e da bi ga malozaštitio. I izvuče se vrag, sa sve bundom«.[20*])

Pošto se, s Vladom Vujovićem i rudarom Novakom Juškovićem, među poslednjima povukao iz Raške i stigao u Baljevac, Zigić je, iako umoran, morao odmah produžiti put. Već se spustila noć kada su ga, sa puškomitraljezom, ukrcali u neki automobil, koji je odmah zatim krenuo. U automobilu je video teško ranjenog komandanta odreda. Vozili su se drumom prema Jošaničkoj Banji. Bilo je to mučno noćno putovanje, uz jedva koju izgovorenu reč. Zigić se odmah zatim vratio u Baljevac, a Vilimonovića su prebacili dalje. U Baljevcu je o tome pričao s drugovima i ne sluteći da je to bio poslednji njegov susret s omiljenim komandantom. Naime, Vilimonović, koji je prebačen u partizansku bolnicu u Užicu, bio je prilikom nemačke ofanzive zarobljen i zatim odveden u Beograd, u logor na Banjici, gde je streljan marta 1942. godine.

Pre ovog događaja, pre nego što su se povukli iz sela Beoca kraj Raške, rudari su sahranili jednog svog druga.

m) Sećanja Prokice Zigića, snimljena na magnetofonu VII 1971.

Spomenik-obeležje, krajputaš Jovi Jovaniću, rudaru Trepče, članu Mesnog komiteta KPJ u Kosovskoj Mitrovici. Krajputaš je postavila, kraj mesta gde je Jovanić umro, omladina sela Beoca, blizu Raške

Spuštalo se veće kada se grupa partizana uputila od škole u Beocu prema njivi koja se pružala ispod zgrade. Pucnjava koja je trajala celog dana još se povremeno čula. Na licima partizana ogledala se tuga. Nosili su telo svog omiljenog druga da ga sahrane u dno njive. Bio je to Jovo Jovanić. Nije izdržao. Još dok su ga nosili prema Beocu podlegao je ranama.

Tu na njivi, iznad humke u kojoj je počivalo telo Trepčinog rudara bez oznake imena — da mu četnici ne bi skrnavili grob, Jovanićevi drugovi su stajali sagnutih glava, s kapama u rukama, s bolom na licu. Nemi, nesposobni da kažu ijednu reč. Njihovo ćutanje je bilo najdirljiviji oproštaj od izgubljenog druga.

Pao je daleko od svoje rodne Like, od ruke onih koje nikada nije smatrao saveznicima u borbi za oslobođenje zemlje. I u doba saradnje s četnicima znao je da je obračun sa njima neminovan. U njihovim redovima bili su žandari, nosioci stare vlasti, odnarođeni oficiri, korumpirani političari, bogataši koji su svoju imovinu stekli na radničkoj grbači, oni koji su zbog vlastitih interesa bili spremni na sve: na izdaju, na savez s porobljivačem. Rasuđivao je kao radnik, proleter, koji je dobro znao i iskusio ko su oni i kakvi su njihovi ciljevi, pa nije imao nikakve iluzije o saradnji sa njima. Kao i uvek bio je nestrpljiv, želeo je da što pre zada udarac neprijatelju. Drugovi su se setili kako se, 3. oktobra, prilikom susreta s četnicima u Rudnici kraj Raške, mašio puškomitraljeza i uperio ga na Mašana Đurovića. Sprečili su ga, ali nisu zaboravili njegove reči osude: da Mašan ne može biti saveznik, da je dobio oružje i kamione od Nemaca, da je oko sebe okupio sve same žandare i probisvete — »od zla

oca i od gore majke«, kako je govorio. Dogodilo se da je i sam, svojim životom, platio cenu njihove izdaje i zločina.

Rudari su se oprostili od svog uvek vedrog i srdačnog druga, od ratnika koji nije mogao da propusti ni jednu akciju. Zapamtili su ovog jedinstvenog intendanta — ratnika, svagda s puškomitraljezom u rukama, kako zasipa rafalima neprijatelja, kako se njegovi gromki uzvici »Juriš, rudari! Ura! .. « razležu u vatri borbe. Sačuvali su u uspomeni njegov ljudski lik, njegovo nasrnejano lice, reči koje su bodrile ...

Ostao im je zauvek u sećanju taj nepopravljivi optimista, koji je za nekoliko meseci očekivao pobedu Rusije i kraj rata, koji je jarkim bojama slikao sutrašnjicu koju će izgraditi radnička klasa, novi život rudara i ostalih trudbenika — život dostojan čoveka, državu radnika i seljaka koja će voditi brigu o svima i o svemu. Nemoguće je bilo zaboraviti njegova kazivanja o tome, izgovorena svakad iskreno, sa žarom i takvom snagom uverenja da je to delovalo ne samo na mlade i po prirodi njemu slične već i na one koje nije bilo lako ubediti, koji su tražili »opipljive« dokaze i bili oprezni i nepoverljivi. Svi su znali koliki je bio njegov uticaj na ljude i kako je brzo svojim ličnim osobinama, pre svega odanošću borbi, čovekoljubljem i vedrim raspoloženjem, sticao gotovo nepodeljenu privrženost saboraca i sagovornika.

Među partizanima Kopaoničkog odreda nije više bilo Jove Jovanića. Iz borbenog stroja odreda ispao je i drugi član Mesnog komiteta Partije u Kosovskoj Mitrovici, pošto je prethodno — u borbi sa Nemcima kod Kraljeva — teško ranjen Danilo Brkljač, a njih dvojica su u Mesnom komitetu predstavljali rudare Trepče. Odred je izgubio još jednog od sedmorice rudara koji su izvršili prvu akciju na žičaru Trepče.[209])

U bici za Rašku ispao je iz borbenog stroja i peti rudar od sedmorice prvih diverzanata na žičaru Trepče. Bio je to Nikola Labus Nikica, robusni i buntovni rudar, koji je, i u rudniku i u partizanima, stalno tražio da ga šalju u akciju — »tamo gde treba da se zagrize«. Svi su ga znali kao čoveka koji »nema dlake na jeziku«, koji se ne libi, da svakome kaže u lice ono što misli, jer nije mogao trpeti nepravdu i neispravnosti — sa kojima se borio već od svog teškog detinjstva. Ovaj hrabri borac i zamenik komandira, pošto je ranjen, nije više mogao biti sa svojim drugovima iz Rudarske čete, i to onda kada je već postao smeo i dobar ratnik.

[m]) U selu Beocu omladina je posle oslobođenja podigla spomen-obeležje, krajputaš, na mestu gde je Jovanić sahranjen nakon borbe za Rašku. Jovanićeva porodica je, u već oslobođenoj zemlji, prenela njegove posmrtne ostatke u rodno mesto i tamo ih sahranila. A krajputaš je ostao kao obeležje trajnog sećanja i neizbrisive uspomene ovoga kraja na rudara borca koji je pao za slobodu daleko od svoje rodne Like, dosledan svojim rečima: Neprijatelj je svuda isti i svejedno je gde ćeš se boriti protiv njega«.

Spomen-ploča postavljena na mestu pogibije Dušana Jemuovića u Raškoj

Posle pogibije Pere Đurice i Jove Jovanića i ranjavanja Danila Brkljača, Mileta Labusa i Nikole Labusa, od sedmorice rudara koji su zapalili varnicu ustanka na Kosovu u borbenom stroju su ostala samo dvojica: Rade Milićević i Nikola Krtinić.

Stizali su podaci i o drugim gubicima. Saznalo se da je u Raškoj junački poginuo Dušan Jemuović iz Baljevca. Prilikom upada u zgradu četničkog štaba i akcije spasavanja zatvorenih partizana ranjen je u prepucavanju s Mašanom Đurovićem. Sa praznim pištoljem povukao se iz zgrade zajedno s još jednim ranjenim partizanom. Prebacili su se do vodeničkog kamenja kraj Ibra. Za njima je pojurio Đurović s nekoliko četnika. Zatekao je partizane klonule od rana na zemlji. Uperio je mašinku na Jemuovića, da prestraši ranjenog komunistu, nemoćnog da se brani. Ranjenik je još našao snage da podigne stisnutu pesnicu — prkosan komunistički izazov četničkom vojvodi. Tako je dočekao smrtonosni rafal. Razjaren takvim držanjem, Đurović je naredio da telo ubijenog Jemuovića bace u Ibar. Ubili su i drugog ranjenog partizana.

Pogibija prvog komuniste u studeničkom srezu ožalostila je ne samo baljevačke rudare nego i sve one koji su ga poznavali iz odreda i Ibarske doline. Odajući mu priznanje kao čoveku i revolucionaru, mnogi su tada govorili da baljevački rudari nisu dali boljeg komunistu.

Rudari su saznali da je bilo još mrtvih i ranjenih. Među poginulima je bio i dvadeset trogodišnji Dušan Jovanović, borac Baljevačke čete, koji je stupio u odred, zajedno s mnogim drugim Baljevčanima, 4. oktobra — onog dana kada je Baljevac oslobođen. Poginuo je i mladi rudar iz Belog Brda Jovo Ivković, naseljenik na Kosovu. Ranjeni su i komandiri četa Dušan Vučinić i Boško Vujanac, rudar iz Belog Brda Nikola Mirović, borci Baljevačke čete Đorđe Pavlović i Svetislav Projović i drugi.[210]) Prema izveštaju koji je nešto kasnije

[!l<l]) Podatke o pogibiji i ranjavanju partizana u borbi za Rašku 10. XI 1941. dali su autoru drugovi: za Jovu Jovanića: Božo Kalember (izjava od 21. II 1972), Prokica Zigić (21. II 1971), Dušan Karić (20. II 1972), Zivorad Mihailović (16. X 1971), Milorad Vavić (2. XI 1971) i drugi; za Rada Trbojevića: Milan Bukvić (26. I 1973), Dušan Vrzić (16, X 1971), Prokica Zigić (21. II 1972), Božo Kalember (21. II 1972), Vlado Vujović (stenogram od 18. II 1953); za Nikolu Stipano-

podneo štab odreda, partizani su u toj borbi imali 13 mrtvih i 14 ranjenih boraca, a prema naknadnim podacima, 17 poginulih i više ranjenih. U izveštaju štaba Kopaoničkog odreda govorilo se o četničkim zverstvima nakon borbe na Raškoj:

»Posle našeg povlačenja četnici su zverski postupali prema ranjenim partizanima, zarobljenicima, zaostalim partizanskim porodicama i prijateljima. Tako su ranjenog druga drejera Dušana Jemuovića bacili u Ibar, ranjenog komandira partizanske čete iz Jošaničke Banje druga Dušana Vučinića odveli su iz bolnice u zatvor. Ü Baljevcu su batinali majku druga Đorđevića, četnog politkomesara. U Raškoj su batinali zarobljene partizane, tako da su nekima kosti polomili; zatvarali su žene i decu partizana Paunovića i Pajića itd.«[211]).

Teške posledice

Odred je prolazio kroz surova iskušenja. Usled izgubljene borbe i dragocenih žrtava vladala je potištenost. Borci su za poginule drugove osećali ono što je kasnije izrazio drug Tito: »Svako od tih ljudi imao je svoj lični život, svoje nade, svoje nevolje, svoje radosti. . . To je ogromna cijena koju smo morali da platimo za svoju slobodu«.

No narod čija je istori ja ispunjena stradanjima i borbama za slobodu ostavio je poslovicu: »Ko nije spreman da podnese poraz, taj neće pobediti«. Trebalo je, dakle, sagledati uzroke neuspeha, izvući pouke iz ovog skupo plaćenog iskustva da bi to korisno poslužilo za dalju borbu. To je bilo neophodno potrebno, jer su i Rudarsku četu i ceo odred čekali teški dani.

Komandir Rudarske čete Branko Sotra, koji nije neposredno učestvovao u akciji, već je zbog bolesti ostao u zgradi štaba u selu Beocu sa sekretarom Okružnog komiteta Dragoslavom Bogavcem, ipak je pratio razvoj borbe, pa je dao i svoj kritički osvrt:

»U prvom naletu naše čete su savladale otpor, prodrle u samu Raška i oslobodile sve zatvorene drugove, prema planu napada koji je bio do najmanjih pojedinosti razrađen«.

vića: Prokica Zigić (21. II 1972), Dušan Vrzić (VII 1971); za Stevu Pupavca i Iliju Baraća; Božo Kalember i Prokica Zigić (21. II 1972); za Todora Đakovića; Dušan Manojlović (20. III 1972), Petar Dotlić (7. VIII 1972), Dimitrije Zavada (7. VIII 1972), Milorad Vavić (2. XI 1971); za Dušana Jemuovića: Svetislav Trifunović (rukopis od 1972; sećanja od 26. I 1970. i 13. VII 1973) i drugi; za Dušana Jovanovića: podaci iz glavnog spiska baljevačkih partizana, Zivorad Mihailović i drugi; za ranjene drugove: za Nikolu Labusa: Dušan Manojlović (20. III 1972), Prokica Zigić (9. IV 1973); Proko M. Zigić (25. VII 1973); za Savu Dragišića: Prokica Zigić (9. IV 1973); za Milana Đurovića: Prokica Zigić (21.
II 1972); za Nikolu Mirovića: Milan Bukvić (26. I 1973); za Predraga Vilimonovića: Dušan Tomović (5. XII 1969), Svetislav Trifunović (22. I 1970), Dušan Karić (20. II 1972), Prokica Zigić (9. IV 1973); za Dušana Vučinića: Dušan Tomović (5. XII 1969); Svetislav Trifunović (22. I 1970); za Boška Vujanca: Svetislav Trifunović (22. I 1970), Dušan Tomović (5. XII 1969), Prokica Zigić (9. IV 1973), Dušan Karić (20. II 1972); za Jovu Ivkovića: Nikola Vuković (5. IV 1974); za Đorđa Pavlovića i Svetislava Projovića: podaci iz Glavnog spiska baljevačkih partizana.

[211]) **Vidi napomenu 198.**

Sotra je smatrao da je ozbiljan uzrok nepovoljnog konačnog ishoda »inače vrlo duge borbe« bio u neobezbeđenosti iz novopazarskog pravca:

»A baš sa te strane... je Đurovićevim četnicima, gotovo potpuno izbačenim iz grada, stigao u pomoć vojvoda Cvetić sa svojim brojnim ljudstvom.

Drugi je uzrok što štab odreda nije raspolagao podacima da su Đurovićevi četnici, dva dana pre našeg napada, dobili od nemačkog garnizona u Kosovskoj Mitrovici automatsko oružje i municiju. Tako se desilo da smo naišli na znatno jači otpor i vatru nego što smo očekivali. To automatsko oružje, tj. teški i laki mitraljezi, otvaralo je na nas paklenu vatru, nanosilo nam gubitke i, po dolasku Cvetićevih četnika, nateralo nas na povlačenje.

Zatim, pre akcije se dosta govorilo o napadu: ide se na Rašku, napašćemo četnike itd. Kada smo od Kraljeva stigli u Baljevac, dočekali su nas železničari i pričali da idemo na Rašku. Znači, pripreme se nisu vršile konspirativno. Četnici su znali za našu nameru i oni su uoči napada na Rašku dobili pomoć u oružju i spremi«.[212])

Inžinjer Vlado Vujović je, kao uzrok izgubljene borbe za Rašku, naveo i delom netačnu procenu snaga, tj. izvesno potcenjivanje četničkih snaga. Na primer, nije se znalo za nemačku pomoć u oružju i municiji koju su četnici dobili pre napada, a i sastav četničke posade u Raškoj bio je takav da je, pre svega zbog velikog broj žandara, obezbeđivao snažan otpor i vrlo preciznu vatru (samo iz Četvrte, Vujančeve čete poginulo je 7 drugova).

»Bila je to jedna od većih akcija«, rekao je Vujović, »kombinovana s frontalnom borbom, borbom u utvrđenjima i po ulicama. Naši ljudi nisu bili navikli na takav način borbe, nisu u tome imali iskustva, pa je i to odlučivalo o ishodu.«[213])

Politički komesar Dušan Tomović izneo je ocenu većine učesnika da je za ishod borbe bio odlučujući dolazak Cvetićevih četnika; to je iz osnova preokrenulo situaciju. Sem toga je isticao da sem Rudarske čete druge jedinice nisu imale iskustva za tako tešku borbu, dok su, s druge strane, 70 do 80 žandara u Raškoj, kao ljudi vični oružju, bili udarna snaga četničkog odreda. Pokazalo se da je odred potcenio snagu četnika. Neočekivani dolazak Cvetićevih četnika, premoć dva četnička odreda nad partizanima u ljudstvu i automatskom oružju, ranjavanje komandanta odreda i nedostatak čvrste komande posle toga, pogibija i ranjavanje većeg broja partizana, sve je to dovelo do odluke o povlačenju iz Raške.

U pismenom izveštaju koji je podneo posle 15 dana, Tomović je o borbi za Rašku napisao:

»Okršaj je bio prilično krvav i svršio se delimičnim neuspehom. Žrtava je bilo i s jedne i s druge strane... Usled pojačanja i koncentrisanja četničkih snaga i preimućstva u automatskom oružju, koje su dan ranije dobili od Nemaca, mi smo se morali povući sa Raške, a kasnije i iz Baljevca«.[21ı])

[J12]) Stenogram od 18. II 1953, sa sastanka boraca Kopaoničkog partizanskog odreda.

[2ı3]) Vladimir Vujović, stenografske beleške od 18. II 1953.

[21ı]) Vidi napomenu 198.

Zamenik komandanta Svetislav Trifunović, koji je borbu za Rašku i posebno, intimno, doživeo — zbog ranjavanja Predraga Vilimonovića, svog ličnog prijatelja, s kojim je od početka radio na organizovanju NOP-a u ovom kraju, kao i zbog odgovornosti za žrtve koje su padale, izneo je ovo mišljenje:

»Odred je izvršio glavni zadatak koji je sebi postavio: ušao je u Rašku, oslobodio pohapšene drugove, savladao četnike. No pošto je došlo do četničkog protivnapada s jačim snagama i pošto je odred već imao osetne žrtve koje su mogle biti nesagledive da je borba nastavljena, naređeno je povlačenje.

Inače, planom napada je bilo predviđeno osvajanje i Nastasića brda iznad Raške i četničkog dominantnog položaja na Gubavcu i Mislopoljskom groblju s druge strane Ibra. Za sve vreme borbe jedna trojka je tromblonskom puškom, sa položaja iznad Mislopoljskog groblja, pokušavala da likvidira teški mitraljez četnika, ali u tome nije uspela.

Nedovoljna obaveštenost o četnicima i ovom se prilikom pokazala kao naša slaba strana. Naime, mi smo o Nemcima redovno prikupljali podatke i tu su iznenađenja bila retka. Međutim, o četnicima smo se veoma slabo ili nikako oba vešta vali«.[J1!])

Posle izgubljene borbe za Rašku, partizani se nisu mogli zadržati ni u drugim mestima koja su dotle držali. Pred naletom koncentrisanih četničkih snaga napustili su najpre Beoce, a zatim, pod brbom i Baljevac.

Sledilo je povlačenje iz Jošaničke Banje i Ušća, pa dalje — preko Bogutovačke Banie iz Logatnice — do Roćevića, 19 kilometara od Kraljeva.[216])

U uslovima potištenosti nastale usled neuspeha i žrtava u Raškoj, kao i povlačenja pod udarom stalnih četničkih napada posle toga, odred je doživljavao tešku proveru čvrstine i borbenosti svoga sastava. Uprkos svemu, mnogi su sačuvali prisebnost i pokazali nepokolebljivu veru i hrabrost. Među njima su bili i rudari. Marko Janjić, rudar iz Baljevca, poslednji je napuštao Baljevac i Ušće, proveravajući da li su se svi povukli i brinući se o evakuaciji materijala iz magacina. S druge strane, u situaciji kada je odred bio primoran da se povuče iz Ibarske doline, veći broj boraca iz ovog kraja nije bio spreman da napusti svoj zavičaj. Umesto toga napustili su svoje čete, nemajući snage da se odvoje od svoga ognjišta i svojih porodica (kao što se to u istom i narednom mesecu dešavalo i u drugim krajevima Srbije).

[21S]) Svetislav Trifunović, izjava data autoru aprila 1972, izjava data Istorijskom institutu Srbije 1972.

[21S]) Opširniji prikaz povlačenja odreda od Raške ka Kraljevu dat je u stenografskim beleškama skupova boračkog sastava (18. II 1953. i dr.), u pominjanom rukopisu Bogdana Koićanca str. 33—34, navedenom delu dra Branka Boškovića, str 139, itd. U svom dnevniku, Milosav Spasojević Deva je najpre, napisao da je u Ušću 8. novembra, saznao od drugova iz Kopaoničkog odreda da su Rašku zaposeli četnici Mašana Đurovića (upad pre borbe za Rašku), a 13. novembra je zabeležio: »Mašan zauzeo Ušće...«

Time je bilo znatno oslabljeno brojno stanje partizanskog stroja. Bilo je to prvo veće osipanje ljudstva Kopaoničkog odreda.

Rudari i ostali borci odreda morali su trezveno da prihvate činjenicu: u borbama s četnicima na Raškoj i prilikom povlačenja ka Kraljevu odred je imao veći broj poginulih i ranjenih; osipanjem ljudstva iz Ibarske doline ozbiljno su proređeni partizanski redovi; izgubljena je prostrana slobodna teritorija, osnovica omasovljavanja odreda i podrške domaćeg stanovništva.

Posledice su doista bile teške. Ali borba se ne sastoji sve od samih pobeda. Trnovit je bio put oslobodilačkog rata.

Po odlasku na područje Kraljeva trebalo je misliti na nove zadatke i nove borbe. Oni koji su ostali u borbenom stroju odreda prošli su kroz surova iskušenja, ali su iz njih izašli prekaljeni i obogaćeni novim, dragocenim iskustvom.

Rudari su izgubili »Rudarsku republiku«, ali ne i veru u rudarsko »sutra« — u oslobođenje zemlje.

Borba se nastavljala.

Odred na položajima oko Kraljeva

Rudari Trepče i Baljevca produžili su borbu s neprijateljem na području Kraljeva — borbu s Nemcima i četnicima. Od dolaska na teren Kraljeva imali su svega nekoliko dana predaha.

Bili su to dani ispunjeni sređivanjem i reorganizacijom odreda i četa, kao i zaposedanjem položaja oko Kraljeva, u sporazumu s Kralj evačkim partizanskim odredom »Jovo Kursula«.

U štabu Kopaoničkog odreda rešavalo se tada pitanje izbora novog komandanta odreda, pošto je teško ranjeni Predrag Velimonović upućen u bolnicu u Užice. Zamenik komandanta Svetislav Trifunović je iskreno i samokritički objasnio da se ne oseća spremnim za tako odgovornu dužnost, pa je za komandanta predložio komandira Rudarske čete Branka Sotru. Zapamtio je te trenutke odlučivanja i samokritičkog opiranja Šotrinog:

»Upitao me je posle toga da li bi hteo potanje da objasnim razloge zbog kojih nisam bio spreman da prihvatim dužnost komandanta odreda. Već sam se bio dobro upoznao sa njim. Ovaj plemeniti čovek mi je bio vrlo blizak, pa sam mu potpuno otvoreno rekao ono u što sam bio lično duboko uveren. Objasnio sam kako se osećam i zašto smatram da nisam mogao da primim na sebe odgovornost za vojno rukovođenje odredom. Izneo sam, pre svega, koliko me je pogodila vest o ranjavanju mog intimnog prijatelja Predraga Vilimonovića, kako sam se prepustio osećajima, emotivnom doživljavanju te nesreće. Nevolja je bila u tome što se sve to dešavalo u odsudnim trenucima, kada je trebalo sačuvati prisustvo duha, kada su se morala potisnuti osećanja i smoći snage da se dejstvuje kao ratnik, kao komandant. To je u tim trenucima bila moja dužnost, moj dug prema odredu u odlučujućim časovima borbe za Rašku. Tada sam uvideo da mi je potrebno više prisebnosti u takvim situa-

cijama, u situacijama kada odred trpi gubitke. Zato sam smatrao da je prerano da prihvatim tu dužnost dogod ratno iskustvo ne učini svoje i ne preodolim ono što mi je smetalo da i u takvim prilikama čvrsto držim situaciju u svojim rukama.

Shvatio sam da me je razumeo. Shvatio sam još nešto: da je i on morao proći kroz takve dileme i razmišljanja. Jer bio je to osećajan čovek, 'umetnička duša', blage naravi, pažljiv, pun obzira prema ljudima. Kao ratnik, pre svega kao komandir, morao bi ponekad biti oštar, strog, odlučan. On je, međutim, bio više sklon ubeđivanju, više se oslanjao na razumevanje ljudi nego na disciplinu i strogost. Njegove reči su potvrdile moje pretpostavke da je i on tako rasuđivao:

— Svi smo mi manje-više takvi. Iz mirnodopskog života uskočili smo u rat. Za borbu koju vodimo spremni smo da učinimo sve, ali nedostaje nam iskustvo, još nismo dovoljno sposobni i dorasli za sve to. Ratujući, mi se tek učimo ratovanju. Treba se kaliti u borbama pa postati pravi ratnik. A eto, život nam i nespremnima nameće neodložna rešenja... I tako: odrediste slikara prvo za komandira rudara, a sada i za komandanta odreda«.[217])

Novi komandant odreda je izneo šta se tih dana radilo u odredu:

»Pošto se iz Baljevca, preko Ušća i Bogutovačke Banje, povukao u Roćeviće, 19 kilometara od Kraljeva, odred je preduzeo mere da se sredi i reorganizuje. U Roćevićima je napravljen plan o dislokaciji odreda na terenu između Ibra i Morave. Trebalo je čete uputiti na obezbeđenje prema Kraljevu. Određen je sastav četa, postavljeni su komandiri i politički komesari«.[218])

Sa svojih šest četa, formiranih od proređenog ljudstva koje se povuklo iz Ibarske doline, Kopaonički odred je dobro došao kao pomoć u opsadi Kraljeva s obzirom na to što su se sa dotadašnjih svojih položaja povukli najpre četnici, a zatim i čačanski partizani koji su morali braniti Čačak od napada četnika. Čete Kopaoničkog odreda raspoređene su jugozapadno od Kraljeva, zaposedajući položaje na levoj obali Ibra (Bogutovac, Progorelica, Konarevo, Čibukovac) i na drumu Kraljevo-Čačak. Štab odreda se smestio u selu Roćevićima, zajedno sa štabom Kraljevačkog partizanskog odreda.

U Roćevićima je tih dana došlo do nesuglasica između dva štaba partizanskih odreda. Komandant Kraljevačkog odreda je smatrao da Kopaonički odred treba da nastavi borbu kao jedan od bataljona Kraljevačkog odreda koje je štab imao nameru da formira, a štab Kopaoničkog odreda se energično usprotivio toj »nedrugarskoj nameri potčinjavanja«, ističući samostalnost svog odreda. Usledili su dolazak i intervencija Ratka Mitrovića, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, posle čega su dva samostalna odreda imala zajednički operativni štab.

m) Svetislav Trifunović, autorizovani tekst na osnovu sećanja iznetih autoru 26. I 1970.

[217]) Branko Šotra, stenogram sa sastanka Studeničke grupe 18. II 1953, str 14. Sotra piše da je tada bilo pet četa. Međutim, zna se da su pored četiri čete i dalje postojale Baljevačka i Ušćanska četa — dakle šest. O Ušćanskoj četi na položajima kod Kraljeva govore: Svetislav Trifunović (2. VI i 14. VIII 1973), Momčilo Dugalić i Milan Simović (11. I 1961).

U to vreme četnička izdaja se već bila pokazala na delu u raznim krajevima Srbije, pošto su se na područjima Užica i Požege, Ivanjice, Čačka, pa i u Ibarskoj dolini vodile teške borbe sa četnicima. Užička »Borba« je tih dana objavila izdaju vojnočetničkih odreda Draže Mihailovića, koji su se uključili u borbu protiv partizana zajedno s okupatorom i njegovim poznatim pomagačima:

»Četnicima je dokazano da su jedinice vojnočetničkih odreda od Valjeva, Mionice, Rajkovića, Belanovice, Raške i u Ibarskoj dolini napadale partizanske jedinice zajedno sa Nemcima, nedićevcima i četnicima Koste Pećanca. Treba nedvosmisleno razjasniti ko je odgovoran za tu izdajničku saradnju i prema licima koja su odgovorna postupiti kao što se postupa sa onima koji služe neprijateljima srpskog naroda ...

Činjenicama je dokazano da su vojnočetnički odredi povučeni sa svih frontova protiv Nemaca, dok su partizani na tim frontovima ostali, odbili sve pokušaje nadiranja okupatora i sačuvali oslobođenu teritoriju od neprijatelja«.[219])

I četnici koji su učestvovali u opsadi Kraljeva napustili su svoje položaje. Jedino je vojvoda Vule Vukašinović nastavio saradnju s partizanima. On se zalagao i za prekid neprijateljstava između četnika i partizana u Ibarskoj dolini, što je u svom izveštaju od 13. novembra 1S41. zabeležio Mašan Đurović:

»Danas su kod mene dolazili dva delegata iz Kraljeva od kojih ja nijednog ne poznajem, ali se zovu: vojvoda Vule Vukašinović, ibarski i direktor gimnazije Knežević. Tom prilikom su me zamolili da prekinem neprijateljstvo sa komunistima što sam ja kategorički odbio«.[220])

Dok je ovako kategorički bio nastrojen za bratoubilačku borbu, Đurović je sasvim drukčiji stav imao kada su u pitanju bili Nemci. U istom izveštaju, u kome izražava čvrstu rešenost da nastavi obra-

[2W]) Užička »Borba« broj 17 od 22. XI 1941. Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1949, tom I, str. 278—279.

“) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NDA 33-13-23 (isto i Na 41, K 1-20, str. 8.215). Vojvodi Vuletu Vukašinoviću već je bilo reči. Mihajlo Knežević, direktor gimnazije u Kraljevu bio je u osnovi pošten čovek, uvereni antifašista i rodoljub, pa se sklonio iz grada za vreme racije na komuniste i druge antifašiste u noći 23. VI 1941. da ne bi bio uhapšen. Došao je prvo sa sinom maturantom na Goč u Kraljevački odred, a zatim, po sporazumu sa štabom Kraljevačkog odreda i Okružnog komiteta, prešao u štab vojvode Ibarskog četničkog odreda Vula Vukašinovića i učestvovao u akcijama oko Kraljeva, znatno doprinoseći stalnoj i dobroj saradnji četnika s partizanima. Knežević je posle povlačenja partizanskih jedinica iz Srbije bio pri Keserovićevom štabu i znatno uticao da ovaj četnički vojvoda tada ne uđe u otvorenu borbu s partizanima, a kad se ovaj na to ipak odlučio, ubio je Kneževića — 1943. Sin Kneževićev Radivoj poginuo je kao partizanski borac u jurišu na Nemce kod Čačka prilikom oslobađanja grada 1944. (Podaci dobiveni od dra Koče Jončića).

čun s komunistima »dok ih potpuno ne iščisti iz Ibarske doline«, Đurović pokazuje veliku brigu za spasavanje zarobljenih Nemaca:

»Dva zarobljena Nemca od partizana sada se nalaze pod mojom zaštitom i koje ću sprovesti sutra za Kosovsku Mitrovicu da ih predam Krajskomandantu. Ostalim Nemcima, kojih kako čujem ima još šest nisam mogao ući u trag jer su ih partizani negde ranije sklonili, ali ukoliko im budem tokom borbe ušao u trag i njih ću sprovesti Krajskomandantu«.[221])

Kaona — još jedna teška borba s četnicima

Na terenu oko Kraljeva partizanske snage Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda bile su nadmoćne nad četničkim, pa se četnici nisu usuđivali da vrše veće napade, ali su svoje neprijateljstvo iskaljivali na partizanskim kuririma i pojedincima i prvi puta ugrožavali pozadinu onih ustaničkih jedinica koje su se tukle s Nemcima. Tada se dogodio zločin koji partizani nisu mogli oprostiti. Četnici su im ubili kurira i oteli mu poštu. Bilo je to delo četnika iz sela Kaone, 22 kilometara zapadno od Kraljeva. Pošto su uz to ti četnici s leđa ugrožavali partizanske snage oba odreda, doneta je odluka da se oni napadnu. Svega nedelju dana posle borbe za Rašku, rudari su ponovo upućeni u borbu s četnicima. Novi neprijatelji rudara s kojima će se sukobiti rudari Trepče i Baljevca bili su četnici vojvode Miloj a Mojsilovića, koji je sebe nazivao »Sveti Ilija«, a objekt njihovog napada — izvršenog 18 novembra — Kaona.[222])

[“]) Dvojica Nemaca o kojima govori Đurović su Antun Miler i Rudolf Lorenc, kako se vidi iz gestapovskog dokumenta navedenog u napomeni 157. Njih je Đurović stvarno uputio Krajskomandanturi u Mitrovici. Miler je tvrdio pred Gestapoom da su se njih dvojica sami oslobodili: »Dana 12. XI 1941. uspeli smo da pobegnemo, pošto smo likvidirali stražara. Kako je u to vreme i Ušće bilo u četničkim rukama, našli smo se u sigurnosti«. Iz Milerovog iskaza od maja 1942. vidi se da su i ostali zarobljenici ostali živi, jer navodi da se petorica njegovih drugova iz čete nalaze u Beogradu, dok za dva vazduhoplovca nije znao gde su. Povod da Miler da taj iskaz Gestapou bio je sledeći: na ulici u Mitrovici slučajno je sreo partizana Kopaoničkog odreda Milorada Vavića, koji ga je pet dana čuvao kao stražar u Baljevcu; uhapsio ga je i predao feldžandarmeriji, a zatim došao u Gestapo da ga optuži kao komunistu.

[m]) Kao datum prvog partizanskog napada na četnike u selu Kaoni svuda se dosad navodio 20. XI 1941, a druge akcije — izvedene odmah sutradan — 21. novembra: »Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. godine, Beograd, 1964, str. 162: »čačanski kraj u NOB 1941—1944, Hronologija događaja, Čačak, 1968; Zivorad Mihailović — u navedenim delima i drugi.

U ovoj knjizi je kao datum prve akcije na Kaonu označen 18. XI, a druge — 19. XI 1941, i to na osnovu jednog dokumenta i izjava većeg broja učesnika u ovoj borbi i žitelja sela Kaone. U matičnoj knjizi u Kaoni zabeleženo je da je meštanin Milenko Koićanac poginuo 19. XI 1941. Poginuo je kao pripadnik četničkog odreda prilikom drugog partizanskog napada na Kaonu. Zamenik komandanta Kopaoničkog odreda Svetislav Trifunović kaže: »Prva akcija protiv četnika u selu Kaoni izvršena je 18. novembra, a druga odmah sutradan, 19. novembra 1941«. Branislav Radičević, u izjavi od septembra 1972, piše:

Četu Trepčinih rudara poveo je u akciju Savo Božović, poreski činovnik iz Raške, koji je vodio četu od povlačenja sa Raške (Branko Sotra je bio bolestan). Svetomir Petrović, električar iz Baljevca, i Aleksandar Đorđević Sane predvodili su — kao komandir i politički komesar — baljevačke rudare. Zajedno s Čibukovačkom četom Kraljevačkog odreda, rudari su u zoru napali Kaonu. U oštroj borbi uspeli su da potpuno razbiju četnike. Upali su u selo i u zgradi škole počeli da saslušavaju zarobljenike. Kasnije se spustila magla i partizani nisu primetili da se četnici okupljaju i privlače pripremajući se za protivnapad. Iznenađenje je dalo prevagu napadaču i on je to dobro iskoristio. Pod jakom vatrom nadmoćnih četničkih snaga, u gustoj magli koja je prekrila selo, partizani su se izvlačili izloženi napadima četnika koji su dobro poznavali svaku stopu ovoga terena.

U takvoj situaciji gubici su bili neizbežni. Znalo se da su neki partizani bili ranjeni, a da se veći broj nije uspeo izvući iz obruča. U Roćevićima, kamo su se partizani povukli, svi su bili zabrinuti za sudbinu ranjenih i zarobljenih boraca (govorilo se da ih je bilo 18), jer se već dobro znalo za četnička zverstva.

— Bio sam utučen kao nikad do tada — rekao je Marko Janjić, iz Baljevca.

Nije se smelo gubiti vreme. Te noći je doneta odluka: odmah u zoru izvršiti protivnapad na Kaonu, razbiti četničke snage i odrobiti zarobljene partizane. Ovog puta u akciju su pošli komandant Kraljevačkog odreda Pavle Jakšić, politički komesar i zamenik komandanta Kopaoničkog odreda Dušan Tomović i Svetislav Trifunović sa Drugom četom, Trepčini i baljevački rudari, kao i kraljevački partizani. Sada su iznenađenje doživeli četnici, koji nisu očekivali tako brzu partizansku protivakciju.

Niko nije mogao zadržati partizanske borce koji su jurišali za spas svojih drugova, za obračun s bradatim saveznicima i poslušnicima okupatora. Sa svojih položaja oko Kaone borci su prodirali u selo slamajući otpor četnika. U jurišu su razbili četničku odbranu, upali u selo i zarobili veći broj četnika.

Za četnicima koji su pobegli u planine pošli su kopaonički partizani predvođeni Svetislavom Trifunovićem. Satima su jurili za njima po teškom planinskom terenu, ne štedeći snage, ali su četnici tako brzo uzmicali da ih nisu mogli stići.

Napori borbe, nastupanja i potere od praskozorja pa preko celog dana učinili su svoje. Umorni i iscrpeni, borci su prekinuli gonjenje 'razbijenog neprijatelja. Nisu sve vreme ništa jeli, pa su bili gladni. Ali hrane nije bilo. Tada je Trepčin rudar Mitar Strugar izvukao iz

»Neposredno sam učestvovao u prvoj akciji protiv četnika u Kaoni 18. novembra 1941, u kojoj su glavnu snagu naših jedinica sačinjavali borci Rudarske čete«. Božo Radović iz Kaone siguran je — na osnovu verskog praznika — da je prvi napad na Kaonu izvršen 18. novembra. I drugi potvrđuju taj datum.

džepa punu šaku šećera u kockama i podelio drugovima sve što je imao. Ni jednu kocku nije ostavio za sebe. Trifunović ga je upitao: »A za tebe?« Odgovorio je: »Neka, ja mogu da izdržim«.

Bio je to samo jedan od postupaka ovog visokog, krupnog rudara, zbog kojih su ga drugovi zavoleli i cenili. Nosio je šajkaču s petokrakom i neki šinjel finansijskog službenika, po kojem je uvek u borbi padao u oči. Taj neustrašivi ratnik, ljudina orlovskog nosa, žmirkavih plavih očiju i pronicljiva pogleda, bio je, u stvari, tih i nenametljiv čovek, nesebičan i pažljiv prema drugovima.

Kada su se, po povratku, sastali s ostalim drugovima koji su učestvovali u akciji na Kaonu, suočili su se s ozbiljnom situacijom i lošim vestima. Istina, vojnički gledano, pobeda je izvojevana. Međutim, od zarobljenih partizana nije bilo traga. Njih su četnici odmah Došle prethodne borbe odveli iz sela.

Partizani su zatim ponudili da tridesetak zarobljenih četnika zamene za osamnaest svojih drugova koji su četnicima pali u ruke u prvoj borbi. Četnički odgovor bio je poražavajući. Božo Kalember kaže:

— Odgovarali su nam: mi smo vaše sve pobili; vi radite s našima šta hoćete.

Uprkos gnevu zbog takvog četničkog zločina, partizani su svoje zarobljenike pustili na slobodu.

I do tada je, u ovim i drugim krajevima, prilikom incidenata i okršaja između četnika i partizana, bilo čestih slučajeva razoružavanja i zarobljavanja, ali i puštanja na slobodu (i žandari su razoružavani i puštani). Međutim, četnici u Kaoni su zverski postupali prema zarobljenim partizanima.

Seljaci iz Kaone su pričali da su četnici posle prve borbe svirepo postupali sa zarobljenim partizanima i odveli iz Kaone prema selu Lisi. Brzo se pronela vest da su ih četnici vojvode Mojsilovića sve pobili kod mesta zvanog Venac (između sela Kotraže i Ivanjice).

Kasnije su se saznale i pojedinosti o tom četničkom zločinu, o mučenju i stradanju zarobljenih rudara i njihovih saboraca. Sačuvan je spisak zarobljenika koji je sačinjen pošto su ih četnici Kaonske čete, pod komandom Sime Mitrovića, sproveli u selo Lisu — do mesta zvanog Venac. Došli su preko sela Vučkovice, u smiraj dana. Po nalogu četničkog kapetana Milića Milićevića, pisar Nikola Suluburić zapisao je imena i podatke zarobljenih partizana, sačuvao taj spisak i bio svedok njihovih poslednjih časova.[223])

[2U]) Nikola Suluburić je pre rata bio opštinski pisar i blagajnik u Lisi, a posle okupacije pisar kod četnika kapetana Milića Milićevića, isto tako rodom iz Lise. Suluburić je objasnio kako je sačinio, a potom sačuvao spisak zarobljenih partizana koje su četnici iz Kaone sproveli do Lise i Venca i predali ih, »na dalji postupak«, kapetanu Milićeviću. Spisak je sačinio odmah pošto su zarobljenici preuzeti na Vencu (pred kafanom Tihomira Jolovića), na osnovu

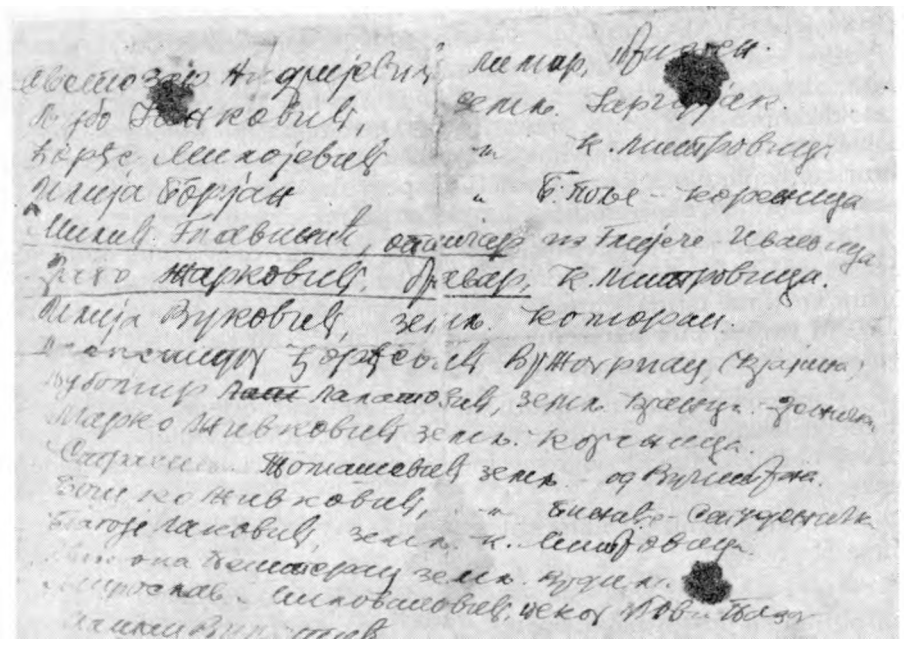

Faksimil originalnog spiska 16 partizana zarobljenih u Kaoni novembra ^41, među kojima su i rudari Trepče i Baljevca. Po naređenju četničkog vojvode podatke je od zarobljenika uzimao i beležio Nikola Suluburić iz sela Lise

Partizane je dovela veća grupa četnika, isprebijane, u teškom stanju, zavezane žicom (telefonskim kablom). Tu, na Vencu, postrojili su ih i kapetan Milićević je jednog po jednog ispitivao, propraćajući svako pitanje dušmanskim udarcima, a četnički pisar zapisivao podatke. U spisku su ostala imena 16 partizana, među kojima su bili i Trepčini i baljevački rudari. Pošto su ih neko vreme držali zatvorene, tukli i maltretirali na razne načine, izveli su ih na streljanje. Plotunima iz pušaka nisu sve usmrtili, pa su one koji su još davali znake života ubijali kuršumima iz pištolja. Dvojica su uspela pobeći, praćeni kišom četničkih kuršuma, ali su kasnije uhvaćeni i doživeli istu sudbinu kao i 14 njihovih drugova. Selo Lisa i mesto Venae postali su poprište teškog četničkog zločina nad partizanima Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda.

Prema četničkom spisku, među pobijenim partizanima bili su: rudari Trepče Ilija Borjan i Mato (u spisku Marko) Zivković, rad-

podataka koje su oni sami davali (po redu kako su bili svrstani u stroju ipo dvojica povezani žicom), a on ih beležio na listu hartije. Suluburić izjavljuje da je taj spisak, koji se nalazio u kancelariji kapetana Milićevića, kasnije— oko 10. I 1942 — **uspeo da uzme i da ga sačuva sve do danas.**

nik Trepče iz Zvečana Dragi Zivković i mladi rudar u Trepčinom rudniku u Belom Brdu Ilija Vuković; borci sa Kosova: Đorđe Milović i Blagoj e Laković iz Kosovske Mitrovice, Strahinja Tomašević iz Vučitrna, Svetozar Andrijević iz Prizrena, Ljubomir Lalatović iz Drenice; Aleksandar Đorđević Sane iz Baljevca i Boško Zivković iz Binića, srez studenički; Miroslav Milovanović iz Novog Pazara; Ljubo Janković i Nikola Pešterac iz okoline Kraljeva; Milić Glavinić iz okoline Ivanjice i Crnogorac Mašan Vuletić.[224]) U četničkom spisku nema Save Božovića ni Svetomira Petrovića, koji su doživeli isti kraj kao i ostali borci zarobljeni u Kaoni.

Nema ih više u stroju rudara

Završio se još jedan obračun rudara s četnicima, koji je — kao i prethodni na Raškoj — imao teške posledice. Gubici su i ovaj put bili veliki. U obračunavanju s nosiocima domaće izdaje i bratoubilačke borbe, rudari su ponovo dali dragocene žrtve.

Mnogi rudari Trepče i Belog Brda dobro su poznavali Matu Zivkovića, cenili njegov rad u radničkom pokretu i Partiji (bio je član biroa partijske organizacije odreda), voleli ga kao čoveka. Među

[224]) Spisak 16 zarobljenih partizana koji je Nikola Šuluburić sačinio XI 1941:

»1) Svetozar Andrijević, limar iz Prizrena.
2) Ljubo Janković, zemljoradnik iz Jarčujka, Kraljevo.
3) Đorđe Milojević, zemljoradnik iz Kos. Mitrovice.
4) Ilija Borjan, zemljoradnik, B. Polje, Korenica.
5) Milić Glavinić, opančar iz Gliječe, Ivanjica.
6) Drago Zarković, bravar iz Kos. Mitrovice (treba: Dragi — prim. B.B.)
7) Ilija Vuković, zemljoradnik iz Komorana.
8) Aleksandar Đorđević, đak, selo Vražogrmac, Krajina.
9) Ljubomir Lalatović, zemljoradnik, Kranjci, srez drenički.
10) Marko Zivković, zemljoradnik iz Korenice (treba: Mato — prim. B.B.).
11) Strahinja Tomašević, zemljoradnik, selo Prilužje — Vučitrn.
12) Boško Zivković, zemljoradnik, Binići — studenički (srez).
13) Blagoje Laković, zemljoradnik iz Kos. Mitrovice.
14) Nikola Pešterac, zemljoradnik iz Vrdila, Kraljevo.
15) Miroslav Milovanović, pekar iz Novog Pazara.
16) Mašan Vuletić, poreznik, negde iz Crne Gore«.

Podaci su zapisani onako kako su ih davali partizani. Kapetan Milićević je psovao, pretio, tukao svakog ponaosob tražeći odgovore na pitanja: »Ko si? Sta si? Odakle si?«, a Šuluburić zapisivao. S obzirom na te okolnosti, razumljive su neke greške u imenima i podacima u spisku, nastale ili zato što su pojedini partizani namerno davali netačne podatke, tj. prikrivali prave podatke iz razloga bezbednosti, odnosno da bi izbegli posledice, ili pak zato što je pisar nerazgovetno čuo neku reč. Po svoj prilici su se iz tih razloga rudari Borjan i Zivković predstavili zemljoradnicima, a Zivković kao Hrvat umesto svog imena Mato dao ime Marko i netačan podatak da je iz Korenice.

U zapisu od 9. XII 1973. Šuluburić, ovako, najkraćim rečima, opisuje njihovu sudbinu: »Zarobljenici su bili vezani telefonskom žicom-kablom. Pri dolasku kod četničkih vojvoda tučeni kao stoka. Zatvoreni, čuvani pod stražom i jedne noći izvedeni i streljani«. Pojedinosti o ličnim sudbinama nekih od tih boraca dao je u opširnom opisu događaja od 21. II 1974, o čemu će biti reči kasnije.

njima je bio i Božo Kalember, koji je — ožalošćen Matovom pogibijom — pričao svojim drugovima:

»Mato Zivkovič je došao u Trepču još kao vrlo mlad čovek. Rodom je iz sela Zavija kraj Bihaća, odakle je stigao prvo u Liku, gde je radio kao seljak i sluga, a zatim u Trepču. Potiče iz siromašne hrvatske porodice, pa je svašta radio, nadničio, mučio se da zaradi svoje parče hleba. Bolje sam se upoznao sa njim prilikom pripremanja i izvođenja štrajka 1939. godine. Svi smo ga naročito zapazili prilikom sukoba sa žandarima na Starom Trgu, kada je bio među najhrabrijim rudarima koji nisu ustuknuli pred cevima žandarmerijskih pušaka. Žandari su tada, uprkos tome što su pucali iz svog oružja, morali da se povuku pred rudarima. Posle toga bio je primljen u Partiju.

Svi smo dobro zapamtili njegovu ulogu u osvajanju rudnika Belo Brdo i njegovu ličnu hrabrost u toj borbi. Neću nikad zaboraviti kako je jurišao na kuću iz koje je pucao upravnik rudnika inžinjer Dimitrijević. Tada ga je pogodilo tane u vrat. No to ga nije zaustavilo i posle kratkog vremena skršio je s drugovima otpor zloglasnog rudarskog krvnika i petokolonaša. Zapamtio sam ga kako se, iako sav krvav od zadobijene rane, nije smirio dok nisu ućutkali Dimitrijevića.

Svojom hrabrošću i prisebnošću istakao se i u borbi u Kraljevu«.“[5])

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPČE
PODACI O RUDARIMA MATI ZlVKOVIĆU I ILIJI BORJANU

Glavna matica broj 77.100
Mesna matica broj 8.824
ZlVKOVlC MATA MATO
Rođen 1915, Zavije, Bihać

! Rad u Trepči:

— od 8. VIII 1934. do 31. III 1938. kao jamski vozač, IV kategorije, režijska nadnica 27 dinara, otišao u vojsku;
— od 12. IV 1939. do 19. VII 1939. kao pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30 dinara, stupio u štrajk 19. VII 1939;
— od 12. IX 1939. do 30. I 1941, pomoćnik kopača, kategorija III, režijska nadnica 30, premešten u rudnik »Kopaonik«;
— od 3. II 1941. do 24. VII 1941, kopač rude, II kategorija.

BORJAN RADA ILIJA

Rođen 1914, Bijelopolje, Korenica
Vojnu obavezu regulisao, Otočački vojni okrug

Rad u Trepči:

— od 10. 1938, kao jamski vozač, sa nadnicom od 35 dinara. IV pa III kategorija;
— od 19. VII 1939. u štrajku;
— od 7. IX 1939, kao cevdžija, sa nadnicom od 45, zatim 50 dinara, III zatim II kategorija.
— 26. VII 1941. svojevoljno napustio rudnik, nedolazak. Radio i pre u Trepči.

[ns]) Božo Kalember, magnetofonski snimak sećanja od VII 1971, stenogram sa sastanka boraca Rudarske čete 16. X 1971.

U borbi na Kaoni Rudarska četa je izgubila dvadeset sedmogodišnjeg Iliju Borjana, vozača rude i cevdžiju rudnika Trepče, koji je s grupom rudara stupio u Kopaonički odred 21. septembra 1941. i postao desetar

Žrtva četničkog zločina bio je i pomoćnik rudara i cevdžija iz Trepče Ilija Borjan. Ovaj dvadeset sedmogodišnji rudar, rodom iz Bjelopolja kraj Korenice, došao je u Trepču već 1932, kada je imao 18 godina, i stalno radio u rudniku — osim za vreme služenja vojnog roka. Bio je poznati aktivista radničkog pokreta i član Partije. Učestvovao je u štrajkovima u Trepči. U Rudarskoj četi se isticao kao hrabar i vešt borac, pa je postavljen za desetara.

Kao i drugi, Ilija je deo svoje zarade slao porodici, pomažući bolesnog oca, kao i babu i dedu (majka mu je umrla kada je imao šest godina). Visok, dobro razvijen i lep čovek, bio je omiljen među rudarima zbog svoje prijatne naravi, vedrine, sklonosti za šalu, i zbog toga što je rado i lepo pevao, pa su ga drugovi uvek zvali u društvo.

Kada je na Vencu »četa smrti« plotunom pokosila zarobljenike i oni popadali u prethodno iskopanu raku, među onima koji nisu smrtno pogođeni bio je Ilija Borjan. Četnici su priskočili i ubili ga.[226])

Mašinbravaru reparaturi Trepče Dragi Zivković (jedan od mnogih članova šire porodice Zarković koji su stupili u odred) pao je u ruke četnika dok je puškomitraljezom štitio povlačenje svojih drugova. Bio je već poznat po hrabrosti — istakao se u dotadašnjim borbama

[2“]) Prema Šuluburićevoj izjavi od 21. februara 1974, događaj se odigrao ovako: »Kada je bilo streljanje 14 partizana (pošto su dvojica pobegli: Dragi Žarko vić i Milić Glavinić), prilikom zatrpavanja istih neko je od četnika primetio da ima još živih. Na to su pop Dragan Šolajić, a za njime i Milan Miliće-vić (kapetanov sin) kazali: 'Vala ko je živ neka se javi, pustićemo ga'. Primetili su Nikolu Borjana, a i još neke. Milan uskače u raku, a za njim pop Šolajić i iz pištolja gađaju u glavu. I tako svakog koji je ostao u životu. Ove mi je podatke dao čovek koji je bio doveden da zatrpa ubijene i koji je prisustvovao streljanju. Uverio sam se da je to tačno tek 1952. kada smo iskopavali posmrtne ostatke i tom prilikom našli 10—15 čaura od pištoljskih metaka. Tada su kosti četrnaestorice partizana prenete u Rašku«.

Dragi Zarković (levo), radnik Trepče i vodnik Rudarske čete, ubijen od četnika (na fotografiji: sa Bozom Zarkovićem)

Rudarske čete, pa su rudari u njemu izgubili ne samo dobrog druga nego i vernog saborca i sposobnog ratnika.

Mada je na kraju podelio sudbinu ostalih, treći zarobljeni radnik Trepče Dragi Zarković doživeo je pre toga potresnu dramu, stravične trenutke u borbi za život. Kada su ih četnici izveli na streljanje, Zarković je poleteo kroz sumrak ka obližnjoj šumi u ludoj trci s kuršumima koji su prašili oko njega. Jedan mu je probio kapu i okrznuo glavu. Ipak, šuma i mrak spasli su ga smrti. Na žalost, samo zakratko. Već sutradan su ga četnici uhvatili u rudniku u Lisi i u podne ga ponovo doterali na Venac. Dan je proveo zatvoren u mesnoj kafani, dok su mu četnici kopali raku da ga uveče streljaju. Znajući šta ga čeka, Zarković se ponovo odlučio na bekstvo. Pred mrak, kada je pošao u nužnik, još jednom je uspeo da umakne stražaru i poteri koja ga je progonila. Kada je, zatim, prelazio drum, naleteo je na nekog četničkog podnarednika. Iznenadan susret, oči u oči, iznenadio je obojicu. Podnarednik je novikao: »Stoj«, a Dragi je noleteo ka šumi. Četnik je brzo potegao pištolj, ali mu se metak zaglavio u cevi. I dok je on jurio da pozove poteru, Dragi se izgubio u šumi.

Po hladnoj noći, gotovo bos, nogu prozeblih od mraza, begunac je dospeo do Kaone. Tu je ponovo pao u ruke četnika. Predali su ga vojvodi Mojsiloviću, koji je, »čisteći teren od komunista« zajedno sa »složnom braćom« Javorcem i Smederevcem, naišao u

Kaonu. Kako se kasnije pričalo, begunac koji je dva puta izmakao streljanju upućen je, ranjen i promrzao, u bolnicu u Guču, gde ga je u dvorištu bolnice sekirom ubio četnički zlikovac koga su zvali: Milan Valjevac, Milan-agent i Milan-zver.[227])

Četvrti borac Rudarske čete koji je stradao na Vencu bio je dvadesetogodišnji Ilija Vuković. Zarobljen je zajedno sa Žarkovićem, koji je bio puškomitraljezac, a Ilija mu bio pomoćnik. U drugom napadu na Kaonu rudari su povratili njihov puškomitraljez prilikom zarobljavanja četnika. Rođen 1921. godine kod Nevesinja (selo Strane), Ilija je došao na Kosovo s porodicom, koja se 1934. preselila u selo Vukovce kod Komorana, u Drenici. Godine 1941. kratko vreme radio je Trepčinom rudniku »Kopaonik« u Belom Brdu, zajedno s mlađim bratom Nikolom i zemljakom osamnaestogodišnjim Jovom Ivkovićem. Sva trojica su stupili u Kopaonički odred s rudarima koji su došli u partizane u septembru, pre napada na ovaj rudnik. Najpre je poginuo Jovo Ivković — u borbi na Raškoj, a kratko vreme posle njega nastradao je i Ilija. Od trojice omladinaca iz Drenice ostao je samo najmlađi, sedamnaestogodišnji Nikola Vuković, da nastavi borbu kao borac Rudarske čete.[228])

Savo Božović je svega nekoliko dana vodio Rudarsku četu pre nego što je podelio sudbinu sa svojim borcima koji su — kao i on — postali žrtve četničkog zločina. Nije se mnogo saznalo o pojedinostima njegovog stradanja. Zna se da su ga prilikom zarobljavanja četnici nemilosrdno tukli i da su oduzeli odelo. Partizani su na jednom od zarobljenih četnika, u drugom napadu na Kaonu, prepoznali Savino odelo. Kasnije su čuli da su ga četnici isprebijanog, izbijenih zubi, sproveli u Lisu i tu streljali.

Poput rudara Trepče, i rudari Jarandola su, zajedno s ostalim borcima baljevačkog kraja, podneli teške žrtve. Svetomir Petrović, električar, jedan od prvih boraca Baljevca, bio je prvo ranjen, a kasnije i ubijen kao komandir Baljevačke čete. Kao podnarednik u rezervi, dvadeset šestogodišnji komandir trudio se da prenese svoje znanje drugovima u četi, da zajedno sa njima i sam uči kako se ratuje. Ostavio je za sobom, u Baljevcu, ženu i dete.[229])

[227]) U izjavi Nikole Šuluburića od 21. II 1974. opisane su sve pojedinosti dramatične borbe za život Trepčinog mašinbravara Dragog Zivkovića.

[228]) Izjave Nikole Vukovića, date autoru 21. XII 1973. i 8. I 1974.

[229]) Svetislav Trifunović se seća (izjava od 15. IV 1974) da mu je partizanka Cana Radovanović, kada je pobegla četnicima, ispričala da je ona bila zarobljena u Dubcu, a odatle su je četnici sproveli u Lisu. Tu je videla Savu Božovića, četnici su ga pretukli, polomili zube, mučili, a zatim ga streljali.

Svetomir Vlajka Petrović, elektromašinski radnik u Baljevcu, rođen je 9. IX 1915. u selu Vasilju, srez zaglavski, a stupio u partizane 4. X 1941, kada je oslobođen Baljevac. U knjizi »čačanski kraj u NOB 1941—1944«, Čačak, 1968, na str. 166 (izdanje Istorijskog arhiva u Čačku) pominje se borba na Kaoni i sudbina komandira Baljevačke čete: »U toj borbi je teže ranjen komandir čete iz Baljevačkih rudnika, pa je prenet u bolnicu u Guči na lečenje.

Baljevačka četa je ostala bez svog političkog komesara Aleksandra Đorđevića Šaneta. Svega desetak dana posle gubitka Dušana Jemuovića na Raškoj, Baljevčani su izgubili i drugog organizatora narodnooslobodilačkog pokreta ovog rudarskog kraja. Pao je pod plotunom »čete smrti« na Vencu u Lisi.[230]) Cena koju su partizani plaćali zbog izdaje i neprijateljstva četnika bio je gubitak i ove trojice vrsnih boraca baljevačkog kraja i celog Kopaoničkog odreda, poznatih aktivista i prvih komunista ovog rudarskog središta.

Uz njih su pobijeni i drugi radnici Jarandola i borci Baljevačke čete. Svetozar Andrijević iz Prizrena radio je do stupanja u partizane kao limarski majstor u radionici rudnika. Služio je vojsku kao artiljerac i podučavao svog mlađeg brata Vojislava vojničkim veštinama. Od dva brata sa Kosova, koji su obojica radili u Baljevcu i bili borci Baljevačke čete, stradao je najpre stariji, iskusniji, dok je mlađi produžio da se bori u odredu i kasnije u Prvoj proleterskoj brigadi. I mladi Ljubomir Lalatović, još jedan od Kosovaca koji su došli u Baljevac, bio je borac Baljevačke čete. Iz Novog Pazara se svrstao u redove čete Miroslav Milovanović, a iz opštine Gradačke Boško Zivković.[231])

Omladinac Strahinja Tomašević, za koga je u četničkom spisku navedeno da je iz Vučitrna, bio je iz zaseoka Ošljana kod Pantine.[232])

Opančarski radnik Milić Glavinić, koji je, kao i Dragi Zarković, uspeo da umakne četnicima prilikom izvođenja zarobljenika na streljanje, samo je za kratko vreme odložio čas smrti. Kada su ih

Posle povlačenja partizana iz Guče, krajem novembra 1941, četnici su ga na svirep način ubili kao i ostale partizane ranjenike«. Svetislav Trifunović je saznao nešto drugačiju verziju (izjava od 15. IV 1974): da je Petrović kao ranjenik doveden u bolnicu u Guči, gde su zajedno ležali partizanski i četnički ranjenici. Prilikom ulaska Nemaca u Guču, teški ranjenici su im pali u ruke i oni su ih pobili, među njima i Petrovića.

[m]) Đorđević Ilija Aleksandar rođen je 26. VIII 1920. u selu Vražogrmac kod Zaječara, ali se s ocem rano preselio u Baljevac i tu odrastao i vaspitavao se.

[Ul]) U Glavnom spisku baljevačkih partijana zabeleženi su ovi podaci: Andrijević Mladena Svetozar, služio vojsku kao redov artiljerac, stupio u partizane 31. X 1941, rođen 27. I 1915, Prizren, srez šarplaninski; za njegovog mlađeg brata Vojislava kaže se da je rođen 23. III 1920, Prizren, srez šarplaninski, nije služio vojsku, stupio u partizane 21. X 1941 (Vojislav je 21. XII 1941. ušao u sastav Četvrtog bataljona Prve proleterske brigade i borio se u njenim redovima sve do pogibije 10. januara 1944); Lalatović Petra Ljubomir, služio vojsku kao redov artiljerac, rođen 15. IV 1920, selo Kraljica, opština poljanačka, srez drenički, stupio u partizane 22. X 1941; Miroslav Milovanović, rođen 1915; Zivković Vasilija Boško, služio vojsku kao redov avijatičar, rođen 23. VII 1909, selo Biliće, opština gradačka, srez studenički, stupio u partizane 19. X 1941. U baljevačkom spisku postoje i podaci za Đorđa Milovića (u Šuluburićevom spisku: Đorđe Milojević iz Kosovske Mitrovice) da je stupio u partizane 4. X 1941. i da je rođen u Grahovu, srez nikšićki. Isto tako, ima podataka za Lakovića Milovana Stano ja (u Suluburićevom spisku Laković Blagoj a iz Kosovske Mitrovice), redova puka za vezu, rođenog 6. XII 1918, Kosovska Mitrovica, stupio u partizane 4. X 1941.

“) Izjava Ratka Murganića od 16. IV 1971.

četnici sprovodili sa Venca prema mestu gde je bila iskopana velika raka, na udaljenosti od 600 do 700 metara, Glavinić je uspeo da odveže žicu i pobegne. Četnici su organizovali pravi lov na begunca i pronašli ga u susednom selu Lukama. Već tu su iskijali svoj bes na njemu. Sproveli su ga natrag — na Venac. Tu je bio kraj Glavinićevog otimanja od smrti. Odveli su ga zatim u šumu između Lise i Luka i tu na svirep način ubili. Čak se i zločincu koji mu je pucao> u glavu smrčilo. Prizor glave smrskane razornim dumdum-kuršumom progonio je ubicu, pa je — po četničkom običaju — potražio' zaborav u piću: ispio je nadušak bocu rakije.[233])

Žrtve su bile nenadoknadive. Ali rat se nastavljao i nije se smelo više prepuštati osećanjima bola i tuge za izgubljenim drugovima. Njihova je smrt razgarala u borcima gnev prema neprijatelju, rešenost da se bore do kraja svojih snaga.

Takva rešenost im je zaista bila potrebna, jer su išli u susret još težim iskušenjima. Čekala ih je najsurovija proverà ljudske izdržljivosti i borbenosti.

“) Opisujući pojedinosti ovog zločina, Nikola Šuluburić navodi da je bio prisutan kada se ubica Milan Milićević vratio posle zločina i opisivao prizor koji je ugledao nakon pucnja u glavu zarobljenika. Šuluburić mu je — na njegovo traženje — i doneo rakiju, a smirivali su ga i tešili pop Šolajić i otac kapetan Milićević. Pop je govorio: »Nisi učinio nikakav greh što si ubio komunistu, već dobro delo za hrišćansku veru, gospoda boga i kralja«. A otac ga prekorevao: »Šta ti je, što si se zbog toga uzbudio? ... Pa ti si vojnik!«

BORBA ZA OPSTANAK

U pitanju je opstanak naših naroda ... Ovoga puta se radi o tome da je bolje stojeći se boriti nego klečeći umreti.

Bilten Glavnog štaba
NOPOJ, broj 2/1941

Počela je nemačka ofanziva

Kada su 27. novembra pošli u akciju protiv Nemaca na Musinoj reci, 6 kilometara zapadno od Kraljeva, partizani su mislili da je posredi napad na jednu od nemačkih jedinica koje su iz Kraljeva povremeno vršile ispade prema njihovim položajima. U Roćeviće, gde su bili štabovi Kralj evačkog i Kopaoničkog odreda i Rudarska četa, stigla su s položaja obaveštenja da su Nemci došli do Musine reke i zaustavili se kraj mosta koji su ranije srušili partizani. Prema ovim, vrlo oskudnim obaveštenjima, bila je to manja nemačka jedinica, čiji se jedan tenk zaglavio u blatu kada je kolona zastala da bi inžinjerci popravili most. Ni članovi štabova ni borci nisu slutili da je ta jedinica uistini čelo jedne od udarnih kolona nemačke akcije vojnog slamanja oružanog ustanka u Srbiji, da je taj »ispad« označio, I u stvari početak velike nemačke ofanzive na ovom području.

U Roćevićima je doneta odluka da čete oba odreda napadnu Nemce na Musinoj reci. Stab Kopaoničkog odreda je odlučio da Branko Sotra (on je kao komandant odreda neposredno komandovao i Rudarskom četom, pošto je Savo Božović stradao od četnika u Kaoni) odmah s rudarima krene prema neprijatelju. Sotra kaže:

»Trebalo je da se koncentrišemo radi napada na Nemce. Međutim, čete su bile raspoređene prema Kraljevu na velikom prostoru između Ibra i Morave, pa je za njihov pokret i dolazak trebalo dosta vremena. Mi smo se na

brzinu spremili i krenuli kada je već pao mrak. Po blatu i pomrčini stigli smo pred Musinu reku tek oko ponoći.

Našu je situaciju u tom trenutku otežavalo to što smo raspolagali vrlo slabom obaveštajnom službom: nismo znali ko se nalazi pred nama, u kakvom sastavu, s kakvim naoružanjem i namerama«.")

Dok su noću na Ružića brdu čekali druge čete Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda, sa kojima je trebalo izvršiti napad i »proterati Nemce natrag u Kraljevo«, rudari su svu pažnju usredsredili na teren pred njima, a tu je bilo dosta znakova o prisustvu Nemaca. Čulo se brujanje motora vozila i tenkova, u noći su se jasno raspoznavale mnogobrojne logorske vatre. Onda bi tamu zaparala raketa, bledo osvetlj avaj ući okolnu kržljavu šumicu. A zatim bi odnekud i mitraljeski rafal resko odjeknuo u noći. S vremena na vreme sve se to ponavljalo. Palili su i reflektore — radeći na porušenom mostu.

Pored Rudarske čete, na ovaj je položaj stigao i Milan Simović s Gočkom četom. Već ranije je tu bila Kruševačka četa. Ostale čete oba odreda su bile na svojim položajima koje su stalno držale. Trebalo je doneti odluku šta da se radi.

»Tada smo utvrdili«, nastavlja Šotra, »na osnovu raketa, buke i pucnjave, te broja Nemaca koji su radili pod reflektorima i drugih znakova, da su u pitanju veće neprijateljske snage i da su za organizovanje napada potrebne mnogo ozbiljnije pripreme od onih koje smo mi izvršili. U poslednjcm trenutku smo osetili da ćemo se naći u makazama Nemaca koji su krenuli u našem pravcu, to jest, po svoj prilici, ka Čačku, pa smo kuririma poslali naređenje da se čete povuku na svoje položaje, s tim da u toku dana razmotrimo situaciju i donesemo odluku.

Međutim, kuriri nisu ni dospeli do četa a borba s Nemcima je već počela. U samo svitanje Nemci su otvorili vatru na naše jedinice.

Od tog trenutka Rudarska četa se povlači. Bio sam uveren da ćemo se vratiti do Roćevića — udaljenih 10 kilometara — i da ćemo se tu koncentrisati i nešto organizovano preduzeti: ili izvršiti zajednički napad, ili odstupiti. Nisam mogao ni zamisliti da će doći do onoga što se dogodilo toga i narednog dana.«

Svanuće je, međutim, jasno pokazalo koliko je situacija bila ozbiljna. Partizanske čete je zasuo pravi pljusak od granata i kuršuma iz mnogobrojnih nemačkih oruđa i oružja. Bila je to žestoka, nepre-

Branko Šotra: stenogram od 18. II i 13. III 1953. Tada je Milan Simović krenuo u akciju po naređenju komandanta Kraljevačkog odreda, s tim da Gočka, 2. četa i Kruševačka četa, zajedno sa rudarima, izvrše napad na nemačku jedinicu, zapale zaglavljeni tenk i vrate natrag Nemce, odnosno ne dopuste im prodor ka čačku (izjava data autoru 8. IV 1974). Komandant Kraljevačkog odreda Pavle Jakšić kaže (izjava data autoru 30. V 1973; »Ustanički dani u Kraljevu i okolini 1941«, »Borba«, 1961) da je tada štab smatrao da je reč o uobičajenom ispadu nemačke jedinice iz Kraljeva, pa je dao naređenje da se izvrši napad i da se Nemci proteraju natrag u Kraljevo. U štabu nisu slutili da je u pitanju opšta nemačka ofanziva. Vrhovni štab je izdao naređenje o povlačenju prema Sandžaku 26. XI, ali ono nije stiglo štabovima Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda, koji su već 27. XI krenuli da zaustave nemačku ko • Ionu kod Musine reke u njihovom pohodu prema Čačku.

kidna vatra iz tenkova, topova, minobacača, teških mitraljeza, puškomitraljeza, pušaka.

Tako je počeo taj dan — 28. novembar.

Četa se povukla preko šljivika i šumarka i odmicala podnožjem dalekih ogranaka planine Jelice. U jednom trenutku spazili su i kolonu Milana Simovića Zeke, koja je odstupala pred njima. Povikali su »Zeko! Zeko!«, ali ih ovi nisu čuli. Tako se desilo da se dve grupe ipak ne spoje, već da nastave povlačenje svaka ponaosob. Pošto su Nemci neprekidno tukli ceo teren, pa i onaj u pravcu Roćevića, gde su se pojavili i avioni, Šotra je zaključio da četu ne treba tamo voditi i izlagati je nemačkoj vatri, jer će se selo ionako morati da evakuiše. Odlučio se za povlačenje prema Slatini i Čačku, pretpostavljajući da će se partizanske snage tamo okupiti i pružiti otpor Nemcima.

Kolona Rudarske čete kretala se seoskim putevima koji su prolazili kosama naporedo sa cestom Kraljevo—Čačak (atarima sela Bukovica, Lazac, Brezovica). Samo što je četa bila stigla u Slatinu, a umorni borci se ponadali odmoru, kada nedaleko od njih, na putu Kraljevo—čačak, poče topovska i mitraljeska paljba iz nemačkih tenkova koji se pojaviše na drumu. Odstupanje se moralo nastaviti.

Božo Kalember je, kao i njegovi drugovi, dobro zapamtio te trenutke:

»Povlačenje od Kraljeva i napuštanje ovog područja bili su za nas težak udarac i veliki gubitak. Morali smo odstupiti, nemačka sila je bila velika, za nama su jurišali tenkovi, nadletali nas avioni. Teško je bilo boriti se pod takvim uslovima, sačuvati borce od uništenja. Nikada dotle nismo imali prilike da se suočimo s tolikom silom. Videli smo koliko je jaka nemačka vojska.

Ja se obratim Branku Sotri:

— Je li, komandante, kakva je situacija?

A on kaže:

— Vidiš i sam: vrlo teška.

Pitam ga ja:

— A kuda idemo?

A on će meni:

— Prema Čačku. Tamo su naši.

Kad ono: vraga! Došli mi do nekog sela blizu Čačka, a seljaci nam kažu:

— Ne tamo, grdni ne bili! Švabe navalile na Čačak. Ima ih ko kusijeh pasa. Velika sila: tenkovi, topovi, mitraljezi...")

U sumrak toga dana rudari su bili stigli u područje sela Trnave i Atenice, nadomak Čačka. Videli su kako se dva nemačka aviona spuštaju sasvim nisko i tuku uporište partizanske odbrane u šumici kraj grada, kako u samom gradu gori vatra na tri mesta i kako nepregledna nemačka kolona drumom ulazi u grad. Čačak je pao. Petoro izbeglih iz grada obavestili su ih da su se partizani povukli prema Užicu.

A šta sada? — pitali su se Kalemberovi drugovi.

") Božo Kalember: stenogram od 16. i 17. X 1971, magnetofonski snimak sećanja od jula 1971, izjava data autoru 21. II 1972.

Opšte povlačenje

Tog istog dana, 28. novembra, i rudari razvrstani po drugim četama Kopaoničkog odreda morali su se već od ranog jutra suočiti s Nemcima i njihovom ofanzivom. U takvoj situaciji nije bilo ama baš nikakvih izgleda da se zaustavi nemačko nadiranje. U ljudstvu, naoružanju, opremi, Nemci su bili toliko nadmoćni da tu nije bilo mesta nikakvom upoređivanju s protivnikom. Bila je to takva ubojna sila kojoj ni znatno veće partizanske snage ne bi mogle odoleti. Potpomognute avionima, tenkovima i drugom motorizacijom, nemačke jedinice su u nezadrživom naletu razbile odbranu partizanskih četa Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda, koje nisu očekivale takav, opšti napad, a nisu ni bile kadre da mu se suprotstave.

Nemci su dobro pripremili svoju »kaznenu ekspediciju« u Srbiji i krenuli u opšti pohod za uništenje partizana. Celokupna slobodna teritorija u Srbiji našla se u isto vreme na udaru nemačke sile. Dve udarne divizije, 342. i 113, sa snagama 714. i 717. posadne divizije, okomile su se sa svih strana na partizanske odrede, dejstvujući po planu za uništenje ustanka u Srbiji.

Pošto je zapovednik oružanih snaga za Jugoistok 18. novembra proglasio celu Srbiju »operacijskom zonom«, opunomoćeni komandant u Srbiji je već istog dana izdao zapovest potčinjenim jedinicama i komandama da unište neprijatelja. Dve divizije, 342. i 113, dobile su zadatak da »likvidiraju ustaničke snage u dolini Zapadne Morave i rejonu Užica«. Težište borbenih dejstava 113. divizije, koja je nastupala sa četiri kolone, bilo je na snagama koje treba da krenu iz Kraljeva, radi čega su se u ovaj grad pravovremeno prebacile jedinice s terena Paraćin—Kruševac. Zapovest je komandantu 113. divizije general-lajtantu Fridrihu Cikvolfu nalagala da, sa svojim snagama i pridatim jedinicama 717. divizije, dejstvuje iz Kraljeva kao južno krilo: na zapad — »radi uništavanja neprijatelja između Čačka i Užica« u sadejstvu s 342. divizijom; na jug i jugozapad — radi likvidacije partizanskih snaga okupljenih na ovom terenu.

»Suština je u tome«, govorilo se u zapovesti, »da udar južnog krila... bude izveden tako brzo i iznenadno da se neprijatelju iz gornje doline Morave onemogući izvlačenje ka jugu i zapadu. Drum Čačak-Ivanjica mora biti zatvoren što ranije u području oko 3 km jugozapadno od Čačka. Prvi i Drugi bataljon 749. puka (717. divizije) stavljaju se... pod komandu 113. pešadijske divizije radi napada na čačak i zatvaranja doline Ibra jugozapadno od Kraljeva ... Gde god se pojave, komunističke bande treba uništiti.«

Zapovednik oružanih snaga za Jugoistok izveštavao je o daljem toku Vrhovnu komandu u Berlinu: 25. novembra 717. pešadijska divizija čisti teren oko Kraljeva; narednog dana počinju pokreti 342. i 113. pešadijske divizije radi zauzimanja doline Zapadne Morave; 27. novembra 113. pešadijska divizija prodire glavninom u dolinu Morave i prednjem pukovskom grupom dostiže rejon oko Kraljeva.

Nemci su ispunili plan prikupljanja i priprema, i veliki pohod iz Kraljeva je počeo. Glavnina se 27. i 28. novembra uputila ka Čačku (260. pešadijski i 113. artiljerijski puk s tenkovima i potpomognut avijacijom), s daljim pravcem dejstvovanja ka Užicu kako bi izbili iza leđa tamošnjoj glavnini partizanskih snaga orijentisanih na odbranu ka severu — od 342. divizije. Druga, manja kolona (jedinice 261. pešadijskog puka) prodirala je jednim krakom ka Guči (2. bataljon), a drugim, jugozapadno od Kraljeva i Ibarskom dolinom, ka Raškoj i Kosovskoj Mitrovici (1. bataljon), da bi zatim dosegla i Novi Pazar.[236]) Tim pravcem je nastupao i 749. pešadijski puk 717. pešadijske divizije.

Sva se ta sila odjednom sručila na ustanike. Počev od zapovednika za Jugoistok i opunomoćenog komandanta za Srbiju do poslednjeg nemačkog vojnika, svaki je za partizane imao samo jednu reč: uništiti!

Iznenada izloženi koncentričnim udarcima jedne i druge kolone, kopaonički i kraljevački partizani su zapali u kritičnu situaciju. Usled siline napada i brzog prodiranja nadmoćnih nemačkih snaga, bili su primorani na opšte povlačenje pod vrlo teškim uslovima. Nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se održavaju međusobne veze između četa i sa štabovima odreda, pa su se partizani povlačili sa svojih položaja ne uspevajući da očuvaju kompaktnost četa ni jedinstvo komandovanja, niti da spreče osipanje svojih redova.

Ipak, u svanuće toga dana, kada partizani još nisu znali kakve su nemačke snage i namera, čete su prihvatile borbu i izlagale se ubitačnoj vatri napadača. Prema položaju Druge čete na Progorelici i Četvrte čete na Laktu iznad Ibra nadirali su Nemci koji su nastupali uz Ibar da bi prodrli prema Raškoj. U Drugoj četi su bili rudari Trepče Dušan Vrzić, Prokica Žigić, Dane Žegarac, Aleksa Vuković, šumski radnik Đoko Zavada, braća komesara Rudarske čete Aleksandar i Kolja Todorović, đaci iz Kosovske Mitro vice Jovan Čamilović i Martin Virijević, domaćica Dara Zarković i drugi. Četom su komandovali kapetan Mile Pavičić i Nikola Krtinić, a politički komesar je bio Dušan Ristić.

U prvi mah se četa povukla sa svog položaja pred nadmoćnim nemačkim snagama. Krtinić, koji je u to vreme, zajedno s Dušanom Ristićem, bio u štabu u Roćevićima, zatekao je četu na novom, prihvatnom položaju. Hrabar i odlučan kakav je bio, a ne znajući tačno odnos snaga, planuo je zbog povlačenja čete i okomio se na Pavičića:

■— Sta je to, kapetane? Pobegoste! Jesmo li strine ili borci? Hoćemo li se tući ili ne?

[23s]) Pomenute zapovesti i izveštaje zapovednika oružanih snaga za Jugoistok i opunomoćenog Komandanta za Srbiju od 18. do 27. XI 1941. vidi u Zborniku, tom XII, knj. 1, str. 649, 651—656, 670, 672.

Kapetan je pokušao da objasni:

— Takva je bila situacija ... Nije se moglo drukčije . ..

Rasprava je bila kratka. Krtinić je tražio da se jave dobrovoljci za napad na Nemce.

Prvo je zatražio, pokazujući u pravcu odakle je tukao nemački mitraljez:

— Ko se dobrovoljno javlja da ućutka onaj mitraljez?

Odmah su istupila napred tri borca, među njima osamnaestogodišnji Martin Virijević iz Banjske i šesnaestogodišnji Nikola Vavić iz Kosovske Mitrovice. Pokušali su da se podvuku pod položaj sa koga je tukao mitraljez, ali uzalud — rafali su onemogućavali svaki prilaz.

Krtinić je onda naredio opšti napad. No u tom žestokom okršaju Nemci su ih dočekali takvom vatrom da »nisu mogli oka otvoriti«. Sada se Krtinić i lično uverio zašto je kapetan Pavičić bio primoran da pre toga povuče četu na prihvatni položaj. Nadmoćne nemačke snage nadirale su sa svih strana. Borci su se povlačili kako je ko mogao da bi izbegli uništenju. Tada su se i Krtinić i Pavičić rastali.

Ali dok hrabri Krtinić u protivnapadu koji je preduzio nije uspeo, jedna grupa boraca njegove čete imala je više sreće. Sa njima je pošao i kapetan Mile Pavičić. Grupu je vodio Dušan Vrzić, a puškomitraljezac je bio Prokica Žigić. Kada su ostali krenuli u frontalni napad na Nemce, ovo je odeljenje pošlo bočno, te je sa te strane, došavši gotovo u pozadinu neprijateljevog stroja, otvorilo vatru na nemačke vojnike. Dok su se Nemci, zatečeni tu na nekoj kukuruznoj njivi, snašli i odgovorili vatrom iz svog oružja već su bili pretrpeli gubitke.

Ipak, taj napad nije mogao izmeniti tok borbe. Napadač je svojim naletom naterao na odstupanje i to odeljenje veštih partizanskih ratnika. I oni su se, poput ostalih, uskoro morali hitro izvlačiti iz nemačkih smrtonosnih makaza.

Usled toga je došlo i do razdvajanja u četi, tako da su se Krtinić i Ristić povukli samo s manjim brojem boraca. Kasnije su, prilikom odstupanja, nailazili na druge pripadnike odreda i sa njima obrazovali grupu koja se posebno povlačila. U grupi su bili komesar Rudarske čete Nikola Todorović, Marko Janić, Jovan Čamilović, Vlastimir Drobnjaković iz Vučitrna i drugi. Kao i Rudarska četa, i ta se grupa uputila prema Čačku. Posle pešačenja celog dana, borci su se noću približili Čačku i od seljaka saznali da su Nemci već u gradu.

I Četvrta četa, koja je bila zaposela položaje iznad Bogutovačke Banje, našla se na udaru nemačke kolone koja je nadirala uz Ibar. U četi su bili iz Trepče: inžinjer Vlado Vujović (zamenik komandira), Tihomir Stojanović (politički komesar), rudar Bogoljub Čukić i drugi. Istureni odbrambeni partizanski položaj na Laktu, na ulazu u

Ibarsku klisuru, Nemci su zasuli koncentričnom vatrom i zatim su uspeli da prodru prema Ušću.

Komanda čete nije dobila od štaba odreda nikakvo naređenje o pravcu povlačenja, jer zbog brzog prodora Nemaca više nije bilo mogućno održavati vezu preko kurira. Ni od Druge čete, sa Progorelice, nije bilo vesti. Kako se kasnije saznalo, Krtinić je bio uputio maturanta Martina Virijevića da obavesti Četvrtu četu o povlačenju, ali kada je on dospeo do položaja čete, tamo su već bili Nemci.[237]) Komada čete se samoinicijativno odlučila na povlačenje preko planine Troglava, pa zatim prema Čačku. Bogoljub Čukić je zapisao u :svom »Podsetniku iz partizanskog života«:

»Nemci su vršili ofanzivu na sve strane. Pod velikim pritiskom morali smo se povući prema Troglavu. Odatle smo pošli za selo Dubac. Mislili smo ići na Ivanjicu, ali smo tu doznali da je ona u četničkim rukama. Tu su nas ■sreli četnici i hteli nas razoružati, ali se mi nismo dali«.

Prilikom opšteg povlačenja partizana pred brzim nadiranjem nemačkih motorizovanih i pešadijskih jedinica iz Kraljeva, nekompletno su odstupile i druge čete. Tako su se, potiskivane od Nemaca, •sretale i spajale grupe boraca Prve, Druge i Baljevačke čete, kao i odeljenje Druge čete koje se bilo odvojilo da bi izvršilo bočni napad na Nemce (Vrzić, Zigić i drugi). Sa njima je bio Svetislav Trifunović, koji je opisao kako je došlo do toga:

»Na dan 28. novembra bio sam na položaju Prve čete. Komanda čete se nalazila u nekoj usamljenoj kući iznad Zlatića kuće, a četa je držala položaj između Cibukovačke kose i sela Drakčića. Naše su čete zaposele položaje od •druma Kraljevo—Raška prema Moravi i putu Kraljevo—Čačak. Na desnom krilu od Prve nalazila se Druga četa — na Progorelici, a Četvrta na Laktu. Levo od nas, između Drakčića i Musine reke, zaposela je položaje Baljevačka četa, a od Musine reke prema Moravi Ušćanska četa, povezana s čibukovačkom i drugim četama Kraljevačkog odreda.

Niko nije mogao znati šta će se dogoditi toga dana. Nikakvih obaveš-~tenja o nemačkim namerama nismo imali.

U rano jutro pojavio se nemački izviđački avion i dugo nadletao naše ■položaje oko Kraljeva. To je izazvalo naše podozrenje. Sa svojih položaja, čete i napred isturene zasede pojačale su osmatranje. Dogledom smo pretraživali •okolni teren. Najpre smo ugledali veliku motorizovanu kolonu kako putem iz Kruševca ulazi u Kraljevo. To nam je već jasno pokazalo da je posredi ozbiljna nemačka akcija. Spazili smo, zatim, kako tenkovi nailaze putem iz Kraljeva za Čačak. U isto vreme su Nemci zasuli partizanske položaje snažnom artiljerijskom vatrom.

[237]) Martin Virijević kaže u izjavi datoj autoru 24. V 1973: »Kada su na početku nemačke ofanzive Nemci napali naš položaj koji smo držali prema Kraljevu — na Progorelici, i kada smo bili primorani na povlačenje, ja sam dobio zadatak kurira. Pre nego što se naša Druga četa povukla, mene su pozvali Nikola Krtinić i Dušan Ristić i tom prilikom mi je Krtinić dao zadatak da odem na položaj 4. četa na Laktu, i da obavestim komandu čete da treba da se povlači prema Čačku. Međutim, kada sam se približio ovom položaju, video sam da su tu već izbili Nemci, tako da nisam uspeo da dođem do 4. čete, koja je već bila odstupila«.

Na putu je jedan tenk naišao na minu, koja ga je onesposobila. Naime, ispred položaja naših četa rudari mineri postavili su mine na pogodnim mestima na putevima na kojima smo očekivali da bi Nemci mogli naići. Na drumu uz Ibar prema Raškoj, u rejonu Čibukovac—Konarevo, minersko odeljenje je postavilo nagazne mine. U pravcu Čačka, na terenu Jarčujak—Musina reka, zakopavane su avionske bombe povezane žicom. Isturene zasede su imale zadatak da ih, prilikom nailaska Nemaca, aktiviraju potezanjem žice.

Na oštećeni nemački tenk otvorili smo vatru, zajedno sa Cibukovačkom četom Kraljevačkog odreda. Međutim, nemački tenkovi su izbili i bočno od nas, seoskim putem, tako da smo se našli u makazama. Nemci su nastupali ne samo prema Čačku nego i uz Ibar, putem i okolnim terenom prema Raškoj. Morali smo se povući. Glavnina čete je otišla s političkim komesarom Rašom Savićem. Desetini koja je ostala u zaštiti priključila se i grupa drugova iz Baljevačke čete koja je tada naišla, a i borci iz Druge čete.

Okupivši se tako, pokušali smo da organizujemo odbranu od neprijateljevog prodiranja uz Ibar. Bilo nas je tridesetak. Uputili smo se prema koti 324 iznad Konareva. Međutim, nemačko istureno odeljenje je tu izbilo pre nas. Kada su se, ne primetivši nas, pritajene u zaklonu, počeli spuštati niz kotu, otvorili smo na njih paljbu. U isto vreme smo, bočno od nas, čuli kako naši tuku Nemce rafalima iz puškomitraljeza. Posle smo se spojili sa njima; bila je to desetina Druge čete s Pavičićem, Dušanom Vrzićem i Prokicom Zigićem. U grupi sa njima bila su još tri rudara Trepče.

Povukli smo se prema selu Roćevićima i u sumrak videli da su ga Nemci bombardovali. Nastavili smo da odstupamo, prošli istočno od Kaone i, preko Jastrebara, izašli na put iznad Petnice i došli u Rajac. Tu smo se spojili s drugim delovima Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda. Iz našeg odreda su glavninu ljudstva sačinjavali borci Prve i Druge čete, kao i jedan broj baljevačkih i trepčanskih rudara«.")

Pošto su podneli žrtve u borbi s četnicima na Kaoni, kada su izgubili komandira i političkog komesara čete, baljevački rudari su nakon desetak dana ponovo došli u tešku situaciju, izloživši se silovitom naletu nemačkih snaga koje su 28. novembra krenule iz Kraljeva. Kao ni druge čete, nisu se mogli održati na svojim položajima, a nisu uspeli ni da se povuku kao celina. Borci čete koji su se sreli s delovima Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda povlačili su se dalje s ovom najvećom skupinom, sastavljenom od jedinica oba odreda.

Ne izdržavši napad Nemaca, odstupili su i borci Ušćanske čete.

Glavnina Kraljevačkog odreda u povlačenju formirala se prilikom odstupanja četa toga odreda određenih da se od njih osnuje bataljon pod komandom Milana Simovića. Jedna od njih, Kruševačka četa, već je bila na položaju na Musinoj reci kada je Simović 27. novembra, po naređenju komandanta odreda, krenuo tamo s Gočkom i Drugom četom, dobivši isto naređenje kao i Rudarska četa. Kada su u rano jutro počeli opšti nemački napad i prve borbe, Rudarska četa je zaposela uzvišen je levo od puta i kralj evačkih četa i tada su se ona i ove čete rastale i ponaosob se povlačile. Odstupajući sa svojih položaja, te su se čete povlačile preko Roćevića ili pored toga sela i okupljale se, kao i druge manje grupe, na planini Jelici i na terenu prema Čačku (Rajac, Ježevica i dr). Tu su se spo-

") Svetislav Trifunović, izjava data autoru 2. VI 1973.

jile čete i grupe oba odreda, kao i njihov rukovodeći kadar. Iz Roćevića su, naime, odstupali članovi štabova Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda i manji delovi jedinica koji su se tu nalazili ili zatekli. Obrazovala se glavnina dva odreda, koja se sve vreme povlačila posebnim pravcem.

Glavninu Kopaoničkog odreda sačinjavali su borci Prve i Druge čete i pripadnici drugih četa koji su se tokom povlačenja pripajali tom delu odreda. Sa njima su bili članovi štaba Dušan Tomović i Svetislav Trifunović, a u tim teškim trenucima, kao i tokom daljeg povlačenja, sve se više isticao kapetan Mile Pavičić. Glavnina Kraljevačkog odreda sastojala se od Gočke čete (komandir Milan Antončić Velebit), Druge čete (komandir Jože Drušković Pepo) i Kruševačke čete (komandir i politički komesar Živan Maričić i Momčilo Dugalić). Vodili su ih članovi štaba i komandni kadar odreda Miro Dragišić, Milan Simović Zeka, Momčilo Petrović Trša, Rade Vilotijević Vića, a sa njima su bila i oba sekretara Okružnog komiteta za Kraljevo — Dragoslav Bogavac i Gvozden Paunović.[239])

Među borcima te skupine bilo je dosta rudara Trepče. Ovde su se našli borci odeljenja Druge čete koje je, predvođeno Dušanom Vrzićem i Prokicom Zigićem, izvršilo bočni napad na Nemce, zatim Nikola Bubalo, Aleksa Vuković, Janko Polovina, Đuro Stanković i drugi. Zajedno sa njima je odstupila i veća grupa baljevačkih rudara. Rudari rudnika ibarskog basena: Trepče i Belog Brda, Jarandola i Ušća, i ovog puta su bili zajedno, idući u susret teškim danima.

Tako se ljudstvo Kopaoničkog odreda, kao i Kraljevačkog, povuklo sa svojih položaja, pošto pruženi otpor nije mogao zaustaviti brzo nadiranje odlično naoružanih i nadmoćnih nemačkih snaga. Partizanske kolone u povlačenju stalno su pratili, bombardovali i mitraljirali nemački avioni.

Rudari su najvećim delom odstupili u skupinama koje su se povukle prema Jelici i Čačku. Neki delovi odreda, odnosno njegovih četa, nisu se, međutim, povukli u tome pravcu, već na razne strane ka starom terenu. Došlo je i do znatnog osipanja ljudstva koje nije bilo spremno napusti svoj kraj — do pojave koja je u ovoj situaciji došla do izražaja i u drugim krajevima Srbije. No pošto su se pojedini delovi odreda povlačili ponaosob, tada se još nije znalo ko je kako prošao i kuda je odstupio. Jedno je, ipak, za sve bilo zajedničko: suočeni su s najtežim iskušenjima.

Završio se 28. novembar, dan koji je bitno izmenio situaciju na terenu Kraljeva i Čačka i označio početak velikih nevolja partizana.

129) O povlačenju glavnine Kraljevačkog odreda vidi opširne podatke: u stenografskim beleškama od 11. I 1961. (Moma Dugalić, Milan Simović) i drugim, u rukopisu Bogdana Korićanca »Revolucionarni radnički pokret u kraljevačkom okrugu — Oružane jedinice i akcije«, izjavama Milana Simovića (8. IV 1974) i Milana Antončića (18. IV 1972) datim autoru itd.

Uništiti na svaki način!

Narednog dana, 29. novembra, situacija se još više pogoršala. Toga dana Nemci su zauzeli Užice.

Nemačka ofanziva je tekla po planu. Vojni zapovednik za Jugoistok izvestio je Vrhovnu komandu oružanih snaga:

»Glavnina 113. pešadijske divizije zauzela je Čačak noću 28'29. novembra. Jedan bataljon nastupa od Kraljeva na Kaona-sedlo (23 km zapadno od Kraljeva) i dostigao je Roćeviće, dok 1. bataljon obezbeđuje dolinu Ibra oko Bogutovca u južnom pravcu; minirano je tamošnje skladište municije...«

A komandant 342. pešadijske divizije general-major Paul Hofman obavestio je opunomoćenog komandanta za Srbiju 29. novembra o osvajanju Užica:

»U 14,20 časova podignuta je ratna zastava Rajha na užičkoj crkvi!«

Pad Čačka i Užica u nemačke ruke i gubitak slobodne teritorije imali su negativnog odjeka u svim partizanskim odredima, pa i među ljudstvom Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda koje se u nekoliko grupa povlačilo u tome pravcu. Prvog dana odstupanja od Kraljeva bilo je lakše izdržati sve teškoće, posledice pretrpljenih udaraca i kritičnu situaciju, jer su borci znali da se povlače prema slo-

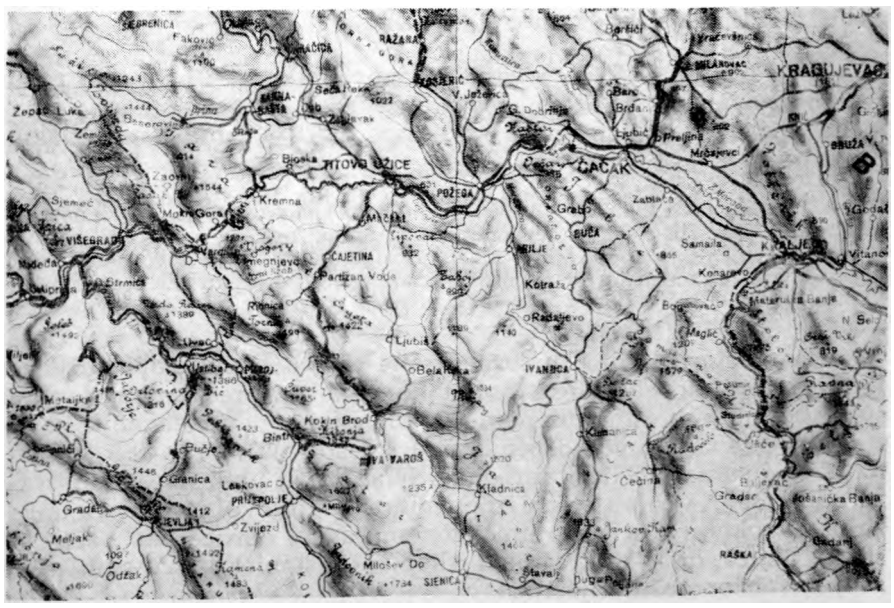

R*eljefna karta terena kojim se povlačila Rudarska četa i druge* **jedinice** *Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda krajem novembra i u decembru 1941. goame — od Kraljeva do Rudog*

bodnom, partizanskom Čačku. A kada su saznali da su Nemci zauzeli i taj grad, ostala je nada u Užice — središte »Užičke republike« i sedište Vrhovnog štaba. No ono što se dogodilo 29. novembra uništilo je i tu nadu.

I 30. novembar, kao i prvi dani decembra, nisu doneli ničeg dobrog. Situacija je bila sve gora.

Nemci su nastavili brzi prodor zapadno i južno od Kraljeva. Stab 717. divizije je 30. novembra dobio izveštaj o proboju položaja i zauzimanju terena koje je držao Kopaonički odred:

»749. pešadijski puk nastavlja izviđanje iz Lopatnice (15 km zapadno-jugozapadno od Kraljeva), dalje ... na severozapad i zapad, hvata zarobljenike, uništava dva skladišta artiljerijske municije severno od Lopatnice.

Izviđanje puta za Rašku do mesta Dobre Strane (18 km južno od Kraljeva), dalji prodor tenkovima do južno od Ušća (30 km južno od Kraljeva)... poručnik Vene sreće u Ušću Mašana Đurovića, koji potvrđuje da na putu Kraljevo——Raška—Kosovska Mitrovica nema neprijatelja«.

I kolone koje su prodirale u zapadnom i jugozapadnom pravcu izvršavale su svoje zadatke. Vojni zapovednik za Jugoistok izveštavao je istog dana:

»Stab 113. pešadijske divizije u čačku. Divizija čisti područje Požega——Ivanjica—Ušće—Kraljevo. U Ivanjici i Ušću ostaje jedan ojačani bataljon«.

Narednog dana, 1. decembra, poslao je sličan izveštaj:

»113. pešadijska divizija i delovi 717. pešadijske divizije nastavili su čišćenje područja Požega—Ivanjica—Ušće—Kraljevo«.

Obaveštajno odeljenje vojnog zapovednika za Jugoistok, pošto je konstatovalo da je »dolina Zapadne Morave, do sada glavno ustaničko područje, u nemačkim rukama«, dalo je istog dana ovakvu ocenu:

»U ustaničkom pokretu zapaženi su lokalni znaci osipanja. Pojedine bande su se raspale zbog akcija nemačkih trupa i zbog teškoća u snabdevanju uslovljenih godišnjim dobom. Zbog znakova osipanja izdato je novo naređenje o preduzimanju bezobzirnih mera protiv ustanika i o postupku u slučaju ponude kapitulacije«.

Na prostoru kojim su se povlačile čete i delovi Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda Nemci su, tako reći bez predaha, nastavljali svoje akcije »čišćenje terena« — proganjanja i uništavanja partizanskih delova. Drugog decembra su izvestili da su uhapsili 202 komunista i sumnjiva lica, narednog dana da su ubili 22 komunista i zarobili 138. Nastojali su da iznenadnim i munjevitim prodorima razbijaju, opkoljavaju i svojim kolonama stežu obruče oko partizanskih jedinica, da — u krajnjem ishodu — ustaničku živu silu smrve svojim smrtonosnim kliještima.

Naredbe o tome šta treba činiti i kako postupiti s partizanima i stanovništvom izdao je već ranije komandant »kaznene ekspedicije«,

kome je Hitler poverio likvidaciju oružanog ustanka u Srbiji. Odmah po dolasku u Srbiju, radi izvršenja toga zadatka, general Frane Berne je izdao dve naredbe (25. septembra i 10. oktobra), koje je svaki pripadnik nemačkih jedinica, od tada pa za sve vreme velike nemačke of anzi ve, striktno sprovodio, jer su to bile direktive opunomoćenog komandanta svih trupa u Srbiji.

Te direktive su nedvosmisleno govorile o nemilosrdnom obračunu s partizanima i stanovništvom okupirane Srbije, o »kaznenoj ekspediciji« koja će kao vihor prohujati »buntovničkom zemljom« ostavljajući za sobom smrt i pustoš, o masovnom uništavanju stanovništva i spaljivanju naseljenih mesta. Njegove naredbe kipte mržnjom i podsticanjem nemačkih vojnika i starešina na zverstva:

»Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena.

Vi ste osvetnici tih mrtvih!

Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo.

Svaki ko blago postupa, ogrešuje se o živote svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost, bez obzira na ličnost, i stavljen pred ratni sud«.

I šef centrale Gestapoa izveštavao je Berlin o takvim merama u novembru i početkom decembra 1941:

»Za svaku pomoć ustanicima rečju i delom zaprećeno je smrću...

Spaljivanje selä čiji se muški stanovnici nalaze kod partizana«.[240])

Zadojeni mržnjom i željom za uništavanjem i podsticani Bemeovim naređenjima, okupatorski funkcioneri, komandanti, oficiri i vojnici utrkivali su se u vršenju represalija i sprovođenju terora. Posle masovnih pokolja u Kraljevu i Kragujevcu i drugih zločina, to se na najdrastičniji način pokazalo krajem novembra i početkom decembra — u jeku »kaznene ekspedicije«. Nemilosrdno postupanje, divljanje i brutalnost dobili su neslućene razmere.

Nemci su zaposeli gradove i saobraćaj nice, izvodili operacije »čišćenja terena«, terorisali nezaštićeno stanovništvo. Nedićevski i ljotićevski odredi su im u svemu tome revnosno pomagali. Četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića svakodnevno su napadali partizanske grupe po selima i planinama.

Za sve nemačke zločine, za masovne pokolje, streljanja i likvidacije, paljenje kuća, uništavanje imovine, pljačku, masovni teror, okupatorska i kvislinška propaganda krivile su partizane, komuniste. Među seoskim stanovništvom, na koje su se partizani u toj situaciji jedino mogli osloniti, četnici su danonoćno širili nepoverenje prema

[240]) Nemački izveštaji citirani u ovom poglavlju uzeti su iz ratnog dnevnika 717. pešadijske divizije i Zbornika Vojnoistorijskog instituta, tom XII, knj. 1. Bemeove naredbe iz Zbornika, tom 1, knj. 1, a izveštaj šefa gestapoa od 13. XII 1941. iz arhive BdS Beograd (Arhiva RSUP Srbije).

»crvenim đavolima«, koji vode politiku Moskve ne haj ući što strada srpski narod; koji su »nepromišljenim ispadima« izazvali nemačku »kaznenu ekspediciju« da šatre Srbe; koji svojim »bezumljem« donose sva zla i nevolje narodu.

Četnička propaganda je »objašnjavala«« da je ludost i samoubistvo dizati ustanak protiv najveće sile na svetu, i to u vreme kada ona gospodari Evropom i kada je pred Moskvom i Lenjingradom. Još nije vreme za to, na oružje se treba dići u pravi čas, kada situacija daje izglede na uspeh, kada će ustanak izazvati najmanje stradanja naroda — dušebrižnički su govorili četnici, nastojeći da sebe predstave spasiocima Srpstva i opravdaju se zbog izdaje i saradnje s Nemcima, borbe protiv partizana, bratoubilačkog rata. Takvom se propagandom unosila u stanovništvo demoralizacija, strah od represalija, širilo nepoverenje i sumnja u ispravnost partizanske borbe, bacala odgovornost za sve na partizane, nastojalo da se izazove mržnja prema partizanima kako bi im stanovništvo uskratilo podršku. Sva sredstva propagande: okupatorske, nedićevske, ljotićevske, četničke, bila su usmerena na to.

Bila je to dotad neviđena kampanja protiv partizana, sračunata na potpuno slamanje ustanka i uništenje svakog otpora. Svakodnevni zločini, surove represalije, teror i stalne pretnje izazvali su u stanovništvu strah od teških posledica za svaku podršku partizanima. Seljacima su upućivani zahtevi da prijavljuju partizane, da im ne daju hranu, pretili su im drastičnim kaznama, zastrašivali ih mogućnošću da ih proglase »komunističkim jatacima« i »pomagačima bandita«, pozivali ih da učestvuju u pravoj hajci na partizane u divljem lovu na ljude.

U takvoj situaciji, razdvojeni po selima i planinama i po posebno obrazovanim skupinama, bez međusobne veze i jedinstvene komande, bez dodira s Vrhovnim štabom i određenog pravca povlačenja, izloženi stalnim napadima četnika, rudari i drugi borci Kopaoničkog odreda preživljavali su dane koji su, u stvari, značili njihovu borbu za opstanak, grčevite napore da se spasu uništenja koje im je pretilo sa svih strana.

Pod tim uslovima su se povlačile sve grupe partizana Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda koje su 28. novembra odstupile od Kraljeva prema Čačku i Jelici planini. Svaka od njih je u narednih nekoliko dana imala svoj posebni put.

I dok su Nemci, preko radio-veze, o svemu što se dešavalo dobijali obaveštenja tako reći istog časa, a avionskim izviđanjem utvrđivali raspored i pravce kretanja ustaničkih jedinica, do partizana su vrlo sporo stizale vesti o kretanju neprijatelja, o ishodu borbi, izmenama situacije, prelasku oslobođenih gradova i krajeva u nemačke ruke, pa je povlačenje međusobno nepovezanih partizanskih skupina bilo prepuno neizvesnosti, nedoumica i gotovo nesavladljivih teškoća.

^58

Najteži dani

Borce Rudarske čete su čekala najteža iskušenja otkako su počeli oružanu borbu. Mada su protekla svega četiri meseca vojevanja, oni su za to kratko vreme mnogo iskusili. Imali su teške borbe, tukli se s raznim neprijateljima: vulnetarima i albanskom žandarmerijom (posle septembarskog napada na žičaru Trepče), četnicima (Raška, Kaona), Nemcima (Vrba, drum Kraljevo-Kruševac, napad na Kraljevo), doživljavali radosti pobede i gorčinu poraza, ali su uvek, uprkos žrtvama i teškim situacijama, bili jedinstveni i čvrsto povezani — delovali su i živeli kao kompaktna Rudarska četa. Međutim, put koji su tek imali da pređu nadmašiće svojom težinom dotadašnje opasnosti. Nikada opstanak Rudarske čete — ni pre ni posle toga — nije bio tako neposredno ugrožen kao tih dana.

Pošto su 28. novembra uveče videli kako Nemci ulaze u Čačak, rudari su odstupili na planinu Jelicu. Stigli su u kasno doba dana do dveju staja na planinskom sedlu kraj raskrsnice šumskih staza, premoreni, nezadovoljni i potišteni zbog loših vesti. Noć su probdeli u stajama, cvokoćući od hladnoće, i dva puta se dizali na uzbunu zbog nailaska četničkih patrola. U ranu zoru su krenuli s planine i pošli ka dragačevskim selima. Neispavani i prozebli, gladni i smrknuti, započeli su dug marš i ne znajući tačno kuda će ih on odvesti. U putu su sreli nekoliko četnika i razoružali ih. Saznali su da ni u Guči više nisu partizani, da su je zaposeli četnici, a po svoj prilici je tako i u Ivanjici. Odasvud Nemci i četnici, »puca i spreda i ostraga« — kako su govorili borci. Postoje li u takvoj situaciji uslovi za opstanak i kakvi su izgledi za borbu na ovoj teritoriji? Treba li, možda, ratovanje produžiti u drugom kraju: Bosni, Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, Lici. .?

Posle zamornog pešačenja po susnežici izbili su kasno po podne na put Čačak—Guča (takozvani Markovački put) i na jednoj krivini nedaleko od Markovice upali u zasedu naoružanih ljudi koji su sa kose iznad krivine uperili oružje u njih. Nastalo je dovikivanje s jedne i druge strane: »Ko je tamo?«

Srećom, bila je to grupa od petnaestak partizana iz obližnjeg kraja koje je vodio Ječmenica. Prva grupa partizana koju su rudari sreli u toku povlačenja! Radost zbog tog susreta brzo je potisnuta vestima koje su od njih čuli: partizani se povlače prema Užicu i Zlatiboru.

Rastali su se i produžili pokret prema selu Krstaču još nespokojniji, jer su i u dodiru sa seljacima saznali pojedinosti o četničkim napadima i zločinima. Sve je to unosilo novi nemir. Kasno u noći negde oko 10 časova, stigli su u Krstac. Tu su raspravljali o povratku grupe boraca iz Ibarske doline. Složili su se da se, u nastalo j situaciji, ta grupa vrati u svoj kraj (prethodno je nekoliko boraca napustilo četu na planini Jelici), tamo se prikrije dok ne prođe ofanziva i zatim pristupi organizovanom radu na stvaranju uslova

za nastavak borbe. Pošto su malo predahnuli i večerali, rudari su poveli domaćina kao vodiča i produžili pokret prema Požegi. Pošli su pod utiskom zbunjenosti i zaplašenosti seljaka od ovakvog razvoja događaja, od nemačkih i četničkih odmazdi. Domaćin im je rekao:

— Šta ćete vi, šaka jada, protiv ovolike sile?

Morali su razumeti takvo rezonovanje zabrinutog seljaka, pogotovu što je stvarni odnos snaga i bio takav. Ipak, prijatno je delovao gest domaćice, koja je mladom borcu poklonila čarape uz brižne majčinske reči:

— Čuvaj se, rano moja, greota je da nastradaš tako mlad.

Noću su izbili u blizinu Požege, koju su — kako su saznali — već bili zaposeli Nemci. Bilo je, valjda, oko 3 sata po ponoći, 30. novembra, kada su preko nekog drvenog mostića prešli reku Moravicu. Tu su se oprostili od vodiča, koji im je skrenuo pažnju da požure i da se još za mraka prebace preko ravnice, jer ujutro mogu naići Nemci putem Požega—Arilje. Tako su i učinili. U samo svanuće naišli su na vodenicu na Velikom Rzavu ispod sela Roge. Tu su zastali da se odmore od predugog marša. Postavili su stražara i odmah popadali jedan preko drugog u skučenoj prostoriji vodenice.

No kao da nigde nisu imali mira. Ni ovde nisu dospeli da se odmore. Nije prošlo ni dva-tri sata a iz sna su ih trgli oštri povici:

— Stoj! Ko ide?

Nastalo je komešanje, borci su zgrabili puške i izleteli iz vodenice. U neposrednoj blizini spazili su naoružane ljude. Kako se, posle žustrog objašnjavanja, naposletku pokazalo, opet je bio posredi susret s partizanima. Još jednom se ponovilo isto: prijatan susret pomutile su neprijatne novosti da su se Vrhovni štab i partizanske snage povukli iz Užica i da se kreću prema Sandžaku. Ovaj put su vesti bile pouzdane, jer ih je svojim poznanicima u poverenju saopštio kurir Vrhovnog štaba, inače omladinac iz Kosovske Mitrovice Strahinja Stefanović Straile. Tako je i nada u slobodno Užice konačno propala.

Neraspoloženi, produžili su do škole na vrhu sela Roge. Tu su naišli na partizanske grupe, pa su se svi zajedno zadržali neko vreme u školskoj zgradi. Iznenada se pojavio nemački avion. Bombardovao ih je i mitraljirao, ali žrtava nije bilo.

Nastavili su pokret, i pred veče, 30. novembra, stigli u selo Severovo, gde su zatekli grupu požeških partizana i štab Požeškog partizanskog odreda.

Rudarska četa je tako završila prvi deo svog, posebnog povlačenja od Kraljeva i stupila na teren na kome će doći do susreta s grupama Kopaoničkog, Kraljevačkog i drugih partizanskih odreda.

Bio je to vremenski kratak ali od samog početka vrlo težak marš u situaciji koja se u toku tri dana (od 28. do 30. novembra)

stalno pogoršavala. Rudari su dobro zapamtili taj marš od Čačka do> Severo va i on je bio stalna tema njihovih razgovora:

»Kada smo od Čačka pošli prema Užicu«, pričao je Kalember, »kažu nam: naši još drže Užice. Kad ono: Nemci nas opet pretekli, zauzeli Užice. Ko da zaustavi onoliku silu? Pa još oni brzo: tenkovima, kamionima, drumom, a mi peške po planinama«.[241])

Svima su ostali u sećanju ti najmučniji dani. Odjednom, takoreći prekonoć, od pobednika i suverenih gospodara prostranih teritorija postali su oni strana koja gubi: bitku, slobodnu teritoriju, ljudstvo. Izgleda za uspešan ishod bitke protiv znatno nadmoćnijeg neprijatelja očigledno nije bilo, za odbranu slobodne teritorije isto tako. Ali se zato tih dana vodila ogorčena borba da se sačuva ljudstvo,, partizanska živa sila; da se neprijatelj spreči u nastojanju da ostvari svoj cilj: da ih uništi.

Kao i druge partizanske jedinice, Rudarska četa je ulagala krajnje napore da sačuva svoje redove. Dušan Karić kaže:

»Potišteni zbog gubitka teritorije, udaraca koje smo pretrpeli, neizvesnosti o našoj sudbini, razgovarali smo o situaciji u kojoj smo se našli. A ona je bila takva da je dolazilo u pitanje naš opstanak u Srbiji, štaviše, i naše fizičko održanje. Jer trebalo je izbeći uništenje koje su nam pripremale neprijateljske snage svuda oko nas. Da li je rešenje u tome da se probijemo po grupama u svoj kraj, te da pod povoljnijim uslovima nastavimo borbu? Da li se u punom sastavu probijati dalje? Ali kuda dalje — to niko nije pouzdano znao. Tražio se izlaz, iznosila se razna mišljenja i predloži.

Pojedince je zahvatila demoralizacija.

Neki žandar Miloš stavio je na kapu kokardu. Odmah smo ga naterali da je skine«.[242])

»Teško je bilo«, nastavlja Božo Kalember, »izdržati sve te nevolje koje su se odjednom sručile na nas: stalne borbe, marševi, iznurenost boraca, zima, slaba odeća i obuća, neizvesna situacija. U tome su nam prolazili dani i noći. Od četnika nigde nismo imali mira. Bili su svuda oko nas kao lešinari, pravili nam zasede, napadali nas, presretali grupe i pojedince, svaki čas pripucavali. Idemo iz okršaja u okršaj, povlačimo se, ne spavamo, borimo se protiv demoralizacije pojedinaca, a ni od koga još ne dobij amo odgovore na pitanje: kuda idemo i šta će dalje biti? Niko od nas još uvek nije uspostavio vezu s Vrhovnim štabom. Trebalo je ljudima reći: mi ćemo naći izlaza, snaćićemo se, izvući ćemo se iz ove situacije i na kraju ipak pobediti.

To je nedostajalo, pa su stoga pojedinci mislili da je situacija bezizlazna. Neki su predlagali da privremeno skinemo petokrake kako bismo se lakše probijali kroz četničke krajeve. Ali rudari su odlučno odbili takav predlog. Do nas su dolazili glasovi: 'Propade bor-

[24']) Vidi napomenu 235. I naredni Kalemberovi citati (u daljem tekstu) uzeti su iz toga materijala.

[242]) Dušan Karić, autorizovani tekst na osnovu sećanja iznetih autoru 2. IX 1971.

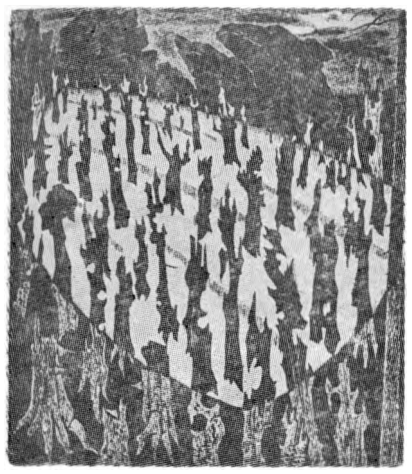

Branko Šotra: Pustoš

ba i ustanak u Srbiji'; čuli smo da neki ostavljaju oružje i odlaze u svoj kraj, da ih neprijatelji hvataju, da se pojedinci predaju.

Za nas rudare ništa od toga nije dolazilo u obzir. Govorili smo među sobom. 'Mi se nikada nećemo predati... Od oružja se nećemo rastati pa makar kakva situacija bila ... Tući ćemo se i dalje, makar morali ići u Liku, mada nismo svi bili otuda..

Bilo je teško, vrlo teško sve to prebroditi. Nikada nam nije bilo teže, nikada nije trebalo više snage.«

Pedesetak boraca Rudarske čete stiglo je u Severovo prebrodivši kritične dane prve etape povlačenja, koje su kasnije nazvali najtežim danima svoga života. S rudarima nije više bilo jednog broja meštana iz ibarskog kraja, onih koji su smatrali da će se u kritičnoj situaciji bolje snaći na svom, poznatom terenu i kasnije tamo nastaviti borbu.

Đuri Jovanoviću je ostao u trajnom sećanju dolazak na novo područje posle mučnih dana odstupanja od Kraljeva:

»U Severovo smo stigli kao četa koja se, uprkos teškoća, održala kao celina. Rudari su i posle najtežih iskušenja ostali na okupu: Hercegovci od Bileće Rade Milićević i Jovan Vujović, zvani Mušmula; Crnogorac Novak Jušković od Bijelog Polja; stari Rifat Memić od Novog Pazara; grupa Ličana: Božo Kalember i Proko M. Zigić (zvani Veliki Proko), obojica od Korenice, Milan Bukvić Cane od Brinje, Dušan Basarić i Đuro Stanković od Gospića, Ivan Šulentić, Hrvat od Gračaca, Dane Grgić i drugi. Od nas se nije odvajala grupa šumskih radnika: braća Đuro i Stevo Poznanović, Đoko Zavada i Petar Dotlić, svi od Udbine, Stevo Mihajlović od Mrkonjić-Grada i drugi. Bila je tu i grupa omladinaca iz Kosovske Mitrovice: Dušan Karić, Predrag Mihailović, Zivorad Mihailović, a isto tako i drugi borci.

U Severovu, stupivši u dodir s partizanima iz drugih krajeva, osećali smo ■da je ono najteže ostalo za nama. Istina, neizvesnost se nastavljala, nismo

znali šta nas dalje čeka i kuda ćemo, ali ipak smo sada bili zajedno s drugim partizanima, s kojima ćemo tražiti izlaz iz ove situacije.

Za nama je ostao dugi marš odstupanja, kada smo sami tražili izlaz i raspravljali pod 'povišenom temperaturom': kuda dalje, u koji kraj, da li se probijati kao celina ili u grupama, gde i kako nastaviti borbu. Meni je, a mislim i drugima, to bila najteža situacija u ćelom ratu. Ipak, imali smo snage da sprečimo najgore. Rudari su oštro reagovali na kolebanje i malodušnost pojedinaca — bez obzira na to o kome je bila reč. Niko od rudara nije skinuo petokraku, niko se nije usudio da pocepa partizansku legitimaciju. Nismo se razbili u grupe, ostali smo celina. Rekli smo: šta bude da bude — i zlo i dobro — snosićemo zajedno.

Takvu rešenost smo osećali i ovde, u ovom kraju, dok smo i dalje bili u neizvesnosti«.

Rudarska četa se u naredna tri dana zadržala u selima Severova u Ravni i Krušćici. Na tom području, dvadesetak kilometara zapadno od Aril ja, južno od Užica i Požege, okupljali su se delovi partizanskih odreda koji su se povlačili u ovom pravcu. Tu je trebalo naći zajednički odgovor na pitanja koja su svi postavljali: šta sada i kuda?

U isto vreme su se, sa zabrinutošću, pitali: šta je bilo s ranjenicima: Danom Brkljačem, braćom Labus i ostalima; da li se oni mogu izvući u ovakvoj situaciji kada i zdravi jedva mogu izdržati?

Pokazalo se, na žalost, da su njihove slutnje bile osnovane. O sudbini svojih ranjenih drugova saznali su mnogo kasnije. Prilikom odstupanja od Kraljeva, grupa ranjenika se s partizanima prebacila u selo Gornji Dubac. O evakuaciji ranjenika brinula se Danica Jasnić Koka, profesorica iz Kraljeva i borac Kraljevačkog odreda. U tom selu su ih iznenada napali i zarobili četnici.

Kao i grupu zarobljenika iz Kaone, tako su i ovu grupu doveli u Lisu, na mesto zvano Venac, stratište zločina što su ih vršile četničke vojvode koje se sebe nazvale »složnom braćom« (Miloje Mojsilović »Sveti Ilija«, Božidar Cosović Javorac, vojvoda Smederevac, a kasnije im se pridružio Mašan Đurović, »vojvoda ibarski«). Te samozvane vojvode, poznate po neograničenoj mržnji prema partizanima, takmičile su se s okuoatorom u vršenju zločina nad ustanicima i narodom koji je podržavao borce za oslobođenje svoje zemlje. Nije se znalo ko je od tih vojvoda bio gori, bezobzirniji, ko je više ogrezao u zločinima nad zarobljenicima, ranjenicima, bolničarkama i partizankama, nedužnim stanovništvom čija je jedina krivica bila što je voleo slobodu. Nisu znali za drugu »presudu« osim: kuršum, kama, sekira.

U rukama tih izdajnika bila je sudbina ranjenika i zarobljenih partizana. Pisar Nikola Šuluburić je zapisao imena partizana dok su, zatvoreni u kafani Tihomira Jolovića, čekali na odluku četničkih vojvoda. Bilo ih je ukupno dvadeset i četiri, a među njima i tri druga-

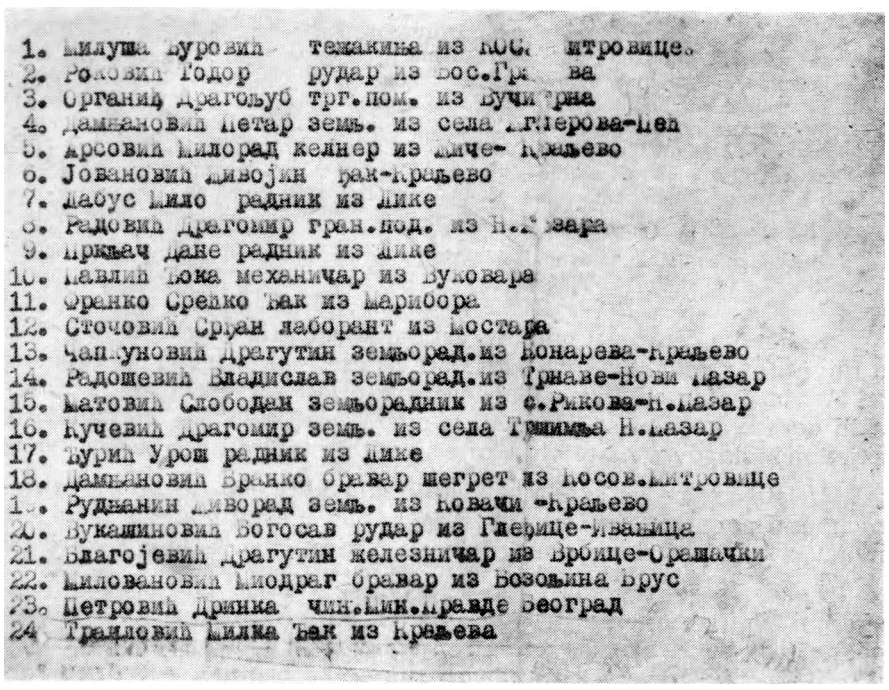
1. Миљуша Ђуровић тежакиња из КОС. Митровице.
2. Роковић Тодор рудар из Бос.Гр ва
3. Органић Драгољуб трг.пом. из Бучи рина
4. Дамјановић Петар земљ. из села Г.Пер ова-Цел
5. Арсовић Милорад келнер из Личе- Краљево
6. Јовановић Живојин рак-Краљево
7. Лабус Мило радник из Лике
8. Радовић Драгомир гран.под. из Н. зара
9. Прњач Дане радник из Лике
10. Павлић Бока механичар из Вуковара
11. Оранко Срећко ђак из Марибора
12. Сточовић Срђан лаборант из Мостара
13. Чапљуновић Драгутин земљорад.из Бонарева-Краљево
14. Радошевић Владислав земљорад.из Грнаве-Нови Пазар
15. Катовић Слободан земљорадник из с.Рикова-н.Пазар
16. Кучевић Драгомир земљ. из села Трнимља Н.Пазар
17. Ђурић Урош радник из Лике
18. Дамјановић Бранко бравар шегрт из Косов.Митровице
19. Рудњанин Живорад земљ. из Новачи -Краљево
20. Вукашиновић Богосав рудар из Главице-Ивањица
21. Благојевић Драгутин железничар из Бронце-Врњачки
22. Миловановић Миодраг бравар из Возућина Брус
23. Петровић Дринка чин.Мин.правде Београд
24. Трнавовић Милка ђак из Краљева

Faksimil originalnog spiska 24 partizana koji su decembra 1941. godine postali žrtve četnika i Nemaca. Tada su nastradali i ranjenici Dane Brkljač i Milo Labus

rice: Miluša Đurović iz Kosovske Mitrovice (s mužem Milanom, rudarom, i kćerkom Dragicom došla iz rudnika »Kopaonik« u Belom Brdu u Kopaonički odred), Danica Jasnić (predstavila se kao Darinka Petrović, činovnica Ministarstva pravde iz Beograda) i Milka Trailović iz Kraljeva (učenica VII razreda gimnazije). Uzimajući podatke od ranjenika, pisar Šuluburić je zabeležio i imena boraca Rudarske čete sa sledećim podacima:

»Brkljač Dane, radnik iz Like,
Labus Mile, radnik iz Like«.

Izloženi neobuzdanom divljanju četnika koji su ih »čuvali«, čekali su na »presudu« četničkih vojvoda. Danicu Jasnić i Milku Trailović su prvo izdvojili i pretukli, a zatim odveli četničkim vojvodama, koje su ih najpre mučile, a zatim naredili da ih streljaju. Brkljač i Labus su, sa ostalima, kako navodi Šuluburić sprovedeni prvo u Guču, gde su prenoćili, a zatim u Čačak. Tu su ih četnici predali

Nemcima. Time je sudbina partizanskih ranjenika i zarobljenih boraca, osim retkih izuzetaka, bila zapečaćena.[243])

[245]) U svojim izjavama od 9. XII 1973, 21. II i 1. V 1974. (kao i u ranijim izjavama), Nikola Šuluburić iz Lise daje podatke o sudbini te grupe ranjenika i partizana, kao učesnik i svedok događaja. Šuluburić je, kao i prilikom dovođenja grupe od 16 partizana zarobljenih u Kaoni, i ovog puta kao pisar popisao imena i osnovne podatke ranjenicima i partizanima, za koje kaže da su zarobljeni u selu Gornjem Dupcu i sprovedeni u Lisu, odnosno na Venac. Šuluburić je u kafani u kojoj su ih četnici zatvorili sačinio ovaj spisak 24 lica:

»1) Đurović Miluša, težakinja iz Kosovske Mitrovice
2) Roković Todor, rudar iz Bosanske Gradiške
3) Organić (?) Dragoljub, trgovački pomoćnik iz Vučitrna
4) Damjanović Petar, zemljoradnik iz sela Zegligova, Peć
5) Arsović Milorad, keiner iz Ziče, Kraljevo
6) Jovanović Živoj in, đak, Kraljevo
7) Labus Mile, radnik iz Like
8) Radović Dragomir, graničar, podnarednik iz Novog Pazara
9) Brkljač (u originalnom spisku Prkljač — napomena B.B.) Dane, radnik iz Like
10) Pavlić Doka, mehaničar iz Vukovara
11) Franko Srećko, đak iz Maribora
12) Stočović Srđan, laborant iz Mostara
13) Čapkunović Dragutin, zemljoradnik iz Konareva, Kraljevo
14) Radošević Vladislav, zemljoradnik iz Trnave, Novi Pazar
15) Matović Slobodan, zemljoradnik iz sela Rikova, Novi Pazar
16) Kučević Dragomir, zemljoradnik iz sela Trmišlja, Novi Pazar
17) Đurić Uroš, radnik iz Like
18) Damnjanović Branko, bravar, šegrt iz Kosovske Mitrovice
19) Rudnjanin Zivorad, zemljoradnik, selo Kovači, Kraljevo
20) Vukašinović Bogosav, rudar iz Gleđice, Ivanjica
21) Blagoj ević Dragutin, železničar iz Vrbice, Obrenovac
22) Milovanović Miodrag, bravar iz Buzoljina, Brus
23) Petrović Darinka, činovnica Ministarstva pravde iz Beograda (za koju sam kasnije saznao da joj je pravo ime Jasnić Danica, profesor ka iz Kraljeva — napomena N. Šuluburića)
24) Trailović Milka, đak VII razreda gimnazije iz Kraljeva«.

Šuluburić opisuje da su četnici sva ta lica, pošto su ih doveli iz Gornjeg Dupca u Lisu ,odnosno na Venac, zatvorili u mesnoj kafani Tihomira Jolovića i tu odmah počeli da ih maltretiraju i tuku, u čemu su prednjačili četnici Bože Javorca. Naročito su se bili okomili na Danicu Jasnić i Milku Trailović, koje su, u posebnoj sobi, toliko tukli da su im lica bila raskrvavljena. Posle sat-dva sproveli su ih iz kafane do obližnje zgrade (oko 800 metara putem ka Guči, u kući kafedžije Jolovića), koju su četničke vojvode pretvorile u zatvor i ambulantu. Stab »složne braće« (četničkih vojvoda) bio je u zgradi udaljenoj oko 300 metara. Ponovo su svi podvrgnuti saslušavanju — na četnički način, uz sva moguća zlostavljanja. Danicu Jasnić i Milku Trailović je tukao vojvoda Boža Javorac, naočigled svih prisutnih. Zatim je naredio dvojici četnika da ih tu, na licu mesta, ubiju. Tačno se zna ko je pucao u Danicu Jasnić, a ko u Milku Trailović. Ubicu profesorice, Radišu Milićevića, ubili su njegovi saborci četnici u ličnom obračunu u leto 1942. Ubica gimnazijalke Trailović, mlad kao i njegova žrtva, pošto joj je oduzeo život, skinuo joj je gojzerice. Sahranili su ih u prvi mah na mestu gde su ih ubili, odmah pored puta. Posle nekoliko dana predomislili su se i preneli tela profesorice i njene učenice dalje od puta i zakopali ih u jednom potoku. Posle oslobođenja njihovi posmrtni ostaci su preneti i sahranjeni u gradu u kome su živele — u Kraljevu.

(Prethodno citirana sećanja Đure Cetnika-Jovanovića o povlačenju Rudarske čete: stenogram od 16. X 1971, izjave date autoru 4. IV 1972 i 17. V 1973)

Rudarska četa je ostala bez Danila Brkljača i Miloša Labusa. Rudari su čuli da je nastradao i Nikola Labus, ali nisu o tome saznali ništa potanje.

Prvog decembra rudari su krenuli u akciju protiv četnika. U Severovo je došao komandant Kraljevačkog odreda Pa vie Jakšić, koji se prilikom prodora Nemaca iz Kraljeva odvojio od glavnine. Izjavio je da se bio uputio najpre ka Čačku, a zatim u užički kraj radi uspostavljanja veze s Vrhovnim štabom. Pošto je ob jasno da je selo Ravni sedište četnika koji sačekuju partizanske jedinice u povlačenju prema Sandžaku, doneta je odluka da se na njih izvrši napad.

Jedinica od gotovo 50 boraca, čiju je glavninu sačinjavalo oko 30 rudara određenih za tu akciju, pošla je iz Severova oko 3 časa po podne. S borcima su krenuli u akciju Stefan Mitrović, sa Požežanima, Pavle Jakšić i Branko Šotra. Marš se odužio, pa su tek oko 23 časa stigli u Ravne. Međutim, četnici su se već bili sklonili iz sela, pa do borbe nije ni došlo. Partizani su prenoćili u kući prote Smiljanića i sutradan, 2. decembra, prebacili se u Kruščicu.[244])

Jakšić je otišao prema selu Radobuđi, rekavši da će tamo tražiti vezu s Vrhovnim štabom. Sotra je smatrao da treba čekati dok se on ne vrati, a raspoloženje rudara je sve više bilo za pokret ka Sandžaku. Ljudi su bili slabo obučeni i obuveni, nije bilo dovoljno hrane, pretila je opasnost od Nemaca i četnika, a neizvesnost o sopstvenim namerama i zadacima nije se smanjila. Najviše se raspravljalo o tome da li treba i dalje ostati na ovom terenu i tu nastaviti borbu, ili krenuti opštim pravcem partizanskog povlačenja — prema Sandžaku.

»U Kruščici smo zatekli delove raznih partizanskih jedinica«, nastavlja Đuro Jovanović. »Skupilo se dosta partizana, ali je težina situacije očigledno ostavila traga na njima. Nas je naročito potresao susret s većim brojem partizanki od kojih su neke još bile u školskim keceljama. Kako će one — pitali smo se — izdržati ovo surovo vreme, ova preteška iskušenja?

Učinili smo napore da se te partizanske grupe koncentrišu i da se ojača njihova organizovanost i borbenost. Znam da je partizanski i partijski rukovodilac Milinko Kušić pozvao na opšti partijski sastanak i komuniste iz naše čete. Tada sam bio kandidat za člana Partije, pa nisam prisustvovao sastanku, ali je iz čete otišlo sedam do osam komunista: Rade Milićević, Božo Kalember, Rifat Memić i drugi. Posle sastanka, Kušić je pred postrojenim partizanima — kopaoničkim, kraljevačkim, ariljskim, čačanskim, užičkim — govorio o daljoj borbi protiv neprijatelja, o okupljanju partizanskih snaga na ovom terenu i drugome«.

Božo Kalember je bio pod snažnim utiskom toga govora:

»Potresao me je govor Milinka Kušića. Rekao je baš ono što su ljudi u ovim mučnim danima očekivali da im se kaže. Pozvao nas je da u ovoj teškoj situaciji stegnemo zube, da izdržimo, da ne pokleknemo. Mora se, kazao je, nastaviti borba na ovom terenu, gde će se okupiti i druge partizanske jedinice koje se povlače ...«

[244]) **Branko Šotra, stenogram od 13. III 1953.**

Nedoumica je, međutim, i dalje ostala: zadržati se u ovom kraju, ili produžiti ka Sandžaku. U Rudarskoj četi je, najposle, prevladalo mišljenje da treba krenuti ka Novoj Varoši, jer je to bio opšti pravac povlačenja. U razgovorima koje su 2. i 3. decembra vodili o tome u Kruščici ostali su pri svojoj odluci, uvereni u njenu ispravnost.

Rudari su krenuli posle ponoći. Dežurni ih je budio iz sna:

— Diži se! Pokret.

Iz Kruščice su pošli po mrkloj noći. Kolona od tridesetak rudara izgubila se u pomrčini. U zoru 4. decembra već su bili odmakli desetak kilometara.

Počeo je novi deo puta Rudarske čete, koji će rudare Trepče odvesti do Nove Varoši i Rudog.

S Rudarskom četom tada nije pošla manja grupa boraca. U Kruščici su ostala dva rudara Trepče: Božo Kalember i Milan Bukvić Cane, kao i omladinac Rajko Acković, jer su smatrali da se na ovom terenu treba zadržati i boriti sve dok se ne dobije naređenje Vrhovnog štaba o daljem pokretu, odnosno zadatku. Ostao je i Branko Šotra. On je o tome zapisao:

»Rekao sam tada Đuri Kotomanu da ja lično ne mogu ići i da kao komandant odreda i član Partije moram sačekati dok se vrati Jakšić s odgovorom šta treba da radimo... Sutradan, posle odlaska čete, Jakšić se vratio iz Rađobuđa oko 10 sati. On nije doneo nikakav odgovor, jer nije uhvatio vezu... Iz razgovora s njim došao sam do zaključka da treba da produžim sa četom. Jakšić me je u početku odvraćao... Sutradan sam razgovarao s Jakšićem i on se saglasio da ne ostanem sam, nego da idem za rudarima da bi ih našao. Išao sam u tom pravcu, ali nisam mogao uhvatiti vezu... Kada sam video da je glupo da idem sam krajem u kojem ima četnika ... a u želji da odem na teren gde ima više uslova za borbu... krenuo sam prema Drini«.[245])

Šotra se tada prebacio u istočnu Bosnu, pa u Hercegovinu, i s rudarima se sreo tek 1942. godine, kada je Prva proleterska brigada vodila borbe u Hercegovini.

Omladinci iz Kosovske Mitrovice Predrag Mihailović, Dušan Karić, Zivorad Mihailović i drugi borci nisu bili u sastavu Rudarske čete kada je ona iz Severova pošla — nekompletna — u akciju na četnike u selu Ravnima. Ostali su tada u Severovu s požeškim partizanima. Posle odlaska rudara u akciju, u Severovo je istog dana (1. decembra) stigla grupa od osamnaest drugova iz Kopaoničkog odreda koju su vodili Nikola Krtinić, Dušan Ristić i Nikola Todorović. Nakon odstupanja od Kraljeva do Čačka, u kome su već bili Nemci, grupa se dalje povlačila prema Požegi, koju su isto tako zauzeli Nemci. Odatle je, posle dužeg marša, došla u Severovo. Susret dveju grupa boraca u tom selu bio je vrlo srdačan. S grupom boraca Rudarske čete sada je bio i njen komesar Nikola Todorović.

[245]) **Isto.**

Dva dana kasnije je objedinjena grupa Kopaoničkog odreda krenula zajedno s požeškim partizanima u selo Radobuđe, a odatle u Kruščicu, gde je od Bože Kalembera saznala za odlazak Rudarske čete.

Surova iskušenja

Rudarska četa i Krtinićeva grupa su se tokom povlačenja do Kruščice održale kao celine i bez žrtava. Međutim, nisu sve skupine koje su se ponaosob povlačile — a u svima je bilo rudara — tako dobro prošle. Svakako je najteže posledice nemačke ofanzive pretrpela Četvrta četa.

Posle povlačenja s položaja na Laktu iznad Ibra 28. novembra i prebacivanja preko planine Troglava u selo Dubac, četa je tražila pravac daljeg odstupanja. Povlačenje prema Ivanjici nije obećavalo ništa dobro jer su grad već bili zauzeli četnici. Zato se komanda čete odlučila za pravac prema Čačku. Stigavši na Jelicu, doznali su od seljaka da su u Čačku Nemci. Nakon dve borbe s četnicima u toku povlačenja, spustili su se u selo Rajac i tu naišli na drugarice iz odreda. One im nisu mogle tačno reći kojim su se pravcem povukle tek otišle glavne skupine u kojoj su bili Tomović i Trifunović. Tu su pristigli i borci Ušćanske čete, pa su zajedno produžili prema Čačku i zadržali se u selu Trnavi.

»Na broju je bilo 48 ljudi«, kaže inžinjer Vlado Vujović. »Imali smo dva puškomitraljeza. Spojili smo se s partizanskom grupom iz Čačka, koju je vodio Radenko Mandić. Imao je protivavionski mitraljez.

Četvrta četa je, zajedno s borcima iz drugih jedinica, bila sedam dana "U Trnavi i na Jelici. U stvari, danju bi se povlačili u planinu, a noću silazili u selo. Svi zajedno očekivali smo da saznamo kakvo je naređenje Vrhovnog štaba o pravcu povlačenja.«

Dok su nastojali da uspostave vezu s nekom partizanskom jedinicom ili štabom i da doznaju za pravac povlačenja, do njih su stizale sve gore vesti o odstuoanju partizana sa svih područja, o nemačkim, četničkim i nedićevskim napadima i represalijama, o pretnjama stanovništvu i zločinima prema partizanima. Zavladala je psihoza opšte nesigurnosti i neizvesnosti, nervoze i zabrinutosti prozeblih, gladnih i umornih boraca. Svi su doživljaali najkritičnije časove otkako su pošli u rat, jer nisu bili kadri da nađu izlaz iz teške situacije.

»Očekujući naređenje«, nastavlja Vujović, »partizanske snage su se počele osipati i pala je odluka o rasformiranju. Odluku je donela komanda čete, što je bilo nepravilno. Borcima je napomenuto da se pripoje najbližim partizanskim jedinicama i da se ne predaju neprijatelju. Nepoznato je koliko je njih uhvatio neprijatelj, a koliko ih se probilo... Pošli smo prema Kraljevu, odakle smo se komesar Tihomir Stojanović i ja odvojili i krenuli ka Toplici«.[246])

"*) Vladimir Vujović, stenogram od 13. III 1953.

PARTIZANSKI DNEVNIK BOGOLJUBA CUKICA

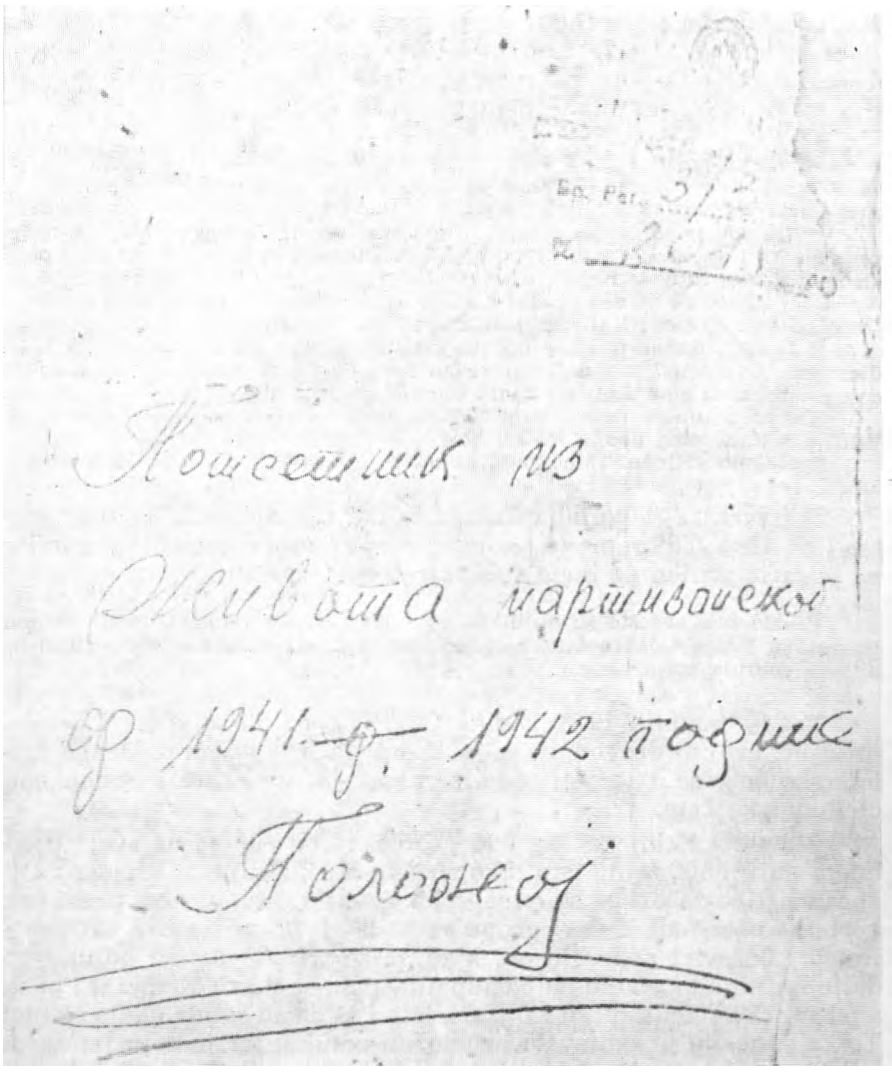

Dnevnik rudara Trepče Bogoljuba Cukića: »Podsetnik iz partizanskog života«

Kako se kasnije saznalo, komandir čete Boško Vujanac je kre-nuo s većom grupom boraca u selo Dubac i tu nastradao: uhvatili su ga četnici, i kada su u džepu pronašli oficirske epolete, iskalili su svoj bes na njemu (»kraljev oficir a među komunistima«). Mučili su ga, a zatim streljali. Tako je ovaj aktivni oficir ostao do kraja veran svom narodu i njegovoj borbi za slobodu. Inžinjer Vujović i Stoja-

новић су uspeli da se prebace u Aleksinac, a zatim u partizane. Vujović je stupio u Ozrenski partizanski odred.

I rudar Bogoljub Čukić. je u svom »Podsetniku iz partizanskog života«, opisao najteže časove Četvrte čete. On je zabeležio mučne trenutke kada je borcima rečeno: »Ne može da se prođe nigde, ne zna se kuda bi, jer nigde nemamo veze«.

»Onda su pošli svi kud koji«, zapisao je Čukić. »Samo sam ostao ja i još jedan drug Kraljevčanin. Mi smo ostali u Trnavi... I onda smo pošli da se prebacimo u Sandžak.

Došli smo u Slatinsku Banju. Tamo smo našli Slatinsku četu i petoricu drugova koji su hteli da se prebace u Sandžak. Mi smo se dogovorili i pošli, ali uz put moj drug iz Kraljeva, zvani Mika, pobegne. Onda nas šestorica pođemo, ali nijedan nije znao puta. Kada smo došli više Goračića, tu nas uhvati četnička patrola i otera u selo, gde im je bio štab ćete.

U Goračićima su nas bili i saslušavali do mraka. Onda nas zatvore u jednu sobu. Uveče u 7 sati došao je jedan komandir čete njihove i tukao nas je dok je video da smo živi, a najviše jednog druga učitelja.

Sutradan ujutro poveli su nas gole, bose za srez dragočevski, u Guču. Bilo je hladno, sneg pao, a mi svi bosi.

Došli smo u Guču. Tamo su nas odmah zatvorili i pozvali na saslušanje...«

U stvari, za Bogoljuba Čukića tu počinje njegovih najtežih mesec i po dana. To vreme je bio primoran da provede među četnicima, pa je imao prilike da bude svedok njihovih zločina:

»Video sam sve što su radili. Bilo je ubijanja sekirama. Umirali suljudi od batina. Svega je toga bilo, a naročito pljačkanja. Svaka kuća partizanska bila je dokraja opljačkana .. .«[247])

Tek je januara 1942. godine Čukić uspeo da se spase i ponovo priključi svojim drugovima — u Bosni. Postao je borac Druge proleterske brigade, u kojoj su ga, prilikom jednog susreta, videli borci Rudarske čete.

Glavnina Kralj evačkog i Kopaoničkog odreda se na svom posebnom putu povlačenja isto tako suočila s iskušenjima, krizom i teškoćama. Kao za druge skupine, bila je to i za nju surova proverà u borbi za opstanak. Čete i grupe su se 28. i 29. novembra okupile u Rajcu i Ježevici pod Jelicom, a zatim je trebalo doneti odluku šta dalje raditi, odnosno kuda odstupati. Znalo se da su Nemci u Čačku, a od seljaka su čuli da su i u Guči, kao i to da su svuda okolo četnici. Teška situacija je zahtevala neodložnu odluku, jer je neprijatelj bio zaposeo gotovo sve pravce. Bilo je raznih predloga, pa i izvesnog kolebanja, ali su dileme rešene konačnom odlukom da se glavnina kao celina najpre dugim maršem prebaci sa Jelice, preko Čemerna, do sela Debelog Jasena kako bi izbegla udarce koncentrisanih četničkih snaga, a zatim se probija pravcem koji se pokaže najpogodnijim. Odluku su, kao i kasnije kada su se rešavala značajna pita-

[247]) Bogoljub Čukić: »Podsetnik iz partizanskog života«, zbirka dnevnika Vojnoistorijskog instituta Beograd.

nj a, zajednički doneli komandno rukovodstvo oba odreda i partijski rukovodioci kraljevačkog okruga.[248])

Bio je to početak mukotrpnog probijanja glavnine kopaoničkih i kralj evačkih partizana. No dok Rudarska i Četvrta četa, kao i druge grupe, u toku odstupanja od Kraljeva nisu znale za opšti pravac povlačenja, dvojici rukovodilaca glavnine je to odranije bilo poznato. Dragoslav Bogavac je novembra boravio u Užicu i po povratku na teren Kraljeva saopštio Jakšiću, a ovaj Miru Dragišiću, da su Vrhovni štab i Centralni komitet Partije odlučili da, u slučaju velike neprijateljske ofanzive, opšti pravac povlačenja bude — Sandžak. Jakšić i Dragišić su smatrali da bi u tom slučaju najpre trebalo odstupiti na teren Guče i Ivanjice. Međutim, obojica su procenili da bi saopštenje o mogućnosti povlačenja »negativno delovalo na borbeni moral ljudstva«,[249]) pa su odlučili da već predviđeni i određeni opšti

[248]) Svetislav Trifunović je avgusta 1973. obišao taj kraj da bi tačno utvrdio pravac odstupanja delova Kopaoničkog odreda. On kaže »Neopozivo sam utvrdio da smo, odstupivši sa položaja oko Kraljeva, došli u selo Rajac. Te noći (28. XI) smestili smo se u zgradama osnovne škole i opštine, a možda i u kafani. Tu smo predanili naredni dan (29. XI) i ponovo zanoćili. Zatim smo se, zajedno s kraljevačkim partizanima, kratko zadržali u Ježevici, tačnije u rudniku hroma »Kose«, ispod zaseoka zvanog Grujine Livade. To je bilo u rano jutro, kada smo se vojnički sredili i kada se odlučivalo o tome šta da se radi, odnosno kojim pravcem da se dalje povlačimo« (izjava data autoru 30. VII 1973)

Momčilo Dugalić, pošto je opisao prethodni nemački prodor iz Kraljeva 27. XI i opšte nemačko nadiranje i borbe narednog dana (zajedno s Rudarskom četom), kaže da su Nemci odbacili partizanske čete koje su u svanuće izbile na položaje prema putu između Musine reke i Mrsaća. Posle još jednog pokušaja napada na Nemce, grupa kojoj je pripadao povukla se pravcem Bukovica, Dedevci, zatim između Roćevića i Kaone, pa se pred veče preko Jelice prebacila u selo Gornju Ježevicu (stenografske beleške Gočke grupe od 11. I 1961).

Opisavši neuspele pokušaje pojedinih četa Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda da se odupru Nemcima, Simović govori o povlačenju tih četa, odnosno njihovih delova prema Roćevićima i Jelici i o spajanju s delovima Kopaoničkog odreda. On potanko opisuje dileme i izvesna kolebanja nastala u teškoj situaciji u kojoj se našla glavnina, opkoljena sa svih strana Nemcima i četnicima, kao i odlučnost i borbenost koje su odnele prevagu, te je rešeno da se sačuva celina okupljenih jedinica i da se dalje probijanje vrši u pravcu koji se pokaže najpogodnijim (stenografske beleške Gočke grupe od 11. I 1961.).

[249]) Pavle Jakšić, u istorijatu Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula«, napisanom posle oslobođenja za Vojnoistorijski institut (10-1/2-1986), kaže da je u tom smislu postigao dogovor s komesarom odreda. »Ovo je sve proizlazilo«, kaže Jakšić, »iz osnovne direktive Vrhovnog štaba koju nam je preneo drug Dragoslav Bogavac još za vreme sukoba sa četnicima, tj. da Vrhovni štab ima plan: jedan deo snaga ostaviti na terenu, a s ostatkom se probijati prema Sandžaku«.

U izjavi datoj autoru 30. V 1973, Jakšić kaže da se negde novembra, verovatno sredinom meseca, sreo s Dragoslavom Bogavcem, sekretarom Okružnog komiteta Partije za Kraljevo, koji se baš tada vratio iz Užica. Tačno se seća da mu je, kada su se noću prevozili čamcem preko Ibra (kod Mataruške Banje), Bogavac saopštio da su Centralni komitet i Vrhovni štab u Užicu doneli direktivu da u slučaju opšteg nemačkog napada velikim. snagama treba postupiti tako da deo partizanskih snaga (pre svega onih koje su vezane za svoje krajeve) ostane na terenu i tu produži borbu, a drugi deo (uglavnom

pravac ne saopšte nikome, pa ni članovima štabova Kralj evačkog i Kopaoničkog odreda.

Pokušaj Gvozdena Paunovića da uhvati vezu s Čačanskim odredom ili partijskim rukovodstvom nije uspeo. Smeštene u tri kuće na brdu iznad rudnika, u zaseoku Grujinim Livadama, partizane su iznenada napali četnici iz sela Goračića. Privukli su se kao lešinari, očekujući da će na lak način doći do zarobljenika i piena. Sa brda Crne stijene naleteli su uz žestoku pucnjavu i povike: »Bacajte oružje! Predajte se!« Očevidno su mislili da su partizani demoralisani i da neće pružiti otpor. Umesto toga, partizani su ih odlučnim protivnapadom naterali u bezglavo bežanje i gonili sve do Goračića.

Prilikom tog četničkog napada ranjen je u grudi Rajko Šotra Rato. Jedna desetina kopaoničkih partizana, koju su poveli Trifunović i Dušan Vrzić, odvojila se tada od glavnine da bi se pobrinula o svom teško ranjenom drugu. Tražeći sigurno mesto, ta je grupa, noseći ranjenika, stigla u sumrak u Rajac i Ratu Šotru poverila na čuvanje seljaku Sretenu Bačeviću i njegovom sinu Milanu. Borci su se tu oprostili od svog omiljenog druga, ostavivši uz njega medicinara i drugaricu — bolničarku. Zatim su po nevremenu, požurili za glavninom, koja je otišla za selo Debeli Jasen. Tek su mnogo docnije saznali da su Šotru kasnije prebacili iz Rajca najpre u Slatinsku Banju, a zatim u Beograd, da je tu operisan i da je, pošto se oporavio, otišao na Kosmaj — partizanima.[250])

Glavnina je, da bi izbegla napade četnika, uspela da pređe opasan teren dugim i napornim maršem, bez hrane i odmora. Pešačeći celu noć i naredni dan, partizani su se prebacili preko planine Jelice i grebena Čemerna (1700 m) i stigli do cilja. Tu, u selu Debelom Jasenu, pridružila im se desetina s Vrzićem i Trifunovićem. Desetina je u putu, preko terena sela Živice i Zečevića, a zatim Gornjeg Dupca, bila meta četničkih napada. Prilikom druge borbe nadmoćni četnici su uspeli da zarobe učiteljicu Stanicu Radovanović Canu i još jednu drugaricu. Radovanovićevu su kasnije oterali u logor, ali je uspela da pobegne.

onih koji nisu vezani za teren) da se prebaci u Sandžak — jer je to najpogodniji opšti pravac povlačenja. Bila je to opšta orijentacija, bez nekih unapred utvrđenih preciznih elemenata. (Ovo opšte predviđanje mogućnog razvoja događaja ne treba mešati sa kasnije donetim naređenjem Vrhovnog štaba, 26. XI 1941, o povlačenju u Sandžak).

[JM]) Ratu Šotru su s lažnom legitimacijom prebacili u Beograd, gde ga je operisao profesor Stojan Novaković. Pošto mu je izvađen kuršum koji mu je prošao kroz grudi i zaustavio se kod kičme, Rato se oporavljao u bolnici. Tada su doveli u bolnicu čoveka u nesvesti, nastradalog u saobraćajnoj nesreći. Rato je u njemu prepoznao školskog druga, poznatog ljotićevca. Nije smeo da sačeka da se ovaj osvesti i da ga vidi, jer bi ga sigurno odao znajući da je komunist. Pobegao je iz bolnice i oporavljao se i radio u Beogradu, a zatim se priključio kosmajskim partizanima. U redovima Šumadijske brigade učestvovao je u borbi za Prijepolje i tu poginuo 4. XII 1943.

Ljudstvo Kopaoničkog odreda je opet bilo na okupu — kada se ta desetina vratila. Tomović je bio politički, a Trifunović i Pavičić vojni rukovodioci. No pošto je Tomović oboleo i sve teže se kretao, ta je uloga pripala Nikoli Bubalu. Cela skupina dva odreda, koja je slovila kao bataljon, izabrala je pravac Golije kao najpogodniji za dalje probijanje, koje će ih naposletku, odvesti u Sandžak.

Odstupali su svi zajedno. Noću su stigli u selo Mlanču, na reci Studenici, između Čemerna i Radočela. Tu su predanili, odbivši još jedan napad četnika. Stigavši potom u Bzovik, od seljaka su saznali 0 zločinima četnika, koji su zarobljavali pojedine partizane i manje grupe, zlostavljali ih i ubijali, ili ih predavali Nemcima. Iz Bzovika su se prebacili u Koritnik, na severnim padinama Golije. I u zaseoku Gužvićima su im seljaci pričali o četničkim nedelima.

Stigli su, zatim, u Brusnik, pošto su ponovo pregazili Studenicu, 1 opet saznali iste vesti o četnicima. U subotu uveče 6. decembra 1941. prispeli su u selo Brnjicu, na južnim padinama Golije.

Bili su to iscrpljujući marševi, kadšto i pravo veranje po grebenima vrletnih planina, a uz to ih je pratilo nevreme i stalno vrebala opasnost od četnika.

Za vreme tog povlačenja, od Kraljeva do Brnjice, doista je trebalo izdržati mnoge nevolje. Prokica Zigić je dobro zapamtio s kakvim su se sve teškoćama borili i kakve su napore ulagali da bi sačuvali svoje redove od osipanja:

»Tih dana su mnogi drugovi teško podnosili opasnosti i iskušenja kroz koja smo prolazili. Nismp imali veze s ostalim našim delovima, niti smo precizније znali pravac povlačenja, a stalno smo bili izloženi četničkim napadima. Stvarno je bilo mnogo teško, ali nas je baš zbog toga jedino moglo spasti to da se držimo na okupu i da i dalje budemo spremni za borbu. Zato smo morali sprečavati kolebljivost, demoralizaciju, razgovore i dogovore o povratku pojedinih grupa u svoj kraj.

Naša se skupina smanjivala. Kada smo došli na planinu Javor, ostao sam i bez svojih pomoćnika, pa sam sam nosio puškomitraljez i municiju. Posle mi se Aleksa Vuković ponudio da mi pomogne u nošenju. Njegova mi je pomoć dobro došla.

U tim teškim uslovima rudarima se dopalo vojničko držanje Milana Simovića Zeke. Saznali smo da je aktivni podoficir — pilot jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva. U kritičnoj situaciji i odsudnim časovima razvijalo se prijateljstvo rudara sa Zekom, koji će nešto kasnije postati komandir Rudarske čete«.[251])

Politički komesar odreda Dušan Tomović priča o tim teškim danima:

»Kako se naša grupa, odstupajući od Kraljeva, nije mogla probiti dalje od čačka, morali smo se vraćati — kroz Kaonu i selo Dubac — na Mlanču, s namerom da se jugozapadnim obroncima Golije prebacimo ka Sandžaku za našim snagama.

Da bi nesreća bila veća, uoči samog povlačenja teško sam oboleo od bubrega. S jako otežanim nogama i očima gotovo zatvorenim ,od otoka, izdržao

[251]) Prokica Zigić, magnetofonski snimak sećanja od jula 1971.

sam četiri dana pešačenja i teških borbi, a onda postao teret za odred. Nisam čak ni na konju mogao da sedim.

Rukovodstvo grupe je donelo odluku da privremeno ostanem u selu Koritniku kod nekog poznanika Svetislava Trifunovića. Dan kasnije Trifunović je vratio Ratka Dražovića i Branu ćurčića sa zadatkom da me prebace na sigurnije mesto i, eventualno, organizuju lečenje. Istoga dana, međutim, četnici kapetana Cvetića, predvođeni Božom Šarkovićem, sinom milionera Sarkovića iz Raške, pronašli su me i sproveli u Rašku, odakle me je Pećančev vojvoda Mašan Đurović poslao Nemcima u Niš«.[15J])

S političkim komesarom odreda i ostali su predati Nemcima, a samo je zarobljeni Ratko Dražović uspeo da umakne četnicima.

Sem Dušana Tomovića, u Koritniku je ostala i grupa bolesnih i starih, koji nisu mogli izdržati napore neprestanog pešačenja i borbi po zimi i nepoznatom terenu. Odluku o tome doneli su na zajedničkom sastanku članovi štaba i partijski aktivisti. Tom prilikom ostali su i roditelji Olge Jovičić Rite, koji su se sa ovog terena pravovremeno prebacili i spasli od četnika.

Na Brnjici su, 7. decembra 1941, glavninu opet napali četnici i tom prilikom ranili, a zatim i ubili vodnika Danila Sudžuka. Kraljevački odred je izgubio dobrog druga i ratnika, a kopaonički partizani su, posle ove borbe, smanjili svoje brojno stanje za jednu desetinu. Naime, kada je pucnjava utihnula i noć se već spustila, partizani su se, umorni i ogorčeni na četnike, okupili na dominirajućem brdu iznad sela (kota 1357). Tada se Svetislav Trifunović odlučio za povratak u Ibarsku dolinu. U razgovorima s Mirom Dragišićem i drugima, a zatim i s Milom Pavičićem i Nikolom Bubalom, objašnjavao je da, usled toga što je iscrpen bolešću, nije kadar da nastavi pokret i da smatra da će najviše koristiti borbi ako produži da se bori u svom kraju. Mile Pavičić je preuzeo komandu nad kopaoničkim partizanima, a Nikola Bubalo je već od rastanka s Tomovićem vršio dužnost političkog komesara. Zbog većeg broja rudara Trepče i Ibarskih rudnika, kopaoničke partizane su počeli nazivati Rudarskom četom (mada to nije bio zvanični njen naziv, pošto je to ime — od formiranja četa u Raškoj — nosila Treća četa).

Na rastanku s Trifunovićem i jedanaestoricom boraca koji su pošli sa njim, Bubalo ie objavio da će četa nastaviti pokret s glavninom — za Sandžak.[253])

Tako je i bilo. Glavnina Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda produžila je te noći, između 7. i 8. decembra, za Kokin Brod i prešla u Sandžak, a Svetislav Trifunović se sa svojom grupom uputio ka selu Brvenici, kamo su stigli 9. decembra.

[15]) Dušan Tomović: »Bekstvo iz niškog logora«, rukopis.

[253]) Svetislav Trifunović, izjava data autoru 2. VI 1973. U njoj Trifunović potanko opisuje ceo tok povlačenja od Kraljeva do dolaska njegove grupe u Brvenicu.

Baljevački rudari pod udarom Nemaca

I dok se Rudarska četa Kopaoničkog odreda povukla s terena Kraljeva i odatle prevalila put do Kruščice, odakle je produžila dalje, Šesta ibarska četa, u kojoj su glavninu sačinjavali baljevački rudari, stigla je na područje Kruščice iz drugog pravca, prešavši poseban put povlačenja.

Pošto je kraće vreme ostala u Kosjeriću, teško pogođena odmazdom nad njegovim žiteljima i zločinom četničkog kapetana Ajđačića, glavnina čete je dobila naređenje da se prebaci na Zlatibor. Bilo je to oko 20. novembra. Kasnije je na Zlatibor došao i vod koji se borio na položajima prema Valjevu, pa je četa opet bila u punom sastavu. Borci čete su taj teren, na kome su bili bolnica i magacini razne robe, obezbeđivali od četnika koji su se pojavljivali po okolnim selima. Pošto su Nemci već otpočeli ofanzivne operacije, to je područje dobilo značaj i kao pravac partizanskog povlačenja.

U četi je, kao i u drugim partizanskim jedinicama, nepovoljni ishod prvih borbi koje su partizani vodili protiv nadmoćnih nemačkih snaga neprijatno odjeknuo.

»Bila je u jeku ofanziva vrlo jakih nemačkih snaga«, kaže Momir Lekić, »kojima se partizani nisu mogli odupreti. Slobodna teritorija je nestajala, deo po deo. Na Zlatibor stižu izbeglice, evakuiše se bolnica iz Užica, prebacuje materijal. Preneta je i štamparija i počela je da radi. Štampala se 'Borba'. Video sam odštampane i savijene tabake Istorije SKP (b). Upoznao sam Dedijera, razgovarao s mojim kolegama grafičarima. Međutim, štamparija je brzo demontima i evakuisana dalje.

Vesti su oskudne, ali za nas nepovoljne. Brzo gubimo s mukom oslobođena područja, neprijateljeve snage su toliko nadmoćne da im ne možemo odoleti. To nas tišti, ali javno ne govorimo o tome da ne bismo ispali paničari.

Neizvesnost i napetost su se naročito osećale 28. i 29. novembra. Velike nemačke snage prodiru u Ćačak i Užice, a naša bolnica na Zlatiboru još nije evakuisana; magacini stoje netaknuti. Sve se događalo vrlo brzo, a mi nismo imali ni dovoljno snaga ni potrebnog iskustva za vojne operacije takvih razmera.

Četa je 29. novembra dobila naređenje da se hitno prebaci u Čajetinu. Bio sam s delom čete koji je krenuo noću između 29. i 30. novembra. Spuštali smo se serpentinama.

Tada sam, više nego ikada u ratu, osetio strah. Bila je noć, tišina. Išli smo putem u koloni po jedan, ćutljivi, zamišljeni, pospani. Pred jednim zavijutkom odjednom nas je zaslepila bleštava svetlost. Iz neposredne blizine dva fara su osvetlila celu kolonu. Žmirkajući i zaklanjajući oči, naziremo konture tenka. Znači — Nemci!

Zurili smo u tenk. Niko se nije pomerio, niko nije legao. U stvari, nije se ni moglo ništa učiniti. Nikakvog protivtenkovskog oružja nismo imali. A iznad nas litica, ispod puta ambis. Stajali smo nepomični, pogleda uprtog u kupolu tenka: sad će rafali njegovog mitraljeza... Tada se začu glas:

— Jeste li vi Ibrovska četa?

Naglasak, a naročito ono 'ibrovska', učvrsti u meni uverenje da pred sobom imamo neprijatelja. Mislio sam: folksdojčer — majku mu!

Najbliži odgovoriše:

— Jesmo!

Bio je to naš tenk! Jedan od onih što su napadali na Kraljevo. Sad se povlačio prema Zlatiboru. Vozio ga je Slovenac.«"[4])

Stigavši u Čajetinu, četa se 30. novembra, u svanuće, rasporedila kako bi izvršila dobiveni zadatak. Isturena prema Užicu, trebalo je da bude zaštitnica partizanskih snaga koje su se povlačile s ovog terena pred naletom nemačkih trupa; da minira put Užice-Cajetina; da osmatra kretanje neprijatelja i o svemu telefonom obaveštava komandu na Palisadu. Za miniranje puta četa je od Mirka Tomića dobila nagazne mine.

Politički komesar čete Milutin Vujović i desetar Momir Lekić poveli su grupu boraca minera (Mile Gundelj, Petar Gračanin, Ilija Zagorac, Josip Goseta) radi postavljanja nagaznih mina na drumu ispred Čajetine. Druga grupa boraca zauzela je položaj s obe sLane druma, napravivši zasedu Nemcima koje su očekivali iz Užica. Ostali deo čete ostao je u Čajetini.

Jutro je bilo vrlo hladno, prava golomrazica. Po okolnim brdima beleo se sneg. U samoj Čajetini, na drumu i oko njega nije bilo snega, ali je sve bilo smrznuto, pa je to pričinjavalo velike teškoće pri kopanju druma radi postavljanja nagaznih mina. Izabrano je mesto gde je ranije avionska bomba raznela polovinu puta, pa je to donekle olakšalo rad na postavljanju mina. Posao je polako napredovao.

Osmatrači su istureni napred, da bi ugovorenim znacima signalizirali četi nailazak Nemaca. S položaja osmatrača na levoj strani druma lepo se video put od Užica kako se serpentinama uzdiže ka Čajetini; na suprotnoj strani druma primećivali su se drugovi koji su tu držali zasedu; u Čajetini je sve bilo mirno, a iz odžaka kafane u kojoj se smestio deo čete kuljao je dim; na drumu gde su postavljali i kamuflirali nagazne mine, borci su se jedan po jedan, čim bi završili svoj deo posla, peli na položaj s desne strane i priključivali zasedi.

Predviđalo se da će osmatrači pravovremeno spaziti Nemce i upozoriti četu koja je bila u pripravnosti, odnosno da će borci imati dovoljno vremena da zaposednu određene položaje. Ali događaji su tekli i drugačije i brže.

Komesar čete i desetar Lekić, koji su i sami izašli napred radi osmatranja, odjednom ugledaše kako se na drumu od Užica brzo kreće velika nemačka motorizovana kolona. Opalili su po jedan metak da upozore četu. Za vrlo kratko vreme nemačka kolona je već bila tu.

Sve se moglo jasno raspoznati: napred su išli motociklisti s pričvršćenim mitraljezima »šarcima«, za njima borna kola, zatim ka-

[2S4]) Momir Lekić, izjava data autoru 23. III 1972: »Borbeni put 6. ibarske čete«.

mioni s pešadijom i tenkovi. Sigurni u svoju snagu, Nemci nisu pokazivali neku opreznost.

— Baš kao da znaju da ih čeka nekompletna partizanska četa sa starim puškama i puškomitraljezom »šoša« — još sa Verdena — dobaci komesar desetaru.

Sve se zbilo u tren oka. Začu se eksplozija na drumu. Osmatrači iz zasede ugledaše kako su mine eksplodirale i raznele borna kola, ali ih odmah zasuše rafalima iz nemačkih »šaraca«. Pojedinačni pucnji partizanske zasede gotovo se i nisu čuli od dejstva nemačkih automata. Dok su oružja automatičara zasipala vatrom partizanske položaje, nemačka motorizovana kolona — pošto je za svega nekoliko minuta uklonila uništena kola — krete napred.

Zapretila je neposredna opasnost svim delovima čete: izvršiocima diverzije, osmatračima, zasedi, a naročito onima smeštenim u zgradi kafane u Čajetini. Tako brz prodor nemačke kolone, koja je srljala napred ne obazirući se na prepreke i protivničku vatru, partizani nisu očekivali, pa im je iznenada zapretila opasnost da za tili čas budu opkoljeni. Izvlačili su se pod žestokom vatrom, po grupama, sa mesta na kojima ih je zatekao iznenadni prodor Nemaca.

Zaseda i osmatrači su izmicali po vrlo nepovoljnom, preglednom terenu. Nemačka vozila su za čas stigla do kafane u Čajetini, iz koje su partizani iskakali i jednom dolinom se prebacivali do šume. Sve se odigralo velikom brzinom. Munjevit nalet jakih mótorizovanih jedinica, praćen ubitačnom vatrom automatskog oružja, nije ostavljao nikakve mogućnosti za okupljanje čete i organizovanje daljeg otpora. Preostalo je samo jedno: izbeći uništenje. Tada je poginuo kvalifikovani rudar Draža Jemović, rodom iz okoline Raške.

Dok su se partizanske grupe, koje su uspele da se izvuku, okupljale u šumi iznad Čajetine, nemačka kolona je već grabila prema Zlatiboru. Po koja grupa ili pojedinac partizan još je tražio glavninu čete ...

Kada su se okupili, videli su da im nedostaje jedan broj boraca. S obzirom na to pod kakvim su uslovima izmicali pred Nemcima,. nije se moglo znati ko je od njih poginuo, a ko se povukao u nekom drugom pravcu, odnosno kakva je bila sudbina tih drugova.[255]) Bilo je to prvo osipanje Seste ibarske čete. Sticajem okolnosti i shodno svojoj ulozi, ona je uvek bila povezana s Glavnim štabom u Užicu, pa je sve vreme dejstvovala organizovano i kao celina. Takva je bila i kao poslednja zaštitnica snaga koje su se povlačile sa ovog područja. Mada oslabljena osipanjem izazvanim brzim naletom Nemaca

[25S]) Kako se kasnije saznalo, tada je nastradao i Đurđe Pokimica, borac ove čete koji je bio ranjen u borbi s četnicima na Trešnjici. On se, kao ranjenik, u to vreme nalazio u bolnici na Zlatiboru. Kada su Nemci prodrli na Zlatibor, pobili su ranjenike koje partizani nisu dospeli da evakuišu zbog neočekivano brzog prodora napadačevih motorizovanih jedinica. Među njima je bio i dvadeset dvogodišnji Đurđe Pokimica, zemljoradnik iz sela Pobrđa kraj Raške (Slavomir Pokimica, izjava data autoru 7. V 1972).

i pritisnuta neizvesnošću i teškim uslovima u kojima se našla, četa je napregla svoje snage da se u daljem povlačenju održi kao celina.

Prve noći su se smestili u neku zabitu kolibu na Zlatiboru, daleko od puteva. Postavili su stražu, slali patrole u izviđanje. Trebalo se obezbediti od Nemaca, nedićevaca, četnika. Od hrane, morali su se zadovoljiti onim što se zateklo u torbama, a to je brzo nestalo. Tada su se sećali magacina s namirnicama na Zlatiboru, koje su zaplenili Nemci. Da su poneli bar po kilogram šećera! Ali magacini su revnosno čuvani, iako su Nemci bili na pragu. A sada bi im šećer dobrodošao da utole glad. Vatru su ložili lučem, pa su svi bili garavi kao odžačari.

Tako se završio 30. novembar, prvi dan borbe posle pada Užica.

Pošto su istureni odredi 342. pešadijske divizije 29. novembra zauzeli Požegu (u 12,40 č) i Užice (u 14,20 č), iste noći (u 20 č) dobili su naređenje za »opšte gonjenje odstupajućeg neprijatelja u pravcu planine Zlatibora . .. preko Čajetine«. »Divizija nastavlja gonjenje neprijatelja na planini Zlatiboru da bi ga uništila«, glasio je izveštaj. Jaka motorizovana kolona koja je izvršvala taj zadatak bila je »grupa B«, kako je u operativnom planu nazvana. Ona je u Čajetini naletela na Šestu ibarsku četu, odbacila je i nastavila prodor prema Palisadu. Nemački izveštaj o tome glasio je:

»30. XI 41: Grupa B goni u širokom frontu sa obe strane druma Užice—
—Čajetina. Ostavljena vozila i konji karakterišu neprijateljsko odstupanje.
Neprijateljski otpor kod Čajetine slomljen je oko 12,00 časova. To mesto služilo je za stalno stanovanje značajnih komunističkih snaga, koje su svojom glavninom odstupili već ranije. Goneći i prodirući došlo je još jednom do borbe vatrom kod Kraljeve vode«.

Narednog dana, 1. decembra, Nemci su izvestili da je 342. divizija, »goneći neprijatelja pravcem Višegrad i Zlatibor, prešla delovima planinu Zlatibor«. Divizijski štab se smestio u Čajetini, a gubici partizana toga dana su procenjeni na 106 poginulih i 72 ranjena. Već 2. decembra isturene divizijske kolone su stigle do Vardišta (13 km istočno od Višegrada) i »tamo uspostavile vezu s bosanskim četnicima«. Delovi divizije, kaže se u dnevnom izveštaju, »gonili su bande od Čajetine do granice na reci Uvac i tom prilikom u Jablanici oslobodile 319 zarobljenih Nemaca; divizija će čistiti planinu Zlatibor od ostataka bandi«.

Nemačke motorizovane snage su brzo ostvarile svoje planove prodora izbivši do Vardišta i Uvea, a drugi delovi su vodili operacije »čišćenje terena«. Zlatibor je tih i narednih dana bio sistematski pretraživan radi uništenja partizana.[256])

“) Navedene izveštaje podnosili su štab 342. divizije, zapovednik oružanih snaga za Jugoistok u dnevnim i desetodnevnim izveštaj ima (vidi Zbornik, tom XII, knj. 1).

Stab divizije je osvajanje Užica 29. ovako objasnio: »Opšti utisak se može izraziti činjenicom da je neprijatelj, doduše, bio obavešten o nastupanju, ali se zbog brzine pokreta divizije morao suviše naglo evakuisati, pri čemu

Sta je u to vreme bilo sa Šestom ibarskom četom, koju su Nemci (kao i ostale partizanske jedinice na tom terenu) nameravali da likvidiraju?

Kada se četa posle borbe na Čajetini povukla i tu zimsku noć probdela u planinskoj kolibi, među borcima nije bilo jedne desetine. Ona je, prilikom povlačenja, u Palisadu dobila zadatak da veći broj lakših ranjenika iz partizanske bolnice prebaci preko planina i preda ih sandžačkim partizanima. Za izvršenje zadatka bio je odgovoran politički komesar čete Vujović, koji priča o tome:

»Ranjenike smo prebacivali pod teškim uslovima. Neki su bili na konjima, drugi su išli peške. Pratila ih je jedna naša desetina u kojoj su bili Vojislav Andrejević Vojče i Rudi Kraina iz Baljevca. Prolazili smo kroz šume i nepoznati kraj. Pokret smo nastavili i noću; sve vreme smo pešačili, a ujutru smo videli da smo stigli na mesto sa koga smo pošli — išli smo ukrug. Da nevolja bude veća, ozbiljno se razboleo i borac Rudi, dobio je visoku temperaturu, pa smo tako imali bolesnika više — borca manje.

Najveća opasnost nam je zapretila u jednom selu, koje je — kako smo se kasnije na drastičan način uverili — imalo četničke jatake. Neki seljaci su nas zadržavali da ostanemo duže, nudili nam hranu. Međutim, mi smo primetili da se na brdima iznad sela okupljaju neki ljudi. Bili su to četnici, koji su nas gotovo potpuno opkolili. Izmakli smo u posledjnem trenutku.

Zadatak smo ipak izvršili i ranjenike prebacili na određeno mesto. Sećam se da je među njima bio i neki drug koji nam je pričao da je on preveo sa ruskog knjigu 'Kako se kalio čelik'«.[257])

U međuvremenu je komanda čete zaključila da je povoljan trenutak da se glavnina čete sa planine prebaci noću preko puta Užice--Nova Varoš. Prolazili su šumama i brdima, kroz mala i siromašna planinska sela, izgladneli, umorni, prozebli. Nije se znalo gde može iskrsnuti neprijatelj, nisu znali gde mogu naići na četničku zasedu, kakvo je koje selo. Četnička i nedićevska propaganda bila je tih dana vrlo jaka i na sve strane širila vesti da su za sva zla i stradanja naroda krivi komunisti partizani, i da će vlasti najstrože kažnjavati svakoga ko ih skriva ili ih ne prijavi. Naročito su morali biti oprezni pojedinci i patrole koji su zalazili u sela. Borci nisu znali kako se drže pojedini seljaci, ko je od njih bio četnički jatak, a ko bi mogao biti kadar i da nešto preduzme protiv njih. Mada su to najčešće pominjali **u** šali, partizani su znali da im preti ozbiljna opasnost od lakomosti i neprijateljstva pojedinih seljaka, kojima su obećali i davali visoke novčane nagrade za uhvaćene partizane (25, 50 i 100 hiljada dinara za komandire, političke komesare, komandanta i važne funkcionere, a hiljadu do 10 hiljada za borce).

mu je onemogućeno da iskoristi mnogobrojna odbrambena postrojenja pripremljena u Užicu« (str. 732). To se isto događalo i prilikom daljeg brzog nadiranja nemačkih motorizovanih kolona. Partizanske jedinice su bile primorane da se povlače zabitim planinskim krajevima.

[2”]) Milutin Vujović, stenografske beleške od 13. III 1953, dopunska izjava data autoru.

O uticaju četničke propagande rečito su se uverili u jednom selu. Bilo je to zabito planinsko selo, u nekoj rupi oivičenoj brdima. Sastojalo se od svega nekoliko kuća i od vrlo siromašnih žitelja. U najvećoj kući u selu dugo su uveravali domaćina da im da ovsenog hleba (drugog i nije bilo). Jedan za drugim, nekoliko boraca su uložili svu svoju govorljivost da bi ga privoleli da nahrani hlebom vojnike koji se bore za oslobođenje zemlje.

— Ovaj bi nas najradije prodao Nemcima — dobaci jedan partizan glasno pred njim.

Ali je bilo i suprotnih primer a: u drugom selu, čim su dva borca kročila u jednu kuću, domaćica im je odmah iznela hleba i mleka, iako ništa od nje nisu tražili.

Trećeg decembra stigli su u selo Kruščicu. Sada je gotovo sve bilo drukčije. Istina, vojna situacija je i dalje bila vrlo nepovoljna za partizane, ali četa više nije bila prepuštena sama sebi. Stigao je i Vujović s desetinom koja je prebacila ranjenike do određenog mesta.

Tu, u Kruščici, baljevački rudari i drugi borci Šeste ibarske čete našli su se na okupu s rudarima iz Trepče i drugim borcima i delovima Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda. Bili su to, posle teških dana i mučnih iskušenja doživljenih prilikom rastrzanog povlačenja po grupama, radosni susreti ratnih drugova. I doček u Kruščici je bio takav da su pregladneli borci imali po čemu da zapamte kako su ih domaćini ugostili: pogačama, sirom, kajmakom, slaninom, čak su neki jeli i pileći paprikaš. Seljaci su ih svesrdno prihvatili i okruživali pažnjom. Funkcionisala je narodna vlast.

Partizanska kolona se probija kroz sneg (ratni snimak Branka Sotre)

Prilikom susreta s pripadnicima vatrogasne muzike iz Kraljeva, koji su kolektivno stupili u partizane ponevši i svoje instrumente, zadirkivali su ih što su ostali bez instrumenata. Oni su se posebno povlačili do Kruščice. Ispričali su da ih je komandant Kraljevačkog odreda Pavle Jakšić uputio za Čačak 26. novembra, dan pre nego što su nemačke trupe iz Kraljeva krenule u of anzi vu. Na putu ih je pratila kiša. U Čačak su stigli uveče vozom. Već sutradan se čulo za nadiranje Nemaca iz Kraljeva. Nije se znalo da je to ofanziva, pa je stoga bilo predviđeno da muzika svira u gradu 28. novembra, a zatim da se prebaci u Užice, gde je trebala i da ostane. Nemačka ofanziva je pokvarila te planove. Već 28. novembra Nemci ulaze u Čačak. Muzičari se povlače za Guču, odatle za Arilje zadržavaju se tri dana u selu Radobuđi i 3. decembra stižu u Kruščicu. Instrumente su ostavili u selu Loznici, iznad Čačka.

Susreti i spajanje grupa koje su ponaosob odstupale doneli su, posle mukotrpnih dana i tmurnih raspoloženja, trenutke radosti i vedrine. Kada su se okupili na jednom mestu, borci Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda su se osetili jačim. Pošto su zbili dotle razjedinjene redove, porasla je i njihova borbenost, mada je situacija u kojoj su se nalazili bila i dalje vrlo teška.

Gradove oko njih, do juče slobodne, osvojile su jake nemačke snage. Pao je Čačak — 28. novembra u noći, narednog dana Požega i Užice, zatim Guča, 1. decembra Arilje, 4. decembra Ivanjica. Iz gradova su Nemci upućivali odrede za »čišćenje terena«, u stvari u potragu za partizanima koje su želeli likvidirati. To što su brzo osvojili gradove i teritoriju koju su držali partizani, što su slomili njihov otpor i potisli ustaničke snage, mogli su smatrati uspehom, ali ne i izvršenjem postavljenog zadatka: slamanje ustanka u Srbiji. Da bi se postigao taj cilj, trebalo je ne samo potisnuti, razbiti protivničke jedinice, naneti im gubitke, nego i uništiti živu silu ustanika. Šta su i koliko postigli u tom pogledu, ocenio je, 5. decembra 1941, opunomoćeni komandant u Srbiji u izveštaju upućenom zapovedniku za Jugoistok:

»Operacija 342. i 113. pešadijske divizije neočekivano je pogodila komunističke ustanike u rejonu Užice—Čačak (oko 10.000 ljudi). Istina, glavnina je uspela da pobegne prema jugu i jugoistoku, na hrvatsku teritoriju koju poseduju talijanske jedinice, ali su gubici ustanika ipak veoma veliki, ukupno oko 2.000 ljudi«.[258])

Zaključak nemačkog komandanta »kaznene ekspedicije« bio je da se ustanički pokret može smatrati privremeno potučenim. Međutim, cilj nije postignut, živa sila ustanka nije likvidirana.

Da bi se živa sila mogla uništiti na planinskim i drugim područjima, koja nemačke snage nisu mogle dosegnuti, upotrebi jene su kvislinške snage: nedićevski, ljotićevski i četnički odredi.

[258]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta reg. br. 12/13, k 2A.

Partizanske jedinice okupljene na terenu jugozapadno od Užičke Požege i Arilja nisu, dakle, bile ugrožene samo od Nemaca — neposredna opasnost zapretila im je od četničkih snaga koncentrisanih svuda oko njih.

Opet četnici

Četvrtog decembra partizani su dobili naređenje da izvrše pokret iz Kruščice, preko Visoke, za čičkovo. Već sutradan je cela skupina krenula dalje: prvo u selo Visoko, a zatim u Bjelušu, gde su stigli u 4 časa posle ponoći.

U selu Bjeluši su preduzete mere da se okupljene partizanske snage organizuju i jedinstveno suprotstave neprijatelju koji ih je ugrožavao sa svih strana.

»Tu smo naišli na delove drugih partizanskih odreda«, priča Dušan Karić, »koji su se, isto kao i mi, povukli na ovaj teren. Na tom području koncentrisale su se jake četničke snage, koje su ozbiljno ugrožavale naše jedinice, pogotovu delove raznih odreda što su se povlačili na ovu teritoriju. U takvoj situaciji bilo je neophodno potrebno odlučiti se šta preduzeti.

Prvo je, iste večeri, sazvan sastanak komandanta odreda, komandira i političkih komesara svih jedinica okupljenih na ovom terenu. Tom sastanku su, u ime naših četa i delova jedinica okupljenih u Bjeluši i okolini, prisustvovali Pavle Jakšić, komandant Kraljevačkog odreda, Dušan Ristić, Nikola Todorović Nidža, Raša Savić iz Kopaoničkog odreda, Novak Đoković i Milutin Vujović iz Šeste ibarske čete... Razmatrala se situacija u kojoj se nalazimo i o tome šta treba raditi. U stvari, već ranije su se među rukovodiocima odreda čiji su se delovi okupljali na ovom terenu (Kušić, Mitrović, Singer, Jakšić i drugi) vodile rasprave o tome da li treba ostati u ovom kraju i tu produžiti borbu, ili — kako je, na primer, smatrao Jakšić — produžiti za Sandžak, pošto je ovaj teren nepodesan za okupljanje naših snaga i borbu zbog prisustva koncentrisanih snaga Nemaca i četnika svuda oko njih. Na sastanku se već određeno govorilo — kao o direktivi: potrebe zahtevaju da se zadržimo na ovom području kako bi se prihvatile ostale partizanske jedinice i grupe koje se povlače u ovom pravcu; treba odmah pristupiti iskorišćavanju i okupljanju svih naših jedinica; organizovati jedinstveno komandovanje i suprotstavljanje Nemcima i četnicima.

Narednog dana, 6. decembra, održan je sastanak svih članova Partije, kome sam i ja prisustvovao. Kao najstariji komunist, sastanak je, u zgradi osnovne škole, otvorio Stevan Singer, politički komesar Valjevskog odreda. Govorio je sasvim iskreno i emotivno, vidno uzbuđen važnošću, odgovornošću i posledicama odluke koje je trebalo doneti. Otvoreno je izneo: kritičnu situaciju u kojoj se nalazimo, preku potrebu da sačekaju druge potisnute partizanske jedinice, potrebu da se štedi municija, opasnosti koje su nam pretile, nužnost da napregnemo svoje snage kako bismo izdržali sve što nas čeka. Posle nekoliko drugova govorio je — na kraju sastanka — Milinko Kušić, koji je istakao da se do daljeg moramo održati na ovom terenu i što bolje organizovati za borbu protiv četnika. Doneta je odluka da se od svog ljudstva formira kombinovani odred s Pavlom Jakšićem, kao komandantom, i Stefanom Mitrovićem, kao političkim komesarom, a ljudstvo da se kreće u dve grupe: jedna sa štabom, a druga s Ratkom Jovanovićem iz Arilja.«[259])

[259]) Dušan Karić, izjave date autoru 2. IX 1971, 3. IV 1972. i 26. V 1973.

Idući u susret događajima, opet su se svrstali u isti stroj pojedini rudari Trepče i borci Rudarske čete koji nisu otišli s glavninom čete (kada je otišla iz Kruščice) i rudari Baljevca u sastavu Seste ibarske čete. To ih je obodrilo, unelo živosti i raspoloženja, što će im dobrodoći da lakše podnesu iskušenja koja ih očekuju.

Svega dva dana, 5. i 6. decembra, zadržali su se u Bjeluši. Već 7. decembra, pre svanuća, krenuli su u akciju i u 9,30 časova kako je u dnevniku zabeležio borac Spasojević izvršili napad na četnike u ataru raštrkanog sela Brekova. Borba je trajala sve do 14 časova, pa je zahvatila i selo Sarenik.

Tada je bio teško ranjen u stomak stari član Partije, rudar Trepče Pero Ljutica. Drugovi su ga odneli na nosilima.

Ranjen je i partizan koga su svi, zato što je bio nem, zvali Muto. Bilo je potresno gledati ga kako se muči onako nesposoban da jauče, da se požali drugovima, da kaže šta mu treba. Teško ranjenom u grudi, nedostajalo mu je vazduha, jedva je disao, bolno je mumlao. Ono što je preživljavao najviše su izražavale krupne, tužne oči. Njima se oprašatao od svojih drugova, one su mesto nemih usta govorile poslednje zbogom.

U četničke ruke pao je Ante Grubišić, advokat, koga su kasnije streljali u Guči. Četnički zarobljenik je postala i partizanka Aleksandra Krstonošić Nanica. Nju su četnici pretukli, ali ona nije podelila sudbinu advokata Grubišića. Uspela je da im pobegne i da se priključi svojim drugovima iz Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda.

Četnicima je pristizali pomoć, pa su u velikom broju navalili sa svih strana. Podišli su pod položaje partizana i iz neposredne blizine dovikivali:

— Predajte se! Opkoljeni ste.

Neko je od partizana tada povikao:

— Bacaj bombe!

Pošto je između dva stroja bilo vrlo malo odstojanja, ovo se oružje pokazalo vrlo efikasnim. Uz prasak bombi začula se pesma »Na barikade, proleteri!«

No ko zna kako bi se borba dalje razvijala da se u tom trenutku nisu sa boka sručili na četnike brzi rafali puškomi trai jeza. To im se neustrašivo privukao sa strane komandir Ariljske partizanske čete Ratko Jovanović, potpuno ih iznenadio i zbunio, pa se četnički stroj raspršio.

Umornim partizanima je posle duge i teške borbe, bio potreban predah.

»Naše jedinice su se još nekoliko dana zadržale na ovom području«, kaže Momir Lekić, »obezbeđujući druge jedinice i ranjenike od napada četničkih bandi. To je bilo od velikog značaja, jer je tada situacija u ovom kraju bila dosta nejasna, a pometnja u narodu gotovo opšta. Stanovništvo većine sela je, pod uticajem neprijateljske ofanzive i teških represalija nad narodom ustaničkih krajeva, bilo potpuno dezorijentisano.

Neprijatelj je, i kada nas nije napadao, stalno delovao i bio prisutan. Svaki naš pokret pratile su budne oči četnika. A sa svake čuke pripucavale su puške njihovih nevidljivih zaseda.

Najratoborniji su bili četnici Bože 'Javorca'. Krenuli smo da se obračunamo sa njima.«[2“])

Pošli su u akciju iz sela Dobrače. Milosav Spasojević je zabeležio u svom dnevniku:

»10. XII 41. — Ustajanje u 2 sata. Spremamo se za pokret. Doručak u 4 sata. Stižemo u Brekovo. U 9 sati krećemo u selo Katiće. Ulazimo bez borbe, sa nekoliko puščanih metaka. Ušli smo oko 3 sata (po podne). Oko 5 sati (po podne) bila je borba. Poginula su 3 četnika. Odstupili su«.

Napad na četnike Bože Javorskog u selu Katićima, odnosno borba koja je usledila predstavljala je u tim teškim danima najznačajniji događaj na ovom terenu, od čijeg je ishoda mnogo zavisilo. Tada su partizani bili na ivici poraza, ali su na kraju ipak izašli kao pobednici.

Ono što se odigralo prvog dana, 10. decembra, nije nagoveštavalo buru koja je usledila. Naprotiv. Tog popodneva partizani su lako osvojili uporište Javorčevih četnika. Posle kratkotrajne pucnjave četnici su se povukli i partizani odmah uđoše u Katiće. Najveći broj boraca smestilo se u veliku prostoriju seoske kafane. Tu su se odmorili i obilno večerali. Odjednom se sve izmenilo. Posle danonoćnih marševa, gladovanja, smrzavanja, mračnih raspoloženja i mukotrpnih borbi za opstanak po planinskim bespućima, sve je te večeri izgledalo nestvarno. Svi su zažmurili kada je učinjen partizanski presedan: kolektivno su pili vruću rakiju, a mezetili užičku pršutu. Još ih je i lepa krčmarica služila, a tri drugarice su divno pevale. Bilo je vrlo prijatno i vrlo veselo. Tih trenutaka opuštenosti i razdraganosti sećaće se tokom celog rata. No sve je to moralo brzo da se prekine. Trebalo je pojačati mere obezbeđenja od četnika.[261])

[i6°]) Momir Lekić, izjava data autoru marta 1974. Vojvoda Boža Javorac bio je, u stvari, Božidar Čosović iz sela Brezove, po zanimanju pintar (pravio burad), inače poznati kockar, batinaš i zlikovac.

[2#1]) Momir Lekić je opisao kako je s drugovima doživljavao to veče u Katićima: »Kada smo 10. decembra stigli u Katiće sa zadatkom da rasteramo okupljene četnike Bože Javorca. odmah su pobegli i sve se svršilo brzo i sa nešto malo pucnjave. U pobedničkom raspoloženju silazimo u selo i smeštamo se u kafani. Ne zanemarujući zadatke zbog kojih smo došli, a i ličnu bezbednost, tu provodimo jedno divno, dotada u partizanima nedoživljeno veče. Pored obilja hrane koju nam narod začas donese, kao bajagi krišom od komesara služeno je i piće. Mnogi otkriše da su suva pršuta i vruća rakija mnogo dobra kombinacija. A vrhunac veselja bila je igra i pesma tri nepoznate, mlade i lepe partizanke koje se odnekud nađoše među nama. Opet jedan presedan: pevale su i narodne, a ne samo borbene pesme. Možda čak i poneki šlager, ne sećam se više. A ako se svemu tome doda i 'krčmarica mlada' (bila je veoma zgodna i s nama se toplo ophodila), rekao sam sve. Međutim, bilo je i suviše lepo da bi potrajalo. Na meru se strogo pazilo, pa rukovodstvo naredi razlaz. Kada

Pretpostavljalo se da bi četnici mogli izvršiti protivnapad, pa su neki delovi ostali preko noći na položaju u starim rovovima na kosi iznad sela, a u ostalim pravcima siate su patrole i postavljene zasede. Još pre svanuća, oko 5,30 časova, poče pucnjava koja se za tili čas pretvori u žestoku vatru. Četnici su napali na selo.

Uz viku i pucnjavu jurnuli su na partizanske predstraže i zasede, uzdajući se u prednosti koje su bile na njihovoj strani: brojnu nadmoć, iznenadnost napada, poznavanje svake staze na ovom terenu, što je pre svitanja bilo od velike važnosti. Partizani su se povlačili — sa položaja i iz sela. U delovima su se prebacivali pored seoskog groblja, ali ih je i tu dočekivala jaka četnička vatra. I borce koji su bili smešteni u kafani, četnici su iz neposredne blizine obasuli kuršumima dok su pretrčavali brisani prostor da bi se dohvatili šume. Tamo su primetili da nema one tri partizanke koje su bile pošle s njima. Nešto kasnije su saznali da su ih četnici zarobili i odmah streljali. I jedna desetina Seste ibarske čete se u toj borbi odvojila i nije se priključila glavnini, već se vratila u stari kraj — u Ibarsku dolinu.

Pošto su se partizanski delovi, zajedno s Pavlom Jakšićem, okupili na blagoj uzvišici iznad sela, u prvi mah su počeli da se povlače. Međutim, javili su se dobrovoljci (grupa boraca, među kojima su bili Dušan Karić, Vlastimir Drobnjaković i drugi) da pokušaju da pre četnika zaposednu dominirajući položaj iznad sela — odakle se nije čula pucnjava. Dobrovoljci su trkom grabili duž pošumljene kose koja natkriljuje Katiće. Jednom svojom stranom kosa se blago spušta prema selu, a s druge strane je ambis. Stigli su, gotovo bez daha, do kraja strmog uzvišenja. Ispod njih je, kao na dlanu, bila zaravan i retko pošumljeni teren na kome su se razaznavali rovovi. Videli su četnike, koji su tek izbili, kako pokazuju rukom prema uzvišenju. Predstojao je, dakle, i njihov pohod na taj dominantni položaj.

Dobrovoljci su ostali na svojim položajima, samo su jednog poslali da što brže dovede glavninu. Od presudne je važnosti bilo ko će prvi zaposesti taj položaj. Partizani su dojurili i trkom se razmestili po uzvišenju upravo onoga časa kada su četnici sa suprotne strane u gustim redovima pohrlili ka istom cilju.

Pritajeni među drvećem i šumarcima na zaposednutim položajima, partizani su posmatrali nastupanje četnika u streljačkom stro-

nova grupa boraca pođe na zadatke, na spavanju nas osta samo desetina« (izjava data autoru marta 1974).

Rudolf Kraina je te večeri zapazio i nešto što je značilo nagoveštaj obrta situacije i dramatičnog toka događaja narednog dana: »Dok smo se odmarali i zabavljali u seoskoj kafani, čekajući večeru, iznenada je ušao neki stariji, krupan seljak u narodnoj nošnji. Predstavio se kao seoski odbornik i tražio da mu kažemo koliko nas ima da bi znao za koliko ljudi da pripremi večeru. Nismo tome poklanjali pažnju, dok nas vlasnica kafane nije upozorila da je to četnički špijun. Pojurili smo za 'odbornikom' koji se interesovao za naše brojno stanje, ali se on nekuda izgubio u mrkloj noći« (izjava data autoru marta 1974).

ju. Iza prvih njihovih redova pojavljuju se drugi. Momir Lekić procenjuje: ima ih oko trista, nas — šezdesetak; znači: petorica na jednog. No odluka je pala, obračun s četnicima je neminovan.

Taktika: jednostavna i smela. Valjda i jedina koja je davala izglede na uspeh u okršaju s toliko nadmoćnim neprijateljem. Čekati da četnici priđu na 30—40 metara, a onda ih zasuti plotunima. Ako priđu bliže — bombama.

Razbiti neprijatelja! Drugog rešenja nije bilo. Odstupanje pred tolikim buljukom četnika, po njima dobro poznatom terenu, ne bi pružalo nikakvu šansu.

Marko Janjić je imao i posebnih razloga da zapamti tu borbu:

»Sa dominantnog položaja imali smo odličan pregled. Svuda je bio sneg, ali ne veliki. Lepo smo videli kako se velike grupe četnika na kosi iznad sela okupljaju i raspoređuju, a zatim kreću u napad na nas. Grupa u kojoj sam ja bio rasporedila se duž desne strane od vrha brda, strane koja se spuštala prema selu. Trebalo je da mi obezbedimo da se četnici tuda ne probiju kako ne bi izvršili bočni prodor.

Napregnuto smo očekivali četnike, kao i ostali u stroju. Tu i tamo čuli su se pucnji. Odjednom smo jasno razaznali šuštanje i lomljenje grana neposredno ispred nas, valjda ne dalje od dvadesetak koraka. Bilo mi je jasno šta to znači.

Onog trenutka kada pravo preda me banu prvi četnik sa šubarom na glavi, opalih iz puške i on pade u sneg. Subara mu spade s glave. Tada mi sinu misao. Zgrabih šubaru iz snega, stavih je na glavu i spustih se još niže niz kosu, bliže četnicima. Izdignem se malo da mi se vidi šubara i povičem:

— Napred, braćo javorci!

Varka je uspela. Po šuštanju i pomeranju granja osetismo da nam prilaze.

Mi smo bili zaklonjeni u šumi. Pored mene je bio komesar Vujović. Na svega nekoliko metara pred nama iskrsoše dva četnika. Pre nego što je Vujović stigao da bilo šta kaže ili učini, ja sam prigušenim glasom, tobože kako ne bi otkrio naš položaj, pozvao dvojicu četnika:

— Ovamo, braćo!

Prvi se približio na tri metra. Već sam ga bio držao na nišanu. Opalio sam iz puške. Pao je. Drugi je zastao iznenađen. Brzo sam repetirao pušku i ponovo opalio. Iz takve blizine i ne možeš promašiti.

I drugovi pored mene su otvorili vatru na četnike koji su bili po šumaricama neposredno ispred nas. Bili su toliko blizu da smo se tako reći izmešali. Video sam kako su naši oborili još tri četnika.

Ni novi naleti četnika nisu nas pomerili s položaja. A njima su doneli samo nove gubitke. U borbi su pored nas učestvovali i ariljski partizani. Znam da smo ubili desetak četnika. Najviše nas je pogodilo ranjavanje, a kasnije smrt komandira Ariljske čete.

Borba se odužila. Pošto smo slomili četničke napade i naneli protivniku osetne gubitke, situacija se izmenila. Njihovi redovi se rastrojiše i naš protivnapad ih natera na povlačenje. Bežali su, a mi u poteru za njima. Osvojili smo sve njihove položaje. 'Braća javorci' spasavali su glave uzmičući preko okolnih brda. Potrajalo je to sve do 13 časova«.“)

“) Marko Janić, stenografske beleške od 16. i 17. X 1971, izjava data autori; 23. II 1972.

Tako su prolazili ti decembarski dani — u stalnim sukobima s četnicima. Partizani su im nanosili gubitke, ali su i sami stradali i davali dragocene žrtve. Nigde nisu imali mira, nikad odmora. No ono najgore je ipak prošlo.

Sve to vreme, pa i u najtežim situacijama, kopaonički partizani su se secali svog starog kraja, Srebrne planine — planine na kojoj se rodio odred, oslobodilačkog pohoda na Ibarsku dolinu, stvaranja »Rudarske republike«. Trepčini rudari nisu mogli da zaborave rudnike Stari Trg i Belo Brdo, bespoštednu bitku za olovo, dragocene žrtve koje su dali u akcijama čiji je cilj bio da preseku tok olovne reke od Trepče za Nemačku. Baljevački rudari su oživljavali uspomene o rudniku Jarando, koji je oktobarskih i novembarskih dana radio za »Rudarsku republiku« i, pod upravom rudara, proizvodio kameni ugalj za slobodnu teritoriju, za potrebe bolnice i partizanskog voza, partizana i stanovništva. ..

U starom kraju

Tih decembarskih dana je i u starom kraju situacija bila veoma teška. Stanovništvo je trpelo teror Nemaca i njihovih domaćih poslušnika. . .

Ibarsku dolinu su Nemci zaposeli odmah pošto su otpočeli ofanzivne operacije iz Kraljeva. Dok se glavnina uputila prema Čačku Požegi i Užicu, 2. bataljon 261. puka nadirao je uz Ibar, vodeći borbu s jedinicama Kopaoničkog odreda kod Bogutovca. Nemci su, zatim, prodrli u Ušće, a 1. decembra u Rašku. Pećančev vojvoda Mašan Đurović dočekao ih je u Raškoj i o tome, 4. decembra, izvestio svoga starešinu:

»Od moje strane odmah sam stupio u vezu sa Nemcima i o svemu, što se tiče našega rada sa njima, potpuno sporazumeo«.[2a])

Za Nemcima je stigao sreski načelnik sa svojim činovnicima i žandarima. Pošto su se opet mogli u svemu osloniti na stare saveznike — pre svega na četnike Mašana Đurovića, čiji je štab i dalje ostao u Raškoj —, Nemci su nastavili svoj pohod prema Novom Pazaru, u koji su ušli 7. decembra. I tu su se ponovo našli sa starim pomagačima — muslimanskom milicijom i albanskim vulnetarima.

U to vreme su u Trepči i Kosovskoj Mitrovici Nemci već čvrsto držali situaciju u svojim rukama. Nije više bilo pritiska i stalne pretnje od partizana s Kopaonika, nije više bilo ono za njih teško vreme kada su, u oktobru, čak morali voditi razgovore o napuštanju najvećeg rudnika olova u Evropi. Povlačenje Kopaoničkog odreda ka Kra-

[a]) Izveštaj Mašana Đurovića, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nedićeva arhiva, 33-13-29.

ljevu sredinom novembra, a ubrzo posle toga i napuštanje Ibarske doline pred ofanzivom nemačkih trupa došli su u isto vreme kada su Nemci sprovodili mere pojačanog obezbeđivanja Trepče i drugih objekata važnih za nemačku ratnu privredu. Postupajući po zahtevima Vrhovne komande, opunomoćeni komandant u Srbiji izdao je 21. novembra naređenje štabu Više komande LXV da preduzme potrebne mere za efikasno obezbeđenje važnih privrednih objekata, među kojima i Trepče:

»Akcionarsko društvo Rudnici Trepča (olovo, cink, bakar, srebro, bizmut, pirit):

pogon Zvečan, 2 km severoistočno od Kosovske Mitrovice;

rudnik Stari Trg, 6 km severoistočno od Kosovske Mitrovice;

žičara Stari Trg—Zvečan;

državna železnica Kosovska Mitrovica—Kraljevo (sada Kosovska Mitrovica—Skoplje)«.

Naređenjem je predviđeno i obezbeđenje Ibarskih rudnika:

»Rudnici kamenog uglja:

... Četvrti rudnik: Ibarski rudnik kod mesta Jar andò, 13 km severno od Raške, još je u rukama ustanika«.

Zapovednik za Jugoistok izvestio je o tome Generalštab kopnene vojske:

»Obezbeđenje vojno i privredno važnih delova zemlje (železnica, ceste i osovina veze Zagreb, Beograd, Niš, Skoplje, Dunav, rudnik bakra Bor, rudnik Trepča kod Mitrovice, grad Beograd) može se izvršiti sa jedinicama koje stoje na raspolaganju, uključujući tu i istočnu diviziju koja je obećana za januar 1942«.

Na te mere, preduzimane krajem novembra, usledile su one koje su nemačke komande sprovele prvih dana decembra 1941. Zapovednik za Jugoistok je 2. decembra izVestio Vrhovnu komandu:

»Sada su za zaštitu fabrika angažovani:

Mitrovica sa Trepčom: III i VIII bataljon 737. pešadijskog puka, V bataljon jedinice za zemaljsku zaštitu (Landesschuetzen) 592, a uz to 1.500 vojnika Ruskog zaštitnog korpusa za zaštitu privrednih objekata...«

Dva dana kasnije, 4. decembra, opunomoćeni komandant u Srbiji upozorio je komande svojih jedinica na ponovljeni zahtev Vrhovne komande za potpunim obezbeđenjem važnih rudnika:

»Vrhovna komanda oružanih snaga (OKW) još jednom je izričito ukazala na ratni značaj potpunog obezbeđenja rudničkih pogona za naoružanje u staroj Srbiji. Stoga neodložno izvršiti premeštanje trupa u pogone koje prema

osnovnom naređenju treba obezbediti, kao i one koji su navedeni u prilogu. Odmah početi građenje odbrambenih postrojenja«.“[4])

Sem navedenih jedinica, u Mitrovici su se nalazili: Krajskomandantura 861 (nešto kasnije, umesto ove, došla je iz Šapca Krajskomandatura 838, podređena Feldkomandaturi u Kraljevu), odeljenje Feldžandarmerije 861, Carinska granična zaštita (Zollgrenzschutz), okružni carinski komesarijat i granična kontrolna stanica, kao i nemačka uprava železničke stanice. Pod okružni carinski komesarijat potpadale su, pored mitrovačke još dve granične kontrolne stanice: u Miloševu i Prilužju.

Nagomilane nemačke jedinice u Trepči i Mitrovici, uz pomoć domaćih kvislinških snaga na ovom terenu, omogućile su upravi rudnika da pod mnogo povoljnijim uslovima organizuje eksploataciju olova za potrebe nemačke ratne privrede.

Nemački Vojnoprivredni štab za Jugoistok je tih decembarskih dana ovako ocenio situaciju u svom zaključnom izveštaju:

»Ustanički pokret u Srbiji u mesecu novembru znatno je opao usled dejstva jačih, borbeno oprobanih trupa, kao i usled oštrih mera odmazde koje su preduzimane protiv ustanika i delova stanovništva koji ih potpomažu. Ustanička teritorija, koja je do sada bila evakuisana, u znatnoj meri je ponovo okupirana i očišćena od bandi. Rudnici, fabrike naoružanja i transportni pute vi do istih obezbeđeni su trupama, pojačanim fabričkim zaštitama i izgradnjom odbrambenih postrojenja, kao npr. stražarskim osmatračnicama, minskim zaprekama, žičanim preprekama.

Situacija u saobraćaju se poboljšava usled uspešnog gušivanja ustanka. Veliki deo železničkih pruga koje su bile van saobraćaja ponovo je proradilo. Smanjeni su napadi i sabotaže na železnička postrojenja i vozove. Civilni saobraćaj, koji je u oktobru zaustavljen, ponovo je proradio u ograničenom obimu.

... Usled nesigurnosti, saobraćaj na drumovima je još uvek gotovo sasvim onemogućen.«

Vojnoprivredni štab se posebno osvrnuo na situaciju u rudniku Trepči i na proizvodnju olova i cinka, čiju je važnost za nemačku ratnu privredu stalno isticao. U tom delu izveštaj a se o tome kaže sledeće:

» . . . Rudnici Trepča isporučili su samo 194 tone rafiniranog olova za Italiju.

... U novembru je proizvedeno, odnosno prerađeno od sirovina u okruglim brojkama: ... 1.400 tona cinkovog koncentrata, 2.600 tone olovnog kon-

[264]) Naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji od 21. XI 1941, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-T-br. 1296, s. 791-3. Izveštaj zapovednika za Jugoistok, upućen u drugoj polovini novembra 1941. Generalštabu kopnene vojske, Zbornik, tom XII, knj. I, str. 687. Izveštaj zapovednika za Jugoistok upućen Vrhovnoj komandi Vermahta 2. XII 1941, Zbornik, tom XII, knj. 1, str. 696. Naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji od 4. XII 1941. Zbornik, tom XII, knj. 1.

centrata, 2.100 tona sirovog olova, 3.900 tona pirita, 1.000 tona olovnog metala... «[2]“)

O proizvodnji olova i cinka u rudniku »Kopaonik« u Belom Brdu nije, naravno, moglo biti reči, jer su rudnik 2. oktobra partizani tako onesposobili da do kraja rata nije više radio.

Nemci su nastavili svoju staru politiku: privrednu eksploataciju i održavanje okupacionog poretka uz pomoć domaćih poslušnika (u Trepči i Kosovskoj Mitrovici albanska žandarmerija i upravni aparat, kao i dobrovoljačke naoružane grupe — vulnetari, u Novom Pazaru muslimanska milicija i vulnetari, u Raškoj i Ibarskoj dolini četnici pre svega odred Mašana Đurovića pod komandom Koste Pećanca). Naoružavali su i upotrebljavali sve te grupe onako kako je u datoj situaciji najviše odgovaralo njihovim interesima.

Partizane Kopaoničkog odreda koji su se, u grupama ili ponaosob, sa područja Kraljeva, Čačka, Užica i Požege vraćali u Ibarsku dolinu nije u starom kraju čekalo ništa dobro. Na području nekadašnje slododne teritorije nije ostala partijska organizacija koja bi ih mogla prihvatiti. Svi članovi Partije su pošli s odredom već onda kada se on povukao prema Kraljevu. S druge strane, četnici su potpuno zagospodarili čitavim tim područjem, stalno obilazili sela i maltretirali seljake.

Već prilikom povratka prvih pojedinaca partizana i partizanskih grupa tih decembarskih dana, četnici su organizovali prave hajke. Njihove čete i patrole krstarile su svim selima, tragale za partizanima, pretile seljacima najokrutnijim kaznama ako ne obaveste o svakoj pojavi partizana, pogotovu ako ih budu prikrivali. Dobro naoružani, jarosni i bahati četnici pretili su kako će iskoreniti i poslednji ostatak komunista u ovom kraju.

Bile su raspisane novčane nagrade za svakog uhvaćenog ili ubijenog partizana. To je podstaklo onaj najgori ološ u četničkim redovima da zaviruje u svaki kutak i svaku kuću planinskih sela. Osi•oni i gramžljivi, bezobzirni i nemilosrdni, činili su sve što su hteli. Oružje im je bilo jedini zakon.

U takvim uslovima bilo je gotovo nemoguće opstati na ovom terenu. Gotovo svi borci grupe koja se vratila sa Svetislavom Trifunovićem pali su, u toku nekoliko dana, u ruke četnika. Od dvanaestorice njih, četnici nisu uspeli da uđu u trag jedino Trifunoviću i Dragoljubu Paunoviću, sudiji iz Raške. I stari Todorović, otac trojice boraca Kopaoničkog odreda: Nikole, Stevana i Kolje, umakao je četnicima, pošto se iz Ibarske doline prebacio u Vrnjačku Banju, odakle je bio rodom, i smestio kod svog rođaka.[266])

[J6S]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-N-T-777 dokument 1298/523-553 (str. 32-34).

[M]) Svetislav Trifunović, u izjavama datim autoru 14. V 1972. i 2. VI 1973. kao i u stenografskim beleškama od 20. XI 1950, potanko opisuje povratak svoje grupe iz sela Brnjice u Ibarsku dolinu. Grupa se sastojala od dvanaest bo-

U četničke ruke padale su i druge grupe. Među njima je bio i oboleli Dušan Tomović sa Branom Curčićem, Ratkom Dražovićem, Ljubisavom Đorđevićem, kao i grupa od 12 partizana. Svi su se oni našli zajedno u četničkom zatvoru u selu Rudnu na Goliji.[267]) Kvislinški list »Novo vreme«, od 13. decembra 1941, objavio je o tome vest u kojoj se kaže da je kod sela Rudna, severoistočno od Raške, odred kapetana Radovanovića 10. decembra savladao veću komunističku grupu. Po običaju, podaci i brojke koji su pri tom izneseni mahom su izmišljeni ili preterani.

Dva dana kasnije, 15. decembra, četnički komandant Mašan Đurović podneo je pismeni izveštaj, u kome se kaže:

»Ibarska dolina je u poslednjim borbama potpuno očišćena od komunističkih bandi od Raške do Kraljeva. Poslednja borba je bila na Rudnu, gde je 19 partizana zarobljeno, među kojima je i njihov politički komesar Dušan Tomović«.

Iz daljeg teksta izveštaj a vidi se šta su četnici radili sa zarobljenim partizanima: predavali su ih Nemcima, koji su u Nišu organizovali koncentracioni logor za njih.

»Prva grupa zarobljenih partizana od 28 lica sprovedena je u Niš. Neprestano ih hvatamo«, hvališe se Đurović, »ili pojedince ili u manjim grupama i još imamo mnogo zatvorenih. Kada ih prikupimo veći broj, onda ćemo ih sprovesti u Niš.«"*)

Iz Tomovićeve grupe uspeo je da izbegne četnicima samo Ratko Dražović.

raca: Svetislav Trifunović, Dragoljub Paunović, sudija iz Raške, Bogoljub Vuković, Božo Nikolić, Bogdan Milošević iz Gradaca, Lazar Joković (kurir Branka Sotre), Dragi zvani »Kasapin« iz Brusa, Metodije »Makedonac«, vozač, Branko Vukotić, zatim otac braće Todorović: Nikole, Stevana i Kolje, koga su zvali Čiča, i dva omladinca — izbeglice sa Kosova. Pošto su se 7. XII noću odvojili od glavnine, sutradan su stigli u selo Breze, a 9. XII u Brvenicu. Tu su se podelili na tri grupe, s tim da se jedna zadrži u području sela Gradca (Bogdan Milošević, Bogoljub Vuković, i dr.), druga da pređe Ibar i sa Kopaonika hvata vezu s Brusom (puškomitraljezac Dragi i Metodije »Makedonac«), a treća da ostane na terenu sela Beoca i Brvenice i da hvata vezu sa selom Rvatima. Grupe su se kretale po terenu i pokušavale da obezbede baze kod seljaka. To je išlo vrlo teško zbog budne i stroge kontrole sela i terora četnika. Sve grupe su pale u ruke za šest dana. Na terenu su ostali samo Svetislav Trifunović i sudija Dragoljub Paunović, koji su prethodno uspeli da upute starog Todorovića u Vrnjačku Banju. Oni su se jedno vreme sklanjali kod nekolicine seljaka (Sekule Stanića, Mitra Stefanovića, Čedomira Pantovića, Milorada Srećkovića), a zatim su uspeli da nabave lažna dokumenta (Svetislav Trifunović na ime Antonija Kovačevića, Dragoljub Paunović na ime Nemanje Ćurčića) i povuku se sa ovog terena.

[267]) Stenografske beleške Kopaoničke grupe boraca od 20. XI 1950, Arhiv Vojno istorijskog instituta, arhiva NOP br. reg. 3-1/5, k 1982. Po Trifunoviću, grupa od dvanaest partizana, koji su vodili Lazar Martić iz Baljevca i Branko Raičević iz Kraljeva, zarobljena je, pošto je najpre bila opkoljena u kući Budislava Pavlovića u zaseoku Krljanu na Rudnu.

[M]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nda, 33-13-30.

.i

Trebalo je da prođe prilično vremena da se — pod vrlo teškim uslovima — ponovo u ovom kraju stvore žarišta narodnooslobodilačke borbe. U tome su učestvovali Trifunović, Dražović, Paunović, Rajko Vujanac i drugi komunisti i partizani. I Dušan Tomović je, pošto je učestvovao u organizovanju bekstva iz niškog logora, 12. februara 1942, uspeo da, sa Branom Curčićem i drugima, izmakne Nemcima i ponovo se priključi partizanima.

Tih decembarskih dana 1941, međutim, neprijatelj je držao sve u svojim rukama. Bio je u Trepči i Kosovskoj Mitrovici, u Raškoj i celoj Ibarskoj dolini. Svuda su bili Nemci i njihovi domaći pomagači. Oni su čvrsto zaposeli nekadašnju »Rudarsku republiku«.

U to vreme Trepčini i baljevski rudari — borci Kopaoničkog odreda — bili su daleko od svog kraja, svojih drugova u rudnicima, nekadašnje svoje »Republike«. Oni su se, još zaokupljeni borbama s nadmoćnim neprijateljem, povlačili za Sandžak — u posebnim skupinama.

Trebalo je, na tom putu, savladati nove teškoće, napore, opasnosti, napregnuti snage da se izdrži do kraja. Ali su već tada, kada su sve grupe krenule ka Novoj Varoši, prebrodili ono najteže. Neprijatelj nije postigao svoj cilj — nije uspeo da ih uništi. Nepokoreni su se u odsudnom času održali pod gotovo nemogućim uslovima. Izgubili su slobodnu teritoriju, podneli teške žrtve, ali su dobili bitku za opstanak.

Borba se nastavljala. Rudare su čekala planinska bespuća, četničke zasede, nove borbe, iskušenja i žrtve. No izneli su neokaljanu crvenu petokraku zvezdu — simbol koji su nosili na kapama.

Susreti s Titom

Jutro 4. decembra je glavninu Treće rudarske, pošto je posle ponoći napustila Kruščicu, zateklo u maršu, desetak kilometara od sela.

»Počeo je naš pokret za Sandžak«, kaže Đuro Jovanović. »Bili smo zaista dobro naoružani: tri puškomitraljeza, puške, ručne bombe, pištolji. To nam je ulivalo samopouzdanje. Pored toga, osećali smo da je naša snaga u kompaktnosti grupe. Dogovorili smo se da se ni u kom slučaju ne razdvajamo. Bićemo zajedno, kao celina, ma šta nas snašlo, u svakoj situaciji. Držaćemo se jedan drugoga: kada dođe do borbi, ako treba — ginuti, šta god bude trebalo — podneti.

Kretali smo se seoskim putem koji je vijugao između dveju reka: Malog i Velikog Rzava. Dugo smo pešačili i negde po podne naišli na dve seoske

kuće visoko u planini. Dva brata, čije su to bile kuće, toliko su nas lepo dočekali i ugostili da nam je svima taj kratki boravak ostao u najlepšoj uspomeni. Bili smo izmoreni, gladni, prozebli, još u neizvesnosti o našoj sudbini, pa su nam prijateljske reči i srdačan doček dva domaćina mnogo značili, a toplota u njihovim kućama i jelo kojim su nas počastili došli su doista u pravi čas — kada su nam bili najpreči.

Kada smo produžili put i ušli u jednu dolinu, na vrhovima okolnih brda primetili smo manji broj četnika. Počeli su da pucaju na nas, ali smo mi bili bolje naoružani i jači. Kada je pucnjava već prestala, ranili su nam jednog druga. Svi smo bili iznenađeni, jer niko nije čuo pucanj. Nosili smo ga po teškom planinskom terenu, pa smo i mi i on bili na izmaku snaga. Tako smo stigli do Visokog i zanoćili u jednoj usamljenoj kući između toga sela i sela Bele Reke. Domaćin je bio dobrostojeći seljak, čiji je sin bio u partizanima, pa smo ranjenog druga predali toj partizanskoj porodici, uvereni da smo ga dali u sigurne ruke.

Domaćin nam je saopštio, da su neke partizanske kolone već prošle tim pravcem i da je njegov sin odveo jednu partizansku skupinu prema Novoj Varoši. To nas je veoma obradovalo, jer nas je uverilo da idemo dobrim pravcem i da smo bili u pravu što smo krenuli za Sandžak. Ispraćajući nas, čestiti seljak nam je skrenuo pažnju da treba zaobići Belu Reku, pošto su tamo, verovatno, četnici.

Tako smo i učinili. Prošli smo istočno od Bele Reke, spustivši se u selo Jasenovo i produžili cestom Užice-Nova Varoš. Kod Kokin-Broda prešli smo reku Uvac i naišli na partizanske jedinice.

Stupili smo na tlo Sandžaka, na područje koje je pripadalo zoni drugog okupatora — talijanskog. Odmorili smo se, a zatim došli u selo Radojinju i tu prenoćili. Odatle smo produžili za Novu Varoš. Tu sam, među partizanima koje smo sreli, naišao na svog brata, borca Kosmajskog partizanskog odreda.«“[9])

U toku povlačenja prema Novoj Varoši, nailazak rudara u Radojinju zabeležio je Ivo Lola Ribar, član Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ. Praveći beleške o dolasku partizanskih jedinica koje su se povlačile u Sandžak, on je zapisao:

»Ibarska četa: Prisutni: komandir III ibarske Krtinić Nikola.

32 rudara iz Rudarske čete Kopaoničkog odreda (od 80 ljudi — većina pošla preko Ivanjice).

Upućeni za Novu Varoš da se pripoje Ibarskom bataljonu Karamarkovića«.[270]) (

[M>]) Đuro Četnik-Jovanović, izjave date autoru 4. IV 1972. i 17. V 1973. Povlačenje Rudarske čete od Kruščice do Nove Varoši opisali su autoru njeni borci Proko M. Zigić (25. VIII 1973), Petar Dotlić (7. VIII 1972) i Nikola Vuković (8. I 1974).

[7°]) Zabeleške Ive Lole Ribara od decembra 1941, Zbornik Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1949, str. 300. Nikola Krtinić se po svoj prilici priključio Rudarskoj četi posle dolaska na teren Severovo—Kruščica. Ivo Lola Ribar naziva Treću rudarsku četu Kopaoničkog odreda Trećom ibarskom četom, jer se pojam »ibarski rudari« upotrebljavao i za Trepčine rudare. Vidi i napis užičke »Borbe« o diverzijama na žičaru Trepče, čiji se rudari nazivaju ibarskim (zato što rade u dolini Ibra, a ne u smislu označavanja pripadnika Ibarskih rudnika
— kako su se zvanično nazivali baljevački rudnici).

IVO LOLA RIBAR O RUDARSKOJ CETI

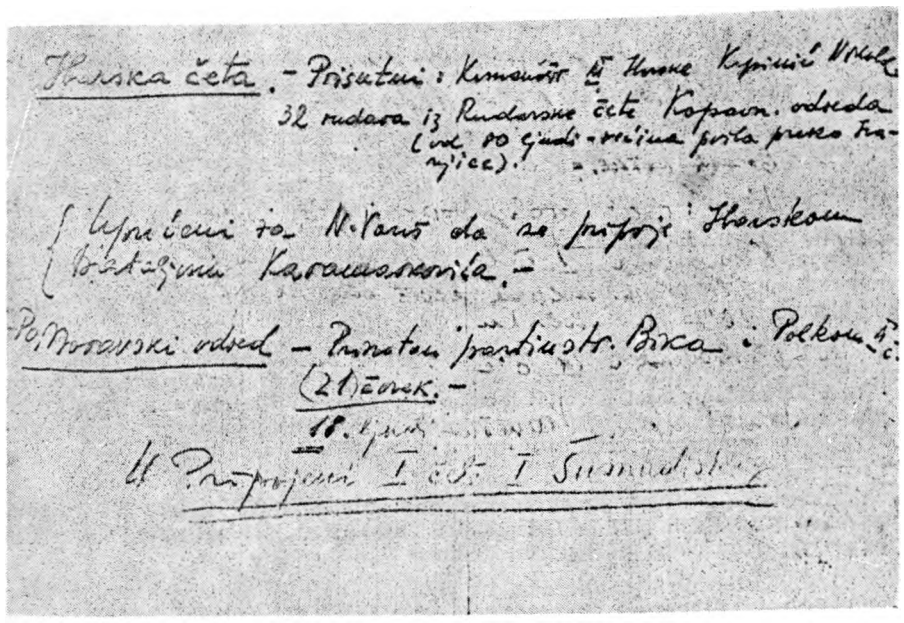

Zabeleška Ive Lole Ribara od decembra 1941. godine o susretu s Rudarskom četom (u beleškama nazvanom Ibarskom), koju je u Radojinju doveo Nikola Krtinić

Sve je otada bilo drukčije. Nestalo je neizvesnosti, teškoća i prepreka koje su ponekad izgledale nepremostive. Za njima je ostao najteži period, kada su i za Rudarsku četu — kao i za druge partizanske jedinice u povlačenju — radilo o biti ili ne biti, o održanju, fizičkom opstanku u obruču višestrukih neprijateljskih snaga koje su svim silama nastojale da ih potpuno unište. Četa se u takvim uslovima probijala bez komandira i političkog komesara. U odsustvu komandnog kadra, rudari su praktikovali dogovaranje o svim pitanjima koja su iskrsavala u toku povlačenja. Bili su svesni da se odluke tiču svakog pojedinca i cele grupe, pa su svi učestvovali u odlučivanju šta treba raditi i kuda dalje ići. Osnovno je pri tome bilo što su svi shvatili da moraju biti složni, da samo kao celina predstavljaju snagu koja se u takvoj situaciji može održati i izbeći uništenje. Na kraju toga puta, u Novoj Varoši, u novim, mnogo povoljnijim uslovima, misleći na protekle dane surovih iskušenja, sa zadovoljstvom su shvatili da je ono najteže ostalo za njima: borba za svakog čoveka, svaku pušku, svaki metak.

»U Novoj Varoši smo malo predahnuli i došli k sebi«, priča Petar Dotlić. »Onda smo dobili naređenje da krenemo u akciju na četnike koji su se okupljali u Pribojskoj Banji. Iz Nove Varoši smo pošli oko 15 časova i uveče stigli u selo Radojinju. Tu smo prenoćili. Sutradan smo produžili pokret u

određenom pravcu i napali četnike. Vodili smo dugu borbu sa njima i naposletku uspeli da ih potisnemo i razbijemo. Đoko Zavada i ja zarobili smo jednog četnika.

Posle te uspešne akcije vratili smo se u Radojinju, tu se zadržali neko vreme i opet se vratili na teren Nove Varoši i okoline, koji je trebalo obezbeđivati od Talijana, od njihovog prodora iz Limske doline.

Vrhovni štab je tada bio u selu Drenovi i Talijani su ujutru (14. decembra), uz pomoć domaćih izdajnika, iznenada izbili u neposrednu blizinu kuće u kojoj se nalazio drug Tito sa članovima Štaba. Srećom, smela i brza akcija užičkih partizana osujetila je namere Talijana da unište Vrhovni štab i omogućila izvlačenje druga Tita i ostalih članova Štaba.

Kada je naša Rudarska četa stigla, Talijani su već palili selo. Otvorili smo vatru na njih ...«")

»Zapaljene kuće su nas razjarile«, nastavio je Đuro Jovanović, »pa smo, obuzeti gnevom, jurnuli na Talijane. Fašističke palikuće, 'hrabre' kada su palile nezaštićeno selo, nisu bile hrabre i kada je trebalo voditi borbu s naoružanim protivnikom. Silnici koji su ubili sedam seljaka, među njima i majku dvoje tek rođene dece, brzo su pokazali leđa, bežeći ispred nas otkud su i došli.

Sutradan nas je obišao jedan član Vrhovnog štaba, ne znam tačno ko je to bio, i pohvalio nas:

— Mi smo to, drugovi, i očekivali od rudara: da se bore kao pravi proleteri.

U pratnji Vrhovnog štaba uputili smo se prema reci Limu. Noć pre polaska imali smo prilike da prvi put vidimo vrhovnog komandanta Tita i najbliže saradnike. Bili smo u istoj kući, jer su nas drugovi iz štaba zaustavili da se malo ugrejemo i odmorimo pre prelaska Lima. Sedeli smo za ognjištem, vatra je prijatno pucketala, a mi smo netremice gledali u ljude koji rukovode našom borbom. Šapatom se prenosilo:

— Ono je Tito!

— Ono je ...

[m]) Petar Dotlić, izjava data autoru 7. VIII 1972. O borbi Rudarske čete s Talijanima u selu Drenovi 14. XII govore još i Đuro Jovanović (17. i 28. V 1973) i Proko M. Zigić (25. VIII 1973). Iznenadni napad Talijana, borbu Užičke čete sa njima i izvlačenje Vrhovnog štaba iz sela Drenove 14. XII 1941. potanko su opisali Josip Broz Tito, Nikola Ljubičić, Milovan Đokanović, Mišo Leković. U njihovim napisima se ne govori o učešću Rudarske čete po svoj prilici zato što su oni opisivali tok događaja do izvlačenja Vrhovnog štaba iz Drenove, a Rudarska se uključila u ovu borbu kada su Talijani već palili selo. Inače, trojica boraca Rudarske čete izneli su autoru iste podatke i opise ove borbe, iako je svaki od njih davao izjave ponaosob, u različito vreme i u različitim mestima — gde sada žive (Đuro Jovanović u Beogradu, Dotlić u Apatinu, Zigić u Zaostrogu kod Makarske), što, nesumnjivo, potvrđuje činjenicu o ovoj akciji čete.

Prethodne borbe s četnicima i Talijanima, pohvala koju je četa dobila, zatim susret s vrhovnim komandantom i njegovim bliskim saradnicima, sve se to dogodilo jedno za drugim i ulilo nam takvo samopouzdanje i borbeni moral da smo se osećali spremnim da izvršimo svaki zadatak.«

Prelazili su Lim 17. decembra, pred zoru, po velikoj hladnoći. Ispod sela Drenove, kod mesta zvanog Bela stena, jedan za drugim ulazili su besi u ledenu i brzu reku, koja im je ponegde dosezala i do pasa. Jači su pri tome pomagali slabijima. Na drugoj obali, čim bi, onako bosi, stupili na tlo, sve se ledilo. Brzo su navlačili Pantalone i oblačili cipele, cvokoćući od zime. Svuda okolo beleo se sneg.

Kolona rudara kretala se vijugavo po snegu i sve dalje odmicala od ledenog Lima u pratnji Vrhovnog štaba. Toga dana su se smestili u selu Tocima, sutradan, 18 decembra, nastavili su pokret i, preko sela Pobijenika i Požegrmca, stigli u Kasidoli.'")

I rudari u najvećoj skupini koja se posebno povlačila, a koju su vodili Dragoslav Bogavac, Milan Simović, Miro Dragišić, kapetan Mile Pavičić, Nikola Bubalo, imali su svoj susret s Titom. Ta kolona je 7. decembra napustila Brnjicu, povukla se prvo na Goliju, prenoćila u jednom planinskom selu, a zatim se prebacila preko Javora i uveče stigla u selo Lepojeviće. Prešla je reku Uvac boreći se sčet-

m) Povlačenje Rudarske čete od Kruščice do Lima, prema sećanju njenih boraca i pokušaju rekonstrukcije Đure Četnika-Jovanovića, izgledalo je ovako (uz moguće manje greške):

3. XII 1941: Kruščica;

4. XII: posle ponoći pokret, dugi marš između reka Velikog i Malog Rzava u toku celog dana, selo Visoka, gde su prenoćili;

5. XII: Visoka — istočno od sela Bele Reke — Jasenovo — cestom Užice —Nova Varoš — teren oko sela Ješevića, gde su prenoćili;

6. XII: prelazak Uvea kod Kokinog Broda, napuštanje ceste, seoskim putem u selo Radojinju (tu noćili);

7. XII: Radojinja — Nova Varoš (prenoćili);

8. XII: Nova Varoš — Bistrica;

9—12. XII: teren Bistrice, akcije protiv pribojskih četnika;

13. XII: Bistrica — položaj nedaleko od sela Drenove;

14. XII: borba s Talijanima u selu Drenovi;

15. XII: u zaštiti Vrhovnog štaba;

16/17. XII: prelazak preko Lima ispod Drenove, kod mesta zvanog Bela stena ;

17. XII: selo Toci;

18. XII: Pobijenik—Požegrmac—Kasidoli

Prethodni put povlačenja Rudarske čete od Kraljeva do Kruščice tekao je kao što je ranije opisano:

27. XI 1941: Roćevići — Musina reka (Ružića brdo);

28. XI: Musina reka — Slatina — teren Trnava i Atenice, planina Jelica, gde su prenoćili;

29. XI: Jelica — dugi marš — selo Krstac;

30. XT: Krstac, pokret posle ponoći, prelazak reke Moravice između sela Prilipca i Gorobilja, selo Roge, Severovo (uveče);

1. XII: Severovo — pokret pred sumrak — selo Ravni (prenoćili);

2. XII: Ravni — Kruščica.

nicima i 9. decembra stigla pred Novu Varoš. Tu je zastala. Saznali su da se u gradu nalaze Vrhovni štab i Tito, pa su pokušali da dovedu u red svoju pohabanu odeću i obuću, da bi — koliko je to bilo moguće — delovali vojnički.[273])

U gradić su ušli pred sumrak kao neobična kolona različito odevenih ljudi koji su se trudili da gaze vojničkim korakom i gromko pevali partizanske pesme. Za njima je ostalo dvanaest dana povlačenja po planinama i zabitim selima, dugih marševa, gladi, zime i borbi s četnicima. Posle svih tih iskušenja, ušli su u grad i sve se odjednom promenilo. Naišli su na tablu s natpisom »Komanda mesta Nova Varoš«, dobili smeštaj u zgradi škole, saznali vesti o porazima Nemaca pred Moskvom. Sve je to izazvalo vedro raspoloženje boraca.

Milan Simović, koji će nekoliko dana kasnije biti postavljen za komandira Rudarske čete, opisuje šta se dalje dogodilo:

»Noć je. Bataljon spava. Dragoslavu Bogavcu i meni to ne polazi za rukom. Tiho komentarišemo najnovije događaje i govorimo o našem bataljonu. Ovo popodne moral boraca je znatno porastao. Tome se naročito veselimo. Odsečeni u ofanzivi, bez veza i jasne perspektive o pravcu kretanja, uložili smo dosta truda da održimo moral. Bataljon je izdržao taj teški ispit. Ako se malo odmorimo, neće biti zadatka koji on ne bi izvršio.

Noću nas budi kurir. Predaje nam naređenje za pokret. Drug Tito je naredio da krenemo s bataljonom u pravcu Vrhovnog štaba. Na putu će nas sačekati kurir koji će nas uputiti kuda treba da idemo. Budimo pospane i umorne borce. Saopštavamo naređenje. Opet nastaje veselje. Videćemo našeg vrhovnog komandanta.

Krećemo ka selu Kosatici. Uz put nas sačekuje kurir i nas iz bataljonskog štaba vodi drugu Titu. Tito postavlja pitanja, a zatim nas pažljivo sluša. Obavešten je o nama — valjda od druga Pere Stambolića. Interesuje se za sve:
0 sastavu bataljona, naoružanju, opremi, moralu, uslovima pod kojima smo se borili oko Kraljeva, uzrocima povlačenja i o tome da li smo mogli ostati na svom terenu . . .

Tito naređuje da nam se dà nešto novca, a nama kaže da se pobrinemo da se bataljon odmori. Za koji dan će nas obići...

Tito je zadovoljan stanjem bataljona. Saopštava nam da se formira Prva proleterska brigada, u čiji će sastav ući i naš bataljon. Obuzima nas radost. Ne pitamo kakva će to formacija biti, jer osećamo da sve više postajemo vojska, da postajemo sve jači. Mada nam drug Tito govori da nas čekaju teški zadaci
1 borbe, to nas sad mnogo manje zabrinjava nego do pre dva dana.

[m]) Opisujući povlačenje od Brnjice, Momčilo Dugalić kaže: »Sedmog decembra ujutru pošli smo dalje (iz sela Brnjice). Tada su nas četnici dva puta presreli Poslali smo jednu grupu rudara koja je ubrzo izbila na brdo, osvojila položaj
i pomogla i nama da se prebacimo na brdo. Ponovo smo izašli na Goli ju i tada se spustili u selo Poledicu. Tu smo odspavali noć 7/8. decembra. Iz sela smo krenuli preko Javora i stigli uveče u Lepojeviće, na putu Ivanjica—Nova Varoš«. Milan Simović Zeka nastavlja: »Kada smo stigli u Lepojeviće, prvi put smo čuli da je Nova Varoš oslobođena i da su tamo partizani. Tek tada smo stvarno saznali kuda treba dalje da idemo ... Prilikom prelaska reke Uvea napala nas je iz zasede grupa četnika. Posle kratke borbe naterali smo četnike u bekstvo i produžili put za Novu Varoš« (sećanja zabeležena u stenografskim beleškama Gočke grupe boraca od 11. I 1961, izjava Milana Antončića Velebita data autoru 18. IV 1972).

Odlazimo veseli i zadovoljni u Kosaticu, u naš bataljon. Tamo veselje. Borci se smestili i slušaju novosti koje im donosimo. Svi su oduševljeni vešću
0 stvaranju Prve proleterske brigade i našem ulasku u njen sastav. Niču raznovrsni komentari. No njih zamenjuje užurbanost. Spremamo se da dočekamo vrhovnog komandanta. Imamo nekoliko bolesnih i ranjenih. Nas nekoliko se šišamo 'na nulu' i agitujemo da to učine i ostali. Biće manje bolesnih ako se više pobrinemo o higijeni.

Posle dva dana posetio nas je drug Tito sa još nekoliko drugova. Primetili smo ga na vreme i izašli mu u susret, na raport. Najpre obilazi Prvu četu. Dočekuju ga s našom 'kralj evačkom partizankom'. U četi uglavnom omladinci. Tome se veseli. Mali 'Levčuk' zadigao nogavice. Na cevanicama se vide rane. Drug Tito se interesuje da li ga to boli. Mališan odgovara da to, ustvari, nije ništa i da će brzo proći.

U Kruševičkoj četi uglavnom seljaci. Zi van Maričić, komandir, i Moma Dugalić, komesar čete, daju obaveštenja drugu Titu, koji se interesuje o stanju i moralu u četi. Zadovoljan je kada je čuo da je to dobra jedinica i da je sastavljena uglavnom od seljaka«.

Došao je red na četu sastavljenu od boraca Kopaoničkog odreda, koja je kao četa formirana prilikom povlačenja od Kraljeva, a glavninu su činili, Trepčani i baljevački rudari.

»Idemo Rudarskoj četi«, nastavlja Simović. »Objašnjavamo da su pripadnici te čete uglavnom rudari iz Trepče i Ibarskih rudnika. Dobri i hrabri borci. Komandir im je kapetan bivše jugoslovenske vojske Mile Pavičić, po nacionalnosti Hrvat. Drug Tito je malo iznenađen. Na vratima ga dočekuje stari Mile, s velikim, proseđim brkovima, i raportira oštro, vojnički.

Drug Tito pita Mila kako se slaže s rudarima. Mile ozbiljno i energično odgovara: 'Druže vrhovni komandante, ja se slažem sa svima onima koji hoće da se tuku protiv okupatora i njegovih slugu'. Na Titovo pitanje kako ga slušaju rudari, Mile se šali da baš uvek ne poštuju njegovu starost i položaj, da mu ponekad ne ostave mesto za spavanje, pa se on zadovolji mestom iza vrata ili pod stolom.

Tito je zadovoljan stanjem u bataljonu. Naređuje da se obezbedimo od pravca Mileševa i da se dobro odmorimo i pripremimo za zadatke koji nam predstoje.

Ispraćamo druga Tita s pesmom kao što smo ga i dočekali, zadovoljni što će nas uvrstiti u redove boraca Prve proleterske. Bili smo ponosni. Nastavili smo idućih dana da se ubrzano i živo pripremamo kako bismo što spremnije dočekali taj istorijski čin.«[274])

Susret s Trepčinim i baljevačkim rudarima u Kosatici, 11. decembra 1941, ostao je u trajnom sećanju Vrhovnog komandanta, jer je o svoioj odluci da formira Prvu proletersku brigadu hteo da čuje mišljenje predstavnika proletarijata — rudara.

Govorio im je prvo o tome da borba za oslobođenje zemlje ima
1 karakter revolucionarne borbe. Zbog toga radnička klasa mora podneti najveći teret, mora prednjačiti u borbi.

— Ja zato mislim da treba da stvorimo proleterske brigade. Jeste li vi za to da idete u proletersku brigadu? — upitao je.

[274]) Milan Simović: »Videli smo Tita«, zbornik »Prva proleterska«, Vojno delo, Beograd 1963.

Odgovor rudara je bio jednodušan. Jedan od njih to proprati ovim recima:

— A kog ćemo se vraga boriti ako ne za to da nam sutra opet ne dođe kralj.

Ovakvo mišljene rudara, koje je tako neposredno izrazio jedan od njih, uverilo je vrhovnog komandanta da oni shvataju suštinu borbe i da su spremni da daju primer kako se treba boriti.

Biće formirane i druge jedinice, ali proleterske treba da budu najbolje u svemu, a njihovi borci da se ponose tim časnim internacionalnim nazivom. Objašnjavajući to rudarima i uviđajući njihovu borbenost i čvrstinu, vrhovni komandant je u tome video rečitu potvrdu ispravnosti svoje odluke o formiranju i ulozi proleterske brigade.

Neki borci su upitali:

— Kakve ćemo znakove nositi na kapama?

— Vaš amblem će biti petokraka zvijezda sa srpom i čekićem.

Taj odgovor su prihvatili s veselim žagorom odobravanja. Znali su: srp i čekić je simbol revolucionara. Ponosili su se što će sada i »zvanično« to postati.[275])

U novu Varoš je, naposletku, stigla i skupina koja je vodila borbu na Katićima, pod komandom Pavla Jakšića, a u kojoj su se nalazili jedan deo Rudarske čete i Sesta ibarska četa s baljevačkim rudarima.

Posle žestokog obračuna s četnicima Bože Javorskog, krenuli su kuda i ostale partizanske jedinice — prema Sandžaku. Milosav Spasojević Deva zabeležio je u svom dnevniku:

»12. XII 41. — Spremamo se za pokret. Jakšić ide u Brekovo, u štab, da vidi pravac. Mi još ostajemo u Bjeluši.

13. XII 41. — Krećemo za Novu Varoš u 8 sati. Stigli smo u selo Močioce u 5 sati. Nailazimo u Močiocima na jednog četnika, ali ga puštamo. Dolazimo u selo Trudovo«.

Dok je partizanska kolona odmicala od sela Močioca, podlegao je ranama stari rudar Trepče Pero Ljutica. Ugasili su se poslednji znaci života u telu ovog crnomanjastog, stasitog i snažnog čoveka, koji je svojom borbenošću i nepokolebljivom verom ulivao snagu i bodrost svojim saborcima. Njegovi drugovi iz rudnika, Božo Kalem-

[27S]) Tito je prvi put opisao susret s rudarima u Kosatici u listu »Gardist« od 22. XII 1950, a isti napis je objavljen u knjizi «Tito: govori i članci«, knj. 5, str. 305—308. Nova verzija teksta o ovom susretu objavljena je u listu »Front« br. 22 od 2. VI 1972, kao odlomak iz Titovih memoara. Tito je, inače, sećanja na obilazak rudara i razgovor sa njima u Kosatici oživljavao u više navrata: prilikom posete Kraljevu, u prisustvu građana i boraca Kraljevačkog bataljona Prve proleterske, u čijem je sastavu bila i Rudarska četa, kao i tokom obilazaka Trepče i Kosovske Mitrovice.

Petar Ljutica, kopač rude u Trepči, ranjen je u borbi s četnicima na Brekovu i 13. decembra 1941. podlegao ranama kod sela Močioca

IZ PERSONALNE KARTOTEKE TREPĆE

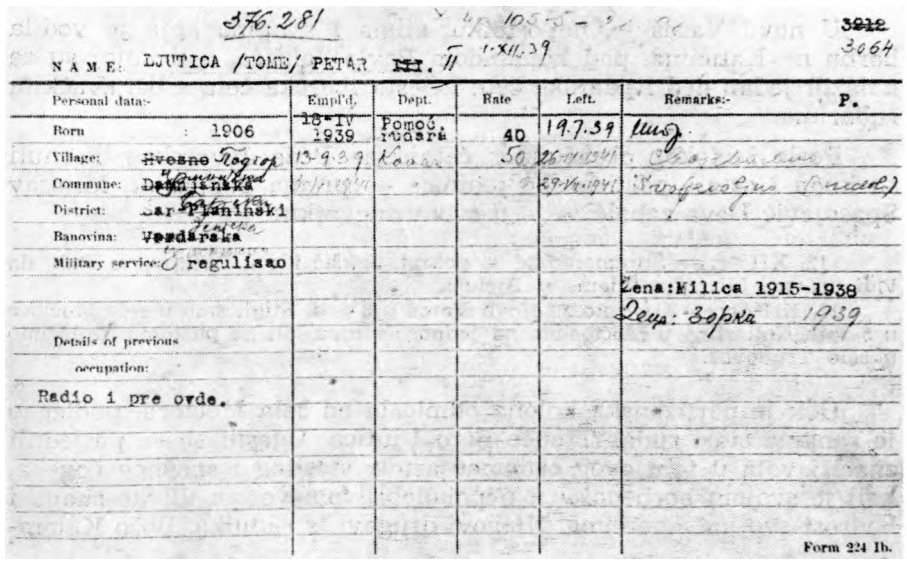

376.281 — 3912 / 3064

NAME: LJUTICA /TOME/ PETAR III. II 1.XII.39

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate	Left.	Remarks:-	P.
Born: 1906	18-IV 1939	Pomoć. rudara	40	19.7.39	Mus	
Village: ~~Hvosno~~ Trgica	13-9-39	Kop.	50	26-VI-1941	Streljan	
Commune: ~~Damjanska~~				29-VII-1941	Streljan (Mitrovica)	
District: ~~Kar~~-Planinski						
Banovina: ~~Vardarska~~						
Military service: regulisao						
					Žena: Milica 1915-1938	
					Deca: Zorka 1939	
Details of previous occupation:						
Radio i pre rata.						

Form 224 Ib.

Karton Petra Ljutice, jednog od prvih komunista radnika Trepče

ber, Milan Bukvić i drugi, s tugom su se oprostili od iskusnog i doslednog komuniste, koji se u Trepči, zajedno s Muharemom Pervizom, Danom Uzelcem i ostalim drugovima, godinama borio za radnička prava, za bolji život rudara. I baljevački rudari, kao i drugi borci Kopaoničkog odreda, zajedno s njima su rekli poslednje zbogom jednom od prvih partizana Srebrne planine.

U njihovim redovima nije više bilo ni Nikole Nidže Todorovića. Rastali su se u toku stalnih borbi na terenu Brekova, Šarenika, Katića. Proneo se glas da je lakše ranjen i tek su kasnije, u Bosni, saznali da se i on probio u Sandžak i da je u stroju Druge proleterske brigade.

Milosav Spasojević je dalje beležio:

»14. XII 41. — Iz Trudova krećemo dalje preko Debelja, reke Uvea, sela Vilova i zanoćimo pred Novom Varoši. Čuli smo da je Zeka na 6 km od Nove Varoši.

15. XII 41. — Stigli smo oko 8 sati u Novu Varoš. Muslimansko mesto, vrlo lepo. Tu se brijemo i kupamo. Dobijamo sjenički sir. Tu je Vrhovni štab sa Titom«.

Tako su rudari i drugi borci koji su došli s Jakšićem nastojali — kao i grupe pre njih — da vide vrhovnog komandanta i članove Vrhovnog štaba, za šta im se pružila povoljna prilika.

No i za njih je, kao i za ostale partizanske jedinice koje su se povlačile, usledio dalji pokret u opštem pravcu — prema Rudom.

Išli su u susret velikom, istorijskom događaju.

U STROJU PRVE PROLETERSKE

Udarac koji me nije ubio — jača me.

Narodna poslovica

Pripreme

Pre marša ka Rudom svi su se trudili da učine što mogu kako bi se, posle teških stradanja u povlačenju, borci buduće prve jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije odmorili i nahranili i kako bi se veoma loše stanje u pogledu odeće i obuće koliko toliko ispravilo. Prilikom obilaska partizana Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda u selu Kosatici 11. decembra, vrhovni komandant je već istog dana izdao naređenje Glavnom štabu sandžačkih partizanskih odreda:

»Bataljon Kraljevačkog odreda stigao je na određeno mesto, ali se nalazi u veoma lošem stanju što se tiče odjeće i obuće. Prema tome, preduzmite sve što je moguće da se u Novoj Varoši nabavi gotova odjeća ili dade izraditi što više opanaka, ako već nije moguće cokula. Dalje, potrebno je hitno donijeti iz Radojinje gotovog veša, a ukoliko ga nema dovoljno, da se donese platno u Novu Varoš i tu hitno izrađivati veš za taj bataljon, koji se mora što prije očistiti i preobući...«

Sprovodilo se Titovo naređenje, spajale se grupe koje su se posebno povlačile i vršile se druge pripreme pre okupljanja u Rudom. Milosav Spasojević Deva je zabeležio u svoj dnevnik:

»16. XII 41. — Ustajanje. Popravljanje obuće. Deljenje opanaka. U 8 sati kod crkve zbor. Formiran bataljon i čete.

17. XII 41. — Javlja Jakšić za pokret. U 1 sat prolazimo kroz selo Bistricu i Izbičani. Stižemo u Đurovo u 5,45. Tu se odmaramo. Krećemo za selo Toci.

18. XII 41. — Krećemo za Kasidoli (Požegrmac). Stigli smo u 7 sati i tu noćimo.

19. XII 41. — Doručak i odmaranje. Čekamo pokret za Rudo. Prolazimo kroz selo Slatinu (Sastavci) i preko reke Poblačnice u selo Ustibar, u selo Sjeverin, stižemo u varošicu Rudo. Kod Belog brda smo prešli Sandžak i ušli u Bosnu«.

Uoči formiranja brigade stanje bataljona je prikazano u izveštaju upućenom Vrhovnom štabu:

LJUDSTVO:		NAORUŽANJE:		MUNICIJA:
— radnika — —	124	— pušaka — —	177	— municija 7,9 mm — metaka — — 28.405
— seljaka — —	16	— puš mitr. — —	5	— ruč. bombi — 208
— intelektualaca i đaka — —	50	— mitraljeza —	2	•— tromb. bombi 13
Svega :	190	— tromblona —	2	
		— pištolja — —	22	

NEDOSTAJE ODEĆE:		OBUĆE:		
— kaputa — —	**— — 16 kom.**	**— potpuno — —**	**— — 34**	**para**
— pantalona —	**— — 21 kom.**	**— za opravku —**	**— — 58**	**pari**
— košulja — —	**— — 150 kom.**	**— čarapa — —**	**— — 185**	**pari**
— gaća — —	**— — 185 kom.**			
— šaikača — —	**— — 18 kom.**			

Zdravstveno stanje: niko bolestan ni pod poštedom«.™)

Kao što se iz ovog pregleda vidi, i pored izvesnih napora koji su učinjeni na osnovu Titovog naređenja, borci su u jeku teške zime bili sasvim loše obučeni i obuveni. U stroju bataljona nedostajalo je još tridesetak bolesnih i iscrpljenih partizana Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda koji su ostali u Novoj Varoši. Neki od njih su se odmah ili nešto kasnije priključili bataljonu, a veći deo je ušao u sastav docnije osnovane Druge proleterske brigade. Moral i raspoloženje boraca naglo su porasli, jer su — uprkos svim nedaćama — osećali da se događa nešto krupno i odlučujuće za budući razvoj narodnooslobodilačke borbe.

Sta se događalo neposredno pre formiranja brigade opisao je Momčilo Dugalić:

»U toku 20. decembra vršene su poslednje pripreme. Izvršena je izvesna reorganizacija četa, njihovih komandi i štaba bataljona. U Sokolskom domu je održan sastanak partijsko-političkih rukovodilaca svih partizanskih jedinica koje su bile u Rudom. Na sastanku je o političkoj situaciji i budućim zadacima koji stoje pred narodnooslobodilačkim pokretom govorio Filip Kljajić Fića.

m) Izveštaj je, u vreme pripremanja knjige »Prva proleterska« (Vojno delo, Beograd, 1963), pronašao Momčilo Dugalić u tadašnjem Istorijskom arhivu Centralnog komiteta SKJ.

On je rekao da smo Srbiju morali privremeno napustiti zbog toga što je okupator tamo prikupio snage nadmoćne u svakom pogledu, a četnici Draže Mihailovića neposredno se stavili u njegovu službu, što je još više otežalo situaciju NOP-a. Okupatoru je uz pomoć četnika pošlo za rukom da nam zada ozbiljne udarce. Zbog toga smo u Srbiji izgubili deo najboljih partijskih kadrova. Od deset do petnaest hiljada partizana u severozapadnoj Srbiji, povuklo se svega oko tri hiljade.

Centralni komitet je računao da će se izvući više. Ali ovo što se povuklo, to su prekaljeni borci, koji su pokazali da su spremni da se bore pod rukovodstvom Komunističke partije do konačne pobede. S takvim borcima mi sa sigurnošću idemo u nove pobede. Ali ne smemo olako gubiti ljude, već moramo kroz borbu okupljati mase i stvarati nove kadrove.

Glomazni partizanski odredi vezani samo za svoj kraj ne odgovaraju više u novoj situaciji. Zato su Centralni komitet i Vrhovni štab odlučili da od nekoliko odreda koji su se povukli iz Srbije i nekih iz Crne Gore i Bosne stvore proletersku udarnu brigadu, sa kojom će, kao udarnom snagom politički svesnih boraca, ići dalje i prenositi buktinju narodnooslobodilačke borbe tamo gde uslovi za njeno razvijanje budu najpovoljniji i tući okupatora tamo gde je najslabiji, nametući mu svoju volju i taktiku.

Fićine reči su nam jasno ocrtale situaciju.

Na kraju je donesena odluka da se za formiranje brigade, koje će se izvršiti 21. decembra u 8 časova, sprovedu partijsko-političke pripreme u svim jedinicama.

Na sastanku vojno-političkih rukovodilaca odreda saopšten je nov sastav komandi četa i štaba Četvrtog kraljevačkog bataljona, koji ulazi u sastav Prve proleterske brigade. Na četnim konferencijama borci su upoznati s odlukom o formiranju brigade, s novom organizacijom bataljona i starešinskim sastavom.

Pripreme su trajale do kasno u noć. Borci su doterali oružje, odeću i obuću koliko su mogli bolje. Dugo se nije spavalo. Pričalo se o raznim ratnim zgodama i nezgodama, a najviše o sutrašnjem događaju, koji je ulivao osećanje nove vrednosti i snage kojoj više ni okupator ni domaći izdajnici neće moći ništa«.[277])

U bosanskoj kasabi svi su se u toj hladnoj, decembarskoj noći sklonili po kućama. Napolju je sve bilo tiho. Samo su stražari, promrzli od hladnoće, budno motrili, stresajući povremeno sa svoje odeće sneg koji je padao po njima.

Rudo, 21. decembra 1941.

Osvanulo je jutro, tmurno i hladno. Sneg je još pomalo padao. Po krovovima i granama drveća nahvatao se beli pokrivač.

Partizani su žurili na zborno mesto. Okupljali su se na malom trgu usred varošice. Postrojavali su se po bataljonima i četama, uzbuđeni, nestrpljivo očekujući početak velike svečanosti.

[277]) Momčilo Dugalić, napis »Veliki trenutak istorije« u knjizi »Rudo«, 1971, Sarajevo.

i

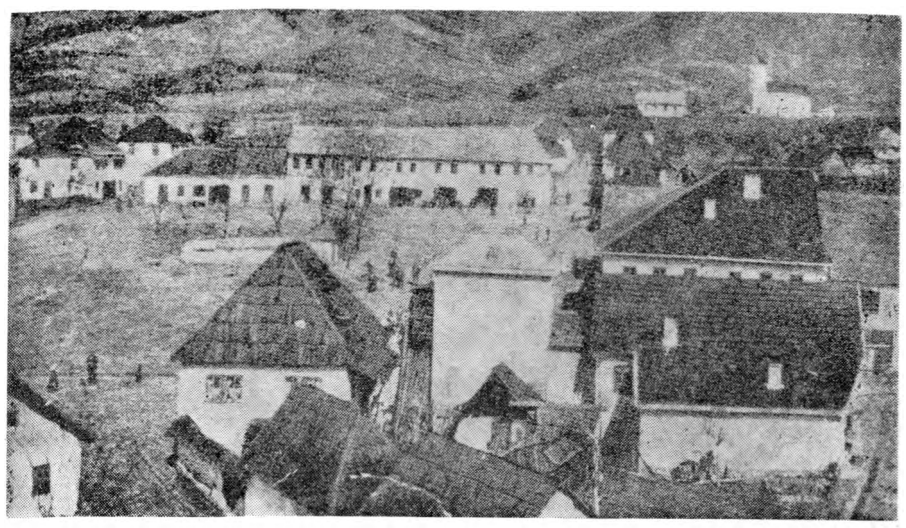

Staro Rudo — središte grada

U Četvrtom bataljonu, nazvanom Kraljevački,[278]) postrojavali su se borci Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda, u čijem su sastavu bili i borci bivšeg Vrnjačkog odreda. Bilo ih je ukupno 209, raspoređeni u četiri čete.

U Prvu četu, kojom su komandovali Milan Antončić Velebit i Olga Jovičić Rita (kao komesar), svrstali su se partizani Prve gočke čete »Mirko Luković« Kraljevačkog odreda — njih 53 na broju. Kruševičku četu Kraljevačkog odreda, sa 34 borca, vodili su Zivan Marčić i Momčilo Dugalić.

Druga četa, na čijem su čelu bili Novak Đoković i Dušan Ristić, imala je 51 borca. Pored boraca Kraljevačkog odreda, uglavnom onih iz sastava Seste ibarske čete, u Drugoj četi su bila 32 borca Kopaoničkog odreda: baljevački rudari; saborci iz Ibarske doline (učenici Negoslav Bošković iz Gradca i Ratko Luković iz Raške, trgo-

[m]) Do tada su se jedinice sastavljene od ljudstva Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda obično nazivali ibarskim. Tako je 6. četa Kopaoničkog odreda, koja je s ljudstvom Kraljevačkog odreda oktobra 1941. prekomandovana u Užice, gde se formirala zajednička četa, nazvana 6. ibarskom četom. I član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar, koji je u selu Radojinji sačekivao odrede i skupine partizana koje su se iz Srbije povlačile u Sandžak, govori o Ibarskom bataljonu i četi ibarskih rudara. Kao opšti naziv za rudare Trepče, Belog Brda, Baljevca (Jarandola), Ušća, upotrebljavao se izraz ibarski rudari — na primer, u »Borbi« br. 15/1941 (što se nije odnosilo samo na rudnike u Baljevcu i Ušću, koji su nosili ime »Ibarski rudnici«), S obzirom na sastav bataljona, najadekvatniji naziv bi bio: Ibarski bataljon, jer bi taj naziv sasvim odgovarao kako partizanima iz Trepče, Kosovske Mitrovice, Belog Brda, Baljevca, Raške, Ibarske doline i Kopaonika (svrstanim u Kopaoničkom odredu), tako i borcima Kraljevačkog odreda iz krajeva oko donjeg toka Ibra — od Ušća do Kraljeva.

U stroju Prve proleterske, daleko od Trepče gde se slikao kao gimnazijalac, bio je i Vlastimir Drobnjaković iz Vučitrna (u sredini)

vački pomoćnik iz Ušća Vasiljko Marković, poštanski službenik iz Jošaničke Banje Aleksa Guzina, komandir žandarmerijske stanice u Baljevcu Savo Umljenović); tri druga iz Novog Pazara (opančarski radnik Rajko Acković, krojački radnik Ranko Novaković, gimnazijalac Milorad Trimunović); jedini rudar Trepče van Rudarske čete — Miodrag Ivanović Beli; omladinci iz Kosovske Mitrovice koji su do tada bili borci Rudarske čete: Predrag Mihailović, Dušan Karić i Zivorad Mihailović; drugi omladinci iz Mitrovice (Jovan Camilović, Branislav Božović, Nikola Vavić), Vučitrna (Vlastimir Drobnjaković), Leposavića (Božo Radovanović) i Prištine (Miroljub Mirković); dva brata Todorovića: Aleksandar i Stevan, zvani Koljka.

Rudarska četa, koju su sačinjavali rudari Trepče, Belog Brda i Ibarskih rudnika, bila je brojno najveća — imala je 60 boraca. Za komandira čete postavljen je Milan Simović Zeka. Politički komesar čete postao je Žarko Vukotić, student prava, predratni član Partije, koji je u Ibarskoj dolini bio komesar Ušćanske čete Kopaoničkog odreda. Za njihove zamenike postavljeni su rudari Trepče Nikola Krtinić (zamenik komandira) i Rade Milićević (zamenik političkog komesara).

Na čelo štaba bataljona postavljeni su Pavle Jakšić (komandant) i Miro Dragišić (politički komesar). U Štabu su još bili Momčilo Pe-

trović Trša, kao zamenik političkog komesara, Mile Pavičić Kapetan, kao načelnik štaba, Milutin Vujović Vujaklija, kao intendant, i još tri druga. Sanitet su sačinjavali dva druga i jedna drugarica.

Rudarsku četu su postrojavali komandir i njegov zamenik. Avijatičarski podnarednik, pilot Milan Simović zbližio se s rudarima za vreme borbi oko Kraljeva i u ono vreme kada su se mnogi od njih, zajedno s njegovim bataljonom, povlačili za Sandžak. Bili su to dani teškoća i iskušenja koje su zajedno podnosili u krajnje neizvesnoj situaciji, kada su se ljudi pokazivali onakvima kakvi jesu — sa svim svojim odlikama i slabostima. U takvim prilikama se između rudara i vojnog avijatičara razvilo ratno drugarstvo i baš Simović će posle dvadesetak dana, proteklih od početka zajedničkog povlačenja od Kraljeva pa do dolaska u Rudo, stati na njihovo čelo kao prvi komandir Rudarske čete Prve proleterske brigade. Simović je u isto vreme bio i zamenik komandanta bataljona.

Njegov zamenik, koji se svesrdno trudio da mu se saborci što bolje postroje i da što više vojnički deluju, bio je stari rudar Trepče Nikola Krtinić, jedan od sedmorice rudara koji su izvršili prvu diverziju na žičaru Trepče. Rudari su ga dobro poznavali još iz predratnih štrajkova u Trepči, iz tadašnjih akcija i borbi za rudarska prava i bolje uslove rada, iz ilegalnog partijskog rada u rudniku. Cenili su hrabrost jednog od prvih partizana Srebrne planine, veštinu ovog ratnika, njegovu nepokolebljevost i u najtežim situacijama.

Krtinićev drug iz Trepče Rade Milićević postao je, na opšte zadovoljstvo komunista i ostalih boraca, partijski rukovodilac Rudarske čete — zamenik političkog komesara. Na svoj poznati način, mirno i staloženo, obraćajući se borcima odmerenim tonom, nastojao je da pomogne svom kolegi u postrojavanju rudara. Oni su ga slušali s najvećim poverenjem, jer su ga poštovali kao doslednog komunistu i pravičnog čoveka, jer su voleli ljudske osobine koie su ga krasile. U njihovom sećanju ostala je uspomena na njegovog brata Todora, prvu žrtvu Kopaoničkog odreda, po kome je odred dobio svoje ime. Smatrali su da se Rade najbolje odužuje uspomeni na svog brata time što je bio onakav kakav je bio, što je nastavio da radi i bori se onako kako je njemu bilo svojstveno. Zahvaljujući tom poverenju boraca, podršci koju su mu nepodeljeno pružali, on će kasnije biti izabran i za političkog komesara Rudarske čete.

U stroju čete se, s puškomitraljezom o ramenu, nalazio i dvadesetogodišnji Nikola Bubalo. U teškim uslovima povlačenja iz Srbije, uprkos stalnim borbama, umoru od dugih marševa i iscrpljenosti zbog slabe ishrane, sve vreme je säm nosio svoj puškomitraljez »šarac«, zaplenjen od Nemaca u borbi na drumu Kruševac—Kraljevo. Ništa mu nije bilo teško. Krtinić i Milićević, iskusni borci i zreli ljudi, voleli su tog poletnog, vedrog mladića, punog optimizma i vere u ljude, koga su toga leta u Trepči primili u Partiju. Gledali su ga kako u stroju rudara stoji uspravno, mlad, naočit, snažan — »kao od stene odvaljen«, s ponosom i vedrinom u očima, kao sliven sa svojim »šarcem«, od kojeg se nikada nije odvajao.

Stroj Rudarske čete

Stajali su u proleterskom stroju rudari koji su izvršili dve akcije na žičaru Trepče, oslobodili rudnik Belo Brdo i onesposobili ga za proizvodnju, rušili tunele i mostove u Ibarskoj dolini, oslobodili Rašku i stvorili »Rudarsku republiku«, izdržali žestoke borbe s Nemcima i četnicima, slavili pobede i iskusili gorčinu poraza, podneli surova iskušenja i kalili se na najtežem ispitu — trnovitom putu povlačenja iz Srbije.

Stajali su, jedan uz drugog, rudari Trepče, ljudi iz raznih krajeva zemlje, raznih nacionalnosti, stariji po godinama — iskusni radnički borci i ratnici, a i oni mladi — neiskusni ali spremni za težak borbeni put proletera i ratnih iskušenja. Cetrdesetogodišniji Rifat Memić Pazarac se, zajedno sa svojim vršnjakom Ivanom Sulentićem, Hrvatom iz Like, i tri godine mlađim Crnogorcem Nikolom Mirovićem, prsio u stroju čete pored tridesetogodišnjaka Ličanina Dušana Vrzića i Hercegovca Jovana Vujovića Mušmule, trudeći se da stoje uspravno i vojnički kao i dvadesetogodišnji mladići Nikola Bubalo, Aleksa Vuković iz Brusa pod Kopaonikom, i Radisav Ivanović ili sedamnaestogodišnji rudarski radnik Nikola Vuković. Za njima nisu zaostajali drugi rudari Trepče — Ličani: Božo Kalember, Proko i Prokica Zigić, Milan Bukvić Cane, Dane Zegarac, Miloš Korać, Đuro Stanković, Crnogorci: Mitar Strugar i Novak Jušković; Bosanci: Janko Polovina i Pero Stupar, kao i drugi rudari.

Rame uz rame s Trepčinim rudarima stajali su rudari Ibarskih rudnika. Rudari iz rudnika olova i rudnika mrkog uglja, koji su se dotle borili u raznim jedinicama, od ovog dana produžuju borbu u sastavu iste čete, koja se po njima zove Rudarska. Kao među rudarima iz Trepče, i među rudarima Ibarskih rudnika je bilo ljudi iz raznih krajeva i različite dobi. Najstariji je bio Stevan Lučić, rodom iz Like, koji je imao 43 godine. Tri godine manje od njega imao je Dane Grgić, rodom od Bihaća. Obojica su bili profesionalni rudari, koji su od rudarske zarade morali odvajati najveći deo za pomoć svojim mnogočlanim i siromašnim porodicama u rodnom kraju. Lučićevi zemljaci Dane Orlić i Pajo Rapajić, svega nekoliko godina mlađi od njega, dopunjavali su grupu rudara Ibarskih rudnika zrele dobi, dok su Bosanac Dragan Jajčanin, sa svoje 24 godine, i meštanin iz Baljevca, devetnaestogodišnji Stanimir Vučković, predstavljali mladu generaciju rudara.

I dok su Trepčini rudari svi ušli u stroj Rudarske čete (sem jednog u Drugoj četi), baljevački su razvrstani u dve čete: većina je, sa ostalim borcima Šeste ibarske čete, ušla u sastav Druge čete, a manji broj u istu četu s Trepčinim rudarima. Deset baljevačkih rudara i radnika (Vojislav Andrejević iz Prizrena, Todor Cvijanović, Pero Gačanin, Mile Gundelj, Marko Janjić, Rudolf Kraina, Rudolf Mostovac, Momir Planojević, Slavomir Pokimica i Aćim Ristović) produžilo je — od 21. decembra 1941 — da se bori u sastavu Druge čete.

PARTIZANSKI LIST BORCA RUDARSKE CETE
PRVE PROLETERSKE BRIGADE

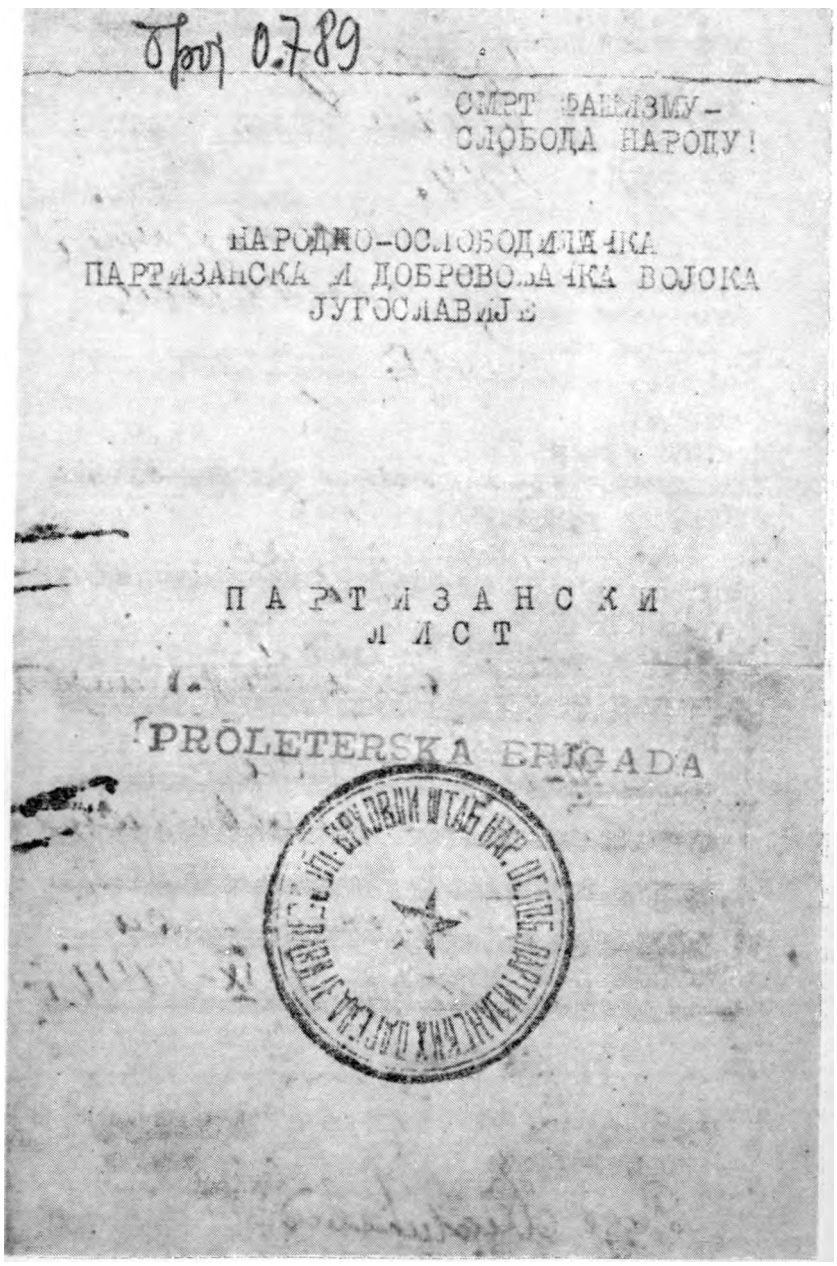

Prua *strana partizanskog lista Trepčinog rudara Proke J. Zigića, borca Trećet rudarske čete Četvrtog bataljona Prve proleterske brigade*

PARTIZANSKI LIST BORCA RUDARSKE CETE
PRVE PROLETERSKE BRIGADE

Име и презиме	Проко Ј. Шиљ
Годиште	1914.
Мјесто рођења општина и срез	Тук. Кореница Коренички
Занимање	Рудар
Жењен има дјеце	/
Служио војску /чин у војсци/	јесте редов
Род оружја /специјалност/	пешад. митраљезац. (бакничар) [illegible]
вод	
чета	III- Рударска
батаљон	II- Кратевачки
одред	
бригада	I- Пролетерска
Ступио у партизане	21-IX-1941 г.

Печат

Политички комесар — Командир чете

Раде Милићевић

Na *poleđini partizanskog lista ispisani su podaci borca Rudarske čete Proke J. Žigica. Legitimaciju su potpisali komandir čete Milan Simović i politički komesar Rade Milićević*

Pored rudara Trepče i Ibarskih rudnika, u Rudarskoj četi su još u vreme »Rudarske republike« bili šumski radnici koji su — kao i rudari — »trbuhom za kruhom« došli u Ibarsku dolinu iz Bosne i Like: tridesetogodišnji Miloš Blažević i dvadesetogodišnji Stevo Mihajlović iz Mrkonjić-Grada, mladi Vitomir Sekulić iz Drinića, kraj Bosanskog Petrovca, kao i četiri zemljaka od Udbine: Đoko Zavada, Đuro i Stevo Poznanović i Petar Dotlić. U stvari, već od prvih partizanskih dana na Kopaoniku, niko nije pravio razliku između njih i rudara, jer su i jedni i drugi bili pravi proleteri, odvojeni od zavičaja i svojih najrođenijih, gotovo svi neženjeni — pošto su, pre svega, morali voditi brigu o svojim siromašnim porodicama i sa njima deliti skromnu svoju zaradu. Radili su na seči šume i preradi šumske građe za pilane na Kopaoniku. Bio je to iscrpljujući posao — ceo se život svodio na teški rad u šumi i preko potrebni odmor, bez ikakvih mogućnosti bilo za kakvu razonodu i zabavu.

Od ukupno 60 boraca Rudarske čete, 47 su bili radnici: 28 rudara Trepče, 6 rudara Ibarskih rudnika, 7 šumskih i 6 radnika raznih struka (električarski — Božo Zarković, metalski i železničarski — Đuro Četnik-Jovanović, metalski — Vojin Julović, železničari: Milika Pićurić i Vujošević, vozač i stolar Veljko Labović Skrbo). Uz njih je u stroju stajalo još 13 boraca: 3 studenta (Žarko Vukotić, Miodrag Rakitić, Zivorad Zivanović), 4 đaka (Dušan Orlić, Vojo Radić, Spasoje Tomović Isus i Aleksandra Krstonošić Nanica), 2 službenika (Radovan Brajović i Ivan Djelević), 2 zemljoradnika (Bogdan Pilović i Vojin Arsenijević Artem), 1 vojni pilot (Milan Simović) i 1 žandarmerijski narednik (Miloje Milanović, koji je službovao u Ušću).[279])

219) Žandarmerijski narednik Miloje Milanović, rodom iz užičkog kraja, otišao je u partizane iz Ušća (kraj Raške), gde je službovao. Po povlačenju iz Srbije, stupivši u Prvu proletersku, ratovao je po Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji i drugim krajevima naše zemlje. Međutim, Nedićeva žandarmerija (Poljska straža) evidentirala je njegov nestanak iz Ušća (kada je, u stvari, otišao u partizane) kao da je »nestao u borbama protiv partizanskih bandita«. Pošto ni kasnije nije imala nikakvog traga o njegovoj sudbini, komanda Nedićeve žandarmerije je zaključila da je izgubio život i zvanično upisala da je: odani žandarmerijski narednik dao svoj život za Nedića. Stoga je doneto rešenje na osnovu kojeg je njegovoj supruzi (»udovi«) sve vreme rodovno isplaćivana penzija u iznosu od 1.900 dinara. Miloje Milanović je za to saznao po povratku u Srbiju, u jesen 1944. godine, kada je postao komandant mesta u oslobođenoj Požegi. Sada živi u Titovom Užicu, kao penzionisani major JNA.

Sudbina drugog žandarmerijskog narednika, Save Umljenovića, razlikuje se od Milanovićeve. Komandir žandarmerijske stanice u Baljevcu, kao što je poznato, sarađivao je s partijskom organizacijom u ovom mestu, pomogao u oslobađanju Baljevca, a zatim kao partizan imao vidnu ulogu u ovom kraju. Prilikom nemačke of anzi ve u Srbiji povukao se s drugovima u Sandžak i u Rudom bio u sastavu Druge čete 4. bataljona 1. proleterske brigade. Kasnije je teško oboleo od tuberkuloze i umro u Goraždu 1942.

Osamnaestogodišnja Aleksandra Krstonošić Nanica, jedina drugarica borac u sastavu Rudarske čete u Rudom

Pićurić i Arsenijević su uključeni u sastav bataljona, odnosno čete kao borci drugih odreda: Pićurić — Kosmajskog, a Arsenijević — Užičkog.

Jedina partizanka u četi bila je Aleksandra Krstonošić Nanica^ učenica VII razreda gimnazije iz Beograda, rodom iz Srbobrana. Osamnaestogodišnja Aleksandra, koja je u gimnaziji postala član Skoja, zatekla se u vreme ustanka u Ušću, s majkom izbeglom iz Vojvodine, poštanskom činovnicom. Odmah se povezala s narodnooslobodilačkim pokretom i pre napada na Ušće dostavila štabu Kraljevačkog odreda precizne podatke o rasporedu neprijatelja. Stupila je najpre u Uščansku četu Kraljevačkog odreda, a zatim u istoimenu četu Kopaoničkog odreda. Prilikom povlačenja četnici su je bili zarobili u Brekovu, ali je uspela da im umakne i pridruži se svojim saborcima.

Četu su sačinjavali uglavnom zreli ljudi, koji su služili vojsku i u njoj se učili vojnoj veštini. Samo je 21 borac imao ispod 25 godina. Bili su to pretežno aktivisti radničkog i naprednog pokreta, od kojih je toga dana u stroju čete bilo 28 članova Partije i Skoja (kasnije je učlanjeno još 14 drugova i drugarica). Kada se, uz takav sastav čete, ima na umu i prekaljenost boraca stečena u dotadašnjim akcijama i teškim iskušenjima povlačenja, s pouzdanjem se moglo računati na udarnu snagu Rudarske čete.

S takvom se četom moglo odmah ići u nove borbe.

Istina, u borbenom stroju Rudarske čete nije bilo mnogih rudara koji su se borili u njenim redovima. Kada su se, posle svih borbi i povlačenja iz Srbije, okupili u Rudom, postrojeni borci su videli koliko im saboraca nedostaje. Jer Rudarska četa Kopaoničkog odreda je u Raškoj i kod Kraljeva imala preko 80 boraca, a sada su njeni redovi bili znatno proredeni. Mada je u tom pogledu prošla bolje od mnogih drugih partizanskih jedinica, četa je ipak ostala bez većeg broja rudara koji su poginuli i u ranijim borbama i stradali u toku povlačenja.

Sada, kada su se u Rudom rudari Kopaoničkog odreda svrstali u borbeni stroj Prve proleterske na trgu u Rudom, zamenik komandira Rudarske čete Nikola Krtinić i zamenik političkog komesara Rade Milićević bili su — kao i njihovi drugovi — uzbuđeni, možda više osećajući negoli tačno procenjujući istorijski značaj osnivanja prve jedinice Narodnooslobodilačke vojske koja je nosila proletersko ime, bili su ponosni na postrojene borce — vojnike revolucije, ali u isti mah obuzeti tugom što među njima nema poznatih likova onih koje su zauvek izgubili.

Ovaj trenutak nije dočekao Todor Milićević, koji je poginuo već na samom početku borbe, posle septembarskog napada na žičaru Trepče. Nije ga doživeo ni Pero Đurica, koji je mesec dana docnije pao u borbi s Nemcima, u akciji rušenja ibarskih mostova prema Kosovskoj Mitrovici. Rudarskom stroju nedostajali su Mato Živković, Ilija Bor j an, Ilija Vuković, Dragi Žarković i drugi koje su četnici pobili posle borbe na Kaoni. Među svojim drugovima rudarima nije više bilo omiljenog Jove Jovanića, poginulog u borbi na Raškoj, ni partijskog rukovodioca odreda Danila Brkljača, Mileta i Nikice Labusa, koji su kao ranjenici postali žrtve neprijatelja prilikom povlačenja od Kraljeva. Nije više bilo ni Petra Ljutice, starog člana Partije, koji je podlegao teškim ranama kod sela Močioca.

Od sedmorice rudara koji su 30. jula u noći izvršili prvu diverziju na žičaru Trepče ostali su živi samo dvojica: Nikola Krtinić i Rade Milićević. Oni su, sa svojim drugovima iz čete, bili spremni da nastave borbeni put Rudarske čete u stroju Prve proleterske.

U stroju u Rudom nedostajao je i veći broj baljevačkih rudara. Od njih, svrstavanje u stroj Prve proleterske nisu doživeli: metalostrugarski radnik i partijski sekretar u Baljevcu Dušan Jemuović, koji je poginuo u borbi s četnicima na Raškoj; komandir i politički komesar Baljevačke čete, koja se borila na položajima oko Kraljeva:

Svetomir Petrović i Aleksandar Đorđević, koje su streljali četnici i Nemci; stari rudar Milan Jajčanin, zvani Bosanac, koji je izgubio život u borbi Šeste ibarske čete sa četnicima na Crnokosi kod Kosjerića — u svojoj 50. godini; Petar Pajić, Ljubo Todorović i drugi rudari Jarandola i borci baljevačkih četa poginuli u borbama na Raškoj i u Ibarskoj dolini, na Kaoni i položajima prema Kraljevu, na Trešnjici, Crnokosi i drugim poprištima borbi i povlačenja pred nadmoćnim snagama neprijateljevim.[280])

Svi ti rudari Trepče i Ibarskih rudnika nisu mogli da prihvate ropstvo — dali su svoj život za slobodu.

Stroj Rudarske čete u Rudom, na kraju prve ratne godine, bio je bez njih, ali su njihovi živi drugovi, njih 65 na broju, bili spremni da nastave borbeni put Trepčinih i ibarskih rudara.

[m]) Marko Janjić kaže o ostalim poginulim rudarima Baljevca (izjava od 27. IV 1972) :

»U teškim borbama s nadmoćnim neprijateljem poginuli su nam dobri borci i drugovi, rudari Baljevca Petar Pajić, Milorad Bačanin, Ivan Bukarica, Iso Knežević, Jova Marković. Gubitak tih drugova sve nas je teško pogodio. Ja sam od njih dobro poznavao Petra Pajića i Ivana Bukaricu.

Petar Pajić je sigurno radio u rudniku desetak godina. Bio je predradnik (nadzornik) i uživao je ugled i popularnost radnika. Zajedno smo učestvovali u poznatom štrajku rudara ovog rudnika 1937. Posle štrajka, vlasti su i njega i Bukuricu proterale iz Baljevca, ali su se obojica kasnije ponovo zaposlili u Jarandolu. Iako nije bio u Partiji, Pajić je bio vrlo napredan čovek, odan radničkom pokretu. Mada pretežno ozbiljnog držanja, umeo je da se našali, da se preda vedrim raspoloženjima i ispolji dalmatinski temperament i sklonosti. U tome mu je bio sličan njegov zemljak Ivan Bukarica, isto tako borac radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta. Ivan je, u ime rudara, držao govor u Jarandolu kada je rudnik oslobođen 4. oktobra 1941. Obojica su bili hrabri ratnici. U njima sam izgubio dvojicu dobrih prijatelja, zbog čega se dugo nisam mogao pomiriti sa činjenicom da ih više nema.

Iso Knežević je, sa svoja dva brata, više godina radio u rudniku i bio poznati borac za radnička prava. Ovaj Ličanin je bio iskren čovek koji je umeo da voli ljude, pa je i sam bio omiljen. Milorad Bačanin, rodom od Raške (Lisina), bio je veseo čovek, pun životne vedrine. Umeo je lepo da peva, bio veliki šaljivčina, prenosio svoje dobro raspoloženje na drugove, pa je bio popularan i uvek rado pozivan u društvo. Jovu Markovića su prilikom povlačenja zarobili četnici i predali Nemicima, koji su ga zatvorili u koncentracioni logor u Nišu. Poginuo je prilikom proboja koji su izvršili logoraši februara 1942.

RUDARSKA CETA
— Sastav u Rudom 21. XII 1941 —

Ukupno boraca	60
muškaraca	59
žena	1
radnika	47
od toga: rudara Trepče	28
rudara Ibarskih rudnika	6
šumskih radnika	7
ostalih radnika	6
ostalih	13
od toga: službenika	2
seljaka	2
studenta	3
đaka	4
vojni pilot	1
žandarmerijski narednik	1
do 20 godina	11
od 20 do 25 godina	10
preko 25 godina	39
Srba	45
Crnogoraca	12
Hrvat	1
Makedonac	1
Musliman	1
članova KPJ	23
članova Skoja	5
nisu bili članovi	32
(od ova 32, u toku rata je u KPJ primljeno 14 boraca)	
poginuli i umrli u ratu	29
umrli posle rata	6
živi	25

ČETVRTI KRALJEVAČKI BATALJON

— Sastav u Rudom 21. XII 1941 —

Štab i sanitet	ukupno 11
Prva četa	53
Druga četa	51
Kruševička četa	34
Rudarska četa	60

Od ukupno 209 boraca:

muškaraca	201
žena	8
do 20 godina	75
od 20 do 25 godina	50
preko 25 godina	84
Srbi	172
Crnogorci	23
Hrvati	8
Slovenci	3
Makedonci	2
Musliman	1
radnici	126
seljaci	11
đaci	36
studenti	12
službenici	24
članovi KPJ i Skoja	106
nečlanovi	103
poginuli	98
umrli	18
živi	93

PRVA PROLETERSKA BRIGADA

— Sastav u Rudom 21. XII 1941 —

Stab brigade	ukupno 26
Prvi crnogorski bataljon	157
Drugi crnogorski bataljon	191
Treći kragujevački bataljon	250
Četvrti kraljevački bataljon	209
Peti šumadijski bataljon	176
Sesti beogradski bataljon	208

Ukupno: 1.217 boraca

Narodni heroji iz Prve proleterske — 82

Napomena: Tabelarni pregledi sastava Rudarske čete, Četvrtog bataljona i Prve proleterske brigade objavljeni u ovoj knjizi razlikuju se od tabelarnih pregleda objavljenih u knjigama »Prva proleterska« (Beograd, 1963) i »Rudo« (Sarajevo, 1971), pošto je naknadnim istraživanjem utvrđeno da su 21. decembra 1941. godine u Rudom bili i neki borci koji nisu uneti u preglede od 1963. i 1971. godine.

Formiranje 1. proleterske brigade izvršeno je u Rudom 21. XII 1941 — kako je naknadno tačno utvrđeno (a ne 22. XII). O tome, pored ostalog rečito govori i pismo koje je Vrhovni štab uputio 22. XII delegatu Vrhovnog štaba pri glavnim štabovima NOP-odreda za Sandžak i Srbiju Milovanu Đilasu: »... Juče smo izvršili službeno formiranje brigade...« (Arhiv CK SKJ, reg. br. 7.318). Međutim, za borbu u Gaočićima još nije sigurno utvrđeno da li se vodila 22. ili 23. XII 1941. (vidi knjigu »Rudo«, Sarajevo 1971).

Formirana je Prva proleterska

Još samo koji trenutak deli postrojene borce na trgu od početka istorijskog čina stvaranja prve jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Poslednje komande postrojavanja već su utihnule. Svi očekuju dolazak vrhovnog komandanta.

Rudari, su kao i ostali, nestrpljivi. Po neko izviruje ispred stroja ne bi li primetio pojavu onih na koje se čeka. Svi su uzbuđeni. Svaka sitnica ostaje urezana u sećanje. Svakome je jasno da ovaj čas treba dobro zapamtiti. Datum: 21. decembar 1941; vreme: 8 časova.

Odjednom se začula oštra komanda:

— Mirno!

U odsutnosti komandanta brigade Koče Popovića, naređenje je izdao politički komesar Filip Kljajić Fića, dvadeset osmogodišnji obućarski radnik, kome je — zbog rane zadobijene prilikom povlačenja — vrat sav bio u zavojima. Užurbano su se prenosile komande po bataljonima. Za to vreme Kljajić je prilazio grupi koja je stigla na trg i raportirao drugu Titu. Otpozdravivši partizanskim pozdravom — stisnutom pesnicom prinetom slepoočnici, vrhovni komandant je, u pratnji političkog komesara brigade, pošao u obilazak proleterskog stroja.

Posle obilaska postrojenih boraca vrhovni komandant ih je pozdravio stisnutom pesnicom i partizanskim borbenim pozdravom:

— Smrt fašizmu!

— Sloboda narodu! — zaorilo se iz stotine grla.

Tada se veća grupa boraca Četvrtog bataljona svila u polukrug ispred stroja i zapevala »Internacionalu«. Spontano su je prihvatili ostali borci brigade.

»To je bio najveći hor naše revolucije, hor koji je, snažno odjekujući okolnim brdima i dolinom Lima, raspalio novu buktinju oslobodilačke i revolucionarne borbe naroda Jugoslavije«, zapisao je borac ovog bataljona Momčilo Dugalić.

Niko više nije osećao hladnoću. Dok su, zajedno s ostalima, pevali himnu proleterske revolucije, pevali je kako je ko umeo, rudari su doživljavali ostvarenje jednog svog sna: stvaranje proleterskog jezgra revolucionarne narodne armije. Bio je to nezaboravan doživljaj, pravi praznik revolucije.

Filip Kljajić je pročitao naredbu Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba o formiranju Prve proleterske brigade:

»Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, u sporazumu s Vrhovnim štabom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, rešio je da se formira Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada u borbi za oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i svih narodnih izdajica ...

... Brigada dobija zastavu. Zastava je crvena i na sredini polja nalazi se petokraka zvezda sa srpom i čekićem, a na rubu kraj koplja izvezeni su inicijali brigade.«

Zatim je pozvao ratnike da svojom borbom opravdaju časno ime koje od ovoga časa nose. Oduševljeni poklici su bili najrečitiji odgovor postrojenih boraca.

Tada se proleterima obratio Tito. Govorio je o ulozi i zadacima brigade, koja će se — pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba — boriti širom zemlje protiv svih okupatora i njihovih domaćih pomagača. Otvoreno je izneo teškoće koje je čekaju na tom putu, predočio snagu neprijateljä, ukazao na tešku situaciju koju su stvorili okupatori, na teror i bratoubilački rat koji su oni rasplamsavali. Objasnio je ciljeve dalje borbe i naglasio potrebu da svaki proleter bude ne samo borac nego i politički radnik koji će u svim krajevima širiti istinu o našoj borbi i njenim neprijateljima i, sprečavajući međusobne pokolje i uništavanje naših naroda, razvijati bratstvo i jedinstvo.

Do postrojenih boraca dopirali su odjeci mitraljeskih rafala i pucnjave. Znalo se da su Talijani uputili svoje jedinice na partizanske snage koje su se okupljale na ovom — njihovom okupacionom području. Partizanske jedinice su se odlučno suprotstavile nadiranju talijanskih snaga. To je rečito govorilo u kakvim se uslovima osniva Prva proleterska: u Rudom svečanost, a okolo se vodi borba.

No kao da niko od boraca nije zbog toga bio zabrinut. Nova vera, oduševljenje, čvrstina i spremnost na sve plenili su borce. A više od svega zvonile su u ušima Titove reči: »Nosite časno proletersku zastavu!«

Na trgu se zaorila pesma, borci su se uhvatili u kolo. Kada su malo dali oduške svom oduševljenju, naređeno je da svaki bataljon krene na svoje odredište. Pucnjava, čiji se eho razlegao od okolnih brda pokrivenih maglom, opominjala je na borbenu spremnost.

Prilika da pokažu tu spremnost pružila se rudarima mnogo ranije nego što su mogli očekivati. Već iste večeri.

PO ODOBRENJU CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE, VRHOVNI STAB NARODNOOSLOBODILACKIH PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE FORMIRAO JE, OD NEKIH DELOVA NAJBOLJIH PARTIZANSKIH JEDINICA,

PRVU PROLETERSKU
NARODNOOSLOBODILAČKU UDARNU BRIGADU

U SASTAV TE BRIGADE ULAZE SVE NARODNOSTI JUGOSLAVIJE, JER CE TIME PREDSTAVLJATI BORBENO JEDINSTVO SVIH NAŠIH NARODA U BORBI ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE OD MRSKOG OKUPATORA I NJEGOVIH DOMAĆIH SLUGU.

U SASTAV OVE BRIGADE UŠLI SU DO SADA:

1) JEDAN BATALJON KRAGUJEVACKOG NAR. OSL. PARTIZAN. ODREDA; 2) JEDAN BATALJON KRALJEVAČKOG NOPO; 3) JEDAN BATALJON ŠUMADINSKOG NOPO U KOJI ULAZI JEDNA CETA UŽICKOG NOPO I JEDNA CETA POSAVSKOG NOPO; 4) BEOGRADSKI BATALJON POSAVSKOG NOPO; 5) CRNOGORSKI LOVCENSKI BATALJON, U KOJI ULAZI I JEDNA CETA KOMSKOG NOPO;
6) DRUGI CRNOGORSKI BATALJON ZETSKOG NOPO; 7) JEDAN BOSANSKI BATALJON, SASTAVLJEN OD CETA IZ NEKOLIKO BOSANSKIH NOPO. OSTALI BATALJONI IMAJU SE FORMIRATI PREMA NAREĐENJU U NAJSKORIJE VREME.

KOMANDANT NOPO JUGOSLAVIJE
TITO, s. r.

NAREĐENJE VRHOVNOG ŠTABA
NARODNOOSLOBODILACKE PARTIZANSKE I DOBROVOLJAČKE
VOJSKE JUGOSLAVIJE

ZA KOMANDANTA PRVE PROLETERSKE NAR. OSL. UDARNE BRIGADE POSTAVLJA SE DRUG KOCA POPOVIC (PERA), DOSADAŠNJI KOMANDANT POSAVSKOG NOPO.

ZA POLITIČKOG KOMESARA PRVE PROLETERSKE NAR. OSL. UDARNE BRIGADE POSTAVLJA SE DRUG FILIP KLJAJIC (FICA).

KOMANDANT NOP I DV JUGOSLAVIJE
TITO, s. r.

Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije — decembar 1941 — januar 1942, broj 12-13 (Iz Zbornika dokumenata i podataka o NOP-u jugoslovenskih naroda, tom II, knj. I, str. 113, 114).

Pravac: Gaočići

Kao i drugi borci bataljona, rudari su — po povratku sa svečanosti — dali odela i rublje na parenje. Gorele su vatre, izbijala je para iz buradi u kojima se na partizanski način vršila dezinsekcija odeće. Uvijeni u ćebad, živo su kometarisali događaje na trgu u Rudom. Neki su krpili obuću. To isto je trebalo učiniti s odelom i rubljem kada im se vrati sa parenja.

Tako ih je zateklo naređenje za pokret.

Naređenje je izdao Vrhovni štab, pošto je prethodno dobio obaveštenje o pojavi talijanske kolone kod obližnjeg sela Gaočića. Bila je to treća, na jača vojna kolona koju je talijanski okupator uputio prema Rudom. Kolona je pošla iz Višegrada i zaustavila se u Gaočićima, 8 kilometara od Rudog, radi noćnog odmora. Prethodno su već bile pokušale da prodru dve talijanske jedinice: jedna iz Priboja, druga iz Bijelog Brda.

Nadir ale su talijanske kolone sa tri strane. Njihova meta je bilo ostrvo slobode sa središtem u Rudom, gde su se nalazili Vrhovni štab i Centralni komitet Partije, Prva proleterska i druge partizanske snage. U isto vreme su Rudo i okolina bili trn u oku i četnicima Kamenka Jeftića, koji su poslali »ultimatum« partizanima da odmah napuste »njihovu« teritoriju.

Na savetovanje o ovakvoj situaciji, održano neposredno pre izdavanja naređenja, Vrhovni štab je pozvao i Mila Pavičića, kao aktivnog oficira jugoslovenske vojske. Titovo naređenje o pokretu ka Gaočićima saopšteno je komandantima Pavlu Jakšiću i Radisavu Nedeljkoviću, koji je sa dve čete Trećeg kragujevačkog bataljona isto tako krenuo ka Gaočićima. Komandanti Četvrtog i Trećeg bataljona dobili su zadatak da noću izvrše ubrzani marš, a zatim napadnu, i tako preduhitre, neprijatelja koji je krenuo na Rudo.

— Pokret, pokret. . .

Komandiri i komesari su požurivali borce da se što pre spreme, da krenu u akciju. Rudari su se žustro pripremili. Odela i rublje su još bili vlažni od parenja, ali vremena za sušenje nije bilo. Zurili su na ulicu, u magloviti zimski sumrak. Postrojavali su se pred zgradom u kojoj je bio smešten štab bataljona. Kroz sumrak i maglu kolona je krenula uskom ulicom uzbrdo. Vodili su je vodiči — u susret neprijatelju.

Zima je sve više stezala. Vlažna odela su se zamrzla, pa su ih borci osećali kao leđnu koru. Padao je sneg, a vetar, u početku slab, brzo se razbesneo. Noćna mećava je naglo usporila kretanje kolone. Vetar je vitlao snegom, bacao ga borcima u lice, u oči. S teškom mukom su napredovali po noćnoj tami i stihiji.

Ko zna koliko je proteklo vremena ovakvog probijanja bataljonske kolone da bi se prešlo malo odstojanje od Rudog. Rudari su samo znali da su negde kasno u noći, iscrpeni i promrzli, stigli do ne-

kog sela, i tu se, posle dužeg čekanja po nevremenu, smestili u veliku, napuštenu zgradu. U njoj je bilo vrlo hladno. Na prozorima nije bilo ni stakla ni ramova, samo su spolja bile postavljene daske, pa je vetar prodirao unutra. Vatra se nije smela ložiti. Sve se ledilo. Boraca je bilo previše za prostoriju u koju su ušli, a morali su, zbog blizine neprijatelja, ostati pod punom ratnom spremom, pa su se smestili kako je ko umeo i mogao, često jedan preko drugog.

Odmor je bio kratak. Već pre zore borce su probudili povici:

— Ustajanje! Sprema za pokret.

Ustajali su bunovni, promrzli, lomni, hvatali se za oružje i izlazili napolje, okupljajući se ispred zgrade. Naređenja su izricana i prenošena prigušenim glasom. Brzo se obrazovala bataljonska kolona i krenula put Gaočića. Mnogi su tek tad saznali da su prošli kroz sela Sokoloviće (rodno mesto Mehmed-paše Sokolovića) i Dugovječ. Sada se kolona kretala mnogo brže, mada je posle mećave bilo dosta snega i nanosa.

Čelo kolone se zaustavilo kod prvih gaočićkih kuća. Tu su borci probudili domaćine, Muslimane, i od njih saznali da su prethodnog dana ovamo stigli i zanoćili Talijani i četnici. Bilo ih je nekoliko stotina, govorili su seljaci... Talijani su se smestli u školi, udaljenoj najmanje jedan kilometar od ovih kuća, a četnici u kućama na kosi i brdima iznad škole. Komandant bataljona Pavle Jakšić izdao je naređenje koje se šapatom prenosilo kolonom:

— Komandiri četa, napred!

Tu, pred prvim kućama sela, komandirima su saopšteni pravci nastupanja i plan napada. Kako nije bilo geografske karte, a time ni jasne predstave o ovom terenu i položaju škole, te tako, takođe, zbog mraka i magle, nije bilo mogućnosti da se teren osmotri, plan i pravci nastupanja nisu mogli biti precizniji. Čete su — prema dobijenom rasporedu — krenule u akciju da, zajedno sa dve čete Kragujevačkog bataljona, opkole i izvrše napad na neprijatelja čija se glavnina nalazila u zgradi osnovne škole.

Rudarska četa se uputila ka školi, krećući se najpre putem, a zatim levo od puta Rudo—Višegrad. Imala je zadatak da se privuče školi sa zapadne strane, da učestvuje u napadu na školu i da u isto vreme vrši obezbeđenje iz pravca Višegrada od eventualnog dolaska novih neprijateljevih snaga. Ostale tri čete bataljona prilazile su školi sa istočne i jugoistočne, a dve čete Kragujevčana sa istočne i severoistočne strane.

Dok su se oprezno približavali školi, rudari su jedva nazirali teren pred sobom. Već je bilo svanulo, ali je gusta magla sprečavala vidljivost. To kretanje po nepoznatom terenu kada se nije videlo ni-

šta što je bilo dalje od dvadesetak koraka, u susret neprijatelju čiju snagu nisu znali, ali su bili sigurni da je dobro naoružan i zaštićen zidovima školske zgrade, unosilo je među rudare već dobro poznato uzbuđenje i napregnutost, koji su borce uvek obuzimali neposredno pre akcije.

Odjednom su se, na drugoj strani, začuli prvi pucnji i puškomitraljcski rafali. Kako su rudari kasnije saznali, to su borci Prve Kruševačke čete i Kragujevčani, prilikom zaposedanja dominiraj ućeg ćuvika i kose iznad škole, naišli na talijanske i četničke predstraže i obezbeđenja. Iz jedne kuće u kojoj su se bili smestili, iznenađeni Talijani i četnici su izletali kako je ko stigao, bežeći prema svojima — ka školi i šumi.

Partizani su poleteli za njima, još ne znajući gde je škola, jer je sve dole, ispred njih, bilo obavijeno maglom. Dočekale su ih, na nekoj čistini, eksplozije talijanskih ofanzivnih bombi. Na dubokom snegu, bez čvrste podloge, one nisu bile efikasne, pa nisu mogle zaustaviti napadače. Tada su pred sobom ugledali školu kako se beli usred dvorišta, kao i dve šupe pored nje. Tamo je bio neprijatelj. I magla je počela da se podiže. Predstojala je borba s neprijateljem zaštićenom debelim zidovima školske zgrade.

Rudar Božo Kalember, koji je u isto vreme s druge strane prilazio školi, setio se u tom trenutku razgovora koji su vodili s crnogorskim partizanima. Oni su im preneli svoje iskustvo: Talijane nije teško tući u šumi, na otvorenom prostoru, ali kada su utvrđeni, onda se dobro bore i tada je teško sa njima izaći na kraj.

— Vrag im mater — progunđao je Kalember. — Kud će bolje utvrđenje od ove škole!

U pucnjavi koja je nastala, na rudare se sručila i bočna vatra. To su četnici pomagali svojim gospodarima. Zato je komandir čete Milan Simović Zeka morao odvojiti jedan vod i krenuti na četnike kako bi najpre njih rasterao, a njegov zamenik Nikola Krtinić je poveo Prvi vod odmah ka školi. Podvukli su se potokom i izbili ispod škole sa severozapadne strane, neposredno ispred školske zgrade.

Borba se brzo razgarala. Talijani su otvorili žestoku vatru iz svih svojih oružja. Pokazalo se da imaju minobacače, teške mitraljeze, puškomitraljeze. Njihova je velika prednost bila u tome što su bili zaštićeni zidovima školske zgrade, dok partizani — raspoređeni oko škole — nisu imali nikakve -zaklone, a od same zgrade delio ih je brisani prostor školskog dvorišta i najbliže okoline. Beli, snežni pokrivač pružio je Talijanima, pošto se magla povukla, odličnu preglednost, te je njihovo automatsko oružje — kada su se snašli posle prvog iznenađenja i organizovali odbranu — došlo i te kako do reči.

Partizani su se, goneći talijansku predstražu sa kose, odjednom našli pred školom. Već prilikom tog, prvog juriša prišli su gotovo sa svih strana na blisko odstojanje od neprijatelja — na svega nekoliko

desetina metara. Ali su se tada, na brisanom snežnom prostoru, potpuno ogoljenom ili mestimično obraslom niskim šibijem i tankim drvećem, izložili ubitačnoj vatri branoca. Tada su pretrpeli i prve gubitke.

Iz Prve čete, kojom je komandovao Milan Antončić Velebit, poginuli su već u tom prvom naletu učenik kraljevačke gimnazije Zoran Katić, šesnaestogodišnji učenik učiteljske škole Petar Spasojević i trgovački pomoćnik Starostin, a ranjeni su Nikola Jončić Koča, Jezdimir Tripković i Radenko Kovijanić Juda. Kruševička četa, koju je u napad vodio njen komandir Zivan Maričić, izgubila je zamenika komandira Novicu Jolića, radnika Fabrike vagona u Kraljevu, i seoskog omladinca Milana Milašinovića Tomu, a ranjeni su zamenik komesara Jovo Sarenac i — nešto kasnije — komandir čete Zivan Maričić.

Desno od ove dve čete nastupali su Kragujevčani, levo Druga četa Četvrtog bataljona, a zatim do nje, između Druge čete i Kragujevčana s druge strane, Rudarska četa. Sve čete su iz svojih oružja tukle zgradu škole, ali je efikasnost te paljbe bila sasvim ograničena. Njome je, ipak, bila najvećma osujećena češća upotreba teškog bacača postavljenog pred ulazom u školsku zgradu, jer su zbog toga Talijani mogli samo povremeno da istrčavaju iz škole i ubacuju mine u cev bacača. Međutim, teški i laki mitraljezi branioca neprestano su tukli sa prozora, sa dvoja vrata, kroz dva mala krutna otvora na zidovima i sa krova zgrade, gde su Talijani na pogodnim mestima uklonili crepove. Mine iz lakih bacača, koje su takođe često izbacivali, srećom nisu bile efikasne, jer zbog velikog snega ili nisu ni ekspodirale, ili je njihovo dejstvo bilo umanjeno. Isti je slučaj bio i sa ručnim bombama koje su bacali iz škole. Ali kako je stalna vatra talijanskog automatskog oružja sa tako bliskog odstojanja predstavljala vrlo ozbiljnu pretnju, komandant Pavle Jakšić je naredio juriš, s tim da put prokrče bombaši.

Pokušaji s tromblonskim puškama, koji su prethodili pohodu bombaša, nisu uspeli. Rudar Novak Jušković i još jedan borac izbacivali su tromblonske bombe na krov škole, ali su one zbog snega klizile niz krov, ne nanevši braniocu nikakvu štetu. Bombaši su se probili do škole i počeli da ubacuju ručne bombe kroz prozore. Začule su se eksplozije, počeo je da kulja dim. Odjednom su kroz prozor učionice iskočila dva čoveka vičući partizanima da ne pucaju u njih. Bili su to kragujevački partizani iz izviđačke patrole koje su Talijani zarobili prethodnog dana.

Vođu rudara koji je, s Nikolom Krtinićem na čelu, prodro do školske zgrade priključio se i onaj vod koji je prethodno vodio borbu s četnicima. Sada je cela Rudarska četa bila na okupu pred školom, vukući Talijane iz svih oružja. Naime, Krtinić je, pošto se dogovorio sakomandirom čete Milanom Simovićem, vršio raspored boraca i

Osnovna škola u Gaočićima, poprište teških borbi i prve velike pobede Prve proleterske brigade 22. decembra 1941. Pogled sa severozapada, pravca napada Rudarske čete

određivao im zadatke. Puškomitr al ješci Nikola Bubalo, Prokica 2igić i Đuro Jovanović dobili su precizna naređenja: Prokica da tuče vrata škole; Jovanović — da ospe vatru na otvor na krovu odakle je tukao talijanski mitraljez; Bubalo i drugi — da pucaju na prozore . . .

Naređen je opšti juriš. Borci oba bataljona, Trećeg i Četvrtog, jurišali su prema školi zasuti žestokom talijanskom vatrom. Bombaši su ponovo stupili u dejstvo, ali su i Talijani njih obasipali ručnim bombama. U opštoj pucnjavi i eksplozijama, povicima i nadvikivanju, upadanju partizanskih bombaša u učionicu i iskakanju iz nje pred vatrom branioca, u jurišima i neposrednom suočavanju s Talijanima na bliskom odstojanju, tako reći licem u lice, neizbežne su bile i žrtve. Sa raznih strana stizale su vesti: ranjen je u glavu bombaš Dragoljub Jovičić Miločajac, zatim bombaši Negoslav Bošković, Rajko Stojanović, Stevan Todorović i pomoćnik puškomitr aljesca — koji je bio s njima — Slavoljub Mirković Artem.

Čim je naređen opšti juriš, Nikola Krtinić je povikao svojim borcima:

— Napred, rudari!

Poleteo je prvi, kao i uvek, na čelu čete. Za njim su, dižući se sa snega, pošli njegovi rudari. Pred njima je bila školska ograda. Kada se uzdigao da je preskoči, Krtinić je odjednom posrnuo.

»Bio sam pored njega«, kaže Đuro Jovanović »ali u onom opštem jurišu nije mi ni palo na pamet da je poginuo. Tog trenutka sam pomislio da se zbog mitraljeskog rafala bacio na zemlju, da se pritajio. U krajnjem slučaju, pomislio sam, možda je ranjen . . . «

Krtinić je, međutim, bio smrtno pogođen. Tu, kraj ograde školske, ugasio se život Trepčinog rudara Nikole Krtinića. Njegova je krv ostavila crveni trag na snežnoj belini. Poginuo je i šesti od sedam rudara koji su izvršili prvu diverziju na žičaru Trepće.

Njegovi saborci, rudari, nastavili su juriš na neprijatelja koji im je otrgao zamenika komandira. Uspeli su da se probiju do zgrade i kroz prozore ubace ručne bombe. Zajedno s bombašima Druge i Kruševičke čete, upali su u učionicu. Tamo je neko, kroz probijeni otvor u zidu, ubacio bombu u susednu prostoriju — učiteljev stan, odakle su Talijani tukli iz teškog mitraljeza. Njegova paljba je odmah prestala.

Na podu su ležale crvene talijanske ručne bombe. Proko Zigić Veliki, ugledavši ih kako se, onako u gomili crvene dobaci:

— Evo jabuka!

— Čuvaj se ti tih jabuka — odgovorio mu je neko u onoj gužvi.

Proko je smetnuo s uma tu opomenu i neoprezno je baratao jednom bombom. Bomba je eksplodirala i izbila mu oko.

Tada su i rudari saznali potresnu vest o drami koja je zadesila Kragujevčane. U vreme opšteg juriša na školu, na brisanom prostoru s jugoistočne strane, talijanski rafal je presekao put mladom kragujevačkom bombašu Dragoslavu Ratincu Gosi, maturantu gimnazije. Kuršumi ispaljeni s prozora učiteljevog stana ugasili su život gimnazijalca pred očima njegovog oca i drugova iz bataljona. Začuli su se očajni krici oca, izbezumljenog od bola. Niko ga nije mogao zaustaviti. Poleteo je prema mrtvom sinu koji je ležao na snegu u školskom dvorištu. Kragujevčani su ugledali kako ga po brisanom prostoru prate kuršumi mitraljeskog rafala i kako odjednom i on pada smrtno pogođen, ne dospevši do već mrtvog sina.

Već su mnogi borci upali u školu i otpor Talijana je sve više slabio. Čitave grupe su se predavaie, mahale belim krpama, bacale oružje, dizale ruke uvis. Partizani su ih izvodili napolje.

Iz učionice i sa krova zgrade nije više bilo otpora.

Na kraju je savladana odbrana u svim delovima zgrade, osim u poslednjoj odaji, odakle je pružao otpor talijanski komandant s grupom oficira, podoficira i vojnika. On je zahtevao pregovore, tražio neke garancije i uslove. Komandant Pavle Jakšić, inače profesor, odgovorio mu je na francuskom jeziku da su se svi Talijani već

predali i da njemu i njegovoj grupi jedino preosta je da to isto učine, inače će biti uništeni. Nije bilo drugog izbora, pa se i talijanski kapetan predao. Time je bila okončana višečasovna borba na Gaočićima.[281])

Humka na bojnom polju

Rudari su, kao i ostali, bili radosni zbog pobede, ali im je radost pomućena gubitkom zamenika komandira.

»I ovoga puta jurišao je na čelu čete«, pričao je drugovima iz bataljona Božo Kalember, rudar iz Trepče. »Pre toga je nekoliko puta pokušao da prodre u školu s bombašima. Njegova je smrt posebno uzbudila nas rudare, jer smo ga svi u Trepči voleli i cenili još pre rata kao nepokolebljivog borca, odličnog rudarskog radnika i primernog komunistu. Zato smo na Talijane jurišali svom žestinom, u želji da ga osvetimo ...

Znao sam ga godinama. Kao sin siromašnog seljaka iz Like, rano je napustio rodno Rudopolje, kod Gračaca. Došao je još kao mladić u rudnik Trepču. Rano je osetio gorčinu rudarskog života u Trepči, kojom su upravljali Englezi. Prišao je radničkom pokretu i učestvovao u štrajkovima rudara 1936. i 1939. godine. U Trepči je postao i član Partije. Istakao se hrabrim držanjem u sukobu štrajkača sa žandarima. Iako su žandari pucali iz pušaka, rudari štrajkači su ih razbili i oni su se povukli u svoju kasarnu... I kao partizan je prednjačio, pre svega u junaštvu. Isticao se brigom o borcima, prijateljskim odnosom prema ljudima. On nas je vodio, davao nam lični primer. Uoči akcije na Gaočiće bio je veoma raspoložen. Obraćao nam se radosno: 'Jeste li videli koliko nas je bilo u Rudom? Prava vojska!.. Jeste li videli vrhovnog komandanta Tita? .. Drugovi, nema sumnje — mi ćemo pobediti'.«[2“])

»Sećam se naših akcija i štrajkova u Trepči«, pričao je Prokica Zigić. »Nikola je uvek bio među prvima, smeo, uporan, uticajan. U partizanima se odlikovao hrabrošću. Na položaju kod Kraljeva, pre povlačenja, postavljen je za zamenika komandira Druse čete. Uvek je vodio brigu o borcima, njihovom smeštaju, ishrani, odeći i obući, pripremama za pokret, odnosu prema narodu. Često je, prilikom noćivanja u kućama, upozoravao borce da paze na vatru kako ne bi naneli štetu domaćinu, kako mu ne bi slučajno kuću zapalili.«

»U štrajku u Trepči 1939. godine«, sećao se rudar Miloš Korać, »u Donjem tunelu su predstavnici sindikata bili Dane Brkljač, Pero Ljutica, Jovo Jovanić i Mitar Strugar. Svi su poginuli kao borci ove čete osim Strugara. Na velikom protestnom zajedničkom mitingu učestvovali su svi radnici Tunela. To su Brkljač i Krtinić uspeli da ih sve dovedu …«

M1]) O borbi Rudarske čete na Gaočićima pisao je i njen učesnik Božo Kalember: napis »Proverili smo crnogorsko iskustvo« u knjizi »Prva proleterska« (Vojno delo, Beograd 1963).

Sećanja na učešće Rudarske čete u toj borbi izneli su Milan Simović Zeka, Đuro Jovanović, Prokica Zigić, Proko M. Zigić, Petar Dotlić, Nikola Vuković, Milan Bukvić, Đuro POznanović, Dušan Vrzić, Aleksa Vuković. Ceo tok borbe i učešće svih jedinica opširno je prikazao dr Koča Jončić u istorijskoj studiji »Borba u Gaočićima«, objavljenoj u knjizi »Rudo«, Sarajevo 1971.

[2a2]) Izjava Bože Kalembera, data autoru septembra 1971, i izjave Prokice 2igića, Đure Jovanovića i Miloša Korača, koji se dalje navode, date su u isto vreme.

»Tek kada se završio juriš na školu u Gaočićima«, pričao je Đuro Cetnik-Jovanović, »video sam da nam je zamenik komandira pogođen u glavu, da je poginuo. Bio je zaista dobar borac, uvek čvrst, siguran, pribran. No u tom trenutku sam najviše mislio na njega kao čoveka i druga. Iskrsla mi je u sećanju jedna epizoda. Jedan od naših boraca iz čete, prilikom povlačenja iz Srbije, ostao je bos. Krtinić mu je ponudio svoje cipele. Kada ovaj to nije prihvatio, Nikola mu je dao svoje debele vunene čarape, a sam je zavio noge u krpe.«

Borba je završena. Rudari su se okupili oko mesta gde je ležao Nikola Krtinić. Teško je bilo shvatiti da je on mrtav, da ih više neće voditi, da se u jurišima, sa čela čete, neće više čuti njegov borbeni poklič . ..

Nisu mogli da gledaju taj prizor. Nisu hteli da im u sećanju ostane njegovo beživotno telo u snegu. Želeli su da ga zapamte onakvog kakav je uvek bio njihov zamenik komandira: uspravan i visok, crnomanjast, naočit, snažan, pun života i vere u ljude, vešt ratnik, najbolji strelac. Hteli su da im ostane u sećanju kako se, inače miran i staložen, menjao pred svaku akciju, uzbuđivao, kako ga »mesto nije moglo držati«, kako bi sav ustreptao u očekivanju borbe. Znali su svi: nije to bilo nestrpljenje kavgadžije, nego žar ratnika za akcijom protiv neprijatelja, neodoljiva želja da deluje, da doprinese borbi, da bude koristan pokretu.

Hteli su u svojoj svesti trajno da uklešu njegov lik ne samo kao ratnika nego i kao druga i čoveka koga su iskreno voleli: druželjubljivog, neposrednog, često vedro raspoloženog i duhovitog. Spremnog da pomogne, ali i da otvoreno ukaže na greške; upornog, čvrstog i doslednog... Nije trošio reči, ali ono što bi rekao, bilo je promišljeno i »na mestu«. Odmeren, pravičan i lično vrlo skroman i pošten, brzo je sticao naklonost i poverenje drugova.

Niko od njih nije mogao zaboratiti snagu njegovog uverenja u pravednost borbe koju su vodili, u ostvarljivost njenih ciljeva, neumorno njegovo zalaganje za samodisciplinu i partijsku liniju. Iskreno i dosledno je u svemu davao lični primer, zbog čega je u neku ruku važio kao »čistunac«. Krasile su ga nepomućena vera, bezrezervna odanost i nepokolebljiva privrženost pokretu u čijim se redovima borio. Iz toga je prirodno proizlazila njegova spremnost da toj borbi podredi sve lično, da sve žrtvuje, pa i sopstveni život.

To se i dogodilo. Pao je u Gaočićima kao jedna od prvih žrtava tek osnovane Prve proleterske brigade.

Brigada će krenuti dalje — u nove borbe i marševe. A zamenik komandira Rudarske čete, Trepčin rudar Nikola Krtinić, ostaće u humci na bojnom polju kao spomen Prve proleterske, da simbolično označi njen put u oslobođenju zemlje — put težak, posut žrtvama, ali pobeđan.[283])

Srećno, rudari!

Početak borbenog puta Prve proleterske bio je doista ohrabrujući. Pobeda u Gaočićima je oduševila celu brigadu, a pre svega učesnike u toj borbi. Okupljeni na poprištu borbe, u dvorištu ispred škole, sakupljali su zadobijeno neprijateljsko oružje, postrojavali zarobljenike, okupljali se po četama, živo komentarisali pojedinosti iz tek završene borbe i pravili konačan bilans ove akcije.

Poginulo je oko 30 Talijana, zarobljeno 4 oficira, 4 podoficira i 116 vojnika. Zaplenjena je velika količina oružja i municije: 2 teška bacača sa 120 bombi, 3 mala bacača sa 90 bombi, 3 teška mitraljeza sa 4.000 metaka, 9 puškomi trai jeza sa 3.000 metaka, 75 pušaka

2M) pogibiju Nikole Krtinića u borbi u Gaočićima, autor je opisao u »Borbi« 1971, posle čega je od Nikoline majke dobio sledeće pismo:

»Dragi druže,

Sada će godina dana da si jugoslovensku javnost podsjetio na mog jedinca sina — Krtinić pok. Nikolu — svojim člankom u 'Borbi', čiji naslov je 'Poginuo na čelu čete'.

Preko televizije sam pratila program kada je bila proslava u čast osnivanja vaše brigade u Rudom. Grudi su mi se nadimale. Radovala sam se s vama, jer sam osjećala kao da je moj sin u stroju. Znala sam da svi ili bar većina vas mislite i na njega.

Ja sam stara 85 godina, ali moji zadnji životni časovi su ispunjeni radošću kada vidim da vas je dosta preživelo i da oživljavate uspomene na one dane kada je i moj Nikola ratovao zajedno s vama. Vidim da vam i drug TITO odaje priznanje i suosjeća s nama za one koji nisu bili na toj proslavi u stroju.

Stara sam i nejaka, pa ne mogu da posjetim grob svog jedinca, ali to, sigurno, činite vi — njegovi drugovi. Znam da su mnogi od vas prošle godine, nalazeći se u Rudom, posjetili njegov tihi dom.

Zahvalna sam svima, a tebi, sinko, i Boži Kalemberu neizrecivo puno, jer ste pišući o mom sinu još više uzdigli moj ponos, koji sam imala od dana kada sam ga rodila, pa isti zadržala i kada je poginuo, jer sam znala da je poginuo za nešto što je pošteno i za nešto što treba svima donijeti sreću.

Mene je posjetio jedan vaš drug i tražio Nikolinu sliku jer da ti pišeš knjigu o vašoj četi, pa da ćeš između ostalih i o njemu pisati. Zelja mi je da prije nego umrem pročita netko preda mnom tu knjigu. Da znaš, sinko, svetinja je ono o čemu pišeš.

Ne mogu da izrečem sve ono što ti želim... I ne samo tebi već svim drugovima mog jedinca, čije adrese ne znam i ne mogu da im to usmeno ili pismeno izrazim.

U Gračacu, 28. prosinca 1972

Krtinić Pera
Gračac, 104«

Peri Krtinić se, na žalost, nije ostvarila želja da joj neko pročita redove ove knjige o njenom sinu. Preminula je u leto 1974. godine.

sa 2.500 metaka, 600 ručnih bombi, 25 pištolja. U ruke partizana pala je i znatna količina vojne opreme: oprema za 200 vojnika, sanitetski materijal, 2 radio-stanice, zatim novac u raznim valutama (u vrednosti od oko 70.000 dinara), 14 tovarnih konja i dr.

Sve to oružje i oprema postali su sada svojina proletera. Ubojna moć Prve proleterske uveliko je porasla, pre svega zbog zaplenjenog teškog i automatskog oružja, pa je kasnije formirana posebna četa pratećih oružja. I zaplenjena municija je dobrodošla proleterima. Jer partizanski odredi su prilikom povlačenja prema Sandžaku, u stalnim borbama s okupatorskim jedinicama i četnicima, istrošili dosta municije. Za njihovu oskudicu u municiji znali su i četnici u Srbiji, pa su partizane često nazivali »petmetkovićima«.

Trebalo se pobrinuti i za sopstvene mrtve i ranjene drugove. U Gaočićima su sahranjeni poginuli proleteri: šest iz Četvrtog i dva iz Trećeg bataljona. Organizovana je ekipa za prebacivanje ranjenika iz Gaočića u Rudo: 11 iz Četvrtog i 6 iz Trećeg bataljona.[284]) Kada su oko podne krenuli za Rudo, pratili su ih Prva i Kruševička četa, a Rudarska i Druga četa ostale su da organizuju prevoženje ratnog plena.

Pobeda u Gaočićima je imala veliki odjek. I Vrhovni štab i Tito su, u svojim pismima, obaveštavali druge štabove i partijska rukovodstva o toj pobedi, ističući njen značaj. Ona je odjeknula i u talijanskim garnizonima na ovoj teritoriji, koji se — posle ovog poraza i teških gubitaka — nisu usuđivali da preduzmu slične napade. Proleteri su stekli još jedno veliko iskustvo — iskustvo u borbi s utvrđenim neprijateljem, a pobeda je učvrstila njihov borbeni moral i poverenje u sopstvene snage.

I poslednji borci su napustili Gaočiće. Nov pravac pokreta bio je: Međeđa—Rogatica. Kolona Rudarske čete se probijala kroz sneg. U njoj je bio i Rade Milićević, jedini preživeli rudar Trepče od sedmorice koji su izvršili prvu diverziju na žičaru. Sa svojim drugovima krčio je prtinu, praveći usku stazu u nepreglednom snežnom pokrivaču.

Odmicala je kolona Rudarske čete.

Za sobom je ostavljala pređeni ratni put od Trepče i Ibarskih rudnika, od Kopaonika i Kraljeva; put u prvoj godini ustanka; put koji se završio sa Rudom i Gaočićima. Tu je bio kraj ratnog raporta Rudarske čete za 1941. godinu.

Ceta je nastavljala svoj ratni marš pod proleterskom zastavom. Išla je u susret novim borbama.

— Srećno, rudari!

[84]) Ranjenici 4. bataljona bili su: Proko M. Žigić, Negoslav Bošković, Stevan Tođorović, Zivan Maričić, Jovo Šarenac, Nikola Jončić Koča, Jezdimir Tripković, Radenko Kovijanić Juda, Dragoljub Jovićić Miločajac, Rajko Stojanović i Slavoljub Marković Artem. Poginuli su: Nikola Krtinić, Zoran Katić, Petar Spasojević, Novica Jolić, Milan Milašinović Toma i Starostin.

SPISAK BORACA
RUDARSKE ČETE PRVE PROLETERSKE

— Sastav u Rudom 21. XII 1941 —

1. SIMOVIC MILAN ZEKA
   komandir čete i zamenik komandanta bataljona, rođen 3. februara 1917, Vitkovac, Kraljevo, Srbin, podnarednik-pilot u bivšem jugoslovenskom Vazduhoplovstvu; član KPJ od decembra 1941; živi u Zemunu.

2. VUKOTIĆ ŽARKO
   politički komesar, rođen 1912, Titograd, Crnogorac, naseljenik u Drenici, Kosovo, izbeglica u Ušću, student prava; član KPJ od 1940; poginuo na Ivan-sedlu februara 1943. kao vodnik u 1. četi 2. bataljona.

3. KRTINIČ NIKOLA
   zamenik komandira, rođen 17. marta 1914, Rudopolje, Gračac, Lika, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1940; poginuo 22. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

4. MILIĆEVIĆ RADE
   zamenik komesara i sekretar četne ćelije KPJ, rođen 6. juna 1910, Zvijerina, Bileća, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1940; poginuo 22. maja 1943. na Zlatnom boru, kao politički komesar; narodni heroj.

5. ARSENIJEVIC VOJIN ARTEM
   borac, rođen 23. aprila 1925, Donja Dobrinja, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; živi u Požarevcu.

6. BAROVIC BOSKO
   borac, rođen 24. decembra 1902, Komani, Danilovgrad, Crnogorac, radnik Trepče; član KPJ od 1938; umro 14. marta 1973. u Zemunu.

7. BASARIC DUŠAN
   borac, rođen 16. februara 1920. Barlete, Gospić, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1942; umro posle rata.

8. BLAZEVlC MILOŠ
   borac, rođen 1910, Medna, Mrkonjić-Grad, Srbin, šumski radnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo aprila 1944. na Lisini, kod Mrkonjić-Grada, kao zamenik komandira prateće čete.

9. BRAJOVIC RADOVAN
borac, rođen 1912, Danilovgrad, Crnogorac, železnički službenik (otpravnik vozova u železničkoj stanici Leposaviću kod Kosovske Mitrovice); umro februara 1942. u Foči.

10. BUBALO NIKOLA
borac, rođen 15. februara 1921, Rešetar, Ličko Petrovo Selo, rudar u Trepči; član KPJ od leta 1941; ranjen na Ivan-sedlu februara 1943. kod Bradine i umro posle nekoliko dana kao zamenik političkog komesara; narodni heroj.

11. BUKVIĆ MILAN CANE
borac, rođen 8. februara 1907, Vodoteč, Brinje, Lika, Srbin; rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od februara 1942; živi u Beogradu.

12. CETNIK-JOVANOVIC ĐURO
desetar, mitraljezac, rođen 30. aprila 1914, Cetina, Vrlika, Velika Dalmacija, Srbin, metalski radnik — železničar u Bogutovačkoj Banji; član KPJ od aprila 1942; živi u Beogradu.

13. DOTLIC PETAR
borac, rođen 10. oktobra 1917, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik u Ristovcu, Ibarska klisura; član KPJ od 15. novembra 1942; živi u Apatinu.

14. ĐELEVIC IVAN
borac, rođen oko 1914, Crna Gora, Crnogorac, pravnik, službenik u sreskom načelstvu u Kosovskoj Mitrovici, izbeglica, ekonom u bolnici u Raškoj; član KPJ od 1941; umro februara 1942. u Foči.

15.. ĐUROVIC MILAN ŠABAN
borac, rođen 15. marta 1895, Ržanica, Ivangrad, Crnogorac, rudar u Trepči i Belom Brdu, Kopaonik; poginuo od balista 1950.

16. GRGIC DANE
borac, rođen 1902, Dobrenica, Bihać, Srbin, rudar-miner u istražnim rudnicima kod Raške; nepoznato mesto boravka.

17. IVANOVIC RADISAV
borac, rođen 1920, u Argentini, Crnogorac, naseljenik na Kosovu (selo Bukoš kod Vučitrna), rudar, poginuo februara 1942. kod Prače.

18. JAJCANIN DRAGAN
borac, rođen 23. aprila 1917, Velika Rujiška, Bosanska Krupa, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; poginuo februara 1942. kod Prače.

19. JULOVIC VOJIN JULKA
boTac, rođen 10. maja 1923, Drenovac, Šabac, metalski radnik u brodogradilištu u Mačvanskoj Mitrovici; član Skoja od 1941; član KPJ od 1. januara 1943; živi u Beogradu.

■20. JUŠKOVIĆ NOVAK
borac, rođen 20. januara 1910, Cerovo, Bijelo Polje, Crnogorac, rudar u Trepči, naseljenik kod Vučitrna; poginuo februara 1942. kod Prače.

■21. KALEMBER BOZO
desetar, rođen 1. decembra 1916, Bjelopolje, Titova Korenica, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1. maja 1941; živi u Zagrebu.

•22. KORAC MILOŠ
borac, rođen 12. avgusta 1914, Visuć, Udbina, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1. decembra 1939; živi u Zagrebu.

•23. KRSTONOŠIC ALEKSANDRA NANICA
bolničarka, rođena 1924. u Srbobranu, učenica gimnazije; član SKOJA od 1942; umrla od tifusa početkom 1943. posle prelaska Neretve.

24. LABOVIC VELJKO SKRBO
borac, mitraljezac, rođen 1917, Peć, Crnogorac, stolarski radnik — zemljoradnik u Zlopeku, Peć, izbeglica; umro februara 1942. u Foči.

25. LUCIC STE VAN
borac, rođen 1898, Gospić, Srbin, rudarski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; umro 11. januara 1942. u Podromaniji.

26. NEMIC RIFAT
borac, rođen oko 1902, Novi Pazar, Musliman, radnik u Trepči; član KPJ; poginuo kao politički delegat vođa ili zamenik političkog komesara.

27. MILANOVIĆ MILOJE
borac, rođen 22. avgusta 1904, Titovo Užice, Srbin, žandarmerijski narednik u Ušću; član KPJ od februara 1942; živi u Titovom Užicu.

28. MIROVIC NIKOLA
borac, rođen 1905, Ugnje, Cetinje, Crnogorac, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; poginuo februar 1942. kod Prače.

29. MIHAJLOVIC STEVO
borac, rođen 1922, Pecka, Mrkonjić-Grad, Srbin, šumski radnik; član Skoja; poginuo 13. jula 1942. na Kozjim stijenama, kod Prozora, kao puškomitraljezac.

30. ORLIĆ DANE
borac, rođen 1903, Brinje, Lika, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; otišao krajem 1942. u ličke jedinice; umro posle rata.

31. ORLIĆ DUŠAN
borac, rođen 6. maja 1923, Stapari, Titovo Užice, Srbin, učenik gimnazije u Virovitici, izbeglica; član Skoja od 1941, član KPJ od oktobra 1943; živi u Beogradu.

32. PICURIĆ MILIKA MILAN
borac, rođen 15. avgusta 1912, Dubrovsko, Savnik, Crnogorac, železničarski službenik; član KPJ od 15. septembra 1941; živi u Beogradu.

33. PILOVIC BOGDAN BOĆA
borac, rođen 1902, Dedevci, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. septembra 1943; živi u Kraljevu.

34. POZNANOVIC ĐURO
borac, rođen 3. maja 1922, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 12. decembra 1942; živi u Ljubljani.

35. POZNANOVIC STEVO
borac, rođen 5. oktobra 1918, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik u Ibarskoj klisuri; član KPJ od leta 1942; poginuo 27. oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova, kao desetar ili vojnik.

36. POLOVINA JANKO
borac, rođen 1910, Agići, Bosanski Novi, Srbin, rudar u Trepči, član KPJ od 1941; otišao iz čete 1942, verovatno poginuo u borbi.

37. RADIĆ VOJO
borac, rođen oko 1920, Crna Gora, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1941; poginuo 1943. u Hercegovini.

38. RAKITIC MIODRAG
borac, rođen 1941, Raška, Srbin, student prava; živi u Raškoj.

39. RAPAJIC PAJO

borac, rođen 12. decembra 1904, Brlog, Otočac, Srbin, rudar u Belom Brdu u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od 16. decembra 1941; umro u Apatinu.

40. SEKULIC VITOMIR

borac, rođen 1917, Drinići, Bosanski Petrovac, Srbin, šumski radnik; član KPJ od 1937; prekomanđovan oktobra 1942. za političkog komesara komande mesta u Bosanskom Petrovcu; poginuo kao kapetan od četničkih bandi kod Sarajeva, 1945.

41. STANKOVIC ĐURAĐ

desetar, rođen 2. aprila 1911, Ostrovica, Gospić, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od kraja 1941; poginuo 20. jula 1942. kod Bugojna, kao vodnik 2. voda.

42. STRUGAR MITAR

borac, rođen 1911, Gornji Ceklin, Cetinje, Crnogorac, rudar u Trepči; član KPJ od 1941; poginuo juna 1943. u Miijevini.

43. STUPAR PERO

borac, rođen 1915, Bosanski Petrovac, Srbin, mašinovođa u Trepči; član KPJ od leta 1942; poginuo 1. januara 1943. u Teslići kao vodnik.

44. SULENTIC IVAN

borac, rođen 18. oktobra 1902, Sveti Rok, Gračac, Lika, Hrvat, rudar u Trepči i rudniku »Kosovo«; poginuo 6. decembra 1942. kod Kotor-Varoša.

45. TOMOVIĆ ĐURO KOTOMAN

borac, rođen oko 1912, Hercegovina, Srbin, rudarski predradnik u rudniku Belo Brdo, Kopaonik; umro februara 1942. u Foči.

46. TOMOVIĆ SPASOJE ISUS

borac, rođen oko 1922, Beograd, učenik gimnazije; ranjen u glavu maja 1943. na Zlatnom boru kao nišandžija na malom bacaču u 3. četi i poginuo u bolnici na Pivi.

47. TOMOVIĆ SRBOBRAN

borac, rođen 1922, Hercegovina, Srbin, rudar u Trepči; upućen iz jedinice, po zadatku, početkom 1942; umro posle rata.

48. VRZlC DUŠAN

borac, rođen 16 februara 1913, Melnice, Otočac, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 25. jula 1941; živi u Smederevu.

49. VUCKOVIC STANIMIR VUCKO

borac, rođen 1922, Reka, Ušće, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član Skoja od 1942, kasnije postao član KPJ; živi u Beogradu.

50. VUJOŠEVIĆ

borac, rođen oko 1914, Crnogorac; kao železničar radio prvo u Novom Sadu — do okupacije 1941, a zatim u Ibarskoj dolini; umro februara 1942. u Foči ili prekomanđovan.

51. VUJOVIC JOVAN MUŠMULA

borac, rođen 1913, Beljane, Bileća, Hercegovina, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 22. avgusta 1941. Umro 1968.

52. VUKOVIĆ ALEKSA

borac, rođen 10. februara 1921, Velika Grabovica, Brus, Srbin, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od novembra 1941; živi u Beogradu.

53. VUKOVIČ NIKOLA
borac, rođen 18. juna 1924, Strane, Nevesinje, Srbin, rudar rudnika »Kopaonik« (Belo Brdo); član Skoja; živi u Gaj dobri.

54. ZAVADA ĐURAĐ ĐOKO
vodnik, rođen 9. aprila 1917, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik u Ibarskoj klisuri; član KPJ od 1942; poginuo decembra 1944. u Lici kao komesar 4. bataljona 1. brigade 35. divizije.

55. ZAVADA MILOŠ
borac, rođen 1909, Visuć, Udbina, Srbin, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od 1940; živi u Apatinu.

56. ZARKOVIC BOZO
desetar i mitraljezac, rođen 22. decembra 1920, Đevđelija, Srbin, električar - ski radnik u centrali u Kosovskoj Mitrovici; član KPJ od maja 1937: živi u Splitu.

57. ZEGARAC DANE
borac, rođen 1909, Glavice, Otočac, Srbin, rudar u rudniku Belo Brdo, Kopaonik; bio u minerskom vodu; umro u ratu.

58. ZIVANOVIC ZlVORAD
borac, rođen 15. juna 1916, Zaočani, čačak, Srbin, službenik u Beogradu; član KPJ od septembra 1941; živi u Beogradu.

59. ZIGIC J. PROKO
borac-mitraljezac, rođen 25. juna 1914, Tuk, Titova Korenica, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od oktobra 1940; živi u Titovoj Korenici.

60. ZIGIC M. PROKO
borac, rođen 17. februara 1913, Titova Korenica, Srbin rudar u Trepči; član KPJ od 15. juna 1943; živi u Zaostragu kod Makarske.[285])

[2M]) Ovaj spisak boraca Rudarske čete i podaci o njima potpuniji su od spiskova i podataka objavljenih u knjigama »Prva proleterska« (Beograd 1963) i »Rudo« (Sarajevo 1971). U spisku od 1963. navedena su 56 imena, a u onom iz 1971 — 57 (naknadno unet Pićurić Milika Milan). Istraživanjima sprovedenim u toku pisanja ove knjige utvrđeno je da su u sastavu Rudarske čete u Rudom bili i drugovi Nikola Vuković, Vojin Arsenijević Artem i železničar Vujošević. Prema tome, ovaj spisak sadrži imena i podatke 60 boraca Rudarske čete koji su na dan 21. XII 1941. bili u stroju u Rudom.

Đuro Četnik-Jovanović izjavljuje (9. V 1974) da se pouzdano seća da se u sastavu Rudarske čete u Rudom nalazilo 65 boraca. Velike teškoće je, od početka sastavljanja spiskova i podataka o borcima u Rudom, činilo to što nije bilo nikakvih popisa boraca iz toga vremena. U situaciji kakva je tada, pa i kasnije bila, malo je ko pravio spiskove i obično su se potrebe svodile na izveštavanje o brojnom stanju. U svakom slučaju, nema nikakvih sačuvanih spiskova iz toga doba ako ih je ko i sačinio. Stoga su popisi boraca i podataka o njima pravljeni tek posle rata, na osnovu sećanja preživelih drugova. Mnogi su drugovi poginuli, a preživeli su raspoređivani ili odlazili na rad u razne krajeve zemlje. Kasnije su se pojedinci penzionisali, nastanili se i žive u raznim mestima. Borci se okupljaju na proslavama 1. proleterske i održavaju međusobnu vezu, ali je bilo i još ima slučajeva da pojedinci nisu saznavali za pozive upućene preko štampe i radija, kao ni za druge pokušaje (slučaj Nikole Vukovića, koji se javio tek 1973). Pošto nije bilo odziva, ostalo je još neizvesnosti u pogledu imena i podataka nekih drugova, naročito onih pojedinaca koji su pridodati iz drugih odreda, a ostali su u četi kraće vreme.

POD PROLETERSKOM ZASTAVOM

OD RUDOG DO SLOBODE

JANUAR 1942 — MAJ 1945

Imao sam prilike da dođem u dodir s rudarima ovoga kraja, ovih rudnika, za vrijeme rata. Imao sam prilike da razgovaram sa njima onda kada smo 1941. formirali prvu proletersku brigadu, u koju je ušla i četa rudara. Mnogi su bili iz ovoga rudnika. To je bila hrabra četa, četa koja je, zajedno s prvom proleterskom i drugim proleterskim brigadama, prošla uzduž Jugoslavije i stigla do talijanske granice, do granice Austrije, jednom riječju, koja je prokrstarila čitavu našu Jugoslaviju.

Tito, u Trepči, 12. aprila 1971.

NA POČETKU VELIKOG MARSA[1])

Novu godinu, 1942, dočekali smo u Rogatici. Taj događaj je na određeni način obeležen u svim jedinicama, a glavno je slavlje bilo na priredbi u hotelu »Rogatica«. Bila je to polupriredba i poluzbor, kako se to već praktikovalo u ovakvim prilikama. Ovde je to sada bilo nužnije nego ma gde, radi opovrgavanja četničke propagande protiv partizana.

Govoreći o razvoju narodnooslobodilačke borbe, komesar Prve proleterske brigade Filip Kljajić, je, pored ostalog, izneo porazne podatke o četničkoj izdaji te borbe i njihovoj saradnji s Nemcima u Srbiji. Četnički oficiri, kojih je na priredbi takođe bilo, reagovali su žučno. Stalno su prekidali govornika i uzaludno pokušavali da to ospore. To se tako ponavljalo sve dok, u trenutku najjače raspre, nije odjeknuo revolverski pucanj. Rasprava je začas prestala — jer četnika najednom nigde nije bilo. Zaglavili su kroz vrata i kroz prozor. A nestalo je i ono malo građana što se tu našlo. Tako smo na priredbi ostali samo mi, partizani.

Program je nastavljen, a zatim su počeli veselje i igranka. Na izgled kao da se ništa nije ni dogodilo. No samo na izgled. U stvari, svako od prisutnih bio je pod dubokim utiscima onoga što se to veče zbilo. Nas proletere to je ponovo vratilo na preživljavanje svega onoga što smo za ovo nekoliko dana, na putovanju od Rudog do Rogatice, videli i čuli. A toga je bilo mnogo.. .

Dva dana posle pobede nad Talijanima kod Gaočića, prelazimo Drinu, preko velikog železničkog mosta u Međeđi. Idemo u Bosnu. Mnogo smo već slušali o borbama bosanskih, osobito »Cičinih« partizana, ali i o zlodelima ustaša. Verovatno ćemo uskoro imati prilike da se i s njima ogledamo.

*) Rudarska četa je od ulaska u sastav Prve proleterske pa do kraja rata prešla nekoliko desetina hiljada kilometara. Ovo su počeci tog dugog puta.

Koliko znamo, ovo je prvi slučaj da jedna veća jedinica partizanske vojske ide da se bori daleko od svoga zavičaja, u sasvim druge delove zemlje. Izgleda da reči druga Tita u Rudom — da ćemo se od sada, kao Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, boriti gde god to bude trebalo — već počinju da se oživotvoruju.

Bio je 25. decembar 1941. Na okupu je ceo Četvrti bataljon. Ovde u Međeđi je kraj današnjeg marša. Prvi crnogorski je pre dva dana zauzeo ovo mesto i danas krenuo prema Rogatici. Mi ostajemo da prenoćimo ovde.

U mestu nigde žive duše. Sve je pusto. Samo zgarišta i ruševine.

Noć provodimo u polurazrušenim zgradama železničke stanice. I pored ovako nezavidnog smeštaja, raspoloženje nije loše. Ispunjeni smo nekim unutrašnjim zadovoljstvom. Sve što nas u ovom času okružuje simbolizuje nemoć takozvane Nezavisne Države Hrvatske, s jedne, i snagu pokreta čiji smo već borci, s druge strane. Prvi put nakon gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i poslije napornog odstupanja bespućima Sandžaka, stajemo na čvrsto tlo slobodne teritorije. A umorni smo i iscrpljeni. Odmah smo produžili dalje. Trebalo je evakuisati ranjene drugove, ratni plen i zarobljenike. A iz pravca Višegrada i Priboja mogla se svakog časa pojaviti nova talijanska kolona. I ne samo otuda, i ne samo talijanska. Zato, dok Prva četa sprovodi evakuaciju, Druga i Rudarska zaposedaju položaje.

Iz Međeđe krećemo sutradan i istog dana, 26. decembra, stižemo u Rogaticu. Prvi utisak nije loš. Naprotiv. Brz i relativno dobar smeštaj odavao je utisak dobro sređene pozadinske službe. Uostalom, od jedne male i više puta pljačkane Rogatice nije se ni moglo tražiti koliko od jednog Užica ili Čačka. A u prilikama kakve su bile naše, iz šume ti i najbednija kasaba deluje kao veliki grad.

Ceo put od Gaočića do Rogatice prešli smo za dva dana. Tek se ovde mogu sagledati prava ratna pustoš i stradanje našeg naroda. Za vreme pokreta nailazimo na mnogo izbeglica. Od njih slušamo potresne priče o nesreći što ih je zadesila. Mnogi su od kuća pobegli bez igde ičega i žive u visokim, teško pristupačnim pećinama i ispod stenja, o čemu svedoče mnogobrojne vatre.

Na Drini ugledasmo grupu na splavu. Muslimanske izbeglice. Nešto staraca, ostalo žene i deca. Izbezumili su se od straha misleći da smo četnici. Samo snalažljivost naše prethodnice sprečila ih je da »spas« ne potraže u talasima nabujale Drine. Vođeni najnižim strastima osvete zbog ustaških zločina nad srpskim življem, četnici su svojim kamama satirali sve što je, kako su sami govorili, »šokačko« i »tursko«.

Zarobljeni Talijani vrlo teško podnose mučne uslove našeg marša. Tek je nekoliko dana kako žive u našim, partizanskim uslovima,

a već su sasvim propali. Namučiše nam ranjenike. Jedva da i sebe nose, a kamoli njih. Gledajući kako se ponaša ova, nekada tako gorda »vojska«, s kojom je Musolini godinama blefirao plašeći Evropu, revoltirano se pitamo: kome li se to u kratkotrajnom aprilskom ratu predadoše tolike divizije bivše jugoslovenske vojske?

Još pod teškim utiscima četničkih nedela, a svesni da ćemo uskoro biti svedoci isto takvih, pa možda i gorih zločina ustaša, ne shvatamo ovdašnje odnose između četnika i partizana. Budući da smo bili neposredni svedoci četničke izdaje u Srbiji i već naviknuti da s njima razgovaramo samo preko »mušice«, teško se prilagođavamo ovdašnjoj saradnji i zajedničkoj komandi mesta. Savlađujemo se nekako, ali ostajemo u čvrstom uverenju da sve to neće biti duga veka. Uostalom, neki četnički postupci već ukazuju na to da u toj oceni nismo pogrešili.

Dok brigada s ostalim, ovamo prispelim batalj onima vrši pokret prema severu, naš Četvrti ostaje u varošici i njenoj okolini. To nam je, verovatno, priznanje za Gaočiće. I Vrhovni štab se ovde nije duže zadržavao. Produžio je dalje u pravcu »Čičinog« štaba. U ovom delu istočne Bosne deluje nekoliko jakih partizanskih odreda sa desetak hiljada boraca. Slobodna teritorija je prilično prostrana i jedinstvena. Na njoj je i nekoliko većih naseljenih mesta (Rogatica, Sokolac, Han Pijesak, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac i Olovo).

U varošici smo se dobro sredili i dobro doterali. Dobiveno je nešto odeće i obuće. Okrpili smo se, isparili i okupali, pa se osećamo kao preporođeni. Popunili smo se donekle i u naoružanju. Podeljen je ratni plen sa Gaočića. Čete su dobile po jedan do dva talijanska puškomitraljeza, a bataljon »bredu«. Oružje je odlično, ali ima i jednu veliku manu: ne radi bez maziva, pa za nas partizane može biti nepraktično. Dobili smo i nekoliko talijanskih pušaka. Male su i smešne. Prema našim užičkim »šinjarama«, to su prave dečje igračke, pa ih i uzimaju, uglavnom dečaci. Stigla je i veća količina talijanskih bombi. Nisu efikasne, ali imaju jaku detonaciju, tj. samo galame. Pegu[2]) ih bagateliše primedbom da su ih Talijani napravili prema svome spodobiju.

Sve slobodno vreme, a njega je bilo dovoljno, posvećeno je ličnom spremanju, odmoru, ali i političkom i kulturnoprosvetnom radu. Osim ličnog obezbeđenja, gotovo da i nije bilo nekih drugih zadataka.

Bavljenje u Rogatici posebno je iskorišćeno za to da se borački sastav, u prvom redu komunisti, iscrpno informiše o specifičnostima ustanka i situacije u ovom kraju, kao i da se borci međusobno što više upoznaju i zbliže. Ovde, u istočnoj Bosni, nastupio je značajan momenat ponovne borbe za uticaj na mase, a time i za budući raz-

[1]) Predrag Mihailović, student iz Kosovske Mitrovice. Poginuo 1943. u petoj neprijateljskoj of anzi vi.

voj ustanka, njegov uspeh ili propast. A potreba da se međusobno upozna borački sastav doista je bilo. Dok su Prva i Kruševačka četa, sastavljene, uglavnom, od ljudstva iz Kraljeva i njegove okoline, sve vreme borbi za Kraljevo i tokom odstupanja iz Srbije delovale kao jedna celina, ostale čete su delovale odvojeno i posebno. Druga četa, sastavljena delom od kraljevačkih i kosovskomitrovačkih radnika i đaka, a delom od rudara Ibarskih rudnika, bataljonu se priključila tek u Novoj Varoši. Rudarska četa, sastavljena je od rudara Trepče i drugih rudnika, došla je iz sastava Kopaoničkog odreda. Mada je jedno vreme učestvovala u blokadi Kraljeva, kao i u napadima na taj grad, Rudarska nam je još ostala nedovoljno poznata.

Bataljon je prvi put dejstvovao kao celina u borbi kod Gaočića. Tu smo prvi put gledali rudare u neposrednoj borbi. U njihovom izgledu i ponašanju ima nečega posebnog. Dok u ostalim četama bataljona sastav čine uglavnom omladinci ispod dvadeset godina, kod rudara je gotovo obrnut slučaj. Oni su ne samo očvrsli i prekaljeni od mučnog rada i teškog života, već i vojnički pripremljeni; najvećim delom su prošli kroz redovni vojnički kadar. U njihovim redovima ima ponajviše boraca između 21 i 30 godina, a i ljudi u zreloj dobi (35,40 godina), dok samo mali deo sačinjavaju omladinici ispod 20 godina (15 od 60). Znači, njihovu klasnu i nacionalnu svest
0 potrebi borbe sretno dopunjuje i vojnička obučenost u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, čime su oni odskakali od ostalih četa u bataljonu, pa i brigadi.

Radnički sastav Rudarske čete davao je određeni pečat i celokupnom životu i ponašanju njenih pripadnika. Dok su u ostalim jedinicama ponekad vođene jalove, nepotrebne diskusije intelektualističkog nadmudrivanja, kod rudara toga nije bilo. Na njihovim skupovima se uvek govorilo otvoreno, kratko i jasno. Rudari su donosili pravilne odluke i jasne zaključke, ali se kod njih u svakom trenutku moralo jasno znati i kazati šta je šta i ko je ko. Uvek su uspevali da pravovremeno sagledaju suštinu stvari, odvoje glavno od sporednog, bitno od nebitnog, i u tome su bili čvrsti i nepokolebljivi.

Dok je Rudarska s nekim svojim posebnostima bila pomalo neobična četa i u tome odskakala kao celina, u ostalim, nama iz Druge čete nedovoljno poznatim jedinicama, zapažamo neke interesantne pojedince. Među njima se naročito ističe vodnik Drugog voda Kruševičke čete Božo Miletić, zvani Kosovac.[3]) Čovek u zrelim godinama, stasit i uspravan, isticao se vojničkim izgledom i ponašanjem. Malo je govorio, a, videlo se, dosta znao. U toku borbi oko Kraljeva
1 prilikom povlačenja do Nove Varoši, Kosovac je bio u sastavu jedinica Kopaoničkog odreda, a tada je raspoređen u Kruševičku četu. Počeo je od običnog borca i išao redom: vodnik, delegat voda, ko-

') Božo Miletić, ađvokatski pripravnik iz Močila, Kolašin. Poginuo 1943. u petoj neprijateljskoj of anzi vi kao zamenik političkog komesara brigade.

mesar čete, jer se isticao kvalitetima naobrazbom (rezervni oficir). I politički već i u bataljonu. Sama činjenica da sa dužnosti političkog komesara čete postavljen za zamenika političkog komesara brigade, to najbolje potvrđuje. Pa ipak, Kosovca je u ovo doba o kojem se govori nešto tištalo. Nosio je neki teret, nešto ga je mučilo. Među borcima iz njegove ranije, kosovske okoline, govorilo se da on, inače stari član KPJ, nosi neku partijsku kaznu kao miletićevac — pristalica Petka Miletića. O prirodi te krivice nema objašnjenja, pa Boža Miletića ocenjujemo onako kako nam se pokazuje u svakodnevnom životu, u borbi i zadacima: vrlo pozitivno. Tim veća je bila naša žalost kada je posle odlaska od nas, u junu 1943, stigla vest da je poginuo na Sutjesci.

požrtvovanog borca s vojnom je odskakao ne samo u četi već i u bataljonu. Sama činjenica da je godinu i po dana kasnije postavljen za zamenika političkog komesara brigade, to najbolje potvrđuje. Pa ipak, Kosovca

Višednevni mirnodopski život u Rogatici omogućio nam je još nešto veoma značajno: da budemo iscrpno obavešteni o važnim zbivanjima na svetskoj areni borbe protiv fašizma. Tako saznajemo: da je počela protivofanziva Crvene armije i da su Nemci odbačeni od Moskve; da su Japanci bez objave rata napali američku bazu na Havajima, Perl Harbur, što praktično znači da i SAD ulaze u rat protiv fašističkih država; da su Nemačka i Italija objavile rat SAD; da su prišipetlje sila Osovine cele Evrope, među kojima i NDH i Slovačka, objavile rat Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji. (»Teško njima«, tj. Amerikancima i Britancima); da su sovjetske trupe povratile poluostrvo i grad Kerč; da se širom naše zemlje, u svim krajevima, vode snažne akcije protiv okupatora i domaćih izdajnika. Naročito je porastao broj diverzantskih akcija na železničke pruge i objekte, na komunikacije uopšte. Borbe i akcije vode se i u Srbiji, uprkos tek minule prve neprijateljske ofanzive, kojom je trebalo da okupator, po vlastitoj zamisli, očisti partizane »u potpunosti i bez ostataka«. Vesti kažu da su oslobođeni Golubac i Veliko Gradište na Dunavu; da je objavljen Hitlerov dekret o suzbijanju komunističkog pokreta. Pored smrtne kazne za dela protiv Rajha, predviđaju se tajne deportacije radi zastrašivanja stanovništva okupiranih zemalja (»Noć i magla«).

Deseti januar 1942. Nalazimo se na Podromaniji, u bivšoj austrougarskoj kasarni na putu Rogatica-Romanija. Tamni, dugi hodnici. Memla. Prljave sobe s trošnom slamom. I vaškama svih prethodnih vojski od šestoaprilskog rata naovamo. Sve deluje jezivo. Suro i hladno. Ali je to, ipak, spasonosna oaza u snežnoj pustinji nepodnošljive romanijske hladnoće.

Iznenadno smo, s obzirom na razvoj događaja, morali napustiti Rogaticu. Prvo je, 8. januara izjutra, krenula Druga četa. Pokret je bio težak i dug, a put pokriven snežnim nanosima. Šiba vetar, steže mraz. A na cilj je trebalo stići što pre kako bi se osujetio eventualni četnički napad na Praču. Četnici su u međuvremenu napali jednu partizansku bolnicu, pa smo se s razlogom zabrinuli i za Praču.

Krećući se forsirano, uz put nailazimo na neke četničke jedinice. Gledaju nas prezrivo i s mržnjom. U jednom selu su osobito drski. Senlučili su psujući partizane. Pripremali su nam i zasedu, no do sukoba ipak nije došlo. Verovatno su zaključili da se s proleterima nije šaliti, pa su se pravovremeno uklonili. Međutim, odmah su krenuli za nama. Komandir reče da nije pametno imati ih za leđima, te ih propuštamo, ali držimo na nišanu.

U Praču stižemo u isto vreme. Novak[4]) postavlja četu u poziciju pogodnu za slučaj borbe, a sam se upućuje u komandu mesta. Ubrzo se vraća. Borbe s četnicima neće biti. U međuvremenu su omekšali. Spor oko bolnice bio je rešen. Još isto veče četnici se pokupiše i odoše nekud prema Sarajevu. Mi provedosmo noć u Praču, a sutradan krenusmo u sastav bataljona.

Za vreme pokreta od Rogatice ka Podromaniji, rudari su bili bombardovani od nekoliko »savoja«. Prošli su bez gubitaka. Prva četa je čim je prispela pošla na zadatak. Obavešten da je neka razbojnička banda u Sokolovićima napadala muslimanska sela, paleći kuće i žive ljude u njima, štab brigade je naredio da bataljon interveniše. Akcija je potpuno uspela. Banditi su pohvatani i sprovedeni štabu. Bili su to četnici. I opljačkana dobra su vraćena vlasnicima. Sve je to prošlo bez otpora. Ali četa je u povratku ipak bila napadnuta. I to od četnika — bivših partizana koje su Dražini oficiri svojom propagandom prevarili i preveli na svoju stranu.

Posebnu odiseju je ovom prilikom doživeo Milan Koen.[5]) Bolestan i iscrpen, nije se mogao kretati tempom čete, a odbijao je i samu pomisao da ga drugovi nose. Malo-pomalo, zaostao je i tako pao u četničke ruke. Najverovatnije bi završio kod Nemaca da ga nisu odrobili »Čičini« partizani.

Intervencije prilikom neprijateljskih postupaka četnika vršile su na svojim sektorima i ostale partizanske, naročito proleterske jedinice. S njima su sadejstvovale i neke meštanske jedinice, a zapaženiju ulogu imale su Užička i Posavska četa. Drugi crnogorski je, kao i naša Prva četa, bio napadnut od četnika — bivših partizana, samo je taj napad bio ozbiljnijih razmera.

Previranje u redovima ustaničkih snaga koje su izazivali četnički elementi zahvatalo je, uglavnom, samo jedinice koje Partija dotle nije uspela da učvrsti svojim uticajem i rukovodećim kadrovima. Pored već uobičajenih i dobro poznatih »grehova« da su protiv države, kralja i monarhije, protiv privatne svojine, religije i tome slično, partizanima se sada pripisivalo još mnogo šta drugo. Bile su to sve laži i klevete. Četnici su tvrdili: da se protiv partizana u Srbiji i Crnoj Gori, pored Nemaca i Talijana, podigao i ceo narod, te-

[4]) Novak Đoković, geometrijski službenik. Sada u penziji. Živi u Beogradu.
[5]) Milan Koen, pukovnik JNA u penziji. 2ivi u Beogradu.

da su partizani tamo potpuno uništeni ili onemogućeni; da su ovamo, u Bosnu, prebegli smo ovejani »komunaši«, koji se ovde i ne misle boriti, nego da će, u slučaju napada Nemaca i ustaša, jednostavno produžiti dalje, a narod ostaviti na cedilu; da se protiv Nemaca ne treba boriti, jer da oni neće dirati nikoga ako se na njih ne bude pucalo; da su partizani najveći neprijatelji srpskog naroda. Za »dokaz« su navodili tvrdnju da partizani zaštićuju Hrvate i »Turke« — »smrtne neprijatelje Srba«.

Sve tako i tome slično. Njihova poruka ustanicima svodila se na ovo: iskrvavili ste, izginuli, popaljeni ste, opljačkani u dosadašnjim borbama. Mi, četnici, pravi srpski rodoljubi, nacionalisti, ljudi od reda i zakona, domaćini koji imaju kuće, porodice i imovinu, obezbedićemo vam slobodu, red i mir na domaćem ognjištu. A partizani? .. Oni vas vode u propast i uništenje. Sad birajte.

S obzirom na složenu vojno-političku situaciju uopšte, a kako su sastav jedinica činili pretežno seljaci, pozivi te vrste nisu zvučali baš naivno. Pa ipak, i pored te najcrnje i perfidne propagande protiv nas i ružičastih četničkih obećanja, ugled KPJ i partizana nije bio znatnije poljuljan. Neki su padali, ali i ustajali. Ponekad je bilo dovoljno da se u kolebljivoj sredini pojavi samo jedna proleterska četa sa svojim političkim komesarom pa da se već prišivene kokarde skinu i zauvek odbace.

Dvanaesti januar, poslednji dan našeg bavljenja u Podromaniji, ostaće duboko urezan u sećanje pripadnika našeg bataljona. Saopštenje pred strojem da su, presudom brigadnog vojnog suda, dva naša borca osuđena na teške kazne: jedan na smrt, drugi na gubitak boračkih prava i fizički rad u bataljonu, delovalo je snagom šoka. Njih dvojica su, u toku borbe kod Gaočića, teško ranjenom Jezdi Tripkoviću[6]) uzeli sat i druge lične stvari misleći da je mrtav. Prekršaj ružan, ali pre naivan nego svesno smišljen. U drugačijim prilikama, on bi bio drugačije razmatran i protumačen. U ovima, okvalifikovan je kao »lešinarsko-demoralizatorska pojava, nedopustiva u našim redovima«. Obrazloženje da se presuda donosi u interesu borbe bilo nam je razumljivo i blisko, ali i osuđeni drugovi bili su nam bliski. O onome kome je pružena šansa nismo brinuli. On će se rehabilitovati. Ali za onog na smrt osuđenog sve je bilo završeno. On će posle višemesečne teške i poštene borbe završiti tragično: nečasnom smrću, kao izdajnik. Jer član KPJ svagda mora biti prvi, služiti primerom.

Odmah posle saopštenja, pritisnuti težinom događaja, napuštamo Podromaniju. Ceo bataljon. Pravci kretanja i zadaci su za borce, kao i uvek, nepoznati. Vojna tajna. Ali to se, uglavnom nagađa. Prva četa ide orema Han-Stjenici i Kovanju. U susret Nemcima. Govori se da su oni iz pravca Višegrada već stigli u Rogaticu. Rudari će

*) Jezdimir Tripković, radnik iz Bogojevića, kod Arilja. Umro 1953.

na položaj kod Crvenih Stijena. I tamo se očekuje neprijatelj iz pravca Sarajeva. Meštanske, tj. istočnobosanske jedinice već su zaposele nove položaje za borbu. Sada su, verovatno, na položajima ili u pokretu ka njima i ostali bataljoni naše brigade.

I Druga ima pokret. Ona ide na sever prema trouglu Han-Pijesak—Kladanj—Olovo. Komandir se smeška. Kaže da četa ide na zasluženi odmor. Borci to primaju kao šalu. Biće da se i otuda može očekivati neprijateljsko dejstvo pa treba zatvoriti prazninu. Tokom dosadašnjih borbi s partizanima, neprijatelj se mnogo puta uverio da u pojedinačnim sukobima, i pored svojih preimućstava u naoružanju i tehnici, nije kadar da postigne značajniji, uništavajući uspeh. Zato kada napada, čini to sveobuhvatno, s većim snagama. Ofanzivama.

Posle gotovo dvanaestočasovnog, napornog marša, četa stiže na mesto svog opredeljenja. Bila je to Knežina, lepo planinsko selo severoistočno od Sarajeva. Komandir se samo donekle šalio. U pitanju je lak zadatak. Ovde smo radi intervencije. U gerilskom odredu ovoga kraja, odredu koji se smatra partizanskim, nastalo kolebanje. Pokazalo se da je komandant, neki meštanin, zvani Borko, pročetnički orijentisan. Zadatak nam je da se namera prevođenja odreda u četnike osujeti. Ali kako kada famoznog Borka, a ni odreda, nigde nema. Tobože je na položajima prema Sarajevu. Sasvim određeno gde, ne zna niko. Ili neće da kaže. Poruke našeg komandira Borko uredno prima i obećava sastanak, ali ne dolazi. Laže.

A selo nas prima izvanredno srdačno. Bio je to za nas najprijateljskiji doček posle onoga u selu Kruščici kod Arilja. Odbačeni sa Zlatibora, zbunjeni posledicama gubljenja slobodne teritorije, još neprekaljeni, lutali smo siromašnim, pa i nenaklonjenim planinskim selima toga kraja. A nekoliko dana zatim, Kruščica nam svojim dočekom, đelom i rečju, vraća novu veru u ljude.

Za ovakve, ratne prilike »udobno« smešteni u ambulanti i još nekim zgradama, u Knežini ostajemo četiri do pet dana. Ishrana i odmor na visini. Prvi put posle Srbije ovde imamo dovoljno hleba. Čak i previše. Ali ovseni je, s bodljikavim česticama, na koje se, ipak, još nismo dovoljno navikli. A svakoga dana novo sledovanje. Gomilamo rezerve.

Na čitavu atmosferu i raspoloženje boraca deluju i sasvim jednostavni i laki zadaci čete. Lično obezbeđenje, straže i patrole, traganje za Borkom, politički rad u četi i s narodom — to je sve. Bilo je suviše lepo da bi potrajalo. Tako i bi.

Krenuli smo petoga dana u prvi sumrak, srdačno ispraćeni od novih prijatelja. Četa je i za sutrašnji dan dobila redovno sledovanje. Nisu izostali ni pojedinačni pokloni ličnih poznanika. Za naš iznenadni odlazak selo je doznalo na vreme, pa su počele dolaziti čitave grupe da nam požele srećan put. U gomili uglavnom mladog sveta, neobično se isticao kočoperni starčić s crvenim bosanskim šalom oko

glave. Trčkarao je od grupe do grupe boraca, zabrinuto se raspitujući za »komisara« Mačka.[7]) Posle razgovora obavljenog s njim u prikrajku ambulante, starčić veselo odskakuta. Očito se lakše kretao oslobođen prethodnog tereta iz dobro nabijene seljačke torbe. »Komisar Mačak« je bio jedan od onih ljudi kojima stvaranje novih prijatelja lako polazi za rukom.

Odosmo s prijatnim uspomenama, ali nešto nam ipak ostaje nedovoljno jasno: čime to osvojismo srca ovih dobrih ljudi? Sta je bilo presudno: da li to što smo braća po oružju, partizani, proleteri, ili što smo borci iz Srbije, »ljudi njihove krvi i vere«? Jer tih dana je slavljen neki veliki srpski verski praznik, pa su srca pravoslavaca bila prepuna ljubavi i dobrote, ali i podosta — alkohola. Komesar na to kaže: »Nije to ni bitno. Čim nas vole, oni nam veruju. Znači pre će nas da poslušaju nego njih, četnike«.

Skoro petnaestočasovni noćni marš po mestimično pola metra dubokom snegu i jakom mrazu prolazi u teškom naporu, ali bez naročitih događaja. Monotono i već mehaničko kretanje kolone samo začas je osvežio susret s čoporom vukova koji je prolazio nedaleko od nas. Mimoišli smo se prijateljski. Bilo je naređeno da se ne puca.

Opèt smo u dobro poznatoj austrougarskoj kasarni na Podromaniji. Od naših iz bataljona ovde su samo rudari. I štab bataljona. Ostali su na položajima. To je bilo predviđeno i za nas, ali smo kasno stigli, pa je poslata neka druga jedinica. Zbog toga je bilo kritike na račun komande čete.

Kasarna je dupke puna. Tu su još neke, nama nepoznate jedinice. I njihovi su borci, izgleda, spali s nogu kao i mi. Zato osim obezbeđenja i kurira, koji stalno dolaze i odlaze (ovde je, izgleda, neki od većih štabova), i nema budnih. Sve živo spava.

Dan (17. januar 1942) prolazi u odmaranju, ali u strogoj pripravnosti. Ležimo obuveni i obučeni. Pod oružjem. Potpuno spremni. Povremena topovska i minobacačka vatra, koja je dolazila iz više pravaca, objašnjavala je zašto je to tako. Biće, znači, čvrsto.

Po celokupnoj atmosferi koja je vladala, a naročito dugoj odsutnosti komandira i komesara, koji se negde savetuju s rukovodstvom, osećao se brzi pokret. Međutim, sati prolaze a mi ostajemo tu gde smo. Postepeno se privikavamo, psihoza pokreta nestaje, pa uglavnom spavamo.

Najzad, 18. januara, krećemo. Pred kasarnom je okupljeno više jedinica, komore, konji. Kratke zapovesti, povici, komešanje. Najposle se uspostavio marševski poredak i kolona je zaronila u snežnu noć. Neko reče da će kasarna biti zapaljena.

[7]) Milan Bjelojević, potpukovnik u rezervi, pravnik. Umro 1972.

O sastavu kolone i pravcu kretanja ne zna se ništa. U uobičajnim nagađanjima prednjači Balo.[8]) Po njemu uvek isto: pravac Drina, pa u Srbiju. Kasnije se, uprkos vejavici i mraku, može sagledavati čitava kolona. Začuđuje veliki broj tovarnih, ali i jahaćih konja. No to u isto vreme i objašnjava sve. U sastavu kolone je Vrhovni štab s pratnjom, a mi i još neke jedinice činimo obezbeđenje.

Pokret je težak. To je zbog dubokog snega i jakog mraza. Slabi i loše natovareni konji otežavaju pokret. Često padaju. Izreka »izdržljiv kao konj« kao da nije tačna. Izdržljiviji su ljudi.

U osobito lošoj situaciji smo Rajko[9]) i ja. Izdržavamo tempo, nismo nikom na teretu, ali se jedva držimo na nogama. Nahlađeni smo u pokretu od Knežine ka Podromaniji i imamo povišenu temperaturu. Komandir nas je juče uputio u brigadni sanitet, no mi smo to odbili. Nije zgodno u ovakvim prilikama. Ličilo bi na izvlačenje. A ima i drugih razloga. Već smo zapazili da se čovek u vanrednim, teškim situacijama, najbezbednije oseća u borbenoj jedinici. Komandir to nije uzimao u obzir, pa smo ceo jučerašnji dan proveli u »ilegalnosti« — sklonili smo se kod Rudarske čete. Kada je spazio da smo u koloni, ljutito je mahnuo glavom i besno odbrusio: »Na vašu glavu! Ako zanemoćate, činite što god znate. Ja nikoga neću da nosim«. Odgovorismo složno: »Nećemo zanemoćati!« I ubrzasmo korake.

Pred zoru je artiljerijska paljba ojačala. Dolazila je sa više strana. Sa istočne kao da je sasvim blizu. To će, verovatno, od Rogatice. Pucalo se i otpozadi — od Olova, Han-Piješka ... Sa zapada naročito. I to nam izgleda dosta blizu. Verovatno od Mokrog. Neko u mraku reče da su Nemci i ustaše već zauzeli Sjetlinu. Uz topovsku i minobacačku vatru povremeno se začuje i mitraljeski rafal. Poznati reski zvuk »šarca«. Nemci. Ne čuje se ništa, sem neposredno ispred nas, na jugu, u kojem se pravcu krećemo. Zaključak se nameće sam po sebi: ovo je napad većeg stila. Opet ofanziva. Iste misli kod mnogih. Iz mraka začuh Siljinu[10]) masnu psovku i pitanje: »Pa kad brže!« Bilo je jasno na šta misli.

Idemo na čelu kolone. Sada smo se oporavili. Sve ide dobro, bez zadržavanja. Neku zaslugu za to verovatno imaju i nemački artiljerci, koji nam »daju tempo«. Uz »muziku« se uvek brže kreće. Jedino zadržavanje bilo je na raskršću dve prtine koje su se tu račvale. Vodičima je trebalo dati bliže podatke o željenim pravcima, a to je u čitavoj koloni, izgleda, mogao učiniti samo jedan čovek. Niko ga nije zvao. Osetio je zašto se stoji i požurio na čelo. Kretao se brzo,

[8]) Milomir Božović, radnik iz Kraljeva. Poginuo kao puškomitraljezac kod Bosanskog Grahova 1942.

[9]) Rajko Stojanović, krojački radnik, poginuo 1942. u borbi za Livno.

[10]) Zivorad Mihailović, književnik i publicista. Zivi u Beogradu.

govorio odmereno i jasno. Ne zaustavljajući se naredi: »Prtina desno, pravac Gornja Vinča«. Delovao je kao neko koga smo negde već videli i poznavali, ali su ga prepoznali samo poneki. Sekretar četne ćelije Ibar[11]) iznenađeno reče: »Pa to je Tito!«

Oko 2 časa po podne stigosmo u Gornju Vinču. To je prvi predah otkako smo noćas krenuli. Selo je malo, siromašno, njegovi stanovnici Muslimani. Nisu nam se baš obradovali, no to je i sasvim razumljivo. Mutna su vremena, a vojske i vlasti stalno se smenjuju. Glavno je da smo dobili priliku da se malo odmorimo i okrepimo. Ležimo na dušemama i čistom, dobro oribanom pođu. Sobe podložene, tople. Poneko već hrče. Većina ćuti, razmišlja. Glasno ne priča niko. Pa ipak, raspoloženje nije loše. Čak je veoma dobro s obzirom na to šta je bilo iza nas i šta je pred nama. Sa tri smo strane pritisnuti, a sa četvrte — neizvesnost. Tek treba da se stigne i izađe iz klešta dok se nisu zatvorila. Valja hitati.

U suton nastavljamo pokret. Osećamo da se situacija popravlja i da nećemo tako dugo marševati. Kolona je oživela. Izgledi da bez teškoća pređemo put i prugu u dolini Prače i nađemo se izvan obruča unose u kolonu nov polet.

U prvi sumrak smo u Renovici. U njoj samo četnici. Ima ih podosta, a najviše u kafani. Plan prelaska je jednostavan i izvodimo ga munjevito. Blokiramo ih. Obezbeđujemo se od pravca Prače i Mesića, dok ostali s Vrhovnim štabom nastavljaju ka Gornjim Barama.

Četnici su iznenađeni i zbunjeni. Oni pred vratima ponašaju se pristojno. Savetuju nas da ne idemo ka Barama. Tamo se nema gde prenoćiti. Sve je popaljeno. Njihovi drugovi iz unutrašnjosti kafane prosto reže. Optužuju nas da napuštamo front. Ne upuštajući se u raspravu, sačekujemo da kolona poodmakne, pa i sami krećemo za njom. Sada smo zaštitnica.

Dalji pokret uz brdo postaje sve teži. Nestalo je i uzbuđenja, jer smo sigurni da smo izašli iz obruča. Iako ne znamo šta nas dalje čeka, osećamo se sigurnijim. Ofanziva i opkoljavanje za nas više nisu bauk kao za vreme prve ofanzive u Srbiji. Imamo više iskustva, a nismo sami. Vodi nas sam Vrhovni štab.

Oko ponoći stižemo u selo Bare. Četnici su govorili istinu. Ovde je prava pustoš. Dva-tri preostala kućerka i pojate prepuni su izbeglica. Jasno je da je za najveći deo kolone smeštaj mogao biti samo pod vedrim nebom. Čak ni drug Tito s najbližim saradnicima nije mogao dobiti posebnu prostoriju.

Mada se tu noć malo ko mogao pohvaliti da je dobio krov nad glavom, ja i Balo prolazimo odlično. Nađosmo se u nekoj sobici do tavana punoj naroda. U potpunom mraku uspevamo nekako da sed-

[11]) Stanimir Đoković, radnik Fabrike vagona u Kraljevu. Poginuo na Kupresu 1942. kao partijski rukovodilac čete.

nemo, srećni što smo na ciči zimi, od preko 30 stepeni ispod nule, našli krov nad glavom. Ne potraj a dugo, a naše »sedište« poče da se meškolji i gunđa. Sedeli smo na leđima nekog starca.

Četa je imala sreće. Domogla se jedne štale i prespavala zajedno sa stokom. Celu noć su ložili vatru, pa kako u štalama nema odžaka, sve su crni kao đavoli. Pa ipak, njihova bučnost odudara od stanja u kome se nalaze. Uzrok gromoglasnog smeha su noćašnje nezgode dvojice drugova. Prvi je klisnuo kroz vrata kada je Paskašu bomba pala u vatru, a drugoga je, dok je spavao kraj ognjišta, pomokrila krava.

Izjutra stiže i Prva četa. Svi su premoreniji od nas. Pored pređenog puta, strašnog mraza, gladi i nesanice, oni su vodili višečasovnu borbu s nemačkom kolonom koja je nadirala od Rogatice, štiteći naše izvlačenje iz okruženja. Sem toga su za leđima imali stalno četnike. Oni su im spremali klopku i hteli da omoguće Nemcima da ih iznenade, unište, i tako se dodvore okupatoru. Da dokažu lojalnost. Naši su ih prozreli i, veštim manevrom komandira Miloša Vučkovića,[12]) izigrali.

Rudari su prošli relativno dobro. Podneli su, razume se, sve tegobe puta i prirodne nevolje izazvane mrazom, snegom, glađu i zamorom, ali su preduhitrili Nemce i svuda stizali pre njih. Rudari su imali zadatak da kao pobočnica kolone Vrhovnog štaba idu pravcem Podromanija—Čvore—Komoran—Bukvice. Zadatak je uspešno obavljen, pa su se i oni danas spojili s celinom.

Situacija počinje da se razbistrava. Posle izbijanja naše kolone s Vrhovnim štabom i obe njene pobočnice, neposredna opasnost je otklonjena. Neki nov pokušaj obuhvata teško da je mogućan. Nema »Švabo« za to snage, a ni vremenske mu prilike nisu naklonjene. Za to će morati da popričeka. U sastav brigade, odnosno ove skupine s Vrhovnim štabom, stigao je i Beogradski bataljon, koji je zbog zadataka oko Sjenice ostao duže u Srbiji. Još se ništa ne zna o ostalim bataljonima brigade, bolje reći o brigadi, jer su posredi bezmalo četiri bataljona i štab brigade. Prema prvobitnom planu, trebalo je da cela grupacija prođe preko istog koridora, znači onuda kuda smo prošli mi, no oni sve dosad nisu stigli. Sada više nema izgleda da to učine. Morali su, znači, stvoriti uslove za drugi sopstveni pravac. A koji? Videćemo.

Dvanaesti januar je bio vedar i sunčan na tom delu zemlje, na padinama snežne Jahorine. Bogata prirodnim lepotama planinskih pejzaža i s ogromnim količinama snega, Jahorina je bogom dana za miran život i sport, ali je neprehodna i neosvojiva za borbu i rat. Sva sreća što je teža za neprijatelja nego za nas. Na tu i takvu Jahorinu stupili su proleteri i uputili se na nove zadatke.

[u]) Miloš Vučković, general u penziji. Zivi u Beogradu.

Posle sačekivanja i kakvog-takvog odmora u Barama nastavljamo pokret. U početku zajednička, velika kolona, koja se veličanstveno ocrtavala na snežnim belinama, ubrzo se stade račvati u raznim pravcima, smanjujući se po dužini, a rastući u širinu.

Nalazimo se u selu koje se zove Hanište. Posle rastanka s bataljonom pešačilo se veoma dugo. Ovde je, bar tako osečamo, sneg veći nego preko, na podnožju Romanije. Jedva se probijamo napred. Uz put smo bili svedoci neobične scene. Prilikom prelaska preko jednog povećeg, nabujalog potoka, sa brvna se okliznuo Mido[13]) i začas je bio preplavljen vodom. Čim je izašao iz vode pretvorio se u ledenu sveću. No nije bilo drugog izlaza do da nastavi pokret. Sada leži u ćošku sobe i bunca pod visokom temperaturom.

Očito je da i ovde nećemo duže ostati, no sad smo tu radi obezbeđenja iz pravca Sarajeva. Položaj, zasedu, držimo u susednom selu Kamenici, a glavnina se ovde oporavlja.

Zima je nepodnošljiva. Na straži se smenjuiemo svakih 15 minuta. Pored kuće u kojoj smo protiče potočić. Kada zahvatimo vodu, moramo probijati led. Ne prođe ni minut vremena, a probijeno mesto se ponovo zaledi. Hrane ima ponešto, ali bez trunke soli. Borci su još premoreni, pa su, mimo običaja, počeli biti razdražljiviji.

Dvadeset trećeg januara još smo u Haništu. Već četiri dana smo ovde, a stanovnika nigde nema. Kada i kuda su pobegli, nema ko da nam kaže. Da li su pobegli od četnika ili, možda, od nas? Možda i od jednih i od drugih. Kada beže od partizana, Muslimani to čine pod uticajem ustaške propagande ili zbog nečiste savesti. Ima slučajeva da su, u pohlepi za novcem i pljačkom, mnogi pristupili ustaškom pokretu i »krvno« se vezali za njega.

Odmorili smo se i donekle sredili, pa već priželjkujemo da idemo dalje. Preko kurira, koji svakodnevno dolazi, saznajemo mnoge vesti. Ima dobrih, ali i loših.

Među narodom na celoj ovoj teritoriji ispod Jahorine vlada panika. Kod četnika je rasulo. Ni sami ne znaju šta da čine. Napuštaju položaje i beže kud koji. Za Nemcima idu ustaše i pale sela. To su, uglavnom, seljaci iz ovih krajeva, pa je međusobna mržnja između njih ogromna.

U neka srpska sela, na primer u Vrhpraču, prodrle su ustaše i napravile pokolj. Putevi su pretrpani izbeglicama. Svuda ista slika: saonice, najvažnije stvari, žene, deca, stoka. Priče o pokolju. Oplakivanje mrtvih. Teške scene.

,s) Milorad Trimunović, maturant iz Raške. Poginuo u petoj neprijateljskoj of anzi vi 1943, kao partijski rukovodilac čete.

Posebnu žalost izaziva vest da su pronađeni mrtvi istaknuti borci ovoga kraja Milan Jakšić Španac[14]) i Milan Simović.[15]) Jakšića smo upoznali prilikom našeg kratkotrajnog bavljenja u Prači i mnogo nam se svideo. Njih su, bez sumnje, zaklali naši izrodi: ustaše ili četnici.

Osobito je značajna vest da su naše snage, uglavnom Četvrti bataljon, Užička četa i neke ovdašnje jedinice, već stabilizovale položaj na sektoru Jahorine i da ga uspešno brane. Ponovljeni pokušaj ustaša da prodru odbijen je. Naše snage su sve jače i brojnije, jer ljudstvo u četničkim jedinicama, sada drugačije gleda na partizane i počinje masovno da im prilazi. Narod je ohrabren i ponovo se vraća u napuštena sela, pa je povoljno primljena vest o stvaranju Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, u koju bi se prijavili svi oni četnici koji hoće da se bore protiv okupatora i njihovih slugu.

Najnovija je vest da su naši u Foči. Oslobodili su je crnogorski partizani. Međutim, ubrzo se pronela vest da su je četnici odmah zatim zauzeli.

Dvadeset petog januara evo nas u Foči. Jutros smo dobili naređenje o pokretu, i već smo tu. Odmah posle nas, ovamo je stigao i Vrhovni štab. I u toku putovanja do Foče nailazimo na strahote bratoubilačke borbe. Na mnogo mesta iz Drine vire leševi pobijenih Muslimana.

Foču još nismo dobro ni videli. Kada smo stigli, bio je mrak, a svetla su gorela samo u ponekoj kući. Četa se odmah smestila u velikoj dvorani hotela. Opšte raspoloženje zbog ovakvog razvoja stvari dopunjuje bogata večera koja nam ubrzo stiže. Rajko i ja još »vučemo« grip sa Podromanije. Sad će, verovatno, biti uslova da se njime pozabavimo. Isto je i sa Midom. Njega su već poslali u bolnicu, a nas dvojicu komandir smešta u privilegovane uslove: dobijamo zasebnu hotelsku sobu. Leškarimo i čudom se čudimo kako se za kratko vreme sve tako brzo menja. Nedelju dana gonile su nas sve nevolje ovoga sveta, gotovo da smo podivljali »mereći« bosanske planine, a sada nam sobarica donosi čaj i pita da li nam što treba. Prepuni smo utisaka: varoš, hotel, soba, sobarica, čaj sa dosta šećera. Sve izgleda prosto nestvarno. Razmišljanje prekida bučan razgovor u hodniku, bat koraka, tumbanje stvari. Po onome što čujemo, izgleda da će naša radost biti kratka veka. I, evo traže da se iselimo jer se vrši raspored za smeštaj Vrhovnog štaba. Ipak, sve se završava dobro. Ostajemo u hotelu.

Naša teritorija se širi neverovatnom brzinom. Naročito gradovi. Dobili smo naređenje za pokret. Već smo u Goraždu, novom gradiću koji smo oslobodili. Tempo je isuviše naporan, pa smo se svojski zamorili.

[14]) Milan Jakšić Spanac, narodni heroj. Poginuo 1942.

[15]) Milan Simović, narodni heroj. Poginuo 1942.

Odmaramo se u dve velike i dosta dobre kuće. Svakom vodu po jedna. Goražde je obična kasaba, ali u ovim trenucima za nas je — pravi Pariz. Smestili smo se na brzinu, postavili lično obezbeđenje i odmah legli. Za večeru smo imali suvu hranu: svakom po lavor oraha.

Varošica je oslobođena bez borbe. Četnici su delom pobegli a delom se dobrovoljno predali. Razoružani su i sada čekaju da se njihovo pitanje definitivno reši. Verovatno će se većina javiti u Dobrovoljačku vojsku.

Naš združeni odred je iz Foče za Goražde krenuo juče pre podne. Na čelu je Pivski bataljon. Odmah iza prethodnice ide komandant Obrad Cicmil.[16]) On deluje veoma autoritativno. Ponosit i strog čovek. U sredini je mitraljeski vod brigade. Dve teške »brede« i mali bacač — »uspomena« od Talijana sa Gaočića. U ovom vodu poznajem samo Miloja[17]) i Jumbu.[18]) Oni kao da se malo šepure pred Crnogorcima. A i mi smo ponosni. Komandir nam u poverenju reče da smo za ovaj zadatak izabrani kao jedinica iskusna i »stručna« za ulične borbe.

Susret s četnicima i njihovo razoružavanje prolaze bez većeg uzbuđenja. Najpre nailazimo na grupu od pedesetak četnika pod komandom jednog oficira. Za nekoliko minuta već su neutralisani. Oficir je pokušavao da objasni svoj zadatak: »Ne propustiti nikoga pod oružjem«, ali ga niko i ne sluša. Cicmil ga ignoriše i neposredno se obraća njegovim vojnicima. Pita ih gde treba da bude njihov položaj: na Jabuci, odakle navaljuju Nemci i ustaše, ili pred nama, partizanima, koji smo stabilizovali položaj prema zajedničkom neprijatelju, pa sada prebacujemo snage da taj položaj pojačamo. Dobivši složan odgovor da oni ne misle pucati na partizane, a ovde su ih starešine dovele prisilno, prilazimo njihovom razoružavanju. Zaplenjeno oružje stavlja se na četnički kamion u kojem je ova grupa sa sobom dovukla municiju.

Sa drugom grupom četnika susret je još jednostavniji. Oni pred nas izlaze s jugoslovenskom zastavom i dobrodošlicom. Profesionalni četnici — pljačkaši, s oficirom Sergijem Mihailovićem, bili su već pobegli, a ovo su mobilisani seljaci, uglavnom sirotinja koja se opredelila na borbu protiv ustaškog terora. Naš ultimativni zahtev da do okončanja njihovog statusa predaju oružje nije ih iznenadio, a ni mnogo ožalostio. Ali to se ne bi moglo reći za njihovog komandanta. On je ovim obrtom bio prilično zbunjen. Svim silama se trudio da nametne svoj stav: da se u borbu uključe kao kompaktna jedinica. Od toga nije moglo biti ništa, i on teška srca popušta.

[16]) Obrad Cicmil, profesor iz Crne Gore. Živi u Beogradu.

[17]) Miloje Milojević, general-pukovnik u penziji. Narodni heroj. Živi u Beogradu.

[18]) Gaja Sovljanski, radnik Fabrike aviona u Kraljevu. Poginuo 1943. kod Mliništa, kao komandir čete.

Ulazak u grad protekao je sasvim mirno, u potpunoj tišini. Bio je već mrak, pa narod nije ni znao šta se odigrava. Ulice puste. Na prozorima drveni kapci. Svetla skoro nigde.

Od 28. januara do 5. februara — bolnica u Goraždu. Čista i svetla soba sa dva kreveta. U jednom Rajko, u drugom ja. Naposletku se pi'užila solidna prilika za naše lečenje.

Neobično nam je što smo opet u lepim, čistim krevetima i sami u sobi. I hrana je dobra. I obilna, tri do četiri puta dnevno. Hleb beli.

Od terapije — ništa. Tačnije, ipak ima nešto: po četvrt litra ljute rakije. Sasvim legalno. Propisano od lekara. Flašice stoje na noćnom stočiću tačno tamo gde se stavljaju lekovi. Objašnjenje ne daje niko, ali zaključujemo sami: lekova nema, a rakije čitovo more. Jedini lekar, ujedno i upravnik, jeste Rus — belogardejac. Do našeg dolaska u Goražde jedini bolesnici ovde bili su četnici. Znači — već uhodana praksa.

Gotovo svakog dana posećuju nas drugovi iz čete. Dobro izgledaju. Odmorni, doterani, puni priča o tome kako ovde lepo žive i kako se snalaze.

Oduševljeni smo vešću koju nam doneše o ostalim bataljonima Prve proleterske, koji su, pod vodstvom štaba brigade, prošli pored samog Sarajeva, obišli ga s one druge strane i preko Igmana se prebacili na ovaj teren. Neki su već stigli i u Foču. Žrtava nisu imali, ali su stradali od strašne hladnoće. Desetine i desetine ljudi su promrzli. Nekima moraju šeći noge. Stresamo se od pomisli da smo i sami to mogli doživeti. Ipak je dobro što nismo poslušali komandira, bez obzira na njegove dobre namere. Da smo otišli u brigadni sanitet, išli bismo preko Igmana, i u onom stanju najverovatnije bismo obojica zaglavili.

Druga vest: kod Pejanovca su iznenađene naše jedinice u toku of anzi ve. Pored bosanskih odreda tamo je bio i naš Šumadijski bataljon. Nemački smučari su im zašli iza leđa i desetkovali ih. Poginuo je Čiča romanijski, komandant Šumadijskog bataljona Milan Ilić i komesar Milanče.

Već nam je dosta bolnice i ovog ležanja. Želimo i mi u četu. Uostalom, cilj je postignut: već smo zdravi.

Počeli smo ustajati i obilaziti ostale sobe.

U bolnici tridesetak bolesnika. Nešto partizana iz Pivskog bataljona, ostalo civili, Muslimani.

Predmet smo pažnje. Iznenađuje koliko mnogo znaju o našoj brigadi, a o njenoj pobedi nad Talijanima kod Gaočića — znaju gotovo sve. Čuli su da je prema Nemcima i ustašama uspostavljen front, da su četnici razbijeni itd.

Zahvalni su partizanima. Uveravaju da bi svi bili poklani da je još samo mesec dana ostala četnička vlast.

Branko Šotra: Nošenje ranjenika

Strašne su njihove priče o klanjima. Bilo ga je svuda, a ponajviše usred čaršije, na mostu. Žrtve se dovedu, tu pokolju i bace s mosta. Leševe odnosi Drina, a neke odmah i izbaci na obližnji sprud. Neki padnu u plićak, pa tu i ostanu.

Noćna preživljavanja dovodila su stanovnike okolnih kuća do ludila. Mesecima su slušali poslednje krike ljudi ispred sečiva oštrog noža, očekujući da i na njih dođe red.

Teške su i potresne sve ove priče, a ponajteža ona koju ispriča jedan starac. Bio je svedok smrti stotina ljudi i čuo poslednje krike i svoja tri sina i brata. Dok je drhtavim rukama brisao suze koje su mu neprekidno tekle iz očiju, nečujno napuštamo sobu duboko potreseni.

Dvanaestog februara opet smo u četi. Drugovi nisu preterivali. Ovde je, zbilja, dobro. Sve je skoro mirnodopski.

U gradu smo jedina vojna jedinica. Pivljani su otišli dalje. Verovatno na položaj.

Obavljamo mnogostruke dužnosti. Glavne su obezbeđenje garnizona. Dajemo zasede na mostu prema Čajniču, nekoliko stražarskih mesta, nekoliko patrola, i to je sve. Ima vremena i za odmor.

Bavimo se donekle i ekonomskim pitanjima, mada iz dana u dan sve manje. Te zadatke uzimaju na sebe mesni organi. Organizovano je više raznih radionica za izradu odeće, obuće itđ., pa i to obezbeđujemo i vršimo neki nadzor. Radi uglavnom stručni kadar, ali i omladina, u prvom redu devojke. Za dužnosti kod ovih radionica ne treba određivati smene. Uvek se javljaju dobrovoljci.

Zakačili smo i ovdašnje trgovce. To su uglavnom Srbi koje četnici nisu dirali. Uzeli smo im nešto robe za potrebe vojske. Dobili su propisane potvrde. Naplatiće kada se rat završi. Samo, mala korist od te robe. Za hranu nema ništa. Ni za odeću, osim dugmića. Sve same drangulije. Za ove poslove su se kao »stručni« ljudi pokazali Mačak, Bane[19]) i Silja.

Petnaestog februara je stigao kurir iz bataljona. S velikom pažnjom smo slušali novosti. Posle razdvajanja od ostalih delova kolone koja se s Vrhovnim štabom izvukla iz nemačkog obruča, bataljon je zaposeo položaje prema Prači i Sjetlini, u kojima su ostali garnizoni ustaša i domobrana. Iz njih se svakog časa očekivao napad u pravcu Goražda i Foče.

Već 20. januara bataljon se kod sela Orahovice sukobio s domobranima i ustašama koji su vršili nasilno izviđanje u pravcu naših položaja. U isto vreme je njihova druga grupa počela da pljačka sela Brdarice i Datei je. Naša prva četa ih je proterala. Ona im je kraj same Prače, na 400—500 metara od nje napravila zasedu, ubila nekolicinu i otela svu opljačkanu stoku. Presrećni što su ih partizani zaštitili od paljevine i raseljavanja, seljaci su svu tu sitnu stoku poklonili partizanima. Natrag su primili samo krupnu i priplodnu stoku.

[19]) Branislav Božović Bane, načelnik službe SIV-a.

Ustaše i domobrani neko vreme nisu ni pokušavali ispade prema slobodnoj teritoriji.

Bilo je i drugih aktivnosti i uspeha bataljona. U okolna sela siate su patrole da bi se bivši četnici vraćali na položaj, tj. da bi se opredelili za dobrovoljačku vojsku i dalju borbu. U jednoj od takvih akcija, u kojoj su, pored ostalih, bili Moma Dugalić,[20]) Danilo Đerić[21]) i Đura Četnik,[22]) u selu Crncima je uhvaćen general bivše jugoslovenske vojske Ljubo Novaković i predat Vrhovnom štabu. Do njega nije bilo lako doći, jer su ga pristalice dobro krile. Zaslugu za njegovo otkrivanje imali su omladinci iz ovoga kraja Ljubo i Pero Milošević, koji su kasnije i stupili u naš bataljon.

S Novakovićem su uhvaćeni još jedan oficir, neka Čehinja i još dva njihova pratioca. Novaković se mnogo trudio da dokaže kako nije Dražin čovek i kako je za politiku sasvim suprotnu Dražinoj.

Četa se 17. februara ponovila. Iz radionice nam je dodeljeno oko dvadeset pari odeće i obuće. Sa onim što već imamo, a što je ovde opravljeno i doterano, dobro smo se odenuli. Još nešto smo dobili: kozačke šubare napravljene od jagnjeće kože s crvenim platnom na temenu. Tako jednobrazne i neobične kape napravile su veliki utisak. čela varoš nas posmatra s interesovanjem.

U četu se 19. februara vratio Duško Karić.[23]) On je bio odsutan desetak dana. S Gojkom Krezovićem[24]) i njegovim ljudima obilazio je sela u kojima je još bilo četničkih jedinica. Njih je trebalo uveriti da im je jedini interes opredeljenje za Dobrovoljačku vojsku i dalju borbu, jer će ih četništvo, kao i njihove drugove u ostalim krajevima, ne samo odvesti u izdaju već i upropastiti. U nedoumici kako da se opredele, dobar deo je ispravno sagledavao stvari, ali je suprotna strana bila vrlo jaka. Među njima su se vodile žučne rasprave, pa i svađa. Situacija je bila više nego ozbiljna i teška. Čak su i ovoj našoj delegaciji pretili smrću. Karić kaže kako mu je neki mladi četnik, podgovoren od onih pravih zlikovaca, opalio metak pored same glave. Naročito su napadali Gojka Krezovića, optužujući ga za izdaju što je prišao partizanima. Njihova je parola da će partizani (proleteri) koji su sada ovde ubrzo dalje, pa će možda i njih povesti, a njihova će sela ostati bez odbrane.

Konačan rezultat te akcije: neka sela su prišla nama, dok su druga i dalje ostala da se promisle.

”) Momčilo Dugalić, general-potpukovnik, narodni heroj. **Zivi** u Beogradu.

[21]) Danilo Đerić, radnik Fabrike vagona u Kraljevu. Poginuo kod Kupresa 1943. kao vodnik voda u četi.

“) Đura Jovanović, general-major u penziji. Zivi u Beogradu.

[a]) Dušan Karić, ambasador u penziji. Zivi u Beogradu.

“) Gojko Krezović, poginuo kao oficir NOVJ 1944.

Od ostalih zadataka vezanih za taj teren, najvažniji je stvaranje i uvođenje u rad narodnooslobodilačkih odbora. Na tom se poslu, uz mesno partijsko rukovodstvo i komandu mesta, prilično angažovala i naša četa preko najsposobnijih komunista.

Dvadesetog februara je bilo mnoštvo dobrih vesti. Naročito iz naše zemlje. Najviše nas je obradovala vest da je oslobođena i varošica Čajniče, udaljena tridesetak kilometara od nas, tj. od Goražda. Oslobodili su je crnogorski partizani Pljevaljskog odreda proteravši Talijane iz garnizona. Sada imamo u ovom kraju veliku slobodnu teritoriju, na kojoj se, pored stotine i stotine sela, nalaze i tri poprilična gradića.

Već se pomalo ovde i dosađujemo. Uvek sve isto: obezbeđenje, patrole, radionice, politički rad. Odučićemo se od ratovanja.

Vrlo smo aktivni u kulturno-prosvetnom i političkom radu. Radi se i s narodom kao i u četi. Dobili smo veliki program koji u određenom roku treba savladati. Malo smo se i poplašili, jer je doista obiman. Na časovima političke nastave većina se ustručava. Prednjače đaci: Nego,[25]) Duško Karić i Pega. Šilja je bučan, no on sve prebacuje na šalu. Bane kao »teoretičar« đeluje sasvim solidno, samo se mnogo zadržava u čaršiji. Govori se kako on ima poprilično zasluga za mobilisanje ženske omladine u Narodnooslobodilačku vojsku.

Sem čisto partijskog materijala, dobiven je plan da se obrade tri ciklusa tema: 1. O stvaranju Jugoslavije — u 6 tema; 2. O drugom imperijalističkom ratu — u 3 teme; 3. O SSSR-u — u 8 tema. Mnogi gunđaju: »Kad bismo to radili, da nas niko ne uznemirava drugim zadacima, trebalo bi nam dva meseca«. Međutim, svi priznajemo da smo slabi u poznavanju tih stvari i da je to preko potrebno. Za rad postoji dosta interesovanja a problem je u literaturi. Nje nema.

Dvadeset peti februar. Danas se iz akcije vratio Prvi vod čete. Bio je u potrazi za četnicima koji su se navodno pojavili na desetak kilometara od Goražda, na levoj obali Drine. Vest nije potvrđena. Naši nisu naišli ni na kakav trag o četnicima. Međutim, jedna patrola je imala susret sa nekim starim Muslimanom. Mislio da su ustaše, pa im se stao ulizivati i moliti da dođu u njegovo selo i »oslobode ih od četnika i partizana koji često dolaze i maltretiraju ih«.

Dvadeset sedmi februar. Teritorijalno smo se proširili za čitavu jednu novu varošicu. Već dva dana smo u Čajniču. Obezbeđujemo varošicu i ovaj kraj slobodne teritorije, jer su jedinice Pljevaljskog odreda koje su ovo oslobodile otišle da preko Lima obezbede prelaz nekim novim srbijanskim odredima.

[25]) Negoslav Bošković, maturant iz Raške. Poginuo kao politički delegat voda kod Uloga 1943.

Iz Goražda smo se dovezli kamionom. Promrzli smo vozeći se na otvorenim kolima, ali smo bili ispunjeni ponosom: ponovo raspolažemo velikom slobodnom teritorij om. Imamo na raspolaganju železnice i kamione. Ko će kao mi!

Čajniče je pravo mestašce, ali nama izgleda vrlo lepo. Samo je teško za odbranu. U rupi je i, što je još gore, s najviše strane ga opkoljava velika borova šuma koja se spušta gotovo do samoga središta varošice. Najviše pažnje poklanjamo toj šumi — strogo je kontrolišemo. Patrole šaljemo i prema Metaljki.

Dvadeset osmog februara nas je obišao drug Tito. Došao u četu i tu se zadržao čitav sat. Razgovarao je s mnogima, a pozdravio se gotovo sa svakim borcem. Zbog tog pozdrava naročito diramo Vukalicu.[26]) Dugo je držao i tresao Titovu ruku, baš kao da su prisni drugovi i stari znanci. »Pa i jesmo«, kaže on. »Kolega mi je, metalski radnik.«

Povod za šalu pruža i današnje ponašanje komandira čete u razgovoru s Titom. Po mišljenju komesarovom, on se držao neskromno. Postavljao se potpuno ravnopravno, čak nehajno. Komandir to poriče, pa ga komesar imitira zauzimajući njegovu pozu: oslonio se na desnu nogu, levu podigao na naslon od dasaka — dušemu, lakat stavio na koleno, a bradu u šake i — misaono razmišlja. Četa se previjala od smeha.

Tito nam je ispričao i mnogo dobrih vesti. Pored ostalih i tu da će se ovde formirati još jedna proleterska brigada, Druga. Sačinjavaće je borci iz Užičkog i Čačanskog odreda koji svakog časa treba da stignu.

Pokazalo se da i mi, tj. naša četa, nismo Titu nepoznati. Seća nas se iz Srbije, oko Užica, a isto tako iz probijanja s Podromanije. To je podstaklo Vujakliju[27]), da posle Titovog odlaska, ispriča dugo skriven susret s vrhovnim komandantom u Kosjeriću.

»Sedim ja jednog dana u kancelariji komande mesta«, razvezao Vujaklija, »i razgovaram s nekim preko telefona, kad unutra banu jedan dobro opremljen partizan. Nisam tome pridavao mnogo pažnje i nastavih razgovor kao da ništa nije ni bilo. Pridošlica je neko vreme bio uzdržan, a kako sam ja odužio, poče se vrpoljiti. Naposletku progovori:

— Ja bih, druže, htio nešto da telefoniram.

Nije mi to baš bilo pravo, pa odbrusih:

— Pa vidiš li da razgovaram? Sačekaj malo.

Sima Simović, pukovnik u penziji. Zivi u Kraljevu.

[2:]) Milutin Vujović, službenik u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove.

Uviđajući da to nije dovoljno, dopunih odgovor i s pitanjem koje je moglo biti i strogo. Rekoh:

— Uostalom, a ko si ti?

Pridošlica na sve ovo ostade sasvim miran i gotovo stidljivo reče:

— Komandant Vrhovnog štaba.

Sve mi se okrenu oko glave i ja promrsih:

— Pa, čoveče, zašto to odmah nisi rekao.«

I ova, dugo skrivana, priča bi propraćena burom smeha.

Trećeg marta bili smo u pokretu od Goražda prema Jabuci i Renovici. Pre tri dana vratili smo se iz Cajniča. S Goraždom smo se pozdravili. Popakovali smo se i odlazimo definitivno. Dosta je i bilo. Preko 35 dana samo u gradovima. Valja malo i ratovati.

Idemo drumom, ali ga »ispravljamo« sekući serpentine. Odmorni smo i željni pokreta. Raspoloženje izvanredno. Ćelom kolonom odjekuje pesma.

Na čelu žučna raspra. Glavnu reč vode Vujaklija i Karić. Tema je: kako je bolje pevati — masovno, pa makar to bilo i urlanje, ili sa odobranim horom, visokog kvaliteta. Većina je za kvalitet, ali je Vujaklija ostao pri svom. On je za masovnost. A strašno je uporan, i teško sagovorniku koji se s njim upusti u raspravu. Svojim argumentima i opširnošću dovešće ga do očajanja.

Razgovor se postepeno prenosi i na druge stvari. Uglavnom se komentarišu doživljaji i lični utisci iz poslednjih mesec dana. Pomenuti su mnogi pojedinci. Neki su se žučno branili, dok je drugima to pomalo i godilo. U jednom trenutku. Rajko mi pruža lep džepni sat s fosfornim ciframa. Poklon od neke udovice. Kaže: »Meni to ne treba, pa ga dajem za četne razvodnike straže«.

Sesti mart. Renovica. Već tri dana smo na položaju prema ustaško-domobranskom garnizonu u Prači. Renovica je ponovo oslobođena početkom februara. Neprijatelj ju je držao svega dvadesetak dana.

Komanda čete je s Prvim vodom ostala u selu Turkovićima, kraj puta za Bare. Ovuda smo prošli za vreme druge ofanzive.

Na položaju je Drugi vod s vodnikom Ruđijem.[28]) Položaj držimo na brdu, koti zvanoj Prešpica, a neprijatelj je preko puta,[1] na oko 400 metara vazdušne linije. Deli nas duboka uvala s potokom. Njihovi su bunkeri na Mastilovoj stijeni iznad Prače. Možemo se dovikivati i psovati do mile volje.

") Ruđolf Mostovac, rudarski predradnik.

Služba nije naporna. Danju na položaju držimo dva do tri osmatrača, dok su ostali u pripravnosti, ali u kućama, prilično duboko pod brdom, u selu Sainovićima. Noću šaljemo samo patrole, koje idu u dva pravca: prema Prešpici — vencem prema Čvorama, i drugi prema velikoj uvali i potoku koji je na »ničijoj zemlji«. Razume se da se, pored ovoga, daje i lično obezbeđenje, vrši snabdevanje, održava veza s četom, radi politički itd.

Sedmog marta smo imali prvi gubitak na ovim položajima. Poginuo nam je vodnik Rudi Mostovac. Pao je od minobacača na svom osmatračkom položaju.

Rudi je bio odličan drug i stručan za vojna pitanja. Bio je aktivni artiljerijski podoficir na službi u Kraljevu, ali je zbog nečega izbačen iz vojske. Zaposlio se u Ibarskim rudnicima i u bataljon došao sa sedamdesetak rudara, pripadnika Kopaoničkog partizanskog odreda.

Toga jutra dan je počeo na uobičajeni način. U zoru smo izašli na položaj i postavili osmatrače. Preko, pred neprijateljskim bunkerima vršena je smena. Onako nagomilani, ustaše su bile primamljiva meta. Ibar nije izdržao — opalio je u tu gomilu i ona se razbežala. Bar jedan je morao biti pogođen, jer je Ibar važio kao izuzetno dobar strelac. Ubrzo su nam odgovorili bacačem. Imali su dobro pripremljene elemente. Već druga mina je pala pravo na cilj: markantnu stenu na kojoj je osmatračnica. Rudi je, pogođen u glavu, ostao na mestu mrtav.

U vodu žalost i ogorčenje što im ne možemo odgovoriti ravnom merom. Bez teških oruđa, njihovim bunkerima s našim puškomitraljezima i bednim količinama municije mi nismo mogli ništa.

U vodu se, uz punu pripravnost, vrši priprema za Rudijevu sahranu. Četa nam šalje saonice, pa ih, sa tri druga kao pratnjom, ispraćamo. On će biti sahranjen u slobodnom Goraždu.

Na Rudijevo mesto došao je vodnik prvog voda Aleksa.[29])

Deseti mart. Pojačani smo sa nekoliko drugova iz Sjetlinskog voda. To su, uglavnom, ljudi sa ovog terena i dobro poznaju prilike. Među njima se ističe Milivoje[30]) (poreklom Užičanin) i čika Steva.[13]) Milivoje je mlad čovek i izvanredno dobar vojnik, upotrebljiv za sve. On je podjednako dobar i kao vođa patrole i kao osmatrač, i kao kuvar i kao pekar. Zna i mnogo drugih zanata i poslova. Prosto — univerzalan. Vlasta u šali kaže da je pravi Mikelanđelo.

”) Aleksa Guzina, poštanski činovnik. Hercegovac. Poginuo 1942. prilikom forsiranja Drine na Kapku kao zamenik komandira čete.

[30]) Milivoje Rakić, pekarski radnik iz Kosjerića. Poginuo 1944. kod Travnika kao komandir čete.

!!) Stevo Pušonja, zemljoradnik iz sela Strane, kod Renovice.

Steva je stariji čovek, ima preko 50 godina. I on je »stručnjak«, ali samo za neke stvari. Nenadmašan je u pronalaženju skrivenih trapova sa krompirom. Od njega ne može ništa ostati neotkriveno i zato se dosta dobro hranimo. Osim redovnog sledovanja, Steva nam obezbeđuje i dopunsko. Okolna sela su bez stanovnika, sve je to pobeglo od četnika u Praču. Možda i od nas. Snaga garnizona u Praču izgleda da počiva baš na njima, ustašama iz ovih, okolnih sela. Pa ipak nas zahvata tuga kada vidimo pustoš i napuštene kućice. Tu nema bogatih. Sve je to manje-više puka sirotinja.

Petnaesti mart. Danas sam išao u četu. Ona je dobro udesila život. Logor liči na neki osrednji štab. Lepo su se smestili u nekoliko kuća, a montirali su i neku baraku. To su im kancelarije i tehnika. S Goraždom i Fočom imaju telefonsku vezu. S bataljonom se povezuju preko kurira. Imaju jednog stručnog minera[32]) i srušili su prilično deo pruge. U tome im je pomoglo i stanovništvo okolnih sela. Premestili su i most sa Prače bliže sebi kako bi uspešnije kontrolisali svaki prelaz. Pa ipak, služba im nije naročito teška. Žive sasvim lepo. Skoro mirnodopski.

Posle završenog posla s komandom, ostajem u razgovoru sa starim dobrim drugovima. Svakoga ponešto posebno karakteriše, pa sa svakim vodim i različite razgovore. Najzanimljivije je bilo sa Cugerom.[33]) Pitam kako se snalazi u »petljurisanju«, ali se žali da ide slabo. Priča:

»Pokvario se ovaj narod, pa za sve što zatražiš, odgovara: 'Nejma'.

Nejma pa nejma. Sve samo nejma. Dosadilo mi, pa jednog dana počnem postavljati jednoj ženi redom ova pitanja:

— Imaš li hleba.

Ona odgovara:

— Nejma!

— Imaš li masla?.

Opet:

— Nejmam!

— Imaš li jaja?

— Nejmam!

I tako sve redom. Odlučih da se našalim, pa je brzo upitah:

— A pameti, imaš li pameti?

[32]) Vlajko Narandžić, viši tehničar, miner. Poginuo 1943. u Inžinjerskom bataljonu VS.

[33]) Božo Vukomanović, radnik Fabrike aviona u Kraljevu. Major u penziji u Kraljevu.

Odgovor je bio opet isti:

•— Nejmam!«

Po povratku na položaj pričam drugovima kako je u prvom vodu i kako se tamo živi. Zainteresovano slušaju, ali se mnogi i ljute. Komanda čete nije nas još nijednom obišla na položajima. To neraspoloženje najbolje ilustruje primedba koju izreče mitraljezac Cura:[34]) »Sede u Turkovićima i samo prenose naređenja. Izigravaju neku veliku komandu«.

Šesnaestog marta pred veče imali smo uzbunu na položaju. Iz pračanskog tunela pojavio se improvizovani oklopni voz. Dok je jedna desetina naših boraca stigla da mu se suprotstavi, ustaše su uspele da zapale jednu usamljenu kuću, koja je nekim čudom još bila tu. Voz je ostao sve dok kuća nije bila dobro zahvaćena vatrom, a zatim se vratio natrag. Nismo mu mogli ništa, ali ni on nama. Nije sasvim jasno kakav je bio cilj te akcije. Da izvide našu spremnost za borbu, ili da nam smanje stambeni fond?

Osamnaestog marta smo imali pravi okršaj s ustašama. Znači, prekjučerašnji slučaj s oklopnim vozom bio je, ipak, priprema za ovo. U borbi koja nije bila duga, ali je zato bila oštra, poginuo je naš puškomitraljezac Cura. Ali oružje nije prestalo da dejstvuje — vatru je otvorio pomoćnik puškomitraljesca Bogdan.[35]) I ustaše su imale gubitaka. To se jasno videlo po tragovima krvi.

Borba počinje rano izjutra iznenadnim napadom ustaša na naše položaje. U stvari, oni se koriste mrakom i krišom nam podilaze. Naši osmatrači su ih primetili u poslednjem trenutku. Jedva su uspeli da alarmiraju vod, a ustaše su već izbile na naše položaje i praktično ih bez borbe zauzele.

Poletosmo uzbrdo. Poznavali smo teren i pouzdano znali kako će se neprijatelj postaviti. Isturivši puškomitraljeze na oba krila, krenusmo u streljačkom stroju i ubrzo otvorismo tako snažnu vatru da ustaše svoj teški mitraljez sa Mastilove stijene koji ih je trebao potpomognuti nisu ni mogli upotrebiti. Žarili smo se u njihove položaje i prosto izmešali. Neprijatelj se takvoj borbi nije nadao, a za nju nije ni bio pripravan. Pokušaj ustaša da nešto učine s bombama ostade bez rezultata. Posle nepuno pola časa borbe nigde ih više nije bilo. Iskoristili su pogodnost položaja i neopaženo se izvukli.

Cura je bio žrtva nekog njihovog dobrog strelca, koji je iskoristio trenutak zastoja oko promene pregrejane cevi i, ugledavši istaknutu metu crvene kape, pogodio je svoj cilj.

Ohrabreni smo zbog ovog uspeha, ali jako potreseni smrću svoga druga. Jedan za drugim ginu nam najbolji ljudi. Sada nema više

[34]) Milivoje Vujović, metalski radnik iz Kraljeva. Poginuo 1942. kod Prače.

[35]) Bogdan Korićanac, maturant iz Kraljeva. Pukovnik JNA u Beogradu.

ni Cure, čoveka koga su krasile osobine pravog proleterskog borca. U mislima ga ponovo sagledavamo u onim teškim danima povlačenja iz Srbije. Junak i prznica, čovek s veoma razvijenim čulom za pravdu i pravičnost. Taj nije oćutao nikome.

I Curu ispraćamo za Goražde kao i Rudi ja. Dok kola polako odmiču, mi ostajemo u potresnom raspoloženju. Oguglali smo već ali su i ovaj put oči zamaglene suzama.

Dvadesetog marta saznajemo kratke i šture, ali i neobično dobre vesti o borbama oko nas. Druga proleterska s nekim delovima Prve proleterske i istočnobosanskim jedinicama napravila je čuda od četnika. Oslobođeni su Vlasenica, Srebrenica i Bratunac. Pobijen je i zarobljen veliki broj četnika. Među njima se ta akcija i kretanje naših snaga u pravcu Drine tumače kao priprema našeg pohoda na Srbiju. Mnogi naši borci to stalno priželjkuju. To je postala gotovo njihova opsesija.

Dvadeset prvog marta je iz Goražda stigao Simo Vukalica. On je bio teško bolestan, pa je ostao na lečenju. U Goraždu je, kao veoma težak bolesnik, ostao još jedan naš drug: rudarski radnik Mile Gundelj.[36]) Sima kaže da je plakao kada se s njim pozdravljao. Nema mu spasa: tuberkuloza. I on dobro zna da će, možda, još samo jedno proleće dočekati.

Sima je bio na Rudijevoj i Curinoj sahrani. Položeni su venci, držani govori. Zadovoljni smo što se ovako odaje pošta poginulima za slobodu. I s tugom se sećamo okolnosti pod kojima su ginuli naši drugovi u dosadašnjim borbama. A šta će se još dogoditi do kraja?

Dvadeset četvrtog marta smo s delom čete učestvovali u nekoj vrsti »kaznene ekspedicije« na selo Bogoviće, severozapadno od našeg položaja. Drži ga ustaška milicija, koja je protiv nas veoma aktivna i izrazito neprijateljska. Iz tog sela ima mnogo profesionalnih ustaša, pravih zlikovaca. Izgleda da se s naše strane sprema neki ozbiljniji napad na neprijatelj evo uporište u Mokrom. Zato je potrebno da se prethodno neutrališe ova milicija.

U napadu su učestvovale i znatne snage meštanskih partizanskih i dobrovoljačkih četa. Raspolagali smo i bacačem mina. On je i rešio čitavu stvar. Već posle treće ili četvrte mine, ustaše su pobegle iz sela. Mi smo prošli bez ikakvih gubitaka, a oni su imali šestoricu ili sedmoricu mrtvih.

Iz Bogovića smo doveli i jednog zarobljenika — tamošnjeg đućandžiju. Biće poslat u štab. On je igrao dvostruku ulogu. Pravio nam se prijatelj, a u stvari je radio za ustaše i špijunirao nas za njihov račun. Začelo neće dobro proći, a nisam siguran da mu Mačak

[36]) Mile Gundelj, rudarski radnik i sindikalni funkcioner iz Ibarskih rudnika. Umro 1942. u Goraždu.

i Šilja, koji ga sprovede, nisu pri tom, zbog sve te njegove prljave rabote, uzeli i neku »akontaciju«.

U našu četu je prekomandovan Petar Pajtin,[37]) maturant iz Kraljeva, Bogdanov školski drug. On je sve dosad bio u Prvoj četi na položaju u Orahovici. On nas iscrpno obaveštava o stanju stvari na njihovom delu položaja i o životu u tom delu bataljona. Imali su teških trenutaka, naročito prilikom napada na Praču, no to je posebna priča.

Bataljon je na ovom području razvijao i drugu aktivnost. Učestvovao je u stvaranju NOO, koji su osnovani u svim slobodnim selima, a naročito je zaslužan za stabilizaciju položaja i uticaj na mase u ovom kraju. Sa četništvom je ovde svršeno. Od bivših pripadnika četnika stvoreno je više četa Dobrovoljačke vojske (Kablarova i Ilovačka četa, čete sela Srednjeg i Vrhprače, Kombinovana četa). U sve te čete bataljon je dao svoje političke komesare. Tamo su bili Dudo,[38]) Koča,[39]) Dragan.[40]) Uopšte je dejstvom bataljona, osobito delovanjem komunista, ovde ostvaren znatan uticaj Partije na stanovništvo svih nacionalnosti, što znači da su udareni temelji za negovanje drugih odnosa, pre svega bratstva i jedinstva.

Na našem desnom krilu danas se, 26. marta, stalno vodila oštra borba. Položaj tu drži dobrovoljačka četa sela Čvora. Na njene su položaje ceo dan napadale domobransko-ustaške snage jačeg sastava. Podržavane su bar sa dve baterije topova, uglavnom haubica. Međutim, »Svore« su izdržale. Nisu ni pedalj ustuknuli. Bili su, neosporno vrlo hrabri i dobri, ali i vešti i snalažljivi borci. Koristeći se dobro time što dobro poznaju teren, »Svore« su sve ono vreme dok traje artiljerijska priprema provodile na skrovitim mestima, a kada bi neprijatelj krenuo sa streljačkim strojem, hitro bi zauzimale položaj i s uspehom ga odbijale. U protivnapadu su zaplenili i jedan teški mitraljez. I dok su oni žrtava imali sasvim malo, neprijatelju su naneli znatne gubitke.

Očekujući da se napad svakog trenutka prenese i na naš položaj, za naše hrabre susede nismo mogli ništa drugo učiniti nego da im u dva maha između sebe sakupljamo prilog u municiji. U tim okolnostima i to nije bilo makar šta, pošto smo u municiji i sami oskudevali.

Sutradan je na desnom krilu nastavljena još žešća borba. Zahvaljujući pojačanju koje je dobio u tu svrhu, neprijatelj je izvršio zaobilazni obuhvat Čvorske čete i tako ovladao položajima koje je ona držala. Time je i naš položaj doveden u pitanje, bolje reći, postao je

[37]) Petar Pajtin, maturant iz Kraljeva. Poginuo u petoj of anzi vi kao vodnik voda.

M) Dušan Dozet, general-potpukovnik u penziji. Živi u Beogradu.

") Dr Koča Jončić, maturant iz Kraljeva. Politički radnik. Zivi u Beogradu.

“) Predrag Gligorić, radnik. Partijski funkcioner u Beogradu.

bezizlazan. Pošto tako što nije bilo predviđeno, nastade dilema kako postupiti. Za rasprave nije bio pogodan momenat, pa je prevladao stav da položaj treba napustiti i otići u sastav čete. Pakujemo se na brzinu i pokunjeno prebacujemo u Turkoviće.

Dvadeset osmog marta vratili smo se na svoj raniji, juče napušteni položaj. Komandir je odobrio naš jučerašnji postupak. Navodno, i u višem štabu nisu stavljali primedbu kada ih je o tome izveštavao. U međuvremenu se situacija popravila. Prema obaveštenjima dobivenim jutros rano, neprijatelj nije zaposedao ni naše, a ni »švorske« položaje, već se odmah vratio na polazne pozicije. To se pokazalo tačnim. Kada smo danas u streljačkom stroju, oprezno nastupajući, izbili na napuštene položaje, bili su prazni. Cak bez tragova da je neko posle nas i bio tu. Postideli smo se svog »bekstva«, ali smo se tešili time da smo postupili vojnički, tj. pravilno. Mitke[41]) to prokomentarisala rečima: »Sigurno je sigurno«.

Nije nam jasan neprijateljev postupak. Čemu dvodnevne borbe, žrtve, utrošena municija, a posle sve po starom? Svašta! Pa ipak, to nije učinjeno tek tako bez cilja. Neki cilj je morao postojati. A koji? Možda generalna proba za nešto što se tek priprema. Ostaje da se vidi.

Nastavljamo tamo gde smo i počeli, odnosno stali. Sve po starom. Iako se zima bliži kraju, ovde nam postaje sve teže. Psihički teško podnosimo tu jednoličnost. Pokadšto ljudi prosto reže od razdraženosti. Teško je vladati sobom. Mnogi zavide Vasiljku.[42]) On svakodnevno šparta po selu sa svojim konjićem u potrazi za hranom.

Naročito su teške noći. Ceo vod spava u jednoj jedinoj sobi. Vazduh je prosto nepodnošljiv.

Prvi je april. U ovim krajevima proleće, izgleda, svagda počinje kasno. Ušli smo, eto, već i u april, a još je prilično hladno. Trava sasvim sporo napreduje, a drveće tek sada počinje da zeleni. Ovde smo već mesec dana. Dozlogrdilo. Hteli bismo da jednom nekud već krenemo. Dosta je bilo.

U poslednje vreme ni sa hranom nije kako treba. Ponestalo već svega. I čika Steva nema više onu čarobnu moć da pronalazi krompir sakriven po trapovima. Jednostavno stoga što krompira više i nema. Gotovo je i s tim. Soli nema danima i danima. To se još najteže podnosi.

Proleće će, verovatno, doneti novu neprijateljsku ofanzivu. Nemci i Pavelić kao da nešto tako već smeraju. Pa i vreme im je, ako ćemo pravo. Već četiri meseca kako smo »država u njihovoj državi«.

Momir Lekić Moša

“) Dimitrije Petrović, stolarski radnik iz Kraljeva. Pukovnik u penziji. Umro 1972. godine.

') Vasiljko Marković, trgovački pomoćnik iz Ibarskih rudnika. Kapetan u penziji. Zivi u Slovengradecu, SR Slovenija.

NAPAD NA PRACU

Odmah po dolasku na Orahovicu, oko 20. januara 1942, delovi Rudarske i 1. čete izvršili su protivnapad na ustaše i saterali ih u Praču. Posle toga, u toku cele zime, ostali smo na tim položajima, smenjujući se sa 1. četom i vodeći skoro svakoga dana borbu s ustaškom milicijom i domobranima.

Bila je ljuta zima — sneg visok i do dva metra, a drvo puca od mraza. Naizmenično su po 24 sata 1. i 3. četa bile na položajima — u zasedama i na mrtvoj straži, u snežnim rovovima. Povremeno nas je tukla artiljerija od Sjetline. Čak i noću je jedna od prvih granata ranila Proku Velikoga.

Moral obe čete, i pored svih napora i borbi, bio je sve vreme na visini. Od Orahovice do Kablara se pevalo.

Sredinom februara dobili smo zapovest štaba bataljona da napadnemo i oslobodimo Praču. Dotad smo gotovo svakodnevno vodili borbe oko Prače, po ograncima Jahorine.

Pitali smo se pre napada da li ćemo uspeti po tako visokom snegu, na kome ne mogu doći do izražaja ni brzina ni iznenađenje.

Skupa sa nama trebalo je da učestvuju i čete Jahorinskog odreda. Radi boljeg dejstva tih jedinica, pojedini delovi Kraljevačkog bataljona bili su im dodeljeni kao udarne grupe. Moja će desetina bila dodeljena meštanskom vodu Ilovačke čete, u selu Pogledu.

U napad smo krenuli noću. Moja desetina je dobila zadatak da napadne bunkere na železničkoj pruzi, uzvodno od Prače, ka Renovici. Desetini su bila dodeljena dva ili tri druga iz meštanskog voda, kao poznavaoci terena. Iznenadnim prepadom likvidirali smo ustaše kod uporišta iznad mosta i tunela i odmah nastavili dalje. Počeli smo da dejstvujemo duž ceste ka samoj Prači. Tamo nas je, iz bunkera na ulazu u naselje, možda kilometar pred Pračom, dočekala jaka mitraljeska vatra. Pošto druge jedinice nisu bile uspele da likvidiraju ostale bunkere, zastali smo i mi. Veliki sneg je

Novak Jušković, borac Rudarske čete, poginuo na Prači februara 1942.

Mitar Strugar, borac Rudarske čete, poginuo u Miljevini 1943.

otežavao brže kretanje, a šuma nije bila nikakav zaklon. Mi smo bili zauzeli položaj na cesti. Došlo je do komešanja, jer smo se našli tako reći na brisanom prostoru. Rekao sam drugovima Miroviću, Baroviću i Strugaru da se prebacuju, a ja ću da štitim njihovo povlačenje puškomitraljezom. Osetivši da nema većeg pritiska sa drugih strana, neprijatelj je osuo po nama odasvud. Na snežnoj belini, gazeći vrlo sporo sneg do pojasa, bili smo pogodna meta. U tom trenutku metak je pogodio mog pomoćnika. Zatim su, jedan za drugim, počeli da padaju i ostali. U toj borbi su poginuli: Dragan Jajčanin, Nikola Mirović, Ivanović iz Trepče i jedan borac, meštanin, čijeg se imena ne sećam. Ranjen je Boško Barović.

Ostali delovi bataljona dejstvovali su preko Čelopeka, niza strane koje su se okomito spuštale nad Pračom, tako da je i taj brisani prostor bilo skoro nemoguće savladati, jer je bio dobro tučen vatrom automatskih oruđa iz bunkera. Otuda ni ostali delovi bataljona, a ni čete Jahorinskog i Romanijskog odreda, nisu uspeli da uđu u naselje.

Posle napuštanja položaja na cesti, dejstvovali smo jedan kilometar duž ceste. Ja sam se najpre povukao na položaj na Pogledu. Tu je, zapravo, Ivanović poginuo.

Napad je trajao od 5 časova ujutro do 10 časova uveče. Trebalo je da počne oko ponoći, ali smo zbog dubokog snega svi zakasnili, te nas je uhvatio dan. Toga jutra je mraz bio vrlo jak. Meni se jednog časa puškomitraljez bio zamrzao. Morali smo zastati — grejao sam ga da bi mogao dejstvovati.

Jedna drugarica iz Kragujevačkog bataljona, čini mi se Maca Jagodić, koja nam je pridata kao bolničarka, išla je 600 metara četvo-

ronoške, jer je bila velika strmina, a nije imala dobru obuću. Bile su joj se ruke smrzle. Onda ju je Božo Zarković sa još jednim drugom odveo na Pogled.

Pošto je u višim krajevima bila izmaglica, pri povlačenju smo se pogubili. Zika i Strugar su zalutali i izbili na Orahovicu.

Po pričanju drugova, istog je dana poginuo jedan od najboljih puškomitraljezaca Rudarske čete — Novak Jušković, koji je s grupom meštana iz sela Brdarića jurišao s puškomitraljezom na neprijatelj ev položaj.

Posle neuspelog napada na Praču, ustaše su pokušale da nas odbace sa Orahovice i Čelopeka, da nas potisnu s položaja. Bili smo se već vratili u četu, na položaje prema Čelopeku. Jedna neprijateljeva kolona je krenula preko Čelopeka pravo na nas. Ispred nje je išao pas. Vidim deset ustaša i domobrana. Pustio sam ih sasvim blizu — na pedesetak koraka. Nisam mogao više da odolim. Raspalio sam po njima. Nekoliko ih je palo. Posle sam kritikovan od drugova što ih nisam pustio još bliže.

Proko J. Zigić

NAS »KAPETAN«

Posle oslobođenja Raške, oktobra 1941, viđali smo prvih dana jednog kapetana jugoslovenske vojske s avijatičarskim epoletama. Imao je već preko četrdeset godina. Šetao se ulicama, u uniformi. Nije se ni u šta mešao, ali je posmatrao sve što se događa. Zanimalo nas je da saznamo ko je. Odgovorili su nam da je to oficir bivše jugoslovenske vojske. Nepoverljivi zbog bivših oficira koji su se priključili Pećancu i okupatorima, neki su podozrivo pitali: »Sta će nam taj?« Duško Tomović i Dane Brkljač, politički komesar i partijski rukovodilac odreda, presekli bi te sumnje time što su rekli da će nam on trebati.

Ne znam koji mu je od njih prvi prišao i sa njim razgovarao, ali znam da je izrazio želju da bude s nama.

Tada je prišao nama. U početku je bio pri štabu odreda. Nije imao nikakvu funkciju. Nije je ni tražio. Zahtevao je samo da dobije pušku i da ide u borbu kao običan vojnik. Rudarima se to naročito svidelo.

Kada smo napustili Rašku zbog sukoba s četnicima, bio je sa nama u borbama protiv Nemaca oko Kraljeva, kao običan borac. Govorio je da je stari ratnik, da je učestvovao u prvom svetskom ratu kao podoficir.

Posle je iz Roćevića upućen za komandira ili zamenika 2. rudarske čete.

Jednog dana, kada su nas Nemci potisli s položaja u selu Progorelici, odstupali smo do Lopatnice. Sutradan, u protivnapadu, kapetan je bio u našem odeljenju. Govorilo se da je u toj borbi nekoliko Nemaca sam ubio i ranio. Otada smo počeli svi da ga poštujemo. Ulivao nam je poverenje.

Gotovo niko ga nije zvao po imenu. Prozvali smo ga »Kapetan«. Njemu se to sviđalo. Tako smo ga i kasnije svi zvali. Inače, bio je Hrvat po narodnosti, a zvao se Mile Pavičić.

Kada smo odstupali od Kraljeva, bio je s glavninom Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda. Sve vreme povlačenja do Nove Varoši držao se vrlo dobro.

Naročito smo zapazili njegovo primerno držanje na obroncima Goli je, kada su neki od drugova iz štaba Kopaoničkog odreda odlučili da ostanu. Kapetan je uzeo svoju čuturicu rakije, popio malo,, popeo se na panj i rekao:

— Ko mene sluša, ne treba da se vraća. Drugovi rudari, idemo' sa Zekom i ostalima.

Nije mu smetalo što je Zeka bio vazduhoplovni podoficir, a on kapetan. Zeka je već bio proslavljeni komandir i komandant bataljona Kraljevačkog odreda i komandovao je, u odsustvu Pavla Jakšića, glavninom za vreme povlačenja ka Sandžaku.

Kapetan je bio veoma okretan borac. I hrabar i nesebičan. Znao-je čak i sam da štiti odstupnicu ćelom bataljonu. Ovek je imao* dosta municije. Bio je kadar da nosi sam po 300—400 metaka. Nikad mu nije bilo teško niti je dopuštao da mu ko pomaže. Obično bi odbio svaku ponudu mlađih.

— I ja sam borac kao i ti — govorio bi.

Pomoć nije hteo da primi, a sam je bio spreman da pomogne-drugome. U borbi na Prači, kada se već oskudevalo u municiji, dao[1] je tridesetak metaka Proki Žigiću za mitraljez.

Za nas rudare važno je bilo to da je on, kao bivši oficir, pošao* s radnicima. U stvari, on je bio prvi aktivni oficir u Kopaoničkom rudarskom odredu. Kao takav, delovao je vrlo pozitivno i rudari su ga voleli i imali poverenja u njega.

Već u Rudom za njega su čuli drug Tito i ostali drugovi iz Vrhovnog štaba i štaba 1. proleterske. Rekli su da ga treba čuvati i poštovati kao starijeg čoveka, iskusnog ratnika i oficira. Postavljen je za načelnika štaba Kraljevačkog bataljona. Podnosio je sve teškoće partizanskog života, ali nije mogao da se odrekne čašice rakije. Zato
— nikad nije bio bez čuturice. Svi smo mu znali tu naviku i niko mu nije zamerao. Povremeno ga je zvao i drug Tito u Vrhovni štab, a ponekad mu je slao na poklon čuturicu rakije, naročito za vreme boravka u Foči.

Kapetan se bio sasvim zbližio i saživeo s nama, rudarima, pa je svakad govorio: »Mi rudari«. A i mi smo njega prihvatili, kao da je godinama radio sa nama u oknu. Ništa nam nije smetalo što je oficir. Naprotiv, cenili smo to što se nije odazvao pozivu da napusti Srbiju 1941. godine i stupi u Pavelićevu vojsku, iako su mu nudili visok položaj i pukovnički čin. On je to s prezirom odbio.

U zimu 1942. stekao je naročito veliki ugled iskusnog ratnika među svim borcima Kraljevačkog bataljona za vreme borbi oko Prače. Prilikom jednog prodora ustaša do Orahovice vršili smo noćni napad da ih vratimo nazad. Pošto je bila u pitanju uglavnom

ustaško-muslimanska milicija, predložio je da znaci raspoznavanja budu: »Oj Mujo — Oj Omere«. Dosetka je odlično upalila. Naši borci su u svakom susretu u mrkloj noći i gustoj šumi nadmudrivali neprijatelja. Kada bi ustaša pitao: »Ko je tamo« — naši bi odgovorili lozinkom: »Oj Mujo!« Na to bi ustaša odgovarao: »Nije ovdje Mujo, ovdje je . . . « i izgovarali bi drugo ime. Nama je bilo odmah jasno s kim imamo posla, i pre nego što se neprijatelj snašao mi smo ga tukli.

Po Hercegovini i Zelengori nismo imali vodiča. Oskudevalo se u vodi. Jednoga dana, u maršu, bila je kritična situacija. Na zastanku, Kapetan je sedeo na jednom deblu. Gledao je u sekciju i rekao Pavlu Jakšiću pokazujući prstom u određenom pravcu:

— Ovde, u blizini, ima jedan izvor.

Otišla je patrola i stvarno pronašla izvor.

Po dolasku u Bosansku krajinu Vrhovni štab je odredio Kapetana za nastavnika na prvom oficirskom tečaju u Petrovcu. Ali on nije mogao zaboraviti svoje rudare i Kraljevački bataljon. Voleo je bilo koga od nas da sretne, a tada bi dugo razgovarao raspitujući se o svima u bataljonu, kao o najmilijim članovima porodice.

Kasnije je Mile Pavičić poslat u Afriku za prvog komandanta 1. jugoslovenske vazduhoplovne baze. Bio je jedan od prvih naših vazduhoplovnih generala. Ali i tada, sve do svoje smrti, u svakom razgovoru, pa i preko telefona, odazivao se:

— Ovde Kapetan.

Božo Kalember

U HERCEGOVINI

Zeđ nas muči

Postali smo svi preterano osetljivi. Možda je tome uzrok fizički zamor i nepovoljna hercegovačka klima, ali je većina boraca u mojoj, Rudarskoj četi spremna da gunđa zato što se danas ponovo kreće koji kilometar dalje, ili što neko dugo priča o tome šta je pre početka rata doživeo na nekoj gozbi, ili što kuhinja čeka zalazak sunca pa da počne ložiti vatru . . . Nervira nas i mnogo šta slično što nam u drugim prilikama ne bi smetalo.

Maj 1942. godine. Stigli smo u neko selo u kome seljaci kažu da im je Nevesinje najbliži grad. Ovde već u maju svaki kamen noću ispušta toplotu nakupljenu danju žarenjem na suncu, te se u kući ne može spavati. Obično se cela četa razmesti po kršu, i što smo dalje od sela, to je čistije, lepše i mnogo udobnije. Komandir kaže da ne smemo napuštati selo zbog veze sa štabom brigade, pošto nas nikakav kurir ne bi mogao naći ako bismo na bregovima noćivali.

Ovde vode nema, jer su kuvari požurili i zauzeli bunare s kišnicom (čatrnje — kako ih ovde zovu). Obišao sam neka dvorišta u selu, našao još jedan bunar, otvorio poklopac, ali je voda bila daleko, daleko od moje ruke s porcijom. Kada sam kasnije, uveče, »organizovao« kofu s konopcem i obavestio druge gde ima vode, hitno sam morao ići u patrolu.

Komesar bataljona je bio opet strašno ljut zbog naše nebrige o merama obezbeđenja. Posle večere je pronašao da smo sasvim blizu puta kojim se kreću okupatorovi tenkovi i kamioni, da niko o tome ne vođi brigu, pa je naredio da odmah patrole posednu kosu iznad puta: jedna prema zapadu, druga prema Gacku. Ja sam rado otrčao za mojom grupom, jer ni ostali neće mirni ostati od komesara Mire, koji je danas naročito nervozan, pa stalno zagleda u bradu, uniformu, opremu, Drebira u mislima susrete i razgovore prošlih dana i nalazi mnogo toga što nije dostojno proleterskog borca.

Ta noć je za mene bila neobična: sve se belelo od neke magle ili prašine, mesec je bio čist i belo svetleo. Desetina je bila umorna i gotovo na granici snaga. Ceo dan je trajao pokret po vrućini, kakva je retka kod nas u Srbiji. Dali smo se u poteru za četničkim bandama. Svi smo žedni i samo o vodi razgovaramo. Neko me je upozorio na rosu, pa sam pokušao da vlažim ruku i hladim usta. Posle smene, oko pola noći, našli smo u selu prazne bunare. Intendantura se bacila na veliko čišćenje i ribanje. Stradali su kuvari, voda i nas nekoliko koji se nismo »snašli«.

Jutarnje sunce je odmah počelo da peče kao i juče. Krećemo posle doručka od kukuruzne pure i slanog sira. Nagutali smo se mlake kišnice i nadamo se da ćemo putem opet naići na vodu. Četničke patrole pucaju na nas sve češće, ali bataljon ide u koloni sve bliže bregovima sa kojih se može videti široko Nevesinjsko polje. Pred jednim selom pucnjava je češća, tako da je postalo opasno dalje ići u koloni. Razvijamo se u strelce da bismo prispeli do jedne kamene ograde, a onda smo pored nje posedali ili legli.

Žeđ nas sve ponova muči. Meni su usne i nepca suvi da koža puca. Kada se obrišem, ostaje trag krvi na ruci. Pored nas je neka bara. Voda je žuta, gusta od prljavštine; po krajevima vire kosti uginulog konja ili govečeta. Jedan konj priđe vodi, poče da je njuši, brlja po njoj i — ne htede da je pije. Prišao sam s porcijom, uzeo u nju vode, stavio maramicu na jedan kraj da je cedim kad pijem, ali onda ipak sve ispljunuh. Toliko je bilo odvratno. Seo sam u senku jednog kamena. Senka se sve više smanjivala. Skrhan sam od umora i žeđi. Drugi se, valjda, osećaju isto tako.

Kada se krećemo slobodnije, tada četnici pucaju na nas. Ima ih dosta i sasvim su blizu. Posle podne je bilo još teže. Sto je sunce bliže smiraju, hvata nas sve veća uznemirenost. Zar tu provesti celu noć, bez vode i pored one bare koja nam je jedino cokule isprala?

Zurim preko ograde u neke kuće pred nama. Video sam jednog četnika kako prilazi velikoj »breni« i sipa vodu iz nje. Takvih sudova ima još ispod one strehe. Javio sam svima šta vidim. Posle nekoliko minuta cela je četa odlučila da otmemo vodu, pa se vratimo natrag ako bude trebalo. Nekoliko pušaka je opaljeno s naše strane. Neko je s leve strane nešto strogo vikao. Dotrčali smo do kuće. Ceo bataljon je krenuo napred. Četnici beže iz sela. Nosim »brenu« s vodom do jednog drveta i legnem da pijem.

Izašli smo da vidimo ravnicu pred nama, tamo gde bi trebalo da bude Nevesinje. Malo je svežije, jer je sunce na smiraju, a po zemlji je sitna i retka trava ugodnija od golog krša. Odmor je prijatan. Izgleda da ćemo ovde prenoćiti. Ceo bataljon je tu, po malim uvalama. Šapuće se, slobodno puši i kreće ivicom nekog dugačkog rova.

Oko 10 sati uveče saopštiše nam da jedna desetina naše, Rudarske čete ide da minira neki most dole u ravnici. Već nekoliko puta

takve zadatke dobiva naša četa zato što smo, kažu u štabu bataljona, bolje upućeni u tehniku eksploziva, materijala i rukovanju njime. Skupili smo se i krenuli u koloni prema Nevesinju. Sišli smo u ravnicu i oprezno koračali stotinjak metara drumom. Došli smo do jednog malog mosta. Prešli smo suvo korito rečice, izvideli okolinu i počeli da ukopavamo dinamit. Sve je ispalo dugo i sporo. Nas trojica buljimo u noć očekujući neprijatelja koji može naići svakog trenutka. Jedva je stiglo naređenje da se povučemo. Krećemo natrag, prolazimo pored desetara koji raspreda fitilj od dinamita. Odjednom je naređeno da stanemo. Preko veze se prenosi pitanje: da li ko ima šibicu? Niko nema i svi se vraćamo opet na most. Određen sam da hitno krenem gore u bataljon — jedan i po kilometar uzbrdo, i da donesem šibicu. Zurim i jako sam nezadovoljan. Čim sam stigao na vrh brda zatražio sam šibicu. Svi me gotovo opsovaše, jer su bili zadremali. Neko mi reče da idem komandantu. Tražim šibicu i slušam ukore kako smo kao guske otišli, kako od samih sebe pravimo budale, kako neće biti čudno ako svi izginemo . .. Sjurio sam se nizbrdo i trčim, bez obzira na to što petama jako lupam i otiskujem krupnije kamenje. Naišao sam na naše i predao-šibicu. Dane Grgić, najstariji po godinama i s teškim hodom zbog bolesne noge, pohvali me da sam se brzo vratio.

Skupili smo se u jarku pored puta. Gledamo hoće li fitilj goreti, jer je neko posumnjao da nije možda ovlažio. Sve je u redu i žurimo da što dalje odmaknemo od prokletog mosta. Gotovo smo na polovini uzbrdice kada je iza nas most blesnuo i eksplozija se zarila u one uske doline kojima se mnogi putići penju u hercegovački planinski krš.

Sedamo da se odmorimo. Svuda tišina i nigde nikoga. Četnici su otišli daleko, inače bi se, po običaju, javili pucanjem. Savijamo cigare i gledamo kako desetar vadi iz džepa svoj upaljač i pali. Prilazimo da s njegove cigarete upalimo svoje, jer nam je poznato kako se on bori za kremen, koji teško nalazi, i zato ga štedi. Neko me je u mraku pozvao i pitao jesam li doneo šibicu ili upaljač. Šibica je bila još kod mene i ja sam ustao da je pokažem. Nekoliko starih rudara su se uhvatili za glavu i otpljunuli daleko niza stranu. Pored mene je Pa ja tvrdio da preterana lična odgovornost, stvarna ili smišljena, slabi pamćenje i prisebnost duha. I još je nešto pričao s namerom da to bude pametno.

Krenuli smo uzbrdo. Desetar se vajka i obraća drugovima oko sebe pitajući se kako mu se moglo desiti da zaboravi da ima upaljač i zašto ga niko na to nije podsetio. Stigli smo na vrh. Desetar i delegat su otišli u štab bataljona da bi podneli izveštaj. Mi ostali smo se skupili u rovu i prostrli šatorska krila da spavamo. Tu smo zatekli celu našu četu. Naišao je razvodnik i tražio jednog od nas za stražu. Ustao sam, ali se neko pre mene javio. Zavio sam se u šatorsko krilo u tvrdo zaspao.

Prema Gatu i natrag

Sunce je zašlo i nebo se zacrvenelo. Sparan junski dan. Počeli smo slobodno da se krećemo i skupljamo za večeru. Posle toga se postrojavamo u desetine i gotovo jedan sat smo stajali čekajući da se završi sporazumevanje oko vodiča. Svaka četa samostalno kreće na položaj. Ali idemo istim pravcem. Komandir čete Zivan Maričić je uznemiren i nekoliko puta prolazi kolonom od početka do kraja. Spuštamo se niz uske klance pune oštrog kamenja. Stalno se prenosi komanda da ne lupamo cokulama i oružjem, zatim da čuvamo oružje, jer mnogi posrću kada stanu na kamen a on se prevrne pod nogom. Jedan vodič se izgubio. Onome što je ostao, komandir čete preti svojom mašinkom ako pokuša da pobegne. Nikad da izađemo iz klisure. Put se mnogo odužio, a videli smo bregove po danu kamo treba da stignemo.

Već je svanulo, a mi još idemo na položaj. Naišli smo na ostale čete našeg bataljona. Komandant nešto psuje i objašnjava se s komandirima i komesarima četa. Razvijamo se u streljački stroj i idemo na jednu kosu prekrivenu sitnom oštrom travom. Desno se čuju puščana paljba i sve češći mitraljeski rafali. Razvili smo se na toj kosi, ali ništa ne vidimo pred sobom i krećemo dalje, opet na jednu takvu izraslinu, kojih je ova visoravan prepuna. Neko je primetio četničku kolonu koja se kreće ispred nas. Jedan četnik jaše na belom konju. Pripucali smo, ali su oni zašli u zaklon i, izgleda, produžili u koloni kako su i išli — ispred nas.

Desno i dosta visoko gledamo staru tvrđavu Gat, koju su Austrijanci podigli još u prošlom veku. Posmatramo napredovanje 2. proleterske brigade prema tom vrhu. Čujemo sve jaču paljbu. Na stranama oko tvrđave bleskaju eksplozije ručnih bombi koje bacaju četnici. Kada je vetar malo jači, donosi glasove i poklike juriša, ali ne razlikujemo kojoj strani pripadaju. Izgleda da se Užički bataljon povlači. Strana koju dobro vidimo puna je crnih figura koje trče na sve strane, saginju se i u grupama jure u pravcu kojim uzmiču naši drugovi.

Retko, pa sve češće zvižde meci iznad nas. Naročito s desne strane. Sve nelagodni je se osećamo, jer čekamo nekakav povod da ustanemo i krenemo napred ili nazad. Spontano se osvrćemo na put kojim smo došli. Svima nam je jasno da ćemo tamo krenuti, ali smo tu da čekamo. Nismo još nestrpljivi da krenemo, no ipak nas uznemirava završetak borbe desno od nas. Prema pucnjavi, borba se već spustila na visoravan i sve više u našu pozadinu. Nije opasno, jer još nije iza leđa. Ali ko zna šta može biti. Ali mi se prilepili za ovu kosu i čekamo.

Oko 9 časova učestaše kuršumi preko naših glava. Ranjen je Tođorović[1]) i vidim da mu zavijaju glavu. Zao mi je mnogo, jer ga

[1]) Aleksandar Tođorović.

poznajem iz gimnazije, kada sam mu zavideo na lepim pesmama koje je sastavljao za naše literarne sastanke. Umro je za desetak minuta. Počinjemo da se premeštamo, podižemo neko kamenje pored sebe kao zaklone. S moje leve strane su Zavrzan,[2]) komesar čete, i Kepo.[3]) Gledamo na sve strane. Kepo se u jednom trenutku podiže, viknu da gledamo napred i podiže svoju kratku talijanku koju nosi od Gaočića. Pogledao sam napred, pa u njega i ugledah kako mu na leđima, ispod desne plećke, poče da lije krv kroz pocepanu bluzu. Klonu, nasloni glavu na lakat, poče da sten je i nešto da govori što nismo razumeli. Prišli smo mu i poveli ga niza stranu. Nije mogao da ide i nekoliko drugova su prišli da mu pomognu.

Jedva stiže naređenje da krenemo natrag. Nisam ga čuo, ali sam video kako se svi spuštaju natrag niz padinu. Prebacivali smo se iz jedne udolice u drugu. Počela je i artiljerija. Granate su padale ispred nas i levo od nas. Nekolicina zastaje, da osmotri neprijatelja. Dan je sunčan i topao. Drugovi koji nose Kepu znoje se i pokušavaju da ga što pažljivije drže, jer stalno ječi. Bolovi su, očevidno, bili sve jači. Prešli smo oko četiri kilometra i na jednom zaravnjenom brežuljku vrlo blizu ugledasmo mesto odakle smo sinoć pošli u akciju. Šta li smo radili celu noć kada smo samo toliko odstojanje prešli?! Vodiči su nas tako vešto prevarili da je to bila retkost za nas.

Kepu su položili u senku drveta koje su tu slučajno našlo; krošnja je bila retka, grane raštrkane i polomljene, ali je u tom hladu bilo bolje nego na suncu. Bolničarke su ga previjale. Kepa, limarski radnik do početka rata, bio je vrlo povučen i ćutljiv čovek, poznat po tome što nikad nije dokazivao da je zadužen dužnostima više od drugih, ili da je red preskočio nekoga. Nikad se nije javljao niti učestvovao u razgovorima kada nije bilo hrane i bio je vrlo uzdržljiv u situacijama kada je bio umoran, gladan ili pospan. On nije imao običaj da se, kao ja, na primer, sruši na zemlju čim se objavi odmor.

Utučeni gledamo sve tamnije Kepino lice. Kao da nas nije više poznavao. Umro je pod tim drvetom posle petnaest minuta. Sahranili smo i njega u plitkoj raci. S puno kamenja su drugovi ozidali njegov grob. U pokretu smo razgovarali da ga posle završetka rata prenesemo u naš kraj.

Noć je bila sparna, puna toplog vazduha. Nisam osećao psihološki pritisak zbog toga što se nalazimo pred brojnijim neprijateljem i što će nam to doneti puno teškoća narednih dana. Razgovarao sam sa Zavrzanom. Obojica smo smatrali da nismo na pogodnom mestu, niti smo u mogućnosti da četničkoj bandi i talijanskim fašistima damo lekciju koja bi ih zadržala u njihovim bunkerima.

[2]) Slavoljub Petrović Zavrzan.

[s]) Dragoljub Božanić Kepo.

Ujutru smo nastavili pokret preko sela Ravnog. Zaustavili smo se ispod krša, na jednoj padini nalik na veliku stepenicu. Tu smo proveli gotovo ceo dan. Posle podne se bataljon spremao za pokret. Naša je četa ostala da drži položaj na Orlovcu. Razmestili smo se po streljačkim zaklonima i osmatrali veliku dolinu ispod nas. Oko jedan kilometar vazdušne linije ispred nas skupljala se na raskrsnici velika gomila četnika sa zastavama. Ustao sam da malo bolje razgledam -okolo i ispod nas, jer mi je jedan kamen zaklanjao pogled terena kojim se neprijatelj već počeo da kreće prema nama. Tada su nadletele tri »savoje«. Neko je viknuo moje ime. Velebit,[4]) zamenik komandanta bataljona, vikao je da se sklonim ispred aviona da me ne primete. Počelo je bombardovanje. Bombe su padale podaleko, ali je nekoliko njih palo u krš gde je bila bataljonska osmatračnica.

Oko 3 časa po podne stotinjak četnika se uputilo prema našem položaju. Odavno nisam bio upozoren na plotunsku paljbu i štednju metaka kao ovog puta. Nismo opalili ni po dva metka, a četnici su počeli da beže. Do noći smo ostali na tom mestu. Krenuli smo kada je sunce zašlo, jer smo od cele 1. proleterske brigade bili poslednja jedinica koja kreće iz Hercegovine u Bosnu.

Milutin Mijatović Drugarčić

[4]) Milan Antončić.

IZ HERCEGOVINE U BOSNU

Borba za oslobođenje ranjenika u Zvijerini

U drugoj polovini maja 1942. godine tri bataljona 1. proleterske brigade — Drugi, Četvrti i Sesti — bili su od Vrhovnog štaba upućeni iz područja Mratinja i Plužina u Hercegovinu da bi pomogli hercegovačkim partizanskim jedinicama kojima je pretilo osipanje i mogućnost prelaska dela ljudstva u redove četnika i u službu talijanskog okupatora.

Trideset prvog maja Kraljevački bataljon je bio u selu Slatu, nedaleko od Nevesinja. Uveče je stigao izveštaj Oblasnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu da su četnici pod komandom Save Kovača, žandara i talijanskog izmećara, 29. maja napali bolnicu i skladište Oblasnog štaba u selu Zvijerini nedaleko od Bileće. Prvog juna je bataljon — preko sela Lukavca, Reoca, Davidovića, Divina i Kuta — stigao u Krstaču. Odavde je 2. juna u zoru krenuo da, zajedno s delovima 1. udarnog hercegovačkog bataljona, oslobodi Zvijerinu.

U donošenju odluke za oslobođenje bolnice u Zvijerini učestvovao je i Rade Milićević, politički komesar Rudarske čete. Prekaljeni rudar i komunista u rudniku Trepči na Kosovu predložio je da on, kao odlični poznavalac terena, vodi Rudarsku četu u obuhvat levog krila četnika na planini Sitnici. Njegov je predlog prihvaćen. Dogovoreno je da Rudarska četa, kad izbije na vrhove Sitnice, istakne crvenu zastavu, kao ugovoreni znak da je desni bok obezbeđen i da ostale jedinice mogu krenuti u odlučujući napad ka Zvijerini.

Plan za oslobođenje bolnice u Zvijerini bio je gotov oko pola noći. Izašao sam s Radom iz kasarne i krenuo ka svojoj jedinici na počinak. Sutra ćemo, verovatno, imati naporan dan. Radu se ne spava. On je primetno uzbuđen. Njegova rodna Zvijerina je tu, na-

dohvat ruke, na manje od sata hoda, ali ona sada nije slobodna. Nju su porobili petokolonaši.

— Izdajice mi obrukaše selo — reče Rade i zaškripa zubima. Ovaj kao kamen mirni i gotovo uvek spokojni Rade gori osvetničkim gnevom. U mraku mu ne vidim oči. Sigurno su pune mržnje prema četnicima, koji »za konzervu i za proju, izdadoše braću svoju«.

U cik zore 2. juna već smo na nogama. Doručkovali smo i razvijamo jedinice za napad duž kamenitog puta što od sela Krstača vodi ka Zvijerini. Rudarska četa je pre svih krenula kako bi preko sela Simovića i Todorića zaobilaznim putem izbila na vrhove Sitnice i sa boka »poduhvatila« četnike.

Četiri je časa. Jutarnje sunce obasjava planinu Sitnicu. Njeni krečnjački vrhovi prodiru u nebo, a litice se bele kao da su pokrivene snegom. Na njenim padinama **i** grebenima nalaze se prednji **delovi** četnika. Tu i tamo čuje se po neki puščani pucanj. Top smo postavili na brežuljku kraj puta. Desno od nas, u vrtači, Gajo Sovljanski Jumba postavio je teški bacač. Ispred nas, a pozadi 1. i 2. čete, postavljeni su teški mitraljezi — »breda« i »švarcloze«.

Oko 6 časova kao da prokljućaše padine Sitnice. Borba se rasplamsava naročito duž puta ka Zvijerini. Tamo 1. i 2. četa Kraljevčana zajedno s Hercegovcima vode borbu ispred Radmanove kose i Osmić-gomile. Top smo izneli na ćuvik Pometene glavice. Kraj nas su Koča Popović, Miro Popara, Pavle Jakšić i još neki drugovi iz komandi bataljona. Osmatramo dvogledima četničke položaje. Dobro su zaklonjeni i maskirani u škrapama kamenjara i pozadi kamenih zidova. Zbog toga uspevamo da uočimo samo ponekog njihovog vojnika. Na vrhovima zvanim Sitnica i Orlovac primećujemo grupe ljudi, ali ne možemo utvrditi da li su to borci naše, Rudarske čete ili četnici.

— Šta li je s rudarima? — upita Koča ne skidajući dvogled sa očiju.

— Ne znam, — odgovori Pavle — ali, po svemu sudeći, ono nisu rudari. Dogovoreno je da istaknu crvenu zastavu kada izbiju na visove. Ja zastavu ne vidim.

— Ni ja je ne vidim — dodade Koča.

Bliži se 8 časova. Ispred nas se borba dobro razgorela. Naši puškomitraljezi tuku kratkim rafalima. To isto čine i teški mitraljezi. Top i bacač još ne dejstvuju. Čekamo da rudari istaknu crvenu zastavu na vrhovima planine.

Tada začusmo nekoliko potmulih eksplozija u daljini. Uperismo dvoglede i ugledasmo jedva primetne pramenove dima. Uskoro spazismo grupu ljudi na visu Orlovac. Bili su u pokretu grebenom prema nama. Zaključujemo da bi to mogla biti Rudarska četa. I dalje pažljivo osmatramo dvogledima visove Orlovac i Sitnicu, na kojima po dogovoru treba da se zalepršа crvena zastava.

— Eno zastave na Orlovcu! — viknu Jakšić ne skidajući dvogled sa očiju.

— Da, to neko maše crvenom zastavom. To je, svakako, Rudarska četa — izgovori Koča lagano, reč po reč, a potom, ne skidajući dvogled, dodade glasnije: — Sada treba energičnije pritisnuti i kod nas. Pošaljite kurire po četama s naređenjem da brzo krenu napred!

Nešto pre 9 časova poče borba sve više da se razgara. Najgušća vatra je između Radmanove kose i Mirove gomile. Osmotrih dvogledom grupu četnika. Gađali su iz jednog kamenjara naše borce. Nanišanih i ispalih jednu granatu na njih. I Jumba im uputi pozdrav sa dve mine iz teškog bacača. Snažne eksplozije grunuše u kamenjaru, što podstače pešake i da oni otvore još bržu paljbu. Samo prašti. Ü isto vreme na vrhu Sitnice začusmo prasak ručnih bombi. To rudari skidaju četnike i sa toga visa. Uperismo dvogled na tu stranu i ugledasmo kako se dim lagano razilazi. Uskoro u kamenjaru ugledasmo kako se lepršа još jedna crvena zastava. To je siguran znak da je Rudarska četa očistila greben planine od četnika.

Devet je časova. Naši jurišem izbiše na greben. Vatra se lagano utišava. Čete odmakoše napred iza grebena. Krenusmo i mi. Rasklopismo topče i ponesmo ga putem ka Zvijerini. Uz put sretosmo grupu boraca kako na nosilima nose jednog ranjenog Hercegovca. Miro Popara ih zaustavi da se raspita ko je ranjenik i da li je teško ranjen. Levo od puta spazismo da u kamenjaru leže tri mrtva Hercegovca iz 1. udarnog bataljona. Nešto dalje spazismo dva mrtva četnika. Borba se vodila izbliza. Hercegovci su, ne koristeći se dovoljno zaklonima i ne obazirući se na vatru četnika, žurili napred da ih ne preteknu proleteri koji su nastupali desno od njih.

Posle nepunih pola sata pešačenja izbismo na raskrsnicu puteva. Desno je put za Zvijerinu, a levo za sela Granicu i Planu. Krenusmo ka Zvijerini. Borba se vodi dosta daleko napred. Zvijerina je oslobođena. Gonjenje četnika se nastavlja ka planini Viduši, selu Ljubomiru i Bileći. Rudari su ih »poduhvatili« s boka ne dajući im oka da otvore.

Na masivu Zelengore

Sredinom juna 1942. godine, posle mnogih borbi u Hercegovini, 1. proleterska brigada se povukla na masiv Zelengore. Kraljevački bataljon je tri dana proveo na Lučkim kolibama, a potom se 21. juna prebacio preko najviših vrhova Zelengore ka jezeru blizu kojeg je za bivše kraljevine postojala žandarmerijska stanica. Bataljon je ovde ostao do 24. juna, a onda krenuo na čuveni marš po Bosanskoj krajini. Na masivu Zelengore bukvalno je gladovao.

Ponedeljak 22. juna zateče nas na Zelengori. Danas je godišnjica rata između Sovjetskog Saveza i hitlerovske Nemačke. Naš

logor je kod bivše žandarmerijske kasarne. Osvanuo je lep dan. Jutro je sveže. Nije ni čudno, nalazimo se na 1500 metara nadmorske visine. Vrhovi Želengore Todorac, Borovno brdo i Orlovac delimično su pokriveni snegom. Naložili smo vatre i na njih nabacali bukove i jelove grane. Vatra nas je prijatno okrepila. Logor je oživeo. Zadovoljni smo i smeštajem, i vazduhom, i prirodom. Nedostaje nam samo jedna sitnica — hrana. Glad nas prati više od mesec dana. Prema podacima Đure Četnika, vodnika 2. voda Rudarske čete, danas je trideset drugi dan kako nismo videli hleb. Po svemu sudeći, ovu divnu prirodu i lepote Želengore zapamtićemo samo po gladi. Najbliža naselja su udaljena oko 20 kilometara. Kolibe stočara su nešto bliže, ali su puste. U ovo ratno vreme niko nije isterao svoje stado na ispašu. Planinom krstare razne vojske i valja sačuvati glavu.

Voja Bojović, intendant našeg bataljona, sedi na jednoj kladi, naslonio lakat na kolena i razmišlja li razmišlja. Pitamo ga, šeretski, šta je smislio za ručak, a on, ne okrenuvši glavu, isto tako šeretski ali i zajedljivo odgovara:

— Ručak?! Zar ne vidite da u ovoj planini ni vukovi nemaju šta da jedu? Sta će vam intendant ovde? Snađite se sami. Evo vam bukava, jela i srijemuša pa jedite.

U 9 časova iskupismo se na bataljonsku konferenciju. Posedali smo ispod nekoliko bukava i jela. Razgovaraćemo o međunarodnoj i unutrašnjoj političkoj situaciji povodom godišnjice napada Nemačke na Sovjetski Savez. Govorili su Pavle Jakšić, komandant, Miro Dragišić, politički komesar, i Mile Pavičić Kapetan, načelnik štaba našeg bataljona. Opširno su izložili sadašnju situaciju kod nas i u svetu, govorili o borbi zemalja antihitlerovske koalicije, a naročito o borbi Crvene armije i naše Narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske Jugoslavije.

Oko 12 časova, posle bataljonske konferencije, razišli smo se po šumi i proplancima i u grupicama razgovaramo o onome što su drugovi iz komande bataljona iznosili u svojim referatima. Naročito je bila živa diskusija o Srbiji i situaciji u njoj, o predstojećem našem putu na sever, u nepoznate krajeve, i o izgledima otvaranja drugog fronta u Evropi.

Oko 1 čas po podne u logor pratećeg voda navrati Žika Zivanović, moj zemljak iz Zaočana kod Čačka. On je sekretar ćelije KPJ u Rudarskoj četi. Ponovo se razveze razgovor o situaciji u kojoj se sada nalazimo i, naročito o situaciji u Srbiji. Muči nas što nemamo potanjih vesti iz našeg kraja. Znamo samo toliko da tamo besni teror udruženih neprijatelja svih boja. Razgovarajući o Srbiji, spontano se nametnu i razgovor o hrani. Glad nas toliko pritiska da nije ni čudno što je hrana česta tema u našim razgovorima. Pričam mu šta sam, zbog gladi, doživeo na Lučkim kolibama pre nekoliko dana. Pokazujem mu u porciji »zelengorski pirinač«. To je podzemni ko-

ren jedne trave koja mi nije poznata iako sam na fakultetu polagao ispit baš iz botanike.

— Hajde ti kod nas rudara na ručak, da se na jedeš mesa — pozva me Žika.

Iako u to nisam verovao, krenuo sam sa Žikom ka baraci u kojoj je bila smeštena Rudarska četa. Oko dugačke i oniske barake, zarasle u korov i koprive, nema nikakvog znaka života. Samo se ponegde kroz otvore na daščanom krovu vidi kako izlazi plavičast dim.

Kada sam ušao, spazih kako oko nekoliko manjih vatara sede po grupama rudari. Priđoh jednoj grupi i nestrpljivo zavirih u porcije. Odgonetnuh Zikinu tajnu: rudari su, pored kopriva, kuvali i puževe. Videh mog zemljaka iz Rođevića kod Kraljeva, Peru Dotlića iz Like, Đuru Četnika, vodnika 2. voda »Vlaha« iz Dalmacije, Draginju Katić Katicu iz Kraljeva, Nikolu Bubala od Bihaća, Duška Orlića od Užica, Đuru Poznanovića i Ivana Sulentića iz Like, Vojina Julovića Julku iz Mačve i još nekoliko boraca iz Rudarske čete.

Gostoljubivo su rudari dočekali tobdžiju. Oko 2 časa po podne puževi su bili kuvani. Iz porcija ih povadiše i poredaše na neke debele daske, na koje prethodno staviše kuvane koprive. Onda bez ikakvog uvoda otpoče ovaj neobični ručak. Samo Đuro Četnik štrajkuje glađu. Okreće glavu od nas i psuje.

— More mani, slatki brale — obrati mu se kroz smeh Boćo Pilović. Ne gadi se, Pero i ja smo jutros pojeli opanke pa ni njih nismo čistili.

— Čutite i ne pričajte nikom vašu bruku. Ako čuju ovi u štabu šta ste uradili, obrali ste bostan — savetuje Nikola Bubalo.

— Ako sazna komesar bataljona, »streljaće« vas — dobaci Đuro Četnik smejući se.

Izašao sam iz barake i sa vrata se zahvalio domaćinima na časti, napio se bistre i kao led hladne vode na potoku i sa Žikom krenuo ka jezeru da obiđemo grob Ljubomira Rašajskog, moga tobdžije, koji je juče umro od gladi. Rašajski je bio radnik Fabrike aviona u Kraljevu od početka njenog rada i jedan od najstarijih kraljevačkih komunista — od 1929. ili 1930. godine.

Na pruzi Sarajevo—Mostar

Početkom jula 1942. godine Vrhovni štab je sa 1, 2, 3. i 4. proleterskom brigadom, na svom čuvenom maršu od Zelengore do Bosanske krajine, izbio na prostoriju planina Bjelašnice i Igmana. Ovde su brigade dobile zadatak da u noći između 3. i 4. jula izbiju na prugu Sarajevo—Mostar i razruše je. Prvoj proleterskoj je palo u deo da razruši prugu između Bradine i Konjica. A njenom Kra-

ljevačkom bataljonu — da u pomenutoj noći izbije kod železničke stanice Brđana pod Ivanom i poruši prugu i stanična postrojenja.

Osvanuli smo u šumi i kolibama na zapadnim ograncima Bjelašnice. Mesto se zove Zelene njive. Jutarnja planinska svežina naterala nas je da rano ustanemo. Izašao sam na brežuljak u blizini da vidim gde se nalazimo. Prizor je bio veličanstven. Jutarnje sunce izranjalo je iza vrhova Bjelašnice, pa se na njegovoj crvenoj površini projektovala zgrada zvezdarnice. Na jugu su planine Lovnica i Visočica, na severozapadu Ivan i Bitovnja, a na jugozapadu su se, suncem obasjani, beleli vrhovi kamenitog Prenja.

Pošto smo ručali (nešto mesa i kopriva) krenuli smo ka pruzi Sarajevo—Konjic. Kolona se uvijala između vrtača. Probijali smo se konjskom stazom kroz šiblje leske, gloga, drena i drugog oniskog drveća. Posle dva sata marša izbili smo na valovitu zaravan. Iz uvala i uvalica štrcali su krovovi koliba. Oko njih su male bašte. To su stočarska naselja Stanine i Usamovine.

Oko 15 časova Kralj evački bataljon se razmestio na odmor u šumicama i kolibama. Levo od nas su 1. i 2. crnogorski i Kragujevački bataljon. Desno su Beogradski bataljon i 3. sandžačka brigada

Tek što smo stovarili oružje i raspremili se za odmor, Jakšić pozva na sastanak komandire četa. Saopštio nam je da 1. proleterska i druge brigade imaju zadatak da sledeće noći poruše železničku prugu između Sarajeva i Konjica. Naš Kralj evački bataljon je dobio naređenje da poruši železničku prugu Brđana pod Ivanom, a potom da pređe prugu i odmaršuje u selo Repovac. Politički komesar bataljona Miro Dragišić izdade nam naređenje da održimo sastanke po jedinicama i da borcima objasnimo kakvo treba da bude njihovo držanje u predstojećoj akciji. Miro je naročito naglašavao da moramo strogo paziti na odnos prema narodu i narodnoj imovini, pošto u ove krajeve prvi put dolazi partizanska vojska.

Oko 17 časova izašli smo s Jakšićem na jednu šibijem obraslu kamenitu čuku na Brvačkoj planini (komandiri četa: Zivan Maričić, Miloš Vučković i zamenik komandira Rudarske čete Đoko Zavada). Pred nama se u dolini reke Trošanice prostirahu sela Brđani i Podorašac. Ugledasmo put, železničku prugu i željezničku stanicu Brđana pod Ivanom — objekt naše predstojeće akcije.

Levo od nas u dolini, na udaljenosti nešto većoj od 1.000 metara, ugledasmo šiljato brdo koje se kao kakva piramida dizalo iz kotline. Na njegovom vrhu je omanja tvrđava od kamena, u kojoj opazismo kako se šeta nekoliko naoružanih neprijateljskih vojnika. Ta tvrđava je na karti obeležena pod imenom Grad.

Pošto je Jakšić izdao naređenje komandirima četa, počeo sam se s njim dogovarati o mestu gde bismo postavili naš top. Predložio sam mu da to bude kamenjar levo od puta, odakle je top mogao neposredno tući pomenutu staru tvrđavu Grad ako neprijatelj bude u njoj zanoćio i pokušao da omete prolazak bataljona ka pruzi.

U prvi suton Jakšić izdade naređenje da bataljon krene na zadatak. Na čelu mu je, u prethodnici, Rudarska četa. Njen je zadatak da očisti i posedne tvrđavu Grad.

S nestrpljenjem smo dočekali da noć i tama pokriju dolinu Neretve. U daljini, na horizontu, još su se nazirali vrhovi Ljubuše, Vrana i Čvrsnice. S najvećom opreznošću i prikriveno izneli smo naš »pito« na kamenjar. Nanišanili smo na tvrđavu i pripremili razorne granate. Desno od nas, u tišini, prolazili su borci Rudarske čete.

— Srećno! — doviknuh Đoki Zavadi i Đuri Četniku, koji behu na čelu čete.

— Samo ti budi precizan! Nemoj po nama — odvrati mi Đuro.

Oko 22 časa sa tvrđave Grad planu nekoliko pušaka i prosu se kratak rafal iz puškomitraljeza. Desetak minuta kasnije ugledasmo kako blesak eksplozije obasja zidine tvrđave. Uskoro začusmo prasak ručnih bombi i nekoliko pucnjeva, a potom, sve potonu u mrak.

— To su rudari — reče Jakšić i s Tršom i kuririma odjuri niz vrletnu stazu.

Natovarismo top i krenusmo i mi. Oko 23 časa stigosmo do sedla iznad tvrđave na Gradu. Naiđosmo na Rudarsku četu. Pavle im je naredio da nas sačekaju. Prva i Druga četa su otišle napred. Pođosmo i mi za njima stazom koja od Grada padinom planine vodi ka selu Brđanima. U prolazu mi Rade Milićević pokaza nađeno pismo iz koga smo videli da je Grad branio vod domobrana iz 1. bojne 7. pješačke pukovnije.

Oko pola noći stigosmo u blizinu železničke stanice Brđana. Kratak zastanak u koloni. Naše izvidnice nas dočekaše i izvestiše da u stanici stoji kompozicija voza. U daljini, prema Bradini, čuje se pucnjava. Tamo napada Sandžačka brigada. Ovde kod nas još caruje tišina. Jakšić tihim glasom izdaje naređenje da čete našeg bataljona krenu, opkole stanicu i zaplene kompoziciju voza.

Čete krenuše u akciju. Druga ode ka tunelu, Rudarska levo ka bunkerima, a Prva pravo ka staničnoj zgradi. Naš top je sa 1. četom. Dogovorih se sa Zivanom da ga postavim na položaj iza jednog zida iznad stanice i da nanišanim na lokomotivu, koja je kompoziciju mogla povući ka Bradini.

Za nekoliko minuta kod stanične zgrade planuše puške i grunuše bombe. To su Radosav Maričić i njegova desetina zapodeli kavgu. Uskoro i kod Rudarske čete grunuše eksplozije.

— Ošini, Pajoviću! — reče Zivan i izgubi se u mraku prema staničnoj zgradi.

Opalih jednu granatu. Tresnu posred lokomotive.

Borba se razgore. Puca se na sve strane. Progovoriše i puškomitraljezi. Opšta gužva, pravi krkljanac.

Prošla je ponoć. Već prvog časa 4. jula otpor neprijatelja je bio slomljen. Završena je jedna kratka borba s mnogo neočekivanih si-

i

tuacija. Pozadi stanične zgrade postrojavamo zarobljene domobrane. Sve čete su besprekorno izvršile zadatak i privode zarobljenike. Prva je zarobila pedesetak vojnika, Rudarska isto toliko, a Druga nešto manje. Među zarobljenicima se nalazi petnaestak avijatičara koji su završili obuku u Mostaru. Juče su bili upućeni u Zagreb, odakle su trebali da odlete na istočni front. Mi smo im poremetili planove. Na železničkoj stanici Brđana i u bunkerima oko nje ostalo je da leži nekoliko ubijenih ustaša, žandara i domobrana. Ranjenih ima desetak.

Mi smo prošli relativno jeftino. Poginuo nam je Pavle Papo, a ranjeni su Milutin Kekerić i kruševački gimnazijalac Lule Isaković.

U jednoj kancelariji na železničkoj stanici saslušavamo domobranske oficire. Iz njihovih iskaza saznajemo da je većina domobrana iz 13. pješačke pukovnije, da su ih juče ukrcali u voz u Mostaru i uputili ka Sarajevu. Jedan domobran priča da on nije pucao i da se ne boji partizana. Drugi priča isto i dodaje:

— Hvala bogu te nas zarobiste da nas ne odvedu na frontu u Rusiju.

Sviće 4. jul. Intendant bataljona i ekonomi četa imaju pune ruke posla. Na konje su natovarili zaplenjenu hranu: brašno, šećer, trešnje i drugo. Nama su dali da jedemo koliko god možemo. Većina je navalila na trešnje. Biće bruke.

Oko 3 časa izjutra krenusmo ka Bradini.

Rudarska otvara prozor Prozora

Na svom velikom maršu u Bosansku krajinu Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade izbio je 11. jula 1942. godine pred varošicu Prozor. Tu su 11, 12, i 13. jula taj bataljon i bataljoni 3. sandžačke proleterske brigade vodili oštre borbe s ustaškim jedinicama, a 13. jula u popodnevnim časovima je varošica bila oslobođena. Rudarska četa je odigrala krupnu ulogu u borbi za Prozor.

*

Na brdu Kumbatu, istočno od Prozora, položaji su našeg topa, teškog bacača i »brede«. Danas, 12. jula, drugi je dan kako vodimo borbu za oslobođenje Prozora. Ustaše ga uporno brane. Nalaze se u bunkerima na periferiji i na brdima severno od grada. Tamo su Makljen, Debelo brdo i Kozje stene.

Oko 16 časova stigoše Tršo i Vološa iz štaba 3. sandžačke brigade. Vološa je došao da se sa štabom našeg bataljona dogovori o rasporedu i zadacima jedinica. Naš Kapetan (Mile Pavičić) predlaže da se prvo očiste od ustaša Makljen, Debelo brdo i Kozje stijene, pa

tek onda da se sve snage koncentrišu za napad na Prozor. Njegov je predlog i prihvaćen. Jakšić i Voloda se dogovoriše da Kraljevački bataljon pošalje jednu četu u obuhvat Kozjih stijena i Debelog brda sa istoka, a da Sandžačka brigada pošalje jedan svoj bataljon sa zapada ka Makljenu.

Oko 18 časova pozadi našeg položaja na Kumbatu naiđe kolona Rudarske čete. Njih je Jakšić odredio da noću, preko sela Braca i Ljubunaca, zaobiđu Kozje stijene sa istoka, da preko brda Kalca izbiju za leđa ustašama na Kozjim stijenama i Debelom brdu i da ih zajedno sa Sandžaklijama, »očiste« kako nam ne bi visili nad glavom i smetali pri napadu na Prozor. Na čelu su Đoko Zavada, Žika Zivanović i Đuro Četnik. Krenuli su s četom na novi zadatak.

Sunce se bliži grebenima Ravašnice i Raduše. Sedim kod rezervoara prozorskog vodovoda i posmatram kako kolona Rudarske čete zamiče kroz šumu ka dolini Ljubunačke reke.

Jutros je pala topla letnja kiša. Grebene planina dodiruju niski oblaci. Sunce se kroz njih pojavi s vremena na vreme. Danas, 13. jula, treba da oslobodimo Prozor. Napad će početi čim Rudarska četa istakne zastave na Kozjim stijenama i Debelom Brdu. Pošto nam ustaše ne dopuštaju da uđemo na vrata, moraćemo uskočiti kroz prozor. A njega će otvoriti rudari!

Na Kumbatu je živo. Jutros je ovamo stigao jedan bataljon Sandžačke brigade. Sa njima je i štab. Vreme nam prolazi u razgovoru. Čekamo da Rudarska počne borbu gore na Kozjim stijenama i Debelom brdu. Kad je naše nestrpljenje već bilo na vrhuncu, oko 6 časova začusmo prasak bombi i štektanje mitraljeza na Kozjim stijenama.

— To su rudari! — radosnim glasom reče Jakšić.

Na Kozjim stijenama i Debelom brdu samo trešti. Dim ručnih bombi se lagano diže uvis. Ustaše beže niz brdo ka nama. Slobo Antonijević i Dragi Radosavljević, mitraljesci, dočekuču ih rafalima iz teškog mitraljeza »švarcloze«. Jumba se sprema da im pošalje nekoliko mina iz teškog bacača, ali Jakšić mu to ne dopušta. Municija se mora štedeti. Sandžaklije vode borbu na Makljenu. Svi smo radosni. Danas je dan odluke.

Oko 7 časova se na Kozjim stijenama i Debelom brdu zalepršaše crvene zastave. Borba se rasplamsava oko varošice. Uskoro stiže i kurir iz Rudarske čete. Priča da su rudari imali težak okršaj. Nisu imali dovoljno municije, pa su na juriš krenuli s bombama i kamenicama. Puškomitraljezac Stevo Mihajlović kosio je ustaše iz stojećeg stava. Ubio ih je nekoliko, ali je i on pao. Stevo skojevac, šumski radnik rodom od Mrkonjić-Grada, poginuo je kao junak, u borbi, uspravan.

Bliži se 8 časova. Borba oko Prozora se razgara. Ustaše uzmiču. Svi smo radosni. Rudarska je otvorila Prozor!

Ljubivoje Pajović

BRAVO, RUDARI!

Pokret se nastavlja prema Prozoru. Prepadi iz utvrđenog ustaškog garnizona mogli su ugroziti naše kretanje ka Bosanskoj krajini. Zato je Vrhovni štab naredio da se Prozor oslobodi. Razvila se dvodnevna ogorčena borba. Naše jedinice vrše jak napad. Prvoga dana vodili smo borbu za neke isturene položaje oko grada, sa kojih su nas ustaše odbacile izvršivši jak protivnapad. Pred smiraj dana novim jurišem uspeli smo da ih pohvatamo.

Napad na sam grad ipak nismo mogli izvršiti dok ne uništimo uporišta ustaša na Kozjim stijenama, na grebenu koji se proteže iznad Prozora. Odatle je dobro naoružana ustaška posada mogla tući naše borce ne dopuštajući im da se približe gradu.

Komandant bataljona Pavle Jakšić pozvao je komandira Rudarske čete Doku Zavadu i izdao mu kratku zapovest da likvidira Kozje stijene i time olakša prilaz Prozoru.

Komandir je naredio da se spremimo za pokret. Naša četa je tada imala trideset četiri borca, jer su mnogi bili izbačeni iz stroja u dotadašnjim borbama po Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni.

Za nekoliko trenutaka četa je bila postrojena i spremna za pokret. Saopštavajući nam zadatak, komandir nas je upozorio da je uporište veoma dobro utvrđeno.

Da bi zavarala ustaše, četa je krenula mimo Kozjih stijena ka nekom selu, u koje smo stigli oko 18 časova. Prilikom pokreta ustaše su nas pratile mitraljeskom vatrom sa Kozjih stijena i iz grada, jer su mislile da se povlačimo.

Prenoćili smo u šumi kod tog sela i sutradan, 13. jula rano, u 3 časa, izvršili pokret preko teško prohodnog terena. Vraćali smo se u pravcu Kozjih stijena s namerom da dođemo iza leđa ustaškom utvrđenju.

ĐoJco *Zavada, poginuo decembra 1944. u Lici*

Jutro je bilo tmurno, počela je da pada kiša, a gusta magla se već kovitlala ispred naših očiju. Po šumskim proplancima je bilo mnogo jagoda, poneki od boraca saginjao se da bi koju ubrao.

— Brže, drugovi, zakasnićemo, naši čekaju na nas — opominjao je komandir.

Najedanput nastade u četi neko komešanje, smeh. To se Boća Pilović, 'Krasni Brale' kako smo ga zvali, molio Svevišnjem da kiša i dalje pada kako bismo se lakše približili ustašama.

Zahvaljujući šumi i kiši približili smo se neprijatelju s leđa što se najviše moglo. Gledamo ustaše, njihove rovove, oružje. Njih ima oko sto pedeset, a nas svega trideset četiri, s malo municije — na puškomitraljeze po sto metaka, a na puške po pet do šest. I, retko u koga poneka bomba.

Borbeni raspored je već bio izvršen.

Na naše iznenađenje, na ivici šume pojavi se jedan ustaša, verovatno radi svoje potrebe. Nos u nos susreo se s Nikolom Bubalom. Jedan tup udarac, i ustaša je ostao nepomičan na zemlji.

Ispred nasu su se čuli dugi mitraljeski rafali. Ustaše su gađale naše drugove koji su se već u toku noći primakli Prozoru, računajući s našim sigurnim uspehom ovde, na Kozjim stijenama. Jedan od ustaša je tada ugledao Doku Zavadu, ali misleći da je to njegov saborac koji je malo pre otišao u šumu, doviknu mu:

— Ej, Jože, ajde, požuri da vidiš kako komunisti bježe.

Više se nije moglo čekati. Komandir glasno zapovedi da otvorimo vatru.

Grunuše rafali iz naših puškomitraljeza, planuše bombe.

— Juriš, ura, napred, proleteri!

U jednom naletu naši se borci nađoše u neprijateljskim rovovima. Ne znajući šta da rade, ustaše se dadoše u bekstvo, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene, te ratnu opremu, oružje i municiju, koja nam je dobrodošla. Kozje stijene su zauzete zahvaljujući dobro spremljenoj taktičkoj varci.

Pri polasku na zadatak bio je ugovoren znak da se na Kozjim stijenama istakne crvena zastava. Zastavu je postavio Nikola Bubalo. Kada se zastava zalepršala, čuli su se povici naših boraca iz prozorskih kotlina: »Bravo, rudari! Zi veli, rudari«.

Radost i uzbuđenje prekinula je iznenadna žalost u četi. Poginuo je hrabri mitraljezac Stevo Mihajlović. Noseći talijanski puškomitraljez, gonio je ustaše i kosio ih. U tom naletu, ne videći da mu je izostao pomoćnik, našao se licem u lice s jednim skrivenim ustašom u trenutku kada mu je šaržer u puškomitraljezu bio prazan. Ustaša ga je pogodio u čelo.

Sa Kozjih stijena smo posmatrali kako naši borci stežu obruč oko varošice. Primičući se korak po korak, polako su se prebacivali u grad i nastavljali borbu za svaku kuću.

Nešto oko 14 časova, trećeg dana borbe, 1. proleterska i 3. sandžačka brigada oslobodile su Prozor. U središtu grada zalepršala se se crvena zastava.

Ljubo Milošević

JURIS NA KOZJE STIJENE

Nečujno smo se kretali uz Kozje stijene. Što bliže neprijatelju bez borbe. Lagano, korak po korak. Kiša je padala. Sum vetra koji je njihao grane skrivao je naše korake. Tako smo se približili neprijatelju na dvesta metara. Stali smo i razmestili se po već unapred pripremljenom planu.

Čekali smo zoru. Bili smo deo napadačkih snaga koje su imale zadatak da oslobode Prozor i omoguće nesmetan prolazak naših snaga prema zapadnoj Bosni. Vrhovni štab je angažovao za to 3. sandžačku brigadu i naš Kraljevački bataljon. Ovo važno uporište branile su znatne ustaške snage. Najvažniju tačku u odbrani Prozora, Kozje stijene, držala je dobro utvrđena satnija Francetičevih legionara u 28 bunkera. Na te položaje upućena je Rudarska četa. Pošto nismo imali dovoljno municije, morali smo prići što bliže rovovima, a zatim jurišati.

Sa Kozjih stijena i okolnih brda čuli su se povremeni pucnji. Dugi rafali teških mitraljeza povremeno su parali tišinu. Pokušavao sam da odredim s kojih se položaja puca. Borci su ležali u zaklonima pogleda uprtih u mrak. Bili su svesni zadatka koji ih u zoru čeka.

Vreme je sporo odmicalo. Neke čudne, rastrgane misli počeše da me obuzimaju. Valjda zato što je daleko zora. Ne volim kada dugo čekam. Danas je 13. jul. Već godinu dana ratujemo. A meni se čini da je prošao tek jedan mesec. Brzo živimo. Zato su mi se i događaji smešali u glavi. Pokušavam da se setim nekih pojedinosti iz ovih ratnih meseci.

Bilo je isto ovako toplo letnje vreme kada sam s grupom mladića, radnika iz sremsko-mitrovačkog brodogradilišta, otišao u Mačvanski odred. Bili smo mladi, neuki ratovanju. Pevali smo o slobodi i čuvali obale Drine i Save. A onda su nas čelikom nadjačali. Povlačili smo se natapajući svaku stopu krvlju. I učili se da ratujemo.

U Užicu smo čuvali stražu dok je zasedao prvi narodnooslobodilački odbor za Srbiju. Hteli su da nas unište. Kadinjača .. . Zlatibor. Slavna ratišta u prvoj neprijateljskoj ofanzivi obeležena su krvlju najboljih drugova.

Rudo. Stvaranje 1. proleterske brigade. I evo kako već više od šest meseci ratujemo kao njeni borci.. .

Iz misli me prenu — tišina. Kao da je prestalo da puca. Koje je vreme? Koliko ima još do zore? Ponovo me obuze strepnja. Da je još samo malo municije. A ovako? Tih pet do šest metaka ne smeju promašiti.

Najzad poče da sviće. Već nazirem lica boraca. Bila su kao od kamena isklesana. Čvrsto su držali oružje i čekali. Ispred nas bleska vatra i oko nje grupa ustaša. Čeretaju. Drugi se dozivaju ili pevaju.

— Bubalo — dozvah puškomitraljesca.

— Ja — odazva se on šapatom.

— Hoćemo li da se pripremimo? — šapnuh.

. .. Razmišljam o ovom snažnom momku s kojim već nekoliko meseci ratujem. Za kratko vreme postao je ponos naše čete. Pre rata je radio kao rudarski radnik u Trepči, odakle je i došao u partizane. Lopata mu je raširila šake, te drži »šarac« kao igračku. Pre neki dan smo napadali železničku stanicu Brđana. Imali smo sreću da na stanici zatećemo voz prepun vojnika i putnika. Za tren oka bilo je sve gotovo. Stotinjak domobrana razoružano je i pušteno kući. Nekoliko ustaša dobi zasluženu kaznu. Bubalo je šetao pored vagona sa »šarcem« o vratu. Nosio ga je lako kao automat. Domobrani su ga gledali s nekim divljenjem i strahopoštovanjem. Kada dođu kućama, verujem da će pričati o ovom partizanskom mitraljescu. ..

— Krećemo! — šapatom se prenosi naređenje.

Polako, gotovo na prstima približavali smo se neprijatelju. Oči gutaju mrak. Svaki je pripremio bombu. Steže je u rukama. Čujem kako je Bubalo otkočio »šarca«. Jedna grupa bombaša poslata je da se podvuče s leđa ustašama i da ubaci bombe u rovove. Očekujemo da oni počnu.

Proko Zigić je iznenada, zbog nestrpljenja, opalio prvi metak u ustaše oko vatre. Najednom, zagrmeše bombaši. Kao jedan jurnuše proleteri. Nakačismo se na leđa onima koji su bežali od vatre. Prasak bombi je nadjačavao proleterski poklič: »Juriš, proleteri!« Jurnuše rudari na rovove. »Ura! Napred, proleteri!« Mešali su se pucnji, jauci ranjenih i prasak bombi. Pomešali smo se s ustašama. Kao zveri su Francetičevi crnokošuljaši branili rovove. Iz dubodolina dopire kao eho: »Napred, proleteri!« Sa svih strana se čuje pucnjava. To Sandžaklije i naša 1. i 2. četa jurišaju na grad. Rudari nasrću na rovove. Nestalo nam je bombi. Zato bacamo i kamenice. Ustaše poslednjim snagama pokušavaju da nas zadrže. »Ura! Ura!. . . Udri, Bubalo . . . Bravo, 'Isuse'! . . . «

Uskačemo u rovove. Ustaše, najposle, ostavljaju oružje i beže niz strminu prema gradu. Kozje stijene su u našim rukama.

Osvojili smo dominantnu tačku neprijateljeve odbrane. Prevarili su se ustaški komandanti: mislili su da će s odabranom posadom odbraniti Kozje stijene, a samim tim i Prozor.

Ističemo crvenu zastvu na vrhu i palimo vatre, da bismo obeležili dostignute položaje.

Na drugim položajima se još puca. Vatre zapaljene u cikcak--rasporedu označavaju dostignute linije ostalih bataljona. Obruč oko Prozora se postepeno steže. Partizani nastupaju prema gradu.

Nedaleko od zaklona, koji sam za sebe odabrao, ječi ranjeni »legionar«. Otpuzah do njega. Već je umirao. Uzeh mu ustašku legitimaciju. Devetnaest godina.

Dan je već ovladao. Varoš je ispod nas. Obruč je sve uži. Neprijatelj se skriva po kamenim kućama i odatle puca. Gruva naš kraljevački top — »pito«. Iza svakog kamena se puca. Žilavo se brane ustaše. No sve je manje mesta odakle mogu da pucaju. Čuje se prasak bombi. Dobro nišane proleteri. Za nas je skup svaki metak.

Skoro je podne. Kiša opet počinje da pada. Borba jenjava. Ustaše utvrđene u kuli daju poslednji otpor. Nekoliko direktnih pogodaka iz topa ućutka i ovo poslednje uporište. U gradu zavlada tišina.

Prozor je slobodan. Put za zapadnu Bosnu je otvoren.

Postrojavamo se iznad razrušene škole — radosni i ponosni. Stanovništvo nas sa čuđenjem gleda. Mnogi od njih nisu verovali u našu snagu. Te ustaše već mesecima seju laži o nama. Pored nas Sandžaklije sprovode uhvaćene ustaške doušnike. Za nedela će im se suditi.

Snažno odjekuje pesma u gradu. Partizani slave pobedu.

Vojin Julović

OKO BUGOJNA

Šesnaestog jula, 1942, u rano jutro, naš je bataljon krenuo na marš od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Krećemo se prašnjavom cestom. Prolazimo kroz seoca Podgrađe, Han-Ploče, Osojnicu, Pavića Polje i oko 9 časova stigosmo u oveće selo Gračanicu. Odavde krenusmo ulevo ka brdu Gladovu, obraslom kržljavim drvećem, kupinom i glogom.

— Baš je Gladov — dobaci neko u koloni.

Oko 10 časova izbismo na brdo prošarano proplancima. Jakšić naredi da svaka četa uputi po jedan vod u izviđanje ka selima oko Bugojna. Prvoj četi je dao zadatak da izviđa selo Crniče, Drugoj Potreć, a Trećoj selo Veselu. Miro Dragišić, Tršo i Voja Bojović razgovaraju s nekoliko čobana koje su naše izvidnice zatekle na brdu gde čuvaju krdo rasnih goveda. Zadržaćemo ih do večeri za svaki slučaj, da ne bi otišli u selo i javili o našem prisustvu. Pavle i Kapetan takođe odoše u izviđanje. Ostatak četa se odmara po grupama i šipražju. Svi čekamo da se vrate izvidnice i donesu izveštaj. Vreme sporo odmiče.

Oko 11 časova ustaški »bregejac« nadleće naš položaj. Leti prilično nisku. Gledamo ga iz šipražja. Lepo vidimo izviđača kako se naginje i osmatra. Dobro smo maskirani. Avion ode ka Bugojnu. Levo od nas dopre desetak puščanih pucnjeva. To sigurno izvidnica Rudarske čete razgovara oružjem.

Oko podne stiže izvidnica Rudarske čete. Dobro su oznojeni. Njen vodnik Đuro Četnik, visok, krupan i snažan, ispriča nam da su na jednom brežuljku iznad sela Vesele iznenadili grupu ustaša, koje su potražile spas u bekstvu. Jedan oficir je naleteo na Đuru.

— Nije bilo druge, morao sam ga ubiti — priča Đuro i pokazuje komesaru bataljona da je sa njega skinuo cipele. — Kao da su za mene pravljene, broj 43!

— Dobro, Đuro, nosi ih — reče Miro Dragišić, i time se saglasi se Đuro zadrži zaplenjene cipele, ali je zaplenjeni pištolj morao predati u kolektiv.

Oko 15 časova Jakšić je pozvao na sastanak komande četa i izložio zadatak. Večeras u 22 časa počinje napad za oslobođenje Bugojna. Osim Kraljevačkog i 1. crnogorskog bataljona napadače i 4. crnogorska brigada. Ona se već nekoliko dana nalazi oko Bugojna. Izvršen je i raspored naših četa za noćašnju akciju. Prva i Druga četa i prateći vod napadaju na Goricu, a potom na Bugojno sa južne strane. Rudarska je dobila zadatak da likvidira ustaška uporišta u selu Veseli, da minira električnu centralu i obezbeđuje bataljon s levog boka. Štab bataljona je odredio da u noćašnjoj akciji 1. četom komanduje Velebit, pošto je Zivan ostao u bolnici u Gornjem Vakufu.

Sunce je zašlo za grebene Raduše planine. Bugojnsko polje lagano nestaje u suton letnje večeri.

— Pokret! — čula se zapovest Mira Dragišića, političkog komesara našeg bataljona.

Čete se svijaju u kolone. Na čelu je Prva, a za njom Druga. Na začelju je prateći vod. Rudarska odlazi levo. Spuštamo se dosta sporo niz padine ovog ne baš strmog brda. Prolazimo između sela Crniča i Vrhpeća. Pred nama, usred polja, uzdiže se brdašce Gorica. Kolona se sporo kreće. Često zastajemo. Tišina. Čuju se samo čvrci.

Skoro će 22 časa. Levo od sela Vesele začu se nekoliko pucnjeva. To je, verovatno, Rudarska četa otpočela svoj posao. Odjednom se po našoj koloni prosu dug mitraljeski rafal. Naišli smo na ustašku zasedu kod mlina ispod Gorice. U koloni pometnja. Neko je od naših bacio bombu. Potom kratko zatišje. I taman kada smo hteli da ponovo krenemo, sa Gorice nas zasu uraganska vatra. Rafal za rafalom. Naši borci se raspršiše po polju tražeći zaklon. I naš prateći vod poče da se vraća nazad. Nekoliko puta gazimo neki potočić što vijuga između njiva i livada. Propisno su nas iznenadili. Prikupili smo se tek kod sela Vrhpeća. Sa nama je i komanda bataljona. Poslali smo patrole na sve strane da hvataju vezu s našom 1. i 2. četom.

Prošla je ponoć. Oko Bugojna se puca na sve strane. I kod Rudarske se čuje paljba. Samo je tišina na pravcu napada našeg bataljona. Sa Gorice ustaše s vremena na vreme otvaraju puščanu vatru.

Oko 2 časa po ponoći iz pravca Vesele dopre zvuk snažne eksplozije. Bugojno utonu u mrak.

— To rudari srušiše električnu centralu — reče Tršo.

Ponovo tajac. Na istoku se nebo rumeni. Počinje zora.

U svitanje 17. jula vratili smo se iz Vrhpeća na naš polazni položaj — na brdo Gladov. Tamo smo zatekli sve naše čete. Jakšić grdi Velebita i Vučka. Oni se pravdaju i objašnjavaju da su se borci, iz-

nenađeni silinom ustaške vatre sa Gorice, rastrojili po polju tražeći zaklon. Prikupili su ih u zoru. Samo je Rudarska četa izvršila zadatak. U žestokom okršaju rasterala je ustašku miliciju i žandare. Eksplozivom su oštetili električnu centralu. Žale se što ga nisu imali dovoljno da celu zgradu sruše.

Oko podne do nas stiže vest da su Crnogorci ušli u Bugojno i da vode ulične borbe. Pavle i Miro, politički komesar bataljona, naređuje da bataljon ponovo krene ka Bugojnu. Moramo pomoći Crnogorcima.

Naše se kolone, vijugajući između žbunova leske i gloga, ponovo spuštaju ka selima u kojima smo bili prošle noći. S leve strane, iz groblja kod Vesele, tuče na nas teški mitraljez. Jakšić naredi da tamo krene jedan kombinovani vod iz 1. i 2. čete i raščisti situaciju. Sa njima je krenula i teška »breda«.

Oko 3 časa posle podne evo nas ponovo pred Goricom. Ustaše nas zasipaju vatrom iz pušaka i mitraljeza. Nameštamo i mi naš »švarcloze«, pot »pito« i teški bacač. Položaj nam je kod najsevernijih kuća i štala. Otvorili smo vatru po Gorici, ali uskoro stiže nalog da krenemo na drugi zadatak.

Danas nam je poginuo Nikola Vavić, borac 2. čete. Divan dečak, idealista, tih i skroman skojevac iz Kosovske Mitrovice. Napustio je gimnazijsku klupu i pošao u oslobodilačku borbu. A danas dođe u ovo crno Crniče te izgubi život. Svi smo neveseli. Zao nam je Nikole. Bio je vrlo disciplinovan i hrabar borac. Za nama u koloni nose na nosilima ranjenog Batu Cosića. Rafal iz ustaškog mitraljeza zakačio je na dva mesta ovog beogradskog omladinca iz čuvene skojevske grupe koja je još u početku ustanka vršila akcije protiv nemačkog okupatora u Beogradu.

Oko 16 časova ponovo smo na brdu Gladovu. Sve jedinice su na okupu sem kombinovanog voda iz 1. i 2. čete. On je stigao nešto kasnije i doveo jednog ustaškog milicionera. Moma Dugalić priča kako je taj ustaša dotrčao s oružjem k njima da »interveniše« smatrajući ih svojima. Tražio je da naši ne pucaju po ustašama koji su bežali ispred Rudarske čete i 4. brigade iz sela Garačića i Vesele. Mislio je da su u groblju još uvek ustaše. Očigledna zabuna — tamo su bili partizani. Moma priča:

— »Ne pucajte, pobiste naše! — zadihano viče ustaša i trči ka nama.

— Ruke u vis! — komandujemo mi njemu.

Puška mu ispade iz ruku, a on drhti od straha kao prut. U licu ni kapi krvi. Odmah je počeo da bogoradi za život!«

Razgovaram sa Tršom, zamenikom političkog komesara našeg bataljona, o tim poslednjim akcijama oko Bugojna.

Krivo mi je što je naš bataljon podbacio u akciji prošle noći. Da Rudarska četa nije uspešno izvela akciju kod Vesele, potpuno bismo se obrukali. Današnja akcija nije bila loša. Borci su sasvim

dobro nastupali preko polja. Da nije bilo naređenja da se vratimo,, ne znam kako bi se sve to završilo.

Pred mrak, pošto smo na brdu Gladovu sahranili Vavića, krenusmo nizbrdo ka Vrbasu. Prođosmo kroz Gračanicu, kod jedne vodenice pređosmo Vrbas i uputismo se ka selu Gornjem Odžaku. Posle kraćeg odmora krenuli smo ka Zijametu.

Vedra, zvezdana julska noć. Naša kolona prolazi kroz zamrla sela i zaseoke. Izlokanim seoskim putevima, punim kamenja, naš bataljon obilazi Bugojno s istočne strane. Desno od nas dižu se brda Gradina i Kalin. Njihove gromade se jasno ocrtavaju na nebu. Levo, kod Bugojna, čuje se puškaranje. S vremena na vreme nebo zapara po neki svetleći mitraljeski rafal ili sjaj rakete.

Od Ljubnića skrenusmo ulevo ka Bogušcu i u svitanje stigosmo u Piriće. U tom selu ostade 1. četa. Njen je zadatak da štiti odeljenje minera iz Rudarske čete pri rušenju mosta na Vrbasu kod sela Curčića Luga. To treba da se izvede što ranije, već ovoga jutra. Ostale čete su produžile niz Vrbas ka svojim novim položajima.

Ujutro 18. jula Kraljevački bataljon je sa sve tri čete poseo položaje na desnoj obali Vrbasa prema selima Curčića Lugu i Kopčiću. Prva četa je na kosama između seoceta Pirića i Drvetine, frontom prema Curčića Lugu. Druga četa sa teškom »bredom« nalazi se na kosi ispod Ceribašića, frontom prema putu Donji Vakuf-Bugojno. Treća, Rudarska četa posela je položaje na kosama ispod sela Čajića. Prateći vod, osim teške »brede«, poseo je položaj između 2. i 3. čete iznad zaseoka Vardića. Stab bataljona je na kosi blizu Ceribašića. Zadatak bataljona je da Bugojno odsećemo od Donjeg Vakufa i da neprijatelju ne dopustimo da šalje pojačanje niti snabdevanje opsednutom garnizonu.

Položaj topa »pito«, Slobovog »šarca« i Jumbinog teškog bacača dobro je izabran. Neposredno pod nama, pokraj Vrbasa, stislo se nekoliko kuća zaseoka Vardića. S druge strane Vrbasa prolazi put koji Bugojno spaja s Donjim Vakufom. Pored njega su dva seoceta — Curčića Lug i Jusići. Malo dalje je železnička stanica Kopčića. Pozadi nje je selo Kopčić.

Istog dana uveče naš bataljon je prešao Vrbas. Sa nama je i 1. bataljon 4. crnogorske brigade. Noćas ćemo sa 2. i 4. brigadom očistiti od ustaša sva sela između Bugojna i Donjeg Vakufa. Oko 21 čas sastasmo se s 2. proleterskom. Bio je to veoma srdačan susret. Pričaju nam da su juče Užičani i Sumadinci napali ustaški garnizon u Pruscu i da su tek danas, kada su im u pomoć stigli Čačani, skršili otpor neprijatelja i osvojili jednu srednjovekovnu tvrđavu koja se zove Grad. Zarobili su jednog vodika i desetak domobrana, a zaplenili nešto pušaka, municije i dosta hrane. Sa njima smo napravili plan za napad na Kopčić i istoimenu železničku stanicu.

Bila su 22. časa kada smo krenuli ka Kopčiću. Dočekala nas je žestoka puščana i mitraljeska vatra. Zajedno s 2. proleterskom vrlo

brzo smo slomili otpor branilaca. Zatim smo krenuli duž pruge ka železničkoj stanici. Od Donjeg Vakufa se čuje dolazak voza. Na brzinu zauzesmo položaj. Top »pito« postavismo na nasipu u streljački stroj — ako naiđe oklopni voz na nas. Međutim, voz se zadržao u stanici samo nekoliko minuta i odmah othuktao ka Vakufu. Ubrzo smo ušli i u selo i u železničku stanicu. Tu smo se zadržali do zore. Razrušili smo prugu na više mesta i demolirali stanična postrojenja. Blagoje Bogavac i Đuro Četnik, kao «stručnjaci za železnicu«, davali su uputstva kako i šta treba uništavati. Rudarima to nije bilo potrebno. Oni su taj posao obavljali vrlo efikasno.

Dok se bataljon zabavio rušenjem pruge i staničnih postrojenja, 2. četa je napala posadu kod mosta na Vrbasu blizu Kopčića. Zarobili su jednog četnika i dvanaest domobrana. Četnik je iz sela Skakavaca. Evo ih i ovde u službi okupatora.

Devetnaestog jula naš je bataljon na istim položajima. Odmaramo se. Umorni smo posle noćašnje akcije. Budni su samo dežurni osmatrači.

Posle kraćeg zatišja od Bugojna je prema Čurčića Lugu krenula jedna kolona ustaša. Dočekala ih je 2. četa i razbila. Ostavili su nam »za uspomenu« nekoliko sanduka municije i nekoliko pušaka. Pobacali su ih da im ne smetaju prilikom bežanja kroz kukuruze.

Oko 10 časova opazismo kako nam se od Bugojna približava jedna limuzina. Svi smo skočili k oružju da je, kako je i pravo, dočekamo. Najbrža je bila naša teška »breda«. Zasula je automobil čeličnom kišom i zaustavila ga. Jedna trojka iz 1. čete otisnu se s položaja ka Vrbasu i u trku ga pregazi. Posmatramo ih kako se probijaju kroz kukuruz. U isto vreme spazismo kako iz limuzine izađoše dva čoveka i pobegoše preko polja ka pruzi. Naša trojka uskoro izbi na put i priđe automobilu. Gledamo ih kako izvlače iz njega neke stvari, a zatim kako tamo nešto posluju. Ubrzo začusmo eksploziju i ugledasmo plamen. Naši su automobil zapalili i krenuli nazad.

Nešto kasnije u štab bataljona stigoše Moma Dugalić, Božo Miletić Kosovac i Slavko Petrović Zavrzan. Doneli su plen iz limuzine. Tu je jedan sanduk peraćeg sapuna, jedna ustaška mašinka, bluza ustaškog potpukovnika, jedne čizme, nešto rublja i čokolade. Očevidno je neka ustaška glavešina pokušala da se izvuče iz Bugojna i da uz put ponese štogod svojoj kući.

Dvadesetog jula je osvanulo vedro jutro, bez ijednog oblačka. Kraljevački bataljon je na istim položajima gde je bio i juče. Dobili smo naređenje štaba brigade da ni na koji način ne dopustimo neprijatelju da pošalje pojačanje bugojanskom garnizonu. Predviđeno je da se kombinovanim snagama 1, 2. i 4. proleterske brigade sledeće noći izvrši nov napad na Bugojno. Po svemu sudeći, danas će vrući dan potrajati i preko noći.

Oko 10 časova izviđači javiše da se putem od Donjeg Vakufa prema nama kreće nekakva kolona. Uperih dvogled na tu stranu i

spazih ispod brdašceta Dal jara čelo kolone — neprijateljske. Rudarska četa, odeljenje teškog mitraljeza »švarcloze«, top »pito« i teški bacač su na kosama ispod seoceta Cajića. Čekamo neprijatelja da se približi. U pravcu sela Urija čuje se borba. Tamo je 2. proleterska priredila neprijatelju »svečani doček«.

Na našim položajima vlada živost. Komandir Rudarske čete Đoko Zavada obilazi borce. Sa njim je i vodnik Đuro Stanković. Vodnik 2. voda Đuro Četnik je na desnom krilu. Svaki je uhvatio svoju busiju i čeka. Sunce nemilosrdno peče. Minuti sporo prolaze. Kolona se ipak približava. Rudari su se pritajili. Čekaju ustašku prethodnicu da dođe na blisko odstojanje.

A onda — prvi plotun planu. Desetak crnih figura ostade zauvek na putu. Ostali pobegoše u žito. Svi su u crnim uniformama. Zaključujemo da su to Francetićevi koljači, njegova tzv. crna legija.

Oko 11 časova crnokošuljaši su ponovo krenuli, ali sada s jačim snagama. Opet smo ih dočekali kako treba. Tukli smo ih iz svih oruđa. Naš »švarcloze« samo veze. Ispalili smo i nekoliko granata iz topa na grupu ustaških glavešina okupljenih na putu. Posle prve granate brzo su se razbežali. Borba ne prestaje. Ustaše uporno napadaju, ali ih rudari preciznom vatrom nagone da odstupe.

Oko podne na našem frontu nasta kratko zatišje, ali tamo dalje, ka selima Pruscu i Uriju, borba još traje. Osmatramo ka selu Kopčiću. Vidimo samo se oko železničke stanice iskupila poveća grupa ustaša. Jumba im iz teškog bacača posla jednu minu »kao pozdrav«. Uskoro nam i naši kuvari donesoše ručak. Aleksa Vuković, ekonom Rudarske čete, došao je na položaj i ide od borca do borca deleći čorbu s mesom. Hleba nema, ali obećava da će ga za večeru biti.

Oko 14 časova crna legija je ponovo krenula u napad. To su pravi fanatici. Napadaju kao osice. Ali Rudarska ne odstupa. Borba se rasplamsala na širokom frontu. Čitav vatreni luk od sela Urija i Prusca do Kočića i Jusića. Naši mitraljesci i strelci gađaju vrlo precizno. Naterali su legionare da zalegnu.

Gotovo u isto vreme od Bugojna je krenula jedna kolona ustaša u susret koloni crne legije što je nadirala od Donjeg Vakufa. Naša zaseda kod Čurčića Luga otvorila je vatru. Iz jedne kolibe na položaju 2. čete progovorila je naša »breda«. Sada je naš bataljon ceo u borbi. Puca na sve strane. Zrna zuje i zabadaju se u zemlju i drveće po našem položaju. Sunce peče. Osušena grla i usta boraca željna su vode, ali sada niko nema vremena da usred ovog krkljanca i pakla ide na potok ili izvor da bi utolio žeđ.

U ravnici i na kosama pored Vrbasa ključa kao u kotlu. Obe kolone ustaša upinju sve snage da odbace Kraljevački bataljon, oslobode put Bugojno-Donji Vakuf i tako omoguće ustašama da povećaju bugojanski garnizon svežim snagama. Namera im je sasvim jasna. Ali i naš plan, takođe. On se sastoji u tome da obe kolone nateramo da se vrate onamo odakle su i pošle.

Bliži se 15 časova. Borba postaje sve žešća. Od Bugojna stižu nova pojačanja. Naša »breda« je uzela na nišan jednu kolonu s konjima koja se približavala Curčića Lugu. Naterala ju je da skrenu ulevo ka pruzi. Izgubila se iza jedne šumice. No uskoro ustaše otpočeše baš otud tući naše položaje iz topova. Eksplozije potresaju dolinu Vrbasa. Na nišanu neprijateljevih artiljeraca je kosa na kojoj je 2. četa s teškom »bredom«. Jedna granata je srušila krov staje, druga krov kolibe kod koje je bio položaj »brede«, a ostale su padale po ćuviku ispod seoceta Ceribašića. Tamo je od eksplozije jedne granate poginuo Miroljub Mirković Kosovac, desetar 4. desetine u 2. četi. Parčad iste granate ranila su Vlastu Drobnjakovića.

Oko 15,30 časova neprijatelj je svoju artiljerijsku vatru usmerio na položaj našeg topa. U krošnjama drveća rascvetava se eksplozija za eksplozijom. Nismo imali gubitaka zato što smo se ukopali ispod oborenog stabla jednog povećeg hrasta. Isplatilo nam se što smo iskopali zaklone za top i poslugu. Samo se oseća miris baruta pomešan s mirisom eksploziva i sveže razrovane zemlje. Posvuda leže pokidana stabla drveća. Levo od nas jedna granata tresnu u hrast ispod kojeg je bio štab bataljona. Parčad fijuću na sve strane.

— Pogibe Tršo — viknu Miro Dragišić.

Pretrčah u dahu onih dvadesetak metara prema uzvišici na kojoj je bio štab i videh Tršu oblivenog krvlju. Poveće parče granate pogodilo ga je u slepoočnicu.

Skoro će 16 časova. Topovi tuku položaje Rudarske čete na kosama ispod zaseoka Cajića. Granate udaraju u grane visokih hrastova i eksplodiraju. Parčad leti na sve strane i obasipa borce na položaju. Legija besomučno napada prema seocetu Jusićima. Pakao od vatre. Poginuo je komandir 1. voda Đuro Stanković. Ranjen je i komandir Rudarske čete Đoko Zavada. Parče granate prebilo mu je nogu ispod kolena. Međutim, Rudarska se ne koleba. Brzom paljbom je odbila napad crnokošuljaša.

Oko 16 časova borba poče da jenjava. Crna legija je vraćena ka Kopčiću i Donjem Vakufu. I kolona ustaša koja je iz Bugojna krenula u susret legiji odstupila je nazad. Topovi su umukli. Sunce se bliži vrhovima planine Vitoroga. Žeđ stala u grlu. U srcima bol za izgubljenim i ranjenim drugovima.

Oko 17 časova u ravnicama i selima oko Vrbasa zavlada tišina. Kao da ništa bilo nije, seljaci isteraše stoku na pašu. Na položajima Kraljevačkog bataljona grupica boraca pretresa u poluglasnom razgovoru tok današnje borbe. U jednoj uvali između zaselaka Ceribašića i Cajića bataljonski sanitet ima pune ruke posla. Previjaju ranjenike. Tu su i tri mrtva druga. Leže jedan pokraj drugog pokriveni šatorskim krilima.

Na položaju kod našeg topa vlada živost. Došli su da nas posete Slobo Antonijević i Dragi Moravčić. Pričaju nam šta su doživeli ovog

teškog dana. Sa nama su Mile Lazić Suca i Duško Karić. Duško nam ispriča da su Miroljub Mirković Kosovac i Vlasta Drobnjaković ranjeni od iste granate. Kaže da ga je Vlasta telom zaštitio, i da nije bilo toga, on, Karić, ne bi sada bio sa nama, već među ranjenicima ili mrtvima. Vlasta je maturant prištevske gimnazije, rodom od Vučitrna; sa svojim drugovima hrabro je pošao vrletnim stazama revolucije. Mada mlad, na život gleda staloženo i odmereno. Imponuje svojom taktičnošću, sigurnošću i promućurnošću.

Nešto kasnije dođe Zivan Maričić, komandir 1. čete, i ispriča nam da je njegova četa kod jedne kuće u Curčića Lugu našla ranjenog ustašu, koji je bogoradio i preklinjao ih da ga ne ubiju. Ispričao im je da je Srbin iz istočne Bosne, da se morao pokrstiti i otići u ustašku vojsku kako bi sačuvao porodicu. Kaže da su ga neki borci iz čete i prepoznali. Bili smo užasnuti pojedinostima koje je ispričao da bi prikazao ustaški teror. Tražimo neku logiku u svemu tome. Ali i pored svega što smo čuli i videli za nešto više od pola godine u Bosni, ne ide nam u glavu da Srbin može biti ustaša. I to ovde, u ovom srezu, gde je pod ustaškom kamom našlo smrt oko 2.500 Srba.

U suton letnje noći, pri svetlosti prvih zvezda, sahranili smo pale drugove. Nema više među živima Momčila Petrovića Trše, studenta prava iz Kraljeva, prvoborca Kraljevačkog odreda, sekretara batal jonskog biroa Partije, omiljenog druga Kralj evačkog bataljona. Večeras smo sahranili i Miroljuba Mirkovića, sekretara bataljonskog biroa Skoja, tog hrabrog desetara, živahnog, srdačnog, veselog i neposrednog borca i druga, omladinca sa Kosova, prošlogodišnjeg maturanta i jednog od rukovodilaca Skoja prištevske gimnazije. U istoj raki desno od Trše sahranili smo Đuru Stankovića, rudara iz Trepče, uzornog komunistu. Nema više među živima tog visokog, snažnog, ozbiljnog, zrelog, odmerenog i uvek promišljenog i odvažnog komandira voda Rudarske čete.

Pošto smo u blizini seoceta Čajića sahranili poginule drugove, odali smo im poslednju poštu minutom ćutanja. Neki omladinci glasno plaču. I nama starijima suze naviru na oči, ali se uzdržavamo. Stežemo srca i zube. Osvetićemo pale drugove. Nije lako kada prekaljeni ratnici plaču nad grobovima svojih drugova. Ove zvezdane noći mi im držimo poslednju počasnu stražu.

Kraljevčani su i danas, 21. jula, na istim položajima. Opet već samo jutro i nebo bez ijednog oblaka nagoveštavaju topao dan. Sunce se lagano diže iznad Zijameta i Kalina.

Oko 10 časova poče da se razgoreva borba od sela Urija ka Pruscu. Tamo je 2. proleterska. Ustaše su napravile ispad i završile ga paljevinom kuća na kosi kod Urija. Svete se za poraze pretrpljene ovih dana.

Na frontu našeg bataljona nema borbi i akcija. Ustaše i legionari su se juče dobro opekli, pa danas miruju.

S vremena na vreme čujemo da se još vodi borba oko Bugojna i Donjeg Vakufa. Kuriri iz 1. crnogorskog bataljona naše brigade dođoše do štaba našeg bataljona. Pričaju nam da je njihov bataljon sinoć preko sela Donjića upao u Bugojno i zauzeo železničku stanicu, ali se tamo nije mogao održati zbog toga što ostali bataljoni 2. i 4. proleterske brigade nisu uspeli da se probiju. Pred zoru su se morali povući ponovo na desnu obalu Vrbasa ka selu Glavicama.

Pred veče, posle šest dana borbi oko Bugojna, krenusmo preko Odžaka za Sarajvilić. Radosni smo, ali i tužni. Ostavljamo grobove naših drugova Trše, Kosovca i Đure Stankovića. Osvrćemo se i poslednji put se nemim pogledom opraštamo od humke pod kojom su ostali.

Ljubivoje Pajović

JAMA

Posle borbi u dolini Vrbasa i Bugojna stigli smo u prekrasan planinski kraj, u sela Ravno i Vukovsko. Dolazak u ta sela bio je za nas neuobičajen doživljaj. Stanovnici i borci toga kraja obučeni u narodne nošnje, valjda jedine što su sačuvali izvlačeći ih iz plamena, sačekivali su nas pred svojim spaljenim domovima s darovima i toplim rečima dobrodošlice. Tih dana je u njihovim srcima tugu zamenila radost. Doživeli su da prvi put vide i upoznaju proletere, borce o kojima su slušali, divili se njihovim ratnim uspesima, nadali im se -— očekivali da će jednoga dana doći i u njihove krajeve i pomoći im da se oslobode zla koje ih je davilo.

Snažni i kršni rudari, mladi skojevci, borci prekaljeni u ratu, slušali su potresne priče meštana: o paljevinama i klanju, jamama i kaznenim ekspedicijama, zbegovima i hajci na čoveka. Slušali, saosećali i razmišljali o ovim ljudima koji su sve to izdržali, o njihovom strpljenju i junaštvu rođenom u patnji. Pripremali se za novi pokret, za borbu đo iskorenjivanja zločina.

Na tom putu i Miloš je sa nama — čovek koštunjav, iscrpen, s pogledom iz koga je izbijala tuga. On je iz sela Mokronoga.

Susreli smo se u podnožju Raduše, u kraju spaljenom i ojađenom, pritisnutom teškim zlom koje je tih dana od Kupresa dolazilo. To zlo je i Miloš osetio. Nosio je njegove tragove. Ustaški zločini nisu njega mimoišli. Pričao je o njima. Sećanja su navirala, mučna, teška, gušila ga kao mora. Rušila u čoveku ono ljudsko, veliko, humano.

»I tako, došli su, provalili vrata, upali u kuću. Vezali me.. . «

Glas mu se gubio, treperio, a onda nosio kao bujica, ostavljajući za sobom pustoš, tugu.

» . . . Tukli su. Mučili. Mrcvarili do besvesti. .. «

»Zar i đecu?«

Miloš zaćuta. Sećanja na onu tešku, stravičnu noć koju je proživeo, još jedanput probudi u njemu bol od koga se gušio.

»I njih. Nisu imali obzira«, reče prikupivši snagu. »To su moji najteži trenuci.«

Otkuda toliko snage u tom slabom, iznurenom čoveku? Kako je sve izdržao?

»Strašna je bila ta noć«, nastavi Miloš. »Po kući nasta vriska. Decu zahvati takav plač da su se gušila u suzama. Ustaše to još više razdraži. Tukli su po svima. Kudacima, nogama, rukama.. . Deca su letela kroz vazduh! Udarala o zid, padala. Ubrzo su umukla. . .

... Te noći se sve smutilo u meni. Došlo je nešto što je prešlo granice straha, granice bola. Ničega se više ne sećam.

Sutradan sam se našao nad jamom. Dvadesetak nas. Vezani jedan za drugoga. Debeli konopac pričvršćen je za drvo koje je štrčalo iz ambisa.

Čekam . . .

Prljava ustaška psovka dopre mi do ušiju. Odsutan sam. Ne shvatam. Misli su mi tamo, u Mokronogama, sa decom. Da li su preživela? Jedino ta misao živi u meni. Osećam je čitavim svojim bićem!

Ustaše i dalje viču, urlaju, udaraju. Oči su im zakrvavljene, tupe. Luđačkoj vrisci nema kraja.

Tuku! Tuku! Nisu zadovoljni. Malo im je. Muče! Neće da se zasite. Malo je reći: zlikovci.

Neki do mene pod udarcima popadaše. Grozna slika. Glave su im razmrskane. Krv šišti. Komadi razmrskanih lobanja prekriše tek zazelenelu travu.. .

Vidim, vade kame. Shvatio sam: klanje! . . . Nisam izdržao. Pojurih prema jami, nagonski, bez razmišljanja. Odlučih da prekratim muke. Kao po dogovoru jurnuše i ostali. S poslednjim ostacima snage.

Mašinke zarezaše po nama. Pucnji ispuniše već pomračenu svest.

Padam.. . Konopac se zateže. Onako privezani, vučemo jedan drugoga. Strmoglavismo se ka ponoru. Svest iščeze. . . «

Nad jamom nastade grobni mir. Sve je zamrlo. Oko podne zraci majskog sunca pređoše preko čame, zaviriše u dubinu, pritisnuše granu koja se, zahvaćena lakim povetarcem, lelujala nad ambisom.

Spusti se i noć. Prema jami iz susednih sela pohrliše ljudi. Zene popadoše po zemlji. Suzama rastvoriše krv koja se po travi osušila. Kukaju. Zapomažu.

Negde u dubini noći, umesto eha smrti, iz jame izbiše čudni zvuci: neki jauk, samrtni ropac, poziv. . .

Ko je? Presta kuknjava. Dah zastade! Bolni jauk ponovo izbi iz ponora. »Miloš! Miloš iz Mokronoga!« povikr.še.

Ima li još živih?

Najodvažniji pođoše prema jami. . .

Pojasevi, pregače, marame čvrsto se povezaše. Umesto mraka, smrti, jamu ispuni život. Privezani, ljudi se spustiše niz hladne litice provalije. Slaba svetlost luča gubila se u dubini ponora.

A Miloš, tihim glasom kao da je tek sada izašao iz jame, nastavi:

»Kada sam došao svesti, nisam mogao da verujem sebi. Ne shvatam svoj noložaj. Da to nije bunilo? Da ne sanjam? . .

Ne, ne. Pri svesti sam. Brzo se uveravam. Slike ustaša, dece, vezanih drugova, stalno mi lebde pred očima.

Strašni su to trenuci. Pokušavam da saznam ima li još živih. Osluškujem. Dozivam. Zovem ponaosob. . . Ništa! U jami je grobni mir. Sve je zamrlo. Ne čuje se ni uzdah, ni jauk, ništa.

Sam sam među telima poubijanih drugova. Pritisnut sam njima. Osećam njihov ledeni dah. Nemam snage da se izvučem, da se oslobodim. Nemam vazduha. Vidim, kraj je blizu. .. «

Duboki uzdah ote se iz Miloševih grudi, dok mu pogled odluta daleko, daleko prema brdima.

» . . . A zatim se sve izmenilo. Kukanje i naricanje odozgo, koji su tako jezovito odzvanjali u dubini, uliše mi nove snage za životom. . . To je rodbina, to su ljudi iz sela došli pred jamu.

Vičem, preklinjem, molim. Osećam, glas se gubi. Nema snage da iziđe, da prodre, da se izvuče iz ambisa. Ipak, ipak su čuli. Tada toga nisam bio svestan. . .

Ponovo čujem onaj strašni prizvuk, pucanje. . . Opet se gubim. Tonem u besvest. Koliko je to potrajalo? ..

Ranjen i krvav, izvučen sam iz jame. Pluća se nadimaju, ubrzano, neravnomerno. Vazduha, vazduha . . .

Nad jamom se nastavi kuknjava ... «

Prošlo je otada dosta vremena, i Vukovsko i Ravno poseti nova vojska — proleteri.

Izmenila su se lica ljudi. I sama zgarišta.

Kolona proletera pošla je dalje. Miloš je vodi. Pred kolonom se njihao kao planinska travka zahvaćena olujom.

Miloš Vučković

LIVNO JE NASE

Kolona duga, raščlanjena, spuštala se strmim planinskim stazama ka selu Smričanima.

Noć je. Planina je utonula u mrak. Kao da je neka nestvarnost ovladala njome. Sve je izmenilo lik. I brda izgledaju nekako čudna, visoka — kao da su oštrim svojim vrhovima zasekla u škrti krajičak neba što se oslanjalo na njih.

I uvale. Kako varaju! Onako ispunjene mrakom i nekom plavom maglom, nalik su na prostranu, nepreglednu ravnicu ispruženu u daljinu, a dole, na kraju te maglene ravnice, na korak-dva od staze, provalija. Neprijatno saznanje. Nad njom borci idu, padaju. Konji posrću. S vremena na vreme mir planine poremeti poneki kamen koji se otkotrlja niz strme padine litice.

Zamor kao da je nestao. Reči: »Brže, brže!« struju kolonom. A zatim:« Veza ... veza ... «.

— Veza je prekinuta! — dopire sa začelja.

— Veza da se uspostavi! — dolazi sa čela.

Naređenje ide kao po traci, prenosi se od borca do borca i dođe do začelja.

Tamo gde je kolona prekinuta dva borca zastaju.

I tako cele noći.

Najzad, na izmaku noći, u daljini, zatreperi svetlost petrolejke. Selo.

— Brže ... brže! .. . Trkom napred! — pada komanda. — Opkoliti selo!..

Prilazi selu ubrzo se zatvoriše. Patrole krenuše u sve pravce. Selo ožive.

Kakva promena! Juče na užarenom planinskom kršu, na Kovaču — Sunovrhu, gladni i bez vode u okršaju, a danas u lepom i bogatom selu više polja.

Divan je letnji dan. Sturba mirno žubori. Snažna pesma kraljevačkih partizana odjekuje.

Patrole idu, vraćaju se, smenjuju. Sunce se naginje ka Dinari.

Iz Livna neprijatelj ne miruje. Oseća naše prisustvo. Ne zna gde smo i koliko nas je. Jedna njegova kolona prelazi preko rečice Zabljaka, razvija se. Streljački stroj podilazi selu. To se zove nasilno izviđanje.

— Čekati! ... Ne pucati! . . . Pustiti ih na najkraće odstojanje! — pada komanda.

Čete su razvijene, jedna je poslata da im zađe za leđa.

Neka neodlučnost se oseća kod ustaša. Zastaju, kolebaju se. Da ne pobegnu? Ne treba im dati takvu mogućnost. Plotuni odjeknuše.

Mitraljezi počeše svoj sitni vez. Prokljuca malo polje oko Zabljaka. Kakav prizor! Borci se poviše po zemlji, pojuriše, sručiše se na neprijatelja. Gromoglasno »ura — juriš — proleteri« nadjača snagu vatre. Četvrti bataljon juriša. Neprijatelj okrenu leđa. Beži, ne okreće se. Panika zahvati njegove redove. Nastade neubičajeno gonjenje. Brojno jači i bolje opremljen, neprijatelj pobeže sa bojišta. Po malom polju ostadoše tragovi krvi. Pobacana oprema rasu se do samog Livna.

Veče. Livno tone u mrak. Oko njega obruč se stezao, polako, planski.

Borci idu, ne osvrću se na prepreke. Gaze rečice Sturbu i Zabljak. Podilaze periferiji grada, s koje preko prostrane ravnice s vremena na vreme preleti po koji kuršum. Zazviždi, zapara zemlju ili se izgubi u daljini.

Streljački stroj i dalje podilazi. Borci ne vide jedan drugoga zbog mraka, ali se osećaju. Niko ne izostaje. Svi su kao jedan. Tiho »napred . . . napred« povezuje borce.

Iznenada teški mitraljez zaklokota. Vazduh uzavre. Prokljuca zemlja. Vatreni zid otkri se pred borcima. Mlazevi kuršuma prekriše polje.

Borci su ležali po zemlji kao srasli sa njom. Ne odaju život. Na pedesetak koraka su od bunkera, u ravnici, bez zaklona, Samo se po neki krtičnjak našao pored njih.

Plotuni i dalje odjekuju. Mitraljezi režu. Sipaju bezobzirno, nemilice.

Kako se pod bleskom vatre lepo ocrtavaju objekti u odbrani. Sve se vidi kao na dlanu. Svaki bunker, mitraljez, puškarnica. Sve je to

majstorski uklopljeno u visoki zid koji opasuje stočnu stanicu. Kako njega preći?

Situacija je ozbiljna.

Borci i dalje leže. Ne miču se. Pred cevima su.

Iz otvora na bunkerima, iz puškarnica i dalje u mlazevima izbija vatra. O životu odlučuju santimetri.

Šta preduzeti?

Namah se sve izmeni. Nastupi čudno zatišje. Vatreni uragan zameni potpuni mir. Tako nešto nije se moglo očekivati.

Šta je?

Iz blizine dopire jasan govor — ako nas uši ne varaju! Sve se čuje. Bunkeri su blizu. Povezani su telefonom.

— Halo, bunker broj jedan •— otpoče razgovor. —Šta je bilo, zastavniče? Na koga ste otvorili vatru?

— Gospodine natporučniče, pred sobom sam video gusti streljački stroj.

— A sad šta je s njim?

— Ne znam. Ne vidim ništa. Nestao je. Kao da je u zemlju propao!

— Da, »kao da je u zemlju propao« — ironično odvrati natporučnik. — Vidite do čega ste doveli. Zbog vas, svi su otvorili vatru. Otkrili ste položaj.

Zastavnik zaćuta.

— Šta je? Što ne odgovarate? Da niste spavali?

— Nisam, gospodine natporučniče.

— Nistè? Onda su svi ostali spavali sem vas, taj streljački stroj niko nije video. Ubuduće bolje osmatrajte — ljutito viče natporučnik.

Zastavnik je gubio samopouzdanje. Više ni sam nije bio siguran da je video taj streljački stroj. Pravdao se.

Borci slušaju. Bilo im je jasno ko je u pravu. Ali nije im do toga. Tražili su izlaz.

Počelo je tiho pomeranje. Kratko vatreno zatišje dobro je iskorišćeno.

Borci puze po zemlji. Povezuju se. Traže. Pipajući jedan drugoga pronalaze. Izvlače se. Skrenuše desno prema rovovima.

Neprijatelj ćuti.

Na frontu je i dalje zatišje.

Čekamo.

Prikupljeni smo iza nekoliko plastova sena. Na njih smo slučajno naleteli.

Neuobičajen je to položaj. Na stotinjak metara smo od rovova. Ipak, bolje se osećamo. Izbegli smo zid, bunkere. Više ne strepimo od svakog metka. Ne mislimo hoće li se cevi spustiti niže, hoće li svako zrno pronaći svoj cilj. Sve se više prilagođavamo uslovima.

Vreme juriša se primiče. Veza sa susedima još nije uspostavljena. Gde su? Da nisu i oni u položaju u kome smo se mi nalazili do pre nekoliko trenutaka? Treba saznati!

Prema rudarima, našoj 3. četi, upućen je Jova, zvani Četnik, stari partizan s Romanije. A levo, prema prvoj, naš Nego.

Prema bunkerima se otisnu nekoliko boraca.

Bombe zapraštaše. U punom trku borci se sručiše u rovove. Probiše odbranu. Jurnuše prema bunkerima. Oko stočne stanice sve proključa. Samo snažnije. Jače. Tako mi bijemo!

Neprijatelj beži.

Široki prostor između puta Sinj—Livno i Livno—Prisoje zauzet je.

Bataljon nastupa. Rovovi su naši. Borba se vodi za periferiju grada. Za svaki bunker, za svaku kuću. Bodljikava žica i njene oštre bodlje nisu više prepreka. Gazi se i preko njih.

Odela su u ritama. U jurišu, to se ne oseća. Ide se. Zadržavanja su kratka. Stane se samo kad iznenadno izbije neko novo žarište, mitraljez, bunker. Za napad na njega ne čeka se komanda. Borci sami odlučuju. Pronalaze rešenja. Svaki od njih oseća se starešinom.

Bombe lete, pršte, kidaju. Odbrana puca. Borba se prenosi u unutrašnjost grada.

Bataljoni 1. proleterske i 3. sandžačke nastupaju.

Oko jedne zgrade na našem desnom krilu ne zna se gde je linija fronta — gde je ko i šta je u čijim rukama. Ovde se nešto neuobičajeno događa. Podseća na igru nestašne dece koja nemilice tumaraju, prevrću, ruše. Upada se kroz prozor. Iskače se napolje. Vreba se po ćoškovima. Ne zna se otkuda će kuršum doleteti, kome je namenjen.

Ispadi pojedinaca iza uglova zgrada, iz soba, koliko su puta doveli do sudara, do istovremenog aktiviranja bombi, do okidanja iz pušaka! Delići sekundi održavali su život ili ga gasili.

Odvažnost je odnela pobedu.

Neprijatelja je sve manje.

I poslednji je došao na red. Juri. Ne predaje se. Kao zver se otima. Probio se do izlaznih vrata, prema onoj strani zgrade koju su oni neprekidno zasipali vatrom.

Tu stranu kontroliše samo jedan naš borac. On s vremena na vreme proviri iza susednog zida, baci poneki pogled i hitro se povuče

u zaklon. Nad njim mitraljeska zrna riju po zidu, odvaljujući komade cigle i maltera, zasipaju ga. On uporno osmatra. Nastavlja svoj rad.

Iznenadno na nekoliko koraka pred njim, iza stepeništa koje je vodilo u zgradu, izbi snažna prilika. Neprijateljev vojnik! To se još jedanput ponovi. I u istom trenutku odjeknuše dva pucnja. Ništa, bez pogotka. Tada dva protivnika izbiše iza svojih zaklona opet u istom trenutku, kao po dogovoru. Nađoše se jedan prema drugome licem u lice.

Dve puške planuše u isti mah. Neprijatelj se zatetura, zanese i svom težinom lupi o beton.

Zgrada je očišćena. Ubrzo je iz nje dopirao veseli žagor. Jovo, naš Romanijac, pričao je. Borci su se smejali.

Čudan je rat. Do malopre krajnja napregnutost, a sada smeh i veseli žagor.

Razgovor prestade. Borci napustiše zgradu. Krenuše prema stočnoj stanici. Odsekoše je od Livna. Time se obruč oko stočne stanice zatvorio. Neprijatelj je kao u mišolovci.

Otpoče završni juriš. Bombe su letele. Padao je bunker za bunkerom. Bataljon nije znao za prepreke.

U praskozorje, ostaci jedne satnije 14. pukovnije i jedne satnije 20. ustaške bojne položiše oružje.

Više od stotinu ih je zarobljeno.

Jedno od najjačih uporišta u Livnu zauzeto je.

Ubrzo batalion nastavi nadiranje. Zandarmerijska kasarna bila je na domaku. Četrdeset ustaških krvoloka i žandara zabarikadiralo se u njoj. Između nas i njih je stočna pijaca, čistina koju treba savladati.

Biju, ne daju oka otvoriti.

Neće dugo!

Iz bataljona se izdvoji grupa bombaša. Pođoše prema kasarni.

Privlače se. Preskaču preko, zidova. Prolaze kroz stanove, zaobilaze kasarnu s istočne strane.

U jednom stanu iskrsnu neobičan prizar. Jedna starica isprsi se pred borcima, raširi ruke i povika:

— Deco, nemojte me!

Prvi borac pro tutnji mimo nje.

Drugi se zadrža:

— Ne brini, majko, — reče on — mi smo partizani, mi branimo svoj narod.

Starica zagrli borca, zaplaka. Shvatila je da smo partizani.

— I ja imam sina u partizanima — reče ona. — Tamo je već godinu dana. Da li je živ?

Borac je tešio. Ne zna ko joj je sin.

A ako je on bio blizu! To otkri vrisak sestre i zagrljaj na drugom kraju hodnika. Sada je bilo jasno. Prvi borac koji je protutnjao mimo staricu bio je njen sin. To je naš vodič, iz bataljona »Vojin Zirojević«, dodeljen nama za ovu akciju.

Mislio je da se ne mora odmah javiti majci. Zašto?

— Vreme — objasnio je kratko. — Moramo žuriti. Za javljanje će i kasnije naći vremena.

Bombaši produžiše. Priđoše kasarni na desetak metara.

Opet bombe lete. Jedna, deset, dvadeset. Pale se za uglom susedne zgrade. Nose se upaljene u ruci, bacaju.

Neprijatelj je brzo isteran iz prizemlja. Ali ne sa sprata! Veći broj bombi udara u zid. Vraćaju se. Ipak, neke uleteše kroz prozore. Uzdrmaše zgradu iz temelja. Napraviše pustoš. Pajtinova pade među gomilu ustaša.

Neprijatelj nije izdržao. Predao se.

Komandant mesne ustaške policije uhvaćen je na nišan. S rukama uzdignutim u znak predaje stajao je na prozoru zgrade.

Iz zgrade su dopirali jauk i kuknjava. Od njih četrdeset, polovina je nastradala. Bataljon je izvršio zadatak.

Miloš Vučković

MOJI RATNI DRUGOVI

Posle teških borbi s Nemcima i četnicima, borci Kralj evačkog i Kopaoničkog odreda našli su se sredinom decembra 1941. godine u Novoj Varoši. Tu su se nekoliko dana odmorili i pripremili za prebacivanje preko Lima.

Jedne noći prebacili su se malim čamcima preko Lima i pro" dužili prema Rudom. Bilo je vrlo hladno, naročito prilikom prebacivanja preko reke. S krajnjim naporima morali su odmah produžiti usiljenim maršom kako bi izbegli sukob s jednom talijanskom kolonom. Da ne bi posustali i izostali, komunisti su mlađe hrabrili i primerom podsticali.

Neki od tih prekaljenih boraca, koji su mogli mnogo da preduzmu i još više da izdrže, ostali su mi nezaboravno u sećanju.

Jedan od njih je, svakako, Rajko Stojanović, koga smo zvali Rajkić. Jedva ako je imao osamnaest godina. Premda sitan i suvonjav, prednjačio je svojim držanjem i hrabrošću. Ako se neko mogao nazvati večitim dobrovoljcem, onda je to, začelo, bio on. I u najkritičnim trenucima nije čekao na naređenja — uvek bi ih preduhitrio, jer se dobrovoljno javljao i za najteže zadatke. I to s poletom i vedrim raspoloženjem koje ga nikad nije napuštalo i zbog kojeg je upravo bio jedan od najomiljenijih boraca u četi.

Poginuo je kao bombaš, hrabro, kako to njemu dolikuje, u avgustu 1942. godine, na samom ulazu u Livno.

Na Orahovici, posle druge neprijateljske of anzi ve, u našu četu je došao čika Danilo Simović. Sa svojih šezdeset godina bio je, sigurno, najstariji borac u Kraljevačkom bataljonu. Imao je u partizanima i sina, koji je poginuo kao komesar Pračanskog partizanskog bataljona.

Već zbog toga što nam je mogao biti otac, svima odreda, poštovali smo ga i ponašali se s njim kao sa ocem. Ali ne samo zbog

njegovih godina nego i zbog njegovog držanja i odnosa prema nama. Toliko se s nama saživeo kao da smo odrasli pored njega. Stoički je podnosio sve nevolje, pa je imao potpuno moralno pravo da nas bodri i prekori, ako je trebalo. Ali mu se takva prilika nije ukazala. Sve nas je voleo kao svoju decu. Taj krepki starac i otporni gorštak iz Podromanije ostao mi je u sećanju, između ostalog, i po tome što se brinuo o našoj obući: pravio nam je bosanske opanke — fašnjake, i krpio cipele.

Bodar i svež duhom, on je izdržao sve teškoće i napore naše narodne borbe i u slobodi se vratio svojoj Podromaniji, za kojom je čeznuo i koju je mnogo voleo.

U našoj četi je bio student tehnike Predrag Mihailović, zvani Pega, koji je pre stupanja u partizane radio u rudniku Trepči. U Kopaoničkom odredu bio je borac Rudarske čete. Ko se od nas ne seća Pege i njegove violine! Na svakom zastanku i odmoru, kad bi nas savladao umor, on bi nam priskočio u pomoć s tom svojom violinom koju je voleo, čuvao i nosio kao i pušku. Možda je to činio baš radi svojih drugova, osećajući da njome unosi u njihov život nešto lepo i nesvakidašnje. Taj mirni, dobrodušni mladić nipošto nije tražio za račun toga ma kakve privilegije! Nikad se nije požalio da mu je teško, a u borbama je bio požrtvovan i hrabar. Kada je ranjen prilikom prelaska pruge Sarajevo—Konjic, podneo je mirno, prirodno, kao nešto što mu se, pre ili kasnije, moralo dogoditi, pa se čak i šalio.

Za Pegu je vezana jedna anegdota. Tek što je preležao tifus, pošli smo iznenada na veoma dug marš. Čika Danilo je morao poneti sirove kože na konju koji mu je bio dodeljen.

Posle preležanog tifusa Pega je ostao gotovo bos i čika Danilo mu je načinio uoči polaska opanke od sirove kože. Na jednom zastanku, dok se četa odmarala i ložila vatru, Pega je svoje opanke ispekao i veći deo pojeo. Kada smo ga zapitali zašto je to učinio, odgovorio je da je lakše ići bos nego gladan, a da se može i jedno i drugo ako je potrebno.

Ko ne poznaje psihologiju tifusara i njihovu strahovitu proždrljivost kada se počnu oporavljati, mogao bi zbog ovakvog Peginog postupka dobiti o njemu sasvim pogrešan dojam. Začelo, da nije bilo tifusa, Pega ne bi pao u takvo iskušenje, on bi glad otrpeo kao i ranije. Ali tifus je za sve nas bio najstrašniji neprijatelj.

Pega je nastradao u petoj ofanzivi. Bio je među ranjenicima Cen traine bolnice, koje su Nemci. nemilosrdno masakrirali.

Sem njih trojice, u četi je bilo mnogo drugih koji su mi isto tako dragi i koji su isto tako zaslužni da ih se na ovaj način setim. Međutim, odabrao sam njih trojicu zbog toga što je Rajkić bio krojački radnik iz Kraljeva, čika Danilo seljak iz Podromanije, a Pega student iz Kosovske Mitrovice.

Vasiljko Marković

NA POLOŽAJU KOD KUPRESA

Kraj avgusta 1942. godine. Sparina. Na položajima kod Posušja u Dalmaciji nalazi se ceo Kraljevački bataljon. Talijani su nam jedini neprijatelji ovde, jer su ustaše dobile takvu »lekciju« da se već nedelju dana ne pojavljuju. Talijani miruju, i sem retke, neujednačene topovske i minobacačke vatre, potpuno je zatišje.

Nalazimo se iza širokog zida katoličkog groblja u Posušju . . . Dušan Karić, po običaju, pravi viceve na račun svih boraca:

— Sta smo, bre, doživeli! Da nas grobovi brane, da nas oni zaklanjaju od makarondžija! . . . Uostalom, jedna dobra strana toga jeste mogućnost da odmah bude sahranjen onaj koga mina iz bacača bude blagoizvolela bez poziva da poseti!

Ležimo, odmaramo se. Trebimo se od vaši ju i pričamo kako smo se tukli da bismo oslobodili »krvavo Lijevno«. Kako nam je tamo bilo lepo ona dva-tri dana. Bili smo se vratili civilizaciji. Neki su čak spavali u krevetima.

Vreme prolazi sporo, dosađujemo se. Očekujemo komandira, našeg Vučka, s nestrpljenjem, jer znamo da je na savetovanju u štabu. Očekujemo, takođe, da nam neko iz komore donese ručak. U tom očekivanju padaju opklade ko će pre — da li Vučko ili »komordžije«?

Vučko se vratio. Predstoji pokret. Neće se ići pre zalaska sunca. Sunčeva užarena lopta već je toliko ugrejala nadgrobne ploče i spomenike da oni koji iz radoznalosti žele da neke pogledaju ne smeju ih ni dotaknuti, jer od vrućine peku . . .

Sunce je odavno zašlo. Mesec je već uveliko počeo svoj put. Veče je. Osam časova. Kolona bataljona kreće ka Kupresu, poznatom ustaškom uporištu. Cele noći se marševalo. Pred zoru smo stigli u Riliće, a odatle u selo Zanogline.

Tu će ostati štab, komora i ostala »bulumenta« . . . Naša 2. četa kreće bez odmora da zameni drugove iz Kragujevačkog. Rudarska

i 1. četa idu desno od nas i raspoređuju se kosama Crnog vrha sve do grebena.

Mi smo na čistini. Posedamo Šokačku malu, isturenu kotu koja dominira Kupreškim poljem. Ispred nas je dosta malih i srednjih uvala.

Prvi dan — zatišje i partijski sastanak. Kritikuju Devu, Bala, Pajtana i, naravno, mene. Uzrok: nedisciplina i »petljurisanje« u Livnu. Sve se dobro završava, jer obećavamo da ubuduće nećemo slično činiti.

Ovdje saznajemo da Kupres, sa svojih nekoliko kuća i garnizonom od preko 2.000 ustaša, prosto »guta« naše ljude. Već do sada je palo nekoliko desetina. Od toga samo iz 4. proleterske crnogorske brigade desetak predratnih članova Partije.

Sedmi septembar 1942. godine. Na položaju smo svi, ceo bataljon. Pred nama je tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje i udžerice zaseoka Brda.

Oštri jutarnji vetar igra se otkosima uvele trave i resko udara po licu boraca. Kupreško polje je široko, nedogledno more, nigde mu kraja. U daljini samo obris četinara i vrhovi Plazenice i Maiovana.

Imam neko predosećanje. Kao i uvek uoči borbe — laka drhtavica. Ne mogu objasniti sebi zbog čega takvo osećanje. To traje samo do prvog pucnja, a zatim se odjedared potpuno izgubi.

Sunce se lagano dizalo iza Crnog vrha. Njegovi su zraci, iz minuta u minut, sve jače osvetljavali Kupreško polje.

Raspoređeni smo, u streljačkom stroju, duž kose Sokačke male. Prva četa je posela Crni vrh i Javorak, a Rudarska se postavila prema cesti Kupres—Sujica, oslanjajući se na jednu četu Kragujevačkog bataljona. Oni su u nešto povoljnijem položaju. Mi neprijatelja očekujemo na čistini, a oni imaju odlične zaklone.

Odjednom se prema zaseoku Brdu poče da ocrtava kolona, prvo kao crna gomilica, a onda sve jasnije kao dugi red. Crne ustaške uniforme . . . Kolona kreće napred . . . Ima ih, prema našoj oceni, dve stotine. Idu u dva reda. Ka nama.

Balo, Pajtin i ja smo s puškomi trai jezom iza jedne male kleke. U našoj blizini komandir, a nešto dalje udesno Milesa i Nada, četne bolničarke. Komandir nam saopštava da s ovog položaja nema odstupanja. Položaj se na neki način mora održati, jer bi ustaše ako odstupimo popalile selo Zanoglinu. Odgovaramo da se ne brine i da se nećemo maći.

Kolona kreće pravo prema našem položaju. Cas nestaje kada silazi u uvalu, čas opet izranja.

— Da pucam? — okreće se Vučku Pajtin.

Vučko mu kaže da ih pusti još bliže i da će on dati znak.

Desno od nas počela je velika borba Kraljevačkog bataljona. Prva i Treća rudarska četa već su se uhvatile ukoštac s bandom. Ne-

što se prolama, reski rafali puškomitraljeza i mašinki odzvanjaju u našim ušima. Kolona je sve bliže. Oni na čelu već usporavaju hod, ostali se primiču i, u gustim redovima, zastaju pred našim ćuvikom. Već se jasno raspoznaje ustaški znak na crnim kapama. Još nam se primiču.

Vučko opet naređuje da se ne puca sve dok on ne da znak. A onda, najednom puškomitr al jez »brno« poče da štekće i seje smrt pod sigurnom rukom Pajtinovom. Prvi iz kolone, kao da izvodi baletni ples, pade. Za njim. još nekoliko . . . Šaržer je prazan, zamenjuje se novim.

Ustaša je sve više. Kao da iz zemlje niču. Desno od nas pravi krkljanac. Sad tamo samo bombe eksplodiraju. Na desnom krilu veća grupa ustaša vrši proboj. Naši se povlače, a mi na Šokačkoj mali odolevamo. Vučko je prišao i naređuje da se podignemo i bolje gađamo, jer su nam prišli na pedeset do sto metara.

Odjednom se u našoj neposrednoj blizini prolomi eksplozija ručnih bombi. . . Pajtana obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana. Komandir mi naređuje da se povučem. Skakućem, jer leva noga krvari i ne mogu se na nju odupreti.

Nada i Milesa nas užurbano previjaju. Dan se bliži kraju. Sunce je na zalasku, a borba još nije utihnula.

Naši su uspeli da zadrže ustaše na položajima oko sela Rilića. Toga dana Kraljevački bataljon je ostao bez tri stara člana Partije, a ranjenih je bilo desetak. Naša 2. četa izgubila je zamenika političkog komesara Stanimira Đokovića Ibra.

Borba se stišala — i dan se smirio. Nebo su prekrili tamni oblaci koji nagoveštavaju oluju. Nas ranjenike, zajedno s komandirom Vučkom, posle previjanja u Zanoglini, prebaciše konjima do Sujice, a odatle kamionom u Livno . . . Kiša i vetar bili su nam saputnici . . .

Milan Belojević Mačak

PALJENJE AVIONA

Krajem avgusta 1942. godine bataljon se smestio u selu Zanoglini, kraj Kupresa. Bio je predviđen odmor od nekoliko dana, odmor koji smo s nestrpljenjem očekivali, jer ga već odavno nismo imali. Takve predahe iskoristili bismo još i za ličnu higijenu, za održavanje sastanaka i raznih predavanja.

U ovom malom planinskom selu osećali smo se vrlo prijatno. Odmah po smeštaju — brijanje, šišanje, krpljenje, čišćenje oružja. Uređujemo se, doterujemo. Po kućama pesma i veseo žagor . . .

Selo Zanoglina leži na brežuljku sa kojeg se pruža vidik na Kupreško polje i na sam Kupres. Gotovo preko celog dana čulo se puškaranje u varošici. To su neprijateljevi vojnici u gradovima često praktikovali da bi razbili strah — kako smo mi to ocenjivali.

Jednoga dana, pred veče, nadletao je avion. Njegova je pojava izazvala kod boraca neprijatno osećanje, jer je to, u većini slučajeva, značilo — biće bombardovanja! A to je, onda, značilo i — naš pokret, što mi u ovom slučaju nikako nismo želeli. Umesto da bombarduje, avion se posle kraćeg kruženja spustio u Kupreško polje, u neposrednoj blizini grada.

Lagano se spustila noć. Palo nam je u oči da avion nije uzleteo i da će tu ostati do sutrašnjih dana.

Odmah se rodila misao za akciju, i štab bataljona je doneo odluku da avion zapalimo. Za taj pothvat je određena grupa boraca Rudarske čete.

Posle kraće pripreme krenuli smo prema gradu. Noć mračna. Išli smo u koloni po jedan, na odstojanju i uz najveću tišinu. Kada smo preko dana posmatrali Kupres iz sela, činilo nam se da je grad vrlo blizu. Ali kada smo krenuli na zadatak, trebalo nam je dosta vremena dok smo sišli u polje. Iz grada se povremeno i dalje čulo puškaranje.

Dok smo iz sela posmatrali kako se i gde avion spušta, činilo nam se da ga neće biti teško pronaći. Međutim, kada smo sišli u

polje, našli smo se pred gotovo nerešljivim problemom. U tamnoj noći, na velikom prostranstvu, nikako nismo mogli otkriti avion. Razvili smo se u strelce i tražili na sve strane ali uzalud. Nakon dužeg traženja Đuro Četnik je ipak naišao na avion, koji je bio potpuno neobezbeđen. Đuro je ušao u pilotsku kabinu i iz nje izneo bronzanu figuricu — crkvu, koju je pilot čuvao kao amajliju. Nastalo je opšte veselje zbog pronađenog aviona. Niko nije obraćao pažnju na to da se nalazimo uz sam neprijateljev garnizon i da nas svakog časa mogu otkriti i otvoriti vatru.

Ne gubeći ni trenutka, avion smo polili benzinom i zapalili. Ukazao se jedinstven prizor. Plamen je buknuo u nebo i osvetlio okolinu tako da se videlo kao usred dana. Sad smo se sami našli u nezgodnom položaju. Avion je goreo i osvetljavao polje. Neprijateljev garnizon se nalazio sasvim blizu, a nama je trebalo dosta vremena da dođemo do prvih brežuljaka. Bojali smo se tenkova, jer bismo u tom slučaju teško uspeli da se izvučemo iz ravnice. Odmah posle paljenja nastala je trka ka selu. Put je bio dobro osvetljen. Čulo se samo jedno pitanje: jesu li se svi povukli? Tada su i ustaše iz Kupresa stupile u akciju, otvorile vatru iz topova i mitraljeza u pravcu sela, odnosno u pravcu kojim smo odstupali. U selo smo stigli brzo, mnogo brže nego od sela do aviona.

Za vreme akcije i odstupanja niko od naših boraca nije stradao. Sve se završilo na opšte zadovoljstvo štaba bataljona i boraca, ali od našeg predviđenog odmora u selu nije bilo ništa, jer su već rano ujutru počele teške i krvave borbe.

Živorad Zivanović

Već pre polaska u rejon Kupresa čuli smo da su se u tom mestu utvrdile ustaše koje su popalile i uništile veći broj srpskih sela u okolini. Znali smo, u stvari, da su se u Kupresu okupili zlikovci koji su ogrezli u zločinima. Nije im preostalo ništa drugo nego da se bore na život i smrt. U to su se pre nas uverili borci 2. i 4. proleterske brigade. Baš tih dana Crnogorci su pretrpeli teške gubitke prilikom ponovljenog napada na samo mesto. Ustaše su iskoristile povoljan položaj Kupresa — pod brdima, u potpunoj ravnici — i opasale gradić pokrivenim rovovima i saobraćajnicama.

Imajući na umu iskustvo Crnogoraca, mi nismo ni pokušali da frontalno napadnemo Kupres. Uostalom, i Crnogorci su nas upozorili: »Ako vi Kupres ne zauzmete, neće niko!« Računali su s našom veštinom koju smo stekli napadajući utvrđena mesta, i još više — s našim lukavstvom.

Doista, čim smo došli, pošlo nam je za rukom da prevarimo ustaše i da do nogu potučemo jednu njihovu kolonu. I to nam nikako nisu mogli oprostiti. Sve vreme dok smo bili na kupreškom području tražili su da nam se osvete. Malo je trebalo pa da im to i pođe za rukom.

Jednoga dana u septembru izvršili su napad prema Poganoj glavici, kod Crnog vrha, gde su tada bili naši položaji. Krenuli su s jačim snagama da nam se osvete, ili, u najmanju ruku, da nas definitivno odbace od uporišta. Od samog početka udarali su odlučno i žestoko, tako da nam nije preostalo ništa drugo do da se povučemo. Naši pokušaji da ih protivnapadima makar zaustavimo — ostali su uzaludni. Posle svakog juriša još jače bi navaljivali sa svih strana. A bilo ih je dosta, mnogo više nego nas. Pri tome, sudeći po njihovom srljanju i podvriskivanju, mislim da su bili i pijani, bolje reći, zagrejani alkoholom tek toliko da ne znaju za strah. Sećam se, u jednom trenutku su nas doveli u tako tešku situaciju da smo morali odstupati preko brisanog prostora. Tada su komandiri četa, Zivan, Vučko i Kalember, ostali sa zaštitnicom i ručnim bombama omogućili bataljonu da se prebaci preko čistine.

Bilo je u tom preganjanju i smešnih situacija. Mnogi drugovi su imali na sebi crvene košulje koje su sašili od nekog platna na-

đenog u Livnu. Tim košuljama su razdraživali ustaše kao bikove. Ovi bi, kada bi krenuli na juriš, pakleno zagalamili vičući na sav glas:

— Hvatajte te crvene, to su komunisti!

Baš u tim trenucima ispoljavala se lična hrabrost svakog pojedinca. Meni je naročito ostala u sećanju hrabrost Draginje Katić-Cačić, tada jedine žene borca u Rudarskoj četi. Retko ko joj je i znao pravo ime i prezime. Svi smo je zvali: Katica. Kao da je sada gledam: odstupamo, prebacujemo se u trku brisanim prostorom, a ona klekla iza jednog kamena, jedva da joj posluži kao zaklon. Sva ustreptala, puca i podiže glavu posle svakog ispaljenog metka. Komandir Kalember joj viče da se povlači, a ona, kao da se zanela tom užasnom igrom, dovikuje mu odlučnim glasom:

— Neću, hoću bandu da tučem.

Jedva ga je poslušala nerado se povlačeći.

Nešto kasnije je došlo do borbe prsa u prsa. Ustaše su uspele veštim manevrom da opkole puškomitraljesca Božu Zarkovića. Neki od nas, čini mi se, već su ga i prežalili. Ustaše su poletele noževima na njega. Katica je baš tog trenutka upitala gde je Boža. Neko od drugova joj je pokazao u pravcu najveće gužve. Ona je odmah shvatila svu težinu situacije. Bila je ne samo hrabra već se i brzo orijentisala u svakoj situaciji. Znala je šta znači za nas jedan puškomitraljez. Videla je, pre svega, u kakvom se bezizlaznom položaju nalazi Boža Zarković, jedan od najomiljenijih i najhrabrijih drugova u četi. Nije se mogla pomiriti s takvim gubitkom. Zato se nije dvoumila. U tren je stavila bajonet dovikujući drugovima:

— Na nož, drugovi! Nema druge!

Potrčala je prema opkoljenom puškomitraljescu.

Ko je mogao da je ne sledi? Svi koji su se našli u njenoj blizini poleteli su na juriš. Kao retko kad ta smelost i taj juriš divno su nam se isplatili: Boža je spasen, niko od naših nije poginuo.

O ovom novom Katičinom podvigu dugo se pričalo u četi i u bataljonu. Zbog takve hrabrosti i zbog iskrenog i toplog drugarstva prema svakom drugu, Katica je bila omiljena u četi. Bila je omladinka, tekstilna radnica iz Kraljeva. Borila se rame uz rame s rudarima, starijim, prekaljenim drugovima, te su je svi cenili i voleli kao rođenu sestru. Takvo poverenje među njima nije bilo lako steći. A ona je za to uzvraćala brigom o njima na odmoru i u marševima. Uvek je bila vesela i govorljiva. Započinjala je prva pesmu. Uređivala je prostorije u kojima bi se četa smestila ili drugovima krpila odela i čarape. U tim trenucima ličila je na bezbrižnu domaćicu koja se zadovoljna, brine o svojim ukućanima.

O Katičinim podvizima je radio-stanica »Nova Jugoslavija« govorila više puta.

Miloš Korać

»BREDU« SMO PRILAGODILI

U leto 1942, kod Mliništa, nestalo nam je municije za teške mitraljeze (Alpa) »breda« koje smo zaplenili na Gaočićima. Prešli smo na područje na kome nije bilo Talijana, pa nismo više mogli doći ni do njihove municije. Umesto ubitačnog oružja, »brede« su pastale balast za komoru. Savetovali smo se šta da radimo. U Kralj evačkom bataljonu bilo je majstora svih struka, radnika iz fabrike aviona i vagona i iz Ibarskih rudnika i Trepče. Neki su predložili da preradimo cevi za drugu municiju, a drugi su smatrali da je to nemoguć-no, da će meci padati blizu, da neće imati dejstva itd. Bilo je raznih pokušaja u pratećem vodu — probali su s ulaganjem tankih listića od lima u ležište, ali se ni to nije pokazalo kao dobro. Tražili smo nova rešenja.

Pošto smo znali da postoji radionica na Grmeču koja je proizvodila čak i mine za minobacače, predložio sam da odemo tamo i obradimo cev, odnosno da celo ležište od 8 mm isečemo i ubacimo jedno parče u cev u kome bi se kasnije obradilo i ležište za metak od 7,9 mm. Kako se štab bataljona s tim složio, na zadatak smo krenuli Jerko Paltrinjeri i ja.

Kada smo stigli u Bosanski Petrovac, dobili smo dozvolu da idemo za Grmeč (bez posebne propusnice u to se područje partizanske vojne industrije nije moglo ići).

Naišli smo na jedno selo koje je bilo do temelja uništeno. Tu je bilo raskršće za Bihać. Seljaci su već bili napravili provizorne barake. Tamo je trebalo da se obratimo odbornicima.

Te je ovim meštanima bio jedan od prvih susreta s proleterima, jer dotle proleterske jedinice još nisu dolazile u Bosanski Petrovac. Seljanke su nam darovale čarape. Tražili su da pričamo o 1. proleterskoj. Oni su već čuli o njoj.

Kada su se drugovi iz vlasti i komande mesta uverili da smo proleteri i da putujemo u Grmeč, dali su nam vodiča -— malog de-

čaka koji nas je sproveo do jednog sela u podnožju Grmeča, gde su nas ponovo proveravali. Kroz tri proveravanja smo prošli. Nigde se nismo mogli kretati bez vodiča.

Iz sela smo išli tragom kuda su izvukli lokomotivu na Grmeč. Izvukli su je iz Drvara sa 20—30 pari volova. Točkovi su negde padali i po metar.

Kada smo naišli na ivicu neke šume, odjednom zasvira truba i neki partizani dođoše pred nas. Opet vađenje propusnica. Sproveli su nas do stražara. Sreten Penezić je bio komesar, a inžinjer Mile upravnik radionice.

Nastalo je proveravanje preko telefona. Naposletku nas primi Penezić, i mi mu objasnimo zbog čega smo došli.

Odmah su uzeli cevi, izbušili ih, ubacili novo ležište i osposobili za mitraljez.

Pošto je to uspelo, izradio sam jedan razvrtač koji je imao oblik metka od 7,9 mm i jedan drugi kojim je trebalo proširiti ležište. Tako sam mogao posle u brigadi da ručno razrađujem nova ležišta.

Kada smo se vratili u bataljon, nastalo je opšte veselje, jer je bio rešen problem korišćenja svih vrsta municije. U stvari, mi smo sad za »brede« imali dve cevi — jednu od 8 mm, a drugu 7,9 mm, pa smo ih upotrebljavali prema tome kakvom municijom raspolažemo, odnosno — od kojeg bismo je neprijatelja zaplenili.

Tako su »brede «postale naše ubojito oružje protiv svih neprijatelja i u svim krajevima u koje bismo döspeli.

Rudi Kraina

. . . Negde početkom septembra dobili smo naređenje za pokret. Prolazili smo preko oslobođene teritorije, kroz Livno, Glamoč, prema Mrkonjić-Gradu. Dugo smo marševali. Ali taj marš je za nas bio izuzetno lep, drag, prijatan. Išli smo preko teritorije čiji su ljudi masovno prihvatili naš pokret. Osobito nas se dojmilo noćno putovanje preko Glamočkog polja. Na njivama je ključao život. Bilo je to sredinom septembra. Omladina je sabirala letinu, a poljem su se orile partizanske pesme. U otegnutoj melodiji glamočke pesme bilo je u isto vreme i revolucionarnog poleta, ali i tuge za onima koje je vihor rata i revolucije već odneo. Jedna od takvih pesama je i ona »Oj Glamočko ravno polje, cvili narod od nevolje«.

Zaustavili smo se na šumskom proplanku, na cesti Glamoč—Mrkonjić-Grad. To su bila Mliništa. Nekoliko minuta od toga proplanka, sa strane prema Mrkonjić-Gradu, bila je šumska pruga Drvar——Jajce i železnička stanica Mliništa. Ubrzo smo saznali da ćemo tu ostati neodređeno vreme. Tada smo dobili odgovoran zadatak — da obezbeđujemo Vrhovni štab, koji se bio smestio u šumi, između dva divna proplanka, u neposrednoj blizini ceste. Naš se bataljon smestio nekoliko stotina metara dalje. Težina zadatka povećavao je ogromni šumski prostor koji se širio oko nas. Po okolnim selima krstarile su četničke grupe, takozvani zeleni kadar. Postojali su povoljni terenski uslovi da se četnici ili drugi neprijatelji probiju nezapaženi u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba. Zato su delovi bataljona (vodovi i desetine) bili razmešteni na razne položaje u široj i neposrednoj okolini prostorije na kojoj se nalazio Vrhovni štab

Naš zadatak obezbeđivanja Vrhovnog štaba za ondašnje je uslove trajao prilično dugo. Možda čitave tri nedelje, ako ne i više. Mi smo to vreme iskoristili da se dobro odmorimo, ali, dakako, nismo zanemarili vojnu obuku, partijsko-politički i kulturno-prosvetni rad. Bilo je mnogo zanimljivih događaja i prijatnih trenutaka. Kao sekretar bataljonskog komiteta Skoja imao sam prilike da odlazim

Septembra 1942. godine, na Mliništu, između Glamoča i Mrkonjić-Grada, kada je Četvrti bataljon Prve proleterske brigade nekoliko nedelja obezbeđivao Vrhovni štab NOV i POJ: strelicom je označen Predrag Mihailović Pega; za puškomitraljezom, prvi sleva, Vojislav Andrejević Vojče, iz Prizrena; do njega, s puškom u desnoj ruci, Jovan Čamilović Jovče iz Kosovske Mitrovice

na razne sastanke u sve delove bataljona. Vrlo rado sam odlazio jednom našem vodu koji je obezbeđivao logor i radiostanicu Vrhovnog štaba sa gornje strane — od Mrkonjić-Grada. Tu se jednom prilikom zatekao i dr Simo Milošević i sa nama vodio vrlo zanimljiv razgovor. Na tom mestu slikao nas je i Savo Orović, član Vrhovnog štaba, upravo posle jednog sastanka na kome smo čitali novi broj »Omladinske borbe«. Na tom se snimku vidi »Omladinska borba« isturena ispred Devinog mitraljeza. Stalno smo živeli u jednom posebnom raspoloženju, jer je u neposrednoj blizini bio drug Tito. Tu smo bili u prilici da ga više puta vidimo.

Video sam druga Tita kako nad dugačkim stolom, koji su mu napravili drugovi iz Pratećeg bataljona, ucrtava nešto u topografske karte. Dan je bio mutan i maglovit. Ali u Titovom šatoru je bilo veoma svetio. Zahvaljujući jednoj dinamo-mašini i velikoj sijalici, šator je bio odlično osvetljen.

U to vreme sretali smo i ostale drugove iz Vrhovnog štaba. Neki od drugova iz šireg sastava Vrhovnog štaba dolazili su u bataljon i na neke naše sastanke na kojima se raspravljalo o međunarodnoj situaciji i razvoju našeg oslobodilačkog rata. Taj period je bio ispunjen i češćim patroliranjem u bližoj i daljnoj okolini. U nekoliko mahova došlo je do sukoba s četničkim grupama koje su se nalazile u blizini ovog rejona. Zato je naša budnost bila znatno veća.

Bataljon je vršio značajnu političku aktivnost u okolnim selima: Jasenovim Potocima, Medni i Vrbljanima, a naša bataljonska kulturna ekipa i bleh-muzika dopunjavali su svaki politički zbor zanimljivim programom. Svojim programom je bataljon uveličao i jednu svečanost u Vrhovnom štabu. To je bilo prilikom dolaska dra Ivana Ribara i njegovog prvog susreta s drugom Titom na slobodnoj teritoriji. Tada smo stajali u neposrednoj blizini druga Tita.

Tih dana je odigrana fudbalska utakmica između Vrhovnog štaba i njegovog pratećeg bataljona i našeg bataljona. Naš oktet je toga dana zapevao »Oj, ti, Dnjepru moj, široki«, tako da su Fjodoru Mahinu pošle suze.

Sa svih strana šuma je potpuno prikrivala šatore Vrhovnog štaba. Svaki ko je tada imao prilike da uđe u to malo naselje od šatora mogao je zapaziti da tu ključa snažan život.

Anđelko Veljić

SITNICA — PRVI VELIKI OKRŠAJ DIVIZIJE

Sitnicu su branili delovi jednog elitnog gorskog zdruga, a odbranom su rukovodili Nemci. Oko četrdeset nemačkih vojnika s baterijom topova bili su moralna podrška zdrugovcima. Uz to je bio izgrađen čitav sistem dobro utvrđenih otpornih tačaka, međusobno povezanih rovovima. Otporne tačke su bile uređene i za dugotrajniju borbu u svim uslovima. U središtu uporišta, mesna džamija bila je pretvorena u tvrđavu svoje vrste. Nalazila se na brežuljku koji dominira okolinom. Oko džamije bio je zid, koji je posada uredila i iskoristila za odbranu. Od džamije se moglo rovovima kretati ka otpornim tačkama spoljne odbrane grada.

Neuspesi naših jedinica koje su ovde ranije napadale dali su povoda posadi uporišta da se osili i uobrazi u neosvojivost Sitnice. Zbog toga seljaci iz okolnih sela nisu verovali da ćemo napasti uporište, a još manje su verovali da ćemo ga zauzeti ako ga napadnemo. Jedan od njih, ratnik iz prvog svetskog rata, ponudio se dobrovoljno za vodiča i obećao vola ako zauzmemo Sitnicu.

U napadu je učestvovala cela brigada. Kraljevački bataljon je nastupao pravcem Miletići—Bavelići, s glavnim pravcem napada levo od ceste Mrkonjić-Grad—Banja Luka. Levo od nas napadaju Kragujevčani, a desno, s druge strane ceste, 2. crnogorski bataljon.

Sneg pada i veoma je hladno. Većina boraca je vrlo slabo obučena, neki su gotovo bosi. Zbog velikog snega i nameta jedva se krećemo. Ponegde su nanosi preko dva metra. Drugovi na čelu propadaju u nevidljive rupe i teško se izvlače. I pored najbolje volje i upornosti, ne stižemo tačno na vreme. Kasnimo nekoliko minuta. Napetost raste u onim trenucima dok podilazimo otpornim tačkama. Na našem pravcu, pri kraju, nanosi snega su nam dobrodošli da se neopaženo privučemo.

Tišinu prekida rafal na sektoru Kragujevčana. Zatim je počelo na sve strane da puca. Preko nas fijuču artiljerijske granate. Sada odmah nestaje i one nervne napetosti. Više ne obraćamo mnogo pažnje ni na rakete što lete svaki čas uvis, mada osvetljavaju na snegu svaku tamniju tačku. Razvija se žestoka borba, naročito levo od nas, kod Kragujevčana. Oni su prvi naišli na neprijatelja, a napadaju i najbolje branjene položaje. Zahvaljujući tome što smo se neopaženo privukli do polaznih položaja za napad i što je neprijatelj zbog našeg zakašnjenja koncentrisao pažnju i vatru na Kragujevčane, relativno brzo zauzimamo niz otpornih tačaka i zarobljavamo oko sto domobrana. Hladnoću više ne osećamo. Pred našim iznenadnim i energičnim upadom, neprijatelj popušta i beži sa nekih tačaka.

Jednu grupu koja naleće na nas takođe razoružavamo. Naleće i druga grupa. Od nje oduzimamo puškomitraljez i hoćemo da ga odmah upotrebimo, ali je on zaleđen. Za ovu noć to je komad gvožđa i teret, ali sutra će dobrodoći. Nama se neće zalediti ni na još većem mrazu. Naši su mitraljesci stekli to gorko iskustvo već prve ratne zime, na Jahorini i Prači, u mnogo nepovoljnijim uslovima, i od tada se retko kome desilo da mu oružje otkaže zbog mraza.

Uspešnim razbijanjem i zarobljavanjem neprijatelja na svom pravcu, najedared smo se našli u središtu neprijateljeve odbrane. Bez otpora, zaplenili smo tri topa i zarobili deo nemačke posade. Drugi deo posade je onesposobio oruđa i uspeo da nam izmakne. Uprkos našem navaljivanju, nijedan zarobljeni Nemac neće da kaže gde su zatvarači. Neće, jer svaki od njih zna da ćemo ih upotrebiti za napad na preostale tačke otpora, a pre svega džamiju.

U isto vreme su i Kragujevčani i Crnogorci likvidirali bunkere na svojim pravcima, te je tako spoljna odbrana bila slomljena.

Da bi pomogli Kragujevčanima, naši borci podilaze neopaženo teškom mitraljezu koji je zadržavao njihovo napredovanje. Iznenadnim napadom zarobljavaju celu posadu.

Crnogorci jurišaju u streljačkom stroju na utvrđenu džamiju, ali zastaju pred brisanim prostorom zbog žestokog neprijateljevog otpora i svoiih osetnih gubitaka. Izbačeno im je iz stroja petnaestak boraca. Opkoljeni neprijatelj je rešen da se brani do kraja. Drugo mu ništa i ne preostaje. Treba još efikasnije pomoći 2. bataljonu. Zivan naređuje Jumbi i Liscu da minobacačem tuku džamiju. Kao i uvek, oni to majstorski čine. Pljušte mine po džamiji punoj vojnika i municije. Čuju se povici i krici. Prekidamo vatru.

Neprijatelj uviđa bezizlaznost svog položaja i našu rešenost da uništimo njegovo uporište. Predaje se. Ukupno je zarobljeno preko dve stotine domobrana. Imaju dosta mrtvih i ranjenih. Među mrtvima u džamiji je i žena poznatog izdajnika, četničkog vojvode Drenovića. Njeno dete je ostalo živo.

Kragujevčani i Crnogorci su pretrpeli znatne gubitke. Sticajem okolnosti, mi smo prošli lakše. Ranjene drugove previjaju.

Jedan borac, potpuno bos, prilazi komesaru bataljona. U ruci su mu vojničke cipele zaplenjene u borbi. Moli komesara da mu ih dodeli. Komesar ga pogleda i reče mu da ih odmah obuje, a sutradan da prijavi. Kod nas mora tako biti. Mi smo vojska nastala od golorukog naroda. Sem visoke političke svesti i srca, mi malo šta imamo. Ali sve što se zapleni od neprijatelja mora da se preda u kolektiv. Dobiće onaj kome je najpotrebnije.

Sitnica — prvi veliki okršaj naše divizije! A meni su se trajno urezali u sećanje ona strašna hladna noć, bosonogi borci i neumitni komesar.

Milan Simović

DO VIĐENJA U PRNJAVORU

Do oslobođenja Prnjavora došlo je sasvim iznenadno, i za nas i za neprijatelja, u noći između 15. i 16. januara 1943. godine. Prema naređenju štaba brigade trebalo je da 2. crnogorski i 4. kraljevački bataljon demonstrativnim napadom na Prnjavor dovedu neprijatelja u zabunu i da mu onemoguće da interveniše ka Teslići, na koji su te noći vršili napad 3. krajiška brigada i ostali bataljoni 1. proleterske.

Odbrana Prnjavora raspolagala je sa 800 vojnika, od kojih je 400 bilo u gradu, a ostalo na isturenim položajima oko grada: na Ceru i Vijaki, i u selima Vučjaku i Glogovcu.

Da bi se ionako male snage što bolje rasporedile za säm napad i za obezbeđenje pravca prema Derventi i Ban joj Luci, a i da bi se kod neprijatelja stvorio utisak da nije reč o demonstrativnom, već
0 stvarnom napadu, iz oba bataljona je izdvojena po jedna četa
1 tako stvoren treći, kombinovani bataljon, pod komandom Miloša Vučkovića. Time je stvorena mogućnost da se napad izvrši iz tri pravca.

Drug Miloje Milojević, zamenik komandanta brigade, koga je štab bio odredio da komanduje akcijom, postavio je bataljonima zadatak da se ne ograniče samo na demonstrativni napad, već i da likvidiraju neprijateljev garnizon ako se za to pruži prilika u toku napada. Pošto smo doznali raspored neprijateljevih snaga oko grada, doneta je odluka da se likvidiraju samo manja uporišta spoljne odbrane, a da se glavna obiđu, s tim da se prema njima obezbedimo s manjim snagama, a da glavninom vršimo napad neposredno na grad.

Kraljevački bataljon je imao zadatak da likvidira uporište na Vijaki i na Ceru, a zatim da produži napad na grad s jugozapadne strane. Desno od nas napadao je 2. crnogorski, a levo kombinovani bataljon. Rudarska četa je upućena na Vijaku, a 1. četa na Cer.

Napad je bio predviđen za 23 časa, ali smo krenuli već pred veče. Noć je bila hladna, s jakim vetrom i snežnom vejavicom. To

nam je omogućilo da neprimećeni pridemo položajima. Time smo neprijatelja potpuno iznenadili. Čak ni četnici nisu uspeli da otkriju naš nailazak i da obaveste na vreme svoje gospodare kako bi nas spremni dočekali. Rudarska četa je potpuno neopaženo prišla školi ispod brda Vi jake. Energičnom i veštom akcijom, neprijateljeva posada je bila iznenađena i likvidirana. Prva četa je, takođe, potpuno iznenadila neprijatelja na Ceru. Jedva je stražar bio uspeo da opali metak a naši su borci već bili na njihovim položajima, otvorivši vatru i jurnuvši u rovove. Na izlazu iz zemunice uhvatili su telefonistu s telefonom u naručju. Pošto je telefon stalno zvonio, jedan od drugova je podigao slušalicu. Neko iz grada je pitao kakva se to pucnjava čuje u ovom pravcu, a naš drug je odgovorio da je kod »nas« sve u redu i da to pucaju »bande« u susednom selu.

Odmah po likvidaciji uporišta na Vi jaki i na Ceru, komandant bataljona Zivan Maričić poslao je prvi izveštaj: »Likvidirali smo neprijateljeva uporišta na Ceru. Isto tako i uporišta u školi ispod Vijake. Zarobili smo desetak domobrana i isto toliko četnika koji su bili na tim položajima. Produžavamo dalje za grad. Do viđenja u Prnjavoru«.

Posle likvidacije spoljnih uporišta produžili smo prema gradu u četnim kolonama. Nakon prelaska reke Lišnje izbili smo na ravnicu, gde smo se ponovo razvili u streljački stroj. Neprijatelj nas je primetio tek kada smo se približili bunkerima i rovovima na periferiji grada, ponegde i na tridesetak metara. Otvorio je žestoku vatru, naročito iz bunkera na putu ka Teslići. Naši su borci polegli u sneg ne uzvraćajući vatrom, što je neprijatelja zbunilo i pokolebalo. Nastao je tajac. Čuo se razgovor među njihovim vojnicima o tome kako su videli naš streljački stroj, ali da je odjednom nestao kao da je u zemlju propao.

Dok je ta neizvesnost trajala kod 1. čete, na Rudarsku četu je naišla jedna neprijateljeva kolona iz Prnjavora, koja je, verovatno, pošla prema Ceru da izvidi šta se tamo dogodilo. Osetivši da imaju nekoga ispred sebe, počeli su da dozivaju. Nastalo je ono poznato iz rata: »Ko je tamo?« — »A ko je tamo?«. To se ponovilo brzo nekoliko puta, dok neki od rudara nije viknuo: »Ko može biti drugi nego partizani«, otvorivši u isto vreme vatru. Razvila se oštra borba, u kojoj su rudari odmah preuzeli inicijativu i brzo naterali neprijatelja u bekstvo. Jurnuli su za neprijateljem u grad, tako reći sa njegovim borcima.

Toga dana je ceo bataljon krenuo na juriš. Pošto smo bili blizu, neprijatelj nije mogao pružiti jači otpor jer su se naši borci dočepali prvih kuća. Odbrana je brzo razbijena, a demoralisani neprijateljevi vojnici su panično bežali iz svojih rovova i bunkera. Naši su ih gonili u stopu. Organizovanog otpora više i nije moglo biti.

U gradu je neprijatelj pružao otpor još samo iz pojedinih uporišta, koja su naši borci zaobilazili i likvidirali iz pozadine. Najjači

U oslobođenom Prnjavoru,
16. januara 1943. godine

je otpor pružen oko katoličke crkve, sokolane i bunkera na putu za Teslić. Grupa rudara sa Božom Žarkovićem, puškomitraljescom, primorala je bombama na predaju neprijatelja koji se branio u sokolani.

Pred zoru bataljon je već bio izbio na drugu stranu grada. Tamo je na ulici zarobljena glavnina neprijateljevih snaga, sa pozadinskim delovima, koja je pokušala da se izvuče prema Derventi.

Koristeći se našim upadom u grad i razbijanjem organizovanog neprijateljevog otpora, oko 4 sata ujutru 2. i kombinovani bataljon takođe su preduzeli energičnu akciju i prodrli u grad.

Ovaj kratki i energično vođeni napad pretvorio se od demonstrativne akcije u naš potpuni uspeh i veliki poraz neprijatelja. Ubijeno je, ranjeno i zarobljeno oko 400 vojnika i oficira, s bojnikom na čelu. Mi smo imali samo nekoliko lakše ranjenih. Zaplenjena je velika količina ratne i druge opreme, između ostalog: 3 teška mitraljeza, oko 20 puškomitraljeza, 2 teška minobacača, oko 400 pušaka i mnogo municije, a naročito velike zalihe hrane.

Oslobođenje Prnjavora i naše dalje dejstvo prema Derventi i Bosanskom Kobašu imali su za posledicu poraz četnika u srednjoj Bosni. Oni su doživeli vojno i političko rasulo. Mnogi su se razbežali kućama, a mnogi su stupili u naše redove.

Narod ovoga kraja nas je veoma lepo primio, oduševljeno i masovno pristupajući narodnooslobodilačkom pokretu. Formiran je i partizanski odred.

Naš bataljon je tih dana izbio na Savu kod Bosanskog Kobaša. To je bio prvi prodor jedinica 1. proleterske do Save, do tada najdalje na sever.

Milan Simović

OD LIVNA DO KOTOR-VAROŠA

Livno

Početkom avgusta 1942. godine Vrhovni štab je naredio da 1. proleterska i 3. sandžačka brigada s meštanskim partizanskim bataljonom »Vojin Zirojević« oslobode grad Livno. Napad je počeo 3. avgusta u 22 časa. Četvrtog avgusta je grad Livno, koji je branilo 1.000 ustaša, domobrana, žandara i Nemaca, bio u rukama partizana osim kuće dra Mitrovića. Nju su bili utvrdili Nemci, a branili su je Nemci i ustaše.

6. *avgust 1942. Livno.* Oko 18 časova plan napada je bio gotov. Njime je predviđeno da artiljerci Krajišnici noćas uvuku svoj brdski top 75 mm u dvorište bolnice, prokopaju rupu na kamenom zidu i nanišane na Mitrovića kuću. U 3,30 časova ujutru oni će da opale nekoliko granata. U isto vreme ćemo mi iz našeg topa »pito« gađati kuću dra Mitrovića s istočne strane, iz dvorišta džamije na Tabiji. Četiri pešadijske čete — po jedna iz 1. i 2. crnogorskog, Rudarska četa iz Kraljevačkog i jedna četa iz 1. (zlatarskog) bataljona Sandžačke brigade dobile su zadatak da kuću dra Mitrovića drže pod pešadijskom vatrom kako nijedan Nemac ni ustaša ne bi uspeo da se izvuče.

Po mraku sam otišao do stočne stanice. Tamo sam našao štab Kraljevačkog bataljona i komandu Rudarske čete. Rudari će noćas i sutra imati težak zadatak. Napadače koritom reke Bistrice uzvodno ka Mitrovića kući. Pavle Jakšić i Miro Dragišić velikodušno obećaše Rudarskoj četi da će joj ostaviti sve oružje koje zaplene u ovoj akciji.

— Dobro, dobro. Držaćemo vas za reč — obećavaju Božo Kalember, komandir, i Rade Milićević, komesar Rudarske čete.

7. *avgust, Livno.* U rano jutro, u 3,30 časova, Krajišnici opališe prvu granatu iz svog topa na Mitrovića kuću. Mi im se pridružujemo

s druge strane. Takođe i Jumba sa teškim bacačem. I pešaci. Sa svih strana. Pravi krkljanac. Samo vri. Nemci i ustaše se očajnički brane. Tuku na sve strane. Municiju ne štede. Zrna iz pušaka i mitraljeza zuje oko nas.

Oko 4 časa napad na Mitrovica kuću poče da jenjava. Krajišnici su prestali da gađaju iz topa. Ustaše i Nemci su im iz teškog bacača ubacili nekoliko mina u dvorište bolnice i ranili trojicu artiljeraca. I mi smo prestali da gađamo od Tabi je. Otišao sam do središta grada da potražim Lekića i raspitam se o situaciji.

Dok su jutros Krajišnici iz topa tukli kuću dra Mitrovića Rudarska četa se probila koritom reke do na pedesetak metara od nje. Tu su se utvrdili iza zidova koji se spuštaju ka reci. Uporni rudari neće dopustiti da im plen tako lako izmakne iz ruku. Čekaju da se napad ponovi, pa da uskaču preko zida.

Jutro je uveliko odmaklo. Borba je utihnula. Samo tu i tamo proleti još po koji puščani metak. Na obe strane zatišje. Stab naše brigade doneo je odluku da se opsada kuće dra Mitrovića produži i da svak ostane na svom mestu. Vratio sam se svojim tobdžijama na Tabiji. Sunce je već visoko odskočilo iznad golih kamenitih vrhova Krug-planine.

Bilo je već oko 9 časova Nemci i ustaše istakoše bilu zastavu na kući. Radost nas obuzima, ali smo oprezni. Poslah Milutina Matića u štab brigade da sazna novosti. Vratio se ubrzo. Priča nam da su Nemci poslali parlamentarce da pregovaraju o predaji. Koča im je napisao pismo na nemačkom. Uslovi za predaju ostaju isti kao i juče. Bezuslovna predaja. Ko ne bude imao krivica i zločina na duši, biće pušten na slobodu.

Pola časa posle izdizanja bele zastave, oko 9,30 časova Nemci i ustaše su kapitulirali. Drugi vod Rudarske čete, pod komandom Đure Četnika, ulazi u kuću dra Mitrovića. Nemački major Jorga izlazi prvi i svoju mašinku predaje Đuri. Još dva ustaška oficira čine isto. Među njima je i krvolok Jakov Vodopija. Đuro im naređuje da s uzdignutim rukama izlaze napolje u dvorište. Tamo ih dočekuju rudari s puškama na gotovs. Sproveli su ih u manastir Goricu. Opšte veselje u gradu i među nama.

Natovarismo naše topče i odosmo kod stočne stanice. Tu smo se malo odmorili, a potom produžili u selo Smirčane, gde smo našli štab, komoru i neke delove našeg bataljona.

Oko podne sam otišao u manastir Goricu da se za moje tobdžije uzmem deo plena koji nam je obećan. Tamo vri kao u košnici. Naš vojni sud zaseda i saslušava zarobljenike. Rudarska četa čuva zarobljene Nemce i ustaše. Ima ih više od dve stotine. Mika Đorđević Ćora je u svom elementu kao intendant brigade. Pozva me i dade mi kratke nemačke čizme. Za Radojicu Milašinovića dobih dobre cipele, a za Marka Janjića odelo. Za ostale sam dobio rublje i mu-

ničiju za puške. Sretoh se s drugovima iz komande Rudarske čete. Pitam ih da li su Pavle i Miro održali obećanje.

— Obećanje ludom radovanje! Predali smo sve tri mašinke — reče Đuro i zaćuta.

Vidim da je ljut. Tešim ga da tako mora da bude. Đuro odmah odmahuje glavom i kiselo se smeška. Pokazuje mi pribor za brijanje koji mu je poklonio direktor nemačkog rudnika major Anton Jorga. Šalim se s Đurom da se major Jorga samo smilovao na njega videći ga onako neobrijanog.

Pohod ka Posušju

Sredinom avgusta 1942. godine Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade bio je posle oslobođenja Livna upućen ka Posušju i Imotskom — na tromeđu Bosne, Dalmacije i Hercegovine. Bataljon se od Livna ka Posušju kretao pravcem Srđevići—Prisoje—Grabovica—Roško Polje—Vir—Vinjani—Levkovce. Zadatak bataljona je bio proširenje slobodne teritorije i njena zaštita s pravca Imotski——Posušje—Duvno i Imotski—Posušje—Livno.

15. avgust 1942. Prenoćili smo u selu Grabovici pored Buškog blata. Buško blato je kraško polje koje periodično plavi voda. Sada je pozno leto, pa je polje suvo. Kroz polje, obraslo ševarom, krivuda korito Ričine. I u njoj nema vode. Caruje suša.

Oko 6 časova krenusmo konjskom stazom između vrtača. Sporo se krećemo, jer naše izvidnice tako zahtevaju. Idemo ka Roškom Polju. Oprezni smo, jer ovde pre nas nisu dolazile partizanske jedinice. Ne želimo da nas bilo šta iznenadi. Prolazimo kroz Dobriće i Beljane. Puka sirotinja zakopala svoje uboge domove na ovaj nimalo gostoljubivoj visoravni, nadmorske visine 800—900 metara. Izvora žive vode nema. Samo čatrnje (cisterne). Nema ni šume. Tek po neka oaza. Kao u pustinji.

Podne je. Stigli smo nadomak Roškog Polja. Na naše prethodnice ustaška milicija je opalila nekoliko metaka. Ako nije milicija, onda mogu biti ustaški žandari ili finansi, ili, kako ih je ustaška birokratija nazivala, oružnici i rizničari. Sporo se krećemo. Malo-pomalo i stigosmo u Roško Polje. Proteglo se kao uzana a dugačka oaza u ovoj kamenitoj pustinji. Ispod brda Stražnice stislo se pedesetak kamenom zidanih zgrada. Na drugoj strani polja dižu se dosta strme padine Debelog brda, Mošnjače i pošumljenog Zavelima. U Roškom Polju zanoćismo. Razgovaramo s preplašenim seljacima. Svi smo se dali na objašnjavanje ciljeva naše borbe. No seljaci su zabrinuti. Njihovi sinovi su u domobranskim ili ustaškim jedinicama. Nije im lako. Slušali su o našim borbama oko Duvna i Livna.

Oko 21 čas krenusmo između brda Mošnjače i Zavelima. Cilj nam je da noćas u selu Viru iznenadimo i pohvatamo žandare, seo-

sku stražu i finanse. Malo idemo, a više stojimo. Vreme sporo prolazi. Razgovaramo tiho u grupicama. Po neki od boraca se opusti da prilegne. Umorna tela traže odmor i san.

Pred ponoć stigosmo u selo Zagorje. Cilj našeg noćašnjeg marša nije daleko. Zagorje smo opkolili i blokirali kako niko ne bi otišao ka Viru da javi o našem prisustvu. Rudarska četa je upućena napred. Njen je zadatak da blokira Vir i pohvata ustaške žandare, seosku stražu i finanse. Ovde, u Zagorju, zadržaćemo se dok od Rudarske čete ne dobijemo izveštaj.

Pred zoru krenusmo ka Viru. Od Rudarske nema ni traga ni glasa. U osvit dana izbismo na brdo Kobilić. Ispred nas je selo Vir. Seoske kuće su grupisane po zaseocima na rubu nevelikog polja. Mrtva tišina. Nigde žive duše. No uskoro iza jednog zida spazismo komandu Rudarske čete. Njen komandir Božo Kalember izvesti Jakšića da je poslao 2. vod s Đurom Četnikom u obuhvat sela još pre zore i da od tada sa njim nema vezu.

Prošlo je 5. časova. Crveno sunce kao velika usijana tepsija izroni iza vrhova Vran-planine. Jakšić nervozno šeta grebenom tamo--amo. Pozvao je komandu 2. čete, Vučka i Vujakliju, i naredio joj da s četom krene preko sela Vira ka Vinjanima radi izviđanja ka Imotskom i Posušju.

Već je 5,30 časova. U daljini iznad crkve u Viru spazismo pokret nekih ljudi. Uzesmo dvoglede i utvrdismo da su naoružani. Stojimoiza jedne kamene ograde i nagađamo da li su to rudari ili neprijatelj. Da bi razjasnili nedoumicu, Nikola Bubalo, vodni delegat u Rudarskoj četi, zgrabi puškomitraljez, nasloni ga na zid i opali kratak rafal. Ne potraj a ni minut a već oko nas zazujaše zrna. Jedno okresa Bubalu ranac na leđima, a drugo probi pantalone komesaru bataljona Miru Dragošiću. Brzo potražismo zaklon. Ja naredih da se stovari top. Jumba to isto učini za teški bacač.

—• Ne treba postavljati ni top ni bacač. To je, sigurno, Đuro Četnik. Poznajem ja kako on gađa — reče Bubalo.

Posle kraćeg vremena kuriri uspostaviše vezu s vodom rudara i njegovim vodnikom Đurom Četnikom. Bubalo je bio u pravu. Rudari se među sobom dobro poznaju i po preciznosti vatre. To su njihovi, »rudarski« znaci raspoznavanja.

Oko 6 časova Rudarska četa krenu napred i mi za njome. Brzo smo sišli u selo Vir. Dočeka nas Đuro Četnik s izveštaiem da su žandari, straže i finansi još sinoć strugnuli ka Posušju. Bubalo prekori Đuru što je tako precizno gađao i oštetio mu ranac, a Miro Dragišić mu obećava da će mu dati svoje pantalone kako bi zakrpio rupu na njima.

— Bubalo, ni ti se nisi šalio. I oko mojih ušiju su zujala zrna. Znao sam da ti gađaš — odgovori Đuro prekornim glasom.

16. avgust, Levakovica kod. Posušja. Taman je prošlo podne. Ručali smo i odmaramo se u kamenjarima na desnoj obali studeničkog potoka. Sunce je još visoko nad Biokovom. Vrućina i žeđ suše grla.

— Ustaše! — povikaše naši izviđači sa objavnice.

Uzbuna. Skočismo na noge. Gledam prema selu Bišku i Posušju. Ima se šta i videti. Jedna kolona od deset kamiona sa zastavom kreće se polako od Biške prema Duvnu. Nešto dalje, na padinama Klenka, spazih streljački stroj ustaša bobanovaca, u žutim uniformama, kako se žurno penje ka vrhu brda. Istovremeno spazih kako se s druge strane brda ka vrhu žuri jedna četa Beogradskog bataljona. Ko će pre? Ipak su brži beograđani. Otpoče bliska borba na vrhu Klenka. Beograđani su u boljoj situaciji. Ali da li će izdržati napad ustaša kojih ima mnogostruko više.

Na našim položajima na Ljutu sve je spremno. Tu su top »pito«, teška »breda«, »švarcloze« i teški bacač. Desno od nas je Rudarska četa. Posela je Kolovrat i Dočiće. Kolona kamiona s legionarima je sve bliže. Čelo je udaljeno oko 600 metara. A tada progovori naša »breda«. Za njom zaklokota »švarcloze«. Otpočeli smo paljbu iz topa i bacača. Samo grmi. U kanjonu Studenog potoka stokratno odjekuju eksplozije.

Dobivši bočnu vatru, dve satnije crne legije potražiše spas u kanjonu Studeničkog potoka. Jes', vraga! Tamo ih čekaju rudari. Drugi vod Đure Četnika zatvorio je korito potoka na desnom krilu, a Prvi, Bubalov vod, pritiskao ih je sa čela. Sad su ustaše u gvozdenom zagrljaju Rudarske čete. Kao u mišolovci.

Ne uspevši da se probiju ni levo ni desno legionari se odlučiše na frontalni proboj. Savladavši kanjonski strme litice Studenog potoka baciše bombe ka nama i krenuše na juriš. Dočekali smo ih bombama. I mi i rudari. Plavičasti dim je pokrio bojno polje. Vodnik pratećeg voda Milorad Lazić Suca potrča napred da zarobi jednog ustaškog oficira. No ovaj se ne da. Bacio je jednu bombu ka Suci, a drugu pod sebe. Suca je ranjen; legionar je mrtav. Moramo priznati da se hrabro tuku i ginu ovi legionari. Kod nas je borba završena. I kod Beogradskog bataljona. Ali kod Rudarske čete ona još traje. Legija je tri puta jurišala. I tri puta je bila dočekana bombama i žestokom pešačkom vatrom. Legija je bačena u kanjon. Rudari za njima bacaju bombe. Uragan od buke i eksplozije. Iz kanjona se dižu dim i prašina.

Oko 3 časa po podne borba je utihnula. Samo još po koji pucanj. Na desno krilo Rudarske čete stigla je u pomoć naša 2. četa od sela Vinjana. Beogradski bataljon je krenuo za bobanovcima, a Rudarska i 2. četa za legionarima. Pravac Posušje. Na bojištu, u kanjonu Studenog potoka i na padinama Klenka, ostalo je više od stotinu mrtvih i ranjenih legionara. Potpun poraz. Sveli smo još jedan račun s tim obesnnn ubicama i koljačima nevinih srpskih žena, dece i staraca.

Kod Kupresa

Posle oslobođenja Duvna, Livna i Posušja 1. proleterska brigada je krajem avgusta 1942. godine izbila na položaje Crni vrh—Malovan kod Kupresa. Zadatak brigade je bio da ojača front prema Kupresu i Bugojnu i spreči eventualni prodor neprijatelja ka Livnu i Duvnu. Kralj evački bataljon je 31. avgusta poseo položaje kod Crnog vrha i sela Rilića, a 6. i 7. septembra je vodio oštre borbe s ustašama. U jednoj od tih borbi istakla se bolničarka Rudarske čete Draginja Katić Katica.

7. septembar 1942. godine, Crni Vrh kod Kupresa. Raspored Kraljevačkog bataljona isti je kao i juče. Na desnom krilu je Rudarska četa. Ona je posela Crni vrh kako bi mogla kontrolisati pokret ustaša prema selima Vukovskom i Ravnom. Levo je 2. četa. Ona je u selu Brdnja. Njen je zadatak da kontroliše put Kupres—Duvno. Prva četa i prateći vod su u rezervi, u selu Zanoglini.

Oko 9 časova dođoše kuriri iz 2. Rudarske čete i izvestiše štab bataljona da je od Kupresa prema našim isturenim položajima krenulo nekoliko većih ustaških kolona. Jakšić je odmah izdao naređenje da na položaje Šokačka i Pravoslavna mala izađu 1. četa i prateći vod bataljona.

Žurno smo se spremili i oko 10 časova izbismo na položaje na Šokačkoj i Pravoslavnoj mali. Ovde u Bosni sve je podeljeno na šokačko, pravoslavno i muslimansko. Tri crkve, tri okorela feudalna gospodara, podelile su sve živo i mrtvo.

Prateći vod je poseo položaj Pravoslavna mala. Ispred nas je šuma Runjevica s manjim i većim proplancima. Desno je Crni vrh. Borba se vodi na širokom frontu.

Jedna ustaška bojna (bataljon) kretala se ka Crnom vrhu duž puta koji od Kupresa vodi ka selima Kukavcima, Donjem Vukovskom i Ravnom. Prošavši Otinovce ustaše su obrazovale tri četne kolone. Tako razvijena bojna prešla je potok Milać i krenula ka seocima Mlakama, Kutama i Kukavicima.

Na padinama Crnog vrha iznad pomenutih sela u zasedi je bio 2. vod Rudarske čete. Razvijen u streljački stroj, vod je čekao da ustaše dođu na blisko odstojanje. Njegov vodnik Đuro Četnik izdao je naređenje da niko ne otvara vatru dok on ne naredi. Tako je i bilo. Ustaše su došle na blisko odstojanje.

— Pali! — komandovao je Đuro.

Planulo je četrdesetak pušaka i zaklokotala su četiri puškomitraljeza. Uragan vatre se sručio na iznenađene ustaše. Krv se prosula po livadama. Ustaše su se povukle ka potoku. Mrtve i ranjene su ostavili da leže po polju.

Kada je iznenađenje prošlo, ustaše su se sredile i ponovo krenule u napad. Dve kolone su krenule u obuhvat Crnog vrha. Borba postaje sve žešća.

Prošlo je podne. Ustaše otvaraju klešta. Sa dve čete su krenuli u obuhvat 2. voda rudara. Đuro je naredio povlačenje. Streljački stroj rudara je odstupio ka grebenu gde su naišli na glavninu svoje čete. Tamo su dobili nov zadatak — da u šumi Runjavici dočekaju kolonu ustaša koja se bočno pela ka Osovjoj glavi.

Drugi vod Rudarske čete poseo je novi položaj na jednoj kosi u šumi Runjavici. Borba se vodi na sve strane. Pred vodom je zatišje.

Posle kraćeg vremen pred vodom rudara izbiše ustaše.

— Ko je tamo? — zapita Đuro Četnik.

— Ovdje Božo — odgovoriše ustaše.

Pošto su borbeni znaci bili »Božo-bajonet«, vodnik rudara jednostavno je zaključio da se ispred njih u šumi ne nalazi neprijatelj. Pažnja je oslabila. Ko bi mogao i pomisliti da su ustaše uspele da saznaju naše znake raspoznavanja. Streljački stroj ustaša se oprezna i prikriveno prikradao vodu rudara. I kada su, prišavši na blisko odstojanje, računali na potpun uspeh, ustaše su krenule ubrzano ka vodu rudara.

— Ruke uvis — komandovao je ustaški oficir.

Rudari su iznenađeni. Instiktivno su potražili spas u odstupanju. Svi sem Katice, četne bolničarke. Za sekundu je aktivirala bombu i bacila je u streljački stroj ustaša.

— Uhvatite je živu! — komandovao je ustaški oficir.

Katica je brzo bacila i drugu bombu, a potom je iz puške ubila najbližeg ustašu.

— Napred, rudari! — ciknu Katica.

Rudari su, kada je prošao šok iznenađenja, čuvši zvonki Katičin glas, jurišali na ustaše i uspeli da ih potisnu niz šumu.

Vod rudara je ponovo na okupu. Tiho su komentarisali protekli okršaj. Svima je nejasno kako su ustaše saznale njihove borbene znake. Srećni su i zadovoljni obrtom situacije. A više od svega ponose se hrabrošću njihove Katice, koja više voli pušku nego sanitetsku torbu.

Bosansko Grahovo

U drugoj polovini oktobra 1942. godine 1. proleterska brigada je iz rejona Ključa prebačena u rejon Bosanskog Grahova sa zadatkom da u sadejstvu s 2. proleterskom i 4. krajiškom brigadom oslobodi taj grad i produži ofanzivna dejstva ka Strmici i Kninu. Brigada je 26. oktobra oslobodila sva sela severno od Bosanskog Grahova, a 27. oktobra, kada je pao mrak, napala je na grad i na brdo Gradinu (kota 933). Kraljevački bataljon je napredovao pravcem selo Peći—selo Borik—selo Pečenci—Bosansko Grahovo.

27. oktobar, Bosansko Grahovo. Predanili smo u selu Pečencima, na puškomet od Grahova. Većina odraslih muškaraca su četnici i pobegli su u grad pod skut svojih saveznika Talijana ili, kako to ovde jednostavno kažu, pobegli su »u žicu«. Taj odgovor lepo ilustruje stvarnost. Talijani su Grahovo dobro utvrdili i opasali bodljikavom žicom.

U prvi sumrak (oko 17 časova) krenusmo iz sela Pečenaca ka Grahovu. Uz put napojismo konje na jednom jezercetu. Potom se spustismo ka rečici Korani. Zloslutna tišina.

Kada smo prešli rečicu i dohvatili se strmih padina jednog brda, otpoče borba na grebenu. Pozadi njega je Grahovo. Talijani stadoše tući artiljerijom brda Cigelj, Kuk, Srneći kuk i Veliki obijaj. Granate preleću iznad naših glava sa strahovitom piskom. Neprijateljevi položaji su sasvim blizu. Krećem se s Rudarskom četom. Top, teški bacač i teške mitraljeze posluga nosi na rukama. Puzeći se penjemo uz jako strmu padinu. Pod samim grebenom zastadosmo. Iznad naših glava se prosu plotun iz pušaka. Zrna fijuću na metar iznad glava. To smo i očekivali. Sada tačno znamo gde je neprijatelj poseo položaj.

Ležimo na strmoj padini. Do grebena nema više od pedeset metara. Tajac. Čekamo da bombaši svrše svoj posao. Sekundi dugo traju. I najzad, tu blizu, iznad nas, bačene rukama rudara, tresnuše ručne bombe. Krenusmo ka grebenu i za tili čas izbismo pred rovove opasane bodljikavom žicom. Provukosmo se ispod žice i uđosmo u prazne rovove. Gledamo čudo neviđeno. Tu pred nama, na daljini 200—300 metara, kraj crkve, talijanski topovi sipaju vatru po padinama Dinare. A mi tu pred njima, tako reći pred nosom.

Stojim u rovu s Božom Kalemberom, Radom Milićevićem i Zikom Zivanovićem. Dogovaramo se šta da radimo. Desno od nas je 2. četa. Kod njih nema borbe. Levo na padinama Gradine samo grmi. Tamo je Beogradski bataljon. Uputili smo kurira da traži Jakšića. Talijanska artiljerija neprestano dejstvuje. A mi gledamo i čekamo da naše tobdžije i mitraljesci poseđnu položaje. Odlučili smo da ih gađamo iz topa i teškog mitraljeza.

Devetnaest je časova. Marko Janjić s krajnjim naporom iznese topovsku cev. Lafeta još nema. Nose ga Mile Maslar i Mile Matić. Korak napred, pet koraka nazad! Ne polazi im za rukom da se uz strmu padinu obraslu travom i šipražjem probiju do grebena. Upotrebili smo i konopac. I napokon, posle grdnih muka, znojenja i psovki, lafet je iznet. Top je brzo sklopljen i postavljen.

Naš plan napada na haubice je jednostavan. Prvo ćemo opaliti granatu iz našeg topčeta, a potom ih obasuti rafalom iz »brede« i puškomitraljeza Rudarske čete. Rudarska četa će krenuti u obuhvat levo, preko voćnjaka.

Već je 19,30 časova. Jakšića još nema. Odlučujemo se za napad. Maslar je nanišanio i opalio prvu granatu na haubicu. »Breda« je

progovorila. I puškomitraljezi. A potom, brza paljba. Talijanske haubice umukoše. I mi smo prekinuli paljbu. Čekamo da se razjasni situacija i da rudari svrše svoj deo posla.

Rudarska četa išćeze u mraku. Borba se vodi na sve strane. Levo od nas, na Gradini, Beogradski bataljon vodi ogorčenu borbu s Talijanima. S vremena na vreme se dobije utisak da se Gradina zapalila i da zemlja gori. Borba se vodi južno od grada. Tamo je 2. proleterska. A ispred nas zatišje. Očekujemo da svakog trenutka otpočne borba. Najteža su nam ta zatišja. Neizvesnost stvara napetost i iscrpljuje nerve. Kod jedne kućice na bregu stojimo u rovu Rade Milićević, Katica i ja. Očekujemo ili izveštaj ili početak borbe. I odjednom iz mraka izroni poveća kolona. Rudari vode mazge i konje talijanskih artiljeraca koje su našli povezane u šljiviku nedaleko od crkve. Odrešili su ih i odveli a da niko na njih nije opalio metak.

Pošto su predali zaplenjenu stoku, rudari su ponovo utonuli u mrak. Otišli su opet preko šljivika ka položaju talijanskih haubica. Ubrzo su naišli na tri reda bodljikave žice kojom su Talijani ogradili crkvu i položaj svoje artiljerije. Ne potraj a dugo, a Talijani ispališe prvu osvetljavajuću raketu i zasuše rudare čeličnom kišom iz mitraljeza. Blesnuše i eksplozije ručnih bombi. Uragan od vatre. Talijani se žestoko brane. Ka našoj kućici stigoše i prvi ranjenici. Među njima je i desetar Stevo Poznanović. Mitraljez ga je teško zakačio. Sav je u ranama. Katica ga previ ja. Kroz zavoje probija krv. Na licu mu smrtno bledilo. Stavljamo ga na nosila da bismo ga odneli hirurškoj ekipi dr Đure Mešterovića. Stevo se smeši i šapuće:

— Odlična su, isprobao sam ih juče.

Rade Milićević mi objašnjava da se Stevo juče, kada su u selu Pećima isprobavali nosila, šalio na taj način što je legao u jedna i tražio od drugova da ga ponesu. Čudna igra slučaja.

Katica ga nudi da uzme gutljaj rakije. On nemoćno odmahuje rukom. Gleda nas nekim čudnim pogledom. Izdahnuo je tu, među svojim drugovima. Fašistički uljezi su nam oteli još jednog druga, mladića izvanredne hrabrosti. Nema više među živima desetara Steve, stolarskog radnika u rudniku Trepči. Tu, pred Grahovom, rodnim mestom Gavrila Principa, pao je ovaj omiljeni drug, neumorni borac i uzorni komunista. Poginuo je na pragu svoje rodne Like, a daleko od voljene Trepče.

U srednjoj Bosni

Početkom decembra 1942. godine 1. proleterska divizija prešla je reku Vrbas i otpočela borbe za oslobođenje sela i gradova u srednjoj Bosni. Njena 1. proleterska brigada vodila je teške borbe s jedinicama 714. nemačke pešadijske divizije, kao i sa ustaško-domobranskim jedinicama Banjalučkog zdruga i raznim četničkim jedinicama. Kraljevački bataljon je tih dana imao teške borbe s Nemcima

koji su dolinom Vrbanje hteli da se probiju ka Kotor-Varošu i ponovo porobe taj grad i sela oko njega.

6. *decembar 1942,* Skatavica kod Kotor-Varoša. Izgleda da smo ozbiljno naljutili Švabe. I danas nam ne daju mira i odmora. Imaju i zašto. Ovde, nadomak Banje Luke, mi im već dva dana kvarimo red i poredak, oslobađamo sela i varošice i nagonimo njihove vojnike i tenkove u bekstvo. Jutros su opet poranili i već oko 8 časova krenuli u napad sa dve kolone. Jedna kolona s tenkovima krenula je od Čelinca ka Kotor-Varošu, a druga, uz pomoć četnika, preko Ceranića brda i Prčinog brda ka Skatavici. Očito je da nam žele zaći za leđa i otvoriti put ka Kotor-Varošu.

Prva četa je dočekala kolonu s tenkovima. Posle kratkog i žestokog okršaja Nemci su još jednom primorani da odstupe. Druga i Rudarska četa su dočekale levu kolonu što se uz kose usmerila ka Skatavici. Iznenadile su Nemce i naterale ih u bekstvo. Četnici su umakli čim su videli kako su im se proveli »moćni« saveznici.

Oko 10 časova Švabe su ponovo krenule u napad preko Ceranića brda i Prčinog brda ka Previli i Skatavici. Sa njima su ustaše, domobrani i četnici. Naši su ih dočekali i ponovo naterali na povlačenje. Iznenadili su ih na samim kosama iznad Celinca. Nisu im pomogle ni haubice iz kojih su tukli okolne visove.

Podne je. Tek što smo završili ručak, izviđači nam javiše da su Nemci opet krenuli ka nama. Sada ih je znatno više. Nastupaju širokim frontom ka visovima Skatavice. Živan Maričić, komandant Kraljevačkog bataljona, naredio je da se sve čete prikupe u šumi pozadi ovog visa kako bi izbegle nepotrebne gubitke, a da pred Nemcima ostanu samo puškomitr al ješka odeljenja raspoređena po dubini. Pozadi njih, kao oslonac i zaštita, postavljena su sva oružja Pratećeg voda: top »pito«, teški bacač i dva teška mitraljeza.

Položaj za top, teški bacač i teške mitraljeze izabrao sam na grebenu iznad seoceta Opsječka. Iskopali smo dobre zaklone ispod stabala oborenih bukava. Samo je teški bacač postavljen u jednoj; jaruzi.

Bliži se 14 časova. Nemci nadiru. Prednji njihovi delovi su izbili na liniju Previla—Opsječko. Puškomitr al ješci iz pešadijskih četa su se povukli pozadi nas. Nemce smo zaustavili vatrom iz teškog mitraljeza, topa i bacača. U dejstvo stupa nemačka artiljerija. Ona ne žali municiju. Zasipa nas kišom od granata. Na položaju smo sami. Dobro smo ukopani i maskirani. Položaj nam je izvrstan. Sa njega tučemo svaku tačku na kojoj se Nemci pojave.

Dvoboj Pratećeg voda i Nemaca traje čitav čas. Nemci su nekoliko puta kretali u napad. Odbijali smo ih preciznom vatrom. A oni su nas prosto zasipali artiljerijskim granatama. Spasla su nas skloništa koja smo vešto iskopali ispod stabala oborenih bukava.

Oko 15 časova Nemci počeše da se povlače. Njihova artiljerija tuče granatama sve oko nas: brda i doline, livade i šume. Vazduh miriše na preoranu zemlju. Eksplozije višestruko odjekuju.

Ivan Sulentić, rudar Trepče, *poginuo 6. decembra 1942. kod Kotor-Varoša*

Polako pada noć. Nemci su se povukli. Izašli smo iz rovova i krenuli ka seocetu Skatavica. Naiđoh pored Rudarske čete. Rudari su potišteni. Poginuo im je jedan od najstarijih drugova u četi, moj prijatelj Ivan Sulentić. Neprijateljska granata je prekinula život vrsnom rudaru Trepče, borcu Rudarske čete. Smrt je odnela uvek opreznog i dobronamernog druga koji se očinski odnosio prema mlađim borcima u četi. Ta njegova pažnja prema mlađim drugovima imala je sve odlike istinske roditeljske ljubavi i brige. Zato su ga svi u četi voleli i cenili.

O rudarima i Rudarskoj četi

Zajedničko vojevanje s rudarima, iskušenja i teškoće kroz koje smo prolazili, borbe koje smo vodili, drugovanje sa njima — sve me je to često podsticalo, pošto sam ih upoznao u svim situacijama, na razmišljanje o rudarima i Rudarskoj četi.

O rudarima, njihovim uslovima života i rada, štrajkovima i borbi za njihova prava, slušao sam dosta i ranije. U mojoj svesti se urezalo saznanje o jednom, verovatno, najtežem zanimanju kojim se čovek bavio u prošlosti, a bavi se i danas. Ono me, pre svega, podseća na ljude koji se bave jednim po život veoma opasnim i izuzetno teškim poslom, na izuzetan značaj koje je to zanimanje imalo za razvitak ljudskog društva.

U rudare se od pamtiveka išlo po nuždi. Prvi rudari u starom veku bili su robovi. Kasnije, u srednjem i novom veku, to su pretežno ili robovi, ili ratni zarobljenici, ili pak siromašni, deklasirani ljudi iz redova seljaštva i gradske sirotinje. I u vreme Kraljevine Jugoslavije rudari su bili regrutovani pretežno iz redova seoske siro-

tinje. Takvi su bili i rudari iz rudnika Trepče, Belog Brda i Ibarskih rudnika koji su se 1941. godine odazvali pozivu Komunističke partije Jugoslavije i pošli u oslobodilački rat i revoluciju.

Rudarska četa 4. bataljona 1. proleterske brigade, koju smo često skraćeno zvali samo »Rudarska« ili, jednostavno, »rudari«, bila je pretežno sastavljena od rudara koji su radili u rudnicima Trepče, Belom Brdu i Ibarskim rudnicima u Baljevcu, kao i od ljudi zaposlenih u Trepči i Kosovskoj Mitrovici. Pored toga, u Rudarskoj četi su se našli radnici iz šumskih manipulacija planina Golije, Rogozne i Kopaonika, a bilo je drugova iz Kraljeva i okoline. Kasnije, u Rudarskoj četi Kraljevačkog bataljona našli su se radnici, seljaci, đaci, studenti i službenici iz Bosne, Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Svi ti ljudi koji su tokom oslobodilačkog rata popunjavali redove Rudarske čete brzo su se poistovećivali sa starijim borcima, primali su njihove osobine i manire i u svakodnevnom životu i u borbi, na maršu ili odmoru.

Zapamtio sam Rudarsku četu i po njenom socijalnom i nacionalnom sastavu. U njenim redovima su se našli, živeli i borili zajedno Srbi, Hrvati, Crnogorci, Muslimani i drugi. Pri tom ističem da se u četi nikada nije ni postavljalo niti isticalo pitanje nacionalne pripadnosti. Zbog toga verujem da se to pitanje nikada ne bi postavljalo ni da su se u njenim redovima borili pripadnici bilo koga naroda ili narodnosti ne samo sa teritorije Jugoslavije već i bilo sa koje druge tačke na Zemljinoj kugli.

Isto tako, meni je ova četa ostala u dubokom sećanju po mnogim osobinama i karakteristikama. Ona je bila izgradila svoje specifično biće. U svakodnevnom, običnom životu bila je to jedva primetna, tiha, nenametljiva skupina skromnih ljudi. U borbi — homogena, malo bučna, odvažna, uporna i nezadrživa četa boraca, junaka. Bila je to četa upotrebljiva za sve vidove borbenih dejstava — za ulične borbe, za osvajanje čuka ili likvidaciju bunkera, za brzi marš i manevar opkoljavanjem ili pak za metodično osvajanje ravnice. I to po danu i po noći, po suncu, kiši i snegu.

Borci Rudarske čete ili, prosto rečeno, rudari nisu se nikad hvalili kada su izvršili dobiveni zadatak. Hvalisanje im je bilo tuđe. Nikome nisu voleli da dosađuju, da se žale ili da nešto mole. Umeli su mirno da prihvate uspeh i poraz, sreću i nesreću, radost i tugu. Više ozbiljni nego veseli, skromni, nenametljivi, snažni ali pitomi. A smisao i osećaj za kolektiv bili su najsnažnija njihova osobina. I u samim njihovim desetinama i vodovima, i prema drugim četama i bataljonu u celini, svi gde je zračio taj smisao za kolektivan rad, život i borbu. Ja ne pamtim slučaj da su rudari bili kritikovani zbog zanemarivanja ili neizražavanja duha za kolektiv. Naprotiv, sećam se bezbroj slučajeva kada su oni svojom praksom nametali kolektivan život drugima.

Ljubivoje Pajović

PISANO NA KOLENU

Pogača na četu

Ostali su proleteri na kosama Jahorine cele zime četrdeset i druge, do ranog proleća. To je bila severna granica slobodne teritorije sa središtem u Foči. Ziveli nekako garnizonski. Skoro kao stajaća vojska. Držali položaje ispred same Prače i pripucavali se s ustaškim mitraljezom na zvoniku pračanske crkvice i na suroj steni s one strane uvale. Doleću i proleću preko položaja topovska zrna sa Stambolčića dok borci odmah iza položaja vade krompire iz trapa ispod zgarišta spaljenih seoskih kuća, pa ih peku ili cele u vrelom pepelu ili na žaru isečene u tanke listove i nanizane na žicu, grejući prozeble prste.

Gore, iza obronka, spremao se uobičajeni obrok. Kuvala se geršla. Mesa je bilo malo. U redu pred kazanom borci su gledali u uzburkalu, smeđu, zapenjenu čorbu, kratke i uske komadiće mršavih ovčijih rebara ili butina. Svaki od njih je priželjkivao da se, kao slučajem nekim baš u njegovoj porciji zaustavi ni manje ni više no ovčija glava. A Cuger je dugo premeće i udešava veštim pokretom ruke da svakome izgleda kao da će baš njemu pripasti ta jagnjeća glava, i na kraju je ipak daje nekom od svojih ljubimaca. Primivši porciju, borci sedaju nedaleko od kazana, žurno srču i čekaju da vide hoće li biti dodatka i ima li hleba. A hleba sve češće nema. Kada ima, ima ga vrlo malo: jedna pogača na četu. A kako ćeš to podeliti na četu gladnu i željnu hleba? Tada, kada je isuviše malo onoga što se deli, zvali su Pola. On je bio kadar da i najtanju lepinju podeli na četu tako da svako dobije jednak deo. Tom svojom veštinom se pomalo i ponosio.

— Podeli, Pole, pogaču! — zove ga komandir čete, a Pole lagano prilazi stolu tromim hodom nezainteresovanog sudi je, svesnog da samo on može dati tu pravdu, i uzima pogaču.

To je mala svečanost, koju borci rado gledaju. A Pole kucne čvrgom koricu, udahne toplu jaru, koja iz nje bije, zagleda pogaču i okreće levo-desno ceneći kako da priđe deobi, da bi bila svima jednaka kockica. Vole to borci, Polove komadiće i kockice vagaju oni na dlanovima i na jezicima već više meseci. Zatim mu Cuger dodaje kutlaču i nož, a Pole onda pravi neku vrlo složenu računicu: koliko crta uspravnih i poprečnih treba povući da bi se dobio taman onoliki broj kockica koliko ima boraca i da ostane samo po jedna kockica za one »u rashodu«. Meri tako Pole, povlači vrhom noža jedva vidljive crte, prebrojava, izračunava i, na kraju, naslanjajući se snažno na nož, vuče ga pored kutlačine drške. Vuče tako Pole nožem preko nevidljivih crta na kori pogače, preko crta koje samo on vidi, a na stolu ostaje tačno onoliko jednakih kockica hleba koliko je danas boraca za obrokom. I dok sa nožem u ruci briše čelo rukavom praveći pri tom nožem pokret kao da se brani od nekog nevidljivog mača, borci zadovoljno komentarišu:

— To ti je, brate, pravda! Nema kod Pola protekcije: ovom ovoliko — onom ovolicno; nego svima jednako!

Dok se četa postrojavala u red za hieb, Pole je pravio isti takav red na stolu od kockica hleba. Iako je hleb tako isečen da su sve kockice jednake, ipak je bilo gladnih koji su ocenili da je neki tamo dvanaesti komadić hleba veći i zauzimali dvanaesto mesto u redu da bi njima pripalo baš to parče hleba. Glad je nastupala. Borci su se na nju teško navikavali. U to vreme još im nije bilo jasno da će im glad biti najverniji pratilac sve vreme narodnooslobodilačke borbe.

Novi dan

U prvom jurišu Kraljevački bataljon razbi spoljni obruč odbrane i, goneći ustaše i domobrane, uđe u Teslić u prvom satu nove godine, 1. januara 1943.

Oštre hladnoće januarske noći i opojna primamljivost niskih belih kućica palanke, u koju su prodrli partizani, naterale su ih da se za trenutak zaborave i počnu osipati levo i desno zamičući u kuće, sa čijih ih je niskih prozora gledala jedva primetna, žuta svetlost uvrnutih petrolejki.

Nije pomoglo Velebitu što ih je zvao, opominjao, grdio, pretio i s mukom izvlačio napolje, šaljući ih napred, dublje u grad, otkuda se čulo nesložno pucanje ustaša razbijenih na prilazima.

Paljba utihnu. Zatim ustaše, uz drečavu galamu i kišu kuršuma, snažnim naletom izbaciše partizane iz grada u ledenu jezu mrkle zimske noći.

Borci su opet zauzeli položaje na prilazima gradu, čučeći i ležeći na snegu, koji se pod njima topio. Mokrinja se upijala u odelo i ježila hladna i mršava tela boraca.

Nastao je predah u bici, tako potreban i jednoj i drugoj strani, a zatim je počela da tuče artiljerija iz grada, daleko i visoko prebacujući iznad glava partizana...

Drugovi iz štaba odlučiše da se izvrši još jedan juriš. Mitraljesci i bombaši krenuše napred pod komandom Velebitovom, a odmah za njima ostali borci, ceo bataljon, pa čak i četa iz rezerve — sve se to pokrenulo za tren oka. U grupi mitraljezaca isticala se krupna figura Pere mašinovođe iz Rudarske čete. Bio je viši i koščatiji od svih, a u njegovim rukama mitraljez zagluši noć. Ustaše bombama dočekaše juriš koji ih poplavi i odgurnu pred sobom kao vihor. Pod Perom mitraljescem, dok je trčao krčeći put pred sobom dugim rafalom, eksplodirala je bomba, odigla ga u vis i mrtvog odbacila u sneg kraj staze.

Preskačući crne trupine nekolicine ustaša, borci se sjuriše u grad, zauzeše kasarnu i dva protivkolska topa, koja nisu stigla da stupe u dejstvo, i poleteše napred ulicom, koja se odjedanput utiša, a zatim zaklopara oklopni voz i ukazaše se dva svetla oka lokomotive. Borci uzeše zaklone iza stovarišta građe, koje je počelo da gori. Velebit je izvukao topče nasred ulice. Napunio ga i čekao zaklanjajući se iza štita. Kao da pada grad dobovala su zrna po ploči topovskog štita dok je on mirno nišanio, a zatim, odbačen, odskočio od topčića nazad kada je ispalio granatu posred žutog svetla lokomotive. Oba svetla se ugasiše. Voz stade. Velebit još jednom opali. Nije se videlo gde pogodi granata. Iz vagona, iza lokomotive, izleteše neke senke i izgubiše se u noći.

— Napred, drugovi!

Za pola sata ceo garnizon je bio zarobljen.

Osvojivši grad, partizani su otvarali garnizonske magacine i oblačili nova domobranska odela i cokule, uživajući plodove velike i značajne pobede.

Na prilazima gradu, kraj puta, ležalo je, sa licem u snegu i obasjano plamenom požara što se dizao od upaljene daščare, telo poginulog partizana. Crna kožna kapa prazno je zjapila kraj velike četvrtaste glave. Ruke čudno razbacane otkrivale su široke šake, kao dve velike lopte bačene na sneg. Dugački kaput, raširen kao crna krila, ležao je levo i desno od krupnog tela. Iz dubokog snega virile su izlizane pete njegovih cokula. Pero Stupar je bio mrtav. Nedaleko od njega stajala je, s razbijenim fenjerima i probušenim cilindrom, lokomotiva ustaškog oklopnog voza. Gledao sam ga i činilo mi se da će, eto, svakog trenutka ovaj mašino vođa — koji je toliko puta pričao drugovima kako će ići na lokomotivu kada se rat završi — ustati i, s osmehom na širokom licu, uputiti se ranjenoj lokomotivi. Nikako mi nije išlo u glavu da je on mrtav.

Svitalo je. Rađao se novi dan u Teslići, koji su partizani oslobodili i priključili svojoj slobodnoj teritoriji.

Ivan-sedlo

Selo Repovac, februara 1943. Na kosama smo iznad Bradine. Ostali smo na njima po povratku s Ivan-sedla. Bila je to najstrašnija noćna bitka koju sam do tada doživeo.

Nemci su sinoć zanoćili na Ivan-sedlu, a mi smo trebali da ih napadnemo zajedno s još nekim jedinicama. Kroz duboki sneg oprezno smo prišli na polazne položaje i čekali ugovoreno vreme. Pred nama su se videle tamne senke šatora i velike vatre oko kojih su poigravali Nemci. Kroz neko šiblje prišli su mitraljesci i bombaši toliko blizu da su ležeći u snegu jasno čuli razgovor na nemačkom jeziku.

Tačno u ponoć prolomila se noć od praska bombi i štektanja mitraljeza, posle čega je usledio naš juriš preko gomile mrtvih Nemaca oko vatri i šatora. Zatim je naša vatra jenjala, jer su borci bili zauzeti po šatorima. Međutim, ovo što smo likvidirali bila je samo isturena prednja grupa. Odmah smo to saznali, jer se samo nekoliko časaka docnije sručila na nas takva mitraljeska i artiljerijska paljba da je sve ključalo kao u kotlu. »Ranjen Nikola Bubalo«, pronese se glas.

Povukli smo se. Nemci su nastavili još neko vreme da tuku oko vatri, a zatim je nastala tišina. Ni pucnja sa drugih položaja. Ostale naše jedinice nisu se ni javile. Očigledno, zbog visokog snega nisu uspele da stignu na mesto bitke.

Zora nas je zatekla na kosama više Bradine. Umorni i potišteni. Da su i drugi izvršili zadatak kao mi, bežao bi »Švabo« jutros ka Sarajevu, a ovako mi čekamo njegov napad. Prebrojavamo se. Uvek to činimo posle noćnih akcija. Nema Mitra. Začelo je poginuo. Bubala nose drugovi, granata mu je odnela pola leđa.

Držimo položaje na grebenu u retkoj bukovoj šumi. Avioni nas neprekidno bombard uju. Nemci podilaze i zasipaju nas artiljerijskim granatama. Čepa ju se bukova stabla iza kojih leže borci i obaraju svakog Nemca koji se pridigne puzeći uz brdo.

Sneg veje. Prsti se mrznu i lepe za gvožđe. Pod telima boraca stvara se mokrinja i oni drhte od studeni. Pada magla i noć se lagano spušta, a onda krećemo s ovog položaja, pošto smo prethodno iza kose sahranili u plitku raku mitraljesca Kekeru i bolničarku Milu. Poginula je i Nada iz Teslića. Na nosilima koja borci drže promrzlim prstima, leže ranjenici Pega i Bucko. I Bubalo je podlegao ranama.

Krupne suze teku mi niz lice i mrznu se pod bradom.

Učkur i geler

Pošto smo dva dana držali Zvornik i preko Drine se prepucavali s četnicima, koje ni u dva noćna pokušaja nismo uspeli da skinemo sa čuka više mosta kako bismo prešli u Srbiju, obavešteni o nailasku

jakih nemačkih kolona iz Bijeljine i Tuzle, izvukli smo se jedne letnje noći iz grada i zaposeli obronke planine iznad samog puta.

Nije bilo malo naše iznenađenje kada smo u svitanje novoga dana videli da se nalazimo upravo pred nemačkim položajima. Sa svih istaknutijih obronaka gledale su nas crne trupine tenkova.

Započe kratka bitka u kojoj smo odmah shvatili da je poziciona vojna u našim uslovima velika besmislica ravna samoubistvu. Sa isturenih položaja Nemci su nas tukli direktnim gađanjem lakim tenkovskim granatama gotovo kao iz puške. Najpre uništiše slabo zaštićen i nedovoljno ukopan mitraljez na desnom krilu, a zatim počeše redom da gađaju borce u glavu. Iznenada banu odnekud i jedan dvokrilac, iz koga pilot poče rukom da spušta nizove bombi na naša leđa. Nemci su podilazili, vatra se zgušnjavala i nama je bilo jasno da moramo što pre menjati položaj.

Kada se na levom krilu pojaviše Nemci i kada ih Gudžulina desetina proredi i natera na povlačenje u gustu bukovu šumu pod našim položajima, pade naređenje za povlačenje iza sledeće, više kosine. Tu eventualnost ja sam već predviđao, i kada je na mene došao red, brzo u skokovima, od zaklona do zaklona, počeh da grabim putem koji sam već ocenio kao najpogodniji. Odavno sam se naučio, sopstvenim iskustvom, da ovo što ja sada činim treba činiti brzo i spretno, u skokovima i menjajući pravac. Naš komesar Elektrin izvodi neku teoriju o tome da se treba povlačiti lagano. Zrno ide 1.000 metara u sekundi, a ti možeš trčati oko 10 metara. Zamisli, možeš li mu pobeći? Zato ne trči, povlači se organizovano i bez panike. Sve je to tačno, ali nije isto biti izložen 5 ili 10 sekundi. Sto si duže izložen mecima, sve je veća verovatnoća da će te pogoditi. Zato grabi što pre da se zakloniš. Ovako svi mi mislimo, jer to nas je iskustvo naučilo. Dok je to komesar govorio niko se nije usprotivio, ćutali smo, a ja znam da se s tom njegovom teorijom nijedan moj drug ne slaže. I ovoga puta sam postupio po mome iskustvu. Brzo sam se prebacio. Samo na jednom delu moga puta ispratio me je mitraljeski rafal, ali — svako zrno ne pogađa, i ja sam već ležao u zaklonu iza kosine prikupljajući dah za dalje prebacivanje.

Odahnuvši malo, pošao sam s Božom blagim prevojem obraslim papra tom. Iznenada smo začuli ono poznato klobučanje granata iznad nas i hitro se bacismo na zemlju. Eksplodirala je pored nas, odigla zemlju, beli dim nas zapeče a zatim se začu usplahireni glas Božov:

— Roso, brzo, ranjen sam!

Ležao je na leđima držeći obe ruke na stomaku, lice mu se grčilo, a pogled mu je bio izgubljen. Rosa pritrča, otkopča mu pantalone, baci parče kaiša presečeno gelerom, ukloni pocepani komad mrke košulje i ugleda ćoškasto parče granate na Božovom upalom stomaku, uze ga u ruku, vide zacrvenelu kožu, pipnu prstom i reče ozbiljno:

— Evo, ovde ti je rana.

— Polako, peče me — proštenja Boža, a mi koji smo to gledali prsnusmo u smeh.

Boža opipa rukom, uveri se da nema rane, kiselo se zasmeja, zacrvene od stida, podiže se, pa kad mu spadoše gaće, pridrža ih rukom.

— Daj, barem mi učkur napravi, Roso, da imam nekog razloga što sam te zvao. Prokleti pas, porezao mi je i učkur i kaiš. I još me natera da nosim gaće u rukama...

Nova granata zaklokota. Bacismo se na zemlju. Znamo po zvuku da će pasti negde dalje.

— Otkako sam u revoluciji, nije mi žena oko gaća poslovala — pa ni danas nije trebalo, bruke moje — vajka se i kiselo smeje rudar Božo utinjući zakrpljeni učkur.

»Vojvoda« Božo Kalember

Cele je noći išla kolona partizana. U svitanje dana borci su sedeli kraj debelih bukava i gledali preko nedogledno duboke klisure, u blago zaobljeni brdski venac. Na samom vencu već se jasno ocrtavaju pečurke krošnjatih hrastova. Pod njima glatka tamnozelena livada. Dalje se nastavlja šumarak i čestar iz koga se belasa grupica kuća. Ispod sela se dugački crni obojci njiva gube negde dole stranom do dna klisurčine.

Vedri letnji dan naglo je osvojio iako se, preko dalekih planina na istoku, još naziralo nejasno crvenilo označavajući mesto gde će granuti sunce.

Iznenada izniče iz klisure crna šubara, bela široka košulja do kolena, opasana preko struka crvenim pojasom, čije su kićanke, s kraja zadenute niz bedro, skakutale, bele prtene gaće uvučene u čarape sa crvenim, zelenim i žutim šarama i čvrsto vezani opanci putravci. Seljak u ovdašnjoj nošnji. Išao je hitro, birajući gde staje, gledajući pred sobom, i tako upade među posedale borce. Onda ustuknu. Trže se. Htede nazad. Pogled levo i desno. Oceni da nema kud pobeći. Navuče na svoje uplašene oči masku krotkog jagnjeta, podiže šubaru i pozdravi borce:

— Zdravo svanuli, drugovi!

Htede da prođe i zamakne među bukve, ali ga zadrža komandir Vučko:

— Stani, prijatelju, da porazgovaramo!

Seljak nevoljko zastade.

— Jesu li ono Bele Vode?

— Jesu.

— Koga ima u selu?

— Nema nikog. Seljaci.

— A vojvoda zenički — gde je on? Pazi, govori istinu — upozori ga komandir.

— Istinu vam kažem, tako mi boga! Gde bih ja vas smeo da slažem — poče da se zaklinje seljak, a sve men ja boju, čas crven, čas bled, i gleda nekud u stranu.

— Kud si pošao?

— Po seno.

— U čemu ćeš da ga nosiš?

— Doneće mi dete konopac.

— Slušaj ti! Ti si četnik! Četnički kurir! Govori istinu i ne šali se glavom! Vezujte ga za ovu bukvu!

Dva borca mu pridoše i vezaše ga za bukvu.

— Slušaj dobro! Odmah ću te streljati! Govori ko te šalje, kuda i zašto!

— Ništa ne znam. Nisam kriv... — mucao je seljak, a vidno mu podrhtavala kolena i brada isturena napred.

— Prva desetina, pripremi se za streljanje! — naredi komandir.

Pred uperenim cevima seljak se skljoka mucajući:

— Nemojte, braćo.. . sve ću vam reći...

Odvezaše ga, dadoše mu vode, a on poče da odmotava beskrajno dugački pojas koji se slagao u koturovima oko njegovih opanaka. Izvadi iz njega pismo, pa ga pruži drhtavom rukom komandiru.

Bio je vojvodin kurir.

Iz dubine klisure kretala se, rasuta u streljačkom stroju, četa partizana. Nazirala se pored vrzina i žbunja i kržljavog brdskog kukuruza. Desno uvalom, za obuhvat odozgo iz šipraga, zamakla je 2. četa i nije se mogla pratiti. Levo od sela, krivudavim izlokanim koritom puta što vodi u selo, išla je treća, Rudarska četa, dok je teški mitraljez ostao na kosi s ove strane klisure, spreman da spreči bekstvo četnika iz sela uzbrdo pre nego što čete pristignu.

Sve se događalo onako kako je bilo predviđeno: borci Rudarske čete su bili pred selom kad u njemu nastade trka i bezglava bežanija udesno i gore ka šumarku. One odozgo vrati dugi mitraljeski rafal. Četnici prsnuše kud koji, a Rudarska upade u selo, u kome je bio štab vojvode zeničkog.

Utrčavši u selo, Božo Kalember srete seljaka pedesetih godina i upita ga gde je vojvoda i, ako može, neka ga pozove:

— Reci mu — došao vojvoda Boža. Zovem ga na razgovor. I moji su vojnici Srbi.

Seljak je gledao u svetlu kokardu na šajkači Božinoj, u njegovu novu talijansku uniformu, i poverova mu.

— Sad ću ja doći sa vojvodom, tu se sakrio.

— Šta se prepao od svojih? Šta bi tek radio da smo partizani? — dodaje Božo, dok seljak zamače u stranu i izgubi se nekud.

Nije dugo prošlo a otuda, kud je seljak pošao, pojavi se vojvoda glavom.

Omalen. Niska rasta. Dežmekast. Čvrsto građen. Prilazi oštrim korakom vojnika, koji je uzeo pozu hrabrog, dostojanstvenog i strogog starešine. Visoka šubara na glavi. Svetla bela kokarda. Oficirski koporan s činom kapetanskim na gizdavim epoletama. Utegnut opasačem. Preko oba ramena visi na uprtačima po jedan pištolj. Sijaju se čizme seoskog đilkoša. Desnom rukom drži tešku poluautomatsku pušku za cev i poštaplje se njome ravnomerno udarajući kundakom pored svoje desne čizme.

Priđe Boži s priglupim usiljenim osmehom, koji blesnu zlatnim zubima:

— Evo me, brate Božo, ja se Srba ne bojim.

— Nemaš ni zašta, vojvodo — odgovori mu Božo i uvede ga u kuću, dajući znak trojici boraca da pođu za njim.

Sedoše na niske tronoške. Pogledaše se. Vojvoda pređe pogledom preko kapa boraca. Vide crvene zvezde petokrake i shvati da je glupo pao. Pođe rukom pištolju, ali ga tri puščane cevi primiriše. Borci ga razoružaše. Dok je Božo skidao kokardu, vojvoda uzdahnu:

— Glupo li padoh u ruke komunista. Da sam poginuo, bolje bi mi bilo.

Dok su borci 2. čete ležali pod kosom i pregovarali s četnicima na kosi, uveravajući ih da su i oni Srbi i četnici iz Srbije, samo, eto, prikriveni crvenim zvezdama, i da s vojvodom zeničkim razgovara dole u selu njihov vojvoda Božo, a četnici pri tom ipak držali prste na okidačama i psovali, i samo što nije puška planula — u kući dole, u selu, Božo je diktirao vojvodi pismo, a ovaj drhtavom rukom i krupnim samoučkim slovima škrabao bratu Gavri, komandiru na kosi, da bratski primi srpske četnike vojvode Bože iako su im zvezde na kapama, jer su došli na njihov teren radi zajedničke borbe protiv bande komunističke, neprijatelja srpskog naroda.

U času kada je na kosi napetost već bila na vrhuncu, između dva streljačka stroja utrča seljak s pismom i dade ga Gavri. A ovaj, pročitavši ga, ustade i pozva borce da sednu u hlad pod krošnjati hrast, dok se on s bratskim komandirom dogovori.

Gavra siđe među partizane. Rukova se s Novakom, komandirom čete, i pozva ga da dođe s vojnicima u hlad, jer beše već pripeklo.

Partizani se izmešaše s četnicima, zatim ih neosetno opkoliše, razaružaše bez otpora i potpuno zbunjene nateraše u gomilu pod hrast u čvrstom obruču svoje straže. Uto dovede i Božo vezanog vojvodu zeničkog. Postavi ga među četnike i uze da prelistava dokumenta iz njegove torbe. Nađe sporazum o zajedničkoj akciji sa zeničkim usta-

šama, poče da ga čita naglas, jetko dobacujući četnicima sadržaj i komentare pune sočne srpske psovke, zasoljene jedrim rudarskim rečnikom. Vojvoda je čutao videći svoje zlojutro. Odjedanput skoči i jurnu niza stranu.

Pošto je izučio ekonomsku situaciju sela Bele Vode i dobio obaveštenje o četničkim magacinima i izvorima za snabdevanje, žurio je intendant Silja prečicom, kroz šipražje, uzbrdo ka magacinu pod kosom, da ga lično pregleda i zapleni.

Izišavši na livadu, Sii ja začu neku graju gore na kosi, a zatim retke pucnje iz pušaka. Meci zazujaše tik iznad njegove glave.

»Ne tuku valjda u mene? Zar sàm da poginem? Gde li su naši? Da se nisu povukli? Da nije neka četnička grupa tu negde više mene, na kosi?« pitao se intendant Sii ja.

Silja se prignu. Osvrtao se levo i desno tražeći bolji zaklon, dok je u isto vreme nervozno čeprkao prstima oko futrole teškog mauzerovog pištolja, koji nikako nije mogao da izvadi. U tom nešto zalomata odozgo, nadnese se nad njim neka crna senka i nešto se svom silom obori na Silju. On shvati da je to vojvoda koji beži, pa ga pograbi oko pojasa. Ovaj Silju zgrabi za ruku i obojica padoše i počeše da se kotrljaju strminom, udarajući jedan drugog pesnicama. Silja dobi pesnicu u vilicu, vrati je u rebra vojvodi, zatim je opet bio pod vojvodom i tresnuo ga u nos, pa je onda bio nad njim i, otkinuvši futrolu pištolja i izvukavši ga iz nje, mlatnu vojvodu drškom po glavi jedanput, dvaput, triput, dok vojvodu ne obli krv. Čvrste ruke vojvodine popustiše Siljin tanki vrat. Silja duboko uzdahnu. Uto dva borca stigoše sa kosine i žicom vezaše vojvodi ruke i vratiše ga ponovo među četnike. Silja je gutao i kretao glavom levo i desno kao da proverava je li mu vrat ispravan. Bio je bled kao krpa, ali ponosan zbog svog podviga.

— Ko vam je uhvatio vojvodu? Intendant. Pa recite mi onda je li intendant borac kao i svaki drugi partizan, borac i junak ili kukavica što sagiba glavu pod zvukom svakoga metka. Vama je pobegao, a ja sam ga na gole grudi dočekao i umirio — hvalio se Silja.

Toga dana Silja je dobio opšte priznanje. Slučajni let vojvode i borba intendantova sa njim postadoše događaj dana, koji je visoko uzdigao vrednost intendantovu. Silja je od toga događaja ispreo vrlo zanimljivu priču u kojoj je njegova uloga izgledala sasvim drugačija.

»Spazim ja — beži vojvoda. Prikrijem se i ispravim iznenada, isprečim se pred njim. Zgrabim ja njega, zgrabi on mene ... E nećeš, vojvodo! Bataljonu možeš pobeći, ali Silji intendantu — nećeš! Živog ću te predati bataljonu! Bacim ja njega, tresnem o zemlju. Čuknem ga malo pištoljem po čelenki, a vojvoda miran kao bubica... «

Ljut na sebe i na naivnost svojih drugova, Božo naredi da donesu kotur žice iz četničkog magacina i da četnike čvrsto povežu i sprovedu štabu brigade s celokupnom vojvodinom arhivom.

Vezivao ih je Duca stolar. Organizovani član sindikata od svoje rane mladosti, večito buntovan i spreman da reaguje na svaku nepravdu, štrajkač i bundžija, bezbroj puta hapšen i vezivan od žandara — odlično je znao kako se to čini. Vezivao ih je sa zadovoljstvom.

— Ovamo ti, čuponja — poziva jednoga zaraslog u kosurdu koja mu pada niz leđa, sa dugačkom bradurinom u koju su se utapala dva svežnja brkova, i sastavljajući ga sa još jednim njemu sličnim vezuje ih, najpre svakog ponaosob, a zatim zajedno.

Izvodi ih iz kruga zarobljenika i postrojava uz komentar kojim izaziva smeh svih svojih drugova.

— Ovo su najbolji četnički primerci. Boljih nećete naći u svojoj dražinovskoj bratiji. Punokrvni koljači. Ovaj sedne na grudi žrtvi, dok je drugi drže za noge i za ruke, a on kolje na tenane, pa oliže kamu. Koliko si zaklao, četojko? Ćutiš? Progovorićeš, majci, kad dobiješ po toj labrnji!

Povezao ih je, postrojio, osmotrio, i na kraju zaključio:

— Sve sam koljač, sve sem ove dvojice na kraju. Sve bih ja to postreljao, a ovu dvojicu bih mobilisao. Kada su pristali da ih mobilise vojvoda u zločince, možemo ih i mi mobilisati za borce.

Vojvoda Golub i njegov komandir Gavra na čelu, a za njima četa od četrdesetak čupavaca, praćena desetinom partizana kretala se uoči podneva preko blagih planinskih prevoja ka obližnjem seocetu u kome je bio štab brigade, dok se bataljon uputio prema pruzi i reci, koju treba pregaziti, i dohvatiti se šuma i planina s one strane.

Blagoje Bogavac

IVAN—SEDLO

Nekoliko časova posle izvlačenja iz borbe s položaja i prikupljanja u selu Repovcima, Kraljevački bataljon je primio novo naređenje:

»Noću između 22. i 23. februara provući se kroz borbeni rapored neprijatelja, zaći u pozadinu i izvršiti napad u rejonu Ivan-sedla. Napad desno, na položaje na Malom Ivanu, vrše delovi 3. sandžačke proleterske brigade, a levo, na položaje kota 1174—kota 967, napada 3. kragujevački bataljon 1. proleterske brigade. Početak napada za sve jedinice 24.00.«

Situacija kod neprijatelja u području Ivan-sedla nije nam bila jasna. Ali se pretpostavljalo da neprijatelj ima znatne snage. Ta se pretpostavka pokazala tačnom.

Bataljon je krenuo oko 21 čas 22. februara 1943. pravcem selo Repovci—zapadno od sela Mrkalj ića—Ivan-sedlo.

Pred polazak borcima je ukazano na važnost zadatka i na uslove u kojima se bataljon može naći. Preduzete su i mnoge druge mere. Borci su rasterećeni suvišne opreme radi lakšeg i tajnog kretanja. Bataljon je svu težu opremu i konje ostavio u Repovcima. Borci su poneli samo lako naoružanje: puške, automate, puškomitraljeze i dosta bombi.

Završni deo pripreme izvršen je u toku samog pokreta, pre prolaska kroz neprijateljev borbeni raspored.

Oko 23 časa bataljonska kolona se provukla kroz borbeni poredak neprijatelja zapadno od sela Nevetina. To je jedan od onih rejona u kojima su delovi bataljona proteklog dana imali vrlo oštar okršaj.

Prolazak je izvršen mirno, iako neprijatelj nije bio udaljen više od stotinjak metara. Pronađena je »rupa« u njegovom borbenom rasporedu. Noć, gusta bukova šuma i sneg omogućili su tiho kretanje.

Ali je to imalo i loše svoje strane. Išlo se van prtine i puta, po vrlo dubokom snegu, u uslovima sasvim ograničene vidljivosti, što je usporavalo pokret i zahtevalo znatan fizički napor. Ipak je bataljon stigao na vreme. Prešao je komunikaciju Sarajevo—Konjic, na deonici Ivan-sedlo—Bradina u rejonu sela Mrkaljića, i izbio u bok neprijatelja razmeštenog u rejonu Ivan-sedla.

Neposredno pred napad 1. i 3. četa razvile su se u streljački stroj, dok je 2. četa zadržana u rezervi. Prilazeći neprijatelju, 1. četa se razvila istočno od komunikacije Bradina—Ivan-sedlo, dok je Rudarska četa nastupala istočnije od nje.

Napad na Ivan-sedlo neprijatelj nije očekivao. Nije pretpostavljao da su partizanske jedinice u mogućnosti da se neopaženo provuku kroz njegove redove u pozadini i otuda ga napadnu. Zbog toga je neposredno obezbeđenje jedinica razmeštenih u rejonu Ivan-sedla vršio samo sa slabijim delovima.

Bataljon je takvu neopreznost dobro iskoristio. Jedinice predviđene za napad izbile su tačno u predviđeno vreme, neopaženo, ispred logora, frontom na trideset do sto metara. Ispred njih, u šumi gorele su vatre. Oko vatri Nemci su dremali. Streljački stroj bataljona samo ih je manjim delom mogao obuhvatiti. To su bile rezerva, artiljerija i jedinice za snabdevanje iz sastava grupe »Anaker«.

Osuli smo po njima vatru iz svih oruđa. Zatim smo jurišali. Stvorila se strašna gužva. Neprijatelj, iznenađen napadom, bežao je. Oko vatara su ležali ubijeni i ranjeni. Na desnom krilu, pod naletom rudara, Nemci su napuštali i pojedina artiljerijska oružja. Posluga na njima je poubijana. Neki puškomitralješci su tukli po njoj do poslednjeg metka.

— Srećno, rudari! — probi se kroz uzavrelu noć piskavi glas nekog borca

Počelo je. Stoletene bukve menjale su izgled i jecale od udara bombi i granata. A dole pod njima stravičan prizor. Bombe gruvaju, ne zna se kome su namenjene, koga će razneti. Pod bleskom njihovih eksplozija vide se siluete ljudi kako padaju. Jure. Otimaju se o oružje. Na drumu, u rejonu Ivan-sedla, jeka motora izmešala se s jekom eksplozija. Jedinice za snabdevanje su bežale. Oko ranjenika, plena, ubijenih, borci se ne zadržavaju. Jure. Ali neprijatelj ne čeka. Iz nenapadnutih rejona otvara snažnu vatru. Artiljerija tuče kartečom. Briše. Ne osvrće se po kome bije. Logor ječi.

U naoad polazi i 2. četa: Duško, Milutin, Bane, Mačak, Silja . . . Većina njih su Mitrovčani — nekad borci Kopaoničkog odreda. U punom trku, razvijeni u str elee, prilaze logoru. Jurišaju! Ne osvrćući se na vatru i eksplozije granata. Od bleska eksplozija noć je pretvorena u dan. Sve se vidi. Po zamrznutom snegu leže teže ranjeni i izginuli borci — naši i Nemci. Posvuda su razbacani komadi odeće i oružje.

Ti prizori istisli su misao o životu. Ranjenici koji se mogu kretati i boriti ne izvlače se iz borbe, nastavljaju juriš. Njihovo nastupanje vodi u dubinu logora i ka topovima.

Ali ni neprijatelj ne čeka. Iz dubine i iz nenapadnutih rejona dovlači nove snage. Priprema nov napad. Ivan-sedlo je za njega izuzetno značajna tačka. To je rejon u pozadini — na pravcu snabdevanja i podrške jedinica koje su u tek preduzetoj ofanzivi prodrle u Konjic i dolinu Neretve. Zato, ne osvrćući se na svoje razbijene delove razbacane po šumi, zasipa Ivan-sedlo uraganskom vatrom. Artiljerija i minobacači ne biraju ko je čiji vojnik. Tuku, ne štede municiju. I mitraljeska vatra je sve oštrija. Nove jedinice već podilaze logoru.

Počinje protivnapad. Sa položaja na Malom Ivanu i iz reona kote 967 neprijatelj »skida« snage. Slobodne su zato što naše jedinice predviđene da ih napadnu nisu, sticajem okolnosti, izvršile napad. Neprijatelj prodire na bokove bataljona. Teži da ih odseče. Bataljon se izvlači. Neprijateljeva nadmoć je očevidna. Dalje zadržavanje ne bi bilo opravdano. Odlepili smo se od neprijatelja, a on, srećom, nije imao smelosti da preduzme gonjenje.

Prema proceni, gubici neprijatelja u ovoj kratkoj borbi iznosili su oko trideset ubijenih i ranjenih. Da pojedina oružja, usled zamrzavanja, nisu zatajila, oni bi bili još veći.

Naši gubici: tri poginula i deset ranjenih boraca.

Među ranjenima je i zamenik komesara Rudarske čete, partijski rukovodilac čete i član bataljonskog biroa, rudarski radnik Nikola Bubalo. Jurio je pred četom. Vodio je borce. Jurišao na topove. Kada je, teško ranjen, pao, njegovi su drugovi za njegov spas dali nove žrtve, ali ga nisu ostavili; izneli su ga iz borbe. Istina, posle je izdahnuo, ali na slobodnom delu zemlje.

U praskozorje je bataljon ponovo prešao liniju fronta.

Miloš Vučković

IZGUBILI SMO BUBALA

Dobili smo zadatak da izvršimo napad na Ivan-sedlo. Kada je pala noć, krenuli smo prema nemačkim položajima. Sem našeg, u akciji učestvuje i Kragujevački bataljon.

Razvili smo se u streljački stroj (Rudarska i 1. četa) i tiho se pod zaštitom noću, privlačimo Nemcima. Bili smo ojačani velikim brojem puškomitraljeza. Mislim da smo ih imali petnaest do dvadeset. Uspeli smo da se neopaženo privučemo Nemcima i da ih iznenadimo.

Prva četa je nastupala na desnom, a Rudarska na levom krilu. Bio sam pored Bubala u Rudarskoj četi. Zatekli smo Nemce kako lože vatre. Iznenada smo osuli vatru na njih iz svih oružja. Među njima je nastala uzbuna i pometnja.

Bubalo je, kao i uvek, bio među prvima koji su jurišali. Skočio je bez dvoumljenja u prvi bunker i pobio Nemce u njemu. Posle toga je s delovima 1. čete napadao na kosu koja se pružala pred nama. Potpuno smo rasturili Nemce i osvojili kosu.

Borba se rasplamsala, žestoka obostrana paljba je zaglušivala uši. Opet smo pošli u juriš. Znali smo da levo od nas treba da napadaju Kragujevčani. Zbog toga sam zvao: »Alo, Kragujevčani«. Tada su Nemci s velikim snagama izvršili žestok protivnapad. Nastao je pravi vatreni pakao.

Trebalo je doneti odluku. Božo Kalember je potražio Bubala da se savetuju. Zapitao me je gde je Bubalo. Odgovorio sam:

— Pa znaš i sam — uvek je tamo gde se najžešće puca.

I zaista, našli smo Bubala kako iz stojećeg stava sipa rafale iz puškomitralj eza.

U borbi koja se sve više razgarala opet smo se razdvojili. Kada sam se nešto kasnije prebacio na desnu stranu, naišao sam na njega. Namah mi se nešto u grudima sklupčalo kada sam ga video kako

leži teško ranjen. Drugarica Slavka ga je bila zaklonila iza bukava. Imao je na sebi kišnu kabanicu. Priskočio sam, kleknuo i nožem rasekao kabanicu. Iz grudi, na levoj strani, lila je krv. Rasekao sam i odeću. Ispod leve sise zjapila je rana. Uspeo sam da ispod rebara izvučem poveći geler. Slavka je donela zavoj i previla ga.

Za sve to vreme, u toku moje »operacije« i Slavkinog previjanja, Bubalo se povremeno samo trzao, ali glasa nije pustio. Mogao sam da pretpostavim kakvi su to bili bolovi i koliko je tu trebalo snage da ih ćutke podnosi.

— Drži se, dobri moj druže — progovorio sam zadivljen njegovim držanjem.

Položili smo ga na ćebe i poneli niz padinu, oko dvesta metara, do jednog kamenjara. Bilo nas je troje. U jednom trenutku nisam mogao više. Spremno me je zamenila drugarica Stana iz Mrkonjića. Osam sati smo nosili Bubala u ćebetu. Sećam se divne požrtvovanosti drugarice Stane. I držanja Bubalovog — ni da jaukne sve to vreme. Ostavili smo ga u bolnici i vratili se u bataljon.

Prošlo je dva ili tri dana, bili smo na položaju kod sela Trešnjevice, kada je stigla vest da je Bubalo podlegao ranama.

Sećam se kako je u četi odjednom nastao tajac. Ljudi nisu hteli da poveruju da je takav borac umro.

Pred nama je iskrsavao lik voljenog druga. Snažan, lepo razvijen, uredan, uvek nasmejan, živahan, hitar. Nosio je zaplenjeni nemački puškomitraljez »šarac« s remnikom preko ramena i držeći šakom vrh cevi. Kretao se s njim lako i čilo u svojim gumenjacima, kao da ne nosi nikakav teret.

Znao sam ga kao mladića, rudarskog radnika iz Trepče. Zajedno smo tamo radili. Mada vrlo mlad, bio je član Ursovih sindikata. Ubrzo je postao i kandidat za člana Partije. Došao je aprilski rat 1941. godine i uspostavljena je vlast okupatora. U tim sudbonosnim danima Bubalo se nije dvoumio: znao je gde mu je mesto — 20. septembra zajedno smo otišli u partizane.

Već prvih dana, u Kopaoničkom odredu »Todor Milićević«, pokazao je spremnost da izvrši svaki zadatak. Od važno je polazio u svaku akciju.

Prilikom povlačenja iz Srbije za Sandžak, kada su se mnogi pitali šta će sada biti, Bubalo nije bio zabrinut. Imao je potpuno poverenje u Partiju i Vrhovni štab, bio je uveren u pravednost stvari za koju se bori, u neminovnost pobede. U Rudom je 21. decembra, kada je čuo Titove reči, dobio rečitu potvrdu da je njegova vera bila osnovana. Bio je toga dana neobično veseo i raspoložen. »Video sam Tita«, ponavljao je vedar i nasmejan. Bubalo, rudar-proleter, postao je borac-proleter.

Na borbenom putu 1. proleterske imao je prilike da ispolji svoju hrabrost i druge odlike nepokolebljivog i neustrašivog borca. Kako

smo išli iz borbe u borbu, tako je i Bubalo postajao sve iskusniji i veštiji borac, koji je već umeo i druge da uči ratnoj veštini.

Uporedo s tim izrastao je i Bubalo komunista, zatim partijski sekretar ćelije i član bataljonskog biroa, dosledan partijac, koji je svagda bio primer drugima. Stekao je poštovanje i poverenje svojih drugova u četi i postavljen je za zamenika komesara čete. Spreman je bio da uvek pruža pomoć drugu, da ga razume, da mu da objašnjenje, da ga ubedi, da pozitivno utiče na njega, ali i da komunistički otvoreno ukaže na slabosti i greške. Imao je za to dovoljno moralnih kvalifikacija. On je kao običan borac zaslužio da mu se poveri puškomitraljez još u Srbiji, kada smo ih malo imali. Kao puškomitraljezac ispoljio je ne samo vanrednu hrabrost nego i primerno držanje borca. Nikad se nije potužio da mu je teško, da je premoren, da mu treba pomoć. Kasnije, kada je postao partijski rukovodilac, to mu nije udarilo u glavu — znao je iz vlastitog iskustva s kakvim se sve teškoćama borci nose, znao je kako im je, šta misle i osećaju u svakoj situaciji. Zato je bilo prirodno i njemu svojstveno da na maršu, kada je umor nadvladavao i poslednje fizičke snage boraca, redovno smenjuje drugove uzimajući od njih puškomitraljez da ga on nosi; za vreme predaha se trudio da nauči nepismenog Dotlića i druge da čitaju i pišu, jer je on vrlo dobro znao da sve dotle dok su nepismeni — oni ne mogu biti ravni drugima; kada je trebalo podeliti na jednake delove oskudnu količinu hrane ili zamotuljak du vana — nikada nije izneverio očekivanja i poverenje svojih saboraca; briga za bolesne drugove i za ranjenike upotpunjavala je plemeniti lik ovog rudara komuniste. ..

Zbog svega toga je Nikola Bubalo uživao veliki ugled među borcima i imao njihovu nepođeljenu ljubav. Zato je teško, zaista, bilo poverovati da takvog čoveka više nema, da nas je zauvek ostavio.

Proko Zigić

POSLEDNJI POZDRAV NADI

Duga zimska noć.

Borbe oko Teslića bliže se kraju. Daleki tutanj topova i snažni poklici: »Ura, Prva proleterska«, pozdravljaju novu, 1943. godinu.

Poslednja uporišta padaju.

Neprijateljeva odbrana je razbijena, rasuti i ošamućeni vojnici beže.

Tu, ispod nas, zgrčila se sirotna bosanska kasaba. Ko zna kolike su i koje vojske prošle preko nje, narušile njeno lice, poremetile njen mir!

Dolazimo da joj vratimo slobodu, da njene bašte rascvetaju, da momci i devojke zaigraju ...

Pršti sneg pod umornim nogama.

Ulice puste. Okolo belina, beskrajna i duga kao neprospavana noć.

Radoznali i preplašeni pogledi dece i žena iza polomljenih prozorskih okana govore o stravičnoj noći grada.

Idući gradom razmišljala sam o njemu — o deci, naherenim kućama ugnutim pod teretom snega i leda.

Najpre smo se s decom sprijateljili. Prate nas u gomili, hvataju naše oružje, gledaju nas prijateljski i zadivljeno — pomešano jedno s drugim.

Jedna starija žena stoji, naslonjena uz drvo, kao da nas prebrojava:

— Jeste li iz daleka?

— Jesmo, majko, iz Srbije!

— Poginu li vam ko, djeco moja? Jadne im majke njihove... Neka vas sreća prati, čuvajte se, opak je rat, a još ste mladi!

Njene brižne oči pratile su nekoga, možda njeno dete, koje je negde na položaju! Ko zna po koji put pretura po mislima, oživljava

njegov lik, posmatra u viziji njegovu belegu, pa slučajno zamahne rukom da mu kosu pomiluje.

Mnoge majke presreću borce, pitaju ih o dalekim krajevima i svojim sinovima u brigadama.

Mnoge od nas ispratila je majka u ratni pohod i savetovala da se dobro čuvamo. Kako su one patile. Koliko su puta uz slabi plamen lojanice, u svojim mislima, milovale lica svoje dece! Trzale se na svaki pucanj — kao da njihove grudi probijaju!

Deca nas prate po gradu i pričaju nam o svačemu.

Ispred škole stajala je i gledala nas krhka plava devojka. Oči su joj ličile na nebo dalekog horizonta.

Gledala nas i nešto tiho, nečujno saputala sebi. Ko zna šta? Možda se u mislima opraštala od nekoga?

— Drugarice, jeste li umorne? Iz koje ste brigade?

— Mi smo iz Prve proleterske...

— Da, iz Prve proleterske — progovori kao za sebe .. .

— Ja sam Slovenka — reče. — Ovde sam došla sestri.. . Rođena sam daleko. Tamo su mi ostali moji đaci. Učila sam ih i volela. Vidite ovu krasnu decu ... Jutros sam došla do ove škole, ali, eto, pusta je bez dece... Ko zna kuda lutaju moja deca, moji đaci? . . . Hoću da idem s vama, da se borim...

Zadivila me njena odlučnost. Upozorila sam je na sve teškoće:

— Drugarice, teško je kod nas. Borimo se stalno, nema odmora. Nema hrane, nema mirnog sna. Ti još ne znaš šta znači kad glad mori i duge besane noći ispijaju. Slaba si, nećeš izdržati.

— Znam ja to — odgovori i pogleda me tako da je svako dalje objašnjenje bilo suvišno. — Znam ja vašu snagu, — produži — ta me snaga nadahnjuje, zove da idem da se borim za slobodu, za moju školu punu đaka, za njihov žagor, igru i njihovo srećno detinjstvo . . .

Istoga dana učiteljica Nada, rodom negde iz Slovenije, dodeljena je mojoj četi. Radovala sam se.

Volela je književnost, obožavala je Prešerna.

Sve napore podnosila je bez teškoća. Nekad je bila planinarka, brala kite alpskog cveća, kitila sebe i svoju skrivenu ljubav.

Drugovi su je zavoleli. Ranjenici je dozivali. Stizala je svuda, unosila svoju vedrinu.

Jednog februarskog dana 1943. bataljon je napadao Bradinu. Granate su dizale oblake snežne prašine. Topovska grmljavina ječala je sa svih strana.

S vremena na vreme dopire snažno »ura proleteri«.

Ura — protiv neprijatelja, protiv zime. Zanosila me ta snaga. Nisam osećala umor.

Nada je trčala od ranjenika do ranjenika. Za svakoga je imala toplu, ljudsku reč.

Na Nadinim rukama, teško ranjen, umro je jedan drug. U njenim plavim očima videla sam krupne suze. Brisala ih je pramenovima kose. Ona, s kraja naše domovine, oplakivala je druga iz Srbije. To je prava, partizanska, ljudska ljubav.

Na brdu, pogođen, pade Pego.[1]) Oko njega brisani prostor. Ne može mu se prići.

U najžešćoj vatri Nada je potrčala prema njemu. Uzaludni su bili povici :»Nado, vrati se, ne može se prići, sačekaj!«

Trčala je kao srna. Oko ranjenoga druga rafali su i dalje parali sneg.

— Drugarice, hladno mi je, vode mi daj!

— Imam vode, ali čime da te pokrijem, čekaj ...

Novi rafal pogodio je Nadu.

Svojim telom zaštitila je druga od ranjeničke zime ... i smrti.

Bataljon je krenuo napred. Drugovi su nosili ranjenog Pegu. Okretao se sa nosila i gledao — šaljući joj poslednji pozdrav.

Tu, na tom brdu, leži jedna mladost. Neće više pružati ruke da nabere cveće. Njena škola je otvorena. Ne znam pamte li je njeni đaci. Ali znam da je svoju mladost dala za njih, da ih je mnogo volela, kao što su nju voleli svi drugovi i drugarice...

Zi vela je tako malo, a ostavila breme toplih, ljudskih, divnih uspomena.

Uspomena.. .

Milesa Đorđević

') Predrag Mihailović Pega, student tehnike iz Kosovske Mitrovice.

NASA KATICA

Osvanuo je prvi decembarski, tmuran, neveseo, nekako na svoj zimski način čudan dan. Mi smo se budili iz svog (posle ko zna koje neprospavane noći) mirnog sna. Oseća se neka užurbanost, neki nemir. Drugovi se umivaju, čiste oružje, doteruju odela. Prosto se u vazduhu oseća da se približava neki važan događaj. Rudari, kao i obično, nastoje da budu prvi ili bar među prvima.

U neko doba dana (iako sam imao časovnik ne sećam se koje je vreme bilo, znam samo da je bilo u prvoj polovini dana) kuriri se ustrčali, jure od kuće do kuće, traže komandire i komesare četa. Saopštavaju im da treba postrojiti jedinice — čete kod česme na trgu, ove male bosanske varošice — Rudog.

Krtinić je već odavno bio gotov i nekako je izgledalo da se sprema za neki veoma važan događaj. Stajao je, onako stasit, pun muškosti i odvažnosti, posmatrajući kako se spremamo. Ja sam takođe bio spremio sebe i svog »sokola« (puškomitraljez zbrojovka dobiven iz Sokolskog društva Kraljeva) i izašao ispred zgrade u kojoj smo noćili. Krtinić mi prilazi i reče da danas treba da se dobro doteramo kako bismo što lepše i svečanije izgledali, jer se formira naša prva brigada, dodajući da će govoriti drug Tito.

Kada je veći deo čete izašao na ulicu, onako po grupicama, uz doterivanje, pritezanje opasača i brisanje oružja, komentarisali smo novosti. Zabavljeni oko sebe, nismo ni primetili kada nam je **ona** prišla. Tek kada je rekla: »Zdravo, drugovi rudari!«, okrenuli smo se i pogledali je. Neko bezvoljno, neko veselo i srdačno otpozdravi: »Zdravo, drugarice!« Tek što je prošla, čuli su se komentari: »Otkud ova zna da smo mi rudari? Sta se kog đavola vrti oko naše čete?« Neko dobaci: »Komesaru, pa trebala bi nam . . .« Bubalo ga prekinu: »Hoće, komesari će nam i to natovariti na vrat«.

Stojim u stroju i u mislima prelistavam pređeni ratni put: Kraljevo, Vrba, Raška, Kaona, Nova Varoš, i evo, sad smo u Rudom.

Možda ću već sutra biti daleko od ovog gradića, šiban vetrom, snegom, tugom ili obasjan radošću, ili na čelu dugačke kolone što razbija tamu noći.

Za novu, 1942. godinu našli smo se u Rogatici i ponovo se **ona** pojavljuje među rudarima. Unatoč svih teškoća koje smo preživeli, ona je još uvek punačka, okretna, neposredna i vesela. Lice joj se rumeni kao smiraj prolećnog dana, oči plave, blage, pune topline. Kao da teški dani povlačenja nisu ostavili nikakvog traga, ona je puna života, uvek nasmejana i raspevana. Da, — ona, Katica — kako su je zvali, ukoliko joj je to pravo ime.

Posle dva-tri dana ponovo joj se gubi svaki trag. Kao i obično, rudari komentarišu: »Dobro je što je otišla, inače, ko zna, možda bi nas Miro (Miro Dragišić, zvani Piper, nekadašnji metalski radnik Trepče i Fabrike aviona u Kraljevu, politički komesar 4. bataljona) uspeo ubediti da nam je potrebna«. Istini za volju, sada se već manje čulo primedaba i zajedljivosti na račun komesara i pojedinih drugova koji su želeli da opravdaju nastojanje štaba bataljona da u Rudarsku četu »ustoliče« bar dve-tri drugarice.

Posle niza teških borbi i još težih marševanja, gladi i zime, 4. kraljevački bataljon se obreo u malom planinskom selu Orahovici, negde između Foče, Ustikoline i Prače. Tu smo se, za naše uslove ratovanja, dosta dugo zadržali i izveli niz borbenih akcija. Ne znam kako ni otkuda, ali ona se ponovo pojavila u Rudarskoj četi. Došla je, kao i obično, — iznenada, nasmejana, vesela, puna optimizma i volje da uspe.

Nekako nenametljivo, ali sa puno takta, počela se uvlačiti u život Rudarske čete.

Ni danas mi nije jasno zašto je izabrala baš Rudarsku četu. Još manje mi je poznato ko ju je i zašto jednog dana uputio k nama.

Sećam se dobro tog dana. Bila je veoma jaka zima, valjda takva može biti samo u Bosni, bar sam tada tako mislio. Kada smo se ujutru vratili sa borbenog zadatka, onako umorni, promrzli i gladni, čim smo ušli u zagrejanu prostoriju, polegali smo i većina drugova je odmah zaspala. Ja sam, po običaju, otišao u komandu čete, da je upoznam s rezultatima zasede. Posle završenog referisanja, Rade Milićević mi reče:

— Đuro, ova drugarica želi da bude borac u našoj četi, pa je povedi u tvoj vod.

Nisam protestovao, ali sam pomislio: bolje đavola nego nju!

Kada smo došli u vod, prva njena primedba je bila:

— Druže komandire voda, trebalo bi otvoriti vrata da uđe malo čistog vazduha dok se drugovi nisu pogušili.

Baš ne mnogo raspoložen, toga trenutka, odbrusio sam:

— Do đavola, dosta im je bilo celu noć čistog vazduha.

Ne govoreći ništa više, prišla je vratima i otvorila ih, stojeći iza njih, kao da propušta nekog da uđe. Zatim je, pošto se soba napunila čistim vazduhom, zatvorila vrata i rekla:

— Sad je već bolje.

Tako je počeo njen prvi dan u Rudarskoj četi.

Negde oko podne, kada smo se počeli buditi, prišla mi je i rekla:

— Dižite se, dokle ćete spavati, Saban (Milan Đurović Šaban, rudar Belog Brda, u to vreme kuvar) zove na ručak.

Neki drugovi su se probudili i, ne krijući svoje nezadovoljstvo, počeli da postavljaju pitanja: »Otkud ti ovde?«, »Sta ćeš ti tu?«, »Ko te uputi ovamo? . . . «

Za veliko čudo, nije uopšte reagovala na ta zajedljiva pitanja, nego jednostavno, kao da se to nje uopšte ne tiče, prišla mi i rekla glasno da bi svi čuli:

— Druže komandire, trebalo bi požuriti na ručak, pa da se jedna desetina svuče da bih im oprala i okrpila veš.

Iako to nije bilo ništa neuobičajeno (drugarice su bile glavni organizatori lične higijene i preventive u svim jedinicama), iznenađenje ne bi bilo veće ni da je među nama eksplodirala bomba. Nenaviknuti da se neko brine o njima, rudari su počeli da dobacuju jedan drugom, da se pogledaju, da se došaptavaju. Čule su se razne primedbe i protesti, od odobravanja i pohvala do onih: »Pa mi smo pošli da se borimo protiv fašizma! Sta je ovo sad?« Bilo kako bilo, Katica je pred veče donela oprano i okrpljeno rublje i podelila ga drugovima. A oni su bili vrlo zadovoljni i nisu bili škrti u pohvalama.

Posle večere dobili smo zadatak da te noći organizujemo zasedu na pruzi Sarajevo — Goražde. Po običaju, borci su se okupili ispred komande čete da bi saslušali zapovest i dogovorili se o tome kako da izvrše zadatak. Katica je među prvima bila na zbornom mestu. Sad već dobronamerno, drugovi su protestovali govoreći: »Drugarice, ti ne možeš ići, ti si ceo dan radila, ti si umorna». Energično je odbila sve savete i ubeđivanja. Objašnjenje je bilo jednostavno: u partizane je stupila da bi se borila —- dogod bude trebalo, a sve drugo što radi uz to, čini u želji da doprinese uspehu borbe. Još jedanput iznenađeni držanjem Katičinim, rudari izmenjaše poglede i rekoše: »E, takva nam drugarica treba u četi«.

Proveli smo celu noć u zasedu na železničkoj pruzi, u neposrednoj blizini Prače. U samo praskozorje naišla je manja ustaška jedinica. Onako promrzli i umorni, počeli smo da pucamo na ustašku kolonu. Među ustašama je nastao metež i panika, čuli su se jauci (što nam je govorilo da je naša vatra dosta uspešna) i za čas su se razbežali. Ranjene i poginule ostavili su da leže u snegu. Prema zadatku, a i zbog neposredne blizine garnizona u Prači, mi smo se u samo razdanjivanje morali povući.

Kada smo došli u logor, onako promrzli i iscrpeni, popadali smo kao snoplje, željni sna. Međutim, Katica je bila neumoljiva:

— Druga desetina da se skine radi pranja veša.

Drugovi su počeli da protestuju i da se ozbiljno ljute: »Pusti nas na miru, dosta nam je bilo celu noć po onom mrazu i snegu, a pogotovu tebi. Legni i odmaraj se«. Ona nije popuštala, pa su na kraju morali da se svuku i da joj predaju rublje. Pošla je i ponela rublje. Neki su se ponudili da joj pomognu, među njima i Bubalo. Katica je rekla, pomalo stidljivo:

— Nidžo je najmlađi, pa ako hoće, neka on pođe.

Udaljili su se u pravcu kuće čika-Danila, koji je bio odbornik u selu. Nastala je rasprava: da li ima smisla to što ona radi, da li ona to može izdržati i slično. Culo se mnogo pohvala i toplih reči o njoj. Predloženo je da joj se zabrani toliki rad i napor. Sada se gotovo iza svake reči osećala briga i pažnja prema toj devojci, fizički najslabijoj među nama — kako smo mi smatrali, uprkos tome što je pokazala izvanrednu izdržljivost. Tako se pokazalo da su ovi, na izgled grubi, ljudi u stvari puni osećanja drugarstva i topline i da su ovu slabačku devojku, gotovo devojčurka, počeli smatrati sebi ravnom, čak su joj u ponečemu davali prednost.

Borba za Prozor je počela u jutarnjim časovima, i to — kako bi vojnici rekli — odmah iz podilaženja. Jedinice su raspoređivane i upućivane u borbu onako iz pokreta. Računalo se da ćemo Prozor relativno lako zauzeti. Kada smo se približili gradu, naišli smo na neočekivano jaku i dobro organizovanu vatru iz naselja, a osobito sa dve tačke koje su dominirale gradom: sa jednog uzvišenja s tvrdim kućama neposredno u gradu i sa brda iznad grada zvanog Kozje stijene. To nam je po danu gotovo onemogućavalo da se probijemo do naselja. Štab bataljona je iz neposredne blizine pratio razvoj situacije, pa je pravovremeno naredio da se delovi jedinica s puškomitraljezima zadrže na dostignutim položajima, a da se glavnina povuče malo unazad kako bi se odmorila i organizovala noćni napad. Rudarska četa je dobila zadatak da noću zaobiđe neprijateljeve položaje i napadne s leđa ustaše utvrđene na Kozjim stijenama.

Noću smo, kako se to kaže, izvršili zaobilazak i podilaženje i u samo praskozorje našli se u šumi, u neposrednoj blizini samog vrha brda na kome su ustaše organizovale odbranu. Padala je kiša, a šuma je bila visoka i dosta gusta, što nam je išlo naruku i omogućilo nam da se neopaženo približimo ustašama, gotovo nadohvat ruke. Poslednji dogovor čete, pred napad, bio je: obuhvatiti neprijatelja sa tri strane, zatim jednovremenom vatrom — s tim da puškomitraljesci prvi počnu dejstvovati — razbiti ga, zbaciti sa položaja i nabaciti na vatru ostalih snaga bataljona.

Slučaj je spasao ustaše od potpunog uništenja: jedan od njih je zašao u šumu desetinu metara i naišao na Prokicu, koji je bez razmišljanja pucao. Taj pucanj je za nas bio znak za juriš, a za ustaše

— za pometnju i paniku. Od naše vatre i uzvika i od jauka ustaša nastao je pravi pakao. U magnovenju su se našle zajedno, izmešane, naše uniforme razne boje sa potpuno crnim ustaškim. Po običaju, Bubalo je bio među prvima i najedanput se našao među 15—20 ustaša. Izgledalo je da mu nema spasa.

Katica je to prva primetila i pojurila, vičući:

— Napred, drugovi, ubiće Bubala!

Stavila je nož na pušku i začas se našla među ustašama. Na opšte iznenađenje, počela je da deli udarce levo i desno. Pristigli su i ostali drugovi, nastao je opšti metež, a onda su se ustaše dale u beg prema Prozoru. Dobar broj njih ni oružje nije stigao da uzme. Naravno, mi smo ih u stopu pratili, sve dok nismo izašli na vrh brda, gde nas je dočekala mitraljeska vatra iz podnožja brda.

Među prvima je na kosu izbio puškomitraljezac Stevo Mihajlović. Onako stojeći počeo je da tuče ustaše koji su bežali niz brdo. Junački je pao, a nije ni video šta smo učinili od ustaša. Katica je bila nešto dalje od njega, i čim je videla da je pao, potrčala je prema njemu uprkos kiše i metaka koji su fijukali. Pritrčala mu je, podigla ga, ponela prema zaklonu — da ga previje. Povikao sam:

— Lezi, Katice, zakloni se!

Vikali su i drugi drugovi, no sve je bilo uzalud. Ona je, izlažući sebe smrti, išla da pomogne drugu. Tu je i pala, pogođena rafalom.

Takva je bila od početka, takva je ostala do kraja. Uvek spremna da pomogne drugovima, makar i po cenu sopstvenog života.

Četa je išla iz borbe u borbu, ljudi su ginuli, bili ranjavani ili odlazili u druge jedinice. Dolazili su novi drugovi na njihova mesta, ali četa je uvek i do kraja ostala Rudarska, i to u punom smislu reči. Svi novodošli su se brzo kalili i prihvatali osobine onih koje su zamenjivali, a oni koji su bili ranjeni jedva su čekali da im rane zacele i vrate se u svoju jedinicu. Borci koji su odlazili (po potrebi, u druge jedinice) uvek su s ponosom pričali o rudarima, o Rudarskoj četi, o Kraljevačkom bataljonu i 1. proleterskoj brigadi, koja je postala legenda naše borbe. Tako je to bilo sve vreme rata: jedni su ginuli, drugi su odlazili, treći dolazili, a Katica je, za sve nas koji smo je upoznali, bila i ostala izvanredno hrabar borac i pravi drug.

S osmehom smo se sećali prvih susreta sa njom i prvih dana pošto je došla u četu, našeg gunđanja, negodovanja, neodmerenih reči i postupaka. Sve je to ona prebrodila i, svojim strpljenjem i pažnjom, a pre svega hrabrošću i drugarstvom, osvojila srca gorštaka — tih na izgled mirnih ljudi, ogrubelih od mučnog života i rada. I sama radnica, znala je da se iza tih tvrdih crta na licu i oštra jezika krije dobrota i plemenitost. Umela je da nađe put do ljudskog, velikog srca tih radnika rudara i da im uzvrati brigom, pažnjom i plemenitošću. Prihvatili su je kao svog čoveka, postala je miljenik Rudarske čete.

Pravo joj je ime bilo Draginja Katić. Retko ko je to znao. Rudari su je jednostavno zvali naša Katica.

Đuro Četnik-Jovanović

PRELAZAK PREKO DRINE

Drina — prepreka na borbenom putu

Posle pobednih bojeva kod Tičeva, Glavatičeva, na Ulogu, Treskavici i Kalinoviku, 1. proleterska brigada je razbila i desetkovala četničke jedinice u Hercegovini i ovom delu istočne Bosne. Otvoren je put za nastupanje u Sandžak, a možda i u Srbiju. Od Kalino vika je nastupala u bataljonskim kolonama i čistila teren od razbijenih četničkih bandi. Čim smo izbili na domak Drine i ugledali reku, u bataljonu su počeli razgovori: »Evo nas na Drini, još malo pa ćemo u Srbiju . . .« Radost je bila velika, ali svi su znali da će trebati još mnogo borbi i napada da bi se stiglo u Srbiju.

Dvadeset i devetog marta 1943. Kraljevački bataljon je izbio u selo Zešče i tu se privremeno razmestio. Imao je zadatak da štiti levi bok brigade i organizuje i pripremi prelazak jedinica preko Drine. Komandant Zivan Maričić je naimenovan da neposredno rukovodi prelaskom. On je odmah preduzeo mere da se najhitnije izvrše sve pripreme, jer se tada smatralo da ćemo Drinu forsirati iz pokreta. Trebalo je samo oteti »đemiju« (deregliju) od četnika i odmah ići preko reke.

Negde oko 13 časova Zivan je pozvao Pantu Gavrana (tada je bio zamenik komandira Rudarske čete) i mene i naredio nam da se odmah javimo komandantu 1. bataljona Savi Buriću, te da mu kao »stručnjaci« pomognemo u prebacivanju naših snaga preko reke. Ubrzanim maršem stigosmo u štab 1. bataljona, koji je bio u selu Odžaku, i odmah se javismo komandantu Buriću. Obavestismo ga radi čega nas je Zivan poslao njemu, dodajući da će i Zivan uskoro doći na Drinu. Savo, uvek raspoložen, reče nam:

— Dobro ste došli, đetići, treba da što prije pređemo ovu rijeku!

čelo kolone 1. crnogorskog je već negde oko 15 časova izbilo u dvorište Osnovne škole u Ustikolini. Mesto je potpuno pusto, nigde žive duše, sve se razbeglo i posakrivalo pred četničkim terorom.

Savo se sa svojim štabom i grupom mitraljezaca smestio kod škole, Živan još nije bio stigao. S uzvišenja na kome se nalazi škola posmatramo suprotnu obalu i polje koje se proteže duš desne obale Drine. Ništa se naročito ne primećuje, sve je mirno, iz kuća u selu Cvilinu i obližnjim zaseocima vije se iz odžaka dim i samo ponegde se primećuju pojedine grupe četnika kako prelaze iz jednog zaseoka u drugi. Četnici su računali da partizani ne mogu tako brzo stići, a i ako stignu, pred njima je Drina — reka koju neće lako preći. Sve bi bilo dobro da četnici nisu prevezli »đemiju« na svoju stranu. Odmah se postavilo pitanje: kako i čime preći Drinu? Skeledžija je kod »đemije«, sa njim su još dva-tri četnika kao obezbeđenje, bezbrižno sede i, verovatno, ćaskaju.

Posle kraćeg konsultovanja Savo odluči da uputi patrolu s puškomitraljezom na mesto odakle vozi »đemija«, da se predstave kao četnici i da pozovu skeledžiju da ih preveze na suprotnu obalu. Već se bliži kraj dana, stigao je i Živan, koji se odmah složio s ovim ratnim lukavstvom Burićevim. Patrola je krenula, sa njom je i Savo, i odmah, čim je pristigla na određeno mesto, pozvala je skeledžiju ovim rečima:

— Mi smo četnici, ostali smo na ovoj strani, dođite po nas da ne bismo pali u ruke partizanima.

Skeledžija i četnici su poverovali, povezli su »đemiju« i pošli po nas. Radujemo se — varka je uspela! Kada su došli do sredine Drine, začu se najpre žamor, a onda i galama — izgleda da su, ipak, uvideli s kim imaju posla, pokušavaju da prebace čelično uže i »đemiju« vrate nazad. Videvši šta četnici rade, mi ih ponovo pozvasmo:

— Ne bojte se, mi smo naši, dođite po nas!

Četnici u to nisu poverovali, nego okrenuše »đemiju« i povezoše je svome kraju. Kada su prišli obali, sva tri četnika i skočiše i počeše da beže, ali ih naš mitraljezac sa dva kratka rafala pokosi. Oni su ostali da leže pored Drine, ali je kod njih ostala i »đemija« bez koje se ništa ne može.

Nova je odluka pala: tražiti dobrovoljce koji će preplivati nabujalu Drinu i vratiti »đemiju« na našu stranu. Dobrovoljce nije bilo teško naći, javilo ih se dosta, svako je hteo da da svoj doprinos u ovim odsudnim trenucima. Hladnoća nije smetala, plivači su »prebrodili« reku i pokušali da »đemiju« vrate na našu stranu. Vozili su negde do sredine reke i tu stali. Nisu mogli dalje, jer je bilo oštećeno čelično uže (verovatno mitraljeskim metkom) po kome je išla koturača, pa se »đemija« morala otkačiti i veslima prebaciti na našu stranu. Skela je već tada bila oštećena mecima, a u toku noći je bila još više oštećena neprijateljskim artiljerijskim i minobacačkim granatama.

Da smo uspeli prevariti četnike i dobiti ispravnu »đemiju«, mi bismo već te noći s prednjim delovima prešli na suprotnu obalu i zauzeli mostobran. Sada je trebalo sve početi iz početka, nabavljati sredstva, praviti splavove i na njima prelaziti Drinu.

Izrada prevoznih sredstava — splavova

Radi izvršenja toga zadatka štab brigade je stavio na raspolaganje komandantu 4. bataljona svoju kompletnu Inžinjerijsku četu.

To su bili vesti mineri predvođeni komandirom Trepčinim rudarom Jovanom Vujovićem Mušmulom i Perom Gračaninom, zamenikom komandira, rudarom Ibarskih rudnika. Oni su bili vični poslu što ih je čekao. Pozvani su i drugi borci koji su se ranije bavili splavarenjem i koji poznaju ćudi plahovite reke. Za rad smo izabrali uvalu kod vodenice Nike Vukadina, zaklonjenu krošnjama gustih jabuka i topolama, zaštićenu od pogleda sa zemlje i iz vazduha. Avioni su ponekad kružili, ali nisu mogli ništa primetiti.

Ujutro je došao Zivan, a sa njim i komesar bataljona. Prvo nas je pozdravio i upitao za junačko zdravlje, malo se, kao i obično, pošalio i onda pozvao Mušmulu i »stručnjake« za izradu splavova i saopštio nam:

— Stab brigade je odlučio da Drinu pređemo na splavovima, drugog izlaza nema. Pronađite građu, rušite kuće i napravite dovoljan broj splavova da bismo pomoću njih, u što kraćem roku, prešli reku. Za svu pomoć se obratite meni.

Zadatak je bio hitan i jasan, trebalo je odmah početi rad. Zakašnjenja ili oklevanja nije smelo biti, to bi nas mnogo stajalo, a možda bi dovelo u pitanje i sam prelazak preko Drine. Počeli smo se dogovarati šta i kako da radimo. Bilo je raznih predloga: jedni su bili za to da rušimo dotrajale i nove kuće, a drugi da tražimo balvane pored Drine. Prvo se moglo učiniti, a drugo nije, jer su četnici, zajedno s Talijanima, držali korito reke pod kontrolom i vatrom. Raspravu preseče Gračanin rečima:

— Ako idemo da tražimo i nosimo balvane od Drine, to je dug posao, izlažemo se opasnosti da četnici otkriju našu akciju. Zato je najbolje da uputimo patrole da izvide gde ima kuća pogodnih za rušenje i u njima dobre građe«.

S tim predlogom smo se svi složili. Upućene su patrole u izviđanje, a ostali su uređivali mesto za izradu splavova. Jedna je grupa otišla da u obližnjim kućama pronađe dve do tri testere, sekire, eksere, »klanfe« i drugo, jer bez tog se alata ne bi mogao uspešno izvršiti posao. To je dobro znao Mušmula i na tome je stalno insistirao.

Patrole su donele izveštaj i prva na udaru bila je begova kuća u selu Odžaku. Kuća je bila u izgradnji, »doterana« pod krov, ali nije useljena. Beg je, rekoše, davno pobegao u Sarajevo i tamo živi. Kuća je građena solidno, a građa je od čamog drveta, vrlo pogodnog za izradu splavova. Mušmula ju je nekoliko puta pogledao od krova do temelja i zadovoljno procenio:

— Ovde ima najmanje pet ili šest kubika građe i to će nam možda i biti dovoljno.

Svi smo zadovoljni i srećni prionuli na posao. Plan rušenja je odmah napravljen: prvo rušiti krov, pa prvi sprat i tek onda prizemlje. Pažljivo smo skidali gredu po gredu i još pažljivije spuštali na zemlju. Grupe boraca su odmah nosile građu kod Vukadinove vodenice i tamo su, pod Mušmulinim i Pantinim nadzorom, skivani splavovi.

Rušene su i druge kuće i štale u koje je bila ugrađena suva građa, čija će nosivost biti veća, a prenos do rečne obale lakši.

Radilo se danju i noću, te je od 30. marta do 6. aprila sagrađen 31 splav. Nosivost svakog spiava bila je 3 bombaša i 2 veslača, i to pod punim opterećenjem. Model spiava je bio isti onakav kakav prave meštani za svoju upotrebu. To je bilo najbolje rešenje, jer splavićima na sklapanje od dasaka, ili s buradima i džakovima napunjenim slamom, ovakva se reka ne bi mogla preći. To su smatrali štab brigade, štabovi bataljona, a i mi koji smo pravili splavove.

Svi smo bili zadovoljni, sredstva su pripremljena i samo se čekalo naređenje da se krene preko nabujale Drine. Niko nije mario za to ko je na suprotnoj obali. Takvo je bilo raspoloženje i svi smo s nestrpljenjem očekivali početak prelaska.

Da bismo zadatak uspešno izvršili, treba da savladamo dve prepreke: reku Drinu i otpor neprijatelja. Za prvu smo se dobro pripremili, a za drugu — videćemo. Tada su desnu obalu Drine, od Foče pa do sela Bavčića, branila dva četnička korpusa (Miloševski i Drinski), jačine oko dve hiljade ljudi. Sem četnika su tu bila još i dva talijanska bataljona: jedan na Krčinu brdu, a drugi na brdu zvanom Kapak. Ti su bataljoni pripadali 4. puku (sa sedištem u Čajniču), iz sastava alpske divizije »Taurinense«, čija je komanda bila u Pljev-
ljima.

Drinski četnički korpus je imao tri brigade: Višegradsku, Goraždansku i Fočansku; njime je komandovao kapetan Baja Nikić. Milešević korpus je imao dve brigade: Pljevaljsku i Bjelopoljsku; komandant korpusa je bio Pavle Đurišić. Od naoružanja, četnici su imali: puške, puškomitraljeze, teške mitraljeze, a svaka brigada i dva do tri minobacača. Najbolje su bile naoružane Pljevaljska i Bjelopoljska brigada i njima je i dat glavni zadatak u sprečavanju eventualnog prelaska partizana preko Drine na pravcu Ustikolina-selo Cvilin. Sve četničke jedinice dobivale su hranu i municiju od Talijana iz fočanskog garnizona. Snabdevač je bio Pavle Đurišić, koji se nalazio kod talijanskog komandanta u Foči.

Pored Drine je, na drugoj obali, na svakih 50—100 metara izgrađen po jedan rov, dosta uzak, ali ipak za stojeći stav. Rovove su izgradili Talijani pre našeg dolaska. Jedan talijanski bataljon je na te položaje došao još oko 25. marta i odmah, po običaju, pristupio utvrđivanju, te je, čim su pristigli četnici, njima predao te položaje, a on poseo Krčino brdo. Onda su Krčino brdo prosto preorali: izgradili rovove, saobraćajnice, zagradili se u bodljikavu žicu kao da iz nje nikada ne misle izaći. (A viđeće se kasnije da li će izaći!).

Kapetan Nikić, koji je komandovao svim četnicima, upućivao je samo manje snage (grupe) na rečnu obalu, dok je glavninu držao pozadi. Tako je bilo jedino prva dva dana, a docnije je i to činio samo noću. Naša je vatra bila tako ubitačna da četnici danju nisu smeli dolaziti na Drinu.

Nikić je hodao po brigadama, držao govore, pretio i hrabrio četnike govoreći im da se hrabro bore i ne dopuste prodor komunista u Srbiju. U jednom govoru je rekao i ovo: »Komunisti su razbijeni i sade bežе, mi ćemo ih ovde dotući«. Teško da je i sam u to verovao, pogotovu kada se zna da su ti njegovi četnici već bih do nogu potučeni na Neretvi, Ulogu i Kalinoviku.

Jedan smeliji četnik postavio je Nikiću i ovo pitanje:

— Kako će komunisti preći Drinu kada nemaju ničega i još su, povrh toga, razbijeni?

— Oni nemaju pontonskih sredstava, nemaju stručne spreme, nisu školovani i ne znaju i ne mogu forsirati Drinu — odgovorio je Nikić.

— Onda nema šta da se bojimo?

— Mi nema šta da se bojimo, mi ćemo ih hrabro dočekati i uništiti — dodade kapetan Nikić.

Nikić je ipak računao: Talijani su pozadi i, ako zatreba priteći će u pomoć.

Izbor mesta i pripreme za prelazak

Čim su naši prednji delovi stigli na Drinu, odmah se razmišljalo i o mestu gde je ovu prepreku najlakše savladati. Bilo je raznih predloga. Neki su mislili da je lakše izvršiti prelazak na mestu gde je reka uža, bez obzira na njenu brzinu, matice, slapove i slično, a neki da se ona može preći bilo na kom mestu. Iz svega je bilo očevidno da nismo imali nikakvog iskustva u savlađivanju vodenih prepreka.

Stab brigade je već 2. aprila 1943. izdao naređenje štabovima bataljona i u njemu precizirao da Drinu treba preći u rejonu selo Modran-selo Mrđelići (ne Mretevići!). Posle izviđanja rečnog korita i kraće analize, od toga se mesta odustalo. Jer na tom delu Drine postoje dva slapa (buka), matica je vrlo brza, suprotna obala strma. Uz to ima samo jedan zaselak i teško bi se našao materijal za pravljenje splavova.

— Bez osposobljavanja i upotrebe »đemije« mi ne možemo prebaciti celu diviziju, tovama grla, artiljeriju i sanitet — reče Jovan Vujović Mušmula.

Njegov zaključak i predlog su potpuno usvojeni.

Odlučeno je da se Drina forsira na pravcu Ustikolina-selo Cvilin. Na tom pravcu reka je tiha, sa dosta limana i samo jednom

jačom maticom. Pored toga se može upotrebiti dereglija kao osnovno sredstvo prevoženja, dok na Modranu tih uslova nije bilo.

Usled snega i jakih kiša Drina je dosta nabujala i time povećala svoj vodostaj iznad normale. Širina reke iznosila je 80—90 metara, dubina 3—5 metara, a brzina protoka 4—5 metara u sekundi. Iz ovo nekoliko podataka se vidi da je Drina u to vreme bila vrlo velika prirodna prepreka i da je trebalo uložiti mnogo truda i znanja da bi se savladala.

Četnički »stratezi», smatrajući da su te teškoće nepremostive, po obližnjim selima su govorili narodu: »Partizani ne mogu preći Drinu«, i dalje: »Ako pokušaju, odneće ih Drina«, a gospodin kapetan Nikić »hrabro« podvikuje: »Ako komunisti pokušaju da predu Drinu, mi ćemo ih, braćo, uništiti!«

Naša vatrena priprema je bila organizovana kao retko kada. Vatreni položaji kod škole i na Podima dominirali su nad neprijatelj evim, sa njih se mogla ostvariti tako jaka frontalna vatra da četnici nisu mogli podići glave u svojim rovovima. Zbog toga četnici (sem prvih dana) nisu danju posedali rovove koje su im Talijani pripremili neposredno pored Drine, bojali su se naše smrtonosne vatre, to pre što je pozadi rovova polje, preko kojeg se ne može neopaženo bežati, pogotovo danju. Noću su dolazili u rovove, galamili i redovno bacali u Drinu talijanske ofanzivne bombe. Sami sebi su razbijali strah.

Radi vatrene pripreme prikupljena su sva brigadna oruđa i oružja — artiljerija, minobacači, teški mitraljezi, puškomitraljezi i ostalo pešadijsko naoružanje, ukupno: dva brdska topa 75 mm, jedan protivtenkovski top »škoda«, jedan pešadijski top 35 mm »pito«, oko 10 minobacača 81 mm, 8—10 mitraljeza »breda« i »švarcloze«, zatim celokupno naoružanje 1. i 2. crnogorskog bataljona, čije se ljudstvo kao osiguravajući delovi, nalazilo neposredno na levoj obali, i ujedno je poslužilo za prebacivanje u prvom talasu i u osvajanju mostobrana.

Da bi se vatrena moć svakog oruđa potpuno iskoristila, precizno je obeležen svaki cilj, svakom oruđu su tačno date zone dejstva i određeni ciljevi koje treba tući.

Glavni organizator vatrene pripreme bio je Ljubomir Martić Ljubez, pomagali su mu komandiri pratećih četa bataljona, a posebno Ljubivoje Pajović.

Ljubez, koji je bio kod škole, budno je pratio svaki pokret četnika, a naročito je motrio na kuće u kojima bi mogli biti njihovi štabovi ili veće grupacije, pa ako bi to uočio, odmah je naređivao otvaranje vatre.

Naši artiljerci i minobacačlije su gađali i pogađali ciljeve bez greške. Prestale su da gore vatre po kućama, a na hodanje po selu samo se izuzetno ko usuđuje. Četnici nisu ni pomišljali da danju dođu na Drinu.

Vatrena priprema je bila snažna, planski je vođena i u celosti je neutralisala neprijatelja, stvorivši time mogućnost za bezbedan prelazak preko Drine.

Pošto smo bili dosta neiskusni u vođenju borbenih akcija takve vrste, od 3. do 6. aprila živo se radilo na pripremi boračkog i rukovodećeg sastava za izvršenje teškog zadatka. Na četnim konferencijama je borcima objašnjena situacija u kojoj se nalazimo, predočeno im je kakav će napor i kakvu hrabrost zahtevati prelalazak preko Drine; govorilo se i o stanju kod četnika, situaciji u kojoj se nalaze, o talijanskoj vojsci koja ih podržava, a ponajviše 0 značaju našeg prodora u Sandžak i Srbiju, o tome što će to značiti za razvoj ustanka u tim područjima.

Na konferencijama su birani i bombaši dobrovoljci. U svakoj četi se javljala ogromna većina. Svi su hteli u bombaše, niko nije hteo da ostane.

Svi nisu mogli, pa su u bombaše uvršteni samo pojedinci: Mitar Radić, Ivo Dragobratović, Kazimir Kralj, Slavko Maričić Čiča, Prokica Zigić...

Na jednom takvom skupu, komesar bataljona je rekao:

»Drugovi, svi u bombaše ne možemo, neko mora i da ostane. Mi smo i ovde ispoljili našu snagu i za nas Drina nije nesavladljiva prepreka. Što se tiče odlaska u bombaše, imaćemo svi mogućnosti, borba neće prestati, treba uporno goniti četnike i uništiti ih kao vojnu organizaciju«.

Odabrani su i spiavari koji će prevesti preko bombaše, a kasnije 1 ostale. I tu je bilo dobrovoljaca napretek. Uzeti su u obzir oni drugovi koji su živeli oko reka i Dalmatinci, koji su vešti i na moru i na reci.

I pre tih konferencija partijska je organizacija bila vrlo aktivna. Održan je sastanak bataljonskog biroa, a zatim i sastanci četnih ćelija. Svaki je komunista, posle ozbiljnog i pažljivog razmatranja, dobio sasvim određen zadatak: kako da se postavi i ponaša, da prednjači u borbi i smelo juriša. Zaključak je bio da se zadatak u celini mora izvršiti. To su komunisti shvatili i spremili se da budu nosioci aktivnosti u borbi.

Svi su došli na vreme, onako kako je predviđeno. Nijedan bataljon nije zakasnio. Bombaši i spiavari su se 6. aprila prikupili kod vodenice Nike Vukadina. S bombašima je vršena odvojena priprema i tada im je objašnjeno: mesto iskrcavanja, raspored neprijatelja, raspored njegovih eventualnih rezervi, pravci napada posle prelaska na suprotnu obalu i dejstvo po dubini. Pre toga im je objašnjeno kako i gde da sede na splavu (stajanje ne dolazi u obzir!), kako da drže oružje prilikom prevoženja itd. Splavarima je objašnjeno koliko ljudi može da nosi splav (3 bombaša i 2 spiavara), kako treba veslati, na šta treba naročito obratiti pažnju. Onda su se svi prikupili u zaklon kod škole, odakle je dobar pregled rečnog korita

i dubine prostora na kojem će se razvijati dejstva. Tu je svima objašnjen pravac donošenja spiavo va, mesto (linija) ukrcavanja, gde treba pristati uz obalu, pokazane su matice, virovi i limani, i data uputstva za postupanje u toku prevoženja.

Borbene zadatke su izneli i objasnili Savo Burić i Božo Božović, a stručne Jovan Vujović Mušmula sa svojim saradnicima.

Na kraju priprema Savo u šali reče:

-— Naprijed, đetići! I ja ću odmah sa vama, možda na prvom ili drugom splavu. A kada pređemo, tamo ćemo se jošdogovarati.

Ali ni Božo ne bi lenj, pa dodade:

— A misliš, Savo, da ću ja ostati? Idem i ja sa prvima!

Živan je ćutao. Njemu, kao komandantu prelaska, ta je mogućnost — da ide prvi — uskraćena. I bi mu žao. Ali na kraju i on reče:

— Da vam je srećno! A čim prebacim borbene delove, i ja ću krenuti.

Tako su govorili komandanti i svojim rečima unosili raspoloženje i veselost. Znali su bombaši da bi svaki od njih s bombom krenuo prvi i to je hrabrilo, nadahnjivalo za nove podvige.

— Koliko ljudi može jedan splav da prenese do Drine? — upita Zivan.

— Trebaće ih najmanje osam do deset — odgovori Mušmula.

Posle toga je određeno koliko ljudi treba za taj posao da da svaki bataljon.

Vratismo se u bazu. Pripreme se privode kraju. Vreme prolazi brzo, a do noći treba sve uraditi. Tog dana kuvari su pripremali dobar ručak: čorba od škroba s mesom i, kao poslastica, kačamak. I inače, sve vreme priprema, hrana je, za naše uslove, običaje i navike, bila veoma dobra.

Šestog aprila oko 12 časova dolazi komandant brigade u našu bazu. Zivan i Mušmula upoznaju ga s našim delom — spiavovima. Bio je zadovoljan i vrlo raspoložen. Interesovao se za nosivost spiava, način veslanja itd. Posle kraćeg razgovora reče nam:

— Druga divizija je već prešla Drinu, a mi ćemo večeras. Od Vrhovnog štaba sam dobio zadatak da Drinu moramo preći. Ja mislim da ćemo uspeti. Vi bombaši idite slobodno i smelo preko Drine, brigada će vas pomoći, neće vas ostaviti na suprotnoj obali!..

To je rekao Španac, a jedan od bombaša reče:

— Da ima pet Drina, mi bismo ih savladali! A sa četnicima će biti lakše — dobro ih poznajemo.

To je bio kraj priprema. Ali Zivan još nije završio posao. Raspoređuje ljudstvo za nošenje splavova, zatim spiavare i bombaše po glavnim objektima i izdaje poslednja uputstva za večerašnji rad.

Početak i tok prelaska

Komandant Živan Maričić je izdao naređenje i Kraljevački je bataljon već pristigao u neposrednu blizinu reke očekujući nova naređenja. Svi su veseli, ali i nestrpljivi: kad će pokret i juriš na Drinu! Ostale jedinice brigade su takođe pristigle, a jedinice za zaštitu budno prate i najmanji pokret četnika, spremne da otvore ubitačnu vatru i da osujete eventualnu intervenciju neprijatelja.

Negde oko 18 časova, pod rukovodstvom Jovana Vujovića Mušmule i Pere Gračanina, počinje prenošenje splavova na reku. Splavovi su teški, a valja ih nositi najmanje 600 metara. Jedan splav nosi i po deset drugova. Kolona se stvara i čuju se povici: »Teško je!«, »Podigni, burazeru, na mene je pala sva težina!« . . Pa ipak, niko ne popušta, svi grabe ka Drini. Živan obilazi kolonu i hrabri drugove.

Prvi splav je stigao na obalu oko 18,30 časova. Kolona se otеže, sporo ide, ali ipak splavovi pristižu u kratkim vremenskim razmacima. Tamo ih čeka Panto Gavran i raspoređuje pored same Drine.

Do 19 časova je doneto desetak splavova, a ostalo je još najmanje dvadeset. S ovim što je pristiglo ne može se krenuti. Živan to vidi, ljuti se, galami, ali šta vredi — sa ovim se ne može krenuti. Još malo pa će noć, a četnici baš tada, pod zaštitom mraka, dolaze na obalu i onda će biti još teže. To je znao Živan, to smo i mi znali, i zato smo svi žurili. Premda nekompletni, možda i neorganizovani dobro, pokušali smo prelazak. Krenula su tri spiava, natovarena bombašima, ali su dočekani jakom vatrom. Bilo je i ranjenih. Dalje se nije moglo. Ići dalje, značilo je ići u sigurnu smrt. Videći to, Živan je, po odobrenju štaba brigade, naredio da se prelazak prekine.

Prvi pokušaj nije uspeo! Uzroci: kasno smo počeli i sporo donosili splavove na obalu, a početak prelaska je bio po mraku, kada su se pojedine grupe četnika već našle u svojim rovovima. To su bili zaključci rukovodstva prelaska. Inače, i tada smo mogli preći Drinu, ali sa dosta žrtava, a to niko nije želeo, jer su životi boraca ipak bili najpreči.

Sutradan, 7. aprila, posle analize neuspeha prvog pokušaja, doneta je odluka da se danas, u prvi mrak, na osnovu već stečenog iskustva, forsira Drina, da se izvrši jača i snažnija vatrena priprema, da preko reke u isto vreme pođe više splavova s bombašima koji će na suprotnoj obali stvoriti oslonac i zaštititi prelazak ostalih snaga.

Ta odluka je saopštena i splavarima i bombašima.

Sada će biti lakše, splavovi su u neposrednoj blizini (samo nekoliko koraka — i već su u Drini), stečeno je iskustvo, a i ljutnja što prvi put nismo uspeh prošla je, nervoze nema.

U prvi sumrak, dok se još dobro videlo, Drinom odjeknu snažna i glasna Živanova komanda: »Splavari i bombaši, napred!«, a u isto vreme je raketom dat znak da počne vatrena priprema.

Bila je to prava kanonada topova i minobacača, koju su dopunjavali retki mitraljeski rafali i puščani pucnjevi. Svaki pedalj četničkih položaja bio je tučen snažnom vatrom. Sabijeni u rovovima kao u mišje rupe, četnici ne mogu da podignu glavu. Ljubez, komandir pratećih četa i mitraljesci nemaju milosti, tuku bez predaha.

Prvi je u čamcu prešao na drugu obalu mitraljezac Ante Raštegorac sa svojim pomoćnikom. I već se čuju mitraljeski rafali i tresak ručnih bombi. Ostalima to dade još više snage i poleta. Splavari su krenuli u isto vreme s čamcem. Za nekoliko trenutaka Drina se, na dužini od 300 metara, zašarenela od splavova koji se ljuljaju, padaju u buk, ali ipak grabe ka suprotnoj obali.

Teško je na splavu preći Drinu. Hladno je, a splav se nalazi u vodi najmanje 15 santimetara. Bombaši su svoje puškomitraljeze stavili na krilo, čuvaju ih da se ne pokvase. Čule su se i ovakve reči: »Sta si se umrtvio, veslaj jače, inače odosmo u Savu«, ili: »Nemoj da se vrtiš, ako se prevmemo, poješće nas ribe«. Bilo je i prevrtanja, plivanja, neki su izvučeni, a neki, možda, i nisu.

Pa ipak su spiavari sa bombašima prešli reku za nepunih 15 minuta i dohvatili se drugog kraja. Bombaši su kao čigre izjurili na obalu. Već su se čuli rafali i povici: »Juriš, proleteri!« Dok su oni bez zadržavanja produžili preko polja ka selu Cvilinu i ostalim zaseocima da gone četnike, spiavari su vukli splavove uz Drinu idući po drugu partiju. Oni neveštiji ostavili su splav ih su ga razbili i s drugima se vraćali, ili su i sami krenuli s bombašima.

Zivan ne miruje. Svojim jasnim i britkim glasom stalno doziva: » Spiavari, šta čekate, niste naručili kafu? Najzad!« Ponekad ih poziva i poimenično. Ako bi neko došao bez spiava, pitao bi ga gde mu je, a ovaj bi zbunjeno odgovorio: »Druže komandante, otišao niz Drinu«. Na to bi Zivan dodao: »Dobro je kada i ti nisi sa njim otišao!«

Prošle su već dve partije. Savo Burić i Božo Božović su već prešli, oni komanduju i vode vojsku iz jednog okršaj u drugi. Mi prevozima i šaljemo im nove borce kao pojačanje. Splavova je sve manje, razbijaju se ili odlaze niz Drinu.

Negde do posle 20 časova prevezli smo više od stotinu boraca, a ostalo je svega još sedam ili osam splavova, koji zaista rade »punom parom«.

Zivan, kraj koga behu Jovan Vujović i Pero Gračanin, pozva Pantu i mene i, po običaju, kratko i jasno naredi:

— Ovde su Mušmula i Pero, odmah da onu deregliju popravite, s ovim čudom nećemo nikada preći Drinu.

— Neće to ići brzo — odgovori mu Panto.

— Ne znam, krpite je, zapušavajte rupe ili, ako vam je lakše, napravite novu deregliju, ali ja hoću da je za jedan sat gotova i da počne da prevozi nove borce. Bataljoni čekaju. A šta ćemo s komorom? Nećemo je, zar, na ovom čudu prevoziti? — zaključi Zivan.

Čekanja nema, treba žurno raditi. Dolazimo kod dereglije, ona je pri obali, puna vode, potonula. Izgleda da su je zrna dobro izrešetala. Sta da radimo i kako da je opravimo? Talijani tuku sa Krčina broda, sada i minobacačkom vatrom. Mora se oprezno raditi, ne skupljati se u gomilu, osim kada je to preko potrebno.

Posle kraćeg savetovanja odlučismo da deregliju izvučemo na suvo, bar do polovine. Ali za to nam trebaju ljudi, bar dvadesetorica. Čeličnog užeta nemamo, moramo gaziti u vodu i rukama je izvući.

Dobismo ljude i rad je počeo. Na komandu »hooo-ruk«, »demi ja« ide santimetar po santimetar napolje. Posle jednočasovnog napornog rada bila jedo polovine na suvu.

— Od čega je građena kad je ovako teška? — upita Pero.

— Puna je vode, a ima i borove daske — zaključi Panto.

Zivan je već stigao i sav razdragan nas požuruje. Prvo treba pronaći rupe gde je dereglija izbušena, pa kučinu da bi se te rupe zapušile i onda, po mogućnosti, katrana. Kučinu smo napravili od lanenih užadi, ali katrana nije bilo. Morali smo se zadovoljiti onim čime raspolažemo.

U deregliji su Panto, Pero i Mušmula, traže rupe, no nije ih lako sve pronaći. Treba zaviriti i tačno utvrditi gde ovo čudo propušta vođu. Čuju se glasovi: »evo jedne«, »evo druge«, »evo i treće«, i sve tako dok posao nije završen.

Vratimo »đemiju« u reku, posmatramo je kako plovi i da li pušta vodu. Ipak, pušta vodu, možda bi se za jedan čas i napunila. Nabavismo četiri kante da njima stalno izbacujemo vodu. Čelično uže je oštećeno i ne možemo ga upotrebiti za prevoz, te nam nije ništa drugo preostalo do da nabavimo vesla i da veslajući prebacujemo borce na suprotnu obalu. Čitav je posao završen negde posle pola noći.

Tada je još dobro radilo onih sedam ili osam splavova. Rekoše da su prevezli ceo Prvi crnogorski i više od polovine Drugog crnogorskog bataljona. Ti mladići-splavari koji su sačuvali svoj splav pripadali su, uglavnom, Fočanskoj četi Kragujevačkog bataljona.

Sada dereglija stupa u rad. U normalnim uslovima, ona bi prevozila nešto više od 20 ljudi, a mi smo ukrcavali 30—40, po ceo vod. Išlo je ipak brzo, te je do kasnog jutra prebačena cela brigada s komorom i pratećim oruđima. Oko podne je prebacivana 3. krajiška, pa 6. istočnobosanska, zatim 7. krajiška. Tako ceo dan.

Borbe — sve do Lima

Šta su u međuvremenu radili bombaši, 1. i 2. crnogorski bataljon? Oni su zauzimali selo Cvilin, razbili četnike i produžili napad na Krčino brdo. U početku ih je bilo malo, svega 50—80 boraca, ali je i ta mala grupa, pod komandom Sava Burića, išla smelo napred.

Nikićeve brigade su bežale pred njom kao da ih sam đavo goni. Borci 1. crnogorskog bataljona, zajedno s bombašima, u mokrim odelima, po hladnom vremenu, savlađuju otpor mnogo jačeg i brojnijeg neprijatelja i polako ali sigurno nastupaju ka Krčinom brdu. Pristižu im pojačanja, sve su jači. Četnici izvode jedan ili dva protivnapada, ali bez uspeha. Razbijeni su i u neredu se povlače prema Kapku i Čajniču.

Ostalo je Krčino brdo s Talijanima, njihovim rovovima i bodljikavom žicom. Proleteri ne posustaju, idu smelo napred, celu noć vode borbu. Vrše nekoliko juriša, zasipaju bombama talijanske rovove i tek ujutru zauzimaju Krčino brdo. Talijani su desetkovani, ono malo što je ostalo bežalo je prema Kapku da spase goli život. Ostavili su teško oružje, radiostanice i svu opremu, a po kosama, uvalama i vrtačama ležali su mrtvi i jaukali ranjeni.

Tako se završila borba na Drini i Krčinom brdu.

Četvrti kraljevački bataljon, koji je prešao Drinu u ranim jutarnjim časovima, nastavno je marš pravcem: sela Marsolići—Gudelj —Ostrmci—Crnetići. U Crnetiće je stigao pre podne i s ostalim jedinicama brigade se pripremao za napad na Kapak. Na svom pravcu dejstvovanja priprema se i 3. krajiška brigada.

Talijanska komanda je računala da će upornom odbranom na ranije pripremljenim položajima Kapak-Goli vrh uspeti da zadrži nadiranje naših snaga ka Čajniču. Te su položaje posela i branila dva bataljona 4. puka divizije »Taurinense«. Pored toga, ovde su prikupljeni delovi razbijenog bataljona sa Krčinog brda. Talijani su te položaje dobro utvrdili i pripremili za kružnu odbranu.

Četvrti kraljevački bataljon je napadao sa severozapada, a Sesti beogradski sa jugozapada. Borbe su počele već u popodnevnim časovima. Prvo je upućena 1. četa, a kasnije i Rudarska. Juriš je bio silovit i u prvom naletu zauzet je prvi rov. Ali otpor je jak i dalje se nije moglo. Čete su smenjivane na dostignutoj liniji sve do pola noći. A onda su, po naređenju komandanta, obrazovane bombaške grupe i izvršen je juriš. Zauziman je rov po rov. Kapak je prosto goreo u plamenu. Pred zoru, 9. aprila, izvršen je poslednji juriš — Kapak je pao. Na bojnom polju neprijatelj je ostavio više mrtvih i ranjenih (nije uspeo da ih ponese), municiju, celu logorsku opremu i ličnu ratnu opremu. Ceo taj dan bataljon se zadržao na Kapku, čistio teren i prikupljao ratni materijal.

U toku borbi za Kapak poginuo je Aleksa Guzina, zamenik komandira 1. čete, ranjen je Radosav Maričić, vodnik u istoj četi, i Paško Čatlak.

Posle poraza na Kapku Talijani su odmah počeli da se povlače sa Golog vrha, ali je to na vreme primećeno i osujećeno. Tu su ih, na prostoriji Goli vrh-Raskršće-Ivsar, jedinice naše brigade potpuno razbile i delimično uništile. Sve što su imali — oružje, municiju, hranu i komoru — Talijani su ostavili. Pored ostalog su

zaplenjena 4 brdska topa i 9 radio-stanica. Teška borba, ali lepa pobeda i velik plen.

Od četnika ni traga. Beže, ali kuda? Ni sami ne znaju. Njihov komandant kapetan Nikić prikuplja svoj korpus u selu Milijenu kod Čajniča u nameri da ga preko Goražda prebaci na Glasinac i Romaniju. Zato odlazi u selo Zupčiće i moli domobranske komandante da ga propuste kroz Goražde, s napomenom da su partizani navalili sa svih strana i da postoji mogućnost da napadnu i Goražde. Komandant domobranskog garnizona to nije usvojio i vratio ga je natrag nesvršena posla.

Posle poraza na Kapku, Golom vrhu i Ivsaru, neprijatelja je zahvatila panika. Talijani su na brzinu minirali svoja utvrđenja u čajniču, skladišta i magatine municije i, zajedno s četnicima, napustili varošicu povlačeći se ka Pljevljima.

Kraljevački bataljon je, ne nailazeći ni na kakav otpor, išao ka Čaj niču pravcem Raskršće-Ivsar-Čajniče i smestio se u selu Luke (na putu Goražde-Čajniče). Kada smo izbili na Brahu, ugledasmo kako u Čajniču tinjaju vatre. Od eksplozija i paljenja dimilo se na sve strane, ulice su bile pokrivene polupanim crepom, porušenim kućama i telefonskim stubovima. Četnici, poznati kao pljačkaši, ovde ipak nisu imali vremena da obave svoj prljavi posao. Naše su im jedinice bile za petama, te su bežali glavom bez obzira. Tako su ostala netaknuta dva do tri magacina municije i hrane (puščana municija, minobacačke mine i ručne bombe; brašno, šećer, makaroni i vino). Sve je to naš bataljon zaplenio i evakuisao.

U Čajniču se bataljon nekoliko dana odmarao i pripremao za nove zadatke. Miša Brezak Lala, obaveštajac bataljona, prvi je s izviđačima stigao u Čajniče i sebe prozvao komandantom mesta. Bio je primoran da izdaje i naređenja kako bi odmah bio regulisan red i mir. Meštani su mu se i obraćali sa »druže komandante«, a Lala ih je primao i rešavao njihova lična ili opšta pitanja. Ali njegova vlast nije dugo potrajala, bataljon se zbog opasnosti bombardovanja povukao iz Čajniča i smestio u bačijama jugoistočno od sela Pisanice.

Tu se bataljon zadržao sve do 28. aprila. Borbi nije bilo, pa je to vreme iskorišćeno za politički rad. Analizirane su prethodne borbe, proučavan je politički materijal i razmatrana politička situacija kod nas i u svetu. Čitani su bilteni i održavani sastanci četnih ćelija na kojima su sekretari iznosili svoja zapažanja, a komunisti se samokritički osvrtali na svoj rad. Pored kritike i samokritike bilo je i pohvala za uspehe, zalaganje i samopregor.

Krajem aprila — ponovo pokret. Bataljon izvodi marš pravcem Čajniče-Metaljka-Pljevlja. U selo Boljanić stižemo pred mrak 29. aprila, malo se odmorimo i nastavimo marš. Na odmoru, a i na maršu živo se raspravlja o tome: kuda ćemo dalje? Neki kažu: u Srbiju, drugi: u Crnu Goru ili na Kosovo. Lisac reče:

— Ja znam, iz poverljivih izvora, da idemo u Srbiju.

Svi zaključiše da će biti dobro ako mu se želja ostvari.

Zelje su jedno, a mogućnosti drugo. Peta ofanziva je mnogima pokvarila račune, pa se tako ni želja Vladimira Petrovića Lisca nije ostvarila. Iz Boljanića smo krenuli ne prema Pljevljima, nego prame Kamenoj gori i dalje, prema Limu. Gonimo četnike. Đurišić jedva umače kod Mojkovca. Da smo znali da je tu, bili bismo malo brži i taj bi nam zlikovac pao u ruke.

Pohod se nastavlja, ofanziva dobija neslućene razmere. Oslobađamo sela Lepenac, Mojkovac, Sahoviće i Brodarevo. Narod nas dočekuje veoma srdačno i pomaže nam u otkrivanju i razbijanju četničkih bandi.

Stigosmo nadomak Lima. A sada, kuda sada? ... Jedno ipak sigurno znamo: nećemo se zaustaviti dok celu zemlju ne očistimo od svih uljeza i izroda.

Mile Maksimović

NA VRATIMA SRBIJE

9. maj 1943. — Stigli smo u selo Orahovicu, zaselak Kneževiće, desetak kilometara ispod Bijelog Polja. Lim i drum Bijelo Polje-Prijepolje su kilometar-dva niže nas i naše ih patrole već drže pod svojom kontrolom. Talijanska artiljerija iz Bijelog Polja tuče dole oko druma, a po koja granata »zaluta« i ovamo, ka nama. Naši su na drumu zaposeli položaj oko kamenog mosta ispod kojeg protiče Orahovački potok i nešto niže uliva se u Lim. Obalom potoka prema Limu ima nekoliko visokih topola koje su dobar orijentir, pa talijanski artiljerci stoga tu otprilike i gađaju. Talijani se ne usuđuju da iziđu iz grada, pa to nisu učinili ni pre nekoliko dana kada smo prolazili pokraj Pljevalja.

Sav taj put i borbe u četvrtoj ofanzivi prošli smo u nadi da krećemo prema Srbiji. Ovde, na levoj obali Lima, treba da se prikupimo i grunemo tim pravim, toliko željenim pravcem. Već sada s čežnjom gledamo na suprotnu stranu reke. Na godišnjicu oktobarske revolucije jesenas u Petrovcu, pri predaji zastave 1. proleterskoj brigadi, Tito je rekao da smo dovoljno ojačali da možemo šeći najvažnije nemačke saobraćajnice na Balkanu i da nam predstoji put prema njima — prema Srbiji! Tamo će se, zaključio je, voditi i odsudna bitka protiv okupatora i njegovih pomagača. Sada smo joj, evo, na domaku!

Stari borci, Srbijanci, sretni su i veseli, ali se vidi, po njihovom ponašanju, da su ta vedra osećanja pomešana s tugom i setom. S čežnjom za zavičajem koji su napustili pre više od godinu i po dana sve je jača i žalost za drugovima kojih više nema i koji ostaše zauvek u bespućima Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Dalmacije. Bosanci i Dalmatinci, koje mi zovemo novim borcima, mada su to već prekaljeni ratnici, čuli su iz priča da u Srbiji »nema problema s hranom« i da ćemo biti pošteđeni tog zla po nas, pa se i oni raduju.

Osim patrola i izvidnica koje su već prelazile na drugu stranu reke i odonud donosile oskudne vesti, nema neke veće vojne ak-

tivnosti. Zato se na četnim i partijskim sastancima živo raspravlja
0 životu i odnosima u jedinicama, učvršćuju se disciplina i moraL

Pred veče talijanska artiljerija prestala da tuče. Približava se noć i kuvari su sve glasniji. Skoro će večera. Stiže jedan borac od
1. čete i kaže da dole na putu nije bilo gubitaka. Rudari već večeraju i spremaju se da smene 1. četu. Povlačimo se u kuću. Kuriri donose večeru.

Mi u štabu bataljona, jedući, razgovaramo o daljem pravcu nastupanja. Zivan objašnjava da 2. divizija treba da izbije na Lim između Berana i Bijelog Polja, a mi, 1. divizija, da likvidiramo Talijane u gradu i odavde krenemo za Srbiju. Naš pravac je: Pešter--Rogozna-Kopaonik, a pravac 2. divizije: niz Ibar. Tako bismo presekli komunikacije u Ibarskoj dolini i preko Kopaonika se spojili s našima u Kosaonici i Toplici, a zahvatili bismo i neke delove Metohije i Kosova. Ostale jedinice bi došle za nama.

U tim krajevima ima dosta hrane, nisu ratom bili opustošeni, te bi se naši ranjenici i bolesnici brže oporavili. Izgleda da na tim pravcima i nema mnogo nemačkih snaga. Neuspeh Nemaca i Talijana da nas unište u četničkoj ofanzivi ohrabrio nas je. A na »velikim frontovima« takođe im se ne piše dobro ...

10. maj 1943. -— Kiša je rominjala celu noć i jutros je prestala. Sprema se lep dan. Levo od nas, prema Brodarevu, čuje se neka pucnjava. Dok smo doručkovali stiže kurir 2. crnogorskog bataljona
1 obaveštava nas da su započeli borbu s Talijanima iz pravca Brodareva. Odmah krećemo tamo. Jedan vod putem, a mi ostali brdima. Najteže je rudarima: cele noći su bili na položaju i sad opet u borbu!

Kada izbismo na brdo, vidimo da je 2. crnogorski već skoro završio borbu s Talijanima. Naši trčeći uskaču u okršaj. Oživljava
i vatra Crnogoraca. Talijanska pešadija se povlači i prema brdu na kojem se vide njihovi bacači. Ja sa sanitetom idem uz 2. četu, koja se kreće naporedno s putem, a rudarski vod, nešto zaostao, kreće se pravo putem. Oko kamiona na putu, nekoliko stotina metara od nas, vrzma se nekoliko Talijana, dok im je glavnina otišla uz potok prema Crnogorcima. Naši otvoriše žestoku vatru, te Talijani napustiše kamione i pobegoše drumom. Sjurismo se prema kamionima. »Pretrkeljasmo« ih i krenusmo dalje uz brdo na kome su Talijani. Uz put nam mali Ika priča kako je Maletić dole kod kamiona naleteo na parče žutog jestiva, pa misleći da je to nekakva buđava proja, šutnuo ga psujući. Ika ga dograbio i sada jede.

— Seljak, ne zna šta je to patišpanj — zadirkuje ga smejući se.

Ja sam sa svojima našao nešto sanitetskog materijala. Naši gore na brdu jurišaju na Talijane, viču i pucaju za njima. Već su poodmakli, tako da mi na putu nismo pod vatrom. Meci fijuču visoko iznad nas. Stigosmo do okuke. Vidimo kako Talijani na sledećem brdu ubrzano ubacuju mine u tri bacača i tuku naše na brdu

levo iznad nas. Talijani su na steni. Deli nas potok koji silazi u Lim. Tamo dalje, levo, obilazi ih 2. crnogorski. Posle našeg plotuna talijanski vojnici pokupiš« bacače i pobegoše. Mi jurnusmo levo uz potok da se spojimo sa našima. Nekoliko zarobljenih Talijana, među kojima i ranjenika, sa dva kamiona, zavučene uz potok, naši čuvaju. Izbrojah još 16 kamiona isprevrtanih naokolo i mnoštvo mrtvih talijanskih vojnika. Idući uz potok nailazimo na naše i Crnogorce. Svako se nečim ponovio: pelerinom, šatorskim krilom, cokulama.

Nalazimo na 1. četu. I oni vode zarobljenike, a zaplenili su bacače i veliku količinu mina. Naši već isprobavaju bacače dok ne stigne Mile s pratećom četom. Borba jenjava i čete se polako prikupljaju. U živim razgovorima prepričavaju se zgode i nezgode iz borbe.

Krećemo polako gore na brdo gde su maločas bili talijanski bacači. Sada se tamo vidi grupa naših i svuda uz put čuje se žagor. Odozdo dovode još neke zarobljenike.

Na brdu štabovi bataljona okupljaju borce i dogovaraju se za sutradan. Ovaj položaj ćemo zadržati, sa njega se kontroliše put i dolina Lima.

Levo dole su još Kragujevački i Beogradski batalion. I oni su učestvovali u borbi i imali dosta uspeha. Do nas je 2. crnogorski. Kragujevčani i Beograđani su raspoređeni po grebenu Borikovca, sve do iznad sela Kičeva, koje je naša pozadina. Zarobljenici i materijal se otpremaju u to selo. Mi noćimo u selu Dobrinju, a položaj držimo na brdu zvanom Oštra stena prema Brodarevu. Imamo samo nekoliko ranjenih.

Od zarobljenika saznajemo da se garnizon iz Foče povlači za Crnu Goru. Zamenili su ga Nemci i ustaše. Ovo je bio 4. puk talijanske divizije »Taurinense«, koji je zaostao u Foči kada smo mi kod Ustikoline forsirali Drinu.

Na Krčinom brdu, Papku i If saru dočekali su nas skupa četnici i Talijani. Pošto smo ih razbili, u panici su pobegli: četnici prema Limu i Srbiji, Talijani u Cajniče. Ispod Cajniča, u selima Kamenu i Potkamenu, Talijani su se bili tako dobro utvrdili da ih mi bez jače artiljerije ne bismo mogli savladati. Međutim, posle sloma na Kapku i Ifsaru navrat-nanos su napustili ta utvrđenja i Cajniče i pobegli u Pljevlja. Tako je čitav ovaj deo Sandžaka bio oslobođen. Mi smo zaobišli Pljevlja preko Jabuke na putu za Prijepolje i stigli ispod Bijelog Polja, odakle ćemo u Srbiju. Na celoj toj teritoriji ostali su u talijanskim rukama Pljevlja i daleko odsečena Foča, u kojoj su sada Nemci i ustaše.

11. maj 1943. — Čete rano izlaze na položaj. Talijani opet napadaju. Čudno! Juče smo ih razbili kada su bili kompletni a šta sada traže? Naši ih vraćaju. Ceo dan ostajemo na položajima.

U Brodar evo stiže pred veče neka motorizacija. Silazeći s položaja u selo ostavljamo veće grupe gore. Moramo biti oprezni! Na

brdima daleko preko Lima, u pravcu Sjenice, vidimo neke vatre. Ima ih na stotine. Ne znamo šta je to. Seljaci sumnjičavo vrte glavom!

12. maj 1943. — Krećemo svi na položaj. Odozgo su javili da Talijani opet napadaju! Lako ih razbijamo i oni se vraćaju ka Brodar evu. Uveče se upućujemo u Kičevo. Ceo bataljon je na okupu. I brigada je tu sa nama.

13. maj 1943. — Odmaramo se. Po podne pokret u pravcu puta i Brodareva. Smeštamo se u Miletin Do. Držimo položaj u produžetku Oštrih stena, na mestu zvanom Jasen. Do Brodareva ima 4 kilometra vazdušne linije, a do Gostuna na Limu 2 kilometra. Naši su i u ovom selu. Talijani se ne usuđuju više da izađu iz Brodareva. Naši stalno silaze u Gostun.

Preko reke je Srbija! Sela sreza Sjenice.

Uveče opet vidimo one vatre oko Sjenice. Razgovaramo o njima i svak se pita šta je to. Vidi se da svi sumnjamo na najgore da nisu posredi kakve veće vojne jedinice, ali se zavaramo objašnjenjem da ima nekih praznika kada se pale vatre. Dalmatinci kažu da katolici to čine u jesen i leti, a pošto su ovo muslimanska i pravoslavna sela, zapitkuju nas nema li kod njih takvih običaja. Izgovaramo se da smo s religijom davno raščistili, ali intimno kopamo po svojim sećanjima ne bismo li se setili nekog takvog običaja. I nema ga! Valjda neće biti Nemci!?

14. maj 1943. — Naši su sinoć prelazili preko Lima. Jedan vod! Išli su do sela Tocilova. Lim se ovde gazi! Dobro je za prelazak u Srbiju. Proleće je! Svi se sećamo kako smo Lim prelazili kod Bistrice u decembru 1941, kada smo izlazili iz Srbije. U selu su im rekli da je milicija u susednim Tutićima. Sigurno je to selo onog mitrovačkog gestapovca Rama Tutića. Prisećamo se, pošto je pravac ulaska u Srbiju između Sjenice i Novog Pazara, da je vođa muslimanskih fašista ovog kraja Hasan Zvizdić, trgovac iz Novog Pazara. Gledamo kartu ne bismo li videli selo Zvizdiće. Nema ga!

15. maj 1943. — Jutros su se vratila naša dva voda, rudarski vod i vod 2. čete, koja su opet prelazila Lim. Doveli su jednog nemačkog oficira. Poručnik je i nije tako mlad. Zarobili su ga kod sela Tutića, gde su vodili borbu s milicijom. U borbi je učestvovalo desetak Nemaca i milicija, a poginulo je nekoliko Muslimana i dva nemačka vojnika. Nemci su, inače, dolazili tu u izviđanje i osmatranje Lima.

Nemačkog zarobljenika naši odmah sprovode u štab divizije. Idem i ja. Nemac stalno tvrdi da je Austrijanac, i da je bio socijaldemokrata. Plavi ga psuje: »Pa otkud onda, majku ti švapsku, da ovde pucaš na nas?« Nemac kaže da je njegova jedinica, 724. puk 1. brdske divizije, sa Brandenburškim pukom stigla pre nekoliko dana u Sjenicu. Tobože ne zna kuda će dalje! Njegov se posao sastojao u

tome da radi na organizovanju muslimanske milicije. Pa zar to rade oficiri regularne vojske? Zar to nije posao teritorijalnih okupacionih jedinica? Sada nam je ipak sasvim jasno šta znače one vatre oko Sjenice. Spremili su nam doček u Srbiji! Sada nam je jasno i to zašto razbijeni i upaničeni Talijani najednom ponovo napadaju. Još su oni spremni da slušaju starijeg saveznika. Čudno da četnika nema na ovom pravcu? Nešto nije u redu. Moraćemo, izgleda, skuplje da platimo svoj ulazak u Srbiju.

Dobili smo pravac nastupanja brigade. Prelazimo Lim! Naš pravac je južno od Sjenice i Novog Pazara. Naznačena su sela Crvsko, Dolići, Buđevo i pravci ka Rogozni. Ne vidi se hoćemo li napadati Sjenicu i Novi Pazar, ali budući da su Nemci tamo, ne isplati se. Tako, mi se opet vraćamo u Orahovicu. Nećemo ni Bijelo Polje napadati. Verovatno to ostaje za jedinice koje idu za nama.

16. maj 1943. — Jutros smo počeli neposredne pripreme za prelazak u Srbiju. Talijani se iz Bijelog Polja ućutali. Samo s vremena na vreme bace koju granatu, i to dole na put. Svi su veseli. Nemci nas ne zabrinjavaju toliko. Oni su visoko gore na Pešteri i nisu se još raširili po njoj. Naš pravac se pomera malo udesno kako bismo, valjda, izbegli pештersku čistinu. Naslanjaćemo se na brdovite strane doline Ibra, a ti su tereni i šumoviti. Mi se nalazimo, u stvari, na levom krilu fronta za nastupanje, a naše snage iz Crne Gore treba da izbiju iz pravca Čakora.

Četnici su se »umirili« — nema većih okršaja s njima u zadnje vreme. Posle Neretve i Drine nikako ne uspevaju da se skupe. Draža je sa svojima, kažu, pobegao u Srbiju. Možda ćemo tamo imati muke sa njim, ali u Crnoj Gori i Sandžaku već mu je, izgleda, odzvonilo.

Zivan i Pop, komandant i komesar bataljona, okupili komande čete. Daju im poslednja uputstva za prelazak Lima. Večera je zakazana za 18 časova, a onda se odmah kreće. Komandiri se hitno razilaze. Komesari su ostali s Popom da popričaju.

Zabrinuti smo zbog prisustva Nemaca. Hoće li nas napasti milicija uz njihovu pomoć? Niko o tome ozbiljno ni reč ne izusti, valjda da zlo ne sluti.

Ručak, mada tanak, prošao je u veselom raspoloženju. Ručao sam zajedno s 2. četom. Stari borci čete su baš iz ovoga kraja, kuda idemo, iz Ibarske doline. Međutim, nema Baneta i Pege. Obojica su u bolnici: Pega ranjen, Bane bolestan od pegavog tifusa. Ima i nekoliko boraca iz Novog Pazara.

Vodi se rasprava o tome hoćemo li napadati Sjenicu i Novi Pazar. Ali pošto nam je dalji pravac Kopaonik, izgleda da ti planovi otpadaju. Mi ćemo biti leva pobočnica.

Zadirkujemo Novopazarce: kakve će sve zgode doživeti u svom kraju. Jačim i Ranko nam ne ostaju dužni.

U tom ćeretanju prođoše nam tri sata. Tada stiže kurir Ćevica i reče da je večera za pola sata. Ljudi krenuše da se spremaju. Od-

lazim u sanitet. Branka, Sućo i Sređoje veselo raportiraju da je sve spremno. Borci se po četama prikupljaju oko kuće i kazana radnog voda. Živan, Pop, Moma, Kalember i ja stojimo sa strane. Zivan nervozno puši i dobacuje čas jednima, čas drugima koji se primiču u neredu. Jezda, »šef« kuhinje, udara kutlačom o kazan i traži da se napravi red. Voja, intendant, pristiže i saopštava Zivanu da je spremio nešto hrane za prvi dan, a da će je kasnije nabavljati u selima preko. Ona nisu hranila vojsku kao Bosna, te začelo imaju hrane.

— Ponesi, more, ako ovde još ima — reče Moma. — Ne treba naš prvi dolazak da počne s rekvizicijom.

Iznenada se pojaviše brigadni kuriri. Dvojica su i ne silaze s konja. Konje oko kolana i između nogu popala pena. Vidi se da su ih krvnički gonili. Kuriri traže komandanta. Pokazaše im Zivana, koji je bio kod 1. čete. Sjahaše i vezaše konje. Prilazeći predaju Zivanu pismo. Zivan ga nervozno otvori i pođe ka nama. Svi su borci posmatrali tu scenu. Pažnja oko deljenja hrane popusti i prenese se na ovo.

— Bogavac, daj štab ovamo — reče Zivan i pođe prvi prema jednom ogoljenom hrastu, podalje od kuće pred kojom se delila hrana.

Čim je oslovio Popa prezimenom, znali smo da nešto nije u redu. Okupismo se oko njega, a on ispusti:

— Nema ništa od Srbije. Nemci idu iz pravca Berana.

Bogavac mu uze naređenje štaba brigade iz ruke i pogleda.

— Koliko ima do Buzenja? — upita mahinalno.

Razumeli smo da treba odmah da krenemo u tom pravcu. Niko ništa ne reče, a Zivan prekide ćutanje:

— Kalember, pozovi komande četa.

Kalember viknu kuririma koji su stajali sa strane da to učine. Zivan na kraju završi:

— Krećemo odmah čim se hrana razdeli.

Noć se lagano spušta i mi polazimo natrag, u brda kojima smo i došli. Celim putem niko reč ne progovori. Idemo za selo Sljeme. Smrknuti i zabrinuti.

Pre Sahovića naiđosmo na brdu na usamljenu kuću u kojoj je bila smeštena minobacačka municija što smo je zaplenili od Talijana pre neki dan. Zastali smo vrlo kratko da bi prateća četa natovarila nešto mina na konje.

Kroz Sahoviće prolazimo bez zadržavanja, a Zivan i Pop odlaze u štab brigade. Još pre zore stigli smo na Veliko šljeme.

Dušan Karić

17. maj 1943. — Ustali smo rano. Štab je izašao na položaj, na koji su 1. i 3. četa s pratećom još sinoć poslati. Nalazimo se kraj nekih koliba oko vatre. Hladno je i maglovito. Sneg i kiša naizmenično promiču. Iz 2. čete me obavestiše da se Pajtin vratio u četu. Bolovao je od pegavca. Kažu da još nije »čist«, jer stalno proverava svoje pamćenje pogađajući imena i prezimena drugova iz četa. Ceo dan smo proveli u ispitivanju položaja i okoline. Ostali smo na položaju u kolibama, a čete su se smenjivale na ćuvicima. Levo i desno od nas su ostali bataljoni 1. proleterske. Kiša i susnežica se celu noć smenjuju.

18. maj 1943. — Opet smo ustali vrlo rano. Oko 10 časova Nemci napadaju, te počinje borba na širokom frontu. Naši bacači dobro dejstvuju. Borba se vodi na velikoj distanci. Oko 14 časova naši su krenuli u protivnapad. Nemci se povlače, a naši pojačavaju vatru. Rudarska četa je napravila prodor i trkom goni Nemce. Žurim sa sanitetom za njima. Nemaju ranjenika. Dobro je. Nemci beže ka cesti. Komandir rudara Zdravko Gigović poziva borce natrag. Jedan borac mi donosi nekakvu knjigu na nemačkom: »Tschetniksgruppen in Jugoslavien«. Dokopao se ranca ubijenog nemačkog oficira. Vidim ranac, ali kao da u njemu ničeg nema. Što je bilo za jelo u njemu, sve su pojeli, a stvari razdelili. Samo knjigu niko nije hteo, pa je zato meni daju.

Vratili smo se gore kod koliba. Počeo sam da prelistavam knjigu. Ukoričena je, a tekst je rađen na šapirografu. Čitaću je kasnije. Hrana je pristigla. Nama iz štaba kuriri donose hranu u kolibu u kojoj je podložena vatra. Jedem kraj vatre i opet listam knjigu. Koliko mogu da razumem nemački, vidim da Nemci znaju sve o četnicima. Sigurno imaju svoje obaveštajce među njima. Vidim da je Draža Mihajlović bio nekoliko meseci u selu Lipovu na Sinjajevini. U knjizi su obuhvaćene sve četničke grupe u Jugoslaviji, a naročito one u Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori. U knjizi dele četnike na dve

grupe: jednu s kojom imaju dodire i drugu s kojom nemaju. Prvi ugovor s četnicima načinjen je u Bosni, juna 1942, s Todom Dobrićem iz Skender-Vakufa. U ugovoru piše da će četnici održavati red u selima, a ustaše u gradovima i po vozovima. Zatim, da četnici kada dolaze u gradove da prime oružje ne smeju nositi puške. Isto to važi za ustaše kada idu svojim kućama u sela. Drugi je ugovor sa trebavskim četnicima. Tekstovi ta dva ugovora su dati u potpunosti po tačkama.

U knjizi se pominju četnički korpusi i brigade. Nemci znaju imena svih komandanata. Pominju Keserovića, Kalabića, Ostojića, Lukačevića, Lalatovića, Stanišića kao članove »HW Komando.« Mora da imaju dobru mrežu među njima. Za mnoge komandante piše da imaju dobre veze i da već dugo sarađuju s Talijanima. O nekima ima i biografskih podataka. Nemac čija je bila knjiga sigurno je bio obaveštajni oficir, a ovde se našao u prvim borbenim redovima. Knjiga ima i svoj broj, ali se ne vidi ime oficira. Kada je poginuo, Nemci su ga odvukli, ali je, eto ranac ostao. O ovome smo razgovarali u štabu. Svaki čas neko traži knjigu da je prelista.

Javiše mi da je i Vasiljko stigao iz bolnice, te odlazim do *2.* čete. Skrećem pažnju na to da Pajtin i Vasiljko moraju spavati odvojeno od ostalih jer su još kliconoše. A vašaka, dao bog, imamo stalno.

Vratio sam se u štab. Zivan je već dobio novo naređenje. Dve nemačke divizije su krenule iz Foče prema Maloj Crnoj Gori, gde je naša Centralna bolnica. Moramo odmah krenuti tamo, da ih zaštitimo.

Pokret je izvršen u sumrak, tiho, da Nemci ne osete. Pravac je: selo Vrulje, na putu Bijelo Polje-Pljevlja. U ponoć smo navratili u selo Boškoviće u kuću nekog četničkog komandanta i naterali njegove da nahrane dvadesetak ljudi. Ostale kuće su manje bile »oporezovane«. U zoru smo stigli u Vrulje. Malo smo se odmorili i odmah krenuli dalje.

19. maj 1943. — Još jedan dan marša. Spavanje u selu Kakmuži.

20. maj 1943. — Pravac nam je Meljak i Čelebić. Hrane je sve manje i manje. Ovo su pasivni krajevi, a vojske su često prolazile. Pravo kaže naša izreka »Teško selu kojim vojska prođe«. Avioni lete čitavog dana i moramo se sklanjati. Svi bataljoni naše brigade su na istom pravcu. Žurimo. Mi smo, izgleda, prvi, te se i nađe ponešto hrane. Onima koji idu za nama biće teže. Seljaci su se izveštili, pa sakrivaju hranu. Kada svratimo negde u kuću i nazovemo »dobar dan« i slično, odmah odgovaraju sa »nema bogami«. Siromašnija velika. U Meljaku smo za ručak dobili nešto kuvanog ječma. Zurimo dalje prema Potpeći, gde prelazimo cestu Pljevlja-Đurđevića Tara. Srećemo diviziju Pavla Jakšića. Kada smo prolazili pored njih na zastanku, jedan borac Banijac nije hteo da se pokaže. Pitali smo ostale borce zašto je u šibi jaku. Kažu da je dao pantalone za malo zobi, pa ga je sad sramota da se pojavi. Ovi Banijci su silni borci,

ali nisu navikli da podnose glad. Čudno je da su mu to starešine dopustile, pošto je ovako i za borbu nesposoban. Ova divizija se mnogo napatila u četvrtoj ofanzivi kroz Bosnu, jer je bila zaštitnica, a i tifus su mnogi od njih zaradili. Prosto su bili desetkovani!

Mi nastavljamo dalje. Celu noć smo pešačili. U zoru smo izbili na Čelebić. Zatičemo davno zapaljenu žandarmerijsku stanicu i nekoliko spaljenih kuća. Jutarnju tišinu narušava samo cvrkut ptica. Zemlja se puši pod jutarnjim suncem. Proleće na ovim visinama kasnije stiže. Krećemo se bez galame, jer pred nama je »ničija zemlja«. Prethodnica je vrlo oprezna.

21. maj 1943. — Idemo prema Zavajitu. Očekujemo da su Nemci već tamo. Zastanak je ispred sela Borja na jednom sedlu, koje je razvode: levi potoci padaju u Taru, desni u Ćeotinu, a njime ide put iz Sandžaka za Zavajit i Foču. Osmatramo levo. Vidi se kanjon Tare. Pristiže Miloj e Miloj ević, zamenik komandanta brigade. Tek što smo krenuli, a Miloje zaustavi kolonu, i pošto je duže osmatrao dvogledom, uzviknu: »Nemci!« Prilazimo mu. Gledamo dvogledom. Iznad poslednjih kuća sela Toholja na Zlatnom Boru vidi se kolona Nemaca. Vode konje na jutarnje pojilo. Miloje naređuje da trčećim korakom u koloni, zaklanjajući se šibljem na seoskoj stazi, krenemo prema njima. Izgleda da su to komora ili pozadina onih koji pokušavaju da pređu u Malu Crnu Goru. Miloje nas požuruje:

— Brže, brže, sad ćemo da ih sredimo.

Druga četa je napred. Mi iz štaba smo među njima. Sanitet takođe. Branka je sa mnom napred, a Sućo i Sredoje nose nosila. Trčimo kozjom stazom koja je s desne strane Uzlupačkog potoka. Milivoje Rakić s vodom u prethodnici odjedanput je stao i cela prethodnica, s puškama na gotovs, gleda napeto u potok. Pritrčavamo im prelazeći kolonu.

— Sta je? — pitaju Miloje i Zivan.
— Nemci u potoku — reče tiho Milivoje.

Miloje naredi:

— Kolona, na levo u strelce! Juriš na ove dole!

Paljba i vika: »Juriš, ura!« Cela nemačka četa bila je na jutarnjem umivanju. Beže, uz put se oblače, okreću i pucaju. Naši za njima.

— Rudari odozgo! — viče Zivan i naređuje da trče naviše stranom prema Zlatnom Boru i Toholju kako bi presekli put ovima u potoku.

Mi s 1. četom jurimo prema Zlatnom Boru, a Druga četa se sunovrati na ove u potoku koji trče uporedo s nama ka Zlatnom Boru. Nemci koje smo prvo videli vraćaju u žurbi konje takođe ka Zlatnom Boru. Mi stigosmo do prvih kuća sela pre nemačke čete iz potoka. Otpoče borba za zaselak. Nisu komordžije, već artiljerci. Iz sela pružaju žestok otpor. Ima ih mnogo. Izgleda još jedna četa.

Mi ovladasmo nekolikim kućama. Uhvatismo i nekoliko Nemaca, ali drugi još pucaju. Vidim Živana s parabelumom iza ugla kuće donjeg zaseoka. Iz kuće ispadaju Nemci zatečeni na spavanju. Jednoga obori. Kada izađe drugi, i njega. Treći preskoči umirućeg druga i mi opalismo u isto vreme kad i Zivan. I ovaj se skljoka.

Zivan nam viknu: »Napred, napred«. Dođosmo do poslednje kuće našeg zaseoka. Odonuda sa grebena, na 250 metara, dočeka nas vatra Nemaca. Iz dubodoline koja se pruža ka Uzlupačkom potoku stiže im grupa od čete koju smo iznenadili na kupanju. Žestoko tuku, a čistina je između nas. Mi smo u zaklonu iza kuća. Uspostavlja se borbena linija.

Zovu me natrag da previjem neke ranjenike. Lakše su ranjeni i Branka i Šućo. Branka u ruku, a Šućo u sisu. Previjamo ranjenike. Dvanaestak zarobljenih Nemaca saterasmo u jednu košaru.

Naši pristižu zaklanjajući se od vatre iza kuća. Miloje čeka da rudari izbiju na greben iznad nas i Nemaca. S rudarima su i delovi šeste Istočnobosanske brigade.- Mi biramo nemačke puške i raspoređujemo se za šire dejstvo. I Nemci pokušavaju da idu uz greben, ali ih rudari i istočnobosanci vraćaju. Sada ih je mnogo više onamo preko. Izgleda, čitav je puk s artiljerijom raspoređen u selima do Bastasa. Ima i domobrana s njima. Prikupljamo se za napad na greben dubodoline koja silazi u Uzlupački potok. Osećamo da je iza grebena pitomija uvala i veći broj kuća. Selo se, međutim, proteže gore i više na zapad i ka Foči. U tom pravcu vidimo dosta pojedinačnih grupica Nemaca. Čudno da artiljerija ne dejstvuje. U napuštenim kućama naši su našli nešto hrane, te jede ko šta stigne. Nešto smo i od Nemaca zaplenili i to je prava poslastica. Ali toga su se dočepali samo oni koji su prvi stigli.

Druga četa pristiže odozdo iz potoka i njeni delovi se prebacuju u donji zaselak kod Živana. Borba traje s nesmanjenom žestinom. Jedna naša desetina je dole kod kuće gde je Zivan smakao onu trojicu. Nemci na njih ne pucaju jer su gotovo u mrtvom uglu. Najveća vatra je uperena na nas koji smo u središtu, a i na rudare i istočnobosance gore. Oko pola dva vatra se utiša. Čuje se tek po koja puška. Odjednom Nemci započeše uragansku vatru. Bili su se prikupili i na grebenu se pojavi i njihov stroj. Mi uzvratismo isto i odbismo napad, ali se njihovo desno krilo sruči prema našoj desetini dole. Naši se povukoše, a nekoliko Nemaca ostade zauvek na ledini između grebena i one kuće. Nekoliko njih ipak stiže do kuće i zauzeše je. Međutim, na celoj borbenoj liniji nisu uspeli. U trenutku kada su krenuli u napad mi smo izvukli zarobljene Nemce da ih povedemo dalje pozadi.

Zahvaljujući vatri naših rudara odozgo, a i nas odavde, Nemci ne osvojiše naš zaselak. Zivan pristiže s vodom 1. čete i održasmo se. Miloje odozgo, kod rudara, posla nam četu Beograđana koji su tek pristigli. Svi skupa izvršismo protivnapad na greben i sterasmo

Nemce sa njega. Rudarski »šarac« odlično briše. U šumarku na grebenu nađosmo bar dvadesetak ubijenih Nemaca. Nemci su mislili da ih zakopaju sve zajedno, ali ih je naš protivnapad sprečio, pa su ih tako ostavili. Borci skidaju cokule i odela s ubijenih Nemaca. Ja nađoh jednog podoficira koji je dobio metak posred grudi. Nije bilo krvi po odelu, te »pozajmih« od njega celo odelo i jegerski kačket. U lisnici mu nađoh ime: Karl-Heinc Müller iz Magdenburga. Gde li je to? I šta će on ovde? Cipele skinuh sa drugoga. Nije imao dokumenta. Valjda su mu ih oni uzeli.

Uskočismo u njihove rovove, ali iz kuća preko potoka otvoriše žestoku vatru na nas. Mi polegasmo ispred grudobrana, jer su rovovi bili otvoreni prema zaseoku u kome se nalaze Nemci. Deli nas nepunih trista metara, ali su Nemci nešto iznad nas. Između nas je njiva i nekoliko razbacanih stabala voćaka. No nas štite i šumarci oko rovova na grebenu. Rudari i istočnobosanci otvoriše jaču vatru odozgo, te se Nemci okrenuše k njima. Istina, odmah ispod nas je bio pošumljen potok, pa smo bili na oprezi da nas neko otuda ne iznenadi.

Pošto se bližio kraj dana, mi smo se koliko-toliko utvrdili. Trebalo je da se spava na položaju i u najbližoj kući, a ranjenike prebaciti u pozadinu. Sućo i Branka ne žele da idu. Međutim, Zivan im to naređuje. Vidim suze u Šućovim očima. Pri previjanju izvadio sam mu nekakav fišek novina iz rane. Kako je imao parče novina u gornjem džepu koporana a metak ga pogodio sa strane, uterao mu je hartiju u ranu, te sam mu taj fišek izvadio. Reč nije izustio niti suzu pustio kada sam mu ga vadio. Samo je tiho rekao: »Jod je kod Branke«, opominjući me da mu jodiram ranu. Imali smo dosta ranjenika. Otpremili smo ih u pozadinu, ali mnogi nisu hteli da napuštaju svoje jedinice.

U oštrom duelu s Nemcima dole poginuo je Milosav Spasojević Deva, desetar desetine koja se morala povući. Pao je, kako mi rekoše, s mojim imenom na usnama. Bio je pogođen rafalom iza hrpe kamenja, na njivi koja se pruža ispred poslednje kuće na dnu sela, tražeći da drugovi pozovu Karića da bi ga previo. Pošto mu nisu mogli odmah prići, iskrvavio je. Kasnije, kada smo odbacili Nemce, našli su ga mrtvog. Svi smo potreseni: Devin rođeni brat, koji je pri osnivanju brigada bio raspoređen u 1. četu, poginuo je već sutradan po osnivanju brigade, u borbi na Gaočićima.

Sjajan drug i borac, Deva je bio poznat u cei oj brigadi. Kao kurir štaba brigade u istočnoj Bosni pročuo se po snalažljivosti i veštini probijanja kroz četnička i proustaška sela. U teškim situacijama uvek je prednjačio i služio za primer, te je vrlo brzo primljen u KPJ. Na sastancima je objektivno iznosio svoje mišljenje i nije imao »dlake na jeziku«. Zbog toga su ga svi voleli. Osobito su ga uvažavali mladi borci. A on je svagda ustajao u njihovu odbranu. Kada je kao kurir prolazio pored svoje čete, uvek je imao svežih vesti za nas. A kada smo mi prolazili pored štaba brigade, i onda je imao

nešto za nas: ili da nam nabavi »kalažu«, ili da se pobrine za naš smeštaj itd. Njegove stvari uzeo je Dunja, koji ga poznaje još iz detinjstva, a i celu njegovu porodicu.

Pored Deve, u borbi na Zlatnom Boru poginulo je još nekoliko drugova. Teško je ranjen i ostao na bojištu i komandir 2. čete Šuca. Naši nikako nisu mogli da ga izvuku, zbog žestine vatre. Nadamo se da ćemo to uč'niti po noći. Tak ode je teško ranjen kroz grudi partijski rukovodilac bataljona Moma Dugalić. I on je učestvovao u prvim redovima u današnjem jurišu na Nemce. Izvučen je i previ jen.

Teška i neizvesna noć. Sedimo u kući, dok su na položaju straže udesetostručene. S vremena na vreme čuje se po neka puška. Nemci su preko u dolini, u drugom delu sela, a mi smo zaklonjeni. Zivan je vrlo uznemiren i rezigniran. Psuje i na svaku reč se breca. Pop ga smiruje. Razgovaramo o današnjoj borbi. On se ljuti zbog zakašnjenja nekih bataljona koji nisu pristigli kad i mi na Čelebić. Dva puta je noću išao gore kod Miloj a, koji je s rudarima i istočnobosancima. Stalno tvrdi da je potrebno da napadnemo Nemce, a Miloje ne dopušta dok ne pristignu ostale jedinice. Tek u zoru je malo prilegao.

Te noći su pristigli Kragujevčani i još neke druge jedinice.

22. maja 1943. — Probudili smo se rano. Iz četa javljaju o stanju. Druga je najgore prošla. Nekoliko boraca je poginulo i ranjeno a na bojištu je ostao komandir Milan Lazić Šuca, za koga se veruje da je još živ. Komandant Zivan po kratkom postupku donosi odluku da se sanitet rasformira. On kaže: — Ne treba nam više sanitet. Bolničarke nek previjaju, a ranjenici nek se odmah šalju u bolnice. Ti, Karo, preuzmi Drugu četu.

Ovo je bila i moja želja. Pop se slaže.

Napolju se pojačava pripucavanje. Nemci su se utvrdili u dva zaseoka, ispred kojih je poveća njiva koja nije obrađivana već nekoliko godina. Desno od nas, daleko gore prema Zavajitu, Trovrhu i Foči čuje se jača paljba. Naši su, znači, pristigli tamo. Ceo front prema Foči je oživeo.

Mi se spremamo za napad. U neobrađenoj njivi između nas i Nemaca stoje dine nabacanog kamenja i one su kao zaklon našima, koji su sasvim dole. Međutim, ni oni ne mogu mnogo učiniti, jer ih Nemci vide čim izađu iz šume na ivicu njive. Ovi Nemci su najdublje zavučeni u naše položaje. Drže zapadni deo sela Zlatni Bor i sa planine Zlatni bor, koja je iznad sela, vide i nas, ali pošto su daleko, ne mogu nam ništa. Iz pravca Bastasa i Drine stiže im jedno odeljenje kao pomoć.

Oko 10 časova počinjemo opšti napad. Nemci se brane, ali smo ih pritisli i oni se povlače naviše. Naši su naišli na Sucu, koji je ranjen proveo celu noć u nekom žbunu. Ja sam prebačen na desno

krilo s 2. četom. Poslednji zaselak Toholja je pred nama. No napred niže, u kućama sela Zlatni Bor i oko njega ušančila se nemačka jedinica — četa s kojom smo se juče tukli. Njihova artiljerija se povukla prema Bastasima i otuda tuče, ali neprecizno. Prebacuje, jer, ne može da bije ove u Zlatnom Boru niti nas koji smo ispred i nešto niže njih. Gotovo su potpuno opkoljeni; imaju još jedan put koji vodi prema Drini i Bastasima. Avioni nadleću i pokušavaju da im pomognu. No lete visoko, pa su im slaba pomoć. Ceo dan smo tako proveli jedni naspram drugih.

U prvi sumrak pojaviše se dva aviona iz kojih počeše da izleću paketi privezani za padobrane. Municija? Otvorismo žestoku vatru na Nemce i avione. Nemci uzvraćaju i tuku bacačima. Nekoliko paketa s municijom palo je tačno među nemačke rovove. Sve se slabije vidi, jer pada mrak, ali se vatra pojačava. Naši u potoku su uhvatili jedan paket s municijom i viču odozdo tražeći nekoliko boraca da bi preneli municiju. Nemci biju dole iz svih oružja. I Zivan je otišao tamo. Nije prošlo ni pola sata kada pozvaše i mene. Krenuo sam s dvojicom boraca i uz put sretnemo neke iz 1. čete. Rekoše mi da je Zivan ranjen bacačkom minom, pa me zato zovu. Nisu hteli da viču o tome kako Nemci i domobrani ne bi saznali da nam je komandant pogođen.

Strčao sam kroz šumu s dvojicom boraca koji su došli po mene. Uz put mi objašnjavaju kako je mina pala među naše. Kada sam prišao Zivanu, on vapijući proslovi: »Aman, Karo, odvezuj ovo, ne mogu više da izdržim ovako.«

Pri svetlosti baterije videh da mu je mina eksplodirala zdesna, kraj same noge. Cipela i stopalo desne noge su mu potpuno raznešeni i oprljeni. Leva noga mu je u listu i cevanici na nekoliko mesta povređena od sitnijih gelera, ali nije vatrom zaprljena. Izuven je i previjen. Raznesena noga mu ne krvari jer je izgorena. Bolničarka Bosa mu je debelim konopcem podvezala obe noge više kolena. On, onako mali, izgledao je sada još manji, zgrčen od bola kao klupče, a iz posavmutih pantalona vire mu noge, oko kolena bele, a dole previjene. Kroz zavoje se nazire da je desno stopalo pocrnelo od izgoretine. Cipele, jedna čitava, a druga raznesena, stoje kraj njega. Iz potkolenice manje povređene noge kroz zavoj još pomalo curi krv. Razvezujem konopac i previjam mu sa više gaze prvo nogu iz koje teče krv, a zatim drugu. Nemci pucaju preko nas i gađaju nas iz bacača. Stavismo ga na nosila, a zatim ga borci poneše. Treba brzo da napustimo ovo mesto. Idem pored Zivana. Vučemo municiju. Razgovaram sa njim. On stalno ponavlja da treba ove noći likvidirati to nemačko uporište dok im ne stigne veća pomoć. U želji da mu koliko-toliko ublaže bol, borci ga obaveštavaju da smo uhvatili još nekoliko padobrana s municijom. On se s mukom smeška, na licu mu grč od bola. Uz put me samo bojažljivo zapita mora li da se seče noga. Ja mu objašnjavam da o tome nema ni govora, jer nema infekcije.

Kada smo ga doneli u kuću u kojoj je štab, smestismo ga na krevet. Pop Bogavac obleće oko njega zapitkujući i stalno ponavljajući: »Uh, uh, gde baš tebe da pogodi, slavu mu«. Dođe i Miloje. Raspituje se kako je bilo. Zivan opet ponavlja da bi trebalo noćas potisnuti i likvidirati Nemce na svaki način. Miloje mu to obećava i naređuje da se odredi grupa boraca koja će ga odneti u bolnicu. Pošto je po drugi put zatražio malo vode, smestismo ga udobnije u nosila i grupa krenu. Neki borci mu poklanjaju konzerve koje su zaplenili od Nemaca. On ih sa zahvalnošću prima. Pošao sam s njima da ih ispratim i na rastanku u potoku on u šali poče:

— Eto, sad si opet u Drugoj četi, želim ti uspeha i da likvidiraš ove Švabe.

Na kraju pokuša da kaže nešto što bi bilo zahvalnost, ali ne doreče. Oproštam se s njim. Krijem lice da mi ne vidi suze. To isto i on čini. Tešim ga da rane nisu teške, i da će za mesec dva biti opet među nama. Tako se rastajemo.

Vraćajući se gore u četu, kroz misli mi prolaze sećanja iz dvogodišnjeg ratovanja sa Zivanom. Bio je rukovodilac koji je uživao nepodeljene simpatije svih boraca. Nije mi potpuno jasno zašto. On je čovek sa sela, bez velikog obrazovanja. Hrabar, snalažljiv i neposredan. Tipičan srbijanski seljak. Njegov dolazak za komandanta nije se naročito osetio. Ostao je isti kao kada je bio komandir čete. Gotovo svi iz nekadašnje Kruševačke čete (sada u sastavu Prve), u kojoj su i njegova tri brata: Ciča, Radosav i Žarko, iz njegovog su sela. Više se izdirao na borce iz svoje čete nego na nas ostale; prema nama je bio pažljiv. Nije se zanosio veličinom komandantskog položaja, već je stvari uvek posmatrao sa praktične strane. Mi mlađi, koji smo komandovali, jedino smo znali: kad nas pošalje negde na zadatak, Zivan nas neće zaboraviti ili ostaviti na cedilu, da bi celinu spasavao. Nikoga nikada neće žrtvovati a da i on ne bude tamo gde je najteže. Možda je to pogrešno, ali to je bilo njegovo shvatanje morala i ličnog dostojanstva.

Nikad se od njega nije čula reč samohvalisanja. Ni drugog nije umeo da pohvali. To mu je nekako bilo strano, i kada bi tako nešto čuo, bilo o kome, uvek je negodovao. Hrabrost i požrtvovanost boraca smatrao je njihovom dužnošću i svešću. Psovka mu je često bila na ustima. No to nije uvredjiva psovka, već više starešinsko karanje i zato se niko i nije ljutio. Ona je od njega nekako spontano dolazila kao da kaže »dobro jutro« ili »dobar dan«. Dobroćudan, onako mali, nije ni delovao kao komandant. Bio je živ, čigra, sav od nerva, stalno u pokretu, a govorio je puno; oštar na jeziku, gotovo prznica, često se podsmevao i na tuđ i na sopstveni račun. Svagda je imao nekakvih primedaba, naročito kada se ticalo borbene spremnosti. Tu nije popuštao ni za dlaku i ponekad je bio spreman da se svađa sa svima oko toga. Do oblačenja nije mnogo držao, ali je držao — do lepog oružja. Premda komandant, niko ga nikad nije video na konju. Izuzetak bi činio samo kada bi morao hitno otići u štab brigade ili

drugde. O ranjenicima i iznemoglima uvek se brinuo, ali je i njih grdio, nazivajući ih nespretnjakovićima, očigledno ljut što su ranjeni.

Voleo je hrabne i otvorene ljude. Kada je jedan naš vod na Ulogu rešio bitku, rasterao brigadu četnika i praktično osvojio Ulog, ni reč pohvale nije im uputio, ali je naredio da se od zaplenjene hrane prvo izdvoji njima po dva hlepčića i četiri konzerve, a ostatak da se ravnopravno podeli četama. To je bila njegova pohvala i priznanje vodu. Teorijske diskusije nije voleo. Uvek je takve stvari prevodio na našu praksu. Za svaki događaj u svetu ili vest sa radija imao je svoj kritički komentar. Rado je slušao dogodovštine i priče iz borbe i svakad bi ih propratio dosetkom i psovkom. Kažu da je bio oženjen, ali se od njega nikad nije čula reč o porodici ili zapazila tuga za njom. A onako duševan i dobričina, začelo je u sebi preživljavao buru koja se nije primećivala. Voleo je smeh i šalu, ali se nije prepuštao veselju. Uvek je iz njega izbijala nekakva osornost. Govor nije umeo da održi, i kada bi takva situacija nastupila, tu je čast prepuštao drugom. A ni to ne bi prošlo bez njegovog i njemu svojstvenog podsmešljivog komentara. Takav je bio Zivan — bar kako sam ga ja video i upoznao.

Ova borba na Zlatnom Boru juče i danas bila je prvo ozbiljnije zaustavljanje nemačkog prodora iz Foče prema našim bolnicama oko Celebića. Bolnički ešeloni, zaštićeni od manjih jedinica, odmah su napustili pravac svog kretanja povlačeći se preko Tare u Malu Crnu Goru. Potiskujući bolničku zaštitnicu, Nemci su skoro došli do Uzlupa, gde se nalazi prvi most na Tari. Da mi juče nismo izbili na Čelebić i napali ih s boka, oni bi danas već bili preko, među nezaštićenim ranjenicima u trouglu Pive i Tare, i masakrirali bi ih. Naš bataljon: rudari, Kraljevčani i Ibarci — sprečili su to. Druge naše jedinice idu za nama, a neke su posiate niz Čeotinu ka Foči, te se sa te strane ne moramo bojati. Izgleda da će dalji pravac našeg pokreta biti natrag prema Zelengori i Bosni.

Stigavši natrag u štab, zatekao sam Miloj a i Popa kako raspravljaju o tome šta ćemo sutra da radimo. Posle izvesnog vremena Miloje se premi da pođe. Na polasku nam reče da je zadatak brigade da se prebaci preko Tare u Malu Crnu Goru i da otuda štiti ranjenike, a da mi ostanemo ovde i vršimo pritisak na Nemce, za šta će nam uputiti kao pojačanje još neke delove Istočnobosanske brigade kako bi omogućili Prvoj prebacivanje kod Uzlupa. Na kraju bi trebalo da se i mi prebacimo preko Tare i tako priključimo brigadi.

Posle kraćeg razgovora s Bogavcem i ja se spremih da odem u četu. Razgovarali smo o gubicima. Veliki su, naročito u komandnom kadru. Sem Zivana i Mome, iz stroja su ispali i Suca, komandir 2. čete, i Rade Milićević, komesar 3. rudarske čete, brat Todora Milićevića, čije ime nosi Kopaonički odred, zatim Kalember, zamenik komandanta bataljona, — svi stari borci iz stroja u Rudom. Uz njih je poginuo i Isus iz 1. čete, takođe iz stroja u Rudom, a ranjeno je desetak ljudi. Bogavac se trudi da mi objasni smisao rukovođenja u

ovom trenutku: naneti neprijatelju gubitke uz najmanje sopstvene gubitke; podići moral kod ljudi i držati ih uvek na okupu, jer u nekim jedinicama, naročito u onima sa obližnjih terena, ima pojava demoralizacije, a i dezerterstva. Na ovo poslednje nam je i Vučko ukazao pre nekoliko dana kada smo ga sreli kao komandanta sandžačkog bataljona. Posle toga se oprostih od Bogavca i odoh u svoju četu.

23. maj 1943. — Ustali smo rano. Magla je i pojačavamo straže. Tu i tamo čuje se po neka gluva puška. Sunce se teško probija kroz maglu. Na ćelom frontu je tišina. Oko 9 časova stiglo nam je naređenje da pređemo na levu obalu Uzlupačkog potoka. Polazimo naniže ka potoku ostavljajući jače zaštitnice. Borbe se čuju visoko gore na Trovrhu i dalje ka Foči. Dole u potoku, na putu ka Uzlup-mostu, sreli smo naše bataljone. Mi ćemo ostati s ove strane Tare da štitimo njihovo prebacivanje u Crnu Goru. Naša komora takođe ide s njima. U njoj ionako ništa nema, a mi smo se koliko-toliko snabdeli hranom iz ovih kuća Zlatnog Bora i Toholja. Penjemo se na levu stranu Uzlupačkog potoka. Izlazeći gore sunce nas obasjava dok je u potoku još magla. Hvatamo zaklon i utvrđujemo mitraljeska gnezda na stenama, a ljudstvo smeštamo u šumu iza njih. Pokret je trajao oko tri sata. Odavde se lepo vidi druga strana na kojoj smo jutros bili. Vidimo gornje delove Zlatnog Bora i sela Toholja.

Nemci se još ne usuđuju da krenu sa svojih položaja. U vazdušnoj liniji do njih ima preko 1.500 metara. Pucaju i dalje prema onom delu sela gde smo jutros bili, a ispod njih je magla. Njihova artiljerija tuče iz pravca Bastasa, ali nasumice. Oko 14 časova magla se podigla i oni u borbenom poretku krenuše naniže. Mi otvorismo vatru iz puškomitraljeza i teške »brede«. Nemci se oprezno prebacuju čistinom do litica Uzlupačkog potoka koje strče prazne na pet do šest stotina metara od nas. Posle podne gledamo kako avioni bombarduju naše gore oko Čelebića. Bacaju ogromne bombe. Naša artiljerija je sakrivena, a na dva-tri mesta naši su postavili »maske« od balvana koje predstavljaju bateriju. Avioni na te maske bacište nekoliko ogromnih bombi, kažu od preko 1.000 kilograma. Kada ovakva bomba padne na zemlju, pravi vatreni krug od 120 metara u prečniku. Sve gori u tom krugu.

Pred veče Nemcima stiže novo pojačanje iz pravca Foče i Bastasa. Oprezno zaposedaju greben — litice prema nama. Mi ih tučemo, ali oni zaposedaju ceo greben. Tako to traje do u noć.

Uveče neke granate padoše blizu nas. Naši u pozadini šćućurili se uz korenje stabala koje viri iz zemlje i kamena. Jedna granata pade ispod samog drveta gde su naši. Ništa! S druge strane stabla naši u pan'ci napustiše to drvo i pređoše ispod drugoga. Jedan iz te grupe povika da treba da se smeste baš tu gde je pala granata, ali i on se ne usudi da to učini, već se priključi grupi. Srećom, ostale granate padaju podalje. Čujemo oštriju borbu iza Čelebića u dolini Čeotine. Noć se polako približava. Borci jedu poslednje ostatke hrane

koju imaju. Spremamo se za spavanje. Skupljamo travu i lišće. Zabranjeno je paljenje vatre. Šaljemo patrole u potok. Oko ponoći vratiše se patrole i saopštavaju da dole nikoga nema.

24. maj 1943. — Ustali smo u osvit zore. Sve je mirno. Magla na sve strane. Razmeštamo mitraljeska gnezda podalje jedno od drugoga. Magla se lagano diže. Kada se magla podigla, videsmo da su Nemci potpuno zaposeli liticu. Prikriveni smo i ne pucamo. Oni prvi otvoriše vatru prema mostu na Tari. Zapucasmo i mi. Oni se okrenuše prema nama. Razdaljina je velika, preko 600 metara. To puškaranje je trajalo ceo dan. Mi smo dobro zaklonjeni. Sve sam komen! Oni takođe, mada sad mogu tući most koji mi ne vidimo, jer ga zaklanja velika izbočina levo od nas. A oni ga vide i tamo su i usredsredili vatru.

25. maj 1943. — Još jedan dan provodimo na istim položajima. I opet smo gledali bombardovanje velikim bombama. Naši se još tuku s druge strane Čelebića i prema Zavajitu.

Posle podne su mi javili da dođem Bogavcu. Dobio je naređenje da krenemo u sastav brigade. Moraćemo da idemo uzvodno uz Taru do sledećeg mosta, na Tepcima. Dok smo držali sastanak pojaviše se avioni i ovde kod nas. Gađali su isturenu sten u od koje ne vidimo most. Na njoj, srećom, nikoga od nas nije bilo jer je nepristupačna. Mi smo sakriveni u stenama i razređeni. Ljudstvo je u šumi otraga i ne vidi se, te nismo imali gubitaka. Kada se smrači, krenućemo. Treba da pređemo celu udolinu koja se pruža dužinom Ljubišnje planine, naporedno s Tarom. Više od 20 kilometara vazdušne linije.

Krećemo se slobodno preko Unista, Orašja d u ponoć smo stigli do slatinskih koliba. Zastali smo da večeramo. Našlo se malo krompira. Posle večere odmah smo krenuli dalje. Svanulo je kad smo stigli do sela Ograđenice. Tu nailazimo na naše. To su delovi Centralne bolnice. Od njih saznajemo da su četnici juče ubili Rada Vilotijevića i Blagoj a Radića, komesara i pomoćnika jednog ešelona Centralne bolnice; inače su obojica iz našeg bataljona. Išli su u nabavku hrane, pa su naleteli na četnike i ovi ih likvidirali.

Dušan Karić

POLITIČKI KOMESAR RUDARSKE ČETE

Rade Milićević

Rade Milićević se rodio u belićkom kraju, u siromašnoj seljačkoj porodici. Školu nije pohađao, već je sam učio da čita i piše. U ranoj mladosti otisnuo se u svet — trbuhom za kruhom. Jednog dana se našao u Trepči, gde mu je brat Todor radio kao rudarski radnik, Tu, u rudniku, kao i mnogi drugi, Rade je našao sebe. Pod uticajem svoga brata počeo je da se politički izgrađuje. Pristupio je naprednom radničkom pokretu, a 1939. je primljen u članstvo Komunističke partije. Kalio se na radu, u ilegalnim akcijama i u velikim štrajkovima rudara.

Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je u Trepči. U ustaničkim danima s grupom rudara komunista otišao je na Kopaonik, gde se formirao partizanski odred. U akciji na žičaru, kojom je prevožena ruda iz rudnika u Zvečan, Todor je bio teško ranjen. Rade je bio pored njega. Herojski se borio da spase brata, ali je on podlegao ranama. Kopaonički odred je, u znak priznanja i zahvalnosti, uzeo njegovo ime — ime Todora Milićevića, komuniste rudara.

U odredu su bili poznati komunisti rudari: braća Labus, Jovanić, Barać, Brkljač, Zivković, Bor j an, Bubalo, Kalember, Vujović,. Zigić i drugi. Sa njima je i Rade učestvovao u svim borbama oko Raške, u dolini Ibra, sve do Kraljeva. Zatim su napadali i Kraljevo. Na Rašku su neki od njih poginuli. Na Kaoni drugi. Teško je bio ranjen i komandant odreda Vilimonović. Ginuli su najbolji ljudi. Rade je postajao čvršći. Pod borbom je napustio Srbiju decembra 1941. godine.

U Kraljevačkom bataljonu, u njegovoj Rudarskoj četi, bio je politički komesar. Četu su u većini sačinjavali rudari, zatim nekolikodrugih radnika i nas nekolicina koji nismo bili ni jedno ni drugo. Rudari su davali pečat ćelom kolektivu. Toliko drugarstva i vitalnosti nisam ranije sreo nikada. Nije bilo posla, nije bilo borbe u

kojoj se ovaj kolektiv nije isticao svojom borbenošću i jedinstvom. Rade i njegov zamenik Bubalo bili su hrabri borci, plemeniti i dobri drugovi, pažljivi prema ljudima. Prema narodu takođe. Nikad nam se nije dogodilo da nas neko kritikuje zbog lošeg odnosa prema narodu.

Rudari su bili zgodni kao ljudi, kao pojave. Mahom snažni, kao od stene odvaljeni. A uz to velike dobričine. Ko bi to mogao sporiti Stankoviću, Bubalu, Mihailoviću, Strugaru, Juškoviću, Poznanoviću, Rapajiću, Zavodi, Kalemberu, Stuparu? U svakom pogledu su bili veliki. Ali Rade je, ipak, bio i ostao za nas najveći autoritet. Kada bi on rekao da se nešto može izvršiti, niko u to više nije sumnjao. Išli su ljudi bez pogovora. U napornom višečasovnom maršu, po dubokom snegu i mrazu, sa Romani je na Jahorinu, nikome nije palo na pamet da zatraži odmor, a kamoli da zaostane. Komesar je tražio od čete krajnji napor i za nju je to bio zakon.

Pred početak treće ofanzive držali smo preko dana položaje iznad Prače. Jedno jutro ustaše su nas preduhitrile. Poseli su naše položaje jačim snagama. Pozadi nas je bila Orahovica, a dalje Foča i u njoj Centralni komitet i Vrhovni štab. Po podne smo dobili naređenje da noću napadnemo ustaše i vratimo naše položaje, jer su bili značajni za odbranu slobodne teritorije. Kao pojačanje smo dobili četu Jahorinskog dobrovoljačkog odreda.

Razvijali smo se u šumi, noću, i prilazili neprijatelju. Lakši deo zadatka prepustili smo meštanskoj četi. Međutim, u jednom trenutku je došao Rade i izvestio da se meštanska četa povlači, iako još nije došlo do borbe. Savetovali smo se šta da radimo. On je bio energično protiv napada, jer je smatrao da neće uspeti i da bismo pretrpeli ozbiljne gubitke. Ako je napad osuđen na neuspeh, ne treba gubiti ljude.

Ali kada već postoji naređenje da se izvrši napad te noći, trebalo je imati tri čiste pa ga odložiti i za to dobiti pristanak čete. Rade je to mogao. Možda samo on u četi.

Prihvatili smo njegov predlog. Napad je odložen, a iduće noći smo proterali ustaše zajedno, rame uz rame, s borcima meštanske čete, koje smo u toku dana pripremili za akciju.

Na Gaočićima, oko Prače, kod Čajniča, u Hercegovini, na Kupresu, Livnu, Duvnu, Teslići — Rade je bio svuda prisutan, svuda u prvim redovima. Bio je neumoran. Vodio je uvek brigu o ljudima.

Početkom maja 1942, posle napada na utvrđeno uporište Kozaru iznad Čajniča, povlačili smo se u svanuće prema cesti Goražde—Čajniče. Odjednom je neko primetio da jedna kolona ulazi u šumu s druge strane ceste. U isto vreme smo u jutarnjoj tišini čuli huku tenkova, koji, po svemu sudeći, nisu bili tako daleko. Ako ne pređemo cestu pre nego što naiđu — bićemo odsečeni. I, kako to obično biva kad đavoli kolo zaigraju, neko je baš tada javio da je pronađen jedan teški ranjenik. Bili smo u nedoumici: ili preći preko ceste pre tenkova, ili spasti ranjenika? Smelost je bila odlučiti se za ovo drugo.

i

I

Kao i uvek, procenjujući situaciju ne samo onako kako **razum** nalaže nego i kako srce traži, Rade je odlučio da se vratimo po ranjenika. I jedna je desetina pošla po njega.

Kada su ga doneli, u njemu smo prepoznali druga Đukića, seljaka iz Debelog Jasena. Cestu smo prešli u trku i dohvatili se šume. Sada je već huka tenkova dopirala iz neposredne blizine. Gde bi Radu bio kraj da su tenkovi presekli četi put? Niko se ipak ne bi usudio da mu za to prebaci. On je to znao, on je u to bio siguran, jer u pitanju su bili ranjenik, ali i njegove, Radove, ljudske i komesarske brige i obaveze prema čoveku.

Prema sebi je bio dokraja samokritičan, a borcima je na umeren način ukazivao na dobre i loše osobine. Ziveo je uvek među njima, razgovarao, pomagao, ubeđivao, objašnjavao potrebu da se izdrži i ono što je izgledalo nemogućno, podizao moral, služio za primer u svakom pogledu.

Četa se proredila. Nema Stankovića, Krtinića, Poznanovića, Đoke Zavade i drugih. Rade i Bubalo su bili još u stroju. Činilo nam se: dok bude njih, biće i Rudarske čete, iste onakve kakva je bila u Rudom. Njih dvojica su se uvek osećali — danju, noću, na maršu, u borbi, na partijskom sastanku. Ako bi neko noću zaostao u jurišu, njihov poznati glas ulio bi mu novu snagu i podstakao da snažnije juriša.

Četa je nekoliko puta bila pohvaljena preko »Slobodne Jugoslavije«. Svi su se radovali. Njima dvojici to nije udarilo u glavu. Oni su bili jednostavni ljudi, rudari komunisti.

Bubalo je poginuo na Ivan-sedlu februara 1943. Tuga je bila pritisla četu. Za takvim drugom i partijskim rukovodiocem smo plakali, iako smo to u ratu retko činili.

Počela je peta ofanziva. Umorna četa rudara je sačuvala svoj borbeni duh. Za vreme usiljenog višednevnog marša preko Ljubišnje, bataljon je hitao prema Zlatnom Boru. Odmah po dolasku morali smo u protivnapad na Zlatni Bor. Rade se tada rastužio?

— Drugovi će mi gladni ići u borbu.

Na Zlatnom Boru bila se strašna borba. Jedna od najtežih. Nemački položaji bih su udaljeni od naših svega pedesetak koraka. Jedni drugima smo hvatali bačene bombe i vraćali ih natrag. Rasprskavale su se u vazduhu. Otimali smo se za svaku bukvu. Smenjivali su se juriši i protivjuriši. Mnogi drugovi bili su ranjeni.

U ovoj velikoj borbi, u jurišu bataljona na nemačke rovove završio je svoj život i Rade, rudarski radnik, politički komesar Rudarske čete. Pogodilo ga je parče bacačke mine koja je eksplodirala u njegovoj neposrednoj blizini.

Rudara je malo ostalo, ali je i dalje ostala Rudarska četa — onakva kakva je bila, kakvu je Rade voleo i vaspitavao. U srcima preživelih boraca čete, u njihovoj trajnoj uspomeni ostao je svetli lik Rada Milićevića, komesara, heroja i graditelja čete.

Milan Simović

MINERI

Stab brigade je doneo odluku da se formira minerski vod i s tim upoznao štabove bataljona, da bi odabrali ljudstvo. U početku su vod pretežno sačinjavali rudari iz rudnika »Trepče« i »Kopaonika« i ibarskog rudnika »Jarando«; oni su se nalazili u Kralj evačkom bataljonu, većinom u Rudarskoj četi.

Vod je brojao trideset ljudi. Bio sam postavljen za komandira, a za vodnog delegata određen je Dušan Vrzić. Stari smo znanci iz Trepče, gdje smo zajedno radili. Zato smo bili vični poslu za koji su nas odabrali.

Odmah poslije formiranja, zamjenik komandanta brigade Danilo Lekić upoznao je sve borce voda sa zadacima koji stoje pred njima. Rekao je, između ostalog, da su to specijalni zadaci, da će morati da ruše mostove i komunikacije kojima se služi neprijatelj protiv nas, da uništavaju vozove, postavljaju nagazne mine na drumove i slično.

Borci su počeli da se osposobljavaju za predstojeće akcije. Održavani su razni tečajevi na kojima su se učili rukovanju svim vrstama nagaznih mina i njihovom postavljanju, upotrebi raznih eksplozivnih upaljača i rušenju mostovskih i željezničkih konstrukcija. Često je dolazio iz Vrhovnog štaba Vladimir Smirnov Volođa da nam pomogne.

Prilikom borbi 1. brigade na pruzi Mostar—Sarajevo, naš vod je dobio zadatak da uništi prugu i mostove i važnija železnička postrojenja na dijelu od Konjica do željezničke stanice Raštelice. Komandant brigade Koča Popović naredio mi je da se sruši most preko potoka Lukača između Brđana i Bradine. Također je trebalo da uništimo tunele na ovoj liniji.

Kada sam se vratio iz štaba brigade, upoznao sam borce sa zadatkom, te smo odmah pristupili razradi plana. No imajući na umu brojnost objekata na toj pruzi, a znajući da vod raspolaže vrlo malim

Članovi KPJ u rudarskoj Ceti
4. BATALJONA 1. PROLETERSKE

21. decembra 1941. u Rudom:

1) **Milićević Rade, rudar (sekretar četne ćelije, zamenik političkog komesara)**
2) **Vukotić Žarko (politički komesar čete)**
3) **Simović Milan Zeka (komandir čete)**
4) **Krtinić Nikola, rudar (zamenik komandira)**
5) **Barović Boško, rudar**
6) **Bubalo Nikola, rudar**
7) **Vrzić Dušan, rudar**
8) **Vujović Jovan Mušmula, rudar**
9) **Vuković Aleksa, rudar**
10) **Zarković Božo**
11) **Zivanović Zivorad**
12) **Zigić J. Proko, rudar**
13) **Zavada Miloš, rudar**
14) **Kalember Božo, rudar**
15) **Korać Miloš, rudar**
16) **Memić Rifat, rudar**
17) **Polovina Janko, rudar**
18) **Rapajić Pajo, rudar**
19) **Sekulić Vitomir**
20) **Stanković Đuro, rudar**
21) **Strugar Mitar, rudar**
22) **Đelević Ivan**
23) **Pićurić Milika**

Posle pete ofanzive 1943. godine:

1) **Božović Branislav Bane (sekretar četne ćelije, pomoćnik političkog komesara)**
2) **Šarenac Jovo (politički komesar čete)**
3) **Gigović Zdravko (komandir čete)**
4) **Zigić J. Proko, rudar (zamenik komandira)**
5) **Bebić Ante**
6) **Vučković Luka**
7) **Vučković Stanimir, rudar**
8) **Blažević Miloš**
9) **Petrović M.**
10) **Stanojević**
11) **Ninčević Marin**
12) **Cero Izet**
13) **Dirlo Đibrail**
14) **Komnenović Bogoljub**
15) **Stanković Marko**
16) **Asentić Todor**

Napomena: Popis članova Partije u Rudom napravljen je na osnovu podataka iz spiska boraca Rudarske čete 21. XII 1941, a članova Partije posle pete neprijateljske ofanzive na osnovu sačuvanog spiska iz 1943. godine u beležnici komesara čete Jova Šarenca.

Od članova Partije na dan formiranja 1. proleterske brigade, u četi je — posle pete ofanzive — ostao samo jedan: Zigić J. Proko (ostali su poginuli ili prekomandovani u druge jedinice). Dok je u sastavu čete u Rudom u Partiji bilo 16 rudara Trepče i Ibarskih rudnika, posle pete ofanzive ih je bilo svega dva.

količinama eksploziva, ponovo sam otišao u štab brigade i upoznao drugove s tim da postoji bojazan da s našim zalihama eksploziva nećemo moći uništiti sve predviđene objekte. Na to mi je drug Koča odgovorio da imam tri bataljona na raspolaganju, da se povežem s njima i da će mi oni osigurati sredstva za akciju. Uz to je dodao da će se eksploziv zaplijeniti od neprijatelja. Nije mi preostalo

ništa drugo nego da kažem: »Razumem, druže komandante«, i da se vratim svom vodu.

Za izvođenje pojedinih akcija podijelili smo se na tri odjeljenja. Prvo odjeljenje, kome je vođa bio Petar Gračanin, rudar iz ibarskog rudnika »Jarando«, porušiće most na Lukaču, drugo odjeljenje, s Dušanom Vrzićem, vodnim delegatom, tunel između vijadukta na Lukaču i Ivan-planine, a treće odjeljenje, koje je vodio Dragan Mitrović, zidarski radnik, razoriće prugu prema Konjicu.

Prvo odjeljenje je prišlo mostu još dok je trajala borba između naših bataljona i neprijatelja, a zatim je, penjući se uz mostovsku konstrukciju, vezivalo eksploziv. Nakon vezivanja mina vođa odjeljenja dao je zadatak da se razvuče električni kabl od mina do aparata za paljenje mina, koji je bio smješten u zaklonu blizu samoga mosta. Sam je vezao kabl za mine. Kada je bilo sve spremno, mineri su se povukli u zaklon, a paljenje je izvršio Kristifor Perišić. Most je pao u duboku provaliju.

Drugo odjeljenje je imalo vrlo težak zadatak. Kada su njegovi borci ulazili u tunel, naišli su na skrivenu neprijateljsku patrolu, tako da je nastalo puškaranje. Poginula su dva borca iz odjeljenja, a neprijateljevi vojnici su pobjegli na drugu stranu tunela, gdje su ih dočekali i zarobili borci Kraljevačkog bataljona. Odjeljenje je nastavilo rad. Uspjeli su da nađu u tunelu minske komore, u koje su smjestiti eksploziv, a zatim su izvršili miniranje. Tunel je bio onesposobljen za prolaz.

Poslije dva-tri dana naša brigada je dobila zadatak da oslobodi Konjic. S bataljonima je pošlo i naše 3. odjeljenje. U Konjicu je zaplijenjen veliki broj lokomotiva. Među njima je bilo i osamnaest specijalnih — sa zupčanicima za vuču uz uspon prema Ivan-planini. Odjeljenje je dobilo zadatak da uništi sve lokomotive i ostale instalacije na stanici.

Treće odjeljenje je izvršilo svoj zadatak tek izjutra. Ono je imalo najmanje eksploziva i sredstava. Zato je Dragan Mitrović predložio drugovima da se eksploziv upotrebi samo za rušenje rezervoara za vodu i svih skretnica na železničkoj stanici, a da se lokomotive unište na ovaj način: da se podlože ugljem i da se para podigne što se više može, a zatim da se postave na otvorenoj pruzi jedna prema drugoj i da se puste u pokret da bi udarile jedna u drugu. Tako je i učinjeno.

Pošto su sve akcije bile završene, vod se okupio u Konjicu, gdje smo analizirali izvršenje zadataka. Baš u toku ovih razgovora došao je jedan drug iz Beogradskog bataljona. Izvještavajući me da je bataljon zaplijenio oko 500 kilograma eksploziva i raznih upaljača, rekao mi je da sve to treba da preuzme minerski vod. Bili smo oduševljeni. Odmah je otišlo jedno odjeljenje s Kostom Stanićem i uzelo eksploziv. Spakovali smo ga u limenu burad, natovarili na konje i krenuli dalje prema već dobivenom rasporedu.

Kada smo stigli u štab brigade, raportirao sam komandantu o uspješnom završetku akcije. On je odgovorio:

— Vrlo dobro, Mušmula. Akcija je uspjela, a i eksploziva je bilo dovoljno.

Ja sam mu objasnio kako smo izvršili akciju i dodao da nas je Beogradski bataljon snabdio za naredne akcije.

Tako je naš vod i praktički provjerio znanje koje je stekao u dotadašnjoj obuci. Pri tome su se naročito istakli Dušan Vrzić, Petar Gračanin, Dušan Radonjić, Dragan Mitrović, Stevo Kovačević i Kristifor Perišić.

Vod je dobio i pohvalu od štaba brigade.

S razvojem borbe nametnula se potreba da se i vod poveća, pa je štab brigade donio odluku da se formira tehnička četa, koja bi imala zadatak ne samo da ruši nego i da pravi mostove preko raznih rijeka koje treba da savladaju naše jedinice. Isto tako, nametala se potreba da se u ovoj četi nađu stručnjaci koji bi mogli vršiti izvjesne opravke na oružju, radio-stanicama, pisaćim mašinama itd. Zato smo u novoformiranoj četi imali tri voda: minerski, pontonjerski i tehnički. U minerskom vodu bili su većinom rudarski radnici vični miniranju; u pontonjerskom vodu većinom radnici spiavari koji su radili na rekama, a u tehničkom je bilo raznih stručnjaka sposobnih za tehničke opravke, kao i jedno odjeljenje za vezu. Ja sam postavljen za komandira čete.

Poslije teških borbi na Neretvi jedinice 1. proleterske izbile su na Drinu između Foče i Goražda. Komandant brigade Danilo Lekić sazvao je komandante bataljona. Bio sam i ja prisutan. On nas je upoznao sa zadatkom da se Drina mora preći što prije i da se nastavi pokret prema Limu. Tehnička četa je dobila zadatak da obezbijedi prelazak naših bataljona preko Drine, povezujući se s 1. crnogorskim i Beogradskim bataljonom radi obezbeđenja prevoza.

Kada smo počeli da pravimo plan, iskrsao je problem građe za pravljenje splavova, jer je na tom terenu nije bilo. Otišao sam komandantu 1. bataljona Savi Buri ću i rekao mu da je čitav problem u nabavci građe. On je naredio bataljonu da noću izvuče svu građu iz porušenih i napuštenih zgrada u Ustikolini, te da se ta građa upotrebi za pravljenje splavova. Povezali smo se i sa štabom 6. bataljona kako bi i on pomogao da se splavovi na vrijeme naprave. Nedostajao nam je i ostali materijal. Nijesmo imali eksera, klanfi, žice za povezivanje ove drvene konstrukcije. Savo Burić mi je dao sugestiju da se od mladoga pruća naprave veze koje spiavari upotrebljavaju. Borci iz čete su se hitro prihvatili posla. U toku noći borci 1. bataljona donijeli su toliko građe sa porušenih kuća da četa nije mogla sama napraviti sve splavove, već je jedan dio posla uzeo na sebe Beogradski bataljon. Građenje splavova je trajalo jedan dan i jednu noć. To se vršilo u jednom zaklonu gde je bilo mogućno raditi i preko dana, pošto se na obali na drugoj strani Drine nalazio neprijatelj koji je mitraljeskom i puščanom vatrom nastojao da onemogući svaki

naš pokret. Borci 1. bataljona su građu morali da prenose noću kako neprijatelj ne bi prozreo naše namere. Štab bataljona je bio smješten u jednoj vodenici na obali Drine, pa je veza održavana samo noću, pošto je od mjesta gdje su se gradili splavovi do vodenice bio brisan prostor, tako da je bilo nemogućno preko dana doći u štab bataljona.

Kada su splavovi bili izgrađeni, odmah je obavješten štab brigade. Donesena je odluka da svaka desetina ima svoj splav i da ga sama prenese do Drine. Iste noći je izdato naređenje za prelazak preko Drine i bataljoni su odredili desetine. Prilikom samog prelaska neprijatelj je otvorio vatru, tako da su neki naši borci skakali u Drinu.

U Ustikolini se nalazila jedna dereglija koja je bila vezana na suprotnoj obali. Kada su prvi borci prešli splavovima i otjerali neprijatelja, pokušali su da prevezu tu deregliju. Neprijatelj je to vidio i počeo da tuče. Jedan metak je pogodio u čelični konopac po kome je klizio kolut dereglije i ona je zapela, tako da smo je na sve zle jade dovukli do obale. Kada smo uspjeli da je na brzinu opravimo, nastavili smo prebacivanje jedinica preko Drine — dereglijom.

U toku daljih borbi tehnička četa se snabdjela i sa dva gumena čamca. Prilikom prelaska Pive, tim čamcima su prebačeni dijelovi 1. proleterske divizije.

Most preko Pive stalno je tukla neprijateljeva artiljerija. Zato je četa dobila zadatak da prebacuje borce preko Pive na mjestu gdje neprijatelj najmanje ugrožava teren. Četa je našla jedno pogodno mjesto, zaklonjeno šumom, gdje je korito rijeke bilo dosta usko. Razvukli smo jedan konopac s jedne strane rijeke do druge, osposobili gumene čamce u koje je moglo stati po deset boraca, te je nastavljeno prebacivanje velikom brzinom.

Pošto su borci bili premoreni od svakodnevne borbe i iscrpeni od gladi, to je ovo prebacivanje bilo naročito teško, tako da su pri tome borci iz tehničke čete jedva izdržavali napore. Pero Njego, koji je nekoliko sati prebacivao borce, došao je kod mene i tražio smjenu pošto više nije mogao da izdrži. Rekao sam mu da smjene nema i da nastavi prebacivanje. On se vratio i nastavio rad, ali se zbog iznemoglosti nasred rijeke otpustio i Piva ga je ponijela zajedno s gumenim čamcem. U tom trenutku sam sa dva druga skočio u rijeku, uhvatili smo čamac i izvukli ga na obalu. Zamjenik komesara Ljubomir Roglić prišao mi je i rekao da moram voditi više brige o ljudima. Ja sam mu odgovorio da nema ljudi i da ne znam šta ću, jer se prebacivanje mora izvršiti do određenog roka. Umorni Njego je seo na jedan kamen i odmorio se desetak minuta, a zatim je nastavio posao.

U toj akciji naročito su se istakli Pero Njego, Tihomir Stefanović, Milivoj Katić i Ljubomir Roglić, a četa je dobila pohvalu od štaba divizije.

Jovan Vujović Mušmula

Put od sela Miljevine, nakon pete ofanzive, bio je težak i naporan. Zurili smo da pređemo komunikaciju Višegrad—Sarajevo. Iako smo posle ofanzive došli do hrane, još se nismo sasvim oporavili. Posle dugotrajnog gladovanja, organizam je bio toliko istrošen da se nismo smeli čestito najesti. Oni koji su to učinili mahom su se porazbolevali, tako da smo sa njima imali muke u pokretu. Neki nisu mogli ići, a konja za jahanje nismo imali.

Komesar 3. rudarske čete muku je mučio podstičući drugove da izdrže. Ja sam mu pomogao, mada sam i sam teško išao. Desna cipela bila mi je iscepana, pa sam golim tabanom stajao na zemlji. Tako sam išao od sredine pete ofanzive. Ta nevolja je bila skoro ravna gladi, umoru i iscrpenosti.

Još u ofanzivi zamolio sam čika-Danila Simovića da mi napravi oputnjake. Kako smo bili stalno u pokretu, koža se nije mogla osušiti, pa mi je napravio opanke od sirove kože. Obuo sam ih, ali cipele sam stavio u ranac, za svaki slučaj, iako je desna bila »progledala«. Kada smo izbili na Vučevo, udari kiša. Po mokroj travi počeo sam se klizati u opancima kao po ledu na klizaljkama. Umalo vrat nisam slomio. Čim smo stali, skinuo sam opanke i obuo poderane cipele.

Gore od mene prošao je Nikola Putniković, koji je išao potpuno bos. Bilo mi ga je teško gledati kako se muči. Iz tabana mu je povremeno curila krv. Srećom, drugovi su mu našli neke opanke odmah posle ofanzive, ali je on i dalje teško išao.

Pred komunikacijom Višegrad—Sarajevo iznenada osu po koloni artiljerijska vatra. Poginuo je desetar 3. desetine, koji je kod nas došao na If saru posle četvrte ofanzive. Ranjeno je još nekoliko drugova. Ubrzali smo pokret da izbegnemo vatru. Na cestu izađosmo kod Bara. Uputismo se cestom da zaposednemo najpogodniji položaj. Najedanput iza leđa čusmo zvuk motora. Srećom, bili smo kod jedne okuke, pa nas Švabe ne primetiše. Nije se imalo kud, jer je zemljište s obe strane bilo nepodesno da se sklonimo s druma. Na samoj okuci, kada je šofer morao da smanji brzinu, Miloš Blažević i njegov pomoćnik Tošo Asentić iskočiše sa »šarcem« pred kamion. Švabe su

bile iznenađene i bez ikakvog reagovanja zaustaviše kamion. Zarobili smo četiri Nemca, od kojih je jedan bio oficir. Kamion je bio pun brašna i konzervi. Obradovali smo se ovakvom plenu. Zaposeli smo odgovarajući položaj, a hranu odneli sa druma.

Intendanti su našli način da ispeku hleb, pa smo ga već za večeru imali. Bio je crn i nekako gnjecav, kakvog do tada nismo jeo, no ipak dobar posle gladovanja u ofanzivi. Konzervi je bilo koliko je ko želeo. Uveče, kada smo pošli da pređemo prugu i cestu, dadoše nam intendanti po deset da nosimo, jer ih komora nije mogla poneti. Svako ih je rado primio.

Kada krenusmo, poče i kiša. Celu noć je padala, i to tako jako da smo putem, na pojedinim mestima, nailazili na žitko blato do iznad cipela. Klizale su se noge, jedva smo se kretali. Ljudi su posrtali i padali. Bili smo mokri kao miševi. Osećao sam umor i hladnoću od mokrog odela. Činilo mi se da u toku čitavog rata nisam imao tako težak marš. Sutradan, oko 9 časova, stigli smo u neko selo zapadno od Rogatice. Selo je bilo popaljeno, pa se čitava četa smesti u jednoj kući. Nije se imalo gde ni sesti ni sušiti. Naložili smo jaku vatru na ognjištu, pa smo oko nje, stojeći, sušili odeću. Tamo smo, sušeći se, otvarali konzerve, podgrejavali ih i jeli bez hleba. Neki su opominjali da ih ne valja jesti dok još imamo ispošćena i bolesna creva i želuce. Ali glad ne zna za disciplinu. Ljudi su jeli, jedan je Dalmatinac rekao: »Išću, Isusa ti, pa makar osta' bez creva«.

Taman smo se raspričali o konzervama, kad stiže naređenje iz štaba bataljona da svaki borac preda po pet komada za sanitet i ostale bataljone brigade. Niko nije negodovao. Jedino nam je bilo krivo što ih nisu tražili uoči pokreta, pa da ih oni nose.

Put do Vlasenice sam mnogo lakše podneo. S ishranom smo još kuburili — nikako da dođemo do hleba! Pred Vlasenicom u jednom srpskom selu, koje je nekim čudom ostalo nezapaljeno, intendanti nađoše nekakvog sira i kajmaka. Dobili smo gotovo po punu porciju, ali bez hleba. To nam je bila sva hrana uoči napada na Vlasenicu.

Oko 10 časova, 25. juna 1943, stigli smo na Ploču, iznad Vlasenice. Odmarali smo se u šumi. Pred veče krenusmo napred. Kada nas komandir Zdravko Gigović dovede na mesto odakle smo mogli videti položaje iznad Vlasenice koje ćemo napadati, zaustavi nas i okupi oko sebe.

— Drugovi, — poče on — večeras napadamo na Vlasenicu. U gradu su ustaše i domobrani. Ima ih mnogo, oko četiri bataljona. Dobro su utvrđeni. Mi napadamo iza brda Orlovače. Desno napada naša Druga četa, a levo jedna četa Trećeg bataljona. Kroz sela do Orlovače treba da bude tišina, da nas neprijatelj ne primeti. Pazite na vezu.

Idem i razmišljam o večerašnjoj borbi. Kad ovolika vojska udari na utvrđen grad, sigurno je da mora biti mrtvih. Ko li je taj koji više neće videti svoje roditelje, braću, sestre ili dragu devojku?

Setih se majke kad me je ispratila. Kao da i sada čujem njen glas: »Srećan ti put, sine!« Čitav moj život projuri mi u mislima. Setih se da su mi drugovi, još kao šegrtu, pričali o socijalizmu. Prihvatio sam te ideje i prenosio ih na druge, pripremajući se da jednog dana stupim u otvorenu borbu za vlast radnika i seljaka. Nekadašnji razgovori, pripreme i maštanja o proleterskoj revoluciji ostvarili su se, i evo me tu, u koloni; idem sa svojim drugovima da oslobodimo još jedan grad i potučemo još jednu neprijateljsku jedinicu. Misli o prošlosti prekinu mi drug ispred mene kad mi reče:

— Prenesi: »brže«.

Po navici prenesoh naređenje i ponovo utonuh u razmišljanje.

Tek negde oko 22 časa stigosmo u neku gustu, mladu šumu. Tu dođe naređenje da produžimo u streljačkom stroju. Nalazio sam se na levom krilu čete. Kretanje kroz šikaru bilo je otežano. Bojao sam se da ne ostanem bez očiju. Svaki čas su me grane tukle po licu. Čitav je teren bio pošumljen. Kada smo dospeli u neku veoma gustu šumu, koja je bila blizu neprijateljevih položaja, osu mitraljeska i minobacačka vatra. Minobacači su, srećom, prebacivali, ali su parčići mina prštali po šumi. Prenesoše naređenje da se što brže ide napred. Na sve strane puca. Krklja kao u kotlu. Nema više razloga da se tiho prenose komande. Kada smo već bili na izlazu iz šume, Milošu Blaževiću metak otkide vrh nosa.

Uskoro izađosmo na čistinu, ukaza se Vlasenica i Kik iznad nje. Sad bolje shvatih da moja četa napada Vlasenicu sa istoka, s desne strane puta Vlasenica—Zvornik. Uspostavih vezu s Kragujevčanima. Odavde je trebalo ići po blagoj i čistoj nizbrdici pravo na bunkere. Vidim mitraljeska gnezda iz kojih sipaju vatru. Komandir naredi mitraljescu da tuče neprijatelj evo gnezdo. Prebacujemo se napred po grupama. Tuče nas neprijatelj s istočne strane grada. Teško se ide napred. Pored mene pade moj zemljak Sava Nikolić. Pritrčasmo mu Katica i ja, ali je on već bio mrtav. Bio je mlad i neiskusan.

U 3. desetini teško je ranjen jedan Vukovljanin, koji se na jedvite jade izvukao iz pete ofanzive. Bi mi ga žao. Kao da ga sada gledam kako sedi pored puta za Lučke kolibe, toliko iznemogao da se nije mogao maknuti s mesta.

Pratim borbu na Kiku, gde napadaju Crnogorci. Ne znam kakva su utvrđenja tamo, ali i oni slabo napreduju. Od vatre sa kose jugoistočna od Kika ne možemo dalje. Ponovo jurišamo i prebacujemo se napred. Nailazimo na neke gomile kamenja koje su seljaci skupih čisteći njive. One nam dobro služe kao zakloni. Sada jasnije vidimo bunkere na istočnoj ivici Vlasenice. Sinu mi u glavi kako bi nam sad dobro poslužili minobacači i »pito« koji su ostali na Zelengori.

Noć odmiče brzo. Uopšte mi se ne spava. Uskoro poče da sviće. Stiže naređenje da se povlačimo. Znači, uzalud tolike žrtve i trud. Delegat voda, pošto je bio s mojom desetinom, ponovi komandu i odredi pravac izvlačenja. Prebacujemo se jedan po jedan od zaklona do zaklona. Neprijatelj pojačava vatru, jer na horizontu nazire

naše siluete u kretanju. Ispred mene pretrčava Vjekoslav Strujić. Videh kako na dva metra ispred gomile kamenja pade potrbuške. Metak ga je udario iznad bubrega u kičmu i izišao ispod grudi. Bio je u nesvesti. Pošto ga je Katica previla, uskoro je došao svesti. Uzeli smo ćebe i poneli ga ka Orlovači. Bio je jako razvijen mladić. Teško smo ga nosili. Išli smo sporo. Kada smo izašli na Orlovaču, sunce je već bilo visoko odskočilo.

Crnogorci su za Kik još vodili ogorčenu borbu. Onda pogledah odakle smo mi napadali i shvatih da smo se morali povući. Inače bismo imali još više gubitaka. Iz naše čete dva su druga mrtva, dva teško ranjena, a jedan lakše. Teško ranjeni su umrli na Orlovači. Prva četa je takođe imala dva mrtva. Poginuo je i bivši komandir Rade.

Pomislih — kada smo mi imali ovoliko gubitaka, koliko li tek imaju Crnogorci, koji se još tuku na Kiku.

Na Orlovači sedimo iscrpeni borbom i nošenjem ranjenika. Ne spava mi se iako celu noć nisam oka sklopio. Razmišljam o borbi i izginulim drugovima. Žao mi je malog Save Nikolića. Kako ću posle rata, ako ostanem živ, ispričati njegovom ocu gde je i kako je poginuo. U svakoj borbi gine poneko od mojih zemljaka. Razgovaram s drugovima o borbi na Kiku. Ne shvatam zbog čega se Crnogorci nisu povukli sa Kika. Kada bi i hteli, sad ne bi mogli po onoj čistini. Ustaše bi ih bombama mogle pobiti.

— Sigurno ima nekog razloga što im nije naređeno da se povuku — odgovara mi Zika.

Borba se svakog trenutka menjala, vatra je čas slabija, čas jača. To smenjivanje traje već pun sat. I kada mi je već izgledalo da neće biti ništa od tog produženog napada, iznenada se pojača borba i u isti mah spazismo crvenu raketu i neprijatelja kako beži sa Kika.

Niz severoistočne padine Kika bežalo je stotine vojnika bez ikakvog reda. Takva borbena »parada« retko se mogla videti. Skočismo na noge bez komande, ne osećajući više nikakav umor i glad. Za tili čas prešli smo tri kilometra niže Vlasenice da presečemo put Vlasenica—Zvornik i sprečimo neprijatelju izvlačenje tim putem. Trčao je kako je ko mogao. Kada smo bili u podnožju Orlovače, osu vatra po nama. Kraj mene pade iz moje desetine Raško Četlak, koji je došao iz 3. dalmatinske brigade. U 1. četi poginu jedan drug iz istočne Bosne. Nastala je zabuna — naši drugovi Vojvođani, koji su takođe bili na Orlovači, samo nešto istočnije od nas, kada su spazili da trčimo, pomislili su da je neprijatelj i tako otvorili vatru po nama. Brzo smo se sporazumeli, ali za ona dva druga — suviše kasno. Nismo imali vremena da se zadržavamo.

Kada stigosmo blizu potoka Tabahana, otvorismo vatru na neprijatelja koji je trčao s druge strane ceste. Od jake paljbe Stankoviću se pregrejala cev puškomitraljeza. Svaki čas smo zastajali i otvarali vatru. Zadihanost je otežavala tačno gađanje. Iz moje desetine, samo nas je pet ostalo; trojica su poginula, a o drugima ništa

ne znam. Oko nas nema ni ostalih drugova iz čete, svi smo se rasturili po grupama. Svaka grupa tuče i razoružava neprijateljeve vojnike. Još trčimo naporedo s neprijateljem i povremeno otvaramo vatru kako bismo ga zbunili i naneli mu što više gubitaka. Jureći spazih jednog zemljaka iz moje čete kako bere trešnje. Prekorio sam ga i odmah je prekinuo.

Pređosmo na drugu stranu potoka i druma i popesmo se na Gradinu. Sad tek nasta gužva. Izmešasmo se s neprijateljem, nasta borba i razoružavanje. Ne znam sa koje će me strane napasti i na koju su stranu moji drugovi otišli, niti imam vremena da gledam gde su. Ipak smo se nas petorica držali u jednoj grupi. Razoružavali smo domobrane i ustaše. Vadili smo zatvarače iz njihovih pušaka i stavljali u torbe, a onda im vraćali i puške i torbe da nose.

Na sve strane čuli su se pojedinačni pucnji i kratki rafali iz mašinki. Stalno su neke neprijateljeve grupice izvirivale iz onih šumica i jaruga. Razoružali smo oko 45 domobrana i ustaša. U ovoj grupi bila su samo dvojica ustaša, ostali domobrani. Ustaše su se teško predavaie; ova dvojica su imali samo ustaške pantalone, a sve drugo su pobacali da bi se prikrili. Poterali smo ih dole na drum, da ih vodimo u Vlasenicu.

Taman smo počeli da postrojavamo zarobljenike, kad puče puška na brdu. Pojaviše se neki domobrani. Međutim, kada upitasmo ko je gore — jedan reče da su Vojvođani i da su ubili nekog ustašu. Skrenusmo im pažnju da ne stavljaju domobranske kape na glavu kako ne bi došlo do zabune, kako se opet se nekim svojim ne bi potukli. Nije prošlo ni pet minuta a na kosi se pojaviše druga dvojica u civilu. Jedan od njih nosio je pušku s kundakom napred, a drugi je bio bez puške. Povikasmo da bace oružje. Jedan od njih reče: »Sad ću, sad ću«, i u isti mah udari ručnu bombu o kundak. Pomislih da će je baciti na nas; dovoljno je bilo da je ispusti iz ruke pa da eksplodira među nama. Međutim, on je držao bombu i dalje u ruci, i kada je eksplodirala, on se niz kosu skotrlja pred nas. Sličan slučaj u ratu nisam doživeo.

Postrojili smo zarobljenike i sproveli u Vlasenicu. Tek posle podne našli smo četu u selu Baricama. Ispričali smo koliko smo zarobili neprijatelja, neki drugovi su nam rekli da su to domobrani iz 15. puka, koji je Pavelić odlikovao za borbu protiv partizana.

Neprijatelj je u Vlasenici imao ove jedinice: štab 15. domobranskog puka, dva ustaška bataljona, jedan domobranski bataljon, 40 žandara i nešto milicije. Brojno stanje: oko 2.000 vojnika.

Prema neprijateljevim dokumentima, iz Vlasenice se izvuklo u Zvornik 679 vojnika, što znači da je više od polovine izginulo i zarobljeno.

S naše strane napadala je 1. proleterska brigada sa oko 700 boraca. Pošto je slomljen neprijateljev otpor na Kiku, napad su prihvatile 1. i 2. vojvođanska brigada, koja su bile u zasedi duž komunikacije Vlasenica—Zvornik.

Sima Lazić

NEIZBRISIVA SEĆANJA NA RUDARE

Za rudare Trepče vezuju me godine zajedničkog rada u predratnom radničkom pokretu, a za Rudarsku četu najveći deo narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Svrstao sam se u redove Rudarske čete od prvih dana ustanka u našem kraju i ratovao kao njen borac na terenu od Kosovske Mitrovce do Kraljeva, a od Rudog sam bio njen puškomitraljezac a politički delegat voda. Kasnije sam prekomandovan u druge jedinice, ali sam se uvek osećao borcem Rudarske čete, bio neraskidivo povezan s rudarima Trepče i njihovom borbom.

Razumljivo je što je Rudarska četa nikla iz radničkog pokreta Trepče, što su prvi borci potekli iz revolucionarnog središta u mitrovačkom rudniku olova i cinka, poznatom širom zemlje po velikim štrajkovima i po borbenosti njegovih rudara. Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez i poziva Centralnog komiteta KPJ na oružani ustanak, rudari Trepče su, zajedno s ostalim radnicima u rudniku i u Kosovskoj Mitrovici, s omladinom, studentima i drugim rodoljubima, ustali u odbranu svoje zemlje od okupatora. Njihove diverzantske i oružane akcije od Trepče do Kraljeva zahvatile su ibarski basen i upečatljivo svedočile o spremnosti da se narod brani i po cenu najvećih žrtava.

Rudarska četa je to dokazala u mnogim akcijama koje je, u sastavu Kopaoničkog odreda, vodila u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, u stvaranju i odbrani slobodne teritorije i narodne vlasti u Ibarskoj dolini. Žrtve koje je četa Trepčinih rudara tada dala bile su veliki gubitak ne samo za četu nego i za Kopaonički odred i kosovskomitrovačko područje. I više od toga. Likovi izgubljenih drugova ostaće zauvek urezani u naša sećanja. Kao i drugi saborci, tako i ja nikada ne mogu zaboraviti rudare komuniste Danu Brkljača, Jovu Jovanića, Todora Milićevića, Peru Đuricu i druge.

To su bili prekaljeni, iskusni i provereni borci Partije, koji su u predratnom periodu predvodili štrajkove rudara, a od početka

oružanog ustanka stali u prve redove partizanskih boraca. Njihova odvažnost, bogata revolucionarna praksa, veština ratovanja (pošto su to, uglavnom, bili ljudi koji su služili vojsku), odanost Partiji, narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, a uz sve to njihove ljudske vrline, — služile su za primer drugim borcima, bile su uzor omladini, vaspitivale nove kadrove verne revoluciji. Tako je njihovo delo nastavilo da živi i posle njihove smrti na bojnom polju.

Stroj Rudarske čete u Rudom, 21. decembra 1941, bio je sastavljen od već prekaljenih boraca, spremnih da izvrše svaki zadatak koji im se poveri. Nije slučajno Vrhovni komandant Tito posetio rudare u Kosatici, deset dana ranije, i želeo da čuje njihovo mišljenje o formiranju Prve proleterske brigade. Oni su se pokazali dostojnim takvog poverenja u toku čitavog borbenog puta Rudarske čete. Od 60 boraca u sastavu Rudarske čete u Rudom, 27 su dali svoj život boreći se za slobodu širom Jugoslavije.

Treća (rudarska) četa je, s ostalim jedinicama Kralj evačkog bataljona, dobila zadatak da likvidira talijansko-četničku grupaciju u selu Gaočićima. To je bio prvi zadatak naše čete kao regularne jedinice, njeno prvo vatreno krštenje na pobednom borbenom putu i prvi uspešno izvršeni zadatak koji joj je postavio Vrhovni komandant. Ta pobeda doprinela je da drug Tito, iako je i do tada cenio rudare kao iskusne borce, našu jedinicu nazove svojom četom. Zato joj je on poveravao najteže i najdelikatnije borbene zadatke, zahtevao da u najtežim situacijama ona bude u njegovoj blizini. Baš zbog takvog poverenja Vrhovnog komandanta, mi, borci Rudarske čete, nismo ni smeli podbaciti u izvršavanju borbenih zadataka.

Premda smo u bici na Gaočićima opravdali to poveren je Vrhovnog komandanta i pri tom zarobili veći broj vojnika, zaplenili prilično oružja i ratnog materijala, pogibija Nikole Krtinića, zamenika komandira Rudarske čete, značila je za nas ogroman gubitak. Na bojnom polju ostao je divan drug i starešina, prijatelj i komunist, prekaljeni borac, poznati rudar u štrajkovima Trepče, hrabri ratnik i revolucionar.

U četi je bilo mnogo hrabrih boraca. Svaki od njih je više puta pravim podvigom zadivio sve proletere. Mada među rudarima po junaštvu nije bilo velike razlike, dvojica su ih ipak sve nadvišavala.
To su Nikola Bubalo i Rade Milićević, koji su proglašeni narodnim herojima.

Nikolu Bubala, koji je, kao siromašni omladinac zemljoradnik, došao na rad u rudnik Trepču, poznajem još iz ilegalnog perioda. Kao skojevac u Starom Trgu bio je politički vrlo aktivan, a uz to je neumorno radio na ličnoj izgradnji i vaspitavanju drugih. Mlad i poletan, skroman, pristupačan i hrabar, osvajao je borce, bio omiljen u Kopaoničkom odredu. Ubrzo je postao zamenik političkog komesara Rudarske čete i ostao na toj dužnosti sve do svoje pogibije. Bio je neustrašiv borac mitraljezac, poznat u čitavoj brigadi. Od svog mitraljeza nije se rastao ni kada je postao starešina. Sam ga je nosio

u svim borbama i na marševima u Srbiji, Bosni i drugim krajevima i nije ga nikome predavao sve do pogibije. Hrabrošću i vojnom veštinom naročito se istakao na Prači, Prozoru, Bosanskom Grahovu, Livnu... U četvrtoj neprijateljskoj of anzi vi u Bradini, na pruzi Mostar — Sarajevo, bio je teško ranjen u grudi. I dok je ispod njegove leve sise zjapila rana, on je i tada, iz stojećeg stava, tukao Nemce mitraljeskim rafalima, sve dok se nije srušio. Mada sam i sam bio ranjen, divio sam se Nikoli, njegovom držanju na putu do bolnice, nakon teških borbi i osmočasovnog marša. Trpeo je jake bolove. Posle tri dana je podlegao ranama. Njegova je pogibija zabolela sve nas do srca, jer smo izgubili junaka, divnog druga i pravog partijskog rukovodioca.

Izgubili smo i dva brata Milićevića: Todora i Rada. Todor je bio prva žrtva Kopaoničkog odreda, prvi trepčanski komunist koji je pao u borbi za slobodu. Poginuo je prilikom septembarskog napada na žičaru Starog Trga. Njegova borba i junačka pogibija postale su simbol borbe i žrtava Trepčinih rudara i Kopaoničkog odreda, jer je odred otada nosio njegovo ime. Todor i Rade su pre rata učestvovali u prvom i drugom štrajku trepčanskih rudara. Mnogima su ova dva Hercegovca bila uzor kako se bori i izgara u komunističkom pokretu pre rata i u partizanima za vreme rata. Rade je u svim situacijama svojom smirenošću, hladnokrvnošću, pristupačnošću i bogatim znanjem i iskustvom u vođenju borbi ulivao drugovima takvu veru i samopouzdanje da nije bilo zadatka kojeg ne bi izvršili. Bio je među nama u Rudarskoj četi pravi vojnik Partije. O ljudima se brinuo kao otac. U nemogućim situacijama nalazio je rešenja da snabde borce hranom, odećom, da im omogući odmor, porazgovara sa svakim. Takav je ostao sve do pogibije. Nakon dugih borbi i marševa, s Radom, našim političkim komesarom, izbili smo na Zlatni bor, gde smo u pokretu vodili žestoke borbe s Nemcima. On se u tim trenucima nelagodno osećao, kao da ga je grizla savest što su borci tri prethodna dana morali gladni ubrzanim maršem ići od Prijepolja do Zlatnog bora. I baš u takvom raspoloženju, pogodila ga je minobacačka granata. Bio je to težak udarac za nas. Osećali smo potištenost zbog gubitka voljenog čoveka, partijskog rukovodioca i političkog komesara, ali još veću gorčinu i mržnju prema Nemcima, na koje smo upravo kidisali.

Ne mogu se zaboraviti likovi ratnih drugova, boraca rudara. Svi se mi sećamo Bože Kalembera, mitraljesca Rudarske čete, danas pukovnika u penziji, nasmejanog, snažnog, veselog i večitog optimiste. Na prelasku Neretve, u bici na Sutjesci i Balinovcu, tvrdio je borcima drugih jedinica da će rudari u nezadrživom jurišu sa svojim drugovima probiti neprijateljev obruč. Takav je bio i ostao i danas. U svakom susretu, s osmehom će vam pričati o ratnim zbivanjima, zgodama i nezgodama, ostajući skroman kao što je i u ratu bio.

Prokica Zigić, mitraljezac, sada pukovnik u penziji, omalenog rasta, bio je živahan, preduzimljiv i snalažljiv. Izuzetno je cenio

ljude. Požrtvovano se borio za čoveka i bio svagda spreman da pomogne iznemoglom u borbi i na maršu, prihvati ranjenika, pomogne drugu pri prelasku reke i planinskih vrleti. Prokica je mali rastom, što bi narod rekao: »Nema ga šta videti«, ali je bio veliki borac, pravi proleter. Obično se šalio da njega metak ne može pogoditi zato što je mala meta za neprijatelja, pa da otuda i ne mora kao mi ostali, višeg rasta u zaklon. Zbog toga što je bio uvek spreman za šalu, Prokicu smo rado viđali i voleli.

Sta da se kaže o Boži Miletiću, koji je poginuo kao zamenik komesara Treće sandžačke brigade? Bio je komesar Rudarske čete, a pre rata učestvovao u svim akcijama i štrajkovima rudara »Trepče«. Politički obrazovan, uz to pravnik, znatno je pomogao, borcima čete u upoznavanju naučnog socijalizma. Skroman, pažljiv prema ljudima, hrabar i umešan u vođenju borbe, ostaće u trajnom sećanju rudara.

Od takvih boraca je bila sastavljena Rudarska četa. Jedinstvena sve vreme rata i kasnije. Niko nikog nije pitao ni šta je, ni ko je, niti odakle je. Svi smo bili komunisti i imali zajednički cilj: da se borimo protiv okupatora i domaćih izdajnika, da stvaramo bolji život i socijalizam.

Svi su u brigadi borce Rudarske čete jednostavno zvali »rudari«. Taj naziv je ostao i kasnije, kada se sastav čete iz osnova promenio. Svaki drugi rudar iz sastava u Rudom poginuo je u borbi, a preživeli su prekomandovani u druge jedinice. Došli su novi borci iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i drugih krajeva zemlje. No i oni su prošli kroz školu Trepčinih rudara i sačuvali svojstva i duh Rudarske čete. Zato su s pravom njene borce do kraja rata i dalje nazivali rudarima.

Božo Zarković

NASA ZASTAVA

Prilikom formiranja Prve proleterske u Rudom saznali smo da će brigada imati svoju, proletersku zastavu. Bataljoni su vrlo brzo izrasli u samostalne i snažne proleterske jedinice, pa je doneta odluka da i svaki bataljon ima svoju zastavu.

Četvrti bataljon je primio zastavu u Ustikolini, malom mestu na putu između Foče i Goražda. Bilo je to na dan 1. maja 1942. godine. Tako je bataljon toga dana slavio dvostruki praznik: Prvi maj i svečano primanje bataljonske zastave.

Ta je svečanost svim borcima ostala u trajnom sećanju. Postrojeni po četama, oni su s uzbuđenjem i radošću očekivali trenutak kada će se pojaviti politički komesar Prve proleterske brigade Filip Kljajić Fića, da im u ime Vrhovnog štaba preda bataljonsku zastavu. Kada je stao pred stroj, Fića se obratio borcima na njemu svojstven način — neposredno, rečima koje su uzburkale srca, podstakla još više odlučnost, samopouzdanje i veru u pobedu.

Primajući zastavu u ime bataljona, komandant Pavle Jakšić je izrazio osećanja i misli svih boraca rekavši da će bataljon opravdati poverenje iskazano ovim činom i da će se pod svojom zastavom boriti onako kako to dolikuje pravim proleterima. Zamolio je političkog komesara brigade da o takvoj jednodušnoj rešenosti i poruci boraca obavesti štab brigade i Vrhovni štab.

Došao je čas da se odredi zastavnik ili, kako se tada u narodu, pa i među borcima govorilo: barjaktar. Drug kome je ukazana ta čast, kralj evački komunist, železničar Blagoj e Bogavac, i danas se tačno seća svake pojedinosti.

Dok su svi čekali na dolazak Fiće Kljajića, u onom opštem uzbuđenju koje je vladalo pred ovaj svečani čin, Bogavca je iznenadio poziv političkog komesara bataljona Mira Dragišića. Bilo je to, valjda, svega desetak minuta pre početka svečanosti. Miro mu je saopštio da je štab bataljona odlučio da on nosi zastavu.

Predaja proleterske zastave 4. bataljonu u Ustikolini 1. maja 1942. U prvom redu, napred: politički komesar čete Rade Milićević (levo) i Milan Simović, zamenik komandanta bataljona i komandir Rudarske čete (desno)

Bilo je to potpuno neočekivano za Blagoj a i zateklo ga nespremnim. Sta treba da radi, šta da kaže? No nije više bilo vremena ni za kakva pitanja, jer je objavljeno da Fića dolazi i svečanost je odmah počela. Kada je izašao pred postrojeni bataljon da primi zastavu, iako malo uzbuđen zbog značaja toga čina, ipak je smogao snage i položio svečanu zakletvu. Reči su same navirale: »Čuvaću ovu zastavu po cenu života... svi ćemo pod ovom zastavom dosledno izvršavati zadatke naše narodne revolucije, Partije i druga Tita... časno i neokaljano nosićemo bataljonsku zastavu sve do konačne pobede...«

Sve je pogodovalo da svečanost bude lepa. Bilo je proleće, divan sunčani dan, okolo livade, iza njih šume, a dole hučna Drina. Borci su bili oparili i okrpili odeću, obrijali se i podšišali, pa su delovali vrlo uredno.

Bogavac je i dalje ostao u svojoj, 1. desetini 1. čete. Međutim, za vreme borbe imao je zadatak da bude uz štab bataljona, odnosno tamo gde odredi komandant bataljona. Zastava je uvek morala biti pred očima štaba, u svakoj situaciji — u bezbednosti.

Blagoje je bio zastavnik oko godinu dana, sve dok nije postao politički komesar bataljona. Komesarsku dužnost je primio od dotadašnjeg komesara Dragiše Ivanovića pred postrojenim borcima bataljona, uz prigodne govore. Posle ove, izvršena je još jedna primo-

predaja: dotadašnji zastavnik Blagoje predao je bataljonsku zastavu meni, naglasivši da je predaje u sigurne ruke rudara »Trepče«, borca Rudarske čete. Opet je to bila sadržajna svečanost, sa puno simbolike i uzbuđenja. Blagoje je u svom govoru objasnio šta za bataljon znači crvena proleterska zastava, a ja sam se pred svima zakleo da ću je čuvati i sačuvati. Bio sam ganut poverenjem i ponet ponosom što je zastava predata Rudarskoj četi. Kao i svi ostali, shvatio sam da je to poverenje znak pouzdanja u četu Trepčinih i Ibarskih rudara, da je to priznanje za nebrojene podvige, hrabrost i nepokolebljivost Rudarske čete. Radovali smo se kao deca. To je za sve nas bilo najveće i najdraže priznanje koje smo mogli dobiti.

Zastavu smo nosili (Blagoje, zatim ja) spakovanu u posebnu futrolu za zaštitu (da se ne ovlaži i ne zgužva). Koplje za zastavu napravila je bataljonska komora odmah kada nam je zastavu Fića predao. Ono je bilo sastavljeno od tri dela, koja su se uvlačila jedan u drugi. Blagoje je u istoj futroli nosio spakovane i zastavu i koplje. To je bila futrola dužine oko jedan metar i on je nekako podesio da je nosi na leđima. Kada sam ja preuzeo zastavu, štab je odlučio da stalno mesto zastavnika bude u štabu, a ne u četi kojoj je pripadao. Posle izvesnog vremena zastavu sam nosio sa sobom — uredno spakovanu u kožnu tašnu, a koplje je, u futroli, zajedno s drugim materijalom štaba bataljona tovareno na konja štapske komore. Za koplje je bilo lako, drvo se može zameniti, ali zastavu sam morao čuvati kao oči u glavi. Toga sam bio svestan svakog trenutka. Od tašne se nisam nikad odvajao. I noću bih se za trenutak budio i opipavao tašnu — da se uverim da je tu. Ali je, osim te stalne napregnutosti zbog tereta odgovornosti, dužnost zastavnika imala i drugu svoju stranu.

Zastava je u marševima i borbama uvek bila na svom mestu — u futroli, odnosno u tašni. Kada je u neko mesto trebalo ući sa zastavom, štab je naređivao da se razvije zastava. Komanda je prenosila kolonom: »Zastavnik napred!« Tada je zastavnik dolazio na čelo bataljona kolone i razvijao zastavu. Jedno vreme smo imali i bataljonsku muziku. Tada je naš ulazak u pojedina mesta bio još svečaniji: sa zastavom i muzikom, a često i s pesmom, uz čvrst, vojnički korak. Ne treba ni govoriti kakav je utisak to ostavljalo na meštane. Glas o borbenosti i ratnim podvizima proletera daleko se čuo, gotovo je uvek išao ispred nas. A ovakvi naši ulasci u naselja potvrđivali su i produbljivali uverenje naroda da smo mi dobro organizovana, prava vojska. To što smo bili mršavi, gladni, slabo odeveni i obuveni, samo je ukazivalo ljudima koji su nas posmatrali koliko je naša borba teška i uveravalo ih da mi delimo s narodom svu i svaku oskudicu. Narod je znao da smo disciplinovani vojnici i da predstavljamo udarnu snagu kojoj je teško odoleti, te nas je utoliko više cenio i smatrao nas pravom narodnom vojskom.

Ulazili smo u naselja obučeni u razne uniforme koje smo u borbama oteli od neprijatelja: Nemaca, Talijana, domobrana i drugih. Narod je to video i uveravao se da smo mi i pobednička vojska.

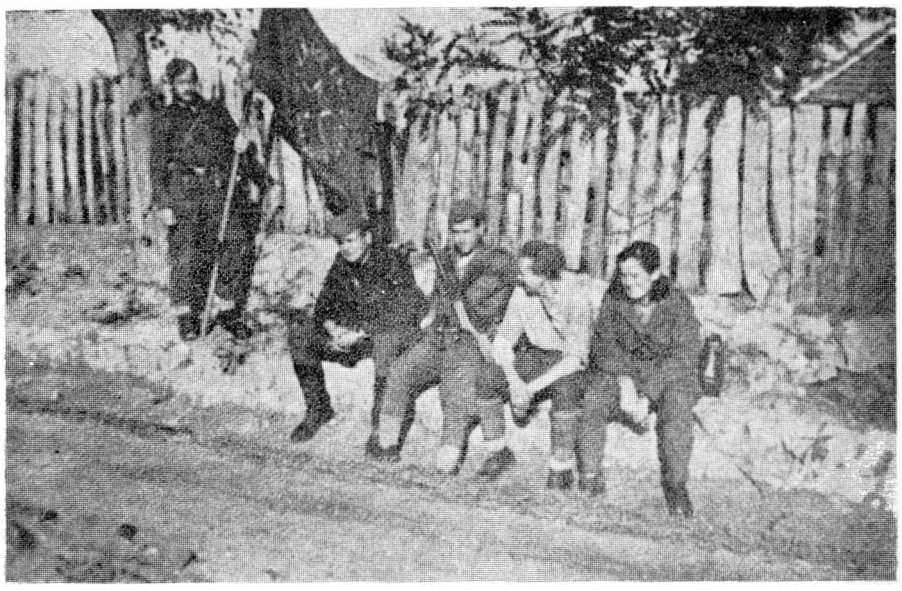

Sa bataljonskom zastavom: zastavnik Dušan Petrović i štab Četvrtog bataljona Prve proleterske u trenutku predaha na maršu za Beograd oktobra 1944. godine

Ulazak u selo ili grad s razvijenom zastavom često se pretvarao u pravu svečanost, naročito u mestima naklonjenim partizanima. Tada je dolazilo do potpunog izražaja jedinstvo naroda i njegove vojske. U takvim prilikama zastavnik je imao vidnu ulogu, a to mu je donosilo i izvesne prednosti i privilegije kod meštana.

Ulazimo tako u neko selo naklonjeno nama, partizanima. Pošto su već ranije primetili našu razvijenu zastavu i dugačku bataljonsku komoru, meštani izlaze ispred sela da nas dočekaju. Mi se približavamo s pesmom ili muzikom, gazeći vojničkim korakom, zaustavljaju nas ljudi, žene, deca. Seoski odbornik stupa napred i ljubi zastavu. Žene prilaze zastavniku, stavljaju peškir na zastavu, daruju zastavnika vunenim rukavicama ili čarapama, poklanjaju mu jabuku. Saleću nas pitanjima: »Jeste li gladni?«, vuku nas svojim kućama. Komandanta, naravno, vuku odmah u najugledniju kuću u selu. Ali ni barjaktara ne zapostavljaju. Otimaju se o njega, jer je i on »viđena i važna ličnost«. Od davnih vremena i bojeva barjaktara narod takvim smatra. Ta se tradicija nastavlja i u narodnooslobodilačkom ratu.

I devojke su se okupljale više oko barjaktara nego oko drugih boraca. Blagoje je, svakako, u tom pogledu predstavljao primamljivu metu i privlačio veću pažnju devojaka negoli ja. Onako visok izgledao je kao da je srastao sa zastavom; istina, bio je malo mršaviji, ah je delovao kao snažan čovek, imao brkove, energične crte lica, jednom rečju, delovao je muški. Bili smo svedoci kada su ga

dve seoske devojke poljubile — jedna u jedan, druga u drugi obraz. I ja sam imao brkove, ali sam bio znatno nižeg rasta, a i stariji od mog prethodnika. Ipak, ne bih mogao ni ja da se požalim — bilo u kom pogledu. Crvena proleterska zastava, razvijena na vetru, simbo] proletera, dočekivana je najsrdačnije u ustaničkim selima — zajedno sa zastavnikom na čelu kolone.

Zastavnik nije smeo da bude neuredan. I on sam i štab bataljona brinuli su se da odelo čoveka koji nosi proletersku zastavu bude u svakom pogledu pristojno, čisto, da mu obuća, po mogućnosti, bude čitava i čista, da on bude obrijan, podšišan, da u svemu bude uredan. Zastava je predstavljala simbol, svetinju, pa je čovek koji ju je nosio morao biti dostojan nje — ne samo po hrabrosti i sigurnosti nego i po izgledu.

Ostao nam je u sećanju i jedan prijatan susret u Hercegovini 1942. godine. Nastupajući protiv Talijana i tamošnjih četnika, sreli smo se s jednom hercegovačkom partizanskom jedinicom. I oni su imali svoju zastavu, ali su — pošto su mnogo slušali o proleterima — želeli na svaki način da se slikaju zajedno sa nama. I to tako da dva barjaktara s razvijenim zastavama istupe napred, ispred vojske. Rekli su: »Hoćemo da naša zastava bude pored vaše, proleterske«. Napravili su tada više snimaka. Na žalost, mi te snimke nikada nismo videli.

Zastavnik nije učestvovao u nošenju puškomi trai jeza na smenu — ni onda kada je, kao Blagoje, bio u četi. Njega nisu slali u izviđačke patrole, ni na isturene položaje. On nije išao na stražu. Za vreme borbi komandant je određivao najbezbednije mesto za zastavu: zadržavao je zastavnika uz štab, upućivao ga u jedinicu koja je bila u rezervi, ili mu pronalazio drugo mesto koje je bilo bezbedno.

Bilo je i kritičnih situacija, u kojima je i zastava, zajedno s čitavim bataljonom, bila neposredno ugrožena. I u ranijim borbama, a naročito u petoj neprijateljskoj ofanzivi, svi smo dolazili u vrlo teške, ponekad gotovo bezizlazne situacije. Ipak, bataljon je uvek našao snage i ratničke veštine da savlada sve prepreke, a time i da sačuva svoju proletersku zastavu.

Posle nemačkog desanta na Drvar iznenada su me jednog dana pozvali u štab brigade. Saopštili su mi odluku štaba da nosim brigadnu zastavu. Osećao sam ponos što je Prva proleterska poverila svoju zastavu rudaru Trepče, borcu Rudarske čete.

Bataljonsku zastavu prihvatio je tada kraljevački radnik Dušan Petrović Duca i nosio je do kraja rata.

Milan Bukvić Cane

Počela je peta neprijateljska ofanziva. Kraljevački bataljon je krajem maja 1943. vodio teške borbe s nemačkom 1. brdskom divizijom na Zlatnom boru. Bataljon je pretrpeo teške gubitke. Pored ostalih, teško je ranjen komandant bataljona Zivan Maričić i borac Rudarske čete Spasoje Tomović Isus. Poginuo je komesar Rudarske čete Rade Milićević, rudar iz Trepče.

Pogibijom Rada Milićevića nestao je i poslednji od sedam učesnika u poznatoj, prvoj akciji trepčanskih rudara — miniranju postrojenja žičare rudnika u prvim danima ustanka.

Zbog tih gubitaka na Zlatnom boru došlo je do novih kadrovskih promena, te sam određen za komesara Rudarske čete. U ovoj četi bio sam kraće vreme i ranije, od meseca marta 1942, i nije mi bila nepoznata ni u onom njenom starom sastavu. Ko još u proteklom vremenu neprekidnih borbi koje je vodila 1. proleterska nije u brigadi čuo za četu Rudara! To je četa o čijem su se junaštvu pričale priče još od prvih akcija u Kopaoničkom partizanskom odredu, nazvanom »Todor Milićević«, a zatim u sastavu Kraljevačkog bataljona 1. proleterske. Te priče su nastale iz njenih teških borbi i marševa punih junaštva, patnji i vrlina njenih boraca rudara. Ovo su najznačajnije akcije Rudarske čete:

— dve akcije na rušenju stubova i drugih postrojenja žičare rudnika Trepče;
— napad na rudnik »Kopaonik« u Belom brdu, kojom prilikom je zarobljeno 28 žandarma — čuvara rudnika, a rudnik je tako porušen da se nije mogao eksploatisati za sve vreme okupacije;
— borba s Talijanima na Gaočićima, gde je u jurišu poginuo zamenik komandira čete Nikola Krtinić, rudar iz Trepče;
— borba s ustašama kod Prače pod najtežim zimskim i terenskim uslovima, uz teške gubitke u ljudstvu. Tada su poginuli Dra

gan Jajčanin, Svetislav Ivanović, Nikola Mirović i Novak Jušković;

— napad na železničku stanicu Brđane na pruzi Sarajevo—Konjic;

— likvidacija dominantnog uporišta u ustaškoj odbrani Prozora — Kozje stijene, što je izvedeno sa puno vojničke veštine i lukavstva. U toj borbi je poginuo mitraljezac Stevo Mihajlović;

— likvidacija neprijateljevog uporišta u selu Veseli pri napadu na Bugojno i miniranje električne centrale, mosta na Vrbasu kod sela Curčića Luga i postrojenja na železničkoj stanici Kopčića. U tim borbama je poginuo Đuro Stanković, rudar Trepče;

— oslobođenje Livna i obračun s ustašama oko Kupresa: paljenje aviona i borbe prsa u prsa s neuporedivo nadmoćnijim neprijateljem, kada su se hrabrošću naročito istakli Katica Katić-Čačić i Vojin Julović;

— borbe oko Grahova, kada je poginuo Stevo Poznanović, šumski radnik;

— borbe za oslobođenje Jajca i obračun s Nemcima kod Kotor-Varoša, gde je poginuo Ivan Šulentić, rudar Trepče;

— oslobođenje Prnjavora i Teslića, gde je poginuo Pero Stupar, mašinovođa iz Trepče;

— borba na Ivan-sedlu, u kojoj smo izgubili Nikolu Bubala, tada već čuvenog po junaštvu;

— borbe na Zlatnom boru, već pominjane, kao i borbe na Miljevini, gde je poginuo rudar Trepče Mitar Strugar.

To su, zapravo, one poznatije i najteže borbe koje je Rudarska četa vodila do kraja pete neprijateljske ofanzive.

Rudarska četa je imala svoje osobenosti, svoju fizionomiju, kao možda ni jedna četa u legendarnoj 1. proleterskoj brigadi.

Prilikom formiranja 1. proleterske u Rudom socijalni sastav Rudarske čete — ukupno 60 ljudi — bio je: rudara 34 (28 iz rudnika Trepča i 6 iz Ibarskih rudnika), ostalih radnika 13, studenata i đaka 7, službenika 2, zamljoradnika 2, 1 vojni pilot i 1 žandarmerijski narednik.

Bio je to već okaljeni čelik u borbi protiv klasnog neprijatelja. Ti rudari i radnici nekadašnji su štrajkači, demonstranti, članovi naprednih sindikata, hapšenici policijskih vlasti, skojevci, članovi Komunističke partije.

U stroju Rudarske čete bilo je 21. decembra 1941. 12 predratnih članova KPJ, sa stažom od 1937. do 1940. godine.

Razlikovali su se od drugih, ako to upo redimo, na primer, s 1. četom, i po godinama života. Rudarska četa je imala 17 boraca sa

preko 30 godina (1. četa 7), a svega 10 boraca do 20 godina (1. četa 24), a u ukupnom broju ljudi 1. četa je imala šest boraca manje.

Borci Rudarske čete zavičajno su gotovo iz svih krajeva Jugoslavije.

Revolucionarno i životno iskustvo, višegodišnje drugovanje klasno opredeljenih i idejno povezanih drugova koje je Partija naučila borbenosti, samopregoru, odgovornosti i solidarnosti, načinili su od njih primerne borce u oružanoj revoluciji.

U takvom kadrovskom sastavu, mladi su borci — Nikola Bubalo, Stevo Mihajlović, Božo Zarković i drugi —unosili u četu i onaj kvalitet svojstven samo mladosti — mladalački polet, neustrašivost, spremnost na podvig, snalažljivost u najtežim situacijama. Bili su to bombaši, mitraljesci, izviđači na glasu.

Zato nije ni čudo što je četa Rudara takvoga sastava, znala samo za pobede i što je u pomenutim i drugim akcijama svoj deo zadatka potpuno i na najbolji način izvršavala. Ponekad su to bili specijalni zadaci miniranja i rušenja, kada su rudari pokazali i svoje visoko profesionalno znanje.

Dolaskom u četu, zatekao sam mali broj rudara iz stroja u Rudom. U sedamnaestomesečnim borbama izginuli su ovi borci Rudarske čete: Nikola Krtinić, Žarko Vukotić, Rade Milićević, Miloš Blažević, Nikola Bubalo, Ivan Đeletić, Svetislav Ivanović, Dragan Jajčanin, Novak Jušković, Stevan Lučić, Rifat Memić, Stevo Mihajlović, Nikola Mirović, Aleksandra Krstonošić Nanica, Janko Polovina, Stevo Poznanović, Vojo Radić, Đuro Stanković, Pero Stupar, Ivan Sulentić i Spasoje Tomović. Jedan deo rudara je tokom vremena bio raspoređen na razne dužnosti u drugim jedinicama, pa i u minerski vod kada je ovaj bio formiran pri štabu 1. proleterske brigade. Prvi komandir voda bio je Jovan Vujović Mušmula, a vodni delegat Dušan Vrzić, oba rudara trepčanskih rudnika i borci Rudarske čete.

Ne zna se koliko je boraca u ratu bilo u redovima Rudarske čete, ali se, kao i u drugim četama, sastav često menjao, osipao i popunjavao novim borcima — iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i drugih naših krajeva. Stapale su ih u čvrstu celinu ideja i zajednička borba, brojne teškoće, radosti pobeda i ratnog drugovanja. To je bila, u malome, slika prilika i razvoja borbe koju su vodili narodi Jugoslavije pod . rukovodstvom Komunističke partije i druga Tita.

Borbeni duh i moral ostali su stalna vrednost čete. I naziv je ostao uvek isti, s potpunim svojim ranijim značenjem pojma — simbola: Rudarska četa! S ponosom smo kazivali ili slušali: »Rudari su napadali. . .«, »Rudari su uništili. . .«, »Juriš rudara. ..«, »Rudari su osvojili. . .«, »Otpor rudara ...«.

Razmišljao sam šta to u ovoj četi održava na stalnoj visini borbenost i visok moral, kakve su to snage što je ujedinjuju u jurišima,

drugarstvu. .. Odgovor mi se sam nametao. To su likovi boraca komunista, skojevaca i omladinaca koji su ličnim primerom pokazivali kako se tuče neprijatelj i podnose napori koje iziskuju borba, marš, glad, nevreme; kako se u predahu između borbi uči i stiču znanja, pre svega o našoj revoluciji i o oslobodilačkoj brobi; kako se druguje i gine da bi se ranjeni drug izneo s bojnog poprišta. To su bili svetli, izražajni i upečatljivi likovi junaka iz krvavih borbi, divnih drugova, a uspomena na njih je obavezivala i bodrila one koji su dolazili na njihova mesta u borbeni stroj čete.

Nisu se mogli zaboraviti i ostati bez snažnog uticaja likovi kao što su bili:

— Nikola Krtinić, zamenik komandira čete, predratni član Partije i poznati borac za prava rudara u Trepči, koji se istakao svojom hrabrošću u Kopaoničkom odredu: u akcijama na postrojenja žičare Trepče i na rudnik »Kopaonik«; u borbama oko Kraljeva i prilikom povlačenja iz Srbije; u svom poslednjem jurišu na čelu čete prilikom napada na utvrđene talijanske položaje u selu Gaočićima;

— Rade Milićević, politički komesar, čovek divnih karakternih osobina, koji je kao predratni član Partije u rudniku Trepči naučio da bude realan, skroman, principijelan, taktičan, ubedljiv, razložan i brižan komesar, ali i nepomirljivo odlučan u zahtevu da se izvrši zadatak. Poginuo je u petoj of anzi vi, vodeći svoje rudare u napad na tvrdo branjene nemačke položaje na Zlatnom boru;

— Nikola Bubalo, mladi rudar Trepče, puškomitraljezac, isticao se mladalačkim poletom i neustrašivošću. Ostao mi je u sećanju kako raspoložen i vedar, pun snage, stasit, ponosit, sa »šarcem« na ramenu, korača u koloni i predvodi pesmu, i kako se na svakom vatrenom položaju sav predaje borbi uz glasne povike upućene neprijatelju;

— Vitomir Sekulić, šumski radnik, član Partije od 1937, visok, kršan, uvek sa nekim setnim osmehom na licu; skroman i neposredan, taktičan i strpljiv, ukratko — pravi, iskusni revolucionar. Nikad mu nije bilo teško da mlađim borcima daje savete kako da najbolje zauzmu vatreni položaj i kako da se prebacuju na sledeći položaj. Sa Stevanom Poznanovićem, stolarskim radnikom u Trepči, najčešće je bio u izviđačkoj patroli kada se u nastupnom maršu očekivao susret s neprijateljem;

— Proko Zigić, rudar Trepče, član KPJ od 1940. Zvali smo ga, zbog malog rasta, Prokica. Živahan, pun energije, vesele naravi, unosio je optimizam među borce. Video sam ga u napadu na Livno, kada smo nastupali ravnim njivama, kako svojim »šarcem« spretno barata, vešto birajući i menjajući vatreni položaj. Uostalom, i ne samo tada. Kao komandir čete Prokica je znao da se koristi stečenim borbenim iskustvom i da ga prenosi na mlađe borce. Skakutao je i bodrio svoju četu duž celog borbenog rasporeda;

— Božo Kalember, takođe rudar iz Trepče, razvijao se — od borca do komandira Rudarske čete — postupno kao što je i sam te-

meljit i odmeren bio, prožet odgovornošću i upornošću. Takvim se pokazao i kada je svoju četu poveo na zadatak da uništi, spali avion u blizini jakog neprijateljevog uporišta Kupres. Na taj zadatak pošli smo po mrkloj noći i spustili se na prostorno, ravno Kupreško polje. Od naših polaznih položaja cilj je bio prilično daleko, vidljivost slaba. Dugo smo tražili taj avion, ponekad se vrteli i ukrug gubeći orijentaciju. Vreme je prolazilo, umor nas je savladavao, a time su i nade da ćemo uspeti bivale sve manje. Neki od nas su predlagali da se traganje prekine, ali Kal ember za to nije hteo ni da čuje. Avion je na kraju ipak pronađen i uništen;

— Bogdan Pilović, zemljoradnik iz okoline Kraljeva, 39-godišnjak, u punoj fizičkoj snazi. O svojoj deci je često pričao s roditeljskom čežnjom i ljubavlju. Boćo se kod kuće bavio i lovom. Sanjario je kako će iz rata doneti sinu na dar lovačku pušku. Zapaženo hrabar, on je u svom rancu, od kojeg se nije nikada odvajao, imao uvek posebnu rezervu puščane municije i ručnih bombi. Njemu to nije bilo teško nositi ni u onim stalnim, iscrpljujućim marševima, niti bilo u kojim prilikama. Govorio je: »Neka se nađe, zlatni brale. Ovako je sigurnije«. Bio je poznat i po tome što je preko ranca nosio »fiolinu«, kako je on nazivao svoju violinu, kojom je u slobodnim časovima uveseljavao drugove. »Zlatni brale« voleo je još da ima »rezervice« i u čuturici koju je nosio okačenu o bok, pa se nekako snalazio u nabavci »smrt-fašizmu«, kako je on konspirativno nazivao rakiju. Istina, u tome je uvek znao meru.

Zastavnik našeg bataljona bio je, takođe, rudarski radnik. Ratna zastava bataljona poverena je rudarskom radniku Belog Brda, komunisti i hrabrom borcu Rudarske čete Milanu Bukviću, zvanom Cane.

Ovom prilikom nije moguće izneti ni ovako kratka i nepotpuna sećanja na sve one divne drugove i dostojne junake iz mnogobrojnih ratnih okršaja, kao što se ni jedan od tih rudara boraca Rudarske čete iz stroja u Rudom ne može izdvojiti, jer svi su oni bili hrabri, predani i svesni borci revolucije, a time je sve rečeno. Mnogi od njih su to dokazali dajući za stvar revolucije svoju krv i svoj život. Oni su Rudarsku četu učinili udarnom snagom bataljona, uzdigli je do simbola.

Uza sve to, u Rudarskoj četi se stalno i sistematski radilo na vojnom, idejno-političkom i kulturnom uzdizanju članova Partije i celokupnog ljudstva jedinica.

Učili smo koristeći se svakim predahom između borbenih okršaja, često prekidani iznenadnim neprijateljevim napadima sa zemlje ili iz vazduha, ili polaskom na duge marševe, u juriše... U retkim prilikama odmora od nekoliko dana prilazilo se obuhvatnije i organizovanije ne samo vojnom nego i idejno-političkom i kulturnom radu. Tada se moglo znatno više ostvariti od našeg dugoročnog prog-

rama. Pored angažovanja u organizovanom kolektivnom radu s desetinom, vodom, četom ili celim bataljonom — već prema mogućnosti i prilikama — od članova Partije se zahtevalo da rade i individualno na svom uzdizanju. Zbog svega toga i nije u našim jedinicama bilo posebnih teškoća u izboru rukovodećeg kadra od najnižeg do najvišeg ranga.

Da bi se bar donekle mogli oceniti napori i interesovanje za sticanje opšteg znanja, izneću o tome neke podatke iz zabeležaka koje sam u to vreme vodio u svojoj ratnoj svesci.

Oktobra 1942. je dugoročnim programom obuhvaćeno izučavanje ova tri predmeta: Istorija SKP/b, lenjinizam u užem obimu i politička ekonomija. Dalje zabeleške se odnose: na rad u toku jednog dana iz raznih oblasti učenja s borcima; na posebne časove za članove Partije; rad na terenu; zatim su tu izvodi iz proučavanih tema, te pojedine zanimljive misli izdvojene iz pročitanih knjiga i drugog dostupnog pisanog materijala — sve što je trebalo pamtiti, preneti drugima, ono što je bilo tada aktuelno, što je podsticalo, hrabrilo, obavezivalo i poučavalo.

Krajem oktobra 1942, dok smo bili razmešteni u selu Vojićima, a zatim u Rejičićima, u okolini Ključa, radi vojne zaštite omladinskih radnih brigada, program vojnog, ideološko-političkog i kulturnog rada u jedinicama Kraljevačkog bataljona bio je, na primer, ovakav:

21. X 1942. — Muzika i pevači kod Radnog bataljona. Topovsko odeljenje na položaju od 20. X 42.

1. »Klasa proletarijata i partija proletarijata«.

Proučeno sa 10 ljudi.

2. Čas s nepismenima.

3. Čas na mitraljezu »švarczole«.

4. Bataljonski biro, teoretski i praktični.

22. X Razvitak društva do feudalizma. Pokret.

23. X Vojni teoretski čas o odnosu prema NOO; čuvanje opreme i konja; o potrebi sarađivanja u našoj.štampi; Vanja je govorio o poklopcima za bombe, utvrđivanju na položaju, o nošenju noževa (noževi za puške).

24. X Teoretski čas o razvitku društva. Partijski radni sastanak.

25. X Vojni čas (dužnosti borca).

26. X Čas iz geografije. Čas s partijcima i kandidatima.

Kako se vidi, iz mojih zabeležaka, za ovih šest »mirnih dana« bilo je raznovrsnog rada s borcima i članovima Partije, a bataljonska muzika i pevači gostovali su kod Radnog bataljona — berača kukuruza.

»Prorađujući« tzv. kratak kurs o Partiji, istakli smo i sledeće misli koje su idejno snažile i usmeravale pojedinca i svaku partijsku organizaciju:

»Partija i partijci se ne smeju bojati kritike i samokritike, zabašurivati svoje greške i nedostatke u radu, bolna pitanja, zanositi se uspesima, nego priznavati svoje pogreške i ispravljati ih otvoreno i pošteno. . . Moraju biti nepomirljivi prema oportunistima, kapitulantima i svim pogreškama.. .

Svaki partijac mora biti iskren, druželjubiv i uzoran po svome životu.

Rukovodilac mora dopunjavati svoje znanje. ..

I bez poznavanja marksističko-lenjinističke teorije može se pošten, borben radnik primiti u Partiju, ali mora da uči... Radnici moraju upoznati nauku marksizma-lenjinizma da bi mogli kontrolisati one intelektualce koji bi mogli u Partiju uneti sitnoburžoaska shvatanja«.

Iz »Omladinske borbe« br. 3 zabeležio sam ovaj deo članka Ive Lole Ribara:

»Kod nas ima još uvek mnogo aljkavosti, neodgovornosti i labavosti. To teško nasleđe prošlosti treba lečiti, treba početi od nas samih. Raditi na ratni način — to znači raditi najviše što se može, iskoristiti svaki minut za plodan rad, raditi najtačnije, znati svoj posao i odgovarati za njega — odgovarati i životom, raditi po planu, organizovano i disciplinovano. Moramo se naučiti da budemo surovi prema samima sebi da bismo i od drugih imali pravo da tražimo potpuno izvršavanje dužnosti«.

A iz knjige »Volga« od Borisa Pilnjaka, sa strane 130, sledeći pasus:

»... da se stvaranje socijalizma, pre svega, zasniva na časti, na poštenju čoveka i na savršenom poštovanju rada. Ivanova sudbina bila je sudbina pojave socijalizma, poštenja zasnovanog na znanju, koje se uvek bori protiv laži kako u kući, u porodici, sa ženom, tako i na delu i na reči, jer izdajstvo dela i reči jeste izdajstvo ne dela i časti, već izdajstvo samoga sebe«.

Zatim, da, prema Plehanovu, »materija jeste to što na bilo kakav način, posredno ili neposredno, deluje na vanjska čuvstva živih organizama«.

Beležili smo i tumačenja stranih reči, na primer: bidem, autarhija, kadeti, eseri, utopisti i dr.

Iz ranije iznete dokumentacije (period oktobar 1942) vidi se da smo vojnoj obuci pridavali dužnu pažnju i učili se u rukovanju oružjem, utvrđivanju vatrenog položaja, upotrebi bombi, važnosti nošenja noževa na pušci i dr. Evo sadržaja rada sa još jednog časa vojne

obuke s temom »Čitanje karata«. Bilo je reči o predstavljanju zemljišta kotiranjem, horizontalama, šrafama i senčenjem, o određivanju strana sveta i orijentisanju, u tom smislu, pomoću crkava, grobova, časovnika i mahovine na drveću i kamenju.

Takva vojna nastava potvrđuje naše shvatanje potrebe da se svaki borac i starešina osposobi da samostalno delu je i snalazi se u svim uslovima partizanskog ratovanja (gubljenje veze s jedinicom, specijalni zadaci pojedinaca ili grupa u neprijatelj evo j pozadini i si.).

Tako smo, prema iznetoj dokumentaciji i sećanju, učili o Partiji i od Partije, kalili se i sazrevali u neprekidnoj i neravnoj oružanoj borbi, padali i ostajali, pa ipak bivali sve jači i brojniji, uvek jasnih pogleda i nepomućene perspektive. I zato je sastav Rudarske čete koji sam zatekao na Zlatnom boru, oni drugovi koji su preuzeli borbena mesta Krtinića, Milićevića i ostalih proletera, a dostojno ih zamenili, mogli s pravom i ponosom kazati da su borci i s t e Rudarske čete.

Jovan ***Sarenac***

PRIREDBA ZA VECNIKE AVNOJA

Prema naređenju štaba brigade, svi članovi brigadnog hora povučeni su sredinom novembra s položaja kod Travnika u Jajce radi pripremanja kulturno-umetničkog programa za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Ali posle tri dana došlo je naređenje da se vrate na položaj svi osim onih koji su bili iz našeg, 4. bataljona, jer je trebalo da brigada za vreme zasedanja vrši demonstrativan napad na Travnik i odvrati pažnju neprijatelja od Jajca. Tako je ceo kulturno-umetnički program pao na tridesetak članova hora i dramske sekcije našeg i 3. bataljona, koji se odranije nalazio u Jajcu.

Bataljonski kulturno-prosvetni odbor, čiji sam u to vreme bio predsednik, odlučio je da u program uvrsti horske pesme »Hej Sloveni« i »Internacionalu«, a da dramska sekcija pripremi Nušićevog »Narodnog poslanika« i folklorne igre iz Srbije i Makedonije.

U jeku priprema u posetu nam je došao Oskar Danon, interesujući se za program koji treba da bude izveden u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a. Rekao mi je da nastavimo pripreme hora i folklora, ali da izvođenje Nušićeve komedije prepustimo Kazalištu narodnog oslobođenja. Ujedno je predložio da on sam pripremi folklor za scensko izvođenje, što smo rado prihvatili, jer su naša iskustva u tom pogledu bila sasvim amaterska.

Uvežbavanje hora je išlo bez većih teškoća, jer smo i ranije istupali na takmičenjima u brigadi i na priredbama u gradovima koje smo oslobodili. Cesto se događalo da iz okoline grada dopiru poslednji pucnji, a mi odlažemo puške i pripremamo se za proslavu u nekoj većoj prostoriji, koju omladina svečano ukrašava ćilimima i cvećem.

Prema prvobitnoj odluci, Drugo zasedanje AVNOJ-a trebalo je da se održi 26. novembra, ali je kasnije pomereno za 29-ti. To je nama dobrodošlo da bismo što bolje uvežbali folklor. Danonova zamisao bila je zanmljiva i za nas potpuno nova. Makedonsko oro je izvodila folklorna sekcija. Oko ora su stajali zagrljeni članovi našeg hora

Na položaju Velenici iznad Travnika novembra 1943. godine: Milutin Vujović (levo) i Dušan Karić

i Kazališta, naizmenično drug i drugarica. Oni su pevali pesmu »Sega se karame, sega se tepame« i povijali se kao klasje zrelog žita. U sastavu Kazališta bila su dobro poznata imena: Ljubiša Jovanović, Nikola Hercigonja, Vjekoslav Afrić, Jože Rutić, Salko Repak, Nikola Popović i drugi.

Dvadeset devetog novembra oko 17 časova došao je svečani trenutak. Naš hor je pesmama »Hej Sloveni« i »Internacionalom« obeležio početak Drugog zasedanja AVNOJ-a u zgradi Doma kulture, u kojoj je danas muzej. Sutradan, 30. novembra uveče, izvedena je glavna priredba. Dvorana je bila prepuna. U prvom redu su sedeli drug Tito i ostali rukovodioci. Na programu je bio Nušićev »Narodni poslanik«, zatim naše folklorne igre i ritmičke vežbe s puškom, koje su izvodili borci Kragujevačkog bataljona. Delegati su toplo pozdravili sve naše tačke. Oba dana svim članovima hora bilo je omogućeno da prisustvuju ovom istorijskom zasedanju, a mi veću nagradu za naš trud nismo mogli ni da zaželimo.

U sećanju mi je ostao jedan događaj koji se odigrao na pozornici prilikom izvođenja ritmičkih vežbi koje je pripremio Ljubiša Veselinović. Vežbe su izvođene s praznim puškama. Da ne bi došlo do nesmotrenosti, pa i nesreće, pre svake probe, pa i na priredbi, pregledana je svaka puška. Pri samom nastupu jedan borac je bio zaostao, utrčao je u poslednjem trenutku, zgrabio prvu pušku pored zida

i stao u stroj. U brzini je zaboravio da prokontroliše da li je puška ispražnjena.

U toku ritmičkih vežbi trebalo je da izvođači u jednom trenutka kleknu i simbolično pucaju jedan na drugog. I kada je taj trenutak došao, začuo se pravi pucanj. Metak je probio plećku jednog borca i zabio se u tavanicu iznad balkona u dnu dvorane. Niko nije ozbiljno shvatio pucanj, jer su svi mislili da je tako predviđeno. Ranjeni borac je uspeo, uz najveći napor, da skoro nezapaženo napusti binu. Ljubiša Veselinović je samo za trenutak zastao preneražen, a zatim nešto ubrzanim ritmom nastavio da broji takt, sve dok se vežba nije završila. Poslanici su oduševljeno tapšali i niko nije primetio šta se dogodilo na pozornici. Jedino su Koča Popović i Mijalko Todorović Plavi, koji su sedeli u prvom redu, nedaleko od Tita, ustali i otišli iza pozornice da vide šta se dogodilo. Najverovatnije je neko od stražara, od onih na obezbeđenju ispred zgrade, posle smene otišao iza pozornice i svoju punu pušku ostavio pored onih — »pozorišnih«.

Mika Haravan Suca

PARTIJSKA ORGANIZACIJA KRALJEVACKOG BATALJONA

Na jednom od prvih sastanaka partijsko-političkih rukovodilaca brigade u Rogatici, kojim je rukovodio politički komesar brigade Fića Kljajić, zaključeno je da se od sekretara četnih partijskih ćelija obrazuje u svakom bataljonu partijski biro, kao partijsko rukovodstvo bataljona. Nešto kasnije, po odluci CK KPJ, u sastav biroa su uključeni i politički komesari bataljona.

Posle tog sastanka je za sekretara biroa našeg bataljona određen Momčilo Petrović Trša. U biro su ušli sekretari četnih partijskih ćelija: Momčilo Dugalić (1. četa), Stanimir Đoković (2. četa) i Vitomir Sekulić (3. četa). Kasnije je uključen i Miro Dragišić, komesar bataljona. Sem Trše, koji je bio student, ostali članovi bili su radnici.

Na sastanku u Rogatici postavljen je zadatak da odmah počne rad na ideološko-političkom uzdizanju članova Partije i celokupnog sastava bataljona. U vezi s tim je odlučeno da se sastanci četnih partijskih ćelija održavaju najmanje jedanput nedeljno.

U našem bataljonu je još u Rogatici organizovan politički i kulturno-zabavni rad po četama. U to vreme se, između ostalog, pripremao i program priredbe povodom Nove godine, a u 1. četi su izdate i jedne zidne novine. Sem toga, na četnim konferencijama se raspravljalo o aktuelnim temama iz oblasti međunarodne i unutrašnje politike.

Posle dolaska bataljona na Orahovicu (u drugoj polovini januara), gde se duže ostalo na položaju prema Prači, razvio se živ partijsko-politički rad po četama i na terenu. Nedeljno su održavani po jedan partijski sastanak (često i po dva) i po jedna ili dve četne konferencije. Svaki dan su čitane radio-vesti o situaciji na frontovima i važnijim događajima kod nas i u svetu. Početkom februara dobili smo od CK KPJ i jedan program tema za ideološko-politički rad u jedinicama.

Kako je materijal za ideološko-politički rad bio vrlo ograničen — u najboljem slučaju dobijao se za četu, vrlo često samo za bataljon, jedan primerak obrađene teme ili umnožene knjige — to su se čete njime na smenu koristile proučavajući ga po grupama, u zavisnosti od smeštaja.

Taj je rad doprineo ideološko-političkom nivou bataljona, pa je porastao i broj članova Partije (on se u januaru i februaru gotovo udvostručio). Već u martu je partijska organizacija imala 52 člana i 10 kandidata (u 1. četi 18, u 2. četi 10, u 3. četi 20 i u štapskoj ćeliji 4).

Omasovljenju članstva doprinela je i direktiva CK KPJ i brigadnog partijskog rukovodstva da se ne sektaši, već da se smeli je primaju u Partiju odani i u borbi provereni borci, naročito radnici i članovi Skoja.

Pošto je naš bataljon u ovom razdoblju bio gotovo četiri meseca odvojen od brigade i lišen neposredne pomoći štaba brigade i partijskog rukovodstva, a pošto su i članovi štaba bataljona retko obilazili čete, to se, dakako, moralo nepovoljno ogledati na život u bataljonu i međusobne odnose u četama. Zahvaljujući aktivnosti partijskih organizacija i rukovodstava četa, sprovođen je živ rad u četama i na terenu gde su one boravile. Ali da je on mogao biti bolji i efikasniji, potvrdilo se početkom septembra, kada su partijsku organizaciju obišli Mijalko Todorović Plavi, partijski rukovodilac brigade, i Mitra Mitrović, član politodjela. Tada su održani sastanci organizacija i skojevskih aktiva po četama, zatim partijskog biroa bataljona, a na kraju i bataljonska konferencija. Na sastancima se otvoreno i živo razgovaralo o slabostima u našim međusobnim odnosima i o propustu štaba bataljona, koji je zapostavio rad s partijskom organizacijom, što se osećalo još od formiranja brigade.

Ipak, i pored toga što neka, za bataljon životna pitanja nisu bila rešena, naša je partijska organizacija bila živo tkivo, ona je rasla i razvijala se, bila kadra da odoli svim teškoćama i da se do sredine septembra, po broju članova, gotovo udvostruči. Tada je imala već 83 člana i oko 20 kandidata. Taj porast je bio rezultat i ideološko-političkog rada i veoma dobrog boračkog sastava. Uz to valja napomenuti da je do tada bilo znatno prevladano sektaštvo prilikom prijema novih boraca u Partiju.

Na osnovu sačuvanih spiskova partijskih organizacija u nekim četama može se donekle videti i slika partijske organizacije bataljona u prvoj polovini 1943. godine. Tada je bataljon, pored tri pešadijske, imao i jednu prateću četu, čiji je spisak partijskog članstva najbolje očuvan. Iz njega se vidi da je krajem aprila 1943. u toj četi bilo 20 članova Partije (15 radnika, 3 zemljoradnika i 2 đaka). Od osam kandidata, četvorica su bili radnici, dvojica zemljoradnici, jedan intelektualac i jedan profesionalni vojnik. Prema tim podacima, od septembra 1942. do aprila 1943. primljeno je u Partiju 10 novih članova, što znači prosečno 1—2 mesečno.

IZ BELEZNICE POLITIČKOG KOMESARA RUDARSKE CETE

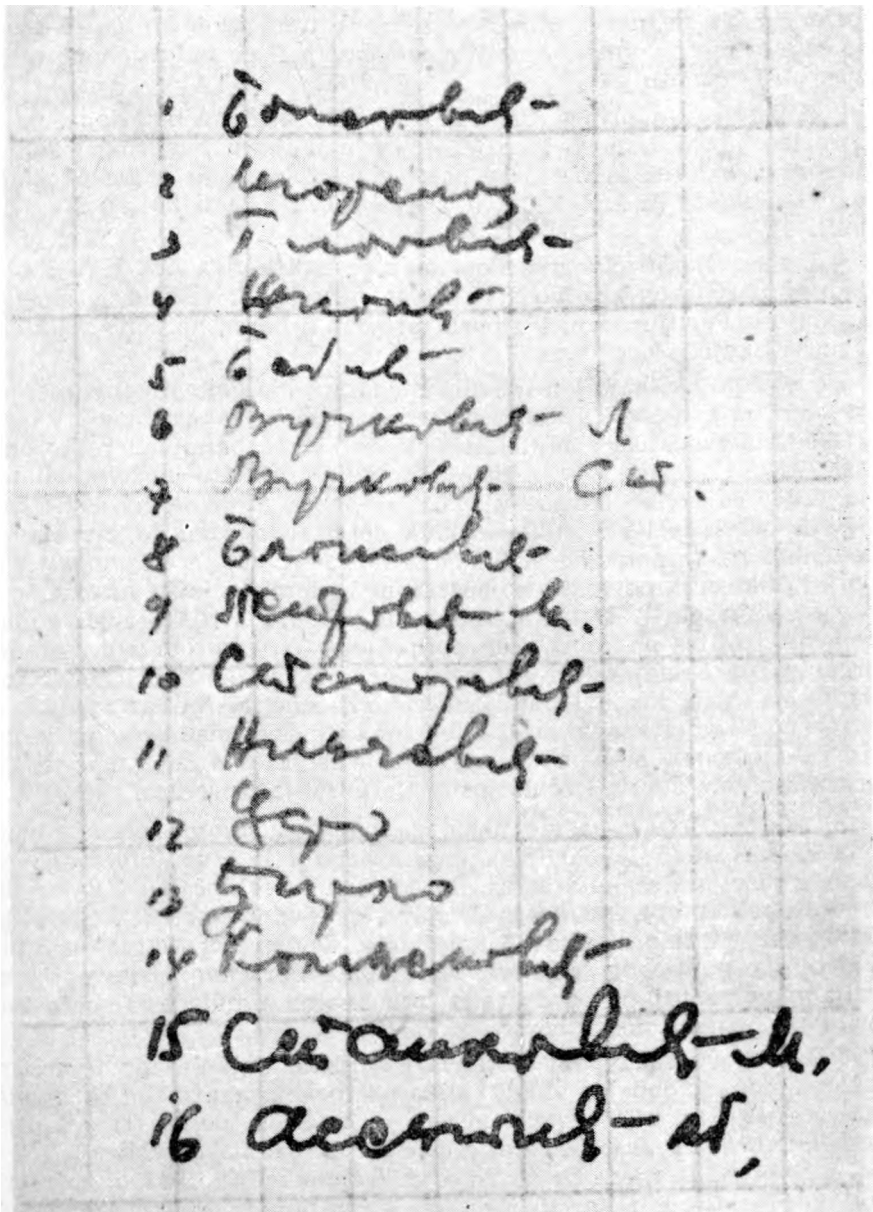

Spisak članova KPJ u Rudarskoj četi posle pete neprijateljske ofanzive (iz beležnice političkog komesara čete Jove Sarenca)

U 1. četi su bili 23 člana Partije (12 radnika, 5 seljaka, 5 intelektualaca i đaka i 1 profesionalni vojnik). Podaci za ostale dve čete nisu sačuvani, ali se zna da im se sastav nije mnogo razlikovao od 1. i Prateće čete. Tako se može pouzdano reći da je socijalni sastav partijske organizacije bataljona bio pretežno radnički. Posle godinu dana ratovanja gubici su bili popunjavani uglavnom borcima sa sela.

Iz jednog sačuvanog spiska se vidi da je za vreme bitke na Sutjesci u 3. (Rudarskoj) četi bilo svega 16 članova Partije. Mada podataka o socijalnom sastavu članstva nemamo, ipak se, s obzirom na pogibije ili prekomandovanje rudara u druge jedinice, može pouzdano zaključiti da se, usled priliva novih boraca sa sela, izmemo socijalni sastav partijske ćelije, kao i čete, uostalom. Taj spisak ukazuje i na to da je partijska organizacija ove čete, koja je u martu 1942. imala 20 članova Partije, posle više od godinu dana, i pored prijema novih članova, spala na svega 16 članova KP. A to govori da je četa pretrpela ozbiljne gubitke, naročito u petoj ofanzivi.

To isto se dešavalo i s partijskom članstvom bataljona. Samo u borbama na Zlatnom boru poginuo je i ranjen veliki broj drugova. Izuzev političkog komesara, izbačen je iz stroja ceo štab bataljona. U 2. četi su poginuli komandir i njegov zamenik, a u 3. (Rudarskoj) politički komesar i politički delegat voda i veći broj boraca koji su mahom bili članovi Partije.

Do kraja 1943. brojno stanje partijske organizacije bataljona ponovo se popravilo — bilo je oko 100 članova i oko 20 kandidata. Približno, to brojno stanje organizacije zadržalo se sve do kraja rata.

Uz partijsku organizaciju postojala je i delovala u bataljonu organizacija Skoja, koja je bila brojno nešto manja. U njoj su, takođe, zadugo većinu činili radnici sa terena Kosovske Mitrovica—Ibarska dolina—-Kraljevo, metalci kraljevačke fabrike aviona i srednjoškolci. Skojevski aktivi po četama bili su snažna podrška partijskoj organizaciji u svim zadacima i njena kadrovska rezerva. Mladalački polet skojevaca i pretežno omladinski sastav partijske organizacije davali su ton životu i radu bataljona. Oslanjajući se na njih, bataljonsko je rukovodstvo sa sigurnošću rešavalo i najteže zadatke.

Jovan Sarenac

U tihoj Ulici majke Anđelije, u staroj, dotrajaloj i maloj porodičnoj zgradi koja nosi broj 14, zatekli smo smežurenu staricu — majku Jelenu Todorović. Ona nam se prijateljski i od srca osmehnula, iznenađena našom neočekivanom i nenagoveštenom posetom.

To je bio moj prvi susret sa njom. Razgovor je počela spontano, ganuta našom pažnjom:

— Sve je počelo neočekivano, iznenada. Aprilski rat je našu porodicu zatekao na drugom kraju Beograda, na Čukarici. Posle nekoliko prvih naleta »štuka« shvatili smo da je rat zahvatio i našu zemlju. Moj Milan mi reče da odmah pripremim najnužnije stvari i nešto hrane i da bežimo van grada s decom. I on je sam u toj napetoj situaciji učinio sve što je mogao, tako da smo se za svega nekoliko minuta spremili i pošli ka Železniku. Uskoro smo sa decom bili van opasnosti. Za nama je ostao naš voljeni Beograd u dimu i plamenu. Goreo je rodni grad. Tužno smo ga posmatrali sve do večeri... Ta nedelja bila mi je, možda, isto toliko tužna kao i ona kada sam konačno saznala da više nema nikog od mojih najmilijih. Ostali ste mi samo vi, đeco moja ...

— A onda su Nemci — nastavila je tihim glasom stara Jelena — marširali našim Beogradom. Miloš mi je već prvog dana rekao da što pre idemo iz grada. Tako smo u maju, ili možda početkom juna, otišli u Jošaničku Banju, a odatle svi u partizane — u Kopaonički odred »Todor Milićević«. Iz Beograda smo morali pobeći, jer su Milan i najstariji sin Nikola bili kompromitovani kao komunisti ...

Više kreveta, poredane jedan uz drugu, okačene su na belom zidu četiri spomenice Saveza boraca, četiri Todorovića.

Prva spomenica: otac Milan, zidarski radnik i član KPJ, koga su nemački okupatori streljali na Banjici marta 1943. posle provale

partijske organizacije u Vrnjačkoj Banji. Otac koji se po povlačenju svojih sinova za Bosnu nije predao, već nastavio borbu ...

U Vrnjačkoj Banji, gde ga niko nije poznavao, uhvatio je vezu s partijskom organizacijom i aktivno radio cele 1942. godine, sve do izdaje provokatora Specijalne policije. Onda su došli: zatvor u Kraljevu, Glavnjači u Beogradu i streljanje na Banjici...

Druga spomenica (ona stoji do očeve): najmlađi sin, Steva, rođen 1924. godine. Kao borac 2. čete Kralj evačkog bataljona teško je ranjen u prvoj borbi brigade na Gaočićima, 23. decembra 1941. Kolika je bila snaga te mladosti koja je odolela teškim ranama talijanskog mitraljeza što je tog snežnog jutra na domaku seoske škole probio njegovo rame i razmrskao mu kosti! Steva se nije dao, nije klonuo. Dok su ga bolničarke previjale, govorio nam je: »Ništa mi nije, verujte!« Molio nas je da mu posle akcije damo jedan zaplenjeni talijanski pištolj, kako bi mu se našao . .. Tu smo mu želju za nepun čas ispunili. U smiraj decembarskog dana, dok smo ga na improvizovanim nosilima, probijajući se uskom prtinom, nosili ka Rudom, beogradski skojevac Steva Todorović uporno je pokušavao da nas ubedi da će za nedelju-dve biti sa nama ponovo u stroju.

Ali rane su bile teže nego što se mislilo. Bili smo primorani da ga prebacimo u duboku pozadinu preko Romani je, čak do Sekovića, gde je zauvek ostao. Mnogo puta sam se u ratu interesovao i raspitivao šta je sa Stevom, ' učenikom šestog razreda beogradske gimnazije i članom Skoja; da li je živ i u kojoj je jedinici. Negde posle pete ofanzive konačno sam saznao za strašnu sudbinu njegove mladosti: četničke bande su upale sredinom marta 1942. u Šekoviće i pobile sve naše ranjene i bolesne drugove.

Treća spomenica: dve godine stariji Stevin brat — Aleksandar-Aca, metalski radnik. Pao je, takođe kao borac 2. čete Kraljevačkog bataljona, 11. juna 1942. godine, na Gatu u Hercegovini.

Bio je sušta suprotnost svom mlađem bratu. Tih, miran, uvučen u sebe. Sa vrlo malo reči umeo je da prikaže tavorenje svoje porodice i svoje mučno probijanje kroz život. Mada je bio poznati sportista, igrao je fudbal u prvom timu beogradskog Baska, nikada nije govorio o tome, pribojavajući se da ga neko ne bi smatrao neskromnim. Uvek je bez prigovora izvršavao naređenja, ne žaleći se na umor, san, glad. Sećam se dobro da je još od Nove Varoši vukao na svojim ramenima puškomitraljez »zbrojovku« sve do onog sunčanog 11. juna kada je poginuo. Toga dana borba s Talijanima i domaćim izdajnicima istrgla je iz naših redova desetinu divnih drugova. I onda kada smo uspeli da odbijemo neprijatelja, jedno zrno je pogodilo metalca Acu Todorovića.

Sve što smo mogli u toj teškoj situaciji da učinimo, učinili smo — njegovo smo telo, izlažući se i sami smrtnoj opasnosti, uspeli da prebacimo i sahranimo, uz poslednju počast, uoči pokreta . ..

Četvrta spomenica: najstariji brat Nikola-Nidža, apsolvent Pravnog fakulteta u Beogradu, rođen 1916. godine. Do formiranja 1. pro-

leterske bio je politički komesar Rudarske čete Kopaoničkog odreda. Kasnije je otišao na pozadinski rad u Sandžak. Nismo se sretali sve do pete ofanzive. A tada je i on pao — prilikom proboja na Sutjesci, kao član politodela 3. sandžačke brigade. Završio je svoj život u hladnim talasima legendarne reke.

Neposredno pred njegovu pogibiju sreli smo se na planiskom masivu Vučeva. Bila je prva nedelja juna 1943. godine, a u škrapama i u uvalama oko nas još su ležale gomile snega. Srdačan stisak ruku i poljubac bili su izraz obostrane radosti zbog susreta. Ni tada nije znao šta se desilo s najmlađim njegovim bratom, Stevom. Govorio mi je da se raspitivao kod drugova iz 6. istočnobosanske brigade i da ima izgleda da je živ. .. Savetovao mi je, kao politički radnik, a uz to stariji i iskusniji, da se pazim kako bi se što više nas iz Srbije vratilo u rodni kraj. Znao je da će ova ofanziva biti najteža . . . Rastali smo se više nego prijateljski, ne sluteći da će za nedelju dana i on, poslednji od braće Todorovića, pasti na bojištu revolucije ...

Gledao sam netremice u četiri spomenice na čistom belom zidu skromno nameštene sobe. Gledao sam ih misleći da se sa nama u sobi nalaze i oni, osećajući njihovo prisustvo svim bićem. Oni su odista bili tu, naši bliski i dragi drugovi...

Nismo ni opazili da sumrak obavija grad i da je vreme da idemo. Stisak ruku, nekoliko suza u očima i tople reči majke Jelene:

— Deco, dođite mi ponovo i što pre, jer kada vas vidim, osećam se ponosnom i srećnom, kao da su mi živi svi moji sinovi.

Milan Belojević Mačak

IZMEĐU DVE VATRE

U prvoj polovini januara 1944. godine Kraljevački bataljon je bio na položaju između zaseoka Brda i brda Ovčine u selu Vitovlju. Skoro sve vreme je padao gust sneg. Grupa boraca Rudarske čete radosno je gledala u krupne bele pahuljice kako, u obliku zvezdica, padaju i tope se na dlanu. Iako svi nisu bili dobro obučeni, borci ipak nisu osećali hladnoću. Neki su glasno razgovarali o svom detinjstvu — igri po snegu, Snešku i sličnim vragolijama i radostima koje sneg donosi.

Razgovor je prekinuo stražar viknuvši da neko od boraca pozove komandira čete Prokicu Zigića — jer je primetio neprijateljevu kolonu. Svi borci su za tili čas bili spremni za borbu. Kada je nemačka kolona, koja se polako kretala po dubokom snegu, prišla, osuli smo paklenu vatru. Nemci su bili iznenađeni. Nismo im dali ni da se razviju za borbu. Bio je to bataljon 1. brdske divizije. Sve se završilo za pola sata. Raspršili smo ih na sve strane. Ostavili su oko 50 mrtvih i ranjenih. I mi smo imali nekoliko ranjenih drugova, a poginuli su politički delegat Vojislav Vojče Andrejević, naš omiljeni drug sa Kosova (rodom iz Prizrena), i borac Marko Topić. Istog dana smo ih sahranili.

Posle borbe čete su razmeštene po kućama da se odmore do noći, jer se svakog časa mogao očekivati pokret.

Zaplenili smo nešto oružja, municije, sanitetskog materijala i gotovo celu bataljonsku komoru. Zarobili smo desetak Nemaca, među njima i jednog kapetana. Pod utiskom poraza, rekao je u štabu bataljona da je prošao sva evropska ratišta, da je njegova jedinica najdublje prodrla u Sovjetski Savez, da su poboli zastavu na sam vrh Kavkaza, ali da im još niko nije napravio takav darmar.

Spuštao se mrak.

Upravo smo se odmarali, kad u kućicu našeg domaćina uđe jedna starica i reče komandiru da se u njenoj kolibici, nedaleko odatle, nalazi jedan teško ranjen mladić iz sela. Ne čekajući naređenje komandira, rekoh mu da ću poći sa staricom. Pogledah svoju torbicu s materijalom i krenuh žurno kroz mrak. Starica je tapkala za mnom i govorila:

— Bog ti pomogao, đete, kako si hrabra!

Nisam se obazirala na njene reči. Za čas smo stigli do kolibe, koja je bila u samoj šumici. Stupivši unutra, ugledah mladog čoveka pruženog po zemljanom podu. Bio je ranjen u stomak i nogu. Previla sam ga i posavetovala staricu kako da ga čuva. U stvari, bio je to staričin unuk, koga su Nemci upotrebili toga dana za vodiča.

Razgovarajući sa staricom, čula sam neko kretanje po tavanu njene kućice. Upitah baku koga ima na tavanu. Ona mi mirno odgovori da nema nikoga. Međutim, mene je taj šum uznemirio, pa sam i dalje oprezno slušala, nastavljajući razgovor sa staricom. Ubrzo čuh ponovo hod. Bilo mi je jasno da nekoga ima na tavanu, ali da starica neće ili ne sme da kaže. Skočila sam do vrata i za trenutak stala zapanjena. Dvojica Nemaca spuštali su se niz male merdevine s druge strane kućice i glasno razgovarali. Brzo sam potrčala utabanom stazom prema bataljonu, sva premrla od straha da im živa ne padnem u ruke. U jednom trenutku kad sam se zarila u dubok sneg kraj puta, pritajila sam se i čula kako Nemci još uvek razgovaraju ispred kućice. Ležala sam tako nekoliko minuta, i kada više nisam čula razgovor, polako sam se digla i opet pojurila stazom prema četi. Obuzeo me je strašan osećaj usamljenosti. Tek tada sam se pokajala što nisam poslušala komandira i prihvatila njegov predlog da neko od drugova pođe sa mnom.

Kada sam stigla na pola puta, primetih da mi neko ide u susret. Ne razmišljajući mnogo, ponovo skočih u dubok sneg, ali sada jasno čuh glas čoveka — domaćina u čijoj je kući bila smeštena moja četa. On me je dozivao da požurim u četu. Sva smrznuta, dovukla sam se do njega. On mi reče da ga je komandir poslao po mene jer je četa dobila naređenje za pokret.

U četi sam odmah ispričala komandiru, a zatim i štabu bataljona kako sam prošla previjajući mladića. Bataljon je imao pokret u drugo selo, udaljeno svega oko pola sata. Te večeri nisu mogli da preduzmu ništa, ali im je jasno bilo da su to, u stvari, posredi raspršeni ostaci jedinice koju smo toga dana porazili.

Sutradan ujutro komandir je poslao desetara Marina Ninčevića da s desetinom pretraži taj delić šume i likvidira Nemce ako još budu u kolibici ili negde okolo. Marin je, kao i uvek, veselo pošao na zadatak. Desetina se privukla kućici i rokolila je. Vladala je mrtva tišina. Desetar je iznenadno upao u kuću i na tavanu zatekao

Nemce zavijene u ćebad. Nisu ga primetili dok se nije pojavio. Zgrabio je njihovog »šarca« i zapucao. Jedan Nemac se svalio pogođen a drugi je počeo da puca i bacio bombu. Desetar se morao povući.

Desetina se rasporedila prema kući i odgovorila vatrom. Počela je borba. Najedared su se iz šume pojavili i drugi Nemci, i to iza leđa desetine. Bili su rastureni po šumi, pa ih je pucnjava, zapravo, i prikupila. Našli smo se između dve vatre. Razvila se žestoka borba. Pala su još dva Nemca, ali je bio ranjen i naš mitraljezac. Zatim je poginuo i Marin Ninčević, naš uvek nasmejani desetar. Ostali drugovi su tada sa srdžbom jurišali na Nemce i slomili njihov otpor.

Naša desetina se vratila u bataljon noseći svog ranjenog druga i mrtvog desetara. Mada smo bili zadovoljni pobedom, bilo nam je u srcima veoma teško zbog izgubljenog druga.

Zora Krcunović-Vučić

BORBE OKO MRKONJIC-GRADA

Posle ubrzanog marša sa šire prostorije sela Maslovara, bataljon je oko 25. marta 1944. godine stigao u Mrkonjić-Grad. Odmah se razmestio: 1. četa u selu Kotlinama, Rudarska u Brdima, 2. četa u Stuparima, a štab i ostali delovi ostaše u gradu. Posle dužeg vremena bataljon je bio u rezervi, dok su ostali delovi brigade zatvarali pravce koji vode od Jajca prema Ključu i Drvaru. U Jajcu su se nalazili delovi 7. SS-divizije »Princ Eugen«, koji su stalno vršili ispade prema selu Jezeru, Mrkonjić-Gradu i Barevu.

Iako smo u rezervi, naređena je stroga pripravnost. Ponekad naiđe avion »roda«, izviđa prostoriju, ali ne bombarduje. To je bio znak da Nemci nešto planiraju i da svakog časa mogu nešto preduzeti.

Politička aktivnost je na visokom nivou. Komesari, sa po još kojim drugom, odlaze u sela i zaseoke, drže zborove i narodu objašnjavaju tok i razvoj ustanka, govore o četnicima kao slugama okupatora, iznose o stanju na evropskom ratištu, obnavljaju organe narodne vlasti i aktiviraju njihov rad. U bataljonu se po četama održavaju konferencije, analizira dotadašnji rad, čitaju bilteni i vesti sa našega i svetskih ratišta. Redovno se u gradu održavaju priredbe za borce i građanstvo.

Usred takve političke aktivnosti dobismo obaveštenje da je došao kurir iz Glavnog štaba Srbije u Vrhovni štab i da će nam govoriti o situaciji u Srbiji. Koliko se sećam, 28. marta u 16 časova zakazan je zbor celog bataljona u dvorani koja je služila za održavanje priredaba. Pozvano je i građanstvo, a planirano je da se posle predavanja da prigodan kulturni program.

Zbor je otvorio komesar bataljona i dao reč drugu iz Srbije, koji posle uobičajenih pozdrava reče:

— Drugovi, nosim vam pozdrave od boraca i naroda Srbije. Željno očekujemo da se ponovo vratite i da vidite šta smo mi uradili

od vašeg odlaska. Imamo veliku slobodnu teritoriju, formiramo nove brigade. Okupator i domaći izdajnici nemaju mira, borbe se vode gotovo u svakom kutku Srbije, narod listom stupa u Narodnooslobodilačku vojsku . ..

Zatim je opisivao pojedine borbe, govorio o tome kako narod prima našu vojsku, o pomoći koju joj daje itd.

— Vas, verovatno, interesuje imamo li dosta oružja, kako se hranimo i slično? Oružja otimamo od neprijatelja i imamo ga dosta, hrane takođe. Dobro se hranimo; štogod zaželimo, narod daje, i to dobrovoljno.

Tako nam je govorio kurir iz Srbije. Bilo je i upadica, a u tome je prednjačio Dušan Petričković Dunja. Uživao je opisujući kakvih sve dobrih jela tamo ima, šta je on sve jeo četrdeset prve kod Kraljeva itd. Ako bi mu neko prigovorio: »Nije to baš tako«, Dunja bi kao iz topa odgovorio:

— Slušaj ti, burazeru, ne jedu oni ječmeni škrob, nego mastan kačamak, meso i gibanicu, narod tamo nije siromašan kao ovaj ovde.

Šala i viceva na račun sladokusaca bilo je napretek.

Odmor bataljona, po običaju, nije dugo trajao. Nemci u Jajcu nisu mirovali i već 3. aprila su preduzeli akciju jačim snagama, dejstvujući u pravcu Jezera i Mrkonjić-Grada. Tog dana oko 10 časova zauzeli su Mrkonjić-Grad. Nemci su iznenadnim napadom postigli svoj operativni cilj, a sada je trebalo da mi organizovanom odbranom sprečimo njihovo dalje nadiranje.

Kraljevački bataljon nije učestvovao u tim borbama, ali je, po naređenju štaba brigade, trebao odmah da zatvori pravce prema Mliništima i Ključu. Zato je poseo položaje sa sledećim rasporedom: položaje oko sela Brda brane rudari, oko sela Kotline 1. četa, dok se na Rogolju nalazi 2. četa.

Borbe su počele oko 11 časova. Nemci, iako žestoko navaljuju, nisu uspeli da zauzmu Brdo, jer ga rudari čvrsto brane. Oni su snažnom vatrom naterali Nemce da se povuku, ali ovi odmah zatim ponovo vrše juriš. To su ponovili nekoliko puta, ali ni sve do mraka nisu uspeli da zauzmu prevoj Rogolje—Debela Međa. U toku tih borbi bataljon je imao 3 mrtva i 5 ranjenih.

Noću se bataljon povukao sa prvih položaja i u zoru 4. aprila poseo položaje Rustina—Gradina. Položaji su pogodni za odbranu, jer dominiraju ovim krajem. Jedino ima dosta jaruga i guste šume kroz koju se Nemci mogu provući, pa sve to treba »zatvoriti« jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. U ranim jutarnjim časovima Nemci počinju napad. Nastupaju u malim odeljenjskim kolonama, kreću se baš jarugama a ne kosama, ne obaziru se na nas. Izgleda da im je cilj da što pre izbiju u selo Mračaj. Blizu su, vidimo ih kako sa rancima na leđima žure napred. Komandiri 2. čete i Rudarske čete se dogovoriše da ih još puste da priđu i da im onda pokažu kud su to krenuli.

Tako i bi! Začu se snažna vatra sa Rustina i Gradine, nastade komešanje među Nemcima, jedni se prevrću pogođeni hicima naših »šaraca«, drugi uporno idu napred, a neki se povlače. Nastade opšta gužva. Ali i pored toga, nemačkioficiri stalno komanduju: »Forverc, forverc... « .

Ipak, prvi napad je odbijen, Nemci se povlače. Osmatrači izveštavaju da sa Rogolja ide veća kolona Nemaca kao pojačanje.

— Biće ponovo gužve, nisu se opametili — reče Terzić.

— Ako dođu na nišan moga »šarca«, imaće šta da nose kući — na to će Kazimir Kralj.

Nemci su ponovili napad, ali sada s jačim snagama. Vođene su teške borbe gotovo ceo dan. I pored teških gubitaka, Nemci su uspeli da pred mrak zauzmu selo Mračaj. Noću 4/5. aprila 4. bataljon je poseo odbrambene položaje u rejonu Zelenikovac—Crni vrh. Nemci su, posle žestokog okršaja, 5. aprila zauzeli i te položaje, a bataljon se povukao i poseo položaje na liniji Pecka—Potkraj.

— Odavde dalje nećemo, pokažimo Švabama! — reče zamenik komandira bataljona.

Nemci su opet pokušali napred, ali su, pošto su pretrpeli velike gubitke, na kraju odustali i sasvim se povukli. Bataljon je sada ponovo došao na prostor selo Mračaj—Poljane i dobio zadatak da vrši izviđanje prema Mrkonjić-Gradu. Imamo dobru vezu s Kragujevačkim bataljonom, koji je u to vreme bio na planini Lisini. Priča se da uskoro treba da napadnemo Jajce, ali se od toga odustalo, jer, navodno, tamo su Nemci iz Travnika doveli nove snage.

Napad na selo Rastik

Pošto nisu postigli željene rezultate u napadu na pravcu Mrkonjić-Grad—Mračaj, Nemci su preduzeli ofanzivna dejstva pravcem Jajce—Barevo i 18. aprila izbili u selo Dereušu, s namerom da duž komunikacije krenu ka Mrkonjić-Gradu. Zeleli su da prostoriju Jajce—Mrkonjić—Crna Rijeka na svaki način očiste od naših snaga.

Naš bataljon se prebacuje u širi rejon: selo Tomići—Grabež,
i 19. aprila dobij a zadatak da napadne neprijatelja u Rastiku, da ga razbije i baci u Vrbas. Nemci su taj položaj dobro utvrdili, izgradili su rovove za svaku desetinu i vod i povezali ih unakrsnom vatrom. Desno i levo napadali su ostali naši bataljoni, s kojima nismo imali neposrednu vezu.

Štab bataljona je odlučio da u napad povede kompletnu Rudarsku četu, 2. četu bez jednog voda, a ostatak da ostavi za obezbeđenje od Mrkonjića.

Pokret je počeo 19. aprila, oko 18 časova. Napred je išla Rudarska četa s isturenom patrolom, za kojom su išla dva vodiča (seljaka).

Znalo se da Nemaca ima u Rastiku, a možda i na Omaru, i zato je naređeno da se maršuje s rastojanjem, u potpunoj tišini, kako bismo neprijatelja potpuno iznenadili. U takvom poretku je čitav bataljon prošao nemačke osiguravajuće delove jačine do jedne desetine. Međutim, izgleda da nas je nemačka desetina osetila, pa se u paničnom bekstvu povukla i pritom projurila kroz stroj 2. čete. Koliko su Nemci bili iznenađeni, mi smo bili još više. U prvi mah smo mislili da je to patrola Rudarske čete. Preko veze odmah izvestismo štab, koji je takođe bio iznenađen. U stvari, izgleda da je nemačko obezbeđenje bilo umorno od stalnih borbi, pa su osmatrači spavali. Tako je cela naša kolona prošla neprimećena na sto metara udaljenosti od neprijatelja. Nemci su je osetili tek kada je cela prošla njihov položaj.

Naše je prisustvo otkriveno, te sada treba ići što brže napred, prići Nemcima i silovito ih napasti. Rudari su se razvili u streljački stroj, a nemački »šarci« šaraju nebo svetlećim zrnima. Nemci ispaljuju i rakete. Dva »šarca« i tri »zbrojovke« 2. čete odmah zauzimaju položaj i jakom vatrom podržavaju napad 3. čete. Komandir 2. čete uzima jedan vod i bočno napada na nemačko uporište.

Oko 10,30 časova izvodimo zajednički juriš, čuju se glasovi: »Napred, proleteri!« Uspevamo da potisnemo Nemce iz prvih rovova, pa se oni povlače u neredu, ostavljajući opremu, ranjene i poginule. Krkljanac i dalje traje, od snažne vatre ništa se ne čuje. Računamo da će još jedan snažniji napad biti dovoljan za uspeh. Međutim, Nemci se sređuju, ulaze u bunkere i ne daju dalje. Borba se vodi sve do svanuća. Izveli smo nekoliko smelih napada, ali bez uspeha. Nemci su izveli nekoliko protivnapada, ali nisu uspeli da nas zbace sa zauzetih položaja.

Bliži se zora. Videlo se da napad neće potpuno uspeti, pa je štab bataljona doneo odluku da prekinemo borbu i da se izvučemo na prvobitne položaje. Mi gubitaka nismo imali, ali je sedam Nemaca zauvek ostalo na Rastiku.

Rudari i Druga ponovo zatvaraju pravac Rogolje—Mračaj

Bataljon se povukao i rasmestio u selu Podšiljku. Oko 8 časova 20. aprila je zamenik komandanta bataljona pozvao komandire 2. čete i Rudarske čete i sa njima otišao na Rogolje, da bi im dao nove zadatke. Odavde se lepo vidi Mrkonjić-Grad i svi pravci koji vode ka našim položajima. Nemci su već na kosama oko grada, užurbano se utvrđuju, odvode jedne, a dovode druge jedinice. Avioni tipa »roda« ponekad nadleću naše položaje, ali ne bombarduju, što je opet bio znak za nas da Nemci nešto spremaju.

Sve smo to nas trojica posmatrali, analizirali i pretpostavljali kada bi Nemci mogli krenuti u napad, kojim pravcem i s kakvim ciljem. Posle toga nam je zamenik komandanta objasnio opštu situaciju u kojoj se nalazimo, zadatak brigade i naš zadatak:

— Zadatak je bataljona da zatvori pravce Mrkonjić-Grad—Mračaj—Mliništa i Mrkonjić-Grad—Rogolje—selo Čađavica—Ključ, da se nikako ne dopusti neprijatelju prodor tuda. Vatreni sistem treba dobro organizovati, tući neprijatelja na daljnim odstojanjima i tako mu ne dopustiti da organizovano i planski izvede juriš na naše položaje. Rudari će posesti položaje na Bujadnici i okolnim visovima, a Druga četa na Rogolju. Zadatak vam je da ne dopustite Nemcima brz prodor ka selu Mračaju. Poseban je zadatak 2. čete da uporno brani raskrsnicu puteva na Rogolju, a rudari će znažnom bočnom vatrom omogućiti upornu odbranu 2. čete. Prva četa je u rezervi.

Kada je zamenik komandanta otišao, komandir Rudarske čete reče:

— Dobismo zapovest po svim vojnim propisima, ali sada treba da Nemcima zapržimo čorbu po našim propisima.

Ovaj pravac poznat nam je dobro. Pre neki dan bili smo na njemu i vodili borbu možda sa ovim istim Nemcima. Sada treba da se bolje utvrdimo, bolje organizujemo. Dogovorismo se da ispred četa postavimo po jednu desetinu kao borbeno osiguranje kako bi snažnom vatrom dočekala Nemce i naterala ih da se ranije razviju za borbu. Nemci u poslednje vreme uzimaju našu taktiku, privlače se blizu i tek tada otvaraju vatru i izvode juriše. Treba ih sprečiti u tome. Čete su pristigle, raspoređene na položaje i spremljene za borbu. Međutim, Nemci u toku dana ništa ne preduzimaju.

Rano ujutru 21. aprila desetine koje su ;na obezbeđenju izveštavaju da Nemci u malim kolonama kreću ka našim položajima. Dobile su zadatak da ih puste na blisko odstojanje i da ih snažnom vatrom razbiju.

Počela je borba, nemački bacači tuku Rogolje, ali još ne uspevaju da savladaju otpor našeg borbenog osiguranja. Nemci dovode nova pojačanja, ponovo jurišaju, trpe gubitke, ali nadiru. Oko 8 časova ipak su uspeli da zauzmu položaje 2. čete. Rudari su još na mestu — njih obilaze. Situacija je vrlo teška, pa se 2. četa i Rudarska četa povlače na nove položaje. Mi nismo imali gubitaka, ali smo ih zato naneli Nemcima, naročito onim delovima koji su nastupali kao prethodnica.

Posle ovoga prvog okršaja, bataljon dobiva nov raspored: 2. četa s jednim teškim mitraljezom da posedne položaje jugozapadno od sela Podšiljka, seveme padine brda Široke kose, a 1. četa da posedne položaje desno od 2. čete. Te dve čete su imale zadatak da drže dominantne visove i spreče nadiranje neprijatelja na pravcu Podrašnica—Mliništa. Rudarsku četu štab bataljona je uputio na severozapadne padine Lisine (kota 1348) da popuni međuprostor između bataljona.

Nemci nastavljaju napade ne obazirući se na žrtve. Posle nekoliko juriša i protivjuriša, oko podne su čete bile primorane da se postepeno povlače, dajući snažan otpor. Teške borbe su vođene naro-

čito oko sela Mračaja. Druga četa je izvela nekoliko protivjuriša i naterala Nemce da se povuku. U toj borbi imali smo 5 ranjenih, među kojima je bio i šiško, mitraljezac u 2. četi, koji je u tim jurišima iz svog »šarca« »prevrnuo« desetak švapskih vojnika.

Opečeni snažnim otporom i aktivnim dejstvima našega i ostalih bataljona 1. proleterske brigade, Nemci odustaju od napada i povlače se.

Borbe su se, inače, vodile pod vrlo teškim uslovima. Bila je velika hladnoća s malim snegom, a ljudi nisu bili dobro odeveni i obuveni, hrana im se nije mogla kuvati i na vreme dostavljati. Pored toga, borci su dan i noć provodili pod bukvama očekujući svakog časa pojavu neprijatelja. Sve te i druge teškoće oni su odlično izdržali i savladali. Pokazali su da mogu voditi borbu i pod najtežim uslovima. Moral i borbenost bili su i ovog puta na visini.

Posle tih borbi bataljon je otišao u selo Gerzovo kao brigadna rezerva. Ponovo smo na okupu, održavamo četne konferencije, partijske sastanke, analiziramo prethodne borbe, ističemo pojedince koji su izuzetno hrabrim držanjem davali primer drugima.

Borba sa »trupovima«

Odmor u Gerzovu je bio vrlo kratak. Već 27. aprila bataljon je dobio zadatak da smeni 2. crnogorski bataljon na položajima na Lisini i Majdanskoj kosi. Štab crnogorskog bataljona je bio u selu Šibovima.

Rano ujutru dat je zbor i pokret ka Šibovima. Štab je odlučio da na čelu ide 2. četa, pa Rudarska, 1. četa, Prateća i, pozadi radni vod. Pravac pokreta: Gerzovo—Trnovo—Šibovi. Vreme prohladno i maglovito. Oko 8 časova čelo kolone stiže u Šibove. Čim smo stigli, štabovi se dogovoriše o načinu izvođenja smene i broju boraca koji će izvršiti razvođenje jedinica. Po odluci našeg štaba, rudari treba da idu na Majdansku kosu, 2. četa na Lisinu, a 1. četa ostaje u rezervi.

Nismo odmakli od kuće u kojoj su bih ostali štabovi ni 200—300 metara, kad se pozadi začuše mitraljeski rafali. Zaustavljamo kolonu i osluškujemo šta se dešava kod štapske kuće: da li ih je neko napao ili je nešto drugo posredi. Kako su naše jedinice na položaju, teško je bilo zaključiti da su ih Nemci napali.

Drug koji je bio pored mene reče:

— Idemo na zadatak, to se »rođaci« i naš štab vesele.

— Kako vesele, čuješ mitraljeske rafale, tamo se nešto ozbiljno dešava — odgovorih mu.

Naredih Kralju da postavi »šarac« i okine dva-tri rafala po kosi iznad sela. Pucnjava je još trajala. Naredih tada jednom vodu da se razvije za borbu i izvrši juriš na štabnu kuću. Kada smo tamo stigli

— nema nikoga, ni Nemaca ni naših štabova. Jedino smo kod kuće

našli štapskog konja kako mirno jede seno. »Trupovi« (specijalne nemačke jedinice) brzo su dejstvovali i, pošto su izvršili zadatak, odmah se povukli u nepoznatom pravcu. Borba nije trajala ni desetak minuta.

Uzbuđeni smo i razmišljamo šta je bilo sa štabom. Da ga Nemci nisu zarobili i odveli, ili se, možda, na vreme povukao? Dušan Petričković Dunja već je u kući i s patrolom vrši premetačinu. Posle kraćeg vremena izlazi Dunja iz kuće i kaže:

— U kući je darmar, sve je ispreturano, štapski sanduci su izrazbijani i odnete stvari, ništa živo u kući nema. Sa donje strane su prozori porazbijani i verovatno su kroz njih štablije umakle.

I doista, posle kraćeg dozivanja utvrdismo da su se oba štaba povukla u drugi zaselak, da nemaju gubitaka i da su se srećno izvukli iz te nemačke klopke. U toj neuobičajnoj borbi imali smo sledeće gubitke: u 2. četi je ranjen Kazimir Kralj, u Rudarskoj je poginuo mitraljezac i njegov pomoćnik. Nemci su imali jednog mrtvog i nekoliko ranjenih.

Kako je došlo do ovako čudne situacije? Nemci su, izgleda, raspolagali tačnim podacima o rasporedu naših jedinica i smeštaju štaba, te iskoristili povoljne uslove: gustu maglu, odnosno slabu vidljivost, i neprimetno se provukli kroz borbeni raspored 2. bataljona sa namerom da poubijaju ili pohvataju štab. Iznenađenje je uspelo, ali zadatak nisu izvršili. Jačina Nemaca je bila 50—100 vojnika, dobro izvežbanih za izvođenje takvih akcija.

Napad na Mrkonjić-Grad

Posle borbe s »trupovima«, Rudarska četa je zauzela položaje na Maj danskoj kosi, a 2. četa na Lisini. Poučeni iskustvom, trebali smo zatvoriti sve pravce i ne dopustiti iznenađenje. Vreme je bilo dosta nepogodno: hladno i maglovito, te nije pružalo dobru vidljivost za osmatranje. Stab bataljona je kasnije poslao i 1. četu na položaje i postavio je desno od Rudarske.

Ništa se značajno ne dešava, sve je mirno, Nemci ništa ne pokušavaju. Ponekad se primećuje življi saobraćaj na komunikaciji Jajce—Mrkonjić. Takvo je stanje trajalo sve do 28. aprila, a onda je došlo naređenje za napad na Mrkonjić-Grad.

Na Majdanskoj kosi, oko 11 časova 29. aprila, komandant brigade prikuplja sve starešine brigade i izdaje opštu zapovest za napad, određuje cilj, zadatke i pravce napada svakom bataljonu. Posle toga štabovi bataljona odlaze u svoje jedinice, vrše organizaciju i izdaju konkretne zadatke u duhu opšte zapovesti.

Zadatak bataljona je bio da, kada padne mrak, napadne neprijatelj evo uporište u rejonu Previla (prevoj na komunikaciji Mrkonjić—Jajce), da iznenadnim napadom ovlada njima i preseče komunikaciju, a zatim da delom snaga produži napad na Oruglu.

Komandant bataljona je postavio ove zadatke četama:

2. četa napada na Previlu sa zadatkom da što brže razbije Nemce i četnike na tim položajima, zatim da sa delom snaga zatvori pravac od Mrkonjića, a s glavnim snagama produži napad na brdo Oruglu

— glavni oslonac Nemaca u odbrani grada;

Rudarska kreće za 2. četom i ima zadatak da sa dva voda posedne položaje na okuci puta Mrkonjić—Jajce i spreči intervenciju Nemaca od Jajca, a s jednim vodom da sadejstvuje 2. četi u napadu na Oruglu;

1. četa je u rezervi.

U prvi mrak bataljon je krenuo s Majdanske kose. Na čelu kolone je 2. četa, za njom Rudarska i ostale jedinice. Sa 2. četom ide vodič iz sela Šibova, koje je bilo prilično naklonjeno četnicima. Išli smo pažljivo, oprezno. Kada smo došli do prvih bačija, vodič reče:

— Na ovom ćuviku desno je četnička zaseda.

Nismo mu verovali, pa smo produžili dalje. A da smo mu i poverovali, da smo skrenuli i napali tu četničku zasedu, otkrili bismo naš plan i doveli u pitanje uspeh napada. Naše nepoverenje u vodiča pokazalo se kao pogrešno: tu je zbilja bila četnička zaseda, ali ni ona nas nije primetila, te nije obavestila Nemce o našem prisustvu.

Čelo 2. čete je već došlo u neposrednu blizinu Previle. Zemljište je pošumljeno, a mrak je pao pa se ništa ne vidi. Komandir čete je rasporedio četu za napad, a jednu desetinu uputio na drum Mrkonjić—Previla da spreči saobraćaj nemačkih motornih vozila na tom pravcu.

Četa je zauzela borbeni poredak i samo čekala znak za napad. S rudarima još nismo uspostavili vezu, njima je put duži i još nisu stigli.

Na Previli se Nemci i četnici pripremaju za večeru, veseli su i bučni. Spoljnja obezbeđenja su postavili i smatrali su da se mirno mogu spremati za počinak. Jedan četnik glasno doziva drugog i pita: »Vojo, jesi li postavio stražu kod komore?«, a ovaj mu odgovara: »Nisam, neka se ljudi odmore, komunisti su daleko i neće noćas napasti«. Mi te njihove razgovore slušamo s rastojanja ne većeg od šezdesetak koraka. Drago nam je što su tako bezbrižni, jer će naš uspeh biti bezbolniji i lakši.

Ljubo Aras, koji je s desetinom na drumu, izveštava da jedan motockl ide od Mrkonjića ka Previli, i pita kako da postupi. Dušan Petričković Dunja, zamenik komandira čete, odlazi Arasu sa zadatkom da zarobi motociklistu, ali da pri tom ne otvara vatru kako ne bismo otkrili naše prisustvo i doveli u pitanje celu akciju. Tako je i učinjeno: zarobljen je jedan nemački oficir i vozač.

Moramo još čekati. Rudari ništa ne izveštava ju, a pre njihovog dolaska akcija ne sme da počne. Čekati kao napeta puška vrlo je teško, pogotovu kada vidimo da protivnika možemo potući jednim udarcem.

Dok se to dešavalo u prvoj liniji, štab bataljona je naišao na onu četničku zasedu koju smo mi prošli. Susret je bio slučajan. Stapska pratnja je primetila da nekog ima iznad njih, ali smatrajući da je to neka patrola 2. čete ili Rudarske čete, upitali su:

— Ko je na brdu, jesu li to rudari?

— Ovde je četnička zaseda!

— A ovde partizani!

Iznenađeni štab je odmah naredio 1. četi da napadne četnike. Čim su čuli da su u neposrednoj blizini partizani, četnici su se dali u bekstvo ne opalivši ni metka. Bežeći, naleteli su pravo na borbeni raspored 2. čete. Kurir komandira čete primetio je da neko bezglavo juri prema nama i upitao:

— Ko ste vi, zašto bežite?

— Evo, tu su komunisti, mnogo ih ima i zato bežimo.

Videvši da su to četnici, kurir im reče:

— Kuda ćete tamo, dođite ovamo!

Preplašeni i uzbuđeni, četnici dođoše pravo u naš raspored. Bilo ih je trojica. Jedan je nosio »zbrojovku«, a druga dvojica puške. Razoružali smo ih i stavili pod stražu.

Baš tada je uspostavljena i veza s rudarima, pa je naređen opšti juriš.

Počeo je krkljanac. Uz zvuke mitraljeskih rafala i povike »juriš« i »ura«, svi smo pošli napred i za tren oka upali u selo. Nemci i četnici, u panici, pobegoše kud koji, spasavajući živu glavu. Za 10 minuta je Previla bila zauzeta. Nemački oficiri s pratnjom (izgleda da je to bila komanda čete) pokušali su da iz jedne kuće daju otpor. Ali samo zakratko, pa su se zatim i oni dali u bekstvo prema Mrkonjiću, ostavljajući za sobom svu štapsku arhivu, porcije pune hrane, vino i rakiju na stolu, automate, oficirske torbe i svu logorsku spremu.

Druga četa i jedan vod Rudarske odmah produžavaju napad na brdo Oruglu, a 1. četa je ostala da kupi plen i štiti pravac od Mrkonjić-Grada. To brdo je bilo jako utvrđeno kamenim bunkerima i branile su ga snage jačine voda do čete nemačkih vojnika. Podišli smo pod sam vrh brda, neprimećeni, a zatim smo, posle snažne vatrene pripreme, izvršili prvi juriš i izbacili Nemce iz isturenih bunkera. Dalje se, međutim, nije moglo. Obrazovane su i bombaške grupe, koje su zasipale nemačke bunkere bombama, ali su se Nemci i dalje uporno branili sa samog vrha grebena. Da je noć još potrajala, začelo bismo likvidirali kosu, ali kako se bližio dan, nije nam ostalo ništa drugo — ponajviše zbog blizine puta Jajce—Mrkonjić u našoj pozadini — no da se povučemo.

Ipak smo postigli veliki uspeh. Ubijeno je 10 Nemaca, među kojima i jedan oficir, i 10—15 četnika. Četnici su izginuli bežeći, a Nemci u borbi po kućama i na kosi. Zaplenjeno je: 4 nemačka mino-

bacača s velikim brojem sanduka minobacačke municije, 7 puško-mitraljeza, 4 nemačka »šmajsera«, velika količina puščane municije i druge opreme i hrane (hleb, konzerve, maslac, margarin i si.). Motocikl zaplenjen na drumu na samom početku akcije jedva smo, zajedno s prikolicom izvukli na Maj dansku kosu. Predali smo ga štabu brigade, a on ga je, izgleda poslao Vrhovnom štabu u Drvar.

Opet *»trupovi«!*

Bataljon se tada preko sela Hoćuna povukao u Šibove i ponovo zauzeo položaje na Majdanskoj kosi. Vreme je bilo neobično hladno, padao je sneg, magla se spuštala po kosama i kotlinama ograničavajući vidljivost. U takvim uslovima, i pored velike budnosti i opreznosti (redovno sva oruđa na položaju, isturanje osma trača napred), na Majdanskoj kosi se nije mogao s uspehom zatvoriti svaki pravac.

Nemci su to osetili. Uvideli su da im se pruža prilika slična onoj u selu Šibovima. Samo, sada su vodili širu akciju: jednovremeno su napadali i Lisinu i Majdansku kosu. Na Majdansku kosu su napale jače snage (oko 100 vojnika podeljenih u dve grupe), a na Lisinu slabije. Jača grupa je išla na kotu 1438, a slabija duž puta Hoćuni—Šibovi. Položaje oko kote 1438 (greben Majdanske kose) branila je Rudarska četa, a put Hoćuni—-Šibovi zatvarala je 1. četa; 2. četa je bila u rezervi. Podaci kojima je štab bataljona raspolagao nisu govorili da Nemci nešto pripremaju, ali je ipak naređena stroga pripravnost.

Koliko se sećam, Nemci su izveli jednovremeni, organizovani i iznenadni napad na Majdansku kosu i Lisinu rano ujutru 30. aprila. Iako smo bili oprezni, neprijatelj nas je iznenadio i u prvom naletu zauzeo greben Majdanske kose. Prva četa se povukla dublje, a rudari samo na jugozapadnu ivicu toga grebena, odakle su davali snažan otpor napadaču. Prva četa se takođe sredila i zaustavila Nemce. Negde oko 10 časova štab naređuje protivnapad. U borbu uvodi
2. četu, i to na pravcu Rudarske čete. Još nismo ni pristigli, a Miloš Blažević, zamenik komandira Rudarske čete, puni automat i s povikom »Napred, rudari!« kreće sa 1. vodom na juriš. Nije prešao ni nekoliko metara, a već je pao pokošen mitraljeskim rafalom. Leži u snegu, okrenut prema Nemcima, i prkosno ih gleda onako nepomičan. Kao da je pogledom pomogao juriš Rudarske i 2. čete, koje su zajedno sjurile Nemce s Majdanske kose i uspostavile prvobitne položaje.

Mile Maksimović

Od Uvea do Palisada

Prva proleterska divizija je 22. avgusta 1944. izbila na levu obalu reke Uvea, od Kokin-Broda do njenog ušća u Lim. Ispred sebe je imala jake četničko-nedićevske i bugarske snage — oko 5.000 ljudi. Osim toga, u Užicu, Ivanjici i Arilju bile su nemačke policijske snage.

Desnu obalu Uvea i južne padine Zlatibora bili su poseli četnici. Oni su odbrambene položaje fortifikacijski solidno uredili. Na svakih pet-šest metara bili su izgradili streljačke zaklone, prošarali ih velikim brojem bunkera s mitraljeskim oruđima i tako obezbedili vatreni sistem na većoj dubini. Noću su palili bezbroj vatara, dovikivali se i pevali četničke pesme uz pratnju mobilisanih harmonikaša i tamburaša — valjda zato da bi održali vlastiti moral.

Prva proleterska brigada je u zoru 23. avgusta forsirala Uvac u rejonu Kožlja i u snažnom jurišu, u sadejstvu s 3. proleterskom krajiškom brigadom, slomila četnički otpor na desnoj obali. U brzom nastupanju preko sela Dobroselice izbila je ispred četničkih položaja Borova glava—Karanovac, pa u napadu, iz pokreta, i njih likvidirala. Tako je brigada još pre podne izvršila zadatak određen za taj dan.

Odmah posle slamanja četničkog otpora na Borovoj glavi i Karanovcu, štab brigade je upuťo dva bataljona da gone razbijenog neprijatelja i izvide plato Zlatibora, naročito rejon Čajetina—Palisad. Kraljevački bataljon, u sastavu snaga određenih za gonjenje neprijatelja, uputio je 2. četu u prethodnicu sa zadatkom da razbije četničke snage na Tomiku. Približavajući se Tomiku, četa se razvila u streljački stroj i za kratko vreme jurišem zbacila četnike sa tih položaja. Time je bio otvoren put ka Kraljevim vodama (sada Partizanske vode) i Palisadu. Četnici su bezglavo bežali prema planini Čigoti, bacajući rance i ostalu opremu.

Posle pristizanja glavnine, Kraljevački bataljon je produžio nastupanje i, gotovo bez otpora, istog dana ovladao Kraljevim vodama oko 17 časova. Odmah su upućene izviđačke patrole radi prikupljanja podataka i uspostavljanja vatrenog dodira s bugarskim garnizonom na Palisadu, s kim su ubrzo stupili u borbu. Uskoro je i prateći vod otvorio snažnu mitraljesku i minobacačku vatru na neprijateljeve položaje. U prvo vreme Bugari nisu odgovarali vatrom, niti su vršili ispade iz utvrđenog rej ona.

Zauzimanjem Kraljevih voda, Kraljevački bataljon je stvorio uslove ostalim snagama brigade za napad na bugarski garnizon na Palisadu. Međutim, zbog neizvesne situacije, štab bataljona je bio primoran da, pred mrak, povuče glavninu bataljona na Smiljanski zakos, južno od Kraljevih voda, s tim što je 2. četu ostavio na položajima u Kraljevim vodama da vrši demonstrativne napade na Bugare na Palisadu i da izviđa i sprečava njihove ispade. Glavnina bataljona je u međuvremenu vršila pripreme za noćni napad.

Uveče 23. avgusta štab 1. proleterske divizije je odlučio da noću između 24. i 25. u pokretu ka komunikaciji Užice—Vard-šte, obuhvatnim dejstvom preko planine Čigote i preko sela Ribnice — u pravcu Belih Voda, okruži i uništi neprijateljeve snage u rejonu Čajetina—Palisad.

Međutim, situacija se u međuvremenu delimično izmenila. Noću između 23. i 24. avgusta Bugari su pojačali svoj garnizon u Palisadu još jednim pešadijskim bataljonom i ujutro počeli napad jakim pešadijskim snagama, podržanim artiljerijom, oko puta Palisad—Kokin Brod. Kraljevački bataljon je vodio odbranu na nizu uzastopnih položaja (Kraljeve vode, Sumnato brdo, Kriva breza), sprečavajući neprijatelju brz prodor ka položajima Smiljanski zakos—Kriva breza —Krajevi—Tusto brdo, koje je u to vreme, po odluci štaba divizije, posedala 1. proleterska brigada.

Osetivši namere neprijatelja, štab divizije je doneo odluku da snagama 1. proleterske brigade čvrsto drži pojedine važne topografske objekte na bokovima i po dubini, da izvuče što dublje bugarske snage iz Palisada, pa da sa 3. i 13. proleterskom brigadom, obuhvatnim dejstvima što pre upadne u Palisad i time stvori uslove za uništenje te jake bugarske grupacije.

U vreme kada su Bugari razvijali snage za napad na Smiljanski zakos i Krivu brezu, napadne kolone 3. i 13. brigade su obuhvatnim dejstvima ozbiljno ugrozile bokove i pozadinu bugarskih snaga. Najednom je nastalo komešanje u redovima Bugara. Osetivši opasnost, pokušali su da se pravovremeno i organizovano izvuku iz borbe i povuku prema Palisadu, ali im to nije pošlo za rukom. Energičnim dejstvom naših snaga, koje su smesta preduzele gonjenje, povlačenje Bugara se ubrzo pretvorilo u panično bekstvo.

Cela 1. proleterska brigada je bila angažovana u gonjenju razbijenih Bugara. Tako je Kraljevački bataljon gonio neprijatelja pravcem Smiljanski zakos—Kraljeve vode po drugi put u poslednja dva

PISMO PARTIJSKOG RUKOVODIOCA RUDARSKE CETE

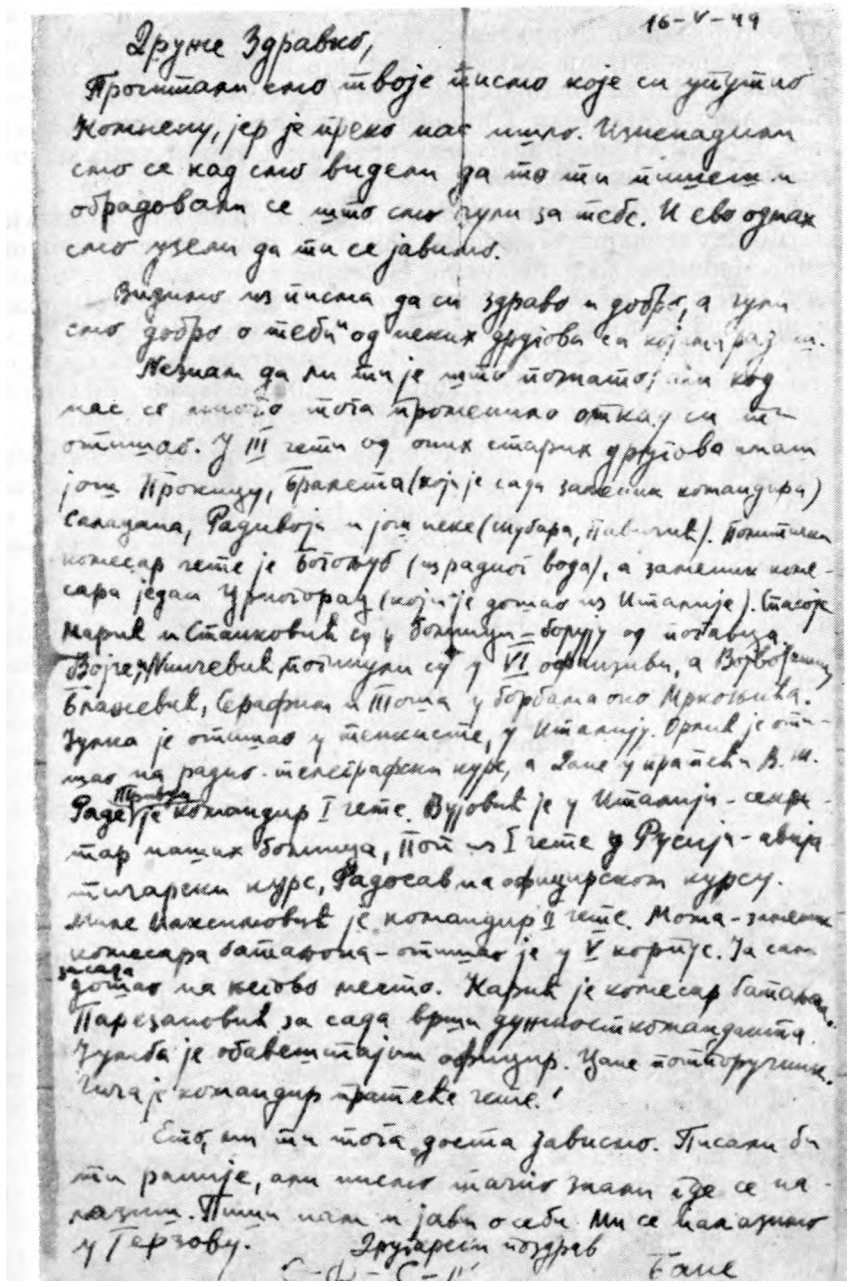

Pismo zamenika komesara o novostima u četi i bataljonu upućeno ranjenom komandiru Rudarske čete (16. maja 1944)

dana. Prednji delovi bataljona izmešali su se s Bugarima u području Kraljeve vode i u mnoštvu ih zarobljavali. Natovareni teškom opremom, a bežeći pre toga oko deset kilometara ispred naših snaga, bugarski vojnici i starešine su bili toliko iznureni da su od umora padali na zemlju i predavali se. Bilo je slučajeva da su ih naši borci u trku hvatali s leđa za kragne od bluza, obarali na zemlju i razoružavali. Kao po nekakvom nepisanom pravilu, Bugari su u toj prilici izdašno dozivali u pomoć — bratstvo između bugarskog i srpskog naroda i ideje komunizma. Zaboravljali su pri tome da su njihove rančevi bili puni stvari opljačkanih od srpskih seljaka.

Bataljon je zarobio oko četrdeset vojnika i oficira, zaplenio nekoliko »šaraca«, veliku količinu ratne opreme i materijala, jedan oštećeni top s karom punom artiljerijske municije i nekoliko konja. Među zarobljenim Bugarima bio je i vojnik Cvetko Anev, stolarski radnik iz Sofije. Fričao je da je uvek pripadao naprednom radničkom pokretu. Zadržan je pri štabu bataljona, sa svim pravima partizanskog borca.

Napad na Palisad izvršili su iz pokreta, nakon kraćeg sređivanja, delovi 1, 3. i 13. proleterske brigade, podržani vatrom minobacača i brodskih topova. Utvrđeni rejon Palisada branilo je oko 1.200 bugarskih vojnika. Bataljon je, u sadejstvu s ostalim snagama brigade, uspeo da prodre u spoljne odbrambene položaje oko 16 časova, ali je zaustavljen snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom neprijatelja. Ni napad ostalih naših snaga nije uspeo.

Uveče 24. ovgusta počeo je organizovani napad na Palisad, uz snažnu podršku artiljerije i minobacača. Razvila se žestoka borba. Vrilo je kao u kotlu. Našim jedinicama je pošlo za rukom da se na pravcu napada mestimično ukline u neprijateljeve odbrambene položaje, ovladaju nizom otpornih tačaka i objekata, ali nisu mogli likvidirati sàm utvrđeni rejon. Bugari su bili sabijeni na mali prostor. Iz rovova i bunkera otvarali su vatru iz svih vrsta naoružanja. Na pozive da se predaju, odgovarali su još jačom vatrom.

Naši su juriši izvođeni uz podršku oruđa za neposredno gađanje. Koristeći se dejstvom artiljerije, borci su upadali u rovove i izvlačili iz njih ošamućene Bugare. Povremeno su i Bugari preduzimali snažne, kratkotrajne protivnapade uz »sadejstvo« svoje pukovske bleh-muzike, koja je svirala »Maricu«. Iznenađivao je fanatičan otpor bugarskog okupatora u uslovima skore propasti Hitlerove Nemačke i njenih satelita.

Kraljevački bataljon je u noći između 24. i 25. avgusta izvučen iz borbe i postavljen na Smiljanski zakos sa zadatkom da obezbeđuje pozadinu naših glavnih snaga s pravca planine Čigote. U tom rejonu se zadržao 25. i 26. avgusta. Pre svitanja, 27. avgusta, bataljon je dobio naređenje da što pre posedne greben Čigote kako bi sprečio delovima 2. brandenburškog puka udar u bok i pozadinu 1. proleterske divizije od pravca sela Ljubiša. Približavajući se u nastupnom maršu ka vrhu planine Čigote, po gustoj magli i slaboj vi dl j i-

vosti, prethodnica bataljona se u praskozorje sukobila, na odstojanju od nekoliko metara, s nemačkim snagama koje su već posele greben i organizovale kružnu odbranu. Nemci su na grebenu iskopali rovove i zaklone, iz kojih su snažnom vatrom dočekali našu prethodnicu. Nakon kraće borbe bataljon se povukao na kose južno od Cigote i tu ušao u sastav brigade.

Noći 25./26. i 26./27. ovgusta produžen je napad na Palisad. U tim borbama Bugari su pretrpeli velike gubitke i bili sabijeni u svega nekoliko kuća usred utvrđenog rejona. Ostatke bugarskog garnizona spasle su nemačke jedinice, koje su uspele da se probiju od pravca Ćajetine ujutro 27. avgusta. U isto vreme su sve neprijateljeve snage napustile Palisad i povukle se u Užice.

U borbama za Palisad bugarski okupator je pretrpeo teške gubitke u ljudstvu i materijalu. Prva proleterska divizija je u tim borbama ubila oko 950, a zarobila 150 neprijateljevih vojnika i oficira. Zaplenjene su znatne količine hrane, municije i ostalog ratnog materijala. Na Palisadu su naše snage zadale efikasan udarac bugarskom okupatoru u Srbiji. Za tu našu veliku pobedu čuo je vrlo brzo slobodarski narod Srbije i zajedno s nama je slavio.

S *Vojvođanima na Drini*

Kraljevački bataljon je s položaja na Mokroj gori i Šarganu obezbeđivao levi bok glavnine 1. proleterske divizije sa pravca Višegrada i omogućavao, u isto vreme, nesmetan rad minera na rušenju železničke i putne komunikacije Vardište—Kremna. Izviđačke patrole su neprekidno izviđale prema Višegradu i planini Tari.

Negde oko podne 3. septembra bataljon je dobio odgovoran i delikatan zadatak: da zajedno s talijanskim bataljonom »Garibaldi«, koji mu je stavljen pod komandu, krene usiljenim maršem preko planine Tare ka Drini, pravcem Kremna—Miloševac—Konjska reka—Rastište—Jagoštica, da razbije i protera četničke snage i da, sa stvorenog mostobrana na desnoj obali Drine, prihvati jedinice 12 (vojvođanskog) korpusa koji će se 4. ili 5. septembra prebaciti iz Istočne Bosne preko Drine u Srbiju.

Bataljon je istoga dana posle podne krenuo prema Tari. Bio je sunčan dan. Marševska kolona se brzo kretala obroncima planine ka njenom grebenu. S padom mraka vreme se naglo izmenilo. Kolona je upala u gustu maglu, jak vetar i kišu. Međutim, i pored teških vremenskih uslova i ispresecanog terena, bataljon je taj naporni marš preko Tare izveo za vrlo kratko vreme, preduzimajući pri tome sve potrebne mere obezbeđenja.

Oko 6 časova ujutro, u svitanje, dok je još padala kiša i bila magla, bataljonska je kolona neopaženo upala u zaselak Galine, udaljen tri do četiri kilometra od Drine. Prethodnica bataljona je na jednom uzvišenju naletela prvo na četničkog stražara, razoružala

ga, a zatim upala među četnike, koji su se ispod improvizovane nadstrešnice postrojavali da prime doručak. Četnici su mislili da su to njihovi ljudi, sve dok u polutami, na odblesku vatre ispod kazana, nisu ugledali titovke s petokrakom zvezdama. Bilo ih je četrdesetak. Predali su se bez otpora. Intendantu bataljona predali su magacin hrane i raznog materijala, popunjen do tavana.

U isto vreme je naša patrola primetila u magli malu kolonu koja je užurbano, gotovo trčeći, pokušala da se iskrade iz zaseoka. Uskoro je patrola uspela da pronađe ljude posakrivene u kamenjaru. Iznenađenje je bilo veliko: našli smo osam američkih avijatičara iz oborene »leteće tvrđave«, koje su dvojica četničkih podoficira sprovodili sa Romanije u štab Draže Mihailovića na Ravnu goru. Jedan Amerikanac je bio ranjen u nogu.

Tom prilikom je kod četničkih podoficira nađena vrlo zanimljiva poverljiva pošta, koju je romanijski četnički štab bio uputio štabu na Ravnoj gori. Između ostalog je pronađeno i pismo jednog domobranskog vojnika upućeno Mustafi Mulaliću,[1]) koji je bio pri Dražinom štabu. U pismu su date zanimljive i opširne informacije o stanju među domobranskim jedinicama na komunikaciji Doboj—Sarajevo i predlagane mere koordinacije rada između četnika i domobrana oko ponovnog povratka kralja Petra u Jugoslaviju.

Američki avijatičari su bili uplašeni. Ko zna šta su im sve o nama pričali četnici! Ali prijem na koji su naišli u bataljonu učinio je na njih izvanredan utisak. Vrlo brzo su se sprijateljili s našim borcima. Kada su saznali da u blizini Užica postoji privremeni aerodrom na koji se spuštaju saveznički avioni, te da postoji mogućnost da se i sami brzo prebace u Italiju i dalje, radovali su se kao deca. Dobivao se utisak da im je velika želja — iako su postali ratni drugovi i dobri prijatelji s borcima iz bataljona — da se što pre reše čudnog i teškog, za nj'hove pojmove nemogućnog načina borbe i života. Američke avijatičare je mnogo iznenadilo učešće Talijana u borbi protiv Nemaca. Do tada o tome, kao, uostalom, i o mnogo čemu drugom što se kod nas događalo, oni pojma nisu imali.

Stab bataljona je doneo odluku da obrazuje mostobran na liniji selo Jagoštica-—Predov krst, s tim da Predov krst posedne bataljon »Garibaldi« i da sa tih položaja izvrši prihvat Vojvodana. Manjim delovima bataljon je izviđao prema Gorici i Brusnici, a patrolama još dublje, prema Višegradu.

Jedinice 12. korpusa počele su se prebacivati preko Drine rano ujutro 6. septembra u području sela Luke. Prednji delovi su se prebacili čamcem koji je bio sakriven na levoj obali reke.

Vojvođanske jedinice su bile premorene i iscrpene. One su u istočnoj Bosni i Crnoj Gori oko mesec dana vodile teške borbe s

>) Mustafa Mulalić je pre rata bio poslanik Jugoslovenske nacionalne stranke za gračanički srez u Bosni, a posle izbijanja drugog svetskog rata našao se u četničkom pokretu kao član tz". Nacionalnog komiteta.

nemačkim SS-divizijama i nekim ustaškim i domobranskim jedinicama. Korpus je imao mnogo ranjenika i bolesnika, što je znatno umanjivalo njegovu manevarsku sposobnost. Odmah posle uspostavljanja dodira s delovima koji su prvi bili prebačeni, bataljon je svoje glavne snage isturio na Brusnicu i na severnu ivicu sela Zemljice.

U isto vreme kada je počelo prebacivanje prvih delova korpusa, jače nemačke snage iz pravca Višegrada počele su napadati na položaje koje su držali naš bataljon i bataljon »Garibaldi«. Kako su se prebacivali preko Drine, Vojvođani su odmah stupali u borbu da bi pojačali odbranu koju su organizovala dva naša bataljona određena da obezbeđuju uspešno prebacivanje glavnine korpusa.

Neobično srdačan je bio susret između komandanta 12. korpusa generala Danila Lekića, Gaja Vojvodića, Nika Đuraševića, Sulejmana Omeroviča Cara i još nekih drugova sa borcima i starešinama našeg bataljona. Susret je bio veoma topao ne samo zbog toga što su naša dva bataljona pružila Vojvođanima dragocenu pomoć već i zbog toga što je to, nakon dugog vremena, bio ponovni susret ratnih drugova iz 1. proleterske brigade.

Kraljevački bataljon i bataljon »Garibaldi«, koji se tom prilikom hrabro i uporno borio, zadržali su se 6. i 7. septembra sa zaštitničkim delovima 12. korpusa u borbi protiv nemačko-četničkih snaga, sve dok se ceo korpus, sa svim bolnicama, nije prebacio preko Drine, i preko planine Tare izvršio marš u unutrašnjost Srbije. Oko podne 7. septembra, kada su na Drini ostala samo dva naša bataljona s delovima 12. korpusa, neprijatelj je žestoko i snažno napao naše položaje. Pošto je naš zadatak već bio potpuno izvršen, preduzeli smo, pod borbom jakih zaštitnih delova, organizovano izvlačenje. Kraljevački bataljon i bataljon »Garibaldi« su posle podne 7. septembra krenuli ka Kremni istim putem kojim su i došli, vodeći sa sabom zarobljene četnike i oslobođene američke avijatičare.

Hajrudin Mehinagić

Kraljevački bataljon je bio na položaju kod Đurinaca, na blagim kosama pored međunarodnog druma i železničke pruge, kada se sreo s prvim delovima motorizovanih snaga Crvene armije.

Susret s jedinicama Crvene armije đoneo nam je i neposredan zadatak da se uključimo u zajedničku veliku akciju za oslobođenje Beograda. Tako smo upali u košmar frontalnog ratovanja, u čemu nismo imali baš mnogo iskustva. To je kod nas probudilo i osećanje za koje dotad nismo znali. Trebalo je ovde i sada, više nego ikad ranije, da očuvamo ugled naše vojske. Niko o tome nije glasno govorio, niko nije imao vremena da o tome priča, ali je ta zajednička, solidarna odgovornost instinktivno ispunila svakog borca.

Od Đurinaca smo krenuli noću i sustizali se trčeći. Prelazili smo oštra strništa i talasaste, klizave njive, izbijajući s vremena na vreme na drum. Bilo je boraca i bez obuće, a većina je imala dotrajale cipele ili gumene opanke. Svi smo te noći učinili ogroman napor.

Već iste noći izbili smo na drum ispod Avale. Tu smo se izmešali sa sovjetskim jedinicama. Na drumu se bila pomešala njihova motorizacija s našim kolonama i komorom.

U mraku smo se gurali i naprezali da održimo vezu. Bilo je skoro nemogućno raspoznavati ma čiji glas. Tada je najednom, u neposrednoj našoj blizini, pored druma, nastao nekakav užasan prasak i urlanje. Uzbudili smo se misleći da smo naišli na minska polja. Začas se stvorila pometnja. Mazge i konji su počeli da se propinju, uz besno i uplašeno rzanje. Srećom, sve se brzo svršilo. Sovjetski vojnici su nam objasnili da to đejstvuju njihove »kaćuše«.

U zoru 14. oktobra našli smo se u Banjičkom potoku. Celo prepođne proveli smo u pripremama za uvođenje u borbu koja se uveliko vodila na Banjičkom visu. Deo bataljona je ostao na jednoj kosi, odakle smo posmatrali pomicanje naših i ruskih jedinica prema nemačkim topovima na Banjici.

Ovo je, dakle, za nas bio kraj partizanskog načina borbe. Kakve li su sve misli obuzimale naše borce, koji nisu imali bogzna kakvog iskustva u frontalnom ratovanju, dok su se, na primer, vrzmali, evo posvuda, ruski tenkovi i motorizovana artiljerija s kuhinjama. Zapamtila sam te neme, radoznale poglede naših boraca. Posmatrali smo sve to dostojanstveno i mirno. Ništa nismo komentarisali.

Dok smo čekali nova naređenja, na jednoj zaravni ispred nas razgovarao je komandant ruskog motorizovanog korpusa general s našim komandantom korpusa Pekom Dapčevićem. Razgovoru je prisustvovao i neki Beograđanin, koji im je davao informacije o gradu. Mi smo stajali po strani i zadovoljno se osmehivali.

Najedanput nas general Zdanov pozva.

— Dođite, dođite, svi, bliže, bliže!

Svi smo ga za tren okružili.

— Slažete li se da borba danas počne u četiri časa?

Pitanje kao grom iz vedra neba. Pita li to on nas ozbiljno, pomislila sam. Ja sam, možda, jedina to mislila. Svi ostali su oduševljeno odgovorili u jedan glas:

— Slažemo se!

— Harašo, onda u četiri.

Poskočili smo kao deca i grlili se, a naš komandir Mile nas pogleda sasvim ozbiljno i reče:

— E, dobro, sad se spremite.

Već tog prepodneva je jedan deo našeg bataljona ušao u borbu. Nekoliko naših mitraljeskih odeljenja privuklo se položajima sovjetskog bataljona koji se tog jutra probio do Banjičkog visa i bio opkoljen. Ruski vojnici su uspeli da se do podne izvuku iz obruča. Izneli su dosta ranjenih. Njihove bolničarke su žestoko reagovale na nesnalažljivost svojih drugova i otvoreno govorile kako je gotovo ceo bataljon upao u nemačku zamku.

Za naša sh va tanja, ta je kritika bila gruba i neumesna. Kasnije nam je njihova ljutnja postala jasna. U njihovim jedinicama nije bilo uobičajeno da bolničarke odlaze na isturene položaje. Međutim, ovoga puta se i sanitet našao u prvoj borbenoj liniji. Naš način je bio drugačiji. Bolničarke su uvek bile zajedno s borcima u svim situacijama.

Posmatrala sam crvenoarmejke u njihovim zategnutim bluzama i čizmama. Bile su rumene i punačke. Naše drugarice, blede i slabe, izgledale su prema njima još lošije. Uz to smo zaista bile slabo obučene.

Naš prvi susret s njima bio je zanimljiv. Stajale smo u redu, jedna do druge, prema jednoj grupi njihovih bolničarki. Posmatrale smo se jedno vreme ispitivački, a onda smo mi prve počele razgovor.

— Tople su vam čizme? — pitale smo.

— O da, mnogo — odgovorile su.
— Jeste li umorne?
— O da, mnogo — odgovorile su.

Tako smo se jedno vreme kratko ispitivale, a one još kraće odgovarale. Bile su, doista, mnogo umorne. Jedna nam je pričala o njihovom dugom putu kroz Bugarsku i Srbiju.

— A vi, mnogo ste se namučile? — pitala nas je jedna plavuša zabrađena crvenom maramom.

Mi smo se nekako klonile da na to neposredno odgovorimo.

Naše čavrljanje s crvenoarmejkama prekinulo je naređenje za pokret.

Naše dve čete krenule su prema Banjičkom visu. U borbu je posle podne ubačen i ceo naš bataljon.

Nešto pre 4 časa sovjetska artiljerija je stupila u dejstvo. Paljba je dugo trajala. Naš napad je počeo tačno u dogovoreno vreme.

Posle prvog juriša, koji smo izvršili iz Banjičkog potoka, bili smo privremeno zaustavljeni na jednoj njivi. Ležeći potrbuške, zaklonjeni iza glavica kupusa, nismo mogli odoleti iskušenju. Halapljivo smo ih ljuštili zubima. Bio je to prvi obrok od juče.

Do mraka smo svi uspeli da se prebacimo do kose. Noću smo brzim prodorom naterali nemačke jedinice na povlačenje, tako da smo se našli na Dedinju kod Dvora.

Smestili smo se privremeno u nekoliko kuća, gde smo prvi put, posle toliko dana, ugledali asfaltne ulice, za nas raskošne gradske zgrade, uredne stanove i prve Beograđane. Kada smo ušli u kuće, ponuđeni su nam da se odmorimo, ugodni, topli ležaji. Naša 2. četa se ponašala kao elitna jedinica iz akademije. Dostojanstveno ali prisno i neposredno držanje, što je bilo odlika čitave naše brigade, uvek su osvajali simpatije svih s kojima smo dolazili u dodir. U tim kućama mnogi su dobili tople čarape i šećera, mada nisu ništa tražili.

Zadržali smo se kratko — nismo uspeli ni da zadremamo a već smo morali napolje. Naređenje su nam saopštili komandiri dosta nervozno i požurivali nas. Za tren oka bataljon je bio spreman i čekao u jednoj mračnoj kaldrmisanoj ulici.

— Požuri! — uskoro je preneseno od prvog do poslednjeg borca.

Uz put smo dobivali nova naređenja — da držimo veće odstojanje i da se krećemo u najvećoj tišini.

Bataljon je krenuo da izvrši svoj zadatak — proboj prema središtu grada.

Prolazili smo preko Banjice i Dedinja, pored baštenskih ograda, kada nas je trgnuo snažan, oduševljeni uzvik iz jedne kuće:

— Zivela Narodnooslobodilačka vojska!

Komandir naše čete je za trenutak zastao i nešto promrmljao. Nas je taj pozdrav uzbudio. Bio je to prvi pozdrav našem bataljonu u Beogradu. Ali ovde nije bilo mesta za oduševljenje.

Nastavili smo put u mrak i neizvesnost. Nismo raspolagali podacima o nemačkim položajima, pa smo već od samog početka išli »pipajući«.

Na samom uglu kod železničke bolnice bataljon se zaustavio. Tu smo zatekli sovjetski tenk. Komandant bataljona je prišao i pitao tenkistu za položaje. Tenkista je nehajno odgovorio da možemo krenuti što pre, samo napred.

— Naše jedinice već prelaze Savu — rekao je mirno.

Članovi štaba ćutke su se pogledali i razumeli. Svi su na isti način primili ovu novu »činjenicu«: Crvena armija već i Savu prelazi a mi smo još na Dedinju! To uverenje se još više učvrstilo kada smo u jarku, u neposrednoj blizini tenka, ugledali nekoliko sovjetskih vojnika s nemarno položenim »maksimima«. Smesta je doneta odluka: što pre krenuti bulevarom prema skveru »Mostar«, a odatle u središte grada Ulicom kneza Miloša.

Bataljon je imao vodiča, jednog građanina Dedinja. Po naređenju komandanta, podelili smo se u dve uporedne kolone. Krenuli smo na većem odstojanju jednom i drugom stranom bulevara, dok je sredinom nekoliko boraca vuklo našu batal jonsku artiljeriju i pro ti v-kolski top, koji je bataljonu dodeljen u Banjičkom potoku. Bio je gust mrak i niko nas nije mogao videti. Međutim, top je tako jako tandrkao da se moglo čuti na kilometar. Ipak, do Mostara smo stigli bez zastoja.

Pred Pivarom smo zatekli dvoja kola, nalik na prikolice, koja su bila natovarena delikatesnom robom. Obaveštajni oficir bataljona je primio na sebe ulogu ekonoma i delio nam uz put konzerve, cigarete, razne stvari koje je nasumice uzimao s gomile. Mi smo bez reči primali »poklone« i kretali dalje. Na prostranom skveru »Mostar« zatekli smo mnoštvo vozila, natovarenih kamiona i tenkova, sve u neredu, a usred svega toga ogromnu haubicu s rascvetanom cevi. Sve je to ostavljalo utisak napuštenog bojišta. Smatrali smo da su vozila i tenkovi ostavljeni posle bombardo van ja, koje je u toku dana bilo zaista vrlo snažno. Čuli smo kratko, povremeno dozivanje na nemačkom jeziku, ali tome niko nije poklanjao veću pažnju. Smatrali smo da ti glasovi dolaze od razbijenih nemačkih grupa.

U Ulicu kneza Miloša bataljon je ušao s komandantom i topom na čelu. Kada smo stigli do ugla Ulice Miloša Pocerca, bataljon je stao. Jedan motor s prikolicom jurio je velikom brzinom iz središta grada, od »Londona«, i zaustavio se pred našom kolonom. Članovi štaba u mraku nisu raspoznali nemačke šlemove, pa su im se, misleći da su crvenoarmejci, obratili pitanjem:

— Drugovi, gde su vaše snage?

Tada su nemački vojnici sagnuli glave i dali gas motoru. Ubrzo* su se izgubili prema »Mostaru«. Komandant i mi svi koji smo se tu našli bili smo iznenađeni držanjem ovih crvenoarmejaca. Ipak smo smatrali da je u pitanju čuvanje vojne tajne.

Članovi štaba su još komentarisali taj čudni susret, kada se čuo pucanj na začelju kolone. Tamo je već bio počeo sukob. Motor koji je jurio od »Mostara« prema Dedinju zaustavili su ponovo naši borci pred Pivarom. Obaveštajni oficir, koji je odmah prepoznao nemačke vojnike, brzo je intervenisao. Pištoljem je ubio svu trojicu.

Pucanj je bio znak za opštu uzbunu. Najedanput je počelo dovikivanje na nemačkom jeziku i pretrčavanje. Čule su se snažne nemačke komande. Naši borci, kojih je još dosta bilo na »Mostaru«,, požurili su prema Ulici Kneza Miloša i na putu presretali Nemce koji su ih šapatom pitali:

— Četnik, Ljotić?

— Ama kakav četnik, mi partizani!

— Ja, ja, partizan! — uporno je ponavljao komesar 1. čete zapanjenim Nemcima.

Unosili su se jedni drugima u lice.

Kada su, najposle, shvatili o čemu je reč, nemački komandanti su uputili u Ulicu kneza Miloša dva tenka. Prvi tenk, osvetlivši kolonu opalio je dug mitraljeski rafal. Tada je komandant bataljona naredio tobdžijama brzu paljbu na tenk.

Prva paljba s naše strane prekinula je i objašnjavanje s Nemcima. Kada su shvatili da doista imaju posla s partizanima, ovi »naši« Nemci su zgrabili našeg komesara čete s još nekoliko boraca i odvukli ih u mrak. Za svega nekoliko sekundi svi smo shvatili da se nalazimo na brisanom prostoru okruženi jakom nemačkom odbranom.

Situacija je bila vrlo ozbiljna, jer je u toj iznenadnoj vatri nastala i izvesna panika među borcima koji su tih dana tek došli u bataljon. Za njih je ovo bilo prvo vatreno krštenje.

Protivkolac je kratko dejstvovao, a »džonbul« je uspeo da ispali nekoliko granata na tenk. Kada su tenkovi počeli polako da klize prema našoj koloni, naše su čete skretale u donji deo Ulice Miloša Pocerca i sklonile se u kuće. Nekoliko boraca, koji su se najduže zadržali s mitraljeskim odeljenjem, nalazilo se još na ulici kada su se tenkovi pojavili na uglu Ulice Miloša Pocerca i Ulice kneza Miloša. Tada su neki, koji su mogli, uzeli zaklone iza drvenih ograda nekih manjih kuća, a jedan manji broj sklonilo se u ruševine zgrada u Sarajevskoj ulici. Oni su najgore prošli. U toj ulici Nemci su već iste noći pregrupisali svoje snage i stvorili jaku odbranu, koja se održala gotovo do konačnog oslobođenja grada. Bataljon se morao povlačiti. Udaljavanje tenka, koji je povremeno ulazio čas u jednu,, čas u drugu ulicu, iskoristile su sakrivene grupe i svaka se na svoj način probijala do polaznih položaja na Dedinju.

Jedna je grupa uspela da se preko Višegradske ulice provuče kroz dvorište Vojne bolnice i Jatagan-male prema Dedinju. Druga je, s puškama i mitraljezima, prošla istim putem odakle smo i krenuli. Treća grupa se našla u najopasnijoj situaciji, jer je bila u zgradi na samom uglu Ulice Miloša Pocerca i Ulice kneza Miloša, koju je tenk gađao. Izvukla se u samo svitanje Višegradskom ulicom i, kroz dvorište Vojne bolnice, stigla na mesto polaska. Grupa boraca koja se vratila istim putem prošla je ne opalivši ni metka, jer na »Mostaru« više nije bilo nijednog Nemca. Već na početku bulevara zatekli su sovjetske jedinice. Nemci su za svega nekoliko časova potpuno povukli svoje snage sa ovog sektora, prebacivši se na nove položaje, koji su se graničili Sarajevskom i Birčaninovom ulicom.

Izvlačenje nekolicine naših boraca trajalo je gotovo tri dana. Ipak, svi su stigli u bataljon. Čak su komesar 1. čete i još nekoliko boraca koji su bili zarobljeni iskoristili paniku među Nemcima i umakli im.

Tako se bataljon gotovo kompletan našao u svitanje kod železničke bolnice, na mestu na kome je još stajao sovjetski tenk s »duhovitim« tenkistom. Ni jedan borac nije te noći nastradao. Nekolicina onih koji su se bili sklonili u ruševinama u Sarajevskoj ulici uspela je da se noću provuče do naših položaja. Jedna je drugarica tri noći ostala ukleštena između crvenoarmejskih i nemačkih položaja u ruševinama na uglu Sarajevske i Birčaninove ulice, gde se sklonila zajedno s vodičem bataljona. Tek kada je taj položaj likvidiran granatama teške artiljerije, uspela je da se, sva iscrpena, izvuče i stigne do bataljona.

Bataljon je u toku dana primio nov borbeni zadatak i krenuo prema glavnoj pošti, gde je, osvajajući postepeno zgradu po zgradu, zaposeo Narodnu skupštinu i okolne zgrade, stigao do pred samu palatu »Albanija« i do samog oslobođenja grada je, u sadejstvu s ostalim bataljonima, držao taj najistureniji položaj naših snaga na ovome sektoru čvrsto i uporno.

Arika Božović

Kada se voćnjaci okite prolećem, kada bukne zelenilo po stranama, kada zapupolje vrbe, zemlja kada zamiriše novim bujanjima, selo Duge, na svega sat hoda od Prozora, kao da tek tada otkrije svu raskoš svoje lepote i pitomosti...

A prvi put smo bili u njemu u leto četrdeset i druge.

To je bilo posle Treskavice, posle pobednog pohoda na prugu Sarajevo—Konjic...

Samo dva dana i jednu noć su delovi Kraljevačkog bataljona, Prve, proveli u ovom malom muslimanskom selu...

Dočekalo nas je nepoverenje.

U stvari, rat je uveliko koračao svim našim gradovima i selima, ostavljajući za sobom požar i smrt. Pa, i seljaci ovog sela, došavši u dodir s novom vojskom, pokazivali su onu već uobičajenu uzdržanost i strah. ..

Dok smo se Dugama približavali, i sami smo se pitali: kakvi su žitelji ovog živopisnog mesta?

Ali pitanje je i u nama i u žiteljima brzo nestalo.

Sećam se susreta s Hamdijom Brkovićem, krupnom krepkom starinom.

Sedeo je na pragu, oslonjen o budžu svoga podebelog štapa, i žmirkajući posmatrao kako džombastim, prašnjavim sokakom zamiče naša kolona. ..

Neko je izišao iz kolone. Za trenutak, da se napi je vode sa bunara.

Stari Hamdija je zapitao:

— Koja ste vojska?

— Partizani!

— Znam to — ljutnuo se starina — nego pitam: koja?

— A, to — odgovorio mu je drug. — Mi smo iz Prve proleterske!

— Iz Prve! Tako, e na čast vam, vala! — rekao je starac i ustao, valjda da nas malo bolje osmotri. . .

Jer, onda, glas o Prvoj putovao je daleko ispred nje.

Toga dana, u predvečerje bitke za oslobođenje Prozora, naša Prva četa, čiji je komesar bila Olga Jovičić Rita, ostala je u Dugama . . .

Dodir s meštanima začas je uspostavljen.

I baš nam je starac Hamdija ispričao zbog čega je njihovo selo dobilo ime.

■ — Uvijek poslije kiše — veli jedan kraj duge spušta se u naše bašče! Tako sam čuo još kao dijete, i još sam čuo kako je to zato što su nam bašče najmirnije i najlepše. ..

Legenda tako kaže o imenu ovoga sela.

Ugostili su nas, a ujutru smo otišli na položaj.

Rita je te večeri dugo razgovarala s meštanima, Muslimankama* pričajući im o 1. proleterskoj, o njenim borcima...

Sutradan, Rita je poginula.

Preneli smo je u Duge.

Preživeli prvoborci iz Rudarske čete — snimak iz 1945. godine u okolini Kraljeva. U prvom redu (sede, sleva nadesno: Milan Bukvić Cane, Branislav Božović, Prokica J. Žigić, Pavle Jakšić (komandant bataljona), Božo Kalember. U drugom redu (kleče): Draginja Katić-Čačić (Katica) i Stanimir Vučković. Stoje: Dušan Orlić, Jovan Vujović Mušmula, Petar Popović, Zivorad Mihailović Silja, Pero Gračanin, Miloš Korać, Dušan Karić, Vasiljko Marković, Milan Đurović, Saban i Jovan Camilović (sasvim desno)

Sahranili smo je na meštanskom groblju, a žene iz sela spremile su je za sahranu.

Kosu su joj okitile cvećem.

I grob zasule buketima. . .

Prozor smo oslobodili, i otišli dalje.

I, eto, tek u četvrtoj ofanzivi ponovo smo naišli kraj ovog sela.

Makljen se belasao od snega, a sunce su skrivali tmurni oblaci i ofanzive tog zubatog marta četrdeset i treće. . .

Voćnjaci su bili goli, osiromašeni.. .

— Je 1' Prva? — pitali su nas meštani, i iznosili za hranu šta je ko imao.

Dočekali su nas kao svoje najrođen je.

Tada smo posetili grob ratne drugarice Rite.

I bili smo iznenađeni.

U onom sivilu, tako svojstvenom grobljima u zimu, Ritin je grob odudarao okićen zimskim cvećem, š'mširima, uređen i lep — ako se za grob to uopšte može reći.

I piramida je bila na njemu, nova, drvena piramida na kojoj je razgovetno, crvenim slovima bilo ispisano:

R I T A

iz

Prve proleterske

Sa nama, na groblje je došao, pored ostalih meštana, i stari Hamdija.

Postojali smo ćutke na grobu drugarice, a onda pošli dalje.

— Lepo ste uredili Ritin grob! — rekao je Živan, komandant bataljona.

— Stalno ga obilazimo, kad ko može: vi ste ostali u našem srcu, zauvijek, kao rod najrođeniji! — rekao je stari Hamdija.

I, eto, prohujalo je vreme.

A pedeset i prve Ritino je telo preneseno u Kraljevo, u njen rodni grad.

Bio sam i tada tamo.

I ponovo sam se sreo s letom ovoga divnog sela, sa njegovim ljudima, sa već sasvim ostarelim Hamdijom. ..

A grob Ritin je bio kao i onog dana četrdeset i druge kada smo je sahranjivali. ..

I ponovo je vreme otkoračalo svoj hod ...

I sasvim slučajno, prošle godine, naišao sam u selo Duge.

No nikoga nije bilo od starih poznanika.

Stari Hamdija je umro.

I njegova rođaka, starica jedna, mirna, isplakanih očiju, čijeg se imena više ne sećam...

Otišao sam na seosko groblje, koje leži u blagoj strani, više samog sela, podno hladovite, stare šume...

A grob Ritin je bio tu.

Kao i onog dana četrdeset i druge: okićen cvećem, sa piramidom na kojoj je bilo napisano:

R I T A

iz

Prve proleterske

Posle, dole u selu, dok se oko naših kola okupljala razuzdana dečurlija, pitao sam jednog mališana, švrću musavog:

— Bio sam na vašem groblju, gore... Tamo je sahranjena drugarica Rita. Ko je ona?

Mališani su se začas sjatili oko mene.

I svako je imao da mi ponešto ispriča o Prvoj proleterskoj.

Čak sam imao utisak da se ljute na mene zbog toga što ne znam ništa o Prvoj...

Selo je pričalo o njoj, i prenosilo s kolena na koleno...

Dečaci su mi pričali.

— Rita je bila učiteljica, i bila je lijepa kao upis, i dobra kao dobar dan, a svaki je borac Prve bio takav...

Pričali su dečaci, dodajući svojom maštom mnogo štošta o čemu sam prvi put tu slušao...

I saznao sam da svakoga dana poneko ode na Ritin grob — da ga obiđe, da zalije cveće, da zasadi novi cvetak...

Posle, pošto sam saslušao decu, rekao sam im da sam i ja bio vojnik Prve, i da mi je Rita bila ratni drug...

Izašle su žene. I neki ljudi.

Morali smo da uđemo u kuću, na hladno mleko, na razgovor...

Posle, kada smo polazili, bio sam siguran da sećanje na Prvu proletersku neće u ljudima vreme nikada izbrisati...

Prva proleterska!

Vesti o njoj putovale su do najzabitijih zaselaka, do dalekih bačija, gore, visoko u planinama...

I kada je zemlja oslobođena, legenda o njoj je ostala, osočila se, dobila sve novije i novije boje u njenoj istinitosti...

Pa se, eto tako, desilo da sam, negde u leto pedeset i devete, prolazio putem od Bosanskog Petrovca prema Ključu, i dalje, prema Sanici...

I dok smo odmicali drumom u podnožju Grmeča oživljavale su uspomene divnih susreta s Krajišnicima...

U blizini Ključa, u malom zaseoku Ribnici, zaustavili smo se da protegnemo noge, da se malo odmorimo...

Selo uredno, čisto... I nehotice sam se setio kraja septembra četrdeset i druge — spaljenih kuća, voćnjaka oglodanih bitkama...

Tako su, sa ono nekoliko meštana okupljenih oko nas, počeli razgovori o ratu, o proteklim borbama iz revolucije...

I začudio sam se kada sam čuo priču jednog seljaka. Osrednjih godina, naočit, lep čovek, odjednom je, smeškajući se, počeo da priča:

— Eh, drugovi, ispričaću vam nešto iz rata... Ovaj naš kraj je ustanički.. . Ovdje su odmah počele borbe... I, eto, hoću da vam ispričam o prvoj našoj pravoj vojsci koja je stigla kod nas, u Krajinu. .. U stvari, o Prvoj proleterskoj... Čuli smo o njoj, a ja sam bio momčić tada. I vijest nam je stigla o njoj, odmah nekako u januaru, kada je došla u Rogaticu, pa kasnije u Foču i Goražde... I poslije, odjednom je stigla vijest: dolaze nam proleteri, naše prva vojska...

I dok sam ga slušao, odjednom su oživeli susreti iz tih dana.

Bila su to slavlja, takva kao da je već rat završen. Kitili su nas ručnicima, cvećem, donosili nam darove...

A seljak iz Ribnice, kome sam tada zapisao ime Petar Stupara se zvao —, nastavljao je priču:

— Onda smo, drugovi, mi, tih dana, otimali žito ispred neprijatelj evih položaja... I proleteri su došli da nam drže položaje dok su naše omladinske radne brigade žnjele... I sjećam se — govorio je Petar — kada smo jedne noći izišli pored Sanice... Noć, ovedrila, zvijezde, toplo... Vezujemo snopove, sve to u tišini, i samo pokadšto zapara koji rafal. A onda, odjednom, tu u polju, u samo razdanje, kada nam je posao bio završen, zasvirala je muzika, prava, vojna muzika, sve naše partizanske pjesme... Proleteri su nam svirali, bili su to Kraljevčani, i da vam kažem, drugovi, to je bilo tako da se nikada ne može zaboraviti... Ustaše su zapucale, a muzika je treštala, i sa njom smo odmarširali u selo... Znate, tada smo upoznali drugove iz proleterske muzike: i Devu, i Cugera, i Lisca, i ostale... E, pa, istinu vam kažem, uvijek kada bi nailazile vojske, mi smo se raspitivali za proletere, svojatali smo ih, jer su oni naši...

I tako, kada bi čovek počeo da pretura po beležnicama svojih sećanja, nema mesta u stranama ove naše zemlje kroz koja je prolazila Prva da je se ljudi ne sećaju, da ne gaje legendu o njoj...

I ne samo u tim mestima. I tamo gde Prva nije stizala, legende su o njoj, o njenim ljudima, o njenim borcima, dolazile, rasle, išle dalje...

Kada smo, u oktobru, oslobodili Beograd i doživeli prve susrete njegovim građanima, dok su još trajale uličnе borbe, imali smo prilike da čujemo od građana, iz tek oslobođenih ulica, kako znaju nama, kako su pratili naš put, naše uspehe. . .

Evo jedne priče.

Živana Cosić, žena pedesetih godina, iznela je grupi boraca Kralj evačkog bataljona slatko i vodu. . . To je bilo negde oko Crvenog krsta, u jednoj od kuća na periferiji... I zapitala je iz koje su jedinice.

Neko joj je odgovorio:

— Iz Rudarske čete, Kralj evačkog! Iz Prve proleterske!

— Iz Prve! — ponovila je za njim Živana.

I onda je pričala kako je u nekoliko mahova, negde u komšiluku, slušala vesti »Slobodne Jugoslavije« u kojima se govori o Prvoj. . .

— O Prvoj proleterskoj, deco, — govorila je Živana — znali smo već negde u početku četrdeset i druge.. . Slušali smo o njenim borbama, slušali smo toliko puta i sve one laži Nemaca i nedićevaca... Eh, koliko smo puta, tada, razgovarali o vama! . . Vi ste naša deca, baš smo tako razgovarali. ..

I posle je Živana, od ono malo svoje sirotinje, htela da spremi njenoj deci, kako je rekla, nešto malo kolača.

Međutim, moralo se napred.. .

U ratu se čovek ratnih susreta seća kasnije. Ali ovaj je naročito ostao u sećanju svim borcima iz te grupe. Jer sutradan, u sumrak, ona je pronašla svoju decu, koja su se tada nalazila na položajima Kalemegdana, prema Bežanijskoj kosi.

Donela im je kolače, i rekla je:

— Donela sam vam ovo, da se osladite malo. Ta vi ste naša «deca. ..

Živorad Mihajlović

RUDARSKA JE OTIŠLA — BORBA SE NASTAVLJA

1942—1945

MITROVICA I TREPCA U BORBI PROTIV OKUPATORA
(1942—1945)

Radnički pokret u Kosovskoj Mitro vici je pod rukovodstvom Partije pre rata, u revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi, sve do oslobođenja zemlje, imao svoj kontinuitet.

U Kosovskoj Mitrovici tradicija radničkog komunističkog pokreta počinje veoma rano, upravo dosta snažno i masovno već prvih dana posle osnivanja Komunističke partije Jugoslavije.

Nesnošljive ekonomske i teške političke prilike na Kosovu pre rata, nerešeno nacionalno pitanje i, naročito, nerešen položaj Albanaca i drugih narodnosti na Kosovu, na poseban su se način ogledali na stanju i u odnosima na Kosovu i u Kosovskoj Mitrovici, dajući i odgovarajući pečat tamošnjim prilikama, stavljajući partijsko rukovodstvo Kosova i Kosovske Mitrovice pred izuzetno složene zadatke, osobito 1941. godine, i tokom čitavog rata, odnosno narodnooslobodilačke borbe.

Jezgro Kopaoničkog odreda činili su proleteri i komunisti Trepče i Kosovske Mitrovice. Zato ratni put Rudarske čete — od Kopaoničkog odreda pa do ulaska u Prvu proletersku brigadu, u čijem je sastavu bila sve do kraja rata — deo je revolucionarne borbe rudara, proletera Trepče, a to znači i deo borbe čitave radničke klase Jugoslavije.

Oružani ustanak na Kosovu i u kosovskomitrovačkom kraju sem ostalog je pokazao i pravo lice buržoaskih partija, odnosno političara i iz redova Albanaca i Srba. Mahom su svi oni okrenuli leđa narodu i stavili se u službu okupatora, svog novog zajedničkog gospodara. Balisti i četnici ne samo što su sarađivali s okupatorom i bili pod njegovom komandom nego su i međusobno otvoreno sarađivali u borbi protiv NOP-a (sporazum između Džafera Deve i Koste Pećanca, Feradbeg-Drage i Nedića i si.).

Narođnooslobodilački pokret na teritoriji Kosova (tada Kosova i Metohije), istorijski uzeto, bio je nastavak revolucionarne tradicije

radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije. Partijska aktivnost u Mitrovici, na primer, nije se svodila na pojedine akcije: pripremanje oružanog ustanka, formiranje Kopaoničkog odreda, akcija na žičaru Trepče, razoružavanje četničkog odreda majora Cvetića od strane partizana, formiranje partizanskog odreda, stvaranje Ibarskog i Šaljskog odreda.. . Ona se razvijala i u pozadini: u radu organizacija Partije i Skoja, omladine, antifašističkog fronta žena, narodnooslobodilačkih odbora, vojnopozadinskih jedinica, i to sve vreme NOR-a.

U leto i jesen 1941. godine partizanske snage i najveći deo partijskih kadrova bili su se povukli iz Kosovske Mitrovice i Trepče u Kopaonički odred. Zbog opšte ofanzive i represalija okupatora i izdajnika: balista, četnika i nedićevaca, zbog hapšenja, streljanja i progona, partijska organizacija i NOP su u tom periodu bili dosta oslabljeni. U 1942. nije bilo realnih izgleda za ponovno oživljavanje oružane borbe u širem području Kosovske Mitrovice. U tom periodu nemački okupator je, služeći se izdajnicima, begovima, agama i raznim barjaktarima, huškao balističke bande na srpsko stanovništvo, kao što je, s druge strane, uz pomoć vojvoda huškao četnike na albansko stanovništvo. Deleći oružje i jednima i drugima, okupator ih je gurao u bratoubilački rat, raspaljujući šovinističku mržnju, koja se ispoljavala ubistvima, paljevinama i pljačkom.

Krajem 1941. godine jedna grupa naoružanih komunista i boraca iz Metohije bila se prebacila u Ibarski Kolašin, ali nije mogla opstati i morala se vratiti zbog opšte ofanzive četnika protiv partizanskih snaga. Tada se Kopaonički odred već bio povukao prema Kraljevu i Užicu s ostalim partizanskim snagama.

Partizanski odred sa Jastrepca, u kome su bili raniji članovi MK KP Kosovske Mitrovice Vlado Vujović i Duško Tomović, uspeo je 1942. godine da prodre na Kopaonik, ali se morao vratiti natrag posle žestokih borbi s četničkim jedinicama i okupatorom.

Grupa od dvanaest komunista i pripadnika NOP-a koja je, sklanjajući se od okupatorskih represalija, krajem 1943. pošla iz rudnika Stari Trg na Kopaonik s namerom da pronađe partizane i priključi im se, bila je uhvaćena od četnika i poklana. Njih je preko Sare prebacio član KPJ zvani Bislim Mali iz sela Vidušića. On se sa njima prebacio na Kopanik i s njima zajedno poginuo — bio zaklan.

Sredinom 1942. godine je, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta, na teritoriji Kosova pod talijanskom okupacijom bio formiran partizanski odred »Zejnel Ajdini«, sastavljen od boraca Albanaca, među kojima je bilo i komunista iz Kosovske Mitrovice. Borac odreda Abdulah Šabani, inače član KPJ i radnik iz Kosovske Mitrovice, poginuo je u napadu na talijansku kolonu u Crnoj Ljevi. Formiranje tog partizanskog odreda, čiji su sastav činili Albanci, bilo je od ogromnog značaja za razvoj i širenje NOP-a na Kosovu.

Kao rezultat neprekidne aktivnosti na organizovanju oružanp borbe, došlo je do značajne, vrlo teške i složene akcije koju je izvr-

Abdulah Sabani, radnik iz Kosovske Mitravice, rođen 6. aprila *1921, član KPJ. Poginuo kao partizan odreda »Zejnel Ajdini« u borbi s Talijanima na Crnoljevi kod Stimlja, 3. januara 1943. godine*

šila grupa komunista i partizana predvođena Miladinom Radulovićem Krcunom, članom MK Kosovske Mitrovice. Već krajem 1941. i početkom 1942. godine, dakle posle povlačenja partizanskih snaga iz Srbije i Kopaoničkog odreda sa ovog terena, Mesni komitet KP Kosovske Mitrovice preduzeo je mere da ispita i stvori uslove za ponovno oživljavanje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Mesni komitet je imao veze s nekim punktovima u Ibarskoj dolini, Raškoj i Novom Pazaru, a znalo se, takođe, da su neki partizani prilikom povlačenja glavnine partizanskih snaga ostali na tom terenu. Oni su održavali vezu s našim ilegalnim punktovima u Ibarskoj dolini i Novom Pazaru. Stoga je ubrzano donošenje odluke Mesnog komiteta da se Miladin Radulović Krcun prebaci na teritoriju Sandžaka i radi na sprovođenju plana MK. Plan je bio da se Miladin Radulović, inžinjer i rezervni oficir, predstavi kao izbeglica i uključi u odred četničkog komandanta majora Cvetića; da zajedno s pripadnicima NOP-a, koji su se, kako smo bili obavešteni, navodno priključili tom odredu, u pogodnom trenutku razoruža četnike i uz pomoć drugova s terena formira partizanski odred; trebalo je da odred deluje na terenu Sandžak—Kolašin—Kopaonik i prihvata ljudstvo sa teritorije Kosovske Mitrovice i Trepče, a i iz drugih krajeva Kosova.

S tim planom je još ranije bio upoznat i saglasio se Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju. Krcun je, zajedno s grupom drugova, tačno postupio po direktivi i planu MK. Prebacio se u odred majora Cvetića, tamo se vešto kamuflirao i kao sposoban oficir, čak zadobio

potpuno poverenje Cvetićevo. Međutim, situacija je bila takva da mu je stalno pretila opasnost da bude otkriven. Krajem 1943. godine najzad je akcija bila izvedena: razoružan je jedan deo štaba i prateće jedinice. S oduzetim oružjem drugovi su formirali partizanski odred i sa Goli je prešli na Kopaonik.

Međutim, život odreda je bio kratka veka. U selu Gumništu iznenadno su ga opkolili četnici i posle teških borbi razbili. Krcun je bio ranjen, a neki borci su se sklonili u ilegalstvo na terenu Ibarske doline i drugde. Iako ranjen, Krcun je uspeo da se prebaci u Metohiju. To je bio težak udarac ne samo za tek formirani partizanski odred nego i za NOP na Kosovu i, posebno, za organizaciju Kosovske Mitrovice i okoline. Okupator i njegove sluge su nastojali da na svaki način suzbiju aktivnost Partije i NOP-a. A kako nije bilo mogućnosti da se bar najkompromitovaniji komunisti, skojevci i ostali pripadnici NOP-a izvlače i prebacuju u partizane, dolazilo je do hapšenja i provala u partijsku i skojevsku organizaciju.

Krajem 1943. i početkom 1944. godine ponovno se vrše pripreme za stvaranje partizanskih odreda, tako da su sredinom 1944. formirani Ibarski i Šaljski partizanski odred. Prvi je operisao na terenu Kolašina, Ibarske doline, Kopaonika, a drugi na terenu Šalje i Kopaonika sve do oslobođenja ovoga kraja i priključenja tih odreda oružanim jedinica NOVJ na Kosovu i u Srbiji.

Ibarski partizanski odred je formiran u leto 1944. godine delom od boraca Kosovara koji su došli iz Andrijevice, sada ponovo sa Krcunom kao komesarom odreda, i boraca Ibarske doline, Kosovske Mitrovice i Kolašina i Metohije.

Posle dolaska ove grupe drugova na teren Ibarske doline i Kopaonika i formiranja Ibarskog partizanskog odreda, počelo je izvlačenje ljudstva iz Mitrovice i Trepče, Kolašina i Metohije i prebacivanje u odred. Odred je bio stalno u akciji protiv Nemaca, belogardejskih jedinica i četnika. On se brojno stalno omasovljavao i imao znatan broj komunista, skojevaca i omladinaca. Zadavao je ozbiljne udarce okupatoru i četnicima i držao na Kopaoniku i Ibarskoj dolini veliku oslobođenu teritoriju, na kojoj je bila organizovana narodnooslobodilačku vlast.

U isto vrijeme je na teritoriji Kosovske Mitrovice, tačnije — na teritoriji Šalje, formiran Saljski partizanski odred, sastavljen od boraca albanske narodnosti. Formiranje toga odreda u leto 1944 imalo je vojni, ali i posebno veliki politički značaj. Saljski odred je delovao na terenu Šalje, a u sadejstvu s Ibarskim odredom, i na Kopaoniku. Već prvih dana nakon formiranja izveo je nekoliko akcija protiv nemačkih jedinica i balističkih bandi na ovom terenu. Akcije Saljskog odreda i živ politički rad među stanovništvom znatno su pripomogli razobličavanju izdajnika, otvorenih saradnika okupatora i nekih grupa — kao one pod vodstvom Adema Voce, koji je, tobože, hteo da se bori protiv Nemaca, a u stvari je na taj način želeo da obmane partizane. Uskoro se na delu pokazala izdajnička

uloga svih tih grupa. One su izvršile oružane napade na partizane i oslobođenu teritoriju, rudnik Stari Trg i Kosovsku Mitrovicu. Sa Šaljskim odredom se, na terenu Šalje i Kopaonika, nalazio i MK KPJ za Kosovsku Mitrovicu.

*

Partijska organizacija i partijsko rukovodstvo u Kosovskoj Mitrovici su, posle odlaska mnogih članova KPJ i skojevaca u Kopaonički odred 1941. godine, morali da preduzmu obimne mere kako bi reorganizovali brojno smanjene i kadrovski oslabljene partijske i skojevske organizacije i našli zamenu za rukovodeće kadrove u partijskim i skojevskim organizacijama. Nakon odlaska tako velikog broja članova Partije i Skoja u Kopaonički odred moralo se brzo pristupiti popuni i reorganizaciji samog Mesnog komiteta i organizaciji partijskih ćelija i skojevskih grupa u gradu, Zvečanu i na Prvom Tunelu (rudnik), jer su svih sedam rudara koji su s Danom Brkljačem na čelu izvršili prvu akciju na žičaru bili sa Prvog Tunela. Prva i druga akcija na žičaru i borbe Kopaoničkog odreda u Ibarskoj dolini, a s druge strane živa aktivnost u pozadini, imale su snažnog odjeka u narodu, naročito među srpskim stanovništvom, gde je uticaj Partije i od ranije uvek bio širi i jači.

Komunisti i skojevci Albanci, iako malobrojni, razvili su široku političku aktivnost među Albancima, shodno opštoj partijskoj liniji
0 oružanom ustanku i NOR-u i posebno na osnovu stavova Oblasnog komiteta. Trebalo je, takoreći danonoćno, objašnjavati ciljeve NOB-e
1 KPJ u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, protiv bratoubilačke borbe, za slobodu, bratstvo i jedinstvo ravnopravnih naroda.

Okupator je u Mitrovici bio koncentrisao vojne i drugi svoje brojne formacije: jedinice nemačke vojske i SS-a, Krajskomandanturu, Gestapo, Abver, Feldžandarmeriju, Tajnu vojnu policiju, kao i kvislinške oružane jedinice koje su bile u njegovoj službi: albansku žandarmeriju i policiju, zatim belogardejske jedinice, nedićevske formacije i jedinice bugarske okupatorske vojske. Takva koncentracija u tom području bila je izvršena ne samo radi obezbeđenja Trepče nego i zbog toga što su Nemci osetili, naročito posle akcije na žičaru 30. jula 1941, da NOP i tu uzima sve šire razmere.

Tada je ovde buknuo oružani ustanak, kao i u drugim krajevima zemlje, mada je okupator, zbog opštih prilika na okupiranom Kosovu, računao da će ovde vladati mir. Za okupatorske snage i kvislinge bilo je otada jasno da se i ovde moraju suočiti s borbom i s otporom naroda. Okupator i kvislinzi nisu prezali ni od kakvih mera i represalija, krvavo se obračunavajući s pripadnicima NOP-a. Činili su sve da uguše NOB u krvi, po cenu masovnog ubijanja, hapšenja i odvođenja u logore na desetine komunista i stotine boraca NOP-a iz redova svih nacionalnosti.

Pozadinski rad Partije i drugih organizacija, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta u celini, bio je negde u maju 1942. godine

doveden u veoma tešku situaciju. Okupatoru i kvislinzima je pošlo za rukom da ubace jednog provokatora među skojevce — omladince i pohvataju neke skojevce i članove Part je, što je organizaciju u Mitrovici i okolini dovelo u veliku opasnost. Okupator se nemilosrdno obračunao s pohvatanim revolucionarima, članovima KPJ, streljajuói ih ili internirajući u logore.

Organizacija je zbog toga, s ostatkom komunista i boraca koji su izbegli hapšenju, morala ponovo obnavljati rad. Bilo je to teško razdoblje. Jer najveći broj komunista je 1941. godine bio otišao u partizane, a i aktivisti poznati policiji morali su se skloniti da ne bi pali u ruke okupatoru. Ceo Mesni komitet bio je u to vreme praktički u ilegalstvu (dotle samo sekretar i još jedan član MK). Pohapšeni skojevci i članovi Partije pripadali su organizacijama u gradu i Zvečanu. Organizacija u rudniku — Prvom Tunelu i Starom Trgu — nije bila otkrivena, jer oni koji su bili uhapšeni nisu imali nikakve veze s njom. Uz to su se komunisti, sem nekih, dobro držali pred policijom. Samim tim je i organizaoija bila spasena od većih provala. Gestapo je jedan broj komunista i pripadnika NOP-a streljao u zatvoru, a druge internirao u logore na Banjici, u Nemačkoj i drugde. Svojim herojskim držanjem naročito se istakla komunist profesor Sii vira Tomazini, što je imalo veoma veliki moralno-politički uticaj na ostale komuniste i u narodu.

Radi što objektivnije ocene, treba još nešto reći o uslovima pod kojima su radile organizacije Partije i narodnooslobodilačkog pokreta u Kosovskoj Mitrovici i okolini. Neposredno između Mitrovice i Raške, kod Slatine, postojala je tzv. granica, u stvari, linija »stare granice« između Srbije i Turske, koju su s jedne strane, navodno od Srba, čuvale albanske žandarmerijske i drugi kvislinške formacije, dok su sa druge strane stajale četničke i nedićevske jedinice. I jedni i drugi su, međutim, bili pod komandom okupatora i sarađivali sa njim. Na drugoj strani, kod Miloševa — između Mitrovice i Prištine — postojala je, opet, »granica« između dveju okupacionih zona. Na jednoj strani su bili Nemci — u Mitrovici, Podujevu, Vučitmu do Miloševa, onda linijom prema Drenici, a na drugoj — Talijani, odnosno njihova okupaciona teritorija, u stvari, sva ostala teritorija Kosova (sem nekih južnih delova Kosova: Kačanik, Karadak, Brezovica, u kojima su bili Bugari); ta je teritorija pripadala »Velikoj Albaniji«, kako su je tada nazivali kvislinzi u službi talijanskog, odnosno nemačkog okupatora.

Već iz toga se vidi u kako su teškim i složenim uslovima morali delovati borci i rukovodstvo Partije i NOP-a. Uprkos tome, narodnooslobodilački pokret na Kosovu, naročito u Kosovskoj Mitrovici i susednim mestima, stalno se razvijao. Bio je to rezultat ogromnog truda i napora uloženih u akciono osposobljavanje Partije, Skoja i NOP-a u celini. Partijske i skojevske organizacije su reorganizovane i konsolidovane. Obrazovano je, odnosno dopunjeno, novo partijsko rukovodstvo, sastavljeno od najboljih komunista i po klasnoj i po nacionalnoj strukturi. U njemu je bilo i Srba, i Albanaca, i Cr-

Silvira Tomasini Slovenka, profesorica u Kosovskoj Mitrovici, rođena 2. decembra 1913, član KPJ, u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. U gestapovskom zatvoru u Kosovskoj Mitrovici držala se nepokolebljivo i prkosno. Gestapo ju je streljao, 13. avgusta 1942. kao »fanatičnu, nepopravljivu komunistkinju« — kako je zabeleženo u njenom dosjeu. Proglašena je za narodnog heroja 27. novembra 1953. godine

nogoraca. Već krajem 1941. i prvih meseci 1942. godine došlo je ponovo do žive aktivnosti u gradu, u Zvečanu, Starom Trgu i Prvom Tunelu, u Šalji. Uspostavile su se i održavale veze s organizacijama u Vučitrnu, u selima Pestovu, Miloševu d drugim, sa punktovima u Podujevu, Srbici. Održavana je veza s Novim Pazarom, Raškom i Ibarskom dolinom, u kojoj je takođe bilo naših punktova. Osobito je bilo važno biti u stalnoj vezi s Oblasnim komitetom, što se postizalo ili preko kurira ili odlaženjem članova MK do Oblasnog komiteta.

Za održavanje veze Mesnog komiteta s Oblasnim komitetom i drugim organizacijama na Kosovu i duž ibarske pruge, presudnu su ulogu imali punktovi na pojedinim železničkim stanicama — železničari komunisti i pripadnici NOP-a.

Veze između organizacija na terenu i s Oblasnim komitetom održavale su se pod vrlo teškim uslovima. To je predstavljalo stalnu opasnost za naše kadrove, koje je policija uporno nastojala da otkrije. Tako je u jesen 1942. došlo do hapšenja sekretara MK KP Mitrovice (Alija Sukrije) prilikom njegovog ilegalnog dolaska u Prištinu u društvu sekretara MK KP Prištine Ace Markovića. Zahvaljujući tome što je bio uhvaćen s lažnim ispravama, što okupatorska policija nije znala njegov pravi identitet, i zahvaljujući brzoj intervenciji Mesnog komiteta i posebno grupe komunista Prištine, bilo je, već posle svega dva-tri dana, uspešno organizovano njegovo bekstvo iz zatvora, odnosno bolnice.

Pozadinski rad organizacije u ovom kraju nosi osnovne karakteristike kao i u ostalim krajevima u zemlji. Razvijanje žive i snažne aktivnosti neminovno je vodilo do obuhvatanja sve većeg i sve šireg broja ljudi. U uslovima kada nije bilo moguće prebacivati ljude u

partizanske odrede i oružane jedinice, pretila je stalna opasnost da takva živa aktivnost padne u oči okupatoru i kvislinzima, jer su oni neprekidno motrili na sve i uporno nastojali da otkriju i likvidiraju organizaciju i njene članove.

Dobro organizovana partijska tehnika pružila je mogućnost da se aktivisti pripadnici NOP-a svakodnevno obaveštavaju o razvoju oružanog ustanka i o borbama partizanskih odreda u Jugoslaviji (slušane su, izdavane i prenošene vesti radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«), o događajima na ratištima u Jugoslaviji i u svetu. Sem toga su umnožavani i rasturani proglasi CK KPJ, Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo, Mesnog komiteta KP Mitrovice. Postojala je posebna i dobro odganizovana tehnika za izradu raznih lažnih formulara, dozvola za kretanje u vreme tzv. policijskog časa, legitimacija, kao i za izradu lažnih pečata mesnih vlasti. Zbog svega toga snabdevanje pripadnika NOP-a, pre svega ilegalaca, lažnim ispravama i nije bilo neki veći problem. Snabdevanje tehnike nužnim materijalom bilo je dobro organizovano preko pripadnika NOP-a koji su radili u knjižarama i ustanovama.

Za potrebe političko-idejnog rada s članstvom Partije, Skoja i pripadnika NOP-a umnožavan je skraćeni materijal iz teorije marksizma, koji je, zatim, proučavan u partijskim ćelijama, skojevskim jezgrima, omladinskim aktivima i s najaktivnijim pripadnicima NOP-a. To je pokazalo rezultate u podizanju političke svesti, jačanju moralno-političkog jedinstva i čvrstine pokreta, otvaranju perspektive i ulivanju vere u pobedu.

Može se slobodno reći da su sabotaže koje su radnici vršili u Trepči bile i svakodnevne i masovne. Sabotirana je proizvodnja i uništavan alat (eksploziv, kapisle, rudarske burgije, krampovi, lopate), odnosno bacan je i sakrivan u nepristupačnim delovima jame. (Neposredno posle oslobođenja, u jeku obnove, kada je vladala velika oskudica u takvom materijalu, rudari su taj alat nalazili i upotrebljavali.) Stalno su izazivani kvarovi u mašinama i instalacijama, zbog čega je svaki čas dolazilo do prekida proizvodnje. Sabotaže u rudarskim jamama nastavljale su se u radionicama u kojima su se opravljali alat i mašine. Takva masovnost i raznovrsnost sabotaža često je paralisala proizvodnju, a zbog masovne podrške i solidarnosti radnika, okupator nije bio kadar da otkrije učinioce. O toj se situaciji više puta govori u izveštajima nemačke uprave Trepče upućenim Berlinu.

Organizacije Skoja i omladine su bile nosioci rasturanja vesti, proglasa i raznih sabotaža. Omladinci su sami ne čekajući na direktivu, znali šta treba da rade, pa su onesposobljavali železničke vagone i lokomotive, skidali i demontirali razne zavrtnje i delove, sipali pesak u osovine vagona, kidali telefonske kablove itd.

Organizacija AFZ-a je takođe vrlo dobro radila: stalno je prikupljana pomoć, organizovano je pletenje čarapa, džempera i dr. Ta vrsta rada je, sem praktične koristi, imala i organizacioni i politički

Oko 130 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta izgubilo je živote u koncentracionom logoru u Trepči (Prvi Tunel)

značaj, jer su ti skupovi (za pletenje, na primer) iskorišćavani i za politički rad. U isto vreme je AFŽ prikupljao i sanitetski materijal i lekove i organizovao sanitetske tečajeve sa ženama i omladinkama.

I pionirska organizacija je bila aktivna. Pioniri su se obučavali da čuvaju stražu dok su se držali razni sastanci, da prenose poštu i razni materijal, da brzo obaveštavaju ako primete kakve neuobičajene pokrete vojske i policije i si. Mora se reći da su se neki pioniri bili tako izveštili da ih nikakve prepreke i blokade nisu mogle sprečiti da izvrše date im zadatke.

Tokom celog rata u pozadini su bile organizovane takozvane vojnopozadinske jedinice, desetine, vodovi i čete, koje su obučavane i opštoj vojnoj veštini i rukovanju oružjem. Taj oblik vojnopozađinskog organizovanja imao je višestruki značaj: onaj vojnički — za pripremu pripadnika NOP-a za oružanu borbu, i onaj drugi — za jačanje moralno-političke svesti. I preko vojnopozadinskih organizacija bilo je prikupljano oružje i municija, tako da je gotovo svaka desetina raspolagala nekom vrstom oružja: puškama, pištoljima, bombama, a uz to je, po mogućtvu, radi uvežbavanja, razmenjivano ono što je bilo lakše prenositi.

Na putu za Stari Trg Nemci su bili organizovali logor u Prvom Tunelu, kamo su masovno dovodili pripadnike NOP-a iz cele zemlje kao političke deportirce i kao radnu snagu, pošto je proizvodnja u rudniku bila sve slabija. Partijska organizacija na Starom Trgu, odnosno u Prvom Tunelu, vrlo je brzo došla do veze s pripadnicima NOP-a među logorašima. Uprkos tome što su ih stalno čuvali Nemci,

tzv. šucpolicija, bugarska okupatorska vojska i albanska žandarmerija, pronađene su mogućnosti za održavanje stalne veze sa njima. Doturam su im hrana, rublje i lekovi, naročito za bolesne i iznemogle; dobijali su vesti i proglase; kada su 1944. godine ponovo formirani partizanski odredi na Kopaoniku i Šalji, organizovano je njihovo izvlačenje iz logora i prebacivanje u partizane.

U takvim uslovima i teškoćama razvijao se narođnooslobodilački pokret, stalno rastao broj njegovih pripadnika, povećavao se broj članova Partije i Skoja. Razume se, sve je to bilo skopčano sa stalnim naporima i žrtvama kako u toku ilegalnog rada, tako i prilikom pokušaja prebacivanja ljudi u odrede. Bilo je više pokušaja prebacivanja ljudi, preko veza, na područje Jastrepca, u istočnu Srbiju i Crnu Goru, s ciljem da se priključe partizanskim jedinicama koje su, prema tadašnjim obaveštenjima, delovale u tim krajevima. Međutim, u prvoj polovini 1942. godine na Kosovu, a i u istočnoj Srbiji i Crnoj Gori, nije bilo partizanskih odreda.

Komunisti i omladinci činili su sve da dođu u partizanske jedinice, nošeni željom da stupe u oružanu borbu protiv okupatora. Tako je sredinom 1942. godine bila organizovana akcija prebacivanja jedne grupe radnika Trepče preko Podujeva i Kuršumlije za Jastrebac i Jablanicu. Oni su pošli pod izgovorom da idu radi nabavke hrane na pijacama. Akcija nije uspela. Grupa radnika je bila uhvaćena kod sela Pantine i vraćena u rudnik. Svi su bili pod prismotrom policije u Starom Trgu i morali su se svakodnevno javljati policiji. Pošto nije bilo veza i kanala za organizovano prebacivanje ljudi u odrede, preduzimane su i pojedinačne akcije prebacivanja u partizane. Nekima od njih, onima koji nisu pali u ruke policije ili bili ubijeni, pošlo je za rukom da se uvrste u redove partizana.

U drugoj polovini 1942. godine, uz inicijativu MK KP u Mitrovici i neposredno angažovanje Oblasnog komiteta, pokušavano je da se uspostavi veza s partizanima u istočnoj Srbiji, ali bez uspeha. Uspostavljanje čvrste veze s Jablaničkim partizanskim odredom i početak prebacivanja ljudstva uspeće tek godinu dana kasnije — jula 1943. godine, posle formiranja Štaba operativne zone za Kosovo i njegovog prebacivanja u Jablanicu.

Sredinom 1942. godine obrazovani su narodnooslobodilački odbori za Kosovsku Mitrovicu i, posebno, za Stari Trg. Već krajem te godine pojačano je rukovodstvo MK Skoja. Kao pomoć dolazi instruktor Oblasnog komiteta Skoja Jovanka Radivojević Kiča, koja u obnavljanju i učvršćivanju rada Skoja postiže značajne rezultate. To je bila velika pomoć i samoj partijskoj organizaciji u Kosovskoj Mitrovici.

Od sredine 1942. do juna 1943. godine u čitavoj organizaciji na terenu ponovo jako oživljava aktivnost. U Partiju se primaju najbolji skojevci i kandidati. Uporedo s radom na obnavljanju i konsolidaciji organizacije u gradu, Starom Trgu i Prvom Tunelu, preduzete su mere da se od članova Partije Albanaca osnuje partijska orga-

nizacija u Šalji, koja je mnogo doprinela razvijanju NOP-a na tom terenu. To je omogućilo stvaranje uslova za formiranje Saljskog partizanskog odreda sredinom 1944. godine, uprkos tome što je ta organizacija pretrpela težak udarac izgubivši nekoliko svojih najjačih članova, koje su okupatori i izdajnici pohapsili i ubili.

U to vreme su organizacije Partije i Skoja ponovo ojačale i učvrstile se. Iz njih je izrastao jedan broj odličnih boraca i rukovodilaca, tako da je već tada, sem Mesnog komiteta u gradu, bio obrazovan i posebni Mesni komitet rudnika Trepče (za Stari Trg i Prvi Tunel). Takođe je u rudniku postojao i odlično funkcionisao NOO na Starom Trgu. Mesni komitet na Starom Trgu bio je sastavljen od jakih, hrabrih i autoritativnih radnika: rudara, električara, metalaca i drugih. Pod uticajem Partije, NOP je bio tako širok i čvrst da je izdajnicima svaki rad bio onemogućen. Čitav život u rudniku bio je pod kontrolom Partije i NOP-a. Organizacija na Starom Trgu raspolagala je i sopstvenom tehnikom.

No već u junu 1943. godine dolazi do novih hapšenja komunista u gradu. Organizacija je bila ponovo pod udarom, naročito ona u gradu i Zvečanu.

Organizacije Partije i Skoja su ovim novim hapšenjem ponovo pretrpele težak udarac: pali su članovi MK KP Boro Drivaljević, Laza Zivanović i instruktorka OK Skoja Jovanka Radivojević Kiča, članovi MK Skoja Čolaković, Ana Spajić, Desa Tomović i drugi. Prilikom tih hapšenja policija je otkrila člana Partije Danicu Jaramaz i tehniku u gradu koja je bila sačuvana prilikom ranijih hapšenja. Posle teških tortura, Gestapo je streljao i internirao desetine članova Partije i Skoja, među kojima i Jovanku Radivojević Kiču, Desu Tomović, Anku Spajić, Danicu Jaramaz, Čolakovića i druge.

Organizacija u Starom Trgu bila je sačuvana od provala prilikom hapšenja u 1942. godini sve do jeseni 1943, jer je veza s njom održavana isključivo preko sekretara MK KP Kosovske Mitrovice.

Sredinom 1943. godine dolazi do direktive, odnosno naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ, prenete preko njegovog delegata Svetozara Vukmanovića Tempa, kao i Glavnog štaba Kosova i Metohije i Oblasnog komiteta, da se pristupi formiranju partizanskih odreda od ljudstva sa Kosova. To ljudstvo je, prema direktivi, trebalo izvlačiti so Kosova i slati na slobodnu teritoriju Jablanice, gde je vrlo uspešno operisao Južnomoravski partizanski odred. Imenovan je Stab operativne zone za Kosovo, kao što je bio imenovan i Stab operativne zone za Metohiju. Sekretar MK KP u Kosovskoj Mitrovici (Ali Sukrija) bio je imenovan za komesara Štaba operativne zone za Kosovo, sa bazom u Jablanici, i on odlazi krajem juna tamo. Za komandanta Štaba operativne zone bio je imenovan Milan Zećar, a za načelnika Mirko Perović. Za sekretara Mesnog komiteta i instruktora Oblasnog komiteta, Oblasni komitet je imenovao dotadašnjeg organizacionog sekretara Rafeta Kurtešija. U julu 1943. godine Stab operativne zone za Kosovo bio je na okupu i odmah počeo pri-

preme za prebacivanje boraca sa terena Kosova i njihovo prihvatanje u Jablamci.

Organizacije koje su delovale u pozadini neprekidno su bile izložene udaru okupatora i njegovih slugu. Što god su se one više razvijale i što je god njihov uticaj bio širi u masama, to su više padale u oči okupatoru. Zato je osnovno bilo što pre izvlačiti ljude, naročito kadrove, ispod udara okupatora.

U tom razdoblju, u drugoj polovini 1943. godine, policija vrši nova hapšenja u Kosovskoj Mitrovici, a na terenu Podujeva je uhapšen sekretar MK KP Kosovske Mitrovice Rafet Kurteši. On je u zatvoru posle dvadesetak dana, ne izdržavši mučenje, postao izdajnik i provokator. Nakon izvesnog vremena došlo je do novih masovnih hapšenja kao posledica i Rafetove izdaje. To je u ratu bio najteži udarac za organizaciju Kosovske Mitrovice i Trepče, a i drugih mesta koja su bila partijski povezana sa njom, jer je Kurteši kao sekretar MK znao sve organizacije, njihove rukovodioce i veze. Postavši provokator i agent Gestapoa, Kurteši je išao do kraja — nastojao je da pomogne policiji da uništi čitavu organizaciju, da otkrije sve veze do Oblasnog komiteta. Vodio je i sam istrage, zlostavljao ljude u zatvoru, sada već obučen u nemačku uniformu.

Tako je došlo do hapšenja i likvidacije članova Mesnog komiteta u Kosovskoj Mitrovici i na Starom Trgu, mnogih članova Partije i Skoja, članova narodnooslobodilačkog odbora u gradu i Starom Trgu, odbora AFZ-a i drugih. To su bili nenadoknadivi gubici kadrova. Međutim, uprkos svim tim hapšenjima i tolikim žrtvama, aktivnost komunista i NOP-a nije prestajala. Oživili su rad oni koji su izbegli hapšenje, oni koji nisu bili otkriveni. Ponovo se čine napori da ojača NOP, preko komunista iz Šalje je uspostavljena veza s partijskim i vojnim rukovodstvom Kosova i u Jablanici. I u održavanju tih veza su veoma važnu ulogu odigrali komunisti i pripadnici NOP-a u Šalji. Tako je grupa pripadnika NOP-a Albanaca bila prebačena u Jablanicu, tamo na slobodnoj teritoriji naoružana i, zajedno s nekoliko članova Mesnog komiteta, došla u Šalju. Tada je i formiran Šaljski partizanski odred, koji sve do oslobođenja đeluje na ovom terenu. Narodnooslobodilačka borba snažno je ojačala i na teritoriji Kopaonika. Dolaskom grupe kosovskih kadrova i boraca iz Andrijevice na Kopaonik, partizanski odred brzo narasta, ojačan sa više od stotinu boraca.

To su osnovne karakteristike narodnooslobodilačke borbe na ovoj teritoriji, sa koje je ponikla i Rudarska četa. Sastavljena od komunista i boraca iz ovoga kraja, ona je učestvovala u svim ofanzivama u sastavu Narodnooslobodilačke vojske, njenih proleterskih brigada i divizija, i borila se nesebično i hrabro u svim delovima zemlje.

Oni koji su silom prilika morali ostati na okupiranoj teritoriji, bezrezervno su učestvovali u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, u mnogobrojnim akcijama narodnooslobodilačkog pokreta žrt-

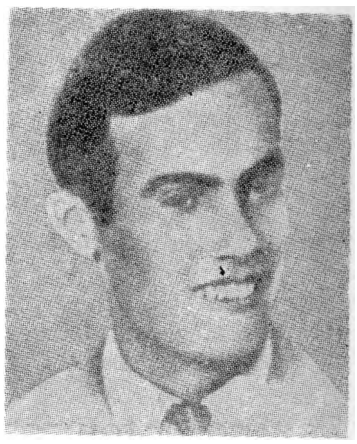

Muharem Bekteši, učenik zanatske škole u Kosovskoj Milrovici, rođen 1922, član KPJ od. 1939. U narodno-oslobodilačkoj borbi od 1941; borac Šarplaninskog partizanskog odreda od 1943. Ubijen u zatvoru u Tirani 25. aprila 1944. Za narodnog heroja proglašen 5. jula 1952. godine

vujući sve, pa i svoje živote, za slobodu i revoluciju. Pale su ogromne žrtve (članovi Partije, Skoja, pripadnici NOP-a) iz svih naroda i narodnosti. To su žrtve pale u teškim borbama koje su se vodile na Kosovu, kao i u jedinicama NOV i PO Jugoslavije širom čitave zemlje, u borbama na frontu i na okupiranoj teritoriji — za slobodu, bratstvo i jedinstvo i lepšu sutrašnjicu.

Rudari Trepče su prvi na Kosovu, na poziv KPJ, zapalili buktinju oružanog ustanka 1941. godine, i taj se plamen revolucije i slobode nikada nije ugasio, tokom čitavog rata, u Kosovskoj Mitrovici, Trepči i Kosovu, kao i u celoj zemlji — sve do oslobođenja.

Ali *Suknja*

ZAJEDNIČKOM BORBOM RAZVIJALI SMO BRATSTVO I JEDINSTVO

Predratni revolucionarni radnički pokret u Trepči i Kosovskoj Mitrovici do aprila 1941. godine, zatim pripreme za ustanak protiv okupatora i prve diverzije u rudniku, stvaranje Kopaoničkog partizanskog odreda i Rudarske čete, kao i dalje učešće rudara Trepče i rodoljuba kosovskomitrovačkog područja u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika u narodnooslobodilačkom ratu, sve je to bio deo organizovanog delovanja komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu.*

Narodnooslobodilački pokret na Kosovu bio je sastavni deo narodnooslobođilačkog rata Jugoslavije i u osnovi je sadržao opšte karakteristike oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda. Ali on je, u isto vreme, bio specifičan zbog okolnosti u kojima su, u daljnoj i bližoj prošlosti, živeli narodi Kosova.

Vekovima su na Kosovu živeli zajedno Albanci i Srbi i međusobno se dobro slagali. Međutim, osvajači su svagda nastojali da ih zavade i razdvoje, a ni domaćim vlastodršcima nije mir među Albancima i Srbima ležao na srcu, tačnije, nije odgovarao njihovim sebičnim politikantskim računicama. Na žalost, oni su gotovo uvek i među Albancima i među Srbima nalazili pristalice te i takve politike
— politike razdora. Još u vreme oslobodilačkih ratova protiv otomanske imperije razni su hegemonistički pretendenti svojim intrigama uspevali da izazovu nepoverenje između Albanaca i Srba. Naravno, tu su svakad bili upleteni i interesi velikih sila. Dugo se istori ja maćehinski odnosila prema narodima Kosova. Posle stva-

* Situacija na Kosovu, razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije u ovoj pokrajini opisali su Fadilj Hodža, u predgovoru Zbornika dokumenata o Kosovu u narodnooslobodilačkom ratu (Vojnoistorijski institut, Beograd. 1969, tom I, knj. 19), i Pavle Jovićević u napisu »Aktivnost KPJ na Kosovu u rukovođenju oružanom borbom« (Edicija »Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941—1945«, Kultura, Beograd. 1961, knj. 2). Ovde su dati delovi oba napisa.

ranja versajske Jugoslavije, taj maćehinski odnos ispoljavao se naročito prema Albancima. Uslovi života albanskog življa postali su vrlo teški i gotovo nepodnošljivi. Politika velikosrpske buržoazije i nenarodnih režima je za dvadeset i dve godine postojanja Kraljevine Jugoslavije težila da stvori nepremostiv jaz između Albanaca, s jedne, i Srba i Crnogoroca, s druge strane.

Pored drugih mera, sprovođena je i kolonizacija Kosova i vršen stalni pritisak na Albance da se isele u Tursku. Albanci nisu imali ni naj elementarni ja nacionalna prava. Prema njima je preduzimana politika fizičkog istrebljenja i terora. Sve što je bilo reakcionarno i što se stavilo u službu nenarodnih režima, delovalo je na zaoštravanju odnosa između ljudi jedne i druge nacionalnosti. Takva politika »zavadi pa vladaj«, koja se bezobzirce sprovodila od nastanka Jugoslavije pa do aprilske kapitulacije, ostavila je nemalog traga na Kosovu, a njene su se posledice jako osećale i u toku narodnooslobodilačkog rata, otežavajući rad naprednim snagama i usporavajući stvaranje jedinstvenog oslobodilačkog pokreta na ovome području.

Na izborima, pre rata, građanske partije su lažnim obećanjima nastojale da pridobiju glasove od albanskih masa, ali se nisu nimalo zalagale za to da poboljšaju njihov položaj. Jedino je KPJ, čiji je stav u nacionalnom pitanju bio dobro poznat i jasan, naročito posle dolaska druga Tita na njeno čelo, ukazivala na teški položaj albanskih masa i na preku potrebu da se njihovo nacionalno pitanje reši. U proglasu Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju iz 1940. godine pisalo je:

»Komunistička partija Jugoslavije je stalno ukazivala da nema sreće ni za Crnogorce ni Srbe — meštane — dok šiptarski narod nema nikakva prava ni slobode. Samo ravnopravni narodi mogu biti srećni. Zato nemojte dopustiti da vas gospoština zavada i guri jedne protiv drugih«.

Zbog teškog ekonomsko-političkog stanja i sistematskog terora, sve je više Albanaca obuzimalo antijugoslovensko raspoloženje, što je došlo do izražaja naročito uoči rata. Mnogi su bili uvereni da u takvoj Jugoslaviji nemaju šta da traže, a kamoli šta da brane. Teror bivše jugoslovenske vojske nad albanskim življem od 6. do 15. aprila, s jedne strane, i paljevina kolonističkih kuća, pljačka i iseljavanje kolonista što su činile sluge okupatora, s druge strane, još više su pogoršali ionako već tešku situaciju.

Posle kapitulacije Jugoslavije, okupatori su Kosovo zaposeli jačim vojnim i policijskim snagama: veći deo Kosova i Metohije okupirali su talijanski fašisti, pripojivši ga već okupiranoj Albaniji; Kosovsku Mitrovicu, Vučitrn i Podujevo zadržali su Nemci, uspostavivši neko kvislinško albansko-srpsko dvovlašće; najzad, kačanički srez, deo uroševačkog i deo gnjilanskog sreza okupirali su bugarski fašisti.

Talijanski fašisti, oslanjajući se na petu kolonu, nastojali su da albanske mase pridobiju sprovođenjem vrlo vešte demagoške poli-

tike: predstavljajući se kao »oslobodioci« koji su s njihovih leđa skinuli dugogodišnje nepodnošljivo ropstvo, uspostavili su albansku kvislinšku vlast, uveli administraciju i otvorili škole na albanskom jeziku, dopustili isticanje albanske zastave, seljacima vratili oduzetu zemlju, organizovali štampu i radio na albanskom jeziku i preduzeli niz privrednih i drugih mera s namerom da stvore utisak kao da sve to čine u korist »oslođenih« Albanaca. Takvom politikom talijanski fašisti pokušavaju da pridobiju i već ogorčene mase okupirane Albanije i da »Veliku Albaniju« pretvore u svoju sigurnu osnovicu.

Albanska kvislinška vlada u Tirani i raznorazne izdajničke velikoalbanske i nacionalističke klike i grupacije takođe preduzimaju sve mere da učvrste svoje pozicije i u Albaniji i u »novooslobođenim krajevima«, kao i da razbukte šovinističke strasti. Osobite su napore ulagali da kod Albanaca razviju strah od povratka stare Jugoslavije. I fašistički okupatori — Nemci, Talijani i Bugari — svim silama su nastojali da raznim mahinacijama zaoštre međusobno nepoverenje i nacionalnu mržnju i izazovu bratoubilački rat između Albanaca, Srba i Crnogoraca.

Međutim, zahvaljujući uticaju KPJ i samopožrtvovanom zalaganju komunista, uz pomoć dobrog dela čestitih ljudi iz redova Albanaca, Srba i Crnogoraca, obuzdavane su strasti, razobličavani su huškači na osvetu i sprečavan je bratoubilački rat. Jedino se upornosti i samopregornom radu komunista i prisebnosti masa svih nacionalnosti može zahvaliti što ovde nije došlo do bratoubilačkog rata širih razmera i što je stanovništvo ove pokrajine izašlo iz rata s relativno malo žrtava. Poznato je da na Kosovu i Metohiji nije bio nijedan slučaj masovnog međusobnog pokolja. Zbog toga su Srbi, Crnogorci i Albanci zahvalni svojim najboljim sinovima — komunistima, žrtvama koje su oni dali razvijajući međusobno poverenje Albanaca, Srba i Crnogoraca.

Pripreme za narodnooslobodilačku borbu počinju u maju 1941. godine, kada se sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Miladin Popović vraća iz Beograda, gde je Centralnom komitetu referisao o stanju na Kosovu i Metohiji i primio nove direktive. U narednim mesecima, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, počinje življa i snažnija delatnost na jačanju partijskih i skojevskih organizacija i širenju propagande protiv faš'zma. Tome je umnogome doprineo povratak jednog broja komunista Albanaca koji su bili emigrirali u Albaniju: oni su se stavili na raspolaganje Oblasnom komitetu i uključili se u partijski rad u raznim krajevima Kosova.

Oblasni komitet i partijske organizacije na Kosovu nisu gotovo sve vreme rata imali redovne veze s Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom, kao ni sa susednim pokrajinskim komitetima i glavnim štabovima. Uz to u neposrednoj blizini Kosova nije bilo jačeg pokreta ni većih partizanskih jedinica, pa je sve to otežavalo razbuktavanje ustanka u ovoj pokrajini, te on ovde nije primio veće razmere.

Jovanka Radivojević Kiča, učenica gimnazije, rođena 1922, skojevski rukovodilac, član KPJ od avgusta 1941. U narodnooslobodilačkoj borbi od 1941, streljana jula 1943. u Kosovskoj Mitrovici. Šestog jula 1953. proglašena za narodnog heroja

Ali je ustanak u Srbiji i Crnoj Gori imao odjeka kod Srba, Crnogoraca i naprednih Albanaca na Kosovu. Taj odjek, koji je pozitivno delovao, fašisti, njihove sluge i razni albanski nacionalisti nastojali su da protumače kao delo velikosrpskog hegemonizma i kao opasnost da se vrati staro stanje i ponovo uspostavi prevlast Crnogoraca i Srba nad Albancima. Svi su oni razvijali veliku aktivnost u tom smislu, pothranjujući strahovanje albanskih masa od povratka na staro. Takvo strahovanje još više su učvršćivale četničke akcije, dirigovane od okupatora, naročito pokolji nad Muslimanima po Sandžaku i nad Albancima u severnim i istočnim delovima Kosova, kao i prikupljanje znatnih četničkih formacija na jugu Srbije i u Sandžaku.

Zbog toga borba za masovno pridobijanje Albanaca, Srba i Crnogoraca za zajedničku narodnooslobodilačku borbu, za bratstvo i jedinstvo, za novu, demokratsku Jugoslaviju, nije bila ni laka ni kratkotrajna. U nju je uloženo mnogo truda. Osnovni stav KPJ od početka do kraja rata bio je: povesti široke narodne slojeve u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ne dopustiti bratoubilački rat između Srba, Crnogoraca i Albanaca, organizovati odbranu srpskih i crnogorskih sela i sprečiti teror u njima, ne dopustiti da se albanske mase mobilišu za istočni front ili za borbu protiv oslobođenih teritorija, kroz zajedničku borbu naroda Kosova stvarati partizanske jedinice i razvijati bratstvo i jedinstvo.

U ratu su okolnosti, po pravilu, svuda teške. A vođenje i razvijanje narodnooslobodilačke borbe na Kosovu bili su, baš zbog pomenutih specifičnosti, vrlo teški. Ali se pokazalo da se i u takvim uslovima može s uspehom razvijati narodnooslobodilačka borba kada se vodi pravilna politika i kada su komunisti i ostale progresivne snage odlučni i spremni da je vode. Oblasni komitet je uložio ogromne napore u razvijanju bratstva i jedinstva između Albanaca, Srba, Crnogoraca i Turaka. Merilo revolucionarnosti svakog pojedinca, kao

i svake organizacije, uvek je u nas bilo: kakav ko ima odnos prema nacionalnom pitanju, koliki je njegov doprinos stvaranju poverenja i jačanju bratstva i jedinstva. Na tome se polagao težak ispit revolucionarne zrelosti. I prolazeći kroz tu školu, mi smo u praksi stvorili prave internacionalističke odnose.

Zahvaljujući pravilnoj liniji KPJ, revolucionarnosti Oblasnog komiteta i partijskih organizacija i borbenom duhu komunista, narodnooslobodilačka borba na Kosovu neprekidno se razvijala uzlaznom linijom i sve više dobijala masovne razmere. Zajedno s partijskim organizacijama i partizanskim jedinicama razvijale su se i druge revolucionarne organizacije: narodnooslobodilački odbori, Savez komunističke omladine Jugoslavije, omladinske, pionirske i druge antifašističke organizacije.

Krajem 1944. godine u odredima, brigadama, komandama mesta i partizanskim stražama na Kosovu bilo je oko 40.000 partizana, a početkom 1945. većina kosovskih partizana vodi borbu protiv Nemaca i njihovih plaćenika širom naše zemlje, od Srema do Jadrana. Tako su Albanci, Srbi i Crnogorci sa Kosova, zbratimljeni i ujedinjeni, predvođeni vrhovnim komandantom drugom Titom, svojom zajedničkom borbom dali doprinos oslobođenju naše zemlje i stvaranju naše socijalističke zajednice.

Fadilj Hodza

AKTIVNOST KPJ NA KOSOVU U RUKOVOĐENJU ORUŽANOM BORBOM

(1942—1945)

Krajem februara 1942. godine je u Vitomirici kod Peći održano oblasno partijsko savetovanje. Tom prilikom je razmotrena i ocenjena situacija na Kosovu.

Zbog još slabog uticaja Partije na albanske mase, one još nisu mogle shvatiti pravi karakter i ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Tome je doprinosila i propaganda albanske fašističke reakcije, koja je svim silama radila na produbljivanju mržnje prema Srbima i Crnogorcima i isticala da nikom ne treba verovati, bili oni četnici ili partizani. Srpski i crnogorski živalj, međutim, bio je najvećim delom uz narodnooslobodilački pokret. Zahvaljujući uticaju Partije, političkom radu i paralisanju četnika, kod njega su suzbijene revanšističke težnje prema Albancima.

Polazeći od tih činjenica, oblasno partijsko savetovanje je u svojoj rezoluciji odredilo i konkretne zadatke za dalju borbu i politički rad. Oni su se sastojali u ovome: da se šire objasne ciljevi oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i što više ljudi pridobije za NOP; da se popularise Sovjetski Savez; da se masama uporno ukazuje na potrebu jedinstva svih naroda i narodnosti na Kosovu u borbi protiv zajedničkog neprijatelja; da se stvore partizanski odredi, u prvom redu od Albanaca, a docnije i zajednički; da se onemogući mobilizacija albanskih masa za borbu protiv partizana, koju vrši okupator preko svojih slugu; da se nastavi borba za što jače prodiranje Partije među siromašne slojeve.

Takođe su bili određeni i organizacioni zadaci: da se izvrši prodor u srezove (lapski, istočki, gorski, podgorski) u kojima još nisu postojale partijske organizacije; da se pojača rad u partijskim organizacijama i učvrste veze s partijskim forumima; da se pokloni mnogo veća pažnja radu s omladinom; da se pojača politički rad među

ženama kako bi se i one uključivale u NOP; da se organizuju narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji; da se obrazuje agitprop-komisija pri OK; da se omogući svakodnevno izdavanje vesti na srpskom i albanskom jeziku u svim srezovima u kojima postoje partijske organizacije; da se organizuje izdavanje jednog lista oblasnog karaktera — organa OK KPJ — i stvori tehnika koja bi mogla odgovoriti krupnim propagandnim zadacima i političkom obaveštavanju masa.

Posle savetovanja Oblasni komitet se iz Vitomirice prebacio u Đakovicu, u kojoj su uslovi za rukovođenje bili povoljniji.

Pokret je prilično ojačao u pećkom srezu, ali samo u Peći i Vitomirici, i to u srpskim i crnogorskim masama, što je i okupator jasno osećao i spremao se za protivakciju. U martu i aprilu 1942. izvršeno je brojno hapšenje; oko 700 ljudi bilo je internirano u logore u Albaniji i Italiji. U Đakovici je, sem Srba, pokret zahvatio i deo Albanaca, ali se Oblasni komitet ni tu nije mogao duže zadržati. Organizovano je umnožavanje proglasa i ostalog partijskog materijala, koji su odatle slati u ostala mesta na Kosovu. Za Prvi maj su u velikom broju umnoženi proglasi CK KPJ i OK KPJ; proglasi su rastureni širom ove oblasti; u Đakovici, Orahovcu i Prizrenu izvršene su diverzantske akcije, na šta je okupator reagovao hapšenjem komunista u tim mestima. Hapšenjem u Orahovcu bila je likvidirana partijska ćelija u tom srezu.

U junu se Oblasni komitet prebacio na Kosovo, odakle je bilo povoljnije rukovoditi pokretom. NOP se tu dosta snažno razvio u naseljeničkim i ostalim srpskim selima, osobito oko Uroševca, Lipljana i Prištine, kao i u samim gradovima. Bilo je sve više sela partizanski orijentisanih i u njima su se ilegalci lakše kretali. U selu Grbolu kod Uroševca je bila smeštena tehnika Oblasnog komiteta; obimni materijal koji tu umnožavan slat je u sve srezove oblasti.

U to vreme, sredinom 1942. godine, partijska organizacija na Kosovu se omasovila i učvrstila. Osnovani su narodnooslobodilački odbori u mnogim mestima. Oni su radili na prikupljanju pomoći za pokret, na sakupljanju oružja, na rešavanju raznih pitanja, pa i razmirica među seljacima kako ne bi išli da se tužakaju kod fašističkih vlasti; radili su na pridobijanju ljudi za NOP i izvršavali razne druge zadatke. Narodnooslobodilački odbori su bili obrazovani i u neoslobođenim mestima po direktivi OK KPJ od maja 1942. U tim mestima su bile formirane mnoge pozadinske vojne jedinice, u kojima su se okupljali rodoljubi, obučavali u rukovanju oružjem i pripremali za borbu, kao i za vršenje diverzija i likvidiranje okupatorskih slugu. Te pozadinske vojne jedinice odigrale su značajnu ulogu u osposobljavanju ljudi za borbu, što je mnogima kasnije koristilo po odlasku u partizane. Čekalo se da se stvore mogućnosti za izvlačenje tih jedinica na teritoriju na kojoj bi imali uslove da deluju, ali do toga nije došlo tako brzo.

Organizacija Skoja se takođe ojačala i proširila. AFŽ je isto tako učvršćen; dosta žena je aktivno uključeno u pokret. Agitaciono-

Narodni heroj Meto Barjaktari, student, roden 1916. u Kosovskoj Mitrovici, kao član KPJ radio u Mitrovici, Prištini i drugim mestima Kosova. U narodnooslobodilačkoj borbi od 1941; bio borac odreda »Zejnel Ajdini« i Sarplaninskog partizanskog odreda. Poginuo decembra 1943. u borbi iznad Ljubinja u Sredačkoj župi

-propagandni rad se stalno razvijao; umnožavan je i rasturan obiman partijski materijal, a u gotovo svim gradovima izdavane su i rasturane vesti.

U julu 1942, u selu Grbolu kod Uroševca, održano je drugo oblasno partijsko savetovanje. Na njemu je, takođe, razmotrena situacija u svetu i u zemlji, a posebno na Kosovu. Objašnjena je taktika fašističkih okupatora u ovoj oblasti — da se produbi mržnja između pripadnika raznih nacionalnosti. U tome ih je pomagala i albanska i srpska reakcija, bojeći se jedinstva naroda i razvijanja NOP-a.

Na savetovanju je konstatovano da je partijska organizacija ojačala i da je znatno prodrla u mase; ukazano je i na neke nedostatke i propuste u radu Oblasnog komiteta, kao što su nemanje veze sa CK KPJ duže vreme, zakašnjavanje s direktivom Mesnom komitetu KPJ u Kosovskoj Mitrovici o stavu prema dolasku nedićevaca u aprilu 1942. godine; zatim, u proglasima nije dovoljno isticana parola ustanka, koja bi imala efikasno agitaciono-propagandno dejstvo, mada se na njenom sprovođenju, kao glavnom zadatku, uporno radilo od 4-julskog proglasa CK KPJ.

I na tom savetovanju je doneta rezolucija i u njoj su bili određeni, uglavnom, ovi zadaci: borba za jačanje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u oblasti; borba za što veće odvajanja masa od reakcije; pojačanje rada na stvaranju narodnooslobodilačkih odbora kao organa koji će doprineti obuhvatanju ljudi u NOP; popularisanje naše borbe i borbe Sovjetskog Saveza; popularisanje borbe za stvaranje istinske demokratske narodne vlasti. Određeni su bili i zadaci organizacione prirode; istaknuta je potreba: da se proučava partijski materijal; da se pojača budnost i konspiracija; da se primaju u Partiju svi agilni i pokretu odani ljudi; da se uklanjaju koleb-

ljivci, panikeri i oportunisti; da se organizuju dva partizanska odreda; da se naročita pažnja pokloni obuhvatanju albanske omladine u NOB; da se više brige posveti Skoju, s obzirom na njegovu važnost; da se stvaraju odbori AFŽ-a; da se stalno osposobljava partijska tehnika kako bi odgovorila svom zadatku, itd.

U avgustu iste godine održano je i oblasno savetovanje Skoja u selu Suvom Dolu kod Lipljana. Razmatrana su organizacijska pitanja Skoja i određeni zadaci. Izabran je i Oblasni komitet Skoja.

Oba ova savetovanja bila su značajna za budući rad partijskih i skojevskih organizacija na Kosovu, kao i za narodnooslobodilački pokret u celini.

Oblasni komitet je, u septembru 1942, formirao partizanski odred »Zejnel Ajdini«. Odred, koji je formiran na terenu između Uroševca i Gnjilana, imao je 13 boraca, mahom Albanaca. Prvenstveni njegov zadatak bio je popularisanje NOP-a u albanskim masama i preduzimanje oružanih akcija.

S obzirom na perspektive širenja oružane borbe i formiranja novih odreda, Oblasni komitet je u oktobru 1942, u selu Bibi kod Uroševca, obrazovao i privremeni Vojni štab za Kosovo, čiji je komandant bio Fadilj Hodža, komesar Boro Vukmirović a savetodavni član Petar Brajović.

Odred se sve do kraja godine kretao po Kosovu, gde je imao više baza, a jedno vreme je bio i u Metohiji.

Početkom decembra 1942. komitet je izgubio jednog svog člana — Emina Durakua. Ranjen i uhvaćen od kvislinške policije, Duraku je umro u prizrenskoj bolnici. Istovremeno, u istom selu, bio je uhvaćen još jedan član OK KPJ — Mito Miljković.

Krajem decembra 1942. godine, na proširenom sastanku Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo u selu Vrelu, dat je pregled situacije na frontovima, ocenjena je situacija u Oblasti i razmotrena neprijateljska taktika u borbi protiv NOP-a, kao i držanje narodnih masa prema NOP-u i okupatoru. Ocenjeni su i borba i rad partijske organizacije od julskog savetovanja do tada. Na osnovu toga su doneti zaključci: da se i dalje radi na širenju i jačanju oružane borbe protiv okupatora, zbog čega treba formirati nove odrede; da rad partijskih organizacija u odredima bude što življi; da one vode strogo računa o životu odreda i svakog partizana, o njihovom odnosu prema narodu, da se njihov borbeni moral podiže i onemogući pojava bilo kakve labavosti. Zatim su data uputstva kuda treba usmeriti aktivnost odreda.

U zaključcima su postavljeni zadaci i partijskim organizacijama koje su živele i borile se pod ilegalnim uslovima, u gradovima i selima. Data su im objašnjenja na koje stvari treba da obrate najveću pažnju i koji su im zadaci najpreči: razoblićavanje okupatora i njegovih slugu, koji uporno raspiruju mržnju između narodnosti, jer su svesni da time zadaju udar NOP-u; oštra borba protiv naciona-

Kosovski partizani na Sari (ratni snimak Branka Šotre)

lističkih elemenata koji truju šovinizmom narodne mase; ukazivanje da se jedino jedinstvenom borbom svih nacionalnosti može doći do-slobode; nastojanje da se neutralne mase i mase koje se već kole-baju prevedu na pozicije NOB-a itd.

Početkom januara 1943. godine Oblasni komitet je, u selu Vrelu pod Golešom, podelio odred »Zejnel Ajdini« na dva dela — dva odreda, od kojih je jedan, pod imenom »Emin Duraku« i pod ko-mandom Fadila Hodže, otišao na teren đakovičkog sreza, gde je ostao-do proleća i izveo nekoliko akcija, a drugi je, pod nazivom »Zejnil Ajdini«, pošao za Skopsku Crnu goru, ali je u sukobu s Bugarima bio razbijen. Sredinom januara 1943. u Grbolu je formiran odred koji je, pod komandom Petra Brajevića, takođe pošao za Skopsku Crnu goru. Međutim, iako sastavljen od dobrih i naoružanih ljudi, većinom članova KP, on se posle kratkog vremena vratio nazad. Oblasni komitet je tada odlučio da odred pojača sa nekoliko drugova i po-novo pošalje na Skopsku Crnu goru. Ali zbog nebudnosti, odred je-uskoro bio razbijen.

U to vreme je okupator formirao leteće vodove sa zadatkom da vrše prepade na sela, da hapse i ubijaju aktiviste. U jednoj od takvih akcija ranjeni su i uhvaćeni sekretar OK KPJ Prištine Aco Marović i članovi KPJ Robert Gajdik i Milorad Aksić.

Posle razbijanja odreda dva partizana su pošla u selo Grbole,. gde su ih opazili neki seljaci i o tome obavestili policiju u Uroševcu-

Uskoro je Grbole, u kome se nalazio Sreski i Oblasni komitet, bilo opkoljeno sa svih strana jakim snagama. I odred i članovi OK su iz jedne kuće na kraju sela pružili oružani otpor. Ubijen je jedan žandar, a nekoliko njih je ranjeno. Iz okolnih sela je pristizao veći broj vulnetara kao pojačanje Talijanima i kvislinškoj policiji, te se napravio gust obruč oko sela. Međutim, posle uspešne odbrane, u prvi mrak su se opkoljeni drugovi jurišem probili i pošli ka Golešu, a članovi OK su se prebacili ka Uroševcu.

Jedna desetina razbijenog odreda išla je s komesarom odreda Vojom Lakčevićem, članom OK KPJ, koji je došao iz Bosne kao pomoć partijskoj organizaciji na Kosovu; oni su ostali da predane u Starom Gracku kod Lipljana, u kući Samardžića. Izdajom jednog špijuna iz sela, koji je pre rata bio žandar, desetina je otkrivena, opkoljena jakim snagama (na hiljade Talijana, policajaca i vulnetara iz okolnih sela) i napadnuta. Na poziv za predaju, osmorica partizana su odgovorili vatrom iz svog oružja. U neravnoj borbi su izginuli. Vlasnik kuće je doveden i tu streljan. Samo je jedna drugarica iz desetine živa uhvaćena i sprovedena u zatvor.

Talijanski okupator je početkom 1943. godine pojačao teror i u gradovima Metohije: u Pećи, Đakovici i Prizrenu. To je bila, tako reći, opšta ofanziva u čitavoj oblasti.

Na akcije odreda »Emin Duraku«, čiji su sastav činili uglavnom Albanci, na diverzije članova KPJ u Prizrenu i atentate u Pećи, Talijani su uzvratili represalijama. Kada su pristalice NOP-a pocepale Emanuelove i Musolinijeve slike u centru Prizrena, fašisti su počeli da terorišu grad batinajući ljude po ulicama i lokalima. Ovaj put je okupator svoj bes iskalio i na Albance.

MK KPJ u Prizrenu iskoristio je nezadovoljstvo i revolt Albanaca i Turaka u gradu i 16. februara organizovao demonstracije, koje su predvodili komunisti. U Đakovici su uskoro, 15. marta, takođe organizovane demonstracije, u kojima je bilo i žrtava. U Pećи su fašisti, posle pogibije jednog talijanskog inžinjera, počeli da pale dućane i kuće, na šta su komunisti odgovorili atentatom na jednog talijanskog funkcionera.

Teror se produžavao i na Kosovu. Okupator i njegovi pomagači premlaćivali su i ubijali rodoljube po selima. U Vrelu su, zbog ubistva jednog karabinijera, stavljeni na svirepe muke mnogi seljaci; tri seljaka (otac i sin Zora ja i Stikavac) ubijena su. Nešto kasnije iz zasede je ubijen član OK KPJ i sekretar OK Skoja Stanko Burić s omladinkom Darom Mirjačić. To je bio najveći gubitak koji je naša organizacija dotad pretrpela.

U to vreme ranjen je i uhapšen Ismet Šaćiri, član OK, a uhapšen je i Ali Sukrija, član Oblasnog komiteta.

U martu, od ostataka odreda kojim je komandovao Petar Brajović i novoprispelog ljudstva, naročito iz Siriničke i Sredačke župe, Oblasni komitet je formirao Šarski partizanski odred.

U aprilu 1943. na Kosovo je došao član Vrhovnog štaba Svetozar Vukmanović Tempo. Budući dugo bez veze s višim partijskim forumima, Oblasni komitet i partijska organizacija na Kosovu dobili su tada dragocenu pomoć u daljem razvijanju borbe protiv okupatora. Po naredbi Vrhovnog štaba, koju nam je preneo drug Tempo, formiran je Glavni štab za Kosovo, koji se, zatim cele 1943. nalazio na Sari zajedno sa Sarskim partizanskim odredom. U štabu su bili Fadil Hodža, komandant, Predrag Ajtić, komesar, Branko Sotra, načelnik štaba.

Pred Tempov dolazak u Prizren, Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku su došli iz Uroševca u Đakovicu po zadatku Oblasnog komiteta Partije. Na Vukmanovićev poziv da dođu u Prizren, oni su pokušali da se prebace, ali ih je u samoj Đakovici, pred veče, policija uhapsila. Posle strahovitog mučenja streljani su kod Landovice blizu Prizrena. Pogibija Bora i Ramiza bila je novi težak udarac za Oblasni komitet. Dva prekaljena i odana revolucionara ove oblasti herojski su se držali pred fašistima, koji su znali da imaju rukovodioce pokreta na Kosovu u svojim rukama. Zbog ovako oslabljenog Oblasnog komiteta, Tempo je dao direktivu da se OK popuni novim članovima; tom prilikom je preporučio da se u komitet primi i Saša Javorina, koja je trebala tih dana da stigne iz Jablanice. Tada je Oblasni komitet prebačen na Saru.

Postojanje odreda na Sari bilo je značajno za dalje razvijanje pokreta, kao i za spasavanje partijskog kadra koji se s mukom održavao u ilegalstvu u gradovima. Međutim, odred se, bez oslonca na neku drugu našu jedinicu i upućen samo na baze u Sredskoj i Siruniću, kod srpskog življa, jedva održavao. Tada je Oblasni komitet poslao sa Sare jednu grupu za Malesiju, sa zadatkom da se bori i stvori uslove za prihvatanje ljudi. Drugu grupu je poslao za Skopsku Crnu goru, s istim zadatkom, a pre toga je poslao Milana Zečara za Jablanicu radi povezivanja i stvaranja uslova za prihvatanje ljudi. Posle toga je jedna veća grupa pošla i prema Makedoniji.

U septembru 1943. godine, prilikom kapitulacije Italije, u Uroševcu je u jednoj kući opkoljen od policijskih snaga Trajko Grković, sekretar MK KPJ i član OK Skoja. Herojski je poginuo, ranivši prethodno dva policajca. Odmah potom je organizovana banda okupatorskih slugu počela teror nad srpskim stanovništvom u gradu, a uveče je u obližnjem selu Nekodimu ubila 29 ljudi, mahom pripadnika NOP-a.

U to vreme OK šalje još jednu grupu — četu za Karadak. Oblasni komitet je ostao s Glavnim štabom na Sari, gde su uslovi za opstanak bili vrlo teški. Tri dana, 4, 5. i 6. novembra, držano je oblasno partijsko savetovanje, na kome je razmotrena situacija u oblasti i stanje u partijskoj organizaciji. Na njemu su određeni i naredni zadaci, koji su se sastojali, uglavnom, u ovome: neumorno se i uporno boriti za obuhvatanje masa u NOP; razobličavati okupatora i domaću reakciju koja mu služi; forsirati stvaranje i omasovljavanje

odreda, kao i razvijanje ekonomske borbe albanskih masa (sabotiranje predaje žita, neobrađivanje zemlje, neplaćanje poreza, nedavanja desetine itd.); nastaviti osnivanje narodnooslobodilačkih odbora i organizovanje šire konferencije radi stvaranja zajedničkog NOO za celo Kosovo (predviđeno je da na konferenciji budu zastupljene sva narodnosti koje žive u oblasti); popularisati borbu naroda Jugoslavije i saveznika.

Konstatovano je da su postignuti značajni rezultati u učvršćivanju i omasovljavanju partijskih organizacija uprkos hapšenja u svim srezovima 1942. i početkom 1943. godine. Te je rezultate trebalo učvrstiti, zatim i dalje politički uzdizati partijski kadar i pojačati agitaciono-propagandni rad u narodu.

Postavljeni su takođe, zadaci da se stvore partijske organizacije u mestima u kojima ih dotad nije bilo i da se i dalje čiste naši redovi od svih slabih, labavih, oportunističkih i drugih antipartijskih elemenata. Isto su tako bili postavljeni zadaci da se i dalje omasovljuju i učvršćuju organizacije Skoja, AFŽ-a i druge.

Još pre ovog savetovanja obrazovana su, po Tempovom uputstvu, dva partijska rukovodstva — jedno za Kosovo, drugo za Metohiju. Jednim je rukovodio Ismet Sаćiri, a drugim Milija Kovačević. Oba komiteta su nazvana oblasnim, dok je dotadašnji Oblasni komitet nazvan Pokrajinskim. Adekvatno tome, određene su bile i dve operativne zone: kosovska i metohijska.

Posle savetovanja Pokrajinski komitet je ponovo formirao odred — ovaj put od preostalog ljudstva iz Šarplaninskog odreda, od novoprispelih drugova i od oko 40 Rusa, nemačkih zarobljenika, koje je partijska organizacija izvukla iz Uroševca i uputila na Šaru. Određeno je bilo da se odred probije ili prema zapadnoj Makedoniji, radi povezivanja s jedinicama u Makedoniji, ili prema Malesiji. Međutim, on to nije uspeo — bio je likvidiran. Tako je i ovaj pokušaj proboja i uspostavljanja veza propao, a jedinice sa teritorije Kosova, bez obzira na zadatak da održavaju vezu i prihvataju ljude iz oblasti, bile su orij entisane na borbu, tako da nisu izvršavale i zadatke povezivanja. U to vreme se očekivao dolazak na Šaru druga Tempa i naša dva bataljona iz Makedonije. Međutim, do toga ipak nije došlo.

Komitet i Glavni štab su se odatle prebacili, za Đakovačku Malesiju. Tu je, na oblasnoj konferenciji, osnovan prvi Oblasni narodnooslobodilački odbor za Kosovo.

Komitet je formirao i Metohijski partizanski odred, od dva bataljona: »Bajram Curi« sa Kosova i »Redžep Prljati« iz Albanije. Ali odred je pri prvom sukobu s Nemcima, zbog slabosti svog štaba, pretrpeo poraz i bio razbijen. U tom napadu je samo prateća četa pri Glavnom štabu, koja je imala 18 boraca, dala izvanredan otpor.

Posle toga su komitet i Glavni štab formirali i druge partizanske jedinice u graničnom pojasu Jugoslavija—Albanija. Cele 1944. godine, do oslobođenja Kosova, delovale su na tom terenu naše jedinice; a krajem leta je stigla i 1. kosovska brigada iz Makedonije.

1

Gani-beg Krujezi je, tobože radi borbe protiv okupatora, mobilisao mnoštvo Albanaca zahvaljujući velikoj pomoći u novcu, namirnicama i oružju koju mu je pružila engleska misija. To je predstavljalo ozbiljnu opasnost, pa se pristupilo likvidiranju i razoružavanju tih jedinica i onemogućavanju rada engleske misije. Tom prilikom je uhvaćen i likvidiran Lazar Funda, izdajnik, a engleska misija je sprovedena preko Albanije u Kairo. U to vreme su bile razbijene i bande Muharema Barjaktara.

U jesen 1944. godine na Kosovo su se vratili Miladin Popović i Dušan Mugoša. Popović je, posle obavljenog zadatka u Albaniji, primio dužnost sekretara OK KPJ (mučki je ubijen od iredentiste 13. marta 1945). Na Kosovo su se vratili i drugi članovi OK KPJ.

U takvom sastavu u oslobođenoj oblasti i zemlji, SK je nastavio borbu za konsolidaciju stanja na Kosovu i gušenje poslednjeg otpora fašističkih bandi u Drenici, Uroševcu i Gnjilanu, kao i za učvršćenje nove vlasti radnih ljudi svih nacionalnosti, prvi put zbratimljenih u njihovoj istoriji.

Paule *Jovićević*

RUDARSKA ŽIVI

TITO

SUSRET S RUDARSKOM ČETOM

Odluku o formiranju proleterske brigade ja sam još 11. decembra saopštio borcima Kraljevačkog bataljona, koje sam posetio u Kosatici. Htio sam da prije svega porazgovaram s borcima, da ih obavijestim o našoj odluci i da čujem njihovo mišljenje o tome. Posebno sam htio saznati šta oni misle o nazivu: proleterska.

Najprije sam obišao čete. U 1. četi je najviše bilo omladinaca, koji su me dočekali pjesmom. Jedan omladinac, da bi, valjda, pokazao svoju visoku svijest i odlučnost, zadigao je nogavice i pokazao mi još nezalječene rane na cjevanicama. Obišao sam i 2. četu, koju su sačinjavali uglavnom seljaci, a zatim sam se zadržao kod Rudarske čete. Iznenadio sam se kad mi je predstavljen komandir te čete rudara iz Trepče i Ibarskih rudnika: bio je to stariji čovjek, prosjedih brkova, neobrijan, kapetan bivše jugoslovenske vojske. Zvao se Mile Pavičić, a po nacionalnosti je bio Hrvat.

Poslije obilaska, neke vrste smotre, počeo sam razgovor s borcima. Oni su sjedeli u grupi. Neki su bili polugoli jer su im se oprane košulje sušile napolju, na drveću. Neki su se pak zabavljali trebeći vaške.

Obratio sam im se ovim riječima:

— Drugovi, vi ste sada shvatili suštinu naše borbe, vi ste radnici vi znate da naša borba mora imati jači socijalni karakter, karakter revolucionarne borbe, da ona nije samo oslobodilačka. Radnička klasa mora u toj borbi da uzme najviše tereta na sebe, radnici se moraju najviše zalagati. Ja zato mislim da treba da stvorimo proleterske brigade. Jeste li vi za to da idete u proletersku brigadu? U njoj će biti gvozdena disciplina, a ona mora biti zasnovana na vašoj svijesti da se borite ne samo protiv fašizma nego i za bolju budućnost. A proletarijat je i po svojoj biti spreman da se povinuje dis-

ciplini, kolektivnom duhu. Mislim da se zbog toga brigada treba da nazove proleterska.

Ja tada nisam sve konkretno rekao šta ćemo učiniti, ali sam im rekao da radnička klasa treba da iziđe iz te borbe kao pobjednik, što znači da će se u revolucionarnoj suštini te borbe roditi nešto novo za radničku klasu Jugoslavije.

Rekao sam i to da će pobjeda radničke klase značiti u isto vrijeme i pobjedu radnih seljaka.

Poslije mog izlaganja obratio mi se kapetan Pavičić:

— Druže komandante, ja sam komandir Ibarske rudarske čete, kapetan avijacije Pavičić. Molim vas da mi dozvolite jedno pitanje: zašto stvarate proletersku brigadu, šta to znači?

Kao stari jugoslovenski oficir, on je mnogo slušao o proleterima kao destruktivnim elementima i komunistima. A, eto, sada je komando vao, i to veoma uspješno, jedinicom sastavljenom upravo od proletera. On je bio rodoljub, ali mu to u vezi s proleterima, zbog njegovog ranijeg vaspitanja, nije išlo u glavu.

Ja sam mu odgovorio da radnici hoće da izvojuju svoja socijalna prava i da su oni čvrsto vezani za oktobarsku revoluciju i njene ideale.

— Šta ti misliš o oktobarskoj revoluciji? — upitao sam ga.

— A, da. To je dobro — odgovorio je poslije kraćeg razmišljanja.

— E, mi nećemo izvoditi ovdje kod nas oktobarsku revoluciju. Ovo je naš oslobodilački rat i prvostepeni nam je cilj oslobađati zemlju. Mi, razumljivo, nećemo sada stvarati komunističku državu, ali nam je važno da imamo proleterske brigade i da proletarijat bude nosilac te borbe, da bude u prvim redovima, kako bi stekao u narodu popularnost. Mi sada okupljamo ne samo proletere, ne samo radnike, nego sve rodoljube Jugoslavije. U proleterskim brigadama, sada u ovoj prvoj, a kasnije u drugoj i u onima koje zatim budu obrazovane, biće ne samo radnika nego i seljaka i drug h rodoljuba, ali će radnici biti jezgro tih brigada. S vremenom biće u brigadama sve više boraca sa sela, jer će sve teže dolaziti radnički elementi iz gradova. Utoliko će biti veća njihova obaveza da djeluju na te borce, da ih vaspitavaju, kako bi i oni postali svjesni borci za novo, socijal:'stičko društvo. Pošto radnici mogu najbolje da shvate suštinu borbe, oni, dakle, treba da u toj borbi imaju vodeću ulogu. Oni moraju u borbi pokazati da su najizdržljiviji, najhrabriji, da se bore ne samo za sebe već i za seljake, za oslobođenje naroda uopće. Radnici treba da znaju zašto se bore, jer ako se oni budu borili bez ikakve perspektive, ili s izgledom da im sutra ponovo dođe kralj Petar, onda se oni neće boriti. Mi hoćemo da se te jedinice nazovu proleterskim jer to svakog borca obavezuje na najveće zalaganje, na to da daju primjer kako se treba boriti. Mi ćemo stvarati i druge jedinice, a ne samo proleterske, ali proleterske treba da budu najbolje u svemu. To ime ove jedinice treba da dobiju i zato što su borci koji su ovamo

došli pokazali spremnost da se bore bez obzira na to što ih je jači neprijatelj potisnuo. Znači da su to borci koji će ići kako god bude trebalo. Mi sada stvaramo regularne jedinice, a ne partizanske odrede, jedinice koje će ići u sve krajeve, a ne terenske partizanske jedinice. Zato će one biti nosioci borbenosti u cijeloj zemlji, i tamo gdje se ustanak nije razbuktao, a u isto vrijeme ćfe širiti bratstvo i jedinstvo, jer su u tim jedinicama zastupljeni i Srbi, i Crnogorci, i Hrvati, i Slovenci i druge nacionalnosti. U većini su, razumije se, Srbi, ali, s obzirom na to da su također u većini radnici, te jedinice treba nazivati proleterskim, da bi borci bili ponosni što njihove jedinice nose taj časni internacionalni naziv.

— Dobro — rekao je na to kapetan Pavičić. — Kad je tako, onda sam i ja za to! Ali gdje su nam proleteri? Odakle ćemo ih dobiti?

— Kako gdje su! — odgovorio sam pokazavši rukom na njegove borce. — As kim ti komanduješ! Zar to nisu proleteri?

Nije odgovorio ništa, ali je smiješak na njegovom licu bio znak da me je shvatio i da se saglasio sa mnom.

Upitao sam vojnike-borce šta oni misle o tome. I oni su jednodušno izrazili svoju suglasnost, naglasivši da im je milo da čuju to jer, kazali su, koga će se vraga boriti ako će im sutra opet doći kralj.

Neki borci se sjetiše da upitaju kakve će znakove nositi na kapama. Kad sam im rekao da će njihov amblem biti petokraka zvijezda sa srpom i čekićem, svi su to veselo prihvatili. Za njih su srp i čekić bili simbol revolucionara, stoga su bih ispunjeni ponosom što će i oni i »zvanično« to postati.

Ja sam im onda rekao da se odmore, da će doći i drugi bataljoni, Kragujevački i Beogradski, koji su bili u Novoj Varoši, kao i jedinice Šumadijskog odreda. Dodao sam da ćemo uskoro — što ne zavisi samo od nas nego i od neprijatelja — izvršiti formiranje 1. proleterske brigade. Nadao sam se da ćemo imati toliko vremena koliko nam je za to bilo potrebno.*

*** Tito: Memoari, »Front«, 2. VI 1972.**

«*

SJECANJE NA RUDO I PRVU PROLETERSKU

Dvadeset drugog decembra 1941. godine na trgu malog mjesta Rudog postrojilo se oko hiljadu boraca od šesnaest do pedeset i više godina žiyota. Gledao sam pred sobom već sijede prekaljene ratnike i pokraj njih omladince i omladinke, među kojima su mnogi još bili djeca. Govorio sam im o tome zašto stvaramo ovu proletersku jedinicu i kakvi moraju biti njeni borci, govorio sam im o ulozi koju će ona imati i o teškim borbama koje nam predstoje, o sigurnoj pobjedi nad okupatorima i domaćim izdajnicima i o srećnoj budućnosti koja očekuje naše narode — o ciljevima za čije postignuće ne smijemo žaliti nikakvih žrtava.

U očima i na licima svih boraca vidio sam odlučnost za borbu i ogromno povjerenje u našu partiju, koja je organizovala i vodila tu borbu. U isto vrijeme, kod mnogih sam više osjetio nego vidio tugu i brigu za onima koji su ostali u njihovom zavičaju. Mi smo se morali pod borbom povlačiti, a mnogi su ostavili svoje roditelje i porodice kojima je prijetila opasnost od represalija okupatora i četnika. Nešto slično sam i sam osjećao, jer sam bio svjestan velike odgovornosti pred svim tim dragim borcima, mladim i starim, koji su dobrovoljno pošli u nepoznate krajeve i borbe.

Mnogo puta kada sam poslije većih borbi susretao 1. proletersku brigadu, srce mi se stezalo kad u redovima boraca ne bih vidio neka od poznatih lica. Na njihova mjesta dolazili su sve novi i novi borci iz drugih krajeva. U četvorogodišnjoj borbi, na mnogim bojištima, 1. proleterska brigada je dala preko sedam hiljada života. Ali neprijatelj je to osmostruko platio, jer su hrabrost boraca i borbeni moralni kvalitet 1. proleterske brigade bili na velikoj visini. Zato je ona bila veoma omiljena ne samo u svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske već i u narodu, svuda gdje se pojavila. Izgrađujući se u procesu borbe vojnički i politički — brigada je bila veoma efikasna škola kadrova. Ona je dala mnogobrojne vojne i političke rukovodioce za druge naše ratne jedinice. Ona je, pored toga, veoma savjesno politički djelovala i među stanovništvom, šireći neumorno ideje o ciljevima naše narodnooslobodilačke borbe, a u prvom redu o ostvarenju čvrstog bratstva i jedinstva naroda — koje je značilo ne samo garantiju za uspješnu borbu protiv okupatora nego i neophodan uslov za stvaranje nove, snažne i jedinstvene Jugoslavije.

JUNACI IZ PESME

Prvi put sam se sreo s Rudarskom četom, mislim u Antonijeviću ili Bulatoviću, kod Foče. Ali pre nego što počnem da kazujem nešto o rudarima, želeo bih reći da je 1. proleterska imala jedan svoj stil, svoje posebne manire, svoj specifični lik, po čemu se izdvajala od ostalih brigada. Bila je to sinteza izvesne studentske, dečačke razuzdanosti i najveće proleterske čvrstine i temeljitosti, a da ne govorimo o hrabrosti, što je bila odlika i drugih brigada. Ali kada govorimo o nekim elementima proleterskog karaktera i lika 1. proleterske, onda je dodavanju tih elemenata mnogo doprinela Rudarska četa.

Tu fizionomiju, njen specifični lik na jedinstvenom bogatom mozaiku 1. proleterske brigade, po tome ja pamtim Rudarsku četu. Sećam se sa partijskih sastanka, i sa logorovanja, upozoravao sam rudare da su suviše ozbiljni. Jer taj sam utisak dobio po atmosferi u četi, po strogosti, po ozbiljnosti, po izuzetnoj disciplini... U prošeku, borci ove čete bili su nešto stariji. Naravno, to su bili mladi ljudi, oko trideset godina, a u četi je bilo svega pet-šest omladinaca...

U pamćenju mi je ostao lik narodnog heroja Rada Milićevića. Bio je zamenik, pa politički komesar čete... Nosio je onaj seljački gunj, onaj srbijanski... Od svih boraca je odskakao Nikola Bubalo. Bio je temperamentniji. Doduše, već posle nekoliko meseci on je bio poznat u čitavoj brigadi po svom junaštvu, svom »šarcu«... Sećam ga se po vedrini s kojom je opštio sa ljudima, a onda se i oblačio nekako posebno, kicošio se... Bio je kao iz pesme.

Onda je on postao zamenik komesara čete. Poginuo je na Ivan-sedlu. I Rudarska četa je, posle nekoliko akcija i izvanrednih rezultata u njima, pretrpela teške gubitke, pa smo mi u štabu brigade razgovarali o tome da sačuvamo neke od tih divnih boraca. A trebalo je formirati i vod minera pri štabu brigada. Tako smo u njega pozvali nekoliko rudara iz Rudarske čete. Mušmulu, Vrzića, Zigića... A oni su nerado dolazili. Sećam se kada je Boća iz 4. bataljona odre-

đen za kurira štaba brigade. Došao je pa mi kaže: »Vrati me nazad u četu, druže Plavi, mangupi me zadirkuju i daju mi pisma, vele: nosi to našim roditeljima — kao da ja hoću da se sačuvam!«

Da, to je tako bilo...

I kada, recimo, kažemo da je 1. proleterska bila s onom vedrom boemštinom, pomalo vicaroška, đačka, studentska, vesela, sva pevajuća i pomalo nedisciplino vana, u granicama dopuštenog, onda, da bi se dobila potpuna slika, treba reći da su borci Rudarske čete, zajedno s radnicima ostalih jedinica, bili u neku ruku naša proletersko-klasna savest. Oni su 1. proleterskoj dali jednu komponentu, jedan ton, jednu osobinu, jednu karakternu crtu, učinili je stabilnijom, tvrđom, bogatijom.

Mislim da je, takođe, vrlo važno reći od kolikog je značaja Rudarska četa bila i za samo Kosovo. Naravno, u toku revolucije, Kosovo je imalo svoje odrede, svoju brigadu, svoje borce, ali partizanima sa Kosova, Rudarska četa je bila živa, fizička spona s narodnooslobodilačkim pokretom u celini, jer je bila usred proleterskih jedinica, u proleterskoj brigadi, i prošla sa njom taj dugi put, boreći se za slobodu u mnogim krajevima, kroz nekoliko naših republika, i time čvrsto vezivala ljude Kosova s ostalim narodima Jugoslavije, a posebno sa Srbijom, u borbi za konačno oslobođenje.

I zato Rudarska četa treba da postane stalna inspiracija, da se neguje njena tradicija...

Mijalko Tođorović

POEMA O NJIMA

Ibar tišinom teče. Jekom huji.

Noć beži. Na srcu ranjenom, u tami.

Tragovi ostaju. Prolazi, mrakom
bruji
Kao zverka u pomami...

Zora već Zvečan ljubi

Prvim zracima, kao majka dete.

— O srca, stešnjena u kaljuzi,

Kad ćete slobodi da se radujete?

Druže,
Čuj me:
Mlad sam,
Životu još nisam
Posisao nektar mladosti;
Još uvek kost meka moja
Kao dečija
Mleko toči.
O još uvek
Samo sedamnaest puta
Cvet sam video
Gde cveta, —
A danas,
Danas umreću —
Ko ptiče bez krila
Tek što ugleda sveta...
Cuj :
Rođen sam
Gde puca srce kamena,
Gde zemlja zaudara
— O sunce
Slobodno,
Veliko
Plameno sunce!
Mi znamo —
Za nas
Daleko je sloboda
Koliko i ti!
Ali
Taj što iz nas zbori,
Iz našeg srca,
Iz naše krvi;
Taj —
Na ognjištu obojeno
Čađu života —
Na izvor sirotinje.
Zato — u mojim očima
Počiva mrak nedara zemlje,
Mrak dana izgubljenih...
.. ..A danas
Umreću,
Jer tražim da budem:
Čovek,
A ne —
Senka bede,
Reka znoja i krvi...
Ali neka!
Znam:
Iz nas
Rodiće se —
Sloboda,

San skriven
U našim prnjama,
U neznanim kutovima srca,
U vatri naših očiju,

U suzama gorkim
Zemlje majčice!
Znam:
Iz nas
Rodice se —
Covek
Sa snagom groma,
Da sruši
Zauvek
Tvrđavu patnji,
Bede —
Ropstva !
I umrećemo
S tobom...
Ibar u sebi plače,
Svežina tugom rosi...
... I kada umremo,
I kad umremo,
— Brate,
Legendu
Sto će je za nas isplesti —
Zadrži u svojim nedrima,
U svojim kristalnim očima;
I onda
Kad se pokolenja budu
Sto će se roditi kao zora,
Zasijaće na četiri strane:
On:
Covek pobednik!..
— Zemljo,
Žile ti kucavice poznajemo,
Jer naša krv
Teče kroz njih;
Poznajemo tvoje srce
Kao svoje, —
Jer smo se na njemu
Grejali
Kad se naša mladost
Mračila
Za koru hleba,
Za radost života !
Jer smo rastopili
Životnu rudu
Tobom —
Svežila u tvojoj vodi,
Srce im otvori,
Neka im usne ponimene...
— Slobodo,
Topla si kao sunce,
Srce si — zemljino,
Srce si kamena,
Krv si
I život
— Kad umiremo za tebe,
Kad za tebe
Dajemo
Mladost svoju!
Slobodo,
Opojna si
Kao prolećni sokovi
I kad se iz krvi rađaš
Lepša si od proleća.. .*

Fdhredin Gunga

* Pesnik je za ovu poemu dobio nagradu »Rudara borca«, koju mu je 1973. dodelio Radnički savet Trepče. Ovde je štampan deo poeme.

RUDARSKA

U predžorja što zvone
Kopaonik krvav
svrstava čete
u bataljone.
Tugu valom prosipa,

Na svaku stranu oganj,

nebom bleji crna smrt,

Uzima plač siročadi,

vapi nad mrtvim četama,

dok se sakate noge

Kolone,
osakaćene,
izbezumljene;

Stud nokte otkida,
snijeg s granja skida,

spaja život i smrt,

Kopaonik
ranjen,
izvija gordo svoj struk.
Zove u boj,
svrstava borce

dok kiša sipa,
gordo se smeje,
dok se vojna bije.

plamen svuda liže,

i evo stiže
i spušta se na zgarišta
i sve je bliže.

pa se opet diže,

mili nečujnim šumom

vuku krvavim drumom.

mećavi pružaju ruke,
i skraćuju se kroz fijuke.

gasi nerazgorjela ognjišta,

jer umrijeti nije ništa.

u brigade.

I hrle čete,

Naprijed, Trepčanci,
rudarska srca tvrda,
preko rijeka,
preko spaljenih sela,
preko golih brda.
Naprijed!
Zastavu visoko,

Naprijed!
Pređite potoke,
pređite šume i rastoke,

Na juriš jedan,
juriš silan.
Nek pukne zrak slobode,

Trepčanska četa,

svrstana pod granjem

al' hladno je na brijegu,
hladna je stara planina.
— Hej! —
Zove starina sina,
da se ne izgubi,

Jer počinje

jedinstvo bola

Iz bitke u bitku,
iz noći u noć,

0
da li će moći

Da li će moći?
Jer strve gladni šakali,

stud odgriza,
kosti su prozeble;

bukova šuplja debla.

i rudari vatrom prijete.

nek zablista petokraka,
zemlju krvnik pali
i baca sram na groblja
predaka.

sve vode bez mostova,
sva polja i sela bez domova.

zemlji rođenoj,
zemlji napaćenoj.

borci joj slobodi slični,

na snijegu,

da zagrli,
da poljubi.

jedinstvo smrti
i teških muka,

i planinskog huka.

u drugu noć,
iz prve krvave noći.

čete ove prkosne,
stići do Bosne ponosne?

i lešinari,

i krv je prozebla
borcima su stanovi

Čedo Šunjević

PRED SPOMENIKOM

Danas pred spomenikom stojim,
i kao da ih brojim,

A grlo mi sasvim suvo,

Preda mnom kordon pognutih glava.
— Neka im je slava! —

kotrljaju se suze.

I kao da se jecaj čuje,

s jutarnjim zrakom zora,
što s bolom plove,

i sve mi se cini:
danas
u jeku sreće

Rudarska četa

Mrtvi žive u nama:
Rastu;
Mrtvi i živi,

koračaju jedni uz druge

Nad strojem rudari,

Jedna starica je
Sakrila suze
u lišću lovora,

kao da ih vidim
kako prolaze
one ratne staze.

mir svuda, sve je
potpuno gluvo.

Nijemom tišinom i mukom

Modrim podočnim lukom.

u mraku oluje,
jedre sve lađe
u širine mora
preko krvavih gora.

u buri na pučini
neko zove

i odloženog
proleterskog mača,

počasno korača!

širokim poljem tuge:

ratne zastave
pobjedu slave.

Praznik je.
I ja sam tu.
Stojim pred gomilom

I ko zna koliko

Stojim i čitam:

Stojim

odbljesak oštrih bajoneta,
i slušam jauk siročadi
i šteket sječa smrti.

nepomična, bez šapata.

maltera i kamena,
i skamenjenih srca,
i uzidanih lobanja,
i bolnog trajanja,
i gorkog vremena.

još tužnih nabrajanja.

— Ovdje počiva
posljednja
rudarska smjena.

i vidim:

kroz sumaglicu sjećanja,

*Čedo Šunjević**

* Za pesme posvećene Rudarskoj četi, Šunjeviću je 1973. »Trepča« dodelila nagradu »Rudara borca«.

i

SETNE DALJINE U MOJIM SECANJIMA

Cvrčak

Iz dronja plavoga neba sinulo je krajičkom jarko prolećno sunce i zagledalo se radoznalo u lice devojčeta koje se u isto vreme sa suncem otkrilo iza šatorskog krila.

Plaha kišica je tek prešla preko oretkog šumarka i još samo zabadala iglice svojih kapljica u ogledalo bistre površine planinskog jezera.

Lice devojčeta je bilo belo, neobične prozračne lepote, pune sunčevoga sjaja, a takav joj je bio i tanki vrat i krhko telo sakriveno pod širokom zelenom uniformom. Crno pramenje njene uvek zalizane kose bilo je u neredu i kao iz busena štrčalo svuda naokolo, iznad tankih veđa i crnih očiju. Oči devojčeta su hitrim pogledom obuhvatile ceo šumarak i sve borce koji su izmileli iz njega, za trenutak se zadržale na mirnim plavim očima komesarovim, pročitale u njima: »Znam. . .ljubili ste se. ..«, i pokrile se dugim crnim trepavicama, dok je laka rumen zasenčila belu oblinu njenih jagodica. Bele tanke ruke dugačkih nežnih prstiju brzo su prebirale po žbunju crne kose, i za čas to je opet bilo dobro poznato lepo belo lice u crnom okviru kose.

Iza devojčeta iz šatora se pomolilo plavo lice junaka. Na dva reda kaiševa, preko širokih ramena, visila je komandantska torbica, dvogled, pištolj, busola, lampica i bomba. Junak je još bio pod uticajem bajke koju je pričao devojčetu pod šatorom dok je preko logora četе partizana prelazila prolećna kišica i produžavala put preko jezera tamo nekud prema Kupresu. Bajka je bila stara, poznata od kada je poznata i ljubav, ali ona, iako stara koliko i sam život, uvek je mlada, nova, drugačija, priča se i događa svakad na drugi način i svagda je tako kratka, mada traje koliko i sama večnost. I blista srećom lica mladoga junaka i nova snaga diže njegove široke grudi dok udiše sveži opojni miris mlade šume umivene kišom.

»Voli me.. .voli!..» — klicao je osmeh na njegovom muškom licu.

»Kako su lepi ljudi kad se vole!« ote se misao komesaru, koji je sedeo na niskom zarubljenom panju i nije mogao da otme pogled od te jedinstvene ljudske lepote.

Borci su se izvlačili iz bačija. Otresali stabljike sena iz kose i sa odela. Izlazili ispod gustih niskih borića pipajući nakvašena kolena. Skidali mokre bluze i prebacivali ih preko vodoravnih grana ili oblačili njima mlade boriće. Vadili iz torbe suve komade krpe i njima brisali kapljice sa oružja. Nastavljali prekinuto krpljenje visoko i u stranu vukući velike igle i raznobojnim komadima krpa, ko zna kako i odakle nabavljenim, pokrivali rupe svojih pantalona, prikazivajući svoju golotinju po svim propisima »nauke« o kamuflaži. Već se ponovo čulo sa jezera cikanje boraca koji su se kupali, prskali, skakali, plivali i takmičili. Beli stub dima koji stvaraju okvašeni suvarci na vatri pod kazanom u kome se spremao obrok borcima ispred jedne štale — dizao se pravo i mešao sa sivim pramenjem oblaka.

Nastavljao se život čete na zastanku, u predahu posle teškoga boja na Crnom vrhu.

Devojče je prostrlo svoj šator po zelenoj travi, preturalo nešto po svojoj torbici i s nekim zamotuljkom u ruci pošlo prema jezeru.

— Cvrčak, dođi da porazgovaramo! — pozvao ju je komesar.

Sela je krajičkom svoje uske butine na zaravan trupca kraj komesara, podnimila se tankim ručicama, presavila se i izgleda tako detinje mala, nevina curica, da se komesar ko zna po koji put pitao: »Otkud ovo krhko varoško devojče da zaluta među rudare u njihov odred i sad da se nađe u četi proletera, u kojoj neverovatno uporno savlađuje sve teškoće preteškoga života i lagano se men ja i formira u proleterskog borca i devojku neobične lepote?« Bi mu je žao; raspršiše se kao preplašene ptice sve one tvrde i krupne reči koje je smišljao da joj uputi, koje je ona očekivala, jer ga je dobro znala: oštrog i krutog komesara, koji uvek tako čudno govori i sve vezuje za neku liniju i traži da se svi ponašaju po toj njegovoj, komesarskoj liniji.

— Slušaj, Milena, — progovori komesar meko gledajući u travu pred sobom, — shvatio sam da je između tebe i Velebita počela ljubav. ..

Na reč »ljubav« ona se trže iznenađeno. Očito nije bila svesna šta u tome ne valja.

— To je duboko ljudsko osećanje. Njime je ispunjena sva naša borba — velikom ljubavlju za slobodom, ljubavlju prema čoveku. .. Ti možeš njega voleti i on tebe, ali to mora da ostane u vama, to ne sme ničim da se pokaže. Sta će vam reći drugovi? Sta bi rekao narod? Partizanke se ljube sa svojim drugovima. Kriju se sa njima pod šatore. Spavaju sa njima po štalama i šumetinama. Ako se stvar-

no volite, vi ćete umeti da se uzdržite. Uzmite se kad se rat završi. Sakrili ste se pod šatorom dok je padala kiša — ljubili se. Otkud znam! Pa to se vidi na vama! Zar mislite da je to video samo komesar? Ne, to su videli svi borci. Ljubav se ne može sakriti. Šta će pomisliti i šta će reći o tebi tvoji drugovi: »Upustila se s njim. .. ljubaka se... a rat je, i to ne običan, nego revolucija... .Razmisli...

Cvrčak je nisko sagao svoju malu crnu glavu, glatka kosa savijena pri dnu padala je do pola tankog belog vratića.

— Završio si? — upita cvrkutavim glasićem, po kome je i dobila partizansko ime koje je divno pristajalo celoj njenoj pojavi.

— Da — odgovara komesar začuđen pitanjem.

Lagano je ustala i pošla ka jezeru držeći u ruci pred sobom zamotuljak rublja kao da ga nekom pruža.

»Zakasnio sam«, mislio je komesar. Zamišljeno je gledao tu krhku pojavu punu nekog otpora i čudio se kako to da u njoj do danas nije ni video ni otkrivao ženu koja vapije za ljubavlju i koju, sada kad tu ljubav ima, nikakva sila više neće moći da zadrži da joj se ne preda sa svom strašću, svom maštom i svom krvlju što teče puna vatre pod belim snegom njene puti.

»Dragi drugovi«, piše komesar sa zarubljenog stabla štabu. »Primetio sam da drug Velebit često dolazi u našu četu. Mislio sam da je to zbog bojne gotovosti čete. Danas sam video da je to zbog drugarice Cvrčka. Dok je padala kiša, ljubili su se pod njenim šatorom. Ona je priznala. Izveštavam vas da biste sa drugom zamenikom komandanta razgovarali i preduzeli potrebne mere.«

Posle dva dana Cvrčak pred komesarom zacvrkuta:

— Venčali smo se.

Komesar je gleda. Polako ulaze u njegovu svest te čudne reči i jedan novi pojam sa njima koji se nikako ne može ugnezditi i pomiriti s njegovim shvatanjem linije Partije u narodnooslobodilačkoj borbi.

— Borba i venčanje! Đavo neka vas nosi! — promrsi za sebe komesar.

U Cvrčkovim očima susreće nešto kao sažaljenje, razumevanje i prekor.

Pantalone

Sedim u gustom smrekovom grmlju. Uvijam noge u šareno izlinjalo ćebe. Do mene dopire žagor čete, koja se odmara na proplanku. Za njih je sve obično. Još jedna četna konferencija na kojoj je kolektiv rešavao probleme. Izoštrava se proleterska revolucionarna disciplina i svest, reći će. A meni, šta je meni ostalo? Kuda ću sa sobom? Zar je moguće da mi to urade? I sve to u ime revolucije!

Pa ja sam prvi jurišao među iznenađene karabinjere. Jeste, cela četa je bila u zaseđi. Zasuli smo ih rafalima i bombama i uleteli među njih. Ja sam bio prvi. Raspršili su se kao vrapci. Mrtvi i ranjeni ostaše im ukraj puta. Pucali smo za njima i jurili ih preko kamenjara. Ali oni beže kao zečevi, hvataju se uvala i šumaraka.

Odnekuda, iza okuke puta, zaprašta mitraljez oko mene i ja se bacih u zaklon ne gledajući i ne birajući mesto. Dok sam se bacao na uski prorez između dve ploče krasa skoro naleteh na zrno iz pištolja. Ranjeni fašista je pružao ponovo ruku sa malom »beretom« i pucao u mene. Još u padu tresnuh ga kundakom po ruci, izbih mu pištolj u trenutku dok je pucao. Odskoči mi naramenica i zasmrde vuna, ali me promaši opet. Ponovo je pukao mitraljez i meci zafijukaše, a ja sam bio na njemu i davio ga obema rukama. Grozno je to. Bio je teško ranjen, a ja sam ga zadavio. Stezao sam mu vrat dok se nije sasvim umirio. Još vidim dva zelena oka, staklastoga sjaja, taj pogled ukočen i upravljen nekuda prema oblacima. Možda bi me ubio da ga nisam zadavio? Ne bi. Izbio sam mu pištolj i prebio ruku kundakom. Čovek je. Ne — fašista. Morao sam ga ubiti. Dugo sam ga gledao. Nastavljao sam razgovor u sebi i sa sobom. Otresam ruke. U mojim šakama još kuca bilo njegovoga vrata.

Bitka je utihnula. Oni su se povukli. Zatim su počeli odnekuda, izdaleka, da nas tuku topovima, a mi smo zašli iza kosine u šumu.

Sazuo sam mu cipele. Lakše je to dok je još topao. Noga se još savija i ne moraš šeći obuću. S ohlađenim mrtvacem je tegoba. Ako je Švaba, oni imaju one kratke čizmice sa širokim levkastim sarama. Rasečeš uzdužno u pravcu srednjeg prsta, svučeš čizmu pa zakrpiš. Ova talijanska obuća lako se skida. Malu nogu ima ovaj moj. Ja se neću obuti, ali valjaće nekom, svejedno.

Skinuo sam mu i pantalone. To je bila gnjavaža. Morao sam da ga prevrćem. Dok to radim gledaju me njegove zelene oči. Bluza je neupotrebljiva, raznela ju je bomba. Kako je dovde došao kada mu je pola leđa razneseno? Šteta za bluzu. Odakle li je pojurio? Treba da nađem njegov ranac. Mora da je bogat. Baš bi mi trebao jedan rezervni par rublja. Imam dobre pantalone, još su čitave, pa ipak merim ove njegove. Lepše su, nove i taman su mi. Skidam svoje stare, a njegove, nove, oblačim. Zar nisam u pravu? Niko ovako daleko nije istrčao. Onaj bi crkao u kamenju. Daću u kolektiv cipele i moje stare pantalone i biće u redu.

To sam i učinio čim sam stigao drugove. Niko mi ništa nije rekao. Zatim je došla ova četna konferencija. Svi su dali u kolektiv sav ratni plen, a onda je sve to pripalo drugovima kojima je bilo najpotrebnije. Moje stare pantalone već je obukao Pedo, jer su njegove, napravljene od ćebeta, iskaišale do kraja. Cipele je probao Čiča, pa Šuca i najzad su bile dobre Midu.

Sve bi se dobro svršilo da četnoj konferenciji nije prisustvovao Pole, komesar bataljona. On je nešto beležio, osetio sam da će se nešto desiti. Pomenuo je ono izoštravanje proleterske revolucionarne

svesti, a onda su se svi za to uhvatili. Napraviše me sebičnim, nedrugom, malograđaninom, moj postupak sramnim. Zar da skinem svoje stare pantalone i dam ih drugu? Meni ne valjaju, a njemu treba da budu dobre! Zar on moje otpatke da nosi? Je li on prosjak? A ja, jesam li buržuj? Skidaj pred četom nove pantalone! Krljo, daj mu to izgubljeno ćebe, neka se ogrne ovde, da mu ne sevaju gaće pred drugovima, a posle neka od njih radni vod načini za njega pantalone. Da se odvikne od kicošenja. Da nauči da ceni svoje drugove.

Tako i presudiše.

Skidao sam pantalone. Gledam drugove. Niko me ne pogleda u oči. Vidim, i njima je neprijatno. Cute. Znači: osuđuju. Znam da nisu u pravu! Znam da je to ovo što rade surovo. Zatim su se razišli. Nikad nisam bio tako säm kao sada. Kakav je to moj greh kada se diže na nivo ovako velikih principa i proglašava kao zločin prema svojim drugovima? Zar se mogu vratiti među njih? Ne, oni su mene odbacili. Nikad ti ovo neću zaboraviti, Pole, dok sam živ. Ovakvu uvredu mi niko nije učinio! Neću da pravim pantalone od ćebeta! Vi nećete čuti moju samokritiku! Ovakav idem u štab brigade! Ispričaću im sve, pa neka mi oni sude.

Obmotao sam se ćebetom oko struka i lagano kroz šumu uputio štabu brigade.

Pokret

Jasno je po svemu da je počela nova neprijateljska ofanziva. To nam još niko nije rekao. O tome ni sami ne govorimo. Čemu reči! I bez njih, prećutno, čita se na licima drugova ista misao.

Nekoliko dana usiljenih marševa, bez odmora, bez jela. Samo kratki zastanak, kada se dođe do granice ljudskih snaga. A ima li uopšte te granice? Gde je ona? Ko će je izmeriti i šta je iza nje? Nema granice! Danima maršujemo, trčimo. Koliko puta sam već u ovom maršu bio na granici između snage i nemoći, osećao nesvesticu, obuhvatao me mrak usred bela dana, njihao se tamo-amo, samo što ne padnem, pa ipak nisam padao, uvek me je nešto guralo dalje, nešto što savlađuje fizičku slabost, što čak i nju pretvara u snagu. Ali to je samo privremeno, samo kratkotrajno, to je samo napinjanje poslednjeg atoma volje da iskoristi i poslednji gram energije što ga je sačuvalo ljudsko telo.

Kada čujem da se prenosi komanda: »Kratak odmor!«, ja se samo skljokam, svalim, ne biram gde ću leći, ni kako, ne mislim ni na šta, ne osećam potrebu ni za čim, samo — spavati. Spavati pa makar za časak, makar na koji način, makar na kamenu, na strmini, na blatnjavoj, ugaženoj, raskaljanoj putanji. Na reč: »Odmor!«, koja se prenosi kolonom, ja i ne čekam. Vidim da ona dolazi od čela kolone, od komandira. Možda je niko i ne izgovora, ja je ne čujem.

Samo vidim da ljudi od čela kolone, s početka, od visokog Alekse, padaju levo i desno od puteljka. Padaju kao da ih je neko podsekao ispod kolena ili podigao iznad zemlje, pa bacio. Po neki se sroza kao prazna vreća, puška udari o zemlju i zadržavajući remen na ramenu popreči se ispod borca koji pada, tvrdi kundak prihvata umorno čelo i duboki san zahvata kolonu boraca. Odmor! I dok padam i već u padu predajem se snu, ne znam da li je to stvarnost ili već sanjam, ili priviđam: jedan čovek ostaje na čelu kolone, uspravan, visok i vitak, glavom među krošnjama bukava i među zvezdama u nedokučivoj visini; nejasno se sećam da je to komandir, čovek koji nikada nije umoran, kome se nikada ne spava, kome nikada nije teško, koji uvek ide napred, izviđa, ispituje, juriša, i prvi osvaja prostor pred nama.

Ne čujem ni reč: »Pokret!« Možda je niko i ne izgovora. Možda je izgovara komandir, za sebe samo. A možda ni on to ne čini. On mora pr:ći čelu kolone — Radiću, zagledati se u njegovo dugačko, neprirodno uvijeno i izlomljeno telo, polupraznu, izbledelu, zgužvanu talijansku uniformu kroz koju strče mršave izbočine kostiju, to izduženo lice boje zemlje, taj oštri greben nosa i duboke jame gde su nekad bili obrazi, te guste, žute, duge brkove što strče kao žbunje na strmini, tu koščatu ruku čiji prsti grčevito stežu kundak. Sve to jednim pogledom obuhvati i zastane.

Kako da ih budi? Kroz njega vidi sve, celu svoju četu, četu do smrti izmorenih drugova koji su se predali snu dubokom kao ponor, bez snova, bez pokreta, bez trzaja. Kako da ih diže? I — kuda ih to vodi? Pravac zna i ništa više. Sta je napred, pred njim ne zna. Možda mirno planinsko seoce, a možda ziaseda i smrt za nekog od ovih ukraj staze izduženih ljudskih stvorenja?

Naljuti se na sebe i na ovu misao koja odnekud naiđe iznenadna i nepozvana.

U naređenju štaba ne stoji kuda idu. Pa šta ako ne stoji? Drugovi će reći kada bude trebalo da se kaže. Goni te glupe misli od sebe i — napred!

Hvata ga za rame. Ruku mu dočekuju tvrde ramene kosti. I opet se prikrade odnekud stidljiva misao: »Da ih pustim još malo?«, i drugi, neki tuđ, tvrd glas u njemu: »Ne, ne, ti moraš da ih budiš! Na tebe, na njih sve čekaju u štabu. I sigurno — sa važnim i teškim zadatkom«.

Prihvati i najpre lagano, a zatim energično zatrese. Čini mu se da čuje suhi zveket tvrdih kostiju pod rukom, kao da je zatresao džak s orasima. »Ustaj, pokret!« — rekao je oštro i bez milosti, i odmah susreo dva oštra bleska očiju, negde duboko izgubljenih pod strehom čela i gustih obrva, očiju koje ne vide, ne razumeju, otvorene su, a pred njima je još noć, i glava koja se pridigla pada na kundak i blesak se gasi, čovek nastavlja da spava.

Novi dodir ramena, i zveket suhih kostiju, i blesak očiju koje se smanjuju i šire, i ruka koja sa kundaka ide k očima i snažno ih pritiska, i čovek se pridigao i novi uzvik: »Pokret!« koji prodire do svesti i lagano vraća život i volju odumrlim udovima, i najzad — on je budan.

— Pokret?

— Da, pokret!

Dve reči. Jasne. Oštre. Surove kao fijuk biča. Tako to počinje već nekoliko dana. Aleksa budi druga do sebe. To je isti proces kao i sa njim, sa istim rezultatom i istim kratkim, ledenim dijalogom, dijalogom od dve reči koje su tako kratke, a koje sadrže sve: i život, i borbu, i misao, i budućnost, i ljubav i smrt.

I ko zna po koji put se to već ponavlja u poslednjih nekoliko dana i noći, buđenje tek zaspale kolone boraca. Ništa ne postoji sem pokreta i želje za snom. Za snom, pa makar bio smrtni. Kako bi to bilo lepo zaspati a ne probuditi se. Oni viču: »Pokret!«, a ti zaspao. Zaspao za večita vremena i nema za tebe više pokreta.

Noću je lakše. Ideš i spavaš — udaraš čelom o porciju na leđima druga pred sobom, o pušku koju nosi na ramenu, o stablo kraj staze, budiš se pa klimaš dalje. Pred očima ti je selo, miriše sveže seno prostrto po zemljanom podu, i ta slika koju vidiš i kada su ti oči otvorene i kada su zatvorene, ta slika te zove, mami, vuče k sebi, i ti ideš, klatiš se u snu, u polusnu, u nekom poluživotu i zaboravljaš na umorne udove, na slomljeno telo, na prazan stomak, na beskrajno marševanje, na sve oko sebe. Samo slika, mila, bliska slika, slika-želja, slika-misao, slika-život, samo je ona pred tobom.

Danju nas prate avioni. Mnoštvo aviona. Vazduh je pun njihovoga zvuka. Od zore, od praskozorja pa do mraka, do mrklog mraka prate i tuku. Ne obično, zasipaju gvožđem. Formalno zasipaju. To je gusta kiša kuršuma i gelera, to su neprekidni gromovi i munje. I tako ceo dan, a mi ipak idemo. Dugačka, retka, iskidana kolona ide kroz šumu, preko planinskog bespuća. Ne, to nije kolona, to su retki pojedinci, to je jedan čovek — sam, koji ide jer ko zna kojeg je sekunda onaj ispred njega i iza njega još živ ili je već mrtav, i samo s vremena na vreme pogled ili mukli zov, jauk ili jecaj, padanje pod jekom eksplozije i podizanje da se kreće napred — samo to otkriva da je to što pada, diže se, uvija, kreće, zastaje, praćeno uzastopnim talasima aviona — da je to kolona.

Negde blizu ispred nas zarikao je orkan — zaštektali su, zarežali su rafali »šaraca« i zapraštale su bombe. Jasno kao da je na dohvatu ruke. A pozadi je grmelo, treštalo, hujalo, otegnuto, na mahove prekidano, nejasno, daleko romorenje duge, teške i uporne bitke koja nikako ne prestaje. Neprijatelj je pred našom prethodnicom; naša zaštitinica ga nosi na svojim plećima. U obruču smo. Za nas obična reč. Obruč! Mi nismo nikad bez obruča. Ovoga puta vidimo, osećamo, nekim novim čulom, zverinjim izoštrenim čulom

za osećanje opasnosti, osećamo da je ona neobično velika i teška, teža nego ikad.

Prebacujemo se i prikupljamo u uskoj i zaklonjenoj jaruzi. Odavde ćemo se baciti napred, u onaj orkan, i sve naše ruke na obaračima mitraljeza i grebenima bombi, i oči upaljene nesanicom, i naša mršava, hitra tela, i čula bistra i oštra — sve će to biti jedna misao i jedan pokret: jurišati, probiti obruč, otvoriti put napred, u nove širine.[1])

Blagoje Bogavac

') Iz rukopisa za knjigu »Setne daljine u mojim sećanjima

Branko Sotra:

RUDARSKA ČETA (IDEJNE SKICE)"

* Radnički savet rudnika »Trepče« prvi put je 1972, dodelio nagradu »Rudara borca« Branku Šotri (posmrtno), slikaru, prvom komandiru Rudarske čete. Nagrada je realizovana izdanjem spomen-knjige »Branko Šotra i rudari Trepče«, u kojoj su sakupljene Šotrine idejne skice, crteži i grafike inspirisane borbom rudara Trepče, Rudarskom četom i narodnooslobodilačkim ratom na Kosovu.

Na osnovu ovih idejnih skica Branko Sotra je nameravao da izradi posebnu mapu grafika o Rudarskoj četi. Smrt je sprečila slikara da ostvari ovo delo. Ipak, ostale su idejne skice (ukupno 20) kao svojevrsni likovni dokumenti o povesti Rudarske čete.

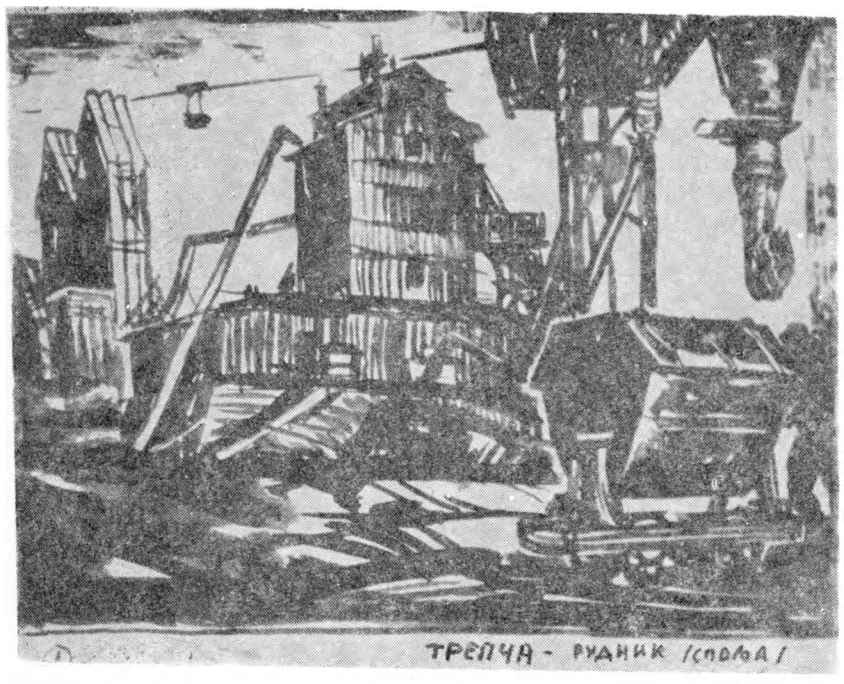
ТРЕПЧА - РУДНИК /СОЛА/

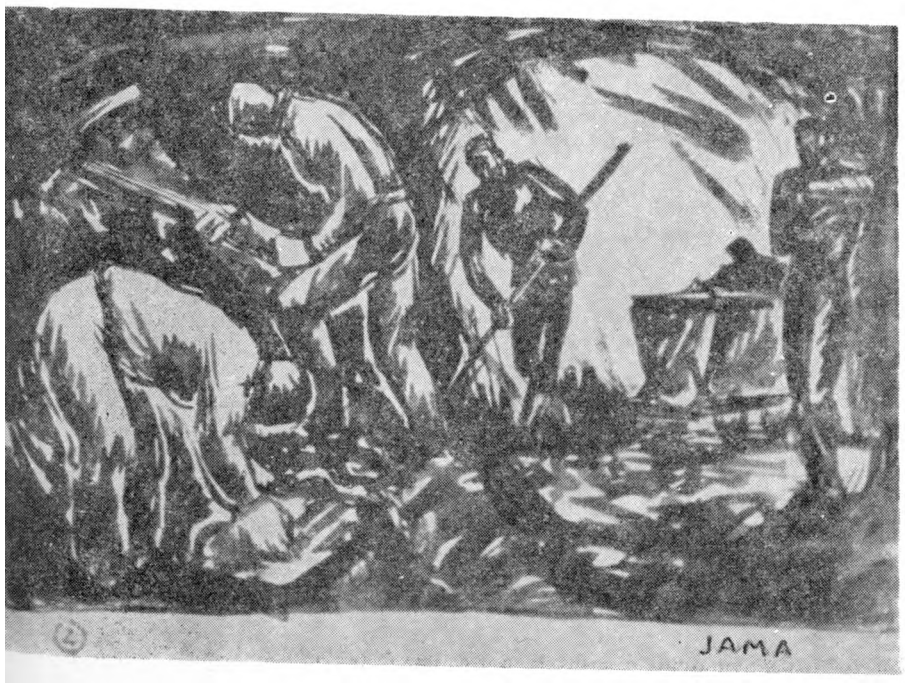
JAMA

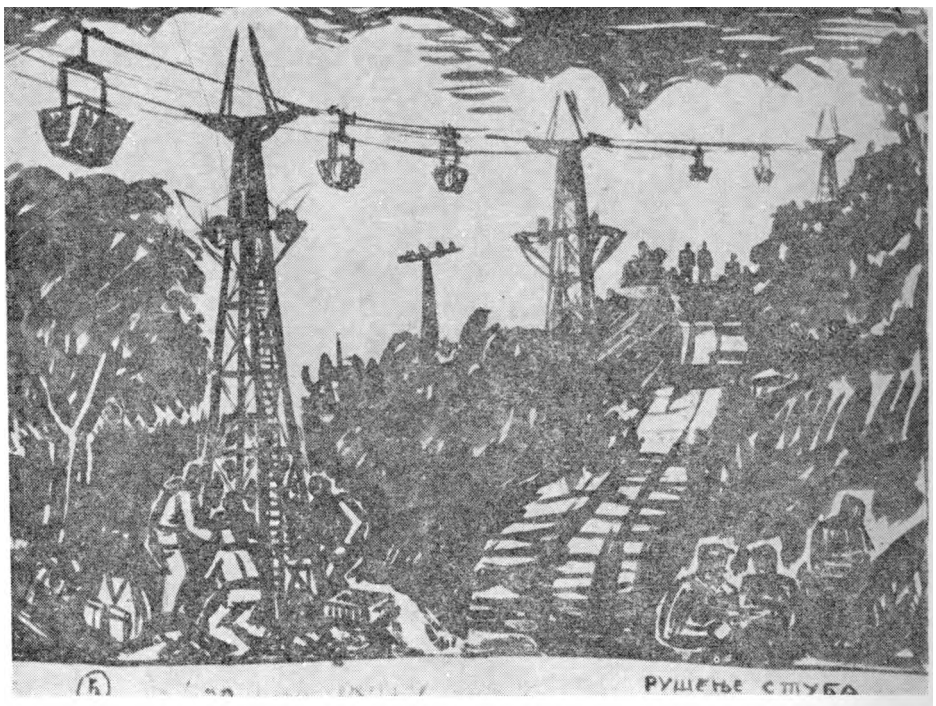
РУШЕЊЕ СТУБА

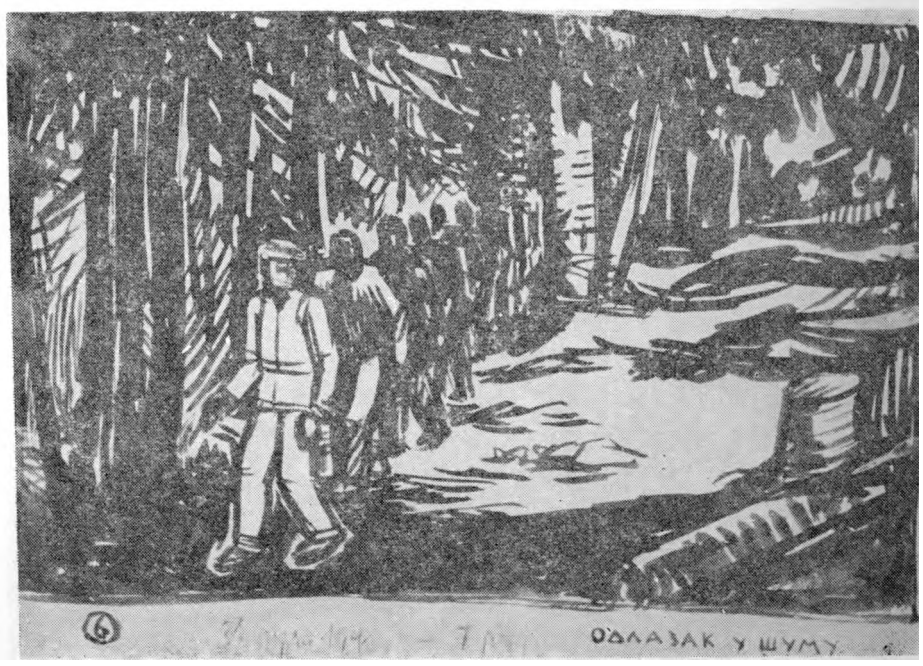
ОДЛАЗАК У ШУМУ

11 РАЗОРУЖАВАЊЕ ЈАНД. (БЕЛО БРДО)

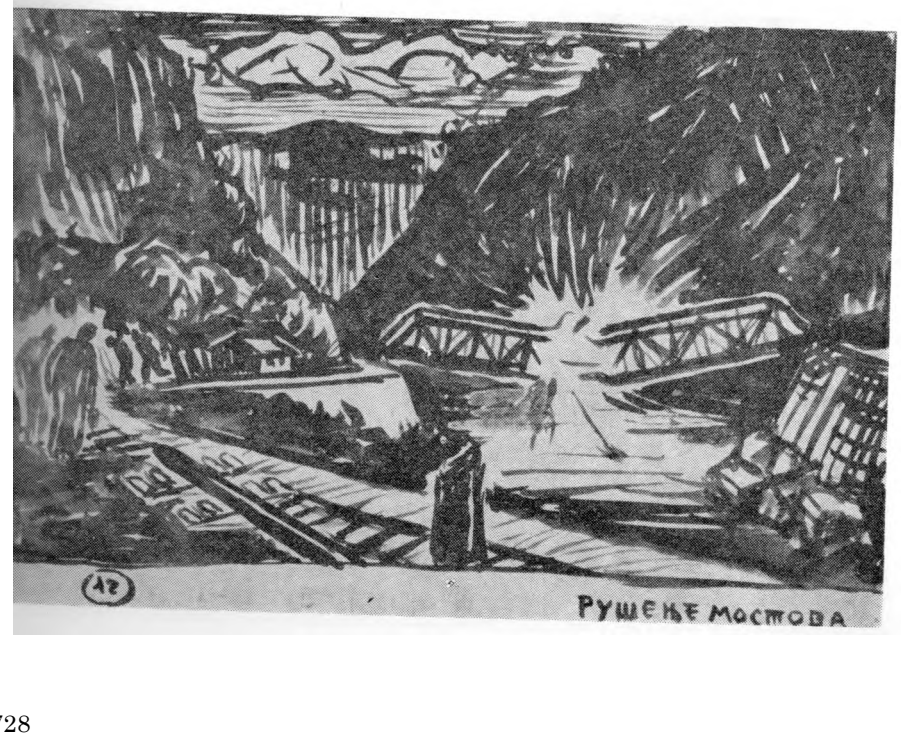

12 РУШЕЊЕ МОСТОВА

15
ЗАСЕДА НА НЕМЦЕ —
/КОД. КРАЉЕВО/

16
БОРБА СА ЧЕТНИЦИМА/РАШКА

Redžo Mulić:

KANTATA O RUDARSKOJ CETI*

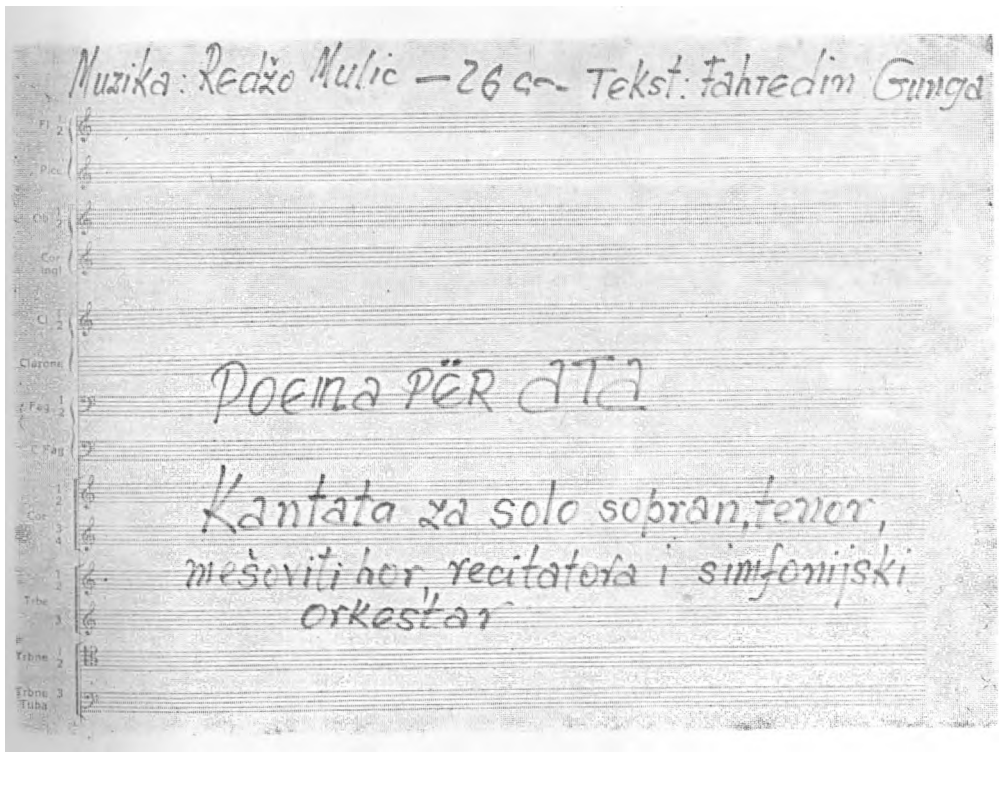

* Kompozitor Mulić je za ovu kantatu dobio nagradu »Rudara borca«, koju mu je 1973. dodelio Radnički savet rudnika »Trepče«.

PROZIVKA PROLETERA U GRADU RUDARA

Grad rudara je bio iskićen rudarskim, partijskim, republičkim i državnim zastavama — ponosit kao domaćin koji očekuje slavljenike. Oko dve stotine preživelih boraca 1. proleterske pohrlilo je iz svih krajeva zemlje u Kosovsku Mitrovicu da u gradu rudara, na Kosovu, pod Zvečanom, proslave 29. rođendan svoje brigade.

»Dobro došli, proleteri!« bile su prve reči građana koji su tri decembarska dana 1970. godine bili domaćini proletera.

U gradu se osećala praznična živost. Ulicama su šetali mladići i devojke, koji su o ratu slušali možda samo kao o strašnoj priči... Zajedno s njima bili su proleteri, nekadašnji rudari i štrajkači u Trepči. Na reverima su nosili rudarske značke i crvene zastavice. Glas spikera razglasne stanice obaveštavao je građane da u gradu borave preživeli borci proslavljene 1. proleterske brigade — njihovi gosti.

Zborno mesto proletera bilo je u hotelu »Adrijatik«. Saborci su se pozdravljali i čvrsto grlili, kao nekad u ratu posle uspešnih akcija.

— Da li je došao Prokica? — pitali su drugovi za popularnog mitraljesca Rudarske čete.

Prokica Žigić Mali se javio:

— Stigao sam!

— Ostao si isti — kažu mu drugovi pozdravljajući se s njim.

Prokica je u rat pošao kao rudar, a desetak godina posle rata penzionisan je kao potpukovnik. Kada se sretne sa svojim drugovima, svi ga grle i ljube, a krupniji borci su kadri da ga, pozdravljajući se srdačno s njim, podignu i kažu da je lagan kao perce.

— Vitalan! — prihvata šalu Prokica.

Oni koji nisu s njim bili u redovima Rudarske i 1. proleterske, posmatrajući ga sa strane, mogu pomisliti da je ovaj mali, na izgled

nejaki čovek, prošao kroz sedam neprijateljskih ofanziva negde u pozadini, u komori, ili nešto slično. Ali prevariće se, jer Prokica je bio jedan od najboljih mitraljezaca u 1. brigadi, bombaš i neustrašivi borac, kao i svi Trepčani rudari, uvek u pokretu i u prvim redovima, u najtežim okršajima s neprijateljem.

Ugledavši ratnog druga, kontraadmirala Božu Žarkovića, u dvorani hotela »Adrijatik«, Prokica mu je vojničkim korakom prišao, stao mirno i »raportirao«:

— Druže admirale, Prokica je stigao na proslavu!

Dva ratna druga su se zagrlila. Jakih i širokih ramena, Boža, mitraljezac Rudarske, skoro je podigao Prokicu s poda i rekao:

— Dobro došao u rudarski grad, u tvoj grad, Prokice!

Na svečanoj akademiji, uoči Dana Armije, u Domu JNA zaorila se pesma proletera:

Druže Tito, mi ti se kunemo
da sa tvoga puta ne skrenemo!

Na svečanosti je Mustafa Bećović, komandant garnizona u Kosovskoj Mitrovici, pozdravio slavljenike i druge goste i održao prigodan govor, a muzičko društvo »Kolegijum kantorum« izvelo je kulturno-zabavni program. Svečanoj akademiji su prisustvovali general-pukovnici Dušan Korać, Vlado Šćekić, Mirko Jovanović, kao i druge vojne starešine, društveno-politički radnici, borci i građani.

Sutradan, u jutarnjim časovima, na Trgu bratstva i jedinstva bili su postrojeni preživeli borci 1. proleterske brigade i njene Rudarske čete i pripadnici teritorijalnih jedinica iz grada i okoline. Svi su očekivali početak središne svečanosti. Pahuljice su promicale, bilo je hladno... Iz stroja se čuo nečiji glas:

— Nema starog Boće, razboleo se Boća ...

Jedan od najstarijih proletera, Bogdan Pilović Boća, iz Dedevaca kod Kraljeva, borac koji se kroz sedam neprijateljskih ofanziva nije odvajao od mitraljeza i violine, kojom je u predasima odmora uveseljavao borce, iznenada se razboleo, i Katica i Prokica ga odvedoše u stroj, da prisustvuje svečanoj prozivci u gradu rudara . ..

Središna svečanost je održana u prisustvu Mijalka Todorovića, Fadilja Hodže, Velija Deve, Ilijaza Kurtešija, Ilije Vakića, Asiana Fazlije, Mihaila Zvicera i drugih političkih ličnosti.

Rasim Čerkez, nekadašnji komesar Šaljskog partizanskog odreda, čije su jezgro činili rudari Šalje, Albanci, sada komandant teritorijalnih jedinica u Kosovskoj Mitrovici, predao je raport Mijalku Todoroviću Plavom, ratnom političkom komesaru 1. proleterske, koji je izvršio smotru preživelih boraca, a zatim je borcima, vojnim starešinama, vojnicima i građanima čestitao praznik.

U ime preživelih boraca 1. proleterske brigade obratio se građanima Kosovske Mitrovice i pripadnicima JNA general-pukovnik Dušan Korać. On je zahvalio građanima grada pod Zvečanom na

i

gostoprimstvu i rekao da je borcima veoma drago što svoj praznik i 29. susret slave u njihovoj sredini.

Narodni heroj Milan Antončić Velebit, general-major, ratni zamenik komandanta 4. kraljevačkog bataljona, u čijim su se redovima borili rudari Trepče, Belog Brda i Baljevca, komandovao je »mirno« i potom je kontraadmiral Boža Zarković izvršio prozivku boraca Rudarske čete.

Vladala je besprekorna tišina. Oko deset hiljada prisutnih građana odavalo je počast palima i ukazivalo poštovanje preživelim borcima. Za vreme svečane prozivke, sa »ja« odazvali su se borci Rudarske: Dušan Vrzić, Zivorad Zivanović, Miloš Korać, Bogdan Pilović Boča, Đuro Jovanović, Katica Čačić, Dušan Karić, Jovan Šarenac, Branislav Božović Bane, Jovan Ćamilović, Prokica Zigić, Milan Bukvić Cane i Boža Zarković.

U ime onih koji su sagoreli u plamenu revolucije, čuo se glas njihovog druga iz stroja, četnog partijskog rukovodioca Branislava Božovića, koji je podsetio prisutne proletere i građane na to kada i gde su pali ... U stroju Rudarske čete nisu bila dva narodna heroja: Rade Milićević (poginuo maja 1943. na Sutjesci) i Nikola Bubalo (poginuo na Ivan-sedlu, februara 1943), Žarko Vukotić (poginuo na Ivan-sedlu, februara 1943), Nikola Krtinić (poginuo 22. decembra 1941. u Gaočićima), Dušan Basarić (umro posle rata), Miloš Blažević (poginuo aprila 1944. kod Mrkonjić-Grada), Radovan Brajović (pao februara 1942. u Foči), Jovan Vujović Mušmula (umro 1968), Ivan Đelević (pao februara 1942. u Foči), Milan Đurović Šaban (poginuo od bandi 1950); Dane Zegarac (umro u ratu od tifusa), Đoko Zavada (poginuo decembra 1944. u Lici), Dragan Jajčanin (poginuo januara 1942. kod Prače), Vojo Radić (poginuo 1943. u Hercegovini), Pero Stupar (poginuo januara 1943. u Teslići), Svetislav Ivanović (poginuo februara 1942. kod Prače), Novak Jušković (poginuo februara 1942. kod Prače), Đuro Tomović Kotoman (pao februara 1942. u Foči), Veljko Labović Škrbo (poginuo februara 1942), Stevan Lučić (umro 11. januara 1942. u Podromaniji), Rifat Memić (poginuo 1943), Nikola Mirović (poginuo februara 1942. kod Prače), Stevo Mihajlović (poginuo 13. jula 1942. na Kozjim Stijenama, kod Prozora), Dane Orlić (umro posle rata), Aleksandra Krstonošić Nanica (umrla od tifusa početkom 1943. na Neretvi), Stevo Poznanović (poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova), Janko Polovina (poginuo 1942), Vojo Radić (poginuo 1943. u Hercegovini), Vitomir Sekulić (poginuo od bandi kod Sarajeva 1945), Đuro Stanković (poginuo jula 1942. kod Bugojna), Mitar Strugar (poginuo juna 1943. u Miljevini), Spasoje Tomović Isus (poginuo 1943. u bolnici na Sutjesci), Ivan Šulentić (poginuo decembra 1942. kod Kotor-Varoša).

U stroju Rudarske nije bilo proletera koji su zbog zauzetosti na raznim dužnostima bili odsutni: Milana Simovića Zeke, Alekse Vukovića, Stanimira Vučkovića Vučka, Daneta Grgića, Petra Dotlića, Proke M. Zigića, Miloša Zavade, Vojina Julovića Julke, Bože Kalem-

Stroj prvoboraca iz Rudarske čete 21. decembra 1970. godine u Kosovskoj Mitrovici

bera, Miloj a Milanovića, Dušana Orlića, Đure Poznanovića, Miodraga Rakitića, Živorada Mihailovića Silje, Paje Rapajića i drugih.

Posle svečane prozivke, telegram druga Tita učesnicima svečanosti pročitao je Boža Radunović, generalni direktor Trepče.

fes "■

»RUDARIMA TREPČE
KOSOVSKA MITROVICA

Dragi drugovi,

Najljepše vam zahvaljujem na pozivu da prisustvujem vašem susretu s borcima 1. proleterske brigade. Pošto mi nije moguće da lično dođem, koristim se ovom prilikom da vam uputim srdačne pozdrave i najbolje želje.

Rudari Trepče, čiji su najistaknutiji borci stupili kao četa u 1. proletersku brigadu prilikom njenog formiranja 22. decembra 1941. u Rudom, našli su se u najtežoj vatri revolucije, a mnogi od njih položili su i svoj život. Sadašnje mlade generacije mogu se zaista ponositi doprinosom svojih starijih drugova rudara učesnika narodnooslobodilačke borbe, i to kako u revoluciji, tako i u socijalističkoj izgradnji.

Zajednička svečana smotra preživjelih proletera iz stroja u Rudom i jedinica teritorijalne narodne odbrane je simbol odlučnosti naših naroda i narodnosti da brane tekovine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije s istim onim žarom i požrtvovanjem sa kojima su se proleteri borili za oslobođenje zemlje i njen revolucionarni preobražaj.

Beograd, 21. decembra 1970. godine.

Josip Broz Tito«

Prisutni na trgu bratstva i jedinstva su burno pozdravili reči iskazane u Titovom telegramu, a zatim se gostima i građanima obratio Sali Nuši, predsednik Opštinske konferencije Socijalističkog saveza:

»Ponosimo se vama, našom Rudarskom četom i onim što smo zajedno postigli u slobodnoj domovini. Vi ste nas učili kako treba da se borimo za napredak i bolji život.

U zajedničkoj borbi Srba, Albanaca, Crnogoraca i Turaka i pripadnika drugih naroda i narodosti koji su radili u trepčanskom basenu, pod rukovodstvom Komunističke partije i druga Tita iskovana je sloboda i stvoreno neraskidivo bratstvo i jedinstvo. Stotine i kiljade života dato je za tekovine koje mi danas uživamo. Na nama je da ih čuvamo, gajimo i dalje razvijamo, jer su one zaloga naše srećnije budućnosti. To je naša obaveza prema palim borcima Kopaoničkog, Ibarskog, Saljskog partizanskog odreda i borcima Rudarske čete 1. proleterske brigade. To je naš dug prema majkama palih boraca i prema budućim pokolenjima«.

Nuši je, između ostalog, rekao da su Kosovska Mitrovica i njeni građani počašćeni što su preživeli borci 1. proleterske odlučili da svoj 29. susret održe u njihovoj sredini.

Posle svečanosti u središtu grada, borci 1. proleterske i istaknute političke ličnosti uputili su se u hotel »Adrijatik«, gde je priređen svečan ručak.

Dvoranom je zavladala svečana tišina, atmosfera poput one dočarane u pesmi boraca pesnika o heroj evoj majci.

Podignuta je zdravica — u pomen i slavu palih i za srećniju budućnost mlađih generacija. Predsednik Skupštine Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova Ilijaz Kurteši obratio se gostima:

»Drugovi proleteri, dragi gosti!

Dopustite mi da izrazim posebno zadovoljstvo građana Kosovske Mitrovice, okoline i Kosova što borci legendarne 1. proleterske brigade proslavljaju svoju 29-godišnjicu u Kosovskoj Mitrovici, gradu rudara Trepče.

Trepča je poznata po svojim radnicima koji su učestvovali u mnogim štrajkovima da bi zadali ozbiljne udarce tadašnjim reakcionarnim režimima, boreći se u isto vreme za svoja socijalna i ljudska prava.

Radnici Trepče su masovno podržavali i pomagali narodnooslobodilačku borbu, a veliki broj je učestvovao u narodnooslobodilačkom ratu, od lokalnih jedinica, odreda i brigada — do učešća u proleterskim jedinicama naše Narodnooslobodilačke vojske, kao što je proslavljena 1. proleterska. S pravom se može reći da je Trepča bila veliko gnezdo u kome su se grejale i razvijale ideje naše revolucije. Ilegalnom borbom, svakodnevnim sabotažama, stvarane su smetnje proizvodnji za okupatora. Radnicima Trepče je bilo lakše kada su znali da imaju široku podršku u građanima Mitrovice i okoline i brigu rukovodstva Partije Mitrovice i Kosova. U tim danima se kalilo bratstvo i jedinstvo, ali i stvarala vera u bolju budućnost, drugačije odnose među ljudima, pravednije proizvodne odnose.

Radni ljudi Trepče su bili u prvim borbenim redovima u izgradnji porušene i opljačkane zemlje. Posle ratnog, ispoljili su radni heroizam. Njihovo udarništvo, borba za veću proizvodnju, tako reći golim rukama i plećima, značili su krupan doprinos celoj našoj privredi. Takav odnos nije bio izraz samo solidarnosti i patriotizma već i dubokog osećanja suštine novih odnosa koji nastaju. To je bila svest da njihov napor znači korak napred izgradnji novih, socijalističkih odnosa, novog, humanijeg, progresivnijeg društva, i to su zaista bili veliki napori, požrtvovanje i samoodricanje, u situaciji kada nije bilo dovoljno osnovnih uslova za bolji život radnih ljudi.

Rudarskim 'srećno' pozdravljam drugove proletere u našem i njihovom gradu rudara — živeli i slava svim drugovima palim u revoluciji!«

Dvoranom se prolomio dugi aplauz.

Mijalko Tođorović Plavi, ratni politički komesar 1. proleterske, uzvraćajući zdravicu ispoljio je svoje lično zadovoljstvo i zadovoljstvo svojih saboraca što su došli u mitrovački kraj, utoliko pre što je u sastavu 1. proleterske brigade bilo i dosta boraca s Kosova.

»Treba reći«, istakao je Plavi, »da su borci Rudarske čete bili naša proletersko-klasna svest, koji su 1. proleterskoj dali jednu komponentu, jedan ton, jednu osobinu, jednu karakternu crtu.

Mislim da je vrlo važno reći i od kolikog je značaja Rudarska četa bila i za samo Kosovo. Naravno, u toku revolucije Kosovo je imalo svoje odrede, svoju brigadu, svoje borce, ali partizanima sa Kosova, Rudarska četa je bila živa, fizička spona s narodnooslobodilačkim pokretom u celini, jer je bila usred proleterskih jedinica, u 1. proleterskoj brigadi, i prošla je sa njom taj dugi put, boreći se za slobodu u mnogim krajevima, kroz nekoliko naših republika, i time čvrsto vezivala ljude Kosova s ostalim narodima Jugoslavije, a posebno sa Srbijom, u borbi za konačno oslobođenje.

Ovu brigadu, borce 1. proleterske, ljudi Kosova su uvek primali kao svoju, pa zbog toga, zbog Rudarske čete, odlučili smo da se ove godine okupimo ovde.«

A zatim je Mijalko Todorović govorio o neophodnoj potrebi bržeg razvoja Kosova, izražavajući spremnost cele zajednice da se angažuje u tome.

Izmenjene su zdravice Plavog i Kurtešija, Plavog i Velija Deve — nazdravljali su drugovi drugovima. Dignute su čaše proleterske zdravice i u svečanoj dvorani, punoj tipične rudarske i proleterske atmosfere, trajalo je slavlje.

Sa svečanosti je upućen pozdravni telegram drugu Titu.

»PREDSEDNIKU SFRJ, JOSIPU BROZU TITU

B E O G R A D

Dragi naš druže Tito,

Prošlo je 29 godina od onog istorijskog 21. decembra 1941. godine kada se proleteri nađoše u Rudom, pred Tobom u stroju, da bi formirali legendarnu 1. proletersku, prvu regularnu jedinicu Jugoslovenske narodne armije, čiji praznik danas slave svi radni ljudi socijalističke Jugoslavije. U toku teških borbi za oslobođenje zemlje, proslavljena 1. proleterska prešla je dug i slavni put. Na tom putu herojskih borbi i pobeda, oko dve hiljade proletera ostade na večnoj straži, po putevima i bespućima širom naše lepe domovine, a njih 4.436 krvlju zališe svoje tragove na dragom tlu otadžbine.

Svake godine borci 1. proleterske sastaju se da se sete onih kojih više nema, da ožive sećanja na Igman, Drvar, Sutjesku, Zelengoru, Neretvu... da ih otrgnu od zaborava i ostave u nasleđe onima što dolaze da nastave ono što su proleteri započeli.

Ove godine domaćini tradicionalnog drugarskog sastanka boraca 1. proleterske su građani Kosovske Mitrovice i rudari »Trepče«, čiji borci izvedoše prvu partizansku akciju dok je još odzvanjao eho prve ustaničke puške, odazivajući se tako pozivu Komunističke partije Jugoslavije na oružani ustanak i aktivnu borbu.

Vodeći teške i krvave borbe s okupatorima i njihovim pomagačima, rudari su se našli u stroju u Rudom, odakle su zajedno s ostalim proleterima — pod Tvojim neposrednom rukovodstvom — krenuli da pronose plamen socijalističke revolucije širom naše domovine.

Danas, na svečanoj smotri pred građanima, rudarima ‚Trepče' i prvoborcima Kosova, zajedno s proleterima, našle su se postrojene i jedinice teritorijalne odbrane, simbolišući na taj način rešenost svih naših naroda i narodnosti da do poslednjeg čoveka brane svoju zemlju i njenu revoluciju, da ni jednom tuđinu nikada ne dopuste da kroči na tlo naše domovine.

Druže Tito,

U ovom svečanom trenutku mi Ti se pred proleterskom zastavom još jednom zavetujemo da ćemo dati sve od sebe u novim pregnućima na putu socijalizma i samoupravljanja koji si Ti trasirao, za odbranu slobode, bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, i upućujemo Ti borbene, proleterske i rudarske pozdrave i srdačne želje da nas još dugo vodiš iz pobede u pobedu.

Borci Prve proleterske i rudari
»Trepče« i radni ljudi Kosova«

U hotelu »Adrijatik« se potom zaorila partizanska pesma, kao u danima rata.

Borci 1. proleterske — rudari Trepče, koji su u predratnoj Jugoslaviji, u Prvom Tunelu, Starom Trgu i Belom Brdu, kao i rudari Baljevca, kopajući rudu na olovno-cinkovim i ugljenim horizontima, zarađivali hleb sa devet tvrdih kora, među slavljenicima i građanima prepoznavali su stare znance, saborce iz štrajkova i demonstracija protiv stranih i domaćih kapitalista. Miloš Korać, Prokica Zigić i Dušan Vrzić grlili su se i radovali susretu s Mirkom Vuksanovićem i Osmanom Sabanom, organizatorima prvog štrajka u Trepči. Posle trideset i više godina sreli su se sa Suljom Vrevom, borcem posleratne obnove i izgradnje zemlje, upoznali se sa Cazimom Bajgorom, rudarom i prvoborcem Šaljskog partizanskog odreda, i sa Sulejmanom Semsijom, najboljim posleratnim utovaračem rude i rudarom u Jugoslaviji.

Na drugarskoj večeri u Radničkom domu u Zvečanu vladalo je pravo proletersko slavlje. I onda je Milesa Jovanović-Đorđević, borac 1. proleterske, pročitala telegram »Sedmog bataljona«, učenika i nastavnika škole koja nosi ime 1. proleterske u Beogradu:

»Dragi naši drugovi proleteri,

Danas, kada je ponovo šest bataljona slavne 1. proleterske brigade u stroju, naša prva i najsadržajnija misao — jeste misao o vama, a to znači misao o vašim idealima, mikao o vašim bitkama i vašim pobedama. To je, zapravo, misao o vašem delu koje je označilo početak nove epohe u razvoju naše zemlje i ispisalo najslavnije stranice istorije naših naroda. Mi, učenici, nastavnici, učenički roditelji i brojni prijatelji škole, gordi smo što nam je pružena mogućnost da preko slavnog imena koje nosi škola možemo najbolje, najsadržajnije da negujemo tradicije legendarne 1. proleterske brigade i da se tako identifikujemo sa vama — njenim borcima.

Vi ste pak, dosledni sebi, učenike i nastavnike primili kao svoj ‚Sedmi bataljon', a školu kao sopstveni dom. Da samo znate koliko smo ponosni što nam je ukazana tako velika čast.

Danas, kada proslavljate Dan formiranja slavne brigade i Dan Jugoslovenske narodne armije, Kosovska Mitrovica je vaš domaćin. Molimo vas da dragim domaćinima izrazite zahvalnost i ‚Sedmog bataljona' za gostoprimstvo i dobrotu, a iduće godine molima vas da budete naši gosti.

Vaš ‚Sedmi bataljon' sada stoji u svečanom stroju u školi ‚Prva proleterska brigada' u Beogradu i šalje vam svoje najtoplije čestitke, upućuje vam svoje najplemenitije misli i želje. Sedam stotina malih proletera stoji mirno, u njima srca kucaju za vas i za vašu ličnu sreću.

Beograd, 22. decembra 1970. godine

Učenici i nastavnici škole ‚Prva proleterska' u Beogradu,
Vaš ‚Sedmi bataljon'«

Rudari »Trepče« u razgovorima o slavnoj Rudarskoj četi s ponosom ističu da je to bila Trepčina četa. Ali ona je bila i četa čitavog Kosova i čitave Ibarske doline — jugoslovenska kao i brigada u čijem je sastavu nastala i stasala. Stoga su njene borce okupljene na

jubilarnoj proslavi u Kosovskoj Mitrovici, pored boraca »Sedmog bataljona« iz Beograda, telegramom pozdravili i žitelji Raške i okoline:

»POZDRAVI i ČESTITKE PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Dragi proleteri,

Čestitamo vam dan formiranja 1. proleterske brigade, koja je pronela slavu socijalističke revolucije, slavu bratstva i jedinstva naših naroda širom zemlje, brigade koja je prešla u regularnu proleterske armiju 22. decembra 1941. godine.

Nama je osobito drago, i time se ponosimo, što smo imali tu sreću i čast da borci našeg Kopaoničkog partizanskog odreda, a kasnije čete rudara Trepče i Ibarskih rudnika, uđu u sastav 1. proleterske brigade i daju svoj doprinos našoj socijalističkoj revoluciji.

Odlaskom Rudarske čete, jezgra Kopaoničkog odreda, u 1. proletersku brigadu, na teritoriji Ibarske doline ipak sve vreme rata nije prestala na puca partizanska puška protiv okupatora i domaćeg izdajnika. Krstarili su partizanski odredi i stvarala su se nova uporišta otpora na ovoj teritoriji, a borci ovih odreda uvek su se nadahnjivali primerima boraca Rudarske čete.

Borci Kopaoničkog odreda bili su i organizatori proboja niškog logora, jednog od najsvetlijih primera herojstva drugog svetskog rata.

Mi, društveno-političke organizacije i opština Raška, dajemo obećanje da ćemo, kao i do sada, umeti da sačuvamo tekovine socijalističke revolucije, bratstvo i jedinstvo naših naroda izatkano srcima proletera širom zemlje.

Znaćemo da se borimo za nove društvene samoupravne odnose i vaspitavanje mlade generacije koja će produžiti borbu za izgradnju našeg socijalističkog samoupravnog društva.

22. decembra 1970. godine

Skupština opštine i društveno-političke organizacije opštine Raške«

Čestitke i pozdravi proleterima stizali su iz gradova širom zemlje... Građani Rudog pozdravljali su svoje počasne građane — borce 1. proleterske, a delegacija boraca i radnika »Trepče« posetila je Rašku i Rudo i položila venac na grobove palih boraca. U gradu slavljeniku, pod Zvečanom, na spomenicima: na Partizanskom brdu, na Bairu, u Prvom Tunelu, i Starom Trgu, proleteri su položili vence i odali poštu palim drugovima.

Borci Rudarske čete i 1. proleterske posetili su Prvi Tunel, Stari Trg i Trepčine pogone u Zvečanu i, prilikom susreta sa srednjoškolcima i mladim radnicima, govorili im o slavnim likovima iz Rudarske čete: Nikoli Bubalu, Radetu i Todoru Milićeviću, Danu Brkljaču, braći Labus, Predragu Mihailoviću Pegi i drugima.

U školi sa praktičnom nastavom u Zvečanu, uspomene na hrabre saborce oživeli su narodni heroj Milan Antončić Velebit i rudari prvoborci Prokica Zigić i Miloš Korać. Oni su i kumovali školi, darujući joj časno ime »Rudarska četa«, kako se od toga dana naziva.

— Teže mi je bilo da pričam učenicima o ratu nego sve vreme ratovanja, — rekao je Miloš Korać — jer sam imao neku tremu kada sam se u školskoj učionici obreo među učenicima...

Bolničarke 1. proleterske Milesa Jovanović-Đorđević i Milena Đokić-Antončić Cvrčak posetile su školu za medicinske sestre »Desa Tomović« i u sećanjima oživele lik hrabre bolničarke Rudarske čete Aleksandre Krstonošić Nanice. Dušan Karić je u gimnaziji »Silvira Tomazini« govorio o Predragu Mihailoviću Pegi, saborcu, učeniku kosovskomitrovačke gimnazije i, kasnije, studentu Beogradskog univerziteta. U školi »Muharem Bekteši«, o slavnim likovima skojevaca i boraca Rudarske čete govorio je Branislav Božović Bane, zamenik političkog komesara te čete 1. proleterske brigade.

Tri dana su zajedno s građanima praznovali proleteri u gradu rudara. Prisustvo boraca se osećalo gotovo na svakom koraku i podsetilo žitelje Kosovske Mitrovice na slavnu prošlost njihovog kraja i okoline, na predratni revolucionarni pokret Trepče — kolevke Rudarske čete, u kojoj su odnjihani i stasali hrabri rudari, čijem su se junaštvu u narodnooslobodilačkoj borbi divili svi borci proslavljene 1. proleterske brigade.

Blagoje Danilović

NEUNIŠTIVOST RUDARA

Borcima Omladinske rudarske čete teritorijalne partizanske jedinice u Trepči upućujem ove redove.

Autor

Posle poziva Partije narodima Jugoslavije da ustanu u borbu protiv fašističkog okupatora sve više se razgarao otpor porobljivaču i njegovim slugama — rađale su se partizanske jedinice od kojih se stvarala Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

U raznim delovima Jugoslavije, koju su bili rasparčali fašistički okupatori, ustanak se razvijao neravnomerno, u zavisnosti od posebnih uslova koji su postojali: istorijskih, kulturnih, privrednih, od snage i aktivnosti Partije i njenog uticaja na mase, od organizovanosti i metoda okupatora i onih političkih snaga koje su se, pomirene s okupacijom zemlje, krile pod skutom okupatora i čekale da u pogodnom trenutku uzmu vlast u svoje ruke.

Zbog toga su se, i pored zajedničke osnove na kojoj su nastale, partizanske jedinice dosta razlikovale, boreći se sa specifičnim teškoćama u kojima su nastajale i prilagođavajući se uslovima područja na kome su razvijale svoje borbene akcije.

Odvajajući se od svoje teritorije, odredi koji su 21. decembra 1941. godine formirali 1. proletersku brigadu u Rudom već posle prvih zajedničkih borbi toliko su se zbližili da je nad razlikama koje su poneli sa sobom preovladalo nešto novo, svima zajedničko, ono što je karakterisalo proletere: visoka politička svest, izvanredna borbenost i spremnost da se ciljevi revolucije, u vidu svakodnevnih zadataka narodnooslobodilačke borbe, ostvaruju i pod uslovima toliko teškim da su se ponekad graničili s nemogućim.

Svaki bataljon je ipak imao svoj specifični lik, kojim se razlikovao od drugih, što je na svoj način predstavljao nastavak obeležja onih uslova iz kojih je svaki bataljon nastao.

Bio sam politički komesar 4. kraljevačkog bataljona od sredine 1942. do sredine 1943. godine. Prošao sam u sredini mojih drugova uobičajeni put: najpre kao borac u desetini 1. čete prvog Zekinog bataljona Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovo Kursula«, zatim kao desetar pa zamenik komandira čete, komandir čete omladinaca na Orahovici, barjaktar bataljona, a onda, posle odlaska komesara bataljona Dragiše Ivanovića za komesara brigade, drugovi me izabraše za komesara i ostadoh u štabu bataljona godinu dana, gde sam ostao do premeštaja u politodel 11. divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Naš 4. kraljevački bataljon imao je štab, tri čete i prateći vod.

Stab je komandovao bataljonom, a sastojao se od komandanta, zamenika komandanta, komesara, zamenika komesara, intendanta i sanitetskog referenta bataljona.

Svaka četa je imala dva voda, četiri desetine i komandu čete: komandira i zamenika, komesara i zamenika, sanitetskog referenta i ekonoma. Četa je bila sposobna za samostalan život i borbu i često je bila izvršilac posebnih akcija i zadataka, sama ili u saradnji sa četama i većim jedinicama drugih bataljona ili drugih brigada Narodnooslobodilačke vojske. Svaki vod sa vodnikom i vodnim delegatom i svaka desetina sa svojim desetarom takođe su bili osposobljeni za samostalne akcije.

Intendant se brinuo o snabdevanju, a sanitetski referent bataljona o zdravlju boraca i nezi ranjenika.

Tri čete našega bataljona u ponečemu su se razlikovale, a pre svega u sastavu.

Prva četa se sastojala od seljaka sa područja između Kraljeva i Žiče, radnika iz fabrike vagona i železničkog čvora, kao i kraljevačkih srednjoškolaca. Odlikovala se izvanrednom snalažljivošću u svakoj situaciji, lakim i brzim povezivanjem s narodom, sposobnošću da se prikrade neprijatelju, iznenadno i snažno udari po njemu i »zbriše« ga sa položaja.

Druga četa je bila formirana pretežno od srednjoškolaca, studenata i radničke omladine Kraljeva, Kosova i Ibarske doline. Mladost im je davala veliki polet, ali ostali su intelektualci: teže su se prilagođavali uslovima koji su se često menjali, u akciji i borbi su bili hrabri, ponekad možda nedovoljno uporni, a odlikovali su se bogatstvom političkog i teorijskog rada.

Treću četu su činili rudari Trepče i Ibarskih rudnika, šumski radnici sa Kopaonika i Golije i manji broj đaka i studenata *iz* Raške i Kosovske Mitrovice. To je bila kompaktna borbena jedinica, čvrsta udarna pesnica. Odlikovala ih je iskrenost i otvorenost, oštra kritika i proleterska čistota u odnosima, upornost u izvršavanju zadataka. Njihove su diskusije bile uvek kratke, konkretne, a ispoljavali su prefinjeno osećanje i smisao za praktična rešenja.

Bataljon sastavljen od takvih četa — bio je izvanredna proleterska jedinica, koja je izvršavala s uspehom sve zadatke, i vojne i

političke. Bili smo pravi majstori u zauzimanju utvrđenja, naselja i gradova.

Cete su zadržavale i do kraja rata još više razvijale svoje specifične osobine, po kojima su se prepozna vale i na terenu, i u maršu, i u borbi.

U tom pogledu, u pogledu izraženosti sopstvenog lika, možda među najpoznatijim i u isto vreme najkarakterističnijim među proleterskim jedinicama bila je četa rudara. S vremenom rudari su se toliko prekalili i proslavili u borbama da su postali primer borbene jedinice radničke klase, najčistiji izraz onoga po čemu su se proleteri razlikovali od drugih jedinica naše Narodnooslobodilačke vojske. Oni su toga bili svesni, i u njihovom načinu kako su isticali pripadnost Rudarskoj četi bilo je naglašenog ponosa. A karakterisao ih je jedan stav i postupak koji je tom njihovom ponosu odgovarao i iz njega proizlazio. Bilo je kod njih nečega što drugi nisu imali u tolikom izobilju, čime su oni zračili, što je bilo u njima, u vazduhu oko njih, što si osetio čim si došao u dodir s rudarom ili u njihovu sredinu: tople prisnosti, srdačnosti, otvorenosti i poštenja, ljubavi prema čoveku, spremnosti da se za druga učini i podnese sve ono što se u takvim uslovima zahtevalo, pa i više od toga.

Rudarski duh je bio prisutan u celokupnom mehanizmu i načinu života čete, u komandi čete, u vodovima i desetinama, na četnim konferencijama, na sastancima partijske ćelije, u susretima s narodom, sa borcima drugih jedinica ili u odnosu prema novim borcima.

Reč »rudar« je među proleterima imala svoje specifično značenje i simbolisala je neposrednu pripadnost radničkoj klasi, i to onom najčistijem i najbrojnijem njenom delu, predodređenom da vodi i nosi revoluciju.

Trajala je narođnooslobodilačka borba, menjao se sastav četa i bataljona proletera. Ulazili su i u četu rudara omladinci sa Glasinca, iz Prnjavora, iz Posavine, Krajišnici, Muslimani, Dalmatinci, ali ono što je bila odlika rudara, što je postalo svojina i tradicija čete, ostalo je trajno, prenosilo se i dobij alo nove načine da se izrazi i obogati novim odlikama. Ušavši u četu rudara, seljak, radnik, učenik, brzo su se, ne gubeći odlike koje su doneli, ispunili svim onim što je teško definisati drugačije nego kao svojstva Rudarske čete, ali što ih je pretvaralo u rudare, borce uzorne proleterske jedinice.

Ta tradicija koju su rudari nosili, snaga kojom su ovladavali svakim ko god je ulazio u redove boraca njihove čete — to je nešto najlepše i najupečatljivije čega se sećam kada danas pišem ove redove o rudarima.

I mislim, sigurno znam: da je narodna revolucija trajala deceniju ili više i da od rudara iz 1941. nije ostao u četi niko, ni jedan od onih koji su je stvorili, da bi borci koji popunjavaju četu i zauzimaju mesta onih kojih tu više nema i sami bili poneseni neuništivim duhom i tradicijom čete i uvek sposobni da se u borbi i na delu pokažu dostojni imena rudara — proletera.

Blagoje Bogavac

OMLADINSKA RUDARSKA CETA

Da i ovoj omladini damo puške ili drugo sredstvo za odbranu zemlje, ona bi isto tako hrabro branila svoju zemlju.

Tito

»Svečano se obavezujem da ću verno, disciplinovano i uredno izvršavati sve zadatke Omladinske rudarske čete, kako na osposobljavanju za opštenarodnu odbranu u miru, tako i u neposrednoj odbrani u slučaju rata, da ću se uvek boriti za slobodu i čast otadžbine, ne žaleći da u toj borbi dam i svoj život, sledeći primere i negujući tradiciju boraca proslavljene Rudarske čete 1. proleterske brigade, Kopaoničkog, Ibarskog i Šaljskog partizanskog odreda.«

(Tekst svečane zakletve pripadnika Omladinske rudarske čete)

Tradicija borbi jugoslovenskih naroda, naročito iz novije istorije našeg narodnooslobodilačkog rata, snažan je izvor moralne snage naše opštenarodne odbrane, osnova savremenije koncepcije održavanja, razvijanja i produbljivanja duha revolucije.

Negovanje tradicija slavne Rudarske čete, koja je u Rudom ušla u sastav 1. proleterske brigade, trajan je zadatak svih radnih ljudi »Trepče«, osobito mlade generacije iz redova svih naroda i narodnosti. Ona je i podstakla inicijativu da se u sklopu opštih težnji za stalnim izučavanjem iskustava i negovanjem revolucionarnih i borbenih tradicija naroda, jedinica i boraca, iznalazeći najprikladnije forme za taj sveti zadatak, u preduzeću obrazuje Omladinska rudarska četa, po uzoru na svoju slavnu prethodnicu iz minulog rata.

Omladinska rudarska četa je formirana odlukom Radničkog sapeta preduzeća na Svečanoj sednici od 30. jula 1971. godine, povodom jubilarne 30-godišnjice ustanka i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Tom odlukom su takođe utvrđeni: sastav jedinice, uslovi stupanja u jedinicu i istupanja iz nje, zadaci pripadnika čete, njihova

Današnja Omladinska rudarska četa u Trepči neguje tradicije ratne Rudarske čete

prava i dužnosti, uniforma i obeležja, formacija i druga važna pitanja.

Revolucionarne tradicije kolektiva »Trepče« su i na taj način nastavljene, jer se ova omladinska jedinica, neprekidno obnavljajući svoj sastav, vaspitava na nepresušnom vrelu svih vrednosti naše narodno oslobodilačke borbe, herojskom putu 1. proleterske brigade i njenog udarnog jezgra — Rudarske čete.

Omladinska rudarska četa, simbolišući ratnu Rudarsku četu proslavljene proleterske brigade, nastavlja i gaji tradicije njenih boraca koji su slavu svog oružja proneli širom naše zemlje. Mladost će i ovaj put visoko podignuti zastavu svoje slavne prethodnice.

U pravilima dobrovoljne omladinske teritorijalne jedinice koja nosi naziv »Rudarska četa« stoji i ovo:

»Za vreme mira, Rudarska četa organizovano i planski izučava i savlađuje nastavu po planu i programu obuke teritorijalnih jedinica narodne odbrane; izvodi vežbe radi obuke i provere uvežbanosti i sposobnosti za odbranu zemlje; radi aktivno na razvijanju, jačanju bratstva i jedinstva i razvijanju socijalističke svesti među omladinom i radnicima preduzeća; učestvuju u borbi protiv elementarnih nepo-

goda u preduzeću i bližoj okolini i izvršava i druge zadatke utvrđene planom i programom koji donosi Stab narodne odbrane.

U slučaju rata, Rudarska četa, u sadejstvu s drugim teritorijalnim jedinicama preduzeća ili jedinicama Jugoslovenske narodne armiče, vodi oružanu borbu protiv neprijatelja; vodi borbu u preduzeću protiv svih vidova neprijateljske delatnosti; izvršava zadatke zaštite i spasavanja ljudstva i materijalnih dobara preduzeća od ratnih dejstava i elementarnih nepogoda; izvršava i druge zadatke u vezi sa samoodbranom u preduzeću.

Pripadnici Rudarske čete su dužni da se pokoravaju svim zahtevima i naređenjima Komande čete i pretpostavljenih starešina formacijskog sastava; da se uredno i na vreme odazivaju na pozive Službe za narodnu odbranu preduzeća, kako na nastavu, tako i za druge zadatke utvrđene planom i programom narodne odbrane; da stalno rade na jačanju čvrstine i jedinstva Rudarske čete, da razvijaju drugarske međusobne odnose; da razvijaju bratstvo i jedinstvo, da se osposobljavaju za odbranu zemlje i da neguju tradicije boraca ratne Rudarske čete. .. «

U skladu sa takvim zadacima, duhom i tradicijom njene slavne prethodnice, određeno je da u sastav Omladinske rudarske čete ulaze najbolji omladinci i omladinke od 17 do 27 godina života. Preživeli rudari — revolucionari, borci ratne Rudarske čete, počasni su članovi ove omladinske jedinice, u kojoj su tako, na najbolji mogući način, spojeni ratnički ideali i mladalački polet, revolucionarna iskustva i prekaljenost revolucionara, preživelih ratnika i boraca, i entuzijazam i ponos mladih što su članovi i pripadnici jedne slavne jedinice čije je otelotvorenje mladost.

Omladinska rudarska četa ima svoju formaciju, svoju zastavu, a njeni pripadnici posebnu uniformu s odgovarajućim amblemima. Svake godine 30. jula (na dan prve akcije rudara partizana na žičari Trepče 1941) vrši se svečana smotra i četa se u isto vreme popunjava novim članovima.

U planu i programu aktivnosti na moralno-političkom vaspitanju učinjeni su značajni napori da se pripadnici ove jedinice svestrano osposobljavaju: da neguju borbene i etičke tradicije; da upoznaju borbeni put 1. proleterske brigade i Rudarske čete; da redovno održavaju godišnje svečane smotre u čast proslave »Sedam rudarskih dana« u vreme julskih praznika i smotre povodom Dana Armije; da organizuju skupove i susrete s preživelim borcima, predavanja i oživljavanje sećanja na slavne dane NOB-a; da vrše obuku na mestima borbi ratne Rudarske čete; da obeležavaju mesta borbi i akcija ratne Rudarske čete; da održavaju stalan dodir s preživelim borcima, ustanovama i jedinicama koje neguju tradicije 1. proleterske brigade, kao i da organizuju zajedničke izlete i logorovanja i druge oblike saradnje. Opšte je nastojanje da se svim ovim aktivnostima ostvari vaspitni uticaj na mlade, upravo u duhu tradicija Rudarske čete i 1. proleterske brigade.

Omladina u četi je ponosna zbog ukazanog poverenja i uzvišene odgovornosti koja joj je data s pravom na obuku za odbranu domovine. Ona se u isto vreme oseća pozvanom da bude uzor ostalom delu borbene radničke omladine u jačanju idejno-političke svesti mlade generacije i u svim oblicima aktivnosti. Ona je dokazala da je dorasla svim zadacima koji joj, kao sastavnom delu teritorijalne odbrane u preduzeću, i pripadaju. O tome recito govore i uspesi na veoma uspeloj vežbi »Kosovo 72«, na kojoj je Omladinska rudarska četa imala posebne zadatke. Uspešno izvršenje tih zadataka dokazalo je da je četa sposobna da rešava i najsloženije ratne zadatke, jer je u toku vežbe pokazala visoku svest i visok stepen moralno-političkog jedinstva. Za ispoljenu sposobnost u efikasnom rešavanju zadataka za za vreme vežbe »Kosovo 72«, Omladinska rudarska četa je dobila posebna priznanja od Pokrajinskog izvršnog veća i Opštinske skupštine Kosovske Mitrovice, koji su joj dodelili plakete, pohvale i nagrade.

Skender Iljazi

BRANISLAV BOZOVIĆ

NARODNI HEROJI — RADNICI TREPČE

DVADESET PETOGODIŠNJI KOMUNIST MEĐU RUDARIMA
SAVA KOVACEVIĆ

Početak istraživačkih radova (1927. godine) i eksploatacije olovne i cinkane rude u Trepči (1930) privukao je mnoštvo nezaposlenih radnika iz raznih krajeva zemlje. Dolazili su siromašni radnici iz Like, Bosne, Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Makedonije. . . Marta 1930. godine pojavio se u Starom Trgu i Sava Kovačević, dvadeset petogodišnji zemljoradnik iz Crne Gore. Radio je kao priučeni monter na žičari olovnog rudnika. Stanovao je tu, u Starom Trgu, kod sestre Plane i zeta Andrije Samardžića.

Državni sud za zaštitu države utvrdio je i, kasnije, evidentirao ove podatke o njemu:

»Kovačević Sava, sin Blagoja i Jovane rođene Perović, rođen 12. januara 1905. godine u selu Nudu, srez nikšićki, jugoslovenski državljanin, zemljoradnik, neoženjen, vojsku služio, pismen, bez imovine. . . «

Sud jedino nikad nije utvrdio ovaj podatak: da je Sava primljen u Partiju 1925. godine, kao devetnaestogodišnji mladić.

Dolaskom u Kosovsku Mitrovicu i Trepču mladi komunist se našao u novom kraju i novoj sredini. Na ovom zaostalom području živelo je mnogo siromašnih ljudi, koji su na sve strane tražili posla, pa je uprava Trepče dolazila do jeftine radne snage. Nepismenost, opšta zaostalost, bespravlje albanskog življa, iskorišćavanje naseljenika, sve je to pogodovalo upravi engleskog rudnika da lako regrutu je radnike i bezdušno ih eksploatiše. Sava je bio svedok bezakonja, maltretiranja radnika, zakidanja od njihovih zlehudih zarada, mahinacija i obmanjivanja koje su vršili uprava rudnika i pojedini njeni inžinjeri, činovnici, nadzornici. . . Zbog velikog pritiska nezapošljenih, mnogi od domaćih poslušnika engleskih kapitalista primali su radnike samo uz »odgovarajuću naknadu«. Mito i korupcija su carovali.

Sava Kovačević u Trepči 1930. godine

Za komunista Kovačevića bila je to nova škola i novo iskustvo, iskustvo sticano u pravoj proleterskoj sredini — među rudarima i radnicima Trepče. Prepušteni na milost i nemilost upravi rudnika, radnici su radili i živeli pod teškim uslovima. Na poslu su bili bez i one najpreče zaštite, izloženi čestim nesrećama i oboljenjima, a i radne norme koje su morali ispunjavati bile su visoke. Loša ishrana i teške stambene prilike još više su pogoršavale život radnika. To je izazivalo ogorčenje, dovodilo do spontanog protesta, otpora i revolta, što je naročito dolazilo do izražaja povodom nesreća u rudniku i prilikom sahrane nastradalih rudara. Bili su to stihijski izlivi nagomilanog nezadovoljstva i mržnje prema izrabljivačima, izlivi sveg bunta Trepčinih radnika. U to vreme još nije bilo organizovane snage — partijske organizacije — koja bi ujedinila otpor radnika i povela ih n jedinstvenu borbu za veće nadnice i bolje uslove rada, za potpuniju zaštitu na poslu, za bolju ishranu i smeštaj, za ostvarivanje njihovih zakonskih prava.

Sava Kovačević se s mladićkim i komunističkim žarom uključio u klasnu borbu. Ni särri još nije imao dovoljno iskustva i znanja, ali je dobro znao da se radnici moraju udružiti i složno usprotiviti izrabljivačima ako žele da imaju uspeha u pravednoj borbi koju vode.

Radnici koji su tada radili u Trepči zapamtili su ga po burnom temperamentu, oštrom jeziku i hrabrosti da svakome u lice kaže ono što misli. Nazivao je sve pravim imenom: bespravlje — bespravljem, eksploataciju — eksploatacijom, bezakonje — bezakonjem, nepravdu — nepravdom.. . — ne obazirući se na to ko je prisutan. Prilikom nekog slavlja govorio je tako i pred sreskim načelnikom, ne haj ući za upozorenja svojih rođaka i drugova. Smelo je iznosio svoje mišljenje i javno kritikovao eksploatatore i njihove poslušnike zbog

bezdušnih postupaka prema radnicima. Posvuda se već govorilo: »Seče Sava kao britkom sabljom«.

Mada je sàm imao dobru platu, a uz to je stanovao kod sestre, Sava se uvek solidarisao s onim radnicima koji su najteže živeli. Od toga mladića neukrotive naravi, ponositog i pravdoljubivog, nije trebalo tražiti pomoć i podršku u nevolji. On je säm priskakao i pomagao kako je znao i umeo. Ljudi iz uprave rudnika su to brzo zapazili i pretili mu što se »svuda meša i svuda upliće svoje prste«.

Ponekad je Savu obuzimala mladićka nestrpljivost, govorljivost u borbi za ostvarenje revolucionarnih ideala, za preobražaj društva. Svoja raspoloženja, želje, osećanja nije skrivao; jednostavno nije se mogao lako obuzdati. Jednom je, u takvom raspoloženju, svom prijatelju Miljku Bulajiću iz sela Vilusa, kod Grahova, napisao pismo u kome je bilo reči o borbi i revoluciji. U Vilusima je pismo, umesto Bulajiću, dospelo u ruke policije. Otuda je upućeno policiji u Kosovskoj Mitrovici. Policijski pisar iz Vučitrna dobio je zadatak da ispita taj »slučaj komunističke aktivnosti«. U pratnji žandara, banuo je u stan Samardžićevih u Starom Trgu. Pretresli su ceo stan i Savu uhapsili. Zadržali su ga u zatvoru dva dana i vratili u Stari Trg zapretivši mu najstrožim policijskim merama. Kada je, te godine, kralj Aleksandar dolazio u posetu ovom kraju, Savu su uklonili uputivši ga u Milenicu, napušteni rudnik iz doba Rimljana.

Sirio je Sava revolucionarne ideje među radnicima, uticao na njih i radio sa njima kako je i odgovaralo mladom, smelom komunistu, ponesenom idealima i ciljevima Partije. Uprava Trepče i lokalne vlasti ocenile su da Sava »širi bunt« među radnicima i da to ugrožava njihove interese, pa su se spremale da nasilno prekinu takvu njegovu delatnost.

Nije bilo druge — Sava je morao napustiti Trepču. Prvog decembra 1930. pozdravio se s drugovima iz olovnog rudnika i sklonio kod sestre i zeta, koji su neposredno pre toga prešli iz Starog Trga u selo Staro Gracko. Tu se zadržao dvadesetak dana, a onda ie otišao u Beograd, gde mu ie živeo brat Mitar. Žandari su potom tri puta dolazili u Staro Gracko, tražili Savu, a pošto ga nisu našli, pokušavali su da saznaju kamo je otišao i gde stanuje.

Policija je prekinula Savino drugovanje s rudarima i drugim radnicima Trepče u vreme začetka radničkog pokreta, koji će kasnije ojačati, omasoviti se, pokrenuti radnike da preduzimaju organizovane štrajkove i vode jedinstvenu borbu za svoje interese. I u toku takvih akcija, koje su usledile, i u dane pobeda u štrajkovima, radnici Trepče su se sećali svog druga iz Crne Gore koji je 1930. godine radio i borio se zajedno sa njima. Ostao im je u trajnoj uspomeni taj smeli, uporni, pravični dvadeset petogodišnji mladić, snažna glasa i oštra jezika, njihov saborac koji se isticao aktivnošću u sindikatu, otvorenim buntom protiv nepravdi prema radnicima, podsticanjem radnika da se udruže u borbi za svoja prava, davanjem ličnog primera

hrabrosti u recima i na delu. Zapamtili su tog ponositog čoveka koji nije savijao kičmu pred moćnicima u Trepči i Mitrovici, koji je priticao u pomoć ne čekajući da ga pozovu, druga koji nije mogao da otrpi nepravdu, koji je spontano usta jao protiv nje ne misleći na posledice. Nisu mogli da zaborave Savin ljudski lik, njegovo drugarstvo, čovečnost, osobine koje su ga krasile; kako je samo znao — zajedno s njima — da podeli radost ili ogorčenje, da odboluje nesreće svojih drugova, ali i da se smeje od srca, grohotom, onako kako je valjda samo on umeo.

Pošto je iz Trepče i Starog Gracka došao u Beograd, Sava je 1931. radio najpre na građenju zemunskog mosta, a zatim u štampariji lista »Vreme«. Tada je žudno čitao sve što mu je došlo do ruku. No već početkom 1932. vlasti ga hapse, zajedno s bratom Mitrom. Kao i u Trepči, i ovde je Sava — po kriterij umu policije — nepoželjna ličnost. Zato se, posle puštanja iz zatvora, vraća u rodno Grahovo.

Produžio je Sava svoj partijski rad daleko od Trepče, bio sekretar partijske ćelije i mesnog komiteta, član okružnog komiteta; učestvovao na raznim partijskim konferencijama; bio proganjan, više puta hapšen i osuđivan zbog svog revolucionarnog rada. I bilo gde da se nalazio i ma šta da se s njim događalo, radnici Trepče, koji su ga poznavali i do kojih je samo po neki glas o Savi dopirao, često bi upitali: »Jeste li čuli za našeg Savu?«

Posle gotovo sedam godina Sava se opet pojavio na Kosovu. Te, 1937. godine, aprila meseca, došao je da obiđe Staro Gracko, Trepču i Kosovsku Mitrovicu, Prištinu i Vrelo kod Goleša. Tada je to već bio iskusan revolucionar, očeličen u zatvorima, poznat po svom nepomirljivom držanju pred klasnim neprijateljem, komunist koji je u međuvremenu sazreo i mnogo naučio. Došao je pošto je neposredno pre toga iz zatvora u Sarajevu bio prebačen u Beograd i u martu izveden pred Državni sud za zaštitu države. Čim je posle suđenja, pušten iz zatvora, obišao je rudnik u kojem je nekada radio i ljude sa kojima se borio. Ostao je osam dana, a onda je otišao u Crnu Goru.

Oružani ustanak, narodnooslobodilački rat i revolucija otvorili su novo poglavlje u istoriji naših naroda i bili prekretnica u životu naših ljudi. Za Savu, bio je to nastavak revolucionarnog rada i borbe, ali sada borbe s oružjem u ruci. U toj borbi njegovo će ga junaštvo uzdići do legende.

U julskom ustanku bio je jedan od rukovodilaca oružane borbe u rodnom Grahovu i već u prvoj ratnoj godini komandant Nikšićkog partizanskog odreda. Ratovao je svuda gde su potrebe borbe zahtevale i vršio dužnosti koje su mu bile poveravane: komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, člana Vrhovnog štaba, komandanta Pete crnogorske brigade, komandanta Treće divizije. Bez predaha je vodio svoje borce iz bitke u bitku, zadajući okupatorskim i kvislinškim

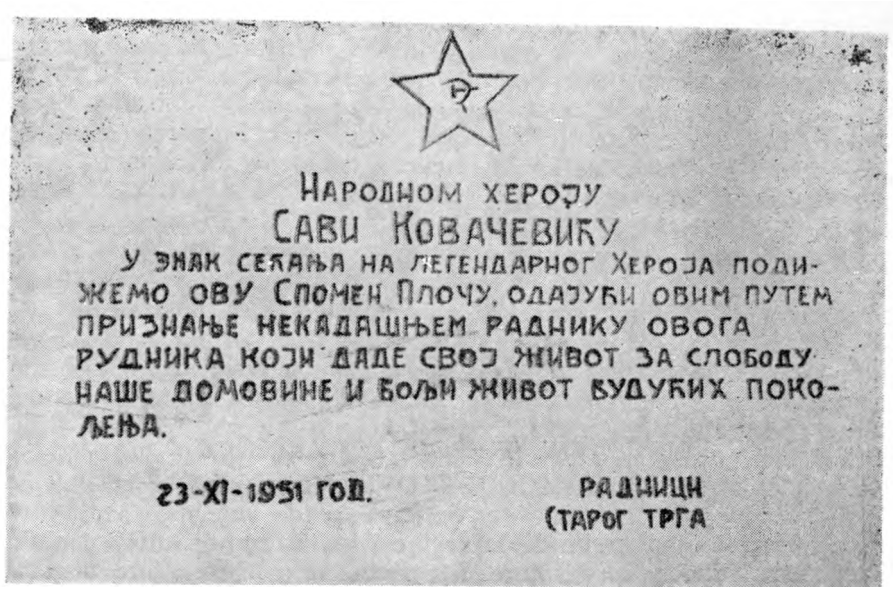

Spomen-ploča Savi Kovačeviću u Starom Trgu — Trepča

jedinicama žestoke udarce. Svojim junaštvom i ratnim podvizima pročuo se ne samo među borcima Narodnooslobodilačke vojske i u narodu već i kod neprijatelja kome je nanosio poraze i ulivao strah.

Poginuo je kako je dolikovalo živoj legendi — na čelu svojih boraca, u jurišu, uz povik: »Za mnom, junaci!« Pao je u najstrašnijoj bici naše vojske, u petoj ofanzivi, na Sutjesci. Kao da je slučaj hteo — sjedinile su se dve legende, dva simbola: Sutješka i Sava Kovačević.

Poginuo je 13. juna 1943. Proglašen je za narodnog heroja 6. jula iste godine.

Narod i vojska slavili su Savino junaštvo. Širom zemlje pevala se pesma o komandantu Savi.

Znali su rudari Trepče da Sava pripada svima, da je jugoslovenski revolucionar i heroj. Zato su na skroman način obeležili da je Sava drugovao i borio se i sa njima. Posle oslobođenja zemlje postavili su u Starom Trgu spomen-ploču na kojoj piše da će se radnici Trepče uvek sećati da je legendarni junak Sava Kovačević nekada radio u ovom rudniku.

BUNTOVNI TREPCIN ELEKTRIČAR
VLADIMIR CETKOVIC VLADO

Posle šestojanuarske diktature je i veliki rudnik olova i cinka Trepča, zajedno s Kosovskom Mitrovicom, bio izložen teroru vlasti i proganjanju komunista i naprednih radnika. Rudari u Starom Trgu i Prvom Tunelu i radnici u postrojenjima za preradu rude u Zvečanu, iskorišćavani od engleskih vlasnika rudnika, maltretirani od domaćih vlasti, morali su se sami boriti za svoja prava, protiv teških nepravdi, loših uslova rada i bednih prilika pod kojima su živeli.

Godine 1934. ponovo je oživeo partijski rad u rudniku i gradu. Tada je iz Kraljeva došao u Kosovsku Mitrovicu instruktor Pokrajinskog komiteta za Srbiju Petar Dragišić i obrazovao partijsku ćeliju; ona je ujedno bila i privremeno partijsko rukovodstvo ovoga kraja, koje je nešto kasnije preraslo u Mesni komitet. Član te ćelije i partijskog rukovodstva postao je i Vladimir Četković Vlado, električarski radnik u Zvečanu (ostala tri člana bila su: Miro Dragišić, Dušan Tomović i Franc Veber).

Cetković se već bio istakao kao buntovan radnik Trepče, smeo čovek, uvek spreman da »isteruje pravdu«. Znalo se za njegovu gotovost da pomogne drugovima kako bi ostvarili svoja prava, da žigoše razna zakidanja radnicima i maltretiranja koja je vršila uprava rudnika, da javno ustane protiv bezdušnog iskorišćavanja i bahatih postupaka činovnika i nadzornika koji su revnosno služili engleskim kapitalistima. Već 1933. godine je zapažen po čestom istupanju na skupovima Podružnice metalskih radnika, po beskompromisnom stavu, živoj aktivnosti u sindikatu, vidnom zalaganju za stvaranje i rad radničkog kulturno-umetničkog društva »Abrašević«. Bilo je prirodno što je takav afirmisani borac radničkog pokreta postao jedan od prvih komunista Trepče.

Drugovi su Vlada bolje upoznali i zbližili se s njim. Saznali su da je iz okoline Podgorice (Titograd), da je rođen 1903. godine u

Piperima, da je posle završene osnovne škole napustio rodni kraj, došao u Sombor i tu, 1930. godine, završio elektromehaničarski zanat. Odatle se i uputio u Trepču i zaposlio kao električar u postrojenjima za preradu u Zvečanu. Brzo se stručno usavršavao i, mada mlad, stekao glas jednog od najboljih električara rudnika. Radio je na montiranju električnih instalacija raznih objekata za preradu: flotacije, rafinerije i drugih. Mada je u praksi postigao zavidno iskustvo i ugled stručnjaka, nije se zadovoljio time. Zeleo je da se i dalje usavršava u struci, pa se prijavio Dopisnoj politehničkoj školi u Parizu i učio iz prevedenog materijala te škole.

Bio je nižeg rasta, snažan, sav »nabijen«, kako su govorili drugovi, i zbog toga mu dali nadimak »Valjak«. Aktivno se bavio sportom. Već u Somboru se, u mesnom rvačkom klubu, pokazao kao odličan rvač, a i u Mitrovici je bio poznat kao sportist. Više puta je svoje drugove zadivio snagom. Jedan takav slučaj dogodio se na mostu preko Ibra u Kosovskoj Mitrovici. Trebalo je da poznati domaći fašist Hođera održi zbor u gradu. Komunisti su se pripremali da rasture zbor, isto onako kako su to — zajedno s naprednim ljudima iz grada i rudnika — prethodno učinili s Ljotićevim zborom. Za njihovu nameru je saznao mesni policijski doušnik i o tome obavestio sreskog načelnika. Vlado je, posle toga, idući preko mosta s partijskim sekretarom, susreo doušnika. Kivan na njega zbog prijave, zgrabio ga je i podigao uvis. Držeći ga iznad ograde mosta, zapretio je da će ga baciti u Ibar. U snažnim Vladovim rukama policijski žbir se bespomoćno batrgao, unezvereno gledajući u hućnu reku ispod sebe. Preplašeni doušnik je otada zaobilazio sva mesta na kojima bi mogao sresti Vlada. I sreski načelnik, bojeći se nereda, odlučio je da ne odobri održavanje Hođerinog zbora.

Kao mladi komunist, Vlado se u praksi borbe brzo razvijao, preodolevajući neka svoja ranija shvatanja, prebrzo reagovanje i nagle postupke. Buntovnik, protivnik nepravdi na koje je nailazio svuda oko sebe, neposredan i plah, on je u početku — po dolasku u rudnik — spontano tražio oduške, spreman da se i u ličnom obračunu s nosiocima nepravde izbori za nekakva rešenja. Tada još marksistički neobrazovan i neuključen u partijski rad, reagovao je onako kako su, prirodno, reagovali i drugi ogorčeni radnici, odgovarajući silom na silu radničkih krvopija. Kao član partijske organizacije i rukovodstva Trepče i Mitrovice, sazrevao je kao komunist i revolucionar u organizovanom partijskom radu. Nadahnut takvim radom i perspektivama koje su mu se otvarale, bio je neumoran organizator okupljanja i udruživanja radnika i njihovih akcija protiv bezdušnih poslodavaca, dobar govornik, poletni aktivist sindikalnog pokreta, pregalac u društvu »Abrašević«. Bio je »zadužen« za partijsku organizaciju u Zvečanu, ali je odlazio i među rudare Prvog Tunela i Starog Trga, delovao i u gradu, gde je stvorio partijsku ćeliju od zanatskih radnika.

Brzo su radnici i napredni ljudi Trepče i Mitrovice zavoleli ovog pravdoljubivog, neposrednog, odvažnog i preduzimljivog čoveka, ži-

Vladimir Cetković, kao električar Trepče

vog temperamenta i ogromne energije, čvrstog i ponosnog, koji ni pred kime nije savijao kičmu. Prihvatili su ga kao snažnu ličnost, prigrlili ga kao dobrog druga, vesele naravi, skromnog i pristupačnog, uvek spremnog da razume čoveka i priskoči mu u pomoć.

Vlado je, kao jedan od vrsnih električara Trepče, imao vrlo dobru platu, od koje je mogao živeti »na visokoj nozi«. A živeo je skromno, ostavljao za sebe samo onoliko koliko je bilo najnužnije. Pomagao je svoju porodicu i siromašne drugove, davao znatne priloge partijskim fondovima za pomoć. Nemalo drugova je zapamtilo kako ih je Vlado prihvatio, pružao im u svemu gostoprimstvo, prenoćište i hranu, kupovao odeću ili obuću.

U toku rada i borbe u rudniku i gradu Vlado Cetković je shvatio da mu je, pored poleta i borbenosti, potrebno i znanje, pa je veliku pažnju poklanjao svom obrazovanju — neumorno je čitao knjige i proučavao politički materijal. To je uskoro pokazalo rezultate u široko ostvarenim dodirima s ljudima. On se, kao električar, družio i na ravnoj nozi razgovarao sa studentima, inžinjerima i drugim intelektualcima.

Godina 1936. bila je veoma značajna za Vlada. Njegova borbenost, revolucionarnost, organizacione sposobnosti i uticaj na ljude, sve više su dolazili do izražaja u partijskom radu i sve češćim sukobima radnika Trepče s upravom rudnika i mesnim vlastima. U to vreme je bio došao u Kosovsku Mitrovicu partijski instruktor Moma Marković i obavestio komuniste o organizovanom upućivanju jugoslovenskih dobrovoljaca u Spaniju. S pravom se predviđalo da će se iz ovoga kraja javiti veći broj dobrovoljaca, spremnih da brane slobodu španskog naroda od fašističke agresije. I zaista, javilo se 49

dobrovoljaca. Vlado je bio među prvima. S oduševljenjem je prihvatio mogućnost da se protiv fašista bori s puškom u ruci, da se na bojnom polju svrsta u redove boraca internacionalnih brigada i suoči s najvećim neprijateljem radničke klase.

— Meni puška, njemu puška — govorio je. — Pa, ko koga...

Iskrsle su, međutim, teškoće oko organizovanja ilegalnog prebacivanja dobrovoljaca. Policija je učinila sve što je mogla da osujeti tu akciju Partije. Zbog toga dobrovoljci iz Mitrovice i Trepče nisu bili uključeni u neku od organizovanih grupa. Samo je jedan od njih krenuo u Španiju, ali na sopstvenu inicijativu, pouzdajući se u samo njemu poznate mogućnosti i veze. Bio je to Trepčin električar Vlado Četković.

Njegovoj naravi i temperamentu nije odgovaralo čekanje. Pogotovu se nije mogao pomiriti s eventualnim nepovoljnim ishodom, s mogućnošću da mu propadne prilika za odlazak u Španiju. Odlučio je da krene na svaki način, uz sve rizike i opasnosti. Za njega nije bilo drugog rešenja — jednostavno: morao je da ode u Španiju.

Jedne noći u kasne sate, pošto je završio rad u svojoj smeni, iznenada je banuo u stan partijskog sekretara Tomovića. Pred još sanjivim sekretarom izlio je pravu provalu oduševljenja — neposredno i burno, kako je to njemu bilo nalik, saopštavajući mu da ide u Španiju. Tek posle toga mu je pokazao dlan leve ruke. Bio je krvav — od rane. Mirno je objasnio da je za odlazak pripremio i pištolj. Baratajući njime, slučajno je opalio i kuršum mu se zario u dlan druge ruke. Tomović ga je odmah poveo mesnom lekaru Senfajnu. Probudili su ga u noći i ovaj je izvadio tane iz Vladovog dlana.

Odmah posle toga Vlado je nestao. Nestao je iz Trepče i Mitrovice, a pojavio se — u Španiji. Njegovi drugovi iz grada i rudnika tek su kasnije saznali da je ilegalno napustio zemlju u Sušaku, da se prebacio u Francusku, a odatle u Španiju. U uslovima divljeg progona komunista i terora nenarodnih režima u Jugoslaviji, teško su dopirale vesti iz Španije. Ipak, saznalo se da se Vlado Cetković istakao u borbama kod Madrida, u Aragonu i Kataloniji i da je dobio čin poručnika. Na žalost, Španska republika se nije mogla održati pred nadmoćnim snagama udruženog fašizma. Prilikom povlačenja preko Katalonije Vlado je bio teško ranjen, a zatim je, zajedno s drugovima, dospeo u Francusku, u kojoj je dve i po godine čamio u koncentracionim logorima. Kasnije je uspeo da pobegne i ilegalno se vrati u zemlju.

Do Vladovih drugova iz Trepče i Mitrovice sporo su stizale vesti o njemu. Aprilski rat je doneo okupaciju zemlje, a julski dani — oružani ustanak porobljenog ali nepokorenog naroda. Vlado je opet stupio u borbu protiv fašističkog agresora. U toku rata se u mitrovačkom kraju malo znalo o Vladovom ratovanju i njegovoj sudbini. Više se saznalo tek posle rata. Tada su radnici Trepče doznali kako se poručnik iz Španskog rata borio za oslobođenje i revoluciju u svo-

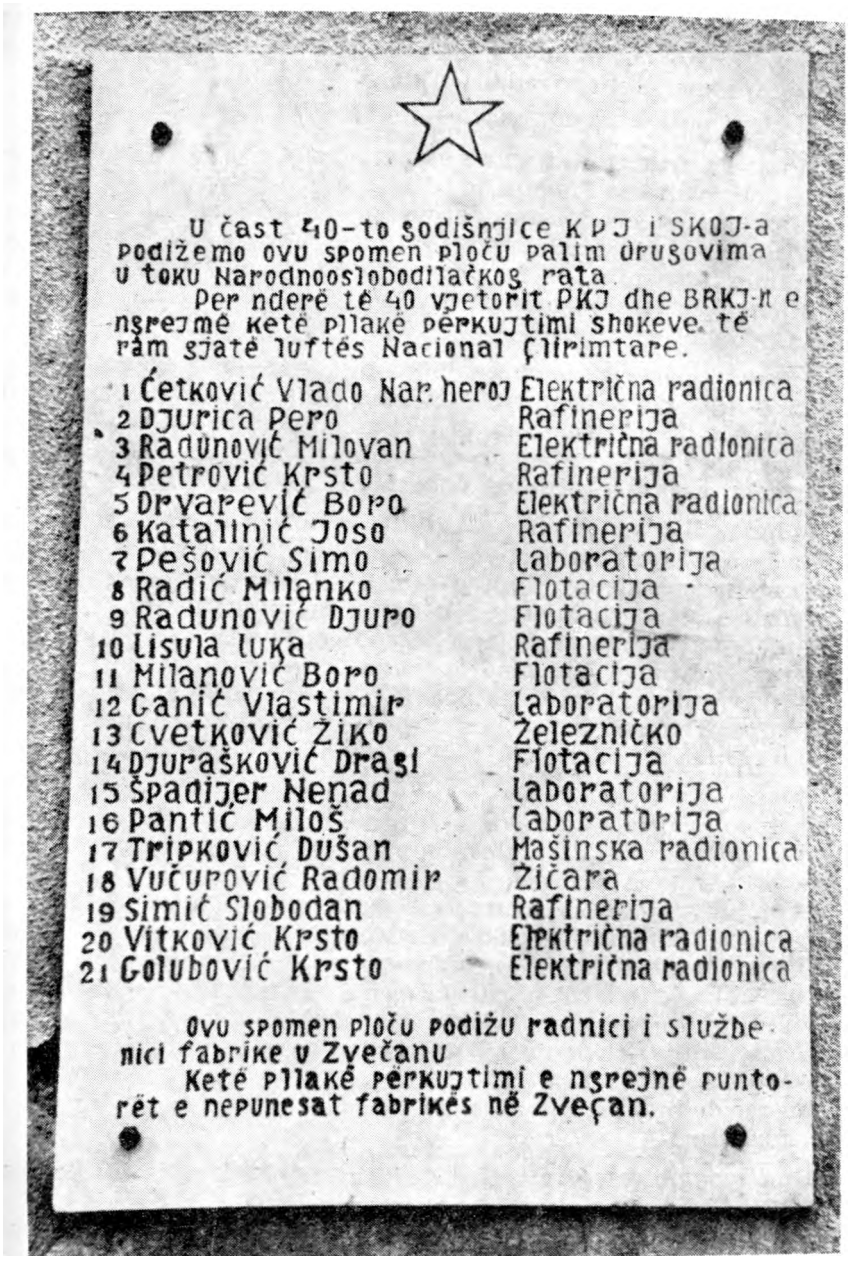

Spomen-ploča Vladimiru Če.tkoviću i drugim radnicima Trepče u Zvečanu palim u narodnooslobodilačkom ratu

joj zemlji: učestvovao je u organizovanju ustanka i borbe u Lici i Bosanskoj krajini 1941. godine; bio je komandant ličke grupe odreda; teško je ranjen januara 1942. kod Korenice, zbog čega je ostao s kraćom nogom; u tenku učestvuje u borbama oko Plitvičkih jezera; član je Operativnog štaba za Liku i Štaba za Bosansku krajinu, komandant Osme divizije i Osmog korpusa, general-major Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Poginuo je u Lici 20. oktobra 1944. god.

Kada su sve to saznali i pošto je stigla vest da je Vlado Cetković proglašen za narodnog heroja (13. avgusta 1945), Vladovi saborci i svi ljudi Trepče i Mitrovice s ponosom su isticali njegova prva borbena iskustva u radu radničkog pokreta i partijske organizacije u Trepči i Mitrovici. Ona su pomogla da i buntovni električar Trepče postane komunist i pođe svojim, pravim životnim putem — putem velikog revolucionara.

PREDSEDNIK STRANAČKOG ODBORA
IBRAHIM PERVIZ

Personalci rudnika Trepče beležili su podatke o čoveku koga su tek primali na posao. Rubrike personalnog kartona ispunjavali su pisaćom mašinom:

»Prezime i me: Perviz Osmana Ibrahim.
Datum rođenja: 1902.
Mesto rođenja: Mutnik.
Srez: Cazin... «

Trideset dvogodišnji Perviz stupio je na posao 1. novembra 1934. Na osnovu stručnih kvalifikacija razvrstan je u I kategoriju radnih mesta i postavljen za predradnika (nadzornika) u rudniku Stari Trg, s režijskom dnevnicom od 40 dinara.

Rudari, pomoćnici rudara, jamski utovarivači i vozači smene u kojoj je radio i novi predradnik s interesovanjem su pratili rad i ponašanje novog starešine. Bio je to, kako su brzo uvideli, ozbiljan, staložen čovek, pristupačan i pažljiv u ophođenju s radnicima. Za vrlo kratko vreme našli su zajednički jezik. Pokazalo se da odlično poznaje svoj posao, da se zalaže za bolje uslove rada, za zdrastvenu zaštitu rudara, koji su, radeći pod zemljom i gutajući olovnu prašinu, često poboljevali, za bezbednost na radnom mestu — jer su u čestim nesrećama na poslu mnogi rudari stradali i postajali invalidi.

U slobodnom vremenu su se još više zbližili. Stanovali su i hranili se zajedno, u Starom Trgu, te imali priliku da razgovaraju o svemu što ih je interesovalo. »Novajlija« je govorio da se uporno i organizovano mora voditi borba za bolje uslove rada i života radnika, da moraju biti složni u tome, da se uprava rudnika neće moći da odupre njihovim opravdanim zahtevima ako budu jedinstveni. »Naš čovek«, zaključili su rudari.

Mukotrpni rad u jamama, pod zemljom, neobezbeđena radilišta, obolevanje od tuberkuloze i silikoze zbog olovne prašine, loše stam-

bene prilike i slaba ishrana — sve je to izazivalo revolt radnika. Jer rudari nisu ni mogli ispuniti uslove za sticanje penzije i obezbediti se za stare dane. Pod takvim uslovima ljudi nisu mogli raditi propisani broj godina, ispuniti potrebni radni staž, zdravstveno su popuštali, razbolevali se, postajali invalidi, bili primorani da idu u penziju pre vremena — što je u praksi značilo da se od te »milostinje« nije moglo živeti. Zbog tako teških uslova i opšte nesigurnosti, neki su radnici živeli od danas do sutra, bežeći najčešće u krčme, jer sU samo tamo, u alkoholu, nalazili leka svojoj muci, tuzi i ogorčenju. A i lažni prijatelji rudara svagda bi se pobrinuli za to da ovi potroše zlehude svoje zarade, namamljujući ih u kafane, javne kuće, na kocku.

Perviz se uporno borio protiv tih pojava i strpljivo objašnjavao čemu to vodi. Radnici se ne smeju prepustiti propadanju i samouništavanju, jer time, u stvari, čine baš ono na što hoće da ih navedu neprijatelji radničke klase kako bi ih onesposobili za klasnu borbu, kako bi ih učinili potpuno zavisnim od rudnika i njegove milostinje. Umesto toga, sami radnici treba da ostvare sadržajniji život, da organizuju i razvijaju amaterski kulturno-umetnički rad (preko društva »Abrašević «i si.), biblioteku, sport, međusobnu pomoć. Sve snage moraju udružiti u borbi za bolje uslove rada i života ako žele da uspeju. Istina, to će biti dugotrajna i mučna borba, govorio je Ibrahim, ali drugog puta nema.

Pervizov uticaj na drugove s kojima je radio bio bi, dakako, znatno manji da nije ličnim primerom u svemu potvrđivao svoje reči. I sam, kao čovek, izuzetno skroman, on je svoj lični život, u stvari, poistovetio s opštom borbom i životom u rudniku. Sav zaokupljen time, bio je vrlo ozbiljan, staložen, često zamišljen, ali je u društvu svakad bio pažljiv sagovornik, čovekoljubiv, spreman da sasluša druga, da ga razume i pomogne mu. Ljudi su mu se sve više obraćali, tražili od njega mišljenje, savet, podršku.

Njegov savet i podrška bili su dragoceni, jer ih je davao čovek koji je dosta znao. Perviz je bio svestan toga da klasni protivnik ne raspolaže samo silom već i znanjem, veštinom i iskustvom. Da bi se s takvim protivnikom izišlo nakraj, morali su se i redovi boraca radničkog pokreta naoružati znanjem i iskustvom. Trebalo je prozreti razne mahinacije lukavog protivnika, ne dopustiti mu da prevari i izigra radnike, bilo je potrebno tačno znati prava rudara da bi se osujetili pokušaji zakidan ja i neispunjavanja obaveza u obračunavanju i isplati nadnica, obezbeđivanju propisanih uslova rada i zaštite itd. Zato je Perviz do u pojedinosti sve to izučio i znao, pa su u njegovoj podršci rudari imali znatnu pomoć. Brzo se pročuo po tome što se izvanredno uspešno umeo poslužiti mogućnostima koje su pružale legalne klasne, sindikalne organizacije u ispunjavanju dnevnih zahteva i interesa rudara. Ali je, pri tome, svesno nastojao da ih preko borbe za svakodnevne potrebe pripremi i osposobi za pravu klasnu borbu, u kojoj radnička klasa ima osnovni i krajnji cilj
— da uzme vlast u svoje ruke.

Kada je 1936. godine buknuo veliki štrajk u Trepči, rudari su imali prilike da dokraja upoznaju Ibrahima Perviza, a ujedno i da na delu vide ulogu partijske organizacije Trepče i Mitrovice. Perviz je godinu dana pre toga bio primljen u Partiju, a zatim je postao i sekretar prve partijske ćelije u Starom Trgu. Partijska organizacija Kosovske Mitrovice i Trepče, osnovana 1934, iste one godine kada se Perviz zaposlio u rudniku olova, brzo je zapazila ovog upornog borca za radnička prava i s pravom ga odmah uvrstila u svoje redove. Pošto je Mesni komitet Partije aktivno učestvovao u pripremama i u vođenju prvog štrajka u Trepči, to je akcije u Starom Trgu sprovodio preko komunista i drugih najborbenijih rudara. S Pervizom su tada bili u partijskoj ćeliji električar Matija Gabler, rudar Miro Koljenčić i radnik Stevo Popović. Zajedno s drugim, upornim, i borbenim radnicima, oni su izdržali sve pritiske uprave rudnika i lokalnih vlasti, odoleli iskušenjima i krizama i istrajali u teškoj borbi za veća prava i bolje uslove rada i nadnica. Štrajkači su na kraju izvojevali pobedu zato što su sačuvali jedinstvo svojih redova i što su se odlučno borili sve dotle dok uprava rudnika nije ispunila njihove zahteve.

Za Perviza je prvi štrajk u Trepči bio velika revolucionarna škola. U neposrednom sukobu s klasnim neprijateljem iskusio je njegovu oštrinu i bezobzirnost prema radnicima, njegovu lukavost, podmetanja, mahinacije, pokušaje podmićivanja, jednom rečju svu perfidnost kojom je pokušavao da razbije redove štrajkača, da ih obmane i izigra, da slomi njihovu upornost. Mladi komunist je mnogo naučio iz ovog iskustva: i o neprijatelju i o borbi radnika, a upoznao je i samoga sebe u uslovima neposrednog sudara s klasnim protivnikom. Mada po prirodi razložan, realan, promišljen i odmeren, osećao je kako su ga talasi uzburkanog štrajka poneli sa sobom, kako je zanos borbe budio u njemu oštrinu i eksplozivnost, razvijao upornost i beskompromisnost. Ponet jedinstvenom odlučnošću i borbenošću štrajkača, uzbuđen značajem onoga što se događa, upornošću rudara koji odolevaju svim pritiscima, izlazio je pred njih da kaže svoju reč, da izrazi njihove težnje i osećanja. Drugovi su ga podržavali, odobravali njegove reči, ali on sam još nije bio sobom zadovoljan. Osećao je da treba još mnogo da uči, da stiče iskustva u daljoj borbi, da sazreva, da nauči da govori, da pronalazi prave reči, one kojima će naći neposredni put do srca svojih drugova.

Mnogo je čitao. Postao je stalni posetilac sve tri biblioteke: u Starom Trgu, u Prvom Tunelu i one u gradu. Pažljivo je izučavao' marksističku literaturu i partijski materijal. Nastojao je da prouči i bitna pitanja iz Marksovog »Kapitala«, Engelsovog »Antidiringa«, čitao Fojerbaha. U razgovoru s Lukom i Božom Čelikovićem iz Prvog Tunela, Vladom Ćetkovićem i Francom Veberom iz Zvečana, studentima komunistima iz Kosovske Mitrovice, raspravljao je o svemu što bi pročitao, razmenjivao iskustva, iznosio svoja i slušao tuđa shvatanja i razmišljanja.

Uzdigao se i, zajedno s drugim takvim radnicima Trepče, dospeo u red onih »viđenih« predstavnika radničkog pokreta koje je

Ibrahim Perviz, predradnik u Trepči od 1934. do 1939. godine

grad prihvatio s uvažavanjem. Pošto je dosta čitao i naučio, sa njima se moglo gotovo o svemu razgovarati. Dostojanstvenog držanja, primernog ponašanja, lepo obučen, ostavljao je na žitelje grada vrlo povoljan utisak, pa su ga mnogi rado primali u društvo i vodili s njim zanimljive razgovore. Uspevao je tako da politički utiče na pojedine ljude u gradu, da i tu stekne prijatelje i istomišljenike. Oni su ga sa zadovoljstvom dočekivali kada bi iz rudnika silazio u grad.

Bilo je prijatno gledati ga onako doteranog, ukusno odevenog i uglađenog. Uvek je nosio mašnu, maramicu u gornjem džepu, često šešir i štap. Podsećao je, po tome, na evropske visokokvalifikovane radnike. A bio je još i upadljivo lep čovek, srednjeg rasta, crne kose, i s nekim blagim izrazom na licu.

Perviz je shvatio od kolikog je značaia uloga sindikalne organizacije u borbi za postizanje ciljeva radničkog pokreta, pa je uporno nastojao da u vodstvo legalnih sindikata uđu ljudi koji će se istinski boriti za radničke interese. Socijaldemokratski »reformisti« u vodstvu Ujedinjenog radničkog saveza sindikata — URSS (Belić, Topalović, Veličković i njima slični), paktirali su s režimom i izneverili borbu za radničke interese. Njihove poslušnike u Trepči trebalo je, stoga, smeniti s rukovodećih položaja u sindikalnoj organizaciji. Perviz je, sa svojim drugovima, uspeo da istisne takve ljude u Starom Trgu, te su na čelo sindikata došli istinski borci radničkog pokreta. Mesni komitet Partije u Kosovskoj Mitrovici ocenio je: glavna zasluga što je Partija uzela u svoje ruke rukovodstvo legalnih sindikata u Starom Trgu pripada Ibrahimu Pervizu.

Rudarska sindikalna organizacija URSS dočekala je veliki štrajk 1939. godine s predsednikom Pervizom na čelu i sekretarom Stevom Popovićem. Počela je teška borba radnika Trepče, kojima su se bezo-

bzirno suprostavljali uprava Trepče i predstavnici vlasti monarhističkog režima. Osioni rukovodioci uprave nisu hteli ni da čuju za zahteve radnika, pretili su zatvaranjem rudnika, plašili radnike da će svi ostati bez posla i hleba. Kada nisu uspeli da pobune štrajkače protiv njihovih rukovodilaca, pokušali su da podmite predsednika sindikalne organizacije i štrajkačkog odbora Ibrahima Perviza.
O tome i o Pervizovom odgovoru upravi pisala je i tadašnja štampa (»Politika«, »Pravda«, jula 1939). Stampa je upoznala javnost da je Uprava Trepče ponudila Ibrahimu Pervizu 10.000 dinara da odustane od štrajka. On je to saopštio štrajkačima i javnosti, što je još više učvrstilo poverenje radnika u predsednika sindikalne organizacije. Radnici Trepče i mnoštvo radnika i građana širom zemlje pozdravili su oduševljenjem Pervizov odgovor na pretnje uprave da će zatvoriti rudnik:

»Ako Englezi napuste rudnik i prepuste našoj državi njegovu eksploataciju, mi se odričemo traženja povlastica. I ne samo to već, čak, pristajemo da nam se sadašnje nadnice snize za 10 dinara«.

Socijaldemokratski reformistički rukovodioci u glavnoj centrali sindikata priskočili, su u pomoć engleskim eksploatatorima, pokušavajući da uvere štrajkače kako je najbolje da odustanu od svojih zahteva, da ih zaplaše mogućnošću zatvaranja rudnika, privole ih da svoje zahteve svedu na minimum i da ostvare »sporazum« s upravom »u obostranom interesu«. Zajedno s ostalima, Perviz je energično osudio te pokušaje, nazvavši ih pravim imenom — izdajom radnika.

I pritisci vlasti, njeni pokušaji intervencije i rasturanja štrajkača, ostali su, isto tako, bez rezultata. Među najodlučnijim pobornicima da se ne poklekne nikakvim pritiscima, već da se nastavi energičan otpor, bio je Ibrahim Perviz. S iskustvom iz štrajka u 1936. godini, prekaljen u stalnim borbama s upravom rudnika i vlastima, podržavan od radnika kao osvedočeni borac za njihova prava, dosledan kao komunist i izrastao u istinskog revolucionara, Perviz se u teškoj situaciji velikog štrajka pokazao kao nepokolebljiv štrajkački vođa, pošten i nepodmitljiv, sposoban da prozre sve mahinacije uprave, režimskih vlasti i samozvanih »radničkih tribuna« — u stvari, izdajnika.

Kada su se izjalovili svi pokušaji uprave, vlasti i »reformista« da slome štrajk, neprijatelji radnika su odlučili da preduzmu drastične, protivzakonite mere: hapšenje najaktivnijih štrajkača. Na istom poslu — sastavljanju spiskova radnika koje treba uhapsiti — našli su se predstavnici policije, uprave Trepče i »radnički tribuni« Belić i Veličković. Rezultat je bio — hapšenje i proterivanje u rodna mesta 134 štrajkača. U prvoj grupi je uhapšen i proteran Ibrahim Perviz.

Ni to nije pokolebalo štrajkače. Izdržali su krize, istrajali u teškoćama i na kraju izvojevali pobedu. Iako tada među njima nije bilo čoveka koji je stajao na čelu uporne borbe štrajkača, niko nije zaboravljao njegovu ulogu i zasluge u štrajku.

Raspitivali su se radnici i komunisti o svom drugu i tada i kasnije. Saznali su da je bio proganjan i hapšen, da je prešao u Zenicu i da se zaposlio u rudniku, gde je postao sekretar partijske organizacije. Posle aprilske kapitulacije i dolaska okupatora organizovao je prikupljanje i skrivanje oružja, a zatim neumorno radio na formiranju ustaničkih jedinica u ovom kraju. Pošto je obezbedio slanje ljudi i materijala »u šumi«, trebalo je da i sam ode tamo i primi dužnost partizanskog vojnog rukovodioca. Međutim, pre toga je hteo da izvrši još jedan zadatak: da organizuje dizanje u vazduh značajnih industrijskih objekata u Zenici. Na tome poslu je i nastradao, ne dočekavši da postane partizan. Jedan provokator je prijavio policiji da se priprema diverzantska akcija u gradu. Ustaše su opkolile grupu diverzanata. U neravnopravnoj borbi, Perviz je odlučio da se žrtvuje za spas svojih drugova. Privukao je na sebe vatru ustaša da bi zaštitio izvlačenje drugova. Bio je ranjen, najpre u jednu, zatim u drugu nogu, ali se i dalje borio sve dok mu nije ponestalo municije. Da ne bi živ pao u ruke ustaša, odlučio se na samoubistvo. Krvoždni Pavelićevi fanatici masakrirali su ga onako polumrtvog.

Posle rata se saznalo da je jedna seljanka kamenom obeležila mesto Pervizove pogibije. Kada je Zenica bila oslobođena, drugovi su odali poštu vrsnom borcu i revolucionaru i svečano sahranili njegove posmrtne ostatke. Domovina ga je, u znak priznanja, proglasila narodnim herojem (24. jula 1953). A radnici Trepče će zadržati u trajnoj uspomeni lik i revolucionarno delo predradnika Ibrahima Perviza, koji je u njihovoj sredini postao komunist i kalio se u pravednoj borbi radničke klase.

MIRNI ČOVEK IZ TREPĆE
RADE MILIĆEVIĆ

Mala soba trošne rudarske kućice, usađena u brdo iznad rečice Trepče, jedva je tog julskog dana 1941. mogla da primi njih osmoricu. Tu, u rudarskom naselju Prvog Tunela, pogona rudnika Trepče, okupilo se sedam rudara i njihov saborac iz grada, sekretar Mesnog komiteta Partije iz Kosovske Mitrovice. »Centralni komitet je dao nalog da izvršimo diverziju u rudniku«, govorio je sekretar. »Vas sedmorica ćete izvesti tu akciju«.

Među tim rudarima odabranim da izvrše prvu oružanu akciju i zapale varnicu ustanka na Kosovu, bio je i Hercegovac Rade Milićević. Miran, staložen i razložan, sklon sasvim realnom rasuđivanju, on se baš po tim osobinama razlikovao od većine svojih drugova, žustrih i vazda spremnih da brzo reaguju. Tako je bilo i ovoga puta — na sastanku, kada se povela reč o rušenju stubova Trepčine žičare, kojom se iz rudnika Stari Trg prevozila u korpama olovna i cinkana ruda u objekte za preradu u Zvečanu, kraj reke Ibra. Neki su odmah dali oduška svom nestrpljenju, želji da što pre zadaju udarac nemačkom okupatoru, koji je zaveo ropski režim u rudniku kako bi olovo iz Trepče najbolje iskoristio u industriji naoružanja, a to znači — i protiv partizana i protiv boraca Crvene armije. Nikola Labus, neposredan i plahovit kakav je bio, lupio je pesnicom o sto, povikavši da je jedva čekao taj čas kada će krenuti u borbu i da su mu već preko glave i Marks, i sve te knjige i mudrovanja na sastancima. Rade je razborito smirio »temperaturu« sastanka, govoreći o pažljivom pripremanju i planiranju akcije kako bi se Nemcima nanela što veća šteta.

»Mirni čovek iz Trepče«, kako su ga kasnije nazvali u partizanskom odredu, osetio je pri polasku u akciju isto uzbuđenje i nemir kao i njegovi žustri, plahoviti drugovi. Kada su snažne eksplozije potresle žičaru i odjeknule iznad rudnika, grada i okolnih brda, znao je da je to prelomni trenutak života i borbe rudara Trepče. Za njima

Spomen-ploča posvećena poginulim rudarima i radnicima Trepčinog pogona na Prvom Tunelu, od kojih su trojica proglašena za narodne heroje

je ostala dugogodišnja predratna aktivnost radničkog pokreta, mučna borba protiv eksploatacije, bitka za bitkom za bolje uslove života i rada: štrajkovi, akcije, obračunavanje s policijom. Protekao je i kratak period od dolaska Nemaca, od početka okupacije, ispunjen zbijanjem i organizovanjem sopstvenih redova, prikupljanjem oružja i municije, pripremama za oružani ustanak. Rušenje objekta koji je služio okupatoru, plameni jezici koji su suknuli prema nebu i za nekoliko trenutaka razbili noćnu tamu, fijuci velikih delova gvozdene konstrukcije stuba žičare koji su leteli naokolo raskinuti i odbačeni snagom eksploziva, označili su i ovde početak nestrpljivo očekivane oružane borbe za oslobođenje zemlje od uljeza.

Sa još šestoricom rudara, izvršiocima prve oružane akcije na Kosovu, Rade se te noći, između 30. i 31. jula uputio na Kopaonik. Bili su to prvi partizani srebrne planine — kako su Kopaonik nazivali zbog bogatstva olovno-cinkanom srebrcnosnom rudom, bilo je to

proletersko jezgro Kopaoničkog partizanskog odreda. Odred je brzo jačao i Rade je dočekivao mnoge rudare Trepče i rudnika »Kopaonika«, veliki broj boraca iz Kosovske Mitrovice, Raške, Ibarske doline, planinskih sela Kopaonika i Golije. Zajedno sa njima učestvovao je u prvim akcijama odreda, razoružavanju žandara, paljenju opštinskih arhiva. Ali mu je, kao i ostalim rudarima u odredu, stalno bila na umu Trepča i njeno olovo, koje je Nemcima služilo za ubijanje boraca za slobodu, za jačanje ubojne snage nemačkog fašizma. Zato je s radošću pozdravio odluku štaba odreda da se izvrši nov napad na žičaru Trepče.

U akciju je pošao s mlađim bratom Todorom, s učesnicima prve diverzije na žičaru, sa drugim rudarima i borcima odreda. Napad je izvršen noći između 2. i 3. septembra. Ponovo su brojne eksplozije, koje su izazvale oduševljenje svih rudara Trepče i naroda toga kraja, poručivale Nemcima da neće moći nesmetano izvlačiti olovo iz rudnika. U trenutku između dveju eksplozija začuo se tihi Radov glas:

— Nema više olova za Švabe.

Izvršioce akcije čekale su teške borbe s razbesnelim Nemcima i njihovim domaćim pomagačima, počev od same žičare pa sve do Kopaonika. U borbi u selu Borčanu poginuo je Todor Milićević. Rade je ranjen u rame. Teško je podnosio gubitak mlađeg brata, ali se trudio da to ne pokazuje pred drugima. Utehu i osećanje ponosa donela mu je spontana odluka štaba i boraca da odred dobije ime Todora Milićevića, prve žrtve odreda u borbi za oslobođenje zemlje, u bici za olovo. Kada su borci odreda, oko 12. septembra, polagali zakletvu, Rade je svečane reči izgovorio čvrstim glasom.

Bitka za olovo se produžila. U noći između 1. i 2. oktobra deo odreda je pošao u akciju na rudnik »Kopaonik« u Belom Brdu, koji je radio u sastavu Trepče. Zbog Todorove smrti i Radovog ranjavanja, drugovi su bili odlučili da Rade ostane u logoru odreda. Međutim, niko ga nije mogao sprečiti da pođe sa svojim drugovima. Napad se završio potpunim uspehom — rudnik je bio tako porušen da se Nemci njime više nisu mogli koristiti sve do kraja rata. Rade se, zajedno s ostalim drugovima, imao čime ponositi jer su rudari-ratnici na najbolji način sprovodili u delo svoju borbenu parolu: »Ni gram olova za okupatora!« Odred je odlučio da se rudarima i njihovim porodicama podele namirnice iz rudničkog magacina, a od zaplenjenog novca, i plate do kraja godine. Policijski komesar i njegov doušnik u rudniku, koji su.mnoga zla naneli rudarima, najpre su izvedeni pred sud, da im on sudi za njihova nedela. U plamenu borbe su i takvi postupci i na Rada, budućeg partijskog rukovodioca i političkog komesara Rudarske čete, i na ostale rudare-ratnike delovali kao iskustvo i pouka da u ratu koji vode ništa ne sme biti prepušteno slučaju i stihiji.

Viziju slobode, pravednijeg društva i boljeg života za rudare i ceo narod, Rade Milićević je doživeo kada je odred, 3. oktobra 1941, oslobodio Rašku i organizovao rad, red i život na oslobođenoj teri-

toriji Ibarske doline, potkopaoničkih i podgolijskih sela. Slobodna teritorija na oko 100 kvadratnih kilometara bila je puna rudara iz Trepče, Belog Brda, Jarandola, Ušća, Korlaća, mahom s puškama, ali i onih koji su i dalje radili u rudniku uglja i snabdevali gorivom odred i narod; imala je partizansku železnicu i bolnicu, kuhinje i ustanove. Rudari su bili posvuda: kao ratnici u odredu, kao radnici u rudarskim jamama, kao partijski i politički radnici na terenu, kao snabdevači i organizatori na prostranoj teritoriji koja je obilovala rudnicima i rudnim nalazištima. Stoga se za tu teritoriju spontano i s razlogom rodio naziv »Rudarska republika«. Organizovanost slobodne teritorije, jedinstvo naroda i partizana, načela koja su se sprovodila u život i time se revolucija ostvarivala na delu, mnogostruka uloga rudara u tome, — sve je to u očima Rada Milićevića i njegovih drugova bio jasan nagoveštaj one sutrašnjice za koju je vredelo žrtvovati sve, pa i sam život.

Naišla su, zatim, teška iskušenja i surove provere čvrstine partizanskih ratnika. »Rudarska republika« je živela svega mesec dana. Nasrnuli su domaći izdajnici u službi Nemaca — četnici, i Rade je osetio gorčinu zbog njihove izdaje, tugu zbog dragocenih žrtava koje je odred pri tom morao dati. Izgubio je u tim borbama mnoge svoje drugove, ali je stekao neka tvrda iskustva. Shvatio je tragične posledice razračunavanja između pripadnika naših naroda, razračunavanje koje je organizovao i raspirivao okupator, da će put do slobode biti ne samo dug nego i složen i težak, da će zahtevati mnogo napora, odricanja i žrtava.

Već krajem novembra su se takvi Radovi zaključci potvrdili — počela je velika nemačka ofanziva u Srbiji. Partizanske jedinice su se našle na udaru vojne sile okupatora i njegovih pomagača. Rudarska četa je morala proći kroz sva iskušenja povlačenja pred neuporedivo nadmoćnijim neprijateljem, pretrpevši udarce surove »kaznene ekspedicije«. Kao i njegova četa, i Rade je ostao čvrst i uspravan u strašnom vihoru koji je zahvatio partizansku Srbiju.

Bili su to najteži dani boraca Rudarske čete. Izašli su iz njih izmučeni i iznureni borbama, naporima, glađu, opasnostima, ali ne i slomljeni. Probili su se u Sandžak očvrsli i prekaljeni. Izdržali su, osećali su se jačim.

U sastavu Prve proleterske brigade, na dan njenog osnivanja 21. decembra 1941. u Rudom, postrojila se i četa koja je najrečitije potvrđivala naziv i karakter ove, prve jedinice Narodnooslobodilačke vojske — Rudarska četa. Sastavljena od rudara iz Trepče, Belog Brda i Jarandola, proletera koji su u pravom smislu reči živeli od svojih deset prstiju, ova je četa doživela taj dan da i zvanično bude proglašena proleterskom jedinicom. U stroju je, uz svoje drugove, stajao i Rade, kao partijski rukovodilac čete, nadahnut veličinom toga istorijskog trenutka.

Odmah je usledila prva velika borba i pobeda tek formirane brigade. U bosanskom selu Gaočićima proleteri su se sukobili s dobro

Rade Milićević (sedi) sa svojim mladim bratom Todorom (levo, stoji)

naoružanim i utvrđenim neprijateljem — talijanskim okupatorom. U jurišu na fašiste, utvrđene u masivnoj zgradi Osnovne škole, učestvovala je i Rudarska četa. I »Mirnog čoveka iz Trepče« zahvatilo je oduševljenje, kada je uz gromke uzvike »ura« jurišao sa svojim drugovima, kada je na prozorima škole ugledao bele marame u znak predaje i okupatorske vojnike kako iskaču iz zgrade s rukama podignutim u vis. Bio je radostan zbog sjajne pobede, a i tužan zbog pogibije svog prijatelja Nikole Krtinića, zamenika komandira. Bio je to šesti rudar koji je u prvih nekoliko meseci borbe dao svoj život, šesti od sedmorice hrabrih diverzanata koji su izvršili prvu akciju na žičaru Trepče. Petorica su pali ranije: Pero Đurica — prilikom rušenja mostova kod Slatine, Jovo Jovanić — u borbi za Rašku, Danilo Brkljač, Nikola i Mile Labus — kao ranjenici prilikom velike nemačke ofanzive. Ostao je još samo on, Rade.

Počeo je veliki ratni marš Prve proleterske, ispunjen teškim borbama i žrtvama, neprekidnim pokretima, glađu, bolestima, ali i sjajnim pobedama, pravim podvizima i, nadasve, ratnim drugarstvom. Partijski rukovodilac čete Rade Milićević ubrzo je postao politički komesar Treće rudarske. Zavoleli su borci tog pravičnog čoveka i izvanrednog komunistu, koji ih je toliko voleo, uvek razumeo i u svemu pomagao. Dobro je poznavao svakog od njih, njihove odlike i slabosti. Nije nikada ni na koga podigao glas, ali je u neposrednim dodirima sa svakim borcem čvrsto i uverljivo zastupao komunistički stav, imajući pri tom na umu kao uzor, i sebi i drugima, pravi lik proleterskog borca. Iza njegovih reči bila su dela i lični primer, borba i život čestitog čoveka i uverenog komunista, pa razgovore sa njim nijedan borac nije smatrao »komesarskim mudrovanjem«. Takvi razgovori s komesarom tekli su kao kada čovek odgovara pred

samim sobom, kao da polaže račune pred sopstvenom savešću. Voleli su ga borci i poštovali; s ponosom su isticali: »Naš komesar je duša čete«.

Ni u najtežim trenucima, kada je smrt vrebala na svakom koraku, i u jurišu i u uzmicanju, — nikada nije ustuknuo, nikada se nije pokolebao. Ali i tada, iskazujući se kao pravi, neustrašivi ratnik, bio je, pre svega, politički komesar — vodio je brigu o svim borcima, izlagao je svoj život opasnosti da bi izvukao ranjenika, da bi zaštitio i poslednju grupu drugova pri odstupanju. Takav je bio i u sukobu s neprijateljima prilikom septembarskog napada na žičaru Trepče, i u borbama za Kraljevo i Rašku, i prilikom povlačenja iz Srbije, i na Gaočićima, Prači, Tesliću, Ivan-sedlu, i u jurišima na talijanske bunkere na Kapku . . . Zato je i zaslužio svu onu poznatu ljubav i poštovanje svojih saboraca.

Maj 1943. godine doneo je teške borbe sa šestostruko jačim neprijateljem, koji je napadao sa svih strana, čvrsto rešen da uništi glayninu Narodnooslobodilačke vojske. Peta ofanziva: juriši i protivjuriši, danonoćne borbe, proboji i uzmicanja, eksplozije granata, prasak bombi, štektanje mitraljeza, fijuci kuršuma, jauk ranjenika; iscrpenost, glad, neizvesnost, borba za opstanak . . . Nekoliko hiljada boraca prolazilo je kroz najteži ispit ljudske izdržljivosti i ratničkog umeća. Jednog od tih dana, 22. maja, u jurišu na Nemce na Zlatnom boru, kod Foče, poginuo je i poslednji od sedmorice Trepčinih rudara koji su izvršili prvu diverziju na žičaru Trepče, poginuo je komesar Rudarske čete Rade Milićević. Izgoreo je u vatri borbe za slobodu i revoluciju, za ideale kojima je posvetio čitav svoj život.

Kao dete hercegovačkog krša, jedno od devetoro koje je imao stari Božo Milićević, Rade je odrastao u teškim uslovima s kojima se borila siromašna i mnogočlana porodica. U rodnom selu Zvijerini, kraj Bileće, nadničario je i radio razne poslove. Kao dvadeset četvorogodišnji mladić (rođen je 6. juna 1910), u potrazi za zapošljenjern i zaradom za sebe i svoju porodicu, došao je u rudnik Trepču i od 22. aprila 1934. godine radio kao jamski vozač, primajući nadnicu od 25 dinara.

Radio je, zatim, i druge poslove, u drugim mestima, a onda se opet vratio u Trepču i ponovo zaposlio kao jamski vozač. Tu je, u međuvremenu, došao i njegov mlađi brat Todor (rođen 11. februara 1912), koji je u rudniku radio najpre kao jamski vozač — od 16. avgusta 1937, a zatim kao pomoćnik kopača rude — od 1. septembra 1938. Zajedno su radili u rudničkim jamama prepunim olovne prašine koja se uvlačila u pluća, podnosili sve nedaće mučnog života i rada za tuđe interese, za vlasnike rudnika — engleske kapitaliste. No nisu se pomirili s time, već su, zajedno s mnogim drugim rudarima, vodili tešku klasnu borbu za veća prava radnika, za bolje uslove rada i veće nadnice. Kalili su se u toj borbi, postali klasnosvesni radnici, revolucionari.

Inače poznat kao odmeren i suzdržan čovek, Rade nije bio kadar da ovlada uzbuđenjima i izlivima radosti onoga dana 1940. godine kada su mu u rudarskoj partijskoj ćeliji saopštili da je primljen u Partiju. Zreo čovek i iskusan radnik, već odavno po uverenju komunist, tridesetogodišnji Rade se spremno uključio u partijski rad u rudniku i sav mu se predao. No uskoro se sve iz osnova promenilo: fašistička Nemačka je, posle kratkotrajnog aprilskog rata, okupirala našu zemlju. Kao i njegovi drugovi, Rade se nije mogao pomiriti s robovanjem hitlerovcima. Ubrzo se latio oružja i, posle julske diverzije na žičaru Trepče, postao jedan od prvih partizana Srebrne planine. U redovima Rudarske čete časno se borio od prvih dana — najpre u Kopaoničkom odredu, a potom u Prvoj proleterskoj brigadi — do poslednjeg dana svog života.

Domovina mu je odala priznanje: proglasila ga je narodnim herojem (20. decembra 1951). Njegov rudnik Trepča i Kosovo slave sedmoricu rudara koji su zapalili varnicu ustanka u pokrajini i Rudarsku četu kao simbol revolucionarne i oslobodilačke borbe ovoga kraja. Poštujući odmerenost i skromnost Rada Milićevića, možda je za njega jednostavno trebalo reći samo ovo: »Bio je vojnik revolucije«.

JUNAK I DOBRIČINA

MILUN IVANOVIC

Mukotrpno je živeo i pre nego što je postao proleter — rudar Trepče i Ibarskih rudnika. Rođen je 1910. godine u selu Bukovici, u okolini Ivangrada, kao treći sin oca Ivana i majke Milje. Ostao je bez oca, zemljoradnika, kada je imao svega tri godine. Mati mu je kasnije, kao dečaku, pričala da je otac poginuo kod Đakovice, u borbi protiv Bugara, 9. jula 1913. Rat je i na drugi način unesrećio porodicu Ivanović: 1915. opljačkana je i proterana, a najstariji sin Jovan pao je u zarobljeništvo. Milja se sa dva sina, Risantijem i Milunom, nastanila u selu Trnavi, na Goliji, u srezu studeničkom. Morali su svi da rade da bi se održali, pa i mali Milun, čuvajući stoku. O školi nije moglo biti ni govora, ali je Milun brzo naučio đa čita i piše. Desetogodišnji dečak nije imao uslova ni za kakve druge igre osim čobanskih.

Već kao jedanestogodišnjak je napustio kuću u potrazi za nekim poslom boljim od čuvanja stoke. Krenuo je peške u Gornji Milanovac, u kojem je živio stric. Stigao je umoran do Ušća. Zapitali su ga meštani kuda ide i iznenadili se kada su čuli odgovor. Jedan od njih mu je rekao da je to za njega, tako malog, daleko, da ne može peške sam, nego da ostane tu, da će mu već nešto naći da radi.

Ostao je kod jednog zemljoradnika, obrađivao zemlju, radio sa šumskom građom. Bili su to suviše teški poslovi za dečaka. Ipak, izdržao je tri godine, a onda je otišao u rudnik uglja u Ušću i zamolio da mu daju neki posao. Tako je Milun Ivanović počeo rad u rudnicima kao četrnaestogodišnjak. Radio je najpre kao poštar, a zatim kao takozvani laufer, pomoćnik kopača, pa kao kopač rude. U rudniku je omladinac očvrsnuo i postao mladić.

Došlo je vreme za vojsku. Odslužio je vojni rok (od 24. aprila 1931. do 24. oktobra 1932) u 2. četi 46. pešadijskog puka u Bitolju. Vratio se u Ušće i nastavio rad u tamošnjem rudniku kamenog uglja

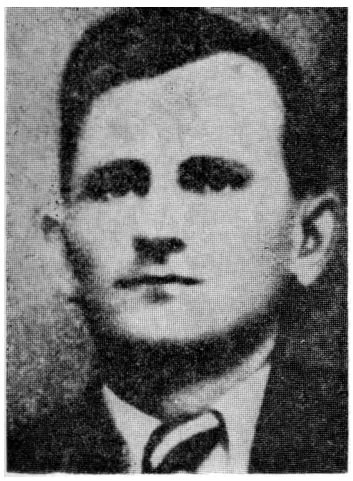

Milun Ivanović, rudar Trepče i Ibarskih rudnika

(Ibarski rudnici, vlasnik Savić). Oženio se 1935. godine. Majci svoje izabranice je pre ženidbe otvoreno rekao: »Ja sam rudar. Sve što imam to je moj posao, ovih deset prstiju, rudarsku kašiku i rudarski krevet.«

Žena Danica je tek upoznavala svoga supruga i privikavala se na njegova shvatanja, osobine, navike. Brzo je uvidela da se mora naviknuti na Milunovu spremnost da pomaže drugove nauštrb svoje porodice i samoga sebe. Govorila je u početku: »Milune, od čega ćeš pomagati druge kad i mi sami nemamo dovoljno? Ti više daješ drugima nego što unosiš u kuću«. S razoružavajućim osmehom i njemu svojstvenom blagošću i vedrinom odgovarao bi: »Podelićemo što imamo; moramo pomoći onima kojima je teže nego nama«. Pričao joj je o svom mukotrpnom životu, šta je sve morao raditi, kako je često bio gladan, premoren, sàm, bez zaštite i pomoći; zato što je sve to »preturio preko glave« i iskusio kako je to teško, zarekao se da će pomagati ljudima u nevolji dok živi. Ostao je takav i docnije, kada su poboljšali svoj materijalni položaj. Nikada nije zaboravio svoje teško detinjstvo i dečaštvo, svoje isto tako teške mladićke dane, ni svoje životno načelo da pomaže ljudima u nevolji.

Iz Ušća je prešao u obližnji Baljevac i radio u rudniku kamenog uglja »Jarando«. Tu je u leto 1936. dobio prvo dete, kćerkicu Danicu. Naredne godine bio je jedan od aktivista u pripremanju i organizovanju rudarskog štrajka u »Jarandolu«. Rudari su se zatvorili u rudarskim jamama pod zemljom, a uprava rudnika i žandarmerije preduzimale su sve mere da onemoguće štrajk, da spreče dotur hrane i vode štrajkačima. Potpuno odsečeni od sveta, rudari su još svega nekoliko dana izdržali pod zemljom. Tada su uprava rudnika i žandarmerija iskalile svoj bes na vođama štrajka, pohapsile ih i,

kasnije, proterale. Milun je u zatvoru proveo dva meseca, a potom je proteran iz studeničkog sreza kao »nepoželjna ličnost«.

Posle svega što je doživeo, kuda je mogao da ode nego opet a neki rudnik! Sada je, međutim, umesto kamenog uglja kopao olovno-cinkanu rudu — postao je rudar rudnika »Kopaonik« u Belom Brdu. Nastanio se u selu Zaplani. Tu je, avgusta 1938, doživeo novu radost: došlo je na svet njegovo drugo dete, sin Miodrag. Već u jesen iste godine vratio se u Ušće i tu ostavio porodicu, a sam je otišao u Kosovsku Mitrovicu i zaposlio se u rudniku Trepči. Milun je stupio na posao 16. novembra 1938, a žena s decom je stigla februara 1939. godine. Kao kvalifikovani kopač rude razvrstan je u II kategoriju radnih mesta s nadnicom od 45 dinara.

Posle pola godine rada u olovnom rudniku, tek što je stao na. noge u novoj sredini, Milun se našao u burnim previranjima nastalim povodom isteka starog i potpisivanja novog kolektivnog ugovora radnikä i uprave Trepče. Povećanje nadnica, koje su radnici izvojevali u štrajku 1936. godine, »istopilo« se usled sve skupljih troškova života, pa radnici nisu mogli pristati na obnovu starog ugovora. Kako uprava rudnika nije htela ni da čuje bilo za kakve izmene ugovora i nove zahteve radnikä, ovi su se odlučili na štrajk.

Milun je već prilično dugo radio u rudnicima, a bio je i ranije aktivni štrajkač, pa mu je ovaj štrajk rudara pružio priliku da još jednom na delu pokaže svoju spremnost da se bori za interese radničke klase. Borba štrajkača je bila i teška i duga. Trebalo je izdržati pritiske s raznih strana, odupreti se upravi rudnika i žandarmeriji, organizovati ishranu i dobavi janje hrane, odbrani ti se od učestalih pokušaja razbijanja štrajkačkih redova, ne dopustiti da hapšenje 134 štrajkača pokoleba čvrstinu radnika. Milun je bio među najborbenijim štrajkačima, među onima koje ništa nije moglo skrenuti s puta nepomirljive borbe do konačne pobede. Zajedno s ostalim je istrajao sve dok uprava nije prihvatila glavne zahteve radnika-Tek tada je u Trepči počeo rad.

Personalci Trepče su precizno zabeležili: da je kopač rude Milun Ivanović obustavio rad 19. jula, da je učestvovao u štrajku sve do kraja i da je ponovo stupio na posao 13. septembra 1939. godine.

Prudužio je rad u Trepči i tu dočekao ona nemirna vremena koda je izbio drugi svetski rat. Opasnost od fašističke agresije zapretila je svim evropskim zemljama, pa i Jugoslaviji. O tome se i među rudarima mnogo govorilo. Bilo je jasno: fašizam je najveći neprijatelj radničke klase. Već tada je Milun, zajedno sa svojim drugovima, shvatio preku potrebu borbe protiv tog zajedničkog neprijatelja radnika i naroda svih zemalja, pa je učestvovao u svim antifašističkim akcijama u rudniku i u Kosovskoj Mi trovici.

Kratkotrajni aprilski rat i okupacija zemlje Miluna su zatekli u rudniku samog, bez porodice, koju je pravovremeno bio prebacio

u Ušće. Nije se, kao i mnogi drugi rudari, mogao pomiriti s tim da olovo iz Trepče ide u Nemačku, da služi fašističkim vojnicima za ubijanje onih koji brane slobodu svojih naroda. Milun je oduševljeno prihvatio borbenu parolu rudara »Ni gram rude iz Trepče za Hitlera«. Usledila je akcija — diverzija na žičaru 30. jula 1941 — koja je označila da se borbeno geslo Trepčinih rudara počinje ostvarivati. Na Kopaoniku su se okupljali rudari, prvi partizani sa ovog područja.

Evidentičari Trepče su zabeležili da je Milun Ivanović 26. avgusta 1941. svojevoljno napustio posao u rudniku. On je tada prešao na rad u Ibarske rudnike, u kojima je i ranije radio. U knjizi evidencije radnika zapisano je da je stupio na posao 9. septembra 1941. Kopao je kameni ugalj na 49. radilištu. Odmah se istakao kao vatreni propagator oružane borbe protiv okupatora. Ozbiljan, pun samopouzdanja, s iskustvom stečenim u štrajkovima i mnogobrojnim drugim akcijama u Ibarskim rudnicima, »Kopaoniku« i Trepči, znatno je uticao na drugove s kojima je radio, pridobijao je i okupljao oko sebe pristalice narodnooslobodilačkog pokreta.

Kada je 4. oktobra 1941. Kopaonički partizanski odred oslobodio rudnik kamenog uglja, nastalo je bratimljenje među njegovim borcima i rudarima. Milun je među partizanima sreo svoje stare drugove iz Trepče. Odmah je i sam postao partizan Baljevačke čete. Već krajem istog meseca iz Baljevca je, na traženje Vrhovnog štaba, krenula u Užice četa rudara i meštana iz ovog kraja. U njenim redovima bio je i Milun. Oprostio se sa ženom rečima: »Ženo, zdrava si i čestita, pa radi i čuvaj decu. Da nije njih, mogla bi i ti da kreneš sa nama. Mi ćemo pobediti i ja ću se vratiti«.

U Užicu je četa dobila naziv Seste ibarske. U njoj je, pored Baljevčana, bilo i boraca iz kraljevačkog kraja. Tih novembarskih dana Milun se s drugovima borio protiv Nemaca i četnika braneći »Užičku republiku«. Međutim, nadmoćne neprijateljeve snage nezaustavljivo su prodirale. Decembarskih dana 1941, prilikom povlačenja partizanskih jedinica iz Srbije za Sandžak i Bosnu, Milun je, kod reke Uvea, prekomandovan u Moravičku četu Drugog užičkog bataljona, a zatim je postao borac Druge proleterske brigade. U oktobru 1942. je Milka Petrović, saborac Miluna Ivanovića, tada zamenika komandira Treće čete Prvog bataljona, zapisala ove njegove reči: »Znam sigurno da ćemo pobediti. Jedina mi je želja da mi Komunistička partija Jugoslavije vaspita decu u komunističkom duhu. Da poginem ne žalim, jer sam za ovim žudeo radeći u Trepči... «

Te iste godine Milunova je porodica u Ušću primila njegovo pismo u kojem poručuje ženi da čuva decu, da je pobeda partizana neminovna i da će se on vratiti. Nije dočekao kraj rata, nije se vratio porodici, svojim drugovima iz Ibarskih rudnika i Trepče. Poginuo je na Milinkladama 7. jula 1943. godine.

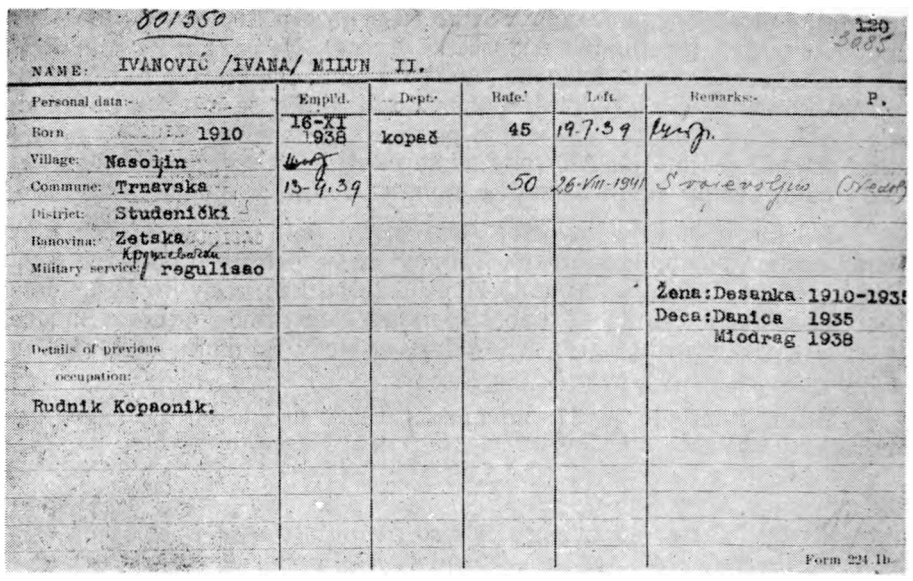

801350

NAME: IVANOVIĆ /IVANA/ MILUN II.

Personal data:-	Empl'd.	Dept.-	Rate.'	Left.	Remarks:- P.
Born 1910	16-XI 1938	kopač	45	19.7.39	[illegible]
Village: Nasoljin	[illegible]				
Commune: Trnavska	13-9.39		50	26-VII-1941	Stanovništvo (Kredit)
District: Studenički					
Banovina: Zetska					
Military service: regulisao					
					Žena: Desanka 1910-1935
					Deca: Danica 1935
					Miodrag 1938
Details of previous occupation:					
Rudnik Kopaonik.					

Form 224 1b

Personalni karton Miluna Ivanovića, kopača rude u Trepči

Preživeli ratnici iz Druge proleterske sačuvali su trajnu ispomenu na neustrašivog borca i dobrog druga, Miluna Ivanovića, na njegove ratne podvige, na ljudski lik ovog rudara iz ibarskog basena. Od njih su članovi Milunove porodice, drugovi iz rudnika i Kopaoničkog odreda i svi oni koji su ga poznavali saznali o Milunovom vojevanju u Drugoj proleterskoj. Borac, desetar i zamenik komandira Moravičke čete bio je poznat po svojim bombaškim pothvatima, jurišima i veštini ratovanja. Borio se uporno, beskompromisno i protiv nediscipline, neurednosti, štetnih navika. Prednjačio je u disciplinovanom izvršavanju naređenja, vojničkom držanju, urednom održavanju oružja i odeće. Kao što su ga drugovi cenili zbog hrabrosti u nebrojenim borbama koje je vodila Druga proleterska (na Kupresu, Livnu, Manjači, u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi), tako su ga i voleli zbog ljudskih osobina koje su ga krasile. Ostao je u trajnoj uspomeni saboraca pre svega po tome kako je i koliko voleo ljude. Sam već zreo čovek — 1943. je imao 33 godine — naročito se brinuo o omladincima, koje je neprestano obilazio, pomagao im, savetovao i učio ratovati. Svakad je nosio sa sobom iglu, jedinu koju su imali u kući, odakle ju je poneo kada je pošao u partizane, i njome krpio drugovima odeću. Očinski se brinuo za dva brata Katanića, učenike iz Kraljeva, koji su pošli u partizane sa 15, odnosno 16 god.

U borbi na Javorku 1. maja 1943. poveo je sa sobom zarobljenog Talijana, novinara, koji nije pucao na partizane. Uverio je drugove da ga treba zadržati u četi, prihvatiti ga kao dobrog čoveka, jedinca

u majke i budućeg partizana. Postali su prijatelji. Uskoro je Milun bio ponovo ranjen (prethodno u borbi za Livno). Neustrašivi borac, koji je pre toga vodio četu u noćne juriše na nemačke rovove na Košuru, zatim komandovao s polomljenom rukom, teško se mirio s odlukom da mora ići u bolnicu. Talijan je pošao da prebaci svog teško ranjenog druga i prijatelja. Ali kada su se udaljili od položaja koji je držala četa, zasule su ih avionske bombe. Jedna je pogodila Miluna.

Još kao rudar je govorio: »Najvažniji dan u mom životu biće kada budem postao komunist«. Drugovi su ga primili u članstvo KPJ 1942. godine. Ispunila mu se ta životna želja, kao i ona koja se ticala porodice, dece: Danica je kao stipendist Centralnog odbora Saveza boraca završila psihologiju, a Miodrag srednju tehničku saobraćajnu školu.

Milun Ivanović je 27. novembra 1953. proglašen za narodnog heroja.

I

KRUSEVACKI KOMUNIST U OLOVNOM GIGANTU

MILOJE ZAKIC

Došao je u Trepču između dva štrajka: onog iz 1936, završenog pobedom radnika, i onog koji je tek predstojao 1939. godine. Primili su ga na rad u postrojenjima za preradu olovne i cinkane rude, koja su engleski vlasnici rudnika izgradili pored reke Ibra, ispod tvrđave i brda zvanih Zvečan.

Personalna služba Trepče je zabeležila da je Miloje Zakić, rođen 1912. u selu Ludrakovcu, srez rasinski, stupio na posao 7. februara 1938. godine. U njegov karton je unela i porodične podatke: da se 1935. venčao s Nadeždom i iste godine dobio kćer Ljiljanu. Razvrstan je u IV kategoriju radnika, koji su dnevno dobijali 30 dinara.

Trepčini personalci, međutim, nisu imali druge podatke o Zakiću, inače ga nikako ne bi zaposlili. Posle velikog štrajka 1936. godine strogo se pazilo na to da se radništvo, kako su govorili, sačuva od »komunističke zaraze«. Uprava rudnika, njeni poslušnici i mesne vlasti najviše su strahovali od štrajkova i komunista. A personalna služba Trepče je, i ne sluteći, primila za novog radnika kruševačkog komunistu koga je već hapsila i proganjala policija.

Zakić je postao član Partije 1935. godine, pošto se već kao pitomac zavoda »Obilićevo« priključio naprednom radničkom pokretu. Posle vrlo zapažene partijske aktivnosti u toku naredne dve godine, izabran je za člana Mesnog komiteta u Kruševcu. Njegov je rad, međutim, pao u oči policiji, pa se morao ukloniti iz Kruševca.

Došao je u veliki radni kolektiv u kome je delovala Partija, a radnički pokret bio dobro organizovan i vrlo jak. Ovde se u novoj sredini, kruševački komunist susreo i došao u dodir s rudarima, jamskim vozačima, radnicima raznih struka raspoređenim po pogonima rudnika u Starom Trgu i Prvom Tunelu, kao i po postrojenjima za preradu u Zvečanu. Bili su to novi ljudi u novom kraju i objektu, ali za Zakića ipak to nije značilo veliku promenu. Pošto je i sam

Miloje Zakić, radio u Trepči 1938. godine

bio radnik, pošto je i dotad radio i živeo sa radnicima nije mu trebalo vremena da se privikava, jer je radničku sredinu odlično poznavao. Tako je jedan deo Zakićeve revolucionarne delatnosti proticao u najvećem evropskom olovnom gigantu.

U Trepči je ostao samo te, 1938. godine. Potrebe partijskog rada i izmicanje pred progonima policije odveli su ga u druge krajeve. Radio je u Brđanima, Beogradu ...

U aprilskom ratu 1941. bio je vojnik, spreman da brani svoju domovinu. Doživeo je, međutim, gorčinu predaje i izdaje. Nije se mogao pomiriti s tim da ostane nemački zarobljenik, pa je uspeo da izmakne nemačkim stražarima. U svom kraju organizovao je oružani ustanak protiv okupatora i, u letu 1941. godine, postao prvi komandant Rasinsko-kruševačkog partizanskog odreda. Vodio je sa svojim drugovima teške borbe protiv okupatora i četnika i pokazao se kao neustrašiv borac i sposoban vojni rukovodilac. Zato je, kada su se spojili njegov i Toplički partizanski odred, bio ponovo izabran za komandanta.

Februarski dani 1942. doneli su značajan uspeh partizanskog ratnog pohoda na Kuršumliju — grad je bio oslobođen. Na ulicama su razdragani borci i građani slavili veliki dan — dan slobode. Doživeo je tu pobedu i Zakić. Lično je doprineo pri oslobođenju ovog grada — i to pao. Poginuo je 20. februara u borbi protiv četnika.

Za narodnog heroja proglašen je 20. decembra 1951. godine.

STRAJKAC I BOMBAS
BOGOLJUB ČUKIĆ

Došao je u Trepču posle prvog štrajka, kada su službenici rudnika, po nalogu uprave, strogo pazili na to koga primaju na posao. Uprava je već imala grdne muke s »buntovnicima« koji su te godine štrajkovali, pa je nastojala da njihove redove bar sama ne povećava prijemom novih. Oni koji su primili novog radnika sa sela, iz šire okoline, nisu, dakako mogli ni slutiti kakav će biti životni put tog dvadeset trogodišnjeg seoskog mladića. Podaci koje su dobili od njega i zabeležili ih u njegov personalni karton nisu im mogli ništa reći:

»Cukić Vučka Bogoljub

rođen 1913. u Istočnom Mojstiru, opština lađevačka, srez štavički; oženjen Emilijom, rođenom 1915, venčao se 1933, dobio dete Bosiljku 1936; stupio na posao 7. jula 1936. kao jamski vozač«.

Evidentičari Trepče beležili su ceo tok Čukićevog rada u rudniku:

»Jamski vozač, IV kategorije, režijska nadnica 22 dinara, od 7. jula 1936; pomoćnik kopača rude, III kategorija, režijska nadnica 27 dinara, od 1. avgusta 1937; kopač rude, II kategorija, režijska nadnica 36 dinara, od 1. septembra 1938; prekidi rada: 19. VII do 3. X 1939. zbog štrajka, 9. VII 1940 — 24. V 1941. svojevoljno, 26. IX 1941. svojevoljno (nedolazak)«.

To je štura slika o Bogoljubu Čukiću na osnovu podataka i evidencije personalaca Trepče. Rudari su, međutim, imali mnogo potpuniju sliku o svom drugu.

Po dolasku u Trepču brzo se zbližio s ljudima sa kojima se svakodnevno spuštao u rudarsku jamu i radio pod zemljom. Poticao je sa sela, iz zaostalog područja Tutina. Siromašna porodica nije mu mogla pružiti ni osnovno školovanje — završio je svega tri razreda osnovne škole u Brnjaku. Potucao se u siromaštvu, čuvao stoku i

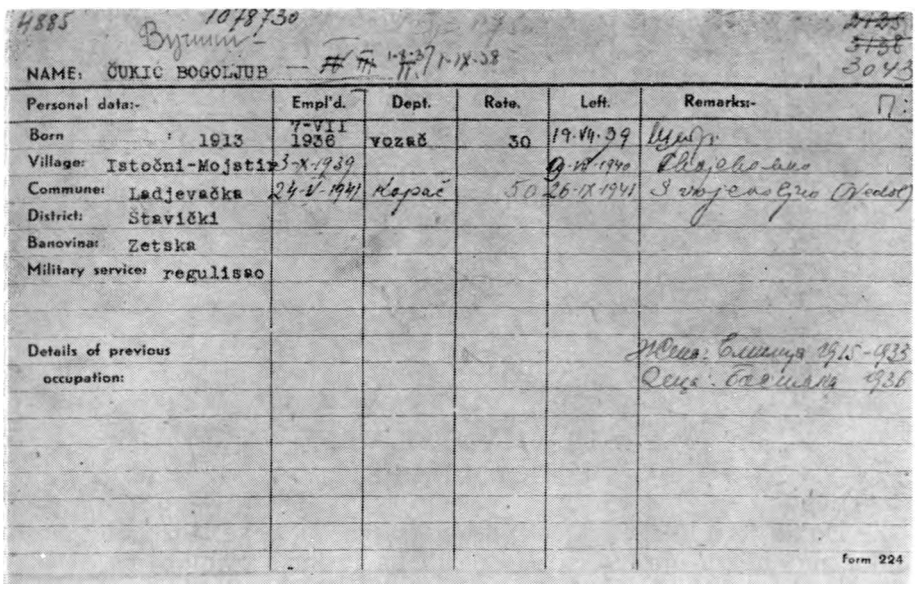

4885 1078730 Bjumm — ~~FK~~ 1-1-37 / 1-IX-38 ~~3135~~ 3043

NAME: ČUKIĆ BOGOLJUB

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate.	Left.	Remarks:-
Born 1913	7-VII 1936	vozač	30	19.VI.39	Цуцић
Village: Istočni-Mojstir	3-X-1939			9.VI.1940	Обајовљена
Commune: Ljeljevačka	24-V-1941	Kopač	50	26-IX-1941	У војсци Срп (Недић)
District: Stavički					
Banovina: Zetska					
Military service: regulisao					
Details of previous occupation:					Место: Ежница 1915-933 Рудн: Трепча 1936

Form 224

Personalni karton Bogoljuba Čukića, jamskog vozača i pomoćnika kopača rude u Trepči

-obrađivao zemlju. Kao omladinac često je bio u društvu naprednih učitelja, koji su izvršili pravi politički uticaj na njega. Kasnije je radio na seči šume za preduzeće »Tresku«. U potrazi za hlebom dospeo je u olovni rudnik kraj Kosovske Mitrovice. Radio je u Prvom Tunelu.

Prvi Bogoljubovi utisci o rudarima bili su vrlo upečatljivi. Našao se u sredini ljudi koji su slavili pobedu nad poslodavcima posle teškog štrajka i ogorčene borbe u kojoj su, uprkos svim pritiscima i mahinacijama, istrajali do kraja. Njihov revolucionarni polet i samopuzdanje zahvatili su i Bogoljuba. S tim ljudima je delio i dobro i zlo. Podnosio je, zajedno sa njima, tegobe rada pod zemljom, olovnu prašinu, opasnosti koje su vrebale nezaštićene rudare, vlagu, teskobu i zimu u čatrnjama koje su zvali stanovima. U tom mukotrpnom radu i životu sticao je prijatelje, od njih naučio da voli ljude. Shvatio je snagu solidarnosti, spremnosti drugova da priteknu u pomoć, da zajedno dele nevolje i traže iz njih izlaza. Osetio je i sam šta znači radost koja obuzima čoveka kada je kadar da pomogne drugu, da mu olakša breme teškoća, ublaži tugu i ulije bar malo vedrine. Nesreće koje su se, zbog nedostatka zaštite u rudarskim jamama, često dešavale na poslu, još više su zbližavale rudare i jačale njihovo jedinstvo i zajedničku borbu za poboljšanje radnih i životnih uslova.

Bila je to revolucionarna škola i škola života za poštenog seoskog mladića koji se u Trepči učlanio u veliku porodicu proletera.

Bogoljubovi su drugovi sa zadovoljstvom pratili kako seoski mladić brzo sazreva i postaje aktivist naprednog radničkog pokreta. Godine 1938. postao je kandidat za člana Komunističke partije Jugoslavije, a marta naredne godine uključio se u redove komunista. Bilo je to četiri meseca pre nego što je izbio drugi veliki štrajk trepčanskih rudara. Postao je član Partije u vreme burnog previranja među radnicima. Isticalo je vreme kolektivnog ugovora između radnika i uprave Trepče, pa bi se važnost tog akta automatski produžila za naredni period ako radnici ne postave zahteve da se ugovor izmeni. Od zaključenja ugovora protekle su tri godine, sve je u međuvremenu znatno poskupelo, a radničke nadnice su ostale iste. Zbog pogoršanja i onako teških prilika, radnici su bili primorani da traže veće nadnice i bolje uslove rada. I odlučno su postavili upravi takve svoje zahteve.

Bogoljub se sa žarom uključio u pripremanje ove odluke i radničkih zahteva. Učestvovao je na sindikalnim sastancima i zborovima rudara, objašnjavao potrebu borbe za bolji život, uveravao u preku potrebu jedinstvenog istupanja svih radnika, u njihovu snagu i izglede na pobedu. Zanosila ga je ta neprekidna aktivnost u kojoj je izgarao, to osećanje jedinstva i snage, čvrstina radničkih redova, to opšte previranje, burni dani odmeravanja snage s moćnim protivnikom: upravom Trepče i policijom. Poneli su ga borbenost, samopouzdanje i vera u pobedu Trepčinih komunista i veterana radničkog pokreta: Ibrahima Perviza, Jove Jovanića, Dana Brkljača i drugih.

Uprava ne samo što nije prihvatila zahteve radnika već ih je i najoštrije osudila. Dala je izjavu za štampu da će pre zatvoriti i napustiti rudnik nego što će izaći u susret radnicima. Počeo je štrajk. Više od 3.600 radnika obustavilo je posao. Rudnik je zamro. Počeo je veliki sukob radnika i uprave. Bogoljub, zajedno sa starijim komunistima, neumorno radi po direktivama Mesnog komiteta Partije, koji je neposredno učestvovao u pripremi i organizovanju štrajka, kao i u izradi radničkih zahteva. Znao je, kao i drugi, da samo borbenost, jedinstvo i upornost mogu doneti pobedu, da se samo tako može izdržati do kraja, odupreti svim pritiscima, veštim manevrima uprave, njenim pokušajima da izigra radnike, da ih razjedini, razbije njihove redove. Protivnik je pokušao i s podmićivanjem rukovodilaca sindikata i štrajka, zatim s nasilnim intervencijama policije i žandarmerije, pa i s razbijačkim delovanjem samozvanih »radničkih tribuna« iz Beograda, koji su pozivali na »umerenost«, odustajanje od osnovnih zahteva i zaključivanje »pravednog sporazuma« s upravom.

Brzo je postalo očevidno da će borba radnika biti mukotrpna i duga. Bogoljub se u toj bici kalio i sazrevao, upoznavao moć i lukavstvo klasnog protivnika, snagu i borbenost udruženih radnika. Policija je otvoreno stupila na scenu, priskačući u pomoć engleskim

eksploatatorima. Ona je zadala štrajkačima vrlo ozbiljan udarac: uhapsila je štrajkački odbor i više od 130 ktivista radničkog pokreta; sve ih je proterala daleko od Trepče.

Štrajk je preživljavao jednu od ozbiljnih svojih kriza. Preostali aktivisti i najborbeniji radnici morali su odlučno delovati. U dogovoru s Mesnim komitetom Partije, komunisti su odmah predložili obrazovanje novog štrajkačkog odbora. Radnici, ogorčeni hapšenjima, prihvatili su novi odbor, zbili svoje redove i čvrsto rešili da se bore do kraja. Manje poznati aktivisti, ali ne manje borbeni i uporni, stali su na čelo štrajka. Među njima je i Bogoljub.

Zaista je to bila duga i teška borba. Samo je nepokolebljivost-štrajkača mogla preodoleti sve unutrašnje krize i iskušenja izazvanih pritiscima i udarcima vlasti i uprave rudnika. Utoliko je radnicima, koji su sve to izdržali, bila draža pobeda koju su na kraju izvojevali.

Za Bogoljuba je sve to bilo od presudnog značaja — očvrsnuo je i prekalio se u nepokolebljivog komunista. A u njegovom personalnom dosjeu u Trepči je ono što se odigralo u to vreme zabeleženo sasvim šturo: Bogoljub Čukić je zbog štrajka imao prekid rada od 19. jula do 3. oktobra 1939. Od jula 1940. do maja 1941. radio je u rudnicima Blagojev Kamen i Siverić, a onda se krajem maja, opet vratio u Trepču, kojom je tada upravljao nemački okupator.

I sledeći podatak iz Bogoljubovog personalnog dosijea, zabeležen dve godine kasnije, označio je, isto tako šturo, još jedan prelomni čin u životu rudara Čukića. Personalci su zabeležili da Čukić nije došao na posao 26. septembra 1941, odnosno da je tada svojevoljno napustio posao u Trepči. A Čukić je tada pošao da se oprosti s porodicom u Mojstiru uoči odlaska u partizane. Petog oktobra je došao u partizanski logor na Kopaoniku i postao borac partizanskog odreda »Todor Milićević«.

Umesto mina i rudarskog alata, Bogoljub je sada imao pušku u ruci. Ušao je u sastav Prve čete, bio prvih dana u Jošaničkoj Banji, zatim u Raškoj, a onda učestvovao u borbama protiv muslimanske kvislinške milicije i vulnetara na terenu Novog Pazara. Tada je doživeo četničku izdaju na tom području, borio se protiv njih u Baljevcu i Raškoj. Na terenu Kraljeva, kamo se odred povukao posle borbi s četnicima, Bogoljub je bio borac Četvrte čete.

Krajem novembra su jake nemačke snage napale sve partizanske položaje oko Kraljeva. Partizani su se morali povući pred naletom nadmoćnih nemačkih jedinica, naoružanih topovima i tenkovima, potpomognutih avionima. Počela je velika nemačka ofanziva. Bogoljub se povlačio sa svojom četvrtom i Uščanskom četom preko Troglava i sela Dupca, s namerom da se prebaci u Ivanjicu. Međutim, od seljaka su saznali da su u Ivanjici četnici, a tada su se i sukobili

Bogoljub Cukić, rudar Trepće od 1936. do 1941. godine

sa njima. Pošli su, zatim, prema Čačku, ali su čuli da su u gradu Nemci. Ostali su bez ikakve veze, nisu znali kuda će. U toj teškoj situaciji, kada su se mnogi razišli, Bogoljub se s još petoricom partizana uputio za Sandžak, jer su čuli da se partizani tamo povlače.

Grupa od šest partizana nije se, na žalost, mogla probiti u Sandžak. Već na početku njihovog puta, na brdu iznad sela Goračića, opkolili su ih i zarobili četnici. Međutim, Čukićev »Podsetnik iz partizanskog života«, koji obuhvata događaje od njegovog dolaska u partizane, 5. oktobra 1941, nije se tu završio. Bogoljub je zabeležio kako su ih četnici zverski mučili. Mesec i po dana Cukić je bio svedok četničkih zločina i kasnije zabeležio strahovladu njihovih kama i sekira. Uspeo je da pobegne iz ruku četnika sredinom januara 1942. i da se prebaci do partizana. Postao je borac Druge proleterske brigade.

U toj brigadi, čuvenoj po hrabrosti njenih boraca i po smelim bombašima koje nije moglo zaustaviti nikakvo neprijateljsko utvrđenje, Bogoljub se brzo pročuo po svojo neustrašivosti i pravim ratnim podvizima. Bio je među najhrabrijim bombašima Druge proleterske. U mnogobrojnim teškim borbama i marševima te jedinice časno je nosio ime proletera. Kupres, Manjača, Cajniče, Mrkonjić-Grad i mnogo druga poprišta borbe, borci su zapamtili i po ratnim pothvatima Bogoljuba Cukića. Prednjačio je, dajući lični primer u najtežim situacijama. Kalio se u borbama i teškoćama i zadobijao poverenje svojih drugova i starešina, pa je tako napredovao od borca do zamenika komandanta bataljona. No i tada je uvek u okršajima s neprijateljem bio ispred svojih boraca, smatrajući da im stalno mora pružati lični primer.

U leto 1943. godine čuveni bombaš je poginuo od — bombe. Eksplodirala mu je pre vremena, dok ju je još držao u ruci. Umro je od zadobivenih rana. Drugovi su ga sahranili u selu Beljavi, ispod planine Konjuha. Dvadeset devetogodišnjem poručniku Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije, rudaru Trepče Bogoljubu Cukiću, borci su našli simbolično mesto gde će počivati — ispod Konjuh--planine, »crvene od krvi proletera«.

Proglašen je za narodnog heroja 13. marta 1945. A rudnik olova i cinka kraj Kosovske Mitrovice obeležio je na spomen-ploči ime Bogoljuba Čukića među onim radnicima Trepče koji su se, »verni svojim slobodarskim tradicijama, odazvali pozivu KPJ i pošli u bor-bu za oslobođenje i bolju budućnost.. . dajući svetli primer kako se treba boriti, voleti i čuvati svoja domovina«.

NEPOKORNI MLADI RADNIK

PETAR VOJVODIĆ

Pojavio se u Trepči početkom 1934. godine. Zaposlio se najpre kao fizički radnik u Starom Trgu, a nešto kasnije prešao je na rad u pogonima za preradu rude u Zvečanu. Došao je iz svoje Crne Gore u potrazi za poslom. Rođen 2. juna 1914. u selu Građanima kod Cetinja, već kao dete ostao je bez oca, pa se, čim je završio osnovnu školu, morao latiti i najtežih poslova. Tako je taj još nejaki dečak zarađivao prve nadnice obrađujući zemlju drugih i time prehranjivao i majku i sebe. Kasnije, kada se gradio put Cetinje-Budva, i tu je zarađivao svoje nadnice.

Dvadesetogodišnji Petar Vojvodić nije, naravno, ni u Trepči mogao da bira posao. Ali je već bio navikao na teški rad i očvrsnuo. Ovaj crnogorski mladić nije se, kako su već prvih dana primetili radnici Trepče, libio da radi, prihvatao se svakog posla, ali je umeo da sačuva dostojanstvo i istakne svoj ljudski ponos. Njemu je bila tuđa pokornost; radiće kako treba posao koji je prihvatio, ali neće otrpeti nikakav nepravedan i neljudski postupak; reagovaće istog trena, oštro, bez dlake na jeziku, ne obazirući se na to koji je »gazda« u pitanju i kakve će posledice snositi.

U Trepči su u to vreme radnici sve jače dizali glas protiv teških uslova rada i bezobzirne eksploatacije, sve je više raslo njihovo nezadovoljstvo, ogorčenje, ali i spremnost na otpor. Organizovano su pripremane ozbiljne akcije, akcije koje će najposle dovesti do velikog štrajka 1936. godine. U ljudima koji su kopali rudu duboko pod zemljom, čija je pluća nagrizala olovna prašina, koji su stanovali u pećinama i bednim kolibama, Petar je našao drugove isto tako namučene kao što je i on bio i isto tako spremne da ustanu i bore se za svoja prava. Nalazio se u sredini proletera rešenih da istraju u borbi za bolje uslove rada i života, u borbi protiv eksploatacije i nezakonitih postupaka i samovolje uprave rudnika.

Petar Vojvodić. Snimak iz novembra 1943. godine

Petar nije ni umeo ni hteo da sagne glavu, da povije kičmu pred Trepčinim silnicima. Naprotiv, na samovolju i nepravdu, a njih je bilo na svakom koraku, reagovao je na sebi svojstven način, te je za kratko vreme izašao na glas kao »buntovnik«. A takve uprava rudnika nije htela trpeti.

Pošto je u međuvremenu odsustvovao mesec dana, jer je zbog bolesti majke otišao u Crnu Goru, nepokorni mladi radnik morao se oprostiti od svojih tek stečenih drugova, posle jednogodišnjeg rada u Trepči. Bilo je to početkom 1935. godine. Još samo kratko vreme proveo je na Kosovu, radeći na pruzi Priština-Peć.

Rastavši se od Trepče i Kosova, Petar se vratio u svoj rodni kraj. Životni put vodio ga je, zatim, po Crnoj Gori, a kasnije i po drugim krajevima Jugoslavije.

Sredinom februara 1935. učestvuje u demonstracijama na Cetinju, priređenim povodom pogibije Mirka Srzentića na Beogradskom univerzitetu. Po borbenosti ispoljenoj u toj akciji pao je u oči i organizatorima demonstracija — komunistima, pa od njih dobija i druge zadatke. Tako je već septembra 1935. godine postao član KPJ. Dvadeset jednogodišnji komunist Petar Vojvodić opravdao je vrlo brzo poverenje starijih drugova koji su ga primili u Partiju. Radeći na izgradnji puta Cetinje-Budva, 1936. godine, učestvovao je u organizovanju štrajka na radilištu kod Obzovice. Naredne godine je poput mnogih drugih komunista, izrazio spremnost da se kao dobrovoljac bori u Spaniji protiv fašizma, tog najcrnjeg neprijatelja radničke klase i demokratije. Na Petrovu veliku žalost, ta želja nije mu se mogla ostvariti. Godine 1938. u vreme kada je radio na građenju hotela u Ulcinju, učestvuje u predizbornoj kampanji i na zboru Udružene opozicije drži govor u kome, nasuprot slatkorečivim obećanjima

nekih govornika, jasno izražava mišljenje klasnosvesnih radnika: »Radnik treba da se pouzda samo u sebe i u svoje žuljevite ruke«. I 1939. godine, kada je radio na podizanju vojnih kasarna u Kninu, istaknuti štrajkač nije ustuknuo pred žandarskim bajonetima. Pod pritiskom tamošnjih vlasti vraća se natrag, u Crnu Goru, gde ga policija već ima na oku — na spisku »opasnih« političkih protivnika.

Petar nastavlja da radi teške poslove i naporedo sudeluje u ilegalnoj partijskoj aktivnosti. Napadom Hitlerove Njemačke na Poljsku već je počeo Drugi svetski rat i opasnost od fašističke agresije zapretila je svim narodima Evrope. U to vreme, kada je trebalo sve snage angažovati za odbranu zemlje, monarhistički režim uveliko hapsi komuniste i vodi žestoku kampanju protiv KPJ. Tada se prikupljaju potpisi za peticiju naroda Crne Gore vladi Kraljevine Jugoslavije, kojom se zahteva da prestanu progoni Crnogoraca, da se politički zatvorenici puste iz zatvora itd. Petar odmah potpisuje peticiju i prikuplja potpise drugih. Zbog toga ga policija hapsi. U cetinjskom zatvoru hapšenici organizuju štrajk glađu, tražeći da ih prebace u istražni zatvor i izvedu pred sud. U tim teškim trenucima sedamnaestodnevnog gladovanja Petar se ističe odlučnošću. Vlasti tada prebacuju političke zatvorenike u Beograd, u zatvor na Adi Ciganliji, a odatle jednu grupu, u kojoj je i Petar, u zatvor u Kikindi. Petar se tu upoznaje sa Savom Kovačevićem, Filipom Kljajićem i drugim starijim komunistima i pod njihovim uticajem još više učvršćuje svoja komunistička uverenja. U Kikindi ga vlasti izvode pred Državni sud za zaštitu države, koji ga osuđuje na vreme koje je već proveo u zatvoru.

Osuđivani komunist Petar Vojvodić mora se, po povratku u Crnu Goru, stalno javljati policiji. Početkom 1941. pod vidom mobilizacije, sprovode ga u koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci, odakle je pušten uoči aprilskog rata.

Poslije okupacije Jugoslavije Petar učestvuje u prikupljanju oružja u rodnom kraju i u organizovanju pripreme za ustanak. Početak oružanog ustanka pružio je nepokornom Vojvodiću mogućnost da na delu pokaže svoju hrabrost. Trinaestog jula 1941. istakao se u akciji Radomirsko-građanskog odreda, koji je kod Obzovice sačekao talijansku kolonu iz Cetinja, zarobio 3 oficira i uništio 4 kamiona i 3 motocikla. Osamnaestog jula Petar učestvuje u poznatoj borbi na Brajićima (na putu Cetinje-Budva), kada je razbijen 108. bataljon »crnih košulja«, uništen 1 tenk, 16 kamiona, 3 motocikla, 3 sanitetska kola i 1 luksuzni automobil, a zapljena je i sva bataljonska oprema.

Lovćenski bataljon kreće 17. novembra na ratni pohod u Sandžak i napada Pljevlja, 1. decembra 1941. Puškomitraljezac Petar, zajedno s borcima Prve čete tog bataljona, ostaje celog dana u gradu odbijajući napade Talijana. Ceta se izvlači iz Pljevlja noću, pod zaštitom vatre Petrovog i drugih puškomi trai jeza. Mada je pretrpeo velike gubitke, bataljon se održao kao borbena celina i nastavio borbe

u Sandžaku. Ranjen na terenu Rudog, Petar nije skrivao svoj ponos kada je bio dočekan uobičajenim pozdravom starešina i drugova: »Srećna ti rana, junače!«.

I u narednoj godini bio je učesnik mnogih teških sukoba s neprijateljem u Crnoj Gori. Kada je formirana Četvrta proleterska brigada, Petar u njenim redovima sudeluje u ratnim okršajima: na Bjelinićima, na pruzi Šarajevo-Mostar, na Vakufu, Bugojnu, Prozoru, Mrkonjić-Gradu, Kupresu. Ne znajući za strah, kao dobrovoljac napada s grupom boraca, u tanketi, u ustašku tvrđavu Kupres. Zaustavljeni i obasuti vatrom sa svih strana, bombama krče put i uspevaju da se iz osinjeg gnezda izvuku živi i — ranjeni.

U Sedmoj crnogorskoj brigadi Petar Vojvodić postaje najpre komandir čete, a zatim komandant bataljona. Bataljon ide iz borbe u borbu. I okršaji s neprijateljem nisu ništa manje žestoki.

Kada je dobio naređenje da likvidira utvrđene nemačke položaje kod Duge Rese, koji su odolevali svim napadima jedinica brigade komandanta Sava Burića, Petar je postrojio bataljon i, s bombašima na čelu, uz uobičajenu komandu »Sa bombama, za mnom!«, izvršio juriš i u nemačkim rovovima, u borbi prsa u prsa slomljen je otpor Nemaca. Palo je dvesta i pet drugova, bio je težak gubitak za bataljon, ali su neprijateljski utvrđeni položaji najzad probijeni i brigada je mogla poći napred.

Bližio se kraj rata, ali je Petar, uvek spreman na podvige, priređivao i dalje neprijatna iznenađenja neprijatelju, a prijatna — svojoj komandi. Tako je zarobio i sproveo komandantu divizije Savu Buriću nemačkog komandanta zloglasne 7. SS-divizije »Princ Eugen«. Sa svojim bataljonom je upao u Zidani most, prepun neprijateljskih vojnika, i naterao nemačkog komandanta da pođe na pregovore s Titovim generalom. Rezultat je bio: kapitulacija celokupnog garnizona, u kojem je, sem Nemaca, bilo i mnoštvo ustaša i četnika.

U oslobođenoj zemlji je Petar Vojvodić radio na raznim dužnostima i bio aktivan društveno-politički radnik, narodni poslanik i komandant štaba teritorijalne odbrane u Baru. Ostao je veran revoluciji do kraja života.

Proglašen je narodnim herojem 10. jula 1952. Tragično je poginuo 26. marta 1974. godine.

PUSKOMITRALJEZAC I PARTIJSKI SEKRETAR
NIKOLA BUBALO

Putnički voz je jurio Ibarskom klisurom, prolazeći kroz mnogobrojne tunele i kloparajući preko železničkih mostova nad krivudavom i hučnom rekom. Među putnicima koji su toga dana, 21. septembra 1941. ušli u voz na železničkoj stanici Kosovske Mitrovice bilo je i petnaestak Trepčinih rudara. Razmestili su se u vagone po grupama. Ničim nisu privukli pažnju Nemaca i žandarma koji su vršili kontrolu u vozu. Otegnuti pisak lokomotive objavio je ulazak u železničku stanicu Vojvode Stepe. U tom malom mestu u blizini Raške sišle su dve grupe rudara. Uputile se izlazu, gde ih je sačekao drug iz rudnika. Produžili su peške, brzo odmičući prema brdima obavijenim maglom. Stigli su pred veče.

Partizanski logor na Kopaoniku primio je novu grupu Trepčinih rudara, među kojima je svojom mladošću privlačio pažnju stasit i naočit rudar što je štedro davao oduške svom oduševljenju u susretu s drugovima iz rudnika koji su ranije došli u partizane. Znali su ga svi. Bio je to dvadesetogodišnji Ličanin, jamski vozač rude Nikola Bubalo, skojevski rukovodilac u rudniku.

U Trepču je došao iz rodne Like kao osamnaestogodišnji mladić (rođen je 15. februara 1921. u selu Rešetaru, opština Ličko Petrovo Selo kod Korenice). Ostavio je za sobom siromašnu porodicu i rodni kraj u kome su mu protekli detinjstvo i dečaštvo, nezaboravni dani kada je pohađao osnovnu školu i mukotrpni dani najamničkog rada kod seoskih gazda. Postao je proleter, rudar. Počeo je da radi 15. maja 1939, a već dva meseca kasnije izbio je veliki štrajk radnika Trepče. Mladić iz Like je štrajkovao zajedno sa svojim starijim drugovima. Tako je odmah uleteo u žestoke i dugotrajne sukobe radnika s upravom rudnika i vlastima, počeo se kaliti u tom teškom obračunu dvaju klasnih protivnika, shvatio i na delu osetio šta znači klasna borba.

IZ DOKUMENATA PERSONALNE SLUŽBE TREPČE PODACI
O NIKOLI BUBALU

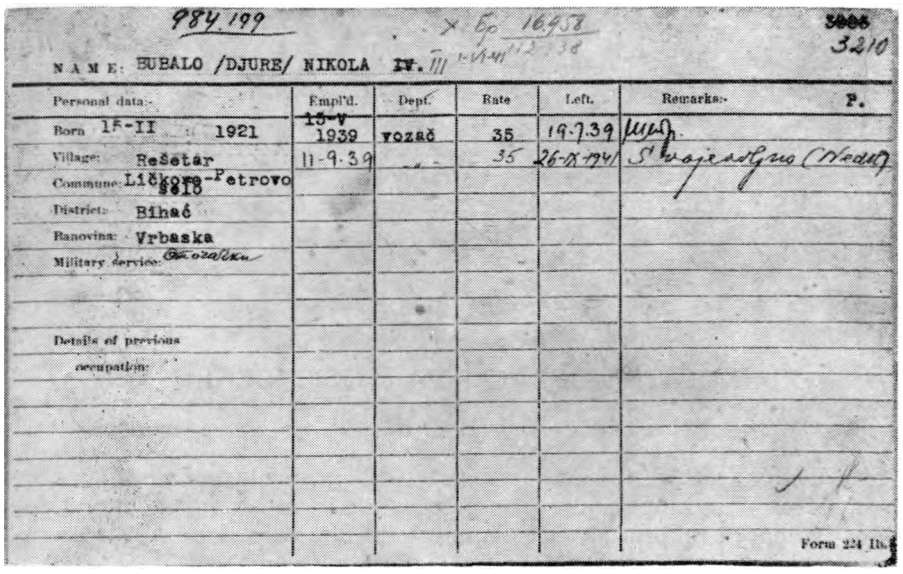

984.199 X Ep 16458 3210

NAME: BUBALO /DJURE/ NIKOLA IV. III

Personal data:-	Empl'd.	Dept.	Rate	Left.	Remarks:- P.
Born 15-II 1921	~~15-V~~ 1939	vozač	35	19.7.39	
Village: Rešetar	11-9.39	" "	35	26-X-1941	S'svojevoljno (Nedol?)
Commune: Ličkopetrovo Selo					
District: Bihać					
Banovina: Vrbaska					
Military service: Otočka					
Details of previous occupation:					

Form 224 Ib

Karton iz personalne kartoteke

BUBALO (ĐURE) NIKOLA

— Rođen 15. II 1921. u selu Rešetar, opština Ličko Petrovo selo, srez Bihać, Banovina Vrbaska.
— Vojna obaveza: Otočac
— Rad u rudniku »Trepča«:
— Od 15. V 1939. do 19. VII 1939, kao vozač, kategorije IV, režijska nadnica 35 dinara.
— Razlog napuštanja posla: štrajk.
— Od 11. IX 1939. do 26. IX 1941, vozač, IV kategorije, režijska nadnica 35 dinara.
— Promene: 1. VI 1941. godine kategorija III.
— Razlog napuštanja posla 26. IX 1941: svojevoljno (nedolazak).

Zahvaljujući tome, seoski mladić iz Like je za kratko vreme postao politički svestan radnik, opredelio se i čvrsto stupio na put kojim će ići do kraja života.

Već aprilskih dana 1941. u rudnik su došli Nemci i naredili da se rad nastavi, da ne sme biti nikakvog zastoja u kopanju i isporukama olovne i cinkane rude. Znao je Bubalo u koje će svrhe nemački fašizam, taj zakleti neprijatelj radničke klase, upotrebi ti olovo iz Trepče. O tome se govorilo i na sastanku na kome je toga leta ovaj odani i aktivni skojevac primljen u Partiju. Bio je među onima koji se nisu mogli pomiriti sa ropstvom i služenjem okupatoru, pa je

s nestrpljenjem čekao da ga uključe u jednu od grupa koje su iz rudnika organizovano odlazile na Kopaonik.

Kao partizan Srebrne planine, Bubalo nije morao da čeka na oružane sukobe s neprijateljem. Već posle desetak dana od dolaska na Kopaonik usledila je akcija na Trepčin pogon na Kopaoniku — rudnik u Belom Brdu. Mladi ratnik je doživeo vatreno krštenje i zanos pobede: neprijateljeva posada je savladana, zaplenjeno je dosta oružja, municije, raznog materijala. Osetio je snagu partizanskog odreda, zadovoljstvo zbog udarca nanetog Nemcima. Rudnik je bio tako onesposobljen za rad da okupator sve do kraja rata neće iz njega izvući ni gram olova.

Borbe su se razgarale, a skojevski rukovodilac iz Trepče se učio ratovanju. S oduševljenjem i pesmom ušao je u Rašku, iz koje su Nemci morali pobeći. I u borbama oko Kraljeva doživeo je pobede nad »nepobedivim« Hitlerovim vojnicima. No osobitu je radost i priznanje osetio kada su mu drugovi dali nemački puškomitraljez »šarac«, zaplenjen u borbi na putu Kraljevo-Kruševac. Zabacio ga je na rame kao da je puška, oduševljen kao nikad do tada. Mlad, snažan, rumena lica, lepo obučen, sa »šarcem« koji kao da je srastao s njegovim telom, Bubalo kao da je bio pravo ovaploćenje lika partizanskog puškomitraljesca. Slikar Branko Sotra, prvi komandir Rudarske čete, već ga je takvog video na svom platnu. Na žalost, ostala je to neostvarena umetnikova inspiracija.

Bubalo se nije odvajao od svog puškomitraljeza. Njegov »šarac« je ubojitim rafalima zasipao Nemce i četnike u borbama na terenu Raške i Kraljeva. Ukoliko je morao da preživljava sve težu gorčinu i žalost zbog gubitka mnogih drugova u tim borbama, utoliko je bivao sve žešći borac, sve efikasniji puškomitraljezac.

Poslednji dani novembra i prvi decembarski dani doneli su najteža iskušenja Bubalu i ostalim rudarima ratnicima. Preduzevši veliku ofanzivu, Nemci su zapretili da potpuno unište partizane u Srbiji. Hitlerovska sila je zagospodarila partizanskim slobodnim teritorij ama, zauzela gradove i ceste. Partizani su se povlačili preko planina, ali su ih tu sačekivali četnici. Sa svih strana je pucalo, svuda su granate, bombe i kuršumi pretili smrću. Bubalo se tih dana, sa svojim »šarcem«, uvek spremnim za dejstvo, nalazio u najvećoj skupini Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda. Bio je izabran za zamenika političkog komesara, a zatim i komesara čete formirane od ljudstva Kopaoničkog odreda. S vazduhoplovnim kapetanom Milom Pavičićem vodio je četu sve do Sandžaka. Nove dužnosti nisu ga odvojile od puškomitraljeza. Naprotiv, gotovo sve vreme ga je sam nosio, dajući iscrpenim borcima i time lični primer, podstičući ih da izdrže sve napore povlačenja.

U selu Kosatici je 11. novembra 1941. prvi put video vrhovnog komandanta vojske u čijim se redovima borio. Tito je obišao četu, razgovarao s rudarima, pitao ih šta misle o osnivanju proleterske

brigade. Njegove reči i namere izazvale su spontano odobravanje boraca, ulile im novu snagu i borbenost, otvorile perspektive, pa je Bubalo, neposredan i plahovit kakav je bio, burno izražavao svoje raspoloženje preteći neprijatelju: »Zapamtiće nas oni!« Govorio je to s puno samopouzdanja i vere u snagu partizana, u njihovu krajnju pobedu.

Na dan osnivanja Prve proleterske brigade, 21. decembra 1941, u Rudom je bila postrojena i Rudarska četa. Među Trepčinim rudarima je, kao saliven sa svojim puškomitr al jezom, stajao i Nikola Bubalo. Takvog su ga mnogi zapamtili. A uskoro će se i u celoj brigadi pročuti kao neustrašivi puškomitraljezac.

Ceta je išla iz akcije u akciju: Gaočići, Prača, Bugojno, Livno, Bosansko Grahovo, Sitnica, Teslić ... U svim borbama Bubalo je na čelu — juriša na neprijatelja, zasipa ga puškomitraljeskim rafalima i ručnim bombama. Prilikom noćnog napada na nemačke utvrđene položaje na Sitnici, uskače u rov među Nemce i uništava najopasnije njihovo mitraljesko gnezdo. U drugoj noćnoj akciji, napadu na Teslić, posle juriša na bunkere među prvima se domogao neprijateljskih topova.

U četvrtoj neprijateljskoj of anzi vi je Četvrti bataljon Prve proleterske vodio, februara 1943, teške borbe na pruzi Sarajevo—Mostar. Rudarska se, zajedno s Prvom četom, probila kroz nemačke redove na Ivan-sedlu kod Bradine i noću izvršila juriš na nemački utvrđeni položaj. Bubalo je opet na čelu, upada s rudarima u prve nemačke rovove, a kada su tu skršili neprijateljev otpor, svi zajedno su se ustremili na druge, prihvatne nemačke položaje. Tada su nemačkoj pešadiji, već dobrano rasturenoj po šumi, priskočile u pomoć posade teških mitraljeza i minobacača, otvorivši iz svojih skrovišta paklenu vatru na partizane. Tu je Bubala u jurišu zaustavila minobacačka granata, koja je eksplodirala u neposrednoj blizini. Pao je u sneg, teško ranjen. Priskočili su drugovi i bolničarke. Drug iz rodnog kraja Prokica Zigić raskopčao mu je isparani koporan i iščupao geler iz grudi. Previli su ga i, na šatorskom krilu, po dubokom snegu, preneli do sela Repovca, u kojem je bio brigadni sanitet. No ni njegov snažni organizam nije mogao odoleti teškoj rani. Ugasio se život neustrašivog puškomitraljesca i bombaša, rudara Nikole Bubala.

Drugovi su ga zapamtili kao borca i komunistu, kao puškomitraljesca i partijskog sekretara, kao čoveka i druga. Rudarima su ostale u sećanju nesagoriva njegova životna vedrina i nepokolebljiva vera u pobedu. Sačuvao ih je i u najtežim situacijama ratnog vihora, tvrdo uveren u pobedu oslobodilačke borbe i revolucije. Njegovo držanje u borbi, na maršu i u svakodnevnom životu i radu, bilo je držanje doslednog borca i komuniste Prve proleterske. Delom potvrđujući reči, služio je primerom i ostalima.

Bio je, u pravom smislu reči, slika i prilika proleterskog puškomitraljesca. Kao da je sišao sa stranica knjige koja priča divnu priču

o partizanima — neustrašivim borcima za slobodu. Svoj »šarac« je, obično, nosio preko grudi, prebacivši remnik o vrat, ili s remnikom preko desnog ramena, držeći šakom vrh cevi, i kao da nije osećao njegovu težinu. U časovima predaha, rastavljao ga je, čistio i podmazivao, spolja glačao. Njega »šarac« nikada nije izneverio. Umeo je Bubalo da zaspe neprijatelja dugim rafalima, ali i da, u nestašici municije, precizno gađa svakim metkom pojedinačno. I kada bi u jeku borbe čuli rafale i poklič »Napred, rudari!«, borci bi spremno odgovarali: »Ura, Bubalo!«, znajući da to on sa svojim »šarcem« tuče protivničko mitraljesko gnezdo ili »šara« po neprijatelj evoj koloni.

Zbog njegove brige o ljudima, o četi, zbog pomoći i pažnje prema svima, borci su Bubala iskreno zavoleli i uzvraćali mu istom merom. Kada bi u četu došao novi borac, on bi ga odmah svesrdno prihvatio, uputio šta i kako treba da radi, obavestio o onom najpre-čem. Dao bi mu i svoju porciju, kašiku i viljušku, da prvo on utoli glad, govoreći: »Ne brini, nabavićemo te stvarčice i za tebe. Mi se 'snabdevamo' od neprijatelja«. Strpljivo se trudio da nepismene borce nauči da čitaju i pišu. Bdeo je nad komunistima, članovima Partije i Skoja, ponet željom i uverenjem da oni u svemu treba da služe kao primer ostalima. Na napornim marševima svagda je obilazio kolonu, proveravao jesu li svi borci u njoj, zastajkivao kraj onih koji su posustajali i podsticao ih da izdrže, pomažući im u nošenju ranca ili torbe s municijom. Kada bi umorni borci stigli do sela u kojem je trebalo prenoćiti, on bi se najpre pobrinuo za njihov smeštaj, pa bi tek onda i sam prilegao.

Prilikom povlačenja sa terena Goražde—Cajniče 1942. godine, sa četom je pošao i dečak iz toga kraja Bogoljub Komljenović. Nejaki dečak je jedva izdržao stalne borbe i naporne marševe. Sve vreme se Bubalo očinski brinuo o njemu, pored svog »šarca« je nosio i Bogoljubovu malu talijansku pušku, bio uz njega u koloni, pronalazio mu smeštaj prilikom bivakovanja, držao ga stalno uza se. Svakog dana je razgovarao sa njim, otvarajući seoskom dečaku nove vidike. Bogoljub, koga su svi zvali Komljen, postao je skojevac i dobar borac, kasnije i puškomitraljezac — poput Bubala, na koga se u svemu ugledao. Kada u Rudarskoj četi više nije bilo Bubala, puškomitraljezom je rukovao njegov učenik i miljenik Komljen. Slabašni seoski dečak postao je docnije i oficir.

U teškim ratnim uslovima je na izgled sitna pažnja značila mnogo. Posle oslobođenja Bradine i Brđana, na pruzi Sarajevo—Konjic, 1942. godine, borcima je podeljeno po 20 kocaka šećera. U vreme opšte oskudice i gladi, mnogi borci su odmah »likvidirali« svoju zalihu šećera, te neočekivane a prave poslastice. Iduće noći, kada su se prozebli i neispavani drugovi jedne desetine vratili iz zasede, dočekao ih je Bubalo. Svakome je dao po kocku šećera, u stvari, podelio im ono što mu je preostalo od ličnog sledovanja. Ta nesebičnost, iskazana i potvrđena u mnogobrojnim slučajevima, bila je je-

Mladi rudar Trepče Nikola Bubalo bio je od početka u redovima Rudarske čete Kopaoničkog odreda i Prve proleterske brigade kao borac, puškomitraljezac i partijski rukovodilac čete. Poginuo je februara 1943. godine u borbi kod Bradine, na pruzi Sarajevo—Konjic

dna od karakterističnih crta Bubalovog ljudskog i partijskog lika, koja mu je donela opšte uvažavanje i ljubav drugova.

Ostao je zauvek na poprištu borbe dvadeset dvogodišnji rudar Trepče Nikola Bubalo, taj visoki, snažni, lepi mladić iz Like, uvek uredno obučen, čist, obrijan i ošišan; taj »šardžija« i šaldžija — svagda spreman za borbu, ali i za smeh i pesmu. Pao je onda kada je bio ponos Rudarske čete, kada je već mnogo učinio i značio za nju, a kada je, prekaljeni ratnik i partijski sekretar, mogao još više dati za revoluciju kojoj je posvetio svoj život.

U Rudarskoj su četi, ne zaboravljajući nikad svog partijskog sekretara Nikolu Bubala, borbu nastavili njegovi drugovi: rudari Trepče, Belog Brda, Jarandola, a zatim i drugi borci, koji su dolazili u sastav čete iz raznih krajeva Srbije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije ... Poput Bogoljuba Komljenovića Komljena, omladinca iz Bosne koji je prihvatio Bubalov puškomitraljez, tako su činili i drugi Komljeni, iz ostalih krajeva naše zemlje. Tukli su neprijatelja, pobedili ga i ostvarili slobodu — taj životni san proletera, rudara i borca Nikole Bubala, kome je otadžbina, 20. decembra 1951, odala najviše priznanje proglasivši ga narodnim herojem.

RAT JE ZAVRŠEN — REVOLUCIJA TRAJE

Sloboda za koju smo se borili izvojevana je!

Posle pobede nad okupatorom i domaćim izdajnicima, posle oslobođenja zemlje, i ovaj kraj doživljava korenite političke, privredne, kulturno-prosvetne i opštedruštvene promene. Time se u »Trepči«, najvećem industrijskom kolektivu na Kosovu i najvećem proizvođaču olova i cinka u zemlji i Evropi, a i u Kosovskoj Mitrovici, gradu rudara, nastavlja socijalistička revolucija u novim uslovima.

Oslobođenje Mitrovice, 23. novembra 1944. godine, zateklo je grad u ruševinama, što je bilo posledica savezničkog bombardovanja iz vazduha. Zima je zatekla građane bez rezervi hrane, ogreva i osnovnih životnih namirnica, pa je to zahtevalo od njih nove napore i lišavanja. Ali u tim danima se nije mislilo na teškoće, nego na to kako da se sada, u slobodi, što pre obnovi proizvodnja i kako-tako normalizuje život.

Od prvih dana činjeni su izuzetni napori da se savladaju posledice rata. Obnova i osposobljavanje osnovnih privrednih objekata, u prvom redu rudnika u Starom Trgu, žičare, flotacije, topionice, rafinerije i termoelektrane, bili su prvi i najvažniji zadatak. Brojni rudari Trepče, koji su s oružjem u ruci i kao pripadnici NOP-a dali svoj udeo u revoluciji, sada se ponovo laćaju poslova zajedno sa ostalim svojim drugovima kako bi počela proizvodnja i normalizovao se život Trepče i grada.

U tim danima, neposredno posle oslobođenja, Narodnooslobodilački odbor poziva narod »... da otpočne mirno svoj svakodnevni život i obnovu oštećenih objekata i zgrada, kao i da svi ulože svoje sposobnosti za dobro naroda, bez obzira na poreklo, veroispovest, narodnost i politička ubeđenja, i da im bude glavni i jedini cilj rad za dobro naših napaćenih naroda«.[1]) Već treći dan posle oslobođenja

[1]) Proglas Narodnooslobodilačkog odbora u Starom Trgu i Mitrovici od 22. novembra 1944. godine. Prvi narodnooslobodilački odbori u Mitrovici, Starom Trgu i Zvečanu, osnovani još 1942, delovali su ilegalno pod teškim uslovima okupacije.

44 radnika iz Starog Trga dalo je svoje živote u borbi za oslobođenje i bolju budućnost domovine

obrazovan je Mesni narodnooslobodilački odbor. Odbor je delovao preko svojih odseka: administrativno-personalnog, upravno-finansijskog, odseka za obnovu, za prosvetu i kulturu, sanitetskog, poljoprivrednog, za snabdevanje i socijalno staranje i za industriju, trgovinu i zanatstvo.

I pored mnogih materijalnih, kadrovskih i drugih nedostataka, nova, narodna vlast čini izuzetne napore u savlađivanju posledica rata, na konsolidovanju prilika i života građana u polurazrušenom gradu i naseljima, u osposobljavanju industrijskih objekata, organizovanju proizvodnje, prometa, trgovine, snabdevanja i razvoju prosvetno-kulturnog i zdravstvenog života građana. U svemu tome značajnu ulogu i posebnu odgovornost imale su društveno-političke organizacije: Narodni front, Skoj, Sindikati i AFZ, s organizacijom KPJ na čelu.

U oružanoj revoluciji izvojevana je sloboda i ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti. U istoriji ovoga kraja, kao i na Kosovu, Albanci prvi put ravnopravno sa svim ostalim narodima Jugoslavije učestvuju u organima vlasti i dobijaju puno pravo za razvoj prosvetnog, kulturnog i društveno-političkog života na svom maternjem jeziku.

Obnova i izgradnja

Radnici Trepče, naročito rudari, pronalaze alat koji su u ratu uništavali i onesposobljavali da bi što više štete naneli okupatoru i što manje rude davali. Sada je, u teškim danima obnove zemlje i angažovanju proizvodnje čak i lopata dragocena.

Bogatstva »Trepče« prešla su iz vlasništva stranog kapitala u vlasništvo socijalističke države i naroda. Rudari i radnici »Trepče«, uz pomoć naroda, u prvom redu komunista, skojevaca i omladine, uz neviđeno požrtvovanje rade na obnovi rudnika, fabričkih postrojenja i drugih objekata potrebnih za proizvodnju i normalan život liuđi, boreći se u isto vreme i protiv ostataka domaćih izdajnika, balista, četnika i drugih bandi kontrarevolucije, a za učvršćenje nove, narodne vlasti.

Zahvaljujući pregalaštvu i poletu u radu na obnovi onesposobljenih rudničkih i fabričkih postrojenja, rudari, topioničari, ratinerei i drugi radnici su za nepun mesec dana osposobili i rudnik u Starom Trgu i postrojenja u Zvečanu. Nedostatak mašina, uređaja i rezervnih delova, i uopšte, slaba tehnička opremljenost mnogih postrojenja bili su velika prepreka, ali je sve to nadoknađivano samopregornim dobrovoljnim radom i oduševljenjem kakvo se ne pamti u istoriji ovoga kraja.

Sem na obnovi rudnika, industrijskih objekata i postrojenja u Zvečanu, i raščišćavanju kruga, rudari i radnici »Trepče«, zajedno

s ostalim radnim ljudima, rade na obnovi porušenog grada, podizanju mnogih javnih i stambenih zgrada, na osposobljavanju železničke pruge, komunikacija i mostova, kao i na obnovi rudnika lignita »Kosovo« u Obiliću za potrebe elektrane Trepče i za široku potrošnju.

Tako je Mitrovica, od nekadašnje kasabe i zanatsko-trgovačke varošice, u socijalističkom društvenom sistemu dobila novu fizionomiju i izrasla u savremeni industrijski grad. Najveći udeo takvom rastu grada daje »Trepča«, jer u Mitrovici, pa i na Kosovu, druge industrije gotovo i nije bilo pre rata.

U borbi za obnovu i izgradnju, među radnicima »Trepče« ističu se novi pregaoci. U Starom Trgu, u tim prvim danima slobode, radnim rezultatima osvajaju poštovanje i priznanje rudari: Milan Stupar, Ramo Bliškovac, Suljo Vreva, Šemsi Sulejmani, Salija Kasumović, Ajet Ajeti, Rade Anđelković, Aslan Ramadani i Osman Murati, a u Zvečanu: Ananije Durić i Sefki Dibrani. Rudari, topioničari, floteri, bravari i ostali radnici »Trepče« rade danonoćno da bi ispunili plan proizvodnje, da bi dali zemlji što više rude i olova.
Rad je tekao u duhu zajedničkih masovnih takmičenja u neprekidnim smenama. To su bila prava, organizovana takmičenja po pogonima i u preduzeću. Ona su, u stvari, samo nastavljena s još više poleta posle poziva na takmičenje koji je Alija Sirotanović, rudar »Breze«, uputio svim rudarima u zemlji. Iz tog takmičenja ubrzo počinju da izrastaju i prvi udarnici, na koje kolektiv gleda kao na prave radne heroje. Tako je i »Trepča« 25. septembra 1946. godine dobila i prvog, zvanično proglašenog rudara udarnika — Milana Stupara.

Iz nastojanja da se, u uslovima rada na dotrajalim mašinama i postrojenjima, proizvodnja što pre normalizuje i ostvari što veći radni učinak, izrastaju i prvi novatori i racionalizatori. Radnici »Trepče« daju sve od sebe, ulažu izuzetne radne napore, racionalizuju tehnološki postupak i pronalaze nova tehničko-tehnološka rešenja, pomoću kojih povećavaju proizvodnju i postižu bolje uspehe u socijalističkim takmičenjima.

Donošenje Prvog petogodišnjeg plana u obnovi i industrijalizaciji zemlje, kolektiv «Trepče« doživljava kao još jedan podsticaj za razmah revolucionarnog poleta, kao opštenarodni poklič i poziv na nove radne pobede. Njegovo donošenje inspiriše u »Trepči« snažan razvoj takmičarskog pokreta, novatorstva i racionalizatorstva. Osman Murati postaje prvi slobodni bušač »Trepče«, a Ramo Bliškovac prvi u »Trepči« primenjuje sistem rada sa dve bušilice. Suljo Vreva odmah prihvata tu novinu i ubrzo izbija na čelo boraca za visoku produktivnost. On prvi predlaže da se rudarski učinak više ne meri metrima nego tonama oborene i izvezene rude. To biva prihvaćeno i Vreva se među prvima upisuje i u spisak racionalizatora. ,

Najbolji u zemlji

Takmičarski pokret zahvata radne kolektive širom Jugoslavije. Alija Sirotanović postavlja nov svetski rekord sa 152 tone uglja iskopanog u jednoj smeni i poziva sve rudare u zemlji na takmičenje za visoku produktivnost. I tako, dok je 1946. godine u Jugoslaviji proglašen 1.971 udarnik, u 1947. godini ih je 6.681. Dovoljno je pri tom reći da je »Trepča« u 1947, prvoj godini petogodišnjeg plana, bila pobednik prvomajskog takmičenja. Tada je kolektiv »Trepče« prvi put osvojio prelaznu zastavu Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. U tom takmičenju je inžinjer 2ika Ivković, šef laboratorije u Zvečanu, član KPJ i učesnik NOP-a, postao racionalizator, zamenivši skupu tzv. barijum-sulfat-metodu određivanja sumpora u procesu flotiranja novim postupkom, koji čitav proces skraćuje sa tri dana na svega tri sata. Takmičenje se rasplamsava. Padaju sve poznate norme i rekordi. Za rudare i topioničare »Trepče« kao da nema nemogućeg. Borski rudari pozivaju svoje drugove iz »Trepče« na takmičenje. Trepčanski rudari prihvataju izazov i u prvoj godini prvog petogodišnjeg plana, u takmičenju u čast prve godišnjice proglašenja Republike, po drugi put osvajaju prelaznu zastavicu Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. Radne zadatke prve planske godine kolektiv »Trepče« izvršio je četrdeset dana pre roka i počeo da proizvodi za narednu 1948. godinu. Na sednici Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata od 25. novembra 1947, za to im je odato posebno priznanje. Jedan od najboljih rudara »Trepče«, Salija Kasumović, prima prelaznu zastavicu. Bilo je to 26. novembra 1947. godina, a samo dan kasnije topioničari »Trepče«, ostvaruju dotad najveću produktivnost i godišnji plan izvršavaju 34 dana pre roka.

Uporedo s takmičenjem, trepčanski rudari rade i na obnavljanju rudnika »Ajvalija«, »Novo Brdo« i »Kopaonik«.

U drugoj polovini marta 1948. godine u Starom Trgu takmiči se rudarska brigada iz Bora, koju predvodi Nedžad Huseinović. Posmatrajući rad jednog od najboljih vozača rude u Jugoslaviji, višestrukog udarnika Semsije Sulejmana, koji za samo 10 minuta utovara vagonet, prevozi ga i istovara u sipku, Huseinović zaključuje da nema rudara koji je kadar da taj rekord nadmaši.

U 1948. godini cela zemlja preživljava teške trenutke: Informbiro donosi poznatu rezoluciju, nakon koje sledi nezapamćena klevetnička kampanja protiv Komunističke partije Jugoslavije i njenog rukovodstva, zapretivši i nezavisnosti Jugoslavije; ta kampanja će se veoma brzo izroditi u ekonomsku blokadu. Na sve te napade i klevete, radnička klasa Kosovske Mitrovice i kolektiv »Trepče« odgovaraju još čvršćim zbijanjem svojih redova oko Komunističke partije Jugoslavije, još snažnijim takmičenjima, a na ekonomsku blokadu — novim tonama olova i cinka spremnim za izvoz. U takmičenju za visoku produktivnost ističu se mladi rudari koji organizuju

omladinske takmičarske brigade. To u čitav takmičarski pokret unosi svežinu i nov polet.

Trepčin kolektiv uspešno izvršava obaveze date drugu Titu na Petom kongresu KPJ. Samo u drugoj polovini maja, u »Trepči« je za udarnike proglašen 161 radnik, 245 ih je nagrađeno, a 185 članova kolektiva je pohvaljeno. U junu 1848. godine je još 239 radnika proglašeno udarnicima, 275 radnika je nagrađeno, a 285 pohvaljeno. Planske zadatke za ovu godinu »Trepča« je izvršila sa 116,5 odsto.

Početkom 1949. godine rudarska delegacija Jugoslavije posetila je druga Tita. U njoj je i Trepčin rekorder Suljo Vreva. On se tom prilikom obavezao da će u jednoj smeni iskopati 100 tona rude. U takmičenju koje je nakon toga usledilo ističu se rudari: Bajram Kurti, Ilijaz Kadrić, Žarko Topalović, Halil Mehmeti, Trajko Petrović, Slobodan Pajić, Rade Božinić, Sulejman Sabiti, Hisen Malići i Nedeljko Čukić, topioničar Imer Muharem i floter Jazo Bektešević.

Takmičenje za visoku produktivnost se sve više rasplamsava. U septembru Suljo Vreva izvršava obećanje dato drugu Titu izbacivši u jednoj smeni sa svojom brigadom 114 tona rude. Posle toga počinje prava trka za rekordima. U isti red sa Vrevom staju rudari: Bajram Hajrizi, Branko Vilić i topioničar Ragip Alijević, Hasan Ferati i Ananije Đurić. Omladinac Bajram Hajrizi, samo dan kasnije, obara Vrevin rekord i za osam časova rada s brigadom izbacuje 134 tone rude, postavivši tako novi rekord rudnika obojenih metala. Nešto kasnije Bajram Kurti s brigadom izbacuje 181 tonu rude, a omladinska brigada Arslanija Ramadana, čak 205 tona rude. Topioničar Redžep Salijević je na jednoj peći istopio 11.200 kilograma olova.

Bitka za rekorde kao da dostiže vrhunac u oktobru 1949. godine. Tri rudara, tri komunista — Suljo Vreva, Šemsija Sulejmani i Bajram Hajrizi — sa svojim brigadama iz dana u dan se smenjuju u vodstvu. Vreva izbacuje 228,5 tona rude, a Hajriz čak 300 tona. Međutim, Semsija Sulejmani u jednoj smeni ostvaruje četvorostruki dnevni učinak i izbacuje 385,8 tona rude! Zadivio je sve rudare i čitavu javnost. Gotovo da nije bilo dnevnog ili nedeljnog lista koji tih dana nije doneo njegovu fotografiju. Iz ovog takmičenja regrutuju se novi udarnici. U novembru 1949. godine je samo u Starom Trgu proglašeno 186 udarnika. Među njima je bilo i onih čija su prsa krasila po 20 i više udarničkih značaka i po jedan ili više ordena rada.

Šta je takav takmičarski duh značio za zemlju koja je bila izložena nezapamćenom političkom pritisku i teškoj ekonomskoj blokadi, najbolje govori podatak da je »Trepča« u ukupnom jugoslovenskom izvozu tih dana učestvovala sa 2 odsto, a u izvozu SR Srbije čak sa 10 odsto. Da bi što više doprineo naporima zemlje da prebrodi ekonomsku blokadu, Trepčin kolektiv je radio na povećanju proizvodnih kapaciteta. Kapacitet flotacije je povećan na tri hiljade tona dnevno, izgrađeno je šest novih koritastih peći, jedna velika šahtna peć s pržionicom, zatim jedna manja za preradu međuproizvoda

i odgovarajuća rafinerijska postrojenja. Tako je u nekoliko poslеratnih godina, osim olova, osvojena proizvodnja finog srebra, cink--hlorida i zlata, a otvoreni su rudnici: »Ajvalija«, »Novo Brdo«, »Kopaonik«, »Lece«, »Rudnik« i »Kišnica«.

Fabrike radnicima

Revolucija se nastavlja. Revolucionarna misao i praksa razvijaju se, pre svega, na sopstvenim saznanjima i praksi. Razvoj socijalističkih društvenih odnosa je područje na kome najvećma dolaze do izražaja revolucionarna svest radnika i radničke klase. Iskustva ovoga kolektiva o tome dovoljno uverljivo govore.

U Trepči su od njenog postanka delovale jake progresivne snage pod rukovodstvom KPJ, odnosno SKJ. To je ostavljalo karakterističan pečat na celokupnom društvenom životu ne samo Trepče nego i celog ovog područja i jasno odredilo razvoj toga kolektiva posle oslobođenja zemlje. Društveno-politički odnosi u ovom najvećem preduzeću Pokrajine Kosova građeni su, u stvari, na svetlim tradicijama revolucionarnog pokreta, čije akcije i podvizi još žive u sećanjima ljudi. To je jedan od glavnih razloga što su se društveni odnosi u »Trepči« stalno razvijali i usavršavali, što su politika Saveza Komunista Jugoslavije i odluke najviših političkih organa zemlje snažno zaživele i u Trepčinoj praksi. Možda zbog toga se u »Trepči« već i u vreme administrativnog upravljanja razvijala raznovrsna i razgranata društvena aktivnost i neprekidno je jačao uticaj radničke klase na sve privredne i društvene tokove u samom kolektivu i u široj zajednici. To je dolazilo do izražaja naročito u oblasti upravljanja. Od samog oslobođenja, partijska, sindikalna i omladinska organizacija značajno su uticale na odlučivanje o gotovo svim važnijim pitanjima. Još pre donošenja Zakona o radničkom upravljanju privrednim preduzećima, u »Trepči« su se ispoljavale tendencije kolektivnog odlučivanja i upravljanja, s težnjom da se institucionalizuju. To je u početku činjeno preko sindikalnih odbora, a u 1949. godini u ovom preduzeću deluju i neki oblici radničkog samoupravljanja, koji, doduše, još imaju savetodavni karakter, ali bitno utiču na politiku preduzeća.

Već septembra 1950. godine u »Trepči« je izvršen izbor prvog radničkog saveta preduzeća, čije su dužnosti, istina imale savetodavni karakter, ali je on dosta dugo pre donošenja Zakona predstavljao izraz volje radnog kolektiva. Zato istorijski akt donošenia Zakona o predaji privrednih preduzeća na upravljanje radnicima, kolektiv »Trepče« niti je iznenadio, niti ga zatekao nesDremnim. Bio je to prirodan nastavak revolucije, u stvari normativno s^kcionisanje nečeg čemu su radnci u revoluciii i sada u praksi težU, zato je Zakon prihvaćen s oduševljenjem. Zahvaliujući tome. »Treoča« je bila jedno od prvih preduzeća u kome se. odmah po donošeniu istorijskog Zakona o radničkom samoupravlianiu, orišlo izboru radničkog saveta kao zvaničnog organa upravljanja preduzećem. Bilo je

to 12. septembra 1950. godine. Toga dana rudari, floteri, topioničari i ostali su u 18 izbornih jedinica izabrali 107 članova prvog radničkog saveta. Samo pet dana kasnije je, na prvoj sednici, za prvog predsednika Radničkog saveta izabran rudar Mon Kurti, a 21. septembra je na sednici »malog parlamenta« objavljen svečani čin predaje preduzeća na upravljanje radnicima. Toj svečanosti, pored članova radničkog saveta i velikog broja gostiju, prisustvovali su i predstavnici Savezne vlade, Republike, Pokrajine i Kosovske Mitrovice. Na grudima većine učesnika sijali su se ordeni rada i mnogobrojne udarničke značke i ratna odlikovanja. Na sednici je govorio savezni ministar Svetozar Vukmanović:

»Ja sam, drugovi, određen od Savezne vlade da predam ovaj naš najveći metalurški rudnik na upravljanje Radničkom save tu i Upravnom odboru, koje ste vi izabrali. Do sada je upravljao direktor. Od danas, upravljanje preduzećem predaje se vama — na sreću čitavog radnog naroda, na sreću i budućnost naše partije, za srećniji prelazak u komunističko društvo«.

Poslednje reči Vukmanovićeve u dvorani Radničkog doma u Zvečanu jedva su se čule od snažnog aplauza prisutnih i prodornog zvuka fabričkih sirena, koje su na taj način zabeležile ovaj istorijski čin. Bilo je tačno 14 časova 21. septembra 1950. godine. Predsednik prvog Upravnog odbora »Trepče« električar Milorad Vučurović zahvalio se predstavniku Savezne vlade:

»Druže Tempo, primajući 'Trepču' na upravljanje, njen kolektiv izražava veliku zahvalnost drugu Titu, Partiji i Vladi na tako velikom poverenju. Radnički savet i Upravni odbor svesni su težine toga zadatka, jer nije lako upravljati ovako velikim preduzećem. Ali mi se uzdamo u snagu našeg kolektiva, u naše udarnike, novatore i racionalizatore, i nadamo se da ćemo opravdati poverenje koje ste nam ukazali. Možete biti uvereni, druže Tempo, i pozdravite Vladu i druga Tita, da će radni kolektiv 'Trepče' od danas ulagati još više napora da bi izvršio svoj plan«.

Taj istorijski trenutak označio je novu epohu socijalističke revolucije u ovoj ćeliji našega društva. Radnici su postali samoupravljači, gospodari svoje sudbine. Prvi put u istoriji oživotvorena je misao klasika marksizma: **fabrike radnicima.** Bio je to, u stvari, nastavak početka jedne revolucije.

Škola samoupravljača

»U školi samoupravljanja radnici su sami sebi morali biti profesori. Citava zemlja je pretvorena u svojevrstan univerzitet radnika samoupravljača, a ovaj kolektiv u njegovo istureno odeljenje. Sa svih meridijana dolazili su da vide tu školu, da od nje nauče i steknu iskustvo . . .« Tako je uvodničar lista ovog preduzeća video dve decenije samoupravljanja u »Trepči«.

Početak je bio težak i skroman — kao što su bili skromni ljudi, akteri novog koraka revolucije. U početku se čekalo da se vidi šta

će reći direktor, stručnjaci. . . Ljudi su se snebivali pred brojkama,, formulama, teškim tehnološkim i ekonomskim zadacima . .. Trebalo je usavršavati sistem nagrađivanja, sistem premiranja onih koji postižu najbolje rezultate ... Kasnije je sve bilo drukčije.

Već 1957. godine u »Trepči« su birani prvi pogonski radnički saveti, koji su odlučivali o najvažnijim pitanjima života i rada ljudi u pogonu. To je, zapravo, bio nov korak u razvoju samoupravljanja. Tu počinje proces decentralizacije upravljanja i prenošenja odlučivanja sa središnih organa preduzeća na organe upravljanja u užim organizacionim delovima. Bio je to početak približavanja funkcija upravljanja radnom čoveku, stvaranja materijalne osnovice samoupravljanja, početak neposrednog samoupravljanja. U tome se čini značajniji korak 1959. godine, osnivanjem radnih jedinica, a već 1960. je došlo i do usvajanja prvog Pravilnika o obračunu ličnih dohodaka na ekonomske jedinice prema ostvarenom finansijskom učinku, što je nov kvalitet u razvoju neposrednog samoupravljanja. Od tada, u skladu s jačanjem materijalne osnovice, organizacija samoupravljanja u »Trepči« omogućuje da hiljade radnika neposredno učestvuju u donošenju svih važnijih odluka, da svi radni ljudi odlučujući utiču na rešavanje svih značajnih pitanja, da sami usmeravaju tokove društvenog i ekonomskog razvoja preduzeća.

Na desetogodišnjicu samoupravljanja, 1960. godine, zabeležen je krupan uspeh — svaki osmi radnik »Trepče« bio je član nekog organa upravljanja. A samo deset godina kasnije — ceo kolektiv je jedinstven organ upravljanja u stalnom zasedanju!

Ustavni amandmani

Ustavni amandmani su preokret u razvoju novih samoupravnih proizvodnih odnosa. Neposrednim odlučivanjem radnika regulišu se ukupni odnosi i kretanja u Kombinatu. Aktivnost na ostvarivanju ustavnih amandmana vodila se organizovano u svim organizacionim delovima Kombinata, tako da je u prvoj polovini 1972. godine došlo do samoorganizovanja radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada. Zajedničke službe i zajedničke delatnosti Kombinata konstituisale su se u osnovnim organizacijama udruženog rada po predlogu i mišljenju osnovnih organizacija udruženog rađa proizvodne delatnosti. Konstituisana je 21 OOUR i time su se stvorili svi uslovi za aktivnost u normativnom regulisanju odnosa kako između OOUR-a i Kombinata u celini, tako i Kombinata i šire zajednice, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem. Radni ljudi su se dogovorili da najviši organ upravljanja bude Radnička skupština, koja se bira i radi na delegatskom principu. Ona odlučuje samo o dugoročnoj poslovnoj politici Kombinata i prati njeno sprovođenje. Ekonomske i društvene odnose između OOUR-a i radnih ljudi u udruženom radu regulišu: Samoupravni sporazum o udruživanju i regulisanju ekonomskih odnosa između OOUR udruženih

Susret posle tri decenije: predratni rudari i učesnici štrajkova u Trepči, koji su 1941. postali ratnici Rudarske čete, Prokica Zigić i Miloš Korać (prvi i drugi s leva), sa udarnicima posleratne obnove i izgradnje Suljom Vrevom i Sulejmanom Semsijom i predsednikom radničkog saveta Monom Kurtijem, u Starom Trgu 1971. godine

u Kombinat i Samoupravni sporazum o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka.

Kombinat »Trepča« je član Udruženja proizvođača i prerađivača olova, cinka i antimona Jugoslavije. Sve članice udruženja potpisale su Samoupravni sporazum o međusobnom dugoročnom snabdevanju i načinu obrazovanja domaćih prodajnih cena koncentrata i metala olova, cinka i antimona, a posle toga donesen je Društveni dogovor o cenama i snabdevanju domaćeg tržišta proizvodima grupacije olova, cinka i antimona Jugoslavije, koji su verifikovali nadležni savezni organi i koji se primenjuje od 1973. godine. Kombinat »Trepča« je bio inicijator i nosilac aktivnosti na donošenju tog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora, jer je on i glavni oslonac udruženja (od ukupne proizvodnje grupacije 80 odsto daje »Trepča«), To je prvi slučaj da se proizvođači i potrošači tih proizvoda samoupravno sporazumevaju oko formiranja i utvrđivanja cena za jedinstveno tržište Jugoslavije.

»Trepča« je podstakla i aktivnost za samoupravno regulisanje odnosa u opštini i aktivno se uključila u tu aktivnost. Samoupravni sporazum i društveni dogovor o politici zapošljavanja za šire područje opštine Kosovske Mitrovice, sporazum o solidarnom građenju

stanova za radnike i osnivanju fonda solidarnosti, samo su deo značajnih aktivnosti radnih ljudi »Trepče« i njihovog uticaja u stvaranju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u opštini i drugim samoupravnim asocijacijama.

Ostvarenje suštine ustavnih amandmana dovelo je do radikalnih promena u položaju i tretmanu neposrednih proizvođača i njihovog dominatnog uticaja na tokove života i rada ne samo u OOUR i u Kombinatu već i u opštini i šire. U svim forumima i organima obezbeđena je radnička većina ne samo formalno i brojno nego i suštinski. To je novi kvalitet koji je ostvaren primenom ustavnih načela u regulisanju odnosa u udruženom radu. Radni čovek nije više samo objekt planiranja već i faktor koji planira proizvodnju, razvoj, stvara dohodak i samostalno odlučuje o dohotku.

Gradili su »Trepču« i rasli zajedno sa njom

Neposredno posle oslobođenja zemlje u »Trepči« i u ostaloj privredi i društvenim delatnostima u Mitrovici bilo je vrlo malo visokostručnih kadrova, naročito u školstvu i zdravstvu. Zbog toga odgovornost za rukovođenje preduzećem u izvršavanju sve složenijih zadataka koje diktira proizvodnja u »Trepči« i van nje preuzimaju i nose na svojim plećima iskusni rudari, topioničari i drugi radnici. Pored nedostatka kadrova, stanje je bilo znatno otežano i uslovima rada u zastarelim i istrošenim proizvodnim kapacitetima, uz jako izražen nedostatak rezervnih delova, reprodukcionog materijala i opreme za mašine i postrojenja. Svi ti materijalni i drugi nedostaci su nadoknađivani izuzetnim naporima, radnim poletom i vrednim rukama poslenika koji su davali sve od sebe da se proizvodni i drugi zadaci pravovremeno izvršavaju. Bila se teška bitka za povećanje proizvodnje, za osposobljavanje stručnih kadrova koji će tu proizvodnju nositi.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih	Godine			
	1945	1950	1960	1970
VK	39	115	338	1.638
KV	491	982	1.809	3.744
PK	369	914	1.859	2.821
NK	1.425	3.213	767	1.020
VSS	20	43	62	307
VSS	3	14	10	250
SSS	26	236	220	357
NSS	62	213	217	366
Svega:	2.435	5.736	5.332	11.003')

[1] Skraćenice upotrebljene u ovom pregledu imaju sledeće značenje: VK — visokokvalifikovani radnici; KV — kvalifikovani radnici; PK — polukvalifikovani radnici; NK — nekvalifikovani radnici; VSS —• visoka stručna sprema: VŠS — viša stručna sprema; SSS — srednja stručna sprema; NSS — niža stručna sprema.

Ovaj pregled najbolje ilustruje napore kolektiva koji je, ulažući znatna sredstva u razvoj kadrova, bio svestan cilja koji je želio postići. To nije bilo nimalo lako. U početku nije bilo dovoljno ni nekvalifikovanih radnika. Ljudi su se teško prihvatali da rade u rudniku ili topionici. Zbog toga je organizovano mnoštvo dobrovoljnih radnih akcija, obrazovane su radne brigade, a povremeno i takozvani aktivi agitatora koji su imali zadatak da na terenu rade na obezbeđenju, uglavnom, nekvalifikovanih radnika za proces proizvodnje. Za taj period je karakterističan visok stepen fluktuaciju stručnog kadra. Mnogi stručnjaci su dolazili u preduzeće na određeno vreme, upućivani administrativnim putem od državnih organa, a onda bi, po isteku određenog roka i sticanju radnih iskustava, odlazili u druga preduzeća.

Narednih deset godina za »Trepču« predstavljaju period stabilizacije radne snage, osobito stručnog kadra. Svi radni ljudi i društveno-političke organizacije uviđaju preku potrebu obezbeđenja stručnog kadra. Za to razdoblje se može reći da predstavlja početak organizovanog rada na školovanju i stručnom obrazovanju i usavršavanju kadrova sredstvima preduzeća. Naročito obimne mere na planu školovanja i stručnog obrazovanja radnika preduzete su u periodu od 1954. godine. Pri preduzeću je otvoren takozvani Radnički tehnikum, u kome su kvalifikovani radnici posle radnog vremena sticali više stručnog znanja, a time i odgovarajuće kvalifikacije. Organi upravljanja preduzeća odlučuju o potrebama i prijemu radnika na rad, o ličnim dohocima, stambenim problemima i drugim pitanjima iz oblasti životnih i radnih uslova radi obezbeđenja i zadržavanja stručnih kadrova. Karakteristično je da se 1960. godine, prema 1950, broj ukupno zaposlenih radnika čak smanjuje za oko 8 odsto, ali je za isto vreme došlo i do značajnog povećanja broja stručnih kadrova: visokokvalifikovanih — za tri puta, kvalifikovanih za dva puta, i visokostručnih kadrova — za polovinu, dok je broj nekvalifikovanih radnika smanjen za preko četiri puta.

Mehanizacija proizvodnog procesa i uvođenje savremene tehnologije zahtevali su znatno povoljniju kadrovsku strukturu, samim tim i adekvatni ja ulaganja sredstava za školovanje i usavršavanje kadrova. U tom razdoblju »Trepča« je veoma privlačna organizacija za stručnjake svih profila. Kadrovska politika se ne razmatra više odvojeno, nego kao sastavni deo proizvodnih i razvojnih planova preduzeća. Takva politika i njeno plansko usmeravanje omogućili su i dali znatno veće rezultate na stručnom obrazovanju i osposobljavanju stručnih kadrova.

Posle 1960. godine u kadrovskoj strukturi kolektiva nastaju značajne promene. Samo za dve godine je broj kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika i onih sa visokom, višom i srednjom spremom povećan za 8 odsto, mada je ukupan broj zaposlenih smanjen. Već početkom 1963. godine broj zaposlenih radnika povećava se, zahvaljujući integracionim zahvatima, na 8.108 radnika. Nepovoljna kva-

lifikaciona struktura pripojenih radnika negativno utiče na ukupnu strukturu kadra u Kombinatu. To je period živih razgovora o predstojećem programu razvoja i modernizaciji proizvodnje, u kome su organi upravljanja preduzećem morali odlučivati o stipendiranju velikog broja učenika i studenata.

Danas u kombinatu »Trepči« radi preko 13.000 radnika. Sedamdeset procenata kolektiva čine stručni radnici, od kvalifikovanih radnika do doktora nauka. To govori da su u dve i po posleratne decenije u kadrovskoj politici postignuti odlični rezultati. Od osobite je važnosti to što je »Trepča« riznica kadrova svih profila i struka, što je ona tehničko-tehnološki i kadrovski oslonac cele privredne grupacije, što je »Trepča«, ukratko značajna kadrovska škola. Brojni stručnjaci koje je »Trepča« školovala ili koji su u ovom kolektivu sticali stručna i radna iskustva danas su na odgovornim radnim mestima širom Jugoslavije. Mnogi od njih su profesori na fakultetima, direktori velikih preduzeća, stručnjaci u raznim naučnim institutima, funkcioneri u državnim organima i rukovodstvima društveno-političkih organizacija u opštinama, Pokrajini, Republici i Federaciji.

Sve je to postignuto zahvaljujući naporima čitavog kolektiva i značajnom izdvajanju sredstava za te svrhe. U protekle dve i po decenije za školovanje i stručno obrazovanje kadrova utrošeno je preko sto miliona dinara. U raznim stručnim školama i na fakultetima stipendirano je u tome razdoblju preko dve hiljade učenika i studenata, a više od šest stotina radnika preduzeća završilo je školovanje u toku radnog odnosa, uz plaćeno odsustvo i uz druge pogodnosti za školovanje. Oko 400 radnika i stručnjaka bilo je na specijalizaciji i stručnom usavršavanju u raznim organizacijama u zemlji i inostranstvu o trošku kolektiva. Preko dve hiljade radnika završilo je u toku rada četvororazrednu i osmorazrednu osnovnu školu, a na više od 120 raznih tečajeva koje je organizovalo preduzeće radnici su se obrazovali i osposobljavali za sticanje kvalifikacija na osnovu praktičnih znanja. Na taj i druge načine do sada je u preduzeću steklo kvalifikacije raznih struka oko 8.000 radnika.

U tom razdoblju je naročita pažnja bila poklanjana nacionalnoj strukturi zaposlenih, osobito kvalifikacionoj, koja je u pojedinim delovima kombinata bila izrazito nepovoljna u poređenju sa strukturom stanovništva. U tom smislu je učinjeno mnogo. Kvalifikaciona struktura kadrova se približava nacionalnoj i ukupnoj strukturi stanovništva. No bez obzira na sve to, tom se problemu i danas mora obraćati stalna pažnja, dosledno politici međunacionalnih odnosa u razvoju samoupravljanja, to pre što nema stvarnog samoupravljanja bez nacionalne ravnopravnosti, niti stvarne ravnopravnosti bez samoupravljanja.

Trepča nije izgrađivala samo radnike i nove fabrike na teritoriji osam opština, dveju pokrajina i dveju republika (SR Srbije i SR Crne Gore) i stvarala stručne kadrove, nego je za dve i po decenije ulagala znatna sredstva i u razvoj životnog i društvenog standarda.

U tom razdoblju je samo za stručno osposobljavanje radnika i školovanje kadrova »Trepča« uložila preko deset milijardi dinara, za građenje stanova dvadeset milijardi, a za odmor i rekreaciju više od sedamnaest milijardi dinara. Sem toga je »Trepča« gradila škole, ambulante i druge zdravstvene ustanove, domove kulture, industrijske puteve, mostove, trafostanice, dalekovode, olimpijske bazene, rekreacione i sportske centre i druge infrastrukturne objekte i objekte opšteg standarda. Veličinu toga pothvata potvrđuju i ovi podaci: dok je Mitrovica neposredno posle oslobođenja, sa 12.000 stanovnika, imala svega 3.450 stanova, danas grad s prigradskim naseljima ima 50.000 stanovnika i preko 12.000 stanova. U društvenoj svojini je izgrađeno 4.260 stanova, od čega je samo »Trepča« izgradila više od 3.000 stanova. Nikla su potpuna nova gradska naselja i stambene četvrti, čak i sa prkeo 10.000 stanovnika. Izgrađen je i proširen veći broj gradskih ulica, mostova na rekama Ibru i Sitnici, a izgrađeni su i mnogi putevi trećeg reda koji povezuju pojedina naselja s gradom.

Jadranska magistrala, koja je puštena u saobraćaj 1970. godine, izuzetno je značajna za razvoj privrede i turizma na Kosovu i na ovom području, jer povezuje Kosovo i Republike Crnu Goru i Makedoniju.

U mitrovačkoj opštini je uoči rata bilo svega 12 škola sa ukupno 1.610 učenika, a nastava se izvodila samo na srpskom jeziku. Danas u opštini rade 31 potpuna i 25 nepotpunih osmogodišnjih škola sa preko 18.000 učenika i 5 srednjih stručnih škola sa oko 8.000 učenika, a nastava se izvodi na jezicima naroda i narodnosti. U gradu od 1961. godine radi Viša tehnička škola, koja danas ima 5 odseka i preko 1.000 redovnih studenata, a u toku je otvaranje Rudarsko-tehnološko-metalurškog fakulteta. Neposredno posle oslobođenja u gradu i okolini je bilo svega 17 školskih zgrada, a do danas ih je podignuto još 60 novih.

Pre rata u Mitrovici, osim bioskopa, nije bilo nijedne kulturne institucije. Danas radi: sedam bioskopa, Gradska biblioteka sa sedam punktova i bibliotekom u »Trepči« i Medicinskom centru, Radnički dom u Zvečanu i Radnički dom u Mitrovici, domovi kulture u Zubinom Potoku, Barama i Šalji, Opštinski muzej, Regionalni arhiv i Privredno-istorijski arhiv »Trepče«, kulturno-umetničko društvo »Boro i Ramiz« i kulturno-umetničko društvo »Trepča«, Klub književnika radnika i Klub likovnih radnika.

I dok je odmah posle oslobođenja bila jedna jedina fiskulturna organizacija, DTV »Partizan«, danas postoje 32 organizovane sport-

ske organizacije sa oko 8.000 aktivnih članova. Od sportskih objekata podignutih u ovom periodu značajni su: fudbalski stadion, stadion za male sportove, olimpijski bazen u Zvečanu i bazen za sport i razonodu u Starom Trgu.

I zdravstvena služba beleži značajne rezultate zahvaljujući naporima svih radnih ljudi, a pre svega radnika »Trepče«. U prvim danima oslobođenja u gradu je bilo svega 6 iekara, 5 lekarskih pomoćnika, 7 bolničara, 3 farmaceuta, 1 zubar i bolnica sa oko 140 postelja. Danas grad ima savremeni Medicinski centar sa preko 800 zaposlenih, od čega lekara svih profila 130, lekara specijalista 43, stomatologa 14, farmaceuta 8, biohemičara 2, višeg medicinskog osoblja 32, srednjeg medicinskog osoblja 239 i nižeg medicinskog osoblja 35. Samo u poslednjoj deceniji je izgrađen hirurški blok sa savremeno opremljenim odeljenjima, formirana je savremena služba medicine rada u »Trepči«, služba za transfuziju krvi i laboratorija, Antituberkulozni dispanzer s grudnim odeljenjem, savremeni dom zdravlja s ambulantno-dispanzersko-kliničkim traktom, u kome su smeštene sve specijalističke službe, odeljenje za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju s odgovarajućim kabinetima i dečji dispanzer. Proširena je zdravstvena služba u celini s punktovima u Zubinom Potoku, Starom Trgu, Barama, Zabrđu, Rašanima, Vlahinji, Sipolju, Banjskoj, Rezalima, Brnjaku, Bubama i Cabri. Sem toga, Medicinski centar pruža značajan doprinos zdravstvenoj zaštiti šireg područja, a osobito u susednim opštinama.

Sve do oslobođenja u Mitrovici nije bilo nijedne socijalne ustanove, dok danas postoji savremeno opremljeno Dečje obdanište za dnevni boravak dece s isturenim punktovima i Centar za socijalni rad.

U posleratnom razdoblju naglo se razvila i ostala privreda u gradu. U Mitrovici danas postoji savremeno opremljena štamparija »Progres«, koja, pored opsluživanja »Trepče«, pruža usluge i drugim radnim organizacijama, Fabrika za izradu betonskih elemenata »Betonjerka« i industrijsko preduzeće »Zvečan«, koje imaju značajnu ulogu u razvoju građevinarstva i stambenoj izgradnji; »Jugobankina« sedišta u Mitrovici s filijalama na teritoriji SAP Kosova; filijale »Banka Kosova«, a u toku je izgradnja zgrade PTT sa savremenim uređajima, tako da će se znatnije proširiti telefonska mreža i dobiti 5.000 novih telefonskih brojeva. Snažno su se razvile komunalne radne organizacije i trgovina, koja danas ima 8.868 kvadratnih metara savremeno opremljenog prodajnog prostora.

U julu 1972. godine počelo je građenje brane na Gazivodama u sklopu hidrosistema »Ibar-Lepenac«, jednog od najvećih objekata te vrste na Kosovu, za čije će se podizanje utrošiti milion i po novih dinara. Taj hidroenergetski sistem je izvanredno značajan za razvoj privrede Kosova u celini i za »Trepču«. Njegova izgradnja oso-

bito će podstaknuti razvoj poljoprivrede Kosova, a takođe turizma i ugostiteljstva na ovom području.

S pravom se ističe činjenica da je »Trepča« — Mitrovica, a Mitrovica — »Trepča«, s obzirom na to što njen dohodak u ukupnom dohotku opštine čini oko 85 odsto.

»Trepča« kovačnica bratstva i jedinstva

Od oslobođenja do danas je kolektiv »Trepče« davao poseban doprinos ukupnom privrednom, obrazovnom, kulturnom i društveno-političkom razvoju Mitrovice i ostvarivanju politike Saveza komunista u razvoju međunacionalnih odnosa i jačanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, kao najsvetlije tekovine naše revolucije. Razvoj samoupravljanja i demokratizacija društvenih odnosa stvorili su uslove za ostvarivanje značajnih rezultata i u razvoju međunacionalnih odnosa. Ti se rezultati naročito ogledaju u oblasti školstva, s obezbeđenom nastavom na maternjem jeziku, od osnovne škole do fakulteta. Struktura zaposlenih u privredi i društvenim delatnostima približava se najpovoljnijoj nacionalnoj strukturi stanovništva ove opštine. Kvalifikaciona struktura zaposlenih stalno se poboljšava. Pri tome je sve više kvalifikovanih, visokokvalifikovanih i visoko stručnih kadrova iz redova albanske, turske i drugih nacionalnosti.

Postignuti su krupni rezultati i u negovanju kulturnih i istorijskih vrednosti naroda i narodnosti i njihovom međusobnom upoznavanju, čemu posebno obeležje daju aktivnosti biblioteka, kulturno-umetnička društva »Boro i Ramiz« i »Trepča« i veliki broj drugih kulturno-umetničkih grupa i kulturno-obrazovnih institucija.

Mnogi su spomenici i spomen-obeležja ovde podignuti u znak ■sećanja i ljubavi prema svim rodoljubima ovog slobodoljubivog rudarskog grada, a spomen-park »Partizansko brdo« podseća na slavnu prošlost Kosovske Mitrovice, na pale borce i narodne heroje, na čijim se svetlim primerima vaspitavaju najmlađe generacije iz redova svih naroda i narodnosti. U ostvarivanju svojih zadataka i politike međunacionalne ravnopravnosti, komunisti Mitrovice uvek polaze od revolucionarnog iskustva i tradicije, od politike SKJ i poruka druga Tita izrečenih prilikom njegove posete gradu i »Trepči« 1967. godine:

»Radite na izvršavanju zadataka koji stoje pred vama imajući na umu uvijek ono što je najvažnije i od čega zavise svi naši uspjesi, a to je bratstvo i jedinstvo. Gajite i učvršćujte tu tekovinu, koju i danas neki pokušavaju da razbiju, a ona nas je tako skupo stajala. Ja sam uvjeren da naši radnici i ovdje, u vašem preduzeću, i drugdje, kao i oni koji rade na poljima, ne misle o tome da li se negdje neka riječ izgovara ovako ili onako, već gledaju da zajedničkim naporima stvore sebi bolji život. Zato čuvajte bratstvo i jedinstvo, i u

naporima za njegovo učvršćenje, dajte primjer čitavoj našoj zemlji. Pokažite kako se, bez obzira na razlike u jezicima i drugom, može zajednički raditi i živjeti na ovoj teritoriji. Polazite uvijek od toga da od vas samih zavisi da li ćete živjeti bolje ili slabije... U ovom kraju postoji nekoliko nacionalnosti. Pored Albanaca, koji su najbrojniji, ovdje žive Srbi, Crnogorci, Turci i pripadnici drugih nacionalnosti. Ali ja bih htio da upravo ta mješavina nacionalnosti i njihovo bratstvo i jedinstvo na ovoj teritoriji budu primjer za čitavu našu zemlju. Vi znate da imamo šest republika, sa pet nacija i više narodnosti. U toku rata mi smo mislili da će nacionalno pitanje biti riješeno za nekoliko godina. Međutim, teškoće ponovo iskrsavaju. Zato vi pokažite da se u jednoj relativno maloj oblasti sa više nacionalnosti može ostvariti jedinstvo koje je toliko potrebno. Samo socijalizam pruža mogućnost da se afirmišu i ostvare težnje svih nacionalnosti. Socijalizam podrazumijeva stvaranje čovjeka dostojnog čovjeka. Mi, drugovi, ne živimo od gramatike, od ovog ili onog dijalekta, već od onog što stvore stvaralačke ruke naših radnih ljudi«.

Bahri Oruči

RAZVOJ TREPĆE — MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE

Razvoj Trepče je bio snažan i buran. U njega je ulagan živi ljudski rad, oduševljenje i samopregor radnog kolektiva, koji je, uprkos mnogobrojnim lišavanjima i nedaćama, sav teret tog uspona izneo na svojim plećima.

Sirovinska baza olova i cinka, uz prateće korisne rude srebra, bizmuta, zlata, kadmijuma, pirita i pirhotina, omogućila je snažan razvoj rudarstva i metalurgije. Obimna geološka istraživanja, obavljena u posleratnom i novijem razdoblju, znatno su povećala sirovinsku bazu Kombinata, tako da se moglo pristupiti rekonstrukciji već aktivnih rudnika i otvaranju novih, čime je stvorena osnova budućeg prosperiteta.

Povećana primarna rudarska proizvodnja, koja se ostvaruje primenom najsavremenijih metoda otkopavanja i mehanizacije, omogućila je širi razvoj metalurgije, hernije i prerade i osvajanje novih proizvoda, čime je, praktički, otvorena i nova stranica u istoriji ovog giganta obojene metalurgije, čije su potencijalne mogućnosti neslućene.

Jasnim određenim smernicama proizvodnje i investicione politike preduzeća u ovom periodu, predviđeno je da se najvećma aktiviraju rezerve u proizvodnji i iskoriste sve potencijalne mogućnosti kako bi se na toj osnovi stvorili uslovi za savremeno ekonomsko privređivanje: porast proizvodnje i produktivnosti, dohodnosti i reproduktivne sposobnosti, povećanje standarda i materijalne osnovice samoupravljanja, ekonomije poslovanja u celini.

Tako utvrđene koncepcije razvoja preduzeća došle su kao posledica i izraz aktivnosti subjektivnih i stručnih snaga kolektiva i organa samoupravljanja, i u njima treba gledati prirodni nastavak poslovne politike preduzeća, koje se razvijalo u objektivno teškim ekonomskim uslovima privređivanja.

S tradicijom se postupno išlo u savremenost.

Integracioni procesi — prvi korak u ostvarivanju ciljeva razvoja

Do prve faze perspektivnog plana razvoja preduzeća kolektiv je, uprkos svim nedaćama koje su ga pogađale, ostvario značajne proizvodne i društveno-ekonomske rezultate. Iako sa zastarelim i neracionalno građenim, nasleđenim kapacitetima, u 1964. godini je, prema 1946, proizvodnja rude povećana za 46%, olovnog koncentrata za 92%, cinkovog koncentrata za 178%, piritnog koncentrata za 934%, sirovog olova za 233%, rafinisanog olova za 221%, rafinisanog srebra za 1.422%, bizmuta za 389% i električne energije za 190%. Osvojena je i proizvodnja finog srebra, cink-hlorida, zlata i pirhotina. Otvoreni su novi rudnici: »Lece«, »Rudnik«, »Ajvalija«, »Novo Brdo«, »Kopaonik« i »Kišnica«.

U skladu s ekonomskim mogućnostima preduzeća rešavane su i osnovne tekuće potrebe društvenog standarda radnih ljudi, a ulaganjem, uprkos svemu, znatnih materijalnih sredstava stvorena je solidna sirovinska osnova, koja je, uz obezbeđen i pripremljen stručni kadar, bila zaloga budućih uspeha.

U tom razdoblju kombinat »Trepča« formira svoju fizionomiju i objedinjavanjem najvećeg dela proizvođača olova i cinka u zemlji. Proklamovan je Kombinat kao otvorena zajednica proizvođača olova i cinka u kojoj će se mnogo lakše i potpunije rešavati pitanja kapaciteta s povećanjem proizvodnje i produktivnosti rada, a time i stvoriti uslove za brži razvoj ne samo Kombinata već i grane i grupacije u celini.

U uslovima tadašnjeg ekonomskog položaja, uz minimalno učešće zajednice, preduzeće je od 1958. do 1964. godine, ulaganjem na teret svojih troškova od oko 520,000.000 dinara godišnje, obezbeđivalo povećanje rudnih rezervi olova i cinka za prosečno 19,5% godišnje, prema baznoj 1958. godini, ili pet puta više nego što je eksploatisano. I pored takvog tempa istraživanja, zbog nedovoljnih sredstava, naročito u razdoblju posle 1962. godine, nizak stepen istraženosti i nizak nivo utvrđenih rudnih rezervi nisu obezbeđivali osnovu za znatnije povećanje kapaciteta. Tome su se pridružili i teški ekonomski uslovi, te nepovoljni uslovi privređivanja uopšte, povećano učešće društvene zajednice u neto-proizvodu, nesklad u sekundarnoj raspodeli i, zbog svega toga, znatno nepovoljniji ekonomski efekti za preduzeće. Oni nisu omogućavali da se sirovinska baza i prerađivački kapaciteti najpovoljnije prošire i usklade. Otuda su orijentacija kolektiva i njegova odlučnost da se i po cenu sopstvenih lišavanja osigura solidna sirovinska baza, kao čvrsta osnova proste i proširene reprodukcije, što je s obimnim integracionim zahvatom, kojim je učinjen prvi i najznačajniji pothvat u ostvarivanju tih ciljeva, bili temelj na kojem se moglo graditi dalje — razvijati metalurške i prerađivačke kapacitete, osvajati novu tehnologiju, preradu i finalizaciju proizvoda. Najbolja garancija za to da će se program razvoja preduzeća uspešno sprovesti bio je sam kolektiv sa svojom veoma dugom proizvodnom tra-

dicijom i iskustvom u radu i poslovanju, u ovladavanju složenom tehnologijom i tehnološkim procesom u svim fazama i u sasvim različitim uslovima.

Pregled uslova i koncepcije razvoja

O neusklađenosti rudničkih kapaciteta i sirovinske baze u to vreme, najbolje svedoči odnos stepena eksploatacije rudnih rezervi u Kombinatu, prema normativu stepena eksploatacije u svetu, što još ubedljivije potvrđuje veličinu gigantskog pothvata koji je »Trepča« u tom razdoblju preduzela. Dok je u svetu stepen eksploatacije tada iznosio od 10 do 15%, u preduzeću je u prošeku iznosio oko 5,3% godišnje za rudne rezerve aktivnih rudnika, iz čega je proizašao i zaključak da je neophodno potrebno odmah prići rekonstrukciji postojećih i izgradnji novih rudarskih pogona. S druge strane, svetska potrošnja i proizvodnja olova i cinka takođe su beležile znatan porast, tako da je u tom periodu proizvodnja olova u svetu porasla za 41,5%, a cinka za 56,8%.

U razvoju našeg privrednog sistema i ekonomske politike, posebno od reforme, došlo je do krupnih promena, što je omogućilo povoljniji položaj pojedinih grana i grupacija, samim tim i radnih organizacija. Razvoj ove grane naglašen je u svim smernicama i planovima društveno-političkih zajednica u smislu politike decentralizacije sredstava i jačanja uloge neposrednih proizvođača u proširenoj reprodukciji, u čijoj su srazmeri i napori radnih organizacija da povećaju materijalnu osnovu i sopstvenu investicionu sposobnost.

Otuda je, za razvoj Kombinata i njegovu rastuću ulogu u razvoju političko teritorijalnih zajednica, najvećeg značaja bilo njegovo ogromno rudno bogatstvo i velike potencijalne mogućnosti, ne samo za održavanje nego i za povećanje nivoa rudnih rezervi. Taj potencijal je posledica povoljnih prirodnih, regionalno-geoloških i geološko-tektonskih uslova i rasporeda korisnih minerala olova i cinka u rudnicima Kombinata. Samim tim su široka primena i deficitarnost olova, cinka, srebra i ostalih pratećih metala u svetu i kod nas, stvorili povoljne uslove i omogućili visoku akumulativnost proizvodnje. Na koncepcije razvoja preduzeća bitno su uticali drugi činioci, kao što su: mogućnost obezbeđenja energetikom, stanje i mogućnosti unutrašnjeg i spoljnog transporta, održavanje postrojenja i objekata, stepen razvijenosti proizvodnih snaga i produkcionih odnosa itd. Koncepcija razvoja je zasnovana i na činjenicama da postoje: široki razmah samoupravljanja i samoupravnih odnosa i jedinstvo kolektiva Kombinata, kao otvorene udružene zajednice radnih ljudi, s veoma izraženim jedinstvom interesa pojedinaca i kolektiva u celini, u koji je bila uzidana i osnovna pretpostavka da u skladu s jačanjem materijalne osnovice preduzeća raste i životni standard proizvođača i radnog čoveka uopšte.

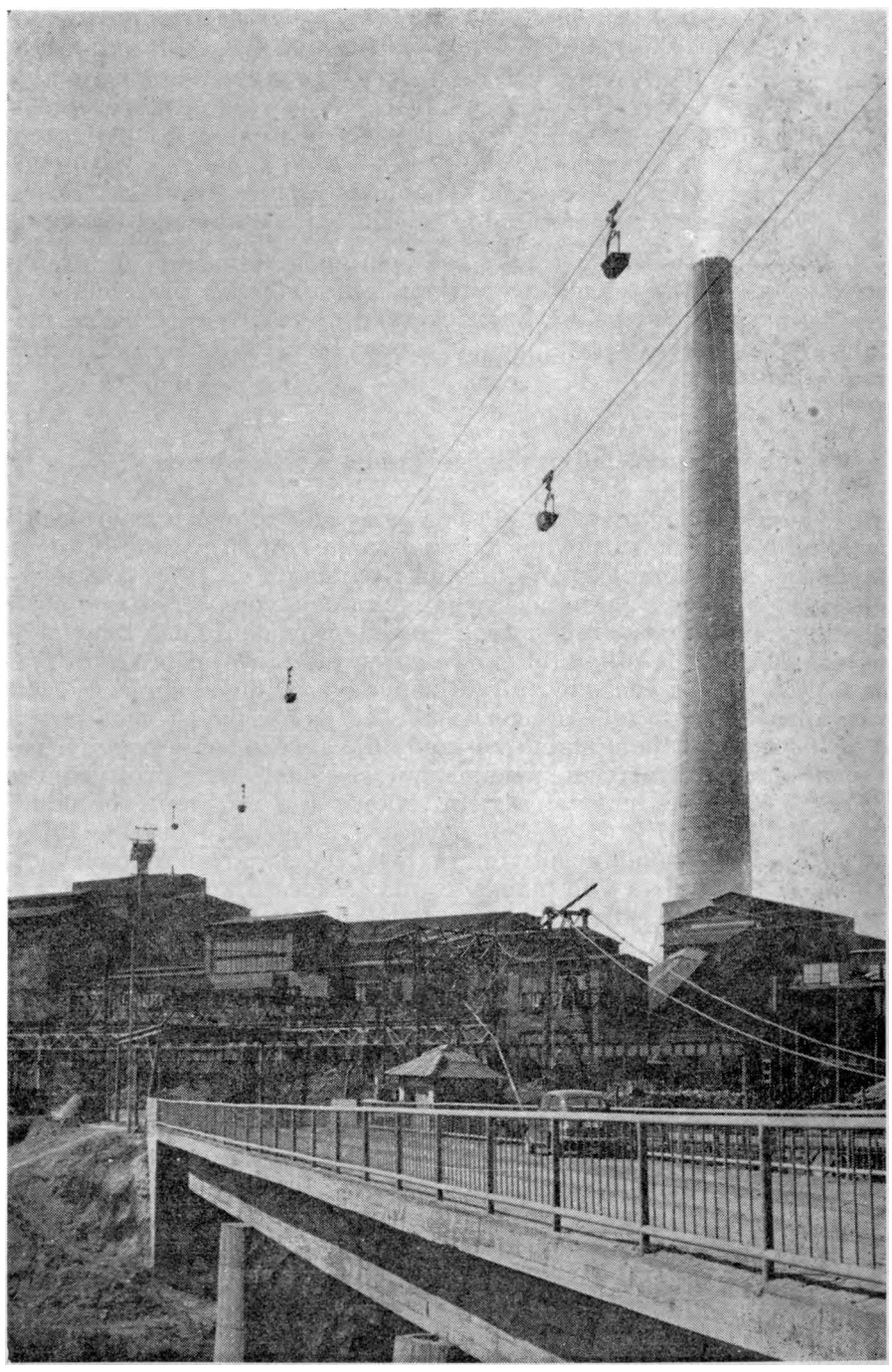

Trepča danas

Na osnovu takvih pretpostavki na koje se oslanjaju smernice razvoja preduzeća, Radnički savet je usvojio program čiji je cilj podsticanje i favorizovanje takvih kapaciteta i takve tehnologije koje će, uz ostale uslove i ekonomske i društvene okolnosti, obezbediti najrentabilniju proizvodnju i svestran razvoj preduzeća. Taj razvoj je bio usmeren u dva pravca: na rekonstrukciju kapaciteta kako bi se povećala proizvodnja i usavršio tehnološki proces, i na izgrađivanje novih kapaciteta. Ta koncepcija je do sada samo delimično ostvarena.

Te pretpostavke i postavke perspektivnog plana razvoja preduzeća i proizvodno-tehnološka orijentacija rudarske proizvodnje u isto su vreme bile osnova budućeg razvoja proizvodnje bazne metalurgije i njeno prerastanje u viši nivo hemijsko-metalurške prerade u celini.

Završetak prve faze razvoja Kombinata

Svi ciljevi tog planskog perioda imali su podlogu u smernicama privredne reforme i uslovima privređivanja koji su njome utvrđeni. Međutim, ostvarivanje plana razvoja Kombinata do 1970. godine zavisilo je od mnogih faktora sa negativnim dejstvom, jer period posle donetih mera reforme nije u konkretnom sprovođenju dao zadovoljavajuća rešenja na kojima bi čvršće egzistirao razvojni program preduzeća. Na to su, svakako, uticali: zamrzavanje nivoa domaćih cena, liberalizovan uvoz svih proizvoda olova i cinka, porast cena reprodukcionog materijala, stalna poskupljenja investicione gradnje, povećano učešće društvene zajednice u raspodeli neto-proizvoda sa 38% na 49%, neadekvatan sistem finansiranja proširene reprodukcije, oštriji uslovi kreditiranja, povećana ulaganja u objekte infrastrukture i niz drugih negativnih faktora. Oni su doveli do pada akumulacije Kombinata i do mnogobrojnih teškoća u kojima su se iscrpljivali napori kolektiva, ali je on uprkos svim nedaćama bio odlučan u nastojanju da istraje.

Ukupna ulaganja Kombinata u tom razdoblju iznose preko milijardu i sto dvadeset miliona dinara, od čega se na završene objekte odnosi oko 60%. Od ukupno uložene sume, 21% sredstava odnosilo se na rekonstrukcije, a 79% na građenju novih objekata, iz čega proizilazi da je investicioni ciklus ipak ostao otvoren na nedovršenoj izgradnji rudnika i flotacija, koji su u ovom periodu trebali da osiguraju potrebne sirovine za dovršene prerađivačke kapacitete.

U ostvarivanju ciljeva tog planskog razdoblja, i pored svih teškoća eksternog karaktera, postignuti su, zahvaljujući naporima kolektiva, značajni rezultati. U 1970. godini, u poređenju sa 1965, postignut je veći nivo u proizvodnji: rude za 35%, olovnog koncentrata za 21%, cinkovog koncentrata za 4% i sumporne kiseline za 50%. U tom periodu »Trepča« se na tržištu javlja i s novim proizvodima: elektrolitnim cinkom i legurama cinka, kadmijumom, kompleksnim

đubrivima, starterskim i industrijskim akumulatorima i dr. Naporedno s tim došlo je i do porasta ukupnog prihoda za oko 140%, ali i do znatnog povećanja troškova poslovanja, samim tim i do smanjenja dohotka, što je vidno uticalo na pad reprodukcione sposobnosti Kombinata, uz istovremeni porast ličnih dohodaka, koji su u 1970. godini za oko 22,2% bili manji od prosečnih ličnih dohodaka zaposlenih radnika u industriji i rudarstvu Jugoslavije. Ovo još jednom ilustrativno i ubedljivo potvrđuje s kakvim se teškoćama nosio kolektiv u sprovođenju prve faze svoga razvoja i, još više, koliko su objektivne okolnosti ometale i usporavale razvoj Kombinata. U tom razdoblju je došlo do porasta prosečne stope zaposlenosti za oko 3%, uz veoma blago poboljšanje strukture zaposlenih, naročito u kategoriji visokokvalifikovanih radnika i radnika s visokom stručnom spremom — tehničkih struka.

Druga faza razvoja Kombinata

Druga faza razvoja utvrđena je donošenjem i usvajanjem perspektivnog plana razvoja Kombinata za period od 1971. do 1975. godine. U osnovi te faze razvoja sadržana su sva nastojanja kolektiva da, na osnovu iskustva iz sprovođenja prethodnog plana razvoja, ekonomskih i društvenih uslova i uslova privređivanja uopšte, koji su, objektivno, bili vrlo teški, definiše orijentaciju budućeg razvoja i usmeri svoju aktivnost u dva osnovna pravca: na povećanje proizvodnje na svim sektorima i svim nivoima i eliminisanje svih spoljnih činilaca koji su negativno uticali na položaj radne organizacije, grupacije i grane, na standard radnih ljudi u celini.

U tom smislu su određeni i glavni pravci sprovođenja srednjoročnog plana razvoja Kombinata: stalno istraživanje sirovinske osnove radi prekategorizacije rezervi i proširenje regionalnih istraživanja; nastavljanje investicione izgradnje rudarskih i flotacijskih objekata; modernizacija procesa proizvodnje elektrolize cinka; nastavljanje rekonstrukcije i povećanje kapaciteta rafinerije olova kako bi se što bolje iskoristili prateći metali; dalji razvoj hemijske industrije kao specifičnog vida finalizacije; dalje proširivanje kapaciteta za proizvodnju akumulatora; osvajanje novih procesa hemijske i mehaničke prerade osnovnih metala i njihovih legura; osavremenjavanje funkcionisanja organizacije poslovnog sistema Kombinata u skladu s ustavnim amandmanima i zahtevima tehnologije; poboljšanje uslova privređivanja, stimulativnijeg sistema raspodele; usavršavanje samoupravljanja; borba za što povoljniju kadrovsku strukturu itd.

U osnovi sprovođenja svih tih ciljeva je integralni ja tehničko-tehnološka povezanost svih osnovnih organizacija udruženog rada i uslovijenost ugrađenih ekonomskih odnosa na kojima počiva jedinstveni proces reprodukcije Kombinata i svake osnovne organizacije udruženog rada ponaosob.

Inflacijska kretanja, nelikvidnost i sve teškoće koje su pratile privredu cele zemlje, samim tim i Kombinat, omeli su sprovođenje tog srednjoročnog plana razvoja. Početkom 1973. godine Kombinat izlazi iz blokade, savlađuje niz ekonomskih teškoća, povoljno resa va cene svojih osnovnih proizvoda na tržištu i pristupa celovitom prestrojavanju. U tom razdoblju postavlja i jasne ciljeve i strategiju svog razvoja do 1980. godine.

Kombinat tada treba da ostvari proizvodnju rude od oko 4 miliona tona godišnje (sa sadašnjim 2 miliona i 100 hiljada tona), što je prema 1973. godini povećanje: rude za 90,47%, olovnog koncentrata za 65,90% i cinkovog koncentrata za 79,24%. Osnovna pretpostavka za ostvarenje tih veličina je zaokružen je svih rudarskih i flotacijskih kapaciteta, što će, bez sumnje, omogućiti novo povećanje proizvodnje: rudnika »Trepča« za 64,10%, rudnika »Kišnica« i »Novo Brdo« za 80,18%, rudnika »Kopaonik« za 55,73%, rudnika »Blagodat« za 296,51% (1974/80), rudnika »Rudnik« za 48,22%, rudnika »Lece« za 122,09%, rudnika »Šuplja Stijena« za 128,15%, i rudnika »Botija« (1978/80) za 200%.

Uporedo s povećanjem rudarske proizvodnje, u tom periodu treba izvršiti rekonstrukciju rafinerije, udvostručiti kapacitet elektrolize cinka (od sadašnjih 40.000 tona godišnje na 80.000 tona) i usavršiti tehnologiju u topionici olova, jednom rečju — uskladiti rudarske i metalurške kapacitete.

To je, isto tako, i period u kome se predviđa i značajan porast metalurške i hemijske proizvodnje: rafinisanog olova za 52,94%, elektrolitnog cinka za 171,18%, srebra za 60,63%, zlata za 71,10%, kriolita za 540%, kadmijuma za 109,30%, zamak-legura za 100%, aluminijum-sulfata za 100%, sumporne kiseline za 18,13%, kompleksnih đubriva za 55,55% i fosforne kiseline (1975/80) za 50%.

U akumulatorskoj industriji takođe će doći do značajnog porasta proizvodnje: u Fabrici akumulatora u Kosovskoj Mitrovici za 300%, u Somboru za 141,39%, ili, ukupno, za 248,70%.

Neposredno s porastom osnovne proizvodnje u metalurškim i hemijskim kapacitetima i kapacitetima prerade, u tom razdoblju će doći i do osvajanja novih proizvoda od metala olova, cinka, srebra, zlata, bizmuta i drugih: olovnog oksida i minijuma, olovnog sulfata, spektar-legura, lovačke sačme i municije, olovnih limova i cevi, cink-sujfata, spektrolegura, cink-oksida, cink-limova (pocinkovanih i plastificiranih), plavog kamena, aluminij um-fluorida, bižuterije zlata i srebra, elektrokontaktnog materijala, bizmutovih soli, proizvoda na bazi fosforne komponente i drugih.

Tako će se obezbediti nov skok u razvoju preduzeća, što će se, pre svega, ogledati u većem i jačem korišćenju sirovinske osnove, stepena finalizacije proizvodnje, kvaliteta ekonomije i zaokruživanju proizvodnih ciklusa.

Takav ambiciozni program objektivno sadrži neslućene mogućnosti za razvoj »Trepče« — poslovnog sistema i giganta. Njegovo

sprovođenje je oslonac sigurnijem i bržem razvoju društvene zajednice u celini i, posebno, nedovoljno razvijenih područja koja zahvata ju delovi Kombinata. Tako zamišljen i kvantitativno određen plan zahteva ukupna ulaganja od preko milijardu i pet stotina miliona dinara, od čega na rudarstvo otpada oko 62%, metalurgiju oko 18%, akumulatorsku industriju oko 7,5% herniju oko 7,5% i na preradu, odnosno dalju finalizaciju proizvoda, oko 5%. Efekti tih ulaganja neminovno će uticati na ukupan ekonomski položaj Kombinata i svib njegovih delova ponaosob.

Nesumnjivo, takav će razvoj pratiti i kvalitativni preobražaj ukupne kadrovske strukture, stalno poboljšavanje uslova rada i povećanje opšteg društvenog i ličnog standarda zaposlenih, a to znači da će biti prevladano zaostajanje u dosadašnjem periodu.

Sprovođenjem tako zamišljenog plana razvoja materijalizovaće se sve potencijalne mogućnosti Kombinata i otvoriti znatno šire perspektive brzog i mnogostranog razvoja upravo tih zajednica i nedovoljno razvijenih krajeva i područja. Podići će se i lični i društveni standard radnih ljudi i obezbediti još brže građenje objekata društvenog standarda, infrastrukturnih i drugih, ukratko — iskoristiće se sve prednosti Kombinata kao poslovnog sistema i kao značajnog oslonca razvoja društveno-političkih zajednica.

Fatmir Agoli

S A D R Ž A J

OD PRVE ĆELIJE DO PRVOG PUCNJA
Trepča i Mitrovica 1919—jul 1941

Strana

Dušan Tomović: Od prve ćelije do prvog pucnja (1919—1941) — — — 11
Branislav Božović: Trepča — na stranicama štampe (1934—1939) — — 20
Dojčilo Mitrović: Štrajk je digao veo sa Trepče — — — — — — 46
Velibor Gligorić: Povodom štrajkova u Trepči — — — — — — 53
Ivan Kreft: Aprila i maja 1941. u Kosovskoj Mitrovici — — — — 57
Ali Šukrija: Područje Kosovske Mitrovice — do oružanog ustanka — — 63

Branislav Božović: OD TREPČE DO RUDOG
jul—decembar 1941

Kukasti krst na olovnom gigantu — — — — — — — — — — 75
Varnica ustanka — — — — — — — — — — — — — — 93
Bitka za olovo — — — — — — — — — — — — — — 148
»Rudarska republika« — — — — — — — — — — — — — 216
Pobede, porazi, iskušenja — — — — — — — — — — — 278
Borba za opstanak — — — — — — — — — — — — — 346
U stroju Prve proleterske — — — — — — — — — — — 402
Spisak boraca Rudarske čete Prve proleterske — — — — — — — —431

POD PROLETERSKOM ZASTAVOM
OD RUDOG DO SLOBODE
januar 1942—maj 1945

— Momir Lekić Moša: Na početku velikog marša — — — — — — 441
— Proko J. Zigić: Napad na Praču — — — — — — — — — — 469
— Božo Kalember: Naš Kapetan — — — — — — — — — — 472
— Milutin Mijatović Drugarčić: U Hercegovini — — — — — — —475

Strana

— Ljubivoje Pajović: Iz Hercegovine u Bosnu — — — — — — 481
— Ljubo Milošević: Bravo, rudari! — — — — — — — — — 490
— Vojin Julović: Juriš na Kozje stene — — — — — — — — 493
— Ljubivoje Pajović: Oko Bugojna — — — — — — — — 496
— Miloš Vučković: Jama — — — — — — — — — 505
— Miloš Vučković: Livno je naše — — — — — — — — 508
— Vasiljko Marković: Moji ratni drugovi — — — — — — — 514
— Milan Belojević Mačak: Na položaju kod Kupresa — — — — 516
— **Zivorad Zivanović:** Paljenje **aviona** — — — — — — — 519
— Miloš Korać: Ravnopravno s drugovima — — — — — — — 521
— Rudi Kraina: »Bredu« smo prilagodili — — — — — — — 523
— Anđelko Veljić: Sa Vrhovnim štabom — — — — — — — 525
— Milan Simović: Sitnica — prvi veliki okršaj divizije — — — 528
— Milan Simović: Do viđenja u Prnjavoru — — — — — — 531
— Ljubivoje Pajović: Od Livna do Kotor-Varoša — — — — — 534
— Blagoje Bogavac: Pisano na kolenu — — — — — — — 546
— Miloš Vučković: Ivan-sedlo — — — — — — — — — 556
— Proko Zigić: Izgubili smo Bubala — — — — — — — — 559
— Milesa Đorđević: Poslednji pozdrav Nadi — — — — — — 562
— Đuro Četnik-Jovanović: Naša Katica — — — — — — — 565
— Mile Maksimović: Prelazak preko Drine — — — — — — — 570
— Dušan Karić: Na vratima Srbije — — — — — — — — 584
— Dušan Karić: U petoj ofanzivi — — — — — — — — 590
— Milan Simović: Politički komesar Rudarske čete — — — — — 601
— Jovan Vujović Mušmula: Mineri — — — — — — — — 604
— Simo Lazić: Na Vlasenici — — — — — — — — — 609
— Božo Zarković: Neizbrisiva sećanja na rudare — — — — — 614
— Milan Bukvić: Naša zastava — — — — — — — — — 618
— Jovan Sarenac: Iz komesarske ratne beležnice — — — — — 623
— Mika Hara van: Priredba za većnike Avnoja — — — — — 631
— Jovan Sarenac: Partijska organizacija Kraljevačkog bataljona — 634
— Milan Belojević Mačak: Četiri spomenice — — — — — — — 638
— Zora Vučić-Krcunović : Između dve vatre — — — — — — 641
— Mile Maksimović: Borbe oko Mrkonjić-Grada — — — — — — 644
— Haj radin Mehinagić: U Srbiji — — — — — — — — 654
— Anka Božović: Na ulicama Beograda — — — — — — — — 661
— **Zi** vor ad Mihajlović: U sećanju naroda — — — — — — — 667

RUDARSKA JE OTIŠLA — BORBA SE NASTAVLJA
1942—1945

Ali Sukrija: Mitro vica i Trepča u borbi protiv okupatora — — — — 675
Fadil Hodža: Zajedničkom borbom razvijali smo bratstvo i jedinstvo — 688
Pavle Jovićević: Aktivnost KPJ na Kosovu u rukovođenju oružanom borbom (1942—1944) — — — 693

Strana

RUDARSKA ZIVI

U SEĆANJIMA

Tito: Susret s Rudarskom četom — — — — — — — — — — 705
Tito: Sećanje na Rudo i Prvu proletersku — — — — — — — — — 708
Mijalko Todorović: Junaci iz pesme — — — — — — — — — 709

KAO INSPIRACIJA

Fahredin Gunga: Poema o njima — — — — — — — — — — 711
Čedo Šunjević: Rudarska — — — — — — — — — — — 713
Pred spomenikom — — — — — — — — — — — 715
Blagoje Bogavac: Setne daljine u mojim sećanjima — — — — — — — — 717
Branko Sotra: Rudarska četa (idejne skice) — — — — — — — — 725
Redžo Mulić: Kantata o Rudarskoj četi — — — — — — — — — 730

KAO TRADICIJA

Blagoje Danilović: Prozivka proletera u gradu rudara — — — — — — — 731
Blagoje Bogavac: Neuništivost rudara — — — — — — — — — 741
Skender Iljazi: Omladinska rudarska četa — — — — — — — — — 744

Branislav Božović: NARODNI HEROJI — RADNICI TREPČE

Dvadesetpetogodišnji komunist među rudarima Sava Kovačević — — — — 751
Buntovni Trepčin električar Vladimir Četković Vlado — — — — — — 756
Predsednik štrajkačkog odbora Ibrahim Perviz — — — — — — — — 762
Mirni čovek iz Trepče Rade Milićević — — — — — — — — — 768
Junak i dobričina Milun Ivanović — — — — — — — — — — 775
Kruševački komunist u olovnom rudniku Miloje Zakić — — — — — — 781
Štrajkač i bombaš Bogoljub Čukić — — — — — — — — — — 783
Nepokorni mladi radnik Petar Vojvodić — — — — — — — — — 789
Puškomitraljezac i partijski sekretar Nikola Bubalo — — — — — — 793

RAT JE ZAVRŠEN — REVOLUCIJA TRAJE

Bahri Oruči: Rat je završen — revolucija traje — — — — — — 801
Fatmir Agoli: Razvoj Trepče — mogućnosti i perspektive — — — — — 818

BRANISLAV BOZOVIC

RUDARSKA CETA

Tehnički urednik
Andro Strugar

*

Jezički redaktor
Srđa Petrović

*

Korektor
Konvalinka Sava

*

Omot
Miroslav Vajić

Štampanje završeno novembra 1974.

Stampa: Vojna štamparija — Beograd, Generala Zdanova 40b